ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor: **8 . 024**

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I ISSUE - LXXXVIII Year – 9 07 Oct. 2023

Janata Shikshan Prasarak Mandal's

MAHILA KALA MAHAVIDYALAY, AURANGABAD

(Shreemati Nathibai Damodar Thackersey Women's University, Mumbai)

Organized One Day Interdisciplinary National Conference

on

Social Status and Challenges of Women in Indian Society

:: Editor in Chief ::

Dr. Ramkishan N. Dahiphale

Principal

Mahila Kala Mahavidyalay, Chhatrapati Sambhajinagar (Aurangabad)

Address for Correspondence

Website: www.wiidrj.com

House No.624 – Belanagar, Near Maruti Temple, Taroda (KH), Nanded – 431605 (India – Maharashtra) **Email:** Shrishprakashan2009@gmil.com / umbarkar.rajesh@yahoo.com

Mob. No: +91-9623979067

Worldwide International Inter Disciplinary Research

(A Peer Reviewed Referred)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred) is quarterly published journal for Research scholars, teachers, businessman and scientists to integrate disciplines in an attempt to understand the complexities in the current affairs.

We also believe that both researchers and practitioners can contribute their knowledge by translating understanding into action and by linking theory and practice. This would enhance the relevance and thought in various related fields.

This Journal expected to bring together specialists in the field of commerce, economics, management and industry from different part of the world to address important issues regarding commerce, management and economics. One of the objectives of the journal is to create dialogue between scholars of various disciplines.

The editor, editorial team and the publisher do not hold any responsibility for the views expressed in **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** or for any error or omission arising from it.

The journal will cover the following Faculties for All Subject:

• Arts/ Humanities / Soc. Sci. / Sports	• Engineering
• Commerce	• Medical /Ayurveda
• Science	• Law
• Education	• Journalism
• Agriculture	• Mass Communication- **Library sci.**
• Pharmaceutical	• Social Work
• Management	• Any Other

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Printed by
Anupam Printers, Nanded.

Cost: Rs. 450/-

Editors of Worldwide International Peer Reviewed Journal are not responsible for opinions expressed in literature published by journal.

The views expressed in the journal are those of author(s) and not the publisher or the Editorial Board. The readers are informed, authors, editor or the publisher do not owe any responsibility for any damage or loss to any person for the result of any action taken on the basis of the work (c) The articles/papers published In the journal are subject to copyright of the publisher. No part of the publication can be copied or reproduced without the permission of the publisher.

:: संपादक मंडळ ::

प्रा. जितेंद्र शेजवळ

प्रा. डॉ. विठ्ठलसिंग घुनावत

प्रा. डॉ. अनिस बेग मिर्झा

प्रा. डॉ. साईनाथ बनसोडे

प्रा. डॉ. परमेश्वर काकडे

प्रा. डॉ. अब्दुलसमद शेख

प्रा. डॉ. पल्लवी भावसार

प्रा. डॉ. नरसिंग देशमुख

प्रा. डॉ. वनिता साबळे

प्रा. प्रकाश काळवणे

प्रा. डॉ. अबुल हसिब सिद्दिकी

प्रा. गजानन फुलसावंगे

ग्रंथपालः सय्यदा सरवत फरहिन

:: संपादकीय ::

"भारतीय समाजातील महिलांची स्थिती आणि आव्हाने" या विषयावरील आंतरविद्याशाखीय राष्ट्रीय चर्चासत्राच्या निमित्ताने आपणासी संवाद साधण्याची संधी मिळते आहे याचा मनस्वी आनंद आहे. चर्चासत्राच्या निमित्ताने येणाऱ्या सर्वांचे मी मनःपूर्वक स्वागत करतो.

भारताच्या इतिहासात महिला हा समाजाचा महत्त्वपूर्ण घटक नेहमीच दुर्लक्षित राहिला आहे. आणि थोड्याफार फरकाने अजूनही तीच परिस्थिती आहे. स्त्रीयावरील पुरुषी संस्कृतीचा पगडा आजही कमी झालेला दिसून येत नाही. जुन्या रूढी परंपरांचीच छाप तिच्यावर पाडली जाते. याला २१ व्या शतकातली स्त्री सुद्धा पूर्णपणे विरोध करू शकत नाही. स्त्रियांच्या संदर्भात जगात आज बरीच जागृती झालेली दिसत असली तरी या जागृतीचे लोन भारतात यायला बराच कालावधी लागला. आपल्याकडे स्त्रियांना दिले जाणारे स्वातंत्र्य हे ठराविक मर्यादे पर्यंत असते. वरकरणी महिला डॉक्टर, इंजिनीयर, वकील, प्राध्यापक, शिक्षक, व्यावसायिक, वैज्ञानिक, कार्पोरेटक्षेत्रामध्ये काम करणाऱ्या महिला पाहिल्या की स्त्री सुधारणा झाली असेवाटते परंतु त्या स्त्रियांना कधीकधी साधी साडी घेण्याचे स्वातंत्र्य सुद्धा नसते. ते घेताना वडील किंवा नवऱ्याला फोन करून परवानगी घ्यावी लागते. तिच्या भोवती चारित्र्याचे, सुरक्षिततेचे आणि अबला पणाचे वर्तुळ नेहमीच कार्यान्वित केले जाते. हजारो वर्ष झाली तरी स्त्रियांना हे वर्तुळभेदून जाता येत नाही, इतकी गुलामी तिच्या दैनंदिन जीवनाचा एक भाग बनलेली आहे.

भारतातील सामाजिक चळवळी, समाज सुधारकांचे कार्य, महात्मा ज्योतिबा फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांच्या शैक्षणिक कार्यामुळे स्त्रियांमध्ये होत असलेला बदल आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय संविधानात दिलेले मूलभूत अधिकार यामुळे आजच्या समकालीन जीवनात स्त्रियांचे शिक्षणातील प्रमाण काही प्रमाणात वाढून आधुनिक विचारांच्या प्रवाहाकडे मार्गक्रमण करत असताना याची दखल सुरुवातीच्या कालखंडात अनेक समाजसुधारकांनी घेतली त्यात प्रामुख्याने राजा राम मोहन रॉय, महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, छत्रपती शाहू महाराज, महर्षी धोंडो केशव कर्वे, यांच्या प्रबोधन पर लेखनाने व कार्याने महिलांना माणूस म्हणून एक अस्तित्व या समाजात आहे याचे भान आणि जाणीव करून दिली. याचाच परिपाक म्हणून स्त्रिया लिहू लागल्या, शिक्षण घेऊलागल्या, विचार करूलागल्या महात्मा ज्योतिबा फुलेंनी विधवा पुनर्विवाह, बाल हत्या, स्त्री शिक्षण या माध्यमातून न्यायाची बाजू घेतली. ताराबाई शिंदे यांनी दिलेला स्त्री पुरुष समानता हा संदेश तितकाच महत्त्वाचा आहे. संत जनाबाई पासून ते समकालीन स्त्री लेखिकांनी अनेक स्त्री प्रश्न आपल्या लेखणीच्या माध्यमातून उजागर करण्याचा प्रयत्न केला आहे. भारताला स्वातंत्र्य मिळून ७५ वर्ष पूर्ण झाली असली तरी आजही समाजातील महिलांची स्थिती फारशी बदलली नाही. फक्त समकालामध्ये त्याचे स्वरूप बदलले आहे. हुंड्यासाठी जिवंत जाळणे, कौटुंबिक हिंसाचार, कामाच्या ठिकाणी छळ, एकतर्फी प्रेमातून महिलांना जिवंत जाळण्यापर्यंतच्या घटना, धार्मिक बंधनामुळे महिलांच्या व्यक्ती स्वातंत्र्यावर येणारी बंधने, मणिपूर सारख्या राज्यामध्ये महिलांना दिली गेलेली अमानुष व बीभत्स वागणूक, प्रसारमाध्यमे व चित्रपटातून स्त्रीच्या वाट्याला आलेले दुय्यमत्व, फिल्म इंडस्ट्रीमध्ये होणारी महिलांची छळवणूक, शेतमजूर, महिला कामगार, दलित, आदिवासी स्त्री यांच्या प्रश्नाचे स्वरूप तर गंभीरच आहे. म्हणूनच "भारतीय समाजातील महिलांची स्थिती आणि आव्हाने" हा विषय राष्ट्रीय चर्चासत्रासाठी घेऊन त्यावर विचार मंथन, चर्चा करण्याचा व प्रबोधन करण्याचा हा छोटासा प्रामाणिक प्रयत्न आहे.

आम्हाला शैक्षणिक क्षेत्रात उत्तम कार्य करण्यासाठी नेहमीच प्रेरित करणारे व पोत्साहन देणारे आमच्या जनता शिक्षण प्रसारक मंडळ संचलित महिला कला महाविद्यालयाचे अध्यक्ष मा. आ. एम. एम. शेखसाहेब, यांच्या

सहकार्यामुळेच हे चर्चासत्र संपन्न होत आहे. संस्थेच्या सचिव श्रीमती सलीमा बेगम (भाभीजी) तसेच स्थानिक नियामक मंडळाचे अध्यक्ष श्री. आत्मारामबोर्डे दादा, यांचेही मार्गदर्शन आम्हाला नेहमीच असते तसेच लोकसेवा कला व विज्ञान महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. लियाकत शेख सर, कला महाविद्यालय बिडकीन येथील डॉ. नितीन आहेर सर, डॉ. शेख परवेज असलम सर, शेख मुसा सर, डॉ. रामकिशन मुंडे सर यांचेही सहकार्य आम्हाला लाभले. त्याचबरोबर या ग्रंथाला अभ्यासपूर्ण प्रस्तावना लिहिणाऱ्या डॉ. स्मिता पाटील मॅडम यांचेही आम्ही ऋण व्यक्त करतो. हे राष्ट्रीय चर्चासत्र माझ्या सहकाऱ्या शिवाय पूर्ण होणे शक्य नव्हते त्यात प्रा. जितेंद्र शेजवळ, डॉ. विठ्ठलसिंग घुनावत, डॉ. अनिस मिर्झा, डॉ. साईनाथ बनसोडे, डॉ. परमेश्वर काकडे, डॉ. शेख अब्दुल समद बादशहा, डॉ. पल्लवी भावसार, डॉ. नरसिंग देशमुख, डॉ. वनिता साबळे, डॉ. अबुलहसिब सिद्दिकी, प्रा. प्रकाश काळवणे, प्रा. गजानन फुलसावंगे, ग्रंथपाल सयदासर व तफरहीन डॉ. राहुल माने, प्रा. एजाज पटेल, प्रा. सय्यद चांद पटेल, प्रा. शेख अब्दुल बारी, तसेच कार्यालयीन अधीक्षक श्री. राजेंद्रठुबे, निसार पटेल, रमेश पाटील, अशोक अलगुडे, शहाबुद्दीन शेख, राजाभाऊ जरांगे, अजिज पठाण, अशोक जाधव, विठ्ठल राठोड, नितीन चव्हाण यांचे मोलाचे सहकार्य लाभल्याने हा ग्रंथ आपल्या हाती देता आला. यासर्वांचे प्राचार्य या नात्याने आभार मानतो. व या राष्ट्रीय चर्चासत्रासाठी महाराष्ट्रासह संपूर्ण देशातून अभ्यासपूर्ण व संशोधन पूर्ण लेख पाठवणाऱ्या प्राध्यापकांचे व संशोधक विद्यार्थ्यांचे मी आभार मानतो. या ग्रंथात काही ना काही उणिवा राहिल्यास आपण मोठ्या मनाने समजून घ्याल अशी अपेक्षा व्यक्त करतो.

आपला,

डॉ. रामकिशन नारायण दहिफळे,

प्राचार्य, महिला कला महाविद्यालय, छत्रपती संभाजीनगर **(औरंगाबाद.)**

:: प्रस्तावना ::

श्रीमती नाथीबाई दामोदर ठाकरसी महिला विद्यापीठ, मुंबई अंतर्गत जनता शिक्षण प्रसारक मंडळ संचलित महिला कला महाविद्यालय, छत्रपती संभाजीनगर'. यांच्यातर्फे आयोजित एक दिवसीय राष्ट्रीय चर्चा सत्रासाठी 'भारतीय समाजातील महिलांची स्थिती आणि आव्हाने' हा विषय निवडला ही अत्यंत महत्त्वाची आणि कौतुकास्पद बाब आहे.

भारतातील महिलांच्या सद्य:स्थितीवर विचार मंथन होणे आजच्या घडीलाही आवश्यक बाब ठरली आहे. महिलांसमोर काळाने उभी केलेली आव्हाने समजून घेऊन पुढे जाणे अपरिहार्य आहे. या चर्चा सत्रामध्ये यावर साधक बाधक चर्चा होऊन हे चर्चासत्र नक्कीच दिशादर्शक म्हणून कार्य करेल असा विश्वास वाटतो. या चर्चासत्रामध्ये

- भारतीय महिला आणि मराठी साहित्य,
- ग्रामीण दलित व स्त्रीवादी साहित्यातून येणारे स्त्री जीवन,
- माहिती साक्षरतेमध्ये महिलांचे योगदान, - महिलां विषयक कायदे,
- महिला आणि मानवी हक्क
- राष्ट्र निर्माणात महिलांची भूमिका

आदी अनेक उपविषय निवडले गेले आहेत. या विषयांवरती विविध अभ्यासकांनी अतिशय माहितीपूर्ण अभ्यासपूर्ण लेख सादर केले आहेत. हे सर्वच लेख महिलांच्या जीवनातील विविध पैलूंवर प्रकाश टाकणारे आहेत. या सर्व अभ्यासकांचे ही मनःपूर्वक आभार.

या राष्ट्रीय चर्चासत्राचे आयोजन करणारे महिला कला महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. रामकिशन दहिफळे सर, त्यांचे सहकारी डॉ. साईनाथ बनसोडे, डॉ. अबूल हसीब सिद्दिकी व सर्व सहकारी प्राध्यापक यांनी या परिषदेसाठी विशेष परिश्रम घेतले आहेत यासाठी त्यांचे मनापासून आभार मानते.

आपल्या भारत वर्षामध्ये एकेकाळी मातृसत्ताक पद्धत होती. 'स्त्री' ही कुटुंबाच्या गणाच्या, कुलाच्या केंद्रस्थानी होती. कुटुंब, समूह, समाज, संस्कृती यासारख्या स्त्रियांनीच निर्माण केलेल्या संस्था आहेत.

आदिमानव शिकार करणारा, वन वन भटकणारा, वादळ अतिवृष्टी, वणवा यांना घाबरून टोळीच्या स्वरूपात राहू लागला. या टोळयांमध्ये समूह भावना तयार झाली. टोळयांमधील पुरुष शिकारीवर गेले की स्त्रिया जमिनीतून कंद उकरून काढणे, अन्नाची व्यवस्था करणे, मुलांचे संगोपन करणे ही कामे करत असत. 20% अन्नाची गरज शिकारीतून भागे तर 80% फळे, वनस्पती, शेंगा, पालेभाज्या यातून भागे. बिया पेरणे, रोपे तयार करणे यातूनच स्त्रियांनी शेतीचा शोध लावला. गार्डन चाइल्ड या थोर पुरातत्त्व शास्त्रज्ञाने म्हटले आहे की शेतीचा शोध स्त्रियांनीच लावला. आदिम स्त्रीने केवळ शेतीचा शोध लावला नाही, तर ती अत्यंत उद्यमशील होती, सर्जनशील होती, नवनिर्मानाची तिच्यामध्ये क्षमता होती. पानांपासून जाडे भरडे वस्त्र विणणे, मातीची भांडी बनविणे, कुडाच्या भिंती बांधणे, घर साव रणे, आदि कामे ती सहजपणे करत असे. त्याकाळी स्त्रिया पौराहित्य पण करत असत. तंत्र, मंत्र त्यांना अवगत होते. रॉबर्ट ब्रिफा या मानववंश शास्त्रज्ञानुसार स्त्रिया वनस्पती शोधून त्यानुसार रोगांवर उपचार करत असत. 'मेडिसिन' या शब्दाचा मूळ अर्थ ज्ञान शहाणपणा हा आहे आणि तो स्त्रियांच्या ज्ञानाशी निगडित आहे. शेती स्त्रीच्या हातात असल्याने त्या शेतीवर तिची मालकी असे. त्यामुळे मालाची देवाणघेवाण, वाणिज्य व्यापार, धान्याचे, गृहपयोगी वस्तूंचे उत्पादन, शेतीस उपयुक्त जनावरांची पैदास देखभाल अर्थात पशुपालन या सर्वांवर स्त्रीचे नियंत्रण होते. मुक्त लैंगिक संबंधामुळे टोळीतील सर्वच मुलांची आई म्हणून

सगळ्याच स्त्रिया संगोपणाची जबाबदारी पार पाडत असत .मुलांचे मामा मुलांचे उपनयनविधी पार पाडत असत. मामा हा बहिणीच्या मुलांचा सामाजिक पिता असे. टोळीची उदरभरनाची जबाबदारी आणि प्रजनन क्षमता यामुळे स्त्री आदरास प्राप्त झाली होती. जमिनीची सुपीकता आणि स्त्रीची जननक्षमता हे दोन्ही एकाच दैवी शक्तीचे खेळ मानले जाऊ लागल्याने स्त्री कुटुंबाच्या, कुलाच्या, गणाच्या केंद्रस्थानी आरूढ झाली.

पृथ्वीवर संपूर्ण जगातच मातृकेंद्रित कुटुंब व्यवस्था होती. शिकार आणि युद्धे यामुळे पुरुषाचे अस्तित्व हे उपग्रहासारखं परिमितीवर होतं. वंशनिर्देश आईवरून होत असे.

शारीरिक संबंधानंतर पुरुष घर सोडून गेला तरी स्त्री जात नसे. साधन संपत्ती वरचा अधिकार व मालकी हक्क स्त्रियांकडे असे. संततीचे पालन, पोषण, रक्षण आणि संवर्धन मामा करत असते. स्त्री केंद्रित समाज असल्याने स्त्रियांवर जाचक बंधने नव्हती. पण पुरुषांनाही गुलाम करण्याची संस्कृती नव्हती. परस्पर साहचर्य, सहनिवास आणि सहकार्य होते. भारत आजही गणराज्य म्हणून ओळखले जाते. त्या काळात विविध गणांच्या, कुळांच्या, स्वामिनी गणिका असत. आणि या गणिका साधनसंपत्तीचे समान वाटप सर्व गणांमध्ये, कुळांमध्ये करत असत. महाराष्ट्रात इसवी सन पूर्व 1600 ते 700 या काळात नद्यांच्या काठी कृषक संस्कृतीचे पुरावे मिळाले आहेत. डॉ. दामोदर धर्मानंद कोसंबी यांच्या मते इसवी सन पूर्व 600 अगोदर दख्खनच्या पठारावर कृषक समूह होते. ज्यामध्ये स्त्रियांच्या हातात शेती होती, भांडी बनवण्याचा उद्योग होता. स्त्रिया धार्मिक प्रथा सांभाळत, पौराहीत्य करत.

केरळमध्ये मातृ प्रधान व्यवस्था होती. दक्षिणात्यांमध्ये सुद्धा स्त्रियांना स्वतंत्र दर्जा होता.

सातवाहन राजाच्या शिलालेखांमध्ये बहिणी, माता, राणी यांचे ते शिलालेख आहेत. राजांची नावे ही आईच्या नावावरून गौतमीपुत्र, वशिष्ठ पुत्र अशी आहेत.

अश्मयुग संपून कांस्ययुग आले. धातूंपासून विविध अवजारे तयार करण्यात पुरुष यशस्वी झाला. स्त्रीच्या हातातील शेती पुरुषाच्या हातात आली. वस्तूंची निर्मिती, व्यापार सुरू झाला. श्रम करणारे आणि श्रम करण्यास भाग पाडणारे मालक आणि गुलाम ही व्यवस्था निर्माण झाली. त्याचाच एक भाग म्हणून स्त्रीसुद्धा गुलाम झाली. मातृ प्रधान संस्कृतीच्या खुणा वेदकालापर्यंत काही प्रमाणात बाकी असल्याने वेदकालीन स्त्री जीवन प्रतिष्ठित राहिले. त्या काळात स्त्रिया सुद्धा पुरुषांप्रमाणे गुरुकुलात जाऊन शिक्षण घेत असत. धर्मकारण, राजकारण, ज्ञान विज्ञान कारण आणि समाजकारण या सर्व क्षेत्रांमध्ये स्त्रिया निपुण असत.

स्त्रियांना शिक्षणाचा, अध्यापनाचा अधिकार होता. त्यांना खूप सारे स्वातंत्र्य होते. स्वतःच्या पतीची निवड करण्यास त्यांना मुभा होती, विवाह त्यांच्या मर्जीनुसार होत असे आजच्यासारखा वरदक्षिणेचा प्रकार नव्हता. कुमारीका राहण्याचा अधिकार होता, कुमारीका राहिल्यानंतर वडिलोपार्जित संपत्तीत वाटाही मिळत असे. पुरुषाला स्त्रीवर अन्याय करण्यास किंवा विवाहानंतर पत्नीला सोडण्याचा अधिकार नव्हता. स्त्रिया मुक्तपणे सर्वत्र संचार करत असत. त्यांच्या वेशभूषेवर कोणतेही निर्बंध नव्हते. बालविवाहाची प्रथा नव्हती .

वेदकालीन काळात गार्गी, मैत्रेयी या विदुषी स्वतःच्या ज्ञानासाठी प्रतिष्ठित होत्या; पण इतरही विशपला, शरीयसी, लोपामुद्रा, इंद्राणी याही स्त्रिया कर्तुत्वान होत्या.

स्त्री जागृतीसाठी इंद्राणीने अनेक ऋचाही रचल्या होत्या.

'उदसो सुर्यो अगाउदसू मामाको भग:'

सूर्य उदयास आला आहे, माझ्या भाग्याची पहाट आहे ही! असे म्हणत ती स्त्रीला जागृतीचा संदेश देते.

'अहं तद्विदला पति अभ्यसक्षी विद्यासाही'

मी या उदयाला आलेल्या सूर्याप्रमाणेच तेजस्वी आणि प्रखर पराक्रमी आहे. याची मला जाणीव आहे. मी माझ्या पतीला सुद्धा पराभूत करू शकते, असे म्हणत इंद्राणी स्वसामर्थ्याविषयी स्त्रियांना आत्मभान देत आहे, हे कळते.

एकूणच मातृसत्ताक पद्धत कधीकाळी भारतात होती हे सिद्ध होते. आज तिबेट सारख्या भारताच्या काही भागात स्त्रिया घराच्या प्रमुख आहेत आणि लग्नानंतर पती-पत्नीच्या घरी येऊन राहतो अशी पद्धत आहे. त्या मातृसत्ताक पद्धतीच्या या पाऊलखुणा आहेत. उत्तर वेदकालीन, धर्मशास्त्रकालीन आणि स्मृतीकालीन भारतात पुरुषप्रधान संस्कृती रूढ झाली. भारताची संस्कृती बदलत गेली. स्त्री विविध बंधनांनी रुढी परंपरांनी गुलामगिरीच्या चिखलात लोटली गेली.

'न स्त्री स्वातंत्र्यमअहिरती' असे सांगणाऱ्या मनुस्मृति सारख्या ग्रंथांनी ही बंधने अधिक जाचक केली. स्त्रियांवरच्या अन्यायाचा नवा अध्याय सुरू झाला.

एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीच्या काळात स्त्रीने घराबाहेरील पडणे निशिद्ध मानले जाऊ लागले, स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार नाकारण्यात आला. स्त्री शिकली तर त्या घराच्या सात पिढ्या नरकात जातील असा भ्रम निर्माण करण्यात आला. स्त्री शिक्षण महापाप मानले जाऊ लागले.

बाया-माणसांनी अक्षरे वाचली तर त्या अक्षरांच्या अळया बनवून त्या पुरुष माणसाच्या ताटात जातात अशा विचित्र कल्पना रूढ झाल्या.

'जिचे नखही कधी समाजाच्या दृष्टीस पडत नाही किंवा सूर्यही जिला पाहू शकत नाही अशी स्त्री' श्रेष्ठ मानली जाऊ लागली.

सतीची पद्धत ही त्याकाळी रूढ होती. स्त्री सती गेली तर तिच्या नवऱ्याला स्वर्गात स्थान मिळते असा समज असल्याने स्त्रियांना सती जाण्यासाठी तयार केले जात असे. मृत पतीच्या देहावर, सरणावर स्त्रीला बसून जिवंत जाळले जात असे, एकूणच त्या काळातील स्त्री जीवन अतिशय दयनीय होते गोठ्यातल्या जनावरासारखी स्थिती होती स्त्रियांची!

महात्मा ज्योतिबा फुले क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले यांनी स्त्री शिक्षणासाठी आयुष्य वेचले. स्त्री शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रचली.आणि एका नव्या युगाची पहाट झाली.

राजा राम मोहन रॉय, महर्षी धोंडो कर्वे, पंडिता रमाबाई, शाहू महाराज बाबासाहेब आंबेडकर यासारख्या अनेक समाजसुधारकांमुळे गुलामगिरीच्या चिखलात खोलवर रुतलेल्या स्त्रीला नवसंजीवन मिळाले.

चार भिंतीत कोंडले गेलेले स्त्री जीवन आज मोकळा श्वास घेताना दिसते आहे. आज स्त्रिया सर्व क्षेत्रात अग्रेसर आहेत. शिक्षण, राजकारण, विज्ञान, तंत्रज्ञान, नौदल, हवाई दल, अंतराळ, वैद्यकीय आदी विविध क्षेत्रात स्त्रियांनी स्वतःचे स्थान निर्माण केले आहे. इस्त्रो सारख्या भारतीय अंतराळ संशोधन संस्थेमध्ये 20 टक्के स्त्रिया आहेत. तर पायलट म्हणून 11 टक्के स्त्रिया काम करताना दिसत आहेत. तरीही आजच्या स्त्रियांपुढे खूप साऱ्या समस्याही आहेत. सुशिक्षित स्त्री स्वतःचे आभाळ शोधण्यासाठी, घराला आर्थिक आधार देण्यासाठी घराबाहेर पडते, नोकरी करते पण घरातील कोणत्याही जबाबदाऱ्यांपासून ती अजूनही मुक्त नाही. मुलांचे संगोपन केवळ तिची जबाबदारी मानली जाते. घर आणि नोकरी दुहेरी जबाबदारी पेलताना पुरुषप्रधान संस्कृतीमुळे तिची प्रचंड ससेहोलपट होते. आजही विवाह संस्कारामध्ये स्त्रीला दुय्यमच लेखले जाते. त्यामुळे हुंडा, देणे घेणे, मान पान, रुखवत यासारख्या प्रथांमुळे स्त्री वारंवार अत्याचाराला बळी पडते. भारतातील प्रत्येक रुढी परंपरा, व्रतवैकल्य स्त्रीचे दुय्यम स्थान अधोरेखित करते. आजही 21व्या शतकात वाटचाल करताना वंशाच्या दिव्याचा हट्ट अजूनही तितकाच आहे. ग्रामीण स्त्री या हट्टासाठी सहा सहा, सात सात मुलांना जन्म देते. एकतर्फी प्रेम प्रकरणांमध्ये मुलींवर होणारे अत्याचार दिवसेंदिवस वाढत आहेत. अजूनही स्त्री एक स्वतंत्र माणूस आहे, तिला तिचे स्वतंत्र व्यक्तिमत्व

आहे, तिला तिची स्वतःची वेगळी मते आहेत याचा स्वीकार समाज करत नाही. विशेषता: तरुण पिढी स्त्रीचा नकार सोसू शकत नाही आणि मग तो तिची हत्या करण्यास सरसावतो.

स्त्री अत्याचाराचे, बलात्काराचे वाढते प्रमाण चिंताजनक आहे. एका सर्वेक्षणामध्ये हे आढळून आले आहे की भारतात 84% स्त्रिया तणावाखाली असतात. दर दहा स्त्रियांपैकी सहा स्त्रिया नवऱ्याचा मार खातात .

स्त्री पुरुष समानता आजही दिवास्वप्न आहे. वर्ड इकॉनोमिक फोरम ने केलेल्या सर्वेक्षणात स्त्री-पुरुष असमानता यादीत भारत 135 व्या स्थानावर आहे ही चिंताजनक बाब आहे. स्त्री पुरुष लिंग गुणोत्तर विषम आहे. 1000 पुरुषामागे 937 ते 940 स्त्रिया आहेत.

भारतीय स्त्री पुढे अनेक आव्हाने आहेत. तिच्या स्वतःच्या सुरक्षेचा प्रश्न खूप मोठा आहे. मणिपूर मध्ये महिलांवर झालेले अत्याचार अत्यंत दुर्दैवी आहेत.घृणास्पद आहेत. भारतीयकुस्ती पटू वरील अन्याय,त्यांना मिळालेली वागणूक अत्यंत वेदनादायक होती. लोकसभेत 33% आरक्षण देणारे सरकार याबाबतीत मौन धारण करते. तिची अस्मिता, तिचा स्वाभिमान सहज पायदळी तुडविला जातो.

समाजमनावरील पुरुष प्रधान संस्कृतीचा पगडा हे ही खूप मोठे आव्हान आहे. हुंड्यासारख्या कुप्रथा आजही तिच्यासाठी जीवघेण्या आहेत. ग्रामीण स्त्री जीवन दयनीय आहे. स्वतःच्या संतती विषयी ती कोणतेही निर्णय घेऊ शकत नाही. ग्रामीण भागात आजही बालविवाहाचे प्रमाण 30 ते 40 टक्के आहे. शिक्षणाचा मूलभूत हक्क आजही मुलींना मिळत नाही. अज्ञान अंधश्रद्धा आणि जुनाट रूढी परंपरा यांचे ग्रहण अजूनही फिटलेले नाही. वैज्ञानिक दृष्टिकोनाची वानवा आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांना 50%आरक्षण आहे,या आरक्षण मुळे चुलीपुरती मर्यादित स्त्री सरपंच झाली, परंतु सर्व शासकीय कारभार त्यांचे पतीच पाहतात,त्या केवळ सह्या करतात,75% स्त्रियांची ही अवस्था आहे. बचत गटांमुळे ग्रामीण स्त्री आर्थिक व्यवहाराशी जोडली गेली.

कामगार क्षेत्रात पुरुषांचे प्रमाण 70 टक्के आहे तर स्त्रियांचे केवळ 19 टक्के आहे. लोकसंख्येचा निम्मा भाग व्यापून असलेली स्त्री श्रमामध्ये मागे असेल, अप्रगत असेल तर प्रगत राष्ट्र कसे आकारास येईल? देशाच्या प्रगतीसाठी स्त्रीची प्रगती म्हणूनच अत्यंत महत्त्वाची आहे चीन अमेरिका यासारखे देश प्रगतीपथावर असल्याचे कारणच तेथील प्रगत स्त्री हेच आहे. आपल्या देशाच्या जीडीपीत महिलांचे योगदान केवळ 17 टक्के आहे. हे जागतिक सरासरीच्या निम्मे आहे. संघटित क्षेत्रातील उच्च पदांवर आणि मंडळांमध्ये महिलांची संख्या गेल्या दशकात 6%वरून 13% पर्यंत वाढली आहे पण तरीही मुलींवर अत्याचाराच्या घटना कमी होत नाहीत मग ते क्रीडाक्षेत्र असो उद्योग शिक्षण किंवा सेवा क्षेत्र असो. न्यायव्यवस्था ही योग्य वेळेत न्याय देत नाही. निर्घृण गुन्हे आणि गैर कृत्याच्या घटना वाढत आहेत.

2019 मध्ये बलात्काराच्या 31 हजार 667 घटना घडल्या, त्या 2022 मध्ये 35000 हून अधिक झाल्या. दर तीन पैकी एक महिला कोणत्या ना कोणत्या छळाची बळी ठरते. देशाला केवळ महिलांचे आरोग्य, स्वच्छता, शिक्षण, कौशल्य यावर लक्ष केंद्रित करण्याबरोबरच त्यांना संघटित आणि असंघटित क्षेत्रातील कामगारांचा भाग बनण्यासाठी प्रवृत्त करावे लागेल. समाजातील स्त्रियांचे संपूर्ण जीवन चक्र लक्षात घेऊन स्त्रीभ्रूणहत्या थांबवणे, मुलींचे पोषण, शिक्षण, समान वेतन सुनिश्चित करणे गुणवत्तेला प्रोत्साहन देणारी परिसंस्था निर्माण करणे आणि महिलांना सुरक्षित वाटणे हे सर्वात महत्त्वाचे आहे आणि हेच आव्हान आजच्या स्त्री समोर आहे, तसेच प्रशासनावर सुद्धा आहे.

डॉ. स्मिता पाटील
मोहोळ, जि. सोलापूर.
मो. ९८६०९३२७०

INDEX

Sr. No.	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01.	Problems and Challenges Faced by Indian Women at Workplace	Dr. Amruta S. Misal	01
02.	Indian Constitution and Women's Empowerment	Asst. Prof. Gaikwad R J	04
03.	Contribution of Indian Women in National Building	Vishakha Laxman Pandit / Ranvir	06
04.	Impact of Social Norms and Customs on Life of women in India: A Quantitative Study	Dr. Twinkle Sanghavi	11
05.	A study analyzing the impact of Psycho-Social Challenges on Well-being of Women in India	Dr. Tanu Sharma	17
06.	Representation Of Women In Indian Politics: Current Statistics, Challenges, And Way Forward	Ms. Trupti Vijay Jadhav	21
07.	Librarianship as a Profession for Indian Women: Navigating Challenges and Opportunities in the Traditional and Digital Era	Ms. Syeda Sarwat Farheen	25
08.	Status of Women and Challenges in Indian Society	Dr. Syeda Najeem Asra	30
09.	Indian Women: Status and challenges	Mrs. Suvarna H. Shinde	34
10.	A Critical Study of Feminist Perspective in Mahasweta Devi's "Breast Stories"	Sudhakar Jayram Kulkarni Manohar Purushottam Joshi	37
11.	Discrimination against Afro-American Women: A Study of Zora Neale Hurston's fiction	Dr. Shaikh Parvez Aslam	40
12.	Empowerment Of Women Through Agriculture	Dr. Savita G. Joshi	44
13.	Women Empowerment: in Different Services Sector of Development in India	Dr. Renuka D. Badvane (Bhavsar)	47
14.	Women Empowerment in the Works of Indian Writer in English Literature	Mrs. Rupali Kotanur Prof. Dr. M. P Joshi	50
15.	Contribution of Women Novelists in Indian English Literature	Mohammad Nasiruddin Bashiruddin	53
16.	Kamala Markandaya's Contribution In Indian English Literature	Dr. Manisha Vinayak Bhise	56
17.	Status and Challenges of Indian Women: A Comprehensive Analysis	Mane Sushama & Kure Shyam	59
18.	Women Entrepreneurs – A Key of Women Empowerment	Dr. Kotgire Manisha Arvind	61
19.	Contribution of Indian Women in Nation Building	Dr. Jasmeen Sameer Mujawar	65

20.	**The Indian Women Writers and their Contribution in Indian English Literature: A Critical Study**	**Dr. Gangadhar Vithalrao Shinde**	**68**
21.	**The Status of Women in Indian Society After Independence**	**Dr. Vanita Sable - Chavan**	**71**
22.	**Role of Laws towards Protection of Women**	**Dr. Chaitanya A. Ghuge**	**75**
23.	**Status of women in rural areas of Maharashtra.**	**Dr. Bhise C. D.**	**79**
24.	**Socio-Eco Status & Challenges Of Women In Indian Society**	**Dr. Pallavi S. Bhavsar**	**82**
25.	**A study of Arundhati as a protagonist from Shashi Deshpande's novel Shadow Play**	**Ms. Ashwini M. Kshirsagar**	**85**
26.	**Confined Boundaries: A study of Geetanjali Shree's '*Ret Samaadhi*' (Tomb of Sand)**	**Dr. Abul Hasib Siddiqui**	**89**
27.	**Women's life depicted in Indian English Literature**	**Ms. Priyanka Suryagan**	**93**
28.	विज्ञापनों में चित्रित महिला संसार: एक समाजशास्त्रीय विवेचन	डॉ. उषा किरण तिवारी	**96**
29.	राष्ट्र के निर्माण मे भारतीय महिलाओ की भूमिका	डॉ. बबीता बी. शुक्ला	**100**
30.	भारतीय नारी और हिंदी साहित्य	प्रा. डॉ. उत्तम जाधव	**102**
31.	महिला सशक्तिकरण	प्रा. तुकाराम पाराजी गावंडे	**105**
32.	समकालीन साहित्य : अस्मिता विमर्शों की विचारधारा	डॉ. दस्तगीर सरदारमियाँ देशमुख	**108**
33.	भारतीय महिलालेखिकाएं और हिन्दी साहित्य	डॉ. गीता संतोष यादव	**113**
34.	स्वतंत्रता संग्राम तथा राष्ट्र निर्माण में भारतीय महिलाओं का योगदान	प्रा. डॉ. सूर्यकांत शिंदे	**117**
35.	इक्कीसवीं सदी की चुनौतिया और भारतीय महिलाएँ	डॉ. सुरेखा लक्कस	**121**
36.	मृणाल पांडे के कथा साहित्य में राजनीतिक चुनौतियों से जूझती हुई नारी का विमर्श।	डॉ. संतोष बी. तमखाने	**125**
37.	मृदुला गर्ग का उपन्यास 'उसके हिस्से की धूप' में प्रेमी -प्रेमिका का संबंध चित्रण	डॉ. शेळके बी. टी.	**128**
38.	नासिरा शर्मा कृत उपन्यास 'ठीकरेकी मंगनी' में स्त्री अस्मिता	डॉ. शेख मोहसीन शेख रशीद	**121**
39.	वैधव्य जीवन संघर्ष की त्रासदी : 'रतिनाथ की चाची'	प्रा. डॉ. शेख मुखत्यार शेख वहाब	**134**
40.	डॉ. सूर्यबाला के कथा-साहित्य में नारी अंतर्द्वंद्व	वृषाली एस. बिम्बे	**140**
41.	विनोद बब्बर केसाहित्य मे स्त्री विमर्श	खान फेरोज अजीज प्रा. डॉ. दस्तगीर एस. देशमुख	**142**

42.	तसलिमा नसरीन के काव्य में महिलाओं की दशा एवं दिशा	प्रा. डॉ. रविंद्र आर. खरे	**145**
43.	नासिरा शर्मा के उपन्यासों में मुस्लिम परिदृश्य	डॉ. मिर्झा अनिसबेग रज्जाकबेग	**149**
44.	दहेज की समस्या : हिंदी साहित्यकारों (प्रेमचंद, चित्रामुद्गल और मैत्रेयी पुष्पा) के साहित्य में।	श्रीमती रमावती एस यादव	**152**
45.	चर्चा हमारा-स्त्री लेखन की चुनौतियाँ : मैत्रेयी पुष्पा	डॉ. परमेश्वर जिजाराव काकडे	**156**
46.	हिंदी साहित्यमें दलित स्त्री: दशा और दिशा	नाहिदा गुलाम दस्तगीर शेख	**159**
47.	नयी सदी की हिंदी कविता में चित्रित स्त्री जीवन	पवार प्रियंका विलास	**163**
48.	नारी सशक्तिकरण में महिलाओं की भूमिका	डॉ. सूर्यकांत माधवराव दळवे	**166**
49.	महिला सशक्तीकरण और भारतीय समाजसुधारक	डॉ. वर्षा प्रल्हाद गायगोले	**168**
50.	नारी विमर्श तथा उसका आधुनिक काल पर प्रभाव	स्वाती पांडुरंग खाडे डॉ. दत्तात्रय येडले	**170**
51.	व्यावसायिक क्षेत्रमें महिलाओं की भागीदारी – बदलते प्रतिदृश्य	डॉ. बीनू सिंह	**173**
52.	स्त्री स्वातंत्र्य व मराठा जातीतील विधवा महिलांच्या समस्या	सुचिता सुभाषराव ढोणे	**177**
53.	स्त्रियांचे स्वातंत्र्य जपणारे 18 कायदे -एक अभ्यास	प्रा. डॉ. रंजीता दत्तात्रय जाधव	**181**
54.	महिला विषयक कायदे	अश्विनी दिलीप डोळस	**188**
55.	समकालीन स्त्रियांचे साहित्य : गद्य लेखन	प्रा. निकिता शेंडगे डॉ. प्रताप गायकवाड	**191**
56.	थेरीगाथेतील आदर्श जीवनमूल्ये	डॉ. मोहन नाथा सौंदर्य डॉ. रेखा नारायण वाघ	**193**
57.	साहित्य अकादमी पुरस्कार प्राप्त मराठी कादंबरीमध्ये चित्रित झालेले स्त्री जीवन	सौ. सोनार सारिका ज्ञानेश्वर	**195**
58.	महिलांच्या विकासात उच्च शिक्षणाची भूमिका	सीमा गुलाबराव कदम डॉ. गजानन रामकृष्णराव मुधोळकर	**198**
59.	कामाच्या ठिकाणी महिलांच्या समस्या	सारिका देवराव हानवते	**201**
60.	मध्ययुगीन भारतातील कर्तबगार महिलांचे कार्य	प्रा. डॉ. साधना बी. जावळे	**209**
61.	वर्तमानकालीन भारतीय स्त्रियांचा दर्जा	डॉ. साईनाथ राधेशाम बनसोडे	**212**
62.	मोगल साम्राज्याची महिला प्रशासक -राणी नूरजहाँ	प्रा. डॉ. सय्यद मुजीब मुसा	**215**
63.	महिला सक्षमीकरण आणि शासकीय धोरण: एक अभ्यास	माधव चांदु वाघमारे	**218**
64.	थेरोगाथेतील स्वत्वाचा विचार : स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून चिकित्सा	अंजली मधुकरराव भंडारे डॉ. के. एम. पवार	**222**
65.	महिला विषयक कायदे	डॉ. सय्यद आर. आर.	**225**
66.	ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विकसित करण्यात महिलांची भूमिका	श्री. संदेश बाबासाहेब घोडके डॉ. संजय लक्ष्मण भेदेकर	**229**

67.	लक्ष्मीकांत देशमुख यांच्या साहित्यातील 'स्त्रीचित्रण'	प्रा. संदीप परदेशी	**236**
68.	देशाच्या आर्थिक विकासात महिलांचा सहभाग	प्रा. मंगला गोरख पाटील डॉ. अविनाश आर. निकम	**241**
69.	महिला विषयक कायदे	मिनाक्षी मारोती अंभोरे प्रा. मधुकर हरी चाटसे	**246**
70.	पेशवेकालीन स्त्री जीवन	लेफ्ट. डॉ .पावडे खोब्राजी वामनराव	**249**
71.	शंकरराव खरात आणि बाबूराव बागूल यांच्या साहित्यातील स्त्रियांचा अभ्यास	मीनाक्षी पूनमचंद कुरील	**252**
72.	भारतीय राजकारणात महिलांचा वाढता सहभाग	डॉ. रमेश एकनाथ भारुडकर	**256**
73.	मराठी साहित्यातून चित्रित झालेले स्त्री जीवन	लहाने पंडीत नाना	**259**
74.	आधुनिक काळातील भारतातील महिलांची आर्थिक स्थिती आव्हाने	प्रा. रेणुका काशिनाथ पाटील	**262**
75.	वारकरी संत कवयित्री	डॉ. राम रौनेकर	**267**
76.	महिला आणि आरोग्य	राम नानाराव पारखे प्रा. डॉ. गजानन पा. जाधव	**270**
77.	आमदार सौभाग्यवती : स्त्रियांचे राजकारण	डॉ. मुक्ता निवृत्ती बिरादार	**273**
78.	मराठवाडा मुक्तिसंग्रामात महिलांचे योगदान	प्रा. डॉ. प्रेमला मुखेडकर	**276**
79.	भारतीय महिला अधिकार : मानवी हक्क आणि वास्वविकता	प्रा. गजानन भिकाजी फुलसावंगे	**280**
80.	भारतातील स्त्रियांची स्थिती आणि आव्हाने	सहा. प्रा. प्रकाश साहेबराव काळवणे	**283**
81.	महाराणी चिमणाबाई यांच्या सामाजिक सुधारणा	प्रा. जितेंद्र बाबुराव शेजवळ	**286**
82.	समाजसुधारकांचे स्त्री शिक्षण विषयक विचार व कार्य	सौ. शिला रघुनाथ कवडे	**290**
83.	मानवी हक्क आणि महिला सुरक्षा कायदे	प्रा. डॉ. कदम एच. पी.	**295**
84.	'काव्यफुले'तील सामाजिक कविता : एक अभ्यास	प्रा. डॉ. आशा सोपान गिरी	**298**
85.	महिलांचा राजकारणात वाढता सहभाग	आबासाहेब बालासाहेब हर्षे	**302**
86.	बौद्धकालीन स्त्रियांची सामाजिक स्थिती	डॉ. अशोक पांडुरंग सरवदे	**307**
87.	समकालीन मराठी लेखिकांचे कथालेखन	डॉ. अर्चना काटकर – सोनवणे	**310**
88.	स्वातंत्र्योत्तर काळातील राष्ट्र निर्मितीमधेय महिलांचे योगदान	डॉ. फारूकी मोहम्मद खय्युम मो. यूनुस	**312**
89.	संकल्पना चित्रण पध्दतीने मध्ययुगीन भारतातील कर्तबगार महिलांचे कार्य अभ्यासणे	श्रीमती वर्षा किरण सरोदे	**317**
90.	प्राचीन भारतातील महिलांची स्थिती व कार्य	पल्लवी दिनकर जमधाडे	**322**
91.	महाराणी ताराबाई चे मध्ययुगीन इतिहासातील स्थान	परसराम एकनाथ शेळके प्रा. डॉ. सुवर्ण भाऊसाहेब पाटील	**325**
92.	भारतीय समाजातील महिलांची स्थिती आणि आव्हाने	निता दादाजी मेश्राम	**329**

93.	महिला आणि मानव अधिकार	डॉ. नामानंद गौतम साठे	333
94.	ग्रामीण महिलांच्या आर्थिक समस्या व उपाययोजना	डॉ. नरसिगं भानुदास देशमुख	336
95.	महिला सबलीकरणात ग्रंथालयाची भूमिका	केंद्रे आरती रामचंद्र	340
96.	महिला सक्षमीकरण : कौटुंबिक व सामाजिक आव्हाने	प्रा. डॉ. नरसिंग आबासाहेब पवार	342
97.	महिलांचा राजकारणात वाढता सहभाग	डॉ. प्रविण बबनराव आहेर	345
98.	स्वातंत्र्यपूर्व काळातील ठुमरी गायिकांची वाटचाल	डॉ. दिपाली चंद्रकांत पांडे	348
99.	आधुनिक काळातील महिलांची सद्यस्थिती आणि आव्हाने	प्रा. डॉ. दत्तात्रय प्रभुराव मुंढे	352
100.	ग्रामीण महिलांचे आर्थिक सबलीकरण	प्रा. डॉ. जांगीड संगीता रामेश्वरलाल	355
101.	मध्ययुगीन भारतातील कर्तबगार महिलांचे कार्य	प्रा. डॉ. चांगुणा विठ्ठल कदम	357
102.	ग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरणात शासकीय योजनांचे योगदान	प्रा. डॉ. चंद्रशेखर गित्ते	363
103.	राजकीय क्षेत्रात महिलांचे सबलीकरण	डॉ. जाधव व्ही. एम.	367
104.	भारतातील महिला विषयक कायदे	कुरे शाम माने सुषमा	369
105.	महिला आणि शारीरिक आरोग्य	डॉ. शेख मुसाभाई इमामभाई	373
106.	भारतीय राज्यघटना आणि महिला अधिकार	डॉ. जी. टी. मोकासरे	376
107.	देशाच्या आर्थिक विकासात महिलांचा सहभाग	प्रा. काकासो जे. अनपट प्रो. डॉ. जितेंद्र डी तलवारे	378
108.	स्त्रीयांची सामाजिक स्थिती	प्रा. अमोल निवृत्ती खरात प्रा. चंद्रकांत गोरक्षनाथ हारदे	381
109.	मध्ययुगीन भारतातील महिलांचे सामाजिक स्थिती	डॉ. अब्दुलसमद बादशाह शेख	383
110.	प्राचीन भारतातील महिलांची सामाजिक व राजकीय स्थिती	डॉ. अनंत मदन आवटी	386
111.	हैद्राबाद मुक्ती संग्रामात मराठवाड्यातील स्त्रियांचे योगदान	प्रा. डॉ. यशपाल भिंगे	392
112.	भारतीय समाजसुधारकांच्या साहित्यातून येणारे स्त्री प्रश्न व सुधारणा	प्रा. डॉ. रामकिशन दहिफळे	394
113.	कवी अविनाश पाटील यांच्या ‘अनवट वाटा’ कवितासंग्रहातून चित्रीत झालेले स्त्री जीवन	प्रा. डॉ. बालाजी विठ्ठलराव डिगोळे	398
114.	मध्ययुगीन काळातील कर्तबगार महिला : माहूरगडची रायबागन	प्रा. डॉ. दत्ता उद्धव जाधव	410
115.	महिलां उद्योजिकाचा आर्थिक विकास व सबलीकरण	डॉ. सय्यद तनवीर बदरू द्दीन	413
116.	महिलांचा राजकारणात वाढता सहभाग	सोनल दादाराव भोजने	416
117.	भारतीय समाजातील महिलांची स्थिती आणि आव्हाने	छाया शिवाजी सौंदरमल डॉ. एम. के. सवई	418

118.	मराठी साहित्यातून चित्रित झालेले स्त्री जीवन	श्रीमती सविता अनिल वायळ	**422**
119.	महिला सबलीकरणाचे महत्त्व	प्रा. मिलिंद शत्रुघ्न ठोकळे	**426**
120.	हिंदू संस्कृतीचा वंचित घटक : देवदासी	प्रा कविता मुनेशवार	**431**
121.	स्वातंत्र्योत्तर काळातील महाराष्ट्रातील स्त्री चित्रकर्त्यांचे कलाक्षेत्रातील योगदान	डॉ. राजेश्री कुलकर्णी	**437**
122.	बहिणाबाई चौधरीच्या कवितेतील पर्यावरण	प्रा. डॉ. म. ई. तंगावार	**441**
123.	स्त्रियांच्या सशक्तीकरणाकरिता भारतीय शासनाच्या योजना	अमिता महातळे (विरूटकर)	**443**
124.	स्त्रियांच्या प्रवासवर्णनातून चित्रित झालेले स्त्री जीवन	डॉ. मनिषा दादाभाऊ औटी	**446**

Problems and Challenges Faced by Indian Women at Workplace

Dr. Amruta S. Misal
Assistant Professor, Department of Home Science, Arts and Commerce Mahila Mahavidyalaya, Ambajogai

Abstract

Higher status for women in terms of employment and work performed in society is in reality, a key measure of a country's overall growth. There are numerous reasons and issues that have compelled Indian women to work. Women have played just as important a role in the shaping of human history as men have. As a result, women in India who were previously known for being homemakers are being driven to do employment that is more acceptable for men, such as working at night. The financial pressures on Indian families are growing by the day. In India, the cost of life, expenses for children's education, and the cost of housing properties have all increased, forcing every family to look for ways to supplement their income.

Even when well-qualified women are available, a male candidate with equal qualifications is given preference. Gender bias poses a barrier during the recruitment process. Even while the law declares equality in remuneration, it is not always followed. The ingrained belief that women are incapable of doing difficult work and are less effective than males have an impact on the payment of differential salaries and compensation for the same job.

Introduction

Working women, or those who work for a living, confront challenges at work just because they are women. Due to the fact that they are female the public perception of women's roles lags far behind the law. The assumption that women are only suitable for specific tasks leads to discrimination among those who work with them. Employees should be recruited. As a result, women can readily find work as nurses, doctors, teachers, secretaries, or in other fields. The condition of working women in India as well as in the entire world in general is considered to be very distressing. Working women in general are subject to discrimination at various levels. The problems and difficulties of working women are multi-dimensional, varying from woman to woman at personal level, and section to section at general level and hence need to be analysed in depth. One may believe that there are two clear-cut sections—privileged and unprivileged among the urban working women. Women working in factories, mines, plantations or in electronics, garments or chemical units or banks, schools and hospitals appear to be the privileged sections among women. However, the problems of working women at work places are multiple and differ from woman to woman according to the nature of the work and position.

In fact, in India women are considered less and individual than as an object of vice by men whether she is single or married. this is particularly true for the women who are working among the males. Working women of the present generation, in the opinion of Ms. Broota, are at the crosse roads. They are aware that they are being exploited and ill-treated. Yet they consciously or unconsciously adopt their mother's roles of subservience to the male. So, women, in general, have to be taught to develop their self-confidence, as well as self-respect and not accept the apologetic and subservient role instilled in them since childhood.

Various Problems Faced by the Women

Trasport Problem for working women

The present transport system is far from satisfactory generally women have to suffer the worst due to misconduct or eve-teasing by co-passengers. Sometimes they have to wait for hours on the bus-stop to board a bus. Even when the bus due to it being over-crowded, she is not able to catch it. Even in train the position is not good. At present there is only one ladies' compartment in local trains in cities like Bombay and Delhi, and that too, is often occupied by men. At the peak

hours one can hardly entrain or detrain without difficulty. In some metro-cities there is a "ladies' special" during busy hours. But it is unsatisfactory and limited. So, the authorities should provide for more than one lady's compartment in local trains and more special' to solve problems of various type for the women workers.

Wage

The issue of discrimination in wages throughout the world is a matter of vital importance. Mencher and Saradamoni noted that it was often taken for granted that women should be paid less than men for similar jobs. Throughout the world, women are concentrated in low paid job sectors according to an I.L.O. report. Apart from lower wave rates poor urban Women were rarely given any access to training schemes and their promotional avenues were severely limited. There have been quite a few micro-studies that show women workers in unorganised sector invariably get paid much less than men. Men coolies double that of women coolies. In Kerala, in cashew and coir industries women are paid less than men. Women construction workers are paid uniformly lower wages than their male counterparts in spite of the fact that she is doing equally, if not more hard work in comparison to men. In fact, women in the unorganised sector as well as the organised sector are discriminated directly or indirectly. One can take a look at the wages in the organised sectors.

Behavioural Problems

The efficiency of a working woman is always suspected. Especially in the upper-class cadres, even though other qualifications are equal, men are preferred. the authorities are doubtful whether she would be able to handle male subordinates, take independent decisions, cope with crisis and manage her duties. Even though she has proved her efficiency, they think twice before promoting her. Even if she is given a chance, there is always a remark that she has been taken because she is a woman.

The male co-workers in the office cannot mentally accept the superiority of the woman's work. They take extra pains to ridicule her. The male colleagues get together and pass comments. As the woman is brought up in a protected atmosphere in the family, she is not mentally prepared to face this kind of situation. She feels helpless and often breaks down.

Women Problem on Higher Posts

It is equally difficult a situation where the woman is a boss. The male subordinates do not like to accept the authority of a woman boss. If she demands work, efficiency and discipline, she is criticised as harsh and dictatorial. She is supposed to dominate only to hide her inefficiency and inferiority complex. If she is polite, mild and courteous, she would be labelled as inefficient, talkative and what not. In any way, they do not carry out her orders and instructions, neglect their duties and take advantage of her goodness. They try to harass her in many ways. In short, they are not able to accept a woman as their head.

There is another problem; while working with men, a woman tends to develop close relations with any one of them owing to prolonged and constant association. This, in the case of a married woman, creates social and psychological problems and tensions in her relationships, while in the case of an unmarried girl, it can create all sorts of socio-psychological problems if she gets involved with a married man. Sengupta in her study (1964) points towards the emergence of similar problems. In this connection Rosenquiet observes, "certain social conditions, most of them connected with recent changes in economic life, provide an environment quite favourable to divorce.

Balance Between Family and Work

There is another type of problem which arise when she has to work over-time to complete her work. In certain government jobs the woman employee also faces transfers, she finds it difficult to go, having the family behind. If she is married, she cannot go leaving her husband and Children. In such a situation generally, she has to give up the job. If she is unmarried the parents would not permit her to go alone. If she is married and working, she has to leave the job if her in laws do not approve of her working or if she is married some other place then also, she has to resign. Again, if she wants to work at a new place, it becomes difficult for her to find a new job. In some cases,

women have to leave when the children are too young and there is nobody family to look after them. By the time children are women are out of touch with the field and are not able work again. Unfortunately, in our country the system of part-time jobs has not developed yet.

Limited Choices

Another notable problem for the woman worker is that they do not get jobs in the fields of their interest. They have to accept the work they get. But this Problem is not confined women. Many male workers also have the same problem.

The professional women have their own problems. As she is professionally trained, she aspires to utilise her skills, to up the best performance and to earn a proper income. But the in-laws do not accept her working. In this way many women doctors, engineers and technicians leave their profession after marriage or do work for limited hours for pleasure only. Even when they work the fellow professionals, especially the ales have a negative attitude. Sometimes the work women get do not befit their qualifications. For example, it is often believed that teaching, medical practice etc. are the ones more suitable for women, and thereby they are forced to accept what is available and do not achieve the levels they are trained for. Some traditional families in India, for example, would like their women to be posted exclusively in a girl’s college or school. These families are afraid that in a place where the majority is men, their women will be looked upon as sex objects. The liberal-minded families do not entertain such a baseless apprehension and do not stand in the way of their women working in a male-dominated office, or a boy's school, or a co-educational institution. Sex segregation in the offices and establishments is an unhealthy pattern either for the present or for the future. It is a negation of equality with men.

Conclusion

Women are proving themselves in every field whether it is home or workplace. But at the same time, we cannot deny that working women face many problems related to health, safety and family responsibility. Similarly, they accept that due to these problems their family atmosphere also gets affected. The economic condition of the family pushes them to go for work. It is impossible for a woman to work without the support of family member and organization, as it relieves them from various problems. With this study, we can only say that India probably has a long way to go to make our workplaces free from discrimination, prejudice, and problems. And, therefore, revolutionary and vital changes are required in the attitude of employers, employees, family members and society. After analysing the collected data, it can be concluded that majority of women face lot of problems in balancing their day-to-day life. She has to cross many hurdles and barrier to earn happiness for her family and children. Indian women have to play all the roles properly whether it is in home as wife and mother or at work place, but portraying all the roles makes her feel stressed, strained and ill (both mentally and physically). Last but not the least it could be concluded that if a woman gets support and opportunity, she could create wonders and sky is the limit for her.

References

1. Working Women Issues and Challenges – Kavita Mishra
2. Wentling, R.M. (2003). The Career Development and Aspirations of Women Management. Women in Management Review, 18(6), 311-324.
3. Panchal, P., Belani, S., & Darji, M. (2016). The challenges faced by Indian working women to balance professional and social life in 21th century. International Conference women in Science and Technology. Creating Sustainable Career, 60-65.
4. Shambunath,dr. (2017). Problems and Challenges faced by urban working women in India. International Journal of creative research thoughts, vol 5(3), 623-629. Websites www.ilo.org
5. www.workingwomenforum.org www.labour.nic.in
6. Being Working Women in India: Problems and Challenges Chandani Srivastava[1*], Shulagna Sarkar[2]

"Indian Constitution and Women's Empowerment"

Asst. Prof. Gaikwad R J
ESPM, College of Arts, Bidkin, Tq. Paithan, Dist. Aurangabad(chh.sambhajinagar)

Indian women have a secondary position compared to Indian men, but they are third, fourth, fifth, sixth when viewed according to the caste system. Women who are in such a disturbed religious and cultural condition are strengthening the cycle of slavery by bearing their own slavery and giving the sweet name of religion to slavery. According to the secondary status of Indian women, the birth rate of women in the Indian population after independence is seen to decrease less than that of men. In 2015-16, there were 929 female births per 1000 male births, while in 2019-20, 919 female births were born per 1000 male births, and now the birth rate for 2020-21 is 1020 births. Globally, the proportion of women per 1000 men is more than 1000. Overall, religious, social, economic, mentality is responsible for the decrease in the birth rate of Indian women. It is clear that even in the age of modern technology they contribute to female feticide with the help of this modern technology. Due to the secondary mentality towards women, the Indian female fetal birth rate is lower than the global female fetal birth rate.

Giving equal rights to women in the social system is the biggest challenge before the law. At the same time, the way in which women are neglected in the family system and social system according to this religion. Therefore, giving equal rights to Indian women is the biggest challenge before the law. But the way women are oppressed by religion, family, social system, they have to face a lot of discrimination and injustice at all levels of their childhood, youth, married life, old age. But whatever empowerment of women is seen is more pronounced in urban areas. In rural, remote areas, tribal areas, there is not much change in the old situation. In this regard, Dr. Vishwaratna Dr. B R Ambedkar, the father of the Indian Constitution, said that "the progress of any society can be measured by the progress of women in that society," he explained. It is seen that he made this important statement to establish equality for women in the society. Hindi writer and poet Ramnika Gupta says that the most important reason why women become superstitious is the social structure based on religion and the second reason is illiteracy.

Significance of the topic:-

Nature has created two types are found in human race male and female. A man and a woman are needed for the survival of the social system in any country. This ratio became more or less. Then the society is born with a social problem. As the position of these women is very important in the social system, which is about 50%, it is very important to study the subject of women.

Today, in the era of global competition, it is very important to have equal development of all elements of the society. If we ignore a weak part of our own body, then its monstrous nature will show up in a big way. For a strong progressive society from a humanitarian point of view, there is a great need to provide equal opportunities to women in work and society, and therefore it is becoming important to pay attention to this issue.

The economic empowerment of women has increased comparatively more in the twentieth century than in previous times. Earlier they were bought and sold like slaves and earlier the life of women was confined within four walls and they were completely dependent on men. Burkha system, child marriage, polygamy, dowry system, sati system, permanent celibacy were largely imposed on them by the society in India. Now due to economic empowerment of women, their interdependence is comparatively reduced.

Legal Provisions in Indian Constitution for Women:-

Rape Article 376, Kidnapping 363-373, Dowry Article 302 to 304, Molestation Article 354, Mental, Physical Harassment Article 509, Hindu Marriage Act 1954-1955, Maternity Benefit Act 1961-1995, Dowry Act 1961, Maternity Benefit Act 1971, Equal Pay Act 1976, Prevention of Child Marriage Act 2006, Criminal Act 1983, Prevention of Indecent Act 1986, Prevention of Sati Act 1987, Domestic Violence Act 2005 protect women legally. A person who exploits in the above matters is strictly governed under various sections.

Constitutional special rights to establish equality for all:-

1. According to Article 14 all are equal before the law.
2. According to Article 15, no person shall be discriminated against on the basis of religion, race, caste, sex and place of birth.
3. According to Article 15-3 States should make special provisions for the protection of women and girls.
4. According to Article 16, equality of opportunity in respect of public employment shall be given to every person.
5. According to Article 19 every person is given freedom of speech and expression.
6. According to Article 21, it shall be the responsibility of the government to protect the life and personal liberty of every person by law.
7. According to 39A, free legal aid is provided by the government to the victim.
8. According to Article 42 special provisions for women like:- Maternity leave, they are not given hazardous work, they are not given night work etc.
9. As per 51-A no discrimination shall be made on the basis of religion, language, region to foster the spirit of common brotherhood. The aim behind it is to cultivate brotherhood.
10. Under Article 343D 2 reservation for Scheduled Castes and Tribes will remain 1/3 of the seats reserved for Scheduled Tribes women.

Special Activities for Women:-

The National Commission for Women was established in January 1982 for the special protection of women. Also in 1992, through the 73rd Amendment Act, it was decided to give 1/3 reservation to women in local bodies, and the National Action Plan for the Girl Child 1991 to 2000 was designed to ensure survival, protection and development. Its main objective was to develop and empower women in social, economic, political and cultural aspects as a whole under the National Commission for Women. Accordingly, he introduced several bills. Like:- Dowry Ban Act 1961, marriageable age of girls was made 18 years, Hindu Marriage Act 1955 gave equal rights for divorce to men and women. Women were given more rights than men.

Conclusion:-

Due to the Indian social and religious mindset, there was a lot of oppression on Indian women in the pre-independence period. They were slaves of men. In some rare places they may have authority from the family but the social mentality does not allow them to live independently. Various problems faced in her life from her birth till her death- When she was young she had a comparatively lower position in terms of education and health compared to her brother. Polygamy after marriage or lifelong seclusion after widowhood. After that she was held guilty even if she did not have a son or child due to the man's fault. Neither they had any protective provisions before the Indian Constitution came into force, their life was full of uncertainty and various troubles at every level. But now in modern India, the mindset of the people in the society is changing to a great extent due to the implementation of large scale laws for the empowerment of women. If the social system or men accept their rights, then it is seen that they are freed from social, family and marital troubles to a large extent as they fear severe punishment. Now that the voice of these women is important, the "Women's Reservation Bill 2023" of the newly introduced 33 percent reservation in Parliament is seen as an improved step. So there is no doubt that the seeds of women's upliftment will gradually become important in the future for women's economic empowerment under the constitution.

References:-

1) भारताचे संविधान, भारत सरकार, 2022, विकास बुक हाऊस, पुणे
2) constitution of India,2020, Buddha Bhumi publication, Nagpur
3) Indian women social legal perspective ,Nandita Saikia, 2008, serials publication, Bhopal
4) women empowerment in India, Sarika Sharma, 2015, Kunal books, New Delhi
5) social status of Indian women, Munir Uddin Qureshi, 2003, Anmol publication private limited, Mumbai
6) women empowerment in India, Dr Shiksha Banarjee, krittibas Datta, 2019, Mittal publication House, Kolkata
7) women empowerment with special reference to constitutional provisions by Aniketsmsl, legal services in New Delhi.
8) www legalservicesindia.com

Contribution of Indian Women in National Building

Vishakha Laxman Pandit / Ranvir

Abstract:

This dissertation explores the multifaceted contributions of Indian women to the process of nation building in India. Drawing from extensive research across various disciplines, this study examines the historical, social, political, and economic roles played by Indian women in shaping the nation. By investigating key figures, movements, and policy changes, this paper aims to provide a comprehensive understanding of the pivotal role Indian women have played in India's journey towards development and progress. Additionally, it underscores the importance of addressing gender inequalities and promoting women's empowerment as crucial components of sustainable nation-building efforts.

Introduction

Background

Indian women have played a pivotal role in shaping the nation's history, culture, and progress. Their contributions span various domains, including politics, education, social reform, economics, and science. Despite facing numerous challenges, Indian women have made significant strides in their journey towards empowerment and participation in nation building. This Ph.D. paper aims to provide a comprehensive analysis of their contributions and the evolving roles of Indian women in national development.

Research Objectives

- To examine the historical contributions of Indian women in nation building.
- To analyze the roles of Indian women in politics, education, social reform, economics, and science.
- To assess the challenges and progress in women's empowerment in India.
- To explore the role of literature, media, and public perception in shaping the narrative of Indian women's contributions.

Historical Perspective

Ancient India

Ancient Indian history unveils a rich tapestry of women who occupied pivotal roles across diverse domains, leaving indelible marks in the realms of governance, artistry, and philosophy. This section delves into the profound and often overlooked contributions of remarkable women like Gargi and Maitryi, who not only participated but excelled in intellectual debates that shaped the philosophical landscape of their time. Their intellect and wisdom were shining beacons in a world predominantly dominated by men, showcasing the depth of feminine brilliance.

Moreover, this exploration extends to the artistic expressions of women who graced the ancient Indian cultural milieu with their mastery of classical dance and music. Their artistic endeavors transcended mere performances; they were manifestations of the spiritual and cultural ethos of their era. Through the graceful movements of dance and the enchanting melodies of music, these women wove narratives that celebrated the very essence of existence.

Medieval India

The medieval period in India stands as a pivotal juncture, where the pages of history are adorned with the remarkable reigns of queens whose sagacity and leadership transcended gender boundaries. Among these luminaries, Razia Sultana and Chand Bibi emerge as towering figures who defied societal norms to wield power and govern with distinction. Their rule was not merely a departure from tradition; it was a testament to their indomitable spirit and political acumen, proving that leadership knows no gender..

Colonial India

The colonial era, a tumultuous period in India's history, introduced a complex interplay of challenges and opportunities that indelibly shaped the course of the nation's destiny. Within this intricate tapestry, formidable women like Rani Lakshmibai and visionary social reformers such as Pandita Ramabai emerged as towering figures, etching their names in the annals of history for their profound roles in not only challenging the oppressive yoke of colonial rule but also championing transformative societal changes.

These women, in their distinctive capacities, played pivotal roles in shaping the narrative of resistance and reform during the colonial era. Rani Lakshmibai symbolized the unyielding spirit of resistance against foreign domination, while Pandita Ramabai illuminated the path toward a more just and equitable society. Together, they exemplify the resilience, determination, and vision of women who, even in the face of immense challenges, stood as beacons of hope and change during a transformative period in India's history. Their legacies continue to inspire and serve as a testament to the enduring strength and wisdom of women throughout history.

Women in the Independence Movement

Rani Lakshmibai of Jhansi

Rani Lakshmibai's unwavering and fearless leadership during the tumultuous events of the 1857 Indian Rebellion stands as a beacon of inspiration, casting a long and profound shadow across the pages of Indian history. To truly grasp the significance of her contributions to the struggle against British colonialism, it is essential to delve into the nuanced facets of her remarkable legacy.

However, Rani Lakshmibai's legacy extends beyond her prowess in battle. Her leadership exemplified a fusion of traditional Indian values and a commitment to progressive ideals. She not only fought against foreign domination but also challenged prevailing gender norms, demonstrating that women could be formidable leaders and warriors. Her example shattered stereotypes and inspired future generations of women to embrace leadership roles.

Sarojini Naidu

Sarojini Naidu's multifaceted contributions as a poet and her pivotal role within the Indian National Congress elevate her to a prominent position within the pantheon of the Indian independence movement. To truly appreciate the depth of her influence on both literature and politics, it is imperative to delve into the intricate layers of her life and legacy.

Sarojini Naidu's literary prowess was characterized by an eloquence that transcended mere words. Her poetry resonated with a deep understanding of the human experience, weaving together themes of love, freedom, and nationhood in a tapestry of verses that stirred the hearts of readers. Her poetry was not just an artistic endeavor; it became a vehicle for social and political commentary, inspiring a sense of national pride and unity among Indians during a period of intense struggle.

Kamala Nehru

Kamala Nehru's unwavering commitment to social and political causes, in parallel with her husband Jawaharlal Nehru, merits a nuanced examination that reveals the depth of her impact on the Indian freedom struggle and her tireless advocacy for women's rights. To fully appreciate her contributions to the broader canvas of nation-building, it is imperative to delve into the intricate layers of her life and legacy.

One of Kamala Nehru's most significant contributions lay in her advocacy for women's rights. In a society deeply entrenched in patriarchal norms, she emerged as a prominent voice championing the cause of gender equality. Her efforts to empower women, promote education, and advocate for their rightful place in the political and social fabric of India were groundbreaking. Her commitment to women's rights extended beyond rhetoric; she actively engaged in initiatives that paved the way for greater gender inclusivity in the nation's journey toward independence.

Women in Politics

Indira Gandhi

Indira Gandhi's historic tenure as India's first female Prime Minister represents a momentous chapter in the nation's history, characterized by dynamic leadership that left an indelible imprint both within the country and on the international stage. To grasp the profound nature of her contributions to nation-building, it is imperative to delve into the intricacies of her leadership, both domestically and globally.

Indira Gandhi's legacy continues to be a subject of study and reflection, representing the complex tapestry of India's history and its evolving aspirations on the path of development and leadership.

Jayalalithaa

Jayalalithaa's charismatic leadership, transformative welfare policies, and enduring influence on Tamil Nadu's political landscape offer a compelling case study of a powerful female political figure. Her legacy serves as a testament to the potential of women in leadership roles and highlights the transformative impact of inclusive governance that addresses the needs of the marginalized and fosters an emotional connection with the electorate. Her life and contributions continue to be a source of inspiration and analysis, both within and beyond the realm of Indian politics.

Mamata Banerjee

Mamata Banerjee's rise to prominence was characterized by her unwavering commitment to championing the cause of the common people. Her grassroots activism and fervent advocacy for social justice and economic empowerment earned her the moniker "Didi" (sister), symbolizing the emotional connection she forged with the masses. Her journey from grassroots politics to the highest office in West Bengal is a testament to her tenacity and dedication to the welfare of her constituents.

Women in Education

Savitribai Phule

Savitribai Phule's groundbreaking contributions to women's education and social reform in 19th-century India demand a profound examination, as they embody the transformative impact of a visionary pioneer. To truly grasp the significance of her efforts, it is essential to delve into the intricate layers of her life and the indomitable spirit that propelled her groundbreaking initiatives.

Savitribai Phule's most enduring legacy lies in her establishment of the first girls' school in India. This monumental achievement was not merely an educational institution; it was a beacon of hope and a profound statement of her belief in the transformative power of education. In an era when the education of women was largely neglected, if not actively discouraged, Savitribai Phule's school stood as a revolutionary symbol of empowerment, offering girls an opportunity to break free from the shackles of ignorance and societal oppression.

Dr. Annie Besant

Dr. Annie Besant's profound contributions to education and her influential role within the Theosophical Society offer a fascinating exploration of her enduring impact on India's intellectual and cultural landscape. To truly appreciate the significance of her work, it is essential to delve into the multifaceted dimensions of her contributions and the transformative effect they had on the country.

Dr. Annie Besant's dedication to education was a cornerstone of her legacy. Her establishment of schools and educational institutions, including the Central Hindu College in Varanasi, aimed to provide access to quality education for Indians, regardless of caste or creed. Her commitment to secular and progressive education was a beacon of enlightenment in an era when educational opportunities were often limited and marred by social discrimination.

Women in Science and Technology

Dr. A.P.J. Abdul Kalam and the Women Scientists of ISRO

The contributions of Indian women scientists at the Indian Space Research Organisation (ISRO) during the tenure of Dr. A.P.J. Abdul Kalam as its leader represent a remarkable chapter in

India's scientific and technological history. To truly appreciate the significance of their roles in advancing India's space program, it is essential to delve into the intricate layers of their achievements and the profound impact they had on the organization's journey to the stars.

In essence, the contributions of Indian women scientists during Dr. A.P.J. Abdul Kalam's leadership at ISRO represent a collective triumph of scientific exploration, technological innovation, and gender equality. Their pivotal roles in advancing India's space program are a testament to the power of inclusive leadership and the profound impact that diversity can have on the frontiers of scientific discovery. Their legacy continues to inspire the nation's scientific community, underscoring the importance of nurturing talent and fostering an inclusive environment in the pursuit of scientific excellence.

Tessy Thomas - The Missile Woman of India

In essence, Tessy Thomas's groundbreaking work in missile technology and her indomitable spirit in advancing India's defense sector reflect the nation's commitment to self-reliance and technological prowess. Her journey from a young scientist to a revered leader serves as a testament to the transformative power of dedication, innovation, and breaking barriers. Her legacy continues to inspire the defense community and the nation, emphasizing the vital role of innovation and gender diversity in ensuring the security and technological advancement of a nation.

Conclusion

Recap of Contributions

This section encapsulates the profound and multifaceted contributions of Indian women in nation building across diverse domains. Their impact, resilience, and dedication have left an indelible mark on the nation's progress and development. The summary highlights key areas in which Indian women have played pivotal roles:

1. Politics and Governance:

Indian women have held influential positions in politics and governance, including the office of the President, Prime Minister, and various state chief ministers. Leaders like Indira Gandhi, Pratibha Patil, and Mamata Banerjee have shaped the nation's policies and governance, contributing to its political landscape.

2. Education and Academia:

Prominent Indian women have made significant contributions to education and academia. Figures such as Savitribai Phule and Aruna Asaf Ali championed educational reform and women's rights. In modern times, women scholars, and scientists, including Kalpana Chawla and Tessy Thomas, have excelled in their fields.

3. Arts and Culture:

Indian women have enriched the nation's cultural heritage through their contributions in the arts. Renowned figures like Rukmini Devi Arundale, Lata Mangeshkar, and M.S. Subbulakshmi have made lasting impacts in dance, music, and other art forms.

4. Social Reform and Activism:

Indian women have been at the forefront of social reform and activism. Leaders like Rani Lakshmibai, Sarojini Naidu, and Medha Patkar have fought for women's rights, social justice, and environmental causes.

5. Literature and Journalism:

Indian women authors and journalists, including Arundhati Roy and Barkha Dutt, have used their pens and voices to inform, educate, and shape public discourse.

6. Space and Science:

In the realm of space and science, women like Kalpana Chawla and Tessy Thomas have made significant strides, broke barriers and contributing to India's technological advancement.

These contributions span generations and encompass a wide spectrum of domains, showcasing the indomitable spirit of Indian women in nation building. They serve as a testament to

their resilience, determination, and dedication to the betterment of their country. The collective impact of Indian women in shaping the nation's past, present, and future underscores the vital role they play in the progress and development of India.

7. Ongoing Challenges and Future Prospects

The persistent challenges and obstacles faced by Indian women in their quest for empowerment and their significant roles in nation building reflect a complex and evolving landscape. Recognizing and addressing these challenges is imperative for achieving gender equity and harnessing the full potential of women in India's progress. Here, we delve into these challenges and offer recommendations for meaningful change:

1. Gender-Based Violence:

Challenge: Indian women continue to face various forms of gender-based violence, including domestic violence, sexual harassment, and dowry-related violence. This not only affects their physical and mental well-being but also limits their freedom and opportunities.

Recommendation: Strengthen legal frameworks, promote gender-sensitive education, and create awareness campaigns to address and prevent gender-based violence. Encourage women to report incidents without fear of reprisal and provide robust support systems for survivors.

2. Unequal Access to Education:

Challenge: Disparities in access to quality education persist, particularly in rural areas. Early marriage, cultural norms, and financial constraints often lead to lower literacy rates among girls.

Recommendation: Promote girls' education through incentives, scholarships, and awareness campaigns. Ensure the availability of safe and accessible schools and eliminate gender bias in curricula and teaching practices.

3. Economic Disparities:

Challenge: Women in India continue to face wage gaps, limited access to formal employment, and a lack of economic independence, which can hinder their participation in nation building.

Recommendation: Encourage financial inclusion and entrepreneurship among women through initiatives such as self-help groups and skill development programs. Promote equal pay for equal work and create supportive work environments that accommodate women's needs.

In conclusion, addressing the persistent challenges faced by Indian women in their journey towards empowerment and nation building requires a concerted effort from government, civil society, and the private sector. By adopting comprehensive strategies that encompass legal reforms, education, economic empowerment, and cultural change, India can pave the way for a more equitable and inclusive society where women can fully contribute to the nation's progress and development. Gender equity is not just a moral imperative; it is essential for the nation's overall growth and prosperity.

Reference

1) Postsecondary education for American Indian and Alaska Natives: higher education for nation building and self-determination
2) Women’s Movement In India And Nation Building
3) Gender ironies of nationalism: Sexing the nation
4) Nation building through historical narratives in pre-independence India: Gandhi, Nehru, Savarkar, and Golwalkar as entrepreneurs of identity
5) The Cinematic'Discovery of India': Mehboob's Re-Invention of the Nation in Mother India
6) The role of constitutions in native nation building
7) Nation-building in Indian Anthropology: Beyond the Colonial Encounter
8) Name, Fame And Progress: The Real Scenario Of Indian Women

Impact of Social Norms and Customs on Life of women in India: A Quantitative Study

Dr. Twinkle Sanghavi
Maniben Nanavati Women's College

Abstract:

The status of women in India has evolved significantly from ancient times to the modern era. In ancient India, women had a relatively better social status, but in contemporary society, there has been a significant decline in their status. This decline is reflected in their unequal access to education, healthcare, employment opportunities, and the freedom to choose a life partner. The underlying reasons for this inequality can be attributed to entrenched social and cultural norms that impose rigid beliefs on women, discouraging them from questioning the significance of these norms. Despite the progress made in the 21st century, the status of women in India has been steadily declining. India, known for its diverse culture, has long been under the influence of patriarchal norms, which expect women to adhere to and obey men's commands. The oppression of women is pervasive in society, leading to a disturbing increase in violence against them. Various social and cultural practices discriminate against women, significantly impacting their societal standing in a detrimental manner.

Keywords: Social Norms, Indian Culture, Customs, Indian Women, Patriarchal Norms

Introduction

Women are an indispensable part of society, crucial for the very existence of human civilization. They contribute significantly by engaging in socialization, procreation, and managing household responsibilities. Despite their indescribable role, it is often deemed inferior to that of men. Historical texts occasionally dictate specific behavioral expectations for women. Unfortunately, women are often denied access to power and socioeconomic status commonly available to men. There's a prevailing belief that women bear sole responsibility for household chores, regardless of their achievements in various fields. In the early Vedic period, women enjoyed more freedom compared to the later Vedic era. The status of women in India faced challenges during the post-Vedic period. This era marked a time when women were often seen as the property of their husbands, and strict caste laws governed their lives. Child marriages were favored, leading to a decline in female education. Additionally, the practice of sati became more common during this period. The British rule in India had both positive and negative impacts on women's positions. On the positive side, the British government abolished the practice of sati and introduced reforms related to female education, including the promotion of Widow remarriage. However, despite some improvements, issues like the dowry system persisted and even expanded. Poverty led to the proliferation of prostitution during this time. Following India's independence, the constitution granted women equal rights. However, despite the implementation of various policies aimed at safeguarding women's rights and promoting their empowerment, certain cultural and societal norms have hindered significant improvements in the condition of women. Regrettably, practices such as the dowry system and early child marriages continue to persist in Indian society (Sharma, 2017 and Mallik, 2019).

In Indian society, women have traditionally been assigned roles as wives, mothers, and subordinate partners. From a young age, girls are raised with the expectation that they will care for their father, husband, and son. Throughout their lives, they are expected to follow the commands of their marital partner, and in widowhood, they must adhere to their son's directives. A devoted wife is highly regarded, often observed praying and fasting for her husband. There is immense societal pressure on women to conceive shortly after marriage, with a strong emphasis on bearing a son. Those who struggle with this face harsh criticism from society. In some cases, if a woman is unable to have a male child, her husband might even consider marrying another woman. The situation is

more challenging for Muslim women due to the application of the Shariyat Muslim personal law, which is supported by Muslim authorities and exempts them from adhering to a uniform civil code. Traditional preferences for male children over female children have led to an alarming increase in female infanticide rates (Bansal, 2019).

From the moment a girl is born, she is often seen as a burden. Her arrival may be met with disappointment, contrasting with the celebration that accompanies the birth of a son. Girls are typically groomed for domestic roles rather than being encouraged to pursue education. In the past, the situation was such that girls were often married off at a very young age, sometimes as early as 7 or 8 years old. The development of the "parda" system, or the practice of women covering themselves, has been linked to concerns about Hindu women being taken by invaders. As a protective measure, Hindus adopted the "parda" to safeguard the honor of their women. Over time, this practice became widespread, and even today, in remote areas of India, many women are compelled to use "parda" or "ghunghat" in front of their in-laws (Bhat, 2015).

Literature Review

In numerous Indian households, there is a prevalent preference for having male offspring over female ones. This inclination is prevalent even among educated individuals, as they hold the belief that having a son brings good fortune and economic prosperity to the family. However, when we examine the early Vedic period, women had more extensive rights and liberties. During that era, women held crucial positions in society, particularly in roles related to intellect and spirituality. Although they possessed substantial rights in societal and religious contexts, their participation in political and economic matters was restricted. During the medieval period, women's roles increasingly centered on family care, and they were frequently excluded from communal festivities. It's noteworthy that during the early Vedic era, women experienced more freedom and were entrusted with diverse responsibilities (Mohan, Kumar, 2022).

The dowry system is a harmful social practice responsible for numerous women's deaths. Even educated women have not effectively shielded themselves from this practice or promoted its reduction. Despite the enactment of various laws aimed at safeguarding women from dowry-related issues, they have failed to yield positive outcomes. Dowry deaths represent a particularly insidious form of violence against women, often occurring discreetly within family homes. Many women remain unaware of the legal provisions established to protect them from such heinous crimes. Those who do seek justice often encounter significant hurdles in obtaining it (Sharma, Harish, Gupta, & Singh, 2005).

In Indian society, women's roles are often perceived as secondary in various aspects. Critical functions such as reproduction and labor force participation are subject to cultural norms and control. This cultural influence has led to women being positioned in a lower social status compared to men. When assessing the societal standing of women, gender is the primary factor that determines their roles and positions. Despite efforts by many women to enhance their status by developing their skills and abilities, they continue to face inequality in patriarchal societies. Women are not granted equal status and often endure distinct societal expectations and cultural stereotypes. In this context, society has assigned different characteristics to men and women on a social and cultural level. Women are often portrayed as being timid, physically weaker, tolerant, emotionally expressive, and submissive. Conversely, men are depicted as brave, physically strong, aggressive, capable, dominant, and ambitious. As a result, societal expectations dictate that women primarily engage in household tasks such as cooking and childcare, while men are expected to work outside the home (Patil, 2021 and Kumari, 2019).

Widowhood poses a significant concern and stands as one of the most substantial challenges in a woman's life. Women endure psychological, emotional, social, cultural, and even physical hardships as a result. In Indian society, widows often face discrimination in various forms, being seen as burdens both to their families and to society at large. Regrettably, they are frequently perceived as helpless individuals. The patriarchal nature of society has shaped cultural and traditional

norms to view women primarily as objects for the use of men. Women's characteristics are often limited to their biological, psychological, and sexual attributes. They are denied an independent identity, with their identity linked to their father before marriage and their husband after marriage. For widows, only a few avenues for livelihood are available, and even those may lead to exploitation. Widows encounter various socio-cultural and religious restrictions, such as being prohibited from consuming certain foods, wearing specific types of clothing, or using makeup or beauty products. In some cases, they are even coerced into shaving their heads (Bhagat, 2019 and Nandal, Rajnish 2014).

Social and cultural factors exert a profound influence on an individual's lifestyle within society. They play a pivotal role in shaping people's behaviors and values. These factors are closely linked to aspects such as religion, economic status, education, and cultural values. In patriarchal societies, women often face significant discrimination across various dimensions, including gender inequality and their role within the family. Many of these challenges are deeply rooted in social and cultural factors that impact women's lives comprehensively. Cultural barriers can hinder women's empowerment, particularly in societies dominated by men, where women may be denied access to quality education and the ability to make decisions for themselves. One prevalent belief in many families is that sons should be prioritized for education because, unlike daughters who are expected to join another family after marriage, sons are expected to support their aging parents. This belief often leads to the preparation of girls primarily for marriage and tasks related to household chores and child-rearing, effectively restricting their access to higher education. A significant disadvantage for daughters and females in general lies in societal norms that require daughters to move away from their parents after marriage, while sons are regarded as assets to the family. These enduring social and cultural beliefs continue to hinder women's empowerment, as traditional practices still hold sway in the minds of many (Khan, Mazahar, 2017 and Patel, Patel, 2016).

In Indian culture, women are frequently regarded as devoted and faithful wives. Indian families typically follow a multi-generational and hierarchical structure, where elders hold authority over the younger members, and males often have authority over females. A prevailing social norm is that women primarily undertake the ongoing responsibilities of household chores and caring for their children. Women often view themselves primarily as caretakers of their homes and are deeply involved in domestic tasks (Kumar, 2017).

In Indian society, roles like homemaking and child-rearing are predominantly associated with women, while business and professions are typically linked to men. Social and cultural norms have historically confined women's roles to childbearing, child-rearing, and household chores, often discouraging or even prohibiting their involvement in work outside the home. It's more socially acceptable for a woman to work as an unpaid family laborer, perhaps on her family's farm, than for another women to work in the same field as a laborer. Young men often receive messages from society that they should prepare for a career to support their family, whereas young women are often told that their careers are not as important as their husbands'. Even the highly educated, women frequently find limited opportunities for career advancement. The patriarchal society seeks to control women within the family structure, ensuring that they fulfill the roles expected of them by their family members. Challenging the actions of a man, the women often gets trapped in violent reactions from the other side (Sivakumar, and Manimekalai, 2021).

There are several cultural reasons for the preference of sons over daughters in Indian families. It is believed that sons are more likely to provide financial support to the family compared to daughters. Sons are expected to take care of their parents in their old age. Additionally, sons are seen as bringing substantial dowry when they get married, which is considered beneficial for their family. These factors contribute to why sons are favored over daughters in Indian households. As a result of these beliefs, women often feel pressured to bear sons. Women are sometimes viewed as a financial burden because of the significant expenses involved in raising and educating them, as well as providing dowries for their marriages. Sons, on the other hand, enjoy unique privileges, including

participating in various rituals and functions, including the funeral rites of their parents. These gender roles and preferences persist in Indian society, with sons being favored over daughters (Kwasigroch, 2017).

Objective

1. To identify the impact of social norms and customs on life of women in India

Methodology

In this study 250 respondents were surveyed to find out the impact of social norms and customs on life of women in India. A structured questionnaire was prepared with the help of which this study was conducted. Also, a convenient sampling method was used by the researchers for the data collection. The collected data was analyzed and evaluated with the help of analytical tools such as mean and t-test.

Findings

Table below is sharing respondent's general details in which it is found that in total 250 respondents males are 40.0% and females are 60.0%. 25.2% are in the age group of 24 – 30 years, another 26.4% are between 31 – 39 years of age, 24.4 % are in the age group of 40 – 46 years and the remaining 24.0% are above 46 years of age group. 23.2% of the respondents are bachelors, 60.0% are married and have kids and the remaining 16.8% are married but do not have kids. Talking about their monthly income, 22.4% have monthly income between INR 20,000 – INR 55,000, 28.4% have monthly income between INR 55,001 – INR 105,000 and the rest 49.2% have monthly income above INR 105,000.

Table 1 General Details

Variables	**Respondents**	**Percentage**
Gender		
Female	150	60.0
Male	100	40.0
Total	**250**	**100**
Age (years)		
24 – 30	63	25.2
31 – 39	66	26.4
40 – 46	61	24.4
Above 46	60	24.0
Total	**250**	**100**
Marital Status		
Bachelors	58	23.2
Married and have kids	150	60.0
Married but do not have kids	42	16.8
Total	**250**	**100**
Monthly Income (INR)		
20,000 – 55,000	56	22.4
55,001 – 105,000	71	28.4
More than 105,000	123	49.2
Total	**250**	**100**

Table 2 Impact of Social Norms and Customs on Life of Women in India

S. No.	Statements	Mean Value	t value	Sig.
1.	The dowry system is a harmful social practice responsible for numerous women's deaths	4.2	15.446	0.000
2.	Reproduction and labor force participation have led to women being positioned in a lower social status compared to men	3.95	12.306	0.000
3.	Despite after developing the skills and abilities, women continue to face inequality in patriarchal societies	4.13	14.870	0.000
4.	Widowhood poses a significant concern and stands as one of the most substantial challenges in a woman's life	3.81	1 0.444	0.000
5.	The patriarchal nature of society has shaped cultural and traditional norms to view women primarily as objects for the use of men	3.73	9.567	0.000
6.	Women often view themselves primarily as caretakers of their homes and are deeply involved in domestic tasks	4.02	13.142	0.000
7.	The patriarchal society seeks to control women within the family structure, ensuring that they fulfill the roles expected of them by their family members	3.63	8.194	0.000

The table above shows the constructive role of delivery services in intensifying customer loyalty in e-commerce business. The respondent says that the dowry system is a harmful social practice responsible for numerous women's deaths with mean value 4.20, despite after developing the skills and abilities, women continue to face inequality in patriarchal societies with mean value 4.13 and women often view themselves primarily as caretakers of their homes and are deeply involved in domestic tasks with mean value 4.02. The respondent also believes that reproduction and labor force participation have led to women being positioned in a lower social status compared to menwith mean value 3.95, widowhood poses a significant concern and stands as one of the most substantial challenges in a woman's lifewith mean value 3.81. The respondent also says that the patriarchal nature of society has shaped cultural and traditional norms to view women primarily as objects for the use of men with mean value 3.73 and the patriarchal society seeks to control women within the family structure, ensuring that they fulfill the roles expected of them by their family memberswith mean value 3.63. Further t-test shows that all the statements are significant (with the value below 0.05).

Conclusion

The status of women in Indian society is primarily shaped by social and cultural beliefs and practices. During the Vedic period, women enjoyed a relatively favorable status, as people of that era were not as conservative, and harmful practices against women were less evident. However, the condition of women began to deteriorate after the post-Vedic era, marked by the rise of the caste system and increasing poverty, which had a negative impact on their status. The patriarchal society introduced numerous challenges for women to thrive in society, limiting their access to decision-making, education, and empowerment. They were largely confined to household duties and taking care of their children. Harmful practices like sati pratha, dowry, and the parda system further exacerbated their hardships. As a result of these entrenched social and cultural norms, women are now considered a marginalized group within society.

References

1. Mallik, P.S. (2019). Socio-Cultural status of Women in India: A Historical Perspective, International Journal of Multidisciplinary, 4(3), 1524-1528.
2. Khan, M., Mazahar, S. (2017). Socio–Cultural Impediments & Women Empowerment, International Journal for Innovative Research In Multidisciplinary Field, 3(7), 413-416.
3. Sharma, S.(2017). Relationship Between Culture And Gender Inequality In India, Journal Of Humanities And Social Science, 22(10, 6),30-35.
4. Bansal, R. (2019). Dilemmas and Challenges facing Women in India, Acclaims, 5, 1-9.
5. Sivakumar, I. and Manimekalai, K. (2021). Masculinity and Challenges for Women in Indian Culture. Journal of International Women's Studies, 22(5), 427-436.
6. Patel. H., Patel, A.(2016). Women Empowerment in Indian Culture: A Review, The International Journal of Indian Psychology, 3(2), 171-172.
7. Kumari, A. (2019). Values & Goals of Women in Indian culture Reference to Changing Pattern, International Journal of Creative Research Thoughts, 7(1), 194-201.
8. Sharma, B., Harish, D., Gupta, M., & Singh, V. P. (2005). Dowry – A Deep-Rooted Cause of Violence against Women in India. *Medicine Science and the Law*, *45*(2), 161–168.
9. Bhat, M.A. (2015). Position of women in the Indian society, International Journal of Humanities Social Sciences and Education, 2 (5), 1-7.
10. Kumar, R. (2017). Women in cultural society in India particularly focuses on Bihar, 2(3), 116-118.
11. Bhagat, D. (2019). Widowhood as a curse: A Realistic Portrayal of Widows of India by Indira Goswami, Journal Of Critical Reviews, 6(5), 503-516.
12. Kwasigroch, J. (2017). Past, Present, and Future: Analyzing the Relationship Between Indian Women and Cultural Traditions, Political Science: Student Scholarship & Creative Works.
13. Patil, R. H. (2021). The social status of Indian women of different periods in the patriarchal society. Research Ambition : An International Multidisciplinary E-journal, 5(4), 23.
14. Mohan, V., Kumar, Y. (2022). Cultural Transformation of the Status of Women in Ancient, Medieval and Modern India, International Journal of Society and Education, 1(2), 10-17.
15. Nandal,V., Rajnish. (2014). Status of Women through Ages in India, International Research Journal of Social Science, 3(1), 21-26.

A study analyzing the impact of Psycho-Social Challenges on Well-being of Women in India

Dr. Tanu Sharma
Assistant Professor, SSR College of Arts, Commerce & Science

Abstract

Although women have reached on top in every field of work, still the status and well-being of women in Indian society have been a topic of discussion and concern for centuries. Despite the fact that progress has been made in many aspects, including health, equality, education and employment, women in India continue to face several social challenges that impact their psychological well-being. These challenges are firmly based in cultural norms, historical practices and institutional injustices. Therefore it is, crucial to examine the affect of these issues on women's mental health.

This article tries to explore the multifaceted impact of social challenges on the psychological well-being of women in Indian society. It look into various aspects of these challenges, including gender discrimination, violence against women, unequal access to education and healthcare, and the burden of societal expectations. The research analysis of these issues, intends to throw light on the psychological impact they exert on women and also suggests and recommend the urgent need for support systems and societal change.

Keywords: Well-being, Psycho-Social Problem, Gender Discrimination, Violence, Societal Expectations, Education and Healthcare

Introduction

India, a nation recognized for its diverse and rich cultural past, has advanced significantly in many areas. However, beyond this progress, women continue to struggle with various social challenges that leave deep psychological impacts. A woman repeatedly finds herself fighting against the odds in a society that is characterized by patriarchy, gender bias, and societal norms.

Good mental health is important to overall well-being. Mental health problems are more common in women than in men. The biological differences and psychosocial factors make women more vulnerable than men to mental disorders. The Common mental health issues faced by women include anxiety, depression, post traumatic stress, alcohol disorders and insomnia. A lot of biological factors like Women's monthly and life-span fluctuations of sex hormones because of menstruation, pregnancy, childbirth, pre-menopause, and menopause, causes women to be more emotional and become more emotionally exhausted. The Female hormones affect mood, stress, and cognition. These hormones also affect the risk of developing fear and anxiety, and risk of drug and alcohol use.

Gender inequality and discrimination, body shame, violence, sexual abuse, and lower self-esteem are a few of the psychosocial factors. Men and Women are affected differently by mental disorders. Since women internalize their problems while men externalize them, women's long-term outcomes from disorders are poorer. A woman is suffering from some psychological problem if she exhibits symptoms such as High and Low Moods, Anxiety or fear, loss of Appetite, Fatigue, Aches, Digestive problems, Depression, Suicidal thoughts, Drug/alcohol abuse.

Many factors are responsible for a women's mental well-being, but this article emphasizes on the psycho-social factors affecting women's mental health.

Psycho-Social Problems:

The role of the women today has changed. Most of the women are coming out of their traditional role of taking care of their families only but have started making substantial contribution to the family income through working in home based or outside family activities. While balancing both the family and work responsibility women of today have to face a lot of challenge that results in deteriorating mental health. This dual responsibility at home and the workplace has greatly affected

their and happiness and overall well-being. This has developed various problems in the family activities like taking care of children, maintaining relations and looking after the daily household chores. Since the working women is not able to give sufficient time to their children they are neglected and sometimes the elder children may indulge into bad habits like smoking, drinking and even getting addicted to drugs. This causes psychological disturbance in working mothers. One of the biggest social problems faced by women in India is persistent discrimination and gender bias. Boys and Girls are treated differently since birth. These biases permeate into education, employment, and also in basic life decisions. The psychological effect of being considered as inferior can be distressing for women.

Gender Discrimination and Its Psychological Impact

Gender discrimination is one of the most pervasive societal challenges that Indian women have to deal with. In spite of legal measures that promote gender equality, the patriarchal beliefs are so deeply established that it results in the mistreatment of women in many areas of life. This discrimination is evident in many ways, from unequal education and employment opportunities to biased inheritance laws and a lack of political representation.

Even today women are expected to be an Ideal wife and a perfect cook in family. She is also accountable for better household administration and to play a role of a good mother to look after the children. It has been apparent that women in modern India are facing a paradoxical situation. In several research Studies it has been found that due to financial reasons majority of husband desired their wives to work outside the home but were unwilling to share the household duties or assist in child care.

In a male dominant society, the male still feel that helping around the house is beneath their dignity. Thus, in striving balance between the personal and professional lives, the working woman gets overstrains, tired, agitated and unpleasant at the end of the day. As a result the serenity and pleasure of the family are disturbed. If she gives more importance to her career over her home, conflict and strain may arise in her married life.

Even at the working place women have to undergo numerous psychological problems produced by male co-workers and the male boss. Many working women have to deal with the problems of sexual harassment and sexual assault.

The psychological impact of gender discrimination on women is severe. Constant exposure to discrimination may lead to feelings of low self-esteem, helplessness, and lowered self-worth. Furthermore, it fosters a sense of injustice and frustration contributing to stress and anxiety. These feelings can build up over time and cause long-term mental health problems including depression or even post-traumatic stress disorder (PTSD).

In A research conducted by Weissman and Klerman (1977) in the United States, significant difference was found in depression rates among men and women during the previous forty years. The studies showed that women experienced much higher occurrence of depression as compared to men. This higher rate of depression in women cannot be only due to biological factors; rather the social and cultural customs and gender roles too play an important role in development of depression in women.

As a result of the unequal power status and restrictions, women are trapped in a condition of economic hardship by the prevailing patriarchal social system, which incite feelings of hopelessness and helplessness.

Although women are progressing and asserting their place in the public realm, but it does not always indicate that they have been freed from the limits of domesticity. The unfortunate reality is that the educated and working women nowadays have an excessive double burden of both job and home tasks sweeping away all of their personal time and energy, thus having a adverse effect on their mental well-being. Furthermore, gender-based crimes like stalking, eve-teasing, domestic abuse, and sexual assault all of which are common in India combine to act and trigger mental illnesses.

Growing up in a culture where women are frequently treated as less valued or less capable than males can be extremely damaging to a woman's sense of self-worth. Internalizing these beliefs can result in despair, feelings of worthlessness, inadequacy and depression. The aims and aspirations of women are frequently restricted by gender discrimination. Women may repress their goals and desires when they are expected to be primary caregivers and homemakers. The outcomes of this suppression may result in deep-rooted frustration and unrealized potential.

Violence and its Impact on Women well-being

Rates of violence against women in India for many years are shockingly high. Numerous women are suffering physically and emotionally by acts of honor killings, sexual assault, harassment, and domestic violence. These types of violent behavior have a substantial impact on women's psychological wellbeing.

Post-traumatic disorder, anxiety and depression are common among women experiencing violence. The emotional damaged cause by these acts can have long term distress, affecting their quality of life as a whole and their capacity to establish healthy relationships. Moreover, the fear of violence can cause constant anxiety, sense of insecurity and vulnerability. Gender-based violence causes innumerable sufferings and permanent damage to women's emotional and psychological well-being.

The Burden of Societal Expectations and Marriage Pressures

In India women still bear the pressure to conform to traditional roles and social expectations. In Indian society marriage is considered a paramount milestone for women. These types of expectations cause significant psychological distress.

Women are compelled to put their families and domestic responsibilities ahead of their education or employment. Woman's sense of autonomy may undermine due to the societal pressure of prioritizing marriage and family over one's own goals. Many women feel compelled to make decisions in life that they may not want to, which can cause bitterness and inner conflict.

These expectations can be heart-breaking and results into feelings of unfulfillment and frustration. The pressure to comply with these expectations produces mental health struggles that lead to anxiety and depression. Women who do not marry or those who prefer not to have children may encounter societal stigma and prejudice, leading to isolation and mental health difficulties. Domestic violence, marital rape, and childhood maltreatment play a significant role to the provocation of suicidal behavior among women. The practice of dowry in marriages in Indian culture is a socio-cultural cause that contributes to female suicide.

In India, there are laws in existence that forbid the payment of dowries in marriages. Despite of existing laws that prohibits dowries in marriages in India, the dowry-related disputes continues to be a major factor in the violence against and killing of women.

Suggestions and Recommendation

For the development of the nation it is necessary to safeguard the mental health and emotional well-being of women. As previously stated the expectations, impositions, gender roles and the stereotypical nature of the society have a significant impact on the mental and emotional health of women as they go through the different stages of life. Hence, to advance and sustain the health of women in challenging social contexts, systematic intervention and beneficial strategies are to be implemented. The following recommendations can be made to ensure a protective, preventative, promotional and therapeutic framework for women's health and well being in India.

- Compiling evidential knowledge on the detrimental factors that influences women's mental health, along with the coping strategies.
- Interventions to effectively construct policies that address the psychological needs of women from early childhood to old age and to ensure that they are effectively implemented.
- Standardizing and enhancing the abilities of medical professionals to effectively address and treat mental illness in those victims who have experienced emotional, physical, or sexual abuse.

- Promote awareness of mental health among women and eradicate society's disdain for them.
- Spreading awareness of health care services and the rights of women against the criminal acts such as domestic abuse, sexual assault, stalking, and other crimes.
- Encourage research initiatives and collaboration with international organizations that benefit the psychological well-being of women.

Conclusion

Social challenges have a deep impact on the psychological health of women in this society. Gender discrimination, sexual assault, domestic violence, educational disparities, patriarchal values and economic inequalities all contribute to complicate and disturb women's mental health. Nevertheless, many women in India are resilient and determined to face these challenges. As the country evolves, it is important to work towards an inclusive and unbiased society in which women can flourish without being troubled by the weight of societal expectation. It is also important to heal the psychological scars of the past and help them re-gain confidence for a brighter future.

Hence, it is undisputedly clear that women's mental well-being is a complex variable that involves gender roles and sociocultural framework. While discussing women's health concerns, their emotional and psychological conditions should also be involved along with their physical health. It is a frequent incidence where policies in India interpret women solely in terms of maternal and reproductive health which promotes the impression that women exist solely as mothers.

Given the circumstances, it is imperative to commence strategies and schemes that can target the social issues accountable for the degrading impact on women's health. Such strategies involve policies that focus on reducing gender gaps in all the fields of society, improving women's status in society, help them gain better education and hold their rights themselves. A big part of the responsibility of policy changes lies on policy makers but women too need to speak up about their needs to bring the change beneficial to their lives. There are many instances in which women have taken on a more active role in society to fight off the many issues. Many movements on the line of fighting ills of rape, sexual abuse, domestic violence, etc. can help in relieving the unfair social circumstances under which the women in our society live. In conclusion, intensive efforts at economic, social, educational, political and legal levels can help change the social conditions in the lives of Indian women and contribute to improve the mental health of women throughout the country.

References

1) Basu S. Mental Health Concerns for Indian Women. Indian Journal of Gender Studies. 2012; 19(1):127– 36.
2) Rao V. Suicidology: The Indian context. In: Agarwal SP, editor. Mental Health: An Indian Perspective 1946-2003. New Delhi: Directorate General of Health Services/Ministry of Health and Family Welfare Nirman Bhawan; 2004. p. 279-84.
3) Chandra PS, Carey MP, Carey KB, Shalinianant A, Thomas T. Sexual coercion and abuse among women with a severe mental illness in India: An exploratory investigation. Compr Psychiatry 2003;44:205-12
4) Gomel MK. A Focus on Women. Geneva: World Health Organization; 1997.
5) Malhotra S, Shah R. Women and mental health in India: An overview. Indian J Psychiatry. 2015 Jul; 57(Suppl 2):S205-11. doi: 10.4103/0019- 5545.161479. PMID: 26330636; PMCID: PMC4539863

Representation Of Women In Indian Politics: Current Statistics, Challenges, And Way Forward

Ms. Trupti Vijay Jadhav

Abstract:

It is the need of the hour to ensure women empowerment, not only financially but politically too. In India, In terms of female representation, India is ranked 99th in the world. However, the 73rd and 74th amendments to the constitution have guaranteed the participation of women in PRls, with a reservation of 1/3 for women. Today, more than 30 million women are actively participating in local politics.

In this research paper, I want to apply the content analysis technique to learn about women's representation in politics. To fulfill this aim, I am collecting data from secondary sources such as government reports, books, journals, newspapers, and other literary resources. This data provided me authentic information that enhances the quality and productivity of thisstudy.

First of all I want to explain the current statistics regarding women representation in politics than want to demonstrate the challenges which were faced by women politicians and finally according the above analysis I want to a way forward by suggest solutions for improvement of recent condition and increase the representation of women in Indian politics.

Keywords: *women, politics, representation, challenges, solution*

Introduction

"For me, a better democracy is a democracy where women do not only have the right to vote and to elect but to be elected."

-Michelle Bachelet,

It is the need of the hour to ensure women empowerment, not only financially but politically too. In India, In terms of female representation, India is ranked 99th in the world. However, the 73rd and 74th amendments to the constitution have guaranteed the participation of women in PRls, with a reservation of 1/3 for women. Today, more than 30 million women are actively participating in local politics. There are 21.9% of women in the workforce overall. The majority of women work in agriculture and rural areas. 87% of rural women employees are engaged in agriculture as laborers, cultivators, or independent contractors.

According to the 2011 Census, there are 940 females for every 1000 males, or just 47% of the population, who are female. The 2011 literacy rate, 65.46% of women are literate as compared to almost 80% of men.

Methodology

In this research paper, I want to apply the content analysis technique to learn about women's representation in politics. To fulfill this aim, I am collecting data from secondary sources such as government reports, books, journals, newspapers, and other literary resources. This data provided me authentic information that enhances the quality and productivity of thisstudy.

Objectives

1. To know the current statistics regarding women representation inpolitics
2. To demonstrate the challenges which were faced by womenpoliticians
3. To addressing the way forward key elements to suggest solutions for improvement of recent condition of women representation inpolitics

Findings

After the US and China, India is predicted to become the third-largest economy in the world by 2030. The International Monetary Fund (IMF) projects that India's economy will expand by 6.8% this year, compared to the US's 1.6%. Women's engagement in the economics, politics, and society of the nation has not kept up with its economic growth. In recent elections, India has seen an alarming disparity. The country's female voter turnout has increased as more women turned out to

vote in the seven out of eight states that hosted elections in 2022.

Although it seems positive, the rising percentage of women voters in municipal, state, and general elections has not led to an increase in the number of female candidates. Therefore, it is urgent to eliminate the barriers to women's representation in politics. Policymakers, civil society, organizations, and the general public must collaborate in order to achieve gender equality and guarantee that women have an equal opportunity to engage in politics.

Women in politics:

The Inter-Parliamentary Union (IPU) data shows that women make up 14.44% of the 17th Lok Sabha in India. According to the Election Commission of India's (ECI) most recent data, as of October 2021, there were 10.5% female members of parliament. In all state legislatures, there are 9%, on average, female MLAs. India's standing in this area has declined recently. Currently, it lags behind Bangladesh, Pakistan, andNepal.

Women in the workforce:

The percentage of women is so low that the federal government and individual states have made it easier for women to apply for employment in the public sector. Despite this, less than 11 % of the central government's employees were women in 2011, according to data from and the employment census, which increased to 13% in 2020. In all Indian states and union territories, there are just three female chief secretaries. There has never been a female cabinet secretary in India. There haven't ever been any female secretaries of the home, finances, defense, orpersonnel.

Women in other Sectors:

Only 20.37 percent of Micro, Small, and Medium-Sized Enterprises (MSMEs) are owned by women; ten percent of new businesses are started by women; and 23.3 percent of women are employed.

Challenges Faced By Women In Politics

Patriarchy system:

India is a patriarchal country where women are frequently viewed as inferior to men. This mentality permeates society and has an impact on how people view women's capacity for leadership and politicalengagement.

Social norms and stereotypes:

Women are frequently expected to adhere to traditional gender roles in India, and political careers are discouraged for them. Women are expected to prioritize their responsibilities as spouses and mothers, and politics is frequently seen as a man's realm, according to social norms and preconceptions.

The absence of education:

Women in India have historically had trouble getting an education, which has made it difficult for them to get involved in politics. Even though things have changed recently, many women still lack the training and expertise required to run for political office. 5.5% of children aged 6 to 10 and 15. 9% of those aged 11 to 14 were not enrolled in school, respectively, according to the Annual Status of Education Report (ASER) 2020.

Women has small share of representation in political parties, which makes it challenging for them to advance through the ranks and win party nominations for elections.

Absence of self motivation:

Indian political Women have absence of self motivation. They feel depressed while working alone. Sometimes women *Sarpanchs*run ground-level governance as per theirhusband’s opinions rather than their own viewpoints and decisions. This situation has created a big obstacle to women's empowerment and development.

Funding:

Men politicians get funding support from banks, family, friends, or political parties, but in the case of women candidates, they don't get this kind of help from others or even family.

Continually increasing rate of crime against women:

Women in politics frequently experience physical and online abuse and harassment, which might discourage women from running for office or speaking out about their issues.

Women's engagement in politics is significantly hampered by the absence of welcoming and safe environments.

Absence of equal Advantages:

Women in politics frequently have unfair advantages, including lesser pay, less access to resources, and fewer networking possibilities. Women may find it difficult to succeed in politics and compete against male candidates as a result of this imbalance.

Unemployed & depended:

The main obstacles that prevent women from taking advantage of the services are structural obstructions to women's empowerment in general.

High rate of unemployment among women increased the vulnerability of current condition. More than 60 percent of women in India depend on their families for their financial needs.

Dominating by other women's:

Sometimes other women's are dominated by a few women's. Just as women's development depends on women's, this few women's dominance over other women's politicians is dangerous for democratic structures like India. It is not only against women but against 50 percent of society too. This phenomenon is dangerous for women led development.

Role conflict:

In a patriarchal system like India, women are facing role conflict at every step of their career. They feel jumbled among roles such as the modern role: working woman, colleague, friend of someone, and the traditional role: daughter, sister, wife, mother, aunt, and so on. Contemporary women look like they are walking on the invisible rope of responsibilities. Women's are juggling between with family obligations and work demands. These social elements influence women's decisions to leave politics.

Additionally, it is widely believed that women need to be given preference for "soft" ministries like social welfare, culture, women's empowerment, and child development.

Way Forward

Reservation of Seats:

Reserving seats in legislative bodies for women is one of the most successful approaches to boosting the representation of women in politics. This has been put into practice in some states, like West Bengal, Bihar, and Odisha, where a specific number of seats in local authorities are designated for women. Political parties should make sure that women are fairly represented in the selection of election candidates. Women candidates ought to be actively sought for and given preference in contests for electiveoffice.

Education and Training:

Programs for education and training can be developed to encourage women to get involved in politics. This will aid in the development of women's skills, confidence, and comprehension of the complexity of politics.

Encourage Local Women Leaders to Participate:

By encouraging and assisting local women leaders, the representation of women in politics can be improved. Through mentorship programs and other assistance activities, this can be accomplished.

Addressing the issue of violence against women in politics:

This step is important because it prevents women from being effectively represented. To solve this issue and protect the safety and security of women in politics, actions like raising awareness, creating a safe environment, etc. should be taken.

Address Social and Cultural Barriers:

Social and cultural barriers like patriarchy and gender stereotypes can make it difficult for

women to be effectively represented in politics. Campaigns, educational and awareness initiatives, and social reform programs like the *'BetiBachaoBetiPadhao Scheme'* and *'Sukanya Samriddhi Yojana'* should be used to solve these challenges.

Encourage to make Work-Life Balance:

Many women struggle to strike a balance between their political obligations and their personal and family lives. Supporting a work-life balance can be done through offering flexible scheduling, child care, and parental leave.

Arranging women counseling programs:

If the government arranges counseling programs for women, it will make a tremendous change into society. Mental health is as important as physical health and we have to address it as soon as possible. The good state of mental health of all aged women is not only enhances the working efficiency of women but also keep calm and peaceful environment within home and society at large. It is the need of the hour to giving importance for mental health of women politicalrepresentatives.

Provide appreciation for good work:

Women in politics should receive more appreciation for their achievements and increased visibility. This may encourage more women to enter politics and foster an environment where there is greater gender equality.

Conclusion

Therefore, it is urgent to eliminate the barriers to women's representation in politics. Policymakers, civil society organizations, and the general public must collaborate in order to achieve gender equality and guarantee that women have an equal opportunity to engage in politics. We have to work together for betterment of women representation in Indian politics.

In recent the Lok Sabha has passed the women's reservation bill. It is also best solution on the problem of less number of women politicians. In addition to government have to organize the awareness creation programs regarding women related laws, amendments and their rights as well as duties. this initiative defiantly make drastic change in the society and increased the percentage of women political representation.

References

1. Azad, R. (2014), *'Gender Discrimination: An Indian Perspective',* Atlantic Publishers and Distributors, Pages: 216
2. Hust, E. (2004), *'Women's Political Representation and Empowerment in India: A Million Indiras Now?* Manohar publishers and distributors, pages: 304
3. Saxena, K. (2009), *'Women and Politics'*, Gyan Publishing House, pages: 258
4. Sharma, N. (2023), *'She, The Leader: Women in Indian Politics'*, Aleph Book Company, First Edition, pages: 39
5. http://asiapacific.unwomen.org
6. https://readersblog/taha-qureshi/women-taking-centre-stage-a-euphoria-55734https://timesofindia.com
7. www.censusofindia.comwww.ipu.orgwww.researchgate.comwww.unwomen.org

Librarianship as a Profession for Indian Women: Navigating Challenges and Opportunities in the Traditional and Digital Era

Ms. Syeda Sarwat Farheen
Librarian, J.S.P.M's, Mahila Kala Mahavidyalaya Aurangabad

Abstract:

The present paper deals with the position of women in Indian society, which has traditionally been defined by their roles within the family and their financial reliance on male relatives. The concept of educated working women began to emerge globally in the 20th century and started participating in white-collar employment beyond fields like teaching, nursing, and medicine, as well as librarianship as a career in the traditional and digital era."Women have traditionally had limited access to the library profession in India; librarianship is emerging as a career for women in India due to feminist theory and methodology. Knowledge and technological applications have grown rapidly, particularly in electronics, communications, information, and services. As the information revolution increases, there are both opportunities and challenges for women.

Keywords*: Indian society, Library Profession, Librarianship, Career, Digital-era,*

Introduction

The position of women in Indian society has traditionally been defined by their roles within the family, specifically as mothers of male offspring, and their financial reliance on male relatives.Women's economic status was closely linked to the occupations and positions of their fathers, husbands, or sons. Women's access to professions within the middle and upper echelons of society was limited. However, in the late 19th and early 20th centuries, the concept of educated working women began to emerge globally, even though at a slower pace in India. The Indian women's economic role gained prominence during the freedom movement and the partition of the Indian subcontinent. It was in the 20th century that women in India started participating in white-collar employment beyond traditional fields like teaching, nursing, and medicine.

In feminist theory, the feminist viewpoint isn't just one set of ideas; instead, it's a wide range of discoveries that have recently developed in public policy, academia, and the library domain. The feminist approach examines relationships between genders and the gendered circumstances of human growth in all spheres of thought and deed, transcending topics specific to women. The ethical and philosophical principles that strengthen feminist awareness include concerns for linguistic clarity, equal access to services and information regardless of one's social or economic standing, and recognition of how crucial context is for organizing and understanding. The feminist vision is not a simple, focused agenda or a single platform; instead, it is a complex approach that applies to all sorts of libraries and can be used to address concerns with management, employment, library services, materials, and professional practices.

2. Establishing feminist perspectives on librarianship in India:

Encouraging gender equity and inclusivity in library activities requires the development of Indian views on feminist theory and methodology. Indian academics and librarians are becoming more aware of the necessity to approach their work from a feminist perspective to address the preferences and power dynamics crucial to traditional library systems. Indian librarians can challenge and change existing institutions to better meet the different needs of their communities by integrating feminist thought and methodology.

3. Gender Equity in Libraries for Women in India:

Throughout human history, libraries have been essential to the intellectual and cultural development of societies. The earliest libraries have been found in regions like Nalanda and Taxila, and libraries in India have a long history that dates back to ancient times. India is one of the biggest

democracies in the world, yet traditionally, women have had a difficult time accessing libraries because of a variety of socio-cultural issues,including gender-based exclusion, poverty, illiteracy, and rigidity. Despite these challenges, a variety of initiatives have been undertaken over the years to address the gender gap in library access in India. There have been numerous efforts by non-governmental groups, governmental organizations, and private institutions to provide more inclusive and accessible library systems for women by providing numerous educational and skill-building opportunities. However, the journey towards achieving gender equity in libraries is far from complete, and much work remains to be done toimprove women's access to libraries in India

4. Gender Dynamics in the Indian Library Profession:

A Historical Analysisin India, the library profession was predominantly occupied by male scholars until the early part of the 20th century. The profession was divided into male-oriented and male-dominated fields, such as academia, science, research, and law. However, teaching, social work, and later librarianship were considered service professions suitable for women. Women are often seen as better suited for these professions due to their natural and upbringing qualities.

In India, women were admitted to the professional arena during the first half of the 20th century, with the first qualified female librarian taking a job at the Bengal Legislative Assembly in 1942. Despite the belief that women possess qualities like patience, sympathy, and perseverance, the enrolment statistics show that librarianship is still not a female-intensive profession in India. The average ratio of male-female enrolment in Bachelor of Library and Information Science and Master of Library and Information Science is 3:2, and 3:1, respectively. Teaching remained the main occupation for women in India until the early 1970s.

5. The Choice of Librarianship as a Profession for Women in India:

Indian womanhood has evolved, with librarianship emerging as a profession in the early 1940s. This profession was necessary to fit into the stereotype of Indian womanhood, as it allowed for the categorization of gender and restricted Indian womanhood within the four walls of approved diktat. As education became the main thrust of independent India, the need for libraries became inevitable. Women often chose librarianship as a career due to the academic environment and the security it provided. The qualities expected in an Indian woman are suited to the activities in a library, and librarianship generally does not demand mobility in service. Additionally, jobs in a library can allow women to remain unattached to colleagues and the public, especially males. Overall, the development of librarianship in India has contributed to the growth of Indian womanhood and the role of women in the workplace.

➢ **Women frequently choose to pursue a career in librarianship for the following reasons:**

a. Women who desired employment but lacked the necessary qualifications for teaching often viewed librarianship as a viable alternative. This was due to the academic nature of the environment, coupled with the absence of a regular teaching component in the job requirements.
b. The security of women holds significant importance within Indian families. Indian society is highly categorized based on gender, which is evident in the upbringing of boys and girls, as well as in the workplace. Therefore, ensuring security plays a crucial role in the employment of women.
c. The responsibilities expected of an Indian woman are suited to the activities in a library.
d. In librarianship, there is typically no requirement for mobility in one's professional service. Moreover, it is a general societal expectation in India that women do not engage in activities that require them to be mobile beyond their familial responsibilities.
e. Library positions allow women to maintain professional boundaries with colleagues and the public, particularly male individuals.

Role of Organizations:

f. Indian Library Association (ILA)

Furthermore, organizations like the Indian Library Association (ILA) have also taken steps to promote feminist perspectives in librarianship. The ILA has organized conferences and workshops

that explore the intersections of feminism and librarianship, discussing topics such as gendered access to information and the representation of women in libraryservices

g. National Institute of Public Cooperation, Child Portal for Development, and Assam Library Association

The following steps was taken by information science and library professionals from the National Institute of Public Cooperation and Child Portal for development, Physical Research Laboratory, Personal interactions with the ladies, the Assam Library Association website, and other library websites.

1) For librarians, research has shown that very less women are more commonly employed in a variety of positions.
2) Even though most women are seen making less important decisions, to encourage and amplify the role ofa female librarian there is an urgent need for the community of librarians to make improvements.
3) The creation of an Indian women's Library by like-minded information professionals the association will provide a culture of improved learning through open access for female librarians.
4) Platform offering a non-profit strategy by India's 2013 Company Act

The status and hierarchical position of women Librarians in the Library and Information Science (LIS) Profession in India. :

a) In contemporary librarianship systems, women are employed in various capacities and positions. However, the traditional stereotype of women as teachers and caregivers is still evident in the staff structure of these systems. Notably, there is a significant difference in the number of women employed in different types of libraries. Similar to the Western world, children's libraries, school libraries, and to some extent, college libraries, employ more women as librarians compared to scientific and specialized libraries. Additionally, women are in high demand in girls' schools and women's colleges, which are prevalent in India. Despite this, women in these types of libraries are not eligible for top positions in major libraries.

b) Within the government library sector, a significant proportion of women occupy positions within a cadre that falls between the paraprofessional and decision-making levels.

c) Due to the logistical constraints faced by many women, particularly those who are married, in attending training programs held outside their workplace, they tend to fall behind their male counterparts.

d) Hence, when promotions are determined based on seniority and suitability, the evaluation reports fail to acknowledge any additional qualifications or accomplishments. Consequently, this poses a hindrance, particularly for women.

e) The statistical analysis of female librarians across various categories in the three prominent libraries under the Government of India, namely the

1. National Library,
2. Central Secretariat Library,
3. and Delhi Public Library,

It indicates that a significant majority of women occupy positions up to the sectional head level. On the other side, the upper levels of leadership remain predominantly male-dominated.

Women Librarians in the Digital Era: Navigating and Adapting to the Information Age"

In the era of the approaching new millennium, women librarians are actively engaging in novel endeavours to computerize libraries. They are skilfully balancing the execution of traditional activities with those that ensure a smooth transition to the new paradigm of an electronic library. The rapid advancements in information processing, storage, and communication technologies have brought about a revolution in the role of libraries worldwide, enabling them to disseminate information services to their users more effectively. Consequently, libraries are now confronted with

fresh challenges, including increased competition, new demands, heightened expectations, and a diverse range of information services tailored to the specific wants and needs of their users.

The advent of the new millennium also ushered in the introduction of additional concepts in the activities of the library and information field. Although these concepts had previously existed, they were not commonly used by traditional women librarians. Examples of such concepts include information management, strategic planning, and management by objectives, marketing, mission, vision, and others. In light of this new wave of terminology, it became imperative to equip particularly women librarians, with the necessary skills to navigate the new conditions imposed by globalization. Consequently, various courses were initiated on topics such as strategic planning of information services, marketing, accounting, new technologies, and guidelines for information policies in universities across India.

Digital Era Skills for Women Librarians: Challenges and Opportunities

Digital technology advancements have enabled women to participate in decision-making and implementation processes related to science and technology. Knowledge and technological applications have grown rapidly, particularly in electronics, communications, information, and services.

The information revolution presents both opportunities and challenges for women. In today's information society, there are various new challenges and opportunities for women’s such as

1) The need for professional skills in information management and up-to-date subject knowledge.
2) To effectively navigate this landscape, it is important to analyze users' needs regularly, monitor information flow within the enterprise,
3) Make appropriate use of information in suitable situations, and be aware of the consequences of information misuse.
4) In the current information age, it is crucial to employ appropriate techniques for storing, manipulating, and disseminating desired information to the right user at the right time and in the right form.
5) The advent of computers and the internet has transformed our society from an information society to a global society, with benefits including increased efficiency in operational performance, promotion of competitive markets, user involvement in product design and operation, and improved decision-making.

Conclusion:

The paper concluded that...

1) To fully utilize women's capabilities, women must be granted the autonomy to choose their placements. The current employment landscape no longer offers opportunities on a silver platter, thereby necessitating women to accept positions for which they may lack competence or interest. Consequently, women often find themselves placed in libraries and institutions where their true capabilities remain unrecognized.

2) Encouraging women's participation in novel and demanding professional domains is essential. Women librarians can embrace the challenge of establishing libraries and information systems that cater to women's development. Disseminating relevant information for women's advancement is crucial in contemporary Indian society.

3) Appropriate training facilities adapted to their specific requirements should be arranged to enable their adaptation to library settings.

4) Establish a comprehensive support system to assist women in managing the dual demands of family and career. This initiative falls under the broader societal obligation of institutions, rather than solely the libraries.

5) The debunking of the myth that women are unsuitable for managerial roles necessitates seminars, discussion groups, and similar initiatives to promote women's advancement in the field of librarianship.

6) Further investigation is warranted to assess the position of women in libraries, gathering and analyzing currently unavailable data. This endeavour aims to enhance the existing state of affairs within the library system.

References:

1) Clairemcguire& Clairemcguire. (2020, January 28). Libraries, Culture and Heritage in 2020. Library policy and Advocacy Blog. https://blogs.ifla.org/lpa/2020/01/28/libraries-culture-and-heritage-in-2020http://hdl.handle.net/10603/86592
2) Dasgupta, K. (1998). Women as managers of Libraries: a developmental process in India. IFLA Journal. https://doi.org/10.1177/034003529802400406
3) Ghosh, M. (2007). Gender Empowerment: Roles for public libraries in India. *Research Gate*. https://doi.org/10.13140/2.1.3864.3841
4) Hildenbrand, S. (2000). Library Feminism and Library Women's History: Activism and Scholarship, Equity and Culture. Libraries & Culture, 35(1), 51–65. http://www.jstor.org/stable/25548798
5) Kamble, S. D., & Wankhade, V. Y. (2021, November 16). Role of Librarian in Digital Era. International Journal of Research in Library Science, 7(4). https://doi.org/10.26761/ijrls.7.4.2021.1471
6) Nagpal, R., & Radhakrishnan. (n.d.). Developing a Model of Indian Women Library Association to Support Open Access Environment in Academic Libraries in India. IAFOR Journal of Literature & Librarianship, 10(1). Retrieved from https://pure.jgu.edu.in/id/eprint/90/1/IAFOR2021.pdf
7) Nithiyanandham.K. (2016). Role of Women Library Professionals in The Digital Era InChennai A Study. https://shodhganga.inflibnet.ac.in/handle/10603/86592. Retrieved from http://hdl.handle.net/10603/86592
8) Mars, P. (2018). Gender Demographics and perception in Librarianship. *School of Information Student Research Journal*, 7(2). https://doi.org/10.31979/2575-2499.070203
9) Sarah M. Pritchard S.M (2019)"Feminist Thinking and Librarianship in the 1990s: Issues and Challenges", American Library Association, Document ID: cad38739-41f9-4540-bb08-15edee9dc24e
10) Women's studies and development centre. (2004). DEVELOPING INDIAN PERSPECTIVES ON FEMINIST THEORY AND METHODOLOGY. Retrieved September 24, 2023, from http://ncw.nic.in/sites/default/files/developing%20indian%20perspective%20on%20feminist%20theory.pdf

Status of Women and Challenges in Indian Society

Dr. Syeda Najeem Asra
[M.A., M.Phil., Ph.D.(Political.Science)]
Assistant Professor, Department of Political Science, Maulana Azad College of Arts,Science& Commerce, Aurangabad, Maharashtra, India

Abstract:
The present study is related to status of women in Indian society from ancient days till today. It gives importance on the position of women in various fields like family life, social life and work situation. It highlights on female feticide, low literacy level of women, women's low nutritional status, women's role in decision making, their position as per Indian tradition etc. This paper also gives emphasis on number of women in total workforce, torture of them by men in family life, social life and in other fields where they are participants. Lastly it concludes on importance of women and role of society for the emancipation of women from male dominated society and their oppression and suppression.

Key Words: Status, Women, Society, Challenges

Introduction:

Men and women are two basic components of our human society. Women constitute 48.46% of the India's total population. Constitutional provisions give stress on the equality of men and women. Art-14 stresses on men and women to have equal rights and opportunities in political, economic and social spheres. Art – 15 also prohibits discrimination against any citizen on the grounds of religion, race, caste, sex etc. Art 51 {A (e)} stresses on the renunciation of the practices derogatory to the dignity of women. Constitution gives equal importance to women's position and accorded equality to them. It is seen that where all citizens irrespective of sex are equal, women are clearly less equal than men. There exists high gender inequality in our country.

Women's position in ancient India:

Towards the end of Vedic period (Post Vedic period) women were deprived of social and religious rights. There were not allowed to participate in social and religious functions. Gradually the position of women fell down to the extent that the birth of a girl was regarded as a curse in the family. During Buddhist period Lord Buddha regarded women a source of all evils. Therefore women were allowed low status compared to males. Macaulay's Minute 1835, was responsible to bring renaissance in Indian history by giving stress on English as medium of instruction but forgot the issue of women's education, which was responsible for upliftment of women. J.J. Rousseau, whom we call today the father of modern educational theory and practice, compared women with decoration pieces.

Women in Indian Tradition:

The role and behavior of women in the society is determined by our social structure, cultural norms, value system and social expectations etc. to a great extent. Norms and standards of our society do not change at the same pace as changes take place due to technological advancement, urbanization, cost and standard of living, growth in population, industrialization and globalization. Social and educational policies fail to cope with desired changes in various fields. Particularly, social status of women in India is a typical example of the gap between position and role accorded to them by Constitution and the restrictions imposed on them by social traditions. What is practicable and possible by women and useful for them, in fact, is not within their reach. They have to exist within the framework of social norms and standards, which in turn cause infinite harm. In Hindu tradition, practices like giving away daughters in marriage and sending them to their in laws' house after marriage and importance attached to sons for maintaining continuity in the line have strengthened male dominated social structure. Women are debarred from joining religious ceremonies during the period of menstruation and child birth makes the women inferior in status than men.

Women and social role / position:

Sense of femininity develops in the girl child before she is old enough to realize that there are two sexes. Although they possess all capabilities and potentialities but they are generally ignorant about that .Shyness, politeness, nobleness and modesty are approved qualities for girls. They are trained to speak with soft words and avoid harsh and hard language. Girl child plays motherly roles in the family by shouldering responsibilities of household work such as looking after siblings, fetching water, collecting firewood, cleaning the house, cooking etc. The majority of children who have never attended school or who have dropped out at an early stage of education come from poor families or their parents are illiterate or semiliterate or do not in a position to visualize the importance of educating their daughters. Parents are not well enough to afford for education of their daughters. In rural areas, daughters of agricultural laborers, small farmers and artisans and in urban areas, daughters of slum dwellers working in low level occupations are most likely to be withdrawn from school early. Sometimes the economic condition of family pushes children to become child labour. Daughters in their childhood and adolescence are neglected and more labour is extracted from them parents because of net flow of wealth from daughters to their parents generally stops after marriage.

Homemaking is the sole vocation for women. In spite of development of human civilization new forms of vocations and professions have come up. But majority of women seem to contribute their time in unpaid activities like household and agricultural work like sowing, weeding, transplantation, manuring, harvesting, winnowing, shelling and storing harvested crops and seeds along with activities within family such as cooking, cleaning utensils, washing clothes, taking care of children and aged persons etc.

Women and workforce:

Due to either no earning or low earning activities of women their contributions to the society go unnoticed. The Five Year Strategic Plan of Ministry of Women and Child Development for 2011-16 notes that workforce participation rate of women in rural area is 31% where as it is 55% for men. In urban area this rate is 14% for women as compared to 54% for men. Women's share of organized sector and public sector is less than 20%. Their share in Central Government employment is less than 8%. Many women are working in domestic sector in India. About 10% of the female population over the age of 12 are employed in domestic service. It is second largest employment of women after agricultural labour. The women working as fulltime servants are harassed physically, psychologically and sometimes, sexually. Some women also serve as part time servants. After sexual harassment they are killed by supari killers. In some cases they are underpaid. When the part time domestic woman worker comes to her own house after a day's work, her dirty home with hazardous environment waits her which damage her own children's life who do not attend school. (Mallick.Annupriya, 2013). In some corporate sectors women are given less amount of wages than men labourers. In the field of politics their number is very low. Less than 11% seats of Parliament are held by women. There have been 5 women judges, of Supreme Court since Independence.

Women and their position in the family:

Children cannot inherit their caste or surname of their mother. In spite of education of women, they occupy an inferior position in family. Important decisions like pregnancy, size of family, purchase and ownership of property, vehicles and cell phone etc .are mostly taken by male members. Economically independent women are also helpless. They begin their day at the crack of dawn. They take care of entire family, send children to school, pack their husbands' lunch and go to the vehicle stand to catch overcrowded vehicle for reaching at work places. They have to perform their duties equivalent to their male counterparts. On returning home they have to complete all their household works and have to manage the same routine of the next day. The works they do at home are uncountable. Their works are not considered as productive work by family. The household work and childcare are not considered "work". This invisibilisation of women's labour fails to get them their due weight age in the family. Wife is the possession of husband. He has full right of her.

According to Manu. "In childhood a woman must be subject to her father, in youth to her husband and when her lord is dead, to her sons. A woman must never be independent".

In most of the times women are the convenient and easy prey of men because of their economic and social dependence. It is not only case of illiterate and economically dependent women but also the case of educated / uneducated employed women. Severe incidents of wife – beating cases are seen in our society which is mostly in connection with dowry. It is a medium to extract money or property from the relatives of married women even in excess of what was already negotiated. This sometimes leads to death of victimized women.

Here the oppression of girl child does not end. When the girl child goes to school she faces the problem of sexual harassment. Even the child of 3 years is sexually tortured. Presently news papers bring out news concerning sexual assaults given by teachers, tuition masters, distant relatives, passerby bus conductors, auto drivers etc. Sometimes girls commit suicide after being raped or getting sexual offence. In some cases girls and even married women are raped and put to death mercilessly and thrown into the river or roadside bare bodied. Our civilized society hind itself and go away without giving any help to those dying and dead follows.

Women in the name of religious and socio-cultural practices have been denied opportunities of growth. To think equality of sexes is an illusion.

Women historically have never been given the required importance in India be it in the field of agriculture, production, construction, politics and education, History is full of stories of exploitation, humiliation and suppression.

Indian woman has a multifaceted personality. She is the centre around which the whole world revolves. She is hard working and works with dedication. She shares most of the duties and responsibilities of her family .She strongly influence the moral, social and creative development of her children .She is dutiful and housekeeping, childrearing, assisting in agriculture and in industry. But we are treating them as second class citizens. Oppression, rape, humiliation, disrespect are rewards for women. We are torturing women from cradle to grave. To quote Dillipkaur, Tiwana, 2012 in this context, "when she takes birth, you become gloomy, when sits back home, you call her crazy, when she marries you, you burn her; but can you live without her? Your daughter, your mother?Your sister?Your wife?"

Gender inequality is a far reaching social impairment.).Law is becoming lawless where women versus men are involved.

Time has ripen to analyse the causes of gender disparity, which give a low status to women .Efforts should be taken for empowering women which may help them to move out form a weak position and to exercise their power like men. They should be given free and compulsory education so that they can claim their rights. They should be educated enough to exercise their opinion in taking decision in the matters of marriage, family size, household developmental activities, work situations and even community activities, national and international debates and discussions.

Autonomy and power to maintain strong functioning position and to control their lives must be given to them. They should be made agents of their own development and be able to set their own aims and be strengthened to challenge and change their inferior position in the society. Then they will be made free from exploitation, social injustice and inequality.

Women empowerment is not an automatic and spontaneous process. It requires efforts deliberately and consistently from all human beings in all walks of life.

Hindrances of Women Empowerment:

The main Problems that were faced by women in past days and still today up to some extent:

1. Gender discrimination
2. Lack of Education
3. Female Infanticide
4. Financial Constraints
5. Family Responsibility
6. Low Mobility
7. Low ability to bear Risk
8. Low need for achievement
9. Absence of ambition for the achievement
10. Social status

11. Dowry

12. Atrocities on Women

Suggestions:

- The first and foremost priority should be given to the education of women, which is the grassroots problem. Hence, education for women has to be paid special attention.
- Awareness programs need to be organized for creating awareness among women especially belonging to weaker sections about their rights.
- Women should be allowed to work and should be provided enough safety and support to work. They should be provided with proper wages and work at par with men so that their status can be elevated in the society.
- Strict implementation of Programs and Acts should be there to curb the mal-practices prevalent in the society.

References :

1. Ansari, Mr. Hamid, 2011 (Oct (24-30), Gender Equality is crucial for smart Economics, Convocation Address, University News, Vol – 49, No. 43, P (22-23).
2. Mandal, Ajit and Mete, Jayanta, 2012, May (14-20) , Women Empowerment and Education in the context of India, University News, Vol – 50, No- 20, P (12-15).
3. Mallick, Dr. Annupriya, 2013, Feb. Plight of Women Domestic Workers in India, Kurukshetra, Vol -61, No.4, P (14-16).
4. Swami RajuNarayana, U.N., 2012 (Sep. 24-30), Higher Education as a Tool for Rural Women Empowerment, Vol – 50, No. 39, P – 17.

Indian Women: Status and challenges

Mrs. Suvarna H. Shinde
Asst. professor, Department of Sociology, Kamala college kolhapur

Abstract:

According to the provisions of the law currently working in India, women have been given equal rights in the society, but still women are facing many problems in their daily life. Sometimes we see that Indian women are fighting to get their rights and position or to maintain their position in every field. Indian women are still facing sexual abuse and harassment in the workplace or elsewhere. Gender discrimination, increasing violence against women and unequal pay in the workplace are major issues still to be fixed.This research paper attempts to comment on the critical issues and challenges faced by women and few solutions to fix problems by education, employment and changes in social structure.

Key words: sexual abuse,harassment, Gender discrimination, education, employment**.**

Introduction:

Indian women have been an integral part of the culture and society for many years. But still the present condition of Indian women is a matter of concern.But in recent times, many positive things are happening in the empowerment of women. The government has implemented many programs and policies aimed primarily at improving women's health, education and economic opportunities. There are so many legal rights which are involved in Indian constitution for women which includes,right to education,right to equality,right against exploitation, right to work,right against sexual harassment, right to property,right to marriage and divorce, right to health and right against domestic violence,These provisions of the Constitution entitle women to retain their rights and privileges and thereby become self-reliant.

Objectives of Study:

1) To study the status of Indian women in Present Scenario.
2) To study various issues and challenges of Indian women with remedies.

Research Methodology:

The research paperentitled ‘‘Indian women; status and challenges’’is descriptive in nature. The data used in this paper is completely from secondary sources.

Status of Indian women:

In Indian society, men are highly respected.Therefore, women are seen to be treated at a fairly low level. From preparing the food at home to serving the food, we still see the second class treatment they are given in the village.

As per as Indian population is considered, near about 50% of the total population of India are women. But still they are behind men in all aspects of education, health, employment, rights and authority. Women are considered secondary not only in own family but in the entire society.

1) Status of women in social sphere:

If we look out the current situation, it is seen that the women’s are becoming more aware of their rights.It shows his penchant for breaking out of old traditions and doing something new.

2) Status of Women in Education:

In the pre-independence era, women did not have the opportunity to get education. But after independence, women are seen to be leading in all fields. The literacy rate of Indian women has grown over the years. According to the World Bank India report, only 1 of 11 girls was literate at the time of India's independence, about nine percent. And at present, the women's literacy rate has jumped to 77% while India's male literacy rate stands at 84.7%.In the current situation, we see that women are carrying out great and responsible activities in all fields with the strength of their own education.

3)Status of women in the political sphere:

In earlier times, women did not have the right to contest elections. Not only that, they did not even have the right to vote. But now the situation has completely changed and women are contesting and winning elections and representing the country and their constituency.

4) Contribution of women in the financial sector:

Before independence, women were completely dependent on men. But times have changed rapidly and they are financially independent. They are successfully represented in administrative service, medical field, education field, judiciary and industrial field. Therefore, women have become financially strong.

5) Status of women in the respective family:

In the pre-independence era, India had a joint family system. But gradually it changed and nuclear family system was created. As a result, women are taking part in every decision making policy in her own family.

Challenges for women in India:

There are so many challenges for Indian women as,

1. Despite all achievements, Indian women still face significant challenges. Basically, Female foeticide and infanticide, particularly in rural areas, remain a significant concern. During workplace unequal pay is major issue which needs to be fixed.
2. Women's safety and security are also a significant issue, with many incidents of sexual harassment and assault reported each year. Gender discrimination, violence against women assault reported each year. These all things are big challenges for not only Indianwomen butalso entiresociety as well.
3. Women are facing so many challenges these days as per as current situation is concerned. Out of which socio-cultural, economical and political challenges are major problems where needs to be focused. Sometimes we find that the resources and infrastructure are insufficient or disinterested in dealing with women's pregnancy situations in India. They refuse to take care of women on time. All these things are very important for women.
4. We see that there is a lot of indifference in nutrition and health care in the case of girls. As a result girls develop malnutrition and serious health diseases. These things need to be taken very seriously.
5. Girls are not able to go to school or they go late to school due to the busyness of household work. Although education is a right for all, we see discrimination in the case of the girl child. Giving good and high quality education to women means educating the whole family. And that is exactly true. If we want to build self-confidence among all women in India, it is important to give them a thorough education.
6. Early marriage, especially of girls, reduces their opportunity in future. it is also a big challenge for us . We need to get out of it.
7. Women are still facing sexual abuse and harassment, according to the most recent government report on crimes in the country, India logged 31,677 cases of rape in 2021, or 86 cases per day on average, while there were approximately 49 incidences of violence against women reported every single hour. We see Indian women being sexually harassed at workplace. But some strict laws have been made against it. (Prevention, Prevention and Redressal) Act, 2013 was enacted to ensure safe environment at workplace. but it needs to be very strict implementation.
8. A multi-sectoral strategy should be implemented to raise awareness among Indian women for different initiatives and mechanisms governed by government. in current scenario Panic Button, Nirbhaya Police Squad are some good steps in the direction of women's safety.
9. Micro Financing and non-traditional skills -by using micro finance technique and by providing non-traditional technique for making domestic things as per market requirements definitely helps women economic empowerment.

Conclusion:

By considering all above things it seems that Indian women have suffered lot of things. Still they have big challenges to face in future as well. They must get all facilities related to their daily life .All rules and regulations related to Indian women's safety, must be implementated in every sector of workplace. Women still facing sexual abuse and harassment. We all need to look into that matter seriously. There are so many legal rights offered to Indian women in Indian constitution, but it seems that all these rights are not utilizing properly.

References:

1) Bhushan,V., Sachdeva, R. (2011). An Introduction to Sociology. Kitab Mahal.
2) Sharma, K.K., MiglaniPunam. (2016). Gender, school and society. Patiala: Twenty first century publications
3) www. academia. edu.
4) http://www.yourarticlelibrary.com/essay/problems-and-issues-of-women-education-in-india/ 44862 / Article shared By Dusha
5) Kosut, Mary. (2012). Encyclopedia of gender in media. New Delhi: Sage Publications

A Critical Study of Feminist Perspective in Mahasweta Devi's "Breast Stories"

Sudhakar Jayram Kulkarni
Research Scholar, Research Centre, Walchand College of Arts and Science, Solapur.
Manohar Purushottam Joshi
Research Supervisor, Professor, Dept of English, Walchand College of Arts and Science, Solapur.

Abstract:

Mahasweta Devi is one of the leading female writers in India. Though she once said that she is not a feminist, her compassionate and empathetic depiction of female characters, their struggle, exploitation, harassment, and consequent revolt add a feminist dimension to her stories. One of her collections of short stories is titled 'Breast Stories' which consists of only three stories based on the common motif of 'breast' showing the tales of women exploitation and struggle. This adds feminist perspective to her stories. In all the stories breast is the central idea. It highlights that breast is not just a symbol of beauty and motherhood, but it is more than that. It is a symbol of exploitation and a weapon of resistance too. Mahasweta Devi highlights how a woman's body is the primary target of attack in male dominated society, especially during a conflict or a war. She depicts that in the male dominated society women are respected as long as they are useful. The women characters in her stories are comparatively stronger than men. They are more realistic and touching, and are shown fighting oppression, resisting exploitation and rebelling against the hegemony of the patriarchal society

Keywords- Feminist perspective, women's exploitation, subjugation of women, female body, Breast stories.

Introduction

In literary criticism, Feminist Theory or Feminist perspective is one of the most important and much discussed core concepts. The origin of feminist theory dates back to 1960s. It originated from a political movement which demanded equal rights for women in social and political life. This movement of 1960s had its impact on the Indian feminist writers like Kamala Das, Shashi Deshpande, Arundhati Roy and Sudha Murty etc. They are the exponents of feminism in Indian English literature. Mahasweta Devi is one of the chief and foremost exponents of feminism. Her collection of short stories titled 'Breast Stories' which consists of only three stories is based on the common motif of 'breast' reflecting the characteristic features of feminism. They are all women centric and they depict their struggle, exploitation and torture and their subordinate status in the male dominated society. They also exhibit their struggle for their existence and efforts to protest against the hegemony of patriarchy.

Feminism and Feminist Theory

Feminism is a cultural, social, and political movement with a view to achieving equality of all genders. It also aims at opposing discrimination on the basis of gender in all walks of life. Whereas, Feminist Theory is a critical tool to analyse and interpret the literary text to study how gender discrimination is highlighted and emphasized in the literary text. It is also meant for studying the oppression of women in the male dominated society. Feminism in Literature or feminist theory is a theoretical or philosophical extension of feminism. It is an offshoot of feminism. It is said that feminist theory began with the works of Mary Wollstonecraft. The feminist theory argues that women should enjoy same rights as men. This theory evolved rapidly and significantly in the 1970s

and 80s. It comprises a range of ideas reflecting the diversity of women and emphasizing the equal rights and justice, image of women by male writers to expose the patriarchal ideology and how women characters are depicted in their books. It also focuses on how male writers try to emphasize male dominance and superiority through their writings.

Mahasweta Devi

Mahasweta Devi is an Indian writer in Bengali. Her writings are utterly devoted to the struggle of women preferably from the marginalised and underprivileged community. She is a well-known feminist writer, social activist and literary figure of the late 20th century. She has authored about 100 novels, essays, and about 20 collections of short stories along with children's stories. Her first book was Jhansir Rani published in 1956. She has immensely contributed to Indian writing in English. Most of her books are written in her mother tongue Bengali. Later on, many of them have been translated into English by various writers and translators. "Breast stories" was originally written in Bengali and later on translated into English by Gayatri Chakraborty Spivak, one of the leading feminist writers of the 21st century. It is a collection of three stories namely Draupadi, Breast-Giver and Behind the Bodice. In all the stories breast is the central idea. It highlights that breast is not just a symbol of beauty and motherhood, but something more than that. It is a symbol of exploitation and a weapon of resistance too. The present research paper focuses on the analysis and interpretation of the collection of short stories entitled "Breast Stories" written by Mahasweta Devi and translated by Gayatri Spivak in the light of feminist perspective. The characteristic features and elements of feminist theory are quite evident throughout her stories.

1. Draupadi:

The first story in the collection is titled Draupadi. It is set in Champabhumi village in West Bengal at the backdrop of Naxalite movement. The protagonist, Dopdi is actually mispronounced version of Draupadi. She is a 27-year-old tribal woman and an active member of Naxalite movement of Bengal. The story depicts harrowing and traumatic experiences of male dominance and chauvinism. Ben Anderson's 'pluralization of difference' across race, gender and sexuality is implied in Draupadi. Jonathan Culler's 'difference by differing' with sexual identity is also exemplified in it. Dopdi, the main character in the story is absconding after murdering a wealthy landlord to usurp his wells. Unfortunately, she is caught by the police and raped by many officers to extract information about other members of the Naxalite Movement. She is a strong woman and refuses to be a victim. On top of it, she scares and terrifies the armed men by ripping off her clothes after the gangrape and walking towards them naked with thighs smeared with blood. She protests against this inhuman and torturing experience by the male dominated society, as it was a result of patriarchal approach. she is treated as a means of subjugating the movement. She protests against patriarchal society by standing naked with open breast before the officer and exclaims 'there isn't a man here that I should be ashamed'. Mahasweta Devi highlights how feminine body is the primary target of attack in male dominated society especially during social, political or cultural conflict or battle or war. But Dopdi uses her body to pose powerful resistance, as she realises the fact that her body is not liability anymore but an asset with which she can resist the hegemony of the patriarchal police force.

2. Breast-Giver

The second story "Breast-Giver" which was originally entitled as Stanadayani in Bengali is a critique of Indian motherhood. Like Draupadi, breast is the common motif in this story too. It is a symbol of exploitation, harassment, and torture of women in the male centric society. In the story Breast-Giver, the main character is Jashoda, a brahmin woman. After her husband's becoming lame

in an accident, Jashoda becomes a wet nurse, breastfeeding the new born babies of landlords' family. She has to undergo labour pain and give birth to baby every year so that she can maintain the supply of breast milk to the children of landlords. As a result, she has breastfed about 50 kids including 13 of her own. She develops tumour in her breast owing to excessive exploitation of her body. Devi exposes hypocrisy and double standard of the male dominated society by depicting how her own children and milk children refuse to take care of her after she develops breast cancer. Mahasweta Devi very subtly describes how Jashoda is respected and honoured by the patriarchal society in general and landlords' family in particular, when she was useful but once she grows old and develops breast cancer, neither her own children, nor her surrogate children, though they were 50 in number, take care of her because she is no more useful. Even her husband refuses to shoulder his responsibilities towards her. This shows that in the male dominated society women are respected as long as they are useful. This is highly self-centred approach towards women. Jashoda after realising this bitter fact becomes rebellious and decides not to succumb to breast cancer alone.

3. Behind the Bodice

"Behind the Bodice" originally entitled as 'Choli Ke Picche' in Bengali is the third and the last story in the trilogy in which elements of feminism are evident. It is about an urban girl named Gangor who has got big and attractive breast and robust body. Because of her bold physical features, she becomes a target and victim of sexual exploitation and her robust body proves to be the cause of her suffering in the society. Gangor is a rebellious girl and she doesn't follow the code of conduct imposed by the patriarchal society. She knows that her body is attractive and is attracting the gaze of the people around her. She refuses to accept the verdict of being morally and legally bad woman imposed by the patriarchal society. She rejects the moral and social concepts like sin and shame too. She uses the patriarchal whims to prove her existence. She befools the men who come to her room to please themselves. She is so bold and mentally strong that she files a complaint against the police who rape her. Because of her bold step of resisting patriarchal mindset of police, she has to experience torture, shaming and tearing apart of her breast.

Conclusion:

In all these above stories, Mahasweta Devi has depicted three female characters namely Dopdi, Yashoda and Gangor from three spheres of life and different strata of the Bengali society. But sexual exploitation, harassment, inferior status in the male dominated society are the major issues and the forms of malicious forces. These forces affect the lives of women miserably. Female bodies getting victimized in the male dominated society is a bitter truth in her stories. All these female characters are the best example of the famous dictum 'Your sex is a terrible wound'. Female body is not only just a source of attraction but also a weapon of resistance to exploitation, harassment, and torture. Mahasweta Devi's female characters are realistic and touching, mostly drawn from the tribal and marginalised sections of the society. They fight for their existence and try to prove their identity without falling prey to dominance and supremacy of men.

References:

1. Devi, Mahasweta, and Gayatri Spivak. Breast Stories. Seagull Books, 2018.
2. Spivak Gayatri. In Other Worlds: Essays in Cultural Politics. Routledge. 2008
3. Spivak Gayatri. "Can the Subaltern Speak?". 1983.
4. 'Mahasweta Devi'. Wikipedia, Wikimedia Foundation
5. Foucault, Michel. The History of Sexuality; An Introduction. Trans by Robert Hurley. Penguin Books,1990
6. Susie Tharu and K Lalita. "Women Writing in India" vol2 New York: The Feminist press (1993)
7. Mukherji Sujit. "Mahasweta Devi's writing: An Evaluation" Book Review, vol XV, No. 3 (1991)
8. Dr. Govindappa, S. Mahasweta Devi's Draupadi: A Feminist Approach. IJAR.
9. Gopal, Arun. "Concept of Subaltern and Subaltern Studies." 2011.
10. Sharma, Nalini. Book Review: Breast Stories by Mahasweta Devi, A Metaphor for Exploitation. 2016.
11. www. Brittanica .com
12. Uppar, Sachin. "Mahasweta Devi's Draupadi: A Feministic and Gender perspective Analysis. IJMR. 2016

Discrimination against Afro-American Women: A Study of Zora Neale Hurston's fiction

Dr. Shaikh Parvez Aslam
Associate Professor & Head, Dept. of English, Lokseva Education Society's Arts & Science College, Aurangabad.

Introduction:

The plight of Zora Neale Hurston, a southern black woman writer who rose to prominence in black artistic circles in the middle of the 20s, when the Harlem Renaissancethe pivotal period in the growth of Afro-American culturewas in full swingis an illustration of what frequently happens to female writers. She was essentially unknown for more than three decades, both to academics and to the general reading public. Additionally, the inadequate and biased critical judgement that hung over her novels hurt her reputation among black intellectuals.Her works were subjected to erratic and oversimplified readings that either replaced a more thoughtful, comprehensive evaluation with a discussion of her personality and sexthe so-called biological put-downrelegated them to the category of shallow minor fiction, representative of a woman's romantic point of view and, therefore, irrelevant to the lives of black people, or thought of them as merely a channel for Hurston's knowledge of black dialect and folkways.

Hurston's gender provided her with a unique perspective and frame of reference from which to examine black realities. She had a profound understanding of the identity and role of women held in a condition of tutelage under male control since she had personally experienced what it was like to grow up female in a self-contained, male-oriented culture. Hurston, who was sensitive to the nuances of what was both a personal and a collective experience, did not attempt to idealise or rehabilitate the black community.

An excessive determination of authorial-biographical aspects that reveal a degree of recalcitrance to the coercive framework of folk life work on the ingrained ideological urge to praise the folk, inscribed in dialect and ritual. The neighbourhood serves as the physical manifestation of a patriarchal folk culture that has historically devalued women and is supported by tradition. Hurston's treatment of the social interactions between black men and women, however, suggests that the status of women cannot simply be understood in terms of a universal cultural assumption but is also the result of a sexual ideology that highlights the integration of the black community into a larger white patriarchal class society.During this juncture, it is vital to note out that Hurston wrote about women's subjugation during a time when this subject was mostly disregarded and the Renaissance's most important claim was the restoration and affirmation of black manhood. Elise McDougald writes in one of Locke's writings, "The Task of Negro Womanhood," "On the whole, the Negro woman's feminist efforts are directed chiefly towards the realisation of the race, with the sexstruggle assuming the subordinate placa."

Hurston co-edited FIRE I, a publication in 1926 with Hughes and Thurman to express the proletarian and iconoclastic tendencies of the younger generation. Among the other works, which all focus on social minority groups, Hurston's story "Sweat" distinguishes out. Hurston delves into the politics of intimacy by examining the passivity of a black washerwoman who has been subjected to her husband's physical and psychological abuse for fifteen years and her emergence of consciousness that causes her to reject her conditioning and defend her rights. The dramatic storyline and skilfully created imagery, which are organic to action and meaning, give the story its strength.

Here, the theme of sexual oppression is moderated by awareness of the long history of white oppression, which sinisterly lingers in the background and shapes and feeds the tension that plagues Delia and Sykes Jones' relationship. In actuality, their battle reflects the rage and frustration at the socioeconomic helplessness of black men in comparison to the greater economic freedom of black women. Sykes' weakness in light of Delia's job as the main breadwinner is made up for by physical violence and adultery. He is ultimately left to die on his own after being bitten by the snake he had planned to use to kill Delia.As Christian-ethical imperatives are replaced by the shattering experience of her awakening as a subject, her passivity releases a visceral response against oppression. The militant stance of the story is a response to the Black Renaissance's chauvinistic tendencies.

The sociology of gender that has imprisoned the identity of black men due to racism is captured in the novel. Male leadership in the slave cabins was not particularly strong during slavery, but after emancipation, it was basically formed in the black honour. For instance, the share-cropping system's brand-new economic relationship with the white landlord emphasised the dominance of black men in the family. He took full responsibility for the agreement he signed. This explains his financial interest in the wife's labour force as well as his interest in her ability to procreate, which could give him field assistance. In a society where these were cherished and seen as the defining characteristics of male identity, the black man, who was victimised by both caste and class, was unable to oppose the white man and establish his power and control. He turned to the only thing he could beat on because of his confusion about his role and, as a result, his anxieties of being emasculated: the black lady.

Because a girl who is forced into marriage is not only denied the right to select her spouse but is also coerced into the union against her will, forced marriage is seen as a type of psychological tyranny for girls. Nanny portrays marriage as Janie Mac Crawford's only chance of survival and security in "*Their Eyes Were Watching God*" because she believes it will spare Janie from a social embarrassment like being pregnant out of wedlock; "Yeah, Janie, youse got yo'womanhood on yuh. So Ah moutez well tell yuh what Ah been savin'up for uh spell. Ah wants to see you married right away" (22). Nanny wants to marry her off to keep her "feet from harm and danger" and to stop "trashy niggers" like Johnny Taylor from using her "body to wipe his feets on." Janie asks her, "Who are you going to marry off-hand like that?" in complete shock. Ah, nobody knows anyone (23). When Janie inquires about the origin of her future spouse, Nanny responds that the Lord will supply. In the Bible's book of Genesis, when Isaac asks his father, Abraham, where the lamb for the sacrifice was, and Abraham responds, "The Lord will provide," a reference is made to Isaac's experience.

This allusion emphasises the necessity to resist this sort of treatment as well as the helplessness of the female youngster whose opinion is not asked in things affecting her. Janie fears Logan Killicks, whom Nanny wants her to marry, comparing him to "some ole skullhead in the grave yard" (33). The usage of a metaphor paints Logan in a negative light. His wealth doesn't pique Janie's attention. Janie begs her grandma to give her another opportunity. She expresses her surprise to the grandma by asking, "Me married? No, Nanny, please, ma'am! What are you aware of your husband? (34). Nanny becomes enraged by her cries and slaps her hard in the face.She notices a large tear that rises from Janie's heart and stands in each of her eyes as she lifts her hand for a second hit. Janie receives physical abuse after she refuses to wed a man who is not of her choosing. Even the prospect of marrying an old, ugly man causes her psychological distress. Love has no place in Nanny's justifications. Despite providing Janie with a secure future in terms of income and protection, Nanny abuses her by forcing her into a relationship that she does not value.

She complains about Logan and his lack of affection for her when she goes home two months after her wedding, but Nanny advises her to be happy for the six acres of land, the house and parlour, and her new title as "MisKillicks" rather than be unhappy about the lack of love in her household. Despite knowing how much Janie adores Tea Cake, Phoeby Watson suggests that Janie wed the sailor in Sanford because "he got something to put along side uh what [she] got and dat make it more better." He is resilient (113).It is obvious that society views marriage as a venture from which both sexes should reap rewards. Despite being coerced into a marriage with Logan, Janie subsequently gets a divorce and weds the wealthy mayor Joe starks. She divorces Joe after realising he is an exploiter and weds Tea Cake, who ended up being the greatest.

Another type of psychological oppression that both authors discuss is racism. Black women experience double prejudice since they are both black and women, despite the fact that blacks in Britain and America experience prejudice and are viewed as second-class citizens and subhumans, as seen by the residential areas and the types of employment that are reserved for them. After the conversation between Nanny and Janie, the oppression of women is shown in *Their Eyes Were Watching God*. Nanny invites Janie to sit on her laps after beating her for refusing to wed Logan, and from there she delivers a thorough analysis of the situation facing Black people in general and the woman in particular. “De white man toss down the load and instruct the niger man to pick it up, she informs Janie, adding that "de white man is de ruler of everything” (14). He doesn't tote it; he just picks it up because he has to. He gives it to his female relatives. As far as Ah can tell, the black lady is the centre of the universe (14). In comparing the woman to a mule, Nanny uses a metaphor to paint a picture of the woman as someone who carries the full load. Nanny confesses to Janie that she has been asking God for a change in her circumstances. She says that because she was born in a place where slavery still exists and she is black, "it wasn't for [her] to fulfil [her] dreams of what a woman oughta be and to do." Nanny "didn't want to be used for a work-ox and brood-sow" and "didn't want her daughter used dat way either," as she was aware of her rights as a woman (16).When a disagreement arises, the woman frequently experiences physical abuse from her husband in addition to psychological persecution. In *Their Eyes Were Watching God*, Janie is beaten by her last two husbands, but the first one threatens to kill her as well as beat her. Logan orders Janie to be quiet after she bluntly states that he has done her no favours by marrying her, saying, "Ah'll take holt uh dat axe and come in dere and kill yuh!" Another instance is when he lowers his shovel "and made two or three clumsy steps towards the house, then stopped abruptly" (31) advising Janie not to talk to him too much.

In addition to Joe Starks and Tea Cake, who actively assault Janie and smack her as if she were a child, Logan does not beat up Janie. Joe always looks forward to his dinner as a haven from other things because Janie is a good cook. Joe "slapped Janie until she had a ringing sound in her ears and told her about her brains before he stalked on back to the store" (72). This is in response to Janie's preparation of a dish that is deemed to be the work of some kitchen-dwelling fiend because the bread did not rise, the fish was not quite ready, and the rice was scorched (72).

The spouses in *Their Eyes Were Watching God* take advantage of Janie both physically and financially. She puts in endless effort to provide for her avaricious spouses. Because his "fust wife never bothered [him] about choppin' no wood nohow," Logan anticipates Janie will split wood by herself and will not offer to help her (26). He calls Janie out to remove the manure pile for the farm as she is preparing breakfast in the kitchen. Even worse, he purchases a second mule to abuse her on the farm. Janie refuses to cook for Logan if he doesn't split wood for the kitchen in spite of his unfair

treatment of her. She vehemently rejects the idea of Logan's divorce turning her into a surrogate mule.

She was exploited throughout her marriage to Joe Starks. Janie cannot participate in engaging conversations with others on the store porch since Joe doesn't care about her. She is equally barred from joining in on their jokes when they find something funny. She serves his store's needs alone. Joe Stark is described as "uh whirlwind among breezes" (49) by Jeff Bruce, and Sam Watson concurs, saying "he's de wind and [they]'se de grass" (49) that bend in the direction he blows. In Eatonville, Joe is portrayed as an oppressive character. In response, Joe claims that women are "chillun, chickens, and cows" (71). Joe's contemptuous language towards women emphasises the concept of oppression and enslavement.

She tolerates when Joe Starks beats her, compels her to wear a headscarf, and prevents her from talking to anyone on the porch, but after much suffering, she is finally free to share freely in conversations and dress however she pleases. When Tea Cake finds Janie's $200 a day after their wedding and spends it all with his pals eating and drinking without Janie's knowledge or approval, Tea Cake takes advantage of Janie financially.

Conclusion:

The numerous forms of female oppression in society have been examined in this essay, along with the required efforts women take to free themselves. Self-assertiveness develops as a result of the challenges a woman faces in society. The process entailed coming to terms with one's own peculiarities in relation to the social norms set for women, rebelling against those norms, and rejecting them in order to achieve freedom, self-fulfillment, and independence for the newly assertive individual. The sub-conscious mind is very important in the previously suppressed material's uprising. After the revolution, the woman typically feels a sense of independence and fulfilment. A completely aggressive person emerges as a result of education and financial stability. Hurston in *Their Eyes Were Watching God* and Emecheta in Second-Class Citizen both highlight the oppression, exploitation, and discrimination faced by women and how they overcome these obstacles to make their voices heard in society.

References:

1) Hurston, Neale Zora. *Their Eyes Were Watching God*. 1937. New York: Harper, 2006.
2) Secondary Texts
3) Amuta, Chidi. The Theory of African Literature: Implications for Practical Criticism. London: Zed, 1989.
4) Astell, Mary. “A Serious Proposal to the Ladies.” The Norton Anthology of Literature by Women. Eds. Sandra M. Gilbert and Susan Gubar. New York: Norton, 1985.
5) Barry, Peter. “New Historicism and Cultural Materialism.” Beginning Theory: An Introduction to Literary and Cultural Theory. Manchester: Manchester UP, 1995. 172-90.
6) Hooks, bell. Feminism Theory: From Margin to Center. Boston: 1984. 2 June 2008. .
7) Jackson, Leonard. Literature, Psychoanalysis and the New Sciences of Mind. London: Pearson Prentice Hall, 2000.

Empowerment Of Women Through Agriculture

Dr. Savita G. Joshi
(Asso.Prof.) SBES College of Arts & Commerce, Aurangabad

Introduction

Rural women form the most productive work force in the economy of majority of the developing nations including India. Women play a significant and crucial role in agricultural development and allied fields. The nature and extent of women's involvement in agriculture varies greatly from region to region. But regardless of these variations, women are actively involved in various agricultural activities. As per Census 2011, out of total female main workers, 55 per cent were agricultural labourers and 24 per cent were cultivators. However, only 12.8 per cent of the operational holdings were owned by women, which reflect the gender disparity in ownership of landholdings in agriculture. Moreover, there is concentration of operational holdings (25.7 per cent) by women in the marginal and small holdings categories. Rural women perform numerous labour intensive jobs such as weeding, hoeing, grass cutting, picking, cotton stick collection, separation of seeds from fibre, keeping of livestock and its other associated activities like milking, milk processing, preparation of ghee, etc.About 75 percent of the Indian female populations are from rural families, who belonged to the small and marginal farmers and landless agricultural labourers (Census of India, 1991).

Review Of Literature

Nishi Slathia - Swaminathan, the famous agricultural scientist, describes that it was women who first domesticated crop plant and thereby initiated the art and science of farming. While men went out hunting in search of food, women started gathering seeds from the native flora and begun cultivating those of interest from the point of view of food, feed, fodder, fiber and fuel. Women have played and continue to play a key role in the conservation of basic life support systems such as land, water, flora, and fauna. India is a developing and predominately agrarian economy. 70% of its population is rural, of those households, 60% engage in agriculture as their main source of income. Agriculture is an engine of growth and poverty reduction in developing countries where it is the main occupation of poor. Many women, in developing countries, are major producers of food. Nearly 63% of all economically active men are engaged in agriculture as compared to 78% of women. It is observed that women play a significant role in agricultural development and allied activities including main crop production, live-stock production, horticulture, post-harvesting operations etc. About 70% of farm work is performed by women. Women farmers do not have equal access to productive resources and this significantly limits their potential in enhancing productivity. The present paper shows that the contribution of women in agriculture is extremely significant. It also throws light on the obstacles faced by themin terms of less access to productive resources which do not recognized her work as active productive member. VarshaAmuthakumar - As an economy transforms, agriculture can be an important engine of growth and poverty reduction. According to summative data, women comprise to nearly about 43 percent of the agricultural labour force in developing countries. Women, in developing countries, act as major providers of food security for their households. Approximately 78 percent of all economically active women are employed in agriculture as compared to 63 percent of men. It is observed that women play a significant role in agricultural development and allied activities including main crop production, live-stock production, horticulture, post-harvesting operations etc. Though at times they act as invisible labourers, women’s contribution to the agricultural sector is vast. But with an increase in family income and improvement in the education level of females, more and more females start entering the labour force, especially into non-manual or service oriented jobs. This paper attempts to compare the trends in the percentage of women employed with the agricultural sector with that of men. It also attempts to study how education has been an influential factor for the reduction of participation in agriculture.

Objective Of The Study

1. To study women empowerment through agriculture
2. To study the government schemes promoting women empowerment in agriculture

Methodology

The paper is based on secondary source of data. In order to study the women empowerment through agriculture. Mahila kisansa shakti karan pari yojana • The "Mahila Kisan Sasha ktikaran Pari yojana" (MKSP), a sub component of the Deendayal Antodaya YojanaNRLM (DAY-NRLM) seeks to improve the present status of women in Agriculture, and to enhance the opportunities available to empower her. International Journal of Advance and Innovative Research Volume 7, Issue 1 (II): January - March, 2020 128 ISSN 2394 - 7780 • MKSP recognizes the identity of "Mahila" as "Kisan" and strives to build the capacity of women in the domain of agro-ecologically sustainable practices. • It has a clear vision to reach out to the poorest of poor households and expand the portfolio of activities currently handled by the MahilaKisan. • The focus of MKSP is on capacitating smallholders to adopt sustainable climate resilient agro-ecology and eventually create a pool of skilled community professionals. Its objective is to strengthen smallholder agriculture through promotion of sustainable agriculture practices such as Community Managed Sustainable Agriculture (CMSA), Non Pesticide Management (NPM), Zero Budget Natural Farming (ZBNF), Pashu-Sakhi model for doorstep animal care services, Sustainable regeneration and harvesting of Non-Timber Forest Produce.

The following measures taken by the Government for upliftment of women in the agriculture:

1. Under the Centrally Sponsored Scheme Support to States Extension Programme for Extension Reforms, mainstreaming gender concerns in agriculture is being addressed by ensuring utilization of minimum 30% of resources on programmes and activities for women farmers and women extension functionaries. In order to encourage women farmers' participation in planning and decision making process, their representation in Farmers' Advisory Committee at Block, District and State level has been provided under the Scheme's guidelines.
2. Under Sub Mission on Seed and Planting Material (SMSP), the training is provided under the components of the Scheme Seed Village Programme and Quality Control Arrangement of Seeds in which women farmers are equally benefitted. State Governments are also advised to allocate adequate funds to women farmers.
3. Under the National Food Security Mission (NFSM) implemented in 28 states, 30% of allocation of fund is being earmark for women farmer. There is also an intervention under NFSM providing cropping system based training to farmers including SC, ST and women farmers to create awareness on improved technology for increasing production and productivity of crops. State governments are implementing the NFSM as per the provisions of the guideline.
4. Under the National Mission on Oilseeds and Oil Palm (NMOOP), 30% of budgetary allocation is being earmarked for women beneficiaries/farmers. Concerned implementing agencies will be responsible for monitoring implementation of these components i.e. allocation of resources for SC/ST/Women beneficiaries and maintenance of database for the same.
5. Under the Sub-Mission on Agricultural Mechanization (SMAM), 31 drudgery reducing technologies for women in agriculture developed by ICAR are promoted through training, demonstration and financial assistance. Women beneficiaries are also provided 10% additional financial assistance for purchase of various agricultural machines and equipments. Farm Machinery Training and Testing Institutes conducts training on Agricultural Mechanization for women farmers on regular basis and in the year, 2014-15, 936 women farmers were trained.

6. Under the National Horticulture Mission, women are organized into Self Help Groups and farm inputs and technological & extension supports are provided to make women self-reliant.
7. The Indian Council of Agricultural Research (ICAR) has established a network of 645 KrishiVigyanKendras (KVKs) in the country aiming at assessment and demonstration of technologies/products and its dissemination through number of extension programmes including training of farmers to update their knowledge and skill.

These training programmes are conducted by KVKs on improved technologies related to agriculture and allied fields and have benefited the farmers in terms of increased crop production and improved farm income. During 2015-16, as many as 205 women specific income generation technologies related to technological empowerment of rural women were assessed in 394 locations covering 2917 trials under the thematic areas, namely Drudgery Reduction, Farm Mechanization, Health and Nutrition, Processing and ValueAddition, Production and Management, Energy Conservation, Small Scale Income Generation, and Storage Techniques. The major enterprises included mushroom, sericulture, vermicompost production, nutritional gardens etc. 339681 Farm women were trained in the crop production training programmes. 8. ICAR- Central Institute for Women in Agriculture (ICAR-CIWA) has been in the forefront undertaking research on issues affecting women in agriculture. It has focused on participatory action research in International Journal of Advance and Innovative Research Volume 7, Issue 1 (II): January - March, 2020 129 ISSN 2394 - 7780 different technology based theme areas involving rural women to test suitability of technologies for women and suggest their refinement. The Institute is also working to catalyse and facilitate R & D institutions to bring in farm women perspectives in their programmes. For gender mainstreaming and empowering women in agriculture, various projects are being implemented to address issues related to women in agriculture in the areas of integrated farming system, IPM, drudgery, livestock and fisheries, extension methodologies and gender indices etc. Drudgery faced by farm women in various agricultural operations including household are being addressed with quantifiable data on the required parameters and designing/ refining women friendly farm tools & equipment. It is also working on gender sensitive approaches and methodologies to enhance access of women to critical resources, programmes and services which are critical for women's empowerment in agriculture. Since women in agriculture is a new area of research, capacity building of all the stakeholders are being organized through sensitization programmes for development functionaries, research scientists/ managers, teachers and KVKs scientists/ SMS who are directly or indirectly associated with farm women empowerment by ICAR-CIWA at different places in the country. **Agricultural Women Problems** The women doing farm activity faces various problems which acts as the obstacles for her to empower the farm activities. In a farm land there are various farm tools and technologies whichare not much known by the women farmers. When there is no much knowledge about the new technologies in agriculture, the women faces problem in doing farm work and have to depend on other external individual for support. The proper guide lines and support from the extension officers and KVK officials would support the women farmers to empower them in agriculture. Research from the U.N. Food and Agriculture Organization shows that if women had the same access to non-land resources as male farmers, they couldlift 100-150 million people out ofhunger. Thus, it is very important than awareness about the farm technologies should be disseminated to the farm women.

Conclusion

Rural women form the most productive work force in the economy of majority of the developing nations including India. Women play a significant and crucial role in agricultural development and allied fields. The government promoted the various schemes for agriculture women empowerment. When a women empowers herself in agriculture, the nation starts developing faster and more widely.

References

1. http://vikaspedia.in
2. https://www.krishisanskriti.org
3. International Journal of Research and Analytical Reviews (IJRAR)
4. https://www.insightsonindia.com
5. Press Information Bureau Government of India Ministry of Agriculture & Farm

"Women Empowerment: in Different Services Sector of Development in India."

Dr. Renuka D. Badvane (Bhavsar)
Associate professor in Social work, Jalna College of Social work, Ramnagar, Jalna.

Abstract:

This paper introduces the empowerment of working women in different service sector and factors related to work efficiency and work environment. It also provides the in-depth discussion on effective work place / work environment and their relation with work efficiency and job satisfaction of women employees.

Among fast growing developing countries, India is distinctive for the role of the service sector. Where earlier developers grew on the basis of exports of labor intensive manufactures, India has concentrated on services. Although there are other emerging markets where the share of services in GDP exceeds the share of manufacturing, India stands out for the size and dynamism of its service sector.

Key words: Women Empowerment, Different service sector, Development of India.

Introduction: Women Today:

'Behind every successful man there is a woman and behind every successful woman lies hard work' characterizes the role of woman in human life. Given the opportunity, they excel in every field.

1) Women in Menial jobs: Indian already has, after china, the largest Women workforce. About 30-35 percent of estimated 480 million jobs are performed by women, mostly agriculture, construction and as domestic help. There is scope for shifting them with higher education, training and skill development to benefit them economically as well as socially.

2) Women in industry: The important role played by women in The important role played by women in industry, particularly in electronics, information technology, food processing, agro industry and textiles have been crucial to the development. They require comprehensive support in terms of labor legislation, social security and other support services to participate in various industrial sectors. Women at present cannot work in night shift in factors even if they wish to. Suitable measures need to be taken to enable women to work on the night shift in factories.

3) Women in service and profession: Women friendly personnelPolicies are necessary to encourage women to participate effectively in the developmental process. Some facilities like child care, crèches at work place would enable them to freely pursue their and profession and maintain an optimal work-home balance. Women in Accounts and Finance:- Accountancy is often termed as a male dominated profess. At present the Indian fraternity of CA's constitutes 1, 60,189 members of which over 15% are women.

The Indian women are breaking their age-old shackles of serfdom and male dominations. She has come to her own and started scaling the ladders of social advancement with pride and dignity. Women in India are now uplifted and emancipated and granted equal status with men in all walks of life-political, social, domestic and educational.

They are very strong, independent, self sacrificing and career oriented. Indian women are moving towards an ideal balance of tradition and progressive/ modern values. The work place of today and certainty tomorrow is no longer going to remain an exclusive man's world. It is going to transform itself into a much fairer 'person's world', where men and women work together as individuals.

Reasons For Women In Work Force:

It is important to identify the reasons why women are not the force they ought to be. Some of reasons are:

1. Woman's work is often unrecognized. If it is recognized, it is not paid, if is paid, is under paid.

2. Recognition of woman as a worker will result not only in fair wages and control over these wages, but will also result in her recognizing and using her right to access resources.

3. A reasonable wage, control over that wage, access to resources will increase a woman's mobility which will lead to opportunity for further knowledge, less fear, more self reliant and more self-confidence.

Obstacle's In Women Employment:

1. Dual Role of duties.
2. Dominate over her husband.
3. Inconvenient timings.
4. Transfer of the husband seriously affects a women's career.
5. When husband and in laws are not supportive.
6. Transfer of and promotion in her own job.
7. Not able to provide wholesome food and failure to become a good cook
8. Unable to maintain an orderly home.
9. Possible chances for husband and wife conflict.
10. Working in irregular shifts.
11. Night duties in working.

Women employment differs from that of men and is identified by discontinue due to marriage, child bearing, home conflicts and post-natal demands on her time at home in the last 100 years, and a very little change has taken place regarding female employment. Industrialization of India not able to drawn women, he last three decades are slightest better. In other avenues of employment, women's share in total employment had increased significantly in household and non-house hold manufacturing; their number had increased fast as that of men excluding domestic work of women from national income in developing countries like India. Globalization, liberalization and present new opportunities involving structural readjustment. The strategy to integrate women more effectively into the economy includes training in non-trade areas, access to institutional credit, access to education increased wage employment opportunities and support services e.g. day care for children. Within the urban areas, women are involved in a range of income generating activities albeit in the informal sector incense markets bide markets food processing, fish processing, textiles sari work pottery, etc.

Women In Different Service Sectors

1. Women in Banking Sector

Banking today is one of the major sectors, which provide the largest employment opportunities. With the network of approximately 34,163 branches and a work force of 9 lakhs of employees and a potential for further expansion, the banks are one of the biggest employers in the country. Alongside the development of the banking industry and the generation of increasing employment opportunities in this sector, there is a significant spurt in the number of women being drawn towards the banking industry. In case of married professionals, situation is much grave. Besides her professional area, she has to meet many requirement and expectations of the family from the social, obligatory emotional and psychological point of view and she works day in and day out to maintain both the fronts.

She may not be able to give up her profession due to the fact that**:**

1. She adds to better economical and social status of family

2. She may be aware of her capability and potential and wants to develop herself for her better career prospects;

3. She may aspire to achieve some excellence and contribute to society and nation as a whole.

The policies have been positively oriented towards the development of women in the banking sector and several facilities have been extorted in this regard. The work environment is congenial and provides enough scope for all women and their success depends on their individual competence and willingness to accept the challenges. What is needed, is that the women are self-motivated, assert them and become achievers. It is entirely upto women to exploit the opportunities presented to them and to come forward to take up the challenge in larger numbers.

2. Women in hotel industry

The hotel industry is a service industry and is related to tourism. In the context of national importance as a source of study of revenue generation as well as the development of international understanding many hotels have been constructed in the country. They have major economic effect, as it is a highly labor intensive service industry. This particular feature makes it a very valuable source for recruiting and employing people. The study concerning women derives its relevance in the context of finding out the kind of jobs that are available to women in hotels, specialized training in hotel jobs is also useful to gear the staff towards efficiency and work specialization.

3. Women in mass media and communication

Careers in communication are concentrated in the urban centers and in fact mainly in the bigger metropolitan centers. Most women prefer editorial work to any other in a newspaper. There are very few women reporters and correspondents in the daily press. Most leading newspapers have a women or children's page and these are usually edited and produced by women members of the staff. Contributions to the women's page are almost exclusively by the women.

4. Women in the World of newspapers and periodicals

One of the most fruitful sources of employment for women is the newspaper feature. There is a prevailing view that women make better feature writers than men. They are particularly good at human-interest stories. Amita Malik, SanthRungachary, Padmini Sen Gupta, Kamala Chopra, Rashmi Chabbra, PromillaKalhan, Rita Thapar, KobitaSarcar and Razia Ismail are well-known feature writers in the 'English' press in India.

5. **Women in Radio and Television**

Radio and television offer better facilities for women professionals. From their inception, women have been recruited to the posts of announcers, newsreaders, feature or documentary producers and even engineers. There are segments of the daily radio station schedule, which are exclusively for the concern of women. Every station has a Women and Children's hour besides programmes designed for specific audiences like rural women and families of workers.

6. Women in films

Enterprising young women with their own or borrowed resources have produced documentaries or short stories. Agencies headed by women are also producing quickies for exhibition at the cinema. Film and slide advertising absorb few women seeking specialized careers. Today, in the small screen i.e. the television, none other than Ekta Kapoor is ruling. She is known as the queen of the small screen.

7. **Women in medicine**

Young women often choose nursing as a career because it offers substantial opportunities for employment after training. During the period of training they receive a stipend. They are basically motivated by a desire to improve the economic position of self and that of the family. Some tend to opt for the profession due to influence of the nurses who had treated them during their childhood. The desire to serve the poor and the needy is also one of the motivation causes for opting the profession.

Conclusion:

Service sector as a whole plays a vital and strategic role in the overall progress and prosperity of any country the service sector is also a source of employment for many women in developing countries, but its relative importance and women's representation within services vary among the regions in all countries. Health and education sectors rely heavily on females.

In developing countries, changes in employment opportunities for women in the service sector are linked to globalization. New employment created in the service sector spreads across both low and high skilled work It is better opportunity for working women in different service sector to improve their work life balance.

References

1) Muzumdar, Veena Emergence of women's Question and role of women's Studies, 1998, pp.40-4
2) "The Role of Mentorship for Women in Technology", [Online]. Available: http://www.huffingtonpost.com/ekaterina-walter/women-tech-mentors_b_1376061.html
3) National Institute of Leadership &Management women in banking The Research Project, July 2013, pp.111.
4) Business Today, 26th Aug. 2014, pp.15-19
5) Journal of Education And Practice ISSN 2222- 1735 (Paper) ISSN 2222—288x (Online) Vol 2, No.4 2013
6) www.iiste.org.p-45

"Women Empowerment in the Works of Indian Writer in English Literature"

Prof. Dr. M. P Joshi
Research Supervisor
Head, Department of English
Walchand Collage of Arts and
Science, Solapur.

Mrs. Rupali Kotanur
Research Student
P.A.H.S.U.S., Solapur
University, Solapur.

Abstract :

"Empowerment of women means making them more aware and Cautious about their duties and right so that they can play equal role in the society. Empowermentmeant for the freedom of mind, spirit, thought and idea of women. Women are not treated equal in Indian society rather they are male treated, misbehaved and considered inferior to men in realm of life. Women is not the subordinate of man but she is the equal to living being like man. Indian Literature displays the specimen of women Empowerment.

Women Writers have interpreted the recurring female experience in their writing and it affected the cultural and language patterns of IndianLiterature. TheIndian women writer expressed the role and vividness. Majority of the Indian leaders read the works of Indian women writers with certain Expectation and on the women writers is significant in making society aware of women's demands and desire and in providing a medium for self-expression and in this way, rewriting the history of India. Women writer like JumpaLahari,ManjuKapur, Kiran Desai, shashiDeshapande and Arundhati Roy have written novels of magic realism, social realism and regional fiction and benefited from the increasing attention their fiction have received national and international awards.

Keywords:

Feminism, society, female perspective, empowerment, Male-dominated society.

Women writers have given literature work. They depict a world of rich women investigation of socio cultural distinctiveness and deep insensitive women. They portray the modern Indian women aware of their basic needs an problems.they work for her own empowerment by breaking away the restraints of the traditional bondage.

Indian women writers expressed the role and position of women through their writing in English enlightened the literature with its quality and vividness. Truly it represented the culture,history and all the variants necessary for the enrichment of the novels after USA and UK .Although the writings profoundly deal with regionalism.this multiplicity gave the writers an enormous liberty to deal with various themes. the voice of Indian women writers also dealt with historical, cultural, philosophical and much more basing their themes around mankind.

The Indian women have significantly contributed to the overall world literature as equal with men writers.Contribution of India has been chiefly through the Indian writing in English novelists being in the forefront in this respect. A number of novelists on their contemporaryscience have brought credit to the Indian English fiction as a distinctive force in the world fiction.

All these Indian women writers could complete with best in the world, perhaps that best in their Own right.It would be no exaggeration to say that the best English fiction in the world is being written by the Indian women writer or those of Indian origin.

Aims and Objective :

1. To study women empowerment in Indian English literature.
2. To study the women Indian writer have made the most remarkable contribution English literature.
3. To study Indian women writer expressed the role and position of women through writing.
4. To study concept of women consolidated by Christianity affected their status for centuries.
5. To study the portray the modern Indian women aware of their basic needs and problems.

ShashiDeshpande and charlotte Bronte are the famous female writer in English literature. They recited the exampleof very strong bold and brave female protagonists who set the example of self-identity independently in their lives. these female creature never bow before the struggles of lives, also confront all the problem, hardship and difficulties of life.

She has play role as a chaste, obedient, pleasant, gently submissive and silent women. The novelist has made bold attempts at raising a voice to the disappointment and frustration of women. Thewomen isself-satisfactory in all aspects. The only need for women is to feel self-confident.

ShashiDeshpande's women character role with the socio-cultural value of the changed society. A new generation of women emerged. these women have the capacity to make from choice.shashideshpande offers feminist critique to the patriarchal Indiansociety. Her novels focused on women within marital, Domestic relationship.

Arundhati Roy is one of the most popular writers in India,Indians women's writing hit a new high when Arundhati Roy won the Booker prize for her 1997 debut novel, The God of small things, exploring forbidden love in karalla and has been translated into more than forty language. she also written several non shilong , India and studied architecture in Delhi, where she now lives. She has also written several non-fiction books, including field notes on Democracy, walking with the comrades capitalism: A Ghost story, the End of Imagination, and most recently things that can and cannot be said, co-authored with John cusack.

Kamala markandya one of the renewed novelist of modern Indian fiction. She is work under a PseudonymPurnalya Taylor. She was a graduate of madras university. Markandya has published her first novel, 'Nectar in a Sieve' (1955) her other works are some Inner fun (1965) A Silence of Desire (1961), Possession (1963) A Handful of Rice (1966), the Nowhere Man (1972), The Rising (1973), The Gold Honey Comb (1977) and pleasure city (1982).

ManjuKapur undoubtedly arrest the attention when She Portrays the new women, who is inclined to take the road not taken the walking their own road. The novelist muklukkesayan commands Difficult Daughter as "a first rate realistic novel about daughter's reconstruction of her tremble pass, hinging on her mother's mother's story". Her second novel a married women(2002) was called 'fluent and witty' in the independent and here, Kapur negotiates different issues emerging out of Socio – political a upheaval in her country, while her third novel 'Home' (2006).

Gita Mehta is also another women writer who proclaimed about the problems of contemporary immigrant women with Sublime & standards. Gita first novel is 'Raj (1989) which is a very powerful &enlighting readable novel. It is considered to be one of the great historical novels of our time. Mehta's unique nature is to called the richness of living is this rarity of perspective that gives her a with ability to define her vision for India by her novels.

Anita Desai is the best known of the Contemporary women writers. Of all the Contemporary novelist, she is indisputably the most Popular and powerful novelist-She is essentially a psychological novelist. She claim that her novels are not reflection of Indian Society and Character. She does not reflect on social issues in her work a like Mulk Raj Anand. She see Social realities from a psychological point of view and does not look at them as a Social intimate expression of the novel Baumgartner's Bombay, written at Groton College, Cambridge was published in (1988).

Research Methodogy:-

The Research Methodology used for the study would be analytical critical and descriptive. The method of library research will be followed Internet sources will be utilized. The presentresearch paper with study in 'women Empowerment in the works of Indian writer in English Literature. The study material will be collected from books, journal, articles & other critical writing.

Conclusion:-

Feminism has become a vital aspect in Literature in contemporary Society and the female perspective, expressed through women's writing of all kinds is considered to be more than a valuable connective to an all-male view of the universe. This concept of women consolidated by Christianity affected their status for centuries. Gradually women lost the right to control their lives and as result,

they were deprived not only of human right but also humanity.Women portrayed by Indian writers as a strong way to spread modernism and feminist statements

It is from these perceptions one should view the contribution of women writers of the like Shashi Deshpande, Anita Desai, Gita Mehta and Arundhati Roy. It is understand that they have perceived a good job in exposing the fallacies of the male dominated Society and letting the public beware of the various atrocities heaped upon women who dared to cross the various rigid boundaries that were laid on them by Society.

References:-

1. Naik, M.K 'A History ofIndian English Literature New Delhi: SahityaAkademi 1982 print.
2. Indian women Novelist. Set 3 vol 4 New Delhi prestige book 1995 print.
3. Indian Engish Literature 1980-2000: A critical Survey Delhi: pen craft International 2001, print.
4. Parker, peter, 'The Sunday Times review' Literary Kolkata Aug 25,2002 print.
5. SharmaSidharth, ShashiDeshpande's Novels: Afeminist Study, New Delhi: Atlantic publishers and Distributors, 2005.
6. W.W.W. Wikipedia.com.
7. Anita Desai Baumgarher's Bombay, London:penguin, 1989 print.
8. Dr. VenkateswarlyYasapogu, American Research journal of Humanities & Social Science 'The voice of Indian women novelists and their status in the contemporary Indian English Literature – A critical Study'.

Contribution of Women Novelists in Indian English Literature

Mohammad Nasiruddin Bashiruddin
Assistant Professor. Dept. of English
Shri Renukadevi A.C.S. Mahavidyalaya Shrikshetra Mahur, Dist. Nanded.

Abstract:

Indian women writers depict the injustice, anguish and the despair they received in male dominated society. Many of the women's writings can be considered as a mutiny against the restraints which the society thrust upon women. In this men-centered world, women are trying to bring out the feminine identity through their works. However, the Indian women writers tried to stamp their authority in a male dominated environment as best as it is possible to them. They try varied themes, techniques, or styles, raise issues of caste, gender, identity and individuality. So the contribution of Indian women novelists to Indian novel in English is tremendous.

Key Words: Feminine Identity, Patriarchy, Women Novelists, Society.

Introduction:

Indian English literature in English has attracted a widespread interest recently both in India and abroad. It has come to occupy a greater significance in world literature. However fiction having been the most powerful form of literary expression today, has acquired a prestigious position in Indian English literature.

The first Indian English novel Raj *Mohan's Wife* was written by Bankim Chandra Chatterjee. Ramesh Chandra Dutta, a Bengali novelist translated *The love of Palms and Slave Girl of Agra* into English aimed at the elimination of social evils. No doubt the novelists up to 1935 paved the way for successful socially conscious writing as *Coolie (1936), Kanthapura (1938), Nector in a Sieve (154), and The Guide (1958).* The post-independence Indian English novelists like Bhabani Bhattacharya, Manohar Malgaonkar, and Khushwant Singh retains the momentum which it has during the Gandhian age. The fiction of B. Rajan illustrates the strains of both realism and fantasy. This notable development is the emergence of an entire school of women novelists.

The contributions of Indian women writers are appreciated in all literary categories. Women writers try to express the discrimination, dissatisfaction and agony through their works. They have depicted women's life that is trapped between their own aspirations and the constructing forces of patriarchy. The ultimate aim of women's literature is to create a new awareness in men and women.

The Indian women writers like Shashi Deshpande, Nayantara Sehgal, Arundhati Roy, Kamala Markandaya, and Anita Desai expressed the role and position of women through their writings in English. They have expressed the real oppression and fight of women through their writings in English. The fiction of the nineties is dominated by women writers like Gita Mehta, Shobha De, Gita Hariharan, Anita Desai, Bharati Mukherji, Kamala Das, Mahashweta Devi, etc.

The leading figures among them are:

Ruth Prawar Jhabvala's best work reveals such inwardness in her picture of certain segments of Indian social life. Her eight novels fall into two distinct parts: Comedies of Urban middle class Indian life and East-West encounter.

Kamala Markandaya is an expatriate, who has been living in England for number of years. Her fiction offers a greater variety of setting, character and effect. She is able to create living characters in meaningful dilemmas. She is the writer of more than nine novels such *Nectar in a Sieve* (1954), *Some Inner Fury* (1955), *Possession* (1963), *A Silence of Desire* (1960), *A Handful of Rice* (1966), *The Coffer Dams* (1969), *The Nowhere Man* (1972), *Two Virgins* (1973), and *The Golden Honey Comb* (1977)

Nayantara Sahgal is regarded as an exponent of the political novel. Besides political theme her fiction is also preoccupied with the modern Indian woman's search for sexual freedom and self-

realization. She fails to establish a clear relationship between the political turmoil outside and private torment of broken marriages robs most of her novels of a unified effect of her five novels, *A Time to be Happy* (1958), *This Time of Morning* (1968), *Storm in Chandigarh* (1969) are popular.

Anita Desai, in contrast with other women novelists, is more interested in the interior landscape of the mind than in political and social realities. According to her, her novels:

‘deal with what Ortega if Gasset called the terror of facing, single handed, the ferocious assaults of existence’. (*Desai Anita ‘Interview with Yashodhara Dalmia*: 1979)

Her protagonists are persons who remain always lonely. Aloneness alone is worth treasuring for them. They are mostly women and for them the emotional traumas sometimes lead to violent death in the end. She is most capable of evoking the changing aspects of Nature matched with human moods, though her easy mastery of the language, use of images and symbols occasionally result in preciously and over writing. In case her fiction deviates from aloneness and turns to alienation as a metaphysical enigma.

Very few of the women novelists of this period have attempted so far sustained fiction writing. Santha Rama Rau’s *Remember the House* [1956] is a beautiful picture of the East-West encounter. Her novel, *The Adventures* (1970) fails to rise above the level of superficiality. Nargis Dalal’s *Minari* (1967) is an account of high class life at a hill station. Her *Two Sisters* (1973) is a contrastive study of twins at opposite poles. *The Inner Door* (1976) has the theme of *Guide* motif of enforced sainthood and *The Girls from Overseas* (1979) can be treated as East-West encounter.

Shashi Deshpande, as a novelist, is a realist; wrote at least half a dozen novels; and won the Sahitya Academi Award in 1989 for *That Long Silence (1988).* She examines the roles and duties of a woman in a family and society through Jaya; Jaya, an Indian lady, represents every woman and her search for identity. The novel records some most intimate feelings.

Bharti Mukherjee has written at least eight novels and out of them her third novel *Jasmine (1989)* remains perhaps the best. It is a story of the struggles of a young girl from India, who went to America in search of shelter, employment and identity, a new life she wants to start in a foreign society diametrically different from the previous one, after the tragic death of her first husband.

Shama Futehally left a permanent impression on our mind by creating a character Tahera in her novel Tara Lane (1993). The fortunes of Tahera and her family, changing times and lives, are described in simple prose .It is a short but excellent work. She ranks with senior writers of the fiction.

Githa Hariharan’s first celebrated novel *The Thousand Faces of Night (1992)* won the prestigious Commonwealth Writers’ Prize in 1993. The book describes the difficulties and dilemmas, Indian women face in society; society expects obedience and submission still from them .In her fiction the past and the present mingle .She has written a couple of more novels.

Chitra Banerjee is a versatile literary figure. As a novelist she is remembered for *The Mistress of Spices (1997) and Sister of My Heart (1999).* Tilo finally transforms herself into the Mistress of Spices. But she has to choose one between business and romance. The second novel focuses on the close connection between the sisters, Anju and Sudha.

Arundhati Roy, the writer of *The God of Small Things (1997)* succeeded in achieving big things. This book made her an international celebrity; raises some serious issues relating to religion, sex, caste and class. Society cannot tolerate the relationship of Velutha (a Dalit) with Ammu; and he beaten to death mercilessly. His death means that inter-caste marriage or love is fraught with risks; leads to the disaster.

Kiran Desai is one of the most contemporary living women novelists. She is a successful international writer of the fiction; explores the issue of fractured identity; points out a clash between the cultures or the communities, or changing life styles in her books *Hullabaloo in the Guava Orchard (1998) and The Inheritance of Loss (2006)*

Conclusion:

The majority writings by Indian women writers depict the sufferings of the frustrated homemakers and questions of the prominent old patriarchal domination. In contemporary Indian literary scenario, Indian women writers in English reflect the truth of Indian reality. They have excelled the global literary standards set by the post-colonial and post-modern writers men and women like Salman Rushdie, Vikram Seth, Vikram Chandra, Shashi Tharoor and Arundhati Roy, etc. Each of the women's work is an open window to the feminine world to reconstruct the world of suppressed emotions of women. Women's writings of all kinds are considered to be valuable as that of men and counts a lot in the writing and publishing of the novel. They tried varied themes, techniques, or styles, raise issues of caste, gender, identity and individuality. So the contribution of Indian women novelists to Indian novel in English is tremendous.

References:

1) Barry, Peter. *Beginning Theory: An Introduction to Literary and Cultural Theory.* Manchester and New York: Manchester University Press. 1995. Print.
2) Bhargava, Rajul. (ed.) *Indian Writing in English:* The Last Decade. New Delhi. Print.
3) Deshpande, Shashi. *That Long Silence,* New Delhi: Penguin India, 1989. Print.
4) Desai, Anita. *Baumgartner's Bombay,* London: Penguin, 1989. Print.
5) Mukherjee, Bharathi. *Wife.* New York: Houghton, 1975. Print.
6) Naik, M.K. *A History of Indian English Literature.* New Delhi: Sahitya Akademi. 1982. Print.
7) Roy, Arundhati. *The God of Small Things*. New Delhi: India ink. 1997. Print.
8) Sahgal, Nayantara. *Plans for Departure 1989*. Print.

Kamala Markandaya's Contribution In Indian English Literature

Dr. Manisha Vinayak Bhise
Assistant Professor in English, Lokseva Education Society's Arts & Science College, Aurangabad

Introduction:

Indian English Literature is a genre deep rooted in the cultural scenario of the Indian soil. As a literary genre, it has contributed towards the formation and the reformation of the processed identity of the nation as a whole. Special mention should also be made about the contribution of Indian women writers in English towards the identity formation of *India* with regard to their poignant novels. In the realm of fiction, Indian women novelists have heralded a new era and have earned many laurels both at home and abroad. They have shown their worth in the field of literature both qualitatively and quantitatively and are showing it even today without any hurdle. Several talented women novelists like *Kamala Markandaya*, Nayantara Sahgal, Anita Desai, Geetha Hariharan, Shashi Deshpande, Kiran Desai and Manju Kapur and many more have left an indelible imprint on the readers of Indian fiction in English and are popularly known as the Goddess of Eros !The present paper focuses on the contribution Kamala Markandaya in Indian English Literature. Kamala Markandaya was one of the Indian Writers in English Literature in English.

Objectives of the Study:

1) To Study Biography of Kamala Markandaya.
2) To Study Contribution of Kamala Markandaya in Indian English Literature.

Kamala Markandaya, pseudonym of **Kamala Purnaiya,** married name **Kamala Taylor**, (born 1924, Chimakurti, India—died May 16, 2004, London, England. She graduated in history from the University of Madras. She was journalist and short-story writer, Englishman Bertrand Taylor, and immigrated to Britain in 1948. Kamala Markandaya *in her lifetime published ten novels, her first novel was Nectar in a Sieve* (1954), an Indian peasant's narrative of her difficult life, it was Markandaya's most popular work. Her next book, *Some Inner Fury* (1955), *A Silence of Desire* (1960), A *Possession* (1963), *A Handful of Rice* (1966), *The Coffer Dams* (1969), *The Nowhere Man* (1972), *Two Virgins* (1973), *The Golden Honeycomb* (1977), and *Pleasure City* (1982; also published as *Shalimar*). In Markandaya's novels Western values typically are viewed as modern and materialistic and Indian values as traditional and spiritual. Her ten novels, with post-colonial themes in modern India. She was most famous for her novel Nectar in a Sieve. Kamala Markandaya is unquestionably one of the most outstanding women novelists in Indian English fiction. Her novels in comparison with those of the contemporary women writers seem to be more fully reflective of the awakened feminine sensibility in modern India as she attempts to project the image of the changing traditional society. It also explored the major themes of her novels like the social cultural and economic clash between the western and the eastern value systems.Markandaya examines this dichotomy in Possession (1963), in which an Indian shepherd-turned-artist is sent to England and nearly destroyed by a titled British lady. Her later works include A Handful of Rice (1966), The Coffer Dams (1969), Two Virgins (1973), and Pleasure City (1982; U.S. title, Shalimar).The main theme is hunger and degradation and along with it the theme of fatalism and rootlessness is also presented through the life of the poor Indian farmers who believe firmly in their fate and accept every misery as their lot.

Kamala Markandaya was one of India's best known novelists. The fact that her body of work especially the novel The Nowhere Man, preshadowed the explosion of published works by South Asian writers over the last several decades makes her novels required reading for anyone interested in Indian culture. Markandaya explored a number of issues in her novels, like urbanization, poetry, sexuality, gender, human relationships, India's struggle to maintain its identity in an increasingly Westernized world and colonialism's impact.

Nectar in a Sieve is a novel about a family of Hindu farmers living in a remote Indian village over several decades in the first half of the twentieth century. During a period of urbanization, the family navigates hardships and challenges brought on by poverty, social expectations, and rapid societal change. This novel explores themes of poverty, , grief, and motherhood, Markandaya depicts a woman coming to terms with how a rapidly changing social, economic, and physical environment is displacing her humble way of life. Throughout the novel, the character of Rukmani emerges as an enduring, resilient character who embodies the Hindu principle of bearing one's sorrows in silence.

Kamala Markandaya's *Some Inner Fury* is the story of Mirabai, a young woman from a partly westernized Hindu family in pre-independent India previously confident of her place in society and her love for her country, Mira begins to question beliefs when her brother kit returns from oxford bringing with him a new lifestyle and his friend Richard Mira's love for Richard grows as the country's agitation against the British gains intensity caught in the crossfire are kit, now a district magistrate, his wife Premila and Govind, kit's and Mira's adoptive brother, who is rumoured to be the mastermind behind the anti-British violence events come to a head when tragedy befalls the family and Mira is forced to choose between her love for Richard and duty towards her country some inner fury is kamala Markandaya's assertion of how no one can stand apart, undecided, when a country is divided. The novel highlights the conflict between Western modernism and Indian spiritualism, between science and superstition, between faith and reason, and between a husband and a wife. *A Silence of Desire* is generated by a tragic vision that finds the contemporary life a fruitful seed-bed for conflict.

The title itself *Possession* highlights many of the major themes in the novel: questions of ownership and independence between lovers; the practice of collecting historically significant cultural artefacts; and the possession that biographers feel toward their subjects.A *Handful of Rice* is set up with a story of a poor Ravi, a man from a small village migrates to urban in search of better earning. Ravi is shown as Rebellion and strong-willed youth. He has dreams on his better life style and greater recognition as an educated youth.

In *The Nowhwre Man,*The novel's main protagonist, Srinivas, is an elderly spice importer who has lived in South London for almost fifty years, surviving his wife and one of his two sons. In the Britain of 1968, he now faces intensifying racism, reminding him of the slights he had once experienced as a university student in colonial India.*The Coffer Dams* (originally published in 1969), a work that tackles issues – among them racism, colonialism, the British class system, indigenous rights, environmental issues and the homogenising forces of modernity – that (as is the case with The Nowhere Man) are as live today as they were when. *Two Virgins* unabashedly tells the tale of two sisters who, despite residing in the countryside dream high to accomplish their goals. Lalitha is enamored by glitz and glamour while Saroja is a simple girl. Their village is visited by one Mr Gupta, the film director. Lalitha chooses to elope with him. Saroja is the younger sister and Lalitha is the elder. They live in a rural Indian village. Saroja is delighted by life's simple pleasures—harvests, rain, the countryside's beauty, local sweets, and so on. Her elders' words of guidance take root in her heart. She looks forward to her traditional roles as wife and mother, and her roots are firmly planted in the village and its ways. Saroja represents Eastern traditional values and the virtues of country life. On the other hand, her much more beautiful older sister, Lalitha, wants nothing more than to become a movie star. The cinema represents an element of Western culture that her elders warn her against. But Lalitha looks down on the village's ways and the cautionary tales of her elders (especially from one of her aunts). When she gets a role in a movie about village life, she is thrilled.

Pleasure City explores the issues of the interaction between East and West, native tradition and imported technology, in the context of the scientific and technical development of an India that is, well after Independence, racing ahead to forge its postcolonial identity. his is one example of the two opposite poles representing the East and the West coming close, forgetting the racial barrier happy in each other's company. Here, it is the meeting of two souls, devoid of any differences. It is to be acknowledged that progress can be had when there is mutual co-operation and understanding

among countries and people of all regions, taking part in the world’s integration. The novel, therefore, teaches values of brotherliness in order to accomplish a heavenly place to live in, for one and all.

In this novel, the novelist does not probe into the mental recesses of her characters, but depicts them to be in the mood of rejoicing and a lighter vein. As the name suggests, the whole affair appears to be a natural drama, where the characters involved, play their role in their own natural vein – nothing more and nothing less. All of them or most of them seem to be gentle and lovable – least harmful. They have the natural humanistic temperaments and express their feelings of joy, friendliness, love, affection and jealousy.The expressions are subtle, situations so created as to bring forth the tenderness and humane aspects which touch the heart gently, leaving one with warm feelings of peace and love.

Pleasure City leaves a mark of undoubted, innocent love engraved permanently, in one’s memories, cementing the bond between the two characters which speak of universal brotherhood, care and understanding. *East vs. West* Whether Markandaya's novels are set in India or abroad, they consistently concern themselves with the struggle between traditional Indian values and Western modernity. This dilemma, including tensions between rationalism and faith, materialism and spirituality, and urban and rural ways of life, has become a part of India's identity over the last several decades. Markandaya embraces these opposites.

Conclusion:

Kamala Markandaya was one of India's well-known novelists in Indian English Literature. Markandaya explores a number of issues in her novels, including rootlessness ,modernization, east-west encounter, politics, poverty, sexuality, gender, interracial relationships, India's struggle to maintain its identity in an increasingly Westernized world, and colonialism's impact. Social realism and Cultural realism, These types of realism are well portrayed by Kamala Markandaya in her novels, especially in Nectar in a Sieve, Possession and a Handful of Rice. Kamala Markandaya's novels use East-West ties as contexts to focus on interpersonal relationships between Indian and British characters. Such ties often lead to a clash of cultures but also at times to a meaningful exchange and fusion of goals. The cultural interaction is usually presented from a woman's point of view. In spite of traumatic experiences, the central women characters emerge strong and resilient.

References:

1) Bhatnagar, Anil Kumar. *Kamala Markandaya: A Thematic Study*. New Delhi: Sarup & Sons, 1995.
2) Chada, Ramesh. *Cross-Cultural Interaction in Indian English Fiction: An Analysis of the Novels of Ruth Prawer Jhabvala and Kamala Markandaya*. New Delhi: National Book Organisation, 1988.
3) Jha, Rekha. *The Novels of Kamala Markandaya and Ruth Prawer Jhabvala*. New Delhi: Prestige, 1990.
4) Joseph, Margaret P. *Kamala Markandaya*. New Delhi: Arnold-Heinemann, 1980.
5) Parameswaran, Uma. *Kamala Markandaya*. Jaipur, India: Rawat Publications, 2000

Status and Challenges of Indian Women: A Comprehensive Analysis

Mane Sushama & Kure Shyam
Department of Human Development and Family Studies, College of Community Science,VNMKV,Parbhani

Abstract

This research paper aims to provide a comprehensive examination of the status and challenges faced by women in India. Women's rights and gender equality have been important issues in India's social and political discourse for many years. While significant progress has been made in recent decades, numerous challenges persist. This paper discusses the current status and challenges for Indian women.

Keywords: Current Status of Women, Challenges

Introduction

India, a nation known for its rich cultural heritage and diverse population, has also been grappling with complex issues related to the status of women. Throughout its history, Indian society has been marked by a complex interplay of patriarchy, tradition, and modernization. In recent decades, significant strides have been made in improving the status of women, including advancements in education, workforce participation, and political representation. However, a multitude of challenges persist, affecting women's lives in various spheres. This paper aims to shed light on the current status of Indian women, analyze the historical context, and discuss the multifaceted challenges they face in contemporary society.

Current Status

Despite the progress made over the years, Indian women continue to face a range of challenges. Gender-based violence, including domestic violence, sexual harassment, and dowry-related crimes, remains a pervasive issue. Gender disparity in education and employment opportunities persists, with lower female literacy rates and unequal pay for equal work. Furthermore, there is a significant under representation of women in leadership positions, both in politics and the corporate world.

Progress and Achievements

In recent years, there have been many positive developments in India’s efforts to empower women. The government has implemented several programs and policies aimed at improving women’s health, education, and economic opportunities. There has been a significant increase in the number of women participating in the workforce, and women have achieved high positions in various fields, including politics, business, and entertainment.

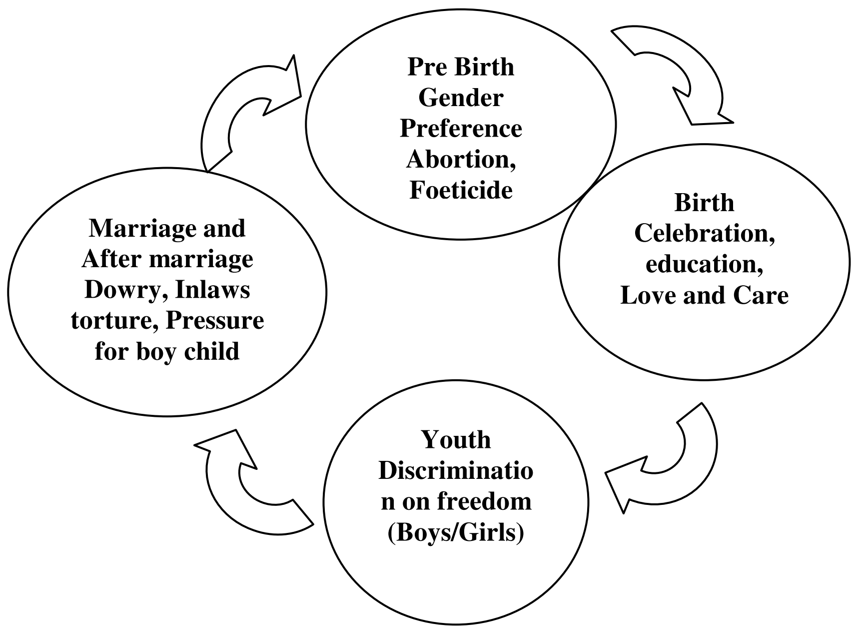

Challenges and Struggles

Despite these achievements, women in India still face significant challenges. Gender discrimination, violence against women, and unequal pay continue to be major issues. Female

foeticide and infanticide, particularly in rural areas, remain a significant concern. Women's safety and security are also a significant issue, with many incidents of sexual harassment and assault reported each year.

Patriarchy: A patriarchal social structure in which males have absolute power over women in all aspects of society, with women being confined to domestic roles.

Violence against women: Physical and mental violence against women, including domestic violence and dowry-related deaths.

Education issues: Lack of access to education for women, particularly in rural areas, leading to a significant disparity in literacy rates between men and women.

Dowry system: Demands for large sums of money from the bride's family by the groom's family, leading to violence and death if the demand is not met.

Sexual harassment at the workplace: The #MeToo movement brought attention to the widespread issue of sexual harassment in the workplace.

Lack of political participation: Low representation of women in political positions, with only 11.8% of women in the Indian Parliament and 9% in state assemblies.

Review of Literature

Tanna sagar (2018) analyzed challenges, major issues and overall status of Indian women in present scenario. This paper reveals that Women are relatively disempowered and despite of various attempts by Government they enjoy lower status than that of men.Today, in 21st century role of Women in Social, Economic and Overall development of this country is inevitable. Practically Women Empowerment &equal Social Status is still an illusion found in literature only. This paper shows you the ups and downs & the roller coaster life of women and also the paradoxical shift of Women who was once worshipped as Goddess towards her present scenario.

Bansal Riya (2019) conducted study on present the challenges facing women in India due to the intersectionality of gender and other forms of identities impacting on their personal and professional lives by exploring the intersection of gender, colour, caste, ethnicity, religion, marital status, and class as sources of discrimination against women in Indian society and workplaces.

Mundhe Eknath (2021) analyzed the state of women empowerment in India and sheds light on its problems and challenges. The study found that women in India are relatively underdeveloped and, despite many efforts by the government, are somewhat inferior to men. Gender gaps exist regarding access to education and employment. The power of decision-making at home and the freedom of movement of women vary greatly in their age, education and employment status. It has been found that the acceptance of unequal sex norms by women is still prevalent in the society. Rural women are more likely to experience domestic violence than urban women. The gender gap is also very large in political participation. The study concludes that access to education and employment are the only enabling factors, although the focus on goal attainment depends largely on the attitudes of people towards gender equality.

Conclusion

The status and challenges faced by Indian women reflect a complex interplay cultural norms, and contemporary socio-economic factors. While significant progress has been made in various aspects of women's lives, challenges such as gender-based violence, educational disparities, economic inequality, and political underrepresentation persist. Addressing these challenges requires a multifaceted approach that involves changes in societal attitudes, legal reforms, and targeted policy interventions.

India must continue to strive for gender equality by promoting women's rights, enhancing educational opportunities, ensuring economic empowerment, and increasing political representation. A society that values and empowers its women is not only a more just society but also one that can achieve greater economic and social progress.

References

1. Bansal Riya (2019) Dilemmas and Challenges facing women in India.ACCLAIMS volume 5, ISSN 2581-5504
2. Mundhe Eknath (2021) The Study on Issues and Challenges of Women Empowerment in India. Kalyan Bharti. ISSN 0976-0822
3. Tanna Sagar (2018) A Study on Challenges, Issues and Status of Women in Present Scenario.
4. International Journal of Research in all subjects in Multilanguages. Vol.no 6 ,3 ISSN- 2321-2853
5. https://www.iasexpress.net/ie-pedia/what-are-the-continued-challenges-for-women-in-india-against-time-and-space-250-words/
6. https://timesofindia.indiatimes.com/readersblog/lawpedia/status-of-women-in-india-51422/

Women Entrepreneurs – A Key of Women Empowerment

Dr. Kotgire Manisha Arvind
Head & Asso. Prof. Department of Commerce, Kohinoor Arts Commerce & Science College Khultabad, Dist. Aurangabad.

Abstract

The educated women do not want to limit their lives in the four walls of the house. They demand equal respected from their partners. However, Indian women have to go a long way to achieve equal rights and position because traditions are deep rooted in Indian society. Despite all the social hurdles, many women have become successful in their works. These successful women have made name & wealth for themselves with their hard work, diligence, competence and will power.

Women are no longer confined to the hearth and home. The entrepreneurial capacity of women has made a mark in many areas and women have entered the industrial segment, too It is time to foster and harness the entrepreneurship of women in a big way.so women Empowerment is Important.

Keywords- Women Entrepreneurs, Empowerment , Growth.

Introduction-

Women are treated as less than equal to men in almost all the poor and developing countries. We read a lot about women’s education, rural women’s problems, female feticide, exploitation of women, representation to women in electoral bodies etc. However, most of the appeals or cries have remained in theory and practical implication is utterly lacking. Half of the world population consists of women but for centuries women are treated as home makers and to take care of children. In comparison to men, women’s unemployment level is higher both in educated and less educated categories. Nowadays women are employed as policewomen, bus conductors, driving teachers, interior decorators and sales representatives & Engineers etc. . These positions were earlier avoided by women. There is a change in socio-cultural values in movement also.

The emergence of entrepreneurs in a society depends to a great extent, on the economic , social, religious, cultural and psychological factors prevailing in the society. In the advanced countries of the world, there is a phenomenal increase in the number of self- employed women after the world war-II. In the U.S. ,women own 25 percent of all business. In Canada , one-third of small businesses are owned by women and in France it is one-fifth. In the U.K., since 1980, the number of self -employed women has increased three times as fast as the number of self-employed men.

Women are now more cognizant about their existence, roles and rights. Women entrepreneurs are those who explore new paths of economic involvement and contribution. Women entrepreneurs have been making a significant impact in all segments of the economy in Canada, Great Britain, Germany, Australia, cultural, cleaning, insurance and manufacturing.

The study has the following objectives

1)To understand the concept of Women Entrepreneurs ;

2)To Identify the Growth & Future Women Entrepreneurs

3) To suggest some possible solutions for encouraging; developing; and improving the women empowerment in emerging economies.

Methodology

Given the nature of the present study, it was required to collect data from the secondary sources. The author was always careful of the objectives of the study and collected data accordingly to achieve those objectives. Secondary data were collected from research studies, books, journals, newspapers and ongoing academic working papers. The collected data may be processed and analysed in order to make the present study useful to the practitioners, researchers, planners, policy makers and academicians of the concern area

Concept of Women Entrepreneurs

If a business or organization is started by a women or group of women it comes in the category of women entrepreneurs. His means initiative is by women. The employees later on could

be combination of men and women. The Government of India has given a different and broader definition is " A women entrepreneur is defined as an enterprise owned and controlled by women having a minimum financial interest of 51% of the capital and giving at least 51% of employment generated in the enterprise to women."

In short women entrepreneurs are those women who think of a business enterprise, initiate it, coordinate for production, sales and financial management and face risks and benefits of running a business organization.

Growth of Women Entrepreneurs

In India conditions the women entrepreneurs can be categorized in following five broad categories-

1) Affluent Entrepreneurs : These are daughters, daughters-in -law and wives of rich business families who have financial and other resource backing to take any business risks. Many of them start enterprise in interior decoration, beauty parlor, restaurants, book publishing magazines, film distribution and the like. The family supports in many ways to take care of their responsibilities with lesser efforts and strains, Moreover their sustenance is not entirely dependent upon their new Enterprise.

2) Pull factors- In this category the town and city based women take up some assignments or enterprises as a challenge. They take it up as an adventure to do something new and be economically independent. Generally they take up small and medium type industries where risk factors are too small. This category consists of educated women with or without work experience. They are likely to take financial assistance from banks and other sources, Women start electronic industries, service centers, restaurants, school, beauty parlors, food catering centers, event management,films production and grocery shops etc.

3) Push Factors- This category of women takes up some business activity to overcome financial difficulties. The family situation forces them to develop existing family business or start something new to improve the economic lot of the family. This category is small and normally windows and single women are in this category.

4) Rural entrepreneurs- Women in rural sector try to start somethings suiting to their resources and knowledge. In this category we find dairy products, pickles, fruit juices, papadsand jaggery making. They would like to work in areas where minimum usage of telephone transport and monetary transaction is involved. They ensure that their enterprise is of minimum risk and need least organizing skill.

5) Self employed entrepreneurs- There are women from poor and very poor category of society and rely on their own efforts for sustenance. Majority of them are from villages and towns. The example are vegetable and fruit vendors, brooms making, wax candle making providing tea- coffee to offices, ironing of clothes, knitting work, tailoring from etc. these are tiny and small enterprises which women find convenient to manage.

The above categorization shows that majority of the entrepreneurs are aiming for sustenance earning and lesser category is in taking up challenges. In Indian socio-economic environment we can only expect slow growth in this area. Our rural sector any many backward states are having poor level of literacy and tradition bound women are more category. In states like UP, Bihar . MP, Rajasthan, Jharkhand, Chhattisgarh, Orissa and Eastern states even we don't have many men entrepreneurs. In such a situation to see growth of women entrepreneurs is a very high expectation. We see more women entrepreneurs coming up in metro cities, cities and industrial towns of Maharashtra, Gujarat, AP, TN, Kerala, Karnataka, Punjab and Haryana.

The basic reasons for various growth of women entrepreneurship is related to literacy level, Industrial and economic growth and deep rooted traditional ethos.

Future of Women Entrepreneurs-

Since 1975 there is awakening world over about women entrepreneur and in a moderate way steps are being taken to gradually improve the conditions for them. Some of them prominent events and developments towards this are as follows:

1. The decade 1975-85 was declared by UNIDO (United Nations Industrial Development Organization) as decade for women.

2. UNIDO arranged a meeting in Vienna during 6th to 10th February 1978 on the topic " Role of Women in Industrialization in developing Countries. " In this conference it raised the issues of constraints such as social, attitudinal and institutional barriers, inadequate employment, training and flow of information which have caused women to participate lesser in industrial activities.
3. UN arranged a global conference as ' Decade for Women at Copenhagen (Denmark) on 30th June 1980. It passed a resolution aimed at promoting equal opportunities and equal treatment to women in employment and their access to non-traditional skills.
4. In November 1981 India arranged its first' National Conference for Women Entrepreneurs at New Delhi.
5. The second conference on 'Women Entrepreneurs' was organized by NAYE (National Alliance of young Entrepreneurs) in 1989 at New Delhi. It adopted following declarations:
   a) National and state governments should promote women's participation in social and economic development programmers. Organize requisite facilities, training and enact legislations to remove constrains in their way, arrange for transfer of relevant technology and financial assistance.
   b) Financial and expertise assistance should be given to women entrepreneurs doing exports, for this UNO, ILO and National Governments must enact suitable measures.
   c) Fairs and exhibitions of products manufactured by women entrepreneurs should be widely displayed and advertised.
   d) UNESCO and the education ministries in different countries should provide necessary literature, course books and publications for the benefit of students.
6. In the Five Year plans Government of India gave focus to " Integration of women in Development" with suggestions like improvement in training, marketing assistance and involving women in decision making.

Women Empowerment Through Entrepreneurship

In the early 1980s, the United Nations reported that women made up two-thirds of the world's workforce. The work of the world, earned one-tenth of the world's income, and owned a hundred centuries The world's economic resources (Lavoice, 2000). The tool of women empowerment is its own Employment or entrepreneurship. Why are women choosing self-employment or Entrepreneurship? One study found that high ratings were given as a means to achieve autonomy Personal freedom. This level of autonomy provides these opportunities: (1) CompetentTheir own judgment: -Deciding is the basis of choice that showsEmpowerment; (2) Able to do excellent work - work in non - suggests traditional fields

A more powerful network is opening up, leading directly to empowerment. Get

Financial Freedom: - Financial freedom is a major contributing factor in this The effect of ED on women empowerment is as follows

1. Economic Solutions

The most important changes happen through income growth, which is not just about upgrading Lives one's life but her standard of living, Brian increases the turmoil of economics In the family. The increase in her income is also an increase in family income and As such it provides family members with a better lifestyle along with education Improving the health of children and family.

2) Capital Building

Their (female) financial success enables women to grow their business and get new ones Machinery, tools, equipment and related needs. Workplace modernization, Introducing new technologies to increase production, increase labour Increase purchasing power, upgrade their status socially and economically.

3. The role of status Changes have been reported as a result of certain domestic decision-making factors Women's contribution to family income. Now most men consult their wives Important family matters. Their decision-making power has increased because they There is money. Since women control their earnings, women can easily be small and lend Large sums in business and others without asking their husband's permission. Since Women understand that their bargaining

power in the family has increased as one Indirect consequences of participating in business. The status of women in India has changed Family and society slowly.

4. Women's confidence Increased confidence through entrepreneurial development has helped women Prosperous future

Policy Inferences

Promoting empowerment through entrepreneurship among women. The next strategy Results are recommended.

1. Educational policy should be designed to expand financial opportunities Women.
2. The Poverty Alleviation Program will focus on the needs and problems in particular Women at the highest level.
3. All banks and financial institutions should be there to encourage women entrepreneurs Asked to give one-fifth of their investment to women-owned industries.
4. Women. Special training courses should be made available to women entrepreneurs to improve their skills. Vulne. Interest free consumption credit should be made available for vulnerable women Governments, banks, financial institutions and wealthy individuals.
5. In Providing special assistance to special disadvantaged groups such as women Extreme poverty, destitute women, women in conflict situations, women suffering Natural disasters, women in less developed regions, disabled widows, the elderly Women, single women in difficult situations, women head of household, that Displaced women, migrants, women victims of physical violence, Lonely women and prostitutes etc.

Conclusion-

Empowerment is able to grow. As women grow their management skills. Areas of strategic planning must also be embraced and a vision of development must be developed. EmpowermentWomen get financial freedom, opportunity to control their lives-A way to achieve self-reliance, self-determination and for yourself. Empowerment through. The source of self-employment is also related to the ability to gain control over financial resources And to participate more in the wealth creation process. Empowerment itself The perfection of knowing where women are going. Their business is the biggest as it grows Challenges for women entrepreneurs are learning to “let go” of business operations Go “From Doing to Management” and “From Management to Leadership”. There are women Becoming more personal and financially capable through business ownership or entrepreneurship development.

Reference -

1. Barket, A.,Kuda,E.B., &Rhaman,A. (1997). Women’s Empowerment in Nasir Nagar Thana: A Large Scale Sample Survey, Prepared for Save the Children.
2. DasMallika(2001)Women EntrepreneursFrom India: Problems, Motivations and Success Factors.JSBE:vol. 15(4)
3. Hattangadi V, (2007), „Entrepreneurship -Need of the hour. Himalaya Publishing House.
4. Helene Ahl "Why Research on Women Entrepreneurs Needs New Directions", Entrepreneurship Theory and Practice Volume 30 Issue 5.
5. Kilby,P.(1971). Hunting the Heffalump, in his book (Eds.), Entrepreneurship and Economic Development, New York: The Free Press, 2-8 and 25.
6. Madhavi, C.V.(1991). Women Entrepreneurs in Transition”, Women in Management: Champion of Change, U.P.L.Dhaka, Bangladesh.
7. Robbins, S.P., & Coulter, M. (1998). Management, India: Prentice Hall, 19.
8. Rodney W. (1972). How Europe Underdeveloped Afric, London: Bogle L’ou Venture Publications
9. Stevenson, H., &Sahlman, W. (1986). Importance of Entrepreneurship in Economic Development in Hisrich, R., & Lexington, M.A: D.C.Heath Entrepreneurship and Venture Capital.
10. Sanjay Tiwari, AnshujaTiwariWomenEntrepreneurship and Economic Devel opmentby. Publisher :Sarup and Sons.

Contribution of Indian Women in Nation Building

Dr. Jasmeen Sameer Mujawar
Head & Assistant Professor, Department of English, Smt. Champaben Balchand Shah, Mahila Mahavidyalaya, Sangli.

Abstract:

India, the world's largest democracy, has a rich history of women contributing significantly to its growth and development. Indian Women play pivotal role in nation-building across various sectors such as politics, administration, education, healthcare, social reforms, and Defence. It highlights the significant contributions made by women, their challenges, achievements, and the impact of these contributions on India's growth and development. The paper explores the role and contribution of Indian Women in nation building and it concludes that the efforts and achievements of Indian women have not only challenged stereotypes but also paved the way for future generations of women to actively participate in shaping the country's destiny.

Keywords: Indian Women, Nation Building, Politics, Education, Healthcare, Social Reforms, Defence, Empowerment, Leadership.

Objectives:

1. To analyze the contribution of Indian women in education, political landscape, administration, leadership, healthcare, social reforms, Defence sector etc.
2. To highlight the overall impact of Indian women's contributions on nation-building and future implications.

Hypothesis:

The active participation and significant contributions of Indian women across various fields have been instrumental in nation-building, challenging traditional norms, fostering inclusive growth, and paving the way for a progressive society.

Research Methodology :

The data used in this research paper is purely from secondary sources as per the need of the study. By and large historical multidisciplinary approach has been adopted and the study is descriptive and analytical.

Introduction:

India, the world's largest democracy, has a rich history of women contributing significantly to its growth and development. Over the years, Indian women have played a key role in building our nation. They have contributed to many areas like the fight for independence, education, politics, science and technology, economy and business, social activism, arts and culture, sports, and more. Let's take a look at these contributions:

Independence Movement

Dr. Jaya Kapoor writes, " the nationalist movement was not just a platform for struggle for independence but an attempt at nation building. ... Pandita Ramabai, Swrna Kumari Devi(Tagore's Sister), Kamla Devi Chattopadhyaya (Sarojini Naidu's sister-in-law), Madame Bhikaji Cama, Sister Nivedita, and Annie Besant are some women who talked about the need for strengthening the position of women." (2022:849-850S) Women were very important in the fight for India's freedom. Leaders like Rani Lakshmi Bai, Sarojini Naidu led many people in the fight against British rule. Their bravery and leadership helped us win our freedom.

Politics and Administration

In the political landscape, Indian women have been at the forefront of leadership and decision-making. The country had its first female Prime Minister, Indira Gandhi, as early as 1966. Women like Begam Aizaz Rasul, Pratibha Patil india's first female President, Droupadi Murmu present Pesident of India, Kumari Mayawati an ex Chief Minister of Uttar Pradesh, Sonia Gandhi, Sushma Swaraj, Nirmala Sitharaman, Smriti Irani, Priyanka Gandhi, Supriya Sule and Mamata Banerjee have held high offices, shaping policies and steering the nation towards progress.Women like Anna Rajam Malhotra the first Indian IAS officer, Kiran Bedi the first IPS officer of India, Mira Borvankar IPS, contributed to nation building through administration.

Education

In education, women like Savitribai Phule, who started the first school for girls in India, have made significant strides. Along with Savitribai Phule Fatima Begum in Pune contributed for girls' education dedicately at par. Today, there are numerous women educators and administrators pushing for educational reforms and advancements. This has not only helped increase the literacy rate among women but also empowered them to take up roles in various sectors, thus contributing to the nation's economic growth.

Healthcare

In healthcare, Indian women have made notable contributions. Dr. Indira Hinduja, for instance, delivered India's first test-tube baby, revolutionizing fertility treatments in the country. There are countless other women doctors, nurses, and healthcare workers who work tirelessly, often in challenging conditions, to keep the nation healthy.

Social Reforms

Indian women have been instrumental in driving social reforms. From fighting against social evils like sati, child marriage, and dowry system to advocating for women's rights and equality, their contributions are immense. Activists like Medha Patkar, Kiran Bedi, and Aruna Roy have dedicated their lives to social causes, influencing change at both grassroots and policy levels.

Defence:

Even in the Defence sector, women have made their mark. From Squadron Leader Minty Agarwal, who played a critical role during the Balakot airstrike, to Lieutenant Bhavana Kasturi, who led an all-men contingent in the Republic Day parade, Indian women have shown exceptional courage and determination.

Science and Technology:

Indian women have done great things in science and technology. Dr. Kalpana Chawla became an astronaut, and Dr. Tessy Thomas is known as the "Missile Woman of India". They have shown that Indian women can succeed in any field. Ritu Karidhal Srivastava contributed as the mission director of Chandrayan- 2 and Mars Orbiter Mission, Mangalyan, led to her playing a crucial role in Chandrayaan- 3 as Senior Scientist.

Economy and Business:

Many Indian women are successful business leaders. Kiran Mazumdar-Shaw started her own company, Biocon, and Naina Lal Kidwai was the head of HSBC India. Their success helps our economy grow.

Social Activism:

Women like Medha Patkar and Aruna Roy have fought for social justice and transparency. They have worked hard to make sure that everyone's rights are respected.

Creative Writing Arts and Culture:

Arundhati Roy, Anita Desai, Arundhati Bhattacharya, Jhumpa Lahiri and Kiran Desai have fearlessly tackled social issues, portrayed the struggles and triumphs of women and encouraged readers to challenge societal norms. Indian women have made big contributions to arts and culture. Rukmini Devi Arundale was a famous dancer, and Lata Mangeshkar is a well-known singer. Their work has helped spread Indian culture around the world.

Community Development:

Women are actively involved in community development initiatives. Through self-help groups and NGOs, they contribute to poverty alleviation, rural development, and empowerment of marginalized communities.

Sports:

Women have also done well in sports. P. T. Usha, P.V. Sindhu, Sakshi Malik, Mithali Raj Meri Kom, Saina Nehwal, Sania Mirza, Deepa Karmakar, Geeta Phogat, Mirabai Chanu, Nikhat Zareen, Smiri Mandhana are famous women in sports who have brought laurels to our nation. They have made India proud.

Conclusion:

In conclusion, Indian women have made remarkable contributions to nation building, using their skills, intellect, and creativity to shape India's growth and progress. From politics to education, entrepreneurship to social reforms, their impact can be felt in every aspect of Indian society. Recognizing and appreciating the contributions of Indian women in nation building is not only essential but imperative for creating a more inclusive and equitable society.They have broken barriers, challenged stereotypes, and paved the way for future generations of women to participate actively in shaping the country's destiny. They have shown that they can succeed in any field. Their hard work and success have helped to build our nation. We should celebrate their achievements and continue to support them.

References:

1. Desai, N., & Thakkar, U. (2001). Women in Indian Society. *National Book Trust*.
2. Kapur, R. (2018). Gender, Rights and the Constitution: The Making of Democracy in India. *South Asia Multidisciplinary Academic Journal*, 18.
3. Dr. Kapoor, Jaya WOMEN'S MOVEMENT IN INDIA AND NATION BUILDING , International Journal of Research Publication and Reviews, Vol. 3 No. 4, PP 849-851, April 2022
4. Dr. Oza Priti, Role of Women in the Development of Indian Higher Education and Nation-Building, <https://www.researchgate.net/publication/336999104>
5. Dr. Margaret Racheti, The Indian Women Writers and their Contribution in the World Literature-ACritical Study, International Journal on Studies in English Language and Literature (IGSELL) Vol. 4, Issue 10, Oct. 2016, pp 34-36, ISSN 2347-3126(Print)

The Indian Women Writers and their Contribution in Indian English Literature: A Critical Study

Dr. Gangadhar Vithalrao Shinde
Assistant Professor (English), Konkan Gyanpeeth Karjat College of Arts, Science and Commerce, Karjat-Raigad (MS)

Abstract:

The Indian women writers have expressed their pain and sufferings through writings in the Post-colonial times for two most important reasons. Both patriarchy and imperialism could be seen to exercise different forms of domination. Because of this, it was important for the experiences of women under the patriarchal influence to come out to the forefront and picture the undue cruelty be held on them by men. It was crucial for the women to oppose this male dominance over them. We observe that women continued to define the borders of the community, class and race. They tried to utter their pain and discontent of male dominated attitude through their works. Though the Indian women writers try to represent the women as strong and focused in their image to succeed in lives. Here are Dalit women writers who have made significant contributions to Dalit literature, which has continued to grow in contemporary times. In addition, critics argued that colonialism operated very differently for women and for men. It is so because women are subjected to both general discrimination as colonial toys of subjects and specific discrimination as women addressed as double colonization.

Keywords: *Pain, Dissatisfaction, Colonialism, Patriarchy, Discrimination, Dalit.*

Introduction:

Indian women writers both novelists and poets like Jhabvala and Anita Desai are late immigrants while Jhumpa Lahiri belongs to the second generation of Indians abroad. Most expatriate writers have a weak grasp of real conditions in contemporary India, and tend to recreate it through the lens of nostalgia. Their best works deal with the Indian immigrants, the section of society they know at first hand. Chitra Benerji, Divakarvas and Bharathi Mukherjee are the oldest and naturally. Writers like Jumpha Lahari, Manju Kapoor, Kiran Desai, and Arundhati Roy too have written novels of Social Realism, Magic Realism and Regional fiction, and benefited from the increasing attention that this fiction has received National and International awards. They have probed into human relationships, since the present problem is closely concerned with mind and heart and the fight is against established canon.

The most winning of the Indian women writers is Jhumpa Lahiri. **Her writing enlightens the hopes, dreams, and longings of Indian immigrants living in America and gives clarity to the unique struggle of bridging cultural differences within a family.** Lahiri's beloved stories and novels have helped spread awareness of South Asian achievement, as well as shared the unique Bengali culture with a widespread audience.

Anita Desai is the winner of the Sahitya Akademi Award. Her novels portray the inner life of the characters. She has dealt her fiction with feminine sensationalism and vibrant themes concerning the miserable, drudgery plight of the women. She focuses on the subtle images of tormented, distressed, toiled, trodden and self- frustrated women with their inner heart, soul and mind. She presents their depression, melancholy and pessimism in the male dominated society. She sees social realities from a psychological point of view and does not look at them as a social intimate expression

of the inner world of her characters. She makes each of her work a lasting exploration of the psychic self.

Shashi Deshpande is a feminist novelist succeeded in depicting the plight of a successful educated woman and problems of being a woman. Most of her books center on issues that women face and how they deal with them. She investigates the internal struggle a woman has and how she adapts to a world that is not in accordance with her ideals. She discusses the ways in which women in current middle-class Indian society combine traditional and contemporary values. Deshpande's presentation of womanhood within the current societal framework demonstrates how patriarchal rules and values restrict women and strip them of agency and independence. Feminism, in her observation, should not be anti-men since women have to adapt their lives to patriarchal canons.

Manju Kapoor is also one of the important writers whose work establishes the nexus between the tradition and modernity. The dominating works of Kapoor can be critically seen in her noteworthy novel Difficult *Daughters* (1998). It was awarded Commonwealth Writers Prize for best first book, which has earned her very substantial success both commercially and critically. The story of this novel is set around the time of partition, which is the story of a woman, whose battle for Independence.

Bharati Mukherjee is an Indian American writer. Her novels *Wife, Jasmine*, *The Holder of the World*, Leave *It to Me* and *Desirable Daughters* make a bold attempt to rewrite the origins of America's history in the light of wider American experience. For example her second novel *Wife* (1975), she writes about a woman named Dimple, who suppressed by men attempts to be the ideal Bengali wife, but out of fear and personal instability murders her husband. Her greatest fiction *Jasmine* (1989) develops the idea of the mixture of the East and West with a story telling of young Hindu women, who leaves India for U.S. after her husband's murder as an illegal immigrant. *The Holder of the World* (1993), attempts to integrate contemporary travelogue and ancient history. This novel too has the theme of transformation and migration, but with a difference. Her fifth novel *Leave It To Me* (1997) is completely American. The only Indian touch is the prologue, which retells the mythological story of is the goddess, who killed the Buffalo Demon. This book is soaked in blood and reeks in violence. *Desirable Daughters* (2002) which acts as a bridge between transformation and migration and piles up meticulous details in the information.

Gita Mehta is next woman writer who stated about the problems of the contemporary immigrant women with sublime standards. She wrote *Snakes and Ladders and Glimpses of Modern India* in 1997. It has become most widely read book particularly by those unfamiliar with India. Gita Mehta's first novel is *Raj* (1989). It is considered to be one of the great historical novels of our time. *Raj* is the story of the Maharani Jaya Singh, as well as the drama of India's struggle for Independence.

Arundhati Roy is one of the women writers who wrote about the plights of the subjugated and the suppression of women in a male dominated world and the influence of Marxism on the lives of the downtrodden. When women writers maintained their reservations in offering a critical evaluation of Indian politics, Arundhati Roy emerged as an inspiration to guide the Indian women writers. She has got overwhelming reception with *The God of small things* (1997), which have put her in the forefront of all the other writers.

Due to association and the growth of movements like the US Black Panthers, Maharashtra was the birthplace of Dalit writing. The Black Panthers movement also had an impact on the Dalit Panthers. In this condition, some little magazines served as a stage to open up a previously untapped

market for aspiring Dalit authors. Baburao Bagul, Yashwant Manohar, Namdeo Dhasal, Sharan Kumar Limbale, Arjun Dangle, Daya Pawar, and Shankarrao Karat were a few remarkable individuals who were active during the time. Such uprisings greatly encouraged Indian Dalit writers, who became the "voice of the people." The suppressed conditions of hundreds of years were released in sonnets, short stories, and memoir collections. In Maharashtra, the writing presented by women was known as "Sri Dalit Sahitya." Journalists including Baby Kamble, Urmila Pawar, Kumud Pawde, and Sumitra Bhave wrote about their experiences. Bengali writers Manju Bala and Kalyani Thakur Charal contributed to Dalit literature.

During that era, some women have become outstanding artists in various parts of India, mainly the southern region. These artists include activists Ruth Manorama and Swathy Margaret, as well as scholars from Tamil Nadu such as Bama, Sivakami, Sukirtharani, and Meena Kandasamy and Gogu Syamala, Challapalli Swaroopa Rani (from Andhra Pradesh), and Du Saraswathi (from Karnataka). There has been an increase in Dalit composition interpretations during the last couple of years. These include analyses of specific works by Dalit scholars, as well as Treasurys with a variety of authors and types. More recent copies of one of the earlier interpretations from Marathi Poisoned Bread (1994) have been published.

Conclusions:

Women writers in Indian English who reflect the truth of Indian reality. They bear numerous responsibilities in the world of literature. They execute with admirable style as the anthropologists, novelists, essayists, travel writers, sociologists, teachers and slip into global responsibility for establishing peace as the ambassadors. They have excelled the global literary principles set by the post-colonial and postmodern writers like Salman Rushdie, Vikram Chandra, Sashi Tharoor, Vikram Seth, and Arundhati Roy etc. These have become the prominent literary figures with the substantial bodies of work drawing the global attention. They also have become the only negotiators to mediate the core social and cultural problems of India and other colonized nations. All their major literary works have enjoyed immense academic attention across the globe and which have invited and produced a great amount of literary criticism especially on *feminism.* Their intellectual insights, theoretical, conceptual and textual experiments have engaged and interpreted the complex colonial and postcolonial situations.

References:

1. Asnani, Shyam. *New Dimensions of Indian English Novel*. Delhi: Doaba House, 1987. Print.
2. Barry, Peter. *Beginning Theory*: *An introduction to literary and Cultural theory.* Manchester and New York: Manchester University Press. 1995. Print.
3. Sen, Asha. "*Towards a National Culture? India and its Diasporas"*, Purdue University, 1996. Print.
4. www.indianwomenwriter.com
5. www.dalitwritings.com
6. www.indianfeminism.com

The Status of Women in Indian Society After Independence

Dr.Vanita Sable-Chavan

Assistant Professor, Dept. of History, Mahila Kala Mahavidyalaya, Aurangabad.

Abstract:

This research article explores the evolving status of women in Indian society after gaining independence in 1947. It delves into the significant socio-cultural, economic, and political changes that have shaped the position of women in post-independence India. The article examines both the progress made in women's empowerment and the persistent challenges that continue to hinder gender equality in the country. By analyzing historical data, legislative reforms, and contemporary perspectives, this research offers a comprehensive overview of the multifaceted journey of Indian women toward greater social and economic inclusion.

Introduction:

The post-independence era in India marked a crucial juncture in the nation's history, characterized by immense socio-political upheaval and transformation. Central to this transformative process was the evolving role and status of women in Indian society. As the country broke free from colonial rule in 1947, it also embarked on a journey towards dismantling age-old patriarchal norms and enhancing the rights and status of women. This research article explores the dynamic trajectory of women's position in Indian society after independence, illuminating the multifaceted forces, legislative reforms, and socio-cultural shifts that have shaped their journey. From educational advancements to political participation, workforce inclusion, to changing family dynamics, this article endeavors to provide a comprehensive overview of the strides made, the challenges faced, and the continued efforts to secure gender equality and empowerment in post-independence India.

I. Pre-Independence Status of Women:

To understand the changes that occurred after independence, it is essential to examine the status of women in India before 1947. Women in pre-independence India were often subjected to discrimination, inequality, and limited opportunities. This was deeply rooted in cultural, social, and religious practices.

A. Cultural Factors

1. Patriarchal Society: India had a deeply entrenched patriarchal society where men held power and authority in all spheres of life. Women's roles were traditionally confined to the household, and they had limited say in family decisions.The patriarchal structure of Indian society relegated women to the status of second-class citizens. Men held the reins of power and decision-making, not only within the family but also in broader social and political contexts. Women's voices were rarely heard, and their agency was significantly restricted.

2. Child Marriage: Child marriage was prevalent in many parts of India, denying young girls their right to education and personal development.Child marriage was a common practice, particularly in rural areas, where girls were married off at a very young age, sometimes even before reaching puberty. This early marriage often led to a life of dependence and denied girls the opportunity for education and personal growth.

3. Dowry System: The dowry system placed a significant financial burden on the bride's family, often leading to exploitation and harassment of women.The dowry system was a deeply ingrained tradition in India, where the bride's family was expected to provide substantial gifts and wealth to the groom's family during marriage. Failure to meet these demands often resulted in harassment, domestic violence, and even dowry-related deaths of brides.

B. **Social Factors**

1. Caste System: The caste system further compounded the inequalities faced by women, with women from lower castes experiencing multiple forms of discrimination.The caste system in India

was not only a source of social hierarchy but also a significant factor in gender discrimination. Women from lower castes not only faced gender-based discrimination but also the added burden of caste-based discrimination, making their plight even more challenging.

2. Sati and Widowhood: The practice of sati, where widows were expected to self-immolate upon their husband's death, was a horrifying reality for many women. Widowhood was also associated with social ostracism and limited rights.Sati, a practice where widows were forced to self-immolate on their husband's funeral pyre, was a grim manifestation of women's lack of autonomy and agency. Even if they did not practice sati, widows often faced social isolation and were denied basic rights.

C. Religious Factors

Discriminatory Practices: Many religious practices and scriptures perpetuated gender-based discrimination, reinforcing the subordinate role of women.Religious texts and traditions in India often upheld patriarchal norms, portraying women as subservient to men. Such interpretations of religious texts further reinforced the unequal treatment of women in society.'

II. Post-Independence Reforms and Legislation:

With the dawn of independence, India embarked on a path of socio-economic and political reforms aimed at addressing gender inequality and elevating the status of women. These legal and policy changes were instrumental in mitigating gender disparities, promoting gender equality, and empowering women in various spheres of life. Here are some key post-independence reforms and legislations:

A. Legal Reforms

1. The Constitution of India (1950): The Indian Constitution enshrined principles of gender equality, granting women equal rights and prohibiting discrimination on the grounds of sex.The Indian Constitution, adopted in 1950, laid the foundation for gender equality in the country. It guaranteed women's fundamental rights and freedoms, emphasizing their equality with men under the law.

2. Hindu Code Bills: Legislation like the Hindu Marriage Act (1955) and the Hindu Succession Act (1956) aimed at reforming family laws, granting women rights in property and marriage.The Hindu Code Bills were instrumental in bringing about significant changes in the legal status of Hindu women. They granted women the right to inherit property, improved their position in marriage and divorce, and curbed discriminatory practices.

3. Dowry Prohibition Act (1961): This act sought to combat the pervasive dowry system and the associated harassment of women.The Dowry Prohibition Act of 1961 was a landmark legislation that aimed to eradicate the dowry system, which had been a source of great suffering for Indian women. The act made giving or receiving dowry illegal and introduced penalties for offenders.

B. Educational Initiatives

1. Promoting Female Education: Post-independence India invested in expanding educational opportunities for girls, leading to increased female literacy rates.Education was recognized as a powerful tool for women's empowerment. The government launched various initiatives to promote female education, resulting in a gradual increase in female literacy rates across the country.

2. Reservation Policies: Various states implemented reservation policies, providing quotas for women in educational institutions and government jobs.Reservation policies aimed to address historical gender disparities by providing women with increased access to education and employment opportunities. These policies helped women gain a foothold in traditionally male-dominated fields.

C. Economic Empowerment

1. Microfinance Programs: The introduction of microfinance programs empowered women in rural areas by providing access to credit and financial services.Microfinance programs offered women the means to start small businesses and become financially independent. These initiatives played a crucial role in improving the economic status of women in rural India.

2. Self-Help Groups: The formation of women's self-help groups promoted entrepreneurship and financial independence.Self-help groups empowered women to pool their resources and engage in

income-generating activities. These groups not only improved economic prospects but also enhanced women's decision-making abilities.

III. Women in Politics and Leadership:

The post-independence era also saw women making significant strides in the political and leadership spheres.

A. Prominent Female Leaders

1. Indira Gandhi: Indira Gandhi served as India's first female Prime Minister, holding office from 1966 to 1977 and later from 1980 to 1984.Indira Gandhi's leadership was a watershed moment in Indian politics. As the first female Prime Minister, she shattered gender barriers and played a pivotal role in shaping the country's political landscape.

2. Pratibha Patil: She became India's first female President in 2007, breaking gender barriers in the highest office.Pratibha Patil's election as India's President marked another milestone in women's political participation. Her tenure symbolized the evolving role of women in the highest echelons of power.

B. Women in Local Governance

1. Panchayati Raj Institutions: Constitutional amendments in the 1990s mandated the reservation of seats for women in local governance bodies, empowering women at the grassroots level.The introduction of reservation for women in Panchayati Raj Institutions was asignificant step toward decentralizing power and ensuring women's participation in decision-making at the grassroots level. This initiative empowered women to take charge of local development and governance.

C. Women's Political Participation

1. Women's representation in parliament and state legislatures has steadily increased over the years, although challenges of patriarchy and political violence persist.Women's politicalparticipation has seen notable gains in India's democratic institutions. Through reservation policies and increased awareness, women have achieved better representation in elected bodies. However, the journey toward gender equality in politics is far from complete, with women still facing challenges such as entrenched patriarchal norms and violence in politics.

IV. Challenges and Persisting Issues:

Despite significant progress, numerous challenges and issues continue to affect the status of women in Indian society.

A. Gender-Based Violence

1. Violence Against Women: Incidents of rape, domestic violence, and acid attacks remain prevalent, highlighting the need for better law enforcement and social awareness.Gender-based violence remains a critical issue in India. Despite legal reforms and awareness campaigns, women continue to face physical and psychological abuse. Strengthening law enforcement and societal attitudes is crucial to combating this deeply rooted problem.

2. Female Foeticide and Infanticide: Gender-based discrimination persists in some parts of India, leading to practices like female foeticide and infanticide.The preference for male children in certain regions has led to the tragic practices of female foeticide and infanticide. These practices not only result in gender imbalances but also reflect deep-seated biases against girls.

B. Economic Disparities

1. Gender Pay Gap: Women continue to face disparities in income and job opportunities, with unequal pay for equal work being a persistent issue.The gender pay gap remains a significant concern, with women earning less than men for the same work. This inequality limits women's financial independence and economic empowerment.

2. Unpaid Care Work: Women often bear the burden of unpaid care work, limiting their participation in the formal labor force.Women disproportionately shoulder the responsibilities of caregiving, including household chores and childcare. This unpaid labor often hinders their ability to pursue full-time careers and economic opportunities.

C. Social and Cultural Norms

1. Patriarchal Norms: Traditional gender roles and patriarchal norms still influence many aspects of Indian society.Despite legal reforms and changing attitudes, patriarchal norms persist in various facets of Indian society. These norms can perpetuate gender inequality and limit women's choices and freedoms.

2. Honor Killings: Instances of honor killings, where families target women for choosing their own partners, underscore the resistance to changes in social norms.Honor killings, driven by notions of family honor and caste, continue to occur in some parts of India. These crimes highlight the clash between traditional norms and individual freedoms, particularly for women.

D. Lack of Women in Leadership

Despite progress, women remain underrepresented in top leadership positions in politics and the corporate world.While women have made significant strides in politics and leadership roles, they are still underrepresented in top positions, both in the political arena and the corporate sector. This underrepresentation reflects broader challenges related to gender bias and systemic barriers.

Conclusion:

The status of women in Indian society after independence has seen notable improvements, with legislative reforms, increased political representation, and enhanced access to education and economic opportunities. However, challenges persist, including gender-based violence, cultural norms, and economic disparities. Achieving true gender equality in India requires continued efforts at the individual, societal, and policy levels. As India continues its journey toward progress and development, empowering women and advancing their rights should remain a top priority to ensure a more equitable and just society for all its citizens.

Reference:

1. Pal. B.K., Problems and Concerns of Indian Women, New Delhi, ABC Publishing House,1987.
2. Sharma Prem Lata, Rural Women in Education. A Study in Underachievement, New Delhi, Sterling Publishers Private Ltd., 1988.
3. Shukla D.M., Political Socialization and Women Voters, New Delhi, Anmol Publications, 1988.
4. Neera Desai, 'Changing status of Women, Policies and Programmes' in Amit Kumar Gupta (ed.)Women and Society, Development Perspective, Quiterion Publishers, New Delhi, 1986.
5. Nelasco Shobana, Status of women in India. New Delhi: Deep & DeepPublications, 2010.
6. Status/Position of Women in Society – Pre-independence and Post-independence. (n.d.).Retrieved January07,2019,fromhttp://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/135868/10/10_chapter%203.pdf

Role of Laws towards Protection of Women

Dr. Chaitanya A. Ghuge
(Associate Professor) Dr. P. D. College of Law, Amravati.

Introduction

In today's liberalized scenario, women form an indispensable part of the Indian workforce. In such an environment, the quality of women's employment is very important and depends upon several factors. The foremost being equals access to education and other opportunities for skill development. This requires empowerment of women as well as creation of awareness among them about their legal rights and duties.

Empowerment of women is also an important step to provide social and economic justice to them. After independence the Indian Government took a bold step, by enacting several social welfare legislations to improve the condition of women. These legislations provided penal sanction of both types as imprisonment and fine. Generally these Acts relate to child marriage, dowry, dowry death, cruelty with women and rape offences e.t.c. A number of protective provisions have been incorporated in the various laws enacted for equality and empowerment of women, the proper enforcement of which will create an enabling environment for women workers. In this article we will discuss about legal aspects associated with women empowerment.

Constitutional Provisions

The Constitution of India not only grants equality to women but also empowers the State to adopt measures of positive discrimination in favour of women for neutralizing the cumulative socio economic, education and political disadvantages faced by them. Fundamental Rights, among others, ensure equality before the law and equal protection of law; prohibits discrimination against any citizen on grounds of religion, race, caste, sex or place of birth, and guarantee equality of opportunity to all citizens in matters relating to employment. Articles 14, 15, 15(3), 16, 39(a), 39(b), 39(c) and 42 of the Constitution are of special importance in this regard.

Preamble - Under the constitution of India, the preamble speaks of securing to all citizens equality of status and opportunity as well as justice-social, economic and political.

Article 14 - Equality before law for women. According to Article 14, The State shall not deny to any person equality before the law or the equal protection of the laws within the territory of India.

Article 15 - Prohibition of discrimination on grounds of religion, race, caste, sex or place of birth. Article 15(1) The State shall not discrimination against any citizen on grounds only of religion, race, caste, sex, or place of birth or any of them.

Article 15(3) The State to make any special provision in favour of women and children.

Article 16 - Equality of opportunity in matters of public employment. (Article 16(1)) There shall be equality of opportunity for all citizens in matters relating to employment or appointment to any office under the state.

Art.16(2) – No citizen shall, on grounds only of religion, race, caste, sex, decent, place of birth, residence or any of them be ineligible for or discriminated against in respect of any employment or office under the state.

Article 19 - Freedom Of Speech And Expression Article 19(1)(a) states that, all citizens shall have the right to freedom of speech and expression.

Article 21 - Protection of life and personal liberty. No person shall be deprived of his life or personal liberty except according to procedure established by law.

Art.23 - Provides employment of any child below the age of 14 years whether he or she is male or female child to work in any factory or mine or engage in any other hazardous employment.

Directive Principles of State Policy

Article 39(a) The State to direct its policy towards securing for men and women equally the right to an adequate means of livelihood. Article 39(d) directs the state to secure equal pay for equal

work for both men and women. Article 39 A To promote justice, on a basis of equal opportunity and to provide free legal aid by suitable legislation or scheme or in any other way to ensure that opportunities for securing justice are not denied to any citizen by reason of economic or other disabilities.

Article 42 The Constitution incorporates a very important provision for the benefit of women. It directs the State to make provision for securing just and humane conditions of work and for maternity relief.

Fundamental Duties

Article 51(A) (e) is related to women. It states that, It shall be the duty of every citizen of India to promote harmony and the spirit of common brotherhood amongst all the people of India transcending religion, linguistic, regional or sectional diversities; to renounce practices derogatory to the dignity of women.

Article 243 D: Reservation of seats.

Article 243 D(1)- Seats shall be reserved for –

(a) The Scheduled Castes; and (b) The Scheduled Tribes,

Article 243 D(2)- Not less than one-third of the total number of seats reserved under clause (1) shall be reserved for women belonging to the Scheduled Castes or, as the case may be, the Scheduled tribes .

Article 243 D(3)- Not less than one-third (including the number of seats reserved for women belonging to the Scheduled Castes and the Scheduled Tribes) of the total number of seats to be filled by direct election in every Panchayat to be reserved for women and such seats to be allotted by rotation to different constituencies in a Panchayat.

Article 243 D (4)- Not less than one- third of the total number of offices of Chairpersons in the Panchayat at each level to be reserved for women.

Article 243 T: Reservation of seats Article 243 T (3)- Not less than one-third (including the number of seats reserved for women belonging to the Scheduled Castes and the Scheduled Tribes) of the total number of seats to be filled by direct election in every Municipality to be reserved for women and such seats to be allotted by rotation to different constituencies in a Municipality.

Article 243 T (4)- Reservation of offices of Chairpersons in Municipalities for the Scheduled Castes, the Scheduled Tribes and women in such manner as the legislature of a State may by law provide.

Criminal Law and Women Empowerment

In **Section 10** of IPC the word ‘woman’ denotes a female human being of any age. There are some specific provisions in the IPC which exclusively deal with and applicable to women.

Eve-Teasing

Section 294 of the IPC deals with an offence of causing annoyance of others by doing obscene acts or singing, reciting or uttering obscene songs, ballad or words in or near any public place, which is punishable with an imprisonment for three months or with fine or with both. The word ‘others’ includes women. Whenever a girl or women feels annoyed by any obscene act, or song, or words can take recourse under this section.

Outraging the modesty of a woman

Section 354 of IPC, recognizes gravity of the offence when it is directed against women to outrage her modesty. Modesty is the attribute of female sex which she possesses it from her very birth. Section 354 of the IPC reads as “whoever assaults or uses criminal force to any woman, intending to outrage or knowing it to be likely that he will thereby outage her modesty, shall be punished with imprisonment of either description for a term which may extend to two years, or with fine, or with both.

Dowry Death

Growing incidents of dowry death and dowry suicides have painted our society a shady, pitiable and shameful picture. The substantive provisions in the dowry Prohibition Act, 1961 have

been proved ineffective and thereby, could not uproot this social evil effectively. This inevitable situation prompted the legislature to incorporate certain provisions relating to dowry death in the IPC and Indian evidence Act.

Section 304-B applies where the death of a woman is caused by any burns or bodily injury or occurs 'otherwise than under normal circumstances', if the other conditions are satisfied. Whoever commits dowry death shall be punished with imprisonment for a term which shall not be less than seven years but which may extend to imprisonment for life.

Cruelty against a married woman

Like dowry death, the instances of subjecting married women to cruelty by husband or his relative have been on the increase in recent years. Realizing the gravity, a new section **498-A** was added in the IPC, by the criminal Law(Second Amendment)Act, 1983. In a case where a new bride was burnt alive but the circumstances could not establish either murder or abetment to suicide, the Supreme court held that Section 498-A of IPC would attract on the fact that all essential elements of this offence were established beyond doubt.

Section 113(A) and (B) of Indian Evidence Act 1872- presumption as to Cruelty and Dowery Death.

Section 376 of IPC provides the Punishment For Rape.

Offences relating to marriage

Cohabitation by deceitful inducement:

According to **Section 493** of IPC, 'every man, who by deceitful means, induce a woman to believe that she is lawfully married to him and cohabits or have sexual intercourse with her, is punishable with an imprisonment to an extent of ten years and shall also be liable to fine.

Marrying again during lifetime of the other spouse:

Section 494 of IPC deals with the offence of bigamy and provides that 'when a person having a husband or wife living, contracts another marriage, such marriage is void by reason of its taking place during the lifetime of the other spouse. Such person who marries for the second time during the continuance of the first marriage is punishable under this section with an imprisonment to an extent of seven years and shall also to be liable to fine.

Section 497 (Adultery) of IPC is also important which makes a provision for punishment to adulterous man but exempts adulterous wife.

Section 509 of IPC- Word, gesture or act intended to insult the modesty of a woman.

Section 125 of Criminal Procedure Code 1973 – Maintenance for women, Children and Parents.

Other Laws Related to Women

The Hindu Widow Re-Marriage Act of 1856

In the traditions at Hindu society there was a ban on widow remarriage it was one of the most important evils from which women in the traditional Hindu society suffered a lot. This act allowed widow to remarry and section 5 of this Act ensured her to enjoy all the rights, which a married woman did.

The Child Marriage Restraint Act of 1929

The practice of child marriage was another social evil from which women in traditional Hindu society suffered a lot. Age at marriage for girls was 9 or 10 and after passing this act the minimum marriageable age of women was fixed to 15 years. Later this age was increased up to 18 years.

The Hindu Marriage Act of 1955

This Act has recognized the equal rights of men and women in the matters of marriage and divorce. Under the provision of this Act either the man or woman [ii] can present a petition in a court of law for divorce, wife has got equal right to divorce husband.

The Hindu Succession Act, 1956

This Act has recognized the equal property rights of women. The Amendment Act 2005 made the daughter similar to son a coparcener in the joint family. The Amendment guaranteed the woman and men become equivalent beneficiaries of ancestral property.

The Dowry Prohibition Act, 1961

This Act has recognized to protect female victims of dowry related violence.

- The Hindu Minority and Guardianship Act, 1956
- The Hindu Adoption and Maintenance Act, 1956
- The Maternity Benefit Act, 1961
- Equal Remuneration Act, 1976
- The Family Courts Act, 1984:
- The Medical Termination of Pregnancy Act, 1985
- Indecent Representation of Women (Prohibition) Act, 1986
- The Consumer Protection Act, 1986
- The Immoral Traffic (Prevention) Act, 1986
- The Commission of Sati (prevention) Act, 1987
- The Prevention of Atrocities Act, 1989
- The National Commission for Women Act, 1992
- Prenatal Diagnostic Techniques (Regulation and Prevention of measure) Act, 1994
- Protection of Women From Domestic Violence Act, 2005
- The Sexual Harassment of Women at Workplace (Prevention, Prohibition and Redressal) Act, 2013

Conclusion

Indian Constitution contains long list of rights for women. Beside Constitutional provisions there are various legislations which gives numerous rights to the women. Judiciary is guarantor and protector of rights of the people. Indian judiciary playing a significant role for the protection of rights of women. But, there is a big gap in availability of legal rights of women and their actual enjoyment or implementation.

Indian Constitution is true sense the contains the various provisions of women empowerment but there is a big gap in availability of legal rights of women and their actual enjoyment or implementation. Educational constraints and social backwardness of the majority of Indian women accounts for the great hiatus between their legal status and their actual position in life and society, and their failure to utilize legal rights available to them for improving their social status.

References –

1. Dr. Pande J. N., Constitutional Law Of India, (2006)
2. Dr. Singh Devinder., Human Rights Women and Law,(2010)
3. Indu Malhotra, Advocate Supreme Court, Women empowerment.
4. Jain M. P., Indian Constitutional Law, LexisNexis Publication, Gurgaon, 2013.
5. Pande (Dr.) J. N., Constitution of India, Central Law Agency, Allahabad, 2006.
6. Saxena R. N., Indian Penal Code, Central Law Publications, Allahabad, 2010
7. Tripathi G. P., Constitution of India, Allahabad Law Agency, Faridabad, 2013.
8. http://indiakanoon.org
9. http://www.judis.nic.in

Status of women in rural areas of Maharashtra.

Dr. Bhise C. D.
Assistant Professor . Dept of Human development
Smt . Ratnaprabhadevi Mohite Patil College of Home Science for Women , Akluj
Tal. Malshiras, Dist. Solapur

Abstract :

Female constitute half of the total population and are the backbone of family system and Indian Economy. In today's fast changing world women can not be neglected as they are giving remarkable input in every sector. Maharashtra is one of the most important state is found to be always ahead in development. In last few decades most of the women from rural areas of Maharashtra have found new ways to empower their own self. Hence status of rural women in Maharashtra is summarized with the factors like age at marriage, self esteem, literacy, health status, employment and involvement in decision making.

Key Words : Women status, age at marriage, self esteem, literacy, health status, employment, involvement in decision making.

Introduction :

As per the 2011 census India's population was 121.019 crore of which 62.372 crores are male and 58.646 crores are females. Of which nearly 65 percent lived in rural area while rest of lived in urban areas of which women constitute 48 percent. With respect to the state of Maharashtra the total population was 112 million that is 11.2 crore and is the second most populated state in the country out of which 54.78 percent population lived in rural areas and the remaining 45.22 percent lived in urban areas . The female population in rural Maharashtra is 55.5 percent of the total female population . It is obvious that the female population of rural Maharashtra is more to that of the urban Maharashtra. Women constitute the very nucleus of the family and self content happy family make a prosperous nation so especially country like ours cannot afford to ignore the women to the state of wasted assets. Today the advancements of science and technology have tremendously changed our material, social and economic lifestyles along with change in the moral values. Along with these advancements it is expected to bring changes in the status of women in every sector. The status of rural women could be defined as," the position the rural women enjoys in the society as compared to the rural men". There are innumerable factors contributing to the status of the rural women. Some of the significant factors that influence the status of women are ,women employment participation in decision making, health status, self esteem, literacy and age of marriage.

1.Age at marriage :

Age at marriage has significant association with their status in women hood. Early marriages have negative implications for both girls and boys. However the consequences are more serious for girls since marriage spells the end of education to most of the rural girls . It means very early assumptions of domestic and child care responsibilities. It also widens the girls fertility span. Malnourishment combined with the early pregnancy results in physical wastage. Birth complications and the delivery of low birth weight babies who in turn have less chances of Survival is the ultimate result of early marriage. As per 2011 census the national mean age at marriage for girls is 18.6 years is relatively low for rural girls then that of urban girls(19.5). In Maharashtra women in rural areas tend to get married at 21.3 years.

2.Self esteem:

Self esteem means the ratio of success to pretensions. It evolves from once subjective evaluation of others appraisal of one self. It also means while living once on potential worth and achievements self esteem increases one's chance of finding happiness in life and makes it possible to cope with life disappointments and changes. It acts as the universal and the dominant motive in the individual's motivational systems. It helps one to adapt to environmental demands. It is definitely needed by everyone. Women with high self esteem have been found to utilize their potentials to the optimum and play their roles effectively as citizens responsible for building up the nation. High self esteem instills self trust which provides and effective defense against negative appraisals of others.

Self-esteem has enormous influence on mental health of women. Self-esteem comprises self-worth and self-image, which affects women's adjustment in various spheres of life. A study entitled An assessment of self esteem among women by Muzamil and Afiya (2008) presents relation of age, family income, and family type with self-esteem among women. In this context, 100 women were selected through multistage sampling method, administering questionnaire, and 'self-esteem scale for women' (SESW) on them. The study reveals highly significant relation of family type with self-esteem in personal life of women. Significant differences are also found among women in joint, nuclear and extended families, concerning their self-esteem in family relations, career life, and overall self-esteem. Family income has also shown significant association with women's self-esteem in family relations.

3.Literacy:

Educated women becomes enlighten women and then she becomes an infinite source of knowledge and strength. Educated women become more competent in every sphere of life .She has better control over her own life as well as she plays efficient role in the life of her family members and children. In India nearly 25 percent of the population particularly women are no literate ignorant and have under developed personality hence the process of development is bound to be slow. For any kind of development education is must as per 2011 census in Maharashtra the literacy rate of women population in rural Maharashtra is 75.87 percent which was significantly higher than that of India .

4.Health status :

Women must be healthy both physically and mentally in order to play their various roles more effectively. It is an ironic fact that the health status of women is a crucial issue as nearly 80 percent of Indian women are reported to be anemic by World Health Organization. Healthy girl becomes a healthy woman and a healthy woman gives birth to a healthy baby. Inadequate nutrition and poor health ruins the health of a women as well as health of the children and family. Upcoming generations of such woman face several complications in their lives such as higher mortality and morbidity, lower immunity, higher infections and impaired cognitive development of children.

IMR, NMR, BR,MMR etc. indicates the health status of women which subsequently indicate the status of women in family and society. So there is a need to study women status and introduce these terminologies in rural and urban Maharashtra in order to have an idea about their status in family. During 2018 and 2020the maternal mortality rate for India was 97 while it was 33 for Maharashtra.

Lifestyle disorder such as polycystic ovarian syndrome which is the most common type of today's society is also seen in rural girls on large scale PCOS is affecting out of 6 of every 10 women. According to the National Health Portal of India ,the prevalence rate of PCOS in Maharashtra was noted to be 22.5percent. PCOS is an endocrine condition characterized by hormonal abnormalities the ovaries wide in preparation for the production of which are actually immature follicles this thickens even more resulting in fibrosis which prevents process.

5.Involvement in decision making :

Home is the centre for making most of the decisions related to the welfare of the family and farm therefore home makes makers have to manage the home by classifying values and goals assessing resources determining possible remedies and computing merits and demerits of remedies putting plan into action and evaluating results decision making there for is very important at family and farm the study conducted in..

During the past 2 decades due to advancement in agriculture farm women seem to possess the seeds of awareness of improved agricultural technology but the climate for its germination is absent decision making is a complex process based on their experience is farm woman participate knowing by unknowingly by in making various decisions. Rural women generally work on their own lands and being basically housewife they are not paid as laborers nor are they given appropriate credits for the work they carry on their farms though they are the backbone of rural economy there services are not still recognized. Sometimes they even work hard in agriculture then their counter parts that are man folk.

Status of rural women reflects that only 9.8 percent own a piece of land in India. In Maharashtra 73.2 percent rural women workers are farmers but only 12.8 percent own land which is little better than that of national average. In such situation women have least authority to take any decisions with regard to farm and also at household level.

6.Employment :

It is very well established fact that rural women contribute significantly in earning their bread by involving themselves in agriculture which is their families main occupation. Most of them are food producers, food processors and food marketers in addition to their own multiple domestic chores.

Women makeup large part of the workforce in India. According to census 2011, in India 149.8 million women work with 121.8 million in rural regions and 28.0 million in urban areas. Out of a total workforce of 149.8 million women 35.9million work as 9.8 million work as cultivators and 61.5 million work as agriculture laborers . In the household industry 8.5 million women work ,where as 43.7 million are classified as other workers. According to the Ministry of Labour and Employments Annual Report for 2020- 2021 the overall female labor force participation rate has decline from 34.1% in 1999 to 27.4% in 2013. On the contrary in Rural Maharashtra a majority of women workers are self employed (55.2 percent). Amongst these workers the share of unpaid family workers i.e. helpers in household enterprises is the highest at 83.1 percent, compared to the all India average of 66 percent.

Though the access to education has improved in previous decades, gender differences and lack of quality employment prospects are badly affecting the economic status of rural women.

A study was conducted on a qualitative analysis of facilities provided to working women in rural areas of Solapur district by Bhise (2019)A stratified random sample of 44 working women from government semi Government and private sector was selected for this study these working women were personally interview with stratified come open ended interview results of the study show that with regard to the availability of various facilities day care centres and restrooms were not available to any of the working women followed by the availability of toilet public washroom with water for 33 working women and green cell for only 8 working women these working women had recognise the importance satisfactory about the quality of toilet and washrooms.

Lonikar (2019) conducted study and title and employment and their issues with working women in Maharashtra the data was collected through question your method along with personal interview of the respondents the sample size of 120 working women was selected randomly the findings of the present study reveal that the most of the women's work for supporting their family and higher number of women faces the problem in the travelling from workplace to home and vice versa.

Conclusion :

From above information we can conclude that with respect to the parameters like age at marriage, self esteem, literacy , health status , involvement in decision making and employment rural women from Maharashtra is moved ahead than that of the last decades but yet she has to cross miles especially in improving her health status and decision making .

References:

2. Bhise C.(2022). Gender Discrimination: Exploring the Experiences of Rural Young adult girls in Solapur District of Maharashtra. Empowering Women: A journey Through the Ages Pp-84
3. Lonikar,S.(2019). Empowerment of Women in India. Research Journey.2348-7143..Pp-116
4. Link : www.researchjourney.net
5. Muzamil jan. Afiya Ashraf, (2008). An assessment of self esteem among women.Studies on home and community sciences 2(2) : 133-139
6. www.indiaspend.com
7. https://census2011.co.in
8. https://indiaexpress.com
9. https://iwwage.org/wp-content/uploads/2020/06/Maharashtra
10. https://www.ncbi.nlm.nih.gov
11. https://www.researchgate.net

Socio-Eco Status & Challenges Of Women In Indian Society

Dr. Pallavi S. Bhavsar
Assistant Professor, Dept. of Economics, Mahila Kala Mahavidyalaya, Aurangabad.

Introduction:

Studying ancient India, women had the status of goddesses in our Indian society and were worshipped. Over time, after some time, the status of women came down to a great extent. In Indian society, women were considered only to take care of children and perform duties like taking responsibility and care of each family member and doing other household chores. The old and traditional belief of the people that men should only do agriculture and women should only take care of the house has been passed down over the years. But today we have entered the 21st century and nowadays, women are breaking all the barriers of socio-eco issues and problems in the society. Being economically independent and economically strong, they are moving forward and have taken a leap in almost all fields and are enjoying equality. Women today are leaders in every field and many laws of the government are in support of women. Despite this, women face many social and economic problems. Their position in the society and the problems faced by them will be briefly studied in this research essay.

Women had to face many problems due to patriarchal culture, patriarchal practices, old customs, traditions etc. Women were taken for granted for certain things. Like Chul and Mul. Doing anything other than this was considered a sin. Women were solely responsible for traditional roles such as child bearing and child rearing. Women's education spread and women advanced a bit. For that they had to face many problems. And it has to be done even today. In some places, women have to juggle both family and professional responsibilities without the help of their husbands. At such times, instead of getting help from family or society, they have to bear hardships and oppression. Then their condition becomes more embarrassing. Sexual harassment from family members, relatives, neighbours, friends, bosses, etc. is common at home as well as at the office. They suffer a lot in their daily life to nurture their careers as well as to preserve their family relationships. During that time, some social reformers studied the condition of women and expressed their thoughts against their oppression through their ideological writings. And worked for the social and economic welfare of women.

Objectives of the study:

1) To Study the socio-eco status of women in Indian Society.
2) To Study issues and problems faced by women in India.

The socio-eco status of women in Indian Society:

In Indian society, the role of women is secondary in all aspects of society, such as family, religion, law and media. Women in India have to face a lot of issues. They have to go through gender discrimination, harassment, sexual abuse, and lack of education, dowry-related harassment, gender pay gap and much more.

Women not only have more problems procuring paid employment and generally receive lower wages and fewer benefits than men, they also suffer from higher levels of irregular payments. Frequently, what they earn, they cannot keep but need to hand to their husbands or other family members.

The problem of dowry, where the girl's family has to give a large amount to the groom's family, is an age-old and regressive problem that still prevails. Due to the inability of providing dowry, many families abandon the girl child and female foeticide is at an all-time high. Most girls in rural areas are also killed by their own families in the name of honour and reputation being hampered when she chooses to marry according to her own will. The honour killing practice is so prevalent and there are no safety rules that protect women.

Moreover, there is also a lack of female education and the gender pay gap. Women in rural areas are still denied education for being a female. Similarly, women do not get equal pay as men for doing the same work. On top of that, they also face workplace harassment and exploitation.

The main problem that lies in society is the rules set for women, about conduct and behaviour. Some of them are problematic as a woman cannot step out at night without a man, this subconsciously is only promoting the idea that women are unsafe, and due to this in many homes in India, the families treat the girls differently than boys.

Beauty is becoming a problem for women, and so is complexion. Fair looking women, especially from lower castes and religions, are not acceptable. This has resulted in acid attacks and deprivation of good food, diet, and lifestyle to look less beautiful and darker than the privileged women of their social class.

In our society women who become widows and divorcees feel low in society and are deprived of job opportunities with unmarried women. Besides, these women are exploited and abused for auspices; and are not allowed to participate or enjoy functions and holidays. But this amount has reduced a lot now.

Sexual exploitation at the workplace has been a concern and the me-too movement proved it occurs in every stratum. Women are not elected to be in power and decision making roles because they claim men are threatened by women bosses. The woman's progress in a company is not judged by her potential or calibre.

Women are not allowed to have self-respect, efficiency, personality, individuality capacity and talent. They are blamed on their mental health, and their parents are humiliated and harassed for growing up self-made women who can empower others. They are not allowed to take leadership roles and make futuristic policies. Similarly, if women are ground-breaking or discoveries are hidden and given less importance, they are not encouraged and honed to further the new knowledge. Women's health and wellbeing taking secondary place by practice is a social evil, especially when they go out for jobs to bear the economic burden of the household.

Suggestions:

In the first place women should be educated as education widens their horizons and broadens their outlook making them aware of their constitutional and legal rights, reproductive rights, and human rights both in their work and in the social sphere.

Raising your voice against the horrendous crime of child marriage and sexual harassment, and try to challenge such events and do your best to stop them. The government also should take steps in punishing those who practice these. Making education gender-sensitive can be a very positive first step towards giving girls equal rights and opportunities in society. It can be done by ensuring that the school textbooks promote positive stereotypes, have information about women leaders and activities that can bridge the gap between men and women.

The attitude of husband and other family members should be changed towards women. The husband should treat his working wife with respect and as a co-partner. He should help her in the domestic sphere to reduce her stress and strain. Moreover she should be given the facilities of Servants and modern and time-saving gadgets to relieve her mental tension and work load.

National and state level commissions for women, NGO, Task force for women and child development, DWACRA (Development of Women and children in real areas), ICDS programmes should undertake awareness campaign about legal rights, women’s rights, human rights, child rights as well as about AIDS and STD, population education health education, environmental education, education about saving schemes, disaster management and rehabilitation programmes with all sincerity and honesty.

Conclusion:

From the above study, it can be said that women have problems in every field of life, we should understand them to reduce their problems. As a person, she should be given a place in the society. Not only the male society, but every person in the society changed their thinking and looked

at women in a positive light and encouraged them. Laws have been created for women and they should be followed strictly. But if society's attitude towards women changes, there will be no need for laws. By empowering women, our country will develop. A nation will be created which is very powerful. Because women constitute almost 50% of the economy, if they are socially and economically empowered, the country will also be prosperous. We must all come together as one to fight these issues faced by women in India. Every citizen and government must try to make it a safe place for women to be in. They must make more stringent laws against people who commit crimes against women. They must also be implemented properly to ensure everyone takes them seriously. Women are more compassionate and empathetic than men and that often is considered as a sign of weakness, men must realize patriarchy and the ego that does no good by women is not helping them either. Women have so many issues that we cannot articulate and they are facing so much without complaining so there should be a collective effort by everyone to support women if they have a problem and fight against the wrong-doers for justice and equality. Today's young girls go out for different types of education. They should be taught self-defence lessons and encouraged to be fearless. There should be equality of work contribution and pay and men should also contribute to household work in the home. If we understand women in this way, many problems will be reduced. Although the concept of empowered women takes time to come to fruition, we can go in that direction and make that concept a reality

References:

1. Rajya Sabha passes Women's Reservation Bill". The Hindu. Chennai, India. 10 March 2010. Archived from the original on 14 March 2010. Retrieved 25 August 2010.Salini, S. (2017). "Protection Of Women Under Indian Constitution". Buddy-Mantra.
2. Parihar, LalitaDhar (2011). Women and law: from impoverishment to empowerment. Lucknow: Eastern Book Company. ISBN 9789350280591.
3. Rao, Mamta (2008). Law relating to women and children (3rd ed.). Lucknow: Eastern Book Co. ISBN 9788170121329. ...women and the protection provided under various criminal, personal and labour laws in India.
4. Madhok, Sujata. "Women: Background & Perspective". InfoChange India. Archived from the original on 24 July 2008. Retrieved 24 December 2006.
   legalservicesindia.com/…/the-socio-economic-status-of-women-in-india-ancient.

A study of Arundhati as a protagonist from Shashi Deshpande's novel Shadow Play

Ms. Ashwini M. Kshirsagar

Shashi Deshpande is a well-known articulate writer in Indian English literature. She won many of the prizes for writing from that Sahitya Academy award in 1990, as well as the Padma Shri award in 2009. Her novel Shadow Play was shortlisted for the Hindu Literary Prize in 2014. One of the most prominent writers in English literature dares to write about the culture, society, tradition, and situation of women in India. Shashi Deshpande is known for the simplicity of the language in her novels. Shashi Deshpande realistically conveys her views through the novels, which appeal to the readers. Her novels are a beautiful portrayal of the lives of women around the world. Her novels present every aspect of female life, like emotions, likes and dislikes, hopes and aspirations, and so on. She is well known as a youth icon among Indian females. She has a reputation as a writer of role models for women and feminist fiction, as well as women's problems and how they deal with them. The author supports feminism directly and indirectly in her novels. Shashi Deshpande's' Shadow play presents the character of Arundhati as a woman firm in her life. This paper sheds light on the firmness of the female character, Arundhati.

Keywords: simplicity, firmness, feminism, marriage, and determinant.

Introduction:

Literature has guided us to live and laugh. Every single book we take in our hands conveys a fresh view of life. While movies have made us go mad over male characters, literature has given us female protagonists who were ahead of their times. They have taught us to be kind, powerful, smart, independent, and, most importantly, to love ourselves. The aim of the present study is to take a look at some of the female characters who smashed stereotypes and came out strong. A novel is one of the four forms of writing and has been gaining popularity in India. Though it was exercised by Indian writers before independence, in reality it gained huge popularity after independence. Postmodern writers like Shashi Deshpande deserve credit for the popularity of Indian novels. Shashi Deshpande was born in 1938 and worked not only as a writer but also as a short story writer, perspective easy writer, as well as four children's books and thirteen novels. There are various themes in her novels, like marriage, domestic violence, abortion, female femicide, widowhood, remarriage to widows, intercast marriage, the pain and suffering of childbirth, abortion, preference for male children, friendship, relationships, marriage, and social lives. The language of Shashi Deshpande is simple and lucid. This remained an important reason for her success and popularity as an author.

Shadow Play is a stunning contemplation of family relationships, marriage, desire, and the changing face of urban India. The writers have shown women as strong characters in their novels. Women are not confined to the four walls of the house in their novels, while they are equal and even more firm in their decisions than men. The firmness of the woman character in Shashi Deshpande's novel Shadow Play is presented through protagonist Aru in her novel. The Shadow Play novel is divided into four parts: 'The Weeding', 'The Home', 'The World', and 'The Crystal Ball'. It primarily tells us the story of the central protagonist, Aru, and also involves many subplots running parallel to each other.

Her determination is for her aim and ambition. She never withdrew her ambition and succeeded in turning her dream into reality. Though she had to struggle to achieve her goal, she remained successful.

Marriage and relationships

Shashi Deshpande, in the very beginning of the novel, refers to marriage. She emphasizes that real life begins after marriage—something that is an amalgamation of love, trust, care, sorrow, mutual respect, and sometimes pain and disaster as well. The opening lines of the first paragraph are:

"Traditionally, a wedding comes at the end of a story—a story with a happy ending, that is; in fact, the wedding is the happy ending." However, it is not the end but the beginning: the beginning of a new life for the couple, the creation of a new family—in fact, the beginning of life itself." (3) Marriage transforms a relationship into a team effort where both partners are the key players and collaborate to accomplish their objectives. It is typically a setting where interpersonal relationships, mainly sexual ones, are accepted or encouraged. Before engaging in any sexual activity, marriage may be encouraged or viewed as obligatory in some cultures. The term "wedding" refers to a marriage ceremony. "All the decisions about their wedding have been taken by the couple themselves. "They are not puppets or pawns to be moved about; these are young people who know their own minds." (8) Both become connected to another soul through it, enabling you to share absolutely everything with them. Two of them can discuss whatever subject they both like without worrying that their partner will ever be judged or disparaged in their eyes. This connection gives you a best friend who will support you no matter what.

"Rohit," she said, 'I want to marry you; I want to be your wife; I want to live the rest of my life with you. I know our marriage has made Amma happy, but that's a by-the-way. I would never marry just for that. I could not be so dishonest; I would never cheat any man, least of all you. "Believe me, Rohit." (90) The marriage the author refers to is that of Arundhati and Rohit, a love-cum-arranged marriage. Though Aru and Rohit have been acquainted with each other from a very young age, as Rohit has been a regular visitor at Aru's place and has been secretly in love with her, Aru takes a long time to decide about her marriage to Rohit. She accepts the mature mutual bond between them but categorically denies any emotional attachment to him. On being asked by Kalyani about her delay in deciding to marry Rohit, "Is there anyone else, Aru?" (249), she replies, No, there was not. But she had often thought of the man who had suddenly materialized out of the rain like a phantom when she was lost and had led her to an area she was familiar with. The young man had become a figure of romance for the girl she was then. Time now, she thinks, to put away that phantom lover, time to think of what Rohit means to me. (249)

"Marriage is a very strange thing. It's a very public institution; it's meant to tell the world that two people are going to live together, to declare that their children will be legal, and that these children can inherit their property. It's meant for social living, to ensure that some rules are observed so that men and women don't cross the lines drawn for them. At the same time, marriage is an intensely private affair; no outsider will know the state of someone else's marriage. "It's a closed room, a locked room." The main plot, which involves Aru and Rohit, occupies most of their childless marriage, with oblique references to Charu's married life and an account of Seema's rape. There are examples of both kinds of marriages in the novel, the failed ones as well as the seemingly successful ones. The novel also emphasizes the developing love affairs among various couples, irrespective of their religion, age, and marital status. For instance, Swati's relationship with Nikhil, Seema's affection for Leo, Gopal's love for Kasturi, and Kalyani's husband's relationship with another lady As a result, the book is a masterful meditation on love, kinship, and marriage. Deshpande is so concerned with the challenges and problems surrounding love and married relationships that she makes an effort to identify the fundamental causes behind unhappy and unsuccessful marriages in contemporary society. The author dives deeply into the psychology of marriage and other intricate factors that function within it to give it its unique characteristics.

Arundhati as a Feminist

Feminism is a social and political movement. The feminist campaigns of the twentieth century made the right to vote, public property, work, and education possible. Thus, an essay on feminism will discuss its importance and impact. Feminism is not just important for women but for every sex, gender, caste, creed, and more. It empowers the people and society as a whole. A very common misconception is that only women can be feminists.

"There is nothing new in our story, not even the killing of innocents. But, yes, there is something new: women are part of the violence today. It seems to me that women go against their

nature when they kill and destroy. I don't entirely agree with the theory that men and women are essentially alike; I think we are very different. "I think women are meant to create and nurture." It is absolutely wrong, but feminism does not just benefit women. It strives for equality of the sexes, not the superiority of women. "Feminism takes the gender roles that have been around for many years and tries to deconstruct them. In her younger days, Aru had joined a feminist group. She had participated in their activities, standing on roadsides in protest demonstrations, attending meetings, and distributing pamphlets about women's issues. Many of her friends who had earlier shared her beliefs have now moved on. Absorbed in their careers and families, they regard their earlier ideas about women as obsolete and feminism as an outdated issue. Aru can't blame them; she thinks it is a backlash that was bound to come, the result of persistently making victims and martyrs of women and of ascribing everything that happens to them to the 'evils of patriarchy'. If Aru herself has not put away her beliefs and principles, it is because she has seen so much injustice towards women in the course of her work that she has more questions in her mind than before, questions that have to do with justice (51). "Most importantly, it is essential for young people to get involved in the feminist movement. This way, we can achieve faster results. It is no less than a dream to live in a world full of equality.

"I'm not a lawyer; I'm only a housewife," the woman says with a nervous laugh, a sentence she obviously says very often. *Why only housewife* Aru thinks, irritated, as she always is by the phrase (243), "This allows people to live freely and empower their lives without getting tied down by traditional restrictions. In other words, it benefits women as well as men. For instance, while it advocates that women must be free to earn, it also advocates that why should men be the sole breadwinners of the family? It tries to give freedom to all.

Firmness of female characters

After Sumi's death, Aru thought that she had been the worst, that she was prepared for everything and armored against everything. But "there are always chinks in any armor, and life gets back at you through the crevices; you can never be totally invulnerable" (159). Aru has become aware that the desire for a child can be as strong as sexual desire, though more steadfast, never leaving you for a moment. Her support for sisterhood

The feminists name this bonding as "sisterhood." Deshpande, in an interview, says:

Yes, I did and do write about women. Most of my writing comes out of my own intense and long suppressed feelings about what it is to be a woman in our society; it comes out of the experience of the difficulty of playing the different roles enjoined on me by society; it comes out of the knowledge that I am something more and something different from the sum total of these roles. My writing comes out of my consciousness of the conflict between my idea of myself as a human being and the idea that society has of me as a woman. All this makes my writing very clearly a woman's writing. (WEB) The impact of sisterhood on women's lives is enormous. No matter if it's sisterhood in a sorority, a volunteer organization, or just simple groups, the women you surround yourself with have a significant impact on and influence over your life.

Several factors make sisterhood important, including: Support: Adapting to change in our lives can be difficult, and occasionally we don't do it well. The sense of having a strong support network behind you is very wonderful. The best cheerleaders they have ever had When Seema starts modeling, Aru starts to feel nervous. She is incredibly watchful for her little sister. Will it not compromise the delicate stance she has developed? Aru is still anxious. What if Seema is unable to manage? (168,169). When she is revealed to be Seema's sister, she is simultaneously relieved. Although unusual, she finds it delightful (169). The sisters look out for one another and support one another during difficult times, but they also don't obstruct one another's development. They keep their concerns to themselves and allow people to make decisions and move forward in their lives. And it is because of this kind of bonding that Aru succeeds at work, Seema succeeds as a model, and Charu's peaceful stay abroad Aru is a motivational character in Shadow Play. Unfortunately, people will occasionally harm you or try to bring you down. There is a woman that you would describe as

your sister, though. She loves her sister, she considers them, and she wants to see them do their best. Aru wants her sister to simply be the best version of themselves that they can be. There is no better motivation than that which comes from women who love and support each other in all that they do.

Arnudhati's struggle

Shashi Deshpande had presented the character of Arundhati very skillfully. Since childhood, Aru has suffered due to her mother's accidental death and her father's departure from the family. She rebels against her own father, Gopal, for abandoning his family for reasons that are kept a secret from everyone because she is a rebel. She finds it upsetting that her mother, Sumi, and grandma, Kalyani, were treated unfairly. She reacts fiercely against a patriarchal society where Indian women are oppressed as a result of customs and traditions that favor men. After her mother's passing, she is capable enough to accept the man's place in the family on her own. Her father doesn't have to help her in any way. She is prepared to live and take care of her grandmother as well as her younger sisters. She says, "Yes, Papa, you go." We'll be all right; we'll be quite all right; don't worry about us." Aru replied with a confident and upbeat smile.

"Aru is no longer the daughter who loved her father. I hastened her out of her girlhood by what I did, as much as her mother's death did; she became an adult overnight. At times, I imagine I can see two faint lines on her forehead, shadowy harbingers of future wrinkles, two lines that have been given to her by Sumi and me, Sumi by dying and I by leaving them. But I hope she will one day give me a place in her life, not as her father, maybe, but... as what? I don't know (163)." Instead of running away from the problems, Aru is determined to face them.

Conclusion:

Shashi Deshpande's novels are a realistic depiction of the anguish and conflict of modern educated middle-class women. A significant contribution to Indian fiction in English is said to have been issued from the hands of women writers who wrote what they experienced. The female protagonists in Deshpande's works are adamant about rejecting the ingrained myths of femininity that portray women as stereotypically Indian women, martyrs, heroines, or simply stupid fools who revolve around and sacrifice their identity for that of their husbands, instead choosing to live free and autonomous lives as individuals. They decide not to submit passively or cravenly to the circumstances around them, but with courage, confidence, determination, dignity, and strength. Deshpande's women, including Kalyani, Sumi, Aru, Charu, Premi, and Kasturi, have been portrayed as human beings with their strengths and weaknesses, with their flaws and follies. They are certainly not perfect and complete human beings. However, with virtues as well as vices in them, they succeed in emerging as women ready to face their lives afresh.

References

1. Deshpande, Shashi. Shadow Play. New Delhi: Aleph Book Company, 2013. Print.
2. Venkateswaran, Anand. Literary Review. The Hindu. 5 October, 2013.
3. shodhganga.inflibnet.ac.in
4. Myles, Anita. (2006).Feminism and the Post-Modern Indian Women Novelist in English. New Delhi; Sarup and Sons. Print
5. Kumar,pardeep.(2022). MARRIAGE AND INDIVIDUATION: A PSYCHOLOGICAL STUDY OF SHASHI DESHPANDE'S SHADOW PLAY. Literary Endeavour (ISSN 0976-299X): Vol. XIII: Issue:1 (January, 2022) www.literaryendeavour.org

Confined Boundaries: A study of Geetanjali Shree's '*Ret Samaadhi*' (Tomb of Sand)

Dr. Abul Hasib Siddiqui
Assistant Professor and Head, Department of English, J.S.P.M.'s Mahila Kala Mahavidyalaya, Aurangabad.

Geetanjali Shri's new novel '*Ret Samaadhi*' published by RajkamalPrakashan is becoming a topic of discussion in the Hindi world. '*Ret Samaadhi*' is the great story of an extraordinary woman hidden in every ordinary woman. Besides, it also has a unique depiction of the contemporary condition of the joint family, the condition of the country, and the common human destiny. The specialty of Gitanjali Shri's writing is that she creates such stories from everyday events, which leave many big questions among us. The conflict between joint families is expressed in the novel. The title of the presented novel, '*Ret Samaadhi*' says a lot in itself. These two words have been used repeatedly in the novel as well. For example, in the first few pages, it has been said about rising from a sand trance. When the mother is indifferent towards life, in which there is no desire left to live, then the responsibilities of the present life are removed from her, and she comes out of it. This story, which started with a joint family, is a story of borders. Not only the land boundary, but along with it many other boundaries like the boundary of age, the boundary of man and woman, the boundary of life, the boundary of time, and the boundary of nuclear and joint family get broken here. Along with this, the presented novel raises issues like old age, transgender, feminism, and also presents nationalism as a question.

The story of '*Ret Samaadhi*' is very subtle. Which is divided into three sections: 'peeth'(Back), 'dhoop'(Sunlight), and 'had-sarhad'(Limits and boundaries). All three sections tell the entire story of the novel according to their titles. The section 'Peeth' tells the story of indifference towards life; the section 'Dhoop' tells the story of re-awakening towards life; and 'Had-Sarhad' tells the story of ordinary becoming extraordinary. The 80-year-old 'widow mother' is the central character, who is initially an ordinary woman. How she emerges from this ordinary world as an extraordinary woman is commendable. These characters, made up of middle-class values, also show their separate existence in some places, like when the daughter lives alone, ignoring the boundaries of the family and home. The sober son, who lives in Australia, is always studying. He studied history, geography, philosophy, religion, science, psychology, economics, etc. and realized how much wrong had happened and was happening with them. Through this character, Geetanjali Shree tries to show the layers of the subconscious of the present era, and that too through a new character; that character is 'absent laughter', which always remains with the studious son. Among these characters, there is also a special character named 'Rosie', who is transgender. The portrayal of a transgender person in this story as 'Rosie' is unique. The character Rosie acts as 'Bua'(aunt) and also presented as Raza Taylor. Rosie's character is special because she is the only one who connects the mother to her past. Along with these human characters, many animate, subconscious, and inanimate characters like the crow, pheasant, tree, stick, statue, door, black bird, and back are also present here in mysterious form.

The 'mother', who is active and does every work as long as her husband is alive, seems to die with her husband's death. She turns her back on the family. She has turned her back on everyone to such an extent that she is stuck to the wall as if she has no desire to live anymore. The children would insist,

"baahardekho, soorajchamakrahahai, utho, uthao, chhadeelatakraheehai, chooda khao, matarpadeehai, pet meingudagudaahat ho raheehai, raeechhidakdo.parbaajadamma to - ''nahin main nahin, naeenaeemaankunamunajaatee." 1

Suddenly, one day, Amma wakes up and, without telling anyone, walks out of the house with the help of a stick. The whole family is shocked. They try to find her. Then find Amma at a police station. Amma returns home and then goes to live with her daughter. Daughter who is not married but lives with someone. At the age of eighty, the desires that were suppressed until now begin to manifest in Chanda's life. The novelist has shown in detail Maa being happy with her daughter. How the environment of live-in relationships frees a person from bondage has been shown: "Some say that this is the new age. New times mean things have changed for women. The woman is no longer in the role she was in. She has come out." [2]

After that, rejuvenation starts taking place in Amma. And this happens because of Rosie. When 'Rosie' is in the character Rosie's aunt, the woman is full of accessible qualities and speaks softly. She doesn't smoke cigarettes or drink alcohol, and when she is Raza Taylor, she smokes cigarettes, drinks alcohol and speaks in a manly voice. In the companionship of Rosie, Amma completely changes everything, from her clothes to her daily routine. Becomes filled with energy. New desires start awakening in him. This is the free flight of the mind, or wandering of the mind, which is capable of finding many things among the countless incidents of everyday life. Even the daughter could not understand how this was happening. She is also a little nervous. But Amma continues to become a living embodiment of self-confidence.

The third and most important part of the novel, 'Had-Sarhad', begins after the cruel end of Rosie Bua. Amma goes to Pakistan with her daughter,with consent of her Son, daughter-in-law, and grandchildren, but they do not know what Amma's intentions are. While going across the border, the stories of Amma's past are accompanying her—the first story, 'Stories'. In which there is Lahore, house, door, room, roof, street, school, 16 years old Chanda, and Kausar along with Anwar. This is the immortal love story of Chanda and Anwar. Second story: 'Murti and the girl," in which there is Bulletsnoise, trucks, crying girls, a broken statue of Buddha, an eleven-twelve-year-old girl, and a boy with a leash. Third story: 'Ret Samandar' -'Sand Sea'. In it were cities, yellow storms, tornadoes, and sand only? And the fourth story is 'Being drowned.' Where the dry blood, grain fields, and the border that snatched the girl 'Rosie' from her. Why did Amma, alias Chandraprabha Devi, alias Chanda, go to Pakistan at this age? Gradually, the secret is revealed: she had gone there in search of her first husband. And to die there too. To die in a special way. After going to Pakistan and being arrested by the security personnel there, she asks her daughter and the policeman to come running from behind her and push her hard. Why? Because she wants to practice falling on her back after being pushed. And in the end, when she dies after taking the bullet, she falls not on her face but on her back. "The bullet hit her from behind, but her back had become an expert in counterattack, and there was no question of her falling on her face."[3]

This novel is a saga of psychological processes in which the past remains in the mind of a person, does not get suppressed, and later on suddenly comes out boiling and disturbs many things. The same thing happens with Amma too. When Anwar and Chanda start a new married life, division comes to the fore. In the chaos that arose after the partition of India, she, along with many other Hindu women, also came to this side of the border. And after coming to India, Chanda starts a new and different life with the name Chandraprabha Devi. After coming to India, she got married again, had children, and her son also had children. She is in the last phase of her life, and suddenly

whatever was there accumulated inside her, comes out and creates a storm within the family and also in the diplomatic relations of both countries—India and Pakistan.

In one context, regarding women's discussion, novelist says, "Fundamentalism and governance do not like mausoleums, neither stories nor Bhupen Khakkar. They like to shut them down. -- On stories too, especially if it is a woman's story. It's okay if it doesn't move. Build a grave that too will never burst."[4]

The novel brings into debate the concept of the border. Why are borders created? And what are borders? Are borders created by drawing lines between two countries like those created between India and Pakistan? Or as many new countries became after the violent disintegration of the old Yugoslavia? Or does the border mean something else? At one point in the novel, Amma says, "Border? Do you know what a border is? Border? It is a circle of existence, and It is a support for some personalities. No matter how big or small, The edge of the handkerchief, the border of the tablecloth, and the pleating embroidery of my 'dohar' The limit of sky. The bed of this garden, Ridges of fields, picture frame. Everything has limits.

are, lekinseemaenkheenchaneke lie nahinhain.
isakauddeshydononpakshonmeinadhikroshaneelaanahai...
tumanemujhenikaaldiya. kya main nikaljaoon? nahin.'[5]

There is a long episode regarding the border where Amma talks to Pakistani security personnel about the concept of border. Here, Amma explains the scope of the concept of border. The partition of India and Pakistan changed the meaning of the border and transformed it from one country into two enemies. This tragedy is the basic prologue of 'Ret-Samadhi'. Not only did the partition of India that happened in 1947, but whenever and wherever any kind of geographical partition takes place in the world, it is devoid of human concerns—this is the euphemism of that novel.

A lot has been written in literature, keeping partition at the centre; much more still needs to be written. It would not be wrong to call this the eye of the third generation that has suffered the brunt of partition. This story progresses in theatrical language. This can also be called a special craft of Gitanjali Shri, in which not only the characters speak, but everythingpresent there—sound, light, and darkness—also speaks. The beauty is that even when the person is not speaking, the writer communicates a special meaning even in the silence. It is also a successful attempt to understand and explain what feelings the third generation of girls who were caught crossing the border or who barely reached the camps would be filled with when they listen to this story of their grandmothers.

To further underline the context and tragedy of the India-Pakistan partition, Gitanjali Shri has also created a fantasy-like dramatic account in this novel based on the writers who wrote on this subject and their works and characters. Which is being played on the Wagah-Attari border of both countries, and in which Hindi-Urdu-Punjabi writers like Manto, BhishamSahni, Intezaar Hussain, Mohan Rakesh, Krishna Sobti, Krishna BaldevVaid, Manzoor Ehtesham, Rajinder Singh Bedi, Joginder Pal, and Balwant Singh are present and playing their roles. 6

Well-known painter Arpana Kaur once said in a private conversation that 'Sohani' was not like the one with 'plucked eyebrows' that people make of them in photographs. The answer to this statement of Arpana Kaur is found in the scene of the novel of Gitanjali Shri, where the daughter imprisoned and sitting in Khyber and the hair on the nose of her has grown; she remembers both her lover and his scissors together. Seeing the young, beardless policeman, she thinks that actually it is

he himself who needs a shave; where his mustache has grown above his lips, it is not known whether KK (her lover) will be able to recognize her in this condition or not.7

Conclusion

There are two women at the centre of the story; one is growing up and the other is getting younger by thought and practice. Both are mothers and daughters in a relation. The growing woman, i.e., the daughter, wants to cross every boundary but is afraid of every boundary. And the woman getting younger, i.e., the mother, remains bound by boundaries throughout her life, but in the end, no boundaries can stop her. The daughter, used to live her life as per her own wishes, and the mother, who used to follow the wishes of others, suddenly became a bird. Even Rosie livedher life as per her wish as she wants for herself. Their lives are so indirect and simple, as if being like this is a way of life. No drama, any hypocrisy or lies. Like the relationship of the daughter with her mother, which, despite some irritation, flows very fluidly, as if you are involving a child. Not being able to tolerate Rosie and then falling in love with Master Raza or keeping an unspoken something floating like cigarette smoke in the midst of the movement of KK's existence or not, she has made her life such that she has to see the life of her own choice, disintegrating. And accepting the story of Amma and Anwar, like parents, finally accepting their daughter, who ran away from love.

Where can nationalism be placed against human feelings and values? The nationalism that is expressed by the daily parade at the border does not compare to the values that the mother has brought with herself from across the border. Even when Amma left at the time of partition, she did not have a visa. Even today, when she was caught in Khyber, she did not have a visa. There is a broken statue of Buddha with the mother; the nation recognizes it as our heritage from here, but the nation does not recognize the living human being, the mother, and asks for a visa from her.

References:

1. '*Ret Samaadhi*'. Gitanjali Shri, Publisher: RajkamalPrakashan, New Delhi, Publication Year: 2018 Page 60
2. '*Ret Samaadhi*'. Gitanjali Shri, Publisher: RajkamalPrakashan, New Delhi, Publication Year: 2018 Page 107
3. '*Ret Samaadhi*'. Gitanjali Shri, Publisher: RajkamalPrakashan, New Delhi, Publication Year: 2018 Page 322
4. '*Ret Samaadhi*'. Gitanjali Shri, Publisher: RajkamalPrakashan, New Delhi, Publication Year: 2018 Page 261
5. '*Ret Samaadhi*'. Gitanjali Shri, Publisher: RajkamalPrakashan, New Delhi, Publication Year: 2018 Page 299
6. Ravindra Tripathi,.
7. New examination of old wounds: *Ret Samaadhi*.
8. '*Tomb of sand*' Gitanjali Shree, trans. Daisy Rockwell, publisher Tilted axis Press. 2021.

Women's life depicted in Indian English Literature

Ms. Priyanka Suryagan
Assistant Professor, University of Mumbai

Abstract:
Lives of women have been depicted in literature through various books, novels, stories, films, plays etc. Writers have started writing about different issues of women like domestic violence, gender discrimination, subjugation, child-marriage, infanticide, sexual violence, inequal rights, lack of education and many more. Literature plays a very important role in throwing light upon these issues. By reading about these issues through various stories, poems and plays readers become aware about problems faced by women in their society. One such play is 'Kamala' a play written by Vijay Tendulkar. This paper tries to view the problems of women characters in the play through a gynocentric lens.
Keywords: Women, gender discrimination, gynocentrism, feminism, marginality

In the play "Kamala" by Vijay Tendulkar, the lens of gynocentric feminism reveals a poignant exploration of the lives of women in Indian society, particularly focusing on the exploitation of tribal women in the flesh trade. Gynocentrism, with its roots in woman-centered discourse, challenges androcentric norms that have traditionally marginalized femininity. The play unfolds through the experiences of Kamala, a woman purchased by the journalist JaisinghJadhav, and the insights gained from the feminist perspective add layers of meaning to the narrative.

The gynocentric lens prompts an examination of power dynamics and gender roles in the play. Jaisingh, a male journalist, represents the androcentric society that exploits women as commodities. Kamala's purchase symbolizes the objectification of women in a patriarchal system where their worth is determined by physical attributes. Gynocentric feminism seeks to challenge this normative presentation of femininity as deficient and secondary, aiming to revalue sexual difference and femininity positively.

It's a play of two acts. It is based on a real-life incident. Ashwin Saran a journalist had purchased a lady named Kamala from a human flesh market in a rural place. Women were sold as commodities and he wanted to expose this reality of tribal women in India. This real-life incident is depicted by Vijay Tendulkar in his play Kamala. This play is a Gyno-centric play. It is written from a female's point of view. Through this play, the playwright exposes the lives of Indian middle-class women and the flesh trade of women in Indian society.

Gynocentrism derived from the Greek gyno, meaning "woman," and kentron, meaning "center" is a radical feminist discourse that champions woman-centered beliefs, identities, and social organization. It also challenges the androcentric promotion of masculine standards as normative, and the presentation of those standards as neutral rather than gendered. Consequently, from a gynocentric perspective, the assumption of masculine-neutral norms has meant that femininity has traditionally been presented as deficient, secondary, and lacking. Gynocentric feminism is concerned, therefore, with revaluing sexual difference and femininity positively.

JaisinghJadhav is portrayed as the journalist in this play. Act one begins with Kakasaheb visiting Jaisingh's house. Sarita is seen noting all the phone calls for Jaisingh. She obeys her husband's advice without any question. Jaisingh comes home with a woman named Kamala. He asks Sarita about the phone calls and she gives the book in which she had noted all the names of people who had called. Here it is seen that Sarita doesn't question him about Kamala but it is Kakasaheb who realizes this and asks him about her. Jaisingh has been getting threat calls due to his job. Kamalabai the servant of the house gets hesitant after knowing that the tribal woman whom Jaisingh has got home her name is 'Kamala'. She is shocked after knowing that Kamala was purchased from a rural place in Bihar and bought a home. Though Jaisingh it is known that the women were sold in such remote areas. They are auctioned. Their prices are decided by looking at their bodies, healthy women the cost would be more as they would work more for the master, their breasts, thighs, and bodies were felt and then the 'customers' that is the 'men' would decide a price, auction and buy them. Likewise, Kamala was bought by Jaisingh for two-fifty rupees. Jaisingh was a journalist and he had bought her so that he could tell about this flesh trade to people in the press conference and gain popularity. But as the play progresses we get to know that his intentions were not to expose the

truth of flesh trade or to sympathize with the women like Kamala but to get fame and money. Kamala is not aware of all this. Jaisingh doesn't allow Kamala to freshen up. He stops Sarita from offering her a sari or dressing her well for the conference. He wanted Kamala to look 'dirty'. She was only offered food. Kamala is not aware of Jaisingh's actions. She feels that she is just a servant and has to work in their house. Jaisingh informs Sarita about the press conference where he will expose Kamala to the world and after that will drop her at a women's orphanage. By this, we get to know that he does not care about Kamala. His only concern is 'he' and the 'press conference'. After the press conference, he wouldn't be interested about the safety of Kamala or what happens to her. Jaisingh takes her to the press conference, people laugh at her, make fun of her, ask derogatory questions, Kamala gets awkward but Jaisingh doesn't care about it.

Sarita, Jaisingh's wife, initially conforms to the traditional role of an obedient wife, unquestioningly noting phone calls and following her husband's instructions. However, as the narrative progresses, Sarita's inner awakening becomes a crucial aspect of the feminist analysis. Her realization of the cruelty inflicted by her husband on Kamala sparks a transformation in her consciousness.

In act two, it is observed that Sarita sympathizes with Kamala. She realizes the cruelty of her husband. Sarita's inner self develops. She now starts thinking about her husband's actions. Kamala is not aware that Sarita is Jaisingh's wife. She always felt that Sarita was also a slave like her whom Jaisingh bought from a slave market. Sarita has a conversation with Kamala. Sarita's lies and tells that she was bought for seven hundred rupees. Both the women tell each other about their lives. They empathize with each other. Sarita says that she doesn't have a child. Kamala carries on with the conversation thinking that Sarita is also bought by the 'master' Jaisingh. She tells how they can live like sisters and serve him best. After this conversation, Sarita realizes that her life is not less than that of a slave like 'Kamala'. Saritabecomes conscious of her inner self. She thinks about her position in the house and in her husband's life. Kamala's conversation with Sarita becomes an eye-opener for Sarita. Jaisingh gets popular. The news of Kamala gets printed in all the newspapers. Jaisingh gets a call from the Police as he has committed the crime of buying Kamala from a flesh market. Sarita doesn't want Kamala to be taken to the orphanage. Jaisingh drops her at the women's orphanage and his wife is very sad about it. Sarita doesn't go to the party that was organized for Jaisingh's success. She expresses her inner feelings to Kakasaheb. Towards the end of the play, it is seen that Sarita feels like a slave to her husband, her master, Raising and he gets terminated from his job by the newspaper's editor due to the involvement of a lot of politicians in it.

The literary scholar Elaine Showalter was one of the first feminists to develop a systematic program that was critical of the androcentrism of mainstream literary studies and that sought instead to illuminate the "subculture" of women writers and readers. She coined the term gynocritic s to refer to this project, suggesting in her article "Towards a Feminist Poetics" (1986) that: The program of gynocritics is to construct a female framework for the analysis of women's literature, to develop new models based on the study of female experience, rather than to adapt male models and theories. Gynocritics begins at the point when we free ourselves from the linear absolutes of male literary history, stop trying to fit women between the lines of male tradition, and focus instead on the new visible world of female culture. (p. 131)

If we dig deeper into the play. There are many instances where we get to know about the position of women in Indian society. Sarita calls her husband 'Sahib' throughout the play.

Jaisingh's dialogue *"They sell human beings at this bazaar at Luhardagabeyong Ranchi. Human beings. They have an open auction for women of all sorts of ages. People come from long distances to make their bids. The men who want to bid- handle the women to inspect them. Whether they are firm or flabby. Young or old. Healthy or diseased. How they feel in the breast, in their waist, in their thighs and…I bought her dirt cheap"*Jaisingh's actions reflect the broader societal issues addressed by gynocentric feminism. His purchase of Kamala with the intention of using her for a press conference exposes the exploitation of women for personal gain. The dehumanizing treatment of Kamala, from denying her basic comforts to subjecting her to public ridicule, highlights the disregard for women's well-being in a patriarchal society.

Sarita does not want Kamala to stay in the orphanage so she tries to stop Jaisingh. He says, *"It's I who takes decisions in this house and no one else. Do you understand? I can't keep Kamala at home. Or we'll lose the case against me for buying Kamala. I could even be sent to jail. That's why Kamala has to stay in the orphanage. The police are going to ask for custody of her. For that reason*

*too, its better she should be in the orphanage."*Sarita's rebellion against Jaisingh's decision to send Kamala to an orphanage further underscores the gynocentric theme. Sarita, once a compliant wife, challenges her husband's authority, questioning the system that allows such exploitation. Her decision to speak out against Jaisingh's actions aligns with the feminist goal of constructing a female framework that challenges male-centric norms.

Sarita, *"I am going to present a man who in the year 1982 still keeps a slave, right here in Delhi. JaisinghJadhav. I'm going to say: this man's great advocate of freedom. And he brings home a slave and exploits her. He doesn't consider a slave a human being – just a useful object. One you can use and throw away. He gets people to call him a sworn enemy of tyranny. But he tyrannizes his own slave as much as he likes, and doesn't think anything of it- nothing at all. Listen to the story of how he bought the slave Kamala and made use of her. The other slave he got- free- the slave's father shelled out the money- a big sum. Ask him what he did with it"*.Kakasaheb tries to calm Sarita down by telling her that Jaisingh is an ambitious man and go-getter. There sometimes he doesn't realize things. Sarita says, *"And therefore he's entitled to keep a slave. Man? Why does a man become great, why doesn't he stay a great man? Why does he become a master?"*

The play's resolution sees Sarita recognizing her enslavement within the marriage and Jaisingh facing consequences for his exploitative actions. Sarita's expression of her feelings to Kakasaheb and her decision to abstain from the celebration for Jaisingh's success marks her rejection of the submissive role expected of her. The termination of Jaisingh's job by the newspaper's editor signifies a broader societal rejection of such exploitative behaviour.

Kamala says, *"Memsahib… the master bought you; he bought me, too. He spent a lot of money on the two of us. Didn't he? It isn't easy to earn money…we will keep the master happy. We'll make him prosperous. The master will have children, I will bring them up. You are an educated woman. You keep accounts and run the house. Put lovely clothes on and make merry with the master…I can't manage all that…Fifteen days of the month, you sleep with the master"*.

The dialogue between Sarita and Kamala in Act Two serves as a pivotal moment. Sarita, pretending to be another bought servant, empathizes with Kamala, revealing shared experiences of subjugation. This connection between the two women illustrates the power of sisterhood in challenging the oppressive structures. Sarita's acknowledgment of her own plight mirrors the gynocentric feminist goal of constructing a female framework for analysing women's literature based on the study of female experience.

In alignment with gynocritic theory, the play "Kamala" creates a female framework for analysing the lives of Indian women. It goes beyond adapting male models and theories, focusing on the new visible world of female culture. The characters of Kamala and Sarita embody the struggles and resilience of women in the face of patriarchal oppression. Through their stories, the play challenges and critiques the androcentric norms that perpetuate the exploitation of women in Indian society, offering a gynocentric perspective that seeks to revalue femininity positively.

Works Cited

1. Tendulkar, V. (2003) *Collected plays in translation: Kamala, silence! the Court is in session, Sakharam Binder, the vultures, encounter in Umbugland, GhashiramKotwal, a friend's story, Kanyadaan*. New Delhi: Oxford University Press.
2. Kumar, R. and Prabha, I. (2021) 'Male hegemony in the plays of Vijay Tendulkar', *SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR HUMANITY SCIENCE AND ENGLISH LANGUAGE*, 9(46), pp. 11218–11222. doi:10.21922/srjhsel.v9i46.1526.
3. Mr. NageshLakhanlal Sable (2019) 'Feminine and feminist sensibilities in the select plays of Vijay Tendulkar', *The Creative Launcher*, 4(4), pp. 57–61. doi:10.53032/tcl.2019.4.4.10.
4. Prasad, A.N. and Barbuddhe, S. (2008) *The plays of vijaytendulkar: Critical explorations*. New Delhi: Sarup& Sons.
5. Mohan, A. (2021) 'The paradox of women as victims in the selected plays of Tennessee Williams and Vijay Tendulkar', *International Journal of English Literature and Social Sciences*, 6(3), pp. 201–204. doi:10.22161/ijels.63.28.

विज्ञापनों में चित्रित महिला संसार: एक समाजशास्त्रीय विवेचन

Dr. Usha Kiran Tiwari

Associate Professor & Head, Department of Sociology, B. M. Ruia Girls' College, Mumbai- 400007.

Abstract

विज्ञापनों के द्वारा बहुत थोड़े से समय में कुछ दृश्य-श्रव्य दिखाकर और सुनाकर समाजके एक बड़े वर्ग को संदेश दे दिया जाता है, जो दर्शकोंपर अपना दूरगामी असर डालता है। विज्ञापनों में प्रयोग किए जाने वाले शब्द तथा दृश्य अत्यंत सोच समझकर निर्मित तथा चित्रित किए जाते हैं। ये विज्ञापन टेलीविजन कार्यक्रमों, धारावाहिकों, सिनेमा हॉल में फिल्मों की शुरुआत तथा मध्य में दिखाए जाते हैं, और इस प्रकार रखे जाते हैं कि दर्शकोंका उन्हें देखना आवश्यक हो जाता है। जाहिरसी बात है यह विज्ञापन दर्शकोंपर अपना महत्वपूर्ण प्रभाव डालते हैं। टेलीविजन, रेडियो, सिनेमा जनसंचार माध्यमका एक महत्वपूर्ण साधन है, जिसके द्वारा जो कुछभी दिखाया जाता है वह जनता के ऊपर सीधा असर डालता है। अगर हम सिद्धांतों की बात करें तो संचार का बुलेट सिद्धांत इस बात की पुष्टि करता है। इस सिद्धांत के अनुसार जनसंचार माध्यम जनता के ऊपर वैसा ही प्रभाव डालते है जिस प्रकार बन्दूकसे निकली हुई गोली। बन्दूक की गोली की गति इतनी तेज होती है, कि वह अपने निशानेपर रखे हुए व्यक्ति या पशुको विचार करनेका अवसर प्रदान नहीं करती या कह सकते है कि अपने बचाव का मौका नहीं देती। उसी प्रकार जनसंचार माध्यम अपने दर्शकों को सोच विचार करने का अवसर नहीं देते और उनकी मानसिता, उनके आचार-व्यवहार को पूर्णरूपेण प्रभावित कर लेते हैं। इस शोधपत्र में विज्ञापनों के माध्यमसे महिलाओं का जिस प्रकार चित्रण किया जाता है, उनकी वस्तुनिष्ठ विवेचना करने का प्रयास किया गया है। यह चित्रण किस प्रकार महिलाओं के साथ पक्षपात करता है, भेदभाव करता है एवं पितृसत्तात्मक विचारधारा को बढ़ावा देनेका प्रयत्न करता है। इसकी समाजशास्त्रीय विवेचना करने का प्रयास किया गया है। जनसंचार माध्यमोंका काम पूरीतरहसे पक्षपात रहित होना है, जबकि बहुत बार ऐसा नहीं होता दिखाई देता है। कुछ चयनित विज्ञापनों के माध्यमसे इस बात की पुष्टि करनेका प्रयत्न किया गया है। इस शोध पत्रमें तथ्यों के द्वितीयक साधनोंका प्रयोग किया गया है।

Key Words - महिलाएं, विज्ञापन, जनसंचार माध्यम

प्रस्तावना

यह एक सर्वमान्य तथ्य है कि दृश्य-श्रव्य माध्यम जनसंचार के अन्य माध्यमोंकी अपेक्षा व्यक्तियों के ऊपर अधिक प्रभाव डालते हैं। व्यक्ति जो कुछभी देखता है वह जाने-अनजाने उसके मस्तिष्कपर अपना महत्वपूर्ण प्रभाव डालता है। यह कहा जाता है कि साहित्य समाजका दर्पण है। वर्तमान समयमें हम कह सकते हैं कि सोशल मीडिया अर्थात सामाजिक जनसंचार माध्यम समाजका दर्पण बनने का प्रयत्न तो करते हैं या दिखावा करते हैं, परंतु सामाजिक तथ्योंको वैसेही परिलक्षित करने का प्रयास करते हैं, जैसा कि वह चाहते हैं। यानी कि सोशल मीडिया अर्थात सामाजिक जनसंचार माध्यम समाज का वास्तविक दर्पण नहीं है, अपितु वे समाजकी पितृसत्तात्मक विचारधारा को विशेषतः स्त्रियों के संदर्भ में विज्ञापनों के माध्यमसे प्रस्तुत करने और समाज के ऊपर उसी पितृसत्तात्मक सोच को थोपने का प्रयास करते हैं। अपने इस प्रयास में वह काफी हदतक सफलभी होते हैं। Harold Lasswell ने 1927 में संचार का हाइपोडर्मिकनीडल सिद्धांत दिया। इसे Magic Bullet सिद्धांत भी कहा जाता है। इसके अनुसार जिस प्रकार एक इंजेक्शन व्यक्तिके शरीरमें तुरंत असर डालता है, उसी प्रकार जनसंचार माध्यम जो कुछभी प्रसारित करते हैं वह देखनेवाले व्यक्तियोंके मष्तिष्क में इंजेक्शन की भांति तीव्रता से प्रवेश करता है और उनके ऊपर सीधा असर डालता है।

इस शोधपत्र में खासतौरपर नारी प्रधान विज्ञापनों की विवेचना करने का प्रयास किया गया है। इसहेतु कुछ चुनिंदा विज्ञापनोंको चुना गया है जिसमें से कुछतो पूरीतरह से पुरुषवादी हैं और कुछ नारीवादी होने का दिखावा करते हैं पर यदि हम बारीकीसे जांच पड़ताल करें तो पता चलता है कि वे महिला सशक्तिकरण के खोलके अंदर पितृसत्तात्मक विचार धारा को ही प्रसारित करने का प्रयत्न करते हैं।

विवेचना

कुमुदशर्मा के शब्दोंमें "इलेक्ट्रॉनिक माध्यमोंका असर छपे हुए शब्दोंसे अधिक गहरा होता है यह माध्यम व्यक्तिके मनोविज्ञान को बदलने की शक्ति रखते हैं इसी लिए उसके कार्य-व्यवहारको संचालित करने की ताकत भी इनमें निहित है।"

यदि हम वर्तमान में सामाजिक जनसंचार माध्यमों द्वारा प्रसारित विज्ञापनोंपर दृष्टि डालें तो अधिकांश विज्ञापनों में महिलाएं दिखाई देती हैं। चाहे वे पुरुषों के प्रयोगकी वस्तुएं हो, या स्त्रियोंके प्रयोग की, चाहे घरेलू सामानका विज्ञापन हो, या वस्त्रोंका, सभी प्रकार के विज्ञापनों में महिलाओं की प्रधानता दिखाई पड़ती है। किंतु यदि हम बारीकीसे विश्लेषण करें तो पता चलता है कि अधिकांश विज्ञापनों में महिलाओं का प्रयोग एक ग्लैमरस उत्पादकी तरह अथवा एक वस्तुकी तरह किया जाता है। घरेलू सामान जैसे रसोई घरके बर्तन, घर में प्रयोग की जानेवाली वस्तुएं, बर्तन धोनेके साबुन, वाशिंग पाउडर, वाशिंग मशीन इत्यादि विज्ञापनोंपर दृष्टि डालें तो अधिकांश विज्ञापनों में स्त्रियां दिखाई देती है। किंतु उसमेंसे कुछका ही स्वरूप व्यक्तिवादी होता है। अधिकांश विज्ञापनों में परम्परात्मक या पुरुषवादी सोच ही देखने को मिलती हैं, जो यह सिद्ध करने की कोशिश करती है कि घरके सारे कार्यों का उत्तरदायित्व महिलाका ही है, चाहे वह महिला घरेलू हो या कामकाजी।

उदाहरण के लिए निरमा वाशिंग पाउडर के विज्ञापन में "सबकी पसंद निरमा" का चित्रण करते हुए सिर्फ महिलायें ही क्यों दिखाई पड़ती हैं? उनमें से एक भी पुरुष क्यों नहीं? यह सत्य है कि कुछ दशक पूर्वतक ये सारे कार्य सिर्फ महिलाओं तक ही सीमित थे किन्तु अब विशेषतः महानगरों में बहुत से पुरुष इन कार्योंको करते हुए देखे जा सकते हैं, भलेही उनका प्रतिशत अन्य घरेलू कार्य न करने वाले पुरुषोंकी तुलना में कम है पर महत्वपूर्ण तो यह तथ्य है की उनकाभी प्रतिशत भारतीय समाज में अपना अस्तित्व रखता है। विज्ञापनों में वह क्यों नहीं दिखाया जाता? सर्वाधिक आपत्ति जनक विज्ञापन पुरुषों के परफ्यूम, डिओडरेंट, शेविंग फोम या अंतर्वस्त्रोंके हैं, जहाँ प्रत्येक स्थानपर स्त्रियां दिखाई देती है। जब अधिकांश घरेलू कार्यों तथा उपकरणों के विज्ञापन में पुरुषोंको नहीं दिखाया जाता, क्योकि यह मानलिया जाता है कि यह उनका काम नहीं है, फिर पुरूषों के प्रयोग की वस्तुओं में तो वास्तव में स्त्रियोंका कोई काम नहीं होता, फिर उन्हें क्यों दिखाया जाता है? जाहिर है कि उनका उपयोग एक ग्लैमरस आकर्षक वस्तुकी तरह किया जाता है, उनके व्यक्तिवादी स्वरूप को पूर्णरूपेण नकार दिया जाता है। उदाहरण के लिए पुरुषों के डिओडरेंट के एक विज्ञापन में यह दिखाया जाता है कि पुरुष के डिओडरेंट लगाते ही बहुत सारी लडकियाँ उसकी तरफ खिंची चली आती हैं। इस तरह के विज्ञापनों की भरमार है जो अपने दर्शकों को जाने- अनजाने यह सन्देश देनेकी कोशिश करते हैं कि लड़कियों का ध्यान आकर्षित करने के लिए किसी विशेष बुद्धि कौशल या गुणोंकी आवश्यकता नहीं होती, वरन लड़कियां भौतिक वस्तुओं के प्रयोग को ही महत्ता देती है। साथही ऐसे विज्ञापन स्त्रियोंकी बौद्धिक क्षमतापर भी प्रश्न चिन्ह खड़ा करते हैं कि क्या स्त्रियाँ इतनी बुद्धिहीन होती हैं कि वे एक अच्छी सुगंधसे आकर्षित होकर उस सुगंध के स्वामीके पास बिना सोचे- समझे चली आती है? क्या स्त्रियोंको किन्ही अन्य गुणोंकी पहचान या दरकार नहीं होती? एक छोटासा विज्ञापन अत्यंत भ्रामक एवं पुरुषवादी संदेश पूरे समाज को देता है, और बहुत सारे लोग जाने- अनजाने में उससं देशको ग्रहण भी करते हैं। बहुत सारे पुरुष तो इस प्रकारके उत्पादोंका इसलिए भी प्रयोग करते हैं, क्योंकि कहीं ना कहीं उन्हें लगता है कि इसतरह के विज्ञापनों में कुछ न कुछ सच्चाई अवश्य है।

रसोई घरके बर्तनो के एक विज्ञापन में जिसमें पति- पत्नी को ऑफिस में काम करते हुए दिखाया गया है, पत्नीको बॉस के रूपमें प्रस्तुत किया गया है, जो अपने पतिको ऑफिसमें शाम के समय काम पूरा करके घर जाने का आदेश देती है और अपनी कार चलाकर खुद घर चली जाती है। उसे शामके समय अकेले कार चलाते हुए दिखाया जा रहा है अर्थात उसे किसी सुरक्षा या चालक की आवश्यकता नहीं है, वह स्वयं अकेले यात्रा कर सकती है। यहांपर एक दृष्टि में ऐसा प्रतीत होता है कि स्त्री पुरुष समानता की बात की जा रही है और स्त्री कोसे पुरुषसे बड़ा दिखाया जा रहा है। किंतु वस्तुतः दिखाया यह जाता है कि स्त्री जब अपने घर पहुंचती है, स्नान करती है, ग्लैमरस परिधान धारण करती है, अच्छा भोजन बनाती है, जो पारम्परिक रूपसे एक पत्नीका कार्य माना जाता रहा है, और जैसे ही पति घरके अंदर प्रवेश करता है वह अच्छा भोजन और पत्नीको ग्लैमरस कपड़ों में देखकर प्रसन्न हो जाता है। यानी कि घरके बाहर स्त्री चाहे पुरुष के बराबर हो या उससे उच्च पदपर, घरके अंदर प्रवेश करते ही वह परम्परात्मक ढाँचे के के अनुरूप ढल जानी चाहिए। यह विज्ञापन एक प्रकार से अपने दर्शकों को यही संदेश देता है। यहांपर अगर हम वस्तुनिष्ठ दृष्टिकोणसे सोचें तो एक स्त्री जो अपने ऑफिस में बॉस का काम कर रही है, यानी दिनभर एक पुरुष की भांति या उससे अधिक काम कर रही है, शारीरिक एवं मानसिक रूपसे पूर्णरूपेण थकी हुई है, किंतु घरकी चहार दीवारी में कदम रखते ही वह पूरी तरह से परिवर्तित हो जाती है। एक सुपर वूमेन की भांति वह थोड़ेसे ही समयमें वे सारे काम करलेती है, जो एक परम्परात्मक नारी की पहचान हैं और अपने पतिके लिए एक आदर्श पत्नी की परंपरावादी भूमिका के अनुरूप ढल जाती है। परंपरावादी और काम काजी महिला का समन्वय कराने वाला यह विज्ञापन दर्शकोंको क्या संदेश देता है? यह विज्ञापन स्त्री- पुरुष समानता की पुष्टि करता है? या फिर स्त्रियोंको उसी प्राचीन परम्परात्मक ढांचे में रखने का प्रयत्न करता है? या यह बताने की कोशिश करता है कि स्त्री चाहे कितनी भी ऊंचाइयां प्राप्त करले, समाज में कितनाभी ऊंचा स्थान प्राप्त करले, कितनीभी शारीरिक एवं मानसिक मेहनत करले, अपने घरेलू जिम्मेदारियां और पारंपरिक उत्तरदायित्व को निभाना उसका प्राथमिक और महत्वपूर्ण दायित्व हमेशाही रहेगा। यानी कि स्त्री को दोहरे-तिहरे काम के बोझसे हमेशा दबे ही रहना पड़ेगा। इन में से क्या सत्य है, क्या तथ्य है या क्या होना चाहिए, इसपर गंभीरता पूर्वक विचार करनेकी आवश्यकता है।

कुछ विज्ञापन ऐसे भी है जो स्त्री-पुरुष समानता को दर्शाने का प्रयत्न करते हैं। इन मेंसे एक विज्ञापन एरियलका है, जिसमें एक मां अपने बच्चोंसे यह कहती है कि वाशिंग पाउडर का डब्बा खोलने में उसकी सहायता करें। बेटा बेटीसे यह कहता है कि “जाओ जाओ सीखो” और मां कहती है कि “तुमभी सीखो”, और फिर बेटा खुद वाशिंग पाउडर का डब्बा खोलना और वाशिंग मशीन लगाना सीखता है। इस प्रकार के विज्ञापन यह संदेश देने का प्रयत्न करता है कि बेटा और बेटी दोनों बराबर है, और दोनों को घरके काम करने में मदद करनी चाहिए और घरके काम सीखने भी चाहिए। दूसरी तरफ हम देखें तो यह विज्ञापन स्त्री-पुरुष समानता को दर्शाने की कोशिश तो करता है लेकिन विज्ञापन में मशीन लगाने का काम मां कर रही है यानी कि घरके कामों की जिम्मेदारी मांकी ही है। इसे हम दो प्रकार से देख सकते हैं, एक तो यह कि अभीतक मां ही यह काम करती आई है किन्तु अपनी अगली पीढ़ी को वह सन्देश दे रही है कि स्त्री पुरुष दोनों को ही घरका काम सीखना और घरेलू कार्यों मैं सहायता करना जरूरी हैं। दूसरी तरफ यदि इसी विज्ञापन में पिता इस कामको अपने बच्चोंको यह बताता या सिखाता कि घरके काम करना दोनों की ही यानी लड़की और लड़के दोनों की जिम्मेदारी है तो यह विज्ञापन शायद अधिक वास्तविक संदेश देनेमें सफल हो पाता।

डॉ. वीरेंद्र सिंह यादव के शब्दोंमें “आज का युग सूचना क्रांति और सांस्कृतिक संक्रमणका युग है। आज टी वी विज्ञापन उपभोक्तावादी समाजको जिंदा रखने का सफल टॉनिक है इन विज्ञापनों में स्त्रियों को जिस रूपमें प्रस्तुत किया जाता है, इससे आम महिलाओं पर एक किस्मका सामाजिक दबाव बनता है। वह अपनी पहचान विज्ञापन में दिखाई देने वाली उसी वस्तुरूपी स्त्री से करती है। फिल्मों में स्त्री की जो छवि प्रस्तुत की जाती है, उसमें अधिकांश

नायक के जीवन की सजावट वस्तुकी भांति होती है। स्त्री की समानता की लड़ाई का लक्ष्य स्त्री और पुरुष के बीच अधिकतम समानता पर टिके ऐसे समाज की रचना करना है, जहां स्त्री पुरुष से एक दर्जा नीचे रहने के दर्द से स्थाई रूपसे मुक्त हो सके।”

निष्कर्ष

निष्कर्ष रूपमें यह कहा जा सकता है कि वर्तमान में विज्ञापनों में महिलाओं के चित्रण में पूर्व की अपेक्षा परिवर्तन अवश्य आया है, किंतु यह परिवर्तन उतना इच्छित और तीव्र नहीं है जितना कि होना चाहिए था। इस प्रकारके विज्ञापन जो महिलाओं के महिलाओं की छवि को पितृसत्तात्मक विचार धारा के अनुसार एक सीमित दायरे में प्रस्तुत करते हैं या उन्हें एक उत्पाद अथवा ग्लैमरस वस्तुकी तरह पेश करते हैं। उनके निर्माताओं में से अधिकांश लोग पढ़े-लिखे डिग्री धारक होते हैं, जिन्हें यह अच्छी तरहसे ज्ञात होता है कि ऐसे विज्ञापनों का समाजपर, लोगों की सोच पर क्या असर होगा, फिरभी वे इस प्रकारके विज्ञापनों का निर्माण करते हैं। इस प्रकारके विज्ञापनोंपर निश्चित रूपसे रोक लगानी चाहिए जो महिलाओं की छवि को धूमिल करते हैं, क्योंकि इसका प्रभाव दीर्घगामी होता है। विज्ञापन हर आयु वर्ग के लोग देखते हैं और दृश्य- श्रव्य माध्यम होने की वजह से उनके मस्तिष्कपर इन का जो असर होता है वह अत्यंत दृढ होता है। बार-बार इस प्रकारके विज्ञापन देखने से महिलाओं की वही छवि जनता के दिमाग में मजबूत होती जाती है और अपने निजी तथा सार्वजनिक जीवन में वे महिलाओं से उसी प्रकार के व्यवहार की आशा करते हैं। इसी लिए आवश्यक है कि इस प्रकारके विज्ञापनों पर रोक लगाई जाए और उनके बुरे परिणामोंसे बचा जाए।

उम्मीद की जाती है कि आने वाले वर्षों में यह परिवर्तन अवश्य आएगा, जो स्त्री-पुरुष समानता के महत्वपूर्ण लक्ष्य की ओर जानेमें, समाजको एक दिशा प्रदान करनेमें अपनी भूमिका निश्चित रूपसे निभाएगा। वर्तमान समयमें जनसंचार माध्यम माध्यमों की भूमिका अत्यंत महत्वपूर्ण होती जा रही है। जनतंत्र में जहां प्रत्येक नागरिक के पास अपनी वाणी को अपनी इच्छानुसार आयाम देने का मूलभूत अधिकार प्राप्त है, उसीके साथ-साथ उसका उत्तरदायित्व भी है कि वह अपनी वाणी तथा लेखनी का प्रयोग किस प्रकार कर रहा है? साथ ही महिलाओं को स्वयंभी इसके लिए आगे आना होगा और वही दिखने और दिखाने की कोशिश करनी होगी, जैसा समाज हम चाहते हैं और जिस प्रकारके समाज की हम परिकल्पना करते हैं। समाजशास्त्री जानते और मानते हैं की समाजकी मूल इकाई व्यक्ति है और व्यक्तियों से मिलकर समाज बनता है। जबतक प्रत्येक व्यक्ति की कोशिश किसी एक दिशा में नहीं होगी, तब तक समाज का उस दिशामें कदम बढ़ा पाना मुश्किल ही रहेगा। इसी लिए आवश्यक है कि स्त्री-पुरुष की तरह ना सोचकर एक व्यक्तिके विषय एक व्यक्तिकी तरह सोचा जाए और वैसा ही चित्रण भी किया जाए, जिससे दर्शकों की सोचमें भी बदलाव आये और हमारा समाज स्त्री पुरुष समानता का लक्ष्य अतिशीघ्र प्राप्त करले।

सन्दर्भ ग्रन्थसूची:

1. Menon Arpita, 2017, Media Planning and Buying: Principles and Practice in the Indian Context, Tata McGraw Hill Education Private Limited, New Delhi
2. देसाई नीरा, 2001,भारतीय समाजमें नारी, नेशनल बुक ट्रस्ट, नईदिल्ली
3. शर्मा कुमुद,2013, भूमंडलीकरण और मीडिया, ग्रंथ अकादमी, नईदिल्ली
4. यादवसिंह वीरेंद्र, 2010, नई सहस्राब्दी का महिला सशक्तिकरण, प्रथम खंड, ओमेगा पब्लिकेशन दरियागंज, नईदिल्ली

राष्ट्र के निर्माण मे भारतीय महिलाओ की भूमिका

Dr. Babita B. Shukla

Shri M.D. Shah Mahila College, Malad (W) Associate Professor (Economics)

प्रस्तावना

महिलाओं की भूमिका भारतीय समाज और राष्ट्रके निर्माण में महत्वपूर्ण है। उनका सहयोग और समर्पण भारतीय समाज के सशक्तिकरण और सामाजिक सुधारकी दिशा में महत्वपूर्ण भूमिका निभाते हैं। महिलाओं का सामाजिक आर्थिक राजनीतिक और सांस्कृतिक क्षेत्र में योगदान उनके समर्पण को और भी महत्वपूर्ण बनाता है। महिलाओं के समर्पण की महत्वपूर्ण भूमिका को गहराईसे समझने के साथ-साथ यह भी देखने का प्रयास करेंगे कि महिलाओं का समर्पण भारतीय समाज और राष्ट्र के निर्माण में क्या योगदान रहा है।

भूमिका

भारतीय समाज और राष्ट्र के निर्माण मेंमहिलाओं की भूमिका महत्वपूर्ण है। महिलाएं न केवल घरेलू मात्रिक भूमिका निभाती हैं, बल्कि उनका सहयोग और समर्पण विभिन्न क्षेत्रों में राष्ट्रीय विकास के लिए महत्वपूर्ण है। यह महिलाओं के समर्पण की महत्वपूर्ण भूमिका को प्रमोट करता है और उनके योगदान को समझने का प्रयास करेगा।

महिलाओं का इतिहास

भारतीय महिलाओं का इतिहास विशाल है और वे समृद्धि और परिप्रेक्ष्यके साथ विविध भूमिकाओं में काम करती आई हैं। इसके बावजूद ऐतिहासिक रूपसे महिलाओं को समाज में पूर्ण सामाजिक आर्थिक और राजनीतिक समर्थन नहीं मिला। लेकिन समय के साथ महिलाओं ने अपने समर्पण और प्रतिबद्धता के माध्यमसे न्याय की प्राप्तिके लिए संघर्ष किया और अपनी स्थिति में सुधार किया।

महिलाओं की सामाजिक भूमिका

महिलाएं भारतीय समाजकी संरचना में महत्वपूर्ण भूमिका निभाती हैं। वे परिवारकी आधारभूत सदस्य होती हैं और घरेलू शांति और समृद्धिके लिए अपने कार्यों में बहुमुखी रूपसे सहयोग करती हैं। उनका योगदान बच्चों के पालन-पोषण परिवार के संचालन और समाज में संघर्ष करने में महत्वपूर्ण होता है।

1. **घरेलू भूमिका:** महिलाएं घरेलू मात्रिक भूमिका में महत्वपूर्ण होती हैं। वे परिवार की देखभाल, शिक्षा, और सामाजिक समृद्धि में योगदान करती हैं।

2. **समाज में उनकी भूमिका:** महिलाएं समाज में अपने सामाजिक संरचना में भी महत्वपूर्ण भूमिका निभाती हैं। वे सामाजिक सुधार और परिवर्तन की प्रोत्साहक भूमिका खेलती हैं।

महिलाओं की आर्थिक भूमिका

आधुनिक भारत में महिलाएं आर्थिक विकास में भी अहम भूमिका निभाती हैं। वे नौकरी करने, व्यवसाय चलाने, और अन्य आर्थिक गतिविधियों में भाग लेती हैं। महिलाएं भारतीय अर्थव्यवस्था को सुदृढ़ बनाने में योगदान करती हैं और अपने परिवार की आर्थिक सुरक्षा के लिए प्रयासरत रहती हैं।

1. **आधुनिकीकरण :** महिलाओं का आधुनिकीकरण उन्हें विभिन्न आर्थिक क्षेत्रों में भाग लेने का अवसर प्रदान करता है। वे व्यवसाय, नौकरी, और उद्योग में योगदान करके राष्ट्रीय आर्थिक विकास में महत्वपूर्ण भूमिका निभाती हैं।

2. **ग्रामीण क्षेत्र में योगदान :** महिलाएं ग्रामीण क्षेत्रों में कृषि और ग्रामीण विकास के क्षेत्र में भी योगदान करती हैं। उनका योगदान ग्रामीण अर्थव्यवस्था को सुदृढ़ और स्थिर बनाता है।

महिलाओं की राजनीतिक भूमिका

महिलाओं का राजनीतिक सदस्यता महत्वपूर्ण भूमिका निभाता है। भारत में महिलाएं निर्वाचनों में भाग लेती हैं और सरकारी नीतियों के निर्धारण में सहयोग करती हैं। उनके प्रतिनिधित्व के माध्यमसे, समाज में महिलाओं की आवाजको सुना जाता है और उनकी आराओं और आवश्यकताओं का ध्यान रखा जाता है।

1. **निर्वाचन में भागीदारी:** महिलाएं राजनीतिक निर्वाचनों में अपनी भूमिका बढ़ाती हैं और निर्वाचनीय पदों पर चुनाव में उम्मीदवार भी बनती हैं।

2. **नीति निर्धारण:** महिलाएं नीति निर्धारण में भी योगदान करती हैं और सरकारी नीतियों के निर्धारण में भाग लेती हैं, जिससे समाज में न्याय और समरसता को प्रोत्साहित किया जा सकता है।

महिलाओं की सांस्कृतिक भूमिका

महिलाएं भारतीय सांस्कृतिक जीवन के महत्वपूर्ण हिस्से हैं। वे संस्कृतिकी रचना, धार्मिक कार्योंमें भाग लेती हैं और लोक कला की रक्षा करती हैं। महिलाएं भारतीय कला, संगीत, और नृत्य को बढ़ावा देती हैं और इसे आगे बढ़ाती हैं।

1. **कला और साहित्य में योगदान :** महिलाएं भारतीय कला, संगीत, और साहित्य में अपना योगदान देती हैं, जिससे हमारी सांस्कृतिक धरोहर को बढ़ावा मिलता है।

2. **धार्मिक और सांस्कृतिक दिशा :** महिलाएं धार्मिक और सांस्कृतिक गतिविधियों में भी योगदान करती हैं, जो हमारे समाज के मौलिक संरचना का हिस्सा होते हैं।

महिलाओं के समर्पण के उपाय

महिलाओं के समर्पण को बढ़ाने के लिए कई कदम उठाए जा सकते हैं :

शिक्षा: महिलाओं को शिक्षित बनाने के लिए शिक्षा के क्षेत्र में निवेश करना महत्वपूर्ण है।

रोजगार के अवसर: औरतों को रोजगार के अवसर प्रदान करना और उनके लिए उचित कामकाज की सुविधा उपलब्ध कराना चाहिए।

नैतिक शिक्षा : महिलाओं को नैतिक शिक्षा और समाज में अपने अधिकारों के प्रति जागरूक बनाना चाहिए।

नेतृत्व में भाग : महिलाएं राजनीतिक और सामाजिक नेतृत्वमें भाग लेने के लिए प्रोत्साहित करने की आवश्यकता है।

समाजमें समर्पणकी प्रशंसा :

समाज को महिलाओं के समर्पण को महत्वपूर्ण बनाने के लिए उन्हें समर्थन प्रदान करना चाहिए महिलाओं के समर्पण को बढ़ाने के उपायों को अध्ययन करके, हम एक औरतों के समर्पण को महत्वपूर्ण बनाने के लिए कदम उठा सकते हैं और भारतीय समाज को समृद्धि और सामाजिक सुधार की दिशा में आगे बढ़ा सकते हैं। महिलाओं का समर्पणन केवल परिवार और समाज के लिए महत्वपूर्ण है, बल्कि उनका योगदान भारतीय अर्थव्यवस्था, राजनीतिक प्रक्रिया, और सांस्कृतिक धरोहर के सभी पहलुओं में महत्वपूर्ण है। महिलाओं के समर्पण को बढ़ाने के लिए नई पहलों की ओर अग्रसर हो सकते हैं।

निष्कर्ष

महिलाओं का समर्पण भारतीय समाज और राष्ट्र के निर्माण में अद्वितीय है और हमें इसकी महत्वपूर्णी को समझना होगा। न केवल वे परिवार और समाज के लिए आवश्यक हैं, बल्कि उनका योगदान भारतीय समाज के सभी क्षेत्रों में दिखा जा रहा है। हमें महिलाओं के समर्पण को महत्वपूर्ण बनाने के लिए उनके साथ है में कदम बढ़ाने की आवश्यकता है, जिससे हम एक समृद्ध, समरस, और समाजवादी भारतकी ओर बढ़ सकें।

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. Sharma, Renu. "महिलाओं की सामाजिक और आर्थिक भूमिका: एक अध्ययन." आर्थिक विकास और सामाजिक विज्ञान, vol. 20, no. 2, 2019
2. Gupta, Sushma. "महिलाओं के राजनीतिक समर्पण का महत्व." राजनीतिक अध्ययन, vol. 15, no. 3, 2018
3. Khan, Farida. "महिलाओं की शिक्षा: भारतीय समाज के निर्माण में उनकी भूमिका." शिक्षा और समाज, vol. 25, no. 4, 2020
4. Patel, Meera. "महिलाओं के सांस्कृतिक योगदान का महत्व." सांस्कृतिक अध्ययन, vol. 18, no. 1, 2017
5. MinistryofWomenandChildDevelopment, GovernmentofIndia. "नारी शक्ति: महिलाओं का समर्पण और योगदान." NewDelhi, 2020.
6. Singh, Poonam. "महिलाओं का राष्ट्रीय निर्माण में सांस्कृतिक योगदान." साहित्य और कला, vol. 32, no. 1, 2018
7. Pandey, Sunita. "महिलाओं की आर्थिक स्वाधीनता और विकास में उनकी भूमिका." अर्थशास्त्र, vol. 28, no. 4, 2019
8. NationalCommissionforWomen, GovernmentofIndia. "भारतीय समाज में महिलाओं के समर्पण का महत्व." NewDelhi, 2021.
9. Chauhan, Anita. "महिलाओं का पर्यावरण संरक्षण में योगदान." पर्यावरण और सुरक्षा, vol. 22, no. 3, 2020

भारतीय नारी और हिंदी साहित्य

प्रा. डॉ. उत्तम जाधव

हिंदी विभाग प्रमुख शिवछत्रपती महाविद्यालय पाचोड, ता. पैठण, जि. औरंगाबाद (महाराष्ट्र) पिन कोड ४३११२१

प्रस्तावना :

स्त्री एवं पुरूष एक ही सिक्के के दोन पहलू है। लेकिन वास्तवं में यह बात पुरी तरह सफल नहीं होती। आज औरतों का अस्तित्व खतरे में नजर आ रही है। हमार समाज की प्रथा, सब कुछ हो जाने के बाद बोलने तक ही सीमित रह जाती है। समाज के विकास और उन्नती में महिला और पुरूष दोनों का बराबर का स्थान होता है। स्त्री को हम दुर्गा, लक्ष्मी, सरस्वती के रूप में पूजते हैं, तो दुसरी और अशिक्षा, अंधविश्वास आदि के कारण उसे अपमानजनक परिस्थिति का सामना करना पड़ता है। इसी कारण अनेक समाजसुधारक, साहित्यकारों ने अपने लेखन के माध्यम से समाज में फैला अत्याचार दूर करने का प्रयास किया है। औरतों को सही मात्रा में दर्जा देकर उसे समाज में सम्मानपुर्वक जीने का बढ़ाव दिया है।

आधुनिक युग में महिलाएँ आत्मनिर्भर है। वह किसी के सहायता के बिना अपना जीवन गुजारना चाहती है। वह अपने आप को साबित करना चाहती है कि वह किसे से कम नही। वह पुरूषों से गुलामी नही मित्रता चाहती है। वह अपने परिवार और समाज के प्रति समर्पित है, लेकिन बदले में उसे सिर्फ तिरस्कार मिलता है। फिर भी वह अपने कर्तव्यों पर अटल रहती है। अपनी मंजी तर पहुँचने के लिए हर तरह से प्रयास करती है। औरतों को सही मात्रा में दर्जा देकर उसे समाज में सम्मानपुर्वक जीने का बढ़ाव दिया है।

आज भी आधुनिक युग में इक्कीसवीं सदी में कुछ इलाकों में लड़की को पराया धन मानकर बेटे और बेटी में भेदभाव किया जाता है। दहेज के कारण संम्पुर्ण स्त्री—जाति, अत्याचारन, उत्पीड़न, हत्या जैसे अनेक घटनाओं में बली चढ़ाई जाती है। इस समाज में औरतों को सिर्फ अपने फायदे के लिए इस्तमाल किया जाता है। आज अखबारों में हमें ऐसी कई घटनाएँ देखने को मिलती है। जिसमें औरतों को ससुरालवाले किसी न किसी कारण दहेज के लए प्रताड़ित करते हैं और अंत में वह औरत अत्याचारों से तंग आकर आत्महत्या के लिए मजबूर होती है। पढ़कर बुरा लगता है। लेकिन कुछ फायदा भी नही उठाती। भाासन इस प्रकार की हरकत करनेवाले लोग दस बार सोचेंगें। सिर्फ दो या तीन साल के कारावास से उस औरतों के प्राण तो वापस नहीं आएंगे।

इस अधुनिक युग में औरतों के प्राण तो वापस नहीं आएंगे। इस आधुनिक युग में औरतों पर अन्याय होना ही सबसे बड़ा सामाजिक कलंक है। अपने जरूरतों के लिए ससुरालवाले परायी लड़की को नि ाना बनाते है। दहेज की पात की प्रथा के खिलाफ प्रथा की क्रुरता और भयावहता से क्षुब्ध होकर सन् १९२८ में गांधी जी ने कहा था ''दहेज की पात की प्रथा के खिलाफ जबरदस्त लोकमत बनाया जाना चाहिए और जो नवयुक्त इस प्रकार गलत ढंग से लिए गए धन से पने हाथों को अपवित्र करें उन्हें जाति से बहिष्कार कर देना चाहिए। इसमें तनिक भी संदेह नहीं की यह हृदयहीन बुराई है।'' शादी एक प्रवित्र बंधन है जो एक दुसर की एक रिश्ते में बाँधता है। लेकिन इसमें ससुरालवाले अपने लड़के के लिए घर के लिए एक पत्नी, बहु की जगह पैसे जाने का साधन लाते है। जो उनके इशारे पर उनकी जरूरते पूरी करें टेलीव्हिजन, मासिकों पर औरतों को पैसों के लिए गलत तरीके से खूद पर पेश करना, विज्ञापनों में उनके छबि को लेकर दर्शकों के सामने जो प्रस्तुत किया जाता है वह भी शर्मनाक होता है।

भारतीय पुरूष प्रधान संस्कृति मे नारी आज मी उपयोग की वस्तु मानी जाती है। आज औरत सिर्फ दहेज को लेकर ही सताई नहीं जाती तो इस वासनारूपी पुरूष को कारण समाज में छोटी—छोटी उम्र की लड़कीयों को भी अपमानरूपी जीवन जीना पड़ रहा है। पुरूष अपने बेटी जैसी उम्र के लड़कियों को तो नहीं छोड़ते। निर्भया प्रकण असिफा प्रकरण आदि हमारे लिए शर्मनाक है। हमारे संस्कृति को शर्म से आँखे नीचे झुकाने का काम करते है। क्षणिक सुख के कारण उस लड़की के जीवन पर एक कलंक लगाया जाता है। घृणास्पद प्रवृत्ति के कारण आज लड़कियों का, औरतों का घर से बाहर निकलना मुश्किल हुआ है। समाज में कितनी भी तरक्की हो जाए अपितु औरतों को लेकर आज भी यह समाज आँखे बंद कर बैठा है। एक तरह तो औरतों को एक बेटी, बहु, पत्नी, माँ, लक्ष्मी का दर्जा दिया जाता है, तो दुसरी तरफ घिनौनी हरकते कर के उसे शर्मनाक जीवन जीना पड़ रहा है। इसी कारण कन्या भ्रुणहत्या हो रही है। औरतों को फँसाकर, बदलाकर उन्हें गलत राह पर छोड़ दिया जाता है। देह व्यापार कराने के लिए उन्हे बेच दिया जाता है। मर्दो से कंधा मिलाकर चलनेवाली औरत कहा सुरक्षित है।

बालविवाह, सतीप्रथा, देहज, अत्याचार, देह व्यापार कई प्रकार से प्राचीन काल से लेकर आज तक महिलाएँ सिर्फ प्रताड़ित हुई है।

सावित्रीबाई फुले, इंदिरा गांधी, लता मंगेशकर, प्रतिभा पाटील, कल्पना चावला, पी.व्ही.सिधू, किरण बेदी, सुषमा स्वराज, ऐसी कई महिलाएँ है जो हर किसी न किसी क्षेत्र में आगे हैं और समाज में एक अच्छा योगदान देने का काम किया है। जिस तरह पती–पत्नी एक पहिए के दो हिस्से है उसी तरह समाज में भी औरतो का महत्वपुर्ण स्थान है। लेकिन आज औरत सोचने पर मजबूर हो गई है कि मुझे लड़की हो गई तो मैं, उसे उचित शिक्षा दे सकूँगी। इसी कारण उसे पेट मे ही मार दिया जाता है। माँ बनना नारी के जीवन की सार्थकता है। जब तक माँ नहीं बनती तब तक सिर्क भाग्या है। डी.एन.मजुमदर कहते है, ''पारिवारिक नैरंतर्य को इस बात से समझा जा सकता है कि वधू को तब क सम्मानित नहीं माना जाता जब तक कि वह खानदान के नाम को चलाने के लिए विशेष रूप से एक पुत्र संतान को जन्म नही देती।'' सोबरन राय रमानाथ की और के बारे में कहते है, ''वह औरत है अभागिन जिसकी कोख में बच्चा नही आया, बे–औलाद का सुख मिला।'' हम नारी को माँ बनने का पैदाइशी एक खुदा ने दिया है। बच्चा न होने का दुख हर एक नारी को होता है। ग्रामीण नारी की माँ बनने की जिवीविषा का साथ उभरी है।

समाज में बढ़ती हुई समानाधिकार की भावना, शिक्षा का प्रसार आदि मान्य के कारण जीवन में बदलाव आने लगा है। समाज के अनेक कार्य क्षेत्र में नारी पुरूषो को आगे आ रही है। 'औरत' उपन्यास को प्रतिभा बंसल इसका उत्तम उदाहरण है। वह पुलिस के रूप में कार्यरत हैं जरवा नरैन से कही ही, ''मैं नट औरतन के लडाई का तरीका बताती हूँ। ऐसा है नरेन जी कि और जब तक डरपोक रहेगी उसे सब लोक सताते रहेंगे इसलिए हम औरत को नई दुनिया की और ले चल रहे हे। जहाँ औरत मरद सब बराबर होंगे कोई फरक नही उनके इकवल बनना है। पाठनर बनके चलना होगा।'' शिवेंद्र के कहने पर चंद्रा पाईमरी स्कुल में पढाने के लिए तैयार हो जाती है। इससे यह स्पष्ट होता है कि आधुनिक परिवेश में ग्रामीण नारी प्रभावित होती जा रही है। इस गतिशिल और प्रोत्साहित युग में नारी अपना स्थान बनना सीख रहा है। कन्या भ्रूणहत्या के लिए कोई माँ बाप जिम्मेदार नहीं होते हेता है तो यह समाज प्रगतिशील देश में जब एक महिला सुरक्षित नहीं हैं तो उसे इस समाज में लाकर क्या फायदा है। स्वामी विवेकानंद ने कहा है– ''जब तक महिलाओं की दशा मे सुधार नहीं होता, तब तक इस विश्व के कल्याण का कोई उपाय नही है। यह सम्भव नही है कि कोई पक्षी मात्र पंख लगाकर ही उड़ लेगा।''

हमारी शासन व्यवस्था ही कुछ तकलादू है जिसके कारण कठोर से कठोर कारवाई न होने के कारण समाज में गंदी हरकते होने का बढ़ावा मिल रहा है। कायदे कानून सिर्फ गरीबों के लिए बनाए जाते हैं। पूँजीपती, बड़ी खुर्सी पर बैठे अपने अधिकारों का गलत फायदा उठाते हैं। किसी घटना का अपराध सिध्द करने के लिए किए जा उसे दंड होने के लिए तीन या चार साल लगाए जाते हैं। तब कही जाके सिर्फ कारावास यह सजा सुनाई जाती हैं। इस कारण लोक अपराध करने का लड़खड़ाते नहीं। अगर तुरंत ही उस घटना की छानबिन करके उसे मृत्युदंड या फाँसी की सजा सुनाई जाए तो शायद समाज में इस तरह के अपराध नहीं होंगे। जब तक समाज में औरतों के प्रति देखने का नजरिया नही बदलेगा तब तक यह अन्याय–अत्याचार को हमें देखते रहना है। समाज में आज युवा पीढ़ी को आगे आकर कुछ करने के बजाय टी.व्ही., इंटरनेट, यु टयुब आदि के कारण आज की युवा पिढी बिगड़ती जा रही है। इसे जो दिखाया जाता है उसी का अनुकरण कर अपनी जिंदगी बरबाद कर रही है। इसीलिए अपने हक की लड़ाई के लिए महिलाओं और महिला संगठनों का आगे आना होगा। लड़के और लड़कियों ने दहेज प्रथा का विरोध करना होगा। पुरूषों की अपेक्षा महिलाओं के अधिक जागृति उत्पन्न करना होगा। आज सामूहिक विवाह पध्दती इसके लिए एक अच्छा उदाहरण है। प्रत्येक भारतीय को यह नारा बुलन्द करना होगा। दुल्हन ही देहज है हर हर एक लड़की को एक बहन के रूप में देखना होगा। यह संसार सिर्फ पुरूषों से ही नही चलता तो उतनी ही जिम्मेदार एक नारी भी होती है। इसी कारण औरतों का जो रूप है जो नाम हमने उसे दिए हैं उसे उसी तरह जीवित रखने की उसे लज्जित या अपमानित न करें। तभी हमारी संस्कृति सच्चे मायनों में सार्थक होगी। कितनी भी तरक्की हासिल करो, कितनी भी लड़ाईयाँ लड़लो, लेकिन औरतों को कभी ना कम सोचो। वह मानव समाज को जन्म देने वाली पालनपोषण करनेवाली है।

लेखिका ने इसमें दिखाया है कि नारी अपनी मर्जी से अकेले जी ही सकती है। एक नारी का ह्रदय इतना विशाल होता है कि अपने पति को न चाहते हुए भी घर परिवार और बच्चों के लिए उस घर में रहती है। और उस घर को घर बनाने में अपना बचाया हुआ पैसा भी खर्च करती है।

लेकिन आदमी जब चाहे तब दूसरी शादी करके अपना दामन छुड़ा सकता है। नसिरा शर्मा की सारी कहानियाँ में यही दिखायी देता कि भारतीय समाज में नारी को मानसिक स्तर पर दबाया जाता है। भावनात्मक स्तर पर उसका शोषण किया जाता है। उसे वह अधिकार नही दिये जाते है। जिसकी वह हकदार है और यदि वह अपने अधिकारों को पहचानने और पाने का प्रयास करती है तो समाज उसका विराधी हो जाता है। लेकिन फिर भी आज की नारी सारे बंधन तोड़कर असे अस्तित्व के लिए लड़ रही है।

सारांश :

आधुनिक युग में महिलाएँ आत्मनिर्भर है। वह किसी के सहायता के बिना अपना जीवन गुजारना चाहती है। वह अपने आप को साबित करना चाहती है कि वह किस से कम नही। वह पुरूषों से गुलामी नहीं मित्रता चाहती है। वह अपने परिवार और समाज के प्रति समर्पित है, लेकिन बदले में उसे सिर्फ तिरस्कार मिलता है। फिर भी वह अपने कर्तव्यों पर अटल रहती है। अपनी मंजील तर पहुँचने के लिए हर तरह से प्रयास करती है। इसी कारण औरतों का मानसम्मान बनाए रखने के लिए जनजागरण की जरूरत है। औरतों के प्रति मैं सिर्फ इतना ही कहना चाहुँगा।

''ना डर मत किसी से
तेरी मुश्किले बड़ी है
तेरी राँह में है काँटे
फिर भी तु सफल है।''

आज की कामकाजी नारी अपने पैरों के खड़े होकर खुद को पुरूष की कैद से आजाद करने में कुछ हद सफल भी हुई है। शिक्षा ग्रहण करके किसी न किसी व्यवसाय से जुड़कर उसने अपनी एक अलग पहचान बना ली है। आज पारिवारिक जीवन के अलावा उसका एक सामाजिक जीवन भी है। जहाँ वह अपने साथियों के साथ कर्मचारियों के साथ छात्रों के साथ जुड़ी हुई है। बाहरी जीवन में कई परेशानियाँ का सामना करते हुए भी अपना मान—सम्मान बनाये रखा है। आज नारी अपने अधिकारो के प्रति जागरूक है। उसके स्वरूप में परिवर्तन आया है। वह पिछले युग की तुलना में आज अधिक सजग है।

मानसिक, बौध्दिक, आर्थिक स्तर पर हर दृष्टि से वह सक्षम है। खुदा की वापसी नामक कहानी संग्रह में भारतीय नारी के दु:ख की कहानियाँ हैं। पुरूष धर्म के लाभ पर उस पर अत्याचार करता है, लेकिन फिर भी वह अपने पति को परमेश्वर मानती है। उसके हर अत्याचार को अपना भाग्य समझकर सहन करती है। इस संग्रह की काहानियाँ में मुस्लिम नारी के संघर्ष, भावनाओं और उसपर होनेवाले अत्याचारों को देखा जा सकता है।

संदर्भ :

1) बलराम — समकालीन हिंदी कहानी
2) नासिरा शर्मा — खुदा की वापसी
3) कामकाजी महिला — थलिराम
4) औरत कल, आज और कल — आषारावी व्होरा
5) डॉ. शिवप्रसाद सिंह — औरत
6) भारतीय समाज में देहज समस्या — परमहंस प्रताप सिंह

महिला सशक्तिकरण

प्रा. तुकाराम पाराजी गावंडे
सहा, प्राध्यापक हिंदी विभाग. शिवछत्रपती महाविद्यालय ,पाचोड , तह. पैठण, जि. औरंगाबाद.

प्रस्तावना –

आज के आधुनिक समय में **महिला सशक्तिकरण** एक विशेष चर्चा का विषय है। हमारे आदि - ग्रंथों में नारी के महत्त्व को मानते हुए यहाँ तक बताया गया है कि *"यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता:"*अर्थात जहाँ नारी की पूजा होती है, वहाँ देवता निवास करते है।लेकिन विडम्बना तो देखिए नारी में इतनी शक्ति होने के बावजूद भी उसके सशक्तिकरण की अत्यंत आवश्यकता महसूस हो रही है। महिलाओं के आर्थिक सशक्तिकरण का अर्थ उनके आर्थिक फैसलों, आय, संपत्ति और दूसरे वस्तुओं की उपलब्धता से है, इन सुविधाओं को पाकर ही वह अपने सामाजिक स्तर को ऊँचा कर सकती हैं।राष्ट्र के विकास में महिलाओं का महत्त्व और अधिकार के बारे में समाज में जागरुकता लाने के लिये मातृ दिवस, अंतरराष्ट्रीय महिला दिवस आदि जैसे कई सारे कार्यक्रम सरकार द्वारा चलाए जा रहे हैं। महिलाओं को कई क्षेत्र में विकास की जरुरत है।भारत में, महिलाओं को सशक्त बनाने के लिए सबसे पहले समाज में उनके अधिकारों और मूल्यों को मारने वाली उन सभी राक्षसी सोच को मारना जरुरी है, जैसे - दहेज प्रथा, अशिक्षा, यौन हिंसा, असमानता, भ्रूण हत्या, महिलाओं के प्रति घरेलू हिंसा, वेश्यावृति, मानव तस्करी और ऐसे ही दूसरे विषय।

महिला सशक्तिकरण का अर्थ –

स्त्री को सृजन की शक्ति माना जाता है अर्थात स्त्री से ही मानव जाति का अस्तित्व माना गया है। इस सृजन की शक्ति को विकसित-परिष्कृति कर उसे सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक न्याय, विचार, विश्वास, धर्म और उपासना की स्वतंत्रता, अवसर की समानता का सु-अवसर प्रदान करना ही नारी सशक्तिकरण का आशय है।*दूसरे शब्दों में* - महिला सशक्तिकरण का अर्थ महिलाओं के सामाजिक और आर्थिक स्थिति में सुधार लाना है। ताकि उन्हें रोजगार, शिक्षा, आर्थिक तरक्की के बराबरी के मौके मिल सके, जिससे वह सामाजिक स्वतंत्रता और तरक्की प्राप्त कर सके। यह वह तरीका है, जिसके द्वारा महिलाएँ भी पुरुषों की तरह अपनी हर आकंक्षाओं को पूरा कर सके।*आसान शब्दों में* महिला सशक्तिकरण को इस प्रकार परिभाषित किया जा सकता है कि,"इससे महिलाओं में उस शक्ति का प्रवाह होता है, जिससे वो अपने जीवन से जुड़े हर फैसले स्वयं ले सकती हैं और परिवार और समाज में अच्छे से रह सकती हैं। समाज में उनके वास्तविक अधिकार को प्राप्त करने के लिए उन्हें सक्षम बनाना ही महिला सशक्तिकरण है।"

भारत में महिला सशक्तिकरण की आवश्यकता –

भारत में महिला सशक्तिकरण की आवश्यकता के बहुत से कारण सामने आते हैं। प्राचीन काल के अपेक्षा मध्य काल में भारतीय महिलाओं के सम्मान स्तर में काफी कमी आयी। जितना सम्मान उन्हें प्राचीन काल में दिया जाता था, मध्य काल में वह सम्मान घटने लगा था।भारत सरकार द्वारा महिला सशक्तिकरण के लिए कई सारी योजनाएँ चलाई जाती हैं। इनमें से कई सारी योजनाएँ रोजगार, कृषि और स्वास्थ्य जैसी चीजों से सम्बंधित होती हैं। इन योजनाओं का गठन भारतीय महिलाओं के परिस्थिति को देखते हुए किया गया है ताकि समाज में उनकी भागीदारी को बढ़ाया जा सके। इनमें से कुछ मुख्य योजनाएँ मनरेगा, सर्व शिक्षा अभियान, जननी सुरक्षा योजना (मातृ मृत्यु दर को कम करने के लिए चलायी जाने वाली योजना) आदि हैं।महिला एंव बाल विकास कल्याण मंत्रालय और भारत सरकार द्वारा भारतीय महिलाओं के सशक्तिकरण के लिए योजनाएँ चलाई जा रही है।

बेटी बचाओं बेटी पढ़ाओं योजना –

यह योजना कन्या भ्रूण हत्या और कन्या शिक्षा को ध्यान में रखकर बनायी गयी है। इसके अंतर्गत लड़कियों के बेहतरी के लिए योजना बनाकर और उन्हें आर्थिक सहायता देकर उनके परिवार में फैली भ्रांति लड़की एक बोझ है की सोच को बदलने का प्रयास किया जा रहा है।

महिला हेल्पलाइन योजना –

इस योजना के अंतर्गत महिलाओं को २४घंटे इमरजेंसी सहायता सेवा प्रदान की जाती है, महिलाएँ अपने विरुद्ध होने वाली किसी तरह की भी हिंसा या अपराध की शिकायत इस योजना के तहत निर्धारित नंबर पर कर सकती हैं। इस योजना के तहत पूरे देश भर में १८१नंबर को डायल करके महिलाएँ अपनी शिकायतें दर्ज करा सकती हैं।

उज्जवला योजना –

यह योजना महिलाओं को तस्करी और यौन शोषण से बचाने के लिए शुरू की गई है। इसके साथ ही इसके अंतर्गत उनके पुनर्वास और कल्याण के लिए भी कार्य किया जाता है।

महिलाओं के लिए प्रशिक्षण और रोजगार कार्यक्रम का समर्थन –

स्टेप योजना के अंतर्गत महिलाओं के कौशल को निखारने का कार्य किया जाता है ताकि उन्हें भी रोजगार मिल सके या फिर वह स्वंय का रोजगार शुरु कर सके। इस कार्यक्रम के अंतर्गत कई सारे क्षेत्रों के कार्य जैसे कि कृषि, बागवानी, हथकरघा, सिलाई और मछली पालन आदि के विषयों में महिलाओं को शिक्षित किया जाता है।

महिला शक्ति केंद्र –

यह योजना समुदायिक भागीदारी के माध्यम से ग्रामीण महिलाओं को सशक्त बनाने पर केंद्रित है। इसके अंतर्गत छात्रों और पेशेवर व्यक्तियों जैसे सामुदायिक स्वयंसेवक ग्रामीण महिलाओं को उनके अधिकारों और कल्याणकारी योजनाओं के बारे में जानकारी प्रदान करते है।

पंचायती राज योजनाओं में महिलाओं के लिए आरक्षण –

२००९ में भारत के केंद्रीय मंत्रिमंडल ने पंचायती राज संस्थानों में ५०फीसदी महिला आरक्षण की घोषणा की, सरकार के इस कार्य के द्वारा ग्रामीण क्षेत्रों में महिलाओं के सामाजिक स्तर को सुधारने का प्रयास किया गया। जिसके द्वारा बिहार, झारखंड, उड़ीसा और आंध्र प्रदेश के साथ ही दूसरे अन्य प्रदेशों में भी भारी मात्रा में महिलाएँ ग्राम पंचायत अध्यक्ष चुनी गई।

संसद द्वारा महिला सशक्तिकरण के लिए पास किए कुछ अधिनियम

कानूनी अधिकार के साथ महिलाओं को सशक्त बनाने के लिए संसद द्वारा भी कुछ अधिनियम पास किए गए हैं। वे अधिनियम निम्नलिखित हैं –

१. अनैतिक व्यापार (रोकथाम) अधिनियम १९५६
२. दहेज रोक अधिनियम १९६१
३. एक बराबर पारिश्रमिक एक्ट १९७६
४. मेडिकल टर्म्नेशन ऑफ प्रेग्नेंसी एक्ट १९८७
५. लिंग परीक्षण तकनीक एक्ट १९९४
६. बाल विवाह रोकथाम एक्ट २००६
७. कार्यस्थल पर महिलाओं का यौन शोषण रोकथाम एक्ट २०१३

महिलाओं की राष्ट्र निर्माण में भूमिका –

बदलते समय के साथ आधुनिक युग की नारी पढ़-लिख कर स्वतंत्र है। वह अपने अधिकारों के प्रति सजग है तथा स्वयं अपना निर्णय लेती हैं। अब वह चारदीवारी से बाहर निकलकर देश के लिए विशेष महत्वपूर्ण कार्य करती है। महिलाएँ हमारे देश की आबादी का लगभग आधा हिस्सा हैं। इसी वजह से राष्ट्र के विकास के महान कार्य में महिलाओं की भूमिका और योगदान को पूरी तरह और सही परिप्रेक्ष्य में रखकर ही राष्ट्र निर्माण के लक्ष्य को हासिल किया जा सकता है।

आज देश में नारी शक्ति को सभी दृष्टि से सशक्त बनाने के प्रयास किए जा रहे हैं। इसका परिणाम भी देखने को मिल रहा है। आज देश की महिलाएँ जागरूक हो चुकी हैं। आज की महिला ने उस सोच को बदल दिया है कि वह

घर और परिवार की ही जिम्मदारी को बेहतर निभा सकती है।आज की महिला पुरुषों के साथ कंधे से कन्धा मिलाकर बड़े से बड़े कार्य क्षेत्र में अपना महत्वपूर्ण योगदान दे रहीं हैं। फिर चाहे काम मजदूरी का हो या अंतरिक्ष में जाने का। महिलाएँ अपनी योग्यता हर क्षेत्र में साबित कर रही हैं।

महिला सशक्तिकरण के लाभ –

महिला सशक्तिकरण के बिना देश व समाज में नारी को वह स्थान नहीं मिल सकता, जिसकी वह हमेशा से हकदार रही है। महिला सशक्तिकरण के बिना वह सदियों पुरानी परम्पराओं और दुष्टताओं से लोहा नहीं ले सकती। बन्धनों से मुक्त होकर अपने निर्णय खुद नहीं ले सकती। स्त्री सशक्तिकरण के अभाव में वह इस योग्य नहीं बन सकती कि स्वयं अपनी निजी स्वतंत्रता और अपने फैसलों पर आधिकार पा सके।*महिला सशक्तिकरण के कारण महिलाओं की जिंदगी में बहुत से बदलाव हुए।*

(i)महिलाओं ने हर कार्य में बढ़-चढ़ कर हिस्सा लेना शुरू किया है।

(ii) महिलाएँ अपनी जिंदगी से जुड़े फैसले खुद कर रही हैं।

(iii) महिलाएँ अपने हक के लिए लड़ने लगी हैं और धीरे धीरे आत्मनिर्भर बनती जा रही हैं।

(iv) पुरुष भी अब महिलाओं को समझने लगे हैं, उनके हक भी उन्हें दे रहें हैं।

(v) पुरुष अब महिलाओं के फैसलों की इज्जत करने लगे हैं।

कहा भी जाता है कि - हक माँगने से नही मिलता छीनना पड़ता है और औरतों ने अपने हक अपनी काबिलियत से और एक जुट होकर मर्दों से हासिल कर लिए हैं।भारत आज दुनिया के सबसे तेज आर्थिक तरक्की प्राप्त करने वाले देशों में शुमार हुआ है, उसे देखते हुए निकट भविष्य में भारत को महिला सशक्तिकरण के लक्ष्य को प्राप्त करने पर भी ध्यान केंद्रित करने की आवश्यकता है। भारतीय समाज में सच में महिला सशक्तिकरण लाने के लिए महिलाओं के विरुद्ध बुरी प्रथाओं के मुख्य कारणों को समझना और उन्हें हटाना होगा जो समाज की पितृसत्तामक और पुरुष युक्त व्यवस्था है। यह बहुत आवश्यक है कि हम महिलाओं के विरुद्ध अपनी पुरानी सोच को बदलें और संवैधानिक तथा कानूनी प्रावधानों में भी बदलाव लाए।भले ही आज के समाज में कई भारतीय महिलाएँ राष्ट्रपति, प्रधानमंत्री, प्रशासनिक अधिकारी, डॉक्टर, वकील आदि बन चुकी हो, लेकिन फिर भी काफी सारी महिलाओं को आज भी सहयोग और सहायता की आवश्यकता है। उन्हें शिक्षा, और आजादीपूर्वक कार्य करने, सुरक्षित यात्रा, सुरक्षित कार्य और सामाजिक आजादी में अभी भी और सहयोग की आवश्यकता है। महिला सशक्तिकरण का यह कार्य काफी महत्वपूर्ण है क्योंकि भारत की सामाजिक-आर्थिक प्रगति महिलाओं के सामाजिक-आर्थिक प्रगति पर ही निर्भर करती है।महिला सशक्तिकरण महिलाओं को वह मजबूती प्रदान करता है, जो उन्हें उनके हक के लिए लड़ने में मदद करता है। हम सभी को महिलाओं का सम्मान करना चाहिए, उन्हें आगे बढ़ने का मौका देना चाहिए। इक्कीसवीं सदी नारी जीवन में सुखद सम्भावनाओं की सदी है। महिलाएँ अब हर क्षेत्र में आगे आने लगी हैं। आज की नारी अब जाग्रत और सक्रीय हो चुकी है। *किसी ने बहुत अच्छी बात कही है "नारी जब अपने ऊपर थोपी हुई बेड़ियों एवं कड़ियों को तोड़ने लगेगी, तो विश्व की कोई शक्ति उसे नहीं रोक पाएगी।"* वर्तमान में नारी ने रुढ़िवादी बेड़ियों को तोड़ना शुरू कर दिया है। यह एक सुखद संकेत है। लोगों की सोच बदल रही है, फिर भी इस दिशा में और भी प्रयास करने की आवश्यकता है।

संदर्भ ग्रंथ

१. वूमन इन ए चेंजिंग सोसायटी, नई दिल्ली, आशिष पब्लिशिंग हाउस -१९८४

२. एम्पावरमेंट विमेन ऑफ इंडिया, Vol – I , Oct- Dec २००६

३. एम्पोवेर्मेंट ऑफ विमेन: रिॲलिटी अँड मिथ- प्रो.सतीश मुंडे,प्रो.किरन शिंदे.

४. Vikaspedia

समकालीन साहित्य : अस्मिता विमर्शों की विचारधारा

डॉ. दस्तगीर सरदारमियाँ देशमुख

असोसिएट प्रोफेसर एवं शोध-निर्देशक, हिंदी विभाग, लोकसेवा कला व विज्ञान महाविद्यालय, औरंगाबाद.

भूमिका:-

पिछले कुछ दशकों में विचारधारा और चिन्तन की दुनिया में आए वैचारिक और अवधारणात्मक बदलावों ने 'अस्मिता' के प्रश्न को केन्द्र में लाकर खड़ा कर दिया। विचारधारा और चिन्तन के दुनिया में आए इन बदलावों ने कई प्रकार की अस्मिताओं को जन्म दिया, मसलन-राष्ट्रीय अस्मिता, सांस्कृतिक अस्मिता, स्त्री अस्मिता, दलित अस्मिता, आदिवासी अस्मिता और अल्पसंख्यक अस्मिता इत्यादि।'अस्मिता' पर हुए तमाम शोधों और अनुसंधानों के बावजूद 'अस्मिता' की परिभाषा विभिन्न सामाजिक संरचनाओं के द्वारा विभिन्न है। यद्यपि यह सभी जानते है कि इस शब्द का उपयोग वैचारिक विमर्शों और अकादमिक दुनिया में कैसे किया जाय? यह बताना सचमुच कठिन है कि 'अस्मिता' की 'फलाँ' परिभाषा इसे सम्पूर्णता में परिभाषित करती है लेकिन इस बारे में लोगों की सामान्य और स्पष्ट समझ है कि इस शब्द का प्रयोग कब किया जाए और क्यों किया जाए ? आश्चर्य जनक बात यह है कि किसी भी विद्वान ने इसे परिभाषित करने की आवश्यकता नहीं महसूस की और हिन्दी में तो इस पर सामग्री न के बराबर है और इसीलिए सामान्यतः 'अस्मिता' के प्रति पाठक की जो अकादमिक समझ है वह भी अस्पष्ट है। अकादमिक दुनिया में फैशन की तरह उभरा यह शब्द आज कुछ विशेष सामाजिक वर्गों की तरफ इंगित करता है और इन सामाजिक संरचनाओं की पहचान की निर्मिति के रूप में रूढ़ हो चुका है और अब यह शब्द संदर्भों के आधार पर अपने अर्थ खोज लेता है।

अस्मितामूलक विमर्श को जानने से पहले हम जानेंगे अस्मिता शब्द का अर्थ और स्वरूप-'आदर्श हिंदी शब्दकोश' में 'अस्मिता' शब्द के लिए आत्मश्लाघा, अहंकार मोह आदि अर्थ दिए गए हैं।[1]

'अस्मि' शब्द अस+मिन बसे बना है। अस्मि अर्थात मैं हूँ।अस्मि की भाववाचक संज्ञा 'अस्मिता' है। इस शब्द से स्वत्व का बोध होता है।[2] वामन शिवराम आप्टे के अनुसार, अस्मिता शब्द की निर्मिती अस्मि+तल+टाप से हुई है। जिसका अर्थ है- अहंकार।[3]

अस्मिता शब्द जहाँ निजत्व से परिचय करवाता है, वहीं जीवन के दूसरे पहलुओं से भी इसका संबंध देखा जा सकता है, जिसका समय के हिसाब से उसका रूप परिवर्तित होता रहता है। व्यक्ति अपनी अस्मिता को प्राप्त करने के लिए आजीवन संघर्षरत रहता है। बीसवीं सदी विमर्शो की सदी है। पिछले कुछ दशकों में विचारधारा और चिंतन की दुनिया में आए वैचारिक और उदाहरणात्मक बदलावों ने अस्मिता के प्रश्न को केंद्र में लाकर खड़ा कर दिया है। इसी का परिणाम है कि आज कई प्रकार की अस्मिताओं का जन्म हुआ है। इस सदी में विमर्शों की बहुत चर्चा होती रही है। स्त्री विमर्श, दलित विमर्श और आदिवासी विमर्श इन तीनों की चर्चा हिंदी साहित्य में अपने चरम सीमा पर होती आ रही है। कभी कहानी के माध्यम से तो कभी कविता के माध्यम से कभी आत्मकथा तो कभी उपन्यास के माध्यम से या और भी अन्य विधाओं के माध्यम से विमर्श होता आ रहा है। हिंदी साहित्य में लोगों का ध्यान इन तीनों साहित्य पर ज्यादा आकृष्ट हो रहा है। ऐसा नहीं है कि यह लड़ाई किसी के खिलाफ लड़ी जा रही है। यह लड़ाई

अपने पहचान और अपने अस्मिता के लिए लड़ी जा रही है। आजकल अधिकांश विश्वविद्यालयों में अनुसंधान और शोध कार्य में विमर्श जैसे विषयों को खूब उठाया जा रहा है। जब तक मनुष्य का आंतरिक संघर्ष व्यवस्थित स्पष्ट और मुखर नहीं होगा, तब तक वह किसी भी बाह्य समस्याओं से नहीं लड़ सकता।

समकालीन अस्मिता विमर्शों की विचारधारा और मुद्दे अलग-अलग होने के बावजूद सभी आंदोलन अस्मिता आंदोलन का दावा जरूर करते हैं। हालांकि इस अस्मिता का स्वरूप सभी के लिए एक जैसा और सुपरिभाषित नहीं है। जब कोई समुदाय अपने अस्मिता तलाशने की कोशिश करता है तो उसके सामने ये सवाल सहज ही आ जाते है कि 'हम कौन है?' और दूसरे समुदायों के मुकाबले हमारी समाज में क्या हैसियत है? या हमारे बीच क्या सह संबंध है? इन सवालों से टकराकर ही व्यक्ति/समुदाय अपनी अस्मिता निर्माण की प्रक्रिया की शुरूआत करता है।

स्त्रियाँ अपने अस्मिता के लिए जिन सवालों से टकराती हैं और परस्पर वाद-विवाद करती हैं उसे ही स्त्री विमर्श के रूप में देखा जाता है। सामान्य शब्दों में कहें तो स्त्री के अस्तित्व को रसोई व बिस्तर के गणित से परे स्थापित करने की मुहिम ही स्त्री अस्मिता है। स्त्री अस्मिता का मतलब है:- स्त्री-पुरुष के बीच घटने वाले संबंधों को बिना नकारे, उसके पारस्परिक संबंध से मुक्ति। नारी तुम केवल श्रद्धा हो, देवी माँ, सहचरि प्राण जैसे ब्रह्म वाक्यों को सुनते हुए होश संभालने वाले इस सामाजिक मानस को परिवर्तित कर देना अकल्पनीय बात थी, लेकिन पिछले कुछ दशकों में उभरे सामाजिक अस्मिता के आन्दोलनों ने स्त्री की छवि, स्त्री की सामाजिक स्थिति और स्त्री के बारे में प्रचलित रूढ़िगत और मिथकीय अवधारणाओं को तोड़ा है।

सदियों से उसके जिस 'स्व' का अपहरण पितृसत्तात्मक व्यवस्था ने किया था उसे अब वह वापस पाने के लिए प्रयासरत है।स्त्री मुक्ति की बात करते हुए ये जानना जरूरी है कि स्त्री को किससे मुक्ति चाहिए? किसने उसे अधीन बना कर रखा है? और स्त्री भी अधीन बनी रही, इसके क्या कारण हो सकते है? रमणिका गुप्ता लिखती है कि- "एक साझी व्याख्या तो स्त्री की समझ में आ ही गई है कि पुरुष ने उसके मन को गुलाम बनाने से पहले उसे परिवार, ब्याह, संतान और समाज की लक्ष्मण रेखाओं के बाड़े में कैद करके उसके शरीर को गुलाम बनाया और उसे सभी अधिकारों से वंचित किया। पुरुष को जब जरूरत हो तो प्यार, आलिंगन व चुंबन के हथियार का इस्तेमाल कर या उसके रूप का बखान कर उसे गौरवान्वित किया- सर्वोत्तम करार किया, लेकिन उसके सब अधिकार छीन लिए ताकि वह उसी के प्रति समर्पित रहे। किन्तु, आज समय बदल रहा है, वह इस छद्म को पहचान गई है। आज वह घर, परिवार, पुरुष का सुरक्षात्मक छाता, रिश्तों की भावनात्मक बेड़िया- सभी को नकार अपनी अस्मिता के निर्माण के लिए जूझने लगी है।"[4]

स्वत्व का बोध होना स्त्री मुक्ति की पहली सीढ़ी है क्योंकि स्वत्व का बोध होने पर ही स्वत्व की रक्षा का सवाल खड़ा होता है। यह पितृसत्तात्मक व्यवस्था ऐसी है जो गोहत्या पर दंगे कर देती है लेकिन भ्रूण हत्या व वधू हत्या पर चूँ नहीं करता। दरअसल दुनिया की ओर पीठ कर बैठ जाने की प्रवृत्ति या सामाजिक सत्ता को अस्वीकार कर अपने ही संसार में मग्न रहने की स्थिति से यहाँ काम नहीं चलने वाला है। इधर के दिनों में तो स्त्री सौंदर्य की प्रशंसा करने का हथकंडा जो पुरुष जाति ने अपनाया, वह वास्तव में स्त्री को व्यक्ति से वस्तु की तरफ गतिशील करता है और स्त्री का ध्यान वास्तविक स्वतंत्रता से अलग हटाता है। दुःखद बात यह है कि पैसे, सत्ता और प्रतिष्ठा के समीकरण वाले इस समाज में स्त्री भी पुरुष की अनुगामिनी हो रही है और यह इन मुक्तिगामी आन्दोलन को सही दिशा में नहीं ले जा रहा है। इससे स्त्री मुक्ति की डोर स्त्री के हाथों से फिसलने का भी डर है। स्त्रियों को यह समझना होगा कि वे कितने विडम्बनापूर्ण समय में जी रही है, जहाँ एक तरफ शक्ति, ज्ञान और सम्पदा के रूप में स्त्रियों

(क्रमशः दुर्गा, सरस्वती और लक्ष्मी) की पूजा होती है और दूसरी तरफ स्त्रियों को इन्हीं तीन चीजों से हमेशा से वंचित रखा गया। शक्ति का काम तो हमेशा पुरुषों का ही माना गया।

दरअसल यह पूरा का पूरा मामला 'जेण्डर' और 'सेक्स' का है। सेक्स जो कि जैविक विभेद को इंगित करता है लेकिन जेंडर सांस्कृतिक अर्थ की अभिव्यक्ति है। निवेदिता मेनन ने लिखा है कि- "खूब लड़ी मर्दानी वो तो झाँसी वाली रानी थी। इस पंक्ति का क्या अर्थ निकलता है? वास्तविकता में यह उस सूरत में भी जबकि एक औरत ऐसे अपरिमित शौर्य और वीरता का प्रदर्शन कर रही है, उसके इस गुण को 'नारी सुलभ' गुण नहीं माना जा रहा है यानि कुल मिलाकर बहादुरी का गुण पुरुषों की ही विशेषता कहलाती है, फिर भले ही कितनी भी औरतें बहादुरी का प्रदर्शन करती रहें और कितने ही पुरुष पीठ दिखाकर भाग खड़े होते रहें।"[5]

कुल मिलाकर इस संदर्भ में केवल इतना ही कि इस विशिष्ट सामाजिक व्यवस्था में स्त्रियों का काम केवल रोना है।तैत्तिरीय संहिता के अनुसार उसे किसी प्रकार की शिक्षा पाने का कोई अधिकार नहीं, वरन् धन उपार्जन करने या अपने शरीर को अवाहित क्रियाओं तक से बचने का अधिकार उसे नहीं है। प्राचीन काल से ही गार्गी जैसे कुछ उदाहरणों को छोड़ दिया जाय तो शिक्षा स्त्रियों के लिए जरूरी नहीं समझा गया इसलिए उनको उससे वंचित रखा गया। कुमकुम राय ने लिखा है कि- "एक तरफ हमें गार्गी जैसी महिला दार्शनिकों की चर्चा मिलती है वहीं इस बात के बहुत थोड़े प्रमाण मिलते है कि शिक्षा प्रसार के औपचारिक संस्थानों में बतौर छात्रा या शिक्षिका, महिलाएँ भी उपस्थित थीं। दूसरे शब्दों में, ऐसी महिलाएँ भी संभवतः नियमित बौद्धिक गतिविधियों में हिस्सेदारी करने के बजाय सिर्फ गाहे-बगाहे ही अपनी उपस्थिति दर्ज कराती थीं।"[6]

इस स्थिति को और इस व्यवस्था को व्यवस्थित करने में मनु महाराज कैसे पीछे रहते, उन्होंने स्त्रियों को उपनयन संस्कार में शामिल होने से रोका। चूँकि उपनयन संस्कार पवित्र ज्ञान प्राप्ति का प्रारम्भिक बिंदु था। इसे और गहरे स्थापित करने के लिए उन्होंने कई विकल्प भी सुझाए, जैसे- 'स्त्रियों के लिए विवाह करना पुरुषों के उपनयन के समकक्ष है, पति की सेवा करना छात्र होने के समान है और घर के कामों को संपन्न करना पवित्र अग्नि की पूजा अर्चना के समान है' (मनुस्मृति प्रकरण 2-67) कुमकुम राय ने लिखा है कि- "ऐसे निर्देशों को स्वीकार कर लेने का मतलब होता है कि कोई भी गैर घरेलू काम को नारीत्वहीन और गैर पत्नी कार्य माना जाता।"[7] और जहाँ तक स्त्रियों की सम्पदा पर अधिकार की बात है, आर्थिक स्वतंत्रता जरूर बढ़ी है स्त्रियों में, लेकिन आर्थिक स्वतंत्रता का होना स्त्री के शोषित न होने की गारंटी नहीं है। आर्थिक स्वतंत्र होते हुए भी उसका शोषण हो रहा है, क्योंकि यह पितृसत्तात्मक व्यवस्था उसे पचा नहीं पा रही है। आर्थिक स्तर पर आत्मनिर्भर स्त्री को भी दहेज के लिए मार दिया जाता है।

लेखिकाएं सिर्फ अपने को एक इंसान का दर्जा दिलाने के लिए प्रतिबद्ध हैं। अर्धांगिनी , देवी जैसे फुसलाने वाले शब्दों पर संदेह करने लगी हैं। वास्तव में मोहक शब्दों का यह माया जाल स्त्री को आत्ममुग्धता की ओर ले जाता है और वह इस शब्द खेल में उलझती हुई कठपुतली की तरह नाचती है। इन षड्यन्त्रों को समझते हुए स्त्री अपनी अस्मिता का निर्माण कर रही है। स्त्री अपनी पहचान के लिए बेचैन है, अपनी पहचान पर सिर्फ अपना हक समझती है। अस्मिता निर्माण में यह प्रथम सोपान है 'स्व' का बोध। स्त्री को अपने 'स्व' का पूर्ण बोध है। तरन्नुम रियाज ने लिखा है कि-

"उसे अपनी पहचान पर, इतना नाज है, कि वह मुझे नहीं पहचानता है, वह कहता है, उसकी पहचान ही है मेरी पहचान और इसके अलावा मेरा कोइ वजूद नहीं है मुमकिन कि उसकी माँ की पहचान भी उसका बाप था और सबकी माँओ की पहचान सबके बाप होते हैं मगर मैं अपने आप को पहचानती हूँ अपने माँ बनने और उसके बाप बनने के बहुत पहले से वह भले ही मुझ पर अपनी पहचान थोपता है मगर मैं उसे अपनी पहचान नहीं दूंगी!"

'सेवा समर्पण और सहनशीलता' जैसे तीन 'स' वाले शब्दों के बीच कैद स्त्री को अपने अस्तित्व का भान है।

"तुम इन्द्रधनुष बनोगे आकाश का

मैं छत के चमगादड़ गिनूँगी
साथी ये नहीं होगा।"

आज स्त्री मजबूर नहीं है, वह अपना अस्तित्व समझने लगी है। उसे यह पता हो गया है कि उसकी गतिशीलता को बाधित करने के लिए ही पुरुष-सत्तात्मक समाज वर्जनाओं की बेड़ियाँ गढ़ता रहा है। स्त्री की ममता का उसकी कमजोरी मानकर पुरुष ने उसकी ममता ग्रन्थि को बेड़ी बनाकर स्त्री को गतिहीन कर दिया। उसकी कोख, उसकी देह और उसके सेक्स पर किसी एक पुरुष के आधिपत्य का सिद्धांत इसलिए गढ़ा गया कि उन्हें एक 'वस्तु' बना दिया जाय और वे खुद भी अपने को वस्तु ही समझें। इसके लिए पितृसत्तात्मक समाज ने रिश्तों का जंजाल बुना और इन रिश्तों की मर्यादा को त्याग और ममता से सींचने का ठेका पुरुषों ने स्त्रियों को दे दिया। पुरुष जब मन करे तो रिश्तों को तोड़ ले लेकिन स्त्री नहीं तोड़ सकती। अगर वह तोड़ देती है तो उसे वाचाल तथा हठधर्मी कहकर, उसे डायन कहकर सरेआम नंगे पूरे गाँव में घुमाए जाने का रिवाज पुरुष जाति ने बनाया। लेकिन स्त्री भी अब खुलकर बोलने लगी है, वह अब ताल ठोंक कर कह रही है कि हाँ मैं बुरी औरत हूँ। निरुपमा दत्त ने लिख है कि-

"तुम मेरे शहर आओगे तो बुरी औरतों की फेहरिस्त में मेरा नाम भी दर्ज पाओगे मेरे पास है वह सब कुछ जो एक बुरी औरत के पास होना बेहद जरूरी है मुँह में जलती आग, धड़कता दिल, थिरकती रग-रग, हाथ में छलकता जाम, पाँव चले सड़क, ऊपर खुला आसमान, सहने का मेरा हौसला बेमिसाल है। मेरे पास कहने को पूरा आसमान है।"

जब स्त्री के अन्दर इतना आत्मसम्मान आ जाता है तभी वह निर्णय ले पाती है। निर्णय लेने के अधिकार को ही पन्ना नायक 'स्त्री मुक्ति' कहती है-

"दो पैरो में से कौन-सा एक पैर खौलते पानी में रखूँ और कौन-सा जमी हुई बर्फ पर यह निर्णय लेने का अधिकार यानि 'स्त्री मुक्ति'। कविताओं के कई अंदाज और तेवर मिलेंगे। कहीं पर वे पितृसत्ता को चुनौती देती हैं तो कहीं पर प्रेम से बतियाती भी है। अपनी बात को तर्कपूर्ण ढंग से रखकर वे बहस करती है। वाद-संवाद की शैली में कहीं पर मुक्ति का गणित पेश करती हैं तो कही पर घिसे-पिटे पुराने आदर्शों को तोड़कर उसे नए अंदाज में पेश करके पुरानी ग्रंथि को तोड़कर ही अपनी अस्मिता की खोज करती हैं। स्त्रीवादी चिंतकों और विचारकों ने स्त्रियों की मुक्ति में कुछ सार्थक कदम जो बताए हैं वे इस प्रकार हैं, जैसे- स्त्रियों को अपने अस्तित्व के प्रति बोध कराना, स्त्रियों की शिक्षा पर ध्यान देना, आर्थिक स्वतंत्रता और देह की स्वतंत्रता। यहाँ यह बात भी काबिलेगौर है कि देह की स्वतंत्रता केवल यौन से मुक्ति नहीं है। अनामिका ने कहा है कि- "पागल हैं लोग जो देह मुक्ति का अर्थ देह को 'मुक्त चरागाह' बना देना समझते हैं। हमेशा-हमेशा से औरत की देह ही उसके शोषण की प्राइमरी साइट रही है- मार-पीट, गाली-गलौज, बेगार, भावहीन, यांत्रिक सम्भोग, बलात्कार, डायन-दहन, पोर्नोग्राफी, पर्दा-प्रथा और सती, असुरक्षित प्रसव और तद्जन्य बीमारियाँ- सबके मूल में 'देह' ही तो है।" तो देह की मुक्ति को केवल यौन से मुक्ति के रूप में नहीं देखा जाना चाहिए बल्कि स्त्री देह से जुड़ी वो सभी शोषक गतिविधियों से मुक्ति ही देह मुक्ति है। स्त्री की देह उसकी अपनी है और उससे जुड़े सभी निर्णय उसके अपने हो। चाहे वह विवाह का मामला हो या सन्तानोत्पत्ति उसके निर्णय का भी सम्मान किया जाय। दूसरी तरफ स्त्री की देह का बाजार द्वारा जो उपनिवेशीकरण किया गया उस पर भी रोक लगाने की जरूरत है। जो स्त्रियाँ खुद को बाजार को सौंपने के लिए उतावली हैं उन्हें भी यह समझना होगा कि बाजार उन्हें नहीं उनकी देह को खरीद रहा है जो कि कहीं से भी ठीक नहीं है। लीलाधर मंडलोई ने लिखा है कि- "स्त्री सोच के बदलते आयाम अपनी देह के उपयोग को लेकर सीमित अर्थों में कदाचित सही लगे किंतु नारी मुक्ति आंदोलन के परिपे्रक्ष्य में वे अनुकूल नहीं होंगे।"[8]

आज दलित समाज से दलित महिलाओं को अलग करके देखने की आवश्यकता है आज का दलित समाज मनुवादियों के षड्यंत्रों के कारण हर क्षेत्र में पिछड़ा हुआ है। किंतु दलित समाज की महिलाएं उससे भी अधिक

पिछड़ी हुई हैं। इस मायने में दलित महिलाएं दोहरी दलित हैं। इसमें दो राय नहीं है कि हमारे समाज में औरत और उसमें भी दलित औरत की स्थिति काफी दयनीय है। दलित स्त्री के शोषण के मुख्य कारण हैं- अशिक्षा, निर्धनता, रूढ़िवादिता, अतः कहना न होगा कि आत्मनिर्भरता और शिक्षा का सवाल दलित स्त्री का भी प्रमुख सवाल है। समाज में पवित्र और उत्कृष्ट समझी जाने वाली प्रचलित मिथकीय संरचनाओं पर कड़ा प्रहार करता हुआ स्त्री आन्दोलन वास्तविक अर्थों में विवेकशील परंपराओं का समर्थन करता है। महान समझी जाने वाली उच्च एवं पितृसत्तात्मक केंद्रित परम्पराओं पर प्रहार करती हुई उनकी विवेकशीलता पर सवाल करत है। ज्ञान के परंपरागत मिथकीय स्थापनाओं को खारिज करती हुई कड़ा प्रतिरोध दर्ज करत है।जर्मेन ग्रीयर ने अपनी किताब 'द फीमेल यूनॅक' में इब्सन के डाल हाउस एक्ट के नोरा-हैल्मर संवाद के हवाले से स्त्री मुक्ति संबंधी अपनी मान्यता को प्रस्तावित करती है। "नोरा ने हैल्मर से पूछा- तुम क्या मानते हो मेरा सबसे पवित्र कर्तव्य क्या है? और जब उसने कहा कि- अपने पति और बच्चों के प्रति, तुम्हारा कर्तव्य तो वह असहमत होती है और कहती है कि- मेरा एक और कर्तव्य है, उतना ही पवित्र, अपने प्रति मेरा कर्तव्य...मैं मानती हूँ कि सबसे पहले मैं मनुष्य हूँ...उतनी ही जितने कि तुम हो या हर सूरत में मैं वह बनने की कोशिश करूँगी ही।"[9] स्त्री मुक्ति आंदोलन का मुख्य लक्ष्य ही है कि स्त्री को भी एक इंसान के रूप में देखा जाए, उसमें एक इंसान की तरह अच्छाईयाँ व बुराईयाँ भी हो सकती है। स्त्री मुक्ति आन्दोलन पितृसत्तात्मक व्यवस्था के परम्परागत ढाँचे को तोड़कर एक स्त्री को असफल होने का भी अधिकार देता है और पुनः प्रयास करने का भी।अपने व्यापक परिप्रेक्ष्य में यह आन्दोलन 'सामाजिक न्याय' का भी आंदोलन है। नाओमी वुल्फ ने अपनी किताब 'फायर विद फायर' में लिखा है कि- "वृहद स्तर पर नारीवाद को सामाजिक न्याय के लिए एक अनिवार्य आंदोलन समझना चाहिए। इस स्तर पर नारीवादी होने का अर्थ होगा कि- स्त्री होने के कारण कोई मेरे रास्ते में बाधा न बने और किसी की जाति या स्त्री पुरुष होने के आधार पर कोई मतभेद न हो तथा स्त्रियों के पक्ष में काम करने का अर्थ यह नहीं कि हम उन्हें देवी का दर्जा दे या उन्हें पुरुषों से बेहतर या अलग समझें।"10

अंततः

ऐतिहासिक परिवर्तनों की प्रक्रिया में स्त्री इतिहास का साथ बखूबी निभा रही है। इस प्रयास की दिशा सही है या गलत, वादों के नारों के बीच स्त्री अपना स्वरूप खो रही है या तलाश रही है इसका निर्णय काल अपने क्रम में स्वयं कर देगा लेकिन स्त्री अस्मिता के आन्दोलन स्त्री मुक्ति की दिशा में सार्थक है इसमें कोई दो राय नहीं है।

संदर्भ सूची :

1) आदर्श हिंदी कोश, सं। पं। रामचंद्र पाठक,64

2) अस्मिता विमर्श के स्त्री स्वर ,अर्चना वर्मा,पृ-31

3) वामन शिवराम आप्टे,संस्कृत हिंदी कोश-132

4) अमृता प्रीतम : औरत एक दृष्टिकोण, पेंग्विन रेंडम हॉउस इण्डिया, गुडगाँव, 2020,

5) शिवकुमार : उपन्यासों में नारी समस्या, नेशनल पब्लिशिंग हाउस, दिल्ली, 2008

6) डॉ अरविंद जैन : औरत होने की सजा, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, 2016

7) मृदुला गर्ग : कठ गुलाब, भारतीय ज्ञानपीठ, दिल्ली, 2012

8) कृष्णा सोबती : दिलो दानिश, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, 2010

9) आशा रानी : नारी शोषण : आईने व आयाम, नेशनल पब्लिशिंग हाउस, दिल्ली, 1980

10) डॉ मंदाकिनी मीना : अस्मिता मूलकविमर्श और साहित्य, वाणी प्रकाशन, दिल्ली, 2018

“भारतीय महिलालेखिकाएं और हिन्दी साहित्य”

डॉ. गीता संतोष यादव
सहायक प्राध्यापक, हिंदी विभाग, एस.एम.आर.के.-ए.के.- बी.के. महिला महाविद्यालय, नाशिक-४२२०५

“नारी तुम केवल श्रध्दाहो,
विश्वाश रजत नभ पग तल में|
पीऊषस्रोत सी बहा करो ,
जीवन के सुंदर समतल में|”१

नारी का मन सदियों से एक पहेली रहा है। आज भी हम अपने मन को समझना कठिन मानते हैं। नारी मन के जितने भी पहलू सामने आये अभिव्यक्ति शेष ही रह जाती है। वास्तव में किसी चीज को पूर्णता से समझना अपने आप में कठिन कार्य है। एक ओर नयी आशायें हैं तो दूसरी ओर आर्थिक. सामाजिक, साम्प्रदायिक, राजनीतिक व अन्य परिवर्तित स्थितियाँ। समय के साथ संस्कृति में भी परिवर्तन आ रहा है। नारी चारित्र्य हमारी संस्कृति का मुख्य हिस्सा है। वास्तव में नारी जीवन के बारे में अनुसंधानात्मक बहस करना एक चुनौती है।नारी मन को पढ़ना, समझना और समझाना बड़ा ही चुनौतीपूर्ण कार्य है|यह कहना अतिश्योक्ति न होगा कि नारी स्वयं आपने में नित नए बदलाव अनुभव करती है|

पिछले कुछ वर्षों से मैंने नारी जीवन के बारे में सूक्ष्मता से देखने, सुनने, पढ़ने और समझने का प्रयास किया। मैत्रेयी पुष्पा,शिवानी,उषा प्रियंवदा,मन्नू भंडारी,सुशीला टाकभौरेआदिका लगभग समग्र साहित्य मैंनेपढ़ा। इन्होने गाँव की नारी को सशक्तता से प्रस्तुत किया। ग्राम नारी का वास्तविक चित्रण पूरी ईमानदारी के साथ इनकीकृतियों में नजर आया। किसी देश का चेहरा महानगर है तो उसका शरीर गाँव कस्बा है। चेहरे से हाव-भाव व्यक्त होते हैं। पर शरीर चुपचाप अपने काम में लगा रहता है।

उपभोक्तावाद, बाजारवाद, नवधनाढ्य और वैश्विकरण के साथ जब सांस्कृतिक राष्ट्रवाद जोड़ा गया तो ग्राम्य नारी कम चित्रित हुई है। हिन्दी महिला साहित्य में दलित, पीड़ित, शोषित, भयभीत, विकासोन्मुखी, विद्रोही नारी दिखाई देती है। उनके नारी पात्र जमीन पर लड़ाई लड़ते हैं। मैदान छोड़कर भागते नहीं। “मैत्रेयीपुष्पा” के “झूला नट”की नायिका शीलो को ले लिया जाए या लेखिका “प्रभा खेतान” के उपन्यास “छिन्नमस्ता” उपन्यास की नायिका प्रिया को, वे अपनी परिस्थितिओं से जूझती हैं संघर्ष करती हैंकिन्तुपरिस्थितिओं से पलायन नहीं करती | भारतीय महिला साहित्य में नारी विमर्श और दलित विमर्श साथ-साथ चलते हैं। सुशीलाटाकभौरेकीआत्मकथा“दोहरा अभिशाप”स्त्री संघर्ष का ज्वलंत उदाहरण है|जो स्त्री-संघर्ष के मार्ग को प्रशस्त्र करने के लिए प्रेरित करता है|

आधुनिकता के कारण और राजनीतिक विधान से उत्प्रेरणा पाकर नर-नारी समानता की बात करते हैं। स्त्री मुक्ति के लिए आंदोलन हुए। अपने स्वतंत्र अस्तित्व के साथ-साथ अपने स्वत्व की रक्षा के लिए हर मोर्चे पर लड़ने की तैयारी की गयी। परंतु यथार्थ यह है कि आज भी नारी विषयक चिंतन में उचितपरिष्कार नहीं हुआ है। परिणामस्वरूप महिलाओं ने अपने जीवन के भोगे हुए दर्द को अपनी कलम से लिखने की ठानी। अपनी जिंदगी और अपने वजूद को व्याख्यायित करने की मानी । इसी कारण सन् १९६० के बाद कई महिला लेखिकाएँ सामने आयीं । सन् १९६० के बाद हिंदी कथा साहित्य में प्रविष्ट हुई और आज अपनी खास पहचान बनाए हुए हैं। इनकी रचनाओं को साहित्य अकादमी पुरस्कार,ज्ञानपीठ पुरस्कार,व्यास सम्मान,भारत-भारतीय सम्मान,मूर्ति देवी पुरस्कार से सम्मानित किया गया है|स्वातंत्र्योत्तर महिला कथाकारों नेजो लेखन किया है उनमें प्रमुख रूप से उभरकर आयी हुई तथा समकालीन परिप्रेक्ष्य में अपना महत्त्व रखने वाली लेखिकाएँ और उनकी विशिष्ट कृतियोकों उल्लेखित करना आवश्यक है जैसे-

१.उषा देवी मित्रा : वचन का मोल, पिया, जीवन की मुस्कान,
सोहिनी, नष्ट नीड़ आदि |

२. रजनी पनीकर	:	काली लड़की, मोम के मोती|
३. कृष्णा सोबती	:	डार से बिछुड़ी, मित्रो मरजानी, सूरजमुखी अँधेरे के, यारों के यार, तीन पहाड़, बादलों के घेरे|
४. मन्नू भंडारी	:	आपका बंटी, कलवा, स्वामी, गीत का चुंबन, जीती बाजी की हार, यही सच है, क्षय|
५. शशि प्रभा शास्त्री	:	एक प्लेट सैलाब, त्रिशंकु, चश्में, आँखों देखा झूठ, परसों के बाद, परछाई के पीछे |
६. मेहरून्निसा परवेज	:	उसका घर, कोरजा|
७. इंदु बाली	:	सोये प्यार की अनुभूति, अँधेरे की लहर |
८. उषा प्रियंवदा	:	पचपन खंभे लाल दीवारें, रुकोगी नहीं राधिका, शेष यात्रा, एक कोई दूसरा, कितना बड़ा झूठ|
९. ममता कालिया	:	बेघर, नरक दर नरक, छुटकारा |
१०. मजुल भगत	:	अनारो खातून, क्या छूट गया, एक जोकर, कितना बड़ा सफर |
११. मृदुला गर्ग	:	वंशज, चित्तकोबरा, अनित्य, मैं और मैं, टुकड़ा टुकड़ा आदमी, डैफोडिल जल रहे हैं, दुनिया का कायदा |
१२. शिवानी	:	चौदह फेरे, मायापुरी, कृष्णकली, शमशान चंपा, रथ्या, विशकन्या, रतिविलाप, स्वयंसिद्धा,विवर्त |
१३. मीनाक्षी पुरी	:	अपराधिन, कृष्णवेणी, कैश, जाल के पुष्पहार |
१४. उषा महाजन	:	पुल
१५. प्रतिभा वर्मा	:	गलियागलियार, धूप धुम, साया साया |
१६. मालती जोशी	:	सहचरणी, समर्पण का सुख, पाषाण युग, मध्यांतर एक घर सपनों का |
१७. कृष्णा अग्निहोत्री	:	बात एक औरत की, कुमारिकाएँ, नपुंसक, जिंदा आदमी |
१८. चंद्रकिरण सौनरिक्सा	:	आदमखोर |
१६. सूर्यबाला	:	एक इंद्रधनुष्य,जुबेदा के नाम, दीक्षांत|
२०. चित्रा मुदगल	:	इस हमाम में
२१. उमा बरवा	:	सियन नदी की लहरें
२२. सुधा भटनागर	:	कितनी मुक्ति
२३. चंद्रकांता	:	बाकी सब खैरियत है
२४. कांतिवर्मा	:	उसकी याद में
२५. डॉ. नीलिमा सिंह	:	स्वीकार है मुझे
२६. प्रतिभा जैन	:	सुभागी
२७. सोमा वीरा	:	दो आँखों वाले चेहरे
२८. कुसुम अंसल	:	एक और पंचवटी
२६. मणिका मोहिनी	:	अभी तलाश जारी है, पारू ने कहा था
३०. माया प्रधान	:	दंडित दर्प
३१. मृणाल पांडे	:	लेडीज टेलर, एक नीच ट्रेजेडी, एक स्त्री का . विवाहगीत, विरुद्ध ,मौजूदा हालत को देखते हुए .

३२. अरुणा सीतेश	:	लक्ष्मणरेखा
३३. कमला सिंघवी	:	एक टुकड़ा धरती
३४. स्वरूप कुमारी बख्शी	:	चुनाव की घुड़दौड़
३५. निरूपमा रेवती	:	पतझड़ की आवाजें, बटता हुआ आदमी, दहकन के पार.
३६. दीप्ती खंडेलवाल	:	प्रतिध्वनियाँ
३७. उमा अग्रवाल	:	मधुर मिलन
३८. ऊषा पूरी	:	ममता की इकाइयां
३९. शकुंतला शुक्ल	:	पंथ का जल
४०. चेतना	:	तृष्णा
४१. आशा पूर्णा	:	तपस्या
४२. बीना सक्सेना	:	सौंगंध
४३. निर्मला बाजपेयी	:	खारे पानी का भँवर
४४. सुनीता जैन	:	अनुगूँज, परणातीत
४५. सिम्मी हर्षिता	:	कमरे में बंद आभास
४६. अनीता आलोक	:	चारागाहों के बाद, लालपरिंदा
४७. सुमति अय्यर	:	सुबह दर सुबह
४८. क्रांति त्रिवेदी	:	आदत
४९. कृष्णा	:	आहट
५०. नीरजामाधव	:	यमदीप प्रथम (किन्नर उपन्यास)
५१. गीतांजलि श्री	:	रेत समाधि, माई
५२. ऋृता शुक्ला	:	अरूंधती,मृत्युगंध जीवनगंध,कासो कहों दरदिया,भूमिकमल
५३. क्षमा शर्मा	:	'नेम प्लेट', 'काला क़ानून', 'क़स्बे की लड़की', 'घर–घर तथा अन्य कहानियाँ', 'थैंक्यू सद्दाम हुसैन', 'लव स्टोरीज', 'इक्कीसवीं सदी का लड़का', 'रास्ता छोड़ो डार्लिंग', 'लड़की जो देखती पलटकर' (कहानी-संग्रह); 'दूसरा पाठ', 'परछाईं अन्नपूर्णा', 'शस्य का पता', 'मोबाइल'
५४. सारा राय	:	चीलवाली कोठी ,अबाबील की उड़ान, बियाबान में
५५. मधु कांकरिया	:	सूखते चिनार, ढलती सूरज का साँझ,पत्ताखोर,सेज पर संस्कृति, सलामआख़िरी
५६. मंजुलभगत	:	अनारो,अनारो और गंजी,अंतिम बयान,गुलमोहर के गुच्छे,बूँद
५७. सुमन राजे	:	इसक
५८. प्रभा खेतान	:	अपरिचित उजले (१९८१), सीढ़ीयां चढ़ती ही मैं (१९८२), एक और आकाश की खोज में (१९८५), कृष्णधर्मा मैं (१९८६), हुस्नोबानो और अन्य कविताएं (१९८७), अहिल्या (१९८८) और आठ उपन्यास- आओ पेपे घर चले, तालाबंदी (१९९१), अग्निसंभवा (१९९२), एडस, छिन्नमस्ता (१९९३), अपने -अपने चहरे (१९९४), पीली आंधी (१९९६) और स्त्री .
५९. मैत्रेयीपुष्पा	:	**चिन्हार, गोमा हँसती है,प्यारी का सपना, ललमनियां, फाइटर की डायरी, गुनाह बेगुनाह, कहि ईसुरी फाग, त्रिया, बेटवा बहती रही, इदन्नम्मम, चाक, झूला नट, अल्मा कबूतरी, दृष्टि, अगनपाखी, फरिश्ते निकले, गुड़िया भीतर गुड़िया, कस्तूरी कुण्डल आधार, ये सफर था कि मुकाम था**

६०. नमिता सिंह	: खुले आकाश के नीचे, राजा का चौक, नीलगाय की आँखें, जंगल गाथा, निकम्मा लड़का, मिशन जंगल और गिनीपिग, उत्सव के रंग, करफ़्‍
६१. मेरुन्निसापरवेज	: आँखों की दहलीज, कोरजा, अकेला पलाश (उपन्यास); आदम और हब्बा, टहनियों पर धूप, गलत पुरुष,फाल्गुनी , अंतिम पढ़ाई, सोने का बेसर, अयोध्या से वापसी, एक और सैलाब, कोई नहीं, कानी बोट, ढहता कुतुबमीनार, रिश्ते, अम्मा, समर
६२. उषा किरण खान	: पानी परलकीर, फागुन के बाद, गीली पॉक, अंगन-हिंडोले, अड़हुल कसावन, दूबजान, विवश, विक्रमादित्य, जन्म-अवधि, घर से घर तक, जीवन बॉस
६३. नासिरा शर्मा	: ताजमहल, बुतखाना, सात नदियाँ एक समंदर, शाल्मली, ठीकरे की मंगनी, ज़िंदामुहावरे, अक्षयवट, कुईयांज
६४. सुधा अरोड़ा	: अकेली औरत का हँसना, यहीं कहीं था घर, अकेली औरत का रोना, इन्तजार, शतरंज के मोहरे
६५. उर्मिला अशेद	: डॉ. निशा नंदिनी भारतीय, जेना और भारत रज, संजीवनी शक्ति, बतियाते शब्द, बुढ़ापे पर जीत, भारत का गौरव असम.
६६. जाया जादवानी	: नाल, स्त्री, मैं बचा लूंगी उसे, सदी का सबसे भयावह सच, मैं अपनी होना चाहतीहूँ , एक दिन औरत का दिन होगा |
६७. अलका सारावगी	: कलिकथा वाया बाइपास (उपन्यास) शेष कादम्बरी, कोई बात नहीं, एक ब्रेक के बाद, कहानी की तलाश दूसरी कहानी .
६८. अनामिका	: अवांतरकथा, पर कौन सुनेगा, दस द्वारे का पिंजरा, तिनका तिनके पास, प्रतिनायक, गलत पते की चिट्ठी, बीजाक्षर, अनुष्टुप, समय के शहर में, खुरदुरी हथेलियाँ, दूब धान, टोकरी में दिगंत.
६९. उमिला शुक्ल	: अपने अपने मोर्चे पर, गोदना के फूल, इक्कीसवींसदी के द्वार पर, महाभारत में द्रोपदी.

इस प्रकार और भीकई उभरती हुई लेखिकाओं के नाम की सूचीहम इसमें जोड़ सकते हैं | हिन्दी महिला लेखिकाओं का लेखन कुछ इस प्रकार है जिसे मैंने मुट्ठी भर दाने के रूप में बिखेरने का विनम्र प्रयास किया है| मैं सब लेखिकाओं के कुछ विचारों से सहमत और कुछ से असहमत भी हूँ| विरोधवादी नारी का चित्रण इनके साहित्य में आता है इसलिए उन्होंने जो अपना अंदाज रखा है वह अलग रूप से नजर आता है जिसका आधुनिकता बोध की दृष्टिसे अध्ययन आवश्यकहै | आशा ही नहीं पूर्ण विश्वाश है कि भावी शोध कर्ताओं के लिए यह लेख जरूर ही महत्वपूर्ण होगा|

संदर्भ:

१) कामायनी::लेखक जयशंकर प्रसाद :प्रकाशक:राजपाल एंड संस ::प्रकाशन वर्ष :सन् २०१७

२) मैत्रेयी पुष्पा के कथा साहित्य में नारी जीवन : डॉ. शोभा यशवंते, विकास प्रकाशन, कानपुर: प्रथमसंस्करण २००९.

३) हिन्दी साहित्य का इतिहास : आचार्य रामचंद्र शुक्ल : संस्करण २०००.

४) www.google

स्वतंत्रता संग्राम तथ राष्ट्र निर्माण में भारतीय महिलाओं का योगदान

प्रा. डॉ. सूर्यकांत शिंदे
हिंदी विभागाध्यक्ष, लोकमान्य महाविद्यालय, सोनखेड, नांदेड

प्रस्तावना-

किसी समाज या देश के विकास स्तर को समझने के लिए उस देश में नारी की स्थिति को समझना आवश्यक है। नारी देश के कुल संख्या के आधा भाग होती है। वह पुत्री, पत्नी, माता, बहु आदि की भूमिका बखुबी निभाती है। मूल में स्त्री और पुरूष एक है।जिस प्रकार परिवार के भरण-पोषण में महिलाओं की अहम भूमिका है उसी प्रकार राष्ट्र के निर्माण मे भी महिलाओं की अहम भूमिका को कभी भी अनदेखा नहीं किया जा सकता।आजादी के समय से लेकर आज तक समाज व राष्ट्र निर्माण में महिलाओं ने पुरूषों के साथ कंधे से कंधा मिलाकर सक्रिय भागिदारिता निभायी है और खुद को साबित भी किया है। इसलिए महिलाओं की शक्ति को कभी कम नहीं आंका जा सकता। एवरेस्ट फतह करने से लेकर अंतरिक्ष में उडान भरने व देश की सत्ता में सरकारी ओहदे काबिज करने तक महिलाओं ने नारी शक्ति का गौरव बढाया है। अतः राष्ट्र जागरण व इसके नव निर्माण में महिला शक्ति ने त्याग, समर्पण व बलिदान देने में कोई कसर नहीं छोडी है।महिलाओं ने हमेशा अबला नहीं बल्कि सबला के रूप में अपने आपको साबित किया है।समाज में सकारात्मक बदलाव और नई पीढी को राष्ट्र व समाजसेवा के लिए संस्कारित करने में उनका योगदान सबसे ज्यादा है। एक अर्थ में महिला समाज की नींव है, राष्ट्र निर्माण में उनके कार्य और योगदान को अनदेखा नहीं किया जा सकता।

प्राचीन काल से ही भारत में नारी को अबला, देवी आदि संबोधनों से संबोधित किया जाता रहा है। इस प्रकार के संबोधन व विशेषण जोडकर हमने नारियों को एक ओर तो पूजा की देवी बना दिया और दूसरी ओर अबला के रूप में उसे भोग्या वचल संपत्ति बना दिया था। लेकिन वास्तव में राष्ट्र निर्माण में भारतीय नारी का महत्वपूर्ण योगदान रहा है। आज वह जिवन के प्रत्येक क्षेत्र में सक्रिय है। वह परिवार के साथ-साथ समाज व राष्ट्र के प्रति अपने दायित्व को निभाने में भी पूर्ण रुप से सजग है।

भारत के नवनिर्माण एवं स्वतंत्रता आंदोलन में समय समय पर कई वीरांगनाओं ने योगदान दिया है। कुछ महत्वपूर्ण किंतु दुर्लक्षित वीरांगनाओ की जानकारी.....

रानी लक्ष्मीबाई –

रानी लक्ष्मीबाई ने १८५७ के स्वतंत्रता संग्राम में एक अहम भूमिका निभाई है। भारत के स्वतंत्रता संग्राम में वे एक प्रेरणा की अक्षय स्त्रोत रही है। मन में गौरव का अनुभव होता है कि अपने स्वाभिमान और स्वतंत्रता की रक्षा के लिए पुरूषों की तरह लडनेवाली रानी लक्ष्मीबाई ने भारत की मिट्टी में जन्म लिया था। वह शौर्य और बलिदान की जीती जागती मूर्ति थी। और उनकी कहानी देशभक्त भारतीयों के लिए शाश्वत दीपशिखा है। रानी लक्ष्मीबाई के शौर्य और बलिदान पर हिंदी तथा अन्य भारतीय भाषाओं में विपुल साहित्य का निर्माण हुआ है। हिंदी के यशस्वी लेखक स्वर्गीय वृंदावनलाल वर्मा ने उनके चरित्र पर एक उपन्यास की रचना की है। रानी लक्ष्मीबाई के संदर्भ में हिंदी की अमर कवयित्री सुभद्रा कुमारी चौहान की यह पंक्तियां प्रसिद्ध है-

“बुंदेले हर बोलों की मुंह
हमने सुनी कहानी थी।
खूब लडी मर्दानी वह तो
झांसी वाली रानी थी”।

भारतीयों के साथ-साथअंग्रेज सेनापतियों ने भी रानी की वीरता का लोहा माना था। जनरल ह्यू रोज ने उन्हे क्रांतिकारियों में सबसे अधिक बहादूर और सेनापति बताया था। इस प्रकार राष्ट्र के नव निर्माण में रानी लक्ष्मीबाई के योगदान को भूलाया नहीं जा सकता। वह स्वतंत्रता संग्राम के सेनानियों के लिए शाश्वत प्रेरणा की पुंज रही है। उन्होने भारतीय नारीत्व का एक नया रूप उजागर किया है।

सरोजिनी नायडुः-

सरोजिनी नायडु ने एक कवयित्री व राजनीतिक कार्यकर्ता के रूप में अपना योगदान दिया है।उन्होने गांधीजी के अनेक सत्याग्रहों में भाग लिया और 'भारत छोडो' आंदोलन में वे जेल भी गई। १९२५ में वे भारतीय राष्ट्रीय कांग्रेस के कानपुर अधिवेशन की प्रथम भारतीय महिला अध्यक्ष बनी। वे भारत कोकिला के नाम से जानी गई। एनी बेसेंट और अय्यर के साथ युवाओं में राष्ट्रीय भावनओं का जागरण करने हेतु उन्होने १९१५ से १८ तक भारत भ्रमण किया। उन्होने भारतीय महिलाओं के बारे में कहा था- 'जब आपको अपना झंडा संभालने के लिए किसी की आवश्यकता हो, जब आप आस्था के अभाव से पीडित हों तब भारत की नारी आपका झंडा संभालने और आपकी शक्ति को थामने के लिए आपके साथ होगी और यदि आपको मरना पडे तो यह याद रखिएगा कि भारत के नारीत्व में चितौड की पद्मिनी की आस्था समाहित है।' सिर्फ १३ वर्ष की उम्र में उन्होने १३०० पंक्तियों की कविता 'द लेडी ऑफ लेक' लिखी थी।इस प्रकार स्वतंत्रता संग्राम में अहम भूमिका निभानेवाली सरोजिनी नायडू ने भारत को आजादी दिलाने के लिए कडा संघर्ष किया था।

अवध की बेगम हजरत महलः-

१८५७ की महिला स्वतंत्रता सेनानियों में झांसी की रानी लक्ष्मीबाई के बाद अवध की बेगम हजरत महल का नाम विशेष रूप से उल्लेखनीय है। यह सही है कि बेगम हजरत महल को रानी लक्ष्मीबाई के समान प्रसिद्धि नहिं मिली है लेकिन स्वाधीनता संघर्ष के इतिहास में उनका नाम भी स्वर्णाक्षरों मे लिखे जाने योग्य है।बेगम हजरत महल उन कुछ महिलाओं मे से एक थी जिन्होने १८५७ के विद्रोह के दौरान अंग्रेजों को चुनौती दी थी। नवम्बर, १८५७ में वाजिद अली शाह की गिरफ्तारी और कलकत्ता निष्कासन के बाद बेगम हजरत महल ने गुप्त रूप से सैनिक तैयारियां शुरू की थी। उन्हे इस बात का अहसास हो गया था कि निकट भविष्य में ही अंग्रेजों से युध्द होकर रहेगा। जनता के विभिन्न वर्गों मे भी अंग्रेजी शासन के विरोध में असंतोष के बादल घुमडने लगे थे। लोग बस मौके की तलाश में थे। उन्हे यह मौका मई, १८५७ में प्राप्त हुआ। १० मई, १८५७ को मेरठ के सिपाहियों ने विद्रोह किया।बेगम हजरत महल को ऐसे ही अवसर की प्रतिक्षा थी। उन्होने इन सारी परिस्थितियों का धैर्यपूर्वक सामना किया।वे हिंदुओं और मुसलमानों दोनों में प्रिय थी। बेगम हजरत महल के नेतृत्व में अवध की अनेक महिलाओं ने पुरूष वेश में क्रांति में भाग लिया। इस प्रकार अंग्रजों के विरूद्ध स्वतंत्रता की पहली लडाई लडनेवाली कुछ महिलाओं में बेगम हजरत महल का नाम अग्रनी रहा है।

सिस्टर निवेदिताः-

सिस्टर निवेदिता का असली नाम मार्गरेट नोबल था। भगिनी निवेदिता और उनके कार्य से अधिकतर भारतीय परिचित नहीं हैं। उनको मात्र स्वामी विवेकानंद की एक शिष्या के रूप में जानते है। लेकिन उनका भारत के लिए सेवा का संकल्प और भारतीयों के लिए किया गया त्याग कैसे भूल सकते हैं। उन्होने उस समय के गुलाम देश भारत के अनजान लोगों के बीच शिक्षा और स्वास्थ्य के क्षेत्र में सेवा देने का कार्य किया। अंग्रेजों की भारतीयों के ऊपर क्रूरता देखि तो सहन नहीं कर पाई और स्वतंत्रता आंदोलन में कूद पडी, भारत की आजादी के लिए दो दो हाथ करने। भगिनी निवेदिता ने सेवा का कार्य निस्वार्थ भाव से किया, ना कोई इच्छा-अनिच्छा, वह भारत में आकर भारतीयता के रंग मेंरंग गई।स्वामीनाथन गुरूमूर्ति जी के अनुसार- "वह भारत मेंभले ही ना पैदा हुई हो लेकिन भारत के लिए पैदा हुई थी"। इस प्रकार भगिनी निवेदिता की भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन में अहम भागीदारी रही, वह एक प्रखर ओजस्वी वक्ता व कुशल लेखिका भी थी।उनके लेखों ने उस समय हजारों युवकों को स्वतंत्रता आंदोलन से जुडने के लिए प्रेरित किया था।

निवेदिता का व्यक्तित्व बहुमुखी था।अध्यात्म, शिक्षा, साहित्य, कला, समाज सेवा और राजनीति इन सभी विषयों में उनकी रूचि थी। १९०६ और १९०७ में ब्रिटीश सरकार की अनैतिक नीतियों के खिलाफ भगिनी निवेदिता ने भारतीय समाज को जागरूक करने के लिए लेख लिखने का कार्य सुनियोजित तरीके से शुरू कर दिया, प्रबुध्द भारत, संध्या और न्यू इंडिया जैसे पत्रों में उनके लेख प्रकाशित हुए।उनके कार्य को सुभाषचंद्र बोस के शब्दों में जान सकते है- "मैंने भारत को प्रेम करना सीखा स्वामी विवेकानंद को पढकर और स्वामी विवेकानंद को मैंने समझा भगिनी निवेदिता के पत्रों से"। इस प्रकार राष्ट्र निर्माण में भगिनी निवेदिता के योगदान को भूलाय नहीं जा सकता।

राजकुमारी अमृतकौरः-

भारतीय स्वतंत्रता संग्राम और आजादी के बाद के शुरूआती सालों में देश में राजकुमारी अमृत कौर एक बडा नाम था।वे एक स्वतंत्रता सेनानी, गांधी जी की शिष्या, देश की पहली महिला कैबिनेट मंत्री, एम्स जैसी अस्पताल की स्थापना में बडा योगदान देने वाली और दुनिया में सबसे प्रभावशाली महिला के तौर पर जानी जाती थी।लेकिन उनका सबसे बडा योगदान उनकी समाज सेवा थी।स्वास्थ्य के क्षेत्र में उन्होंने उल्लेखनीय काम किया १९५० में उन्हे 'विश्व स्वास्थ्य संगठन' का अध्यक्ष भी बनाया गया। ऐसा सम्मान हासिल करने वाली वे पहली महिला थी।इसके बाद दिल्ली के आज के प्रतिष्ठित एम्स की स्थापना में भी उनकी बहुत अहम भूमिका रही। इसके निर्माण के लिए उन्होने ऑस्ट्रेलिया, पश्चिम जर्मनी, स्वीडन, न्यूजीलैंड और अमरिका से मदद हासिल की थी।राजकुमारी अमृतकौर राजनीति की अपेक्षा सामाजिक सेवा के क्षेत्र में अधिक सक्रिय थी। उन्हेने अपना अधिकांश समय स्त्रियों की दशा सुधारने तथा बाल-विवाह, पर्दा, निरक्षरता जैसी सामाजिक बुराइयों को दूर करने में लगाया।वह शिक्षा की प्रबल समर्थक थी।उनका मानना था कि शिक्षा सबके लिए निशुल्क और अनिवार्य होनी चाहिए। इस प्रकार राजकुमारी अमृत कौर का जीवन विविधतापूर्ण था। वे राष्ट्रीय आंदोलन की अग्रणी नेता, समाज सुधारक, संगठन कर्ता, संसद सदस्या तथा मंत्री आदि थी। इस प्रकार राष्ट्र निर्माण में उनका बहुमोल योगदान रहा है।

दुर्गा भाभीः-

भारतीय स्वाधीनता आंदोलन में कई क्रांतिकारियों ने हिस्सा लिया था।भगतसिंह, सुखदेव, राजगुरू, लाला लजपतराय, चंद्रशेखर आजाद, विपिनचंद्र पाल, अशफाकुल्लाह खान जैसे कई क्रांतिकारियों ने अपनी जान पर खेलकर भारत को गुलामी की जंजीरों से मुक्त कराया था।इस दौरान कई ऐसे क्रांतिकारी भी रहे जो अपनी जान की परवाह किए बगैर आजादी की जंग में कूद पडे थे, लेकिन समय के साथ लोगों द्वारा इन्हे भूला दिया गया।

स्वतंत्रता आंदोलन के क्रांतिकारी महिलाओं में एक प्रमुख नाम उभरकर आता है-वह है दुर्गा भाभी का। दुर्गा भाभी के शौर्य त्याग और बलिदान की कहानी महाकाव्य की गरिमा से परिपूर्ण है। दुर्गा भाभी वही वीरांगना थीं जो ब्रिटिश पुलिस अफसर जॉन सांडर्स को गोली मारने के बाद भगतसिंह को लाहौर से अंग्रेजों की नाक के नीचे से निकालकर कोलकाता ले गयी थी।इस दौरान पुलिस से बचने के लिए दुर्गा भाभी ने ही भगत सिंह का रंग रूप बदलकर और खुद को उनकी पत्नी बता कर उन्हे कोलकाता ले गई थी। दुर्गा भाभी का घर क्रांतिकारियों के लिए आश्रयस्थल बन गया था। जो भी क्रांतिकारी अंग्रेजों के खिलाफ कोई योजना बनाता, तो ठिकाना दुर्गा भाभी का घर ही होता था।वो क्रांतिकारियों के लिए चंदा इकट्ठा करती और पर्चे बांटती थी। पति की मौत के बाद दुर्गा भाभी के अंदर आजादी की ऐसी मशाल जल रही थी कि वो निडरता से किसी भी काम को अंजाम देने के लिए भी तैयार थी।दुर्गा भाभी ने ९ अक्टूबर,१९३० को भगतसिंह व उनके साथियों को फांसी की सजा देने वाले गवर्नर हेली पर बम फेंक दिया था। इस हमले में हैली व उसके कई सहयोगी घायल हो गए। इस घटना के बाद दुर्गा भाभी को मुंबई से गिरफ्तार कर लिया गया और उन्हे तीन साल की सजा सुनाई गई। साल १९३५ में जब वो जेल से रिहा हो गई तो अंग्रेजों ने उनको परेशान करना शुरू किया। इससे परेशान होकर वो गाजियाबाद आ गई और 'प्यारे लाल कन्या विद्यालय' में अध्यापिका की नौकरी करने लगी इसके बाद साल १९४० में उन्होने लखनऊ में 'मांटेसरी स्कूल'की स्थापना की और आजीवन उसमें पढाती रही और गुमनाम हो गयी और १४ अक्टूबर, १९९९ में वो इस दुनिया से गुमनाम ही विदा हो गई। आजादी के ७५ साल बाद भी इस वीरांगना को इतिहास के पन्नों में जगह नहीं मिली लेकिन उन्हेने देश के लिए किए गए त्याग को भूलाया नीं जा सकता।

सुचेता कृपलानीः-

सुचेता कृपलानी एक प्रतिषिठित स्वतंत्रता सेनानी के रूप में पहचानी जाती है। जिनका जन्म १९०८ में उच्चवर्गीय बंगाली परिवार में हुआ था। वह आजाद भारत की पहली महिला मुख्यमंत्री बनी थी।भारत छोडो आंदोलन के दौरान वह प्रथम मोर्चे पर खडी थी। देश की आजादी के लिए वह आवाज उठाती रही। भारत आजाद होने के बाद जब संविधान बनना था तब संविधान सभा का गठन हुआ,इसमें महिलाओं का प्रतिनिधित्व करने के लिए उन्हे शामिल किया गया। उन्होने भारत के संविधान में महिला अधिकारों के लिए आवाज उठाई थी। देश की आजादी के बाद सुचेता कृपलानी ने सक्रिय राजनीति में एंट्री की और साल १९५२ में लोकसभा की सदस्या

निर्वाचित हुई। वही साल १९५७ में उन्होने नई दिल्ली विधानसभा का सदस्य बनकर लघु उद्योग मंत्रालय दिया गया।इसके बाद १९६२ में वह कानपुर से उत्तर प्रदेश विधानसभा सदस्य चुनी गयी। एक साल बाद १९६३ में वह उत्तर प्रदेश की मुख्यमंत्री बन गई।

भारत छोडो आंदोलन में जब सारे पुरूष नेता जेल चले गये तो सुचेता जी ने अलग रास्ते पर चलने का फैसला किया। बाकियों की तरह मैं भी जेल चली गई तो आंदोलन को आगे कौन बढाएगा इस कारण वह भूमिगत हो गई और छुपते-छुपतेदो साल तक आंदोलन भी चलाया। इसके लिए उन्होने अंडरग्राउंड वालंटियर फोर्स बनाई। लडकियों को ड्रिल, लाठी चलाना, प्राथमिक चिकित्सा और संकट में घिरे जाने पर आत्मरक्षा के लिए हथियार चलाने की ट्रेनिंग भी दी।साथ ही राजनीतिक कैदियों के परिवार को राहत देने का जिम्मा भी उठाती रही। इस प्रकार स्वतंत्रता आंदोलन में तथा राष्ट्र निर्माण के उनके योगदान को देश हमेशा याद करेगा।

इस प्रकार ऐसी अनेकों अज्ञात महिलाओंने देश की आजादी तथा राष्ट्र निर्माण मे अपने आपको समर्पित किया था।स्थानाभाव के कारण उनकी विस्तृत चर्चा करना संभव नही केवल नामोल्लेख करना चाहूंगा जिसमे प्रमुख है-एनी बीसेंट, मैडम भिखई जी रूस्तम कामा, कस्तुरबा गांधी, कमला नेहरु, विजयालक्ष्मी पंडित, अरूणा असफ अली, रघुनाथ कुमारी अमन, डॉ. लक्ष्मी सहगल, श्रीमती इंदिरा गांधी आदि महिलाओं के योगदान को भी भूलाया नहीं जा सकता।

निष्कर्षः-

कुलमिलाकर कहा जा सकता है कि भारतीय नारी शक्ति का स्वतंत्रता आंदोलन तथा राष्ट्र निर्माण में तथा राष्ट्र की उन्नति में अहम योगदान रहा है। आज देश में आवश्यकता है महिलाओं के स्तर को उठाने की, उनके सशक्तिकरण की।आज जरूरत है समाज में महिलाओं को अज्ञानता, अशिक्षा, संकुचित विचारों और रूढीवादी भावनाओं के गर्त से निकालकर प्रगति के पथ पर ले जाने की। आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक, राजनैतिक चेतना पैदा करने की जिससे नारी पुरूषों के साथ कंधे से कंधा मिलाकर समाज तथा देश को आगे बढाने में सहयोग कर सके। आज अनेकों महिलाएँ अपनेअपने क्षेत्र में उत्कृष्ट कार्य कर राष्ट्र की उन्नति में अपना बहुमोल योगदान दे रही है।

संदर्भ ग्रंथ सूचीः

1. विश्व प्रकाश गुप्ता-स्वतंत्रता संग्राम और महिलायें।
2. जे.पी.मीना-राष्ट्र निर्माण में नारी का योगदान।
3. दैनिक भास्कर।
4. वेबदुनिया.कॉम।
5. Indianculture.gov.in
6. निखिल यादव-भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन में भगिनी निवेदिता की भूमिका।

इक्कीसवीं सदी की चुनौतिया और भारतीय महिलाएँ

डॉ. सुरेखा लक्कस
सहायक प्राध्यापक, हिंदी विभाग, एम.जी.एम.विश्वविद्यालय, छत्रपति संभाजीनगर

पुरुष प्रधान समाज रहा
रूढ़ियों के अनुरूप
परिवर्तन नियम जीवन का
बदल रहा हर रूप।
जो सदियों से सहती आई
लोक शर्म और लाज
साहस आज बांधकर थामे
हाथों में औजार।
आज उड़ान भरी है देखो
सपने हों साकार
धीरे-धीरे रूप को अपने
दे रही वो आकार।

हमारे समाज और राष्ट्र के विकास की धुरी नारी होती हैं। महिलाओं के विकास के बिना देश का विकास नहीं हो सकता हैं। इसीलिए नारी को जगत जननी कहा जाता हैं। नारी ही माता के रूप में अपने बच्चों का पालन करती हैं, पत्नी और बेटी के रूप में सेविका का कार्य करती हैं और देश की आन-बान शान के लिए वह वीरांगना के रूप में रक्षा भी करती हैं, ऐसी शक्ति होती हैं नारी। भारत देश में महिलाओं को देवी देवता के रूप में पूजा जाता है। वेद पुराणों में कहा गया है किसी देश की संस्कृति को समझना है तो सबसे पहले हमें उस देश की महिलाओं के बारे में जरूर जानना चाहिए।

आज के युग में नारी शक्ति का एक अहम विषय भी बन चुका हैं। जिस देश की महिलाओं का विकास नहीं हुआ, वह देश आगे विकास ही नहीं कर सकता। देश और समाज के उन्नति का एक ही रास्ता है वह है महिलाओं और बेटियों को जागरूक करना। एक शिक्षित नारी अपने परिवार के साथ समाज का भी उद्धार करती है।

भारतीय महिला आज भारतीय समाज में महत्वपूर्ण भूमिका निभा रही है।, वे विभिन्न क्षेत्र में सफलता प्राप्त कर रही है और नेतृत्व भी दिखा रही है। आज नारी के लिए कौनसा भी क्षेत्र ऐसा नहीं है, जहाँ उसने कदम नहीं रखे हैं।प्राचीन काल से महिलाओं का योगदान रहा हैं। उन्होंने अनेक समस्याओं का सामना करके धीरे-धीरे अपने गुणों के बल पर अपना अस्तित्व तथा पहचान बनाई है। उन्होंने शिक्षा, व्यापार, राजनीति, और कई क्षेत्रो मे अपना स्थान बनाया है।

कल की बात करे तो, भारतीय महिलाओं को समाज में अधिक समस्याओं का सामना करना पड़ता था, जैसे शिक्षा की कमी, सामाजिक प्रतिष्ठा की कमी. और औरतो के अधिकार से वंचित रहना । 'चूल आणि मूल' इस उक्ति के अनुसार ही उन्हें अपना जीवन बिताना पडता था। हर चीज़ के लिए उन्हें दूसरों पर निर्भर रहना पडता था।स्वामी विवेकानंद के कथनानुसार कोई राष्ट्र तब तक अपना पूर्ण विकास नहीं कर सकता जब तक प्रत्येक नागरिक राष्ट्र के विकास में भागीदार नहीं बनता।

महात्मा ज्योतिबा फूले तथा सावित्री बाई फूले इनके अथक प्रयास से लडकियो के लिए शिक्षा का मार्ग खुला। धीरे-धीरे महिलाओं में जागरुकता हुई और वह परिवर्तन के लिए तैयार होने लगी।वह शिक्षा के कारण सक्षम होने लगी।वह अपने परिवार के उदर निर्वाह के लिए अपने पतिका हाथ बंटाने लगी। तब भी महिलाओं को समस्या का सामना करना पडता था।

'चलना' यह प्रकृति का नियम है। जो रुक जाता है वह आगे नहीं जाता। इसका उदा. हमे तमिल नाडू के पुडूकोट्टई जिले का मिलता है। यह जिला सबसे पिछाडा है । वहाँ की महिलाओ ने 'पहिया' को अपना प्रतीक मानकर (याने साइकिल) आगे जाने को अपना लक्ष्य माना। उन महिलाओ के सामने भी बहुत समस्या खडी हो गई पर फिर भी उन्होंने हार नहीं मानी। जैसे की गाँव के लोग उनके खिलाफ़ हो गाए, फब्तियां कसने लगे, मारने लगे। फिर भी उन्होंने साइकिल चलाना नहीं छोड़ा। वहाँ पर सब्जियाँ बेचने जानेवाली, खदानों में काम करनेवाली औरतो को इस परिवर्तन से बहुत लाभ हुआ। उन्होंने उनके इस प्रगति के कारण 1992 में अंतर्राष्ट्रीय महिला दिवस के बाद अब यह जिला कभी भी पहले जैसा नहीं हुआ ।

हमें गर्व होना चाहिए कि भारतीय महिलाएं अपने प्रयासों और संघर्ष के माध्यम से आज समाज में अधिक समानता और सुरक्षा प्राप्त कर रही है, और भविष्य में भी और अधिक सकारात्मक बदलाव लाएगीपर फिर भी महिलाएँ स्वतंत्र है? नहीं आज भी महिलाओ के सामने समस्याओं का भंडार भरा हुआ है। समस्याये पहले भी थे आज भी है, सिर्फ उसका स्वरूप बदल गया है।

21वी सदी में सबसे चिंता का विषय है,महिला सशक्तीकरण । हम हररोज देखते है की आज भी महिला सामाजिक बुराइयों का शिकार बनती है। अगर महिलाओं को अर्थिक, सामाजिक और रणनीतिक स्थिति अवगत उत्थान की प्रक्रिया में सक्षम बनाया जाए तो वहमहिला सशक्तीकरण से तात्पर्य है कि महिलाओं के व्यक्तिगत एवं सामुदायिक जीवन की अध्यात्मिक, राजनीतिक, सामाजिक, शैक्षिक, लैंगिक या आर्थिक ताकत को बढ़ाना | आज भी कई जगह महिलाओ को पुरुष के बराबर नहीं माना जाता है। पश्चिमी समाजों में महिलाओं को जीवन के सभी क्षेत्रों में समान अधिकार और दर्जा मिला हो लेकिन लैंगिक विषमता और भेदभाव आज भी भारत में पाए जाते हैं। कभी कभी महिलाओं को देवी के रूप में देखकर उसका सम्मान किया जाता है तो कभी-कभी उसके सम्मान को ठेस पहुंचाकर निचे गिरा दिया जाता है। महिलाओ को मतदान का अधिकार देने के लिए एक आंदोलन किया गया । उस आंदोलन को'नारीवाद' का नाम दिया गया। यह नारीवाद शब्द 1880 से चला आ रहा है लेकिन यह एक आंदोलन के रूपमें इसका प्रयोग 1960 के दशक में हुआ।

'फेमिनिष्ट' वे पुरुष और महिलाएँ भी जिन्होंने सामाजिक, आर्थिक और राजनितिक समानता के लिए महिलाओ की ओर उनके अधिकारो को लिखा, बोला और काम किया। प्रसिद्ध लेखिका 'रेलेका बेस्ट ने नरिवाद को अपनी अब तक की प्रसिद्ध टिप्पणियों के साथ परिभाषित किया, मैं खुद कभी यह जानने में सक्षम नहीं रही कि नारीवाद क्या है, मैं केवल यह जानती हूँ कि जब भी मैं भावनाओं को व्यक्त करती हूँ, तो लोग मुझे एक नारीवादी कहते हैं, जो मुझे एक डॉरमेट या वेश्या से अलग करती है।

भारत की महिलाएं अब राजनीतिक, सामाजिक, घरेलू और शैक्षणिक सभी क्षेत्रों मे पुरुषों के साथ प्रगति और मुक्ति तथा समानता का दर्जा प्राप्तकरती है। मुक्त भारत मे महिलाओं ने प्रधानमंत्री राजदूत, कैबिनेट मंत्री, विधायक राज्यपाल, वैज्ञानिक, इंजीनियर डॉक्टर, अंतरिक्ष शोधकर्ता, दिग्गज आईटी विशेषज्ञ सार्वजनिक अधिकारियों कई अन्य जिम्मेदार पदों को स्वीकार किया है। उनकी आवाज अब पुरुषों की तरह सशक्त महत्त्वपूर्ण हैं। वह सरकार बनाने या खारिज करने में बराबर की हिस्सेदार है।फिर भी इक्कीसवीं सदी में उन्हें अनेक समस्याओं का सामना करना पड़ता हैं।

इक्कीसवीं सदी में भी महिलाओं को कई समस्याओं का सामना करना पड़ रहा है, जो विभिन्न भूमिकाओं, आर्थिक स्थितियों, और समाज के परिप्रेक्ष्य में अलग-अलग हो सकती हैं।

इसीलिए महिलाओं की समस्याओं का संवाद करना महत्वपूर्ण है, और यह कुछ मुख्य क्षेत्रों में हो सकती है:

१. शिक्षा: कुछ स्थानों में अधिकांश समुदायों की महिलाएं शिक्षा की कमी का सामना कर रही हैं। भारत में अभी भी कई स्थानों पर महिलाओं को शिक्षा में प्रतिबंधित किया जाता है, और उनके पास अच्छी शिक्षा की कमी हो सकती है।

२. स्वास्थ्य: स्वास्थ्य सेवाओं की पहुंच और गुणवत्ता महिलाओं के लिए अस्वास्थ्यकर हो सकता है। महिलाओं की स्वास्थ्य पर सिरकरणीय प्रभाव पड़ते हैं, जैसे कि मातृत्व स्वास्थ्य, मानसिक स्वास्थ्य, और पुरुषों के समान परीक्षण का सामना करना।

३. आर्थिक समस्याएँ: महिलाएं आर्थिक स्वावलंबन की कमी, अच्छी रोज़गार की कमी, और उचित सूचना और अनुभव की कमी की वजह से आर्थिक समस्याओं का सामना कर सकती हैं।वेतन में विभिन्नताओं के कारण, महिलाएं उपहारिकता में समस्याओं का सामना कर सकती हैं।

४. नेतृत्व और समाज में भागीदारी: महिलाओं का नेतृत्व में भाग और समाज में भागीदारी को बढ़ावा देने के लिए अधिक कदम चुनने की आवश्यकता है।

५. सामाजिक बदलाव: महिलाओं के समाज में समान अधिकार की मांग का सामाजिक बदलाव अब भी चुनौतीपूर्ण हो सकता है, और उन्हें समाज में उचित समानता दिलाने के लिए संघर्ष करना पड़ सकता है।

६. हिंसा: महिलाओं के खिलाफ शारीरिक और मानसिक हिंसा की घटनाएं भी एक गंभीर समस्या हैं।

७. सामाजिक समस्याएं: दहेज़दारी, त्रासदी, और अन्य सामाजिक प्रक्रियाओं के चलते महिलाएं समस्याओं का सामना करती हैं।

८. नेतृत्व और साक्षरता: महिलाओं का नेतृत्व में भाग और उनकी साक्षरता को बढ़ावा देना आवश्यक है।समाज में महिलाओं के अधिकारों का समर्थन करने, उनकी सुरक्षा को सुनिश्चित करने, और उन्हें समाज में जीवन की अच्छी गुणवत्ता सुनिश्चित करने के लिए सामाजिक प्रक्रियाओं में सुधार करना महत्वपूर्ण है।

कामकाजी महिलाओं की समस्याएँ कई तरह की हो सकती हैं और इनमें से कुछ प्रमुख समस्याएँ निम्नलिखित हैं:

१. **वेतन में असमानता:** कई स्थानों पर महिलाएं अपने पुरुष समर्थकों की तुलना में कम वेतन कमाती हैं, जो वेतन में असमानता की समस्या बना सकता है।

२. बाल-सुखानी का दबाव: कामकाजी महिलाएं अक्सर घर के काम और पेशेवर काम को संतुष्टता से संभालने का दबाव महसूस कर सकती हैं, जिससे सेल्फ केयर और मानसिक स्वास्थ्य पर बुरा असर पड़ सकता है।

३. असुरक्षित कामकाज: कुछ महिलाएं असुरक्षित कामकाज में काम करने के लिए मजबूर हो सकती हैं, जिससे उनकी सुरक्षा को खतरा हो सकता है।

४. कैरियर की रूकावटें: महिलाएं परिवारिक और सामाजिक दबाव के चलते अपने कैरियर की रूकावटें और संकटों का सामना कर सकती हैं।

५. कामकाजी महिलाओं की अधिक जिम्मेदारियों की ओर से अधिक दबाव :

कामकाजी महिलाएं अक्सर घर के और बाहर के काम दोनों को संतुष्टता से संभालने की जिम्मेदारी उठाने के लिए दबाव महसूस कर सकती हैं। कामकाजी महिलाओं को चुकि घर बहार दोनों जगह भूमिका का निर्वाह करना पड़ता है फलस्वरूप उन पर कार्य का बोझ तो बढ़ता ही है साथ ही कार्य स्थल पर एवं परिवार दोनों ही स्थान पर उनका कार्य प्रभवित भी होता है। कार्यस्थल में यौन शोषण लिंग विभेदीकरण एवं असुरक्षा जैसी समस्यायों से ये महिलाएँ जूझती हैं। अधिकांश महिलाओं के नौकरी करने का कारण आर्थिक विवशता है किन्तु अनेक महिलाएँ आर्थिक स्वतंत्रता अपनी विशिष्ट पहचान बनाने के लिए नौकरी करती है।

६.अधिकारों की कमी:

कामकाजी महिलाएं अक्सर अपने कामकाजी अधिकारों की कमी का सामना करती हैं, जैसे कि अच्छी वेतन, स्वास्थ्य सुरक्षा, और अवसरों की समस्या।

इन समस्याओं का समाधान महिलाओं के कामकाजी अधिकारों की समझदारी और उनके लिए समर्थन प्रदान करके किया जा सकता है। साथ ही, सरकारी नीतियों और समाज के बदलते धार्मिक मान्यताओं के साथ समाज में सामाजिक परिवर्तन भी इस समस्या का समाधान करने में मदद कर सकता है।

शहरी पढ़ी-लिखी युआ महिलाएँ भी अविवाहिता, विश्व या परित्यक्ता होने पर घर में किसी पुरुष या बड़ी उम्र की महिला के साथ ही स्वयं को सुरक्षित समझती हैं l वर्ना नहीं l जब तक वह आत्मनिर्भर तथा कोई अधिकारी पद से सुशोभित नहीं होती तब तक वे समाज भूखे भेडियों की निगाह बच नहीं पाती l

महिलाओं के अधिकारों का समर्थन करने, उन्हें समाज में जीवन की अच्छी गुणवत्ता सुनिश्चित करने, और उनकी समस्याओं का समाधान करने के लिए सामाजिक और सांविदानिक प्रक्रियाओं में सुधार करना महत्वपूर्ण है।

नवयुग की माँग है कि लड़कियों को प्रारम्भ से ही स्वतन्त्र चेतना संस्कार देकर उनका सहज मानवीय ढंग से विकास किया जाए— विकास मानवीयता आधारित हो न कि मात्र 'नारीत्व के आग्रह पर युगों से दलित, पीड़ित रहने के कारण जो हीनता के संस्कार बन गये थे, उन्हें आधुनिक भारतीय नारी के अपने रक्त और प्रस्वेद से इस प्रकार धो दिया है कि आगामी युग की नारी को उस पर कोई रंग नहीं चढ़ाना पड़ेगा। भारतीय नारी को पश्चिम की आत्मघाती प्रवृत्तियों का अन्धानुकरण कर अपने पैर नहीं काटने, अपनी संस्कृति के अनुकूल पैर मजबूत बनाने हैं ताकि सहयात्रा दुःखद न हो। मानवी रूप में उसे स्वीकार कर उसके मानवीय अधिकारों का प्रश्न उन्नीसवीं शती के सुधारकों ने उठाया। इक्कीसवीं सदी में वह स्वयं झाँसी की वीरांगना होगी क्योंकि उसकी अपनी शक्तियों की खोज न समाप्त हुई है न असफल। उसकी यात्रा आलोक से और अधिक आलोक की ओर ही होती रही है। यही सब समस्याओं का समाधान है। 'स्त्री' रूप से उठाकर 'मानवी' रूप में प्रतिष्ठापित करने का प्रयत्न ही सब समस्याओं का निदान है, उपचार है। पाश्चात्य आयातित मूल्यों से उभरी हुई समस्याएँ हमारे यहाँ हलरहित हैं। भारतीय महिला तमाम बनी-बनायी नाशकारी रूढ़ियों को नकार कर अपनी अर्द्धमानव स्थिति को अस्वीकार कर सम्पूर्ण मानव बनने और चेतना को संघर्षरत रखने के लिए प्रयत्नशील है। समाज में अपनी अहम भूमिका के साथ स्थापित होना चाहती है। समाज में इन नये मूल्यों का निर्माण करने से ही नये युग की नयी नारी की नयी छवि उभरेगी।

"हजार बुझे दीपक एक दीप नहीं जला सकेगा। एक जला दीपक दीवाली मना सकता है। युग बदला समस्याएँ बदलीं। आप अपना विवके जागृत रखिए। आज हर एक नारी को सिंहवाहिनी होना है।"

संदर्भ:

1. वसंत – एन,सी,आर.टी . पुस्तक
2. निबन्ध मातृभूमि देवो भव – महादेवी वर्मा - संभाषण' पृष्ठ-15 |
3. अन्तर्राष्ट्रीय महिला वर्ष 1975 के अवसर पर प्रसारित संदेश— इंदिरा गाँधी ।
4. महिला साहित्यकारों का नव चिंतन
5. Annapurna Nautiyal, Himanshu Bourai. (2009). "Women Empowerment in GarhwalHimalayas: Constraints and Prospects', Kalpaz Publications, Delhi.
6. Brady, Martha (2005). Creating Safe Spaces and Building Social Assets For Young Women In The Developing World: A New Role For Sport. Women's Studies Quarterly 2005, vol.33, no. 1&2

मृणाल पांडे के कथा साहित्य में राजनीतिक चुनौतियों से जूझती हुई नारी का विमर्श ।

डॉ. संतोष बी. तमखाने
[हिन्दी विभाग प्रमुख] श.ता.एज्यु. सोसायटी अँड को.ऑप. एज्यु. सोसायटी लि.संचलित, सिनिअर आर्टस् महिला महाविद्यालय शहादा. जि. नंदुरबार.

राजनीति का मूल संकल्प है जनहित, जनमंगल और जनकल्याण ।किन्तु राजनीति में अधिकार एवं भोग लालसा के कारण जनकल्याण, जनहित की भावना लुप्त हो गयी है ।हमारे गणतांत्रिक देश मे वोटों की ऐसी राजनीति बन गई है, जिसमे घोडा और गधा एक बराबर है ।मस्तिष्क की अपेक्षा खडे हुए हाथों की निर्णायक भूमिका होती है, जिसमें जब चाहो हाथों को खरीद लो और उन्हें अपने पक्ष में खडा करलो ।सत्ताधारी राजनीतिक दल जनसेवा के धर्म को भूलकर सिंहासन धर्म को समर्पित हो है ।सिंहासन एक वंश में ही रहे और सत्ता एक व्यक्ति में ही रहे केवल इसी के लिये सारे प्रयत्न केंद्रित हो रहे है । "विरोधी राजनीतिक दलों का अनुशासनहीन आचरण न केवल जनद्रोही और जनघाती ही सिद्ध हुआ हैबल्की अपने देशद्रोही होने की गवाही भी दे रहा है ।ऐसे दुषित वातावरण में सामान्य जन की स्थिति निरंतर बिगडती जा रही है ।वह अपने अधिकारों से वंचित हुआ और सभी के हाथो प्रचलित भी ।"[1]

वर्तमान राजनीति में जो भ्रष्टाचार, दिखावा, शोषण, भाई-भतिजावाद, मूल्यों का पतन आदी है वह किसी से छीपा नहीं है । वास्तव में राजनिति का क्षेत्र ही ऐसी विषैली बीजभूमि बन गया है, जिसमें अनेकानेक सामाजिक असंगतियाँ दुर्दैव और घोर यंत्रणाएँ मानव जीवन में पल्लवित होती है, सत्ता हथियाने हेतु हर तरह से भ्रष्टाचार और धोखा किया जाता है । मंत्रीपद प्राप्त करने हेतु किस कदर सारे मूल्यों और नैतिकता को ताक पर धर दिया जाता है । जनसाधारण के मतों को अपने पक्ष मे करने हेतु किस तरह प्रलोभन दिये जाते है । पैसा पानी की तरह बहाया जाता है और अपने स्वार्थ की सिद्धी हेतु किस तरह निरपराध तत्वों को बलि का बकरा बनाकर अपराधियों को शरण दे दी जाती है । यह सारी बातें समस्याएँ नहीं है, केवल स्थितियां है, जो समग्र रूप से समाज के सामने, राष्ट्र के सामने ऐसे भयानक परिणामों को जन्म देती है कि उनका निदान प्राप्त करना प्रायः असंभव हो जाता है । इन सारी स्थितियों के उपचार की आवश्यकता जब समाज अनुभव करता है, तब बिकट समस्या का रूप ग्रहण कर लेती है । यह गलत नहीं है कि सारी स्थितियाँ ही राजनीति के रंगमंच से उभरकर राजनीति और समाज का कोढ बन गयी है।

भारतीय राजनीति अलग-अलग विचारों से प्रभावित है।किसीभी युग का साहित्य विचारधाराओं से अछूता नहीं रहता । समकालीन महिला कथाकार मृणाल पांडे का कथा साहित्य भी इस बात का अपवाद नहीं है ।मृणाल पांडे के कथा साहित्य में विभिन्न विचारधाराओं का प्रभाव दृष्टिगत होता है; जिसमें लोकतंत्र की व्यवस्था, समाजवाद, गांधीवाद प्रमुख है ।प्रजातंत्र की मुख्यधारा है संविधान जिससे देश में हर व्यक्ति को हर क्षेत्र में कार्य करने की छूट मिली है ।देश के चुनाव में हिस्सा लेने का सभी को अधिकार है ।हर व्यक्ति को वोट देने का हक मिला है ।मृणाल पांडे के कथा साहित्य में प्रजातांत्रिक व्यवस्था के संदर्भ परिलक्षित होते हैं ।'रास्तोंपर भटकते हुए' उपन्यास में मृणाल पांडे जी ने प्रजातांत्रिक व्यवस्था पर रोशनी डाली है । उपन्यास में

पत्रकारिता की राजनीति के संदर्भ में उपन्यास की नायिका कहती है "मालूम है मंजरी, पत्रकारिता में सफल होने की पहली शर्त अब क्या है ? कनेक्शन । अगर सचमुच मामले की तह तक पहुँचकर गुत्थी सुलझानी हो, तो तुम्हें काम पर लौटना पड़ेगा । लेकिन बिना पुराने कनेक्शन खटखटाएँ यह तुम्हारे लिए भी असंभव है ।"[2] प्रस्तुत उपन्यास की नायिका मंजरी गांधीवादी विचारधारा से प्रभावित है, वह सोचती हैं गांधीवादी विचारधारा को मानने वाले व्यक्तियों को काफी यातनाएँ झेलनी पड़ती है वह सोचती है, "भला राजनेता अपने देसी मतदाताओं तक और विदेशी कंपनियों, देसी बाजारों तक कैसे पहुंचती है? हिंदी का मतलब मजबूरी । मजबूरी का नाम महात्मा गांधी । महात्मा गांधी के नाम पर प्रतिमाएँ ही लगाई जा सकती है ।"[3]

'अपनी गवाही' उपन्यास की पत्रकार कृष्णा तथा 'पटरंग पुराण' उपन्यास की नारी पात्र हेमा, सुनैना तथा आमा आदि पात्रों पर गांधीवादी विचारधारा का प्रभाव परिलक्षित होता है। राजनीति समाज का अभिन्न अंग है। भारतीय स्वतंत्रता के पश्चात राजनीति ने हर क्षेत्र में अपना स्थान बना लिया है। वर्तमान समाज में राजनीति एवं राजनेता स्वार्थोन्मुखी हो गए है, जनता का शोषण किया जा रहा है, स्वाधीनता के पश्चात हमने जो भोगा है उसे मृणाल पांडे जी ने अपने कथा साहित्य में बड़ी कुशलता के साथ चित्रित किया है। राजनीति के चलते राजनीति क्षेत्रों एवं समाज का अध:पतन हो रहा है।

'बचुली चौकीदारीन की कढी' संग्रह की 'लेडीज' कहानी में सुनील की मां राजनीति अध:पतन को देखकर काफी अफसोस जाताती है। राजनीति में आए बदलाव तथा अध:पतन ने सांप्रदायिकता को बढ़ावा दिया है। माँ सुनील कहती हैं, "कैसा जमाना आ गया है, हर जगह खून-खराबा, लड़ाई, फसाद, गुस्सा, नफरत पहले भाईचारा था। हिंदू, मुसलमान, सिख कभी ऐसा सोचा भी नहीं हम लोगों ने"[4]

'देवी' उपन्यास में कथावाचिकाओंसे स्पष्ट होता है कि भ्रष्ट नेताओं के कारण संपूर्ण वर्ग में राजनीति का अध:पतन हुआ है। समाज में व्याप्त राजनीति और अव्यवस्थाअध:पतन का उदाहरण कथावाचिकाओंके माध्यम से प्रस्तुत किया जा सकता है। "हम जो कथावाचिकाएँहैं, कथावाचिका इन सब प्रपंचों की मार्फत मां केनाम की ओट में जमीन हड़पने वाले भूमाफिया भ्रष्ट निरंकुश राजनेताओं ग्रामीण इलाकों के बौराई नवधनाढ्य और पीत पत्रकारिता में बैठे इन सबके बिट्टू पत्रकारों की एक बड़ी जमात को संयुक्त तंत्र बनाते देख सकती है।वह मंडराते फिरते हैं कि मूल गाथाओं में उन्हें कहीं झांक दिख जाए तो वह सेंध लगाकर सत्य की जगह और सत्य को स्थापित कर दे चटपट।"[5]

'एक ट्रेजेडी' कहानी में मालिनी मौसी अंग्रेजी स्कूलों में बच्चों को पढ़ाना आवश्यक मानती है, लेकिन क चाचा आज भी हिंदी प्रेमी है तथा बच्चों को हिंदी स्कूलों में पढ़ाने का पक्ष लेते हैं।उनके अनुसार हिंदी पढ़कर ही नेता कल को देश की भागदौड़ संभाल पाएंगे।इस पर मालिनी मौसी क्रोधित होकर कहती है, "राजनीतिक प्रोपेगेंडा है जी सब, इन सब हिंदी प्रेमियों के बच्चे इन स्कूलों में पढ़ते हैं जरा यह भी तो पूछ कर देखो"[6] प्रस्तुत कहानी में चुनाव की राजनीति का भी चित्रण मिलता है।लोकतंत्र में चुनाव का महत्वपूर्ण स्थान होता है।मृणाल पांडे जी ने समकालीन राजनीति जो मात्र चुनाव वोट एवं कुर्सी की राजनीति बन गई है उसका मार्मिक चित्रण किया है। प्रस्तुत कहानी 'एक ट्रेजेडी' की सुधा और उसके भाई के वार्तालाप से यह स्पष्ट होता है कि, चुनाव के दौरान वस्तुओं के मूल्य घटा दिए जाते है और सत्ता प्राप्त करते ही दो-तीन गुना बढ़ाकर पेश कर दिए जाते हैं।जैसे, "हूँह, छोटे कंधे उचकाता है। सभी को पता है कि वह फिर होने लगा है फिर सिर्फ तमाशा ही तो है हरबार।

"मान लो फर्क पड़ा है ? तब ?"

"अखबार पढ़ती हो कभी ?"

"मतलब क्या ? अरे वोट का मतलब ही क्या रह गया।"[7]

वर्तमान स्थिति में सभी नेतागण लोगोंका विश्वास खो चुके है।आज का राजनीतिक मित्र न जाने कब विरोधीदलोंमें बैठजाए कहा नहीं जा सकता।सर्वत्रपूर्ण अनिश्चय की स्थिति है।राजनीति के कारण कुछ नेता साम दाम दंड और भेद की नीति से भी बाज नहीं आते। लेखिका मृणाल पांडे के कथा साहित्य में राजनीति के क्षेत्र में असामाजिक तत्व तथा भाई भतीजावाद का चित्रांकन भी मिलता है।

मृणाल पांडे द्वारा लिखित 'अपनी गवाही" उपन्यास में भ्रष्ट नेताओं को सत्ता का दलाल कहा गया है, इस तथ्य को बताते हुए लेखिका ने लिखा है, "कृष्णा को यह बात याद हो आयीकि जब बीवी को पुरस्कार मिला था तब वह यह चर्चा थी कि अकेले देवेश्वर ने ही इस फैसले के खिलाफ अपनी आपत्ति दर्ज कराई थी।तब उन्होंने बहुत तीखे स्वरों में कहा था,"वह अब लेखक नहीं सत्ता का दलाल है अब वह कविनहीं रहा"[8] इस प्रकार कहा जा सकता है कि सत्ता का दुरुपयोग करनेवाले अक्सर सत्ता के दलाल कह जाते हैं।एक अन्य स्थान पर मृणालजी ने लिखा है कि पुस्तक के लोकार्पण समारोह से जब मै लौटी तब सोचा की निहायत ही भोंडे किस्म का यह समारोह था।लेखिका ऐसे भ्रष्ट नेता की सुपुत्री के बारे में सोचती है, "यह किताब एक कैबिनेट मंत्री की अकाल परिपक्व पुत्री की कविताओं का संग्रह था;क्योंकि पिता का सभी कला अकादमीओंपर नियंत्रण था, सारा अनुदान वही बांटते थे। इसलिए उनकी बेटी के रचनात्मकता को निखारने, चमकाने और सामने लाने में इन संस्थाओं के चाटुकार लोग कसर नहीं छोड़ सकते थे।"[9] संक्षेप कहा जा सकता है कि प्रायः भ्रष्ट नेता अपना ही लाभ देखते है तथा चाटुकार लोग भी उनका ही गुणगान करते है।

'तुम और वह और वे'कहानी में नायिका के मित्र हर्ष की माताजी पर राजनीति का प्रभाव दृष्टिगत होता है कहानी का उद्धरण इसी तथ्य की ओर संकेत करता है, " बहुत अच्छी आजकल एक नया घर बनाने में जुटी है, तुम्हें तो मालूम ही है कि वे खाली कतई नहीं बैठ सकती.... माँ तो बस हर बात देश और समाज वगैरे के आम बातो को लेकर सोचती है।"[10]

वर्तमान राजनीति ने पुलिसप्रशासन को भी भ्रष्ट बना दिया है ।आज रक्षक ही भक्षक बन गए है ।घूस-रिश्वतखोर, लूट-खसोट जैसे विघातक कार्यों में अपने दायित्व का अनुभव करनेवाली पुलिस तंत्र से सामान्य आदमी भयभीत हो गया है । मृणाल पांडे के कथा साहित्य में राजनीति से प्रभावित पुलिसों की इन प्रवृत्तियोंपर गहरा व्यंग्य किया गया है ।मृणाल पांडे राष्ट्र, समाज एवं जनता के विकास में बाधा उत्पन्न करनेवाले हर विघातक तत्वों के प्रति अपना आक्रोश व्यक्त करती है । इस दृष्टि से उनका 'रास्तोंपर भटकते हुए' उपन्यास उल्लेखनीय है जिसमें राजनीति से प्रभावित न्याय व्यवस्था पर भी व्यंग किया हुआ मिलता है ।

स्पष्ट है कि मृणाल पांडे स्वयं भ्रमणशील व्यक्तित्व होने के कारण भारतीय राजनीति के संपर्क में आयी। मीडिया, पत्रकारिता आदि उनके कर्मक्षेत्र के विविध पहलू रहे हैं ।इससे उनके कथा साहित्य में राजनीतिकचुनौतियों से जूझती हुई नारी पात्रों का संवेदनशील चित्रण मिलता है, जो वर्तमान समय में भी प्रासंगिक है।उनके कथासाहित्य में राजनीति से संबंधित शायद ही कुछ बातें छुट्टी हो ।राजनीति के तले सभी क्षेत्रों से प्रभावित नारी को लेकर उन्होंने लेखनी चलाई है ।इस दृष्टि से उनका कथा साहित्य विचारणीय है ।

सारांश

संक्षेप में कहा जा सकता है कि भारतीय राजनीति के सिद्धांत,मूल्य जनहित के लिए है किंतु धीरे-धीरे उसमें भ्रष्ट नेताओं का प्रवेश हुआ और आगे चलकर हमारी राजनीति को दीमक लग गया। धीरे-धीरे जनहित की भावना लुप्त हो गई । लोकतांत्रिक व्यवस्था होने के कारण चुनाव के समय जनता ही नेता का चुनाव करती है और वही नेता चुनकर आने के पश्चात जनता का शोषण करता है ।इसलिए देश में वोटों की ऐसी राजनीति बन गई है; जिसमें घोड़ा और गधा एक बराबर रह गया है ।वर्तमान भारत में अब भ्रष्टाचार, दिखावा, शोषण, भाई- भतीजावाद, मूल्यों का विघटन आदि इसी राजनीति के अंग बन गए है ।सत्ता हथियाने के लिए दल बदलू वृत्ति नेताओं में दिखाई देती है। मंत्री पद प्राप्त करने हेतु मूल्यों एवं नैतिकता को ताक पर धर दिया जाता है, जनसाधारण के वोट पाने के लिए पैसा पानी की तरह बहाया जाता है, इन सारी भीषण समस्याओं का चित्रण विशेषकर नारी समाज के परिप्रेक्ष्य में मृणाल पांडे के कथा साहित्य में बराबर चित्रित हुआ है ।'रास्तोंपर भटकते हुए' उपन्यास में मृणालजी ने प्रजातांत्रिक व्यवस्था पर प्रकाश डाला है, साथ ही पत्रकारिता, गांधीवाद का नारी पर पडा प्रभाव आदि मुद्दों पर व्यंग किया है। 'अपनी गवाही' उपन्यास में पत्रकार कृष्णा तथा 'पटरंगपुराण' उपन्यास की हेमा, सुनैना, आमा आदि नारी पात्रों पर राजनीति से प्रेरित गांधीवादी विचारधारा का प्रभाव दृष्टिगत होता है । 'चौकीदारीन की कढ़ी' कहानी की 'लेडीज' कहानी में सुनील मां राजनीति से ज्यादा राजनीतिक पतन से दुखी दिखाई देती है ।'देवी' उपन्यास में राजनीतिक अध्यात्मिकता का चित्रण मिलता है । 'अपनी गवाही' उपन्यास भ्रष्ट नेताओं का पर्दाफाश करता है । 'तुम और वह और वे' कहानी में भी समस्त नारी पात्रों पर विशेषता माताजी पर राजनीति का प्रभाव दृष्टिगत होता है। मृणाल पांडे समकालीन लेखिकाओं में विशेष स्थान रखती है ।निरंतर भ्रमणशीलता के कारण विभिन्न क्षेत्रों की जानकारी एवं अनुभूति उनके कथा साहित्य में दृष्टिगत होती है । राजनीतिक, मीडिया, पत्रकारिता, संवाददाता, आदि उनके जीवन के महत्वपूर्ण पहलू रहे हैं । उनके जीवन का निचोड़ उनके कथा साहित्य में विशेषता नारी पात्रों के चरित्र मेंप्रतिबिंबित होता है हुआ दिखाई देता है ।

संदर्भ ग्रंथसूची

1. 'हिंदी नाटक और लक्ष्मी नारायण की रंग यात्रा' - डॉ.चंद्रशेखर पृष्ठ- 56 [प्रवीण प्रकाशन, नई दिल्ली. प्रथम संस्करण]
2. 'रास्तों पर भटकते हुए' [उपन्यास] - मृणाल पांडे पृष्ठ- 57[राधाकृष्ण प्रकाशन,प्राइवेट लिमिटेड अंसारी रोड, दरियागंज दिल्ली. प्रथम संस्करण]
3. वही-पृष्ठ – 59
4. 'बचुली चौकीदारों की कढ़ी [कहानी संग्रह] - मृणाल पांडेपृष्ठ- 61 [राधाकृष्ण प्रकाशन, प्राइवेट लिमिटेड अंसारी रोड, दरियागंज दिल्ली. प्रथम संस्करण]
5. 'देवी'[उपन्यास] - मृणाल पांडे पुस्तक आवरण तथा पृष्ठ- 62 [राधाकृष्ण प्रकाशन, प्राइवेट लिमिटेड अंसारी रोड, दरियागंज दिल्ली. प्रथम संस्करण]
6. 'बचुली चौकीदारीन की कढी' [कहानी संग्रह] -मृणाल पांडे पृष्ठ- 63[ट्रस्ट राधाकृष्णप्रकाशन प्राइवेट लिमिटेड जगतपुरी दिल्ली, प्रथम संस्करण]
7. वही - पृष्ठ- 67
8. 'अपनी गवाही'[उपन्यास] - मृणाल पांडेपृष्ठ- 65[राधाकृष्ण प्रकाशन,प्राइवेट लिमिटेड अंसारी रोड, दरियागंज दिल्ली. प्रथम संस्करण]
9. वही.पृष्ठ- 6610.
10. 'याने की एक बात थी'[कहानी संग्रह] - मृणाल पांडे पृष्ठ- 58[राधाकृष्ण प्रकाशन, प्राइवेट लिमिटेड अंसारी रोड, दरियागंज दिल्ली. प्रथम संस्करण]

मृदुला गर्ग का उपन्यास 'उसके हिस्से की धूप' में प्रेमी -प्रेमिका का संबंध चित्रण

डॉ. शेळके बी. टी.
सहयोगी प्राध्यापक, हिंदी विभाग राजर्षी शाहू कला, वाणिज्य एवं विज्ञान महाविदयालय, पार्थी

भूमिका :

हिंदी कथा साहित्य में महिला उपन्यासकारों का मौलिक योगदान रहा है । जिसमें प्रमुखत: प्रभा खेतान, नासिरा शर्मा, मेहरूनिस्सा परवेज, मन्नु भंडारी, मंजूला भगत, राजी सेठ, सुर्यबाला, उषा प्रियवंदा, ममता कालिया, मैत्रेयी पुष्पा, मृदुगा गर्ग आदि। सबंध महिला कथाकारों ने महिलाओं के विभिन्न समस्याओं को उठाया है । अपने आत्मसम्मान के लिए वह बहुतही सजग रही है। सदियों से पीडित महिलाएँ वह अन्याय, अत्याचार सहते रही। पूरातन जितने भी ग्रंथ या साहित्य विधाएँ हैं उसमें यही प्रदर्शित होता है कि महिला कारण चाहे जो भी हो आखिर पीडा उसे ही सहन करनी पडती है। सीमोंत बुआर प्रख्यात फ्रेंच कथाकार विश्व में चर्चित "द सेकंड सेक्स' में महिलाओं पर पुरूष किसी न किसी बहाने किस तरह अन्याय अत्याचार तथा किसी भी हालत में महिला अपनेपर हावी न हो जाए उसके लिए तमाम षडयंत्र बुनते हैं । दुर्भाग्यवश आज हम आधुनिकता का दौर मानते है फिर भी हमारे मानसिकता में कोई बदलाव नहीं आया है। मृदुगा गर्ग इसी संकीर्ण मानसिकता का उहापोह करती है ..." आज, इतने दिन बाद, जितेन के कठोर आलिंगन में आकर, उसने समझा कि प्यार करना कला नहीं, जरूरत है । यूँ तो इन्सान की न जाने कितनी जरूरतें होती हैं, पर सिर्फ यही जरूरत ऐसी है जिसमें एक अन्य व्यक्ति भी सम्मिलित रहता है। बिना शोषण इसकी पूर्ति तभी हो सकती है जब दोनों की जरूरत एक हो । हाँ, जब जरूरत एक हो तो शरीर का मिलन अद्भूत अनुभव बन जाता है । बुध्दि और मन से परे, आडम्बर और प्रतिबन्धता के घेरों से मुक्त । देह क्या इतनी तुच्छ है कि कर्म करने के लिए उसे हरदम किसी-न-किसी मुखौटे की आवश्यकता है । प्यार-प्यार-प्यार। क्या शरीर के पोरों की हर पुलक, हर जुम्बिश प्यार के पास गिरवी रखी है । क्या चरमोत्कर्ष के दहलाते क्षण, शरीर के अपने नहीं, प्यार से उधार पर मिले है ।"[1]

प्रख्यात कथासाहित्यकार मोहन राकेश उन्होने अपने कहानी तथा नाटकों के माध्यम से स्त्री-पुरुष संबंध, उनके अंतर्गत संबंध तथा अनैतिक संबंधों का प्रकटीकरण किया है । इस कारण परिवार में किस तरह आपसी तनाव फैलता है तथा पारिवारिक सदस्यों में आपसी नफरत किस कदर बढती है । इसका वास्तव चित्रण किया है । सबंध विश्व में चर्चित नाटक 'आषाढ का एक दिन' इसमें कालिदास, मल्लिका तथा विलोम के प्रेम कहानी के त्रिकोण को बहुत ही जमीनीतौर पर प्रस्तुत किया है । कालिदास और मल्लिका का प्रेम सर्वश्रुत था । लेकिन कालिदास को गुप्त घराने की ओर से राजकवि के तौर पर बुलाया जाता है । हालाँकि कालिदास जाने से इनकार करता था, परंतु उसकी प्रेमिका ही उसे समझाती है कि अब आप इतने बडे ओहदे पर जा रहे हो तो यह मेरे लिए खुशी की बात है । जहाँ तक हमारी विवाह की बात है वह तो होकर ही रहेगा । आखिर हमारा मनोमिलन हो चुका है । दुर्भाग्यवश बारा बरस बीत चुके है लेकिन कालिदास गाँव में नहीं आता और एक बार आता भी है तो बिना मिले चले जाता है । इससे मल्लिका बहुत ही दुखी हो जाती है । विलोम उसे हमेशा टोकता रहता है , कहाँ है तुम्हारा प्रेमी? उसकी माँ अंबिका को अखिर विलोम कहता है कि तुम्हारें आँखों के सामने बेटी का विवाह कर लो । फिर भी मल्लिका नहीं मानती । वह कालिदास का संदेश की आस रखती है । अंतत: वह हौसला खो बैठती है और जिससे प्रेम ही नहीं जिसका द्वेष करती थी उस विलोम से विवाह करती है ।

नाटककार मोहन राकेश ने पति-पत्नि तथा प्रेमी इनके अंतर्गत संबंधों को अपने लहरों के राजहंस तथा आधे अधुरे में भी स्पष्ट किया है । लहरों के राजहंस में सुंदरी तथा नंद के माध्यम से यह स्पष्ट करने की कोशिश की है कि एक तरफ राजसत्ता है, धन दौलत है, मधीरा, नगरवधू, तमाम ऐश्वर्य की प्रस्तुती है । तो दूसरी ओर मन की शांति है। नंद स्वयं यह तय करने में अस्वस्थ है कि उन्हें धन की ओर जाना है कि मन की शांति की ओर । जिस तरह समंदर हो या नदियाँ हो जो लहरें उछलती है । उन लहरों पर सवार व्यक्तियों को यह समझ में नहीं आता कि मेरे दाएँ में क्या और बाएँ में क्या है ? और क्या सही और क्या गलत यह समझ न पाने की स्थिति नंद की होती है । उसी का

नाम लहरों का राजहंस है । इसी तरह आधे-अधुरे में सावित्री पती के मील में लगी आग के कारण उसके पति घरपर ही रहना पसंद करते थे । उनका भारी आर्थिक नुकसान हुआ था । पत्नि सावित्री परिवार संभालने के लिए रोजगार करती थी । पैसों के लालच में वह अलग-अलग लोगों से संपर्क बनाती है । कुछ समय के लिए उसे आर्थिक लाभ तथा संतोष भी प्रदान होता है । परंतु आखिर में उसे अपने आप से ही घृणा होने लगती है । अपने पति और बच्चों को धोके में रखकर किए हुए कुकर्म को लेकर वह पश्चताती है । इस तरह राकेश ने अपने तीनों नाटकों में पति-पत्नि और उनके अंतरिक संबंधों को उदघाटित किया है ।

जिस तरह राकेश ने अपने नाटकों में पति-पत्नि के अंतरिक संबंधों को तथा आपसी तणाव को प्रकट किया है। उसी तरह मृदुला गर्ग अपना उपन्यास 'उसके हिस्से की धूप' में प्रस्तुत करती है । सुर्यबालाने अपना चर्चित उपन्यास 'यामिनी कथा' में पति-पत्नि के यौन संबंधों के तृप्ती तथा अतृप्ती की समस्या को उठाया है । बहुत ही सादगी से उन्होने अपने उपन्यास 'यामिनी कथा' 'अग्निपंछी' 'मेरे संधि पत्र' में उठाया है । इसी तरह मृदुला गर्ग ही उतनी स्पष्टता से महिलाओं के समस्या पर भाष्य करती है ।..." पता नहीं जितेन को कैसा लगेगा" मनीषा ने कहा । यह तुम्हारी समस्या है । मैं तो सिर्फ इतना जानता हूँ कि मैं तुम्हें प्यार करता हूँ, तुमसे विवाह करना चाहता हूँ और बर्दाश्त नहीं कर सकता कि कोई दूसरा आदमी तुम्हारे पास आये" [2] ..."मैं तुमसे विवाह करना चाहता हूँ, यदि तुम्हारे पति तलाक देने को राजी हों जायें तो । न हो तो भी ठीक है, हम वैसे ही साथ रह सकते हैं, यदि तुम्हें आपत्ति न हो तो ।"[3]

मृदुला गर्ग अपने 'उसके हिस्से की धूप' उपन्यास के माध्यम से पति-पत्नि के अंतरिक तणाव तथा शारीरिक अतृप्ति के कारण किस तरह परिवार में तनाव फैलता है । उस तनाव के माध्यम से आपसी नाते-रिश्तों में बहुत ही चोटी के तौर पर नाते रिश्ते में दरार आ जाती है । मृदुला गर्ग का उपन्यास 'उसके हिस्से की धूप' उसका प्रमाणिक दस्तावेज है ।

उपन्यास में मनीषा और जितेन पति-पत्नि है । जितेन की व्यस्तता के कारण मनीषा उदासीन रहती है । अपनी उदासिनता को मिटाने के लिए वह प्रो.मधुकर से प्रेम-सम्बन्ध स्थापित करती है । मनीषा सुनियोजित विवाह में विश्वास नहीं करती, बल्कि उसका प्रेम-विवाह में विश्वास है । वह जीतेन से कहती है, "मैं प्रेम की बात कर रही हूँ?"

"एक ही बात है ।"

"एक ही बात जितेन, तुमने कभी प्रेम किया है ?"

"क्यों नहीं । तुमसे करता हूँ ।"

"मुझसे? विवाह का अर्थ प्रेम नहीं होता और न साथ सोने का। मुझसे प्रेम करते तो इतने शान्त भाव से मुझे मधुकर की बाँहों में छोडकर मद्रास न चले जाते ।"[4]

भारतवर्ष में ऐसी सहस्त्र नर-नारियाँ हैं जिनमें आपस में कोई प्रेम संबंध नहीं है । फिर भी वह अपनी जिंदगी में पति-पत्नि के संबंधों का निर्वाह कर रहे हो । शरीर संबंध ही उनके लिए प्रेम संबंध है । हालाँकि प्रेम संबंध यह एक अलग बात होती है । यह मनो का मिलन होता है । प्रख्यात साहित्यकार मोहन राकेश प्रेम की परिभाषा करते हूए यह कहते है, 'प्रेम क्या होता है ? भावनाओं में, भावनाओं का वरन होता है ।' मृदुला गर्ग आज के दौर में भावनाओं का किस तरह हरन हो रहा है इसे बहुतही सादगी से प्रस्तुत करती है । मधुकर कहता है "सो तो है ही । बहुत सोच-साचकर मैं तो इस निष्कर्ष पर पहूँचा है कि आदमी औरत से सबकुछ करे, बस प्यार न करे । जान-बूझकर दिमाग खराब करना है ।" मनीषा कहती है, "सबकुछ करे, ब्याह न करे।"[5] पुरुष प्रधान संस्कृति में नारी को हमेशा दोयम दर्जा दिया है । आज भले ही नारी अपने बलबूते पर पुरुष के कंधें से कंधा लगाकर कामकाज कर रही है । प्रधानमंत्री से लेकर राष्ट्रपती तक अहम अहदों पर विराजमान है । फिर भी दुर्भाग्यवश संकीर्ण मानसिकता वाले पुरुष या प्रस्तापित समाज नारी को आज भी महेज भोग की वस्तू समझता है । प्रस्तुत उपन्यास में मृदुला गर्ग ने प्रेमी-प्रेमिका संबंधं बताते हुए चित्रित किया है कि, "इसलिए मैं बिला हील हुज्जत अपनी चीज दूसरे को उठाकर नहीं दे सकता । अपनी चीज-मतलब? मतलब, तुम । मैं क्या तुम्हारी चीज हूँ ? बिल्कुल । सिर्फ मैंने तुमसे प्यार नहीं किया। तुमने भी मुझसे प्यार किया है । इसलिए तुम मेरी चीज हो और मैं तुम्हारी ।"[6] मधुकर मनीषा को अपनी चीजवस्तु मानता है ।

मृदुला गर्ग ने विवेचित उपन्यास में प्रेम की सहज सुलभ भावना को दर्शाया है । आम तौर पर नारी सहजता से प्रेम भावना व्यक्त नहीं करती परंतु प्रस्तुत उपन्यास की नायिका मनीषा नैसर्गिक तौर पर अपने मनोभावों को खोलती है । "इससे पहले कि वह स्वयं हाथ बढाकर अपने बीच के छोटे-से फासले को मिटा दे, जितेन उसे अपनी बाँहों में ले-ले । यही हुआ । वह जितेन की बाँहों में पहुँच गयी । बिना प्रस्तावना के उसने अपने होंठ उसके होंठों पर रख दिये ।" [7]

चर्चित महिला कथाकार सूर्यबाला ने अपना उपन्यास यामिनी कथा में यामिनी के माध्यम से पोहरल सेक्स की नारी कों किस तरह जरूरत होती है । इसका विवरण दिया है । वह बहुत ही शालिन शब्दों में कहती है,' मैं कितने व्यंजन प्रस्तुत करती हूँ लेकिन आप हो की महज एखाद उठाकर खुद को समेट लेते हो । यामिनी के इस वक्तव्य से उसके यौन भावनाओं की तडप नजर आती है । मृदुला गर्ग भी इसी तरह यौन संबंधों के उसके संपूर्णता के चरमोत्कर्ष पर पहूँचाती हुई कहती है, "जितेन के चुम्बन प्रश्न होते थे, जो उससे उसके शरीर की माँग करते थे, अधिक से अधिक समर्पण के लिए निमन्त्रण दे देते थे । अपने-आपमें वह कुछ नहीं थे । पर यह चुम्बन । यह प्रेम की परिणति था, प्रेम की घोषणा, अपने-आपमें एक पूर्ण क्षण ।"[8]

निष्कर्ष रूप में यह कहा जा सकता है कि प्रेम की विभिन्न धाराएँ है । वह व्यक्ति-व्यक्ति पर निर्भर करती है । कहीं प्रेम भावना सहजता से उपजती है तो कहीं उसमें असहजता होती है । मृदुला गर्ग ने इन भावनाओं के सहजता तथा असहजता में प्रेम कैसा फूलता-पलता तथा बिघडता है । इसका बहुत ही वास्तव रूप में प्रकटीकरण किया है ।

संदर्भ :

1.उसके हिस्से की धूप, (2011), मृदुला गर्ग, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, छठी आवृत्ति, पृ.39
2. वही, पृ.104
3. वही, पृ.105
4.वही, पृ.125
5. वही, पृ.46
6. वही, पृ.47
7. वही, पृ.38
8. वही, पृ.95

नासिरा शर्मा कृत उपन्यास 'ठीकरेकी मंगनी' में स्त्री अस्मिता

शोधकर्ता

डॉ. शेख मोहसीन शेख रशीद

सहयोगी अध्यापक, हिंदी विभाग, कला महाविद्यालय, बिडकीन, तह. पैठण,जि. औरंगाबाद

शोध सार:

हिंदी साहित्यके अथांग सागर में मुस्लिम अल्पसंख्यांक साहित्यकारोंका योगदान महत्त्वपूर्ण है। उर्दू, फारसी, अरबी भाषा के साथ अनेक मुस्लिम साहित्यकारोंने हिंदी साहित्यमें अपनी कलम चलाई। जैसेकी अमीर खुसरो, कबीर, जायसी, रहिम, ताज, दादू, आलम, इकबाल, सरदार जाफरी, कैफी आझमी, राहि मासूमरजा, शानी, अब्दुल बिस्मिल्ला, मेहरू निस्सा परवेज, नासिरा शर्मा, इस्मत जुगताई, मंटो, असगर वजाहत, साहिरल धुयानवी, इंशाअल्ला खान, मज़ाज, अकबराबादी, जिगर मुरादाबादी, फिराख गोरखपुरी, सागर निजामी, जावेद जैदी, हसरत जयपुरी, जावेद अख्तर आदि और कई का नाम इस फेरिस्तमें गिनाया जा सकता है। हम अच्छेसे जानते है इन साहित्यकारों की साहित्यिक उपलब्धियाँ हिंदी साहित्यकी अमूल्य निधी है। हर एक साहित्यकार अपनी पैठहर हिंदी प्रेमी के मनपर जरूर छोड़ जाता है। फिरभी मुस्लिम महिला सात्यिकारों में नासिरा शर्मा का लेखन कौशल और साजसंभार अन्य लेखकोंकी तुलना में अधिक आकर्षक और कालजयी कोटी में आता है, यह मेरी धारणा है इस बातसे सभी सहमत होगें ही ऐसा नही, पर फिरभी मुझे नासिरा शर्मा के साहित्यने अधिक आकर्षित किया है।

नासिरा शर्माने हिंदी साहित्यमें अपनी कलमसे उपेक्षित, दलित, शोषित, पिडीत और खासतौरपर स्त्री विमर्श को अधोरेखित किया। स्त्री अधिक पिडाग्रस्त जिंदगी तबजिती है जब वह समाजके साथ-साथ परिवारकी भी त्रासदी को सहती है। यदि यह पिड़ा आर्थिक, भावनिक, शारीरिक और मानसिक हो तो इसका असर स्त्री के पुरे व्यक्तित्वपर पड़ता है, इसे उजागर करने का काम निश्चित ही नासिरा शर्माने किया। नासिरा शर्माने अधिकतर मुस्लिम स्त्रीयों की घुटन और समस्याओं को वाणि देणे का काम किया। उनकी अत्यधिक कहानियाँ मुस्लिम परिवार तथा उनकी समस्याओं को व्यक्त करती है। इन कहानियों के बारे में गोपालराय लिखते है, "नासिरा शर्मा ने अपनी कहानियों में मुस्लिम जीवन के यथार्थ को उसके अनेक पक्षोंके साथ प्रस्तुत किया। पर उनके अनुभव का विशेष क्षेत्र मुस्लिम परिवार में नारी नियति और उसका अमानवीय शोषण है, इन कहानियों को मुस्लिम समाजका दर्पण कहा जा सकता है।"[1]

नासिरा शर्मा अपने युगकी एक सशक्त साहित्यकार है। उनकी कहानियों तथा उपन्यास के विषय भारतीय समाज में व्याप्त नारी समस्याएँ है। साथ ही समाज में व्याप्त कुप्रथाएँ, गरीबी, भूख, मिथ्या आडम्बर, दुराचार और नारी विमर्श प्रमुखतासे रहे है। उनके लेखन कौशलको उनके उपन्यास 'ठीकरे की मंगनी' के द्वारा समझने की चेष्ठा हम करेंगे।

बीज शब्द : नारीविमर्श, आडम्बर, सामाजिकदृष्टि, कुप्रथाएँ, समस्याएँ, जातियता, साम्प्रदायिक मुद्दे आदि।

प्रस्तावना :

हिंदी उपन्यासकारों की लंबी फेरिस्तमें मुस्लिम साहित्यकारों का योगदान अक्षुण्ण है। उन्होंने खासतौरपर अपने ही समाजका दर्पण समाज के सम्मुख खड़ा किया है। वे कहीं भी कुप्रथाओं को लताड़ते नही डरे नही अच्छे मूल्य, संस्कृति, सभ्यता तथा मान्यताओं को पेशकरने में पिछे हटे, बल्कि वे आगे बढ़ते देखे जा सकते है। मुस्लिम साहित्यकारों के कलमसे 'भारत-पाकिस्तान' के बटवारे का चित्रण तथा उसके बाद की युगीन समस्याओं का दर्पण देखा जा सकता है। भारतसे विभाजन के बादका पाकिस्तानी मुस्लिम और भारत में रह रहे मुस्लिमोंकी दशा और

संघर्षोका चित्रण अन्य उपन्यासकारोंकी तरहा चर्चित उपन्यासकार 'नासिरा शर्माने' भी किया है। नासिरा शर्माने भीषण त्रासदियों और कुरूपताओं को अपने उपन्यासों में बडे ही सहज ढंगसे अभिव्यक्त किया है। अपने 'जिन्दा मुहावरे' इस उपन्यास में नासिरा शर्मा ने बटवारे के बादके समाज को हिंदू और पाक में बाँटने पर भी इन्सानी दु:खका रंग एक पाया जाता है। इसका मर्म स्पर्श चित्रण किया है।"[2]

पाकिस्तान के बटवारे की समस्या जिस प्रकार 'जिंदा-मुहावरे' उपन्यास में है। उसी प्रकार उनके चर्चित उपन्यासों में 'कुइयाजान', 'जीरोरोड', 'पारिजात' आदि में व्यक्ति और समाज महत्त्वपूर्ण है। इन सभी उपन्यासोंमें विभिन्न समस्याएँ तो व्याप्त है पर उनका 'शाल्मली' उपन्यास स्त्री जीवन के साथ-साथ हिन्दू धर्म तथा सभ्यताका चित्रण पाठक के सम्मुख खड़ा करता है। यह उपन्यास इसलिए भी महत्त्वपूर्ण है की इसे स्त्री विमर्श का महत्त्वपूर्ण उपन्यास कई समीक्षकों ने माना है।

ठीकरे की मंगनी उपन्यास में स्त्री विमर्श :

नासिरा शर्माके बहुचर्चित उपन्यासों में 'ठीकरे की मंगनी' उपन्यास स्त्री विमर्श को व्यक्त करने में अधिक सशक्त और यथार्थता भरा महसूस हुआ। इस उपन्यास की मुख्यपात्र मुस्लिम स्त्री महरूख है जो युवा है। जो अच्छे घरसे सम्बन्ध रखती है। फिर भी 'समय बड़ा बलवान होता है' उक्ती समान महरूखकी जिंदगी को अनेकों समस्याओं से घिरा खड़ाकर 'नासिराजी' ने आम स्त्री की व्यथा को व्यक्त करने का प्रयास किया। यह व्यथा लोकभावना के तहत हमदर्दीया संवेदना को पाना नही रही तो मूल्य तथा अपने सशक्त विचारों को खड़ा करने वाली 'महरूख' सच में पाठककी भावनाओं को विचारों को सराबोर कर देती है। वह उपन्यास में एक जगह कहती दिखाई देती है, "मैं जगह, चीजकामकान नहीं भी, रफत भाई, जो वैसी की वैसी ही रहती। मैं इन्सान थी, कमजो रियोंका पुतला।"[3] यहाँ लेखिकाने अपने प्रमुख पात्र 'महरूख' से मौखिक रूपसे खुदको कमजोर तो कहलवाया पर दुजे छोरपर उसेस शक्तता से खड़ा किया। उसने हिम्मत, मेहनत, लगन और स्वाभिमान भरा। साथही सर्वोत्तम बात उसमें खुदकी अस्मिता को पहचानने की सिफत भरकर अपने स्वतंत्र अस्तित्त्व की छांप छोड़ने का सफल प्रयास किया। वह अविवाहित रहने का निर्णय लेते हुए अपना स्वतंत्र अस्तित्त्व रखने पर ठाम रहती है। इसी महत्त्वपूर्ण विशेषता से 'नासिरा शर्माने' अपने मुख्य पात्र महरूख के आम भारतीय स्त्री या आम भारतीय मुस्लिम स्त्री के सामान्य चरित्र से अत्यधिक अलग रखने का सफल प्रयास किया। यहाँ 'महरूख' केवल स्त्री या मुस्लिम स्त्री नहीं है तो वह एक सार्थक अस्तित्त्ववाली स्वतंत्र चरित्र है। 'महरूख' के चरित्र को घड़ते हुए नासिरा शर्माने धार्मिक अंधानुकरण तथा रीतिपद्धतियों को छोड़कर एक सशक्त स्वतंत्र अस्तित्त्व लेकर खड़ा करने का प्रयास किया।नासिरा शर्मा का मानना है कि, "आज की नारी अपने नवोदित पंख फडफडाकर मुक्त आकाश में उड़ना चाहती है। पर नव मूल्यों की स्थापना हो जाने पर भी वह उनके प्रकार के पत्थरों को अपने पंखों के बोझिल रूप में बांध जाती है।अर्थात उसकी जिंदगी उसे एक अजीब से गिलगिले और लिजलिजेपन से भरकर दिखाई देती है। ऐसी ही एक नारी की असमर्थता को नासिरा शर्मा ने 'महरूख' के माध्यम से नैतिकता, अनैतिकता के बंधन से उपर उठाकर नितांत तटस्थ भाव से जीवनव्यापन करनेवाली मुस्लिम नारी के रूप 'ठीकरे की मँगनी' इस उपन्यास में चित्रित किया गया है।"[4]

'ठीकरे की मंगनी' उपन्यास की मुख्य पात्र 'महरूख' की मंगनी या सगाई बचपन में ही ठीकरे की रस्म द्वारा खालाजाद भाई रफत से कर दी जाती है। ठीकरे के रस्म के बाद युवावस्था में महरूख का विवाह महरूख के खलेरे भाई 'रफत' से कर दिया जाता है।'ठीकरे की मंगनी के प्रसंग को अंधश्रद्धा से जोड़कर नासिरा शर्माने मुस्लिम जातिय कुप्रथाओं पर सवाल खडे किये है। उपन्यास में आगे 'महरूख और रफत के जीवन का चित्रण है इसमें हर जगह महरूख को समायोजन करते दिखाया गया। वह रफत के चाहत अनुसार 'दिल्ली' जाकर आगे की शिक्षा भी प्राप्त करती है। रफत भी उसे साथ देता है पर कुछ दिनों के बाद वह मेहरूख को छोडकर आगे की पढ़ाई करने के लिए अमरिका जाता है। यहाँ लेखिकाने इस बात को अधोरेखित किया है की भारतीय समाज का उच्च वर्ग चाहे वह किसी भी जाति से सम्बन्धित क्यों ना हो वह अपने स्वतंत्र विचार रखता है न की उसे कुछ समायोजन करने में दिलचस्पी

होती है। जैसे रफत अमरिका जाकर वहीं रहने लग जाता है तथा कुछ दिनों के बाद वहीं पर दूसरी स्त्री से विवाह भी कर लेता है।यही मेहरूख की आकांक्षाएँ, इच्छाएँ तथा सपने दमतोड देते है।"उसके इस व्यवहार के समाचार को सुनकर महरूख सुखे पत्ते की भांती काँपकर रह जाती है और वह मुस्लिम समाज में व्याप्त परंपरागत रूढियों के प्रति विरोध करना आरंभ करती है। वह अपने मंगेतर, परिवार तथा माँ की अभिलाषाओं को तिलांजली देकर एक गाँव में साधारण शिक्षक के रूप में अपना जीवन आरंभ करती है। विद्रोह के शमन के बाद भी वह रफत से शादी के लिए इंकार कर देती है।"[5]जिस प्रकार रफत अपने स्वतंत्र विचार रखता है, उसी प्रकार मेहरूख भी अपने स्वतंत्र विचार और अस्तित्त्व रखती है इसबात का चित्रण लेखिकाने किया है। नासिराजीने उपन्यास के भूमिका में ही लिखा है, "हालात की मारसे पैदा हुई एक लडकी महरूख की यह कहानी है और दूसरी तरफ यह कहानी रफत भाई की भी है मगर दोनों में जो बुनियादी फर्क है वह नजरिए का है कुछ अपने को हालात के हवाले कर देते है, कुछ सर झुका देते है, कुछ अपने को मिटा देते है और कुछ इस टूटन को एक नया अर्थ देकर यह बताते है की यही जीवन का अंतिम चौराहा नही है, इस लंम्बी जिंदगी में बहुत सारे चौराहे आपको मिलेंगे और यह आप होंगे जो रास्ते को पहचानते नाक की सोंध में चलते हुए अपनी मंजिल पर पहुँचेंगे।"[6]

मंजिल की तलाश का आत्मविश्वास महरूख द्वारा नासिरा शर्माने आम भारतीय स्त्री में भरा। महरूख दिल्ली से लौटकर अपना स्वतंत्र अस्तित्त्व रखते हुए कहती नजर आती है, "मैने भी अपने पसंद की जींदगी जीने की किंमत अदा की है, मैं अपने जिंदगी से मुतमईनहूँ। मैने कुछ खोकर पाया है... हादसों से घिरकर तजुर्बो की सुरंगो से निकलकर कुछ पाया है जो बहुत किंमती बहुत पूरमायणी है जो आप नयी आनेवाली नस्लो की औरत समझेगी की उसका सफर कब से सुरू हुआ था और वह औरत भावनात्मक धरातल पर हमसें ज्यादा मजबूत होगी हर चोट को हर चिटकन को गहराई से समझाकर उसे रचनात्मक मोड देना हमसे कही ज्यादा जरूरी समझेंगी।"[7]

सारांश :

'ठीकरे की मंगनी' द्वारा स्त्री विमर्श के कुछ अलग से पहलुओं को नासिरा शर्माने पाठक के सम्मुख रखा। सशक्त विचारों की नारी महरूख अपनी स्वतंत्र अस्मिता के बलबुते पर किस प्रकार अपने पर किये गये अन्याय को भुलाने का प्रयास करते हुए किस प्रकार समाज की सेवा करती है तथा आम भारतीय नारी का किस प्रकार आदर्श चरित्र खड़ा करती है, इस बात का चित्रण उक्त उपन्यास में देखने को मिलता है। महरूख एक आम मुस्लिम युवती है उसपर भी पारिवारीक, सामाजिक और धार्मिक प्रथाओं का दबाव होता है, महरूख निश्चित ही हर सामान्य और प्राकृतिक संरचना को अपनाती है पर जब उसपर किये जानेवाला अन्याय उसके विचारों तथा मन को झकझोरता है तब वह अपने स्वतंत्र अस्तित्त्व की अमिट छाप पाठक के मन में आनंद, अस्मिता तथा जिज्ञासा उत्पन्न करती है। निश्चित ही 'ठीकरे की मंगनी' नासिरा शर्मा की स्त्री विमर्श के आईने में सशक्त कृती है।

संदर्भ सूचि :

1. गोपाल राय, समीक्षा, जनवरी/मार्च, 1987, (पत्थर गल्ली), पृ. क्र. 28
2. डॉ. गजाला शेख – हिंदी साहित्य में मुस्लिम रचनाकारों का योगदान, पृ.क्र. 59
3. नासिरा शर्मा – 'ठीकरे की मंगनी', पृ. क्र. 117
4. वारले नागनाथ – हिंदी साहित्य में मुस्लिम रचनाकारों का योगदान, पृ. क्र. 89
5. वारले नागनाथ - हिंदी साहित्य में मुस्लिम रचनाकारों का योगदान, पृ. क्र. 89
6. नासिरा शर्मा – ठीकरे की मंगनी, उपन्यास की भूमिका से
7. वही – पृ. क्र. 194

वैधव्य जीवन संघर्ष की त्रासदी : 'रतिनाथ की चाची'

प्रा. डॉ. शेख मुखत्यार शेख वहाब

(हिंदी विभागाध्यक्ष) कला महाविद्यालय, बिडकीन तहसील-पैठण, जिला-औरंगाबाद।

शोध सार **(Abstract) :-**

किसी भी समाज में पति की मृत्यु हो जाने के बाद पत्नी के जीवन साथी खास हो जाते हैं। एक महिला ने जो सपने में शादी से पहले अपनी आने वाली जिंदगी के लिए देखा था, वो सब टूट गए थे। यही नहीं, आज भी हमारे समाज की विधवाओं को उस नजर से नहीं देखा गया है, जो असलियत में दर्ज हैं। इससे बने पारिवारिक, सामाजिक, वित्तीय और आर्थिक पहलू तो कई बार इतने बड़े हो जाते हैं कि उनका समाधान देखना बहुत मुश्किल हो जाता है। ऐसे में इस समाज की जिम्मेदारी बनती है कि विधवाओं को भी बाकी आम लोगों की तरह का जीवन जीना मिले। भारत में विधवा महिलाओं का जीवन एक दुखद घटना से कम नहीं है। हमारे यहाँ से विधवा महिलाओं को उनके अधिकार से लोकतंत्र करने की परंपरा जारी है। कई बार तो उन्हें पारिवारिक संपत्ति में अधिकार से लेकर स्टार्टअप तक भेजा जाता है। विधवाओं के अधिकार, उनके धर्म, वर्ग, जाति और क्षेत्र पर प्रतिबंध लगाया गया है। हिंदू उत्तराधिकार कानून के तहत संयुक्त हिंदू परिवार में विधवाओं को जीवनयापन के लिए न्यूनतम धन प्राप्ति का अधिकार है। विधवाओं के जीवन सुधार के लिए समय-समय पर देश में कानून बनाना जरुरी हो गया है, लेकिन आज भी हमारे देश में विधवाओं के सामान्य जीवन से जुड़ी महत्वपूर्ण बातें, समाधान करना जरुरी है। क्योंकि आज भी विधवाओं समान अधिकार प्राप्त नहीं है इन्हीं संदर्भों को 'रतिनाथकी चाची'में यथार्थ अभिव्यक्ति दी गई है।

प्रस्तावना (**Introduction**) :-

साहित्य अपने समय के यथार्थ का चित्रण होता है। समाज में व्याप्त विभिन्न समस्याओं का वास्तविक अंकन करना साहित्य की जिम्मेदारी है। लोगों में जागृति निर्माण करके सामाजिक परिवर्तन की प्रक्रिया में भी साहित्य का योगदान रहा है। हिंदी साहित्य पर दृष्टिक्षेप डाले तो यह दिखाई देता है कि, यहां स्त्री समस्याओं के प्रति जागृत दृष्टिकोण रखकर स्त्रियों की स्थिति में सुधार लाने के लिए प्रयास किए गए हैं। मानव समाज में स्त्रियों की संख्या लगभग पुरुषों के बराबर है। स्त्री पुरुषों के साथ हजारों सालों से विभिन्न अनुभवों के साथ जीवन व्यतीत कर रही है। लेकिन इतिहास पर दृष्टी डाले तो यह दिखाई देता है कि स्त्रियों के अस्तित्व को हमेशा नकारा गया है। आज कुछ वर्षों से स्त्रियों की समस्याएं एवं उसकी परिस्थितियों के संदर्भ में विस्तार से अध्ययन हो रहा है। स्त्री के व्यक्तित्व के निर्माण के लिए संघर्ष हो रहा है। स्त्री चाहे पाश्चात्य हो, चाहे भारतीय हो, अपने अस्तित्व के लिए उसे लंबा संघर्ष करना पडा है। भारतीय स्त्री मुक्ति के संघर्ष में विभिन्न समाज सुधारकों का सामाजिक संस्थाओं का साहित्य तथा साहित्यकारों का महत्वपूर्ण योगदान रहा है।

आधुनिक काल के उपन्यासों में वास्तविकता को महत्त्व दिया गया है। उपन्यास में घटनाएं तथा पात्रों में यथार्थता चित्रित होती है अगर उपन्यास में यथार्थता हो तो वह उपन्यास सामाजिक दृष्टि से सफल कहलाता है। परिणामतः उपन्यास के पात्र यथार्थ होने चाहिए। इस सदर्भ में रॉबिन्स कहतें हैं - "किसी कथा के पात्रों का अंकन कुछ इस प्रकार स्वाभाविकता के साथ किया जाए कि वे निर्जीव पुस्तक के पृष्ठों से परे मूर्त होकर जीवंत वैयक्तिकता ग्रहण करले, प्रेमचंदने उपन्यासों में कथ्य और शिल्प दोनों दृष्टि से सुदृढ आधारशिला प्रदान की है।" सीमोन द बोवा ने 'The second Sex' रचना लिखकर विश्व में स्त्री मुक्ति का अभियान का प्रारंभ किया। आज से 70 वर्ष पूर्व स्त्री मुक्ति का शंखनाद फूंका जिसकी गुंज कई भारतीय लेखकों के सृजनात्मक लेखन में सुनाई देता है। जिसमें उल्लेखनीय उपन्यास है नागार्जुन का 'रतिनाथ की चाची' है।

बीज शब्द **(Key words) :-** वैधव्यजीवन, संघर्ष, रतिनाथ की चाची, गौरी।

अनुसंधान पद्धति **(Research methodology)** :- आलोचनात्मक, समीक्षात्मक, व्याख्यात्मक, विश्लेषणात्मक, वर्णनात्मक पद्धति।

शोधालेख का उद्देश **(Research Objective):-**

1. भारत की लाखों विधवाओं को गरीबी, अभाव, भेदभाव, भेदभाव, हिंसा, बहिष्करण, तलाक, बीमारी, स्वास्थ्य जैसी समस्याओं को समाज के सम्मुख रखना।
2. कानूनी व सामाजिक भेदभाव में समानता लाना।
3. विधवाओं के शारीरिक शोषण को उजागर करना।
4. विधवाओं के उत्पीडन, भेदभाव एवं घूटन को उजागर करना।
5. सामाजिक एवं पारिवारिक स्तर पर नकारात्मक दृष्टिकोण की वजह से विधवाओं को कई अज्ञानता, अज्ञानता और अभावों को दूर करना।
6. आर्थिक समानता लाना।
7. समाज में विधवाओं को लोकतांत्रिक जीवन जीने के अधिकार दिलाना।

मूल शोधालेख **(Research paper) :-**

नागार्जुन मुल्क हंस मेवाड़ी दृष्टि से प्रभावित रचनाकार होने से उनके उपन्यास भौतिकवाद के आधार पर वर्ग भेद से मुक्त ममता पूर्ण जीवन दर्शन का निर्देशन करते हुए अन्याय व अत्याचार विरुद्ध संघर्ष का प्रतीक प्रतिक्रियात्मक दृष्टिकोण लेकर विकसित हुए हैं नागार्जुन आंचल की ओर समाजवादी चश्मा से देखते हैं इसी कारण उनके उपन्यास आंतरिक और समाजवादी उपन्यासों के बीच पढ़ते हैं वैसे उनका मूल स्वर तो साम्यवादी ही है किंतु उनकी कथा एक आंचल से ली गई होती है।

‘रतिनाथ की चाची' नागार्जुन का पहला उपन्यास है, जिसका रचनाकाल सन् 1948 और कथाकाल सन् 1937 और सन 40 के मध्य का है। उपन्यास की भावभूमि दरभंगा जनपद के एक अंचल से संबंधित है। 'रतिनाथ की चाची' उपन्यास मिथिला के जीवन में व्याप्त सामाजिक समस्याओं का प्रभावशाली ढंग से उद्घाटन करता है। इसमें मुख्यत: ब्राह्मण समाज के जीवन का चित्रण है। मिथिला के ब्राह्मणों की सनक है कुलीनता, जो जितना कुलीन होता है। उसकी दरिद्रता उतनी ही बड़ी हुआ करती है। उच्च कुल में लड़की ब्याहने के आग्रह के सामने अन्य बातों की ओर बिल्कुल ध्यान नहीं दिया जाता है। इसका अभिशाप रतिनाथ की चाची जीवन-भर भोगती है। उसके पति - “वैद्यनाथ झा कुलीनता की दृष्टि से ही जरा बड़े थे अन्यथा महादरिद्र, दमा के रोगी और प्रकृति के सुस्ता ससुराल आते तो बीस-बीस दिन, पच्चीस-पच्चीस दिन तक पड़े रहते।... कमाकर शायद ही दो पैसे कभी झा जी ने अपनी स्त्री के हाथ पर रखे हों। जाते-जाते एक क्वांरी लड़की और एक अबोध शिशु बेचारी के मत्थे ठोंक गए।"[1]

इसी कुलीनता के आग्रह ने मिथिला में 'बिकौआ' प्रथा को जन्म दिया। कुलीन ब्राह्मण अपनी कुलीनता बेच बेचकर अपनी जीविका चलाते थे। एक-एक व्यक्ति बाईस - बाईस तक शादियां करता था। उनका जीवन ससुराल में ही कटता था। उनकी इज्जत भी काफी होती थी। आदरपूर्वक आमंत्रित करके तब लोग उनसे अपनी कन्या का पाणिग्रहण करवाते थे। रतिनाथ के नाना की दस विमताएं थीं। जगन्नाथ के परदादा ने इक्कीस शादियां की थी। इस बहुपत्नीत्व ने जहां स्त्रियों की स्थिति को दयनीय बनाया था वहीं समाज में अनैतिकता का भी प्रचार किया था। इंद्रमणि की दो लड़कियां (जनककिशोरी और शकुंतला) का विवाह विकौआ से हुआ था। "एक का अपने चचेरे भाई से और दूसरी का कुल्ली राऊत के जवान बेटे से स्नेह संबंध था। साल-डेढ़ साल पर बिकौआ महाशय आ ही जाते, डेढ़-दो मास रहकर फिर चले जाते। शकुंतला के पति की सात शादियां थी और जनक किशोरी के पति की दस । शंकुतला का तीसरा लड़का हू-ब-हू उसके चचेरे भाई की शक्ल का था और जनककिशोरी की दोनों संताने आकृति में कुल्ली राऊत की परंपरा में आती थी।"[2] इससे स्पष्ट होता है कि बहुपत्नीत्व की प्रथा के कारण समाज में अनैतिकता का प्रचार और नारी शोषण होता रहा।

'रतिनाथ की चाची' उपन्यास के केंद्र में गौरी का निजी व्यक्तित्व है। मिथिलांचल में व्याप्त सामाजिक विषमता और स्वार्थपरता ने गौरी की स्थिति को बहुत दयनीय बना दिया है। मैथिल कुलीन, सामंती एवं रुढ़ीवादी ब्राह्मण वृत्ति पर जीविकोपार्जन करने वाला जयनाथ जब अपनी विधवा भाभी गौरी को कामुकता का शिकार बना

लेता है, तो वह गर्भधारण कर लेती है। संपूर्ण शुभंकरपुर का समाज, जिसका प्रतिनिधित्व दंभो फूफी करती है, गौरी के जीवन को दूभर बना देती है। वह तरकुलवा जाकर अपनी मां के सहयोग से गर्भपात करा लेती है। वहां वह अपनी बाघिन मां के कारण उस मानसिक यंत्रणा का अनुभव नहीं कर पाती, जिसका अनुभव उसे वापस शुभंकरपुर आने पर होता है। उसका पुत्र उमानाथ तो उसके साथ दुर्व्यवहार करता ही है, समाज भी उसके पति की बरसी पर किसी भी ब्राह्मण को खाने के लिए जाने न देकर गौरी के प्रति क्रूरतम व्यवहार का परिचय देता है। धृष्ट जयनाथ गौरी से अमृत पीने का मजाक करता है तो गौरी पुरुष समाज पर व्यंग्य करते हुए कहती है..."किसी भी युग में स्त्री को अमृत पीने का सुयोग अवसर नहीं मिला। पुरुष को अमृत पिलाकर वह स्वयं विषपान करती आई है।"[3] गौरी का यह कथन भारतीय पुरुष प्रधान समाज व्यवस्था में नारी की दयनीय और असहाय स्थिति का परिचायक है। हमारे भारतीय समाज में स्त्री की सामाजिक स्थिती दुय्यम रुप में है। इस सदर्भ में डॉ. रजनी तिवारी कहती है- "भारतीय समाज की संरचना रुढीवादी एवं पारम्पारिक है । इसमें पुरुषों का वर्चस्व प्राप्त होता है। महिलाओं के प्रति समाजिक दृष्टिकोण आज भी कट्टरपंथी एवं पुराणपंथी है । महिलाओं की सामाजिक स्थिति दुय्यम रूप में है। भारतीय समाज विशेषकर ग्रामीण क्षेत्र में यह मान्यता है कि स्त्रियों का कार्यक्षेत्र घर की चार दिवारी तक ही सीमित होना चाहिए। अनेक सामाजिक प्रथाओं जैसे बालविवाह, दहेज प्रथा, पर्दाप्रथा आदि में भी महिलाओं की सामाजिक स्थिति को दयनीय बनाया है।"[4]

स्त्री के प्रति स्त्री ही जब संवेदनशील न रहे तो स्थिति कितनी त्रासद हो सकती है, इसका अनुमान गौरी के प्रति दमयंती द्वारा किया गया व्यवहार है। "उमानाथ की मां व्यभिचारिणी है, पतिता है, भ्रष्टा है, कुलटा है, छिनाल है, उससे हमें किसी प्रकार का संबंध नहीं रखना चाहिए। बोल-चाल बंद। बात- विचार बंद।"[5] इस प्रकार दमयंती ने गौरी के प्रति सामाजिक बहिष्कार का ऐलान कर गौरी की यातना को बढ़ाया ही है। पुत्र द्वारा प्रताड़ित और समाज द्वारा बहिष्कृत गौरी का यह कथन... "हे भगवान! अगले जन्म में भले ही मैं चुहिया होऊँ, भले ही नेवला मगर चेतनामय मानवतावादी समाज में फिर कभी न पैदा होऊँ।"[6] समाज में नारी के पीड़ित एवं शोषित होने का परिचायक है।

नागार्जुन जी ने 'रतिनाथ की चाची' में गौरी के माध्यम से वहां के समाज में गहरी जड़े जमाये अंतर्विरोधों की परतों को उधेड़ दिया है। गौरी समाज के आरोपित लांछन, अंधविश्वास एवं क्रूरता के कारण अपने जीवन का दयनीय अंत कर लेती है। दूसरी ओर दमयंती का चरित्र समाज में पायी जानेवाली कुटिल-बुद्धि नारियों का प्रतिनिधित्व करता है। उपन्यासकार ने गौरी के विधवा जीवन के यथार्थ चित्रण के साथ ही शुभंकरपुर गांव में पनपती हुई समाजवादी चेतना को भी ताराचरण के माध्यम से उपस्थित किया है। ताराचरण अपने नेतृत्व द्वारा कृषक वर्ग में नयी जागृति पैदा कर शोषक वर्ग से संघर्ष के लिए प्रेरित करता है।

'रतिनाथ की चाची' उपन्यास में मिथिला के जन-जीवन में व्याप्त सामाजिक विषमता और नारी शोषण का प्रभावशाली ढंग से उद्घाटन हुआ है। उपन्यास में मुख्यतः ब्राह्मण समाज के जीवन की समस्याओं का चित्रण है। कुलीनता की सनक मिथिला के ब्राह्मणों की विशेषता है। उच्च कुल में लड़की ब्याहने के आग्रह के सामने अन्य बातों की ओर बिल्कुल ध्यान नहीं दिया जाता है। इसी कारण ब्राह्मणों में बहुविवाह पद्धति प्रचलित है। यहां एक व्यक्ति बाईस तक विवाह कर लेता है। कुलीन वर की न उम्र देखी जाती हैं न आर्थिक स्थिति। इसका अभिशाप भोगती है नारी जाति । अनमेल विवाह के कारण यहां की अधिकांश नारियां विधवा जीवन जीने के लिए अभिशप्त है।

'रतिनाथ की चाची' की गौरी दिखने में सुंदर और स्वस्थ होने के बावजूद उसके पिता ने कुलीनता के मोह में उसका विवाह उम्र में बड़े, सुस्त प्रकृति और दमे के रोगी वैद्यनाथ झा के साथ किया। शादी के बाद पढ़ना-लिखना छोड़ दिया था। महाशय ससुराल जाते तो बीस-बीस पच्चीस-पच्चीस दिन तक पड़े रहते। "कमाकर शायद ही कोई दो पैसे झा जी ने पत्नी के हाथ पर रखे हों। जाते-जाते एक क्वांरी लड़की और एक अबोध शिशु बेचारी के मत्थे ठोंक

गये।"[7] पति की मृत्यु के बाद गौरी के सामने जीवन भर का वैधव्य विकराल रुप में खड़ा होता है। आर्थिक समस्याओं से जूझती गौरी अपने विधुर देवर की कामवासना का शिकार बन गर्भ धारणा करती है, यहाँ से गौरी के जीवन का कभी न खत्म होनेवाली समस्याओं का सिलसिला शुरु होता जाता है। विधवा होकर गर्भ करना तत्कालीन समाज में कोई नई बात नहीं थी। परन्तु समान हमेशा दुर्बलों को सताने में पुरुषार्थ मानता है।

नारी ही जब नारी के प्रति होती है तो उसकी यातनाओं का अंत नहीं रहता। सर्वप्रथम तो समाज को कूटनीतिक शतरंज की खिलाड़िन दमयंती, जो बाल विधवा होने के बावजूद रंगरेलियों में भरपूर जीवन जी चुकी है, गौरी की असहाय अवस्था का उपहास ही नहीं करती, वरन उसके सामाजिक बहिष्कार का उपक्रम कर... "उमानाथ की माँ व्यभिचारिणी है, पतिता है, भ्रष्टा है, कुलटा है, छिनाल है, उससे हमें किसी प्रकार का संबंध नहीं रखना चाहिए। बोल-चाल बंदा बात विचार बंदा प्रत्येक व्यवहार बंद... उमानाथ की मां को समाज किसी भी हालत में क्षमा नहीं कर सकता।"[8] गौरी के भविष्य को भी अंधकारमय बनाने का प्रयास करती है। इस प्रकार गौरी सामाजिक बहिष्कार का भाजन बन आत्मग्लानि में जलते रहने को विवश हो जाती है।दमयंती मंडली को इतने पर भी संतोष नहीं होता। उसने उमानाथ को इस हद तक भड़का दिया कि वह क्रोध और घृणा के वशीभूत होकर मां को लातों से मारता है और उसे आजीवन घुटन और तिरस्कारपूर्ण जीवन बिताने के लिए विवश कर देता है। गौरी के मायके में स्त्रियों की शंकालु दृष्टि में भी उसके प्रति सहानुभूति का अभाव ही दिखाई देता है। इस प्रकार विधवा गौरी जीवन भर अपमान और लांछना सहती हुई अंदर-ही-अंदर घुटती रहती है। उसकी यह घुटन उस की मौत के साथ ही समाप्त होती है।

व्यक्तिगत जीवन में दुखद स्थिति को झेलनेवाली विधवा गौरी को सामाजिक आंदोलनों के साथ जोड़ना उपन्यासकार के जीवन विषयक दृष्टिकोण का ही परिचायक है। जमींदार विरोधी किसान मजदूर आंदोलन के प्रति गौरी के मन में सहानुभूति है। इसी कारण किसान सभा के नाम पर उसने कई बार थोड़ा-थोड़ा करके चंदा दिया। बलुआहा पोखर की भीड़ पर किसान कुटी बनाने के लिए चंदा इकट्ठा किया जा रहा था। किसी ने लोटा दिया, किसी ने थाली दी। गौरी ने अपना दो साल पुराना कंबल दे दिया। इस प्रकार गौरी सामाजिक कार्यों में यथासंभव अपना योगदान देती है। वैधव्य के अभिशाप से जूझती हुई अपने को तत्कालीन राजनीतिक चेतना से संबद्ध कर लेती है। पर उसे इस दहकती ज्वाला से मुक्ति चिता की उठती हुई ज्वाला हो दिला पाती है। हिन्दी उपन्यास में विधवा गौरी का चरित्र अप्रतिम बन पड़ा है। डॉ. चंडीप्रसाद जोशी जी का यह कथन ठीक ही लगता है कि...."भारतीय विधवा नारी के प्रति जो करुणा, संवेदना तथा सहानुभूति चाची समेट चुकी है, वह हिन्दी उपन्यास में कोई विधवा नहीं पा सकी।"[9]

गौरी की मां भी विधवा है, परन्तु वह आर्थिक दृष्टि से संपेल है। पति की मृत्यु के बाद गृहस्थी का सारा भार उसी के कंधों पर था, जिसे वह समर्थता से निभाती है। गौरी की मुसीबत की घड़ी में वह लड़की का कवच बनकर तमाम मुसीबतों को अपने ऊपर लेती है। गौरी की अवस्था से मां बेचैन जरुर होती है, लेकिन वह किसी से डरती नहीं है। वह सोचती है... "इस तरकुलवा में यह घटना क्या पहले कभी नहीं हुई है? अवश्य हुई है, तब ? चतुरा चौधरी की लड़की मक्खन पाठक की पतोहू, पंडित जी की बहन... जिस समाज में हजारों की तादात में जवान विधवाएं रहेंगी, वहां यही सब तो होगा।" [10] इस विचार के साथ ही वह निश्चय करती है कि गौरी को अपने से दूर नहीं करेगी।

गौरी की मां साहसी है, तभी तो अकेली विधवा घर और खेती का सारा कारोबार अकेली संभालती है। गौरी का गर्भ गिराने के ठीक ग्यारहवें दिन उसने सत्यनारायण की पूजा की और गांव-भर को आमंत्रित किया। गांव में पांच-छह लोग ही ऐसे थे, जो नहीं आए। गौरी की मां को किसी की परवाह नहीं। वह समाज के लिए बाघिन थी। “इतना बड़ा कुकांड हो जाने पर भी तरकुलवा में किसी ने गौरी की मां को खुल्लम-खुल्ला कुछ कहा नहीं। "[11] इस

प्रसंग से उपन्यासकार यही बताना चाहते हैं। कि समाज धन-संपन्न लोगों के सामने तो दब जाता है, लेकिन दुर्बलों को प्रताड़ित कर उनका जीना दूभर कर देता है। वैधव्य जीवन हमारे समाज में अनैतिकता और व्यभिचार फैलाने में सहायक रहा है। और हमारा समाज विधवा समस्या को हल करने की अपेक्षा उसे अपमानित और प्रताड़ित करने में ही पुरुषार्थ मानता रहा है।

आज वर्तमान में कई स्त्रियां ऐसी है जो बीना पुरुष के अपने परिवार की देखभाल अच्छी तरह से कर रही है। पुरुष प्रधान संस्कृति में पुरुष की मानसिकता को बदलना बहुत कठीन कार्य हैं लेकिन आधुनिक स्त्री ने जिस तरह से अपने आपको बदल कर सिध्द कर दिया है तो जरुरत है अब पुरुष और स्त्री दोनों की भी मानसिकता में परिवर्तन लाने की। इसी संबंध में प्रसिध्द विचारक डॉ. सुर्यनारायण रणसुभेजी का मत है कि - "प्रश्न केवल स्त्री की मानसिकता को बदलने का नहीं, पुरूष की मानसिकता में भी मूलभूत परिवर्तन की जरुरत हैं। क्योंकि हजारों वर्षों से उसे यह चेताया गया है कि, स्त्री या तो श्रध्दा की अधिकारणी है (माँ या बहन नारी तुम केवल श्रध्दा हो) अथवा भोग की पत्नी या वैश्या।"[12] वर्तमान युग में एक ओर स्त्रियां अपने कर्तव्य तथा सक्षमता का परिचय दुनिया भर में दे रही हैं तो दूसरी और एक वर्ग आज भी स्त्री को केवल भोग की वस्तु, मनोरंजन का साधन और मानव-जाति की उत्पादन करने वाली मशिन के रुप में ही स्वीकार्य करने की मानसिकता का गुलाम है। स्त्री की सुरक्षा उसकी इज्जत को अपनी इज्जत समझकर उसको हजारों बंधनों में बांधता रहता है।

गौरी की ननद सुमित्रा भी विधवा है, किन्तु उसका जीवन नैतिक ब्रह्मचर्य का निर्मल प्रतीक है। पति की मृत्यु के बाद उसने कभी रंगबिरंगी या किनारवाली साड़ी नहीं पहनी। न पान खाया न होठों में मिस्सी लगाई। वह कभी मेले के दिनों में गंगा या तीर्थों में नहीं गयी। अकेले में कभी किसी ने उसे मर्द से बातें करते नहीं देखा। गृहस्थी का भार उसने ढंग से संभाल लिया था। व्रत, उपवास और नियमित आहार से उसने अपने स्वास्थ्य को काबू में कर लिया था। इस प्रकार - "मधुर वाणी और सरल व्यवहार से वह स्वजन, परिजन, नौकर-चाकर और खवास-खवासिन सभी की श्रद्धा का पात्र बन गई थी। इस प्रकार तिरहुत और शुभंकरपुर में उनका नाम विख्यात हुआ था।"[13] अन्य विधवा नारी पात्रों में चंद्रमुखी, दमयंती और सुशीला का नाम लिया जा सकता है। चंद्रमुखी सुमित्रा की देवरानी है पर स्वभाव से ही उसके विपरीत। धनी मां-बाप की लाड़ली बेटी फुदनी अपने सौंदर्य के कारण ससुराल में आकर चंद्रमुखी बनी। विधवा होते हुए भी मल-मांस छोड़कर वह सब कुछ खाती है। सोने-चांदी की चूड़ियां पहनती है। खान-पान और ओढन पहिरन सभी में वह बदलती ऋतुओं के अनुसार रुचि वैचित्र्य का ध्यान रखती है। बालविधवा चंद्रमुखी बड़ी हंसोड तबियत की थी और जयनाथ के लिए जान देती थी। उपन्यासकार के शब्दों में... "कहने के लिए एक-दूसरे के भाई-बहन थे, परन्तु उनका आपस के संपर्क का क्षण दो संतप्त प्राणियों के चिरवांछित मिलन का मधुपर्व ही था।"[14] संक्षेप में चंद्रमुखी विधवा है पर किसी प्रकार के बंधनों को स्वीकार न करनेवाली चंचल नारी है।

दमयंती भी बाल विधवा है। पति की मृत्यु के बाद वह अपने पितृगृह में ही रहती है। पिता ने उसे अपनी जायदाद का तीसरा हिस्सा दे रखा था। बाल विधवा होने के बावजूद वह रंगरेलियों से भरपूर जीवन जी चुकी है। संपन्न परिवार की बुद्धिमती बेटी होने से सामाजिक जीवन में उसे विशिष्ट स्थान है। यही कारण है कि समाज उसकी रंगरेलियों को नजर अंदाज करता है। सुशीला परसौनी की रहनेवाली थी। बाल विधवा हो जाने के बाद जेठानी और ननद के दुर्व्यवहार से तंग आकर मायके में रहने लगी। वहां भाभी से नहीं बनी तो काशी आ गई। पहले एक घटिया महाराज के साथ रही फिर एक खत्री दुकानदार के घर की मलिकाइन बनी। काशी आने के बाद उसका चारित्रिक अध:पतन होता रहा। वह कपड़े की तरह मित्र बदलती रहती है। जयनाथ से उसका यह कथन.... "मेरे जितने मित्र बनते हैं, उतनी बार मैं चूड़ियां पहनती हूं, और फोड़ती हूं।"[15] उसकी चरित्रहीनता को ही स्पष्ट करता है।

निष्कर्ष (Conclusion) :-

नागार्जुन ने 'रतिनाथ की चाची' उपन्यास में नारी के विधवा जीवन की विभिन्न समस्याओं का यथार्थ अंकन किया है। पर प्रस्तुत उपन्यास में इन समस्याओं का समाधान ढूंढने का कोई प्रयास नहीं हुआ है। दहेज-प्रथा तथा अनमेल विवाह जैसी रुढ़ियों के परिणामस्वरुप समाज में विधवाओं की संख्या बढ़ जाती थी। उनको पुनर्विवाह का भी अधिकार नहीं था। उनकी स्थिति अत्यंत दयनीय थी। उनको न केवल परिवार में बल्कि समाज में भी अत्यंत हेय माना जाता था। उसे ही पति की मृत्यु का कारण माना जाता था और उसके दुःख में सहानुभूति दिखाने की अपेक्षा उसे ही दोषास्पद दिखाया जाता था। 'रतिनाथ की चाची' उपन्यास में मात्र विधवाओं की ओर देखने का सहानुभूतिपूर्ण दृष्टिकोण अपनाया है। उनकी ओर अधिकाधिक मानवतावादी दृष्टि से देखकर, अपने दुःखपूर्ण जीवन से उबरने के लिए उपन्यासकार ने कोई मार्ग नहीं बतलाया है।

"रतिनाथ की चाची', गौरी, गौरी की मां, दमयंती, सुमित्रा, सुशीला इन विधवाओं के दुःख का सबसे प्रमुख कारण था उनकी आर्थिक परतन्त्रता स्त्रियों पर बहुत बंधन लगाए गए थे। घर की चारदीवारी लांघकर यह अर्थोपार्जन नहीं कर सकती थी। विशेष रुप से समाज की मध्यवर्गीय विधवा इन बंधनों से जकड़ी हुई थी। अब तक विधवा होना स्त्रियां अपना दुर्भाग्य समझती थीं। अपने पूर्व जन्म का फल मानती थीं। इसलिए वे अपने आपको दोषी समझकर अपने को ही कोसती थीं। हीनता की भावना के कारण परिवार में दासी सदृश्य व्यवहार मिलने पर भी मुहं न खोलती थीं। अब मात्र विधवाएं अपनी अवस्था के प्रति जागृत हो गई हैं। जो हुआ उसमें अपना दोष नहीं मानती। जिसका ज्वलंत प्रमाण रतिनाथ की चाची है। समाज में अनेक कुप्रथाएं हैं, जिनका शिकार नारी बनती है। ऐसी कुप्रथाओं की ओर उपन्यासकारों ने दृष्टिपात किया है।

संदर्भ ग्रंथ **(Referance book) :-**

1. रतिनाथ की चाची - नागार्जुन, पृ.स.68
2. वही, पृ.स.1293. वही, पृ.स.29
4. भारत में दलित व्यवस्था और संसदीय लोकतंत्र - डॉ. रजनी तिवारी, पृ.सं.119
5. रतिनाथ की चाची - नागार्जुन, पृ.स.80-81
6. वही, पृ.स.887. वही, पृ.स.30
8. वही, पृ.स.599. वही, पृ.स.194
10. वही, पृ.स.11611. वही, पृ.स.76
12. आधुनिक हिंदी साहित्य का इतिहास - डॉ. सुर्यनारायण रणसुभे पृ.266
13. रतिनाथ की चाची - नागार्जुन, पृ.स.71
14. वही, पृ.स.13315. वही, पृ.स.134

डॉ. सूर्यबाला के कथा-साहित्य में नारी अंतर्द्वंद्व

वृषाली एस. बिम्बे
शोधार्थी
एस. एन. डी. टी. महिला विश्वविद्यालय, मुंबई

प्रस्तावना :

स्त्री को सदैव की साहित्य में केंद्रबिन्दु के रूप में रखा गया है। समय, परिस्थिति व परिवेश में परिवर्तन के फलस्वरूप स्त्री के स्वरूप में भी नित्य बदलाव परिलक्षित हो रहा है । उन सभी परिवर्तनों के बावजूद एक स्त्री वह स्थान प्राप्त नहीं कर पाई है जिसकी चाह उसे वर्षो से रही है । नारी जीवन का लक्ष्य विवाह रूपी समझौते को सफल बनाना और परिवार रूपी संस्था को सुचारू रूप से चलाना ही नहीं रहा है । इस बीच वह अपना अस्तित्व कही पीछे छोड़ आती है । पति और बच्चे उसके जीवनरूपी भवन के स्तंभ और दीवार है । इस भवन की छत वह स्वयं है जो आँधी, तुफान और ताप सहकर अपने परिवार को महफूज रखती है । अपनी संपूर्ण उर्जा और स्वत्व को अपने परिवार पर खर्च कर देती है स्वयं के बारे में सोचने का उसके पास में तो समय शेष रहता है, न ही अधिकार । इस अधिकार की मांग ही वर्तमान में स्त्री विमर्श की संज्ञा के रूप में हमारे समक्ष देखने को मिलती है ।

सूर्यबाला जी ने अपने साहित्य में अध्यात्म की सीमा रेखाओं को स्पर्श करते हुए सभी में एक प्रकार का तेवर लेकर कदम रखा है । उनके दाम्पत्य जीवन, सीमा रेखाओं के बीच घूमते है । 'दिशाहीन', 'एक इंद्रधनुष जुबेदा के नाम', 'मुंडेर पर','थालीभर चाँद' तथा 'गृहप्रवेश' आदि उनकी कथा प्रकाशित है । मानवीय संस्कारों के आधारों से पर है, जो छोटे-छोटे निजी स्वार्थ के कारण अपना बहूमूल्य व्यक्तित्व खोकर बोने बन जाते है । 'पुरूषोत्तम नवीन', 'जय होगी जय है', 'गुच्छ मिलाप', 'बहूजी और बंदर' आदि कहानियों में संबंधों के खोखलेपन के साथ स्वार्थ की संकीर्ण दरारों का यथार्थ भी मिलता है, परम्पराओं, आदर्श यथार्थ के द्वन्द्व, वर्तमान युग की समस्याओं में जुझती नारी, दाम्पत्य जीवन, संस्कारों और नारी उत्पीड़न आदि का प्रत्यक्ष रूप से भावों को व्यक्त करते हुए प्रस्तुत किया गया है ।

व्यक्तित्व एवं रचनात्मकता :

समकालीन कथा-साहित्य में सूर्यबाला जी का लेखन अपनी विशिष्ट भूमिका एवं महत्व रखता है । पिछले तीन दशकों से हिन्दी साहित्य में कहानी, उपन्यास और हास्य व्यंग्य के क्षेत्र में सुपरिचित नाम सूर्यबाला जी का आता है ।

किसी भी साहित्यकार के व्यक्तित्व की जानकारी हमे दो प्रकार से प्राप्त होती है – १. आन्तरिक व्यक्तित्व, २. बाह्य व्यक्तित्व । कार्य का प्रारंभ आर्य महिला विद्यालय से १९७२ में पहली कहानी सारिका में प्रकाशित । १९७५ में बंबई आने के बाद लेखन में विशेष प्रगति । १९७५ में प्रकाशित पहला उपन्यास 'मेरे सन्धिपत्र' विशेष रूप से चर्चित। सूर्यबाला जी ने उपन्यास, कहानी, संस्मरण तथा हास्य व्यंग्य लिखे है । इनमें से अधिकांश हिंदी की प्रसिद्ध पत्र-पत्रिकाओं में प्रकाशित हुए हैं । डॉ. सूर्यबाला का जन्म २५ अक्तूबर १९४३ को वाराणसी में हुआ। आर्य महिला विश्वविद्यालय से स्नातक स्तर तक शिक्षा हासिल की । उन्होंने काशी विश्वविद्यालय से हिंदी साहित्य में 'रीति काव्य' में पीएच. डी. की उपाधि प्राप्त की ।

साहित्य साधना :

सूर्यबाला की रचना यात्रा संवेदना से संवेदना तक की अंतयात्रा है । उनके द्वारा रचित 'एक इन्द्रधनुष जुबेदा के नाम', 'दिशाहीन मैं', 'थाली भर चाँद', 'मुंडेर पर', 'गृहप्रवेश', 'साँझवाती', 'कात्यायनी संवाद', 'मानुषगंध',

'गौरा गुणवन्ती' आदि कहानी संग्रह है और 'मेरे सन्धिपत्र', 'अग्निपंखी', 'सुबह के इंतजार तक', 'यामिनी कथा', 'दीक्षांत' उपन्यासों में केन्द्रस्थ संवेदनशीलता पाठकों को दुख- सुख और राग-विराग से सीधे जोड़ सकी है।

सूर्यबाला के साहित्य में स्त्री-विमर्श :

सूर्यबाला ने समय-समय पर बाद में स्त्री विमर्श, स्त्री मुक्ति के दावों पर 'मुक्त' स्त्री पर अपनी राय दी है। 'सूर्यबाला का स्त्री विमर्श' या उसके नाम से हिंदी में प्रचलित लेखन की सरासर विरोधी है। 'नया ज्ञानोदय' पत्रिका के अगस्त के अंक में 'मेरे प्रतिरोध' शीर्षक आलेख में वे कहती है, "मुझे लगता है, स्त्री मुक्त तो हुई, आर्थिक दृष्टि से आत्मनिर्भर भी, ढेर सारे अवरोध पाए किए है। उसकी उपलब्धियों की खाँसी लंबी लिस्ट है उसके पास लेकिन उतनी लंबी लिस्ट शायद, उसके नुकसानी को भी हैं। उसने जितना पाया, उससे कम नहीं खोया और इस खोए हुए की सूची में मनुष्यत्व की वे अनमोल विरासते और दुर्लभ गुण है जो स्त्री मात्र 'संपूर्ण स्त्री' नहीं बल्कि पूर्ण मनुष्य बनाते है, जो हर देशकाल में स्वीकृत है।

साहित्य विवेचन :

हिंदी कथा-साहित्य विधा में सूर्यबालाका नाम महत्वपूर्ण साहित्यकारों में गिना जाता है। उन्होंने मध्यमवर्गीय स्त्री को अपने कथा-साहित्य विधा में मध्यमवर्गीय स्त्री को अपने कथा-साहित्य में विशेष रूप से चित्रित किया है। सीमित आय के साधन और भौतिक सुख सुविधा से वंचित रहकर एक स्त्री जो अपने परिवार की नाड़ी चलाती है इसका यथार्थ चित्रण कहानियों में मिलता है। उनकी कहानियों में स्त्री का एक नया रूप सामने आता है। जो अपने प्रेम और त्याग के दम पर सबकुछ अपने अनुकुल बनाने में विश्वास रखती है। उनकी कहानियों में कोई शोर शराबा है, ना आंदोलन है, ना कोई आक्रोश और ना कोई खलनायक।

'यामिनी कथा' नायिका यामिनी की कहानी है, जो मध्यमवर्गीय महिला है। उपन्यास के अंत तक वह मानसिक भंवर की अथाह, गहराईयों में डूबती उभरती ही रही है। असल में उसका बाह्य जीवन सुख-सुविधाओं से भरपूर है लेकिन उसके चिंतनशील मन और अनुभूति प्रवण हृदय में सदैव यातना, दंश, पीड़ा और दुश्चिता का वास ही रहा है।

'पुल टूटते हुए' कहानी में नारी मन की आंतरिक भावनाओं को सूर्यबाला जी ने अपनी लेखनी से उकेरा है। इस कहानी की नायिका माया एक चित्रकार है।

निष्कर्ष :

सूर्यबाला के व्यक्तित्व का अध्ययन करने पर ज्ञात होता है कि उन्होंने नारी पर होने वाले अत्याचारों को होते हुए देखा, महसूस किया और उन्होंने खुद सहा हे, लेकिन सूर्यबाला ने इन्हीं समस्याओं के समाधान हेतू समाज के सभी कुरीतियों के बंधन को तोड़ते हुए आत्मशक्ति तथा उत्साह के साथ कुछ कर गुजरने के लिए उन्होंने अपने आप को मजबूत बनाया है। शिक्षा द्वारा ज्ञान ग्रहण करते हुए उन्होंने अपने अंतर्मन को चोट करनेवाली संवेदनाओं को अपनी लेखनी के माध्यम से लिपिबद्ध कर दिया। उनकी कहानियों में संपूर्ण नारी संवेदनाओं को देखा गया है। आधुनिकता नारी में बदलाव और परिवर्तन, जागरूकता, आत्मविश्वास आदि के गुण हमें आज की नारी में देखने मिलते है।

आज की नारी पुरूषों से बराबरी में चलनेवाली नारी है जो उच्च स्तर पर पहुँच चूकी है। फिर भी समाज में होनेवाली परिस्थितियों को सहते हुए उसका सामना करते हुए संघर्षरत दिखाई देती है।

संदर्भ :

१) हिंदी कहानी : एक नई दृष्टि – डॉ. इंद्रनाथ मदान
२) यामिनी-कथा – सूर्यबाला
३) हिंदी कहानी का विवेचनात्मक अध्ययन – डॉ. ब्रह्मदत्त शर्मा

विनोद बब्बर केसाहित्य मे स्त्री विमर्श

शोधकर्ता
खान फेरोज अजीज
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विश्वविद्यालय
औरंगाबाद - 431001

शोधनिर्देषक
प्रा. डॉ. दस्तगीर एस. देशमुख
सहयोगी प्राध्यापक
हिंदी विभाग लोकसेवा कला एवं विज्ञान
महाविद्यालय, औरंगाबाद.

प्रस्तावना:-

हिन्दी साहित्य में छायावाद काल से स्त्री विमर्श का जन्म माना जाता है ।स्त्री विमर्श उस साहित्यिक आंदोलन को कहा जाता है जिसमें स्त्री अस्मिता को केंद्र में रखकर संगठित रूप से स्त्री साहित्य की रचना की गई। हिंदी साहित्य में स्त्री विमर्श अन्य अस्मितामूलक विमर्शों के भांति हीं मुख्य विमर्श रहा है जो की लिंग विमर्श पर आधारित है। महादेवी वर्मा की श्रृंखला की काडिया नारी सशक्तिकरण का सुन्दर उदाहरण है । प्रेमचंद से लेकर आज तक अनेक पुरुष लेखकों ने स्त्री समस्या को अपना विषय बनाया इन पुरुष साहित्याकारो मे विनोद बब्बर जी का भी विशेष महत्व है और उन्होने अपने साहित्य मे स्त्रीयो की स्तिथी कोपात्रो, घटनाओ के मध्यम से रुपायीत किया है ।

1. नारी की दयनीय स्थिति :-

पुरुष प्रधान समाज में नारी की हैसियत या तो दासी की रही है या उसे देवीय रूप स्वीकार किया गया है। पूर्वकाल से ही नारी को अपनी स्थिति, अपने अस्तित्व और अपनी स्वतंत्रता को सुधारने के लिए प्रयासरत रहना पड़ा।नारी की दयनीय स्थिति को कहानीकार अपनी कहानियों में दिखाने से अछूते नहीं रहे हैं। उनकी 'खून की पुकार', 'बंद अध्याय', 'गलत पते पर', 'पापिन', 'निक्की'और 'दीदी मां'ऐसी ही कहानियां है, जिसकी नारी पात्रों के माध्यम से लेखक समाज का पर्दाफाश करता है। आज भी नारियों पर बुरी नजर रखी जाती है, कई घरों में मुंह से जरा सी भी आवाज निकलने पर उसे मारा-पीटा जाता है, समाज वैज्ञानिक रूप से इतना विकास कर चुका है लेकिन फिर लड़की के जन्म होने पर स्त्री को ही दोषी माना जाता है।

कहानीकार की कहानी 'खून की पुकार' मे मालती के घर की स्थिति ऐसी थी कि उसका पति शराबी था और वह दो वक्त का खाना भी बड़ी मुश्किल से जुटा पाते थे। मालती की स्थिति इतनी दयनीय हो चुकी थी कि वह अपने पति के सामने कुछ भी बोलती तो खाने को लाते और गालियां ही मिलती। आये साल इसकी की कोख नव जन्म में और अनचाहे बच्चे से भरी होती। मालती जैसे तैसे बच्चों का पेट भरने की कोशिश करती। पर उसे विजय से गालियां और पिटाई के अतिरिक्त यदि कुछ मिलता, तो वह था घर का एक और अनचाहा सदस्य, जिस से छुटकारा पाने के लिए उसे बार-बार अस्पताल के चक्कर भी काटने पड़ते थे। मालती की स्थिति के लिए किसे दोषी ठहराया जाए? समाज अनचाहे सदस्य मिलने को पति का प्रेम कहता है और बार-बार लड़कियों के जन्म होने पर स्त्री को ही दोषी समझा जाता है।

2. अधिकारहीन नारी :-

नारी की स्थिति समाज में कहने के लिए तो बहुत अच्छी है लेकिन देखा जाए तो वे अपने अधिकारों के प्रति हमेशा ही लड़ती रही है। देश के ऐसे कई कोने है जहां अब भी लड़कियां अपने अधिकारों से वंचित है।

'पिंजरे का पंछी' भीऐसी ही कहानी है जिनमें कहानीकार ने अधिकारहिन नारी की अभिव्यक्ति की है। इस कहानी का संतोष भी कुछ ऐसा ही सोच का मालिक है वह नही चाहता कि उसकी पत्नी नौकरी करे। तभी संतोष ने एक दिन उसे घर की देखभाल और बच्चों की परवरिश का वास्ता देकर नौकरी छोड़ने के लिए प्रेरित किया। एक तरफ संतोष जैसा पति है जो अपनी पढ़ी-लिखी पत्नी को घर में बैठाना चाहता है और दूसरी तरफ 'अधूरा मिलन' कहानी में शारदा का पति है जो अपनी अनपढ़ बीवी को छोड़कर भाग जाता है क्योंकि उसे पढ़ी-लिखी पत्नी की चाह थी। आखिर कब तक सहन करता एक अनपढ़ पत्नी को मित्रों के सामने मेरा सिर अपमान से झुक जाता जब वे

मेरी पत्नी की चर्चा करते।... आखिर क्या हक था उसे, खुद अनपढ़ गवार होते हुए मुझे समझाने सिखाने का? शारदा अनपढ़ है तो उसे जीने का कोई अधिकार नहीं है? और संतोष की पत्नी नौकरी पर जाती है तो उसे घर पर ही बैठना चाहिए। आखिर स्त्री को अधिकार किस चीज का दिया गया है? विनोद बब्बर जी की कहानियां ऐसे कई सवाल खड़े करती है। अगर स्त्री नौकरी करना चाहती है तो ऐसा क्या गुनाह कर रही है कि उससे खानदान की नाक कट जाती है।

3. अनमेल विवाह :-

भारतीय समाज में प्राचीन समय से ही दहेज प्रथा का प्रचलन रहा है। मां-बाप अपनी पुत्री के जीवन-यापन को सुखी बनाने के लिए दहेज देते हैं, परंतु आज के दहेज-लोभियों द्वारा समाज में पुत्र की पशु के समान बोली लगाते हैं और अयोग्य जीवन साथी लाकर उसके साथ जीवन भर के लिए बांध देते हैंजो आज के 21वीं सदी के भारत में भी देखने को मिलती है।यहां से अनमेल विवाह की समस्या भी पैदा होती है।

डॉ. विनोद जी की कहानी 'निर्मला की वापसी'के वकील साहब ने जब अपनी बेटी निर्मला की शादी का बायोडाटा लेकर वकील साहब मैरिज ब्यूरो में पहुंचे, तो उन्होंने सर्वप्रथम रजिस्ट्रेशन के नाम पर अच्छी खासी दक्षिणा वसूलते हुए लैपटॉप से अनेक लड़कों के प्रिंटनिकाल कर उन्हें सौंप दिये। अधिकांश गाड़ी की सवारी करने के इच्छुक मिले। परंतु दहेज में गाड़ी दे पाना वकील साहब के बस के बाहर था। उन्होंने निर्मला का रिश्ता एक ऐसे व्यक्ति से कर दिया जिसकी पत्नी को मरे अभी कुछ दिन ही हुए थे और उसकी एक संतान भी है। इस प्रकार अपने से काफी बड़े और दुहाजु पति को पाकर भी निर्मला एक आदर्श भारतीय नारी की तरह एक गूंगी सी गाय की तरह उसी खूंटे से बन गई। लड़कियां सदा ही लोक, लाज के मारे और संस्कारों की दुहाई देती हुई खूंटों से बांधी जाती रही और उनकी मन स्थिति कभी किसी ने ना समझीं।परिस्थितियों के कारण ही ऐसी समस्याएं पैदा होती है। अनमेल विवाह की समस्या भी नारी जीवन के लिए अभिशाप है। कहानीकार ने यह बताने का प्रयास किया है कि आज भी वैज्ञानिक सोच रखने वाले समाज में कईमां –बाप है जो निर्मला जैसी अपनी बेटी को दहेज के दंश को झड़ने से बचने के लिए अनमेल विवाह को अपनाने पर विवश है।

4. दहेज समस्या :-

किसी समय में बेटी को विदा करते हुए उसके सुखी जीवन यापन के लिए माता-पिता द्वारा अपनी हैसियत के मुताबिक जो उपयोगी सामग्री भेंट की जाती थी, उसे दहेज कहां जाता था। परंतु आज दहेज प्रतिस्पर्धा का विषय बन गया है। क्योंकि प्रत्येक कन्या का पिता चाहता है कि उसकी पुत्री ऊंचे कुल में जाए, इसलिए उसका पिता अधिक से अधिक देने को तैयार हो जाता है। कहानीकार ने 'बदलते परिवेश' नामक कहानी के माध्यम से यह स्पष्ट किया है कि आज लड़की के मां-बाप अपनी बेटी को पढ़ा लिखा कर सभ्य व आत्मनिर्भर बनाते हैं ताकि भविष्य में कभी भी उसे किसी अन्य पर निर्भर न रहना पड़े और उसका जीवन सुखमय रहे परंतु आज के दहेज लोभी समाज में अनीता जैसी डॉक्टर बहू को भी ससुराल वालों की ओर से तरह-तरह की यातनाएं सहनी पड़ती है। अनीता को उसकी सास ताने मारती है की शादी के वक्त उसके घर वालों ने कम दहेज दिया, जबकि अनीता की जेठानीया उससे ज्यादा दहेज लेकर आई थी। दहेज कम लाने के कारण अनीता की सास "दूसरी बहुओं" से रसोई का सारा काम अनीता से करवाने को कहती।" अपनी हैसियत से उनकी तुलना करते हुए अक्सर कहती है मारी किस्मत ही खराब है वरना भिखारीयो के घर से हमारा रिश्ता ही क्यों जुड़ता। दोनों बहुएं इतना दहेज लाई पर मजाल है की मेरे सामने सिर भी उठाएं। डॉक्टरनी ने तो आते ही घर भर को मरीज बना दिया है। इन्हीं कारणों के चलते आए दिन खबरें पढ़ने और सुनने को मिलती है कि नई बहू ने आत्महत्या कर ली या उसे मार दिया गया।

अंत: कहानीकार एक तरफ दहेज जैसी प्रथा का विरोध करते हुए इसे मिटाने का पक्ष रखता है, वही इसकी आड़ में ब्लैकमेल करने वाली आधुनिक युवतियों की भी खबर लेता है।

5. स्त्री हिंसा :-

समाज में नारियों को उनके अधिकारों से वंचित रखने के साथ-साथ उनके साथ हिंसात्मक व्यवहार भी होता है। तेजाब फेंकना, बलपूर्वक शारीरिक संबंध बनाना एवं शोषण करना जैसी हिंसा कर वह स्त्रियों पर अपनी मर्दानगी साबित करता है। घर में अर्थ की समस्या, शराब और नशे की समस्या, स्त्री का अनपढ़ होना, पारिवारिक कलह आदि कई कारण स्त्री हिंसा के कारण बनते हैं। विनोद बब्बर जी ने इन कारणों को समाज में होते देखा और उसी की अभिव्यक्ति अपनी कहानियों में व्यक्त की।

कहानीकार की कहानी 'सत्यवान की हार' की सावित्री अपने पति सत्यवान द्वारा की गई हिंसा का शिकार होती है। घर की बढ़ती हुई जिम्मेदारियां और जरूरतें दिन- प्रतिदिन बढ़ती जा रही थी। आमदनी और साधनों के अभाव के कारण पति-पत्नी में झगड़ा होना स्वाभाविक बन चुका था। सत्यवान इस सारी स्थिति का जिम्मेदार अपनी पत्नी को ही मानता था। यही कारण था कि नोंक-झोंक कभी-कभी उसे हिंसक भी बना देती। पत्नी पर हाथ उठाना हर पुरुष की तरह उसका स्वाभाविक अधिकार बन चुका था। क्योंकि पुरुष शुरू से ही पत्नी पर हर तरह से अपना अधिकार जमाने की सोच को लेकर चलता है। अपनी जिंदगी में हो रहे अच्छे कामों के लिए तो नहीं लेकिन बुरे कामों के लिए स्त्री को ही दोषी ठहराया जाता है। पत्नी अपने पति को बुरे कामों से बाहर भी निकालना चाहती हो तब भी पत्नी पर ही अत्याचार किए जाते हैं।

कहानीकार यह अपेक्षा करता है कि समाज में अपने घर के आस-पास हो रहे इस प्रकार के अन्याय और अत्याचार को खत्म करने का प्रयास किया जाए। उनके विरुद्ध आवाज उठाई जाए ताकि स्त्रिया सुरक्षित हो सके।

निष्कर्ष :-

विनोद बब्बर जी सहृदय कहानीकार है उन्होंने भारतीय समाज का बड़ी गहराई से अध्ययन किया है। बब्बर जी का साहित्य काल्पनिक न होते हुए यथार्थ की अभिव्यक्ति करता है।यही कारण है कि वे समाज के हर पक्ष और उनके दुष्प्रभावों का अंकन अपनेसाहित्य में करते हैं। उन्होंने स्त्रियो की दयनीय स्थिति, पात्रों, घटनाओं के माध्यम से रूपायीत किया है। स्त्रियों के साथ होने वाले भेदभाव, हिंसा तथा अधिकारहीन नारियों के नारकीय जीवन का यथार्थ चित्रण अपने साहित्य में किया है।साहित्य के माध्यम से वे स्पष्ट करते हैं कि लोगों को वैयक्तिक और पारिवारिक दोनों स्तरों पर चिंतित होना चाहिए अन्यथा उनका अस्तित्व खतरे में पड़ जाएगा।यही कारण है कि परंपराओं के उज्जवल पक्षों को रुपायीत करते हुए वह पाठकों से नैतिक मूल्यों के प्रति आग्रह करते हैं। अंत उन्होंने ईश्वर के प्रति आस्था प्रकट करते हुए मानवता का आग्रह किया है।

संदर्भ ग्रंथ :-

१) पूर्वोक्त, 'पीर पराई' पृष्ठ - 91

२) पूर्वोक्त, 'पीर पराई' पृष्ठ - 19

३) इंटरनेट

४) पूर्वोक्त, 'फटा कोट' पृष्ठ - 50

५) पूर्वोक्त, 'पीर पराई' पृष्ठ - 75

६) पूर्वोक्त, 'फटा कोट' पृष्ठ - 105

७) पूर्वोक्त, 'फटा कोट' पृष्ठ - 29

८) तसलीमा नसरीना औरत के हक मे दिल्ली वाणी प्रकाशन 1995 पृष्ठ – 98

तसलिमा नसरीन के काव्य में महिलाओं की दशा एवं दिशा

प्रा. डॉ. रविंद्र आर. खरे

हिंदी विभागाध्यक्ष कला, वाणिज्य एवं कॉम्प्युटर अप्लीकेशन, महिला महाविद्यालय, डोंगरकठोरे ता.यावल जि.जळगाव

(महाराष्ट्र)

आज भी भारतीय समाज में महिलाओं को अपने मौलिक अधिकाराओं से लेकर सामाजिक आधिकारों के लिए संघर्ष करना पडता हैं। इस विमर्श को गत तीन दशकों से महिला लेखन में एक विशेष स्थान प्राप्त हुआ है। अनेकानेक महिला साहित्यकार अपने साहित्य में आए पारिवारिक, सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, धार्मिक एवं नैतिक बदलावों को उजागर करने का प्रयास कर रही हैं। स्त्री अस्मिता एवं अधिकार सजगता ने स्त्री स्थिति को एक नयी दिशा प्रदान की हैं। महिला सशक्तिकरण उनकी शिक्षा, सुरक्षितता, मानसिक एवं शारीरिक छल, अस्मिता,कन्याभ्रूणहत्याएँ, दहेज, यौन संबंध, विज्ञापन व ग्लैमर की ओर बढते उसके कदमों ने महिला विषयक कुछ अहम सवाल हमारे समक्ष खडे किए हैं। उन सवालों पर किस हद तक महिला साहित्यकारों ने अपनी लेखनी उठाई हैं यह जानने का प्रयास हैं।

आधुनिक काल की चुनैतियों को स्वीकारनेवाली महिला साहित्यकरों का महिलाओं के प्रति दृष्टिकोण प्रचुर मात्रा में परिवर्तित हुआ हैं जीवन में अनेक जटिल समस्याओं का सामना साहस एवं धैर्य के साथ करती हुई ये महिलाएँ मानव जीवन के सभी पहलुओं को विश्लेषित करने का प्रयास कर रही हैं। इनमें से निर्भिक एवं साहसी रचनाकार तसलिमा नसरीन ने विश्वभर की दलित शोषित नारी के साथ स्वयं संवाद करके महिला सशक्तिकरण की आवाज उठाई। उनका स्त्री-मुक्ति का स्वर मानव मुक्ति में बदल जाता हैं। तसलिमा का पुरा साहित्य बांग्लादेश की सीमाओं में सीमित न रहकर समान समस्याओं से ग्रस्त समुचे भारतीय खंड से गुजरता हुआ संपूर्ण विश्व का साहित्य बनता हैं। स्त्री के विभिन्न रुपों का,अन्याय,अत्याचार एवं शोषण का मार्मिक चित्रण तसलिमा नसरीन के 'यह दु:ख यह जीवन' काव्य संग्रह में उजागर हुआ हैं।

भारतीय महिलाओं का शोषण, भारतीय महिलाओं का प्रेम के प्रति दृष्टिकोण तथा भारतीय महिलाओं का पुरुषवर्ग के प्रति दृष्टिकोण उसकी व्यथा -कथा को यथार्थ शैली में चित्रित कर महिलाओं को अन्याय के खिलाफ विद्रोह की प्रेरणा देती हैं। भारतीय समाज की यह भयावह स्थिति के बावजुद स्त्री की प्रतिमा में जो थोडा बहुत बदलाव आया हैं वह आधुनिक युग के कवियों की कविताओं में दृष्टिगत होता हैं।

१) भारतीय महिलाओं का शोषण :

तसलिमा नसरीन ने स्त्री शक्ति सृजन की इच्छा प्रकट की है। आधुनिक युग की कवयित्री स्त्री की दुर्दशा को देखकर बेचैन हो जाती है। महिलाओं की पीडा को व्यक्त करनेवाली आवाज बनकर समाज के सामने लाने का प्रयास किया हैं। उसके कवि हृदय ने औरत के लिए सदियों से चली आ रही मानसिकता में परिवर्तन का प्रयास किया हैं। औरत का सामन्य रूप भी वासनायुक्त समझा जाता हैं, तथा उसका शोषण किया जाता हैं।जिसे तसलिमा धिक्कारती हुई महिलाओं को सजग एवं सशक्त बनाने की प्रेरणा देती हैं। प्रस्तुत पंक्तियों में महिलाओं के संघर्ष का स्वर झलकता हैं –

"बाजारी औरत से कहती हूँ, जिन्दा रहो
एअर कंडीशन कमरे में जेवरों से लदी -फदी
दुखियारी औरत से कहती हुँ जिन्दा रहो, बची रहो।" १

आज भी महिलाओं का संघर्ष जारी है,वह अपने अस्तित्व की रक्षा करती हुई दिखाई देती हैं। वर्तमान समय में हो रहे अन्याय,अत्याचार तथा बलात्कार से पीडित महिलाओं के शोषण का करुणाजनक चित्रण प्रस्तुत हुआ हैं –

"नोंचा खसोटा शरीर लेकर वह
दरवाजे पर खडी हो जाय तो क्या उसकी शोकातुर माँ
स्नेह और सेवाभाव से स्पर्श करेगी।"२

प्रस्तुत पंक्तियों के माध्यम से कवयित्री यह दर्शाना चाहती हैं कि पुरुष की वासना की शिकार महिलाओं को समाज में सबसे अधिक स्नेह रखनेवाली अपनी माँ,बेटी की पीडा,दु:ख को समझ सकेगी? उसकी सेवा कर पाएगी? इन सवालों को उठाते हुए महिलाओं के शोषण का सजीव चित्रण करती हैं। तसलिमा नसरीन ने मर्दो की हवस और हैवानियत तथा महिलाओं के शारीरिक शोषण का वीभत्सपूर्ण चित्रण का प्रस्तुत उदाहरण दृष्टव्य हैं-

"यह सब चखने और दाँतों से काट खाने के लिए
मर्दो का झुंड और पाते हि कुरेदने लगता हैं।"३

२) भारतीय महिलाओं का प्रेम के प्रति दृष्टिकोण :

भारतीय महिलाओं की अस्मिता के मुल में एक स्त्री को मानव के रूप में देखने समझने का आग्रह हैं। स्त्री विमर्श में प्रतिरोध पुरुष वर्चस्व की उन परम्पराओं एवं मान्यताओं पर प्रश्नचिन्ह लागता हैं, जिन्होने स्त्री के देह -मन को सदियों से जकड रखा हैं। मानवीय जीवन को सार्थक एवं सृजनशील बनाने के लिए प्रेम की आवश्यकता होती हैं। प्रेम का भाव निर्मल, पवित्र एवं उदात्त मना जाता हैं, बल्कि स्त्री -पुरुष प्रेम की एक परिपूर्ण संकल्पना हैं। प्रेम भाव को तसलिमा अपने शब्दभेदी लेख में लिखती हैं – "प्रेम के प्रवाह में जीवन बहा जा रहा हैं, और जिस दिन प्रेमी से मिलने के लिए दौडकर आती हुँ, सारा बदन काँप रहा है मिलन की आग में चुम्बन के नाम पर प्रेमी आकर काटता हैं होठ, खसोटता हैं सीना, उसके बाद गालों को नोचते हुए टा -टा कहकर चला जाता हैं कि बस इतना हि हैं उसका प्रेम।" ४

भारतीय महिलाएँ प्रेम के खातीर अपने आपको समर्पित कर देती हैं,ऐसा कोई ह्रदय नही जो पूर्ण रूप से प्रियतम को समर्पित न हुआ हो। यही समर्पण कवयित्री अपने काव्य में व्यक्त करती हैं –

"साठ साल के युवक
अक्सर प्यार करना चाहो तो करो,
प्यार में मैं,
कोई उम्र नही मानती।" ५

स्त्री का प्रेयसी रूप एवं प्रेम के प्रति दृष्टिकोण तसलिमा के काव्य में प्रभावी रूप से उभरकर आया हैं। 'कत्यई किताब', 'कफन', 'फूस की लडकी', 'झुकाव', 'चाह', 'समारोह', 'उद्यान सुंदरी', 'प्यार की कोई उम्र नही', 'तुम अक्सर आओं', 'अन्तर', 'अवगाहन', 'दीर्घ पथ पर जाऊंगी', पानी में तैरना', 'चाहत', आदि कविताओं में प्रेम के प्रति स्त्री का रूप झलकता है,प्रस्तुत कविता 'अवगाहन' में तसलिमा बेझिझक कहती हैं –

"एक नही अपनी धारा रोककर
इंतजार में खडी हैं,
मैं उसमें तरुँगी
जबकि मैं ठिक से तैरना नही जानती"।६

आधुनिक युग की महिलाएँ अपने कर्तव्यों के प्रति जितनी समर्पित हैं उतनी ही अपने अधिकारों के प्रति सजग हैं। विवेच्चित काव्य संग्रह में ओजपूर्ण गुणों से युक्त विद्रोही स्त्री का रूप हैं। महिलाओं की सभ्यता और उनकी सुरक्षा की दृष्टि से यह विद्रोह स्वाभाविक हैं। अन्याय का विरोध नही किया तो, उससे अधिक दोषी सहनेवाला होता हैं। इसलिए अन्याय के प्रति विद्रोह उचित गुण मना जाता हैं। पुरूषों के शोषण का विरोध करके धैर्य से उसका सामना करने की क्षमता स्त्री में हैं। प्रस्तुत कविता प्रकृति के अधिन रहनेवाली स्त्रियों को प्रेरित करती हुई –

"हम हैं प्रकृति की प्रेरित नारीयाँ
प्रकृति नारी को पुरुष के अधिन नही रखती
हम हैं प्रकृति की भेजी हुई स्त्रियाँ
प्रकृति स्त्री को स्वर्ग में पुरुषों के पैरों तले नहीं रखती
समान अधिकार,समता भाव को भी वह चाहती हैं"।७

महिलाओं की दुनिया को भले ही सामाजिक एवं पारिवारिक वर्जनाओं ने सीमित कर दिया हों, फिर भी स्त्री सांसारिक जगत की सबसे श्रेष्ठ सृजनशील प्राणी हैं। वर्तमान काल में स्त्री अपना स्वाभिमान एवं सम्मान को प्राप्त करने के लिए संघर्ष करना चाहती हैं। भारतीय महिला समाज के खोखले रीति-रिवाजों एवं परम्पराओं में जकडी

हुई, अपनी स्वतंत्रता के चलते धर्म बंधनों से मुक्त होना चाहती हैं। प्रकृति के नियमों के आधिन रहकर अपनी कोख की स्वाधिनता खोना नही चाहती। उसमें से महान आत्माओं को जीवन देना चाहती हैं। लडकी के जन्म की चाह भी उसे हैं –

"निश्चित ही वह माँग सकती समान उत्तराधिकार
निश्चित ही वह वह माँग सकती हैं शिक्षा, स्वास्थ्य,सम्मान
निश्चित ही वह वह माँग सकती हैं कोख की स्वाधिनता लडकी का जन्म"।८

३) भारतीय महिलाओं का पुरुषों के प्रति दृष्टिकोण :-

भारतीय समाज की वास्तविकता कवयित्री गहराई से महसूस करती हैं,उसका बाहरी परिवेश किस तरह से अच्छाई का नकाब पहनकर उसके भीतर की क्रूरता से भरा घिनौने चेहरे को छिपा लेता हैं। जिसे देखना कठीन हो जाता हैं।पुरूषों की वासना की शिकार एवं समाज से तिरस्कृत इन स्त्रियों की व्यथा -कथा को तसलिमा ने अपनी पुरुषोत्तम कविता में व्यक्त किया हैं –

"लालची लोगों की जीभ से टपक रही हैं लार
देख-देख कर औरत के नितंब
दबोच लेने की चाह जग रही हैं मन में
गुस्से से कुढते हैं न मिलने पर।"९

भारतीय समाज में महिलाओं की स्थिती दयनीय हैं, क्योंकि पुरूषों ने सदैव महिलाओं को सम्मान की जगह वासना की दृष्टि से देखा हैं। कवयित्री महिलाओं को सजग करना चाहती हैं कि वह मनुष्य नही पुरुष हैं और पुरूषों ने हमेशा ही स्त्री को शारीरिक एवं मानसिक यातनाएँ दी हैं। इसलिए निंद उडानेवाली कविता में संघर्षमय बनने का इशारा दिया हैं –

"उनके बारे में कभी मत सोचो
वे मनुष्य नही पुरुष हैं
औरत तुम जिन्दा रहो, बची रहो"।१०

आज हम आये दिन समाचार पत्रों में पढते हैं,हर प्रांत,शहर या गांव कही न कही महिलाओं पर होनेवाला शारीरिक शोषण बढता जा रहा हैं। महिलाएँ ही नही छोटी-छोटी बच्चीयाँ भी असुरक्षित हैं इस देश में। तसलिमा 'चाबूक' कविता में पुरूषों द्वारा शोषण का मार्मिक चित्रण प्रस्तुत करते हुए –

"तुम्हारी लगाम खींचकर पुरुष चाबूक मार रहे हैं पीठ पर
औरत क्या तुम निस्पंद हो? बुद्धिहीन, गुंगी?
एक अद्‌भुत बकरी?
या फिर मछली जैसी, बिना रीढ की कोई चीज"।११

कवयित्री पुरूषों के अत्याचारों से पिसती महिलाओं को सशक्त बनाने के लिए व्यंग्यात्मक तीर चलाती हैं। उन्हें स्वाभिमान से खडे रहने की प्रेरणा देती हैं।

निष्कर्षात्मक बिन्दू :-

1) स्त्री के अस्तित्व को एकतरफा संकल्पनाओं से मुक्त कर उसे एक सहज मानवीय धरातल पर स्थापित करने का प्रयास कवयित्री कर रही हैं।
2) स्त्री केवल पुरुष के स्वामित्व व अपने दासत्व का त्याग कर पुरुष की अंकशायीनी नही अपितु सहगामिनी बन कर जीवन व्यतीत करना चाहती हैं।
3) महिलाएँ पुरूषों के अन्याय,अत्याचार का जहाँ विरोध करती हैं, वहाँ पुरुष प्रेम की चाहत भी रखती हैं।
4) महिलाओं को पुरूषों के प्रति ईर्षा,घृणा एवं द्वेष नही बल्कि उनके अत्याचारों के प्रति विद्रोह हैं।
5) महिलाओं को एकमात्र पुरुष विरोधी कहकर सीमित नही किया जा सकता। बल्कि भारतीय समाज की संरचना को बदलने के लिए आधुनिक युग को चीटी की तरह जुटना होगा।

6) स्त्री प्रकृति के नियमों के अधिन रहकर अपना उच्चतम विकास चाहती हैं। प्रस्तुत काव्य संग्रह में कवयित्री भी जीवन के मानवीय मूल्य को अधिक महत्व देती हैं।
7) स्त्री को एक मानव रूप में समानता एवं स्वतंत्र अस्मिता के साथ जिने के अधिकार की स्त्री-विमर्श की मूल चेतना हैं।

संदर्भ :-

1) तसलिमा नसरीन, 'यह दु:ख यह जीवन', वाणी प्रकाशन,नई दिल्ली,प्र.सं.2000, पृ.35
2) पूर्ववत, पृ.88
3) पूर्ववत, पृ.56
4) हंस, अप्रैल-2012, पृ.85
5) तसलिमा नसरीन, 'यह दु:ख यह जीवन', वाणी प्रकाशन,नई दिल्ली,प्र.सं.2000, पृ.10
6) पूर्ववत, पृ.10
7) पूर्ववत,पृ.115
8) पूर्ववत,पृ.119
9) पूर्ववत,पृ.26
10) पूर्ववत,पृ.35
11) पूर्ववत,पृ.49

नासिरा शर्मा के उपन्यासों में मुस्लिम परिदृश्य

डॉ. मिर्झा अनिसबेग रज्जाकबेग

सहयोगी प्राध्यापक एवं हिन्दी विभाग अध्यक्ष, ज.शि.प्र.मं. महिला कला महाविद्यालय.

साहित्य समाज का दर्पण होता है, इसलिए साहित्य में निहित स्थितियों की व्याख्या और मूल्यांकन केवल रसानुभूति तक करना उचित नहीं है, बल्की साहित्य मनुष्य और उसके समाज को समझने का सुख मुहैया करता है। साहित्यकार की सामाजिक गतिविधियों पर पैनी नजर होती है। साहित्य और साहित्यकार ही एक ऐसे माध्यम है जो विषय अध्ययन के योग्य नही समझे गए थे उनको हाशिएं से केंद्रबिंदू में लाने का काम करता है। साहित्यकार द्वारा निर्मित पात्र, उसका आचार-विचार सामाजिक प्राणी जैसा ही होता है। साहित्यकार इसे अपने अनुभवों के आधार पर निर्मित करता है। किसी भी पात्र से जुड़ी आत्मीयता, संवेदना तथा अपनत्व रचनाकार के मानस से जुड़ना होता है। उपन्यास, कहानी, निबंध एवं नाटक आदि रचनाकार की अनुभूतिगत कलात्मक अभिव्यक्ति है। वह घटनायें एवं परिस्थितियाँ जिससे साहित्यकार प्रभावित हुआ तथा उसे अभिव्यक्ति देने हेतु प्रेरित हुआ जो कि रचना के सृजन हेतु यह तथ्य विशेष रूप से महत्तवपूर्ण है। रचनाकार की सफलता उसकी समसामयिक संदर्भों से जुड़ी सशक्त अभिव्यक्ति में निहित है।

भारत एक विविधताओवाला देश है। यहां पर सभी वर्गो के लोग एकसाथ निवास करते है। इनमे कुछ बहुसंख्यक है तो कुछ अल्पसंख्यक। अल्पसंख्यको में सर्वाधिक संख्या मुसलमानों की है इसके बाद ईसाई, सिक्ख, बौध्द आदि की। भारत एक विशाल राष्ट्र है, यहाँ पर सभी वर्गो के लोग निवास करते है। भारतीय समाज के दो बडे समुदाय हिंदू-मुसलमानों के बिच परस्पर सहाचार्य और साँझी संस्कृती के दर्शन हमें देखने को मिलते है। मुस्लिम समाज भारतीय समाज का अभिन्न अंग है। यो तो काफी पुराने समय से हिंदी साहित्य में मुसलमान साहित्यकार उभरे है, जो अपने समाज व लोगों के बारे में तो लिखते ही है, साथ ही मुस्लीमोत्तर समाज के बारे में लिखते रहे है, जैसे रहीम अद्दहमान, जायसी, मंझन आदी। किंतु हिंदी साहित्य में ऐसे भी साहित्यकार है जो स्वंय मुस्लिम न होने के बावजुद मुसलमानों के बारे में भी खुब लिखा है, जैसे पे्रमचंद, यशपाल आदि। विभाजन के उपरांत हिंदी साहित्य में मुस्लिम समाज का चित्रण लगभग गायब हुआसा नजर आता है।

विभाजन की त्रासदी से जन्मी कड़वाहट ने धर्म की रेखा ही नहीं खिंची बल्कि भारतीय मुसलमानों की देशभक्ति पर भी आशंका व्यक्त की जाने लगी जिसे भारतीय मुस्लिम उपन्यासकारों ने न केवल अनुभव किया अपितु इस सत्य को इक पीड़ा के साथ व्यक्त किया है। महिला कथाकारों में नासिरा शर्मा एक सशक्त हस्ताक्षर हैं जिनकी दृष्टि में परिपक्वता और लेखन में व्यापकता है। दैनिक जीवन की घटनाओं, घर-परिवार की विडम्बनाओं और नारी जीवन की पीड़ा के साथ - साथ मुस्लिम समाज में पली-बढी प्रगतीशील विचारधाराओं से युक्त नासिराजी ने मुस्लिम समाज का अनुठा चित्रण अपने साहित्य में किया है। जिसके अंतर्गत उन्होने मुस्लिम समाज कि दिशा और दशा को बडी बेबाकी से चित्रित किया है। नासिरा शर्मा हिन्दी की प्रमुख लेखिका हैं। सृजनात्मक लेखन के साथ ही स्वतन्त्र पत्रकारिता में भी उन्होंने उल्लेखनीय कार्य किया है। वह ईरानी समाज और राजनीति के अतिरिक्त साहित्य कला व सांस्कृतिक विषयों की विशेषज्ञ हैं। नासिरा शर्मा लिखती हैं – “देश के बंटवारे के बाद मुसलमानों की भूमिका राष्ट्र में एक सहज प्रवाह जैसी नहीं रह गई थी। पूरा मुस्लिम समाज बंटवारे और जमींदारी उन्मूलन से बुरी तरह टूटकर बिखर चुका था। मध्यवर्ग और उच्चवर्ग पाकिस्तान जा चुका था। अस्सी प्रतिशत कारखानेदार बचे थे, जो आए दिन फ़साद की चपेट में आकार कम से कम मजदूरी पर काम करने के लिए मजबूर हो जाते थे। उपर से ये फ़साद बंटवारे के आक्रोश का परिणाम माने जाते, मगर वास्तव में यह छोटे स्तर के पूंजीवादी मानसिकता रखने वाले व्यापारियों का एक हिंसक खेल होता, जिसमें राजनेता भी अपनी सफल भूमिका पेश करते और उनके आंसू पोंछने

निकल जाते थे। इन टूटे दिल वालों के लिए यही राजनेता, जो हिन्दू और मुसलमान दोनों में से होते थे, आशा की किरण बनते और इस तरह मुस्लिम वोट बैंक की परंपरा जड़ें जमाने लगीं, जबकि 1947 से पहले हिन्दू-मुसलमान वोट तो दूर, कुछ भी बंटा हुआ नहीं था।"[१]

राष्ट्रीय एवं अंतरराष्ट्रीय परिदृष्य में मुसलमानों की स्थिति को केंद्र में रखकर लिखा गया उपन्यास 'जिंदा मुहावरे'मेंविभाजन की पीड़ा, दंगे, असुरक्षा, महाजिर की विडम्बना, सम्बन्धों में समाई प्रतीक्षा, यादों के तहखाने, स्वार्थी राजनीतिक अस्मिता का संघर्ष, धर्म, षिक्षा, संस्कृति, अर्थ जैसे ज्वलन्त प्रष्न उठाए गए हैं। विभाजन एक ऐसी त्रासदी थी जिसने हँसते-खेलते परिवारों को बाँटकर रख दिया और ये परिवार आज भी विभाजन के दर्द को झेल रहे हैं। रहीमुद्दीन का परिवार ऐसे ही परिवार का प्रतिनिधित्व करता है जिसका बड़ा पुत्र इमाम तो उनके पास है किंतु छोटा बेटा निजाम बंटवारे के समय पाकिस्तान को अपना देष मान कराची में जा बसता है। समयोपरांत प्रतिष्ठित व्यापारी बनने पर भी सम्मान न मिला और 'मुहाजिर' की संज्ञा पा उसका अंतर्मन व्यथित है। विवेच्य रचना में नासिरा ने मुस्लिम समाज की दयनीय दषा के निरूपण के साथ-साथ भारतीय समाज में उनके बढ़ रहे सम्मान को दर्षाया है।सभी तथ्यों से अवगत हो निजाम निरंतर पष्चाताप की अग्नि में जलता रहता है और अपनी विवषता पर केवल आँसू बहाने का मजबूर है। यह केवल विभाजन और उसके पष्चात् की समस्या नहीं है अपितु इतिहास में हुए अमानवीय अत्याचार के परिणामस्वरूप समसामयिक परिवेष में भी मनुष्य जाति, धर्म, सम्प्रदाय आदि के नाम पर टुकड़ों में बंटा है और उसकी सोच इन्हीं दायरों में सिमटकर रह गई है। इसी सोच से उबारने के लिए नासिरा आने वाली पीढ़ियों को संदेष देती है कि "विष्वास है कि वे मानवीय पीड़ा और पहले अनुभवों से सबक लेंगीं और ऐसी राजनीति से हाथ खींचेंगी जो अभिषाप बन दिलों को काटती, जमीन को बाँटती, घरों को उजाड़ती, बारूद के ढेर पर बैठे इन्सान को रूहानी तौर पर लगातार कमजोर बनाती जा रही हैं।"[२]

लेखिका ने अपने दो अंतिम उपन्यासों 'ज़ीरो रोड' (2008) व 'पारिजात' (2011) में मनुष्य की संवेदना - शून्य मानसिकता एवं परिवर्तित संबंधों की कहानी को कहा है। 'ज़ीरो रोड' के कथातंतु इलाहाबाद से दुबई तक विस्तृत हैं जिसमें रचनाकार ने न केवल निम्न मध्यवर्गीय भारतीय परिवारों की आर्थिक तंगी को उभारा है अपितु प्रवासी मानसिकता, बड़े शहरों का अकेलापन, साम्प्रदायिकता और आतंकवाद से जूझती पूरी दुनिया को एकसूत्र में गूंथकर उपन्यास के माध्यम से पाठक के समक्ष प्रस्तुत किया है। सिद्धार्थ व उसके मित्रों - केरलवासी रामचंद्रन, इंजीनियर श्रीनिवासन, ईरानी फिरोज़ मीखची, जाज़फ सउद, पाकिस्तानी बरकत उसमान, बंग्लादेशी सुदर्शन, सूरत के डॉ॰ शाहआलम, इराकी असद खजूरी, लतीफ फरमान, फिलिस्तीन सफीर, जारयाब, गुलफाम आदि सम्मिलित हैं जो किसी न किसी कारणवश अपने देश से उखड़, अपने परिवारों को छोड़ दुबई में रहते हैं। प्रत्येक शाम इकट्ठे होकर अपने दुःखों व अकेलेपन को बांटने का प्रयास करते हैं। इन बैठकों में आधुनिक समस्याओं से जुड़ी विभिन्न प्रकार की वार्ताएँ होतीं। इनकी बातचीत के माध्यम से ही नासिरा शर्मा ने विश्व में हो रही हिंसा को व्यक्त किया है। जैसे - गोधरा कांड, निठारी कांड में बच्चों पर हुए अमानवीय अत्याचार, रामजन्मभूमि-बाबरी - मस्जिद विवाद में हिंदू - मुस्लिम मतभेद, मुम्बई में बम - विस्फोट, अमेरिका के वर्ल्ड ट्रेड सेंटर पर हमला, अमेरिका का कुवैत पर आक्रमण, ईरान - इराक युद्ध आदि। भारतीय परिवेश में आज भ्रष्टाचार, दुल्हन को जलाना, बाबरी - मस्जिद व रामजन्म भूमि समस्या, भूख से दम तोड़ते लोग, आत्महत्या करते किसान आदि समस्याएँ प्रमुख रूप से देश के विकास को अवरूद्ध करती है। आधुनिक युग में मानव - मानव का तो शत्रु बनता ही जा रहा है। साथ ही साथ उन बच्चों के प्रति भी, जो मासूम व दुनिया के छल - कपट से दूर हैं, वैमनस्य रखता है। स्पष्ट है कि 'ज़ीरो रोड' उपन्यास में युगीन परिवेश की यथार्थता व उससे जूझते मानव की दशा को प्रकट किया है। उनके शब्दों में "यह समय, जिसमें हम जी रहे हैं, वास्तव में सनसनी और सदमों से भरा हुआ है। घटनाएँ हर दिन नये ढंग से इन्सान के विश्वास को

तोड़ने का षड्यंत्र रचती है। ...लाख अवसाद से भागने, बचने की कोशिश करो मगर वह आपका पीछा लगातार करता रहता है। एक भय की संरचना लगातार आपकी कोशिकाएँ रचती रहती हैं जो आपको निरंतर निर्बल बनाती हैं, लाख आप आत्मा को मजबूत रखने की कोशिश करें मगर शरीर इन सदमों से कमज़ोर पड़ता है।"[३]

'पारिजात' उपन्यास की सबसे बड़ी विशेषता साम्प्रदायिक सद्भाव है जिसका प्रकटीकरण तीन मित्रों प्रह्लाद दत्त, बशारत हुसैन, जुल्फिक़ार अली के माध्यम किया है जो प्रत्येक स्तर पर एक - दूसरे का साथ देते हुए भावनाओं को महत्त्व देते हैं। नासिरा शर्मा ने किसी एक धर्म को विशेष महत्त्व न देकर सभी धर्मों को समान माना है क्योंकि "धर्म केवल योजनाबद्ध तरीके से जीवन जीने का एक रास्ता है। आज धर्म को समझना बेहद जरूरी हो जाता है क्योंकि उसका गलत प्रयोग इंसानों की जिंदगी को बेहद दुश्वार बना रहा है।"[४] अतः स्पष्ट है कि इसका नामकरण 'पारिजात' भी शायद इसी आधार पर रखा गया है। जब यह पेड़ फूलता है तो बराबर इसके फूल झरते रहते हैं और यह फिर भी फूलों से लदा रहता है या इसलिए कि यह दोरंगी फूल हैं जिसमें फर्क कर पाना मुश्किल है कि एक रंग कहां खत्म होता है और दूसरा कहाँ से शुरू। जैसे भारत के दो धर्मों का एक - दूसरे में रचा - बसा होना या फिर इस फूल की यह खूबी कि सूख जाने के बाद भी अपनी खुशबू और रंग दोनों कायम रहते हैं जैसे इस देश में हिंदुओं और मुसलमानों का रिश्ता, जो लाख अलगाववाद के बाद भी दोस्ती और मोहब्बत से महकता है।

मुस्लिम परिदृश्य पर आधृत 'ठीकरे की मंगनी' उपन्यास शाल्मली का ही विस्तार है जो स्वतंत्र अस्तित्व हेतु संघर्षरत स्त्री की दास्तान से सम्बद्ध है। शिक्षा ने नारी को एक नवीन पथ प्रदान किया जिससे वह आत्मनिर्भर होकर नारी शोषण व जड़ रूढ़ियों का विरोध करने में सक्षम हो पाई जिसका सटीक उदाहरण है उपन्यास की नायिका महरुख़। परिस्थितियों की समझ महरुख़ को सुदृढ़ता प्रदान करती है और मंगेतर रफत के पर- स्त्री से संबंधों का भान होते ही उसके प्रति अनासक्त हो विवाह का प्रस्ताव ठुकराती है। लेकिन वह पुरूष विरोधी नहीं है अपितु वह मानती है कि मर्द न हमारा दुश्मन है न हरीफ, वह हमारी तरह इन्सान है। इसके द्वारा रचनाकार की साकारात्मक दृष्टि उजागर होती है कि न तो हमें (स्त्रियों) पुरूष बनना है और न ही पुरूषों को स्त्रियां। अपितु अपने - अपने कर्तव्योंज का भलीभांति निर्वाह करना है। यही सब समझाकर महरुख़ रफत की कुंठाओं का निवारण करती हुई अन्यत्र विवाह हेतु परामर्श देती है। केवल इतना ही नहीं अपितु वह भारतीय परम्परागत समाज में व्याप्त रूढ़ियों विषेषकर 'स्त्री की एकमात्र धुरी पुरूष है', 'नारी पुरूष पर अवलम्बित है', 'नारी अस्तित्व पुरूष के कारण है', की भी विरोधिनी है। वह स्वयं को किसी पर आश्रित न मानते हुए अपने स्वतंत्र अस्तित्व की घोषणा करते हुए कहती है- "एक घर औरत का अपना भी तो हो सकता है उसके बाप या पति से अलग, उसकी मेहनत और पहचान का।"[५] महरुख़ का रफत के प्रति प्रेम व समर्पण उदारीकृत होकर समाज के प्रति प्रेम व समर्पण में परिवर्तित हो जाता है। सामाजिक समस्याओं की जटिलता और उन्हें सुलझाने की कर्मठता में प्रेम की असफलता और मंगेतर रफत के आचरण से उत्पन्न हुई खीझ पूर्णतः विगलित हो जाती है तथा वह कुंठाविहीन नारी के रूप में पाठकों के समक्ष आती है।

निष्कर्षतः

यह कहा जा सकता है कि नासिरा शर्मा एक सशक्त हस्ताक्षर हैं जिनकी दृष्टि में धर्म और सांप्रदायिक राजनीति मिलकर प्रेम, भाईचारा, अधिकारबोध और इंसानियत का दृश्य कमजोर कर रहे हैं। अगर सभी धर्मों के पिछड़े इस चाल को समझ जाएंगे तो एक नई दुनिया की नींव बनने लगेगी। नया साहित्य पैदा होगा और सदियों से सिर झुकाए रहनेवाली क़ौमें सिर उठाकर जीने का आनंद लेंगी। उन्होने अपने साहित्य के माध्यम से दैनिक जीवन की घटनाओं, घर-परिवार की विडम्बनाओं और नारी जीवन की पीड़ा के साथ - साथ अपने समय में व्याप्त विसंगतियों और कुरूपताओं को वाणी प्रदान की है।

संदर्भ सूची :

१. नासिरा शर्मा : राष्ट्र और मुसलमान , 2006

२. नासिरा शर्मा- जिंदा मुहावरे, नई दिल्ली: वाणी प्रकाशन, सन् 1994, पृ॰ ८.

३. नासिरा शर्मा - ज़ीरो रोड, नई दिल्ली: भारतीय ज्ञानपीठ, सन् 2008, पृ॰ 313.

४. नसिरा शर्मा - पारिजात, नई दिल्ली: किताबघर प्रकाशन, सन् 2011, पृ॰ 32.

५. नासिरा शर्मा - ठीकरे की मंगनी, नई दिल्ली: किताबघर प्रकाशन, सन् 1989, पृ॰ 197.

दहेज की समस्या : हिंदी साहित्यकारों (प्रेमचंद, चित्रामुद्गल और मैत्रेयी पुष्पा) के साहित्य में।

श्रीमती रमावती एस यादव (शोधार्थी)
श्रीमती नाथीबाई दामोदर ठाकरसी, महिला विश्वविद्यालय, मुंबई.४०००२०
डॉ. संतोष कौल काक (शोधनिर्देशिका)
(प्राचार्या) हिंदी विभाग, बी. एम. रुइया गर्ल्स कॉलेज, N ग्रांट रोड, मुंबई – ४००००७

आजहम 21वीं सदीमें जीवन व्यतीत कर रहे हैं जहाँ लड़कियाँ पुरुषों के कंधेसे कंधा मिलाकर चल रही हैं। हर वह काम जो पुरुष, समाजकी तरक्की प्रगतिके लिए करते आए हैं, वह सबकाम नारीभी कर रही है आगेभी करती रहेगी परंतु समाज के कुछ लोग दहेजके लाभ वर्ष अपने बेटों को बेटोंका सौदा लड़की के माता-पिता के साथ करते हैं जिसमें मोटी रकम मांगकर समाजको अंधेरी गुफामें धकेल रहे हैं, जितना पढ़ा- लिखा किसी का बेटा है उतनी ही पढ़ी-लिखी किसीकी बेटी भी है परंतु समाज के विकासमें बाधा डालनेवाले लोग समझही नहीं पाते हैं कि उनके घरके लिए एक सुसंस्कारी वधु की जरूरत है, दहेज रूपी धन की नहीं! पुरानी मान्यता के अनुसार वधू के माता-पिता अपनी पुत्रीको शादी में घरके समानके साथ-साथ कुछ उपहार देते, उपहार के रूपमें धन देते थे ताकि लड़की और उसके ससुरालवालों को उन उपहारोंसे घरगृहस्थ चलाने में कुछ मदद मिलजाएगी परंतु समाज के कुछ लालची लोगोंने उसे दहेज का नाम देकर अपने लालच को तीव्रसे तीव्रतर करते चले गए और यह दहेज की अग्नि बुझने का नाम ही नहीं ले रही है। भले ही कई बेटियाँ इसमें जलकर राख हो गई हो परंतु यह अग्नि धड़कते हुई पूरे समाजको अपनी चपेटमें लेती चली जा रही है, जिसमें लड़की के माता-पिता कर्ज के बोझतले दबकर तिल- तिल जल रहे हैं, मर रहे हैं, दहेज की भूख तो रुकने का, थमनेका नाम ही नहीं ले पारही है। इसका जीताजागता सबूत प्रेमचंद की कहानी 'निर्मल' से लेकर आज की आधुनिक कथा कहानियाोें और उपन्यासों में भी देखा जा सकता है। १५ वर्षीय सुंदर और सुशील निर्मलाका विवाह एक अधेड़ व्यक्तिसे करदिया जाता है जिसकी पहली पत्नीसे तीन बच्चे हैं, इस उपन्यासमें दहेज प्रथाके पूरे प्रभाव और अनमोल विवाह के दुखद और मार्मिक उपन्यास के रूपमें सामने आया है। कृष्णा सोबती, उषा प्रियंवदा, चित्रा मुद्गल, मैत्रयीपुष्पा इत्यादि लेखिकाओंने भी अपनी लेखनीके माध्यमसे दहेज प्रथा के इस विकराल रूपको उजागरकर समाज में होने वाली इस समस्याको रोकनेका प्रयत्न किया है, पर हमारा समाज अपने पैसे रुपएकी भूख के सामने किसीकी नातो सुनता है, ना देखाता है और नाही समझने की कोशिश करता है। उसे एक ही भाषा समझमें आती है और वह है दहेजकी भाषा किसीभी कीमत पर बस कन्यापक्षसे फ्रीका पैसा चाहिए।

परंतु सोचने वाली बात यह है कि दहेज! बेटी की खुशियोंकी कोई गारंटी तो नहीं देता है? हर एक पिता को लगता है कि पर्याप्त धन दहेज़ के रूप में दहेज रूपमें देकर वह अपनी बेटीके लिए खुशियाँ खरीद लेगा परंतु अफसोस उसकी यह सोच धरीकीधरी रह जाती है और इतना रुपया पैसा देने के बावजूद बेटी दुखी और पीड़ित ही रहती है कभी –कभी तो बेटियाँ इतनी दुखी हो जाती हैं कि वह आत्महत्यापर उतारू होती जाती है और यह दहेज प्रथा

उसकी जान लेकर ही दम लेता है दुख की बात यह है कि उसके मरनेके बाद वर पक्षका तो कुछ नहीं बिगड़ा है कन्या पक्षका भारी नुकसान हो जाता है चित्रा मुद्गल की कहानी मुआवजा में इसका जिक्र हुआ है

'मुआवजा' :-

'मुआवजा' में अन्याय, उत्पीड़न और शोषण के विरूद्ध चित्राजी उनकी कथाओं में नारी चरित्र के रूपमें सामने आई है। 'मुआवजा' कहानी की शैलूका ससुरालवालों द्वारा आर्थिक और मानसिक उत्पीड़नसे परेशान होकर मायके आ जाती है, और अपनी पूरी संपत्तिको 'नारी निकेतन' आश्रम को देना चाहती है ताकि 'स्वरोजगार' की ओर तत्पर होकर अपने पैरोंपर खड़ी हो सकें। ऐसी नारियाँ जिसके पास रहनेके लिए छतभी नहीं है। परंतु नौकरी करती हुई नारी (शैलू) के 'स्व' के विस्तार, सोच विचार, - गंभीर चिंतन एवं शोषण के विरूद्ध बगावत का परिचय देते हैं। आज पुरुष प्रधान समाज में नारी की अपनी चाह और निर्णय लेनेकी स्वतंत्रता का कोई महत्त्व नहीं है। शैलू, जैसी हमारे समाजमें कई नारियाँ अपने ससुरालवालोंकी वजहसे परेशान हैं, अपने पैरोंपर खड़ी होनेके बावजूद उनकी स्वतंत्रता, इच्छाओं और लालसाओं की बागडोर पुरुषों के हाथों में है। नौकरी भी पुरुषकी इच्छा नुसार होना चाहिए नहीं तो घर में कलह मचता रहेगा और नतीजतन दोनो पति पत्नीको अलग रहना पड़ेगा। कहानी की शैलू भी विमान परिचारिका के साथ मॉडलिंग किया करती थी परंतु शादी के बाद उसे यह सब करनेसे उसके ससुरालवाले मना करते हैं। आज सचमुच हमारे समाजमें स्त्री चाहे कितनाभी पढ़लिख क्योंनजाए ? परंतु शादीके बाद – उसकी परिस्थितियों में किसीभी तरह का सुधार नजर नहीं आया है। शैलू के ससुरालवाले चाहते तो हैं कि शैलू कमाये परंतु उनकी शर्तोंपर और उनके अनुसार ही अपना जीवन जिए। यही कारण है कि ससुरालवालों द्वारा उसका आर्थिक और मानसिक उत्पीड़न होता है।

आए दिन ऐसी घटनाएँ होती रहती है यही कारण है कि लेखिका का मन बेचैन और परेशान होता है। पुरुष वर्ग अपने अहंकारके तहत जीती जागती स्त्री को भी जमीन जायदाद की तरह नीर्जिव वस्तु समझ उसपर कब्जा करता है। कहानी का सुमित भी प्रेम विवाह करने के बावजूद शैलू को परेशान करता है। अलग रहने के छः साल तक कोई खोज खबर नहीं रखता है और शैलू की मृत्यु के बाद जो उसे मुआवजा मिलने वाला था उसपर सुमित की नजर टिक जाती है जब कि शैलू के सपने को पूरा करने के लिए उसके माता – पिता मुआवजे की रकम 'वनिता आश्रम' को दान देना चाहते हैं परंतु सुमित को यह अच्छा नहीं लगता है और पति होने का हक जमाने के लिए तत्कपर रहता है। इस कहानी में चित्राजी ने समाजके लोगोंकी उस प्रवृत्तिपर प्रकाशडाला है, जिसमें पुरुष नारीका जीवनभर शोषण करता है, और उसकी मृत्युके बाद भी उसे नहीं बख्शता है। चाहे जिंदा रहते उससे घृणा करता हो, उसकी भावनाओं को कुचला हो, लेकिन धनसंपत्ति की बात – जहाँ आती है वहाँ बेशर्मीसे उसके धनपर अपना अधिकार जताता है। मुआवजेपर अपना हक जताने की पशुप्रवृत्तिकी ओर चित्राजी – ने संकेत किया है। अतः आज के समाजमें भी आर्थिक रूपसे सक्षम नारीका स्थान दूसरे दर्जेका ही माना जाता है। आर्थिक उत्पीड़न तो होता ही है, उनके अपने कमाये हुए पैसों परभी उनका अधिकार नहीं है।

चित्रा मुद्गलकी कहानी **'अभी भी'** कहानी में चित्रा मुद्गलने दहेज के साथ- साथ स्त्री की आर्थिक दिक्कतों का एक नया पक्ष प्रस्तुत किया है। वह बर्दाश्त की सभी हदों को पार करती हुई प्रताड़ित होती रही, कहानी की नायिका शिल्पा के पति पायलट मुकेश का दुर्घटना में निधन हो जाता है, पति की मृत्युपर अनुकंपा राशि 5,00,000 के लिए उसकी सास उसे झूठा दरिया दिलीका प्रदर्शन करके घर रखालेती है। और अपने दूसरे बेटेसे शिल्पाका विवाहभी कर

देती है विवाह के बाद भी अनेक अत्याचारसे पीड़ित शिल्पा बेहोशीमें डूब जाती है। पर उनके षड्यंत्रोंको समझ जाती है। पड़ोसियों के बुलावे पर आई पुलिस के सामने उसकी सास उससे प्यार जताते हुए कहती है कि यह सब झूठ है एसा शिल्पा कहे परंतु शिल्पा इन लोगोंकी हरकतोंसे परेशान होगईथी और जोरसे चिखते हुए कहती है कि पड़ोसियोंने गलत इत्तिला नहीं दी है बाबूजी मुझे जीवित देखना चाहते हो तो यहाँसे फौरन निकालले चलिए, अभी भी वक्त है। इस प्रकार चित्रा मुद्गल नटूटनेवाली समर्थ पात्रोंका गठन करती हैं और पाठकों को समुचित संदेश देने में सफल होती हैं। समाज में स्त्री पीड़ित और त्रस्त हैं लेखिकाने उनकी स्थितियों को खूबउके राहै।

मैत्रेयी पुष्पाने भी अपने उपन्यासों में इसको बखूबी समझाने की कोशिश की है।

'**कस्तुरी कुंडल बसे'** आत्मकथा में कस्तुरी के परिवार वाले गरीब होने के कारण उसका विवाह दहेज देकर करने में असमर्थ थे | इसी वजह से उसके भाईने ८०० रुपये में कस्तुरी को ही रामन के हाथों बेच दिया | पैसा लेकर विवाह होने की वजहसे कस्तुरी को ससुराल में कोई इज्जत नहीं मिली। उसकी मुँह दिखाई में ससुराल वाले उसे ८०० रुपये में खरीदी घोड़ी कहकर बुलाने लगे | खरीदी हुई बहु होने के करण कस्तुरी को ससुराल में दासी का ही दर्जा दिया गया। दहेज की समस्या माता- पिता के सामने ऐसी उभरकर आती है, कि कभी –कभी उन्हें अपनी बेटियों का विवाह ऐसे व्यक्तियों के साथ करानी पड़ती है जिसका परिवार, उम्र, तक नहीं देखता। वे सिर्फ बेटियोंका विवाह करके चिंता मुक्त होना चाहते हैं। ऐसी ही है 'कस्तूरी कुंडल बसे' आत्मकथा की विधवा विद्या भाभी पति की मृत्युके बाद चार बच्चोंका पालन- पोषण बड़ी ही कठिनाइयों से करती है और बेटियों को दहेज देकर विवाह कराने में असमर्थ होने के कारण वह उनके विवाह वृध्द व्यक्तयों के साथ कराकर चिंता मुक्त हो जाती है। स्त्रियों का वैवाहिक जीवन दहेज के कारण ही दुख से घिर जाता है।

'कस्तूरी कुंडल बसे' आत्मकथा में कस्तूरी का भाई दहेज देने में असमर्थ होने के कारण अपनी बहन को ८०० रुपये के लिए भेज देता है। लेकिन 'बेतवा बहती रही' उपन्यास में शशिरंजन पांडेय बहन का विवाह दहेज देकर कराने में असमर्थ रहता है जिसके कारण घर तक आयी बारात बिना विवाह किये ही वापस लौट जाती है। अपने कर्तव्यों को पूरा न करने, अपनी बहन की गृहस्थी न बासापाने कारण वह बेबस भाई आजन्म ब्रम्हचर्य व्रत लेकर बहन के साथ रहने का निश्चय करता हैं। मानो दंड का अपराध भोगता है।

"**इदन्नमम**" उपन्यास में मैत्रेयी पुष्पाने कुसुम भाभीके माध्यम से दहेज की पीड़ा को व्यक्त किया है। कुसुम के पिता अपनी बेटीके विवाह में मनचाहा दहेज देकर विवाह कराने में असमर्थ थे। यही कारण है कि कुसुम का पति यशपाल उससे नाराज़ होकर दूसरा विवाह करलेता है।

'चाक' उपन्यास में दहेज की समस्या को इस प्रकार लेखिकाने प्रस्तुत किया है कि पाठक पढ़कर इस विषय को गहराईयों में सोचने पर मजबूर हो जाता है। प्रस्तुत उपन्यास में विधा व गरीब हरि प्यारी नाइन अपनी बेटी गुलकन्दी का विवाह रामलाल का बेटा रतनलालसे करने के लिए तैयार होती है। मगर दहेज देनेमें असमर्थ होने के कारण उन दोनोंका विवाह दो सालोंसे टलता जा रहे हैं। उनकी सिर्फ सगाई ही हुई। बेटी की शादी समय पर न होने के कारण माँ बहुत दुखी होती है। बेटी की सगाई न टूटे जाए सोचकर हरिप्यारी नाइन सारे लाज - लिहाज, घुंघट – पर्दा उतारकर संबंधीसे बात करने उनके गाँव चली जाती है। लेकिन वे स्वयं बात न करते हुए दुसरे आदमी के जरिए २० हजार नकद की माँग करता है। गरीब विधवा माँ इतना पैसा कहाँसे लाएगी? दहेज देने में असमर्थ में बेटीपर अपना गुस्सा उतारते हुए उसे इतना मारती है कि मानो जान ही लेलेगी |

इन उपन्यासों में मैत्रेयी पुष्पाने दहेज की समस्या से किस प्रकार नारियों के जीवन संकट में पड़ते हैं, उसके बारेमें व्यक्त किया है। दहेज के कारण ही स्त्रियोंका जीवन विवाह के बाद और विवाहके पूर्व दुखोंके घोर अंधकारोंसे घिर जाता है | समाज में दहेज एक ऐसी कुप्रथा है जिसके कारण गरीब परिवार में लोग अपनी बहन –बेटियों की शादी करने में असमर्थ हो जाते है। कईबार लड़कियोंको अविवाहित ही रहना पड़ता है या आत्महत्या करने के लिए विवश हो जाती है।

कुछ इसी तरह की बात हमें कृष्णा अग्निहोत्री की कहानी 'चातकी' में देखने को मिलती है, जिसका संबंध दहेज-प्रथासे है। सहनशीलता और प्रतिरोध के बीच नारी का जीवन किसतरह से नष्ट हो जाता है उसे अपनी इस कहानी के माध्यमसे व्यक्त किया है।

उपसंहार:

आज हम ईक्कसवीं सदीमें जीवन यापन कर रहे हैं जहाँ नारी पुरुष के कंधेसेकंधा मिलाकर चल रही है। टेक्नोलॉजी के इस दौरमें लड़की और लड़के में कोई भेद नहीं किया जाता है और नही करना चाहिए, परंतु समाजका हर एक शक्स अपनी बेटी और अपने बेटे में फर्क नहीं करता है लेकिन उसी लड़का-लड़की में फर्क न करने वाले माता-पिता बहू के आतेही अपनी बेटी और दुसरे की बेटी जो बहू बनकर आई है में फर्क करने लगते हैं। एसा क्यों होता है? इसका उत्तर भी आजतक किसी को नहीं मिला है और नही मिलने की कोई संभावना दिखाई देती है। सदियों से हर एक लड़की दहेज की अग्निमें दहक रही है परंतु किसी भी माईके लालमें इतनी हिम्मत नहीं है कि वे कंधासेकंधा मिलाकर चलने वाली अपनी पत्नी, सहचरी को बेझिझक बिना दहेजके स्वीकार कर सुखपूर्वक अपना जीवन यापन कर सके। यदि कोई माईकालाल ऐसा कर भी देता है तो उसे परिवार के उलाहनों, तानोंका शिकार होना पड़ता है। यदि इतनेसेभी उनका मन नहीं भरता है तो घरसे निकाल फेंका जाता है। अर्थात दहेज-रुपी राक्षस हमारे समाज में दीमककी तरह खोखला करता जा रहा है, जिससे हमारी संस्कृति और मूल्योंका ह्रास होता चला जा रहा है और पारिवारिक जीवनभी तहस-नहस हो रहा है। यह समाज का बड़ा ही गंभीर विषय है जिसपर हमें विचार करना चाहिए।

आधार ग्रन्थसूची-

1.'निर्मला – मुंशी प्रेमचंद
2.'मुआवजा' कहानी- चित्रामुद्गल
3. 'अभीभी' कहानी - चित्रामुद्गल
4. 'कस्तुरी कुंडलबसे' – मैत्रेयी पुष्पा
5. 'बेतवा बहती रही'- मैत्रेयी पुष्पा
6. 'चाक' मैत्रेयी पुष्पा

चर्चा हमारा-स्त्री लेखन की चुनौतियाँ : मैत्रेयी पुष्पा

डॉ. परमेश्वर जिजाराव काकडे

सहा. प्राध्यापक हिंदी विभाग, जनता शिक्षण प्रसारक मंडल सं. महिला कला महाविद्यालय, औरंगाबाद.

शोधसार –

साहित्य में परंपराओं की अभिव्यक्ति और व्याख्या होती है और इसके माध्यम से इन परंपराओं को स्थायित्व भी मिलता है। साथ हीसाहित्य इन परंपराओं का मूल्यांकन करता है और लगातार नए अर्थों और उद्देश्यों की खोज करता है। ये प्रयास स्थितियों की नई परिभाषाओं को जन्म देते हैं। इन व्याख्याओं में परिवर्तन मानवीय विचार-प्रक्रिया को एक नया आधार देते हैं। साहित्य में नवीन विचार प्रक्रियाओं को बढ़ावा देने में मैत्रेयी पुष्पा का योगदान महत्वपूर्ण है। प्रस्तुत शोध पत्र में उनके कथा साहित्य में आधुनिकता के द्वंद्व की युगीन अनुभूति की पड़ताल की गई है।

प्रस्तावना –

साहित्य समाज का दर्पण नहीं था। इसमें समाज की परंपरा, दृष्टि और दर्शन के साथ-साथ समसामयिक यथार्थ और चिंताओं की अभिव्यक्ति होती है, इसमें समाज की विकृतियों और विसंगतियों के चित्रण के साथ-साथ भविष्य का पूर्वाभास और दिशा भी होती है। इसमें एक ओर जहां हमें जीवन व्यवस्था का अनुकरण देखने को मिलता है, वहीं दूसरी ओर मानव जीवन के अकल्पनीय आयामों का भी परिचय मिलता है तथा जीवन के प्रति उभरते नये दृष्टिकोण का भी इसमें चित्रण मिलता है।अत: साहित्य परंपराओं के संचरण का एक प्रमुख माध्यम है, जिसके माध्यम से परंपराएँ एक पीढ़ी से दूसरी पीढ़ी तक पहुँचती हैं। आज के वैचारिक परिवेश में परंपरा की अवहेलना संभव नहीं है। साहित्य जगत में अनेक मत उभरे हैं जिनमें यथार्थवादी चित्र के लिए परंपरा और आधुनिकता अपनी पूरी संवेदनाओं के साथ उपस्थित हैं। पारंपरिक समाजों में साहित्य की रचनात्मक पृष्ठभूमि की प्रधानता बरकरार रहती है।लेकिन आधुनिक मूल्यों के प्रतिस्थापन और पारंपरिक मूल्यों के टूटने के दौरान एक दुविधा उत्पन्न होती है। हिंदी साहित्य में भी परंपरा और आधुनिकता के इस द्वंद्व ने मानव जीवन की संवेदनाओं से जुड़कर गंभीर रचनाओं को जन्म दिया है। यह द्वंद्व हिन्दी साहित्य में उपलब्ध है। उम्र परिवर्तनशील है, समय के बदलते स्वरूप के साथ-साथ उम्र का एहसास भी बदलता है। पुराने मूल्यों के बीच नये मूल्यों की स्थापना ही संघर्ष की स्थिति का मूल कारण है, यही कारण है कि मैत्रेयी पुष्पा जैसी कहानीकारों के लिए अन्वेषण और विश्लेषण ही साहित्य का स्रोत है।

मैत्रेयी पुष्पा हिंदी का पढ़ा जाने वाला नाम है और उन्हें पढ़ने वालों में तमाम अप्रत्याशित श्रेणियां भी होती हैं, खासतौर पर मध्यवर्ग की वे महिलाएं, जिनसे इस 'बागी' लेखिका के 'उटपटांग' लेखन को पढ़ने की उम्मीद नहीं की जाती। इसकी दो वजहें हैं, पहली मैत्रेयी की भाषा न तो विमर्श की वजह से बोझिल होती है और न ही विषय भारी होता है। औरत को किन तरीकों से गुजरनापड़ता है, ताकि वह आदर्श मां, बहन, पत्नी और ऐसे ही तमाम आदर्श रोल निभाती चली जाए, इसकी चर्चा मैत्रेयी खासे अक्खड़ मगर ईमानदार अंदाज में करती हैं। हिंदी में औरत की आजादी से जुड़े मूल विचारों की तलाश करने वालों के लिए है यह पुस्तक, जो मैत्रेयी के लेखों का खूबसूरत संकलन इस पुस्तक को पढ़ने से पहले यही लगता था। शेयर मार्केट की शब्दावली और तौर-तीरीकों को देखकर जाने-अनजाने ही मन में एक खौफ या कहें कि अलगाव-सा पाल रखा था। इस पुस्तक के जरिए पता चलता है कि शेयर का फंडा इतना मुश्किल भी नहींऔर सावधानी के साथ ट्रेडिंग की जाए। यह पुस्तक अहम है क्योंकि अव्वल तो अर्थशास्त्र से जुड़े किसी पहलू पर हिंदी में अच्छी किताबों का नितांत अभाव है, इस पर शेयर मार्केट, जिसके बारे में हिंदी में पुस्तक की जरूरत भी महसूस नहीं की जाती। मगर शेयर मार्केट गाइड न सिर्फ इस जरूरत को पैदा करती

है, बल्कि पूरी भी करती है।देश के हर गली चौराहे पर राजनीति के चर्चे आम होते हैं, मगर उस राजनीति की बुनियाद किन घटनाओं ने डाली, इसे जानने के तमाम तरीके उपलब्ध नहीं हैं। पॉलिटिक्स को इतना ग्रान्टेड मान लिया जाता है कि इस पर बहस कुछ मुद्दों और तत्कालीन नेताओं के कुछ बयानों तक सीमित रहती है और उसी के इर्द-गिर्द अपनी सोच का बिंब बना लिया जाता है। पुस्तक में लोकतांत्रिक और चुनावी राजनीति के शुरुआती प्रारूप के बारे में चर्चा करने के बाद उन तमाम बारीक ब्योरों को तफसील से बताया गया है, जिन्होंने हमारा कल रचा और आज की रूपरेखा गढ़ी। इंदिरा का राजनीतिक कौशल हो या फिर जे. पी. का आंदोलन, राजीव बतौर पीएम हों या फिर वी. पी. सिंह का उत्थान और पतन, पुस्तक पढ़ने के दौरान एक-एक वाक्य सामने घटता लगता है। भारतीय राजनीति का इतिहास लिखने का बेहतर प्रयास, मगर यह प्रयास वी. पी. सिंह और चंद्रशेखर के दौर पर ही ठिठक जाता है। राजनीति में रस लेने वालों के लिए बेहद जरूरी है यह पुस्तक।

स्त्री विमर्श की दुनिया में हिंदी में महत्वपूर्ण कार्य हो रहा है। इसमें मुख्य रूप से टिप्पणीकारों के नाम लिए जाते हैं, जिनमें स्वर्गीय प्रभा खेतान, अनामिका, मनीषा आदि के साथ मैत्रेयी पुष्पा का नाम प्रमुख है। वह एक अच्छी कहानीकार होने के साथ-साथ एक महिला चिंतक भी हैं।मैत्रेयी पुष्पा की नई पुस्तक'चर्चा हमारा' महिलाओं से संबंधित विषयों पर विभिन्न पत्रिकाओं में उनके द्वारा लिखे गए लेखों का संग्रह है। इस पुस्तक में उनकी अन्य रचनाओं की तरह उद्वेग भी और उद्वेलन भी। लिखते समय वह कभी-कभी भावुक हो जाती हैं, जहाँ भावनाएँ तर्क के साथ उलझ जाती हैं, लेकिन अगर आप ध्यान से सोचें, तो किसी भी चर्चा के लिए ऐसी चरम सीमाएँ शायद आवश्यक हैं। इस पुस्तक में उनके कई लेख बेहद संदिग्ध हैं। उसी में का एक लेख है - "श्लीलता की रक्षा के लिए जिन्दगी को तबाह कर दूं,में ऐसे दबाव से इनकार करती हूं।अपने लेखन से मेरी सबसे पहली अपेक्षा रहती है, जीवन के पक्ष में खड़े होना, जीवन जो गतिशीलता के साथ रहे।श्लीलता की बनी-बनाई लकीर जब न तब हमें आगे जाने से रोकती है, विशेष तौर पर स्त्रियों के लिए तो बड़ी बाधा पैदा करती हैक्योंकि अपने लिए कोई फैसला लेना उसे अपनी ही गलती लगती है, अपराधबोध जगाता है और यहीं से उसका पराधीनता के हवाले हो जाता है।"१ इस लेख का शीर्षक पाठक में उत्साह पैदा करता है। क्या यह सच नहीं है कि महिलाएं आज भी मर्यादा और सामाजिक बंधनों की गुलामी में जकड़ी हुई हैं?एक अन्य लेख है 'विरोध को सहनशक्ति के क्षय का नतीजा माना गया है।'झेलने की क्षमता आखिर कितनी?कोई पैमाना बनाया गया है क्या? पैमाने में शास्त्रीय नियम इस वैज्ञानिक युग चलते हुए सतीत्व के कानून।क्या वैवाहिक जीवन में लोकतंत्र का गुजरा नहीं।"२अपनी इज्जत की बात नहीं करती तो परिवार के लिए अपमान पीती है, बड़े घर की बेटी है। अगर महिलाएं विरोध करना सीख रही हैं तो कहा जाता है कि भारतीय संस्कृति खतरे में हैलेकिन सच तो यह है कि संस्कृति का विकल्प पुरुषवादी मानसिकता खतरे में है। मैत्रेयी संसद में महिलाओं के लिए 33 प्रतिशत आरक्षण, महिलाओं के संबंध में नैतिकता, महिलाओं को भ्रूण के विकल्प के रूप में मानने और सरोगेट माताओं जैसी विदेशी अवधारणाओं पर भी अपनी बेबाक राय रखती हैं।

मैत्रेयी पुष्पा के इन लेखों को पढ़ने के बाद इंसान सोच में पड़ जाता है और फिर दुनिया को एक महिला के नजरिए से देखने की कोशिश करती है। यह एक संदेहास्पद बिंदु है कि क्या बाजार नारी की शक्ति को महज़ एक उत्पाद में तब्दील करता जा रहा है? मैत्रेयी का इस पर अलग ही नजरिया है। वे लिखती हैं,'कभी सोचा है मर्द विज्ञापनों में खुद पर गर्व क्यों करता है? एक अच्छा लड़का कौन हो सकता है? मुद्दा यह नहीं है कि आप एक महिला की गतिविधियों को उसके शरीर से जोड़कर देखने के लिए बड़े हुए हैं।' करवट ले रही है अब औरतों की ताकत ऐसी तफ्तीश से लिखती रही है मैत्रेयी, जिसे इस पुस्तक में संकलित किया गया है।

इस दुनिया का शरीर दुनिया की सबसे बड़ी समस्या है, एक लेख में लेखिका कहती है, "शादी की उम्र क्या हो, यह लड़की को ही सोचना होगा- में स्त्री को अपने निर्णय से इन दोनों के बीच रास्ता बनाना पड़ता है। अब विवाह करते समय लडकी को ही यह सोचना होगा कि उसकी शादी की ही सही उमर क्यों हो।सिर्फ प्रजनन क्षमता

खोने का डर अब उसकी नियति निर्धारित नहीं कर सकता।उसकी अपनी इच्छा पर निर्भर है कि वह चाहे तो गर्भ धारण करे ना चाहे चाहे तो ना करे। अब वह निखालिस पत्नी नहीं, समाज में सह नागरिक की हैसियत से उपस्थित है और अपने हर चुनाव के लिए स्वतंत्र।"३उसी प्रकार एक लेख – "बलात्कार के मामलों का फैसला अब करेंगी महिलाएं जैसे कुछ लेख हैं। जिसमेंजब स्त्री को पुरुष व्यवस्था के चक्रव्यूह में बचाया जाए, मगर इस काम को अंजाम वही देगी, जिसे महिला जज कहलाने में अपनी तौहीन नहीं लगेगी।निर्णय की सार्थकता भी इसी में है।"४'चर्चा हमारा'के लेखों का संकलन प्रतिभा कटियार ने किया है। यह उनकी समझ का परिचायक है कि उन्होंने मैत्रेयी की बिखरी हुई रचनाओं को न केवल एक जगह एकत्रित किया है, बल्कि उन्हें एक सूत्र में पिरोया है।'चर्चा हमारा' में जहांआप पाएँगे की स्त्री लेखन की चुनौतियों पर गंभीर चिन्तन, वहीं सामंती पुरुष-पक्ष की उडती धज्जियां भी नजर आएंगी।बाजार होती औरतों के विरोध में ही नहीं, स्त्री-सोच के संस्कारों के खोखलेपन को उजागर करने में भी मैत्रेयजी की कलम सन्नध रही है।"५

निष्कर्ष -

इन रीति-रिवाजों और कुप्रथाओं के कारण समाज में समस्याएँ उत्पन्न होती हैं। मैत्रेयी पुष्पा के कथा साहित्य में समाज का वर्ग संघर्ष अपने ज्वलंत रूप में उपस्थित है। मैत्रेयी पुष्पा की कहानी- जिसमें चुनावी माहौल और सामाजिक भ्रष्टाचार की गहराई का सजीव वर्णन शामिल है। उन्होंने समाज में दलित श्रमिक वर्ग की पीड़ा का चित्रण किया है। दलित वर्ग के क्रांतिकारी नायकों के साहसिक कारनामों का भी वर्णन किया गया है, जो बाहुबली से युद्ध करना अच्छी तरह सीख रहे हैं। क्रांतिकारी विचारधारा वाली महिलाएं घूंघट तोड़कर 'इदन्नम' जैसी महिलाओं के रूप में अपने अधिकारों के लिए लड़ रही हैं। जिनका संघर्ष व्यर्थ नहीं जाता बल्कि मंदा जैसी क्रांतिकारी महिलाओं की आधुनिक समझ उन्हीं से प्रेरित है। इस प्रकार मूल्यवान लक्ष्यों की प्राप्ति में पुरानी पीढ़ी का पारंपरिक दृष्टिकोण और नई पीढ़ी की आधुनिक रचनात्मक सोच, जो एक ही धुरी पर निरंतर घूमती रहती है, परंपरा और आधुनिकता की कहानियाँ हैं।एक संघर्ष प्रस्तुत करता है। मैत्रेयी पुष्पा के साहित्य में परंपरा और आधुनिकता के बीच का संघर्ष सामाजिक-सांस्कृतिक, राजनीतिक और आर्थिक परिवेश को प्रभावित करता है और पारिवारिक परिवेश में रहने वाले पुरुषों और महिलाओं की जागरूक आधुनिक चेतना का भी विश्लेषण करता है। मैत्रेयी पुष्पा का कथा साहित्य चेतना को वर्तमान, अतीत और भविष्य में परंपरा और आधुनिकता के बीच संघर्ष से परिचित कराने का एक साधन साबित हुआ है। जहां परंपराओं या कठिन और कठिन पारंपरिक जीवन मतभेदों के परिणामस्वरूप कार्य हुए हैं, वे आधुनिक पीढ़ी का मार्गदर्शन करेंगे।

संदर्भ :-

1. चर्चा हमारा – मैत्रेयी पुष्पा – पृ.क्र. 91
2. वहीं - पृ.क्र. 162
3. वहीं - पृ.क्र. 148
4. वहीं - पृ.क्र. 162
5. चर्चा हमारा – मैत्रेयी पुष्पा- अंतर्पृष्ठ

हिंदी साहित्यमें दलित स्त्री: दशा और दिशा

नाहिदा गुलाम दस्तगीर शेख

(शोधछात्र)

श्रीमती नाथाबाई दामोदर ठाकरसी, महिला विश्वविद्यालय, मुंबई।

सारांश :

दलित शब्द का अर्थ है – दलन किया हुआ। इसके तहत वह हर व्यक्ति आ जाता है जिसका शोषण- उत्पीड़न हुआ है। 'दलित' शब्द पारंपरिक रूपसे अछूत मानेजानेवाले लोगों के एक समूह के लिए है। दलित साहित्य भारतीय लेखन की एक शैली है जो दलित समुदाय के जीवन, अनुभव और संघर्षोंपर केंद्रित है। हिंदी साहित्यमें स्त्री विमर्श एक ऐसा संवाद है और बहस है जिसमें स्त्री अपने अधिकारों की मांग करती है। इन अधिकारों के अंतर्गत लिंग के आधारपर सामानता, निर्णय, अस्तित्व, अस्मिता, स्वतंत्रता और मुक्तिका सवालभी उभरकर सामने आता है।

प्रस्तावना:

दलित साहित्य की शुरुआत सर्वप्रथम मराठी साहित्यमें हुई। आज हिंदी साहित्यमें दलित और स्त्री विमर्श के स्वर सुनाई पड़ रहे हैं तो इसके पीछे सादियों के शोषण का इतिहास हैं और प्रतिरोध की इस आवाज में उत्पीड़न की दास्तान को केंद्र में ला खड़ा किया है। दलित महिलाएं अपनी लेखनी के माध्यमसे अपने मुद्दोंको साहित्यके केंद्र में ला रहे हैं। अपने अस्तित्व, अस्मिता, और श्रमका अवमूल्यन होते देख आज सचेत दलितों, स्त्रियों तथा आदिवासियोंने साहित्य में अपनी उपस्थिति और स्थान के लिए संघर्ष करना शुरू कर दिया है। यही कारण है कि दलितों में दलित यानी दलित स्त्री भी समाज और साहित्य में अपना स्थान निर्धारित करने के लिए आंदोलन कर रही है।

ब्राह्मणवादी पितृसत्तात्मक समाज में दलित महिलाओं का स्थान सबसे निम्न होने के कारण उनके प्रति दृष्टिकोण हे यथा। दलित महिला आंदोलन और लेखन की एक लंबी परंपरा रही है। आज दलित महिलाएं बड़ी प्रतिबद्धता से अपने अस्तित्व और अस्मिता के सवाल उठा रही है और उनपर विमर्श भी चला रही है। दलित महिला आंदोलन के आदर्श रहे हैं – सावित्रीबाई फुलेसे लेकर रमाबाई अंबेडकर। सावित्रीबाई फुले का दलित गैर दलित महिलाओं के लिए विद्यालय खोलना, विधवा आश्रम चलाना अपने आपमें क्रांतिकारी उपलब्धियां है। हम नारी आंदोलन की शुरुआत 19 वीं शताब्दीके उत्तरार्ध से मानते हैं। जबकि दलित महिला आंदोलन भारत में बहुत पुराना है। दलित महिला आंदोलन महज़ 200 साल पुराना न होकर सदियों पुराना है। जिसमें सर्व प्रथम बौद्ध कालमें दलित वर्ग की थेरी सुमंगला और पूर्णिमा दासी के द्वारा लिखी गई कविताओं को हम दलित नारीवाद की प्रथम सशक्त अभिव्यक्ति मानते हैं। आज दलित स्त्रियां उच्चपद होने के बावजूद चाहे वह राजनीतिक हो शैक्षिक उसे सामाजिक हिंसा का शिकार होना पड़ रहा है। यह आंकड़ा दिन प्रतिदिन बढ़ता जा रहा है। दलित आदिवासी महिलाओं को पत्थरोंसे मार दिया जाता है। बेडिनी और बांछड़ा जाति की और तोंको जातिगत पेशेके नामपर वेश्या वृत्तिमें धकेला जा रहा है। देवदासी के नामपर दलित महिलाओं का शोषण का सिलसिला अनवरत जारी है।

डॉ अंबेडकर का समय दलित महिलाओं की अपनी और समाजकी स्वतंत्रता, समानता को लेकर की गई सक्रिय भागीदारी का स्वर्ण काल है। अंबेडकर कालीन 30-40 साल चले दलित आंदोलन में लाखों शिक्षित-अशिक्षित घरेलू गरीब मजदूर किसान और दलित शोषित महिलाएं जुड़ी। केवल वे आंदोलन में ही नहीं जुड़ी बल्कि, उन्होंने दलित महिला संगठनों की स्थापना की। 25 दिसंबर 1927 को चवदार तालाब के 'महाड' सत्याग्रह में ढाई हजार दलित औरतोंने भाग लिया। 12 अक्टूबर 1929 को डॉ. अंबेडकर और दलित महिलाने तासानूबाई के नेतृत्वमें हजारों महिलाओं ने पुणे के पार्वती बाई के मंदिर में प्रवेश करते हुए लाठी- डंडे खाए। नासिक के कालाराम मंदिर

प्रवेश के दौरान एक पुजारी द्वारा दलित महिलाओं को धक्का मारने पर एक दलित महिलाने पुजारी के मुंहपर थप्पड़ जड़ दिया था। इस आंदोलन को संबोधित करते हुए राधाबाई बड़ाले महिला सत्याग्रही ने कहा- हमें मंदिरों में जानेका, पनघटसे पानी पीने का, भरनेका अधिकार मिलना चाहिए यह हमारा सामाजिक हक है।

'दांडी यात्रा' में गांधीजी के साथ हजारों संख्यामें दलित महिलाओं ने भागीदारी निभाई। 'नमक सत्याग्रह' में 80 हजार लोग गिरफ्तार किए गए जिनमें 17,000 महिला ऐसी थी जिनमें सर्वाधिक संख्या दलित व गरीब महिलाओं की थी। आजादी के लिए प्राण न्यौछावर करने वालोंमें झलकारीबाई, उदादेवीपासी, रानी अवंतीबाई लोधी, वीरांगना महावीरी देवी, सिनगीदई, कदलीदई, फूलों, झानो, रानीगुड़ियालो देव मणि उर्फ बंधनी, राजस्थानकी वीर बाला कालीबाई आदि।

स्त्री समाजकी मूलभूत इकाई है, पर भारतीय परिप्रेक्ष्यमें स्त्री विशेषकर दलित स्त्री जाति व पितृसत्ता रूपी दोहरे अभिशापों के तीखे दंशको झेलने के लिए अभिशप्त है। घरके बाहर गैर दलित उन्हें लहूलूहान करते हैं तो घरके अंदर दलित पुरुषों की सामंती मनोवृत्ति, वर्चस्ववाद और शारीरिक हिंसा उन्हें तोड़ती है। दलित स्त्री की सामाजिक, आर्थिक स्थिति, उसके शोषण, उसकी पीड़ा की प्रामाणिक अभिव्यक्ति स्थान- स्थान पर दलित साहित्यमें बिखरी मिलेगी। दलित स्त्री इस साहित्यमें आयी है- पर केवल एक शोषित के रूपमें। दलित साहित्य में दलित लेखकों द्वारा सृजित महिला पात्रोंको भी विशेष रूपसे दिखाया गया है। ग्रामीण क्षेत्र में दलित समाज के शोषण, उत्पीड़न के अनेक चित्र सुशीला जी की रचनाओं में दिख जाएंगे। इस संदर्भमें उनकी द्यौआमां, बदला, संघर्ष एवं सिलिया कहानियों की चर्चा की जा सकती है।

'सिलिया' कहानी सवर्णों की संकीर्ण दृष्टि व नीति के खिलाफ एक बालिका के अदम्य साहस, जो वटजिजी विषा की कहानी है, तभी तो जो हाथ कभी उसे विकट गर्मी में दो घूंट पानी तक से वंचित रखते हैं, वही हाथ कुछ समय बाद उसी बालिका को खचाखच भरे सभागार में सम्मानित करते हैं।

'प्रतिकार' कहानी की पात्र मीता आर्थिक व शैक्षणिक दृष्टिसे समर्थ होने के बावजूद जातीगत भेद भाव के कारण स्वयंको अनेक बार उपेक्षित- अपमानित महसूस करती है और बगैर किसी अपराध के समूह से बाहर एकाकी जीवन जीने के लिए स्वयंको अभिशप्त पाती है।

'ये कोटे वालियां' नामक कहानी में अनीता भारती जीने यह बताने की कोशिश की है कि, शिक्षा और रोजगार प्राप्त करने के बादभी सामाजिक सम्मान के लिए दलित स्त्रियोंको अभी लड़ाई लड़नी पड़ेगी। गैर दलित समुदाय अपने पूर्वाग्रहों के कारण, दलित शिक्षित रोजगार शुदा स्त्रियोंको अभी भी हे य दृष्टिसे ही देखाता है। 'नई धार' नामक एक अन्य कहानी में उन्होंने स्पष्ट करने की कोशिश की है की, दलित स्त्रियोंकी मुक्ति का दम भरनेवाली सवर्ण महिला कार्यकर्ता वास्तव में दलित स्त्रियों को सीढ़ी बनाकर अपना स्वार्थ सिद्ध करना चाहती है। रजतरानी मीनूजी की 'सुनीता' नामक कहानी दलित स्त्री की सामाजिक पारिवारिक स्थितिका ही बयान न होकर दलित स्त्रीकी उत्कट जिजीविषा और उसके संघर्ष का दस्तावेज है। तभी तो इस कहानी की नायिका सभी बाधाओं को पार कर अपने अभीष्ट को पाने में अंततः सफल होती है।

ओम प्रकाश वाल्मीकिजी की कहानी 'जंगल की रानी' दलित स्त्री के शोषण व दमनपर आधारित है। शहर के प्रतिष्ठित कहे जाने वाले एस. पी. डिप्टीकलेक्टर एवं विधायक न केवल उसके साथ दुष्कर्म करने का प्रयास करते हैं अपितु, कमली द्वारा आत्मरक्षा किए जाने पर गला घोटकर उसकी हत्या भी कर देते हैं और आरोप एक बेकसूर पत्रकार पर लगा देते हैं। अन्यायी समाज व्यवस्था के नकाब को बेपर्दा करती है यह कहानी।

शहरी क्षेत्र में व्याप्त शोषण के स्वरूप पर इस प्रसंग में कैलाशचंद्र चौहान के उपन्यास 'सुबह के लिए' में आए लक्ष्मी वाले संदर्भ को लिया जा सकता है। नगर निगम में सफाई कर्मचारी के रूपमें नियुक्त लक्ष्मीके रूप सौंदर्य पर

गैर दलित इंस्पेक्टर आसक्त हो जाता है। मगर अपनी यौन अभिलाषाओं की पूर्ति न होने पर वह किस –किसतरह से दलित महिलाओं का दमन करता है, इसका बड़ा सटीक चित्रण कैलाशचंद्र चौहानजी ने अपने उपन्यास में किया है।

दूसरी श्रेणीमें उन रचनाओं को लिया जा सकता है, जहां दलित स्त्री चेतना संपन्न हो गई है। वह जानगई है कि पूर्व जन्म के कर्मोंके कारण उसकी यह दुर्दशा नहीं है। अपने वास्तविक शोषकों के चेहरे अब पहचान लिए हैं और प्रतिरोध का हौसलाभी अब उसमें आ गया है।

इस क्रम में अजय नवारिया द्वारा रचित 'इज्जत' कहानी की चर्चा की जा सकती है। 'इज्जत' कहानी की नायिका गैर दलितों के दुष्कर्म के बाद घुटने नहीं टेकती। दोषियों को सजा दिलाने का हौसला अपने भीतर संजोती है। समाज और परिवार में बदनामी के डरसे आतताइयों को वह खुला नहीं छोड़ सकती ताकि वह हरकत फिर से दूसरों के साथ न कर पाए।

टेकचंद द्वारा रचित 'उतरन' नामक कहानी में भी दलित स्त्री के इसी हौसले और हिम्मत का चित्रण है। स्वयं अपने बाजूओ के दमपर अपना और अपने बच्चोंका पालन – पोषण करने वाली कमली यहां पितृसत्ता के सामने नहीं झुकती, दमभर उसका सामना करती है।

सुशीला जो 'दमदार' कहानी का पात्र सुमन अपनी आत्म शक्तिके बलपर ही अपने शोषक 'जग्गू पहलवान' का न केवल सामना करती है अपितु उससे प्रेरणा लेकर जग्गू द्वारा प्रताड़ित अन्य नारियों जैसे- प्रेमलता और पगली भी जग्गू पर प्रहार कर अपना प्रतिशोध लेती है। नारी में जागृत यह चेतना ही उसकी मुक्ति का प्रथम चरण है।

'दोहरा अभिशाप' में लेखिका की शिक्षिका उनसे काम लेती थी जबकि, अन्य विद्यार्थियों से कुछ नहीं कहती थी। कुछ भी करना होता तो लेखिका से ही करने को कहती। लेखिका को हमेशा इस बात का डर लगा रहता था कि, कहीं उसकी जाति का भेद न खुल जाए। लेखिका कई संघर्षोंका सामना करते हुए अपने आकांक्षापर अडीग रही और मैट्रिक की परीक्षा भी पास करली और कॉलेज में प्रवेश भी प्राप्त कर लिया। आत्मकथा के अंत में लेखिका दलित महिलाओं से कहती है कि- "यदि हम स्वाभिमान से अपनी उन्नति करना चाहते हैं, तब हमें अपने पांवपर खड़ा होकर, अपने पर भरोसा रखकर आगे बढ़ना होगा । हमें अपने अंदर शक्ति पैदा करनी होगी। किसी का सहारा लेकर चलने से काम नहीं बनेगा।"

'अक्कर माशी' में शरण कुमार लिंबालेजी अपनी मां की पीड़ा को बताते हुए कहते हैं कि, मसामाय जो कि मेरी शरण कुमार की मां। पर बाप? हनुमंत लिंबाले! लेकिन मसामाय तो हनुमंत लिंबाले की विवाहित बीवी नहीं है। नाही हनुमंत लिंबाले शरण कुमार को अपना बेटा मानने के लिए तैयार है। मां महार है तो बाप लिंगायत! आत्मकथा का नायक कहता है कि, 'मेरे जन्म के साथ ही पटेल और जमीदारों की तमाम खानदानी कोठियां बेचैन हुई होगी। मेरे क्रंदनसे तमाम कुंतियों की छातियों से दूध निकल आया होगा। मसामा क्यों तैयार हुई इस बलात्कार को? क्यों पचाया उसने उस अनैतिक संभोगको नौ माह नौ दिन। भीतर - ही- भीतर किस लिए विकसित होने दिया उसने ऐसा गर्भ? कितनी नजरों से छला होगा उसे व्यभिचारिणी कह कर। मेरे जन्म के बाद किसने बाटी होगी मिठाई? किसने लाड़ किए होंगे मुझ पर? किसने दी होगी साड़ी- चोली मेरी मां को?

'अछूत' में दया पवार कहते हैं, दलित वर्ग की महिलाका यह हाल था सुखी- बासी रोटियों से जरूरत मंद महिला वशमें हो जाती थी। शिक्षामें भी दलितों के साथ दुर्व्यवहार होता था। यहां भी सवर्ण हमेशा ही आगेर हते थे।

'जूठन' में ओम प्रकाशजी ने उनकी मां के संदर्भ में कहां है कि, गांव में एक उच्च जातिके घर बाराती खाना खा रही थी। ओम प्रकाश जी की मां टोकरा लिए बाहर बैठी थी। वह और उनकी छोटी बहन माया अपनी मांसे सिमटे बैठे थे इस उम्मीद में की भीतर से वह मिठाई और पकवानों की महक आ रही है वह उनको खाने को मिले। जब सब लोग खाना खाकर चले गए तब ओम प्रकाश जी की मां ने सुखदेव सिंह को दालान के बाहर आता देखा और उनसे कहा, "चौधरी जी, ईबतो सब खाना खाके चले गए... म्हारेजाकतो (बच्चों) कूभी एक पत्तल पर धरके कुछ दे

दो, वो बीतो इस दिन का इंतजार कररेते" सुखदेव सिंह ने झूठी पत्तलों से भरे टोकरी की तरफ इशारा करते हुए कहा, "टोकरा भर तो जूठन ले जा रही है... ऊपर से जाकतो के लिए खाना मांग रीहै? उठा टोकरा दरवाजेसे और चलती बन" ओम प्रकाश जी लिखते हैं - "सुख देव के यह शब्द मेरे सीनेमें चाकू की तरह उतर गए थे, जो आजभी अपनी जलनसे मुझे झुलसा रहे हैं" उस दिन उन की मां के आंखोंमें दुर्गा उतर आई थी। अपनी मांका ऐसा रूप उन्होंने पहली बार देखा था। उनकी मां ने सुखदेव सिंह से कहा- "इसे ठाके अपने घर में धरले, कल तड़के बरातियों को नाश्ते में खिला देना" इसके बाद वह दोनों बच्चों का हाथ पकड़कर घर चल दी। इसपर ओम प्रकाशजी कहते हैं, सुखदेव सिंहने मांपर हाथ उठाने की कोशिश की थी लेकिन मांने सुखदेव सिंह का सामना किसी शेरनी की तरह किया बिना डरे। फिर उस के बाद मां कभीभी उनके दरवाजे पर नहीं गई और जूठन का सिलसिला भी उस घटनाके बाद खत्म हो गया।

डॉ. धर्मवीर अपनी आत्मकथा में स्त्री चेतनाका वह रूप उजागर करते हैं जो दोनों महिला दलित लेखिकाओं के विपरीत जाता है। यह दलित विद्वान अंबेडकर चेतनासे संपन्न है। लेकिन दलित महिला के दर्द, उत्पीड़न, पति सुखकी अनुभूति से मुक्त रहा है। टाकभौरे जहां परिवार में पतिसे पत्निगतहक के लिए अकेली लड़ती है, वहां धर्मवीर पत्नीके हक छीनने वाले साबित होते हैं। दलित लेखकों में धर्मवीर एक मात्र विवादास्पद आत्मकथाकार रहे हैं जो टाकभौरे के विपरीत है जो दूसरी छोर पर है। 'मेरी पत्नी और भेड़िया' में वे हर पाठ में पत्नी को दोषी, अपराधी मानते हैं और कटघरेमें खड़ा करते हैं। वह स्वयं जजकी भूमिका में पत्नी को दोषी करार देते हैं। ऐसे में वह महिला विरोधी होते हैं। अधिकांश रचनाओं में जाति उत्पीड़न, उपेक्षा और भेदभाव के दंश होनेसे महिला चेतनाका अभाव रहा है। बैसंत्री एक मात्र आत्मकथाकार है जिनकी महिला चेतना तुलनीय है। लेकिन वह दूसरे स्तर की महिला है जो पतिसे मुक्ति चाहती है जब कि टाकभौरे पति के साथ रहकर लड़ती है। मोहन दास नैमिशरायने 'अपने-अपने पिंजरे' में महिलाओं के भोग्या रूप को ही चित्रित किया है। उनकी चेतना नजर नहीं आती। 'दोहरा अभिशाप' 'शिकंजे का दर्द' यह रचना दलित महिला ओं में जीनेका जज्बा, संघर्ष की चेतन भरती है।

निष्कर्ष:

हिंदी जगत में स्त्री विमर्श की पहल नयी – नहीं है। इसका अपना एक लंबा इतिहास रहा है। "नारी विमर्श नारी मुक्तिसे संबंध एक विचार धारा है। यह एक ऐसा विमर्श है जो नारी जीवन के छुए- अन- छुए पीड़ा जगतके उद्घाटन के अवसर उपलब्ध कराता है।" स्त्रियों पर सदियोंसे पुरुष समाज द्वारा ना-ना प्रकारके सामाजिक बंधनों द्वारा उसकी प्रताड़ना होती आ रही है। इस शोषण और पारिवारिक अत्याचार तथा दमन के प्रति सचेत स्त्री चेतनाने ही स्त्री विमर्श को जन्म दिया है। "स्त्री विमर्श आत्मचेतना, आत्मसम्मान, समानता और समानाधिकार की पहल का नाम है।" दलित स्त्रियां जीतोड़ मेहनत करती है, खेतों में मजदूरी करती है, घरके सारे काम करती है और मर्दों की मारभी उन्हें खानी पड़ती है। स्त्री विमर्श आज अपनी ऊंचाइयां छूते हुए समाज को नारी के प्रति नयी दृष्टि से देखने के लिए प्रेरित कर रहा है, इसके साथ ही समाजकी जमीनी सच्चाइयों से भी इनकार नहीं किया जा सकता।

संदर्भ:

१) अनीता भारती- 'दलित स्त्री आंदोलन चिंतन और संघर्ष की चुनौतियां',सबरंग , 16 फरवरी 2016।

२) प्रिया सोनकर-'दलित स्त्री विमर्श का जन्म' ,1 अगस्त 2014।

३) डॉ. सुमित्रा महरोल- 'कहानियों में प्रतिबिंबित दलित स्त्री',साहित्य कुंज 2023।

४) ओमप्रकाश वाल्मी कि- 'जूठन'- प्रथम संस्करण, प्रथम खंड, राधाकृष्ण प्रकाशन प्राइवेट लिमिटेड, नईदिल्ली, 1999, पृष्ठ 7, 21 ।

५) कौशल्या बैसंत्री- 'दोहरा अभिशाप' प्रथम संस्करण, परमेश्वरी प्रकाशन दिल्ली, 2012 पृष्ठ 47 ।

६) वहीपृष्ठ 124।

७) शरण कुमार लिंबाले- 'अक्कर माशी' प्रथम संस्करण, वाणी प्रकाशन, दिल्ली, 2009 पृष्ठ 24।

नयी सदी की हिंदी कविता में चित्रित स्त्री जीवन

पवार प्रियंका विलास
शोधछात्रा, डॉ. बा.आं. मराठवाडा विश्वविद्यालय, औरंगाबाद

भूमिका :

साहित्य की सबसे महत्वपूर्ण विधा में एक कविता को माना जाता है। कविता को सौंदर्य और संवेदना की मार्मिक अभिव्यक्ति भी माना जाता है। नयी सदी की हिंदी कविता बदलते समय को शब्द देने की गहरी तडप लिये हुए है। कविता में संवेदित शब्दों का प्रस्फुटन होता है, इसलिए जब–तक मनुष्य मन में संवेदना जीतिव है। तब तक अव्याहत रूप से काव्य की रचना होती रहेगी। नयी सदी की कविता में हमें विषय वैविध्य और उसका गहरा सामाजिक सरोकार हमें देखने को मिलता है। डॉ. गणेश पाण्डे जी ने नयी सदी के बारे में लिखा है की, ''नयी सदी की कविता एक अर्थ में सौ फिसदी जीवधर्मी कविता है। समकालीन कविता या नयी सदी की कविता की जगह जीवनधर्मी कविता कहा जाय। नयी सदी से ठीक पहले की कविता में अधिकांश विचार और सूचना और सतही यथार्थ है। संवेदना और चरित्र की जगह गद्य का भूलभूलैया है। नयी सदी की कविता में कविता भरोसे और उम्मीद का चेहरा है। जीवन के कोमल और कांटीले अनुभव का चेहरा है।''[१]

साहित्य हमेशा समाज में होनेवाली गतिविधि के उपर निर्भर होता है। इसीलिए प्रत्येक काल में लिखा जानेवाला साहित्य तटस्थ नहीं रह सकता। वह अपने समय के अनुरूप हमेशा बदलता रहता है। इसी तरह से साहित्य के सभी विधाओं में लिखे जानेवाला साहित्य भी अपने तेवर उस युग के अनुरूप बदलता हुआ दिखाई देता है। साहित्य समाज का दर्पण होता है। आदिकाल से लेकर नयी सदी के साहित्य तक का प्रवास हम देखे तो उस समय की परिस्थितियों को उजागर करता हुआ दिखाई देता है। उसी तरह से आदिकाल में वीरों का गान तथा आश्रयदाता शासकों का स्तुत्यगीत हमें दिखाई देता है, भक्तिकाल में विविध आयामों में लिखा हुआ भक्ति गीत तथा रीतिकाल में श्रृंगार गीत और आधुनिक काल में विविध विमर्श पर लिखि हुई कविताएँ हमें देखने को मिलती है। नयी सदी की कविता में हमें काल में घटित घटनाओं को निर्भय होकर उध्दारित करने का प्रयास किया है। नयी सदी का काव्य अपने नये तेवर एवं तमीज की संवेदना के साथ आता है। नयी सदी का जनतांत्रिक रूप को रेखांकित करते हुए राजेश जोशी कहते है, ''मुझे लगता है कविता पहले की तुलना में अधिक जनतांत्रिक हुई है, उसमें समाया मनुष्य की उपस्थिति बढी है। कवि पहले की तुलना में ज्यादा बहिर्मुखी हुआ है।''[२] नयी सदी की कविता में हमें नारी की समस्या नारी अस्मिता, नारी जीवन की त्रासदी पर लिखि हुई कविता दिखाई देती है जो नारी के भीतरी आत्मीक उत्पीडन को मुखरित कर समाज के सामने प्रस्तुत करने का सामर्थ्य रखती है।

आदिकाल से लेकर आज तक के काव्य में स्त्री के विविध आयामों तथा स्त्री विमर्श पर लिखि हुई कविताएँ देखने मिलती है। आज की कविता में हमें नारी अस्मिता, अत्याचार, शोषण, बलात्कार पर अधिक खुलकर लिखा गया है। सभी युगों का हम अगर इतिहास देखे तो नारी को सभी काल में अपने अस्तित्व के लिए लढना पडा है। पुरूषप्रधान संस्कृत का बोलबाला आज भी है। वर्तमान समय में पुरूश भले ही स्त्री के प्रति सहानुभूति दिखता है, लेकिन फिर भी पुरूष का जो वर्चस्व है वह कायम है। स्त्री के अस्तित्व को आज भी खुलेपन से स्वीकारा नहीं गया है। स्त्री को वर्तमान समय में भी भोग की वस्तु बनाकर रखा गया है। स्त्री आज भी इन्सान होने का हक मांगती हुए नजर आ रही है अनामिका जी ने 'स्त्रियाँ' कविता के जरीए स्त्री के आत्मीक चीख को दुनिया के सामने उजागर करते हुए लिखती है,

''भोगा गया हमको
बहुत दूर के रिश्तेदारों के
दु:ख की तरहा
एक दिन हमने कहा
हम भी इंसान हैं

हमें कायदे से पढो एक–एक अक्षर
जैसे पढा होगा बी.ए. के बाद
नौकरी का पहला विज्ञापन।''[३]

इस तरह अनामिका जी दुनिया से कह रही है हमें भी कायदे से पढों हम भी इंसान है। आज के युग में हम देखते है नारी सुरक्षित नहीं है वह खुले आसमान में साँस तक नहीं ले सकती है। स्त्री सुरक्षा एक बडा प्रश्न बन चुका है। स्त्री पर होनेवाले अन्याय–अत्याचार बढते हुए नजर आ रहे है। गैंगरेप, बलात्कार तो मानो जैसे आम बात हो गयी है। लेकिन इन सभी बातों का कितना गहरा प्रभाव स्त्री जीवन पर पडता है यह कोई नहीं जान सकता। डॉ. नामदेव उतकर 'नान्देडी' जी अपनी स्फुट कविता में लिखते है,

''बूढे साधू के बलात्कार से
फूल–सी बेटी का स्कूल छूटा
रिश्ते नाते जन परिवार टूटा
बच्चीवालों का तकदीर फूटा
फैलता रूका धार्मिक बेल बूटा
लगने लगा बूढा साधू झूठा।''[४]

इस कविता से हमें यह कह सकते है की आज हम किसी पर भी विश्वास नहीं रख सकते साधु–संत जिसे हम महान कहते है वह भी आज कुकर्म करने लगे है। अगर साधू लोग ही इस तरह का व्यवहार करने लगे तो हम किस पर विश्वास रखे।

आज के दौर में स्त्री शिक्षा को बढावा दिया जा रहा है। स्त्रियाँ उच्चस्तर पर काम कर रही है। शिक्षा–दिक्षा प्राप्त कर रही है, नौकरी भी कर रही है लेकिन पढ–लिखकर नौकरी करने के बावजुद भी उसे अच्छी पत्नी होने के लिए शर्तों पर जीना पड रहा है। आज की स्त्री को नोट छापनेवाली मशिन बनकर रह चुकी है। पति भले ही निखट्टू हो लेकिन उसे पालने की जिम्मेदारी भी आज स्त्रियों पर आ चुकी है घर के कामों के साथ–साथ बाहर जाकर पैसे कमाना पड रहा है। इसी बात को उजागर करते हुए कवि सदानंद शाहीजी लिखते है–

''वैसे तो उसने
और भी बहुत सारे काम अपने हाथ में ले रखे है
जैसे बीबी का बैंक एकाउण्ट
पैसे का हिसाब–किताब
खरीद–फरोख्त और सबसे बढकर
बीबी की निगरानी
जिसे वह पूरी मुस्तैदी से करता था।
वह कब किससे मिली
मिलीं तो क्यों
जैसी पूछताछ के साथ
गाली–गलौज
मारपीट सब शामील
जैसा भी हो पति है
पत्नी होने के अनिवार्य शर्त।''[५]

नयी सदी की कविता में हमें स्त्री जीवन की समस्या, शोषण, अत्याचार, सभी प्रकार की कविताएँ देखने को मिलती है। चंद्रकांत देवताले जी ने स्त्री के वास्तविक जीवन की दर्शाया है। आज के समाज में स्त्रियों की जो स्थिति है उसे समाज के सामने रखा है। चंद्रकांत देवताले जी अपनी कविता में स्त्री जीवन का यथार्थ तथा विविध रूपों को दर्शाया है।

''कुत्तों को चटाने के लिए जिस्म
युवतियाँ और प्रौढाएँ
जयहिंद टॉकीज की गली में खडी है
भारतमाता लॉज की सीढियों पर
बेलाज हो रही हैं
गोद और पेट में बच्चा लिए
कुएं में कूद गई है एक औरत
एक औरत बेटी को बेच रही है फकत पाँच
रूपये में।''[६]

पैसों के लिए खुद की बेटी को बेच रही है, इस तरह की गंभीर परिस्थितियाँ बन चुकी है। इसलिए आज की आझादी के लिए झटपटा रही है। स्त्री मुक्ति होने की मांग कर रही है। दुनिया से तंग आकर स्त्री खुद को इस घुटन भरी जिंदगी से मुक्त करने की मांग कर रही है। ममता कालिया जी इस संदर्भ में लिखती है,

''मैं गायब हो जाऊँ
जैसे पुडिया में रखा कपूर
जैसे शीशी में पडी स्पिरिट
जैसे बिजली, बादल या हवा
बिना बताये पता, ठिकाना वजह।''[७]

निष्कर्षत:

हम यही कह सकते है कि, युग बदल गए, सदियाँ बदल गयी लेकिन स्त्री जीवन की करूण कहानी का अंत हमें कहीं भी नहीं होता हुआ दिखाई दे रहा है। नयी सदी की कविता में हमें स्त्री जीवन के उपर होनेवाले अन्याय, शोषण, त्रासदी तथा दुख भरे जीवनपर खुलेपन से अपनी भावनाओं को व्यक्त करते हुई कविताएँ दिखाई देती है।

संदर्भ सूची :

१. शिवकुमार सी.एस., हडपद, नयी सदी की हिंदी कविता में विविध विमर्श, अमन प्रकाशन, कानपुर, प्र.सं. २०२१, पृ. १३
२. गावस आशा महादेव, २० वीं सदी के संधिदशक की हिंदी कविता : विविध परिदृश्य, गोवा विश्वविद्यालय, पृ. ५०
३. अनामिका, खुरदुरी हथेलियाँ, पृ. १३
४. डॉ. नामदेव उतरकर 'नान्देडी', कोरोना तथा अन्य कविताएँ, पूजा पब्लिकेशन नौबस्ता, कानपुर, पृ. ५५
५. सदानन्द भाही, माटी–पानी, लोकायत प्रकाशन, वाराणसी, प्र.सं. २०१८, पृ. ८४
६. चंद्रकांत देवताले, भूखण्ड तप रहा है, वाणी प्रकाशन, दिल्ली, द्वितीय संस्करण, २०००, पृ. ३८
७. ममता कालिया, खाँटी घरेलू औरत, वाणी प्रकाशन, दिल्ली, प्रथम संस्करण, २००४, पृ. ३७

नारी सशक्तिकरण में महिलाओं की भूमिका

डॉ. सूर्यकांत माधवराव दळवे

हिन्दी विभाग शोध निर्देशक शरदचंद्र महाविद्यालय, शिराठोण ता.कळंब जि. उस्मानाबाद.

प्रस्तावना :

महिला सशक्तिकरण शब्द सुनते ही मस्तिष्क में यह प्रश्न उठता है कि आखिर 'महिला सशक्तिकरण' है क्या ? सामान्य रूप से महिला को शक्ति सम्पन्न बनाता है। व्यापक रूप से इसका बड़ा गूढ़ अर्थ है। सशक्तिकरण शब्द का अर्थ है किसी कार्य को करने या रोकने की क्षमता । महिला सशक्तिकरण का अर्थ महिलाओं को समाज की वर्तमान व्यवस्था और तौर-तरीकों को चुनौती में समान अवसर राजनैतिक एवं आर्थिक नीति निर्धारण में भागीदार, समान कार्य के लिए समान वेतन, कानून के तहत सुरक्षा, प्रजनन का अधिकार आदि है।

इस प्रकार महिला सशक्तिकरण बहु आयामी विचारधारा है जो सभी क्षेत्रों में (सामाजिक, आर्थिक एवं राजनैतिक) अपने जीवन को आकार प्रदान करने के लिए पसन्द और कार्यवाही की स्वतन्त्रता के विस्तार की ओर इशारा करती है। भारत में महिलाओं का सशक्तिकरण एक लम्बी और कठिन प्रक्रिया है। महिला सशक्तिकरण मौजूदा दौर का सर्वाधिक लोकप्रिय नारा नहीं अपितु समय की माँग भी है। महिलाओं का आर्थिक/वित्तीय सशक्तीकरण उनके सामाजिक सशक्तिकरण की तुलना में आसान है।

प्राचीनकाल में नारी की स्थिति - यदि हम 5000 वर्ष पूर्व के इतिहास के पन्ने पलटकर देखें तो शायद पुरुष समाज बड़ा आश्चर्य करेगा कि सैंधव समाज में मातृसत्तात्मक व्यवस्था थी। वैदिक काल में परिवार, समाज, राजनीति शास्त्र यहाँ तक कि शास्त्र विद्या में भी महिलाएँ पुरुषों के बराबर दर्जा रखती थीं। महिलाओं की सामाजिक स्थिति के मामले में वैदिक युग को 'स्वर्ण युग' की संज्ञा दी जाती है। अपाला घोषा, गार्गी, लोपामुद्रा आदि विदुषियों का नाम सम्मान के साथ आज तक लिया जाता है। उक्त विदुषी महिलाओं ने न सिर्फ वेदों की सूक्तियों की रचना की है वरन् शास्त्रार्थ में भी भाग लिया थीं।

वर्तमान परिदृश्य में नारी - स्वतन्त्रता की प्राप्ति के पश्चात् तथा भारत में लोकतांत्रिक शासन व्यवस्था के स्थापित हो जाने के बाद से यह अपेक्षा थी कि एक ओर तो महिलाएँ देश में लोकतंत्र को मजबूत करने में सक्रिय योगदान देंगी तो दूसरी ओर लोकतांत्रिक व्यवस्था उन्हें समाज व राजनीति में सकारात्मक, रचनात्मक व समतापरक भूमिका निभाने का अवसर व वातावरण प्रदान करेगी। यह सच है कि पिछले 50 वर्षों में महिलाओं ने लोकतंत्र का आधार मताधिकार का प्रयोग किया, शासन व्यवस्था ने उनकी बेहतरी के लिए विभिन्न पंचवर्षीय व एक वर्षीय योजनाओं में कार्यक्रम भी बनाये, जिसका लाभ उन्हें मिला ।

विभिन्न क्षेत्रों में महिलाओं की स्थिति -

आधुनिकता के वर्तमान युग में समाज में महिलाओं की स्थिति का परिदृश्य एक ओर तो उत्साहजनक है तथा महिलाएँ पुरुषों के कंधे से कंधा मिलाकर कार्य करती नजर आ रही है, परन्तु दूसरी ओर आज भी लाखों, करोड़ों महिलाएँ गरीबी, शोषण, उत्पीड़न और सामाजिक उपेक्षा के कारण दयनीय जीवन व्यतीत करने को अभिशप्त हैं। महिलाओं की स्थिति को निम्न बिन्दुओं द्वारा समझा जा सकता है:-

घर में - देश में लाखों परिवार गरीबी में जी रहे हैं। गरीबी की सर्वाधिक मार इन परिवारों की महिलाएँ झेल रही हैं। आधा पेट भोजन, घर का खर्च चलाने के लिए घर या घर के बाहर अथक श्रम, बार-बार गर्भ धारण, गर्भावस्था में भी पौष्टिक भोजन का अभाव आदि कारणों से गरीब परिवारों की महिलाएँ जवानी में ही अनेक रोगों से ग्रसित हो जाती हैं। न जाने कितनी महिलाएँ उचित उपचार व आहार के अभाव में अकाल मृत्यु का शिकार हो जाती हैं।

कार्यक्षेत्र में - हम देखें तो पायेंगे कि पुरुष प्रधान मानसिकता का ही वर्चस्व है कि महिला श्रमिक पुरुषों के समान व उनसे अधिक भी कार्य करती हैं लेकिन उन्हें पुरुषों के बराबर मजदूरी नहीं दी जाती यद्यपि न्यूनतम मजदूरी और समान काम के लिए समान मजदूरी का कानून है लेकिन इसके बावजूद श्रमिक महिलाओं का शोषण नहीं रुक रहा है। किसी भी शासकीय या अशासकीय कार्यालय, फैक्ट्री या अन्य कार्यक्षेत्र का तुलनात्मक अध्ययन कर लीजिए। प्रत्येक स्थान पर पुरुषों का ही वर्चस्व दिखाई पड़ेगा। यदि महिलाकर्मी दिखीं भी तो उँगलियों में गिनने योग्य ।

समाज में - इसे विडम्बना ही कहना चाहिए कि जिस देश में "यत्र नार्यस्तु पूजयंते तत्र देवता रमंते" कहकर नारी को सर्वत्र अभिनंदनीय माना जाता रहा। उसी भारत में नारी को एक लम्बे अरसे तक भयंकर कारुणिक स्थितियों से गुजरना पड़ा। दुर्भाग्य की बात यह रही है कि शक्ति स्वरूपा नारी को अबला माना गया। मैथिलीशरण गुप्त की ये पंक्तियाँ तो बार-बार दोहराई जाती रही हैं:-

"अबला जीवन हाय तुम्हारी यही कहानी
आँचल में है दूध और आँखों में पानी |"

राजनीति में - भारत की महिलाएँ न केवल विभिन्न सेवाओं में अथवा कार्यक्षेत्र में संलग्न हैं अपितु राजनीति में भी उनकी गहरी दिलचस्पी दिखाई पड़ती है और वे सक्रियता के साथ अपनी भूमिका निभा रही हैं। देश में लोकतांत्रिक व्यवस्था के अन्तर्गत अपने संविधान में महिलाओं को सभी लोकतांत्रिक अधिकार प्राप्त हैं उन्हें ऐसे भी अवसर मिल रहे हैं जिनसे वे राजनीति के क्षेत्र में भी अपनी एक अलग पहचान बना रही हैं जिससे वे देश के विकास में महत्वपूर्ण भूमिका निभा सकें। ग्रामीण क्षेत्र में होने वाले पंचायत चुनाव हों या राज्य या केन्द्र स्तर में महिलाएँ बढ़चढ़ कर हिस्सा ले रही हैं। प्रतिभा पाटिल सोनिया गाँधी सुषमा स्वराज स्मृति ईरानी आदि ने आज अपने बलबूते पर अपनी पहचान बनाई गई है।

व्यापार उद्यमी एवं प्रबन्धन में - राष्ट्रपिता महात्मा गाँधी ने कहा था जब पुरुष शिक्षित होता है तो केवल एक पुरुष ही शिक्षित होता है लेकिन नारी शिक्षित होती है तो पूरा परिवार शिक्षित होता है। वर्तमान में देश में उद्योग अथवा व्यापार में गिनी चुनी महिलाएँ ही सामने आ रही हैं बहुत बड़ा वर्ग उन महिलाओं का है जो सब्जी बेचना, फूल बेचना या इसी प्रकार के छोटे मोटे कामों में लगी हुई हैं सामान्य महिला वर्ग इस क्षेत्र में न के बराबर ही हैं। जो महिलाएँ उद्योग व्यापार वाणिज्य के क्षेत्रों से जुड़ी है उनकी सामाजिक स्थिति निश्चित रूप से ऊँची है।

कुछ महिलाएँ प्रबन्धन का प्रशिक्षण प्राप्त कर इस क्षेत्र में आगे आ रही हैं यह अच्छी बात है लेकिन महँगी शिक्षा के कारण इस प्रकार का सौभाग्य हर एक को प्राप्त होना मुश्किल है। महिलाएँ विभिन्न क्षेत्रों में चाहे सिनेमा हो, मॉडलिंग या मीडिया में प्रवेश कर अपनी स्थिति को सुदृढ़ कर रही हैं जिससे वे समाज में अपनी स्थिति को ऊँचा उठा रही हैं।

वास्तव में आज आवश्यकता है महिलाओं को उनकी सम्पूर्णता में समझने यदि आज सशक्तीकरण की ओर उन्मुख है तो निश्चित है कि इसमें समाज का भी योगदान है। यदि पुरुष प्रधान समाज का निर्विवाद योगदान प्राप्त हो तो नारी पूर्णत: सशक्त हो सकती है आवश्यकता है नारी के प्रति श्रद्धा भाव बनाए रखने की।

संदर्भ सूची :-

1. महिला सशक्तिकरण क्यों और कैसे ? डॉ. भगवती स्वामी, डॉ. स्वामी किशोर
2. महिला सशक्तिकरण बाधाएँ एवं संकल्प, डॉ. प्रवीण शुक्ल
3. महिला सशक्तिकरण एवं समग्र विकास – प्रेम नारायण शर्मा, संजीव कुमार झा

महिला सशक्तीकरण और भारतीय समाजसुधारक

डॉ. वर्षा प्रल्हाद गायगोले

भूमिका :

भारतीय समाज व्यवस्था में स्त्रियों की स्थिती को नजरअंदाज नहीं कर सकते। क्यों की यह समाज की आधी आबादी है।

महिला समाज का एक आधार है। इसिलिए अनेक समाजसुधारकोने अपना ज्ञान व समय देकर रूढी परंपरा के खिलाफ संघर्ष किया।

भारतीय हिंदू समाज व्यवस्था में मनूस्मन्नती के आधारपर महिलाओं को अस्तित्त्वहिन कर दिया। स्वातंत्र्य, समता, न्याय, बंधुता का अधिकार मनूस्मन्नती ने छिन लिया। शिक्षा और संपत्ती में ही महिलाओं को कोई अधिकार नहीं दिया गया। महिलाओं का स्थान पुरुषों के समान नहीं था। समाजव्यवस्था में महिलाओं का निचला स्थान था। स्त्री का जीवन सिर्फ घर, बच्चे, देखभाल करना, खाना बनाना इतना ही था। हर क्षेत्र में उसकी दखल नहीं ली जाती थी। संविधान के अनुसार महिलाओं को भी शैक्षिक, राजनैतिक, आर्थिक क्षेत्रों में हिस्सा लेने का अधिकार है। इसके लिए उन्हें मद्द की, सहायता की, प्रोत्साहीत करने की जरूरत थी। और यह कार्य भारतीय समाजसुधारकोने किया। महीलाएँ अपना जीवन दुःखी पीडीत यातनाओं से बीताती थी।

डॉ. बाबासाहब आंबेडकर कहते है की, "बंधुत्व और स्वतंत्रता यह दोनों तत्त्व सही मायने में धारणाएँ है। मौलिक तथा बुनियादी तत्त्व है। समानता और मानव व्यक्तित्व के प्रति आदर, बंधुभाव तथा स्वतंत्रता यह दोनों धारणाएँ इन मूल तत्वो से ही आगे बढ़ती है। इस बात को हम ऐसे भी कह सकते है की, समानता मूल धारणा और मानव व्यक्तित्व के प्रति आदर है। तब जहॉ समानता को नकारा गया है। तब यह मानना चाहीए की अन्य सभी बातों को नकारा गया है।"[१]

समाज में समानता का महत्त्व अनन्य साधारण है। चाहे वह वर्णव्यवस्था में हो या स्त्री. पुरूष समानता में। जहॉ समाज बंधुभाव से जुटा होता है। वहॉ समाज में एकता दिखाई देती है। और जहॉ समाज में भेद रहता है, वहॉ समानता नहीं रहती समाज का विकास नहीं हो सकता।

लेकीन महापुरुषो के कार्य से समाज में बदलाव नजर आ रहा है। पर यह बदलाव सभी जगह नहीं दिखाई दे रहा है। पुरी दुनिया में भारत एक मानवतावादी होने का डंका बजाता है। लेकीन वास्तव यह है की, महिला वर्ग से सम्मानपुर्वक व्यवहार नहीं किया जाता। महिला सबलीकरण या सशक्तीकरण के लिए डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरजी का बहुत बड़ा योगदान रहा है। उन्होंने सभी महिलाओं के उत्थान के लिए उत्कर्ष के लिए हिंदू कोड बील का आग्रह किया। लेकीन दुर्भाग्यवश वह संसद में पास नहीं हो पाया। उसी समय उन्होंने कहा था, "स्त्रियों की स्थिती सिर्फ ऊपर से उपदेश देकर नहीं सुधरणेवाली कानून में उसके लिए व्यवस्था भी करनी होगी।"[२]
इस बील में स्त्रीयों के अधिकार थे। स्त्री–पुरूष समानता का अधिकार था।

जब हिंदू कोडबील पास नहीं हुआ तो डॉ.बाबासाहब आंबेडकर ने दुःखी होकर अपने पद से त्यागपत्र दे दिया।

वेद स्मन्नतीयों ने भारतीय समाज व्यवस्था को विभिन्न स्तर पर बॉट दिया। लेकीन वास्तव यह है की, स्त्री को कोई अधिकार ही नहीं दिया। परंतु भारतीय समाजसुधारकोंने सामाजिक क्रांति का मार्ग दिखाया। इनमें म. फुले, सावित्रीबाई फुले, डॉ.बाबासाहब आंबेडकर, महादेव गोविंद रानडे, धोंडो केशव कर्वे, छ.शाहु महाराज, विठ्ठल रामजी शिंदे इन समाजसुधारकोंने महीलाओं के विकास के लिए बहुत बडा योगदान दिया है। इनके अलावा कई समाजसुधारक थे जो स्त्री–पुरूष विषमता के खिलाफ थे उन्होंने भी अपने कार्यो से स्त्रीयों को आगे आने का अवसर दिया। वरना समाज से सबसे निचले पायदान पर रहनेवाली स्त्री को मनुष्य बनकर रहने का अधिकार नहीं मिलता।

नारी मुक्ती का समाज सुधारकोने जो मौलिक कार्य किया है, उसमें सावित्रीबाई फुले स्त्री मुक्ती की आग्रही थी। उनका योगदान समाज में क्रांतीकारी था। उन्होंने स्त्रीयों के लिए शिक्षा का रास्ता दिखाया। महिला अच्छी शिक्षा

हासिल कर वह स्वावलंबी बनी जाए आत्मविश्वास, निडर बन जाना चाहिए ऐसे विचार सावित्रीबाई फुले के थे। उन्होंने विधवाओं को आश्रय दिया। विधवाओं का पुनर्विवाह भी किया। उनके शिक्षा के प्रति विचार आज भी महत्त्वपुर्ण है। क्यों की, एक महिला शिक्षित होकर ही अपना अधिकार समझ सकती है। अपने साथ हुए अन्याय का विरोध करती है।

इसके बारे में सावित्रीबाई फुले कहती है, ”माझे स्वामी देवमाणूस आहे. त्याची सर या दिशी कोणाला येणार नाही. महार मांगानी शिकावे व माणूस म्हणून जगावे. या कारणास्तव भटगुळांशी झगडत खटाटोप करणारे ज्योतिबा स्वामी महारमांगाना शिकवतात व मीही त्यास शिकवतो. महारमांगाना शिकवितो हेच ब्राम्हणांना अपायकारक होणार या समजुतीच्या कारणास्तव ते आमच्या माणूस धर्माच्या कामास अब्रम्हण्यम अब्रम्हण्यम करीत निंदा कुटाळक्या करतात.”[३]

सावित्रीबाई का यह विचार आज भी मौलिक है। उसी समय एक महिलाने शिक्षा पाकर दुसरी महिलाओं को शिक्षा के प्रति आग्रही होना यह कार्य सराहनीय था। उन्हें इस कार्य के लिए अनेक समस्याओं का सामना करना पडा। कई लोगोंने मजाक उडाया, लेकीन सावित्रीबाई फुले अपने निश्चय से हटी नहीं। उन्होंने सनातनीयों का कडा विरोध सह लिया और अपना कार्य आगे शुरु रखा।

महिला सशक्तीकरण के लिए गौतम बुध्द से प्रारंभ होकर म. फुले तक और म. फुले से लेकर डॉ. बाबासाहब आंबेडकर तक ने प्रयास किये। स्त्री की योग्यता एवं क्षमता को पहचान दी। भारतीय समाजसुधारकोंने स्त्री से सम्मान के साथ व्यवहार करना सिखाया। भारतीय स्त्रीयों की सम्मानजनक स्थिती सुधारने के लिए उन्होनें ऐतिहासिक कार्य किया। म. फुले ने स्त्री शिक्षा में उल्लेखनीय कार्य किया। वे स्त्री शिक्षा के सच्चे हिमायती के रुप में पहचाने जाते है।

म. फुले सिर्फ महिलाओं की शिक्षा तक ही सिमीत नहीं रहे। उन्होंने विधवा विवाह, भ्रुणहत्याओं को रोका विधवा स्त्री का विवाह करवा दिया। परित्यक्त्या स्त्री को आधार दिया। बालविवाह को प्रखर विरोध किया।

इन सब भारतीय सुधारको के कार्य से आज अनेक महिलाएँ उच्च पदों पर पहुँच सकी है। इन्हीं समाजसुधारकों ने नारी के उत्थान के लिए सनातनी लोगोसे कडा संघर्ष किया। उन्हें अपमानित होना पडा। लेकीन आज भारत की महिला, बेटी, इन सभी समाजसुधारकों की वजह से शिक्षा ले रही हैं। वह चाहे उच्चवर्णीय हो या निम्नवर्गीय। सभी महीलाओं के लिए इन समाजसुधारकोंने कार्य किया है। भारत की हर नारी इन्हीं महापुरुषों की समाजजसुधारको की ऋण चुका नहीं सकती।

संदर्भ:

1. सम्यक प्रकाशन – ज्ञानेंद्र रावत – दलित नारी एक विमर्श – द्वितीय संस्करण– 2009 पृ. क्र.154
2. मा. गो. माळी– महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ– सावित्रीबाई फुले समग्र वाङ्मय– चतुर्थ संस्करण– ऑक्टोबर 2006
3. प्रा. मिलिंद शत्रुघ्न ठोकळे– विद्यावार्ता– भारतीय स्त्रीयांचे समाजसुधारणेतील योगदान मार्च, 2023
4. डॉ. कुसुम मेघवाल–सम्यक प्रकाशन– भारतीय नारी के उध्दारक डॉ. बी. आर. अम्बेडकर – द्विवतीय–संस्करण – 2005

नारी विमर्श तथा उसका आधुनिक काल पर प्रभाव

शोध छात्रा
स्वाती पांडुरंग खाडे
शोध निर्देशक
डॉ दत्तात्रय येडले
हिंदी विभाग प्रमुख, श्री संत सावता माळी ग्रामीण महाविद्यालय फुलंब्री जि छत्रपती संभाजीनगर

विमर्श से सीधा तात्पर्य सोच विचार विनिमय तथा विवेचन से है। आज साहित्य जगत में सार्वधिक चर्चा नारी विमर्श की रही है। सदियो से होते शोषण और दमन प्रति नारी चेतना ने ही नारी विमर्श को जन्म दिया है। नारी विमर्श और कुछ नही आत्मचरित्र आत्मसन्मान आत्म गौरव समता और समान अधिकारी की पहल का दुसरा नाम है। यह वैचारिक आंदोलन नारी केअधिकारो किमान करते हुए नारीमुक्त चाहता है और वह आर्थिक सामाजिक राजनीतिक वैचारिक येऊन लिंग केंद्रित वि विभदको स्वीकार कर समान मानवी अधिकारो की मांगकरता है सच तो यह है कि नारी को अपने अस्तित्व के बोध ने विमर्स की प्रेरणा दि नारीशोषण का एक बहुत बडा कारण स्त्री देह से जोड दिया जाता है स्त्री विमर्श में नारी देह रही है।

इसलिये नारी विमर्श के जीवन में क्रांतिकारी बदलाव आ रहा है।

स्त्री पुरुष दोनो भी समाज के अभिन्न अंग है। दोनो के बिना समाज की कल्पना भी नही की जा सकती। समाज रुपी रथ के यह दो पहीयो की अत्यंत आवश्यकता है। दोनो की स्थिती अपने शरीर के दो पैरो जैसी होनी चाहिये किंतु विडम्बना यह है कीऐसी होती नही है।

" चलने वाले दो पैर कितने विसंगत ,एक आगे और एक पीछे
आगे वाले को न अहम है ,ना पीछे वाले को अभिमान।
क्यूकी उन्हे पता है कुछ क्षणों में ही बदलाव उसी का नाम है जीवन।

जीवन जिना एक कला है जो समाजसे ही सिखे जा सकते है आत: समाज और साहित्य एक दुसरे के पूरक है उन्हे अलग नही किया जा सकता क्यूकी साहित्य मे समाजका रुप प्रतिबिंबित होता है।

अर्थात श्री स्वभाव को समजणे नारी विमर्श का महत्वपूर्ण लक्ष है यह ना कोई विचारधारा है न पश्चिम का संस्कार आज के बदलने बदलते समय मे बदलती दृष्टी से हमे सोचने की जरूरत है। इस मे रिश्ते भी है केवल पती-पत्नी ही नही परिवार मे माँ के रूप मे है बहु है बहन बेटी है समाज मे स्त्री ऐसा व्यक्ती है जिसके तार हर वर्ग से जुडे है यह प्रेम का रस सब और दिखता है जोडता है उसे भरता है इसी मे एक रूप प्रेमिका का भी है यह प्यार और समुंदों की चर्चा है जो नारी विमर्श को सही दिशा देता है।

इसमें एक रूप शोषण का भी आ जाता है। यह शोषण पति से हो सकता है परिवार में हो सकता है। उसी प्रकार प्रेमिका से भी संभव है। समाज सेभी बाहर जब नौकरी प्रशासन, व्यवसाय करने समाज मेंआती है, कहीं भी वह शोषण का सामना करती है। इस शोषण की पीड़ा अस्मिता का संघर्ष है जो नारी विमर्श का एक प्रमुख मुद्दा बनता है। उसकी इच्छा के विरुद्ध एक दृष्टि भी वह नहीं सह पाती यहाँ नारी का विदोही संघर्ष रत रूप है जो नारी विमर्श में उभरा है।

कामकाजी नारी की स्थिती-

स्वतंत्रता प्राप्ती के बाद समाज मे उल्लेखनीय परिवर्तन हुए है उनमें नारी समाज कीसापेक्षित मुक्ती भी है बदलती आर्थिक स्थिती के नारीयो की शिक्षा एवम नोकरी की दीक्षा मे भी महत्त्वपूर्ण परिवर्तन हुए है काम काजी नारियाँ शिक्षित या अशिक्षित दोनो को कई समस्याओं का सामना करना पडता है घर बाहर दोनों की जिम्मेदारी उन्हे निभानी पडती है वस्तुतः कामकाजिनारी की स्थिती चक्की की पाहो मे फसे दानो की बाती हो जाती है वो अपना अस्तित्व बनाते है लेकिन पारिवारिक सुखसे वंचित दिखाई देती है।

स्वातंत्र्योत्तर भारत मे नारी शिक्षक व अधिक महत्त्व देने के कारण नारी पुरुषप्रधान समाज मे जीने के विभिन्न कार्यक्षेत्र मे पुरुष के साथ कंधे से कंधा मिलाकर कार्य करने का अवसर मिला लेकिन आर्थिक स्वावलंबून के कारण एक और आत्मनिर्भर तथा आत्मविश्वास से कम करने लगे तो दुसरी और पुराने रुढियोऔर परंपराओ मे

फसती जा रही है !आज के युग मे सामाजिक परिदृश्य तेजी से बदल रहा है । वही नोकरी करते नारी की समस्या भी तेजी से बदल रही है।

आज नारी आर्थिक स्वतंत्रता को अधिक महत्त्व दे रही है ।जो नारी चेतना का महत्वपूर्ण उद्देश है । वह आर्थिक दृष्टीचे संपन्नभीहो रही है । लेकिन उसको अनेक नई समस्या ओ का सामना भी करना पड रहा है ।नोकरी करती नारी परिवार और नोकरी दोनो जगह मोर्चे पर खडी नजर आती है।

तसलीमा नसरीन के अनुसार नारी के लिए प्रयुक्त होने वाले शब्द "स्त्री बाई, स्त्रीलोक, रमणी, बाईमाणूस, ललना, अंगणा, बामा, रमा, मानवी, मानसिक, कामिनी, अबला, औरत, जणांना, योजित, जनिबाला, वनिता, यामिनी आदि।"

नारी के लिए प्रचलित विभिन्न शब्द को देखने के बाद स्पष्ट हो जाता है की नारी नारी के लिए सारे शब्द पुरुषो द्वारा दिये गये है ।पुरुष को नारी जिस रूप में और जिस समयअच्छी लगी उसने उसी वही नाम से संबोधित किया है।

नारी विमर्श बस का मुद्दा उतना नही जितना जागृती का है । यहाॅ आधुनिकता संतुलित है। नारी से जुडी कुंठाहै समस्या है उसे खुलासा करे मार्ग स्पष्ट करे मुख्यतः अंतर्गतयह सब नारीविमर्श है। आज भारतीय स्त्रीयों नेसमुद्र की सतह मे जाकर गहराई नापी है । तो आकाश की ऊचाई को छुआ है। भारतीय सेना मे लेफ्टनंट जनरल बनने वाली पहिली महिला का गर्व प्राप्त किया है। समानता स्वातंत्र्य बंधुत्व न्याय पर आधारित भारत देश का संविधान जिसके फलस्वरूपी आज राष्ट्रपती प्रतिभा पाटील जी के भारत के सर्वोच्च पर पोहोचणे वाली प्रथम महिला का गौरव प्राप्त की आहे सृषी मायावतीने चौथी बार मुख्यमंत्री बनकर प्रदेश और भारत देश का नाम ऊँचा किया है ।

अंधविश्वास एवंभ्रष्ट राजनीति की शिकार नारी- समाज मे धर्म के नाम पर विभिन्न रूढियों और परंपराओके कारण स्त्री को अधिक नियमों का पालन करना पडता है । आज भी शादी जैसे पवित्र बंधन को अंधविश्वास की नजर से देखा जा रहा है ।यदि लडकी के कुंडली मे मंगल बैठा हुआ हो, तो उसकी शादी पेड या किसी अन्य से करके मंगल को हटाये जाता है। जिस विधि के लिए अनपढ ही नही तो पढेलिखे सूपर स्टार भी विश्वास कर लेते है।

आज के संदर्भ में नारी विमर्श- हिंदी साहित्य मे पिछले कुछ बीस पच्चीस वर्षे मे महिला कहानिकारों का एक सशक्त प्रवाह प्रवाहित हुआ है। कथालेखन मे महिला रचना कारो ने अपनी पहचान बनाई है। उन्होने नारी को दुख दर्द की भावनाओको व्यक्त किया है। नारी समस्याओ को लेकर विदोह किया है । बीसवी सदी मे नारी विमर्श पर जोरदार चर्चा हो रही है । नारी के छुए अन छुए, खुले -अनखुले प्रसंगो पर साहित्यकार अपने लेखनी चला रहा है। चित्रा जी के अनुसार नारी विमर्श को उपेक्षित नही किया जा सकता। आज नारी विमर्श मात्र होकर रह गये है। आज नारी को यह ध्यान देना है कि वो परिवर्तन मे पश्चिमीकरण का अंधानुकरण न करे भारतीय नारी अपनी सा
संस्कृति को गरिमा प्रदान कर नारी मुक्ती के लिए संघर्ष करे न की पश्चिमेकरण का अंधानुकरण करके चित्रा मुद्गल का मानना है की "नारी मुक्ती उसके मस्तीष्क की पहचान से जुडी है। जिस दिन मान लिया जायेगा की समाज के विकास में नारी की मुक्कमल भागीदारी के बिना सर्वांगीण विकास संभव नही है, उस दिन समझा जायेगा की स्त्री स्वतंत्र, मुक्त है।"

सच मायने मे देखा जाये तो शिक्षा के कारण भारतीय नारी को आर्थिक स्वतंत्र ता मिली है जिसके फल स्वरूप उसमे आत्मविश्वास कार्यक्षमता और मानसिक स्थैर्य मे कापी सुधार आ गये है। भारतीय स्त्री को संविधान मे अठारह वर्ष की उम्र होने पर मतदान करने का अधिकार दिया है साथ में स्वयं लोकसभा ,विधानसभा आदि स्थानो पर सदस्य के लिए उमेदवार होने का उसे अधिकार है ।संविधान मे महिलाओ को बहुत बडी मात्रा मे समानता के अधिकार दिए गये है। लेकिन अपने देश के ज्यादा तर महिलाये इससेअपरिचित है। स्वाधीनता के बाद भारतीय स्त्री की स्थिति मे काफी परिवर्तन आया है । वह साता पडदे की ओट्स से निकल कर हर क्षेत्र मे अपने पहचान बनाने के लिए आशा और उमिदो के पंख लगाकर व आसमान मे उड रही है। आज नारी अपनी हिंमत, मेहनत व संघर्ष पुरुष वर्चस्व समाज मे अपने समानता के लिए ही नही बल्कि अपना वर्चस्व बनाने में भी कमयाब हो रही है । यह सिर्फ संविधान मे जो महिलाओ के हित मे जो कानून बनाये उसे समानता के अधिकार दिये है उसके कारण ही संभव हो सका है।इसलिये आज भारतीय नारी देवी बनकर रहना नही चाहती बल्की व समाज मे अपना स्थान पाना चाहती है । नारीके लिए सभी क्षेत्र के दरवाजे खुले करदिये है । इसलिये वह हर क्षेत्र मे अपनी दमदार उपस्थित दर्ज करके पुरुष समाज को हैरत मे डाल रही है । नारी सदा से अपने अस्तित्व की पहचान देती आई है। कभी देवी बनकर तो

कभी ममत्व की मुर्ती बनकर। कभी वसुंधरा की बेटी बने तो कभी झाशी की राणी, तो कभी सावित्रीबाई फुले, भारत की प्रथम अध्यापिका बनकर तो इस देश की पहिली प्रधानमंत्री राष्ट्रपती बनकर तो कभी कल्पना चावला सुनीता विल्यम्स बनकर देश का प्रतिनिधीत्व किया और इतिहास रचेगये उन्होने साबित किया यह धरती और आसमान हमारा है।

नारी जीवन मे परिवर्तन आवश्यक है।यहपरिवर्तन इतना जटिल और बहुआयामी है कि वह स्थापित वैचारिक विभाजन को तोडणा भी है और बहुत कुछ नया जोडता भी है। नारी खुद तय करेगी की उसका परिवर्तन स्वरुप कैसा हो □जीवन जीने का कौन सा रास्ता अपनाना चाहिए □इन सब के बारेमे नारी स्वतंत्र होनी चाहिए ।उसका स्वतंत्र सूचना ही परिवर्तन और अस्तित्व है। इक्किसवी सदी मे महिला को अपने साथ हुए ऐतिहासिक अन्याय को देखने की जरूरत नही है। अब समय उनको पीछे हटकर इस 'एक्विरियन युग' मे उनकी भूमिका को आगे बढाने का है। महिला को आज एक आदर्श रोल मॉडेल के लिए कही भी देखने की जरूरत नही उसे है। उन्हे सही समय पर सही कदम उठाने के लिए अपने अंतर ज्ञान को देखने और सुनने की जरूरत है।

निष्कर्ष-

हम कह सकते की सामाजिक परिवर्तन के क्षेत्र में अनेक महापुरुष ने नारी उन्नती एवं विकास के लिए उठाए गये कदम और भारतीय संविधान ने नारियो को समानता का अधिकार तथा महिलाओ के हित संवर्धन और महिला सशक्तिकरण के लिए उचित कदम उठाने के कारण नारी को एक शक्ती मिली। आज नारी के संपूर्ण व्यक्तित्व को परखा और ज्याॅचा जा रहा है। यह नारी चेतना का ही स्वरूप है। एक नारी होने के नाते चित्रा मुद्गलने नारी की सूक्ष्म समस्यासमस्याओं का वर्णन भी अपने साहित्य मे किया है। उनके साहित्य मे मानवीय संवेदना,नारीचेतना, विज्ञापन जगत की दुनिया ,सामाजिक व्यवस्थापर करारा व्यंग नोकरी पेशा नारी की समस्या महानगरो मे पनप रही, झोपडपट्टीयो का दर्दनाक चित्रण, मीडिया और समाज, आदि अनछुए विषयो पर चित्रा मुद्गल ने अपनी कलम चलाई है। चित्राजीसाहित्य के माध्यम से नारी, दलित, बच्चे या फिर वृद्ध इन सभी के कठीनाइयों की तह मे उतरने की कोशिश करते है।

संदर्भ ग्रंथ

1. चित्रा मुद्गल की कहानीयो में नारी चेतना- डॉ चांदनी लक्ष्मण पंचांगे वन्या पब्लिकेशंस हंसपुरम, नौबस्ता, कानपूर-208021 पृ. 117
2. वही पृ. ११८
3. वही पृ. १०८
4. वही पृ. १०७
5. वही पृ. 20
6. दलित और स्त्री विमर्श:विविध आयाम लेखिका जयश्री शिंदे प्रकाशक- अन्नपूर्णा प्रकाशक 127/1100w1, साकेत नगर, कानपूर-208014 पृ. १३९
7. वही पृ १४३
8. वही पृ. १४२
9. हिंदी दलित साहित्य :संवेदना और विमर्श पी. एन. सिंह लोकभारती प्रकाशन
10. हिन्दी (एम ए) -हिन्दी में नारी विमर्श लेखक डॉ. शंकरलाल पुरोहित

व्यावसायिक क्षेत्रमें महिलाओं की भागीदारी – बदलते प्रतिदृश्य

डॉ. बीनू सिंह

एसोसिएट प्रोफेसर अर्थशास्त्र, बी. एम. रूइंयागर्ल्स कॉलेज, गामदेवी, मुंबई 400007

सारांश

महिलाएं किसी भी देशकी अर्थव्यवस्था के प्रतिबिंब होती है। किसी भी देशकी महिलाओं की स्थिति को देखकर आप उसे देश की प्रगतिका अनुमान लगा सकते हैं। प्रस्तुत शोध पत्र का उद्देश्य महिलाओं की व्यावसायिक आर्थिक कार्यक्षेत्र में भागीदारी के बदलते परिदृश्य को ज्ञात करना है। 2000 से लेकर 2022 तक महिलाओं के विभिन्न क्षेत्रोंमें भागीदारी के कारण और परिणामपर तुलनात्मक अध्ययन प्रस्तुत शोध पत्र का उद्देश्य है।

उद्देश्य

1. महिलाओं की व्यावसायिक कार्यक्षेत्र में भागीदारी को ज्ञात करना।
2. बदलते परिदृश्य में भागीदारी के कारण ज्ञात करना।
3. भागीदारी के परिणाम ज्ञात करना।

शोधविधि -

प्रस्तुत शोध पत्र वर्णनात्मक अध्ययन पद्धति के आधारपर द्वितीयक आंकड़ों की सहायता से लिखा गया है। द्वितीयक आंकड़ोंका एकत्र आर्थिक सर्वेक्षण तथा सरकारी और गैर सरकारी प्रकाशनों से एकत्र किया गया है। यह शोधपत्र विद्यार्थियों, शोधछात्र, अध्यापकों तथा नीति निर्माता के लिए महत्व पूर्ण है।

भूमिका

मानव बुद्धि और शक्तिवाले एक बुद्धिमान व्यक्तिने एक बार कहा था" किसी राष्ट्र की प्रगति का सबसे अच्छा उपाय है कि वह अपनी महिलाओं के साथ कैसा व्यवहार करता है।" सदियों से महिलाओं ने चुनौतियों का सामना किया है और इससे उन्हें असीम धैर्य दृढ़ता मिली है और इससे उन्हें मजबूत होकर उभरने में मदद मिली है। महिलाओं की व्यावसायिक क्षेत्र में भागीदारी की स्थिति उसे देशके आर्थिक विकास का प्रतिबिंब होती है। देशकी संपूर्ण जनसंख्या के आधे भाग का प्रतिनिधित्व करने वाली महिलाओं की आर्थिक क्षेत्र में भागीदारी का काफी कम रही है। यद्यपि वर्तमान समय में बहुत से क्षेत्र में महिलाएं पुरुषों के साथ कंधेसे कंधा मिलाकर चल रही हैं, परंतु आजभी लैंगिक असमानता, वेतन में भेदभाव आदि असमानताएं हमें देखने को मिलती हैं। आज लोगोंके महिलाओं के प्रतिदृष्टिकोण में काफी परिवर्तन आया है, परंतु हर अंधेरे के बाद जैसे उजाला आता है वैसे ही भारतीय समाजमें महिलाओं की आर्थिक क्षेत्रकी भूमिका में लगातार सकारात्मक परिवर्तन हो रहे हैं जिस के परिणाम स्वरुप अर्थव्यवस्था का बहुआयामी विकास हो रहा है। कृषिक्षेत्र में महिलाओं की भागीदारी लगभग 60% है परंतु इनमें से अधिकांश भूमिहीन श्रमिक है जिन्हें स्वास्थ्य, सामाजिक व आर्थिक सुरक्षासे संबंधित कोईभी सुविधा प्राप्त नहीं होती है। वर्ष 2019 में मात्र 13% महिला किसानों के पास अपनी जमीन थी और वर्ष 2011 की जनगणना के अनुसार यह प्रतिशत केवल 12 था।

संबंधित साहित्यका अध्ययन -

नलिनी गुलाटी तथा इलास्पेंसरने (मार्च 2022) अपने लेख महिलाओं की राजनीति में भागीदारी : नेता और नागरिक में लिखा है कि भारत की आर्थिक कार्यक्षेत्र में भागीदारी में भारत का स्थान 149th है। उन्होंने महिलाओं के राजनीतिक सशक्तीकरण को बढ़ाने के लिए भारत में 1992 के 73 में संविधान संशोधन जिसके अंतर्गत ग्रामपंचायत में महिलाओं की एक तिहाई भागीदारी को एक महत्वपूर्ण कदम बताया।

काउंसिल फॉर फॉरेनरिलेशंस – वूमेन एंड फॉरेन पॉलिसी (2017) मै महिलाओं की आर्थिक क्षेत्र में भागीदारी और समृद्धि के बीच संबंधको दर्शाया गया है जिसमें कि पिछले दो दशक में अंतरराष्ट्रीय संगठनों तथा ग्रुप 20 में बताया गया कि महिलाओं के आर्थिक क्षेत्र में भागीदारी से गरीबी कम होती है तथा सतत विकास के लक्ष्यको प्राप्त करने में मदद मिलती है जिस में कहा गया कि जैसे – जैसे मानव विकास में लैंगिक असमानता में कमी आती है वैसे – वैसे ही समृद्धि अपनी आप अपना स्थान ले लेती है।

भारतीय अर्थव्यवस्था में महिलाओं की भूमिका तथा आर्थिक स्थिति

भारत में महिला रोजगार संबंधी आंकड़े देश के आर्थिक विकास, कम प्रजनन दर और स्कूली शिक्षाकी दर में वृद्धि जैसे संकेत से मिल नहीं खाते हैं। ग्रामीण क्षेत्रोंमें कार्य स्थलपर महिलाओं की भागीदारी 30.58% से घटकर 28.4% रह गई है । 2019 में विश्व आर्थिकमंच की बेसिक लैंगिक अंतराल रिपोर्ट में महिलाओं की आर्थिक और भागीदारी और इसके लिए उपलब्ध अवसरों के संदर्भ में भारत को 153 देशकी सूची में 149 में स्थानपर रखा गया था जिस में भारत एक मात्र ऐसा देश था जिसमें आर्थिक भागीदारी में लैंगिक अंतरालसे अधिक पाया गया।

महिलाओं की स्थिति	वर्ष 1991	वर्ष 2001
जीवन प्रत्याशा	62.2	63.3
साक्षरतादर (प्रतिशत में)	39.3	54.2
मातृत्व मृत्युद (रप्रति लाख जन्मपर)	437	407
लिंग अनुपात	927	933
कार्यक्षेत्र में महिलाओं की भागीदारी (प्रतिशतमें)	22.3	25 .7
वेतन विभेद	15.83	20.38
प्राथमिक क्षेत्र में कार्य	77	76.2
द्वितीयकक्षेत्रमेंकार्य	10.9	11.8
तृतीयक क्षेत्र में कार्य	11.4	12
संगठित क्षेत्र	20	23
असंगठित क्षेत्र	80	77
स्वर्ण जयंती ग्रामीण रोजगार योजना	44.62	52.41

दहेज के लिए हत्या	6208	6787
दोषियों को सजा %	32.4%	33.4
बलात्कार	15847	18359
दोषियों को सजा %	26.1	25.5
प्राथमिक शिक्षा	52.9	65
माध्यमिक शिक्षा	28.9	32
उच्च शिक्षा	11.7	14.8

Source : National Sample Survey Organisation .

कार्य क्षेत्र में भागीदारी को बढ़ाने के लिए सुझाव

महिलाओं के व्यावसायिक कार्यक्षेत्र में भागीदारी को बढ़ाने के लिए विभिन्न अध्ययनों के आधारपर निम्न सुझाव दिए जा सकते हैं -

1. **कार्य का चुनाव** – महिलाओं को बचपन से ही अपने रुचिके अनुसार व्यवसाय चुनने की स्वतंत्रता होनी चाहिए। सामान्य रूपसे यह देखा गया है कि महिलाओं के जन्म के समय से ही उनके व्यवसाय का चुनाव उनके माता-पिता द्वारा कर लिया जाता है।

2. **कार्य करने की दशाएं -** कार्यक्षेत्र की दशाओं में सुधारकरके भी महिलाओं के आर्थिक कार्य में भागीदारी को बढ़ाया जा सकता है। आजभी बहुत सारे स्थानपर महिलाओं के कार्य करने की दशाएं अमानवी है, जिसके कारण महिलाओं को कार्य छोड़ने पर विवश होना पड़ता है।

3. **वैधानिक और नीति संबंधी सुझाव.** राष्ट्रीय और अंतरराष्ट्रीय स्तरपर द्विपक्षीय स्तरपर संयुक्त राष्ट्रसंघ और भारत में महिलाओं के आर्थिक क्षेत्र में भागीदारी को प्रोत्साहित करने के लिए महिलाओं के आर्थिक भागीदारी को आर्थिक समीकरण और महिलाओं के आर्थिक उन्नतिके प्रोत्साहन के साथ जोड़ा जाना चाहिए जिससे कि महिलाओं के आर्थिक क्षेत्रमें भागीदारी में वृद्धि हो।

4. **महिलाओं को पूंजी और वित्तीय सेवाओं को प्रदान करने की सुविधा.** महिलाएं यदि अपना खुदका व्यवसाय प्रारंभ करना चाहे तो सरकार को उन्हें पूंजी की सुविधा प्राथमिकता के आधारपर प्रदान की जानी चाहिए जिससे कि उनकी आर्थिक स्तरमें वृद्धि हो। समेकित विकास के लक्ष्यको तभी प्राप्त किया जा सकता है जब महिलाओं को पूंजी और वित्तीय सेवाओं की उपलब्धता आसानी से हो सके।

5. **महिलाओं के लिए विशेष आर्थिक समेकन कोशकी स्थापना करना** – महिलाओं के आर्थिक कल्याण में वृद्धि तथा आर्थिक क्षेत्र में उनकी भागीदारीथा को बढ़ाने के लिए सरकार को महिलाओं के लिए एक विशेष आर्थिक फंडकी स्थापना करनी चाहिए, जिस में कि केवल महिलाओं को ही उद्यमशीलता की वृद्धि के लिए विशेष रूप से ऋण प्रदान किया जा सके जिससे कि उनकी उद्यमशीलता की प्रवृत्तिको विशेष प्रोत्साहन मिले।

6. **राजनीतिक व सामाजिक जागरूकता अभियान प्रारंभ करके** –महिलाओं के आर्थिक कार्यक्षेत्र में वृद्धि के लिए आवश्यक है कि राजनीतिक व सामाजिक जागरूकता अभियान प्रारंभ किए जाएं जिसके माध्यमसे महिलाओं को स्वावलंबी बनाने में मदद मिले। आज भी हम पार्लियामेंट में महिला ओं की संख्या पुरुषों की अपेक्षा बहुत कम देखते हैं, जिसका प्रमुख कारण आज भी समाजमें महिलाओं को दोहरी दर्जे के नागरिक का स्थान प्राप्त होना है|

7. **शिक्षा के अवसरों में सुधार करके** – महिलाओं की शिक्षाके स्तर में सुधारकरके उनकी आर्थिक क्षेत्र में भागीदारी को बढ़ाया जा सकता है। अगर शिक्षा व्यवस्था अच्छी होगी तो महिलाओं को रोजगार प्राप्त करने में आसानी होगी जिससे कि उनका आर्थिक स्तर, स्वावलंबन बढ़ेगा और वह समाज में सर उठाकर जीवन यापन कर सकेंगे।

8. **बच्चों की देखभाल के लिए कार्यस्थल के साथ शिशु पालन घरकी स्थापना करना** – अधिकांश महिलाएं अपना कार्य बच्चों की वजहसे लगातार नहीं कर पाती हैं अतः आवश्यकता इस बात की है कि महिलाओं के कार्यक्षेत्र में भागीदारी को बढ़ाने के लिए उनके कार्यक्षेत्र से जुड़े हुए शिशु देखभाल ग्रह अनिवार्य रूपसे स्थापित किए जाएं जिससे कि महिलाएं भी अपनी कार्य को सुचारू रूपसे जारी रख सके।

9. **पुरुष प्रधान समाजकी मानसिकता में परिवर्तन करके** – समाज में महिलाओं की आर्थिक स्थितिको सुधारने के लिए आवश्यक है कि पुरुष प्रधान समाजकी मानसिकता में परिवर्तन आए और यह परिवर्तन घरसे ही प्रारंभ होता है। अगर पुरुष अपने घर में महिलाओं का सम्मान देखते हैं तो वह भी महिलाओं का सम्मान करना सीखने लगते हैं अतः आवश्यक है कि इस पुरुषप्रधान समाजमें महिलाओं के प्रति पुरुषों के दृष्टिकोण में सकारात्मक परिवर्तन लाया जाए।

10. **मातृत्व अवकाश में वृद्धि करके** – मातृत्व अवकाश में वृद्धिकर के महिलाओं के कार्यक्षेत्र में भागीदारिकता को बढ़ाया जा सकता है। अधिकांश महिलाएं अपना काम बीच में इसलिए छोड़ देती हैं क्यों कि छोटे बच्चोंकी देखभाल के लिए कोई नहीं रहता है, अतः यदि महिलाओं के मातृत्व अवकाश को 6 महीने से बढ़कर 12 महीने कर दिया जाए तो अधिकांश महिलाएं अपने काम को बीचमें ही छोड़ने को विवश नहीं होगी तथा अपने भविष्य को उज्वल बना सकेंगे।

11. **सुरक्षित परिवहन व्यवस्था की उपलब्धता प्रदान करके** – कईबार महिलाएं घरसे दूर काम करने को इसलिए नहीं जा सकती क्यों कि सुरक्षित परिवहन व्यवस्था की उपलब्धता नहीं होती इस लिए आवश्यक है कि परिवहन व्यवस्था की उचित व्यवस्था करके महिलाओं की सुरक्षा में वृद्धि करके उनकी आर्थिक क्षेत्र में भागीदारिता को बढ़ाया जा सकता है।

निष्कर्ष -

इस प्रकारसे महिलाओं के कार्यक्षेत्र में कम भागीदारी का प्रमुख कारण हमारे समाजकी दकियानूसी प्रवृत्तियां तथा पुरुषप्रधान समाज का होना है। समाज में उनकी खराब स्थितिका प्रमुख कारण घरसे ही प्रारंभ होता है अधिकांश माता-पिता महिला और पुरुष में हमेशा विभेद करते हैं जिसके कारण कार्यक्षेत्र में उनकी भागीदारिकता कम होती है। विवाह की अनिवार्यता के कारण अधिकांश लड़कियों को अपना रोजगार कईबार छोड़देना पड़ता है जिससे कि उनकी आत्मनिर्भरता में कमी आती है। वर्तमान समय में देश की अर्थव्यवस्था में महिलाओं की भागीदारी बढ़ाने के साथ कार्यस्थलों पर व्याप्त भेदभाव और महिला सुरक्षा संबंधी चुनौतियों को दूर करने के लिए बहुपक्षीय प्रयासों को अपनाया जाना चाहिए। उसे शिक्षा और कृषि व प्रशिक्षकों में शामिल होने के लिए महिलाओं को सहयोग प्रदान करने के साथ ग्रामीण क्षेत्रोंमें उच्च शिक्षा की पहुंचको मजबूत करने के लिए विशेष ध्यान देना होगा इसके साथ ही नीति निर्माण और महत्व पूर्ण संसाधनों के शीर्षतंत्र में महिला प्रतिनिधित्व को बढ़ाने हेतु विशेष प्रयास किए जाने चाहिए।

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. drishtias.com
2. https://samareducation.com
3. https://www.worldbank.org
4. https://ciiblog.in
5. https://economictimes.com
6. aaicte-india.in

स्त्री स्वातंत्र्य व मराठा जातीतील विधवा महिलांच्या समस्या

संशोधक

सुचिता सुभाषराव ढोणे

प्रस्तावना

स्त्री स्वातंत्र्य व स्त्री मुक्ती या दोन भिन्न संकल्पना आहे स्वातंत्र्य व मुक्ती या दोन जवळपास सारख्या वाटत असल्या तरी वास्तव्यात त्या तशा नाहीत. स्वातंत्र्य साधन आहे मुक्ती हे साध्य आहे. स्त्री स्वातंत्र्य ही संकल्पना पुरुषांनी सर्व समाजात, क्षेत्रात निर्माण केलेल्या पुरुषशाहीच्या उत्तरादाखल निर्माण झालेली आहे. ती मानव मुक्ती चळवळीचा एक अनिवार्य अंग आहे. पुरुषाने हजार वर्षापासून स्त्रियांना पुरुष निर्मित सार्वजनिक संस्था, परंपरा, रुढी, धर्म विवाह, कुटुंब या ठिकाणची शिकार बनवले. जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात पुरुषांची छाप उमटली स्त्रियांचे स्त्रीत्व, सत्व, स्वाभिमान, स्वातंत्र्य व स्वावलंबन यांचा बळी देत समाजाची वाटचाल चालू झाली. शतकानू शतके मिरज निसत्व ध्येय शून्य जीवन महिला जगू लागल्या. या अपरिवर्तनीय जीवनात आधुनिक काळातील बदलाच्या अनेक लाटांनी स्त्रियांच्या जीवनात अमावता बद्दल घडून आणले. स्वातंत्रता या शब्दाचा अर्थ बंधनाचा अभाव किंवा आपल्या इच्छेनुसार कार्य करणे किंवा एखाद्या व्यक्तीला त्याच्या इच्छेनुसार वाढण्याची शक्ती प्राप्त होणे.

महिला मग ती कोणतीही असो विवाहित अविवाहित किंवा विधवा प्रत्येकाला आपापल्या अडचणी आहेत. प्रत्येकाची स्थिती पुरुष इतकी स्वातंत्र्य निर्भय मुक्त नाही. त्यामध्ये विधवा स्त्रियांची स्थिती तर फार दयनीय आहे. आपण स्वतंत्र भारताचे नागरिक आहोत कायद्याने आपल्याला काही मूलभूत अधिकार दिलेले आहेत. त्यामध्ये शिक्षण आणि संस्कृतीचा अधिकार, स्वातंत्र्याचा अधिकार, धार्मिक स्वातंत्र्याचा अधिकार, शोषणविरुद्धचा अधिकार, समानतेचा अधिकार, संपत्ती जतन करणे वंश परागत संपत्ती मिळवणे ती वाढवणे याचा अधिकार, यातील बरेच अधिकार विधवा स्त्रियांना मिळत नाहीत, त्यामध्ये शोषणाविरुद्धचा अधिकार, शोषण म्हटलं की शारीरिक शोषण नाही मानसिक शोषण सुद्धा त्यामध्ये येत. स्त्रियांचा पती नसल्यामुळे तिच्यावर नेहमीच अत्याचार होत असतो. कौटुंबिक कार्यक्रमांमध्ये तिला मानाचे स्थान नसते तिच्या विचारांना कुटुंबात समाजामध्ये कोणत्याही प्रकारची किंमत दिली जात नाही. अर्थजन करण्यासाठी बाहेर पडू दिले जात नाही. त्याच्यामुळे ती परावलंबी होते आणि स्वातंत्र्यता हा आपला मूलभूत अधिकार आहे आणि त्यापासूनच ती अलिप्त राहते. तिला अर्थजन करण्याची संधी दिली जात नाही त्यामुळे स्वातंत्र्य हे तिला कधीच मिळत नाही पूर्णतः स्वातंत्र्य कधी मिळेल याची शास्वती कोणत्याच महिलेला देता येत नाही परंतु किमान काही गोष्टीचा स्वातंत्र्य सुद्धा तिला भेटत नाही.

स्वातंत्र्य म्हटलं की त्यामध्ये व्यक्तीला तिच्या सुखासाठी इतरांना त्रास न देता आपल्या स्वातंत्र्याचा अनुभव उपभोक्ता येतो. परंतु विधवा महिलांना पुनर्विवाह करू दिला जात नाही. त्यामुळे तिला अनेक गोष्टीसाठी इतर व्यक्तीवर किंवा कुटुंबातील इतर सदस्यावर अवलंबून राहावे लागते. धर्माच्या नावाखाली तिला अनेक प्रकारचे बंधनी लादले जातात. त्यामध्ये उपवास करणे सतत फक्त आणि फक्त धार्मिक कार्य करावे देवाची पूजा करावी हेच कामे विधवानी करावे सतत नामस्मरण करावे ह्याच गोष्टी तिला करायला लावल्या जातात सतत सतत उपास तपास करून तिचे आरोग्य खालावते. संपत्ती जतन करण्याचा अधिकार हा प्रत्येकाला असतो किंवा वंशपरंपरागत

संपत्ती मिळवण्याचा अधिकार प्रत्येक स्त्रियाला असतो. विवाह् नंतर पतीच्या संपत्ती मध्ये पत्नीचा अधिकार असतो परंतु पतीच्या निधनानंतर तिला ती संपत्ती दिली जात नाही दिली तरी कमी दिली जाते आणि वयाच्या म्हणजे तारुण्य पण पूर्ण निघून गेल्यानंतर दिली जाते.

स्त्रियांना सामाजिक समता मिळवून देण्याच्या दिशेने सर्वप्रथम काम केले ते तथागत गौतम बुद्धांनी त्यांनी त्यांच्या तत्त्वज्ञानामधून आपले विचार मांडले व कृतीतून समानता प्रस्थापित केली. तसेच 19 व्या शतकात अनेक थोर समाज सुधारकांनी स्त्रियांना भारतीय समाजात दिल्या जाणाऱ्या दुय्यम वागणुकी बद्दल प्रश्न उपस्थित केला. स्त्रियांच्या समस्यांवर त्यांनी अभ्यास केला आणि अनिष्ट रूढी ज्या स्त्रियांना अमानुषपणे वागणूक देतात त्याबद्दल समाजामध्ये जागृती निर्माण करण्याचे कार्य केले. त्यामध्ये सतीची चाल, सती जाणे विधवा महिलेने आपल्या पतीच्या मृत्यू नंतर त्याच्या प्रेतासोबत स्वतःही अहुती देणे म्हणजे सतीची प्रथा ही प्रथा किती अमानुष होती जिवंत स्त्रीला तिच्या मृत पतीसोबत जाळल्या जात होते याबद्दल राजाराम मोहन रॉय यांनी कार्य केले.

शोध निबंधाची उद्दिष्टे

- भारतातील मराठा जातीतील विधवा महिलांच्या समस्यांचा अभ्यास करणे
- प्राचीन काळापासून सद्यस्थितीतील मराठा जातीतील विधवा महिलांचा अभ्यास करणे
- मराठा जातीतील विधवा महिलांना मिळालेल्या स्वातंत्र्यचा आढावा घेणे

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोधनिबंधात साठी सत्य संकलनाच्या दुय्यम सामग्रीचा आधार घेण्यात आलेला आहे. यामध्ये संदर्भ ग्रंथ, शासकीय अहवाल, वर्तमानपत्रे, मासिक आदींचा आधार घेण्यात आलेला आहे. तसेच विश्लेषणात्मक व वर्णनात्मक अध्ययन पद्धतीचा आधार सदर संशोधन निबंधासाठी घेण्यात आलेला आहे.

स्वातंत्र्य म्हणजे मनाची अशी स्थितीची ते तुम्हाला जे काही विचार करता येईल. ते करण्याचा अधिकार आणि विद्यार्थ्यांने स्वतंत्र अनुभव शकतो त्याला खरी स्वातंत्रता असे म्हणता येईल. समाजाने स्त्री स्वातंत्र्य मान्य केलेले आहे असे नाही जेवढ्या प्रमाणात स्वातंत्र्य पुरुषांना आवडते परवडते तेवढ्याच प्रमाणात तिला ते उपभोगायला मिळत आहे. हजारो वर्षापासून स्त्रियांच्या असणाऱ्या समस्या एकाएकी सुटणार नाहीत. ती हळूहळू सुटेल हा अनेकांचा अभिप्राय स्त्री स्वातंत्र्यपूर्वी पुरुषनिर्मित अडथळयांचे प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षपणे समर्थन करतो हे समजून घेणे महत्त्वाचे आहे. स्त्री स्वातंत्र्य हे मूल्य पुरुष स्वातंत्र्याप्रमाणेच आहे. ज्या कारणांसाठी आणि जेवढ्य स्वातंत्र्य पुरुषांना पाहिजे त्याच कारणासाठी आणि तेवढे स्वातंत्र्य महिलांनाही पाहिजे. महिलांना या स्वातंत्र्याचा वापर करून अत्याचार, अन्याय व शोषण रोहित समाजाची बांधणी करता येऊ शकते. त्यासाठी तिला खालील स्वातंत्र्य आवश्यक आहेत.

शैक्षणिक स्वातंत्र्य

सामाजिक स्वातंत्र्याचे अनेक पदर आहेत. त्यापैकी सर्वात महत्त्वाचे बालपणापासून तारुण परंतु जीवनाच्या उभारणीचा काळ आहे या शैक्षणिक जीवनात भावी स्त्री भाविक नागरिक घडत असतात. ज्यांना शिक्षणाची संधी मिळत नाही अशा मुलींची संख्या आपल्या देशात कमी नाही शिक्षणाची क्षमता नसलेले, पालक क्षमता असूनही शिक्षणाविषयी उदासीन असणारी, मर्यादित वर्गापर्यंत शिकवणारे उच्चशिक्षित, स्वतःच्या इच्छेप्रमाणे शिकवणारे अशी विविध प्रकारात पालकाची विभागणी करण्यात येते. शिक्षण क्षेत्रात आता प्रचंड क्रांती झाली आहे. ज्ञानाचे

प्रचंड मोठे धरण जगभरातील विद्यापीठांसाठी भारतीयांनी उघडून दिले आहे. शिक्षक प्राध्यापक डॉक्टर इंजिनिअरही पारंपारिक करिअर पद्धतीला शेकडो पर्याय निर्माण झाले. आहेत आणि या काळात विधवा महिलांनाही शिक्षणासाठी घराबाहेर पडू देणे हा तिचा अधिकार आहे.

आर्थिक परावलंबन - महिलांच्या दास्यावस्थेचे प्रमुख कारण

स्त्रियांनी अर्थजन केल्याशिवाय ती स्वावलंबी होणार नाही व स्वावलंबा शिवाय स्वातंत्र्य उपभोगणे शक्य नाही. म्हणून, महात्मा ज्योतिराव फुलेंनी स्त्री शिक्षणाची मूर्तमेढ रवली. स्त्री शिक्षण व स्त्री मुक्ती यांचे समीकरण फुलेंनी मांडले होते. आज महिला शिकत आहेत, अर्थजन करीत आहेत, पण फुलेंना अपेक्षित असलेली स्त्री मुक्ती अवतरली का? हा प्रश्न कायमचा राहतो महात्मा फुलेंनी स्त्री शिक्षणाची विजयी रोवली आज त्याचे वटवृक्ष झाले. महिला शिक्षण प्रशासन सेवा आरोग्य व्यवसाय या क्षेत्रात काम करून अर्थजन करीत आहेत. परंतु सर्वच महिलांना ते अधिकार भेटलेत असे नाही त्यात विधवा महिलांची स्थितीतरफार दयनीय आहे. आर्थिक परावलंबन हे महिलांच्या दास्यावस्थेचे प्रमुख कारण आहे.

राजकीय स्वातंत्र्य

भारतीय संविधानामध्ये कोणतीही लढाई न लढता सर्व महिलांना मतदानाचा अधिकार बहाल केलेला आहे. राजकीय सामाजिक आर्थिक क्षमता निर्माण करण्याचे अभिवचन आमच्या राजकीय घटनेने आम्हाला दिलेली आहे. परंतु या मतदानामध्ये सर्व स्त्रिया सहभागी होतात का? नाही, बऱ्याच स्त्रिया मतदानाचा अधिकार सुद्धा बजावू शकत नाहीत. त्यात विधवा महिला तर घराच्या बाहेरच पडत नाहीत. पडण्याचा त्यांनी विचार केला तर घरचे कुटुंबातील व्यक्ती त्यांच्यावर नाहक आरोप करतात किंवा बाहेर येऊ देत नाहीत. त्याच्यामुळे त्यांना त्यांच्या राजकीय अधिकार राजकीय स्वातंत्र्य मिळत नाही आणि प्रत्येक महिलेला त्यांचे राजकीय स्वातंत्र्य मिळाले पाहिजे.

विवाह स्वातंत्र्य

मराठा जातीमध्ये एखाद्या पुरुषाची पत्नी मृत्यू पावली तर त्याला कोणत्याही वयात लग्न करण्याचा अधिकार आहे आणि समाज त्या पुरुषाला एकापेक्षा अनेक विवाह करण्यास मान्यता देतो. परंतु कायद्याने विधवा स्त्रियांना सुद्धा पुनर्विवाह करण्याचा स्वातंत्र्य आहे. परंतु समाजामध्ये ते मान्य केले जात नाही.

स्त्री स्वातंत्र्याबद्दलच्या गैरसमजुती

स्त्री स्वातंत्र्याबद्दल अगदी पारंबी पासूनच समाजाकडून भीती व्यक्त करण्यात आली आहे. स्त्री स्वातंत्र्याबद्दल भारतीय स्त्रियांमध्ये व पुरुषांमध्ये प्रचंड गैरसमजुती पसरले आहेत. काही शिकलेल्या तरुणींच्या वर्तनाकडे पाहून समाजाने बाळगलेल्या गैरसमजुची खात्री पडते. महाविद्यालयीन काही तरुणी पुरुषाप्रमाणे रात्री अपरात्री फिरण्याचे स्वातंत्र्य, मुलांप्रमाणे शिव्या देण्याचे स्वातंत्र्य हेच खरे स्त्री स्वातंत्र्य आहे असा समज झालेला असतो. आपण काही वेगळे आहोत किंवा लोकांनिराळे करीत आहोत आणि हे समाजाने स्वीकारले असे त्यांना वाटते. ही स्वातंत्र्याची संकल्पना मुलींनी स्वतःच्या हृदयाशी कवटाळून धरल्यामुळे बार पार्ट्यातील त्यांचे बेफाम वर्तन स्त्री स्वातंत्र्याला छेद देऊन स्वैराचारात परिवर्तित होते. स्वातंत्र्याचा अतिरिक्त झाला की, त्याचे स्वैराचारात परिवर्तन होते. स्वातंत्र्य व स्वैराचारातील सीमारेषा अतिशय पुसटशी असते. स्वातंत्र्याला ओलांडून स्वैराचारात कधी प्रवेश होतो हे कळणे आवश्यक आहे. स्वातंत्र्याच्या नावावर स्वैराचार होत असेल तर कोणीही सुजाण पालकांनी स्वातंत्र्यावर गदा आणिलेच पाहीजे असे वाटते स्वातंत्र्य हे मधासारखे असते त्याचे सेवन मर्यादितच

करावे असे म्हटले आहे.

विधवा महिलांना विशेषता मराठा जातीतील विधवा महिलांना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते. भारतीय समाज स्त्रियांचा भोग वस्तू म्हणून स्वीकार करतो धर्म, पुरुष प्रधान संस्कृतीने, स्त्रियांना पूर्णपणे परावलंबी आणि गुलाम बनवलेले आहे. या विचारामुळे स्त्री वर्गात अनेक समस्यांचा जन्म आजही होत आहे. स्त्रियांच्या विविध समस्या आहेत. परंतु विधवा महिलांना स्वातंत्र्य सुद्धा उपभोक्ता येत नाही ही समाजात मोठी समस्या आहे. विधवा महिलांच्या या समस्या संदर्भात गंभीरयांनी विचार होणे आज काळाची महत्त्वपूर्ण गरज बनली आहे.

निष्कर्ष

भारतीय राज्यघटनेनुसार समानता आणण्यासाठी प्रत्येकाला स्वातंत्र्य मिळाले पाहिजे. विधवा महिला असतील तरी ते स्वातंत्र्य नाममात्र नसावे. महिलांनाही पूर्ण स्वातंत्र्य उपभोगण्याचा अधिकार आहे. परंतु तो स्वातंत्र्य उपभोक्तांना त्याचे रूपांतर स्वैराचारात होऊ नये याची काळजी महिलांनी घ्यावी.

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. स्त्री पुरुष तुलना - ताराबाई शिंदे.
2. स्त्रीमुक्तीच्या उदगात्या - मृणालीनी जोगळेकर.
3. भारतीय स्त्री जीवन - गीता साने.
4. स्टेटस ऑफ वुमेन इन मॉडर्न इंडिया - एस बी वर्मा.
5. कट्टी व नागेश विधवांचा सामाजिक व आर्थिक अभ्यास अर्थशास्त्रीय संशोधन अहवाल.
6. The Hindu Widow in Indian Literature Rajul Sogani by: Rochona Majumdar.

'स्त्रियांचे स्वातंत्र्य जपणारे 18 कायदे' -एक अभ्यास

प्रा. डॉ. रंजीता दत्तात्रय जाधव

गोदावरी कला महाविद्यालय, अंबड जिल्हा जालना

सारांश

आजही महिलांना अन्याय अत्याचारास सामोरे जावे लागते. आई, बहीण, मुलगी, मैत्रीण या नात्यांना आपण नेहमीच मदत केली आहे. महिलांसाठी अनेक चांगले कायदे आहेत, त्याची अंमलबजावणी देखील तितक्याच जलद गतीने होऊन महिलांना न्याय मिळायला हवा. समाजात त्यांना मानाचे स्थान दिले जावे, यासाठी समाज प्रबोधनाची, जनजागृतीची, सहकार्याची अपेक्षा ही समाजातील प्रत्येक व्यक्तीकडून केली जाते. जसा गुन्हा असेल त्याप्रमाणे शिक्षा झाली पाहिजे, यासाठी महिलांना कायदे माहित असायलाच हवे. या कायद्याचा वापर करून महिलांनी स्वतःला सुरक्षित ठेवले पाहिजे. स्त्रियांचे कायदेशीर हक्क आणि अधिकार याविषयी निर्माण होणारी जाणीव हिंसाचाराला प्रतिबंध करण्यास आणि व्यक्तीचे मानवी हक्क अबाधित ठेवण्यास निश्चितच मदत करते. महिलांसाठी अनेक कायदे घटनेत नमूद आहेत, मात्र नुसते कायदे आहेत म्हणून चालणारे नाही किंवा कायदे होऊन चालणार नाही, तर त्याची अंमलबजावणी ही व्हायला हवी. बनवलेले कायदे साध्या सोप्या शब्दात विविध माध्यमातून सर्वसामान्यापर्यंत पोहोचायला हवेत. समाजातल्या प्रत्येक महिलेला तिचे समाजातील महत्त्व, अधिकार आणि हक्क याची माहिती असायला हवी. नोकरदार महिलांनाही त्यांच्या संदर्भात वेळोवेळी केलेल्या कायद्याची माहिती असायला हवी किंबहुना त्यांना काही अडचणी निर्माण झाल्यास त्या त्यांनी या कायद्याच्या आधारे सोडवायला हव्यात, हे कायदे प्रत्येक महिलेला माहीत असणे आवश्यक आहे, जेणेकरून ती तिच्या अधिकार आणि सुरक्षिततेबद्दल जागरूक होऊ शकेल, म्हणूनच महिलांना चांगले जीवन जगण्यासाठी खालील काही कायदे माहित असायला हवे, की जे कायद्याचा वापर करून किंवा ते कायदे तिला माहीत असल्यास तिचे जीवन अजून सुखकर होण्यास मदत होईल.

की - वर्ड

समान अधिकार, कर्तुत्व, कायदा, बालविवाह, गर्भलिंगनिदान, हिंसाचार, छळ, गुन्हा, हुंडा, प्रतिबंधक, उत्तराधिकार, अश्लीलता,

प्रस्तावना

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या घटनेच्या मसुदा समितीने जगातील बदलत्या वातावरणाची नोंद घेत, महिलांनाही समानतेच्या तत्त्वानुसार हक्क आणि अधिकार प्रदान केले. अनेक समाज सुधारकांनी राष्ट्रीय चळवळीत महिलांचा सहभाग जाणीवपूर्वक वाढवला. पुरोगामी असलेल्या महाराष्ट्राने ही महिलांच्या हक्कासाठी आणि अधिकारांसाठी नेहमीच पुढाकार घेतला. महाराष्ट्रात महात्मा ज्योतिबा फुले, सावित्रीबाई फुले, गोपाळ गणेश आगरकर, लोकहितवादी गोपाळ हरी देशमुख, महर्षी धोंडो केशव कर्वे या आणि अशा कित्येक समाजसुधारकांनी समाज जागृतीसाठी महिलांचे समाजातील स्थान महत्वाचे आहे हे सांगण्यासाठी अथक प्रयत्न केले. त्यांच्याकडून प्रेरणा घेऊन पंडिता रमाबाई, डॉ. रखमाबाई राऊत, डॉ. आनंदीबाई जोशी, ताराबाई शिंदे अश्या किती तरी ज्ञात आणि अज्ञात स्त्रियांनी स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर च्या काळात स्त्रियांच्या प्रश्नावर, परिस्थितीवर लिहायला बोलायला सुरुवात केली. काळ लोटला तसा परिस्थितीत बदल झाला. सध्याची परिस्थिती पाहता महिला शिकत आहे. अर्थाजनासाठी बाहेर पडू लागल्या आहेत. सर्वत्र क्षेत्रात पुरुषांच्या बरोबरीने काम करू लागल्या आहेत. महिला आता मुलगी, सून, पत्नी, माता या चौकटीत न राहता स्वावलंबी बनत आहेत, त्या अधिकारी, वैज्ञानिक, शिक्षक, कर्मचारी, मालक अशा अनेक रूपाने आपल्यासमोर येत आहेत. त्यांनीही चमक आपल्या कर्तुत्वाने मिळवली आहे. महिला स्वतःच्या बुद्धीला, आत्मसन्मानाला, कल्पनांना नवीन दिशा देण्याचा प्रयत्न करत आहेत, मात्र हे सारे खरे असले तरी आजमितीला तिला खऱ्या अर्थाने समानतेची वागणूक मिळत नाही,

हे कडू सत्य आपल्याला मान्य करावे लागेल. अधिकाराच्या अनेक संधी, हक्काच्या संधी तिच्याकडून केवळ ती स्त्री आहे म्हणून काढून घेतल्या जातात. एक पुरुष आणि एक महिला एकाच प्रकारचे काम करत असतील तरी त्यांना समान वेतन मिळेल याची शाश्वती नसते. महिलांना त्यांच्या न्याय हक्कापासून डावलले जात असल्याचे अनेक उदाहरणे आपल्या आसपास पाहायला मिळतात, या परिस्थितीत कायद्यातल्या विविध तरतुदी महिलांच्या उपयोगी येऊ शकतात, त्यासाठी महिलांना कायद्याची माहिती महिलांसहित सर्वांना असणे आवश्यक ठरते. आपण सर्वांनीच समाजाच्या या अर्ध्या दुनियेला, तिच्यातल्या कर्तुत्वाला, विचारशक्तीला वाव दिला नाही तर अजून कितीतरी वर्ष आपण जगाच्या मागेच राहू, या उलट महिला शक्तीच्या कर्तुत्वाला मान देत, तिला संधी देत, समान हक्क देत राहिलो तर, येत्या दशकभरात महाराष्ट्राचा काय देशाचाही कायापालट झाल्याशिवाय राहणार नाही.

उद्दीष्टे

1. महिलांच्या कायद्याविषयी माहिती जाणून घेणे.
2. महिलांचे अधिकार व कर्तव्य याविषयी जाणून घेणे.
3. महिला सुरक्षितता बाबत जाणून घेणे.

संशोधन पद्धती

कोणत्याही प्रकारचे संशोधन करत असताना तथ्य संकलनाची आवश्यकता असते. प्रस्तुत शोधनिबंधात दुय्यम श्रोताच्या माध्यमातून तथ्य संकलित केले आहे. विविध संदर्भ ग्रंथ, प्रकाशित व अप्रकाशित वर्तमानपत्रे, इंटरनेट तसेच लिखित स्वरूपातील लेख व इतर माहितीचा आधार घेण्यात आला आहे.

विषयाचे महत्त्व

स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व या तीनही घोषणा आधुनिक युगाच्या प्रेरक शक्ती आहेत. भारतरत्न डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या घटना समितीने जगातील बदलत्या वातावरणाची नोंद घेऊन व भारतातील समता चळवळीचे नेते म्हणून महिलांना समान हक्क दिले. स्त्रिया तसेच अन्न दुर्बल घटकांचे संरक्षण करण्यासाठी खास सवलती आणि कायदे करण्याची तरतूदही घटनेत केली आहे. जीवनाच्या सर्व अंगात स्त्री पुरुष समानता प्रस्थापित करण्यात कायद्याचे महत्त्व आहे, परंतु विषमता, वंश भेद, वर्णभेद, धार्मिक तणाव यामुळे घटनेने दिलेली समानता प्रत्यक्षात येत नाही, यासाठी स्त्री विषयक कायद्यात कालमानाप्रमाणे बदल आवश्यक आहेत, मात्र केवळ कायदे करून भागत नाही, कायद्याची अंमलबजावणी होण्यासाठी स्त्रियांनाही त्यांच्या कायदेशीर हक्काची जाणू हवी. स्त्रिया पर्यंत ही माहिती पोहोचावी म्हणून पुढे सोप्या भाषेत विविध कायद्याची माहिती दिली आहे. प्रत्येक स्त्रीला हे खालील 18 कायदे माहित असायलाच हवे, या कायद्याचा वापर करून महिलांनी स्वतःला सुरक्षित ठेवावे. खालील कायदे लक्षात असू द्या आणि गरज पडल्यास हे कायदे नक्की वापरा.

1. हुंडा प्रतिबंधक कायदा

1 मे 1961 ला हा कायदा लागू करण्यात आला. 1961 च्या या कायद्यान्वये हुंडा मागणे आणि हुंडा देणे गुन्हा आहे. हा कायदा अधिक प्रभावी होण्यासाठी भारतीय दंड संहितेमध्ये ३०४ (ब) आणि 498 (अ) ही ही नवीन कलमे अंतर्भूत आहेत सदर कायद्याच्या कलम तीन नुसार हुंडा घेणाऱ्यास पाच वर्ष फक्त मजुरी आणि रुपये 15000 पर्यंत दंडाची शिक्षा आहे. हुंडा मागणे हा देखील गुन्हा असून त्यासाठी सहा महिने पर्यंतची कैद आणि रुपये दहा हजार दंडाचे शिक्षा आहे.

जर एखाद्या मुलीच्या लग्नाच्या सात वर्षाच्या आत असामान्य परिस्थितीमध्ये ती मरण पावली तर हे सिद्ध केले जाते की, मरणाअगोदर तिला हुंड्यासाठी तिला प्रताडीत केले जात होते, यात भारतीय दंड संहिताच्या कलम 304 (ब) अंतर्गत मुलीचा पती आणि नातेवाईक यांना कमीत कमी सात वर्ष ते आजीवन कारावासाची शिक्षा होऊ शकते. कोणत्याही व्यक्तीने हुंडा संदर्भात जाहिरात छापल्यास किंवा प्रसिद्ध केल्यास कमीत कमी सहा महिने परंतु पाच वर्षापर्यंत शिक्षा होऊ शकते किंवा रुपये पंधरा हजार रुपयांपर्यंत दंडाची शिक्षा करण्याची तरतूद आहे. हुंडाबळीची वाढती संख्या पती किंवा पतीच्या नातेवाईकांकडून क्रूर , छळाची वागणूक मिळाल्याने स्त्रीची आत्महत्या किंवा खून झाल्याची कित्येक प्रकरणे आहेत. शेवटी एवढेच सांगणे आहे की, हुंडा प्रथा बंद करणे ही काळाची गरज आहे. समाजातील ही अनिष्ट रूढीला लगाम लागायलाच हवा. कलम 498 कलम 498(अ) या

कलमात अशा सर्व बाबींचा समावेश असतो की, त्यामुळे एखाद्या महिलेचा तिच्या सासरच्या लोकांकडून शारीरिक किंवा मानसिक छळ होऊन आत्महत्या करण्यासाठी भाग पाडले जाते.अश्या वेळी दोषी आढळल्यास या कायद्यानुसार तीन वर्षाच्या शिक्षेची तरतूद करण्यात आली आहे.

2. महीला संरक्षण कायदा

कौटुंबिक छळ (महिला संरक्षण) प्रतिबंधक कायदा स्त्रीला कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक व शारीरिक संरक्षण देतो, हा कायदा फक्त पुरुषाविरुद्धच लागू होतो, यात अंतरिम आदेश देणे, नुकसान भरपाई देणे, संरक्षण अधिकाऱ्याची नियुक्ती करणे, कायदेशीर व वैद्यकीय मदत देण्याची तरतूद ही आहे. कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण नियम २००५ हा दिवाणी स्वरूपाचा महत्त्वाचा कायदा आहे, ह्या कायद्याची परिणामकारक अंमलबजावणी होण्यासाठी अनेक घटकावर जबाबदारी टाकलेली आहे, त्यातील न्यायाधीश आणि न्याय यंत्रणा हा एक महत्त्वाचा घटक आहे. कौटुंबिक हिंसा स्त्रीच्या मानवी हक्काचे आणि राज्यघटनेचे दिलेल्या मूलभूत हक्काचे उल्लंघन करते. कौटुंबिक हिंसेपासून स्त्रियांच्या संरक्षणाचा कायदा 2005 हा कायदा स्त्रीच्या हितासाठी केलेला आहे, या कायद्याचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे कायद्याची अंमलबजावणी होण्यासाठी नेमलेली यंत्रणा, ह्या यंत्रणेचे न्यायाधीश, संरक्षण अधिकारी, वकील, वैद्यकीय सेवा देणारे, सेवादायी संस्था आणि पोलीस हे घटक आहेत. या कायद्याची बांधणी स्त्री वादी भूमिकेतून झालेली आहे. स्त्रियांचे हक्क, त्याची जपवणूक आणि संवर्धन व्हावे या पायावर आधारित आहे. एखाद्या स्त्रीवर हिंसा होते आहे किंवा होण्याची शक्यता आहे असे वाटल्यास ती व्यक्ती संरक्षण अधिकाऱ्यांना लेखी किंवा तोंडी पद्धतीने माहिती कळवू शकते. मिळालेल्या माहितीप्रमाणे आणीबाणीची परिस्थिती आहे, असे संरक्षण अधिकाऱ्यांना वाटल्यास त्यांनी योग्य ती कारवाई करायची आहे, त्याच्या सुरक्षिततेसाठी तात्काळ उपाय योजना करायची आहे, गरज असल्यास वैद्यकीय मदत घ्यायची आहे, त्याचबरोबर तातडीने डीआयआर तयार करून तो योग्य ते आदेश मिळविण्यासाठी न्यायदंड अधिकाऱ्याकडे सादर करायचा आहे, मग प्रतिवादी ला जामीन द्यायचा किंवा नाही हे ठरवावे, त्यानंतर प्रतिवादीला कलम 31 खाली शिक्षा द्यायची का? किती? याबद्दलच्या निकाल लवकरात लवकर द्यावा. पिडीतेने स्वतःवर परत हिंसा होणार नाही, असे जाहीर करेपर्यंत तिला हिंसेचा धोका आहे, असे कलम 25 अन्वये गृहीत धरले जाते, आणि ते फार महत्त्वाचे आहे. पीडितेला जोपर्यंत संरक्षण आदेश काढून घ्यावा, असा अर्ज करत नाही तोपर्यंत तो कलम 18 खाली संरक्षणाचा आदेश लागू असतो.

3. अश्लीलता विरोधी कायदा

भारतीय दंड संहितेच्या कलम 292 ते 294 मध्ये महिलांशी अश्लील लेखन चित्र या विरोधात शिक्षा देण्याची तरतूद आहे. त्याचप्रमाणे जाहिराती, पुस्तक, चित्र आदी माध्यमातून महिलांची विटंबना करणाऱ्या चित्र किंवा लेखनातून अश्लीलता सादर करण्याऱ्या विरोधी कायदा 1987 नुसार वॉरंट शिवाय अटक करण्याचा अधिकार आहे, या कायद्याचा भंग करणाऱ्या सर्व जबाबदार व्यक्ती, संस्था, कंपनी यांच्यावर कारवाई होऊ शकते.यात दोन वर्षे फक्त मजुरी आणि दोन हजार रुपयापर्यंत दंड आणि दुसऱ्यांदा गुन्हा घडल्यास पाच वर्षे सक्त मजुरी आणि दहा हजार ते एक लाख पर्यंत दंडाची तरतूद करण्यात आली आहे.

4. बालविवाह प्रतिबंधक कायदा

बालविवाहाची प्रथा बंद करण्यासाठी बालविवाह प्रतिबंधक अधिनियम १९८७ मध्ये सुधारणा झाल्या आहेत. लग्नाच्या वेळी मुलीचे वय किमान 18 आणि मुलांचे वय 21 वर्ष होऊन कमी असल्यास शिक्षेची तरतूद आहे, हा कायदा सर्व जाती-धर्माच्या लोकांना सारखाच लागू आहे, या कायद्याने बालविवाह घडवून आणणे तसेच संबंधित सर्व सोहळे व इतर गोष्टीवर प्रतिबंध घातला आहे. बालविवाह प्रतिबंधक कायद्याच्या परिणामकारक अंमलबजावणीसाठी पूर्ण राज्यासाठी किंवा विभागनिहाय एक वा अनेक व्यक्तींची बालविवाह प्रतिबंधक अधिकारी म्हणून नेमणूक करण्यात येते. या अधिकाऱ्याची कर्तव्य म्हणजेबालविवाह पूर्णपणे रोखणे, या कायद्याचे पालन न करणाऱ्या व्यक्तीविरुद्ध पुरावे गोळा करून योग्य ती कार्यवाही करणे, बालविवाहाचे दुष्परिणाम सांगून त्यामुळे समाजात होणाऱ्या घातक परिणामाबद्दल जाणीव आणि जनजागृती निर्माण करणे.

जर बालविवाह जबरदस्तीने झाल्यास तो विवाह रद्दबातल करण्यासाठी संबंधित वर वा वधू जिल्हा दिवाणी न्यायालयात अर्ज करू शकतात. 18 वर्षे वयापेक्षा जास्त वयाच्या पुरुषाने बाल वधूशी विवाह केल्यास त्या पुरुषाला दोन वर्षापर्यंत सक्त मजुरीची कैद आणि रुपये एक लाखापर्यंत दंड किंवा दोन्ही शिक्षा होऊ शकतात. जाणीवपूर्वक बालविवाह ठरविणाऱ्यास किंवा सोहळा पार पाडणाऱ्यास दोन वर्षे पर्यंत सक्त मजुरीची कैद आणि रुपये एक लाखापर्यंत दंड किंवा दोन्ही शिक्षा होऊ शकतात, जे जे बालविवाहात प्रत्यक्षात मदत केली त्या सर्व नातेवाईकांना दोन वर्षापर्यंत सक्त मजुरीची कैद आणि एक लाख रुपयेपर्यंत दंड होऊ शकतो.

5. कौटुंबिक न्यायालय कायदा

दांपत्य व कौटुंबिक कलहाची प्रकरणे एकाच ठिकाणी सोडवण्यासाठी कौटुंबिक अधिनियम १९८४ लागू करण्यात आला आहे. कुटुंब न्यायालय नसल्यास तिथल्या जिल्हा कोर्टांना कुटुंब न्यायालयाचा दर्जा देण्यात आला आहे. या कायद्यामध्ये विवाह आणि कौटुंबिक प्रकरणाशी संबंधित विभागाचे जलद निपटारा करण्यासाठी उच्च न्यायालयाशी सल्लामसरत करून राज्य सरकारांनी कौटुंबिक न्यायालय स्थापन करण्याची तरतूद केली आहे. विशेषता वैवाहिक व कौटुंबिक कलह सोडविण्यासाठी विविध कुटुंब न्यायालय स्थापन करण्यासाठी हा कायदा आहे, अशी न्यायालय शक्यतोवर प्रत्येक प्रत्येक दाव्यात तडजोड घडविण्यासाठी सर्व प्रयत्न करतील. दोन्ही पक्षांनी सांगितल्यास पूर्ण खटला गोपनीय पद्धतीने चालविला जाईल, या खटल्यात पक्षाला स्वतःची बाजू स्वतःलाच मांडावी लागेल. वकिलास मज्जाव आहे. खटल्याची कार्यवाही साध्या पद्धतीने व संवेदनापूर्वक हाताळली जाईल. प्रत्येक कुटुंब न्यायालयात समुपदेशकाची नेमणूक शासन करीत असते. समुपदेशक वादी व प्रतिवादीत समीट घडविण्यासाठी त्यांच्याशी चर्चा करून योग्य सल्ला देण्याचे काम करीत असतात.

6. छेडछाड करणे गुन्हा

स्त्रीची अब्रू लुटणे, हात धरणे, तिच्या वस्त्रांना हात लावणे अशा प्रकारे विनयभंग करणाऱ्यांना भारतीय दंड संहिता 354 खाली शिक्षेची तरतूद आहे,तसेच छेडछाड केल्याबद्दल भारतीय दंड संहिता कलम 509 अंतर्गत पोलिसात तक्रार दाखल करता येते. हा कायदा सर्व जाती-धर्माच्या लोकांना सारखाच लागू आहे. यात कलम 506 आणि 509 अनन्वये फौजदारी धमकीआणि अवमान तसेच महिलेला लज्जा वाटेल अशा कृत्यासाठी खटला दाखल करण्यात येतो. आता काही दुरुस्त्यानंतर असे गुन्हे अजामीन पात्र करण्यात आले आहेत, या प्रकरणात एक ते पाच वर्षापर्यंत तुरुंगवास आणि दंडाची तरतूद आहे, यातील गुन्ह्यात तडजोड करता येणार नाही, अशी तरतूद करण्यात आली आहे. कलम 354 नुसार दुष्कर्म करणाऱ्यास कमीत कमी एक वर्ष कैद ,परंतु यात जास्तीत जास्त दहा वर्षे ही शिक्षा होऊ शकते, त्याचबरोबर दंड सुद्धा ठोकवण्यात येतो, अश्लील शिरेबाजी करणाऱ्या तीन वर्षाची शिक्षा आणि दंड अथवा दोन्ही शिक्षा होऊ शकतात.

7. मुलावर हक्क

एखाद्या स्त्रीचा घटस्फोट झाल्यास तिच्या पाच वर्षापर्यंतच्या मुलांना ती स्वतःजवळ ठेवू शकते, मात्र पाच वर्षाहून अधिक वयाच्या मुलांच्या बाबतीत कोर्टाचा निर्णयास बांधील असतो. भारतीय कायद्यानुसार पती-पत्नीच्या घटस्फोटानंतर अल्पवयीन मुलाला आई सोबत राहण्याचा अधिकार आहे. यात 93 टक्के अधिकार मातांना दिल्या जातो. मुलावर हक्क हा सर्वात जास्त आईचा सिद्ध होतो, म्हणून अशा प्रकरणांमध्ये आई ही सर्वस्वी मुलाचा सांभाळ करू शकते.

8. समान वेतन कायदा

समान वेतन कायद्यानुसार एकाच कामासाठी स्त्री व पुरुष दोघांना समान वेतन मिळायला पाहिजे. विशिष्ट ठिकाणी स्त्रियांना समान वेतन दिले पाहिजे, असे हा कायदा आहे. समान वेतन कायदा 1976 नुसार स्त्री-पुरुषांना कामाच्या समान संधी देणे, कामासाठी लागणारे आवश्यक ते प्रशिक्षण देणे, कामाच्या अटी शर्ती, कामाचे मूल्यमापन, मोबदला तसेच सेवानिवृत्ती आजारपणाची रजा इत्यादी मध्ये महिलांना समान वागणूक मिळाली पाहिजे.

या कायद्याच्या कलम चार अंतर्गत कोणत्याही समान कामासाठी स्त्री आणि पुरुषास समान वेतन देणे ही मालकाची जबाबदारी मानली गेली आहे. कामाच्या तसेच कामाशी निगडित बाबींमध्ये लिंग आधारित भेदभावास

प्रतिबंध केला गेला आहे, या कायद्याचे मूळ घटनेतच आहे. भारतीय घटनेत कलम 39 (ड) मध्ये राज्याने धोरणे समान काम समान वेतन ठेवावे असे नमूद केले आहे, म्हणजेच केवळ लिंगाच्या आधारावर वेतन असमान असू शकणार नाही, जर या कायद्यातील तरतुदीचे पालन केले नाही तर संबंधित मालकाला तीन महिने ते एक वर्षापर्यंत कैद आणि दहा ते वीस हजार रुपये पर्यंत दंड ही शिक्षा होते. दुसऱ्यांदा केलेल्या गुन्ह्याच्या वेळेस कायद्याची शिक्षा दोन वर्षापर्यंत वाढू शकते. या कायदा अंतर्गत गुन्हासाठी जिल्ह्याच्या कामगार अधिकाऱ्याकडे तक्रार करावी लागते. या अधिकाऱ्याच्या निकाला विरुद्ध प्रथम वर्ग न्याय दंडाधिकारी यांच्या न्यायालयात दाद मागण्याची सोय केलेली आहे.

9. लैंगिक गुन्हे

लैंगिक गुन्ह्या संबंधात भारतीय दंड संहिता कलम 375 व 373 अनुसार कडक शिक्षा देण्यात येते. लैंगिक प्रकरणाची सुनावणी कोर्टाच्या बंद खोलीत होते. आयपीसी च्या कलम 375 मध्ये एखादा पुरुष एखाद्या स्त्रीच्या सहमतीशिवाय बळजबरीने शरीर संबंध ठेवत असेल तर हा बलात्काराचा गुन्हा मानला जातो. आयपीसी कलम 375 हा आजामीन पात्र गुण आहे, ज्याचा अर्थ हा गंभीर गुन्हा आहे आणि केवळ कोर्ट रूम प्रतिवादी ला जामीन देऊ शकतात. आयपीसी 375 प्रकरणात बलात्कार करणाऱ्याला दहा वर्षे पेक्षा जास्त शिक्षा आहे आणि ती जन्मठेपेपर्यंत वाढू शकते. लैंगिक अत्याचाराच्या प्रकरणांमध्ये पिडीतेचा पुरावा महत्त्वाचा मानल्या जातो. लैंगिक गुन्ह्याच्या खटल्याची सुनावणी एका बंद रूम मधे इन कॅमेरा खाजगीत, महिला न्यायाधीशाद्वारे केली जाते, ही शिक्षा आजामीन पात्र असते, कलम 376 मध्ये बलात्काराचे शिक्षा काय आहे ते लिखित आहे.

10. हिंदू उत्तराधिकार

1956 मध्ये निर्माण झालेल्या हिंदू उत्तराधिकारी कायद्यानुसार महिलांना संपत्तीमध्ये व्यापक अधिकार देण्यात आले आहे. हिंदू स्त्रीला एकत्र कुटुंबाच्या संपत्तीत सुद्धा वाटणी मागता येते. स्त्रीधन मिळावे म्हणून स्त्री कोर्टात खटला दाखल करू शकते. स्त्रीला मुलाप्रमाणेच वडिलोपार्जित संपत्ती मध्ये ही समान हक्क दिला गेलाय. 1956 च्या कलम सहा नुसार मालमत्तेमध्ये अधिकाराच्या बाबतीत मुलींना मुलांच्या बरोबरीने ठेवण्यात आले आहे. 2005 मध्ये या कायद्या सुधारणा करण्यात आली आहे, यात मृत्युपत्र न करता मृत्यू पावलेल्या व्यक्तीची मिळकत आपल्या पुत्रांमध्ये समान वाटप केली जाते, हा कायदा 1956 मधील लिंगभेदी तरतुदी दूर करण्यासाठी लागू करण्यात आला आहे.

11. हिंदू विवाह कायदा

भारतीय दंड संहिता कलम 125 नुसार स्त्रीला पोटगी ची मागणी करण्याचा हक्क आहे. हिंदू विवाह कायदा 1955 कलम 25 नुसार अर्ज दाखल केल्यानंतर कोर्ट पोटगीची रक्कम देण्याचे आदेश देते. पती-पत्नीच्या वादामध्ये निकाल लागेपर्यंतच्या मधल्या काळात सुद्धा पत्नीच्या उदरनिर्वाहासाठी अंतरिम पोटगी रक्कम देण्याची तरतूद कायद्यात आहे. हिंदू विवाह अधिनियम कलम 13 - 1995 अन्वये पतीने व्यभिचार, क्रूरता शारीरिक किंवा मानसिक छळ केला असल्यास, पत्नी नवऱ्याच्या सहमती विना ही घटस्फोट घेऊ शकते. यासह महिला आपल्या पतीकडून देखभाल शूल्काची मागणी करू शकते. हिंदू विवाह कायद्यानुसार हिंदू लोकांचे वैयक्तिक आयुष्य विशेषतः समाजातील लग्न व्यवस्था, त्यांची कायदेशीर वैधता, अवैधतेच्या अटी आणि व्यवहारता यांना नियमांच्या चौकटीत बसवणे आणि कायद्यात तरतूद करून देणे हा आहे.

12. प्रसुती सुविधा कायदा

नोकरी पेशातील स्त्रियांसाठी बाळंतपणाची आणि नवजात बाळाची देखभाल करण्यासाठी रजेची तरतूद असून, त्या काळात स्त्रीला विशिष्ट दिवसाची भर पगारी रजा मिळते. मात्र कायद्यानुसार ती रजा व इतर फायदे फक्त दोन बाळंतपणासाठी असतात. गर्भपात झाल्यावर ही स्त्रीला भर पगारी रजा मिळण्याची तरतूद कायद्यात आहे. 1961 मध्ये प्रसुती दरम्यानच्या रजे संदर्भातील कायदा तयार करण्यात आला. या कायद्यान्वये नोकरदार महिलांना काम करताना प्रसवकाळातील सवलती देण्यात आल्या आहेत. प्रसुतीच्या सहा आठवडे आधी आणि सहा आठवडे नंतर सुट्टी शिवाय जर गर्भवतीची प्रकृती ठीक नसेल तर तिला एक महिन्याची सुट्टी मिळू शकते. प्रसुतीच्या

काळात महिलेस नोकरीवरून काढता येत नाही, जर असे केले तर करणाऱ्यास कमीत कमी तीन महिने कारावास व पाच हजार रुपये दंडाची शिक्षा होऊ शकते. या कायद्यात अनेक दुरुस्त्या करण्यात आले आहेत, ज्या महिला कर्मचारी कंत्राटी आहेत त्यांनाही मातृत्व लाभ कायदा 1961 अन्वये फायदा मिळेल असा निकाल सर्वोच्च न्यायालयाने दिला आहे.

13. विशेष विवाह अधिनियम

विशेष विवाह अधिनियम 1954 च्या तरतुदीनुसार मानसिक दृष्ट्या सक्षम आणि 18 वर्षे पूर्ण झालेली स्त्री प्रेम विवाह किंवा आंतरजातीय विवाह स्वतःच्या इच्छेनुसार करू शकते. या विवाहाची नोंदणी करणे आवश्यक असून, पुरुषांचे वय 21 वर्षापेक्षा अधिक असावे. विशेष विवाह कायदा 1954 अंतर्गत दोन वेगवेगळ्या धर्मातील जातीतील तरुण किंवा तरुणीस एकमेकांसोबत लग्न करण्यासाठी विवाह नोंदणी करता येत असते आणि हा विवाह करण्यासाठी त्यांना आपली जात किंवा धर्म बदलण्याची देखील आवश्यकता नसते, या कायद्यानुसार नोंदणी विवाह करणे आवश्यक असते. मुलगा किंवा मुलीचे या आधीचे लग्न झालेले नसावे, तसे आढळून आल्यास विवाह नोंदणी केली जात नाही.

14. गर्भलिंग चाचणी

स्त्रीभ्रूण हत्या रोखणे व गर्भाचे लिंग जाणून घेण्याच्या तंत्राचा दुरुपयोग करणे, यावर अंकुश ठेवण्यासाठी प्रसूतीपूर्व निदान आणि तंत्रज्ञान विनिमय व दुरुपयोग निवारण अधिनियम 1994 आहे .1994 चा गर्भधारणा पूर्व व प्रसुती पूर्व गर्भलिंग निदान प्रतिबंध कायद्यानुसार गर्भलिंग निवड गुन्हा आहे..सोनोग्राफी सारख्या तंत्राचा वापर गर्भाचे लिंग जाणून घेण्यासाठी केल्या जाऊ नये, म्हणून हा कायदा अस्तित्वात आला. या कायद्यानुसार पहिल्या गुन्हासाठी तीन वर्षापर्यंत कैद आणि दहा हजार रूपये दंड ही शिक्षा आहे. वंशाचा दिवा हवा हा पारंपारिक विचारधारा असणाऱ्या समाजात मुलींचे अस्तित्व टिकले पाहिजे आणि स्त्री जन्माचे स्वागत झाले पाहिजे, हा विचार घेऊन हा गर्भलिंग निदान प्रतिबंध कायदा करण्यात आला. कायद्यातील तरतुदी न पाळण्यास शिक्षा होते. पोटातील गर्भ मुलगा आहे की मुलगी याची तपासणी करण्यास बंदी आहे .पोटातील गर्भाचे लिंग माहीत करून गर्भपात करण्यास बंदी आहे.

15. जिल्हा महिला सहाय्यता समिती

महिलांचे शोषण व छळ होऊ नये म्हणून हायकोर्टाच्या आदेशानुसार प्रत्येक जिल्ह्यात जिल्हाधिकाऱ्याच्या अध्यक्षतेखाली जिल्हा महिला सहाय्यता समिती स्थापन झाली आहे. होणारे शोषण किंवा छळ याबद्दलची तक्रार या समितीकडे महिला लेखी स्वरूपात देऊ शकते, तसेच न्याय मिळवण्यासाठी कायदेशीर सल्लागार व स्वयंसेवी संस्थाची व्यवस्था समितीतर्फे केली जाते, या समितीद्वारे संघर्षग्रस्त महिलांना कायदेविषयक सहाय्यता मिळवून देण्याकरता पोलिसांच्या मध्यस्थीने पूर्ण सहकार्य करण्यात येते. या समितीमध्ये महिला डॉक्टर, महिला वकील, महिला प्राध्यापक, सामाजिक कार्यकर्ता इत्यादीचा समावेश करण्यात आल्या आहे.

16. लैंगिक छळाविरुद्ध मार्गदर्शन तत्व

नोकरीच्या ठिकाणी महिलांचा होणारा लैंगिक छळ थांबविण्यासाठी सुप्रीम कोर्टाने मार्गदर्शक तत्त्व लागू केली आहे. खाजगी, सार्वजनिक तसेच अन्न संस्थांमध्ये सुद्धा ती लागू आहेत. लैंगिक जाळे आणि तक्रारी थांबवण्याची जबाबदारी संबंधित संस्थावर तसेच कर्मचाऱ्यांवर आहे, तसेच तक्रारीच्या झटपट निवारण्यासाठी प्रत्येक विभागात महिला अध्यक्षासह अर्ध्यापेक्षा अधिक महिला असणारी समिती स्थापन करण्याची व्यवस्था करण्यात आली आहे.

17. महिलांच्या अटकेसंबंधी

महिलांना फक्त महिला पोलीस सूर्योदयानंतर आणि सूर्यास्तापूर्वी अटक करू शकतात, कुटुंबाच्या सदस्यांच्या उपस्थितीत व योग्य कारण असेल तरच पोलीस ठाण्यात चौकशीसाठी बोलवता येते. स्त्रीला अटक केल्यास तिला फक्त महिला कक्षामध्येच ठेवता येते.

18. महिला आयोग

महिलांना संवैधानिक व न्यायिक सुरक्षा आणि अधिकार देण्यासाठी 31 जानेवारी 1992 रोजी महिला आयोगाची स्थापना झाली आहे. प्रत्येक राज्यात ही महिला आयोग स्थापन झाला आहे. महिला कोणतीही तक्रार थेट महिला आयोगाकडे करू शकतात. आयोगाला सिव्हील कोर्टाप्रमाणे चौकशी आणि तपासाचे अधिकार आहेत, हा आयोग वेळोवेळी सरकारला महिला कल्याना च्या योजना ही सादर करतो. हा आयोग कौटुंबिक, राजकीय, धार्मिक व नोकरी संदर्भात महिलांच्या मुद्द्यावर जागरूकता निर्माण करतो. हिंसा आणि बलात्कार पीडित महिलांना न्याय आणि पुनर्वसनासाठी काम करतो . कामाच स्वरूप महिलांच्या संरक्षणासाठी संविधान आणि इतर कायद्याअंतर्गत अनेक प्रकरणाची चौकशी करण्याचे दिवाणी न्यायालयाचे अधिकार आयोगाला देण्यात आले आहेत, अशा प्रकारे वरील कायद्याचे ज्ञान प्रत्येक महिलांना असणे आवश्यक आहे, कायद्याचे ज्ञान जर त्यांना असेल तर निश्चितच त्यांचे जीवन सुखकर आणि सोयीची ठरेल यात कोणतीही शंका नाही.

समारोप

भारतीय राज्यघटनेने आपल्या आदर्श नियमावलीत महिला विषयक नियमांना महत्त्वपूर्ण स्थान देऊन, महिला उन्नतीसाठी अनेक कायद्याची निर्मिती केली आहे, या सर्व कायद्याची ओळख करून घेतल्याने महिलांचे जीवन सुखी व संपन्न होण्याबरोबरच त्यांच्या जीवनाला स्थिरता लाभणार आहे, त्यामुळे महिलांनी आपल्या संदर्भात करण्यात आलेले कायदे, त्यातील तरतुदी डोळसपणे लक्षात घ्याव्यात. सर्वसामान्य महिला विषयक कायद्याच्या अनुषंगाने सज्ञान बनविण्यासाठी जबाबदारी महाविद्यालयीन विद्यार्थीवर येते.त्यामुळे विद्यार्थ्यांनी आपल्याकडे असलेला कायद्याचे ज्ञान आपल्या भागातील महिला वर्गापर्यंत नेऊन पोहोचविल्यास संपूर्ण समाज महिला कायद्याच्या अनुषंगाने साक्षर होणे शक्य होणार आहे. महिला संदर्भातील कायद्याची माहिती लोकांना नसल्यामुळे विविध प्रकारच्या अन्याय अत्याचारास महिलांना सामोरे जावे लागते. अन्याय होण्यापूर्वी त्याला प्रतिबंध करणे महत्त्वाचे आहे, यासाठी कायद्याचे ज्ञान महिलांना सक्षम बनविणारे ठरेल, पण या संदर्भात विश्लेषण केल्यास लक्षात येते की, महिला संदर्भातील स्वतः महिलांची व पुरुषांची मानसिकता अद्याप बदललेली नाही, ही बदलवने काळाची गरज आहे. भौतिकशास्त्रात आपण शिकलोच आहोत की, वस्तूवर दबाव व उष्णता टाकली तर त्यात बदल होतो, तशीच मानसिकता हे देखील दबाव व उष्णता निर्माण केल्याशिवाय ते हे शक्य होणार नाही. अगदी तळागाळापासून योजना व धोरण स्तरापर्यंत काम करावे लागेल , गरज आहे ती किमान महिला कार्यकर्त्यांनी तरी मनातील हेवे दावे सोडून एकत्र येऊन काम करण्याची.

संदर्भ

1. महाराष्ट्र टाइम्स- 8 मार्च 2009
2. महिलांचे कायदे – सांकेत प्रकाशन - बॅ. अर्चना मेढेकर मराठे
3. नोकरदार महिलांसाठी उपयुक्त कायदे - महाराष्ट्र राज्याची महिला आयोगाची पुस्तक मालिका
4. कौटुंबिक हिंसाचारातून महिला संरक्षण कायदा 2005 - महाराष्ट्र राज्याची महिला आयोगाची पुस्तक मालिका
5. बालविवाह निषेध अधिनियम – 2006
6. गर्भपाताचा अधिकार- राष्ट्रीय महिला आयोग (टाइम्स ऑफ इंडिया)- 04 मार्च 2022
7. माहितीचा अधिकार - सौ. मंजुषा मुथा
8. व्याख्यान- महिला सबलीकरणात कायद्याची भूमिका कायम महत्वपूर्ण - डॉ. डॉ. प्रा. अपर्णा कोतापल्ले मुंबई / पुणे 8 मार्च 2022

महिला विषयक कायदे

अश्विनी दिलीप डोळस

वसंतदादापाटील महाविद्यालय, पाटोदा, जि.बीड

महिला विषयक कायदे :

'आजादी का अमृत महोत्सव 'भारत स्वतंत्र होऊन ७५ वर्षे होत असतांना आपण भारतीय समाजातील महिलांची स्थिती आणि आव्हाने' यावर राष्ट्रीय चर्चासत्र घेत आहोत. या चर्चासत्रांच्या विषयावरच महिलांची स्थिती आणि मोठे प्रश्नचिन्ह उभे राहते. हे प्रश्नचिन्ह स्त्रीच्या जन्माअगोदर कायम तिच्या सोबत मृत्यु शय्ये पर्यंत असते. तीने जन्माला यावं हेच या समाजाला नको आहे. जन्मल्यानंतर कुटुंबात होणारा भेदभाव, कामांची विभागणी सातच्या आत घरात, छळ असे एक नाही हजार प्रश्न आहेत, जी आजची प्रत्येक स्त्री त्याचे उत्तर शोधते आहे. ज्या स्त्रियांच्या पाठीशी शिक्षणाची शिदोरी आहे त्यांना कदाचित काही प्रश्नांची उत्तरे मिळतातही पण असे अनेक अनुत्तरित प्रश्न आहेत ज्याचा विचार प्रत्येक भारतीयाने केला पाहिजे.

ज्या भारतामध्ये वर्णाश्रम पद्धती होती. त्या वर्णाश्रमामध्ये स्त्रियांना स्थान होते का हो? नाही म्हणजे स्वातंत्र स्वातंत्र्यापूर्वी स्त्रियांना माणूस म्हणूनही जगण्याचा अधिकार नव्हता. हक्कांचा विषयतर, मुळीच नाही या समाजाने त्यांचे अस्तित्वच नाकारले. स्त्री होती फक्त भोगविलासी, नवऱ्याची दासी घरातील मोलकरीण ती ही बिनपगारी, तीचे आयुष्य केवळ चूल आणि मुल' इतकेच मर्यादित या उंबरठा :- बाहेर जर ती गेलीच तर तिच्या शिक्षा ठरलेल्या होत्या याही पुढे जाऊन बालविवाह, जरठ-कुमारी विवाह, सती प्रथा केशवोपन, पुर्नविवाहास बंदी अशा अनेक शिक्षा या केवळ स्त्रियांनाच देण्यात आल्या होत्या. आज ही विचार करावा लागतो हीच मोठी शोकांतिका आहे. होय आजही भारतात बालविवाहाचे प्रमाण आहे. हे प्रमाण उत्तर प्रदेश, महाराष्ट्र, बिहार, पश्चिम बंगाल, मध्य प्रदेश यामध्ये ५०% पेक्षा जास्त बालविवाह ग्रामीण भागात केले जातात, यांची कारणे कीतीही वेगळी असली तरीही परिणाम मात्र स्त्रियांनाच भोगावे लागतात. 'रांधा, वाढा आणि उष्टी काढा' एवढेच काय तीचे अस्तित्व आजही भारतामध्ये, स्वयंपाक करणे हे केवळ स्त्रीचेच काम आहे असे मानले जाते. एखाद-दोन टक्के घरांतील पुरुष मंडळी हे आपलेही काम आहे हे मानतात पण क्वचितच. मध्यतरी मणिपूरमध्ये घटना आणि नग्नावस्थेत महिलांची काढलेली धिंड ही माणुसकीला काळीमा फासणारी घटना आहे. ज्या देशात २१ व्या शतकात जेव्हा माणूस चंद्रावर पोहचतो आहे त्याच देशात दोन महिलांची अशी स्थिती होत आहे तर संपुर्ण देशात काय वेगळेपण असणार आहे. थोड्याफार फरकाने भारतामध्ये हीच स्थिती दिसुन येते. दलित, आदिवासी, गरिब अल्पसंख्याक अनुसूचित जातींच्या स्त्रीयांची अवस्था खुप गंभीर आहे. त्या तर आजही चिखलात खितपत पडल्या आहेत. त्यांना शिक्षण नाही, शिकल्या तरीही रोजगार नाही. नाईलाजास्तव पुरुषांची आणि घरच्या मंडळीची चाकरी पक्की !

परंतु याहीपलीकडे एक जग आहे ज्या जगात स्त्री, शिकते आहे, सवरते आहे, सबला म्हणून जगतही आहे. भारताच्या राष्ट्रपती पदावर विराजमान असणाच्या द्रोपदी मुर्मू आणि प्रतिभाताई पाटील यांचा आपल्याला सार्थ अभिमान असला पाहिजे. याही स्त्रियांच आहेत त्या करू शकतात तर आपण का नाही? आपणही स्वतःला सिद्ध करू शकतो आणि गुलामीतून मुक्त होऊ शकतो.गुलामी यासाठी की तीची जाणीवच आपल्याला नाही. या गुलामी मध्ये पिढयान् पिढ्या गेल्या. पण आपण, काही सुधारलो नाही. याच गुलामीत पूर्णाअंशी नसलो तरीही मागसलेलो जरूर आहोत.

याच मागासलेपणातून बाहेर काढण्याचा शुभारंभ महात्मा ज्योतीबा फुले आणि सावित्री बाई फुले यांनी करून स्त्री शिक्षणाची दारे खुली केली. आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महिलानांच नाही तर भारतातल्या प्रत्येक नागरिकाला माणूस म्हणून जगण्याचा हक्क आणि अधिकार दिले. प्रत्येकाला स्वातंत्र्य समता,बंधुता, न्याय, ही तत्वे देऊन माणसाला नव्याने जगण्याची मुभा दिली. भारतीय संविधान हे जगातील सर्वात मोठया लिखित संविधानापैकी एक उत्कृष्ट संविधान आहे. भारतीय संविधान हे २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी स्वीकारण्यात आले त्यानंतर दोन महिन्यांनी म्हणजेच २६ जानेवारी १९५० रोजी राज्यघटनेची अंमलबजावनी सुरु झाली. ज्या वेळी मूळ राज्यघटना लागू झाली, त्या वेळी यात प्रस्तावना, ३५९ कलम, ८ अनुसूचींचा समावेश होता. मात्र परिस्थितीनुसार वेळीवेळी यात बदल करण्यात आला. सध्या (जुलै २०१७) मध्ये भारताच्या घटनेत १ प्रास्तविक, १२अनुसूची, २५भाग, ४४८कलमे, परिशिष्ट आहेत. भारताचे संविधान हा भारताचा सर्वोच्च कायद आहे. हे दस्तऐवज मुलभूत राजकीय संहिता, संरचना कार्यपध्दती, अधिकार आणि सरकारी संस्थाची कर्तव्ये आणि मुलभूत अधिकार, मार्गदर्शक तत्वे आणि नागरिकांची कर्तव्ये करणारी चौकट मांडतो. याच राज्य घटनेने महिलांना काही विशिष्ट अधिकार दिले आहेत. ज्यांचा वापर करून प्रत्येक महिला ताठ मानेने आणि अभिमानाने जगु शकेल.

1. देवदासी प्रथा निर्मुलन अधिनियम, महाराष्ट्र २००५. महाराष्ट्रात आढळणाऱ्या काही अनिष्ठ प्रथांमध्ये देवदासी प्रथा समाविष्ट आहे. या प्रथेचे निर्मुलन करण्यासाठी महाराष्ट्र देवदासी प्रथा प्रतिबंध व निर्मुलन कायदा २००५ मध्ये पारित करण्यात आला. राज्यस्तरावर देवदासी प्रथेच्या निर्मुलनासाठी नियंत्रण मंडळ जिल्हास्तरावर जिल्हा देवदासी निर्मुलन समिती स्थापन करण्यात आली .
2. हुंडा प्रतिबंधक अधिनियम १९६१: हुंड्यासारखी सामाजिक व समस्या आजही ज्वलंत आहे. आजही आपण नववधूंचा छळ, हुंडाबळीच्या घटना ऐकतो, या पद्धतीचे निर्मुलन करणे म्हणजे प्रचलित रूढी, परंपरा विरुद्ध जनजागृतीची एक प्रकारची लढाईच आहे. हुंडा देण्याबद्दल किंवा घेण्याबद्दल शिक्षा - हुंडा प्रतिबंधक कायदा १९६१च्या कलम ४ अन्वये कोणत्याही व्यक्तीने हुंडा प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे मागितल्यास त्यास कमीत कमी ६ महिने ते २ वर्षा पर्यंत कारावासाची आणि रू.,१०,०००%, पर्यंत दंडाची शिक्षा करण्याची तरतुद आहे.
3. घरगुती हिंसाचार प्रतिबंधक कायदा (२००५) : किंवा कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण (२००५) पीडित महिलेला आपला हक्क मिळविण्यासाठी वेगवेगळया कायदया अंतर्गत दावे करण्याची आता गरज राहणार नाही. या कायदयाद्वारे पीडित महिलेला न्याय, संरक्षण मिळू शकते. शारिरीक आणि मानसिक दुर्व्यवहाराचा समावेश यात आहे. मुख्यत: पत्नी, महिला लिव्ह - इन भागीदारांच्या संरक्षणासाठी या कायद्याद्वारे प्रत् बहिणी, विधवा किंवा माता यांनाही लागू होतो.
4. कामाच्या ठिकाणी महिलांचा लैंगिक छळ (प्रतिबंध, मनाई निवारण) २०१३ भारतातील प्रौढ महिलांच्या लोकसंख्येच्या आधारावर गणना केल्यास असे आढळून आले आहे की १४.५८ कोटी (१८ वर्षापेक्षा जास्त वयाच्या) लैंगिक छळासारख्या अपमानास्पद वागणुकीला सामोरे जावे लागले आहे. हा कायदा ज्या संस्थामध्ये दहापेक्षा जास्त लोक करतात त्यांना लागु होतो. हा कायदा ९ डिसेंबर २०१३ रोजी लागू झाला. त्याचे नाव सुचित करते की त्याचा उद्देश, प्रतिबंध, मनाई , निवारण प्रदान करण्यासाठी कार्य करते याच बरोबर महाराष्ट्र लोकसभा अधिकार कायदा समान वेतन अधिकार, खाजगी संरक्षणाचा अधिकार, बालविवाह प्रतिबंधक अधिनियम, अनाथालये व इतर धर्मदाय यहे १९६०. असे अनेक कायदे आहेत. आणि यामध्ये सर्वात महत्त्वाचा म्हणजे हिंदु कोड बिल (हिंदु संहिता कायदा विधेयक) हे भारतातील कायदयाचा मसुदा होता हा मसुदा २४ फेब्रुवारी १९४९ संसदेत मांडला गेला. स्वतंत्र भारताचे पहिले कायदे मंत्री डॉ.

बाबासाहेब आंबेडकरांनी या भारतातील सर्व जाती धर्मातील स्त्रियांना जाचक रूढी आणि परंपरांपासून सुटका मिळावी या साठी हा मसुदा लिहिला याच हिंदू कोड बिलामुळे आणि राज्यघटनेत महिलांसाठी केलेल्या कायद्यामुळे आज महिला महिला राष्ट्रपती मुख्यमंत्री, पंतप्रधान, डॉक्टर, इंजिनिअर, शिक्षिका, राजकारणी, इतकेच काय तर आज भारतात असे एकही क्षेत्र नाही जिथे महिलांचा सहभाग नाही. प्रत्येक क्षेत्र स्त्रीने तीच्या कर्तृत्वाने व्यापून टाकले असे एकही क्षेत्र नाही आहे.

महिलांचं दुःख माझ्या भिमानं जाणलं.
घडणार नाही असं,घडवून आणलं
गेलं तुमच्या हातातलं चूल आणि मुल
साऱ्या देशाचा बाप माझा भिमराव पावरफुल !

इतकीच पावरफुल, शक्तिशाली भारतातील प्रत्येक महिला बनु शकते.फक्त तीने राज्यघटनेने दिलेले हक्क आणि अधिकार समजून घेऊन वागले पाहिजे. शिक्षणाने परिपूर्ण होऊन अभिमानी होय, मी अभिमानच म्हणेन तरच कुठे, महिलांना विकासाची दिशा मिळेल. या संविधानाने महिलांना शिकण्याची,स्वातंत्र्यांची, न्यायाची हमी दिली आहे.याचा आपण स्वीकार करून आपला उद्धार केला पाहिजे. या कायदयाद्वारे, आपण ताठ मानेने समाजात वावरू शकतो. यासाठी कोण्या दुसऱ्याने स्त्रियांना सांगण्याची आवश्यकता नाही. तर प्रत्येक स्त्रीने स्वतःयाचा अभ्यास केला पाहिजे. कारण प्रत्येक स्त्री ही सबला आहे. प्रत्येकवेळी अग्निपरिक्षा सीतेतीच का? या का ? चे उत्तर जिचे तिने या कायदयाद्वारे, राज्यघटनेद्वारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दिलेल्या उपकाराद्वारे शोधायचे आहे. कधी सावित्री बनून, कधी अहिल्या तर कधी जिजाऊ बनून कधी द्रोपदी मुर्मु बनून तर कधी प्रतिभाताई पाटील बनून आपण आपला मार्ग निवडायचा आहे आपण फक्त स्त्री ही केवळ मतदानासाठी नाही भोगविलासी नाही कींवा कोणाचीही दासी नाही. ती स्वतंत्र आहे. तीच्या विचारांनी आणि कर्तृत्वाने हीच जाणीव प्रत्येक स्त्रीने ठेवणे गरजेचे आहे. तरच महिला विषयक कायदे महिलासाठी उपयुक्त आहेत.

.

समकालीन स्त्रियांचे साहित्य : गद्य लेखन

प्रा. निकिता शेंडगे
मराठी विभाग,
एस.एन.डी.टी.महिला विद्यापीठ, पुणे.

डॉ. प्रताप गायकवाड
मराठी विभाग(प्रमुख)
एस.एन.डी.टी.महिलाविद्यापीठ, पुणे.

स्वभाव एव नारीणां नराणसिह दषणम्
अतोर्थात प्रमाद्यांति परमदासु विपश्चित ११२.२१३११[१]

पुरुषांना बिघडवणे हा स्त्रियांचा स्वभाव आहे. याचं कारणाने विद्वान माणसे स्त्रियांच्या बाबतीत चळत नाहीत. हा मनुने सांगितलेला श्लोक आहे. स्त्रियांच्या बाबतीत समस्या कुठून निर्माण झाली याचा हा अस्सल पुरावा आहे. समस्या निर्माण झाल्या की उपाय योजना कराव्या लागतात. या उपाय योजना करण्याचे काम स्त्रीवादी साहित्याने केले आहे. १९६० च्या नंतर आलेल्या अनेक प्रवाह मध्ये स्त्रीवादाचा साहित्य प्रवाह हा महत्त्वाचा प्रवाह आहे. याचे कारण स्त्रियांनी आपली समस्या बिनधास्तपणे मांडली. १९७५ नंतर स्त्री मुक्ती चळवळ चालू झाली. संपूर्ण जगात आपला प्रभाव निर्माण केली. जगाच्या पटलावर स्त्रियांनी आपल्या हक्काची जाणीव होऊ लागली, हेच लोन मराठी साहित्यात आले. 'स्त्रीमुक्ती', स्त्रीवाद या संकल्पनेची चर्चा होऊ लागली. स्त्रियांच्या मनातील भवभावना व्यक्त करण्याच्या हेतूने 'ललकारी', 'स्त्रीउवाच', 'मिळून साऱ्याजणी' इत्यादी नियतकालिकांचा जन्म झाला. यातून आलेल्या अनुभवाचे लेखन प्रसिद्ध होऊ लागले. यातून 'स्त्रीवादी' साहित्याची चळवळ जन्माला आली. "स्त्रियांनी आपल्या साहित्यामधून जाचक रुढींचे दर्शन घडविले. हिंदू कायद्याचा कठुपणा नजरेस आणून दिला."[२] डॉ. प्रमिला भिरुड यांचे हे वरील विधान आहे. त्या म्हणतात स्त्रीयानी आपल्या साहित्यामधून हिंदू कायद्याचा कडूपणा नजरेत आणून दिला. स्त्रियांना मिळणारी वागणूक आणि अनेक पदरी होणारे तिचे शोषण यातुनाचा स्त्रीवादी कादंबरी लेखनाला सुरुवात झाली. कमाल देसाई. गौरी देशपांडे, शान्ता गोखले. सानिया, अशा बागे, या स्त्रीवादी जाणीवेने लेखन करणाऱ्या लेखिका महत्त्वपूर्ण ठरतात. या संदर्भात अरुणा दुभाषी म्हणतात, "एखादी कादंबरी आहे की नाही हे ठरवताना तिच्यामागील स्त्रीवादी दृष्टीकोण हा अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो. स्त्रियांनी लिहिलेल्या, स्त्रियांचे दुःख मांडणाऱ्या स्त्रीव्यक्तिरेखा प्रधान असलेल्या अनेक कादंबऱ्या मराठीत आढळतात या अन्यायाला, तिच्या दुःखला वाचा फोडली. परंतु या दुःखाचे मूळ कारण पितृसत्ताक व्यवस्था आहे, हे कादंबऱ्यांनी कुठेही मांडलेले नाही."[३] या मतावरून याची सुरुवात गौरी देशपांडे यांच्या कादंबऱ्यापासून होते. 'एकेक पान गळावया' (१९८०), 'मध्य लटपटीत' (१९८०), 'करावासातील पत्रे' (१९८०), निरगाठ (१९८७), 'मुक्काम' आणि दुस्तर हा घट (१९८९) यानंतर शान्ता गोखले यांचे नाव घ्यावे लागते. 'रीटा वेलिणकर' ही कादंबरी अनेक अर्थाने वेगळी आहे. रीटा ही एक प्रौढ कुमारिका आहे. तिची बहिण संगीता ही वैवाहिक जीवनात अयशस्वी ठरलेली आहे. तिची मैत्रीण सरस्वती या तिघींच्या आयुष्याची ही कहाणी आहे. त्यां तिघी एकमेकींना आधार देत जगतात आणि स्वतःला आधार शोधतात.

रीटा ही सर्वसाधारण स्त्रीपेक्षा वेगळी आहे. स्वतंत्र तिची स्वतंत्र विचारसरणी आहे. डॉली, शेरी, संगीता यां टीन बहिणींची जबाबदारी रीटा पार पडते. तिच्यात बंध निर्माण होतो. साळवी विवाहित आहे. बायको, मुलगी यामुळे तो उघडपणे रीटाला स्वीकारू शकत नाही, तर रीटाला वाटते त्याने आपले नाते उघडपणे मिरवावे. तो सांगतो; हे मला शक्य नाही' तेव्हा रीटाचा नर्व्हस ब्रेकडाऊन होतो. सरस्वतीच्या आणि रीटाच्या परिस्थितीत भिन्नता आहे. कादंबरीच्या शेवटी रीटा, संगीता, सरस्वती यां तिघी आपापल्या परीने मुक्त होतात. "रीटा वेलिणकर ही स्त्रीच्या 'पोइंट ऑफ व्ह्यू सांगणारी या अर्थाने स्त्रीवादी कादंबरी नाही. सगळीच नाती विलक्षण समरसून समजावून घेते, त्यांच्यातील विविध गुंत्याना आस्थेच्या कवेत कान्वाळूपणे घेते, त्यांच्यातले अद्‌भूत पदर उलगडून दाखवणारी म्हवात्त्वाची कादंबरी आहे."[४] त्यामुळेच समकालीन स्त्रीवादी कादंबरीमध्ये तिचे वैशिष्ट्ये ठळकपणे नजरेत भरताना दिसतात. याच कालखंडात लेखन करणाऱ्या स्त्रीवादी लेखिका म्हणजे अंबिका सरकार 'एका श्वासाचं अंतर' (१९९०), अशा बागे झुंबर', 'त्रिदल' (१९९४), 'सेतू' (१९९९), भूमी (१९९९), सानिया 'स्थलांतर' (१९९४), 'आवर्तन' (१९९६), कविता महाजन 'ब्र', भिन्न, प्रतिमा इंगोले 'बूढाई', (१९९९) पार्टटाईम', प्रतिभा

रानडे 'मानुषी', अंजली सोमण, बंदिश, माधवी देसाई. 'हरवलेल्या वाटा' (१९९१) निर्मला देशपांडे 'कथा एका बकुळाची (१९९२) मेघना पेठे 'नातिचरामी, आंधळयाच्या गाई' या कादंबऱ्यांचा उल्लेख महत्त्वपूर्ण ठरतो.

आजच्या स्त्रीची मानसिक स्पंदने, बदलत गेलेल्या कुटुंबजीवनाची वीण आशा बागे अधिक उलगडताना दिसतात. 'सेतू' मधून मानवी नात्यांचा सूक्ष्म वेध घेतात. 'त्रिदल' मधून दोन मैत्रिणींच्या नातेसंबंधाचे चित्रण करतात. त्याची 'भूमी' ही साहित्य अकादमी मिळालेली कादंबरी उल्लेखनीय आहे. मैथिली नावाच्या एका मुलीच्या सुबुद्ध व्यक्तीमत्वाचा आणि तिच्या अस्तीत्वाच्या सजग जाणीवेचा विकसनशील प्रवास 'भूमी'तून येतो. "भूमी हे स्त्रीच्या अन्वयार्थक रुपक यां आदिम. अनादी रुपकांच्या संपूर्ण कादंबरीत लेखिकेने केलेलं वापर लेखिकेच्या समृद्ध वाङ्मयातील व्यक्तीमत्वाची प्रचीती देणारा आहे. अनेक शक्यता असूनही फॅशनेबल स्त्रीवादी किंवा स्त्रीस्वातंत्र्यवादी वळणानं ही कादंबरी न जाता जीवनाच्या आणि मानवी संबंधाच्या मूळ गाभ्याला घट्टपणे चिकटून राहिली., हे भूमी;चं आणि पर्यायाने लेखिका अशा बागेचं मोठं यश मानावं लागतं."[५] भूमी या कादंबरीने स्त्रीवादाला वेगळे वळण लावले आहे. म्हणजे लग्न न करता राहणे, बायको असलेल्या पुरुषाबरोबर राहणे, समाजाचे नियम न मानणे यासारख्या सुखवस्तू कुटुंबांतील स्त्रियांची समस्या भूमी या कादंबरीत मांडली आहे.

समारोप :

1. स्त्रीवादी कादंबरीतील समस्या या महानारीय स्त्रीची समस्या आहे. ति जगण्याशी निगडीत समस्या नसून भौतिकवादातून निर्माण झालेली समस्या आहे.
2. पुरुषांच्या काद्बारीत न आलेल्या अश्लील भागाचे दर्शन काही स्त्री कादंबरीकार करताना दिसतात.
3. परंपरा नाकारणे हे स्त्रीवादाचे मुख्य ध्येय असून यातून नवे आत्मभान जागृत होताना दिसते.

संदर्भग्रंथ

१. डॉ. प्रदीप गोखले, - विषमतेचा पुरस्कर्ता मनु, प्र. आ., सुगावा प्रकाशन, पुणे. तृतीय, २००५, पृ. ६९.
२. भिरुड प्रमिला, मराठी कादंबरी: स्त्रियांचे यीगादन, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, २००३. पृ. ३६९.
३. दुभाषी अरुणा, १९८० नंतरची स्त्रीवादी कादंबरी, सर्वसाधारण, (त्रैमासिक) ए-मे-जून २००८. पृ. ४.
४. रंगनाथ पठारे, आजची कादंबरी नोंदी आणि निरीक्षणे, (संपादक) प्राज्ञा द्या पवार, परिवर्तनाचा वाटसरू, मे २००९, पृ.२०.
५. शोभणे रविंद्र, १९७० नंतरची मराठी कादंबरी, वाङ्मयीन प्रवृती तत्त्वशोध, (संपादक) केशव मेश्राम, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, प. आ., २००७. पृ. १४०.

थेरीगाथेतील आदर्श जीवनमूल्ये

डॉ. मोहन नाथा सौंदर्य
राजर्षी शाहू महाविद्यालय, वाळूज, औरंगाबाद

डॉ. रेखा नारायण वाघ
राजर्षी शाहू महाविद्यालय, वाळूज, औरंगाबाद

प्रस्तावना :

बुद्ध धम्म विचार हा मानवी जीवनाचे उत्थान करणारा आहे. थेरी तत्वज्ञान हे बुद्ध धम्माचीच देणं आहे. बुद्ध विचाराने प्रभावित होऊन अनेक स्त्री—पुरूष बौद्ध धम्माचा विचार प्रवाहात आले व त्यांनी आपले परंपरागत जीवन सोडून नव्या जीवनाची सुरूवात केली आहे. बुद्ध धम्मज्ञानाच्या उपदेशामुळे राजाने आपल्या राज्याच्या कार्यप्रणालीमध्ये धम्मानुसार बदल केला आहे व पुढील जीवन धम्मकार्यासाठीच समर्पित केले आहे. समाजातील दरोडेखोर वारांगणा, चोर, लुटारू अशा प्रवृत्तीचे लोक धम्म उपदेशाने सदमार्गाने जीवन जगू लागले आहेत. जे स्त्री—पुरूष संसारिक जीवनाला कंटाळले होते त्यांनी बुद्ध धम्मात येऊन भिक्खू व भिक्खूणी म्हणून सुरूवात केली आहे. या नवजीवनातून लोक जीवनात धम्म पेरत आपले आयुष्य समर्पित केले आहे. जे व्यक्ती धम्मकार्यात सहभागी झाले त्यांनी आपली वेगळी ओळख निर्माण केली आहे. या धम्मज्ञानातून अनेक विज्ञान निर्माण झाले आहेत. त्यांनी आपल्या विद्वतेने जगभर धम्म प्रचार व प्रसार केला आहे. कित्येक देशात धम्माला राजश्रय मिळवून दिला आहे. शासन प्रणालीमध्ये धम्माला सर्वश्रेष्ठस्थान याच विद्वत तत्ववेत्यामुळे मिळाले आहे. अनेक कलाकृती, लेणी, विहार, महाविहार, अशोकस्तंभ, विद्यापीठे असे बौद्ध तत्वज्ञानाचे, धम्माचे प्रतिके निर्माण झाली. या पाठीमागे बौद्ध तत्वज्ञच आहेत ही सर्व स्थळे ज्ञानदानाची केंद्र म्हणून पुढे आली आहेत.

बौद्ध धम्मज्ञान प्रचार—प्रसारातून भिक्खू, भिक्खूणी यांनी समाजात मोठ्य प्रमाणात बदल घडवून आणले आहेत. या धम्म प्रचार कार्यात महिला, भिक्खूणीचा सहभाग मोठ्य प्रमाणात राहिला आहे. या भिक्खूणी म्हणजेच थेरी होय. भिक्खू बरोबरच भिक्खूणीने बुद्धांचे तत्वज्ञान जगभर पोहचविले आहे. भिक्खूणींनी धम्म कार्यात दहा वर्ष कार्य केल्यास या अनुभवाच्या आधारे त्यांना विद्वत दर्जा दिला जातो या दर्जा प्राप्त स्त्रीयांना थेरी असे म्हणतात. थेरी धम्मज्ञानाने समृद्ध असतात. वरिष्ठ थेरी, या अभ्यासक, तत्वज्ञ स्त्रीला आदरणीय संबोधले जाते. धम्मकार्याचे नेतृत्व अशा विद्वन थेरीकडे दिल्या जाते. म्हणून अशा थेरीला आदरणीय सन्माननिय स्थानी विराजमान केल्या जाते व त्यांच्या मागदर्शनाखाली धम्माचा प्रचार—प्रसार केला जातो.

समाज व्यवस्थेतील वेगवेगळ्य कारणामुळे अनेक स्त्रीयांना घर, संसार सोडावा लागला अशा स्त्रीयांना धम्माची माहिती मिळाली व त्या धम्मात सहभागी झाल्या. त्यांना प्रवेश देतेवेळी भिक्खूणी म्हणून धम्मात प्रवेश दिला जातो व त्याच्या दहा वर्ष, अनुभवाच्या आधारे त्यांना वरिष्ठ स्थान दिले जाते ते म्हणजे थेरी होय. याथेरी मनातील भाव—भावना नष्ट करून, चालीरीतीपासून दूर राहिल्या व समाजाला समतेचे बंधुत्वतेचे तत्वज्ञान सांगत राहिल्या यामुळे स्त्रीयाकडे नेतृत्व आले. सर्वांना सोबत घेऊन काम करण्याची प्रकृती वाढीस थेरी लागली असेच भिक्खूनी काकंदी एक गावात जाऊन लोकांना मार्गदर्शन करत, त्याच्या सुख—दु:खात सहभागी होत असे, लोकांना आधार देत असे यवनाने केलेला गावावरील हल्ल पाहून त्या अस्वस्थ झाल्या . यवनाच्या सैनिकाने गावाचे आतोनात नुकसान केले. संपत्ती घर जाळून टाकले. महिलावर अन्याय केले. तेव्हा काही महिलांनी जळत्या घरात उडी टाकून स्वत:ला जाळून घेतले या विषयी भिक्खूनी काकैदी म्हणतात, ''माझ्या माताभगिनीनो तुम्ही कोठे गेल्या? तुम्ही स्वत:ला अग्नीच्या स्वाधीन का केले? काय लाभ मिळाला, तुम्हाला? तुम्ही सती गेल्याने तुमचा कलंक धुतला जाणार आहे काय? तुम्ही यवनांचा प्रतिकार करून मुक्ती मिळवायला हवी होती. या दृष्ट यवनांना चिरडून स्वत:चे, गावाचे रक्षण करावयास हवे होते. आक्रमणांचा नि:पात करावयास हवा होतो. तेव्हाच तुम्हाला मुक्ती मिळाली असती.''[१]

भिक्खूनी काकंदी गावातील लोकांना समजावून सांगतांना लोकांनी कोणालाही घाबरू नये आपल्यावर कोणी आक्रमण करत असेल तर आपणही त्याचा प्रतिकार केला पाहिजे. स्व संरक्षणासाठी तुम्ही हिंसा केली तरी चालेल अशी केलेली हिंसा ही अहिंसाच असते.

धम्मात बुद्धज्ञानांचा प्रचार सर्व भिक्खू भिक्खूणी करतात परंतु काही व्यक्ती बुद्ध धर्माच्या विरूद्ध प्रचारही करू लागले. धम्म हा समतावादी, मानवतावादी आहे. हा विचार घेऊन समाजात जावे व समाजाला मानवतावादी विचार देऊन समाज मानवतावादी, समतावादी विचाराने चालावा परंतु समाजात आराजकता दिसल्याने महाराणी विदिशा अस्वस्थ झाली. या आराजकतेमुळे युद्ध होऊ लागले व या युद्धात भिक्खू भिक्खूणीच्या कत्तली होऊ लागल्या यामुळे महादेवी विदिशाला हे पाहून घृणा वाटू लागली. संसारात असूनही तिचे मन स्थीर राहात नव्हते. म्हणून सम्राट अशोक मानसिक व्याधीने परेशान होता. धम्मातील अराजकतेमुळे सम्राट अशोकाला महास्थवीर मोगलीपुत्रतिष्य धम्माच्या मधील अराजकता घालविण्यासाठी आम्हाला मदत करा अशी भावना व्यक्त करतात. अशोकाला मोगलीपुत्रतिष्य म्हणतात की, ''भिक्खू संघात अनेक पोट भट ब्राह्मण शिरले आहेत. त्यांनी प्रव्रज्जा अथवा उपसंपदा घेतली नाही. असेच अंगावर रंगीत वस्त्र धारण केली आहे. ते प्रचार बुद्ध धम्माच्या विरूद्ध करतात. '' संगीनी भरवावी त्यात भिक्खूसाठी तीन दरवाजे ठेवावे. बौद्ध धम्माचा सार विचारावा विरूद्ध सांगताच बाजूच्या खोलीत बसवावे व त्यांना शिक्षा द्यावी.''[२] बुद्ध धम्मातील वाईट प्रवृती अशोकाच्या काळात वाढीस लागली परंतु विदिशाला युद्धातील रक्तपात पाहून हे थांबले पाहिजे असे वाटत होते. म्हणून ती सम्राट अशोकाला युद्ध करू नका असे पुन्हा पुन्हा सांगता असे कलिंगच्या युद्धाला सम्राट अशोक जात असतांना महादेवी विदिशा म्हणतात, ''मी महाराजांना नम्र निवेदन करते की, संघर्ष करू नका, माझ्यासाठी तरी संघर्ष करू नका''[३] शत्रू सैन्य युद्धासाठी तयार होते त्यात विदिशा युद्ध करू नका असा आग्रह करते. यामधून सम्राट अशोकाला माघार घेता आली नाही व युद्धात मोठ्य प्रमाणात रक्तपात झाला, हे पाहून विदिशा व सम्राट अशोक हळहळ व्यक्त करतात व बुद्ध धम्माच्या मार्गाने मार्गक्रमण करतात.

राजा प्रसेनजित खेमामाताला बुद्धाच्या अस्तित्वाविषयी विचारतात तेव्हा खेमामाता समर्थपणे उत्तर देतात, संज्ञा, संस्कार, विज्ञान यांच्या आधारे भगवान बुद्धाची व्याख्या करू शकत नाही. तेच प्रश्न बुद्धाला राजा प्रसेनजित विचारतात तेव्हा बुद्धही तीच उत्तरे देतात तेव्हा राजा म्हणतो, ''जगतवंदनीय तथागत ही खरोखरच आश्चर्याची गोष्ट आहे. गुरू शिष्यांनी दिलेली उत्तरे अर्थशः आणि अक्षर सुसंगत आणि उच्चतम आहेत.''[४] गुरू शिष्याच्या उपदेशाने राजाला समाधान झाले व बुद्धज्ञान शिष्यानेही किती खोलवर स्वीकारले आहे. त्या शिष्याच्या ज्ञानातून समाधानकारक उत्तरे मिळतात हेच खेमामाता या भिक्खूणीचे राजा प्रसेनजितच्या प्रश्नाचे उत्तर आहे.

सुंसुमगिरी भर्ग देशात नकूलमाता व तिचे पति नकूलपिता राहतात त्यांच्या शिलचरणामुळे ते गावात गरीब असूनही सन्मानिय आहेत. प्रत्येक कार्यक्रमाच्या नियोजनात त्यांना मानाचे स्थान आहे. पती आजारी असतांना नकुलमाता म्हणते, ''पतिराज! बौद्ध धर्माचे तत्वज्ञान मला समजले नसेल अशी आपणास कदाचित शंका येत असेल किंवा नसेल. परंतु ज्या विश्ववंदनिय शांतीदूताच्या सर्वोत्तम तत्वज्ञानाचे पांडित्यप्रवीण उपासिका असतील त्यापैकी मी एक आहे हे तुम्ही पक्के लक्षात ठेवून मनाची तडफड टाकून दया शांत निद्रा घ्या अशी मी आपणास विनंती करते. ''[५] आजारी पतीला समजावतांना तुम्ही माझी कोणतीही काळजी करू नका मी बुद्ध तत्वज्ञान जाणून आहे. धम्मात ज्या पंडित स्त्रिाया आहेत त्यापैकीच मी एक स्त्री आहे. त्यामुळे तुम्ही कोणतीही काळजी करू नका असा उपदेश नकूलमाता पतीला करतात.

संदर्भ :

१. भिक्खुणी संघमित्रा महाथेरी, जम्बुद्वीपातील आदर्श स्त्रीरत्ने खंड–३, प्रकाशक शाक्यमुनि सावक संघ, मुंबई, पृष्ठ. क्र. ५४.

२. त्रैत्रय, पृष्ठ क्र. १२७.

३. त्रैत्रय, पृष्ठ क्र. १२५.

४. खेमामाता (क्षेमामाता), जम्बुदिपातील आदर्श स्त्रीरत्ने, प्रकाशक शाक्यमुनि श्रावक संघ, मुंबई, पृष्ठ क्र. ४३.

५. त्रैत्रय, पृष्ठ क्र. ८१.

साहित्य अकादमी पुरस्कार प्राप्त मराठी कादंबरीमध्ये चित्रित झालेले स्त्री जीवन

सौ. सोनार सारिका ज्ञानेश्वर
श्री शिव छत्रपती महाविद्यालय जुन्नर.

भारतीय संस्कृतीमध्ये स्त्रीला महत्वाचे स्थान देऊन तिला प्रकृतीचे प्रतिरूप मानले गेले आहे. स्त्री ही पुरुषाची केवळ जन्मदात्रीच नसून प्रेरणादात्री ही आहे जीवन आणि वाङ्मय एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आसून स्त्री आणि पुरुष ही जीवनाची दोन अविभाज्य अंगे आहेत. साहित्य हे मानवी जीवनाचा आरसा आसून त्यामध्ये मानवी जीवनाचे प्रतिबिंब पडत आसल्याने स्त्री जीवनाचे चित्रण अपरिहार्यपणे होते.मराठी कादंबरीमध्ये सुरुवातीपासून स्त्रीविषयक समस्यांना व त्यांच्या सुख-दुखांना मराठी कादंबरीकरांनी वाट निर्माण करून देवून पारंपारिक वृत्तीच्या स्त्री पासून ते आजच्या आधुनिक विचाराच्या स्त्री पर्यंतच्या विविधांगी रुपाचे चित्रण करून स्त्री अस्मिता जोपासण्याचा प्रयत्न केला आहे.घराला घरपण देणारी स्त्री एकदा पुरुषांची गुलाम झाल्यावर दु:ख सोसण्याशिवाय ती काहीच करू शकत नाही. शिक्षणाने स्त्री जरी ज्ञानी झाली तरी तिला स्त्रीत्वामुळे सामाजिक परंपरांचा स्वीकार करावाच लागतो. संघर्ष करण्याचा प्रयत्न केल्यास समाज तिला जगणे असह्य करतो. प्राचीन काळात ऋषी-मुनी स्त्रियांचे महत्त्व जाणून होते. त्याकाळी स्त्रीचा सर्वांगीण विकास झाला होता. सीतेसारख्या साध्वी, सावित्रीसारख्या सद्गुणी व गार्गी मैत्रेय सारख्या महान स्त्रियांनी आपल्या गुणांनी देशाची मान उंचावली. मध्ययुगीन काळात मात्र स्त्रियांचे महत्त्व काहीसे कमी होऊ लागले. तिच्याकडे भोगवस्तू म्हणून पाहिले जाऊ लागले. त्यामुळे तिचे जीवन घराच्या चार भिंतीमध्ये बंदिस्त झाले. या काळात तिची इतकी अधोगती झाली की ती आपले अस्तित्त्वच विसरून गेली. विसाव्या शतकाच्या आरंभी सुरू झालेल्या सामाजिक चळवळींमुळे भारतीय समाजामध्ये प्रबोधनाची सुरुवात झाली. राजा राममोहन राय, महर्षी दयानंद सरस्वती, महात्मा जोतिराव फुले व सावित्रीबाई फुले यांसारख्या समाज सुधारकांनी समाजातील अनिष्ठ रूढी-परंपरा नष्ट करण्यासाठी व स्त्री समानतेसाठी व तिच्या न्याय्य हक्कांसाठी जोरदार प्रयत्न केले. स्त्री जीवनातील या स्थित्यंतराचे चित्रण अनेक मराठी साहित्यकारांनी आपल्या संहित्यकृतींमध्ये केले आहे.

भारतीय स्त्रीमध्ये सुरुवातीपासून कष्टाळू व सोशिक वृत्ती आढळून येते. सुप्रसिद्ध मराठी कादंबरीकार श्री उद्धव शेळके यांनी आपल्या साहित्य अकादमी पुरस्कारप्राप्त 'धग' या कादंबरीमध्ये ग्रामीण कष्टकरी स्त्रीच्या विविध पैलूंवरती प्रकाश टाकला आहे. या कादंबरीमध्ये त्यांनी 'कौतिक' या शेतमजूर स्त्रीचे आपले कुटुंब जगवण्यासाठी चालवलेल्या धडपडीचे सुंदर चित्रण केले आहे. नवऱ्याकडून सतत होणाऱ्या अपमानाने अपमानित होणारी व त्याच्या उदासीनतेमुळे उदास होणारी ती एक कुटुंबवत्सल स्त्री आहे. कौटुंबिक परिस्थिती हलाखीची असूनही प्रामाणिकपणे व स्वाभिमानाने जीवन जगण्याची तिची धडपड सतत चालू असते. पती महादेवच्या निष्क्रियतेमुळे कुटुंबाचा संपूर्ण भार तिच्यावर पडला तरी ती डगमगली नाही. कौतीक अशिक्षित असूनही तिची दैवापेक्षा श्रमावर अधिक निष्ठा होती. स्वत:साठी न जगता ती आपल्या कुटुंबासाठी जगत होती. नवरा महादेव जेंव्हा परागंदा होतो तेंव्हा ती खूप व्याकूळ होते. जेंव्हा तिला समजते की तिचा नवरा अमरावतीला आहे तेंव्हा ती त्याला परत घरी घेऊन येते. घरी आल्यानंतर काही दिवसातच महादेवला कुष्ठरोग होतो. कुष्ठरोग होताच तो मिशनऱ्यांबरोबर निघून जातो तेंव्हा मात्र ती कोलमडून पडते, खचून जाते. ती हा मानसिक आघात सहन करू शकली नाही व ती काही दिवसात आपले मानसिक स्वास्थ्य हरवून बसते व वेडी होते.

आशा बगे यांची 'भूमी' एक उल्लेखनीय कादंबरी आहे. यामध्ये वर्तमान स्त्री जीवनाचे अर्थात तिला कराव्या लागणाऱ्या संघर्षाचे चित्रण केले आहे. स्व सामर्थ्याच्या बळावर प्रतिकूल परिस्थितीशी संघर्ष करणाऱ्या स्त्री चा प्रवास यामध्ये शब्दबद्ध केला आहे. आधुनिक स्त्रीची कुटुंब आणि नोकरी यामध्ये समन्वय साधताना होत असलेल्या ओढाताणीचे चित्रण मैथिलीच्या माध्यमातून केले आहे. कादंबरीची नायिका 'मैथिली' मद्रास जवळील खेड्यात राहणारी एक अनाथ मुलगी. बालपणीच आई-वडिलांचे छत्र हरवलेली मुलगी. मुंबईत राहणारी आत्या तिचा संभाळ करते. बालपण मद्रास जवळील समुद्र किनाऱ्यावर गेले असल्याने मुंबईतील बंदिस्त वातावरणात सुरुवातीला

मन रमत नाही. हळूहळू शाळा-कॉलेजात मित्र मैत्रिणीत मन रमू लागते. नाटकात ही काम करते. आते बहीण बिनाच्या ओळखीने छोट्याशा ग्रंथालयात नोकरी करते, घरकाम करते. जीवन जगत असताना येणारा प्रत्येक अनुभव तिला प्रगल्भ बनवत नेतो. मैथिली सारख्या बुद्धिमान व्यक्ती स्वतःची खास ओळख बनविण्याच्या नादात कुटुंबापासून खूप दूर जातात. परंतु जेंव्हा त्यांची स्वतःची खास ओळख निर्माण होते तेंव्हा त्यांना कौटुंबिक नात्याची जाणीव होवू लागते परंतु तेंव्हा खूप उशीर झालेला असतो.

'बारोमास' या कादंबरीमध्ये सदानंद देशमुख यांनी ग्रामीण जीवनाचा सर्वांगीण वेध घेताना नानूआजा, वडील सुभानराव-आई शेवंता, त्यांची मुले एकनाथ, मधू व सून अलका यांच्या माध्यमातून ग्रामीण भागातील तीन पिढ्यांमधील स्थित्यंतराचे वास्तविक चित्रण केले आहे. शेतकरी वर्षाचे बारा ही महीने काबाड कष्ट करत असतो. शेतातील पेरणीपासून ते शेतमाल बाजारात विकून त्याचे पैसे मिळेपर्यंत त्याला अनेक गोष्टींना सामोरे जावे लागते. नानूआजा पारंपरिक पद्धतीने शेती करायचे. पुढे सुभानराव आधुनिक पद्धतीने शेती करू लागले. सुभानराव स्वतः अशिक्षित होते परंतु त्यांनी मोठा मुलगा एकनाथ यास एम.ए.बी.एड पर्यंत व दूसरा मुलगा मधू यास शेतकीचे शिक्षण दिले. नोकरी मिळवण्यासाठी पैसे नसल्याने दोन ही मुलांना नोकरी मिळू शकली नाही. दुसरीकडे शेतीतून ही फारसे काही हाती लागत नसल्याने कुटुंबाची वाताहत सुरू होते. एकनाथचा विवाह मध्यमवर्गीय सुशिक्षित कुटुंबातील अलका या युवतीशी होतो. पती सुशिक्षित आहे त्याला कुठे तरी नोकरी मिळेल अशी तिला आशा असते. परंतु तिची ही आशा पूर्ण न झाल्याने ती माहेरी निघून येते. त्यानंतर एकनाथ शेतकरी संघटनेत सामील होतो व शेतकऱ्यांसाठी काम करू लागतो. उच्च शिक्षित असून ही दोन्ही मुलांना नोकरी न मिळाल्याने व कुटुंबाची होत असलेली वाताहत पाहून सुभानराव जांभूळखोऱ्यात निघून जातात. महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागात सहजपणे पहावयास मिळणाऱ्या व्यक्तिरेखा, घटना-प्रसंग व समाज जीवनाचे वास्तववादी चित्र या कादंबरीत पहावयास मिळते. आर्थिक स्थैर्याअभावी बिघडत जाणाऱ्या कौटुंबिक-वैवाहिक संबंधांवरती प्रकाश टाकला आहे. शेतकऱ्यांच्या हलाखीच्या परिस्थितीचे, जागतीकरणामुळे कृषी क्षेत्रात होत असलेल्या बदलांमुळे पारंपरिक-आधुनिक अशा पेचात सापडलेल्या शेतकरी कुटुंबाचे ज्वलंत चित्रण या कादंबरीमध्ये केले आहे.

'झोंबी' ही सुप्रसिद्ध मराठी साहित्यिक आनंद यादव यांनी लिहिलेली आत्मचरित्रात्मक कादंबरी आहे. झोंबी म्हणजे संघर्ष. एकाने दुसऱ्याशी केलेला संघर्ष. या कादंबरीमध्ये आनंद यादव यांनी त्यांना शिक्षणासाठी करावा लागलेला संघर्ष व त्यांच्या शिक्षणास वडिलांनी केलेला विरोध याचे आत्मकथन केले आहे. अतिशय हेकेखोर, कामचुकार आळसी स्वभावाचे वडील, आपल्या अकरा मुलांचा जिवाच्या आकांताने सांभाळ करणारी आई तसेच घरातील अठरा विश्व दारिद्र्य याच बरोबर ग्रामीण स्त्रीयांचे दुख आणि व्यथा यांना ही सहजरीत्या चित्रित केले आहे. ग्रामीण भागात स्त्रीयांना कुटुंब आणि समाजामध्ये दिले जाणारे दुय्यम स्थान, रूढी परंपरांचा जबरदस्त प्रभाव,तिची शारीरिक-मानसिक अवस्था, सहनशील व कष्टाळू वृत्ती चे मार्मिक चित्रण या कादंबरीत पाहावयास मिळते. आई ताराच्या व्यक्तिरेखेतून आनंद यादव यांनी ग्रामीण स्त्री जीवनाचे उत्तम दर्शन घडविले आहे. वयाच्या सातव्या वर्षी ताराचा विवाह रतनूशी होतो. रतनूचा स्वभाव मूळतः रागीट, भांडखोर. पत्नी ताराचा सतत छळ करत असतो. विवाहित स्त्रीचे घर म्हणजे तिचे सासर असे मानणारा रतनू आपल्या बहिणींना सासरी छळ होत असताना ही त्यांना माहेरी नांदण्यास भाग पाडतो. एका पाठोपाठ दोन मुलींना जन्म दिल्यावर सासू-सासरे, पती व नणंद कंबळा यांचा सुरू झालेला जाच यामधून आनंद यादव यांनी तत्कालीन समाजाचा स्त्री विषयी असणारा पारंपरिक दृष्टिकोण रेखांकित केला आहे. आनसा ही भावंडांमध्ये सर्वात मोठी असल्याने आई शेतात गेल्यावर लहान भावंडांना सांभाळणे, स्वयंपाक करणे या जबाबदाऱ्या बालवयातच तिच्यावरती आल्या. जवळपास पंधरा वर्षांनी मोठ्या असलेल्या मामा बरोबर तिचा बाल विवाह होतो. झोंबी कादंबरीतील लिंगाप्पा, शिवाप्पा, आप्पाजी व अन्य पुरुष व्यक्तिरेखांचा प्रभाव ही स्त्री व्यक्तिरेखांवर दिसून येतो. पुरुषसत्ताक समाज व्यवस्थेत स्त्री ची होणारी कुचंबणा, हाल अपेष्टा याचे मार्मिक चित्रण आनंद यादव यांनी केले आहे.

स्त्री ची थोरवी गाताना असे म्हंटले जाते की, स्त्री ही परमेश्वराने बनवलेली जगातील अप्रतिम व सर्वोत्तम कलाकृती आहे. जननी, पत्नी, बहीण, सखी, पतीची अर्धांगिनी व सहधर्मचारिणी. असे असताना ही समाज आणि कुटुंब व्यवस्थेत तिचा कोंडमारा होतो. आज ही तिच्याकडे एक उपभोगाची वस्तु म्हणूनच पहिले जाते. आज एकविसाव्या शतकामध्ये जगाचा चेहरा-मोहरा वेगाने बदलताना दिसत असताना स्त्री-जीवनामध्ये हे बदल तितक्याच वेगाने होताना दिसत नाहीत. आज स्त्री-स्वातंत्र्य असले तरी काही अंशी ती पुरुषी मानसिकतेच्या

परिघामध्येच जीवन जगत आहे. अर्धांगिनी म्हणजे पतीची सेवा करणारी, मुलाबाळांना सांभाळणारी व घरसंसार चालवणारी स्त्री. 'धग' कादंबरीतील कौतिक ही अर्धांगिनीचे उत्तम उदाहरण. अनेक संकटांना तोंड देत ती खंबीरपणे उभी रहाते. आजची शिक्षित तरुणी कुटुंबाला हातभार लावण्यासाठी, नोकरी करण्यासाठी बाहेर पडते तेंव्हा तिचे कुटुंबाकडे होणारे दुर्लक्ष त्यामुळे होणारी संसाराची दुर्दशा याचे सुरेख चित्रण आशा बगे यांच्या ‘भूमी’ कादंबरीमध्ये पाहावयास मिळते. ‘बारोमास’ कादंबरीतील शेवंतामाय एक अशिक्षित, कष्टाळू, समजूतदार स्त्री. जीवनभर कष्ट आणि संघर्ष. गरिबीमुळे कधी ही नवीन साडी मिळाली नाही. प्रसंगी आपले सोन्याचे दागिने विकायला पुढे-मागे न पाहणारी परिस्थितीशी जुळवून घेणारी ग्रामीण स्त्री. शेवंतामाय सारख्या स्त्रीया आज ही गावा-गावात, कुटुंब-कुटुंबामध्ये पाहवायस मिळतात ज्या कुटुंबियांसाठी आपल्या सर्वस्वाचा त्याग करायला पुढे-मागे पाहत नाही. ‘बारोमास’ मधील शेवंतामाय असो वा ‘झोंबी’ कादंबरीतील आनंदाची माय तारा म्हणजे त्यागाची मूर्ती. शेवटी मी एवढेच म्हणेल-

“मुलगी म्हणून तीने आई-वडिलांना समजून घेतले
पत्नी म्हणून नवऱ्याला समजून घेतले
आई म्हणून मुलांना समजून घेतले
सून म्हणून सासरच्यांना समजून घेतले
तिला ही मन आहे
मग तिला ही कुणी तरी समजून घेतले पाहिजे..”

संदर्भसूची:-

१) धग (कादंबरी) – श्री. उद्धव शेळके.

२) भूमी (कादंबरी) – आशा बगे.

३) बारोमास (कादंबरी) – श्री. सदानंद देशमुख

४) झोंबी (कादंबरी) – डॉ. आनंद यादव.

महिलांच्या विकासात उच्च शिक्षणाची भूमिका

डॉ. गजानन रामकृष्णराव मुधोळकर
संशोधक मार्गदर्शक
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
कोहिनूर महाविद्यालय खुलताबाद

सीमा गुलाबराव कदम
संशोधक विद्यार्थीनी संशोधन केंद्र
समाजशास्त्र विभाग
विवेकानंद महाविद्यालय औरंगाबाद

प्रस्तावना (Introduction)

शिक्षण हे मानवी जीवनात परिवर्तनाचे अत्यंत प्रभावी साधन आहे. भारतीय संविधानाने शिक्षणाला अतिशय महत्त्व दिले आहे भारतीय राज्यसंघटनेच्या निती निर्देशक तत्वामध्ये नि:शुल्क प्राथमिक शिक्षण उपलब्ध करून देण्याचा उल्लेख केला आहे. याचे कारणच असे की समाजातील सर्वसामान्यांना सुद्धा सहज शिक्षण मिळावे. कोणत्याही राष्ट्राचा विकास हा त्या राष्ट्रात असलेल्या मानवी साधनसंपत्ती बरोबरच त्या देशाच्या शैक्षणिक स्थितीवर अवलंबून असतो आणि ही मानवी संपत्ती त्या त्या देशाची शक्ती असते. शिक्षणामुळे मानसिक व बौद्धिक उन्नती होते प्रत्येक व्यक्तीला समाजात आपले आचरण कसे असावे याचे ज्ञान देते. त्यातून जीवन सुखमय करणारी प्रगती साध्य करता येते. म्हणूनच स्त्री शिकली तर स्वतः उन्नत व प्रगत होतेच पण तिच्याबरोबर संपूर्ण कुटुंब उन्नत व प्रगत होते म्हणून विकासाच्या प्रक्रियेत पुरुषाबरोबर स्त्रियांचा सक्रिय सहभाग आवश्यक असतो. म्हणूनच समाजसुधारक महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी 1848 व नंतर 1852 ला महिला शाळा काढून महिला शिक्षणाचा आग्रह धरला होता लोकशाही विचार प्रणाली स्वीकारलेल्या आपल्या देशात स्त्री शिक्षणाचे विशेष महत्त्व आहे. देशाचा, समाजाचा, गावाचा व कुटुंबाचा जर विकास करायचा असेल तर मुलावर बालपणीच योग्य संस्कार होण्यासाठी स्त्री शिक्षण महत्त्वाचे आहे. स्त्री शिक्षण हे हक्काची जाणीव करून देणारे फार महत्त्वाचे माध्यम आहे. ही जाणीव स्त्रीला केवळ उच्च शिक्षणामुळेच होते. उच्च शिक्षणामुळे स्त्री-पुरुषाच्या खांद्याला खांदा लावून उभी राहू शकते, कुटुंबाला आर्थिक हातभार लावते. उच्च शिक्षणामुळे ती स्वतःचे निर्णय स्वतः घेणे, समाजामध्ये प्रतिष्ठा मान सन्मान मिळवणे, आपण स्वावलंबी आहोत हा आत्मविश्वास स्त्रीला उच्च शिक्षणामुळेच येतो. स्वातंत्र्यापूर्वी अनेक समाजसुधारकांनी शिक्षण प्रसाराचे महत्त्वपूर्ण काम केले त्यामध्ये महात्मा फुले यांचा या संदर्भात गौरवाने उल्लेख करावा लागेल. त्यांनी आपली पत्नी सावित्रीबाई फुले यांच्या माध्यमातून मुलींसाठी शिक्षणाची दारे उघडी केली. भारतीय स्त्रियांची स्थिती अत्यंत दयनीय असून अज्ञान आणि आत्मविश्वासाचा अभाव हेच यामागील खरे कारण आहे.

उद्देश (Objective of the study)

1) महिला शिक्षणाची पार्श्वभूमी अभ्यासणे.
2) महिलांच्या विकासात उच्चशिक्षणाची भूमिका जाणून घेणे.
3) महिलांच्या शैक्षणिक समस्या जाणून घेणे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology)

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आलेला असून हा शोध निबंध पूर्णतः दुय्यम तथ्यावर (Secondary Data) आधारित आहे. त्यात पूर्व संशोधन लेख(Research Articles), जर्नल्स आणि संबंधित प्रकाशित संदर्भ ग्रंथ इत्यादींचा उपयोग केला आहे.

भारताला स्वातंत्र्य मिळून 75 वर्ष उलटून गेली तरी सुद्धा भारतात बहुसंख्य स्त्रिया शिक्षणापासून वंचित असल्याचे आढळते. विकासाच्या प्रक्रियेत जनगणनेचा अर्धा हिस्सा असणाऱ्या महिला अडथळा ठरल्या आहेत. महिला सबलीकरणासाठी, आत्मनिर्भरतेसाठी आणि सशक्तीकरणासाठी शिक्षण हा एक मानदंड मानला जातो. कारण त्यामुळे त्याचा सर्वांगीण विकास तर होतोच पण त्या वेगवेगळया आव्हानांना सामोरे जाणे तोंड देणे यासारख्या भूमिका निभावू शकतात. भारतीय कुटुंबात स्त्रीचे स्थान चूल आणि मूल एवढ्या पुरतेच मर्यादित होते त्यात आज मोठा बदल झाला असल्याचे आढळत असले तरी बहुसंख्य ग्रामीण स्त्रियांची हीच स्थिती आहे. स्त्री पुरुष समानतेचा पुरस्कार करणाऱ्या भारतीय समाजात आणि विज्ञान युगात ग्रामीण स्त्रीची स्थिती ही अत्यंत दयनीय आहे. आधुनिक पुरोगामी विचारांचे वारे जगभर वाहत असताना भारतातील ग्रामीण महिलांचे प्रश्न गंभीर आहेत. नैसर्गिक मातृत्व, वात्सल्य, सद्भावना, त्यागाची प्रतीक असलेली स्त्री विविध समस्यांच्या चक्रातून पूर्णपणे बाहेर पडलेली नाही. भारतीय स्त्री ही उपेक्षित गटात मोडणारी आहे. बालविवाह, सतीची प्रथा, मुलींच्या जन्माचा तिरस्कार, स्त्रीला मिळणारी दुय्यम दर्जाची वागणूक, हुंड्यासाठी केला जाणारा अनन्वित शारीरिक आणि मानसिक छळ, हे शब्द आज गुळगुळीत वाटत असले तरी ग्रामीण महिलांसाठी गळचेपी चे चित्र स्पष्ट दिसते. भारतीय समाजात मुलींचा विवाह बालवयातच केला जातो ही वास्तविकता आजही नाकारता येणार नाही त्यामुळे मुलींना अर्धवट शिक्षण सोडून द्यावे लागते. त्यांना आपल्या भावी स्वप्नांचा त्याग करण्याची वेळ येते. पुढे शिक्षण घेऊन आपल्या पायावर उभे राहावे असे प्रत्येक मुलींना महिलांना वाटत असते. परंतु लवकर अकाली विवाह झाल्यामुळे तिच्या अशा, आकांक्षा तशाच राहतात असे आढळते.

सामाजिक दृष्टिकोन

भारतीय संस्कृतीमध्ये अशीही मानसिकता पाहायला मिळते की मुली शिकून काय करणार असं मत केवळ विवाह नंतर सासरच्या मंडळीचं असते असं नाही तर बऱ्याचदा मुलीला आपल्या कुटुंबात माता-पिता तसेच भाऊ-बांधवाकडून पाहायला मिळते. ही वास्तविकता नाकारता येत नाही. स्त्री स्वतंत्र अशी भरारी मारू शकत नाही. तिला प्रत्येक प्रगतीच्या वळणावर अडचणीचा सामना करावा लागतो. समाजातील प्रचलित हुंडा पद्धत, मुला-मुली मधील भेदभाव रुढी, परंपरा अशा प्रकारच्या कारणामुळे स्त्रियांची प्रगती होताना आढळत नाही. आज एकीकडे स्त्रिया प्रत्येक क्षेत्रात आपला ठसा उमटवीत आहेत. त्याचबरोबर कौटुंबिक जबाबदाऱ्या देखील समर्थपणे पार पाडत आहेत. प्रत्येक क्षेत्रात त्यांनी स्वतःला यशस्वी करून दाखविले आहे. स्त्रिया घराबाहेर यशस्वी ठरत आहेत असे असताना दुसरीकडे मोठ्या आनंदाने मान्य करण्या ऐवजी त्यांच्या मनात संशय बळावतो व त्यातून कौटुंबिक कलह निर्माण होताना आढळते व त्या कलहाची पहिली बळी ही स्त्रीच ठरते. तिच्या कर्तुत्वाची, तिच्या कामाची, गुणांची दखल कुटुंबात, समाजात घेतली जात नाही.

आजही स्त्रियांना कामावर जात असताना किंवा शिक्षण घेत असताना तिला अनेक अडचणींचा सामना करावा लागतो. अपुऱ्या वाहतूक सुविधा, समाजकंटकाकडून होणारी छेडछाड अशा अनेक प्रसंगांना तोंड द्यावे लागते त्यामुळे महिलांचे खच्चीकरण होते. बऱ्याचदा मुली/ महिला अशा रोजच्या त्रासाला कंटाळून शिक्षण नोकरी सोडताना आढळतात वा घरचे तसे करण्यास भाग पाडतात.

उच्च शिक्षणाची भूमिका

लोकशाही विचार प्रणाली स्वीकारलेल्या आपल्या देशात स्त्री शिक्षणाचे महत्त्व विशेष आहे. लोकशाहीत प्रत्येक व्यक्तीला सारखाच अधिकार असतो या अधिकाराचा योग्य वापर व्हायचा असेल तर प्रत्येक व्यक्ती सुजाण सुशिक्षित चिकित्सक बनली पाहिजे. हे शिक्षणाचे उद्दिष्ट आहे. शिक्षणानेच स्त्रीजीवन बदलू शकते, स्त्री जागरुक होऊ

शकते. म्हणून फुले शाहू आंबेडकर यांनी शिक्षणाचे महत्त्व सांगताना म्हटले आहे की, "सर्वसाधारण शिक्षण स्त्री-पुरुषांना द्यायचे असेल तर ही संधी प्रथम स्त्रीला दिली पाहिजे. कारण संस्कृती संक्रमण व संवर्धन हे स्त्री शिक्षणामुळे होते. घराचा व गावाचा त्यापाठोपाठ समाजाचा व पुढे देशाचा जर विकास करायचा असेल तर मुलांवर बालपणीच योग्य संस्कार होण्यासाठी स्त्री शिक्षण फार महत्त्वाचे आहे"

आज स्त्री शिक्षणाची बरीच प्रगती झाली असली तरी अपेक्षित असलेले उद्दिष्ट अजूनही बरेच दूर आहे. विश्वविद्यालयीन आयोगाने (1948-1949) म्हटले आहे की, शिक्षित स्त्रीशिवाय शिक्षित पुरुष निर्माण होऊ शकत नाही. शिक्षणाचा उद्देश केवळ करिअर किंवा नोकरी एवढाच नाही तर शिक्षण हे आत्मिक विकास, आत्मिक उन्नती साठी महत्त्वाचे आहे. राष्ट्रीय पातळीवरील शैक्षणिक संस्थांमध्ये मुलीचे प्रमाण भलेही कमी असेल पण उच्च शिक्षणातील मुलींचे प्रमाण गेल्या पाच सहा वर्षांमध्ये असल्याचे आढळते. 2015-16 ते 19- 20 या पाच वर्षांमध्ये उच्च शिक्षणातील प्रमाण वाढले आहे. ऑल इंडिया सर्वे ऑन हायर एज्युकेशन (AISHE) 2019-20 हे सर्वेक्षण अलीकडे जाहीर झाले त्यामध्ये मुलीच्या शिक्षणात 0.4% वाढ दर्शविते. शिक्षणाची संधी मिळालेल्या मुली स्वतःला सिद्ध करतात. साक्षी मलिक चे उदाहरण आपण पाहिले तिने भारताला ऑलम्पिक मध्ये पारितोषिक मिळवून दिले. मुली भारताला अधिक उंचीवर घेऊन जाऊ शकतात. आज मुली कोणत्या क्षेत्रामध्ये कमी नाहीत. त्यांना पाठबळ मिळाले तर त्या भरारी घेतील. उच्च शिक्षण घेतलेली स्त्री अधिक चांगल्या पगाराच्या नोकरीच्या अपेक्षा करते आणि त्यामुळे ती लेबर मार्केटकडे वळत नाही. बारावीनंतर तीन वर्षे उच्च शिक्षणासाठी दिल्यामुळे विवाहाचे वय वाढते आणि अर्थातच लहान वयात विवाह झाल्यामुळे येणाऱ्या अपेक्षित कौटुंबिक जबाबदाऱ्या आपोआपच दूर होतात. प्राथमिक, माध्यमिक शिक्षणापेक्षा उच्च शिक्षणानंतर नोकरी, स्वतःचा उद्योग सुरू करण्यासाठी संधी अधिक असण्याची शक्यता वाढते. त्यामुळे अधिक आर्थिक संपन्नता येईल आणि कुटुंबाची योग्य काळजी घेणारी सशक्त स्त्री तयार होईल. उच्च शिक्षणामधून सुजाणपण आलेले असते. यातूनच अधिक उत्तम प्रतीचे कौटुंबिक जीवन जगण्याचे सामर्थ्य निर्माण होऊ शकते.

जागतिक महिला दिन साजरा करणे, महिला सबलीकरण यासारखे कार्यक्रम स्त्री सबलीकरणासाठी महत्त्वाचे ठरतात भारतीय संविधानाने शिक्षण या विषयाला विशेष महत्त्व दिले भारतीय समाजात स्त्रियांच्या शिक्षणाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन उदासीन आहे. स्त्रियांचे कार्यक्षेत्र पुरते मर्यादित असावे आणि इतर ठिकाणी त्यांची भूमिका दुय्यम असावी हा परंपरागत दृष्टिकोन या अवस्थेला कारणीभूत आहे. भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर शिक्षणाचा प्रसार वाढला शासकीय आणि खाजगी पातळीवर शाळा महाविद्यालयांची निर्मिती झाली.

संदर्भ

१. भारतीय समाजातील महिलांचे स्थान. देसाई नी.रा., पॉपुलर प्रकाशन, मुंबई.
२. विद्युत भागवत पुणे.
३. महिला सबलीकरण स्वरूप व समस्या. गोटे-गव्हाणे शुभांगी, वरद पब्लिकेशन, औरंगाबाद.
४. आजचे शिक्षण आजच्या समस्या. पाटील लीला व कुलकर्णी विश्वंभर, विद्या प्रकाशन, पुणे.
५. भारतीय स्त्री जीवन-ग्रामीण स्त्री मुक्तीच्या शोधात. पाटील लीला, मेहता पब्लिकेशन हाऊसिंग, पुणे.
६. स्त्री पुरुष तुलना. ताराबाई शिंदे, संपादक नागनाथ कोत्तापल्ले, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद.
७. लोकसत्ता वर्तमानपत्र
८. इंटरनेट
९. The position of Women in Hindu civilization, Altekar A.S.
१०. Status of Women, H.K.Sekhon

कामाच्या ठिकाणी महिलांच्या समस्या

सारिका देवराव हानवते

प्रास्ताविक:-

कामाच्या ठिकाणी महिला (समस्या)

120 वर्षांच्या कालावधीत महिला कामगाराची ओळख नाटकीयरित्या बदलली आहे. 1820 पासून, युनायटेड स्टेट्समध्ये औद्योगिकीकरण सुरू झाल्यानंतर , 1940 पर्यंत, सरासरी महिला कर्मचारी तरुण आणि अविवाहित होती. विवाहित असल्यास, घराबाहेर काम करणारी स्त्री बहुधा गरीब आणि आफ्रिकन अमेरिकन असायची. 1940 ते 1970 पर्यंत, तथापि, विवाहित स्त्रिया महिला श्रमशक्तीचा सर्वात मोठा घटक बनल्या. फायदेशीर नोकरी करणाऱ्या, गोऱ्या मध्यमवर्गीय महिलांची संख्याही झपाट्याने वाढली.1920 मध्ये 23.6 टक्के श्रमिक महिला होत्या आणि 15 वर्षांपेक्षा जास्त वयाच्या 8.3 दशलक्ष स्त्रिया घराबाहेर काम करत होत्या. 1930 पर्यंत कामगार दलातील महिलांची टक्केवारी 27 पर्यंत वाढली आणि त्यांची संख्या 11 दशलक्ष झाली. पहिल्या महायुद्धाने (1914 - 1918) अर्थव्यवस्थेच्या नवीन क्षेत्रांमध्ये महिलांच्या रोजगाराचा विस्तार केला आणि 1920 पर्यंत, 25.6 टक्के नोकरदार महिलांनी व्हाईट कॉलर ऑफिस-कर्मचारी नोकऱ्यांमध्ये, 23.8 टक्के उत्पादनात, 18.2 टक्के घरगुती सेवेत आणि 12.9 टक्के महिलांनी काम केले . शेती मध्ये टक्के. महाविद्यालयीन शिक्षण घेतलेल्या महिलांच्या पहिल्या पिढीने 1920 च्या दशकात व्यवसायात प्रवेश केला, तेव्हा त्यांना केवळ शिक्षण आणि सामाजिक कार्य यासारख्या "महिलांचे व्यवसाय" वाढवण्याच्या संधी मिळाल्या., आणि औषध, नर्सिंग आणि बालरोगशास्त्रात. कारखान्यांमध्ये, 1920 मध्ये फेडरल करारावर पुरुष कारखाना कामगार 40 सेंट प्रति तासाने सुरू झाले, तर महिला 25 सेंटने सुरू झाल्या.

महिला ब्युरो, जून 1920 मध्ये कॉंग्रेसने मंजूर केलेली नवीन फेडरल एजन्सी, उद्योगातील महिलांच्या परिस्थितीचा अहवाल देण्याचे आणि काम करणाऱ्या महिलांच्या कल्याणासाठी प्रोत्साहन देण्याचे आरोप होते. वुमेन्स ट्रेड युनियन लीग (WTUL) ने 1920 च्या दशकात महिलांच्या कामगार परिस्थिती सुधारण्यासाठी संघर्ष केला. डब्ल्यूटीयूएलने असा युक्तिवाद केला की बाल वाहक म्हणून महिलांच्या विशेष स्थानावर आधारित संरक्षणात्मक कायद्याचा वापर महिला कामगारांविरुद्ध काही नोकऱ्यांमध्ये प्रवेश प्रतिबंधित करून केला जाऊ नये.

महिला मजुरांनी जास्त तास काम केले आणि महिला ब्युरो आणि डब्ल्यूटीयूएल या दोघांनीही कमी कामाच्या दिवसांसाठी संघर्ष केला. 1920 च्या दशकाच्या सुरुवातीस पाच राज्यांव्यतिरिक्त सर्व राज्यांनी 10-तास दिवस/50-तास आठवड्यातील कामाचे वेळापत्रक कायम ठेवले; त्या पाच जणांनी 54 तासांच्या कामाचा आठवडा स्वीकारला. महिलांसाठी कामाची परिस्थिती सुधारण्याचे प्रयत्न कामगार आणि व्यावसायिक यांच्यासोबत पत्नी आणि आईच्या भूमिका एकत्र करण्याबाबत समाजाच्या द्विधातेमुळे सातत्याने कमी होत गेले.

द ग्रेट डिप्रेशन (1929 - 1939) ने यूएस कामाच्या ठिकाणी महिलांच्या भूमिकेत फारसा बदल केला नाही. 1930 च्या जनगणनेनुसार जवळपास अकरा दशलक्ष स्त्रिया, किंवा देशातील सर्व महिलांपैकी 24.3 टक्के, लाभदायकपणे काम करत होत्या. या प्रत्येक दहापैकी तीन नोकरदार महिला घरगुती किंवा वैयक्तिक सेवेत होत्या. व्यावसायिक महिलांपैकी तीन चतुर्थांश शाळा शिक्षिका किंवा परिचारिका होत्या. सर्वात जास्त स्त्रिया घरातील सेवेत लिपिक कामगारांसोबत काम करत राहिल्या. 1940 मध्ये प्रत्येक दहा महिला कामगारांपैकी तीन कारकुनी किंवा विक्रीच्या कामात होत्या, दोन कारखान्यात होत्या, दोन घरगुती सेवेत होत्या, एक व्यावसायिक होती - एक शिक्षिका किंवा परिचारिका —आणि एक सेवा कर्मचारी होता. नैराश्याच्या काळात स्त्रिया पुरुषांच्या तुलनेत दुप्पट

दराने कामगारांमध्ये प्रवेश करतात - मुख्यत्वे कारण नियोक्ते त्यांना कमी वेतनावर कामावर घेण्यास इच्छुक होते. तथापि, संघटित उद्योगांमध्ये महिलांनी चांगले काम केले. ऑटोमोबाईल उद्योगातील सर्व कामगारांपैकी 7 टक्के आणि इलेक्ट्रिकल उद्योगातील सर्व कामगारांपैकी 25 टक्के महिला आहेत. एकात्मिक इंटरनॅशनल लेडीज गारमेंट वर्कर्स युनियनचे 200,000 सदस्य होते आणि ते हार्लेममधील प्रेसर्ससाठी दर आठवड्याला 45 ते 50 या उच्च वेतनावर सुरक्षित होते. पण असा पगार हा अपवाद होता, नियम नाही.

उद्देश/ गृहितकः-

१) व्याख्या

२) महिला समस्या व प्रकार

३) महाराष्ट्र शासनाने केलेल्या उपाययोजना

४) महिला समस्या जनजागृती

१) व्याख्या:-

सार्वजनिक व्याख्या :- कामाच्या ठिकाणी छळवणूक म्हणजे वैयक्तिक कामगार किंवा कामगारांच्या गटाला निर्देशित केलेले अपमानास्पद किंवा धमकावणारे वर्तन.

"मोबिंग":- "कामाच्या ठिकाणी गुंडगिरी", "कामाच्या ठिकाणी गैरवर्तन", "कामाच्या ठिकाणी आक्रमकता", "कामाच्या ठिकाणी विनयभंग" आणि "कामाच्या ठिकाणी गैरवर्तन" हे सर्व एकतर समानार्थी आहेत किंवा कामाच्या ठिकाणी छळवणुकीच्या श्रेणीशी संबंधित आहेत.

२) महिला समस्या व प्रकार:-

स्त्री ही आई, बहीण, पत्नीची भूमिका पार पाडत कौटुंबिक जबाबदारी समर्थपणे पेलत असते. पुरुषप्रधान संस्कृतीत स्त्रिया पुरुषांवर अवलंबून असल्याने त्यांना स्वतःचा निर्णय घेण्याचा फारसा अधिकार नाही. त्यामुळे आजही त्यांचे स्थान नगण्यच असल्याने त्यांच्यावर अन्याय, अत्याचार होताना दिसतो. आधुनिक काळात त्यांना राजकीय, प्रशासकीय व व्यवस्थापन क्षेत्रात पुरुषांच्या बरोबरीने संधी मिळाली पाहिजे, तरच त्यांचा आर्थिक दर्जा सुधारेल व राष्ट्राच्या प्रगतीत त्यांचे योगदान वाढेल. प्रत्येक स्तरातील महिलांच्या समस्या वेगवेगळया आहेत. तरी सर्वसाधारण समस्यांचा विचार केला तर पुढील प्रमाणे समस्याची वर्गवारी करता येईल. कौटूबिंक हिंसाचार, सामाजिक हिंसाचार, शिक्षणाच्या समस्या, आरोग्याच्या समस्या इ.

कौटूबिंक हिंसाचार

महिलांना त्यांच्या लग्नानंतर अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते या प्रकारातील समस्या ह्या ग्रामीण व शहरी भागात वेगवेगळया असू शकतात तसेच वेगवेगळया पातळीवरील असू शकतात. सध्या आपण विज्ञान-तंत्रज्ञानासारख्या उच्च क्षेत्रात प्रगती केली, पण आजही आपले विचार खालच्या दर्जाचे आहेत. मुलगा न झाल्यास मुलगी झाल्यास आई-वडील शोक करतांना दिसतात. महिलांना त्यांच्या मर्जी विरुद्ध गर्भ लिंगनिदान करायला लावतात व मुलगी असेल तर त्या महिलेला दोष दिला जातो. ज्याच्या पदरी पाप त्याला मुली आपोआप हिच भावना लोकांच्या मनात आहे. म्हणूनच स्त्री भ्रूणहत्या मोठ्या प्रमाणावर होत आहे. कौटूबिंक हिंसाचारात हुंडाबळी, माहेरून पैसे आणण्यासाठी मारहाण, मुले झाले नाहीत किंवा फक्त मुलीच झाल्या म्हणून शारीरिक त्रास, व्यसनी पती असल्याने संपूर्ण कुटुंबाची जबाबदारी, इ. या समस्या कुटुंबाच्या दबावामुळे सर्वांसमोर येत नाही व पोलिसात तक्रार दिली जात नाही.

सामाजिक हिंसाचार

या प्रकारात समाजाकडून विविध प्रकारांनी महिलांना त्रास दिला जातो. यात छेडाछेड, विनयभंग, बलात्कार असे मुद्दे येतात. एकतर्फी प्रेमातून केला जाणारा असिड हल्ला, चाकू हल्ला. तसेच ऑफीस मध्ये काम

करणाऱ्या महिलांना बऱ्याच वेळा छेडाछेडीला तोंड द्यावे लागते. या सगळयामागे पुरुषाच्या लेखी बाईचे असलेले दुय्यम स्थान, तिच्यावर त्याने प्रस्थापित केलेला मालकीहक्कच कारणीभूत आहे. समोरची व्यक्ती म्हणजे स्त्री ही आपल्या मालकीची वस्तू असल्याने तिच्यावर अन्याय, अत्याचार करणे सहज शक्य आहे, असे पुरुषाला वाटत राहते. ती प्रतिकार करू शकणार नाही असे गृहीत धरूनच पुरुषांकडून एवढी हिंमत होते. स्त्रियांवरील अत्याचाराच्या घटना घडल्यावर त्याचे पडसाद वेगवेगळया स्तरांवर उमटतात. अगदी रस्त्यांपासून संसदेपर्यंत. पण त्या घटना होऊ नयेत म्हणून जनजागृती मात्र कमीच होते.

शिक्षणाच्या समस्या

महिला ह्या शिक्षणाच्या क्षेत्रात आजही मागे आहेत. आजही ग्रामीण भागात शिक्षणासाठी पाठवले जात नाही. मुलींना शिकून काय करायचं हाच विचार आपल्या समाजत रुजला आहे. पण महिलांना शिक्षण दिले तर त्या आपल्या कुटुंबा बरोबरच देशाचा विकास करू शकतात. एक महिला शिकली तर एक कुटुंब शिकते. महिलांसाठी सरकारने विविध शैक्षणिक योजना आणल्या आहेत पण जो पर्यंत समाजाची मानसिकता बदलत नाही तो पर्यंत त्या योजनांचा फायदा महिलांना मिळणार नाही. महिला फक्त चूल आणि मूल यासाठी या मानसिकतेतून आता समाजाने बाहेर पडले पाहिजे.

आरोग्याच्या समस्या

भारतातल्या दर दोन महिलांमागे एक महिला कसल्या ना कसल्या अशक्तपणाच्या तक्रारीने ग्रस्त आहेत. ३५ टक्के महिला गंभीर स्वरूपाच्या अशक्त आहेत तर १५ टक्के महिलांना कमी गंभीर स्वरूपाच्या अशक्ततेचा त्रास आहे. महिलांसाठी पुरेशा वैद्यकीय सोयी उपलब्ध नसल्यामुळे त्यांच्या-मध्ये ही समस्या निर्माण झाली असल्याचे मत काही महिला डॉक्टरांनी व्यक्त केले आहे. महिलांच्या जीवनात आरोग्य हा शेवटच्या प्राधान्याचा विषय असतो. लहान-मोठ्या आजारासाठी बायकांनी डॉक्टरकडे जाण्याची गरज नसते, असे सरसकट मानले जाते. त्यामुळे त्यांचे हे लहान-मोठे आजार बघता बघता मोठे होतात आणि गंभीर स्वरूप धारण करतात.

विशेषत:

कर्करोगाच्या बाबतीत ही गोष्ट लक्षात येते. कितीही त्रास होत असला तरी तो सहन केला पाहिजे, ही महिलांची मानसिकता असल्यामुळे त्या कर्करोगाच्या पहिल्या अवस्थेतील त्रास तसाच अंगावर काढतात आणि जेव्हा त्या तपासण्यासाठी म्हणून डॉक्टरकडे जातात तेव्हा कर्करोग पुढच्या अवस्थेत गेलेला असतो. भारतात महिलांमध्ये गर्भाशयाच्या कर्करोगाचे प्रमाण जास्त आहे. त्यामागे त्यांच्याकडे होणारे दुर्लक्ष हेच कारण आहे. भारतात सध्या कुपोषित बालक आणि अशा कुपोषित बालकांचे अवेळी होणारे मृत्यू ही मोठी गंभीर समस्या मानली जात आहे आणि त्यावर भरपूर चर्चा होत आहे. परंतु महिलांमधील कुपोषण ही काही कमी गंभीर समस्या आहे असे नाही.

3)महिलांच्या सुरक्षिततेसाठी महाराष्ट्र शासनाने केलेल्या उपाययोजना

शासनाने केलेल्या उपाययोजना पुढीलप्रमाणे:-

• महिला अत्याचार प्रतिबंधक विभाग (PAW) :

महाराष्ट्र (गृहविभाग) शासन निर्णय क्र. पी.पी.ए.१३९४/५/पोल-८ दिनांक २९/०९/१९९५ अन्वये महाराष्ट्र राज्य पोलीस मुख्यालय याठिकाणी महिला अत्याचार प्रतिबंधक विभागाची प्रथमतः स्थापना करण्यात आली. सध्या हा विभाग राज्य गुन्हे अन्वेषण विभाग संगम ब्रिज पुणे याठिकाणी कार्यरत आहे. विशेष पोलीस महानिरीक्षक दर्जाचे अधिकारी या विभागाचे प्रमुख आहेत.

• महिला पोलीस कक्ष (महिला सहायता कक्ष):

महाराष्ट्र राज्यामध्ये महिलाविरूध्द गुन्हयास प्रतिबंध करणे, गुन्हे उघडकीस आणणे व गुन्हयांचा

तपास करणे इ. कामे संबंधीत पोलीस ठाण्याकडून केले जातात. महिलाविरूध्द प्रकरणे हाताळण्यासाठी सर्व पोलीस ठाण्यामध्ये महिला पोलीस कक्षाची निर्मिती करण्याबाबत पोलीस महासंचालक महाराष्ट्र राज्य, यांनी परिपत्रक पारीत केले आहे. महिला पोलीस अधिकारी आणि महिला पोलीस कर्मचारी यांची उपलब्धतेनुसार या कक्षामध्ये नेमणूक करण्यात आली आहे. आज पावेतो एकूण ९७५ महिला पोलीस कक्ष स्थापन करण्यात आले आहेत.

• महिला सुरक्षा समिती

राज्यातील सर्व पोलीस ठाण्यात व ४५ पोलीस घटकांच्या मुख्यालयात महिला सुरक्षा समिती स्थापन करण्यात आल्या आहेत. या समितीव्दारे संघर्षगस्त महिलांना कायदेविषयक सहाय्यता मिळवून देण्याकरिता पोलीसांच्या मध्यस्थिने पुर्ण सहकार्य करण्यात येते. या समितीमध्ये महिला डॉक्टर, महिला वकील, महिला प्राध्यापक, सामाजिक कार्यकर्त्या इत्यांदीचा समावेश करण्यात येतो.

• सामाजीक सुरक्षा विभाग

पोलीस मुख्यालयामध्ये सामाजीक सुरक्षा विभाग कार्यरत असून या विभागाकडून महिलावरील अत्याचारासंबंधी गुन्हयांचा तपास करण्यात येतो. सध्या अशा प्रकारचे ३३ विभाग कार्यरत आहेत.

• विशेष समुपदेशन केंद्र (स्पेशल कौन्सेलींग सेंटर):

महाराष्ट्र राज्यात आज पावेतो एकूण ९० विशेष समुपदेशन केंद्र पोलीस ठाण्याच्या आवारात कार्यरत आहेत. अशा केंद्रांना स्वतंत्र्य कार्यालय, प्रसाधनगृह, फर्निचर, दुरध्वनी इत्यादी सर्व सुविधा पोलीस खात्याकडून पुरवण्यात आल्या आहेत. उच्च न्यायालयाच्या निर्देशानूसार हे केंद्र महिला व बाल कल्याण विभागाशी समन्वय साधून काम करते. हे केंद्र विशेष कौटुंबिक वादासंबंधी संघर्षग्रस्त महिलांना सहकार्य करते. शासनाने ५४ नवीन केंद्रास मान्यता दिली आहे.

• बसस्थानकातील मदत केंद्र :

न्यायाधीश धर्माधिकारी समितीच्या शिफारसीनुसार महिला व बालकांच्या अनैतिक व्यापारास आळा घालण्यासाठी बसस्थानकामध्ये मदत केंद्रे स्थापन करण्यात आली आहेत.

• स्त्री भृणहत्या प्रतिबंधक उपाययोजना:

गर्भधारणापूर्व व प्रसुतीपूर्व लिंग निदान तंत्र प्रतिबंधक अधिनियम १९९४ व वैद्यकीय गर्भपात अधिनियम १९७१ या कायद्यांची परिणामकारक अंमलबजावणी करण्याकरिता पोलीस उप अधीक्षक/उप विभागीय पोलीस अधिकारी या दर्जाच्या अधिका-यांची समन्वय अधिकारी (नोडल ऑफिसर) म्हणून नियुक्ती करण्यात आली आहे.

• हेल्पलाईन:

संकटात असणा-या महिलांना मदत करण्यासाठी मुंबई, ठाणे आणि नवी मुंबई या पोलीस घटकांमध्ये टोल फ्रि हेल्पलाईन क्र.१०३ व उर्वरीत महाराष्ट्रासाठी टोल फ्रि हेल्पलाईन क्र. १०९१ सुरू करण्यात आली आहे.

• विशेष बाल सहायक पोलीस पथक आणि बाल कल्याण अधिकारी (स्पेशल ज्युवेनाईल युनिट अॅन्ड चाईल्ड वेल्फेअर ऑफिसर):

सघर्षग्रस्त मुलांची काळजी घेण्यासाठी व त्यांचे संरक्षण करण्यासाठी महाराष्ट्रातील सर्व जिल्हयांमध्ये बाल कल्याण समिती (चाईल्ड वेल्फेअर कमिटी) आणि बाल न्यायमंडळ (ज्युवेनाईल जस्टीस बोर्ड) स्थापन करण्यात आले आहेत. राज्यातील सर्व ४५ पोलीस घटकामध्ये विशेष बाल सहायक पोलीस पथक स्थापन करण्यात आले असून १०२८ पोलीस ठाण्यामध्ये बाल कल्याण अधिका-याची नियुक्ती करण्यात आली आहे.

• लैंगीक अपराधापासून मुलांचे संरक्षण अधिनियम २०१२:

या कायद्यान्वये गुन्हे दाखल करण्याचे प्रशिक्षण पोलीस अधिका-यांना देण्यात आले असून १५२ कार्यशाळा आयोजीत करून १७०५ पोलीस अधिकारी व ४५४८ पोलीस कर्मचा-यांना या कायद्याची परिमणामकारक अंमलबजावणी करण्याबाबत प्रशिक्षण देण्यात आले आहे.

• कौटुंबिक हिंसाचार अधिनियम २००५:

महिलांचे कौटुंबिक हिंसाचारापासून संरक्षण करण्यासाठी हा कायदा अंमलात आणण्यात आला आहे. महिला व बाल कल्याण विभागाने नियुक्त केलेले 'संरक्षण अधिकारी' (प्रोटेक्शन ऑफिसर) या कायद्याची अंमलबजावणी करतात.

• विशेष आणि जलदगती न्यायालय:

महिला अत्याचारासंबंधी गुन्हयांचा जलद गतीने निपटारा करण्यासाठी अहमदनगर, अकोला, अमरावती, औरंगाबाद, बुलढाणा, बीड, जळगाव, नागपूर, यवतमाळ, ठाणे, पुणे आणि कोल्हापूर या ठिकाणी विशेष न्यायालये कार्यरत आहेत. महिला आणि मानसिक विकलांग मुलीवरील अत्याचारासंबंधी गुन्हयांचा निपटारा करण्यासाठी २५ जलदगती न्यायालये प्रस्तावित आहेत.

• हुंडाबळी प्रतिबंधक कारवाई:

महाराष्ट्र शासन निर्णय क्र. डी.पी.ए.-१०८३/८०५१९/सी.ए.-३ दिनांक २९/०१/१९८५ अन्वये महाराष्ट्रातील प्रत्येक जिल्हयामध्ये जिल्हा दक्षता कक्ष स्थापन करण्यात आले आहेत. जिल्हा अधिकारी या कक्षाचे अध्यक्ष असून पोलीस अधीक्षक, समाज कल्याण अधिकारी, वकील, महिला वैद्यकीय अधिकारी, स्थानिक महाविद्यालयाचे प्राचार्य, सामाजीक कार्यकर्ते आणि महिला संघटनांचे सभासद या कक्षामध्ये काम करतात. या कक्षाची मिटींग दर तीन महिन्यानी जिल्हाधिकारी आयोजीत करतात.

• कामाच्या ठिकाणी तक्रार कमिटी (तक्रार निवारण समिती):

सर्वोच्च न्यायालय नवी दिल्ली यांच्या न्यायनिर्णयातील मार्गदर्शक तत्वे (विशाखा जजमेंट) विचारात घेऊन ४५ पोलीस घटकांच्या मुख्यालयात व राज्य गुन्हे अन्वेषण विभाग पुणे येथे या समित्या स्थापन करण्यात आल्या आहेत. महिला पोलीस अधिकारी/कर्मचारी व पोलीस कार्यालयात कार्यरत असणा-या मंत्रालयीन महिला कर्मचारी यांच्या कामाच्या ठिकाणी होणा-या लैंगीक छळाची प्रकरणे या समितीकडून हाताळण्यात येतात.

• महिलांच्या तक्रारीबाबत पोलीसांची संवेदनशीलता:

महाराष्ट्र पोलीस अकादमी नासिक याठिकाणी पोलीसांच्या पायाभूत अभ्यासक्रमामध्ये महिला व मुलांवरील अत्याचार व लैंगीक गुन्हे याबाबतच्या कायद्यांचा समावेश करण्यात आला आहे.

• न्यायाधीश धर्माधिकारी समिती :

महिलावरील अत्याचाराच्या गुन्हयास आळा घालण्यासाठी शासनाने निवृत्त न्यायाधीश श्री. चंद्रशेखर धर्माधिकारी यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती स्थापन केली आहे. या समितीने तीन अंतरीम अहवाल सादर केले असून पहिल्या दोन अहवालातील सूचनांची अंमलबजावणी पोलीस खात्याकडून करण्यात येते आणि तिस-या अहवालातील सूचनांची अंमलबजावणी विचाराधीन आहे.

• अनैतिक व्यापार विरोधी कक्ष (ॲन्टी ह्यूमन ट्राफिकींग सेल):

अनैतिक व्यापाराच्या विविध समस्या तत्परतेने, परिणामकारक व जलदगतीने सोडवण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने राज्य गुन्हे अन्वेषण विभागाच्या अधिपत्याखाली अनैतिक व्यापार विरोधी कक्ष दिनांक ३१/०३/२००८ रोजी स्थापन केला आहे. तसेच विशेष पोलीस महानिरीक्षक (म.अ.प्र.वि.) गुन्हे अन्वेषण विभाग

म.रा.पुणे यांची महाराष्ट्र राज्याचे समन्वय अधिकारी म्हणून नियुक्ती केली आहे.

महाराष्ट्र राज्यामध्ये १२ अनैतिक व्यापार विरोधी पथके स्थापन करण्यात आली असून मुंबई, ठाणे शहर, ठाणे ग्रामिण, पुणे, सांगली, नागपूर, अहमदनगर, नवी मुंबई, सोलापूर शहर, बीड, कोल्हापूर आणि यवतमाळ या जिल्हयांमध्ये ही पथके पुर्णतः कार्यरत आहेत. प्रत्येक पथक २ अशासकीय संघटना (एन.जी.ओ.) आणि महिला व बाल कल्याण अधिकारी यांचेशी निगडीत ठेवण्यात आले असल्याने ते अनैतिक व्यापाराचा बिमोड करण्यास कटीबध्द आहेत. त्यांना पायाभूत सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आल्या असून ते सुटकेची कारवाई (रेस्क्यू ऑपरेशन्स) करण्यात अग्रस्थानी आहेत. ही पथके स्थापन झाल्यापासून वेगवेगळी रेस्क्यू ऑपरेशन्स घडवून आणली आहेत व पीडितांची सुटका करून तस्करांना अटक करण्यात आली आहे. महाराष्ट्रात पोलीस आयुक्तालयातील समाजसेवा शाखेमध्ये व जिल्हयातील गुन्हे शाखेमध्ये कार्यरत असणारे पोलीस निरीक्षक अनैतिक व्यापार विरोधी 'विशेष पोलीस ऑफिसर' म्हणून जाहीर करण्यात आले आहेत.

४) **महिला समस्या जनजागृती:-**

आंतरराष्ट्रीय महिला दिन साजरा करण्याचे सर्वात मोठे उद्दिष्ट म्हणजे महिला आणि पुरुषांमध्ये समानता निर्माण करण्यासाठी जागरूकता आणणे, तसेच महिलांना त्यांच्या हक्कांविषयी जागरूक करणे. यासाठी एवढेच म्हणेन की, सामर्थ्याची ओढून ये नवी झालर, स्त्री शक्तीचा होऊ दे पुन्हा एकदा जागर !!"OPEN IN APPमागेपुढे

International Women's Day Speech : जागतिक महिला दिनाचे मराठी भाषण

International Women's Day Speech

रोहन जुवेकर:- 08,Women'marathi : दरवर्षी 8 मार्च रोजी जागतिक महिला दिन अर्थात आंतरराष्ट्रीय महिला दिन साजरा केला जातो. यंदा हा दिवस बुधवार 8 मार्च 2023 रोजी आहे.

जागतिक महिला दिनाचे मराठी भाषणथोडं पण कामाचंजागतिक महिला दिनाचे मराठी भाषणप्रत्येक यशस्वी व्यक्तीच्या पाठीशी महिला ही असतेचस्त्री म्हणजे मातृत्व, स्त्री म्हणजे कर्तृत्व

International Women's Day Jagtik mahila din bhashan marathi, :

दरवर्षी 8 मार्च रोजी जागतिक महिला दिन अर्थात आंतरराष्ट्रीय महिला दिन साजरा केला जातो. यंदा हा दिवस बुधवार 8 मार्च 2023 रोजी आहे. महिला दिनानिमित्त अनेकदा शाळेत वक्तृत्व स्पर्धा (भाषण स्पर्धा), निबंध स्पर्धा यांचे आयोजन केले जाते. या स्पर्धेत महिला दिनाशी संबंधित माहितीचा आपण उपयोग करू शकता. यासाठीच हे जागतिक महिला दिनाचे मराठी भाषण… उदा.

अधिक वाचा :

आंतरराष्ट्रीय महिला दिनी माई, ताईला द्या शुभेच्छा
ज्याला स्त्री आई म्हणून कळली, तो जिजाऊचा शिवबा झाला
ज्याला स्त्री बहिण म्हणून कळली तो मुक्ताईचा ज्ञानदेव झाला
ज्याला स्त्री मैत्रीण म्हणून कळली तो राधेचा श्याम झाला
ज्याला स्त्री पत्नी म्हणून कळली तो सीतेचा राम झाला.

प्रत्येक यशस्वी व्यक्तीच्या पाठीशी महिला ही असतेच. अशा या नारीशक्तीला मानाचा मुजरा. मान्यवर, गुरुजन वर्ग, उपस्थित विद्यार्थी मित्र आणि माझ्या मित्र मैत्रिणी शिवरायांच्या स्वराज्य स्थापन करण्यामागील प्रेरणा असणाऱ्या माता जिजाऊ, स्वातंत्र्याची चेतना देणाऱ्या राणी लक्ष्मीबाई आणि स्त्री शिक्षणासाठी झटणाऱ्या क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले या सर्व स्त्रियांच्या कार्याला वंदन करून मी माझ्या भाषणाला सुरुवात करतो.

"स्त्री म्हणजे वात्सल्य, स्त्री म्हणजे मांगल्य"

"स्त्री म्हणजे मातृत्व, स्त्री म्हणजे कर्तृत्व"

दरवर्षी 8 मार्च रोजी जागतिक महिला दिन अर्थात आंतरराष्ट्रीय महिला दिन साजरा केला जातो. हा दिवस प्रत्येक महिलेसाठी सन्मानाचा, अभिमानाचा आणि आनंदाचा दिवस आहे.

इतिहासात डोकावलात तर मार्च 1908 मध्ये न्यूयॉर्कमध्ये वस्त्रोद्योगातील हजारो महिला कामगारांनी रूटगर्स चौकात जमून ऐतिहासिक निदर्शने केली. दहा तासांचा दिवस आणि कामाच्या जागी सुरक्षितता या मागण्या केल्या. नंतर 1910 मध्ये कोपनहेगन येथे भरलेल्या दुसऱ्या आंतरराष्ट्रीय समाजवादी महिला परिषदेत अमेरिकेतील स्त्री कामगारांनी केलेल्या आंदोलनाच्या स्मरणार्थ हा दिवस जागतिक महिला दिन म्हणून स्वीकारण्याचा ठराव झाला. यानंतर दरवर्षी 8 मार्च हा दिवस जागतिक महिला दिन अर्थात आंतरराष्ट्रीय महिला दिन म्हणून साजरा करण्यास **International Women's Day 2023 : 'या' थीमवर साजरा होणार वर्ष 2023 चा महिला दिवस:-**

International Women's Day 2023 : 'या' थीमवर साजरा होणार वर्ष 2023 चा महिला दिवस

आंतरराष्ट्रीय महिला दिन हा महिलांच्या हक्क चळवळीचा एक केंद्रबिंदू आहे. जो लैंगिक समानता, पुनरुत्पादक अधिकार आणि महिलांवरील हिंसा आणि अत्याचार यासारख्या समस्यांकडे लक्ष वेधतो. यावर्षी युनायटेड नेशन्सच्या आंतरराष्ट्रीय महिला दिनाची थीम 'डिजिटॉल: लैंगिक समानतेसाठी नवकल्पना आणि तंत्रज्ञान' ही आहे. यंदा 8 मार्च बुधवार रोजी, आंतरराष्ट्रीय महिला दिवस साजरा केला जातो.

निष्कर्ष:-

- महिला साक्षरतेचे प्रमाण वाढवणे.
- महिला सबलीकरण काळाची गरज
- महिला समस्या बाबत समाज कल्याण व जागृती होणे गरजेचे असून महिला चळवळी उभारणी आणि अन्याय थांबवण्यासाठी विचार होणे गरजेचे आहे.
- महिलांच्या अधिकार व कर्तव्य आणि कायदा याबद्दल माहिती हे महत्त्वाचे कारण आहे.
- विचार समिती स्थापन करण्यास भाग पाडतो. कार्यालयीन तक्रार समितीतर्फे आरोपी पुरुष कर्मचार्याची पगारवाढ थांबवणे किंवा शिक्षा तत्त्वावर बदली करणे अशी पावले उचलता येतात. प्रकरण अधिक गंभीर असल्यास ते न्यायालयाकडे सुपूर्द केले जाते व त्या कर्मचार्यावरील आरोप सिद्ध झाल्यास त्याला दोन ते तीन वर्षापर्यंत कारावासही होऊ शकतो.
- महिला सक्षमीकरणाच्या हेतूने नवीन होऊ घातलेल्या कायद्यान्वये अशा प्रकरणांत महिलांनाअधिक संरक्षण व कायदेशीर तरतुदींचा लाभ होऊ शकेल. मात्र, त्यासाठी आस्थापनांनी तक्रारनिवारण समिती स्थापन करणे महत्त्वाचे आहे.
- कार्यालयीन लैंगिक शोषणाकडे काणा डोळान करतात, त्यासाठी दाद मागणे आवश्यक आहे. कार्यालयातील सहकार्यांनी अन्यायाविरोधातएकमेकांना साह्य करणे गरजेचे ठरते. ही वेळ आपल्यावरही येण्याची शक्यता असते, हे लक्षात घ्यायला हवे. यासाठीचे बळ प्रत्येक कर्मचारी महिलेकडे असायला हवे. या कायद्याच्या दृष्टीने महत्त्वाचे म्हणजे कंपनी / कार्यालये/ आस्थापना / कामाच्या ठिकाणी खालील बाबी राबवायला हव्यात.
- आस्थापनेने कार्यालयात महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने न्याय देणे महत्त्वाचे आहे. कार्यालयात असणाऱ्या महिलांना सर्वप्रथम सुरक्षिता आणि काम करावयास चांगले निकोप वातावरण देणे आस्थापनेच्या दृष्टीने महत्त्वाचे ठरते.
- कार्यालयातील एखाद्या व्यक्तीचे वर्तन अयोग्य असेल तर त्याला समज देणे गरजेचेठरते. हे त्या कंपनीच्या आस्थापनेवर प्रश्नचिन्ह निर्माण करणारे ठरू शकते.
- कार्यालयात निरोगी आणि निकोप वातावरण नसेल तर कर्मचारी सातत्याने चिंतेतअसू शकतात वा साशंक

असू शकतात. त्यामुळे कामासाठी पोषक वातावरणदेणे गरजेचे राहते. कार्यालयात एखाद्या महिलेची तक्रार आली तर ही तक्रार तक्रार निवारणसमितीकडे योग्य प्रकारे नोंदवूण घेणे महत्त्वाचे ठरते. तक्रारदाराची तक्रार समजून घ्या, हा कार्यालयातील थट्टेचा विषय होऊ नये याची काळजी घ्या. सुसंवाद हाच कंपनीचा आणि वैयक्तिक प्रगतीचा पाया आहे हे लक्षात ठेवणेआवश्यक आहे. कर्मचार्यांनी कार्यालयात स्वतः चे काही नियम पाळणे गरजेचे ठरते. ते साधारणपणे असे. कामाच्या ठिकाणी सहकार्याने वागा.

- कामाच्या ठिकाणी मैत्रिपूर्ण वातावरण ठेवा. मात्र त्यातही जास्त अघळपघळपणा येऊ देऊ नये.

प्रत्येकाकडे वेगवेगळी कौशल्ये असतात त्यांचा सदोदित आदर करा. कौतुकाचे चार शब्द काढले नाहीत तरी चालतील, पण कुणाला दुखवू नका. आपला मुद्दा योग्य शब्दांत सांगता आला पाहिजे. अन्याय थांबवण्यासाठी याचा विचार करा लैंगिक शोषण खरोखरीच होत आहे का हे सर्वप्रथम तपासून बघा. होत असल्यास ते कशा प्रकारे होत आहे याबद्दल माहिती घ्या. स्वतःला हे प्रश्न विचारा? एखाद्या सहकार्याचे वागणे खूपच अघळपघळ आहे का ? या अशा प्रकारच्या वागण्याला माझे अनुमोदन आहे का?

भारतीय घटनेने प्रत्येक नागरिकाला दिलेले मूलभूत अधिकार असे आहेत-

१) समानतेचा अधिकार

२) स्वातंत्र्याचा अधिकार

३) शोषणाला विरोध करण्याचा अधिकार

४) धार्मिक स्वातंत्र्याचा अधिकार

५) शिक्षण व संस्कृतीचा अधिकार

६) घटनेच्या संवैधानिक संरक्षणाचा अधिकार मात्र अनेक वेळा महिलांच्या बाबतीत या मूलभूत अधिकारांवरच बंधने येताना दिसतात.

महिला याही एक स्वतंत्र व्यक्ती आहेत. भारताच्या नागरिक आहेत आणि घटनेने नागरिक नात्याने तिला दिलेले अधिकार दिले आहेत ते वापरण्यासाठी या अधिक करून देण्याची गरज आहे. आजच्या शिकलेल्या स्वतःला सिद्ध करायला निघालेल्या महिलेला सगळयात महत्त्वाचा अधिकार घटनेने दिला आहे तो म्हणजे समानतेचा अधिकार पुरुषांबरोबर महिलांनाही प्रत्येक क्षेत्रात घटनेनुसार समानतेची संधी आहे. मात्र, या अधिकाराला टाळले जाते वा डावलले जाते, असे आपल्या आजूबाजूला पाहताना आढळते. समान संधीच्या तत्त्वानुसार महिलांना पुरुषांसारखेच काम असेल तर समान वेतनही मिळायला हवे. मात्र हा तिचा हा अधिकारही डावलला जातो. त्यासाठी समान वेतनाबाबतचा अधिकार समजून घेणे आवश्यक ठरते.

- अन्याय झालेल्या स्त्रीयांचे त्यांच्या सहकार्याने त्या व्यक्तीचे व पुरुषाचे म्हणणे गांभीर्याने ऐकायला हवे.
- ग्रामीण व शहरी भागात कामाच्या ठिकाणी सुविधा व जनजागृती या दृष्टीने कार्यक्रम होणे गरजेचे किंवा कार्यक्रम असले जावे.
- महिला तक्रार निवारण केंद्र प्रत्येकी भागात असणे गरजेचे आहे.

संदर्भसूची:-

१) महिला राज्य महिला आयोग, मुंबई.

२) महिला समस्या- अतुल पगार मास्टर ऑफ जनालिझम.

३) बारावी समाजशास्त्र, महाराष्ट्र शासन.

४)अल्बकक- यूनिव्हसिटी ऑफ न्यू मॉस्किटो प्रेस १९०९.

५) रोझेनबर्ग रोझलिंड-लय भारी जीवन विसाव्या शतकातील अमेरिकन महिला.

६) न्यूयॉर्क:-हिल आणि तु जे जे जे. रो रो

मध्ययुगीन भारतातील कर्तबगार महिलांचे कार्य

प्रा. डॉ. साधना बी. जावळे
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, महिला महाविद्यालय, जळगाव

अति प्राचीन काळापासून 12 व्या शतकापर्यंतचा काळ प्राचीन भारत या नावाने ओळखला जातो. 12 व्या शतकापासून अठराव्या शतकापर्यंतचा काळ मध्ययुगीन काळ म्हणून ओळखला जातो. या कालखंडाचे सुलतानशाहीचा काळ, मोगल काळ, मराठा काळ या तीन भागात विभाजन केले जाते. मध्ययुगात स्त्रियांची सामाजिक दशा दिन हिन झाली होती. शिक्षणापासून वंचित राहिल्याने अनेक सामाजिक धार्मिक बंधनात स्त्री जखडली गेली. बालविवाह याच काळात रूढ झाले. कर्मकांड, सतीप्रथा, बाल जरठ विवाह, बहुपत्नीत्व व पुनर्विवाहास नकार याच कालखंडात होता. राज घराण्याशी संबंधित असलेल्या मुली स्त्रिया यांना शिक्षण स्वातंत्र्य असावे, कौटुंबिक आणि सामाजिक जीवनात ध्येयाने पुढाकार घेणाऱ्या आपल्या नेत्र दीपक पराक्रमाने ध्येर्याने नि:सीम देशभक्तीने आणि अपार त्यागाने एक गुण गौरवशाही आदर्श समाजापुढे ठेवणाऱ्या स्त्रिया देखील होत्या. यासंदर्भात मराठा काळातील राजमाता जिजाऊ व पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर यांच्या कार्यकर्तृत्वाचा थोडक्यात आढावा घेणार आहोत.

राजमाता जिजाऊ -

बुलढाणा जिल्ह्यातील सिंदखेडा राजा या गावात राजमाता जिजाबाईंचा जन्म झाला. जिजाऊ ही लखुजी जाधव रावांची एकुलती एक लाडकी, शुभलक्षणी, सर्वगुण संपन्न आणि स्वरूप वान कन्या होती. निजामशाहच्या मध्यस्थीने शहाजी व जिजाबाईंचा विवाह ठरला व मोठ्या समारंभपूर्वक जिजाबाईंचा विवाह शहाजीराजांशी संपन्न झाला. जिजाऊंचे सासर मराठवाड्यातील औरंगाबाद जिल्ह्यातील वेरूळ आहे. भोसले कुळातील शहाजीराजे हे वीर पुरुष होते. जिजाबाई नेहमी शहाजीराजांसोबत राहत असल्याने धावपळीच्या धकाधकीच्या युद्धाच्या जीवनाची खडतर प्रसंगाची त्यांना चांगली जाणीव झाली होती. जाधव आणि भोसले या दोन्ही सर्वश्रेष्ठ क्षत्रिय घराण्याचे संस्कार या कुलीन आणि शालीन स्त्रीच्या हाडामासाशी रुजले होते. संस्काराचे तेज घेऊन शिवाजी राजे जिजाऊंच्या पोटी जन्माला आले. वीर कन्या, वीर पत्नी आपली वीर माता या त्रयोगुनांचा वारसा शिवाजी राजांना मातेकडून लाभला. त्यांचे कार्यकर्तृत्व पुढील काही घटकांनी प्रत्ययास येते.

संस्काररोपण -

शहाजीराजांचे स्वतंत्र राज्याचे स्वप्न आपल्या मुलाकडून पूर्ण व्हावे म्हणून त्यांनी बालपणापासूनच शिवाजींवर संस्कार केले होते. रामायण महाभारत स्वच्छ चरित्र धर्मभावना त्यांनी शिवाजींच्या मनावर रुजवली देवांबद्दल गाढ श्रद्धा शिवाजींच्या मनात निर्माण केली. त्या फक्त कारूण्य मूर्तीच नव्हत्या तर पिताचे कर्तृत्व पार पाडणारी ठाम विचारांची व्यक्ती होती. स्त्री आणि पुरुष या दोन्ही गुणांचा समुच्चय त्यांच्यात होता. जिजाऊने एखाद्या कुशल व कसबी कारागिराप्रमाणे शिवबाला घडवले. धर्म व नीती यांचे जीवनातील महत्त्व त्यांना पटलेले होते.

राम, कृष्ण, अर्जुन, भीम या महापुरुषांच्या कथा सांगून त्यांचे विचार जिजाऊंनी शिवबांच्या मनावर संस्कारित केले. जेव्हा जेव्हा धर्माला ग्लानी येते तेव्हा तेव्हा ईश्वर अवतार होतो आणि धर्माचे रक्षण करतो या गीता वचनानुसार हिंदू धर्माला आलेली ग्लानी दूर करण्याचे कार्य याची शिकवणूक आणि प्रत्यक्ष कार्य करण्याची प्रेरणा शिवबाला जिजाऊने दिली.

रामायण आणि महाभारत या ग्रंथाचा अतिशय सूक्ष्मपणे अभ्यास केल्यामुळे त्यांच्या आचरणात या ग्रंथाचा आदर्श जिजाऊने शिवबांवर हाच सर्वधर्मसमभाव प्रक्षेपित केला. म्हणूनच शिवरायांच्या फौजेत सर्व जाती-धर्माचे लोक होते जिजाऊंनी सर्वधर्मसमभाव संस्काराचे बीजारोपण केले.

प्रशासकीय प्रशिक्षण –

शहाजीराजांना जिजाऊंच्या कर्तुत्वाची पूर्ण जाणीव असल्याने त्यांनी त्यांची रवानगी पुण्याच्या जहागिरीवर केली. जिजाऊंना जहागिरीच्या प्रशासनाची संपूर्ण माहिती होती. जिजाऊंच्या आणि मुस्तदी कारभाऱ्यांच्या तालमीत प्रशासनाचे प्रशिक्षण शिवबाला मिळाले इतकेच नव्हते तर शिवाजी महाराजांच्या अनुपस्थितीत जिजाऊ स्वराज्याचा कारभार पाहताना दिसतात. जिजाऊंच्या प्रशासकीय कार्याचे गुण आणि कसब शिवरायांमध्ये आले.

स्वतंत्र स्वराज्याची स्थापना –

यावनी अत्याचार आणि जुलूम हा स्वतःच्या सासर आणि माहेराच्या मंडळी पर्यंत येऊन पोचला. यातूनच त्यांना स्वतंत्र राज्य स्थापनेची प्रेरणा मिळाली. स्वतंत्र राज्य असल्याशिवाय हा अन्याय दूर होणार नाही असे त्यांना वाटत असे. शहाजीराजांच्या स्वतंत्र राज्याच्या अस यशस्वी प्रयत्नातून स्वतंत्र राज्य निर्मिती ची ज्योत जिजाऊंमध्ये प्रज्वलित झाली. लखुजी जाधव रावांच्या वधातून आणि खेळोजी राज्याच्या पत्नीला बळजबरीने पळवून नेल्याच्या घटनेतून स्वराज्य संस्थापनेची प्रेरणा जिजाऊला मिळाली. जिजाऊ बाल शिवाजींसह पुण्याच्या जहागिरीत रहात असताना जिजाऊंना कर्तृत्व दाखवण्याची संधी मिळाली आणि त्या संधीचा योग्य उपयोग करून शिवाजी महाराजांच्या माध्यमातून जिजाऊने स्वतंत्र राज्याची स्थापना केली.

प्रभावी नेतृत्व -

शिवाजी महाराज पन्हाळगडाच्या वेढ्यात अडकून पडले असताना जिजाऊने स्वतःच्या नेतृत्वात आणि मार्गदर्शनात शाहिस्तेखानाच्या सैन्याचा प्रखरपणे प्रतिकार केला. गनिमी काव्याचा युद्ध पद्धतीने खानाच्या फार मोठ्या सैन्यानिशी लढा दिला आणि स्वराज्याचे रक्षण केले. जिजाऊंना नेतृत्वाची आणि लष्करी डावपेचाची कल्पना होती. म्हणूनच मोठ्या निधीराने त्या मराठ्यांना लढण्याची प्रेरणा देत होत्या. शिवाजी राजांनी अफजलखानाचे शिराला पिंजरा करून राजगडी जिजाऊ साहेबांच्या भेटीसाठी पाठवला. राजगडाच्या बालेकिल्ल्याच्या दरवाजा जवळील कोनाड्यात ते शिर ठेवले जाऊन त्यांची पूजा नैवेद्याची चोख व्यवस्था ठेवली होती. त्यानंतर खानाचे हे शिर प्रतापगडाच्या एका बुरुजाखाली दफन करण्यात आले. आजही अफजलखान बुरुज म्हणून ते ठिकाण ओळखले जाते. जिजाऊंच्या चाचणीवरून खानाच्या शिराची सन्मानपूर्वक व्यवस्था करण्यात आली.

पुण्यश्लोक अहिल्याबाई होळकर

अहिल्यादेवीचा जन्म इ. स. 1725 मध्ये (चौंदी) नगर जिल्ह्यात जामखेड तालुक्यातील मध्ये (चौंदी) या गावी झाला. तेथील माणकोजी शिंदे पाटलांची अहिल्यादेवी मुलगी होती. त्यांच्या आईचे नाव सुशिलाबाई शिंदे असे होते. त्या धार्मिक प्रवृत्तीच्या असल्याने तसेच संस्कार लहानपणापासूनच अहिल्यादेवी वर झाले. इ. स. 1733 मध्ये अहिल्याबाईंचा विवाह मल्हारराव होळकरचे पुत्र खंडेरावांशी इंदोर येथे संपन्न झाला. अहिल्यादेवीची कुशाग्र बुद्धी बघून मल्हार रावांनी अहिल्याबाईस राज्य व्यवहाराचे शिक्षण देण्यास सुरुवात केली.

अहिल्याबाईंच्या कार्यकाळात लढाया आणि कलह कमी प्रमाणात झाले. युद्धासंबंधीची व्यवस्था, तह, परराज्याशी संबंध त्या स्वतः बघत असत. तुकडोजी कडे लष्करी कारभार दिला तरी त्यावर त्या स्वतः देखरेख करीत असत. वेळप्रसंगी त्यांना सल्लादेखील देत असत. मोहिमेच्या वेळी कोणती दक्षता घ्यावी याविषयी त्या दक्ष असत. राजपुतांमधील गृहकलह व सीमातंटे मिटविले. इंग्रजांचा कावा देखील त्या जाणून होत्या. अशावेळी फौजा पाठवून त्याला जागाच्याजागी गारद केले पाहिजे नवाब भोसले सर्वांनी मिळून फिरंग्यांना पराभूत केले पाहिजे असे त्यांना वाटत असे.

असाधारण व्यक्तिमत्व -

अहिल्यादेवीची न्यायव्यवस्था उत्पन्नाची बाब नव्हती. तिच्या निवाड्यावरून औन्दर्य, चातुर्य, व्यवहारज्ञान, नि:पक्षपातीपणा व धर्मविषयक जागृतता स्पष्ट होते. त्यांचे हुकूम मार्मिक असत. तुकोजी व अलीबहादुर उत्तरेस महानदीच्या मदतीस गेले तेव्हा अलीबहादूरची चूल आधी पेटवा मग आपली पेटवावी असे त्यांनी सांगितले. व्यवहारिक सत्ये त्यांच्या जीवनात साकार झाली होती. प्रेमळ वागणुकीमुळे राणी असून लोकमाता बनली. अल्पशिक्षण असूनही धर्मपरायणता. सारासार विवेकबुद्धी. धारणशक्ती, दांडगी स्मरणशक्ती यामुळे कार्य करू

शकली. कपटाला जीवनात थारा दिला नाही. निकाम वृत्ती व परमेश्वरावर अढळ श्रद्धा होती. माणूस जन्माने मोठा होत नाही तर सत्कार्य व आचाराने मोठा होतो हे त्यांनी कर्तृत्वाने दाखवले.

धर्मपरायणता -

अहिल्यादेवींच्या राज्यात कोणताही संप्रदाय, पंथ, धर्म पाळण्यावर बंधन नव्हते. कोणत्याही धर्ममताची कधी हेटाळणी केली नाही. शिवाप्रमाणे राम कृष्णाची मंदिरे बांधली. अनेक मुसलमान फकीर मौलवी यांना घर व जमिनीच्या सनदा वंशपरंपरागत दिल्या. अप्रत्यक्षपणे राज्यात कोणी उपाशी व बेकार राहू नये हा उद्देशही साधला गेला. दानधर्माच्या विशाल छत्राखाली अनाथ अपंगांना आश्रय मिळाला.

कुरुक्षेत्रावर सोने व रुपयांच्या तुला करून गोरगरीब व ब्राह्मणांना वाटून देत. त्यांच्या ओंजळीतून वाहणाऱ्या दानधर्माला कधी खंड पडला नाही. दानात गाय, घोडे, हत्ती, गावे सोने-चांदी, रुपये, अन्न, वस्त्र, पोथ्या यांचा समावेश असे. त्यांच्या काळात प्रत्येकाला आपल्या धर्माप्रमाणे वागण्याची मुभा होती. धर्माच्या नावाने जुलूम जबरदस्ती अन्याय अत्याचार केला नाही. धर्माला वैयक्तिक आचरणाची बाब मानल्याने राज्यात शांतता सुव्यवस्था व समृद्धी होती. राज्य धर्मबळावर चालत नाही तर त्यांच्या सैन्याच्या पाठिंबा हवा आहे हे त्या जाणत असल्याने सैन्याकडे त्यांनी कधी दुर्लक्ष केले नाही.

लोककल्याणकारी कार्य –

अहिल्यादेवींनी आपले संपूर्ण आयुष्य लोक कल्याणकारी व धार्मिक कार्यासाठी वाहून घेतले. संपूर्ण भारत हे त्यांच्या धर्मकारण्याचे क्षेत्र होते. बारा ज्योतिर्लिंगांपैकी पाच ज्योतिर्लिंगांचा जीर्णोद्धार केला. काही शिवालय बांधली. अनेक तीर्थक्षेत्राच्या ठिकाणी प्रवासाच्या मार्गावर अनेक ठिकाणी यांनी छत्री व सदावर्ते चालवली. निवासासाठी धर्मशाळा बांधल्या. तीर्थक्षेत्रांच्या ठिकाणी असलेल्या नद्यांना घाट बांधले. काशी महेश्वर येथील घाट अतिशय प्रेक्षणीय कलात्मक आहे. केदारनाथ भीमाशंकर अशा प्रदेशातही अहिल्यादेवींनी धर्मशाळा व विहिरी बांधल्या. अनेक ठिकाणी अन्यछत्रे चालवली. यात्रेकरांचा प्रवास सुकर व्हावा म्हणून प्रवासांच्या मार्गावर आमराया लावल्या. विश्रांतीसाठी ओटे बांधले. त्यांनी बांधलेली मंदिरे, कुंडे, तलाव आजही चांगल्या स्थितीत आहेत.

भारतातील शेतकऱ्यांचे हित लक्षात घेऊन संपूर्ण भारतात तलाव विहिरी व कुडांची निर्मिती करून लोकांच्या गैरसोयी दूर केल्या. त्यांनी बांधलेल्या अनेक विहिरी आजही गावात पाणीपुरवठा करीत आहे. गुराढोरांना चारा उपलब्ध व्हावा म्हणून राखीव कुरणांची व्यवस्था केली. राज्यात पशु-पक्षांना, गायींना उभी शेती सोडली, मुंग्यांना साखर, माशांना कणकेच्या गोळ्या, व काम करणाऱ्या बैलांना पाणी पाजण्यासाठी रोजाने माणसे लावली. आपल्या राज्यात सूक्ष्म जीवही उपाशी राहू नये याची त्यांनी दक्षता घेतली. गरिबांना मोफत औषध उपचाराची सोय होती. अनाथ गरीब मुलांच्या लग्नासाठी हार्दिक मदत दिली जाई.

मध्ययुगीन कालखंडात स्त्रियांची सामाजिक व राजकीय प्रतिष्ठा बेताची होती. मराठा काळत म्हणजेच शिवकाळात अनेक कर्तबगार स्त्रिया होऊन गेल्या. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी जिजाबाईंच्या रूपाने समस्त स्त्री वर्गाला सन्मान मिळवून दिला. जिजाऊंच्या राष्ट्रीय व मानवीय दृष्टिकोनात लक्षात घेता त्या खऱ्या अर्थाने राष्ट्रमाता होत्या.

पेशवाईत देखील स्त्रियांनी शिवकालीन स्त्रियांचा वारसा चालविला. त्यात अहिल्यादेवी होळकर या होत्या त्यांनी त्यांच्या असामान्य कर्तुत्वाने तर कधी त्यांच्या धार्मिक परायणतेमुळे, दानधर्मामुळे, राज्यकारभारातील लोककल्याणकारी कार्यामुळे इतिहास घडवून अजरामर झाल्या. या दोन्ही कर्तबगार स्त्रिया केवळ १७ व्या व १८ व्या शतकातील इतिहासाची जननी नसून वर्तमान काळ व भविष्यकाळाचे अखंड स्फूर्ती स्थान आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची -

१. प्रा. मदन मार्डीकर - मध्ययुगीन भारताचा इतिहास, (इ. स.1000 ते 1707) विद्या बुक पब्लिशर्स औरंगाबाद जून 1997

२. मा. म. देशमुख - मध्ययुगीन भारताचा इतिहास, विश्वभारती प्रकाशन नागपूर जानेवारी 1998

३. डॉ. अनिल ठाकरे मध्ययुगीन भारताचा इतिहास, प्रशांत पब्लिकेशन जळगाव 1 जानेवारी 2013

४. डॉ. ज्योती लांजेवार भारतीय समाज आणि स्त्री, सुगावा प्रकाशन पुणे 28 मार्च 2005

५. डॉ. एस. ए. बाहेकर राष्ट्रमाता जिजाऊ सौ. राजकमल संतोषराव बाहेकर, जळगाव 12 जानेवारी 1998

६. नीलिमा भावे मराठी स्त्रीची अस्मिता ग्रंथाली ज्ञानयज्ञ मुंबई जुलै 2007

७. डॉ. सुलोचना अ. पाटील मराठ्यांच्या इतिहासातील कर्तबगार स्त्रीया, मंगेश प्रकाशन नागपुर 1997

८. प्रा. डॉ. राम इंगळे- अहिल्याबाई होळकर, विश्वभारती प्रकाशन नागपूर 1994

९. प्रा. आर. एन. पारधी भारतीय स्त्री जीवन व कर्तृत्व, वेदमुद्रा प्रकाशन अमरावती 2005

वर्तमानकालीन भारतीय स्त्रियांचा दर्जा

डॉ. साईनाथ राधेशाम बनसोडे
सहाय्यक प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, महिला कला महाविद्यालय, औरंगाबाद.

सारांश

स्त्री ही मानवी सजीव सृष्टीची जननी आहे. तसेच मानवाच्या उत्पतीचीही ती जननी आहे. त्यामुळे स्त्रीशिवाय पुरुष व पुरुषाशिवाय स्त्री राहणे शक्य नाही. त्या त्यादृष्टिने स्त्री ही दोन्हीकडील कुटुंबाची आधारस्थळ आहे. त्याच्या सहकार्य व समयोजनावरच कुटुंबाचे अस्तित्व आणि विकास निर्भर आहे. भारतीय शासनाने स्त्री-पुरुष समानतेचे तत्व मान्य करून जीवनाच्या कोणत्याही क्षेत्रात प्रवेश करण्याचे स्वातंत्र्य दिले आहे. परिणामी आजच्या वर्तमान स्थितीत स्त्रियांची अतिशय शीघ्रगतीने परिवर्तन होत असतांना दिसून येत आहे.

प्रस्तावना:

भारतीय संस्कृतीत स्त्रियांना फार सन्मान आणि आदराने वागवले जात होते. स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने सर्वच क्षेत्रात कार्य करीत असत. भारतीय समाजात शक्ती, ज्ञान, संपत्ती या सर्वाची अधिष्ठात्री देवता स्त्री आहे. वरिल वर्णनावरून हजारो वर्षापासून स्त्रियांना दुय्यम वागणूक देण्यात अआली होती. त्यामुळे त्यांना अवहेलना, शोषण, अन्याय, अत्याचार इत्यादी गोष्टींना बळी पडावे लागत असे. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर स्त्रियांच्या जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात बदल घडून आले. महिलांचे क्षेत्रही त्याला अपवाद राहिले नाही. परंतु वर्तमान स्थितीत भारतीय स्त्रियांच्या दर्जात अनेक परिवर्तन झाले व परंपरागत दर्जापेक्षा आज स्त्रियांचा दर्जा अधिक चांगला बनला आहे. प्रस्तुत शोधनिंबधात वर्तमानकालीन स्त्रियांच्या कोणकोणत्या दर्जात सुधारणा झाली आहे याविषयक अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

शोध संज्ञा: स्त्री, समाज, वर्तमान, परिवर्तन, दर्जा, स्थिती

संशोधनाची उद्दीष्ट्ये:

भारतीय समाजातील स्त्रियांचा वर्तमान स्थितीतील दर्जा विषयक अभ्यास करणे .

संशोधनाची गृहीतके :

भारतीय स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर स्त्रियांच्या वर्तमानकालीन स्थितीच्या दर्जामध्ये मोठ्या प्रमाणात बदल होऊन सुधारणा झाली.

संशोधन प्रणाली:

प्रस्तुत शोधनिबंध हा संपूर्णपणे दुय्यम तथ्यावर आधारित आहे. दुय्यम तथ्य संकलनासाठी विविध ग्रंथ, मासिके, शोधनिबंध, नियतकालिके, पेपर, इंटरनेट इत्यादींचा वापर करण्यात आला आहे.

(१) स्त्रियांच्या सामाजिक दर्जात सुधारणा:

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर स्त्रियांच्या दर्जात बरीच सुधारणा झाली. त्यांच्यामध्ये सामाजिक जाणिवेची एक नवीन लहर दिसून येते. जी स्त्री एकेकाळी घराच्या बाहेर तर सोडाच पण दरवाजा व खिडकीतून बाहेर वाकून पाहू शकत नव्हती, तिच स्त्री आता घराबाहेर पडून शिक्षण घेऊ लागली. नोकरी करू लागली. अनेक संस्था, संघटनांची सदस्य बनली. अनेक पाठ्यांचे आयोजन करते, क्लबमध्ये जाते, अनेक सामाजिक कार्यक्रमात भाग घेते. आज असे कोणतेही क्षेत्र शिल्लक उरले नाही, ज्यात स्त्री सहभागी होऊ शकत नाही. ती परंपरागत विचारांना दूर लोटून तर्कसंगत आदर्श व मूल्यांना स्वीकारत आहे. पूर्वी समाजात पडदा पद्धती. सती जाण्याची पद्धती होती, यावर विश्वास बसणार नाही, एवढे परिवर्तन झाले आहे. आज स्त्रीकडे आदरयुक्त भावनेने पाहिले जाते. थोडक्यात आपल्याला असे म्हणता येईल की स्त्रियांच्या दर्जा पूर्वीच्या तुलनेत कितीतरी चांगला आहे.

२) स्त्रियांना कुटुंब व विवाहाच्या संबंधात उच्च दर्जा:

कुटुंब आणि विवाहाच्या संबंधात भारतीय स्त्रियांची स्थिती अधिक उन्नत आहे. भारतीय राज्यघटनेने स्त्री-पुरुष समानतेची बांधिलकी व्यक्त करून समता व स्वातंत्र्याला कायद्याचे अधिष्ठान दिले. भारतीय राज्यघटनेचा

अमल सुरू झाल्यावर संसदेने अनेक प्रकारचे विवाहविषयक, दत्तक विधानविषयक, वारसाहक्काबाबत कायदे तयार केलेत. जसे : १ फेब्रुवारी १९७८ पासून विवाहाचे न्यूनतम वय १८ वर्ष करण्यात आले. १९६१ चा हुंडाविरोधी अधिनियमाद्वारे हुंडा घेणे हा गुन्हा समजण्यात येऊ लागला, परंतु व्यावहारिकदृष्ट्या त्याचा विशेष उपयोग झाला नाही. १९५५ चा हिंदू विवाह आणि घटस्फोट कायद्यात धार्मिक आणि अन्य सर्व बंधनांतून दूर विवाह करण्यास मंजुरी दिली. आंतरजातीय विवाह मान्य करण्यात आले. विधवा पुनर्विवाह कायद्याने मान्य केले. स्त्रियांचा अनैतिक व्यापार अथवा वेश्या व्यवसायाला पायबंद घालण्यासाठी अनैतिक व्यापार प्रतिबंधक कायदा १९५६ पारित केला. तिला अर्थार्जनाचे कोणतेही स्वातंत्र्य नव्हते, परंतु वर्तमान युगात तिला सर्व प्रकारचे अधिकार प्राप्त झाले आहेत. तरुणीला आपला वर निवडण्याचा, प्रेमविवाह, आंतरजातीय विवाह करण्याचा अधिकार आहे. आज संयुक्त कुटुंब पद्धतीचा -हास होऊन विभक्त कुटुंबे निर्माण झाली आहेत. त्यामुळे तिला अधिकच स्वातंत्र्य व सन्मान मिळाला आहे. कुटुंबात आता तिची भूमिका दासीची न राहता ती कुटुंबप्रमुखाची सहचारी किंवा सखी बनली आहे.

(३) स्त्रियांच्या शैक्षणिक संबंधात सुधारणा:

शिक्षणाच्या क्षेत्रात तर स्वातंत्र्योत्तर भारतात स्त्रियांची नेत्रदिपक प्रगती झाली. भारतात महात्मा फुले यांनी १८४८ मध्ये स्त्री शिक्षणाला सुरुवात केली, तेव्हापासून स्त्रिया शिक्षणाच्या क्षेत्रात निरंतर समोर जात आहेत. सन १९५१ च्या जनगणनेनुसार दर हजारी केवळ ७९ स्त्रिया शिक्षित होत्या, त्यात निरंतर वाढ होऊन १९८० मध्ये दर हजारी २२५ स्त्रिया शिक्षित होत्या, तर २००१ च्या जनगणनेनुसार स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण शेकडा ५३.७० आहे. आज स्त्रिया वैज्ञानिक, सामाजिक, राजकीय, व्यावसायिक अशा सर्वच प्रकारचे शिक्षण प्राप्त करून घेत आहेत. सरकार सुद्धा स्त्री शिक्षणावर विशेष भर देत आहे. स्त्रियांना मोफत शिक्षण, खाजगी शिक्षण देण्याची सुविधा, शिष्यवृत्ती इत्यादी देऊन शिक्षणाच्या क्षेत्रात स्त्रियांना प्रोत्साहित केल्या जात आहे. त्याचा परिणाम आज प्राचार्य, प्राध्यापक, वकील, डॉक्टर, न्यायाधीश, मंत्री, जिल्हाधिकारी, पंतप्रधान, राष्ट्रपती, महापौर, सरपंच इत्यादी विविध पदांवर काम करीत आहेत. आज असे कोणतेच क्षेत्र शिल्लक ठरले नाही की ज्यात शिक्षणाच्या जोरावर स्त्रीने प्रवेश केला नाही. आज ती राजकारण, समाजकारण, शिक्षण, विज्ञान, साहित्य व शासन ह्या सर्वच क्षेत्रातील उच्च पदे भूषवित आहेत.

(४) स्त्रीयांना उच्च आर्थिक दर्जा:

आर्थिक दृष्टिकोनातूनही आज स्त्रियांचा दर्जा चांगला आहे. ती आज अर्थोत्पादनाच्या बाबतीत पुरुषावर अवलंबून अथवा पुरुषाधीन नाही. विविध क्षेत्रातील उच्च शिक्षण घेऊन पुरुषाएवढेच अर्थोत्पादन करीत आहे. पुरुष व स्त्रिया या दोघांनाही समान कामाबद्दल समान वेतन मिळावे म्हणून समा कायदा १९७६ पारित स्त्रियांना आर्थिक बळ दिले. महाराष्ट्र शासनाने हिंदू वारसा काशात २०.१९९४ ला तुम्ती करून महिलांना वडिलोपार्जित संपत्तीत जन्मतत्वास म्हणून हक्क प्राप्त करून देण्याची तरतूद केली. हा महिलाविषयक कायदा घटनेने केलेल्या तरतुदीचा गमक ठरला. आज भारतात स्त्रिया प्रत्येक व्यवसाय करतांना दिसतात. आज त्या भारतीय प्रशासकीय सेवा अधिकारी आहेत. डॉक्टर, नर्स, पोलिस अधिकारी, न्यायाधीश, व्यवस्थापक, विमानचालक अशा सर्वच क्षेत्रात दिसून येतात व मोठमोठ्या पदावर लठ्ठ पगाराच्या बोकच्या करीत आहेत. आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्र व निर्भर असल्यामुळे आचार-विचाराच्या सुशीनेही त्या स्वतंत्र आहेत. त्यांचे विचार व्यापक व उदार बनले आहेत. पूर्वीसारखी आज तिची आर्थिक कुचंबना होत नाही.

(५) स्त्रियांना राजकीय क्षेत्रात समानता:

स्वातंत्र्यपूर्व काळात स्त्रियांना मतदानाचा व निवडणूक लढविण्याचा कोणताही अधिकार नव्हता. परंतु आज ज्याला १८ वर्ष पूर्ण झाली, अशा स्त्री-पुरुषांना मतदानाचा अधिकार प्राप्त झाला आहे. तिला ग्रामपंचायतपासून तर केंद्र सरकारपर्यंतच्या कोणत्याही उच्चपदस्थ पदासाठी उभे राहता येते, निवडून येता येते.

आज अनेक स्त्रिया नगरपालिका, जिल्हा परिषदा, विधानसभा, लोकसभा येथे निवडून गेल्या आहेत. काही जण मंत्रिपदच नव्हे तर देशाचे सर्वोच्च राष्ट्रपतीपदीही स्त्रिया भूषवित आहेत. तळागाळातील स्त्रियांनाही राजकीय क्षेत्रात संधी मिळावी, म्हणून केलेली ७३ वी घटना दुरुस्ती विशेष महत्वाची ठरली. स्थानिक स्वराज्य संख्यांमध्ये ३३ टक्के आरक्षणाची तरतूद स्त्रियांसाठी करण्यात आल्याने स्त्रियांचा राजकारणातील सहभाग वाढला. अनेक ग्रामपंचायतीचा कारभार सरपंच म्हणून स्त्रिया पाहू लागल्या. अशाप्रकारे आज स्त्रीला सर्वच प्रकारचे राजकीय हक्क मिळाले असून ती राजकारणात पुरुषांच्या बरोबरीने कार्य करीत आहे.

सारांश –

वरील सर्व विवेचनावरून स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारतीय स्त्रियांच्या दर्जा व भूमिकेत मोठी सुधारणा झाली. पाश्चिमात्य शिक्षण आणि आजच्या एकंदरीत वातावरणाचा परिणाम म्हणून स्त्रियांचे कार्यक्षेत्र विस्तारित झाले आहे. नव्या युगाचा तो अपरिहार्य परिणाम आहे असे आपणास म्हणता येईल. परंतु त्याचबरोबर हे सुद्धा खरे आहे की, स्त्री-पुरुष समानतेच्या तत्वाचे व तिच्या गृहबाह्य आर्थिक, सामाजिक, राजकीय कार्याचे भयानक परिणाम पाश्चात्य समाजासारखे भारतीय समाजातही दिसू लागले आहेत. पाश्चात्य समाजातील कुटुंबे उद्ध्वस्त झाली आहेत. त्याचा विपरीत परिणाम तरुण पिढीवर झाला आहे. ते बेबंद, स्वैर व उन्मार्गी बनले आहेत. या सुधारलेल्या पाश्चिमात्य देशात वासनाधिनता, लैंगिक गुन्हे, कुटुंब कलह व घटस्फोट याची प्रचंड प्रमाणात वाढ झाली आहे. हीच बाब भारतीय समाजावरही येऊन ठेपली आहे. आज स्त्रियांच्या अत्याचाराचे प्रमाण वाढले आहे. बलात्कार, अपहरण, हुंडाबळी, शारीरिक व मानसिक यातना, लैंगिक अत्याचार अशा गुन्ह्यांमध्ये प्रचंड प्रमाणात वाढ झाली आहे. एकीकडे स्त्रियांच्या सुधारणेत वाढ झाली म्हणत असतांना दुसरीकडे स्त्रियांच्या हिंसाचाराचे विदारक चित्र दिसतात.

सारांश:

१. अनुसया लिमये,स्त्रीचे समाजजीवनातील स्थान आणि भूमिका
२. डॉ.चंद्रकला हाटे, स्वातंत्र्योत्तर भारतीय स्त्री
३. डॉ.बी.एम.कऱ्हाडे, भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या, पिंपळापुरे प्रकाशन,नागपूर-२०१०
४. प्रा.रा.ना.घाटोळे,भारतीय समाजव्यवस्था,मंगेश प्रकाशन,नागपूर-१९९१
५. लोकराज्य,मासिक,जानेवारी -२०२१

मोगल साम्राज्याची महिला प्रशासक -राणी नूरजहाँ

प्रा. डॉ. सय्यद मुजीब मुसा

इतिहास विभाग प्रमुख, कला महाविद्यालय बिडकीन, ता. पैठण जि. औरंगाबाद.

सारांश :-

इसवी सन १२०६ मध्ये भारतात दिल्ली सुलतानशाही ची स्थापना झाली. १२०६ ते १५२६ पर्यंतचा कालखंड हा दिल्ली सुलतानशाहीचा कालखंड म्हणून ओळखला जातो. या कालखंडात वेगवेगळया पाच घराण्यांनी भारतभूमीवर राज्य केले. इसवी सन १५२६ च्या पहिल्या पानिपतच्या युद्धाने भारतात मोगल सत्तेचा पाया रोवला गेला.

मोगल सम्राट बाबरने भारतात मोगल वंशाची स्थापना केली. बाबर नंतर वेगवेगळे मोगल सम्राट सत्तेवर आले, या मोगल सम्राट यांनी राज्य करत असताना आपल्या घराण्यातील महिलांना विविध राजकीय संधी दिल्या. दिल्ली सुलतानशाहीमध्ये रजिया सुलतानाने चार वर्ष राज्य केले. मोगलांच्या कालखंडात देखील शाही परिवारातील अनेक स्त्रियांनी आपल्या प्रभावा द्वारे राजकारणावर, शैक्षणिक व सामाजिक स्तिथीवरआपल्या कार्याची छाप सोडली होती.प्रस्तुत संशोधन लेखात मोगल वंशातील महाराणी नुरजहाच्या कार्यावर ऐतिहासिक संशोधनाच्या पद्धतीचा अवलंब करून प्रकाश टाकलेला आहे. याकरिता वेगवेगळे प्राथमिक व दुय्यम साधनांचा अवलंब करण्यात आलेला आहे.

मुख्य शब्द:- प्रशासन व्यवस्था. मनसब, नूरजहाँ जूँटा, राजकुमार

प्रस्तावना:

नूरजहाँ (१५७७-१६४५) - मुघल घराण्याच्या इतिहासातील सर्वात प्रभावशाली व राजकारणात भाग घेतलेली महत्वाकांक्षी स्त्री म्हणजे नूरजहाँ होय. जहांगीरच्या वैयक्तिक जीवनावर तिचा खोल प्रभाव पडला आणि तिने त्याच्या साम्राज्यात घटना घडवण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली. तिचे मूळ नाव मेहरुन्निसा होते. ती गियास बेगची मुलगी होती, गियास बेगएक पर्शियन अमीर होते. प्रख्यात शासक शाह ताहमास्प सफावी यांच्या अंतर्गत याझी वजीर म्हणून कार्यरत होते. 1577 मध्ये शासकाच्या मृत्यूनंतर, घियास बेगवर वाईट काळ आला आणि तो उदरनिर्वाहासाठी भारतात आला. त्याच्या कुटुंबात त्याची गर्भवती पत्नी असमत बेगम, दोन मुले आणि एक मुलगी यांचा समावेश होता. तो मलिक मसूद या श्रीमंत व्यापारीच्या ताफ्यात सामील झाला. मेहरुन्निसाचा जन्म कंदाहारमधील एका कारवाँमध्ये झाला. मलिक मसूदने फतेहपूर सिक्री येथे घियास बेगची अकबरशी ओळख करून दिली आणि त्याला ताबडतोब शाही सेवेत घेण्यात आले. तैमुरी घराण्याशी संबंधित नसतानाही तो मिर्झा या नावाने प्रसिद्ध झाला. त्याच्या गुणांमुळे आणि विद्वत्तेमुळे त्याला बढती मिळाली.

१७ व्या वर्षी नूरजहांचा विवाह अली कुली बेग इस्तगुल ऊर्फ शेर अफगाण याच्याशी झाला. पण डॉ. बेनीप्रसाद व डॉ. ईश्वरीप्रसाद हे मध्ययुगिन इतिहासकार म्हणतात, शेरअफगाण याच्या संशयास्पद मृत्यू नंतर १६११ मध्ये झाला व त्याची विधवा पत्नी नूरजहांचा विवाह वयाच्या ३४ व्या वर्षी मोगल सम्राट (सलीम) जहांगीरशी झाला. ह्या घटने पासुन नूरजहाँचा जहांगीरच्या आयुष्यात आणि मुघल राजकारणात प्रवेश झाला. सुरुवातीला तीचे नांव नूरमहल (महालाचा प्रकाश) असे होते पण नंतर नूरजहाँ (जगाचा प्रकाश) याच नावाने ती इतिहासात प्रसिध्द आहे.

नूरजहाचे वडील मिर्झा घियास बेग यांना इतिमादुद दौलाह ही पदवी सोबत 2000 जात आणि स्वारचा मान होता. नूरजहाचा भाऊ अबुल हसन यांना 1611 मध्ये मंत्रिपदावर मीर-ए-सामन म्हणून राजघराण्याचा प्रमुख म्हणून नियुक्त करण्यात आले. सुरुवातीला त्यांना इतिकद खान ही पदवी देण्यात आली होती मात्र तीन वर्षांनी त्यांना असफ खान ही पदवी आणि तीन हजार रुपयांचा वैयक्तिक मानसब देण्यात आली. पंतप्रधान झाल्यावर त्यांची मानसब सहा हजार रुपये करण्यात आली. नूरजहाचे दोन धाकटे भाऊ सेनापती होते, त्यापैकी एक (इब्राहिम खान) 1615 मध्ये बिहारचा राज्यपाल झाला. जहांगीरचा तिसरा मुलगा खुर्रमचा विवाह 1612 मध्ये

असफ खानची मुलगी अर्जमंद बानो बेगमशी झाला. तेव्हापासून, तो प्रिन्स नूरजहाँचा आवडता बनला आणि जहांगीरचा भावी उत्तराधिकारी म्हणून शाही दरबारात तो पटकन प्रसिद्ध झाला. वर नमूद केल्याप्रमाणे, राजकुमार खुर्रमसह राणी आणि तिचे नातेवाईक नूरजाहा जनता म्हणून ओळखले जाऊ लागले, ज्यांनी राज्याची जास्तीत जास्त सत्ता आपल्या हातात घेतली होती. याव्यतिरिक्त, असंख्य मित्र, प्रियजन आणि परिचितांना उच्च नागरी आणि लष्करी पदांवर बढती देण्यात आली. राणीचा आवाज आणि संकेत यांना ते नेहमी सावध असायचे. फ्रान्सिस्को पेलसार्ट यांनी निरीक्षण केले की, दरबारातील कोणताही निर्णय नूरजहा घेत होती. कोणाला कोणत्या पदावर नियुक्त करणे किंवा पदावरून काढून टाळण्याचा निर्णय ती स्वतः घेत असल्यामुळे दरबारातील संपूर्ण राजकारण तीच्याअवती-भवती एकवटलेला होता. हळूहळू, जहांगीरवर नूरजहाँचा प्रभाव इतका वाढला की जहांगीर तिच्या इच्छा आणि आकांक्षांच्या अधीन झाला. तो इतका निवांत आणि आळशी झाला की, त्याने राज्याचा कारभार पूर्णपणे नूरजहाँकडे सोपवला.

नूरजहाँच्या सिंहासनावर विराजमान होण्याचा कालावधी दोन भागात विभागला जाऊ शकतो. पहिल्या भागात 1611 ते 1622 पर्यंत दरबारावर जहांगीरचा लगाम होता. तरी तो अप्रत्यक्षपणे नूरजहाँ आणि त्याच्या गटाचा प्रभाव आणि मार्गदर्शन घेत होता. जहांगीरच्या कारकिर्दीचा शेवटचा भाग 1622 ते 1627 पर्यंतराजदरबारावर नूरजहाँची पूर्ण छाप होती.

नूरजहाँ बद्दल इतिहासकार इरफान हबीब म्हणतात कि, नूरजहाँ ही अतिशय महत्वाकांक्षी, धोरणी, मुत्सद्दी, कुशल संघटक, तसेच राजकारणात डावपेच वापरणारी होती. याशिवाय तिला चित्रकला, साहित्य, संगीत, काव्य, अरबी भाषा, फारसी भाषा याची रसिक व जाणकार होती. नूरजहाँचा आणखी एक गुण महत्वाचे आहे तो म्हणजे, ती अनाथांची आश्रयदाती होती व अनेक अनाथ मुला मुलींना आश्रय दिला होता. तसेच तिच्या शासन काळात जवळ जवळ ५०० अनाथ मुलींचे विवाह तीनेस्वखर्चाने लावून दिला होता. नूरजहाँने आपल्या आईच्या मदतीने गुलाबाच्या अत्तराचा शोध लावला होता. तिच्या अंगच्या या गुणामुळेच लवकरच ती जहाँगीरच्या विश्वासाने राज्यकारभारातही लक्ष घालू लागली.

जहाँगीच्या काळात नूरजहाँ जूँटा म्हणजे नूरजहाँ गट ही अत्यंत प्रभावशाली घटना आहे. १६११ ते १६२७ या काळात नूरजहाँ ही सर्व मुघल शासन व प्रशासनाची प्रमुख सत्ताधीश होती. तर जहाँगीर हा मद्यपानाच्या अत्याधीक व्यसनामुळे राजकारणापासुन दूर झाला होता. त्यावेळी सर्व सुत्रे ही नूरजहाँकडेच होती यालाच नूरजहाँ जूँटा असे म्हणतात. यामध्ये नूरजहाँ, एत्माउद्दौला, आसफखों, व शहाजहाँ है होते पण सर्व सत्तासुत्रे नूरजहाँकडेच होती. या काळात नूरजहाँने आपल्या भावाला राज्याचा मुख्य मंत्री बनविले तर वडिलांनाही मोठे पद दिले. स्वतः जहाँगीर नूरजहाँच्या सल्ल्यानेच फर्मान, आदेश न्यायनिवाडे, कारभार व निर्णय घेत होता व त्या आदेशावर नूरजहाँची सही असे. १६११ ते १६२७ या काळात जहाँगीरवर नूरजहाँचा अत्याधिक प्रभाव होता. याचा महत्वाचा पुरावा म्हणजे जहाँगीरच्या सुवर्ण नाण्यावर जहाँगीरव नूरजहाँच्या प्रतिमा सापडतात एवढेच नव्हे तर, त्यांच्या प्रतिमा असलेलेच नाणे चलणात सर्वश्रेष्ट मानावे असा आदेश होता. नूरजहाँ हि नंतर अति महात्वाकांक्षी बनली त्यामुळे तीने जहाँगीर नंतरच्या वारसा पदावर शहाँजहाँ एवजी आपला जावई शहरियार यालापाठिंबा दिला. यामुळे तीच्यात व शहाँजहाँ मध्ये वितुष्ट निर्माण झाले. यावेळी सरदार व सेनापती महाबतखाँ याने नूरजहाँला विरोध केला वतीला शह दिला. अनेक इतिहासकार या घटनेला नूरजहाँ जबाबदार असल्याचे मानतात.

१६२२ मध्ये कंदहारच्या प्रश्नावरुन नूरजहाँ व शहाजहाँ यांच्यात मतभेद निर्मान झाले कारण या काळात मुघलांच्या निर्णय प्रक्रियेत नूरजहाँसर्वेसर्वा होती. त्यामुळे शहाजहानेजहाँगीर व नूरजहाँ विरुध्द बंड केले. पण सेनापती महाबतखाँ याने शहाजहाँचे बंड नष्ट करुन जहाँगीर व नूरजहाँ या दोघांना कैद केले पण मुत्सद्दीपणे नूरजहाँने महाबतखांच्या सैन्यात बंड घडवून आणून त्याच्याशी लढुनस्वतःची व पतीची सुटका करुन घेतली. यावेळीनूरजहाँने खेळलेले डावपेच, धाडस, निर्णय क्षमता, जहाँगीर वरील प्रेम यामध्ये ती समकालीन राज्यकर्त्यात सरस असल्याचे जाणवते. पण १६२७ मध्ये अती मद्यपानाच्या व्यसनामुळे जहाँगीरचा आजारी अवस्थेत मृत्यू

झाल्यावर नूरजहाँनेजहाँगीरचे दफन शहादरा येथे स्वतः बनविलेल्या बागेत केले(आपली कब्रनूरजहाँनेजहाँगीरच्याच शेजारी बनवून घेतली होती) व शहाजहाँने १६२८ मध्ये सत्ता हातात घेतल्यावर नूरजहाँनेउर्वरीत मृत्यू पर्यंतचे (१६४२) आयुष्य अत्यंत साधेपणाणे व धार्मिक कार्यात व्यथित केले.

वरील नूरजहाँच्या घटना पाहता नूरजहाँचे धाडसी व्यक्तिमत्व, राजकारणातील सहभाग, प्रशासकिय कार्य व निर्णय क्षमता, जहाँगीर वरील प्रेम आणि निष्ठा, विरोधी गटावर मात करण्याची धोरणात्मक क्षमता, राजकारणातील मुत्सद्दीपणा युध्द मोहिमांचे आयोजन करणे व त्यात भाग घेणे यामध्ये नूरजहाँ कितीतरी श्रेष्ठ ठरते. मुघलांच्या सनातनी व कट्टर सुन्नी पंथावर मात करुन केलेला राज्यकारभार पाहिल्यावर असे वाटते कि रझिया सुलतानलाच्या हातून राहिलेले कार्य जणू काही विरोधकांवर मात करुन नूरजहाँने पूर्ण केले. म्हणजे मुघलांचे राज्य जवळ जवळ १२ ते १५ वर्षे यशस्वीपणे चालवले बादशहा जहाँगीरवरच नव्हे तर संपुर्ण मुघल साम्राज्यावर आपला प्रभाव निर्माण केला होता. वरील माहिती वरून असे म्हणता येईल कि, मध्ययुगीन इतिहासात नूरजहाचे स्थान महत्वपूर्ण आहे.

निष्कर्ष:-

1) नूरजहान एक स्त्री असून हि तिने घेतलेले निर्णय उल्लेखनीय ठरतात.
2) नूरजहाने जहांगीर सोबत घेतलेल्या निर्णयामुळे मोगल सत्ता दीर्घ काळ टिकली असे म्हणता येईल.
3) दिल्ली सुलतानशाही मधील रजियासुलतान नंतर राजकीय व सामाजिक कार्यात नूरजहानचे कार्य महत्वपूर्ण ठरतात.
4) कोणत्याही प्रकारची राजकीय पार्श्वभूमी नसतांनाही तिचे कार्य उल्लेखनीय आहे.

संदर्भ सूची:-

१. डॉ.पांडे अमर,मुस्लिम महिला सत्ताधीशाचे कार्ये, 'भारतीय मुस्लिमांची ऐतिहासिक व आर्थिक स्थिती', (संम.) प्रा. सय्यद व प्रा. गायकवाड, संकल्प प्रकाशन, लातूर, २०१२.

२. कोलारकरश.गो. 'मध्ययुगीन भारत,' श्री. मंगेश प्रकाशन, नागपूर, १९८८.

३. व्ही.डी. महाजन, 'मध्यकालीन भारत', एस. चंद प्रकाशन, नई दिल्ली,२००१.

४. बरनी झियाउद्दीन, 'फतवा-ए-जहांदारी, अनु.,प्रा. एम. हबीब व डॉ. ए. खान, किताब महल, अलाहाबाद.

५. गणेश हरी खरे, 'महाराष्ट्राचा इतिहास', गो.त्र्यो. कुलकर्णी (संपा), म.रा.सा.सं.मं.मुंबई २००१.

महिला सक्षमीकरण आणि शासकीय धोरण: एक अभ्यास

संशोधक

माधव चांदु वाघमारे

राज्यशास्त्र विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

प्रस्तावना:-

भारतीय संस्कृतीचे स्थान जगाच्या पटलावर असाधारण आहे. अर्थातच, भारतीय संस्कृतीची शतकानुशतकाची जडणघडणही तशी खडतरच आहे. कारण भारतीय संस्कृतीवर अनेक राजकीय आक्रमणे झाली. तरीही ती न डगमगता आपल्या सामाजिक, सांस्कृतिक वेगवेगळयापणासह खंबीरपणे उभी आहे. 'यत्र नार्यस्तू पूजन्ते। रमन्ते नत्र देवता' ही आपल्या प्राचीन भारतीय संस्कृतीची श्रेष्ठ परंपरा अर्थातच ही परंपरा आज अखंडित आहे का? हा एक चिंतनीय तथा गहण प्रश्न आहे. आणि म्हणूनच आज महिला सक्षमीकरण प्रक्रियेला गती देण्याची गरज आहे. कारण महिलांच्या विविध प्रश्नांचे वास्तव आजही खूप भयावह आहे. महिलांना सक्षम करूनच समाज बलवान होऊ शकतो. आणि म्हणून या कामी शासनाच्या ध्येय-धोरणांची भूमिका महत्त्वपूर्ण असून, विकासाच्या या धोरणावर सरकार 1990 च्या दशकापासून महिला सक्षमीकरणासाठी प्रयत्नशील आहे. त्याकरिता सरकारमार्फत महिला विकासासाठी अनेक धोरण तथा कार्यक्रमांची आखणी आणि अंमलबजावणी केली जाते.

संशोधनाची उद्दिष्टे:-

1) महिला सबलीकरणाचा आढावा घेणे.
2) महिला सबलीकरण आणि कायद्यांचा अभ्यास करणे.
3) महिला सबलीकरणावर उपाय सुचविणे.
4) महिला सबलीकरणाच्या हक्कांचा अभ्यास करणे.

महिला सक्षमीकरण म्हणजे काय?

महिलांच्या सर्वांगीण विकासासाठी कायदे व कल्याण कार्यक्रमाच्या माध्यमातून आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक व राजकीय सर्व क्षेत्रांमध्ये महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने हक्क व दर्जा प्रदान करून देणे, विकासासाठी संधी उपलब्ध करून देणे आणि स्त्री-पुरुष असमानता नष्ट करणे या प्रक्रियेला स्त्री सक्षमीकरण (महिला सक्षमीकरण) असे म्हणतात.

महिला सक्षमीकरणाचे स्वरूप:-

महिला सक्षमीकरणाची संकल्पना ही स्त्रियांसाठी सकारात्मक दृष्टिकोन निर्माण करणारी एक संकल्पना आहे. महिला सक्षमीकरण ही स्त्रियांना शक्ती देऊन त्याद्वारे त्यांची इतरांवर सत्ता वाढविणे किंवा इतरांवर त्यांचे श्रेष्ठत्व निर्माण करणे होय. या विषयी फरिदा अख्तर असे म्हणतात की, "या शोषणाभिमुख व भ्रष्ट समाजात पुरुषांची शोषण करण्याची भ्रष्ट सत्ता जी आतापर्यंत पुरुषाने वापरली ती स्त्रीने स्वीकारून तिचा अवलंब पुरुषाविरुद्ध करणे ही स्त्री सबलीकरणाची कल्पना नाही. स्त्रियांना सत्ता मिळणे म्हणजे त्यांनी पुरुषांना वाईट वागणूक देण्यासाठी सत्तेचा गैरवापर करणे किंवा पुरुषांचे शोषण करणे आहे. स्त्री सबलीकरण हे स्त्रियांना सबल करणारे असेल त्यांना पुरुषापेक्षा बलवान करणारे नसेल." "स्त्री सबलीकरणाची सुरुवात ही स्त्रीने तिच्या होणाऱ्या सामाजिक, मानसिक, सांस्कृतिक, आर्थिक आणि राजकीय शक्ती ओळखून त्याबद्दल जागरूक राहणे. तसेच स्त्री जेव्हा स्वत:च्या सकारात्मक व्यक्तित्वाबद्दल व प्रतिमेबद्दल सकारात्मक अधिकार कर्तव्याबद्दल व सुप्त बुद्धी सामर्थ्याबद्दल जागरूक होईल, तेव्हाच महिलांचे खऱ्या अर्थाने सक्षमीकरण होईल. महिला सक्षमीकरणाचा खरा अर्थ असा की, स्त्रीच्या बुद्धिमत्तेला, निसर्गदत्त शक्तीला किंवा कार्यक्षमतांना सामर्थ्याला तसेच स्वत:ची खरी ओळख, विचार,

स्वातंत्र्य, अभिव्यक्ती आणि कृती तसेच स्त्रियांच्या जीवनातील प्रत्येक क्षेत्राला हाताळण्याचे सामर्थ्य तिच्यात निर्माण करणे होय."[1] जोपर्यंत स्त्री ही सबल किंवा सशक्त, बलवान, आत्मनिर्भर होणार नाही तोपर्यंत कुटुंबाचा, समाजाचा, देशाचा विकास सुद्धा साध्य होणार नाही.

महिला सक्षमीकरणाची धोरणे

1) संविधानात्मक धोरण:-

भारतीय राज्यघटनेने तिच्या प्रस्ताविकेत सर्व भारतीयांना दर्जा आणि संधीची समानता देण्याचे अभिवचन दिलेले आहे. "राज्यघटनेतील कलम 14 ते 18 अंतर्गत सर्वांना समानतेचा हक्क दिलेला आहे. कलम 14 नुसार कायद्यामुळे सर्वांना समान मानण्यात आले आहे. तर, कलम 15 नुसार राज्य नागरिकांमध्ये लिंगाच्या (धर्म, वंश, जात) आधारे भेदभाव करण्यात येणार नाही अशी तरतूद आहे. कलम 19 नुसार पुरुषांप्रमाणेच स्त्रियांनाही व्यवसाय निवडीचे स्वातंत्र्य दिले आहे. कलम 45 नुसार 14 वर्षांपर्यंतच्या सर्व मुलांना व मुलींना मोफत व सक्तीचे शिक्षण देण्याची तरतूद केली आहे."[2]

2) कौटंुबिक हिंसाचार प्रतिबंध अधिनियम 2005:-

या कायद्यानुसार कुटुंबातील स्त्रिया आणि वयाच्या 18 वर्षांखालील मुलांवर होणाऱ्या हिंसाचारास प्रतिबंध करणाऱ्या वैधानिक तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. कौटुंबिक हिंसाचारास बळी पडलेली कोणत्याही जातिधर्माची स्त्री व 18 वर्षांखालील मुले संरक्षक अधिकाऱ्याकडे किंवा पोलीस स्टेशनमध्ये तक्रार करू शकतात.

3) हुंडा प्रतिबंधक कायदा 1961:-

"हुंडा पद्धती ही भारतीय समाजाला लागलेली कीड आहे. हुंडा म्हणजे विवाह प्रसंगी देण्यात आलेली देणगी अथवा वस्तु, साहित्य होय. याची मागणी वर पित्याकडून केली जाते. त्यामुळे मुलगी जन्मताच ती आई-वडिलांना नकोशी वाटू लागते. म्हणून मुलीकडे पाहण्याचा सामाजिक दृष्टिकोन देखील बदलत आहे. याला थांबविण्यासाठी हुंडा प्रतिबंधक कायदा 1961 करण्यात आला आहे."[3]

4) हेल्प-लाईन योजना:-

महिला अत्याचारात वाढ होत असल्याने 1 जानेवारी, 2013 ला जागतिक महिलादिनाच्या निमित्ताने 'कौटुंबिक हिंसा प्रतिबंधक' करणाऱ्या दृष्टिकोनातून हेल्प-लाईन योजनेस सुरुवात करण्यात आली आहे.

5) विशाखा समिती योजना 2013:-

नोकरी व व्यवसाय करणाऱ्या महिलांवर लैंगिक अत्याचारापासनू संरक्षण देण्यासाठी ही योजना 2013 पासून लागू करण्यात आलेली आहे.

महिला सबलीकरणावर उपाय:-

1) शिक्षणाचा प्रसार करणे:-

भारतीय समाजात प्राथमिक शिक्षण घेणाऱ्या महिलांचे प्रमाण जास्त असले तरी उच्च शिक्षण घेणाऱ्या महिलांचे प्रमाण अत्यंत अल्प प्रमाणात आहे. यातही शहरी भागाच्या तुलनेत ग्रामीण समाजात महिलांच्या उच्च शिक्षणाचे प्रमाण फारच कमी असल्याचे दिसून येते.

2) आर्थिक स्वावलंबन:-

भारतीय समाजात महिला आर्थिक परावलंबी असल्याचे दिसून येते. जोपर्यंत महिला आर्थिक स्वावलंबी होत नाहीत, तोपर्यंत त्यांचा विकास होत नाही.

3) सामाजिकीकरण:-

भारतीय समाजात जन्मापासूनच मुलींना आणि मुलांना वेगवेगळे सामाजिकीकरण केले जाते. वारंवार मुलींना मुलगी असल्याचे समजावून सांगितले जाते. कुटुंबात समान संधी दिल्या गेल्या पाहिजेत.

4) समान दर्जा:-

भारतीय संविधानाने जरी कायद्याने महिलांना समान दर्जा दिलेला असला तरी आजही कुटुंबात महिलांना निम्न दर्जा असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे महिला सबलीकरण करण्यासाठी महिलांना समान दर्जा देण्यात यावा.

5) कायद्याची अंमलबजावणी:-

भारतीय समाजात महिलांसाठी अनेक कायदे केलेले आहेत. परंतु, त्यांची काटेकोरपणे अंमलबजावणी होत असताना दिसून येत नाही. महिलांचे सामाजिक सबलीकरण करायचे असेल तर कायद्याची अंमलबजावणी होणे गरजेचे आहे.[4]

महिला सबलीकरण योजना आणि कार्यक्रम:-

1) एकात्मिक बालविकास योजना (ICDS):-

ही भारत सरकारची एक फ्लॅगशीप योजना असून, ती सुरुवातीच्या बालविकासाची जगातील सर्वांत मोठी व अद्वितीय योजना आहे. सदर योजना 2 ऑक्टोबर 1975 साली सुरू करण्यात आली असून, देशातील बालके व गरोदर महिला व स्तनदा माता यांच्या करिता सेवा पुरविल्या जातात.

2) जननी शिशु सुरक्षा कार्यक्रम (JSSK):-

सदर कार्यक्रम जननी सुरक्षा योजनेला पूरक म्हणून 1 जून 2011 पासून सुरू करण्यात आली आहे. या कार्यक्रमाद्वारे ग्रामीण तसेच शहरी भागातील गर्भवती महिलांना आणि आजारी नवजात बालकांना अनेक मोफत सेवा पुरविल्या जातात.

3) जननी शिशु सुरक्षा योजना (JSY):-

ही एक सुरक्षित मातृत्त्व हस्तक्षेपाची जगातील सर्वांत मोठ्या योजनांपैकी एक योजना आहे. 12 एप्रिल 2005 रोजी सु डिग्री करण्यात आलेल्या गर्भवती महिलांमध्ये संस्थात्मक प्रसुतीस प्रोत्साहन देऊन माता व नवजात मृत्यू दर कमी करणे हे या योजनेचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे.[5]

4) राष्ट्रीय कोष (RMK):-

भारत सरकारने 1993 मध्ये महिला व बालविकास मंत्रालय अंतर्गत या कोषाची स्थापना केली असून, या मार्फत गरीब व साधनहीन महिलांना तारण व हमी विना कर्ज प्रदान केले जाते.

महिलाविषयक महत्त्वपूर्ण कायदे:-

महिला सुरक्षिततेसाठी तथा महिला सक्षमीकरणासाठी ब्रिटिश काळापासून ते आजपर्यंत अनेक कायदे तयार झालेले असून, त्यात वेळावेळी दुरुस्ती करून त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी सुरू असून, ते कायदे पुढील प्रमाणे आहेत.

1) हिंदू विवाह कायदा, 1955
2) विशेष विवाह कायदा, 1954
3) हिंदू पुनर्विवाह कायदा, 1856
4) हिंदू दत्तक व पालन-पोषण अधिनियम, 1956
5) हुंडा प्रतिबंधक अधिनियम, 1961
6) वैद्यकीयदृष्ट्या गर्भपात कायदा, 1971
7) समान वेतन कायदा, 1976
8) स्त्रियांचे असभ्य (प्रदर्शन) प्रतिबंध कायदा, 1986, नियम 1987
9) प्रसुतीपूर्व निदान चाचणी नियंत्रण व गैरवापरास प्रतिबंध अधिनियम,1994
10) मातृत्त्व लाभ कायदा, 1961, दुरुस्ती 2017

11) महिलांचे कौटुंबिक हिंसाचारापासून संरक्षण अधिनियम, 2005

12) शिक्षणाधिकार कायदा, 2009

13) कामाच्या ठिकाणी महिलांचे लैंगिक शोषण व छळवणूक प्रतिबंध मनाई व निराकरण अधिनियम, 2013.

14) मुस्लीम महिला (विवाह विषयक हक्कांचे संरक्षण), अधिनियम, 2019

15) कुटुंब न्यायालय कायदा, 1984

16) हिंदू उत्तराधिकार अधिनियम 1956

इ. प्रकारचे महत्त्वपूर्ण कायदे महिला संरक्षण, हक्क व सक्षमीकरणासाठी भारत सरकारने तयार केलेले आहेत.

समारोप:-

महिला सबलीकरणाच्या केंद्रशासन आणि विविध राज्यशासनाच्या विविध ध्येये-धोरणाच्या दृष्टीने विचार केल्यास सरकार महिला सक्षमीकरणाकरिता सदैव कटिबद्ध असून, 1990 च्या दशकापासून महिला समानता आणि महिला सबलीकरण हे मुद्दे शासनाच्या धोरण नियोजनात कायमच अग्रभागी राहिले आहेत. अर्थातच, शासनाने जेंडर बजेट सारख्या महत्वाकांक्षी संकल्पनेचा केलेला स्वीकार हा त्याचाच एक परिपाक आहे, असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही. इतकेच नव्हे तर 1975 च्या आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष घोषणेनंतर भारत सरकारने 2001 हे वर्ष राष्ट्रीय महिला सबलीकरण वर्ष म्हणून घोषित केले आणि याच वर्षी राष्ट्रीय महिला सबलीकरण धोरणही जाहीर झाले. महिला सबलीकरणात केंद्र सरकार, राज्य सरकार, विविध स्वयंसेवी संस्था यांची भूमिका महत्त्वाची तर आहेच शिवाय महिलांनी स्व-विकासाप्रति अधिक दक्ष, सजग होणे तितकेच गरजेचे असून, पुरुषांची स्त्रियांच्या विकासासाठी अधिक पोषक तथा न्यायोचित वातावरण निर्माण करण्याची ही भूमिका महिला सबलीकरणाकरिता अधिक महत्त्वपूर्ण असेल.

संदर्भ ग्रंथसूची

1) शिंदे एस. एच., भारतातील समाज संरचना आणि परिवर्तन, प्रज्ञा प्रकाशन, गेवराई, 2005

2) शुभांगी गव्हाणे, महिला सबलीकरण, वरद पब्लिकेशन, औरंगाबाद.

3) महाराष्ट्र शासनाचे धोरण, 2005

4) आढाव विलास, महिला सबलीकरण

5) भारताचे संविधान, भारत सरकार, विधी व न्याय मंत्रालय, दिल्ली, आवृत्ती 2014

6) ज्योती लांजेवार, फुले, आंबेडकर आणि स्त्री मुक्ती, संकेत प्रकाशन, नागपूर, 2008.

7) प्रदीप आगलावे, भारतीय समाज: संरचना आणि समस्या.

8) जोशी विजय नारायण, टिपणीस आर. आर., स्त्रिया व मुलांचे कायदे, मुकुंद प्रकाशन, ठाणे, जानेवारी, 2014

9) योजना मासिक, महिला सबलीकरण, ऑक्टोबर, 2018

थेरोगाथेतील स्वत्वाचा विचार : स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून चिकित्सा

अंजली मधुकरराव भंडारे
संशोधक विद्यार्थ्यांनी
इतिहास विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा
विद्यापीठ, औरंगाबाद.

डॉ. के. एम. पवार
संशोधक मार्गदर्शक
लोकमान्य टिळक महाविद्यालय, वडवणी
जि. बीड

गोषवारा :

थेरोगाथेत वेगवेगळे मुद्दे जरी दिसत असले तरी त्याच्या गाथा मधून दु:खमुक्तीचा समान धागा दिसतो या दु:खमुक्तीशी तादाम्य पावलेल्या स्त्रिया आहेत. त्या स्त्रिया बाह्य सौंदर्य, निसर्ग सौंदर्य यापेक्षा अंतरिक सौंदर्याच्या श्रद्धेला दु:ख जरी शारीरिक वर्णात दिसत असली तरी त्याचा रोख अनित्य बहिष्कारावर दर्शविला आहे. थेरोगाथेतून दिसणारा स्त्रीवाद हा स्त्रीमुक्तीचा आद्य आहे. भिक्षूणी होण्यापूर्वीचे आयुष्य कितीही कष्टमय, यातनादायी, अपमानित असले तरी भिक्षूणी संघात प्रवेश केल्यानंतर त्याग अमुलाग्र बदल झालेला आहे. अपमानित आयुष्य जगणारे स्त्रीने भिक्षूणी झाल्यावर सन्मानाची अनुभूती घेतली आहे. बंधनांचा त्याग करून मुक्त श्वास घेतलेला आहे, हा मुक्त श्वास अध्यात्मिक स्वरूपात नाही ही तिला एका रूपाची न एकूण थेरीगाथेतील स्त्रित्वाच्या स्वत्वाची जाणीव केल्यानंतर स्त्रियांनी बुद्धांनी सांगितलेल्या तत्त्वाचा आधार घेऊन त्यांनी संघात प्रवेश केला व आपल्या अपार ज्ञानाच्या जोरावर थेरोगाथा निर्माण केली आहे. त्यातून आपणास असे दिसून येते की ज्ञानाची मक्तेदारी फक्त पुरुष सत्तेकडे नसून ती स्त्री सत्तेकडे सुद्धा आहे याचा आढावा थेरोगाथेमध्ये घेण्यात आला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे–

१. प्राचीन कालखंडात स्त्रियांना स्वातंर्त्याची जाणीव करून देणे होते.
२. बुद्ध कालखंडास स्त्रियांना बंध मुक्त जीवन होते.
३. बुद्धाने स्त्रियांना भिक्खू संघात प्रवेश दिला.
४. थेरोगाथा हे स्त्रियांच्या स्व जाणिवाचा आढावा आहे.
५. थेरोगाथा यातून स्त्रियांनी आपल्या सुखदु:खाचा लेखाजोखा मांडलेला आहे.

संशोधन प्रणाली :–

सामाजिक संशोधनात संशोधन प्रणाली चे महत्व असते. सदरील शोधनिबंधामध्ये प्राथमिक व दुय्यम साधनांचा वापर करण्यात आला आहे. यामध्ये बुद्धकाळातील समकालीन ग्रंथ थेरो गाथा त्याचबरोबर सर्व भाषेतील स्त्रियांच्या परिस्थितीचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे. शोध प्रबंध व इंटरनेट याचा आढावा आहे.

प्रस्तावना :–

थेरोगाथा हा केवळ आत्मचरित्रात्मक ग्रंथ नसून बुद्धकालीन भारतीय इतिहासाचे व तत्कालीन सजाजजीवनाचे दर्शन घडवणारा महत्त्वाचा ग्रंथ आहे गृहस्थ जीवन त्यातील परिस्थिती आणि अनुभव गृहत्यागामागील कारण मीमासां भिक्षुनी झाल्यानंतर दु:ख मुक्ती पर्यंतचा प्रवासा वर्णनातून विविध अंगांनी चित्रण थेरोगाथेत दिसते. प्रिय व्यक्तीच्या वियोगामुळे अथवा मृत्युमुखी अति व दु:ख झाले. त्या गौतमी, पटाचारा, उबिब्बरी, सुंदरी, नंदा, महाप्रजापती, घरगुती तणाव पती पासून विरक्ती अथवा घर कामाला कंटाळून गृहत्याग केलेल्या मुक्ता, शोभा, धम्मदीक्षा पतीचे अनुसरून करीत गृहत्याग करणाऱ्या अशा कपिलाती, चापा, भावाचे अनुसरण करीत भिक्षूणी संघात सामील झालेल्या चाला, उपचारा, सिरुपचाला, बुद्धांवरील श्रद्धेपोटी भिक्षुनी झालेल्या आम्रपाली, रोहिणी, सुजाता, सोमा ज्ञानप्राप्तीसाठी उद्देशात गृह त्याग केलेल्या पूर्णपणे पतीने फसवणूक केल्यामुळे संन्यास घेतलेल्या भंदू, कुंडल केलसा, इसीदासी, भदंत महामोगल्लाण यांना आपल्या सौंदर्याने वश न करू शकलेल्या आणि त्यांच्या उपदेशाने प्रेरित होऊन भिक्षुनी झालेल्या स्त्रिया आहेत. तत्कालीन स्त्रियांच्या कौटुंबिक आणि मानसिक स्थितीची कल्पना येते बुद्धकालीन स्त्री जीवन समजून घेण्यास थेरोगाथेतील संदर्भ महत्त्वाचे ठरतात.

थेरो गाथेतील १६ भागांमध्ये भिक्षूणीच्या नावाने १७३ प्रकरणे आहेत. या प्रकरणात ५२२ गाथा अथवा कवने आहेत. काही औरत त्यामध्ये गाथांची संख्या ५२४ आढळते. मात्र अधिकांशावळत्यांमध्ये गाथांची संख्या ५२२ आहे.

प्रकरण संख्या १७३ असली तरी यात केवळ १७३ थेरी विषयी माहिती नसून अधिक थेरी जीवन चरित्र यात सामावलेले आहे. जसे की ४८ व्या प्रकरणात पट्टाचाऱ्याच्या तीस शिष्यांची माहिती दिलेली आहे ५० व्या प्रकरणात पाचशे शिष्यांची माहिती दिलेली आहे या सर्व महिला पुत्र वियोगात शोक विव्हल होत्या. भिक्षुनी झाल्यानंतर त्यांना फेरी पट्टाचाऱ्यांनी मार्गदर्शन केले. या सर्व भिक्षूणींना पश्च्यसत्यचारा अर्थात पटाचारीच्या ५०० शिष्या असा एक गट करून एकाच प्रकरणात समाविष्ट केले आहे.

भिक्षुनी संघात गरीब कुटुंबातील आलेल्या स्त्रियांप्रमाणेच राजघराण्यातील स्त्रिया ही आहेत त्यांच्या कथनातून त्या विविध सामाजिक स्तरातून आलेल्या दिसतात अभिरुपानंदा घीटा, उपमसा, तिस्सा, महा प्रजापती गौतमी आशा राज कुळातील स्त्रिया आहेत. खेता, शैल्या, सुमेधा या राजघराण्यातील स्त्रिया आहेत चंदा, मंदा, कपिलानी, मुक्ता ह्या ब्राह्मण वंशाच्या आहेत. चित्रा अव्विबरी भद्दा, कुण्डलकेला, पाटाचारा, सुजावाचा, श्रेष्ठ कुळातील आहेत. शुभांगी सोमारीची मुलगी आहे. पुंण्णिका ही दासी कन्या आहे. अडकासी विमला, आम्रपाली या गणिका आहेत. अशा विविध प्रकारची आर्थिक आणि सामाजिक पार्श्वभूमी असलेल्या स्त्रिया थेरीगाथेत दिसतात त्यांच्या ग्रंथा मधून बुद्धकालीन आर्थिक स्थितीचे पाली रितीने दर्शन घडतेच पण त्याचबरोबर भारतात स्त्रियांच्या सामाजिक स्थिती कशी होती. त्यांचे समाजात काय स्थान होते याचे ही चित्रं थेरीगाथेतून आपणास दिसून येते.

थेरोच्या गाथांतून त्या काळातील स्त्रियांच्या सामाजिक स्थितीवरदेखील प्रकाश पडतो. इसिदासीच्या जीवनातून माहिती मिळते की, त्या वेळी काही लोकांत घटस्पोटांच्या काही प्रथा प्रचलित होत्या. इसिदासीचा विवाह तीन—तीन वेळा झाला होता. त्या सामंत युगात बहुपत्नी प्रथा प्रचलित होती. अनेक थेरी आपल्या गाथांमध्ये या गोष्टीचा उल्लेख करतात. त्या वेळी नगरशोभिनीयाची परंपराही प्रचलित होती.

भगवान बुद्धांनी त्याच्या विरुद्ध आवाज उठविला होता. त्यांच्या शिकवणुकींपासून प्रभावित होऊन, त्या वृत्तीला सोडून कितीतरी स्त्रिया पवित्र जीवन जगू लागल्या. अम्रपाली, अड्टकासि आणि विमला ह्या त्यांपैकीच आहेत. ते त्यांच्या उद्‌गारातून त्या जीवनाचा उल्लेख करतात. स्त्रिया विद्यार्जन करून विदुषी बनू शकतात. कुंडलकेसी आणि नंदुत्तरा याची उदाहरणे आहेत. शिक्षण ग्रहन केल्यानंतर या दोन स्त्रिया देशात भ्रमण करून धम्म (धर्म) आणि दर्शन (तत्त्वज्ञान) या विषायांत विद्वानांनी शास्त्रार्थ करतात. धर्म अनुसरण्याच्या संदर्भात स्त्रिया पुरुषांपेक्षा स्वातंत्र होत्या. ही बाब रोहिणी आणि भद्दकच्चाना यांच्या जीवनचरित्रापासून सिद्ध होते. त्या वेळी सुद्धा समाजात वाईट गोष्टी अस्तित्वात होत्या. भिक्खूनींनाही त्याबरोबर सावध राहावे लागे. ही गोष्ट शुभा थेरोच्या गाथांवरून स्पष्ट होते. त्या परिस्थितीला लक्षात घेऊन, नंतर भिक्खूनींच्या अरणवासाविषयी अनेक नियम बनवावे लागले. याप्रकारे, थेरोच्या गाथांमध्ये त्या काळातील स्त्रियांच्या सामाजिक स्थितीचेही चित्र दिसते.

तीन थेरोच्या उद्‌गारातील काही अंश खालिलप्रमाणे आहेत :

सोमा, राजगृहाच्या राज पुरोहित यांची कन्या होती. भिक्खूणी होऊन विमुक्तीसुख प्राप्त केल्यानंतर ध्यानासाठी अंधवनामध्ये बसली. मार याने तिला साधनांच्या मार्गावरून व्यत्यय आणण्याच्या विचाराने तिला विचारले — जे स्थान ऋषींनाही मिळवणेही अवघड आहे, कमी बुद्धिमत्तेच्या स्त्रियांना ते मिळवणे शक्य नाही. मार याला उत्तर देण्याच्या उद्देशाने सोमा म्हणाली — ज्याचे मन समाधिस्थ आहे, ज्याच्यामध्ये प्रज्ञा आहे, आणि ज्याला धम्माचा साक्षात्कार झाला आहे त्याच्या मार्गात स्त्रीत्व बाधक नसते. मी तृष्णेचा पूर्णपणे नाश केला आहे, अविद्या रूपी अंधकाराला दुर्लक्षित केले आहे.

भगवान बुद्ध यांची मावशी महाप्रजापती गौतमींनी, ज्या भिक्खूणी संघाच्या अग्रणी होत्या, आपल्या निर्वाणाच्या आधी भगवानाच्या जवळ जाऊन त्यांच्यापासून शेवटचा निरोप घेताना कृतज्ञतेचे हे शब्द व्यक्त केले

हे बुद्ध वीर! प्राणीमात्रांत सर्वोत्तम! आपल्याला नमस्कार. आपण मला आणि अनेक प्राण्यांना दुः ख पासून मुक्त केले आहे. .... वास्तविक ज्ञानाशिवाय मी सतत जगतात फिरत राहिले. मला देवाचे दर्शन मिळाले. हे माझे शेवटचे शरीर आहे. अनेकांच्या हितासाठी (माझी बहीण) माया देवीने गौतमाला जन्म दिला आहे, ज्यांनी शोकग्रस्थ आणि मरण आजारातील पशूंना दुःखसमूहापासून दूर केले आहे.

निष्कर्ष :—

प्राचीन कालखंडात स्त्रियांना स्वातंर्त्य नव्हते, बुद्धांचा शिष्य आनंद ह्याच्या म्हणण्यावरून स्त्रीत्वाचा विचार करून, भगवान बुद्धांनी स्त्रियांना भिक्खू संघात प्रवेश केला आणि आणि त्यामुळे स्त्रिया दु:खमुक्त होऊन सन्मानपूर्वक जीवन जगत होत्या. स्त्रियांना शिक्षण व्यवस्था, राहण्याची व्यवस्था सन्मानपूर्वक भिक्खु संघात केली जात होती. अन्न, निवारा आणि वस्त्र आणि सन्मानाची जीवनशैली भिकू संघातील स्त्रियांना भेटली आणि भिकू संघात समाजातील विविध स्तरातील गरीब श्रीमंत लहान मोठ्य वर्गातील स्त्रिया व प्रवेश होता कुठलाही भेदभाव नव्हता आरोग्याची ही काळजी उत्तम प्रकारे घेण्याची व्यवस्था भिक्खू संघात स्त्रियांसाठी होती. तेरे खाते तील या वर्णनातून ह्या सर्व परिस्थितीची बुद्धकालीन स्त्रिया व समाजाची आपल्याला योग्य प्रकारे माहिती मिळते. ह्या अशा थेरोगातील स्त्रीत्वाचा विचार करणाऱ्या प्रवृत्तीचा भगवान बुद्धांचा आदर्श विश्वात प्रेरणादायी आहे.

संदर्भसूची :–

१. थेरोगाथा, मेश्राम शेषराव, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई १९९३.
२. बुद्ध कन्यांच्या मुक्ती गाथा थेरोगाथा, कुलकर्णी बोधीरुपा, सुगावा प्रकाशन पुणे, २००२.
३. स्त्रीवाद स्त्रीवादाचे समकालीन चर्चा विहित, भागवत वंदना, शब्द पब्लिकेशन मुंबई, २०१४.
४. यशोधरेची लेक, कांबळे आशालता, फिनिक्स प्रकाशन, कणकवली, २००५.
५. विमल कीर्ती थेरो गाथा, बौद्ध भिक्षणीय के जीवना अनुभव और भावपूर्ण उद्गागार.
६. थेरो गाथा नव्हे आकलन, देवेंद्र उबाळे, मिलिंद प्रकाशन औरंगाबाद.
७. बुद्धकालीन स्त्री जीवन, मून वसंत, सुगावा प्रकाशन पुणे.

महिला विषयक कायदे

डॉ. सय्यद आर. आर.

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, शरदचंद्र महाविद्यालय, शिराढोण

प्रस्तावना :

भारतीय संस्कृती हि परंपरेने पुरुष प्रधान संस्कृती राहिली आहे. त्यामुळे आपल्या देशात महिलाकडे कायम अबला म्हणून पाहण्यात येते. तिचे क्षेत्र केवळ "चुल आणि मुल" इथपर्यंतच सिमीत ठेवण्यात आले. इतकेच नाही तर त्या कौटुंबीक अत्याचाराच्या व हुंड्याच्या कायम बळी रहात आल्या आहेत. महिलांना आज देखील मुख्य प्रवाहाचा घटक मानले जात नाही. वास्तविक पाहता कोणतेही राष्ट्र आर्थिक प्रगती साधत असताना महिलांकडे दूर्लक्ष करु शकत नाही, महिलांना विकासाच्या प्रक्रियेत सहभागी करुन घेतल्याशिवाय देशाचा विकास होऊ शकत नाही.

महिलांना समाजात मानाचा दर्जा मिळावा म्हणून केवळ समानता असावी एवढेच पुरेसे नाही तर महिलांना प्रत्येक क्षेत्रामध्ये आपले स्थान निश्चित करता आले पाहिजे. मग ते क्षेत्र कोणतेही असो शैक्षणिक, आर्थिक, सामाजिक, प्रशासकीय, राजकीय इ. क्षेत्रामध्ये स्त्रियांचा सहभाग आवश्यक झाला आहे. यामुळे तिला तिच्या उन्नतीसाठी चांगली संधी उपलब्ध होऊ शकेल.

नोबेल पारितोषिक विजेते प्रा. अमत्य सेन यांनी त्यांच्या व्याख्यानात असे म्हटले आहे की, "स्त्रियांच्या अंगभूत सामर्थ्यांच्या विकासाला मोकळी वाट करुन दिली तर त्यांचा विकास व कल्याण होत नाही तर एकूणच मनुष्य जमातीचा विकास होतो. मुले, मुली आणि एकूण सर्वाच्या जीवनात प्रगतीला चालना मिळते. अनेक शोधातून असे दिसून आले आहे की, स्त्रीला अधिकार ज्या प्रमाणात दिले जातात त्या प्रमाणात मुलाकडे होणारे दुर्लक्ष बालमृत्यू आणि कुपोषण कमी होते, जन्मदरात घट होते व लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण येते, राजकीय क्षेत्रात उत्क्रांती होऊ शकते. एकूणच सामाजिक सुरक्षा आणि सामंजस्य वृद्धींगत होते.

मात्र देशातल्या वास्तव परिस्थितीकडे डोळेझाक करुनही चालणार नाही. स्त्रीला तिच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास करण्यासाठी काही अधिकार प्रदान करणे आवश्यक आहे. स्त्रीला व्यक्ति म्हणून प्रतिष्ठा मिळावी आणि विकासाच्या संधी मिळाव्यात या हेतूने काही तरतुदी भारतीय संविधानात केल्या गेल्या.

1) मूलभूत हक्क :

स्त्री - पुरुष समानतेची हमी देणारा संविधानाचा १४ वा अनुच्छेद सर्वात महत्वाचा आहे. या कायद्यामुळे प्रत्येक व्यक्तीला कायद्यापुढे समानता आणि कायद्याचे समान संरक्षण मिळाले. घटनेच्या १५ व्या अनुच्छदानुसार सरकारने आपल्या नागरिकांमध्ये लिंगावर आधारित मतभेद करण्याची मनाई कली आहे. धर्म, जात, वंश, लिंग, जन्मस्थान यामुळे असणारी विषमता नष्ट करणारी ही तरतूद आहे. संविधानाच्या १६ व्या अनुच्छेदानुसार देण्यात आली आहे. यामुळेच सरकारी नोकऱ्यांमध्ये स्त्रियांसाठी राखीव जागा ठेवता येतात. पूर्वी दडपलिल्या स्त्रियांना स्वतःच्या पायावर उभे राहण्याची हिम्मत यामुळे निर्माण झाली आहे. विषम परिस्थितीतल्या लोकांना समान वागणूक देणे म्हणजे अन्याय होय. म्हणून प्रत्यक स्तरावरच्या व्यक्तीला विकासाची समान संधी देणाऱ्या या तरतुदी स्त्रियांच्या बाजूने भक्कमपणे उभ्या आहेत. या अधिकारांची पायमल्ली झाली तर कोर्टाचे दरवाजे ठोठावण्याचा अधिकार हाही मूलभूत हक्क मानला गेला आहे. २१ व्या अनुच्छदात तर जगण्याचा हक्क म्हणजे काय याची फार

अर्थपूर्ण आणि व्यापक व्याख्या दिली आहे. स्त्रीला माणूस म्हणून जगण्याचा अधिकार देणाच्या या संविधानाच्या तरतुदी महत्त्वाच्या आहेतच. पण समाजात मतपरिवर्तन होत हे अधिक महत्त्वाच आहे.

2) मूलभूत कर्तव्य :

प्रत्येक हक्काचा जन्म कर्त्याच्या गर्भातून होतो. "असे महात्मा गांधीचं मत होते. हक्क आणि कर्तव्य या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू मानल्या जातात. पण भारतीय नागरिकांनी ना आपली कर्तव्य ओळखली ना पाळली. त्यामुळे १९७७ साली संविधानात दुरुस्ती करुन त्यात १० मूलभूत कर्तव्यांचा उल्लेख केला गेला. स्त्रियांच्या प्रतिष्ठेत कमीपणा आणणाच्या प्रथा सोडून देणे, धार्मिक, भाषिक, प्रादेशिक आणि वर्गिय भेदांच्या पलिकंड़ जाऊन जनतेमध्ये बंधूभाव जोपासणे हे एक मूलभूत कर्तव्य आहे.

3) मतदानाचा अधिकार :

लोकांनी लोकांसाठी चालेवलेल्या राज्याचा कारभार कुणी चालवावा याची निवड करण्याचा अधिकार म्हणजे मतदानाचा अधिकार. मतदानाचा हा पवित्र अधिकारही संविधानाने स्त्रियांना प्रदान केले. ज्या अमेरिकेला आपण स्वातंत्र्याची भूमी म्हणून गुणगान करतो, त्याच अमेरिकेत स्त्रियांना मतदानाचा अधिकार मिळविण्यासाठी तब्बल एक शतकभर तीव्र संघर्ष करावा लागला होता. पण भारतीय स्त्रीला स्वातंत्रयाच्या पहाटेच मिळालेला मतदानाचा अधिकार फार मोलाचा आहे.

4) दत्तक पोटगी कायदा :

१९५६ साली झालेल्या नवीन कायद्यामुळे स्त्रियांना स्वतःला तर दत्तक घेण्याचा अधिकार मिळालाच पण जर एखाद्या अविवाहित स्त्रीला आपण एखादा मुलगा दत्तक घ्यावा असे वाटत असेल तर तसा अधिकार तिला प्राप्त झाला होता. त्याकरता फक्त मुलगाच दत्तक घ्यावा असे कोणतेही बंधन तिच्यावर लादलेले नव्हते.

5) हुंडा प्रतिबंधक कायदा :

हुंडा या प्रथेला आळा घालण्यासाठी १९६१ साली हुंडा प्रतिबंधक कायदा पास झाला. या कायद्याने हुंडा देणारा अणि घेणारा दोघांनाही सारखंच जबाबदार धरलं. १९८३ साली भारतोय दंडविधानात दुरुस्ती करुन ४९८ – अ या कलमाद्धारे हुंडाबळीच्या गुन्ह्याची फौजदारी तरतूद झाली. या कलमानूसार विवाहितेचा सासरी हंड्यावरून शारीरिक किंवा मानसिक छळ होत असेल आणि ७ वर्षांच्या आत तिचा अनैसर्गिक कारणांनी (उदा. जळून, विष पिऊन) मृत्यु झाला तर तो हुंडाबळी आहे असे कोर्ट गृहित धरते.

6) १९५६ चा हिंदू वारसा हक्क :

हिंदू कायद्यात १९५६ चा वारसा हक्क कायदा अतिशय महत्वाचा मानला जातो. या कायद्यानुसार स्त्रियांना संपत्तीमध्ये भागीदार बनविले गेले. त्याचा चांगला परिणाम होऊन स्त्रियांच्या कौटुंबिक आणि सामाजिक दर्जात वाढ़ झाली आहे. या तत्त्वाचा पुरस्कार कायद्याने मान्य केला आणि याच कायद्याने असे सांगितले की हिंदू स्त्रीला ती देखील इतरांप्रमाणेच कुटुंबाचा घटक आहे. म्हणून ती स्त्री मुलगी, बायको आणि आई यानुसार ज्या ज्या भूमिका वठवते त्यानुसार तिला वारसा हक्क मिळणे हेच या कायद्याचे प्रमुख वैशिष्ट्य मानले जाते. इतकेच नव्हे तर स्त्रियांना जेवढी संपत्ती मिळालेली असते तेवढ्या संपत्तीवर सर्वस्वी तिचा हक्क असतो आणि ती जीवंत असताना आणि त्यानंतरही ती इच्छेनुसार आपल्या संपत्तीचा विनियोग करू शकते असे या कायद्याने स्पष्ट केले.

7) अनैतिक व्यापार कायदा १९८६ :

स्त्रियांच्या अनैतिक व्यापाराला बंदी घालण्यासाठी तसेच स्त्रियांना सक्तीने वेश्या व्यवसायासाठी प्रवृत्त करण्यावर बंदी घालण्यासाठों सन १९८६ साली अनैतिक व्यापार कायदा मंजूर करण्यात आला. या कायद्यामध्ये महिलांचा अनौतिक व्यापार कायदा मंजूर करण्यात आला. या कायद्यामध्ये महिलांचा अनैतिक व्यापार करणाच्याविरुद्ध कडक शिक्षेची तरतूद करण्यात आली. त्याचप्रमाणे लहान मुलीना सक्तीने वेश्या व्यवसाय करण्यास भाग पाडल्यास कडक शिक्षेची तरतूद या कायद्यांतर्गत करण्यात आली.

8) सतीबंदी कायदा १९८७:

सन १९८७ साली क्रांतिकारी सतीबंदी कायदा लोकसभेत मंजूर करण्यात आला. या कायद्यानुसार एखाद्या विधवेला पतीबरोबर किंवा इतर कोणत्याही नातेवाईकाच्या शरीराबरोबर अथवा वस्तूबरोबर जाळण्याचा प्रयत्न केला गेल्यास दोषी व्यक्तिला जन्मठेपेच्या शिक्षेची तरतूद करण्यात आली. तसेच विध्वला सती जाण्यास भाग पाडणाऱ्यांना लोकप्रतिनिधी म्हणून अपात्र ठरविण्यात आले.

9) बालविवाह प्रतिबंधक कायदा :

बालविवाहाची प्रथा बंद करण्यासाठी बालविवाह प्रतिबंधक अधिनियम (शारदा □क्ट) १९८७ मध्य सुधारणा झाल्या आहेत. लग्नाच्या वेळी मुलीचे वय १८ आणि मुलाचे वय २१ वर्षाहून कर्मी असल्यास शिक्षेची तरतूद आहे. हा यदा सर्व जातिधर्माच्या लोकांना सारखाच लागू आहे.

10) महिलांच्या अटके संबंधी :

महिलांना फक्त महिला पोलिस सूर्योदयानंतर आणि सुर्यास्तापूर्वाच अटक करू शकतात. कुटुंबाच्या सदस्याच्या उपस्थितीत व योग्य कारण असेल तरच स्त्रीला पोलिस ठाण्यात चौकशीसाठी बोलावता येते. स्त्रीला अटक केल्यानंतर तिला फक्त महिला कक्षातच ठेवता येते.

11) ७३ व ७४ वी घटना दुरुस्ती १९९४ :

१९९४ साली राज्यघटनेत ७३ आणि ७४ वी घटनादुरुस्ती करण्यांत आली. या घटनादुरुस्तीच्या अनुषंगाने मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम, १९५८ आणि महाराष्ट्र जिल्हा परिषद आणि पंचायत समिती कायदा, १९६१ मध्येही दुरुस्ती करण्यात आली त्यानुसार महिलांसाठी ३३% जागा राखीव ठेवल्या केवळ सदस्य म्हणुनच नव्हे तर पदाधिकाऱ्यांचीही ३३% पद स्त्रियांसाठी आरक्षित केली गेली. राजकीय निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग वाढला की, त्यांच्या आर्थिक आणि सामाजिक दर्जातही सुधारणा होते हे सिद्ध झाले आहे.

12) महिला आयोगाची स्थापना :

महिला अधिकार उल्लंघनाच्या घटनांमध्ये लक्ष घालून महिलांना न्याय मिळवून देण्यासाठी राष्ट्रीय महिला आयोग प्रयत्नशील आहे. राष्ट्रीयमहिला आयोगाच्या आधारावर सन १९९४ साली महाराष्ट्रामध्ये राज्य महिला आयोगाची स्थापना करण्यात आली. राष्ट्रीय महिला आयोगाची तसेच राज्य महिला आयोग प्रतिवर्षा महिलांच्या दजा विषयी शासनाला एक अहवाल सादर करतात. या अहवालाच्या आधारावर कैंद्र तसेच राज्य शासन महिलांच्या संरक्षणासाठो आणि सबलीकरणासाठी विविध योजना आखते.

13) गर्भपात विषयक कायदा :

युनेस्कोच्या एका जुन्या आकडेवारीत मुंबईच्या एक इस्पितळात ८००० गर्भपातांपैकी ७९९९ गर्भ मुलींचे होते. ही आकडेवारी बोलकी आहे. नव्या जनगणनेत दर हजार पुरुषांमागे स्त्रियाचं प्रमाण ९३१ वरुन ९२२ वर आले आहे. या गंभीर प्रकाराला आळा घालण्यासाठी १९९४ साली गर्भ लिंगाचि कित्सेवर बदो घालणारा कायदा सरकारला करावा लागला.

14) कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण अधिनियम कायदा,

स्त्रियांच्या होणाच्या कोटुबिक छळास प्रतिबंध करण्यासाठी केद्रशासनाने कौरुंबिक हिंसाचारापासुन महिलांचे संरक्षण अधिनियम २००५ व नियम २००६ संपूर्ण भारतात २६ ऑक्टोबर २००६ पासून लागू केला. कायद्याची माहिती नसेल तर पिडित महिला लाभ घेऊ शकत नाही. कौटुंबिक हिंसाचार कायद्यान्वये न्याय दंडाधिकाच्याकडे संरक्षणमागू शकते. थोडक्यात पिडित महिला व तिच्या मुलांना निवासाच्या अधिकारासह तिच्या सुरक्षिततेचा, आर्थिक संरक्षणाचा आदेश न्यायदंडाधिकारी देऊ शर्कतात, छळापासून संरक्षण मग ते शारीरिक, लैंगिक, आरथिक, तोंडी किंवा भावनिक अत्याचार असोत महिलांना त्याविरुद्ध न्याय मागता येतो.

15) जिल्हा महिला सहायता समिती :

महिलांचे शोषण व छळ होऊ नये म्हणून हायकोर्टाच्या आदेशानुसार पत्येक जिल्ह्यात जिल्हाधिकाऱ्यांच्या अध्यक्षतेखाली जिल्हा महिला सहाय्यता समिती स्थापन करण्यात आली आहे. होणारे शोषण किंवा छळ याबाबतची तक्रार या समितीकडे महिला लेखी स्वरूपात देऊ शकते. तसेच न्याय मिळवण्यासाठी कायदेशीर सल्लागार व स्वयंसेवी संस्थांची व्यवस्था समितीत फेर केली जाते.

सारांश :

वरिल सर्व कायद्यांचा विचार करता आपल्याला असे दिसून येत की, खरच महिलांना या कायद्यामुळे एक प्रकारचे नवजीवनच मिळाले आहे. शासनाने अनेक कायदे करुन महिलांसाठी त्यांच्या संरक्षणासाठीची जबाबदारीच घेतली आहे असे दिसून येते. या कायद्याचा आधार घेऊन महिला सक्षम बनत आहे व देशाच्या विकासासाठी ते खरच आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

1. महिलांचे कायदे - अर्चणा मेढेकर
2. लोकराज्य
3. mr. vikaspedia. in
4. समकालीन जागतिक राजकारण - डॉ. शेलैंद्र देवळाणकर

ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विकसित करण्यात महिलांची भूमिका

श्री. संदेश बाबासाहेब घोडके
संशोधक.
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ,
औरंगाबाद, (महाराष्ट्र).

डॉ. संजय लक्ष्मण भेदेकर
ग्रंथपाल
संशोधक मार्गदर्शक,
महिला कला व विज्ञान महाविद्यालय,
गढी, ता. गेवराई, जि. बीड.

सारांश

प्रस्तुत लेखामध्ये ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्राविषयी अभ्यास करण्यात आला आहे. ग्रंथालय क्षेत्रामध्ये महिलांना असणाऱ्या अडचणी, त्यांना या क्षेत्रात दिले जाणारे स्थान, ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्रा मधील त्यांनी दिलेले त्यांचे योगदान व त्यांची ग्रंथालय बाबतची भूमिका याचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे. याचबरोबर ग्रंथालय आणि माहिती शास्त्र मध्ये आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील महिलांच्या बाबतीत घडलेल्या घटनेचा आढावा मांडण्यात आलेला आहे.

कीवर्ड, :- ग्रंथालय, ग्रंथपाल, महिला, ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र.

प्रस्तावना,

आधुनिक युगात स्त्रियांचे सुधारत चाललेली व्यक्तिमत्व त्यांचे स्थान जग पाहत आहे. स्त्रियांना पूर्वी चुलमुल एवढ्या पुरतेच मर्यादित ठेवले जात असे, परंतु आज आपण पाहत आहोत स्त्रियांनी आपली व्यक्तिमत्व स्वतःच्या समर्थावर उभे करत आहेत. पुरुषप्रधान संस्कृतीला मोडत आजची स्त्री विकासाच्या दिशेने वाटचाल करत आहे. क्रीडा, शिक्षण, वैद्यकीय, सांस्कृतिक व राजकीय इत्यादी क्षेत्रात स्त्रिया अव्वल असल्याचे आज आपण पाहत आहोत. विविध क्षेत्रात स्त्रिया आपले नाव करत आहेत. भारतात कमी होत चाललेली स्त्रियांचे प्रमाण दिसत असले, तरी प्रत्येक क्षेत्रात स्त्रिया बाजी मारत आहेत व स्वतःला सिद्ध करून दाखवत आहेत. त्या कोणापेक्षाही कमी नाहीत अशाच प्रकारे ग्रंथालय आणि माहिती शास्त्रात देखील महिला आपले अस्तित्व चमकवत असताना दिसत आहेत. स्पर्धेच्या युगात स्त्रिया ग्रंथपाल म्हणून स्वतःला भूषवत आहे. एवढेच नव्हे तर स्वतःचे संशोधन निबंध आंतरराष्ट्रीय पातळीवर पाठवून स्त्री जातीचा परचम आंतरराष्ट्रीय पातळीवर फडकवत आहेत. एका काळी गौण समजल्या जाणाऱ्या स्त्रिया ग्रंथालय आणि माहिती शास्त्र क्षेत्रात नेतृत्व करताना दिसत आहे. पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचा ग्रंथालयात येण्याची व वाचण्याची सवय असल्याचे दिसत आहे. आपले योगदान ग्रंथालय आणि माहिती शास्त्र क्षेत्रात देण्याचा प्रयत्न स्त्रिया करू लागल्या आहेत. परंतु काही भागात स्त्रियाना कुटुंब व सामाजिक बांधिलकीमुळे पुढे जाताना अडथळे येत असल्याचे दिसून येत आहे. आजची स्त्री रणरागणी सारखी आपल्या कर्तुत्वावर व बळावर कोणत्याही क्षेत्रात अस्तित्व निर्माण करू शकते तसेच हवे असणारे गोष्टी स्वबळावर खेचून आणू शकते.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

1. ग्रंथालय आणि माहिती शास्त्राचा अभ्यास करणे.
2. ग्रंथालय आणि माहिती शास्त्र क्षेत्रात महिलांचे योगदान व बदलती भूमिका जाणून घेणे.

ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र.

पूर्वी असणारे लिखित स्वरूपातील साधन साहित्य हे अनमोल रत्नप्रमाने सुरक्षित स्वरूपात ठेवण्यात येत असे, जेणेकरून याचा उपयोग येणाऱ्या पिढीला होईल. काळानुरूप बदलाबरोबरच शिक्षणाला देखील महत्त्व येऊ लागले. या शिक्षणातून निर्माण होणाऱ्या साहित्याला एका विशिष्ट ठिकाणी संग्रहित करून ठेवण्यासाठी ग्रंथालय ची स्थापना करण्यात आल्या. वाढत जाणार साहित्याला जपून ठेवण्यासाठी व त्याचे देखभाल करण्यासाठी ग्रंथपाल या पदाची निर्मिती झाली. ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र हा विषय पूर्वी भारतात नव्हता. 19 व्या शतकाच्या सुरुवातीस ग्रंथालयाची ओळख भारतीयांना होऊ लागली. ग्रंथालयातील साधन साहित्याची देखभाल करण्यासाठी काही नियम व अटींची गरज भासू लागली ज्यामुळे ग्रंथालय शास्त्राचे शिक्षण देणाऱ्या संस्थांची गरज भासू लागली यातूनच ग्रंथालय व माहितीशास्त्र हा विषय जन्मास आला ज्यामध्ये ग्रंथालय व्यवसायाचे प्रशिक्षण देण्याकरिता एक शैक्षणिक माध्यम बनले यांतर्गत ग्रंथालय व्यवस्थापन ग्रंथालय उपयुक्त अशा वातावरणाची निर्मिती कशी करायची याची प्रशिक्षण दिले जाते. ग्रंथालय आणि माहिती शास्त्र विषयाचा भारतातील सर्वच विद्यापीठांतर्गत असणाऱ्या जवळजवळ सर्वच महाविद्यालयात शिक्षण देण्याचे काम हे 1960 च्या नंतर भारत स्वतंत्र झाल्यावर अस्तित्वात आल्याचे दिसते. पूर्वी या विषयाला एवढे महत्त्व प्राप्त झाले नाही काही काळानंतर याचे शिक्षण सर्वच विद्यापीठात देण्यात येऊ लागली ज्यामुळे ग्रंथालय आणि माहिती शास्त्राचे शिक्षण घेणाऱ्यांचे प्रमाण वाढू लागले. ग्रंथालय व माहिती शास्त्रात राष्ट्रीय ग्रंथालय, राज्य ग्रंथालय, शैक्षणिक ग्रंथालय व विशेष ग्रंथालयाची माहिती दिली जाते. ग्रंथालयाचे व्यवस्थापनाशी संबंधित नियमांचे अध्यापन ग्रंथालय आणि माहिती शास्त्रात केले जाते. ग्रंथालय विषयक नियम, सूत्रे अशा बाबींबद्दल देखील ग्रंथालय आणि माहिती शास्त्रात प्रशिक्षण दिली जाते. माहिती म्हणजे काय ?, त्याची उत्पत्ती कशी होते ?, विषयाचे वेगवेगळे भाग कशा पद्धतीने पाडले जातात, माहितीचा प्रसार प्रचार कसा होतो, इत्यादी बाबत या शाखेत शिक्षण दिले जाते. ग्रंथालयात पुस्तके कपाटात कशा पद्धतीने लावायची त्यांचे कशा पद्धतीने विभाजन करायचे याबाबत प्रशिक्षण देखील या शाखेत दिले जाते. तालिकीकरण वर्गीकरण त्यांच्या पद्धती पुस्तकांचे प्रकार इत्यादी बाबत ग्रंथालयाने माहिती शास्त्रात प्रशिक्षण दिले जाते आज ग्रंथालय माहिती शास्त्राचा विकास एवढ्या मोठ्या प्रमाणात झाला आहे की त्यात अनेक विद्यार्थी उच्च दर्जाचे प्रशिक्षण घेऊन पीएचडी धरण करत आहेत. आधुनिक युगाची वाटचाल पाहता या शाखेतून प्रशिक्षण घेऊन चांगले ग्रंथपाल घडवले जात आहेत, जे ग्रंथालय मध्ये येणाऱ्या वाचकांना समाधानकारक साहित्य सामग्री व हवी असणारी माहिती मिळवून देऊ शकतील. ग्रंथालयात असणार कर्मचारी ग्रंथपाल सहाय्य ग्रंथपाल यांना ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्राचे प्रशिक्षण घेतल्यामुळे एक वेगळेच अस्तित्व निर्माण झाल्याचे पहावयास मिळते. आधुनिक युगामध्ये अस्तित्वात येत असणाऱ्या डिजिटल ग्रंथालयाचे प्रशिक्षण देखील ग्रंथालय आणि माहिती शास्त्रात दिले जाते. ज्यात ऑनलाइन स्वरूपातील साधन साहित्य संग्रहित करून वाचकांपर्यंत पोहोचवण्याचे काम केले जाऊ शकेल. ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र ही अशी शाखा आहे, ज्याचे प्रशिक्षण घेऊन कोणीही ग्रंथालय सुरू करू शकेल. ज्या द्वारे समाजातील वाचकांना वाढत चाललेल्या माहितीच्या परिस्पोटातून हवी असणारी माहिती थोडक्यात मिळू शकेल.

ग्रंथालय आणि माहिती शास्त्र क्षेत्रात महिलांचे योगदान व बदलती भूमिका :-

ग्रंथालय आणि माहिती शास्त्रात महिलांची येण्याची कारणे जाणून घेत असताना असे लक्षात आले आहे, की ग्रंथालय हा स्त्री भूमिक व्यवसाय आहे. 1930 च्या दशकात आनंदीबाई प्रभूदेसाई या बडोदा येथील बाल वाचनालय

अधीक्षक होत्या. ग्रंथालय व माहितीशास्त्र व्यवसायात महिलांचा वाटा 80 टक्के पेक्षा जास्त आहे. भारतात महिलांना विसाव्या शतकाच्या पूर्वर्धा ग्रंथालय शास्त्रात प्रवेश देण्यात आला. 1940 मध्ये विद्यार्थ्यांच्या पहिल्या गटाला बंगाल लायब्ररी असोसिएशन कलकत्ता यांनी आयोजित केलेल्या प्रशिक्षण प्रयोगात प्रवेश देण्यात आला, 1942 मध्ये पहिल्या पात्र महिला ग्रंथपालने बंगाल विधानसभेत नोकरी स्वीकारली. 1970 पर्यंत ही परिस्थिती बरी राहिली तर नंतर ग्रंथालय शास्त्रात स्त्रियांचे प्रमाण कमी होत गेले. एका माहितीनुसार युनायटेड स्टेट मध्ये सध्या 80 हजार 817 पेक्षा जास्त ग्रंथपाल कार्यरत आहेत सर्व ग्रंथपालांपैकी 86.60% महिला आहेत तर 31.3% पुरुष आहे.

ग्रंथालय आणि माहिती शास्त्र क्षेत्रातील कर्तुत्वान महिलानचा आढवा.

डॉ. वैशाली खापर्डे

या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठाच्या ग्रंथालय माहितीशास्त्र विभागात शिकवण्याची काम करत आहेत. डॉ. वैशाली खापर्डे या विद्यापीठात 22 वर्षे झाली कार्यरत असून त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली अनेक विद्यार्थी ग्रंथालय आणि माहिती शास्त्राचे प्रशिक्षण घेऊन विविध ठिकाणी ग्रंथपाल या पदावर नियुक्त आहेत. डॉ. खापर्डे यांनी राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवर 225 पेक्षा जास्त शोधनिबंध प्रकाशित केले असून, त्या सदरील काळात ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र विभागाच्या विभाग प्रमुख व विद्यापीठ ग्रंथपाल असून त्या विद्यापीठाच्या व्यवस्थापन परिषदेवर कार्यरत आहेत.

मोनिका सोनकर

नवी दिल्ली वृत्तपत्र प्रकाशित एका माहितीमध्ये मोनिका सोनकर यांनी छत्तीसगडमधील धमतरी या ठिकाणी एका शाळेत ग्रंथपाल या पदावर कार्यरत आहेत, त्या शाळेत ग्रंथपाल पदा बरोबरच विविध विषय अध्यापन करण्याचे काम त्या करत आहेत. त्यांनी विद्यार्थ्यांसाठी विविध स्पर्धा परीक्षेची पुस्तके ग्रंथालयात उपलब्ध करून दिलेली आहेत, ज्यामुळे गावातील गरीब होतकरू विद्यार्थ्यांना उपयुक्त ज्ञान मिळेल वृत्तपत्र असेही सांगण्यात आले आहे, की मोनिका सोनकर यांची बदली दुसऱ्या ठिकाणी करण्यात आली होती त्यावेळी शाळेतील विद्यार्थी व गावकऱ्यांनी या विरोधात कलेक्टर यांना निवेदन देऊन त्यांची बदली रद्द करण्यास सांगितले. या वरून मोनिका सोनकर यांच्या व्यक्तिमत्वाची ओळख होते.

अक्कि थामी

द हिंदू टाइम्स मध्ये प्रकाशित माहिती असे सांगतात अक्कि या कलाकार असून त्यांनी 2018 मध्ये प्रवासी लायब्ररी सुरू केली. ज्यात स्त्रियांचे, स्त्रियांद्वारे, स्त्रियांसाठी एका मोठ्या कारणासाठी एक लहान फिरती लायब्ररी सुरू केली. 2018 मध्ये या लायब्ररीला वांद्रे येथे एक घर मिळाले याच्या माध्यमातून त्यांनी धारावी मध्ये आर्ट रूम या सामुदायिक कक्षाची स्थापना केली. व त्या माध्यमातून धारावीतील रहिवाशांना कला आणि साक्षरतेचे पाठपुरावा करण्यासाठी सामुदायिक कक्षा चालू केल्या. त्या घरात बसण्यासाठी वेगळीच बैठक व्यवस्था करण्यात आली ज्यामुळे वाचक या लायब्ररीकडे आकर्षित होतील. अक्कि थामी यांनी प्रवासी लायब्ररी अखंड भारतभर फिरविले असून पुस्तकासह नेपाळ, बांगलादेश आणि न्यूझीलंड मध्ये प्रवास केला. तसेच ईशान्य काठमांडू त्रिवार्षिक आणि नंतर व्हेनिस बिएनले या ग्रंथालयासह पाच महिन्याच्या सहलीवर असताना भेटी दिल्या. धारावीतील लहान मुलांपासून ते प्रोडांपर्यंत सर्वच या ग्रंथालयाचा उपयोग घेताना आज आपण तिथे पाहू शकतो. अश्याच काही महिलांचा काळानुरूप आढावा पुढील प्रमाणे-

ग्रंथालय आणि माहिती शास्त्र क्षेत्रात महिलांचा काळानुरूप आढावा.

1793 : सेसिलिया क्लीव्ह स्वीडनमध्ये पहिली महिला ग्रंथपाल बनली.

1852 : बोस्टन सार्वजनिक वाचनालयासाठी प्रथम महिला लिपिक नियुक्त करण्यात आली.

1880 : मेरी फॉय लॉस एंजेलिस पब्लिक लायब्ररीची पहिली महिला प्रमुख ग्रंथपाल बनली.

1890 : एलिझाबेथ पुटनम सोहियर आणि अॅना एलियट टिक्नर या युनायटेड स्टेट्स स्टेट लायब्री एजन्सी नियुक्त केलेल्या पहिल्या महिला बनल्या-विशेषतः,मॅसॅच्युसेट्स बोर्ड ऑफ लायब्ररी कमिशनर्स.

1911 : थेरेसा एलमेंडॉर्फ अमेरिकन लायब्ररी असोसिएशनच्या पहिल्या महिला अध्यक्ष बनल्या.

1921 : अॅलिस डग्ड कॅरी यांनी कार्नेगी लायब्ररीच्या ऑबर्नदाताचे पहिले अव्यावसायिक ग्रंथपाल आणि शाखा प्रमुख म्हणून काम केले.

1921 : न्यू यॉर्क पब्लिक लायब्री सिस्टीमद्वारे नियुक्त केलेले पुरा बेल्प्रेहे पहिले पोर्तो रिकन ग्रंथपाल बनले.

1923 : व्हर्जिनिया प्रॉक्टर पॉवेल फ्लॉरेन्स ही ग्रंथालय विज्ञानात पदवी प्राप्त करणारी युनायटेड स्टेट्समधील पहिली कृष्णवर्णीय महिला ठरली.

1940 : एलिझा अॅटकिन्स ग्लेसन ही लायब्ररी सायन्समध्ये शिकागो विद्यापीठातून डॉक्टर बनवणारी पहिली कृष्णवर्णीय अमेरिकन.

1947 : फ्रेडा फॅरेल वाल्डन या कॅनेडियन लायब्ररी असोसिएशनच्या पहिल्या अध्यक्षा बनली.

1963 : शांती मिश्रा पहिल्या नेपाळी महिला ग्रंथपाल बनल्या. तसेच त्रिभुवन विद्यापीठ केंद्रीय ग्रंथालयाची पहिली महिला ग्रंथपाल.

1970 : डेट्रॉईट पब्लिक लायब्ररीच्या संचालिका म्हणून क्लारा स्टॅंटन जोन्सकोणीतील प्रमुख ग्रंथ प्रणालीच्या संचालक म्हणून काम करणार पहिली महिला बनली.

1971 : एफी ली मॉरिस सार्वजनिक ग्रंथालय संघटनेच्या अध्यक्षा म्हणून काम करणारी पहिली महिला आणि कृष्णवर्णीय व्यक्ती बनली.

1976 : न्यूझीलंडची पहिली महिला राष्ट्रीय ग्रंथपाल बनवली मेरी रॉनी जगातील पहिली महिला राष्ट्रीय ग्रंथपालबनली.

1985 : सुसान लुएव्हानो-मोलिना या REFORMAच्या पहिल्या महिला अध्यक्षा .

1993 : जेनिफर टॅनफिल्ड युनायटेड किंगडमच्या हाउस ऑफ कॉमन्सची पहिली महिला ग्रंथपाल बनली .

1999 : एलिझाबेथ निगेमन जर्मन नॅशनल लायब्ररीच्या पहिल्या महिला महासंचालक बनल्या .

2000 : लिन ब्रिंडली यांची ब्रिटिश लायब्ररीच्या पहिल्या महिला मुख्य कार्यकारी म्हणून नियुक्त करण्यात आली.

2002: लंडन लायब्ररीच्या इतिहासातील पहिली महिला ग्रंथपाल म्हणून इनेज लिन नियुक्ती करण्यात आली.

2004 : अंजना चट्टोपाध्याय भारतातील राष्ट्रीय वैद्यकीय ग्रंथालयाच्या पहिल्या निर्देशक बनल्या .

2009 : केब्रिज युनिव्हर्सिटी 650 वर्षांच्या इतिहासातील अॅनी जार्विस या पहिल्या महिला ग्रंथपाल बनल्या.

2012 : सोनिया ल'ह्युरेक्स कॅनडाच्यापहिल्या महिला संसदीय ग्रंथपाल बनल्या .

2016 : लॉरेन्स एंजेल फ्रेंच नॅशनल लायब्ररीच्या पहिल्या महिला प्रमुख बनल्या .

2016 : कार्ला हेडन काँग्रेसच्यापहिल्या महिला ग्रंथपाल बनल्या .

2019 : लेस्ली वेअरही कॅनडची पहिली महिला ग्रंथपाल आणि पुराणलेख बनली.

ग्रंथालय आणि माहिती शास्त्रात महिलांची बदलती भूमिका

आजची परिस्थिती पाहता असे दिसते की विद्यापीठ व महाविद्यालयात ग्रंथालय व माहितीशास्त्र प्रशिक्षण घेणाऱ्या मुलामुलींचे प्रमाण उत्तम दिसून येते परंतु काही काळानंतर मुलींचे प्रमाण हे कौटुंबिक परिस्थितीमुळे कमी झाल्याचे दिसू लागते महिलांमध्ये नैसर्गिक क्षमता आहे ज्यामुळे त्यांना चांगले व्यवस्थापक बनण्यास मदत होऊ शकते महिलांकडून कुटुंब आणि समाजाच्या अपेक्षा प्रमाणिकपणा संयम आणि समजूतदारपणाच्या आहेत हे तिन्ही गुण महिलांना नवीन वातावरणात यशस्वी प्रशासक बनवण्यास मदत करतात.

खालील कारणांमुळे महिलांनी ग्रंथालय करिअर म्हणून निवडले :

I. ज्या महिलांना रोजगार हवा होता पण शिकवण्यासाठी विशेषत: तयार नव्हत्या, त्यांनी ग्रंथपालपद हा एक चांगल पर्याय मानला, कारण वातावरण शैक्षणिक असेल तर कामाला नियमितपणे शिकवण्याची गरज भासणार नाही.

II. भारतीय कुटुंबात महिलांची सुरक्षा हा एक प्रमुख घट आहे. भारतीय समाज लिंगांमध्ये पूर्णपणे विभागलेला जोतो. मुला-मुलींच्या संगोपनात परावर्तित होतो, महिलांच्या रोजगारामध्ये सुरक्षिततेची हमी देणारी कामाची जागा खूप महत्त्वाची भूमिका बजावते.

III. भारतीय स्त्रीमध्ये अपेक्षित असलेले गुण लायब्ररीतील उपक्रमांना अनुकूल असतात.

IV. ग्रंथपालपद सामान्यतः सेवेमध्ये गतिशीलतेची मागणी करत नाही आणि भारतातील महिलांनी कौटुंबिक रचनेच्या बाहेर मोबाइल असणे अपेक्षित नाही.

V. लायब्ररीतील नोकऱ्या महिलांना सहकाऱ्यांशी आणि सार्वजनिक विशेषतः पुरुषांशी अटळ राहू शकतात.

तक्ता क्र. 5: ग्रंथालय व्यवसायात सामील होण्याचे कारण.

ग्रंथपालपदात सामील होण्याचे कारण	प्रतिसादकर्ते
अपघाती	11 (21.2%)
स्वतःचे हित	34 (65.4%)
अनिवार्य	1 (1.9%)
प्रेरणा	6 (11,5%)
एकूण	52 (100%)

(संदर्भ:- नॉलेज लायब्ररीयन लायब्ररी अँड इन्फॉर्मेशन सायन्सचे द्विभाषिक ई-जर्नलचे पुनरावलोकन केलेले आंतरराष्ट्रीय समवयस्क, खंड 09 अंक 01 जानेवारी-फेब्रुवारी 2016)

स्त्रियांना उच्च स्तरावर चांगली कामगिरी करता यावी यासाठी ग्रंथालय प्रणालीने खालील गोष्टींवर भर दिला

पाहिजे.

I. महिलांना त्यांची नियुक्ती निवडता आली पाहिजे जेणेकरून ते त्यांच्या क्षमतेचा जास्तीत जास्त वापर करू शकतील. रोजगार आता थाटात उपलब्ध नसल्यामुळे त्यांना अशा नोकऱ्या घ्याव्या लागतात ज्यासाठी ते एकतर सक्षम नाहीत किंवा त्यांना काम करण्यात रस नाही. अशा परिस्थितींमुळे ग्रंथालये आणि संस्थांमध्ये महिलांची नियुक्ती होते जिथे त्यांच्या वास्तविक क्षमता ओळखल्या जात नाहीत. त्यामुळे अकार्यक्षमतेचे दुष्ट वर्तुळ आणि त्याद्वारे उच्च निर्णयक्षम पदासाठी निवड न होणे हे दुष्टचक्र सुरू होते.

II. महिलांना नवीन आणि आव्हानात्मक कार्यक्षेत्रात नोकरी करण्यास प्रोत्साहित केले पाहिजे. महिलांच्या विकासाशी संबंधित गरजा पूर्ण करणारी ग्रंथालये आणि माहिती प्रणाली महिला ग्रंथपालांद्वारे एक नवीन आव्हान म्हणून स्वीकारली जाऊ शकते. महिलांच्या विकासासाठी संबंधित माहितीचा प्रसार ही भारतीय समाजात काळाची गरज आहे.

III. त्यांच्या विशेष गरजांशी संबंधित योग्य प्रशिक्षण सुविधा आयोजित केल्या पाहिजेत जेणेकरून ते ग्रंथालयातील नवीन वातावरण हाताळण्यास सुसज्ज असतील.

IV. कौटुंबिक आणि करिअरच्या जबाबदाऱ्यांचा सामना करण्यासाठी महिलांना मदत करण्यासाठी एक समर्थन प्रणाली विकसित करा. ही सुविधा अर्थातच ग्रंथालयाच्या नव्हे तर संपूर्ण संस्थांच्या मोठ्या सामाजिक जबाबदारीचा एक भाग आहे.

V. स्त्रिया व्यवस्थापकीय पदांसाठी योग्य नाहीत कारण त्या मोठ्या कर्मचाऱ्यांना हाताळू शकत नाहीत ही एक मिथक आहे जी ग्रंथपालांच्या क्षेत्रात महिलांचा विकास सुनिश्चित करण्यासाठी चर्चासत्र, चर्चा गट इत्यादींद्वारे योग्यरित्या स्फोट करणे आवश्यक आहे.

VI. आतापर्यंत उपलब्ध नसलेल्या माहितीचे संकलन आणि विश्लेषण करण्यासाठी ग्रंथालयांमधील महिलांच्या स्थितीवर अधिक संशोधन केले जावे. यामुळे ग्रंथालयातील सध्याची परिस्थिती सुधारण्यास मदत होईल.

भारतातील ग्रंथपाल पदी महिलांची स्थिती आणि श्रेणीबद्ध स्थान

भारतातील ग्रंथालय विविध प्रणालीत विभागली गेलेली आहे,

1. राष्ट्रीय ग्रंथालय
2. शैक्षणिक ग्रंथालय
3. विशेष ग्रंथालय
4. सार्वजनिक ग्रंथालय

या ग्रंथालयाच्या विविध भागात महिला काम करताना दिसत असल्या तरी त्यांचे उच्च पदावर होण्याचे प्रमाण कमी दिसून येते महिला केवळ विभागीय प्रमुखापर्यंतच पद भूषवताना दिसते त्यामागील काही कारणे आहेत ते पुढील प्रमाणे

१. महिला व्यावसायिक बऱ्याचदा पात्रतेवर समाधानी असतात ज्यामुळे त्यांना व्यावसायिक शिडीमध्ये सोयीस्कर स्तरावर ठेवता येईल.

२. भारतीय कुटुंबात महिलांची हालचाल हे स्वीकारार्ह वैशिष्ट्य नसल्यामुळे, विशेषत: विवाहित महिलांसाठी, लायब्ररीतील महिलांना अशा रिक्त जागा आल्यावर ज्येष्ठतेच्या आधारावर पदोन्नतीसाठी त्यांच्या संधीची

प्रतीक्षा करावी लागते.

३. बहुतेक कुटुंबे स्त्रियांचे उत्पन्न हे एक पूरक निविष्ठा मानतात जे सर्वसाधारणपणे घराच्या अतिरिक्त गरजा पूर्ण करतात. त्यामुळे, स्त्रिया सोयीस्कर पदावर समाधानी आहेत ज्यामुळे त्यांना त्यांच्या कौटुंबिक जबाबदाऱ्यांकडे अधिक लक्ष देणे शक्य होईल.

४. सेवेतील उच्च पदांची आकांक्षा बाळगणाऱ्या महिलांसाठी पुरुषी अहंकार अनेकदा प्रतिबंधक म्हणून काम करतो.

५. हे अजूनही खरे आहे की स्त्रिया वैयक्तिक आणि कौटुंबिक नातेसंबंधांबद्दल अधिक चिंतित असतात त्या पुरुषांच्या तुलनेत ज्यांच्या वैयक्तिक उपलब्धी संपूर्ण कुटुंबाच्या उपलब्धी दर्शवतात.

६. पुरुषांमध्ये अपेक्षित असलेले आणि स्वीकारलेले गुण स्त्रियांमध्ये मान्य नाहीत. करियर ओरिएंटेड असलेल्या पुरुषाचे कौतुक केले जाते, तर तिच्या क्षमता आणि करिअरबद्दल तितकीच काळजी असलेल्या स्त्रीला नकारात्मक अर्थाने करियरिस्ट म्हणून ओळखले जाते.

७. व्यवसायातील नवीन घडामोडींचा सामना करण्यासाठी प्रशिक्षणाचा अभाव.

निष्कर्ष

ग्रंथालय आणि माहिती शास्त्राकडे महिला येण्यासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे असून व्यक्तिगत कारणामुळे त्या उच्च पदावर विराजमान होण्यास असमर्थ ठरत आहेत महिलांचे ग्रंथालय माहितीशास्त्राचे प्रशिक्षण घेण्याकडे कल वाढला असला तरी कौटुंबिक आणि सामाजिक बांधिलकीमुळे महिला प्रशिक्षण पूर्ण करू शकत नाही. उच्च पदावर विराजमान महिला ग्रंथपाल ग्रंथालय व्यवसायाला उत्तम प्रतिसाद दर्जा मिळवून देण्यासाठी राष्ट्रीय आंतरराष्ट्रीय पातळीवर प्रयत्न केले आहे ज्यामुळे ग्रंथालय विकासाला चालना व गती मिळत आहे.

संदर्भ :-

1. कुंभार राजेंद्र (2013), ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र संशोधन, युनिव्हर्सल पब्लिकेशन पुणे.
2. वरलक्ष्मी, एन. भारतीय विद्यापीठ ग्रंथालयांमध्ये काम करणाऱ्या महिला ग्रंथपालांच्या समस्या आणि संभावना: एक सर्वेक्षण . अप्रकाशित प्रबंध, गुलबर्गा विद्यापीठ, ऑक्टोबर १९९२.
3. कार्माइकल, जेम्स व्ही. कामाच्या ठिकाणी लैंगिक समस्या: पुरुष ग्रंथपाल त्यांची बाजू सांगतात. अमेरिकन लायब्ररी 25: 227-230 (मार्च 1994).
4. एमएस. कल्पना दासगुप्ता,ग्रंथालयांच्या व्यवस्थापक म्हणून महिला: भारतातील विकासात्मक प्रक्रिया,63 वी IFLA जनरल कॉन्फरन्स - कॉन्फरन्स प्रोग्राम आणि प्रोसिडिंग्स - 31 ऑगस्ट- 5 सप्टेंबर 1997.
5. तिवारी वीणा,उच्च शिक्षण निदेशालय, मुंबई आणि कोकण विभागाच्या अंतर्गत संलग्न महाविद्यालयांमध्ये काम करणाऱ्या महिला ग्रंथपालांची व्यावसायिक स्थिती,नॉलेज लायब्ररीयन लायब्ररी अँड इन्फॉर्मेशन सायन्सचे द्विभाषिक ई-जर्नलचे पुनरावलोकन केलेले आंतरराष्ट्रीय समवयस्क, खंड 09 अंक 01 जानेवारी-फेब्रुवारी 2016
6. P.K,SASI, Role of Public Library on women Empowerment, www.losrJournals.org
7. K. V. Singh, (2007). Women issues empowerment and gender discrimination (1st ed., pp.51-52). Delhi: Vista international publishing house.

लक्ष्मीकांत देशमुख यांच्या साहित्यातील 'स्त्रीचित्रण'

प्रा. संदीप परदेशी
सहाय्यक प्राध्यापक, पदवी व पदव्युत्तर मराठी विभाग, बलभीम कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, बीड

प्रास्ताविक-

लक्ष्मीकांत देशमुख यांच्या साहित्यात स्त्रीचे विविध रूपे येताना दिसतात. परिस्थितीसापेक्ष स्वतःमध्ये बदल घडवून पाहणारी स्त्री, हतबल, लाचार, स्वाभिमानी, तडजोड करणारी स्त्री आणि तडजोडीला प्रतिसाद मिळाला नाही तर एकतर्फी निर्णय घेणारी स्त्री त्यांनी आपल्या कथा-कादंबऱ्यातून उभी केली आहे. प्रशासकीय अधिकारी असणारे लक्ष्मीकांत देशमुख स्त्रियांचे समर्थक आहेत. त्यांनी स्त्रियांचा खंबीरपणा दर्शवितांना पुरुषांची अवहेलना केली नाही. परंतु रूढी, परंपरांना कठोरपणे विरोध केलेला आहे. देशमुखांनी स्त्री जाणिवांचे विविध अंगी पदर उलगडले आहेत. अशिक्षित स्त्री, सुशिक्षित स्त्री, सामाजिक बंधनांना झुगारणारी स्त्री आणि मुस्लिम स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा असे विविधांगी स्त्रियांचे रूपे त्यांनी अभिव्यक्त केली आहेत.

प्रस्तुतच्या शोधनिबंधात त्यांच्या साहित्यातील स्त्री चित्रणाचा थोडक्यात आढावा घेतला आहे.

लक्ष्मीकांतदेशमुख यांच्या कथांमधील स्त्रीचित्रण-

'पाणी!पाणी!!' याकथासंग्रहातील सात स्त्रिया कणखर बाण्याच्या म्हणून आलेल्या आहेत. त्या परिस्थितीने गांजलेल्या, स्वतःसाठी, संसारासाठी, आपल्या नात्यासाठी, चिल्या-पिल्यांसाठी घास मिळावा म्हणून आसुसलेल्या आहेत. यामुळेच विष्णू पावले यांनी त्यांचा उल्लेख 'साती आसरा' असा केला आहे. 'आसरा' ह्या जलाशयाच्या जवळ आसरा घेणाऱ्या देवता आहेत. त्या लोक माणसांच्या श्रद्धेचे रूप आहेत. पावले म्हणतात की, "लक्ष्मीकांत देशमुख यांच्या या कथासंग्रहातील कथांमधील असणाऱ्या 'साती आसरा' मात्र भिन्न आहेत. जरूर त्या क्षणभर सुख देणाऱ्या नाहीत तर मनभर दु:खानुभूती देणाऱ्या आहेत. काही कुमारी आहेत तर काही दुर्भाग्यवती आहेत. त्या जरी सकलगुणमंडित नसल्या तरी कष्ट गुणसंपन्न आहेत म्हणून त्यांना रोजगार हमीच्या कामावर जावे लागते. वासनेचे शिकार व्हावे लागते. घोटभर पाण्यासाठी जीव गमवावा लागतो. एकूणच त्यांची चरित्रे ही भगभगीत आहेत."१ सात स्त्रियांचे मोजक्या शब्दात त्यांनी वर्णन केले आहे. 'बांधा' कथेतील गजरा ही एक प्रतिष्ठित घराण्यातील स्त्री. पिढीजात इनामदारकी उपभोगणाऱ्या हनमंताची पत्नी. दुष्काळी काळात रोजगार हमीच्या कामावर जाते. प्रारंभी मुकादमाची नजर तिच्या देहावर सुडौल बांध्यामुळे स्थिरावते. परंतु कामामुळे तिची लया गेल्याने मुकादम तिच्याकडे पाहत नाही. नवरा तिच्याकडून वासनेची अभिलाषा पूर्ण करून घेऊ शकत नाही. ती म्हणते, "देहाची पुष्टाई व गोलाई कष्टाच्या कामाने कमी झाली आहे हे खरं. त्यामुळे का आपलं स्त्रीत्व, बाईपण अनाकर्षक होतं? हा पुरुषी कावा आहे... त्यांचा विकृत भोंगळ दृष्टिकोन आहे. बाईमाणूस म्हणजे फक्त तिचं शरीर? त्यातलं मन, त्या मनाचं प्रेम... निष्ठा काहीच नाही?"२ याच मानसिक वर्णनातून 'आमिनाचे' चित्रण आलेले आहे. मुल अल्लाहाची देन परंतु ज्यांना जगवता येत नाही त्यांना जन्म का द्यावा. या मताने सामर्थ्यवान मुस्लिम स्त्री लेखकाने उभी केली आहे. 'भूकबळी' ठरलेली ठकुबाई महाराष्ट्रातील दारिद्र्याचे विलक्षण थरारचित्र उभे करते. सारजा ही 'जगण्याची हमी' कथेतील रोजगार हमी योजनेचे विदारक वास्तव मांडते. मजुरी करून जगणारे कुटुंब आरक्षणातून पोलीस पाटील बनलेला नवरा आणि कुटुंबाची वाताहत कथेत आली आहे.

'कंडोम' कथेतील बायजा ही दलित स्त्री निराधार. गावाच्या आश्रयाने जगणारी वृद्ध स्त्री. दुष्काळात अन्न आणि पाणी या अभावाने मरते. तिचा मृत्यू मनाला चटका लावून जातो. 'मृगजळ' मधील रखमा सुशिक्षित डी.एड. झालेली परंतु दलित आहे. पाण्यासाठी चंपकशेठच्या मळयात गेलेली रखमा चंपकशेठच्या दलपत मुलाच्या वासनेच्या कवळयात सापडते. ती आपली सुटका करून घेते. भिमी व रखमा दोन दलित स्त्रिया या कथेतून येतात. भिमा ही सहनशील आहे तर रखमा बंडखोर स्त्री आहे. 'उदक' कथेची नायिका प्रज्ञा ही बुद्धीचे आणि कारूण्याचे

प्रतीक आहे. ती नवजात अर्भक व वहिनीच्या जीवासाठी तारुण्याचं उदक अर्पण करते. तरीही तिला दोघांचा जीव वाचवता येत नाही. या सर्वच कथांमधून स्त्री कडे पाहण्याचा पुरुषांचा पारंपरिक दृष्टिकोन अभिव्यक्त झाला आहे.

'नंबर वन' कथांमधील खेळाडू स्त्रियांचे चित्र अनोखे आहे. 'प्रयासे जिंकी मना'मधील ममा बालपणी कोकणच्या समुद्रकिनारी पोहणारी आहे. ऐंशीच्या दशकात बटरफ्लाय व बॅंक स्ट्रोक मधील दोन सुवर्णपदक जिंकणारी ती मानिणी स्त्री आहे. मुलगा व नवऱ्याच्या पाण्यातील मृत्यूने भयगंड आणि स्त्रीच्या सौंदर्याचा रूपवेध या कथेतील ममातून घेतला आहे. 'अखेरचे षटक' कथेतील बेगमचे मनोविश्व क्रिकेट खेळातून उभे केले आहे. पुरुषांना दोन पत्नी चालतात परंतु स्त्रियांना नाही. स्त्रियांना दोन पती करण्याची चाल जर असती तर... दोन पती सलीम व संतोष (प्रियकर) दोघे दोन्हीकडे राहिले असते. स्त्रीच्या मनातील पुरुषी प्रतिमा हार-जीतीच्या पलीकडे असते हे अनोखे चित्र लेखक मांडतो. 'रन बेबी रन' मधील बेबी गुरुला सर्वस्व मानणारी परंतु पावित्र्य जपणारी स्त्री आहे. परंतु तिच्या पतीला तिच्याविषयी असणारा संशय तिचा बळी घेतो. 'नंबर वन' मधील सुझान टेनिसपटू महिला आहे. ती उत्तम खेळाडू असली तरी तिच्या मनावर तिच्यामुळे अपघाती खेळाच्या शिकार झालेल्या बहिण मेरी व प्रतिस्पर्धी मोनिका यांच्याविषयी न्यूनगंड आहे. स्त्री ही कोमल मनाची असते याचे वास्तव कथेतील सुझानच्या अवस्थेतून उभे होते.

'आकाश जिंकणार मी' मधील पाच कथा स्त्रियांच्या खेळविश्वाचे चित्रण करतात. आज भारतात अनेक महिला जिद्द व चिकाटीच्या जोरावर नवा इतिहास घडवित आहेत. लक्ष्मीकांत देशमुखांनी या कथांमधून स्त्रियांची शौर्यगाथा, यशोगाथा मांडली आहे. 'डान्सिंग ऑन द हॉल्ट ऑफ डेथ' कथेत जिम्नॅस्ट खेळातील दीपा कर्मारिकरचे भावविश्व शिवानी पात्राच्या माध्यमातून मांडले आहे. गुरु शिष्याचे पितृतुल्य नातेसंबंध या कथेतून येते. 'आय ॲमव्हॉट आय ॲम' कथेतून धावपटूच्या लिंग चाचणीचे विदारक राजकारण मांडले आहे. कथेची नायिका चंदा आल्पस पर्वताच्या कुशीतली आणि तलावाच्या सानिध्यातल स्विव्झलॅक कथेतून अवतरते. शोभिता व चंदा दोघींच्या भावविश्वाचे आणि खेळाचे सचित्र कथेतून येते. 'तीन शपथा' कथेत कुस्ती खेळाशी संबंधित दीपा या स्त्रीचे मानसिक व शारीरिक शोषणाचे चित्र आले आहे. दोन मुलांची आई असणारी दीपा सासऱ्याचा बलात्कार विसरून नव्याने उभी राहते. ऑलिंपिक स्पर्धेत पदक जिंकण्याच्या जिद्दीची कथा यात येते. निव्वळ कल्पनेवर आधारलेली 'खून की पुकार' कथेत मुस्लिम मुलीच्या हॉकी खेळाचे भावविश्व मांडणारी कथा आहे. समाज आणि मुलगी या भीतीने मुलीला हॉकी खेळापासून परावृत्त करणारी आई शेवटी तिच्या पाठीशी उभे राहते अशी कथा लेखकाने चित्रित केली आहे. 'फा ॅल अँड राईस' कथेत साहसी खेळात अपंगत्व आलेल्या स्त्रीची यशोगाथा आली आहे.

'सावित्रीच्या गर्भात मारलेल्या लेकी' या कथासंग्रहातील आठही कथा स्त्री जागृतीचा विचार मांडणाऱ्या आहेत. या प्रत्येक कथेतील स्त्रीला एक स्वतःचा वेगळा चेहरा आहे. एका समंजस विचारसंस्कारातून कथेतील स्त्रिया बोलतात. या कथेतील एकही स्त्री भ्रूणहत्याचे समर्थन करणारी नाही. वेळप्रसंगी ती पुरुषांविरोधी ठाम भूमिका घेणारी आहे. याचा अर्थ लेखकाला खलत्वाच्या भूमिकेतून उभे केले आहे असे नाही. ते कोणा एका पुरुषाऐवजी पुरुषी मानसिकतेवर अंकुश ठेवणारे आहे.

या संग्रहातील पहिली कथा 'माधुरी व मधुबाला' तील सरिता एका ममताळू पुरुषाची पत्नी आहे. सरिताला बेशुद्ध करून तिचा गर्भपात केला जातो. मूल दिसत नाही तेव्हा ती भ्रमिष्ठासारखी करते. तेव्हा तिचा पती अनाथ मुलीला दत्तक घेऊन तिच्याजवळ ठेवतो. 'इमोशनल अत्याचार' मधील आशा ही एक शिक्षिका आहेत व ईशा-निशा जुळया मुलींची आई आहे. ती स्वतः नोकरी सांभाळून जुळया मुलींना सांभाळते. तिचा पती कोकणातील आपल्या गावी जाऊन येतो. जुन्या रूढी- परंपरांना बिथरून मुलगाच हवा यासाठी पत्नीवर भावनिक अत्याचार करतो. नोकरी सोड म्हणणाऱ्या नवऱ्याला ती ठामपणे म्हणते, "मला आई-बाबांनी सांगितलं तसंच मलाही ठामपणे वाटतं की, प्रत्येक स्त्रीने आर्थिक दृष्ट्या स्वावलंबी व आत्मनिर्भर असावं."३ ईशाला स्वाइन फ्लू झाल्याचा फायदा घेऊन इमोशनल ब्लॅकमेल करून आशाचा गर्भपात केला जातो. तेव्हा तिथे ती गर्भ पतीला दाखवण्यास डॉक्टरला सांगते. तिची ही वृत्ती वेळप्रसंगी विरोध करणारी आहे. ती माझ्यातली पत्नी परवा रात्रीच गर्भपात करताना संपली सांगून पतीचा अस्वीकार करते. स्त्रीच्या बदलत्या बंडखोर मानसिकतेचे व प्रगल्भ विचाराचे, धडाडीच्या निर्णयाचे सुचक लेखकाने आशाच्या माध्यमातून उभे केले आहे.

'धोकादायक आशावाद' मधील प्रभा गर्भपात करण्यास विरोध करणारी बंडखो स्त्री आहे. परंतु प्रकृती पाहण्याच्या नावाखाली सोनोग्राफी करून स्त्रीलिंग गर्भ असल्याने तिला भूल देऊन गर्भपात केला जातो. "स्त्री विना यांचा जिथे जन्मही संभव नाही, तर मग ते गर्भातच मुलीची हत्या का करतात?"४ हा तिचा प्रश्न विचारप्रवृत्त करणारा आहे. 'पॉलिटिकल हेअर' मधील शालेय मुलगी सुप्रिया आजच्या वर्तमानाचे तेजस रूप आहे. ती आत्मनिर्भर होऊ पाहते. राजकारणात असणाऱ्या पप्पांना मुलगी राजकीय वारसदार होऊ शकते हे ठामपणे सांगते. आपल्या ममावरील अत्याचार तिला सहन होत नाही. ती पप्पांना खडे बोल सुनावते. 'सावित्रीच्या गर्भात मारल्या लेकी' ही कथा आत्मवृत्त स्वरूपी आहे. कथेतील मुलीचे आत्मवृत्त समाजाच्या डोळ्यात झणझणीत अंजन घालणारे आहे.

'गाव विकणे आहे' मधील 'बाप- लेक' कथेतील नायकाची आई नन्नाची आठवण करून घर सांभाळणारी आहे. पती तिच्यासाठी सर्वस्व आहे. मुलगा नक्षलींना सोडून पोलिसांना शरण येतो तेव्हा ती म्हणते, "तुझ्या नंन्नानं तिला आशीर्वाद दिला होता का?"५ आदिवासी स्त्री ही पुरुषप्रधानतेत गुरफटलेली असल्याचे वर्णन कथेतून येते. तर 'मृगजळ' मधील सुखदाई ही स्त्री पती पावित्र्य जपणारी असली तरी विद्रोही आहे. आपल्या मुलीसाठी दलम मधून बाहेर पडलेली सुखदाई पोलीस अत्याचारामुळे पुन्हा दलममध्ये सहभागी होते. धाडसी, बेधडक वर्तनाची सुखदाई ही बंडखोर स्त्री म्हणून कथित होते. 'बस्तरची कन्या' मधील खुशी ही नायिका प्रधान व्यक्तिरेखा असणारी कथा आहे. जेलर असणारी खुशी सुखदायीईची मुलगी. जन्मजात बंडखोरी तिला मिळालेली. ती आदिवासी स्त्रियांच्या अत्याचारावर वाचा फोडते. परंतु ती संविधानाचा सन्मान करणारी आहे. ती म्हणते, "हे तिरंगा झेंड्या, आम्हा आदिवासींना खास करून स्त्रियांना न्याय केव्हा मिळणार? किमानपक्षी बलात्कार व अत्याचारासारख्या अन्यायापासून मुक्ती केव्हा मिळणार?"६ आदिवासींच्या जंगल अधिकारावर संघर्ष करणारी ही बंडखोर नायिका लेखकाने उभी केली आहे.

'हरवलेल्या गावची सरपंच' कथेत आदिवासी भटक्या जातीमधील लामाण स्त्रीचे व्यक्तिचित्रण आलेले आहे. कथेची नायिका रोशनी आपल्या समाजाच्या उन्नतीसाठी झगडते. परंतु व्यवस्थेपुढे हतबल होते. तिचे विचार स्त्रीवादी भूमिका मांडणारे आहेत. तर 'न्याय' कथेतील नायिका घोड्यासारख्या प्राण्यावर नितांत प्रेम करणारी आहे. 'माणूस नावाचं एकाकी बेट' कथेत स्त्रियांच्या आजच्या बदलत्या विश्वाचे चित्र 'सेल्फी पोट्रेट' कथेतून येते. सनीची ममा बदलत्या विश्वाची प्रातिनिधिक स्वरूप असल्याचे लेखकाने चित्रित केले आहे. आजीची भावावस्था मनाला स्पर्श करणारी आहे.

'बहादुरी की रोशनी फैलाएंगे' कथेत राधा घोरपडे पतीच्या सैनिकी वीर मरणानंतर स्वतः लष्करात कॅप्टन होते. बदलत्या जीवनशैलीत स्त्री पुरुषापेक्षा कमी नसल्याची जाणीव राधाच्या माध्यमातून होते. 'प्रेमा, तुझी किती रुपे'कथेत प्रिया या नायिकेच्या भावविवश वृत्तीचे चित्रण येते. एकेकाळी बलात्काराची शिकार झाली प्रिया स्त्री-पुरुष समानता नसल्याची खंत व्यक्त करते. स्त्री शिक्षणाने बदलली, आर्थिक दृष्ट्या स्वावलंबी झाली तरी स्वार्थी पुरुष स्त्रियांना समानतेची वागणूक देत नाहीत. प्रियाचे विचार हे स्त्री सुलभ आहेत. बलात्काराचे न्युनत्व तिला असह्य करते. अमोल आपल्याला समजून घेईल या विवेकी विचाराने ती प्रभावित होते. त्याची संपूर्ण शरीरासह होते. 'मुकाबला तर केलाच पाहिजे' कथेत ब्लॅकमेल कॉलने आत्महत्या केलेली स्वाती आणि तिची विद्रोही बंडखोर बहीण सानिका कथेतून येते. सानिका ही बहिणीप्रमाणे भयभीत न होता परिस्थितीचा सामना करते. उद्याची डी.वाय.एस.पी चे स्वप्न पाहणारी सानिका नव्या युगाची चाहूल करून देणारी आहे.

अशा प्रकारे लक्ष्मीकांत देशमुख यांच्या कथांमध्ये स्त्रियांची विविध आणखी रूपे चित्रित झाली आहे. त्यांनी पुरुषी प्रवृत्तीला विरोध केलेला नसला तरी स्त्रियांच्या भावनेची अचूकपणे स्पंदने टिपली आहे. देशमुख यांच्या कथेतील स्त्री ही भावना विवश आहे परंतु प्रसंगी तिची बंडखोरी अपप्रवृत्ती नुसार येते.

लक्ष्मीकांत देशमुखांच्या कादंबरीतून आलेले स्त्री चित्रण-

देशमुखांच्या कादंबऱ्यांतून बदलत्या वर्तमानातील स्त्रिया, मुस्लिम स्त्रियांची सामाजिक स्थिती-गती, घुसमट चित्रित झालेली आहे. मराठी साहित्यात मुस्लिम स्त्रियांच्या दृष्टीने खूपच उपेक्षा वाट्याला आलेली आहे. लक्ष्मीकांत

देशमुख यांनी 'सलोमी' आणि 'इन्किलाब विरुद्ध जिहाद' कादंबरीत मुस्लिम स्त्रियांच्या भावविश्वाचे सामाजिक दृष्टीने विवेचन केलेले आहे. मुस्लिम स्त्रियांच्या प्रश्नाविषयी रफिक सुरज म्हणतात की, "तलाक व बुरखा एवढेच प्रश्न म्हणजे मुस्लिम स्त्रीचे प्रश्न अशा मनोवृत्तीतून मुस्लिम स्त्रीच्या दुःखाचे चित्रण सातत्याने पुढे आणले जाते. अधिकांश मुस्लिम समाज ग्रामीण भागात राहणारा आहे. ग्रामीण भागातील मुस्लिम स्त्री पुरुषांच्या बरोबरीने काबाडकष्ट करून द्रव्यार्जन करते. या स्त्री वर्गाचे जगण्याचे इतर खूपच प्रश्न असूनही या प्रश्नांना बगल दिली जाते."७ लक्ष्मीकांत देशमुखांनी आपल्या या दोन्ही कादंबऱ्यांतून अत्यंत जिव्हाळाने मुस्लिम स्त्री जीवन रेखाटले आहे.

'सलोमी' या लघुकादंबरीत देशमुख यांनी 'सलोमी' या स्वतंत्र विचाराच्या आणि संवेदनशील मुस्लिम तरुणीची करून कहाणी चित्रित केली आहे. सिनेमाबंदी या मुल्ला- मौलवीच्या फतव्याला विरोध करून आंदोलन करणारी 'सलोमी' समाजकंटकांच्या पाशवी अत्याचाराला बळी पडते. तिचे लग्न स्त्रीभोग घेऊन तलाक देणाऱ्या रईस जाद्या सोबत होते. त्याच्या पाशवी अत्याचारातून गर्भवती राहिलेली सलोमी मृत बाळाला जन्म देते. नव्या स्त्रीच्या शोधात असणारा रईस अन्वर तिला सहज तलाक देतो. सलोमी तलाक पिडीत स्त्रियांची संघटना उभारते. तिच्या पाठीशी खंबीरपणे उभा असणारा प्रियकर विजयची कर्मठ मुस्लिम लोकांकडून हत्या होते. विजयाच्या हत्येने कोसळून गेलेली सलोमी कुटुंबातून परावृत्त होत जाते आणि बहिणीचे लग्न खोळंबले जाऊ नये म्हणून अरबी शेख सुलेमानची रखेली बनून देश सोडते.

लक्ष्मीकांत देशमुखांनी 'सलोमी' कादंबरीतून मुस्लिम समाजाच्या तलाक, धार्मिक रितीरिवाज, स्त्री पारतंत्र्य सारख्या समस्यांचे चित्रण केले आहे.

लक्ष्मीकांत देशमुख यांनी 'इन्किलाब विरुद्ध जिहाद' कादंबरीत सलमा, जरीला, झैनब, तराना, बेनझीर व अनाहिता प्रमाणे अन्य सामान्य मुस्लिम स्त्रियांच्या सामाजिक प्रश्नांचे चित्रण केलेले आहे. या कादंबरीतील स्त्री चित्रणाविषयी रफिक सुरज म्हणतात, "सलोमी च्या तुलनेत अधिक बंडखोरपणा दाखविणाऱ्या नायिका देशमुख यांच्या 'इन्किलाब विरुद्ध जिहाद' मध्ये प्रकट झाल्या आहेत."८ कारण धर्मांध असणाऱ्या या देशात स्त्रियांवर पिढीजात अनेक बंधने लादली आहेत. तरीही त्या बंधनांना झुगारून या स्त्रीया स्वातंत्र्यासाठी झगडताना दिसतात. अफगाणिस्तानात राजा अमानुल्लाने सामाजिक सुधारणा घडवून आणल्या. मुलींच्या शाळा, गुलामी व वेठबिगारी बंद करून स्त्रियांना बुरख्याची सक्ती असता कामा नये यासारखे निर्णय घेतले. नंतरच्या काळात कम्युनिस्ट सत्तेत स्त्रियांचा सहभाग वाढला आणि अनहिता, सलीमा, जरीला सारख्या स्त्रिया राजकारणात आल्या.

'इन्किलाब विरुद्ध जिहाद' मधील रीतिरिवाज, धर्मांधता, लोकजीवन, सण-उत्सव, श्रद्धा-अंधश्रद्धा कादंबरीतून स्त्रियांच्या समर्पक चित्रणातून आलेले आहे.

लक्ष्मीकांत देशमुख यांनी बदलत्या वर्तमानकालीन स्त्रियांचे चित्रण 'होते कुरूप वेडे' व 'यंग इंडियाचा ग्रुप सेल्फी' कादंबरीतून मांडले आहे. 'होते कुरूप वेडे' कादंबरीतून येणारी 'राखी' ही व्यक्तिरेखा भोगविलासी जीवनाचे प्रतिनिधिक आहे. मिलिटरीतील नवऱ्याच्या निधनानंतर ती काही काळातच नवऱ्याच्या मित्राच्या प्रेमात अंध होते. लेडी किलर असणारा मेजर साहेब तिला आपल्या लहान मुली पासून परावृत करतो. ज्ञानदेव राखीच्या भावविश्वाचे वर्णन करताना म्हणतो की, "आज शरीर वासनेनं तळमळणारी राखी त्यांच्या शारीरिक लगटापुढे हार खाऊन त्यांच्यासोबत बाहेर गेली आहे. काही तरी घडणार आहे. जे गुड्डीसाठी अनिष्ट आहे."९ लहान मुलीला हॉस्टेलमध्ये ठेवून भोगवादी राखी नव्या युगाची चाहूल करून देते. कारण मुलीसह तिचा स्वीकार करणारा ज्ञानदेव तिच्या रूपाला कमीपणाचा वाटतो. देह, रूपसौंदर्य यात गुरफटलेला समाज आत्मकेंद्रित बनल्याचे वास्तव राखी व मेजर साहेब या व्यक्तिरेखांवरून जाणवते.

'यंग इंडियाचा ग्रुप सेल्फी' ही कादंबरी एकापेक्षा एक वरचढ असणाऱ्या स्त्री कर्तव्याची नोंद घेणारी आहे. देशमुखांनी स्त्री सशक्तीकरण्याचा सशक्त विचार या कादंबरीतून मांडला आहे. स्त्रीप्रमाणे पुरुष पात्रेही तेवढ्याच दमाने उभी केली आहेत. ज्योतीच्या प्रेमनिष्ठेमध्ये असणारे जीवनाचे सामर्थ्य, देशाच्या प्रेमाखातर मनोहर वर प्रेम करणारी परंतु देशातच नोकरी कर अन्यथा घटस्फोट घेणारी मीनलची धिटाई, सारिका भोईटे अशीच प्रतिज्ञा करून गावासाठी त्याग स्वीकारते. त्यातून तिने गावच्या सरपंचाची भूमिका यशस्वी वठवली आहे. अनन्याची निसर्गनिष्ठा व शेखर सोबतचे कार्य अतुलनीय आहे. सभद्राचे नवऱ्यासोबत शिक्षकी पेशातील कार्य व संस्था काढून

मुलींच्या शिक्षणाचा घेतलेला ध्यास फुले दांपत्याचा वारसा जोपासणारा आहे. देवमन. द. कामडी यांनी म्हटले की, "यंग इंडियाचा ग्रुप सेल्फी' या कादंबरीत स्त्रियांच्या कर्तव्य भरारीस सलाम करणारी दाक्षिण्यता आहे. ग्लोबलायझेशनच्या दुनियेत स्त्रीची स्वयंपूर्णता, तिचे सक्षमीकरण, पारंपारिक चौकटीला दिलेला छेद आणि पुरुषाच्या बरोबरीने स्वतःला सिद्ध करणारी कर्तव्यनिष्ठा वाचकांचे लक्ष सहजच वेधून घेते."१० संजय स्वतः पत्नी ज्योतीला आर्थिक दृष्ट्या स्वावलंबी करण्यासाठी विरह सहन करतो. संजयच्या माध्यमातून लेखकाने स्त्री-पुरुष समानतेची नीव मांडली आहे. तर मनोहर विषयी मीनलची अगतिकता येते. त्याच्या विरहात ती स्वयंसिद्धीच्या कामात स्वतःला झोकून देते.

एकूण स्त्री सक्षमीकरणाकडे वाटचाल असणाऱ्या या कादंबरीतून लेखकाने सामर्थ्यवान स्त्री व्यक्तिरेखा मांडल्या आहेत. स्त्री-पुरुष सह जीवनात आदर्श जीवनाचा अनुबंध आणि स्त्रियांच्या आयुष्यातील अगतिकता लेखकाने यशस्वीपणे मांडली आहे.

समारोप-

लक्ष्मीकांत देशमुखांच्या कथा-कादंबऱ्यांतून समकालीन वर्तमानाला धरून सामाजिक समस्यांची मांडणी केली आहे. शेतकऱ्यांच्या भावावस्था, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, ग्रामपातळीवरील राजकारण, स्त्रीयांची व्यथा-वेदना, अगतिकता, कुटुंबातील ताण-तणाव, स्त्री-पुरुषांतील गुंतागुंत, प्रेमभावना, स्त्रीजीवनाची अगतिकता, दहशतवाद, धर्मवाद आणि मानवी प्रवृत्ती-अपप्रवृत्तीचे चित्रण येते.

लक्ष्मीकांत देशमुख यांच्या कथा-कादंबऱ्यांतून येणारी स्त्री ही सक्षमीकरण, बदलत्या वर्तमानानुसार वावरणारी आहे. त्यांनी स्त्रियांच्या भावानुबंधाला अचूक शब्दात मांडून स्त्री संवेदनशीलता उद्घोषित केली आहे. तसेच मुस्लिम स्त्रियांच्या सामाजिक आणि धार्मिक समस्यांची उकल करून वेध घेतलेला आहे.

निष्कर्ष-

१. लक्ष्मीकांत देशमुख यांच्या कथा-कादंबऱ्यातून येणारी स्त्री भावविवश आहे. परिस्थितीसापेक्ष स्वतःमध्ये बदल घडवू पाहणारी स्त्री, हतबल, लाचार, स्वाभिमानी आणि तडजोडी बाणा असणारी स्त्री चित्रित केली आहे. तसेच तडजोडीला प्रतिसाद मिळाला नाही तर एकतर्फी निर्णय घेणारी स्त्री त्यांनी कथा-कादंबऱ्यातून प्रकट केली.
२. लक्ष्मीकांत देशमुखांनी आपल्या लेखणीतून स्त्रियांचे विविध रूपे चित्रित केली. कामगार, मजूर, कष्टकरी, गृहिणी ते खेळाडू, राजकीय क्षेत्रात वावरणारी स्त्री आणि नोकरी धंदा करणाऱ्या स्त्रियांचे विश्व साहित्यातून साकारले आहे.
३. लक्ष्मीकांत देशमुख यांच्या कथा-कादंबऱ्यांतील स्त्री बदलत्या वर्तमानानुसार वावरणारी आहेत. स्त्री सक्षमीकरणाचा विषय त्यांनी सक्षमपणे मांडला आहे. तसेच वैश्विकरणातील बदलत्या वर्तमानाचे दुष्परिणाम मांडले आहेत.

संदर्भ ग्रंथ-

१. देशमुख लक्ष्मीकांत, पाणी! पाणी!!, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, आवृत्ती,२०१६पृ.क्र.९६.
२. तत्रैव, पृ.क्र.३९.
३. देशमुख लक्ष्मीकांत, सावित्रीच्या गर्भात मारलेल्या लेकी, मनोविकास प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, २०१३, पृ.क्र.३३.
४. तत्रैव, पृ.क्र.४९.
५. देशमुख लक्ष्मीकांत, गाव विकणे आहे, लोकवाङ्मय गृह प्रकाशन, पुणे, पहिली आवृत्ती २०१८,पृ.क्र.२२.
६. तत्रैव, पृ.क्र.७६.
७. रफीक सुरज, लक्ष्मीकांत देशमुखांच्या कादंबरीतील मुस्लीम जीवनचित्रण, (अन्वयार्थ, संपा.शिंदे रणधीर), पृ.क्र.१५७.
८. तत्रैव, पृ.क्र.१५९.
९. देशमुख लक्ष्मीकांत, हरवलेले बालपण, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, प्रथमावृत्ती, २०१४,पृ.क्र.१०७.
१०. देवमन कामडी, यंग इंडियाचा ग्रुप सेल्फी मधील सामाजिक अनुबंध, Research Journey, International Multidisciplinary E- Research Journal, पृ.क्र.८३.

देशाच्या आर्थिक विकासात महिलांचा सहभाग

मंगला गोरख पाटील

अर्थशास्त्र विभाग, सिनिअर आर्ट्स महिला महाविद्याल यशहादा.

डॉ. अविनाश आर. निकम

अर्थशास्त्र विभाग, पी. एस. जी. व्ही. पी. मंडळ, आर्ट्स, सायन्स & कॉमर्स कॉलेज शहादा.

सारांश :-

भारतात विकासामध्ये महिलांच्या सामाजिक, राजकिय, सांस्कृतिक, कौटुंबिक, व्यावसायिक शैक्षणिक, घटकांचा समावेश, भारतीय महिलांचे आर्थिक सबलीकरण, देशाच्या आर्थिक विकासा -मध्ये महिलांची भूमिका, देशाच्या आर्थिक उलाढालीमध्ये महिलांचा सहभाग देशाच्या विकासात महिलांना सहभागी होतांना येणाऱ्या अडचणी आणि उपाययोजना व निष्कर्ष इ.घटकांचा अभ्यास प्रस्तूत शोध निबंधामध्ये करण्यात येणार आहे.

प्रस्तावना :-

“भारताच्या लोकसंख्येत साधारणतः निम्मी संख्या महिलांची आहे. गेल्या काही वर्षा पासून सार्वजनिक जीवनात, कार्यालयात,आंतरराष्ट्रीयक्रिडाक्षेत्रात, सरकारी कार्यालयात, राजकारणात, आंतरराष्ट्रीय संस्थात आणि अशा अनेक ठिकाणी महिलांचा वावर वाढला आहे. हा बदल सकारात्मक असून आधी पेक्षाहा आता झपाट्याने वाढत आहे. शिक्षण, क्रिडा, सैन्य, विज्ञान, वैमानिक, वैद्यकीय, तसेच भारताचे यशस्वी मंगलयान आणि चांद्रयान आणि 104 छोटे उपग्रह कक्षेत सोडण्याचा विक्रम यामागे महिला वैज्ञानिकांचा निकांचा सहभाग आहे. या महिला देशासाठी आदर्श आहेत आणि ‘बेटी बचाव’, ‘बेटीपढाव’ या घोष वाक्यातून याची प्रचिती येत आहे.

गेल्या काही वर्षापासून ग्रामीण व शहरी भागातील प्रत्येक पाच महिलांमध्ये एक महिला उद्योजक आहे. महिलांच्या विकासामध्ये सरकारी धोरणाचाही महत्वाचा मोलाचा वाटा आहे.

उद्योजकता विकास अभियानामुळे महिला त्यांचा पायावर उभ्या राहिल्या आहेत. पंतप्रधान मुद्रा योजना, (Stand up India,Start up India) आणि राष्ट्रीय जीवनज्योती अभियाना अंतर्गत तयार झालेल्या महिला बचत गटामुळे महिला सक्षम आणि स्वावलंबी झाल्या आहेत. पंतप्रधान जनधन योजनेमुळे महिलांचे आर्थिक समावेशन झाले आहे.”[1]

केवळ महिलांचा विकास आपल्याला साध्य करावयाचा नाही. तर महिलांना नेतृत्वाखाली विकासाचा मार्गाकडे देशाला मार्गक्रमण करावयाचे आहे. महिलांच्या नेतृत्वाखाली विकास साध्य करणे हे सरकारचे ध्येय असून भारतीय महिलांचा सबलीकरणासाठी आणि सुरक्षित वातावरणाची आवश्यकता प्रदान करून त्यांना त्यांचा क्षमता आजमावता येईल. शिक्षण आणि उत्पादक रोजगाराद्वारे महिला सार्वजनिक जीवनात आर्थिक सक्रिय झालेल्या आहे आणि त्या राष्ट्राचा उभारणीमध्ये व विकासामध्ये अधिकाधिक सहभागी झाल्या आहे.

“आज एकविसव्या शतकात प्रत्येक क्षेत्रात नैपून्य मिळवून उच्चशिक्षित होऊन मोठ मोठ्या पदांवर नोकऱ्या करीत आहे. कला, नाटक, चित्रपट, जाहिरात, सौंदर्य, औद्योगिक, शासकिय, सहकार, सामाजिक राजकिय, शेक्षणिक आदी विविध क्षेत्रात ज्ञानाच्या व आत्मविश्वासाच्या बळावर देशाच्या विकासात भागीदारी झालेली आहे. म्हणजेच ग्रामीण असो किंवा नागरी क्षेत्र असो कुटुंबाच्या अर्थाजर्नासाठी त्या मदत तर करतच आहे. पण देशाच्या प्रगतीत व नवीन पिढी घडवण्यात त्यांचापुढे आदर्श ठेवण्यात महिला आपले कौशल्य देशासाठी अर्पण करीत आहे.”[2]

गृहीतके :-

1. महिलांचा शिक्षणाचे प्रमाण वाढले आहे.
2. स्वातंत्र्योत्तर काळात महिलांना मिळालेल्या अधिकारामूळे त्यांनी विकासाच्या टप्पा गाठला आहे.
3. देशातील बहुसंख्य महिला ह्या वेगवेगळया क्षेत्रात सक्रिय झाल्यामुळे त्यांचा नेतृत्व गुणांचा विकास झाला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

1. देशाच्या आर्थिक विकासात महिलांचा किती सहभाग आहे या विषयी माहिती जाणून घेणे.

2. देशाच्या आर्थिक विकासात वाढ करण्यासाठी महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण होणे गरजेचे आहे. याचा अभ्यास करणे.
3. देशाच्या आर्थिक विकासात महिलांची भुमिका कोणती या विषयी माहिती जाणून घेणे.

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तूत शोध निबंधासाठी दुय्यम स्त्रोतांच्या उपयोग करण्यात आला असून त्यात प्रकाशित, अप्रकाशितग्रंथ, पुस्तके, मासिके, इंटरनेट, इ.जनरल,वृत्तपत्रे या पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. संकलित माहितीच्या आधारे अभ्यासाची योग्य मांडणी करण्यात आली आहे.

भारतातील महिलांचे आर्थिक सबलीकरण:-

महिला सबलीकरण ही काळाची गरज आहे, परिस्थितीनूसार सर्व क्षेत्रात आमूलाग्र बदल होत आहे. महिलासबलीकरणासाठी विविध कार्यक्रम व धोरणे राबवले जात आहे.त्यातून महिला विकासाचा तसेच महिलांच्या सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, राजकीय, धार्मिक, व्यावसायिक, कौटुंबिक, व्यावसायिक,अशा विविध घटकांचा विचार केला जात आहे. विश्वातील अर्धी शक्ती स्त्री आहे, ती शक्ती देशाच्या विकासासाठी महत्त्वाची असल्यामुळे त्याच्याकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. भारतात लोकसंख्येमध्ये जवळपास 50 टक्के महिला असताना त्यांच्या उत्कर्षाशिवाय देशाची प्रगती होणे कठीण आहे. अर्थशास्त्रज्ञ' श्री अमर्त्य सेन 'यांनी असे म्हटले आहे की, स्त्रियांना नेहमीच त्यांच्या कामाच्या मोबदला मिळत नाही असे श्रम करावे लागले आहेत. स्त्री शिकली, कमावती झाली म्हणजेच तिला आर्थिक स्वातंत्र्य मिळते. देशाने सर्वांगीण विकासाचे लक्ष 2030 ठेवले आहे. अनेक महिला विकासाच्या प्रवाहातून दूर आहे, महिला आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्र व स्वावलंबी झाल्या तर त्यांचे आर्थिक सबलीकरण होईल.”[3]

गेल्या काही वर्षांमध्ये औपचारिक व अनौपचारिक कामांमधील महिलांचा सहभाग वाढला आहे. स्त्री समूह जागृत झाल्यास संपूर्ण राष्ट्रात जागृती आणि विकास निर्माण होईल. स्त्रियांच्या विकासावरच देशाच्या विकास अवलंबून असतो, आजच्या सुरू असलेल्या शतकात भारताच्या विकासाचा वेग आणि आवाका वाढविण्यात महिलांची खूप मोठी संख्या आहे. महिला सक्षमीकरणासाठी केलेल्या प्रयत्नांचे आज परिणाम दिसून येत आहेत आणि देशाच्या सामाजिक जीवनात क्रांतिकारक बदल जाणवत असल्याचे पंतप्रधान मोदी यांनी आपले मत व्यक्त केले, ते म्हणाले की पुरुषांच्या तुलनेत महिलांची संख्या वाढत आहे वैद्यकीय, क्रीडा, व्यवसाय, सहकार, राजकारण यासारख्या क्षेत्रात महिलांच्या फक्त सहभागच नाही वाढला तर या क्षेत्रामध्ये त्या आघाडीवर सुद्धा आहे."

गेल्या काही वर्षापासून महिलांच्या जीवनात आमूलाग्र बदल झाला आहे. आधुनिक महिला आता चार भिंतींमध्ये राहत नाही, महिलांना त्यांचे अस्तित्व गवसले आहे, घर असो की ऑफिस महिला स्त्री पुरुष समानता आणि न्यायाची मागणी करत आहेत. स्त्रियांनी प्रत्येक क्षेत्रात उत्तुंग कामगिरी केली आहे. तंत्रज्ञान, अंतराळ, विज्ञान, खेळ, सैन्य या सर्वच क्षेत्रात महिलांनी भरारी घेतली, एवढेच नाही तर ग्रामीण व शहरी भागात आता महिला ह्या उद्योजकता क्षेत्रात सहभागी होऊन आर्थिक दृष्टीने सक्षम होत आहे. गेल्या काही वर्षापासून महिलांच्या विकासात सरकारी धोरणांचाही मोलाचा वाटा आहे स्त्री भृण हत्या रोखण्यापासून कार्यालयाच्या ठिकाणी त्यांच्या करिअरला उभारणी देण्यापर्यंत सरकारकडून पुढाकार घेण्यात आला आहे. महिलांना त्यांच्या जीवनात प्रवासात सक्षम करणे तसेच त्यासाठी पंतप्रधान मातृ वंदन योजनेमुळे महिलांना गरोदरपणाच्या काळात आणि बाळंतपणानंतर आर्थिक सुरक्षितता लाभली आहे. तसेच, सुकन्या समृद्धी योजनेमुळे शिक्षण आणि आर्थिक सुरक्षितता प्राप्त झाली आहे. निरोगी आणि स्वस्त महिलाच सक्षम होऊ शकते आणि राष्ट्राच्या विकासात सहभागी होऊ शकते. तसेच केंद्र सरकारने आयुष्यमान भारत राष्ट्रीय पोषण आहार, उज्वला योजना सुरू केले आहेत या योजनांमुळे महिलांच्या जीवनात आमुलाग्र बदल झाला आहे. या सर्व योजना महिलांना सक्षम करून व आर्थिक स्वातंत्र्य बहाल करून राष्ट्र उभारणीमध्ये नेतृत्व मिळवण्यासाठी आवश्यक आणि महत्त्वाच्या आहे.

भारतातील बहुसंख्य स्त्रिया या बहुविध क्षेत्रात काम करून आर्थिक दृष्टीने स्वतंत्र असल्या तरी देशातील काही विभागातील महिलांना घराबाहेर जाऊन जे काम करायचे आहे ते करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या सर्व रचनात्मक घटकांची पूर्तता करण्याची गरज आहे. कुटुंबाची भूमिका तसेच इतर सामाजिक रूढी, परंपरा यासारख्या सांस्कृतिक घटकांच्या परिणाम स्त्रियांचा नोकरी किंवा उद्योग उभारण्यावर होत असतो. स्त्रियांना कामाच्या ठिकाणी पोहोचण्यासाठी चांगली वाहतूक व्यवस्था सहजतेने उपलब्ध करून दिल्यामुळे त्यांच्या वेळ वाचेल आणि त्यामुळे घराची काळजी घेण्यासोबतच अर्थ देण्यासाठी त्या स्वतःला सक्षम बनवू शकते. ग्रामीण भागात जिथे राज्य सरकारने वाहतुकीच्या सोयींच्या विस्तार करून दिला आहे तिथे बिगर कृषी क्षेत्रात काम करणारे स्त्रियांच्या संख्येत लक्षणीय वाढ झाल्याचे दिसून आले. स्त्रियांना राजकीय प्रतिनिधित्व मिळाल्यामुळे पक्के रस्ते, प्राथमिक आरोग्य केंद्र, बँका सारख्या सोयी सुविधा सुलभतेने मिळवता येतात. महिला नेत्यांनी राजकीय दृष्ट्या महत्त्वाच्या पदांवर असल्यामुळे इतर महिलांना रोजगाराच्या संधी मिळून त्या स्वावलंबी बनू शकतात. कारण देशातील महिला आर्थिक दृष्ट्या स्वावलंबी स्वस्थ आणि सक्षम असेल तर देशाच्या विकासामध्ये तिची घोडदौड निश्चितच द्रुतगतीने वाढेल.

सहकारी पतसंस्थांमध्ये विशेषतः सदस्यत्वाद्वारे महिलांना सक्षम करण्यासाठी सहकारी व्यवसायांनी महिलांना त्यांच्या आर्थिक दृष्टीने शिखर गाठण्यासाठी मदत केली आहे. सहकारी पतसंस्थांमधील महिलांच्या सहभाग वाढल्याने मोठ्या प्रमाणात अर्थव्यवस्थेला विकसित करू शकतात. अजूनही आपल्या देशात जर महिला सहकारी पतसंस्था ज्या पूर्णपणे महिलांनी चालवल्या तर त्यांची रचना अशा प्रकारे केली जाऊ शकते की स्त्रियांनी सहभागी होऊन त्या आर्थिकदृष्ट्या सक्षम होऊन देशाच्या विकासाला सहकारी विकासाद्वारे हातभार लावू शकतात.

देशाच्या आर्थिक विकासात महिलांची भूमिका :-

"महिला केवळ लहान उद्योजक म्हणूनच नव्हे तर सक्षम संसाधन व्यक्ती म्हणूनही भूमिका पार पाडते आहे. बँक सखी, कृषी सखी, आणि पशु सखी यासारख्या योजनांमुळे खेड्यापाड्यात विकासाची नवे अध्याय रचले जात आहेत. याच्या उल्लेख पंतप्रधानांनी केला. आज 2 लाखाहून अधिक बहुउद्देशीय दुग्ध व्यवसाय आणि मत्स्य पालन सहकारी संस्थांमध्ये महिलांची भूमिका महत्त्वाची आहे. म्हणजेच सहकारी क्षेत्रांमध्ये परिवर्तन आणि विकास होतो आहे. महिला शेतकरी 1 कोटीहून अधिक आदिवासी महिला या श्री अन्न विषयक बचत गटांच्या एक भाग आहे. त्याचप्रमाणे (जी. इ. एम.)अर्थात सरकारी बाजारपेठ आणि ई-कॉमर्स हे महिलांच्या प्रगतीचे एकूणच देशाच्या विकासाचे प्रेरक ठरले आहे."[4]

देशाच्या आर्थिक उलाढालीमध्ये महिलांचा सहभाग वाढल्याने देशाच्या उत्पादकतेत भर पडत आहेत. महिला सबलीकरणाच्या माध्यमातून असंख्य महिला या उद्योजिका बनून देशाच्या प्रगतीत मोलाचा वाटा उचलत आहे. सर्वात प्रभावशाली महिलांमध्ये अरुंधती भट्टाचार्य, इंदिरा नुई, किरण मुजुमदार शॉ, चंदा कोचर, अवनी चतुर्वेदी आणि मोहना सिंह यांच्या समावेश आहे. "महिलांच्या विकास "यांच्यापुढे जाऊन "महिलांच्या नेतृत्वाखाली देशाच्या विकास" हे प्रतीक राहील. महिलांच्या विकास म्हणजेच देशाच्या सामाजिक, आर्थिक प्रगतीचा निर्देशांक आहे. भारताच्या एकूण लोकसंख्येपैकी अर्धे प्रमाण महिलांचे आहे. महिला कार्यस्रोत तर आहेतच शिवाय त्या राष्ट्राच्या तरुण मनुष्यबळाला योग्य दिशा देण्याचे कार्य करतात.

"महिलांचे आर्थिक दृष्टीने स्वातंत्र्य ही आजची गरज आहे. आज देशाच्या महिलांच्या प्रगतीसाठी अनेक प्रकल्प हाती घेतले जात आहे. ग्रामीण महिलांना प्रशिक्षण व रोजगार प्राप्त करून दिल्याने दुग्ध व्यवसाय, पशुपालन, रेशीम उद्योग, हातमाग व सामाजिक वनीकरण या छोट्या लघु उद्योगांमध्ये काम करताना आढळतात. भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये विकासाला चालना देण्यासाठी मायक्रो फायनान्स (micro finance) वर भर दिली जाते आहे. यामुळे स्वयंसहायता गटांना दुहेरी फायदा झाला, यामुळे कमी उत्पन्न गटातील महिला मोठ्या प्रमाणात आर्थिक दृष्टीने स्वावलंबी झाल्या.

देशाच्या सर्वांगी विकासासाठी प्रत्येक क्षेत्रांमध्ये निम्मी पुरुष आणि निम्मे महिला हे प्रमाण झाले तर देशाच्या विकासाला गती मिळेल कारण भारत हा विकसनशील देश आहे जगात एक मोठी बाजारपेठ म्हणून भारताकडे बघितले जाते."[5]

"भारतात अशा अनेक दिग्गज महिला आहेत ज्या सध्या त्यांच्या क्षेत्रात कौतुकास्पद काम करत आहेत. या महिला क्रीडा जगतापासून ते राजकारण आणि राष्ट्रीय सुरक्षा पासून ते प्रशासकीय सेवा क्षेत्रापर्यंत समान अधिकार घेऊन काम करीत आहेत.

1. द्रोपदी मुर्मु :- भारतातील सर्वोच्च पदावर ज्या महिला आहेत त्या देशाच्या राष्ट्रपती द्रोपदीमुर्मु आहेत राष्ट्र उभारणीच्या पहिल्या टप्प्यावर राष्ट्रपतीची जबाबदारी पार पाडत आहेत.
2. अर्थमंत्री निर्मला सीतारामन :- या आज देशातील सर्वात शक्तिशाली महिला म्हणून व अर्थमंत्री म्हणून संपूर्ण भारत देशाची अर्थव्यवस्था सांभाळत आहेत.
3. फ्लाईट लेफ्टनंट शिवांगी सिंग :- देशाच्या रक्षणाची जबाबदारी म्हणून राफेलच्या भारतीय हवाई दलाच्या ताफ्यात समावेश करण्यात आला आहे मिग-21उडान यांनी केले आहे.
4. आयपीएस संजूकता पराशर :- आसाम मध्ये तैनात असलेली ही महिला आयपीएस लेडी सिंघम म्हणून ओळखली जाते. 'आयर्न लेडी ऑफ आसाम' म्हणूनही ओळखतात.
5. मीराबाई चानू :- भारताची वेटलिफ्टर मीराबाई चानू हिने टोकियो ऑलिंपिक मध्ये भारताला पहिले पदक मिळवून दिले."[6]

अशाप्रकारे भारतात अशा अनेक महिला आहेत ज्यांच्या कामगिरीमुळे भारताचे नाव जगामध्ये कौतुकाने घेतली जाते. आजच्या आधुनिक 'डिजिटल इंडिया' मध्ये G20चे अध्यक्षस्थान भारताला मिळालेले आहे. निश्चितच भारताला महासत्ता राष्ट्र घडविण्यामध्ये महिलांचा समान भागीदारीच्या सहभाग आहे असे म्हणता येईल. गेल्या दशकापासून भारताच्या आर्थिक दृष्टीने समृद्ध आणि विकसित होण्यामागे भारतीय महिलांच्या सहभाग मोठ्या कौतुकाची बाब ठरेल.

देशाच्या विकासात महिलांना सहभागी होतानायेणाऱ्या समस्या :-

"माहिती आणि तंत्रज्ञानाचा आजच्या काळात देखील महिला साक्षरतेचे प्रमाण खूप कमी आहे. आजच्या काळात भारतीय संस्कृती ही पुरुषप्रधान नाही व स्त्री प्रधान नाही तर ती अर्थप्रधान आहे म्हणून स्त्रियांच्या सर्वांगीण विकासासाठी राजकीय व प्रशासकीय सहभागासाठी त्यांना आर्थिक स्वावलंबी होणे गरजेचे आहे. भारतात शहरी भागापेक्षा महिलांच्या समस्यांबाबत ग्रामीण भागातील महिलांचे प्रश्न सोडविणे गरजेचे आहे. महिलांच्या शिक्षण, प्रशिक्षणाचा अभाव, आरोग्याच्या प्रश्न, आर्थिक स्वातंत्र्याच्या प्रश्न इत्यादी अनेक प्रश्न एका मोठ्या समूहाच्या उत्पादनासाठी देशातील सर्व सुजाण अभ्यासू कार्यकर्ते आणि धोरणात्मक समाज विकासाबाबत निर्णय घेणारे राज्यकर्ते आणि त्यांची अंमलबजावणी करणारे कार्यक्षम प्रशासक यांच्यामध्ये समन्वय घडून महिला विकास प्रश्न मार्गी लावणे अत्यंत आवश्यक आहे."[7]

जोपर्यंत शासकीय यंत्रणेच्या दृष्टिकोन व्यापक होत नाही आणि स्त्रियांचे नियोजन आणि पर्याय प्रक्रियेतील सहभाग वाढत नाही तोपर्यंत देशाच्या विकासाची प्रक्रिया जोर धरणार नाही.

"2006 पासून म्हणजे 'वर्ल्ड इकॉनॉमिक फोरम'ने लिंगभावअसमानता अहवाल जाहीर केला; त्यात स्त्री पुरुष समानतेत भारताची चार स्थानांनी घसरण झाली होती, ही समानता अजूनही आज तेवढ्या प्रमाणात पूर्ण झालेली नाही. त्यासाठी महिलांना पुरेशा आरोग्य सुविधा, शिक्षण आणि आर्थिक संधी उपलब्ध करून दिल्या आणि त्यांना राजकीय पक्षांमध्ये योग्य प्रमाणात प्रतिनिधित्व देऊ शकलो तरच भारताची आर्थिक ताकद मोठ्या प्रमाणात वाढेल. मानव विकास निर्देशांकामध्ये (HDI) आकडेवारीतील प्रगती होत असूनही भारतातील अनेक भागांमध्ये समूह आधारित विषमता कायम असल्याचे या अहवालात दिसून येते. विशेष म्हणजे याच देशातील महिला आणि मुलींवर मोठा परिणाम होत आहे. गेल्या काही वर्षात भारतीय महिलांची भारताच्या विकासातील सहभाग

असमाधानकारक राहिलेला आहे महिलांच्या क्रयशक्तीमध्ये मोठी घसरण जागतिक सरासरी च्या तुलनेत झालेली आहे विविध कारणांमुळे महिलांना पुरुषांच्या तुलनेत आर्थिक संधी मिळत नाही ते प्रमाण अतिशय कमी आहे."[8]

ग्रामीण भागातील महिला या अधिकतर घरातीलच कामे करतात आणि त्यामुळे त्यांना मात्र पैशाच्या स्वरूपातील मोबदला मिळत नाही. त्या विनावेतन काम करत आहे. योग्य त्या शिक्षणाच्या अभावामुळे नोकरी करू शकत नाही. याउलट जेव्हा शहरातील महिलांना नोकरी मिळते तेव्हा त्यांच्या प्रवासाची सुरक्षा, कमी वेतन आणि लैंगिक छळवणुकीची चिंता सतावत असते. तसेच भारतातील कार्पोरेट कंपन्यांच्या संचालक मंडळामध्येही महिलांची संख्या कमी आहे. या सर्व समस्यांची सोडवणूक करून जर समानतेने भारतीय महिलांना देशाच्या विकासात सहभागी करून घ्यायचे असेल तर त्यासाठी योग्य ती धोरणे आणि अंमलबजा- वणीची आवश्यकता आहे.

उपाययोजना:-

भारत हा जगातील इतर देशांपेक्षा मोठ्या संख्येने तरुण लोकसंख्या असलेला देश आहे. तसेच 2020 हे वर्ष तंत्रज्ञान दशक म्हणून ओळखले जाते आजच्या 'डिजिटल इंडिया 'या संकल्पनेनुसार भारतात निम्मे लोकसंख्या असलेला महिलांना शिक्षण आणि प्रशिक्षणाची गरज आहे.

1. देशातील महिलांना समान कामांना समान संधी आणि रोजगार देण्यासाठी शासकीय निमशासकीय प्रयत्नांची गरज आहे.
2. सरकारी योजनांचा लाभ आणि प्रशिक्षण शंभर टक्के महिलांना मिळाला पाहिजे.
3. मानव संसाधनांमध्ये महिलांना योग्य ती संधी आणि योजनांचे नियोजन करण्याची गरज आहे.
4. आधुनिक काळातील महिलां समोरील आव्हानांच्या विचार करून नियोजनबद्ध आर्थिक धोरण तयार करणे ही महिलांच्या स्वविकासासाठी महत्त्वाची आहे.
5. देशातील सर्व क्षेत्रांमध्ये 50 टक्के महिला आरक्षण नावाला नसून त्याची योग्य ती अंमलबजावणी करणे.
6. देशातील औपचारिक आणि अनौपचारिक कामांमधील महिलांच्या सहभाग वाढला पाहिजे महिला सापेक्ष नेतृत्वाची आज खऱ्या अर्थाने देशाला गरज आहे.

निष्कर्ष :-

1. एकीकडे देशाच्या विकासदृत गतीने वाढतो आहे परंतु त्या प्रमाणात महिलांचा विकासातील सहभाग अजूनही नगण्य आहे.
2. शहरी भागापेक्षा अजूनही ग्रामीण भागात स्वयंरोजगार व उद्योजिका म्हणून महिला वंचित आहे.
3. पितृप्रधान संस्कृती असलेल्या भारताच्या अर्थव्यवस्थेत महिलांच्या सहभागा महत्त्वपूर्ण असून त्या विषयाकडे गांभीर्याने लक्ष दिले गेले पाहिजे.
4. 'डिजिटल इंडिया 'या संकल्पनेनुसार भारतात अजूनही समानतेच्या तत्त्वावर रोजगाराच्या संधी उपलब्ध नाही.

संदर्भ सुची:-

1. http://yojana.gov.inविकास समर्पित मासिक योजना,वर्ष 46,अंक 3,पाने 56,ऑक्टोबर 2018 मुख्य संपादक – दिपिका कच्छल(पृ.क्र.04,10,14,17)
2. www.mymahanagar.com- देशाच्या प्रगतीत विविध क्षेत्रातील महिलांचे मोलिक योगदान
3. http://krlowledgeresonance.com.wp-content/upload/2021/01/8.pdfभारतातील महिलांचे आर्थिक सबलीकरण (ISSN 2231-1629)
4. http://pib.gov.in(Posted on:10 March 2023 10:25 am by PIB Mumbai)
5. विकास समर्पित मासिक योजना,वर्ष 44,अंक 2,पाने 56,सप्टेंबर 2016 (ISSN-0971-8397)मुख्य संपादक दिपिका कच्छल (पृ.क्र.03,43)
6. http://marathi.lakstly.com.>lifestylewomwnsEquality Day 2022
7. http://www.unipune.ac.in.pdf
8. https://www.orfonline.org,observer research foundation (आर्थिक विकासात 'ती'कुठाय?)
9. विकास समर्पित मासिक योजना- वर्ष 50,अंक-7 पाने 56 फेब्रुवारी 2023 मुख्य संपादक- राकेश रेजू (पृ.क्र.53)

महिला विषयक कायदे

मिनाक्षी मारोती अंभोरे
संशोधक विद्यार्थिनी
प्रा. मधुकर हरी चाटसे
समाजशास्त्र, सहाय्यक प्राध्यापक, राजश्री शाहू कला, विज्ञान महाविद्यालय वाळूज ता.गंगापूर जि. छत्रपती संभाजीनगर

प्रस्तावना :-

जगामध्ये कोणत्याही राष्ट्राची उन्नती किंवा अधोगती हे त्या राष्ट्रातील स्त्रियांच्या स्थितीवर अवलंबून असते. स्वातंत्र्य भारताचे पंतप्रधान स्व.पंडित जवाहरलाल नेहरू म्हणतात कि, “भारताची प्रगती हि महिलांच्या स्थितीवरून ठरविल्या गेली पाहिजे”. प्रसिद्ध पाश्चिमात्य विचारवंत प्लेटो म्हणतात कि, “ज्या जगामध्ये महिलांना सामाजिक कार्य करण्यापासून वंचीत ठेवले जाते. तो कधीही आदर्श समाज बनू शकत नाही”. भारताच्या इतिहासात स्त्रियांचे स्थान सन्मानीय आदर्श व पूजनीय आहे. ह्याबाबत दुमत नाही. आज देशाला जी स्वातंत्र्याची संधी मिळाली आहे. त्यामध्ये सुद्धा स्त्रियांचा मोलाचा वाटा आहे. महिलांनी वेळोवेळी आपल्या कर्तुत्वाच्या माध्यमातून देशाला सुसंस्कृत करण्याचे कार्य केले आहे. फ्रांसचा सम्राट नेपोलियन बोनापार्ट स्त्रियांचे महत्व सांगतांना असे म्हणतो कि, “तुम्ही मला योग्य मत द्या मी तुम्हाला योग्य राष्ट्र देतो”.

विषयाचे महत्व :-

महिलांच्या अधिकाराचा प्रश्न हा आर्ध्या लोकसंख्येचा प्रश्न आहे. सदर विषयाचा अभ्यास करतांना या विषयाची गंभीरता लक्षात येते. महिलांमध्ये शिक्षणाचा पुरेसा प्रसार न झाल्यामुळे महिला विषयक कायदे या बाबतीत जागरूकता आढळून येते नाही. तरी महिला अधिकारांबाबत समाजात जागृती घडवून आणण्यासाठी सदर अध्ययन उपयुक्त ठरते.

पुरुषप्रधान संस्कृतीमुळे महिलांच्या बाबतीत काही सामाजिक नियम महीला अधिकारांचा भंग करतात महिलांच्या सर्वांगीण विकासासाठी महिलांची प्रतिष्ठा आणि अधिकार अबाधित ठेवणारे संविधानिक आणि कायदेशीर अधिकार यांची प्रस्तुत विषयात चर्चा केल्याने जनजागृती होण्यास मदत होईल असे संशोधिकेला वाटते. विविध अहवालानुसार असे दिसून येते कि, अलिकडील काळात महिलांच्या विरोधात होणारे गुन्हे वाढले आहेत. या गुन्ह्यांना प्रतिबंध घालण्यासाठी काही नवीन कायदे केले गेले आहेत, जसे आतापर्यंत भारतातील मध्यप्रदेश, राज्यस्थान, हरियाणा व अरुणाचल प्रदेश या चार राज्यांमध्ये अल्पवयीन मुलींवरील बलात्काराच्या गुन्ह्याला मृत्युदंडाच्या शिक्षेची तरतूद करण्यात आली आहे. परंतु त्याची अंमलबजावणी होतांना दिसून येत नाही.

शोधानिबंधाची उद्दिष्टे :-

१)भारतात असलेल्या कायदेशीर तरतुदींचा आढावा घेणे.

२)महिला अधिकारांबाबत समाजात महिलांमध्ये जागरूकता आणणे.

३)महिलांच्या सुरक्षेसंबंधी प्रश्नांकडे समाजाचे लक्ष वेधणे.

संशोधन पद्धत्ती :- सदर संशोधनासाठी पूर्णतः दुय्यम स्त्रोतांचा उपयोग करण्यात आला असून विविध संदर्भग्रंथ पुस्तके इंटरनेटद्वारे माहिती मिळविलेली आहे .

महिला विषयक कायदे :- केवळ भारतातच नव्हे तर जागतिक स्थरावर स्त्री व पुरुष असा लिंगभेद करून ‘स्त्री’आहे आहे म्हणून अनेक मानवी हक्कापासून वंचित ठेवले जाते. तिच्या मानवी हक्काची पायमल्ली केली जाते. म्हणून भारतात यासंबंधी विविध कायदे करण्यात आले.

१) **सतीप्रथा बंदी कायदा** (१८२९):-

सतीप्रथेने विधवा स्त्रीला जगण्याचा अधिकार नाकारला होता. या अमानवी प्रथेविरुद्ध राजाराम मोहन रॉय यांनी जनआंदोलन सुरु केले. या प्रथेला धार्मिक आधार नसल्याचे सांगितले. ब्रिटिश शासनाचे या अमानवी प्रथेकडे लक्ष वेधले. लॉर्ड विल्यम बेटिक यांनी १८२९ साली सतीप्रथा बंद करण्याची सर्वप्रथम संमती घेतली. या कायद्यानुसार पती निधनानंतर त्याच्या पत्नीला म्हणजेच विधवेला सती जाणे, तिला सती जाण्यास भाग पडणे,

सतीप्रथा चालू राहावी यासाठी कोणत्याही प्रकारची मदत करणे. विधवेस सती जाण्यास प्रवृत्त करणे. इ.कृत्य बेकायदेशीर ठरवून हि सतीप्रथा कायद्याने बंद केली.

२) **हिंदू विधवा पुनर्विवाह कायदा (१८८३)** :-

हिंदू स्त्री हि पती निधनानंतर सती जाने किंवा त्याची विधवा म्हणून उर्वरित आयुष्य जगणे. तेही केशवपन करून, त्याचबरोबर अनेक बंधने तिच्यावर लादली जात व त्या बंधनात आयुष्य जगणे क्रमप्राप्त ठरत. विधवेचे आयुष्य म्हणजे पदोपदी वेदना ,अपमान, छळ इ. भरलेले असे. हिंदू विधवा पुनर्विवाह कायदा १८८३ नुसार विधवा स्त्री व तिच्या आई-वडिलांना विधवेच्या पुनर्विवाहासाठी काही अधिकार देण्यात आले.या कायद्याने हिंदुविधवा स्त्रीस पुनर्विवाहाचा अधिकार प्राप्त झाला.

३) **विवाह प्रतिबंधक कायदा** (१९७८):-

या कायद्यानुसार मुलीचे वय १८ व मुलाचे २१ अशी वयोमर्यादा करण्यात आली. तसेच तसेच या वायोमर्यादेचा भंग करणारा विवाह बालविवाह समजण्यात आला. त्यासाठी कायद्याने जबाबदार धरण्यात आले.

४) **हिंदू उत्तराधिकारी कायदा**(१९५६):-

हिंदू स्त्रींयांना कायद्याने मालमत्तेत वाटा अथवा अधिकार याच कायद्याने प्राप्त झाला आहे. या कायद्यानुसार स्त्रीला आई, पत्नी, मुलगी म्हणून संपत्तीत वाटा मिळाला.

५) **हिंदू दत्तक आणि पालनपोषण कायदा** (१९५६):-

या कायद्यानुसार मुलाप्रमाणेच मुलींनाही दत्तक घेता येऊ लागले. विधवा स्त्री एखाद्याला आपले वारस म्हणून दत्तक घेऊ शकेल तसेच स्त्री व पुरुष असे दोघांनाहि मुलांच्या पालनपोषणाचा समान अधिकार असेल.

६) **अनैतिक व्यापार प्रतिबंधक कायदा** (१९५६):-

या कायद्यानुसार मुलींचं अनैतिक व्यापार व वेश्या व्यवसाय हा गुन्हा मानण्यात आला आहे .यामध्ये स्त्रीस वेश्यावृत्तीला तयार करणे, प्रोत्साहन देणे यांचा समावेश होतो यांसाठी कैद व आर्थिक दंड अशी शिक्षेची तरतूद आहे.

७) **हुंडा प्रतिबंधक कायदा** (१९६९) :-

भत्ता समाज मग तो शहरी असो किंवा ग्रामीण अशिक्षित असो कि शिक्षित या प्रथेमुळे वधुपक्षाचे शोषण व वधूचा छळ मोठ्या प्रमाणात होत होता. अश्या स्वरूपाच्या शोषणाला प्रोत्साहन देणाच्या कारण ठरणाऱ्या प्रथेला नष्ट १९८१ हा कायदा आला. यानुसार हुंडा देणारा व घेणारा दोघेही अपराधी मानण्यात आले व शिक्षेची तरतूद करण्यात आली.

८) **मातृत्व विषयक कायदा** (१९२९) :-

स्त्रियांना व्यवसाय हा घरकाम करून करावे लागतो. यातच स्त्री गरोदर असेल तर तिला आवश्यक पुरेशी विश्रांती व सुरक्षितता मिळाली नाही तर तिच्या आणि तिच्या बाळाच्या आरोग्यावर विपरीत परिणाम होतो. अनेकदा ते दगावतात, असे होऊ नये यासाठी हा कायदा संमत केला गेला.

कायद्यानुसार स्त्रीला प्रसूतीपूर्व व प्रसुतीच्या नंतर पगारी रजा दिली जाईल.हा कालावधी संपल्यानंतर (सहा - सहा आठवड्यांचा) आठ आठवड्यांची संगोपन रजाही मिळेल.शिवाय जर स्त्रीचा गर्भपात झाल्यास ती आजारी पडल्यास एक महिन्याची रजा मिळेल .प्रसूतीपूर्व नंतर वैद्यकीय सेवा सुविधा मोफत दिली.

९) **कारखाना कायदे (१९४८)** :-

या कायद्याच्या माध्यमातून स्त्रियांच्या हक्कांच्या संरक्षणासाठी काळजी घेण्यात आली आहे. या कायद्यानुसार कामाच्या ठिकाणी तीस किंवा तीसतासांपेक्षा जास्त स्त्री कामगार असतील तेथे, स्वातंत्र्य पाळणाघराची व्यवस्था, स्त्रियांकरिता स्वातंत्र्य स्वच्छता गृह असणे बंधनकारक करण्यात आली आहे. स्त्रियांची कामाची वेळ सकाळी नऊ ते संध्याकाळी सात या दरम्यान ची असावी.

१०)जन्मापूर्व निदान तंत्रज्ञान कायदा (१९९४)

११)महिला संरक्षण अधिनियम (२००५)

१२)बलात्कार विरोधी कायदा (२०१२)

१३)लैंगिक शिक्षा विरोधी कायदा (२०१३)

१४)राष्ट्रीय महिला आयोग अधिनियम (१९९०)
१५)महिलांचे हक्क व संविधानातील तरतुदी
१६)महिला हक्क व संरक्षण कायदा (१९९०)
१७)पंचायत राज्यसंस्था व नागरी स्थानीय संस्थांमध्ये महिलांना १/३ आरक्षण
१८)समान वेतन कायदा (१९७३)
१९)धर्मांतरित व्यक्तीविवाह विच्छेद कायदा (१८६६)
२०)घटस्फोट कायदा (१८६९)
२१)मानवी हक्क व संरक्षण कायदा (१९९३)
२२)आनंदी विवाह कायदा (१९०९)
२३)मुस्लीम स्त्री घटस्फोट हक्क आणि संरक्षक कायदा(२००५)
२४)महाराष्ट्र देवदासी प्रतिबंधक व निर्मुलन कायदा (२००५)
२५)मानसिक आरोग्य कायदा (१९८७)
२६)कुटुंब न्यायालय कायदा (१९८४)

असे अनेक कायदे महाराष्ट्र सरकार व राज्यसरकार आणि संविधान अंतर्गत आहेत जे स्त्रियांना त्यांचे हक्क व न्याय मिळवून देण्यात त्यांची मदत करतात.

समारोप :-

वरील प्रमाणे सांगितलेल्या घटनात्मक तरतुदींच्या व्यतिरिक्त स्त्रियांच्या हक्क व त्यांचे रक्षण त्यांच्यावरील अन्याय थांबविण्यासाठी केंद्र आणि राज्यसरकार यांनी अनेक कायदे केले आहेत. त्याचप्रमाणे महिलांवर होणाऱ्या अत्याचाराची दाखल घेऊन त्यांचे रक्षण करण्यासाठी १९९० साली राष्ट्रीय महिला आयोग या संस्थेची स्थापना केली त्याच अंतर्गत महाराष्ट्र शासनाने १९९३ साली महाराष्ट्र महीला आयोगाची स्थापना केली. या सर्व कायदेशीर तरतुदी असल्या तरी पुरुषांची मानसिकता बदलण्याची गरज वाटते. त्यासाठी स्त्री-पुरुष समानता हि पुरुषांच्या मनावर खोलवर रुजली पाहिजे.

संदर्भ ग्रंथ :-

१) प्रकाश नारायण महिला जागृती और पब्लिकेशन डिस्ट्रीब्युटर, नागनी, नागपूर, संस्करण २०१२ योजना मासिक.
२) चंद्रकांत मिसाळ मानवी हक्क व जबाबदाऱ्या व्हिजन पब्लिकेशन, पुणे
३) भारतीय संविधान, समता प्रकाशन नागपूर
४) Devinder singhs, “Human Rights in India” Central Law Publication

पेशवेकालीन स्त्री जीवन

लेफ्ट. डॉ .पावडे खोब्राजी वामनराव
शिक्षण महर्षी ज्ञानदेव मोहेकर महाविद्यालय, कळंब,ता.कळंब,जी.उस्मानाबाद.

प्रस्तावना :-

भारतामध्ये प्राचीन काळापासूनच समाजामध्ये पुरुषप्रधान कुटुंब पद्धती अस्तित्वातअसल्याचे दिसून येते. त्यामुळे समाज व्यवस्थेमध्ये पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रियांना स्थान दिल्या गेल्याचे दिसत नाही, प्रत्येक कालखंडामध्ये स्त्रियांना सामाजिक व धार्मिक दृष्ट्या दुय्यमच स्थान दिल्याचे दिसून येते. भारतीय इतिहासामध्ये काही अपवादात्मक कालखंडामध्ये स्त्रियांना सन्मानाची वागणूक मिळाल्याचे दिसून येते. विशेष करून राजघराण्यातील स्त्रियांना ही वागणूक मिळाल्याची दिसते.परंतु समाजातील सर्वसामान्य स्त्रियांना अशा प्रकाराची सन्मानाची वागणूक मिळाल्याचे दिसून येत नाही. काही राजघराण्यातील स्त्रियांनी स्वपराक्रमाने काही कालखंडापुरता तो काळ गाजवलाही असेल, परंतु सर्वसामान्य स्त्रियांवर प्राचीन कालखंडापासूनच अनेक सामाजिक रूढी, प्रथा परंपरा यांचे बंधने लादून त्यांना चूल आणि मूल एवढ्या पुरतेच ठेवण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे. या परिस्थितीचे वर्णन अनेक लेखकांनी तत्कालीन काळामध्ये आपल्या लेखनातून केलेले आढळून येते. मध्ययुगीन कालखंडाचा विचार करत असताना स्त्रियांवर अनेक बंधने लादण्यात आली होती. मध्ययुगाच्या उत्तर अर्धा मध्ये पेशवाई राजसत्तेने बराच काळ राजसत्ता गाजविली होती. प्रस्तुत शोधनिबंधातून पेशवाई कालखंडातील स्त्री जीवना प्रकाशवर टाकण्यात आला आहे.

पेशवेकालीन स्त्री जीवन :-

प्राचीन काळापासूनच भारतीय संस्कृती ही पुरुषप्रधान असल्याने स्त्रियांना नेहमीच सामाजिक स्तरावर दुय्यम स्थान होते. पेशवाईच्या काळात देखील महाराष्ट्रात हीच परिस्थिती होती. स्त्रियांवर अनेक बंधने घालण्यात आलेली होती. पेशवाई मध्ये मुलीच्या जन्माचे स्वागत केल्या जात नसे. मुलगा झाल्यास मात्र हा वृत्तांत नातेवाईकास ताबडतोब कळविल्या जात, असे उदाहरणात सवयी माधवराव चा जन्मोत्सव थाटाने साजरा झाला होता, मातोश्री गंगाबाई जेव्हा पुत्र झाला त्यावेळी ब्राह्मणास दक्षिणा, देव देवता यावर मोठा खर्च झाला होता. माधवराव च्या पोटी नारायणराव जन्मले तेव्हा शनिवार होता, म्हणून दर शनिवारी कायमचा चौघडी वाजवण्याचा दिवस ठरविण्यात यावा असे फर्मान काढण्यात आले होते. पुत्र व्हावा म्हणून नवस केले जात. उदा.गंगाबाई पुत्र व्हावा म्हणून महाराष्ट्रातील प्रमुख देवतास नवस करण्यात आले होते.[1] यावरून अशी दिसते की मुलगी जन्माचा आनंद न मानता, मुलगा जन्माला यावा म्हणून नवस केले जात असत, व मुलगा जन्मताच मोठा आनंद उत्सव साजरा करण्याची प्रथा पेशवाई कालखंडात प्रचलित होती. पेशवाई कालखंडामध्ये बालविवाह अस्तित्वात असल्याने, वेश्याव्यवसाय ही समकालीन समाजाची गरज होती. तथापि वेश्याकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टिकोन निकोप नव्हता. त्यामुळे वेश्या अतिशय दारिद्र्य व घाणेरडे जीवन जगत होत्या, म्हातारपणी अशा स्त्रियांना केवळ भीक मागून पोट भरावे लागत असे. काही स्त्रियांना बालपणापासून गणिके चे शिक्षण दिल्या जात असे, त्यांना नाच, गाणे, संभाषणाचार्य या कला परंपरेने शिकविल्या जात असत अशा प्रकारच्या स्त्रिया तमाशा मधूनही काम करताना दिसतात. तमास गिरीच्या फडात यांना चांगला भाव असे. या कलेतील निषणात यांना राजदरबारी नाटकशाळा म्हणून बाळगले जात होते.[2] वेश्या किंवा गणिका बाबत अशी बिकट परिस्थिती होती, अशा स्त्रियांना आपले उत्तरार्धातील जीवन जगणे खूप अवघड जात असे.

पेशवीई काळात विवाह संस्थेबाबत काही नियमांमध्ये बाजीराव दुसऱ्याने बदल केल्याचे दिसून येते.मुलीच्या बापाने पैसा घेऊन मुलगी विकू नये असे सक्त हुकूम कोकण प्रांतात व वसई येथे दुसऱ्या बाजीरावने

सोडले होते. लग्न जुळविणारे दलाल व द्रव्य घेणारे बाप या दोघांपासून त्यांना जेवढी रक्कम मिळवली असेल तितकीच दंडखाली घ्यावी अशी एक ताकीदच दिली होती. मुली करता द्रव्य घेण्याचा प्रघात मोडावा म्हणून बाजीरावने अशी आज्ञा केली, की नऊ वर्षां पुढे कोणतीही मुलगी अविवाहित राहू नये. यावरून असे दिसते की विवाह धर्मशास्त्राचा विषय असला तरी त्यात सुद्धा हात घालण्याचा सरकारला हक्क आहे. कित्येक समयी लहान लहान मुलीची लग्न बळजबरीने लावण्यात आल्यामुळे शास्त्राप्रमाणे सर्व विधी झाली नाहीत, अशा वेळी पेशवे सरकारने ती लग्न यथाशास्त्र नाहीत म्हणून मोडून टाकली व मुलीस दुसरे योग्य स्थळ पाहण्याविषयी तिच्या पालकास परवानगी दिली.[3] अशाप्रकारे काही प्रसंगी पेशव्याने विवाह बाबत. बदल करण्यासाठी पुढाकार घेतल्याचे दिसून येते. समाजातील सर्वसामाने विवाहित स्त्रियांना सासू-सासरे पती नणंद, दिर आदी घरातील लोकांची सेवा करावी लागत असे. पेशवाईच्या काळामध्ये स्त्रीच्या नावाने कोणतीही मालमत्ता केल्या जात नसेल. एवढेच नव्हे तर अनेक प्रसंगातून स्त्रीधन रूपाने मिळालेल्या दागिन्यावर देखील तिचा अधिकार नव्हता घरातील वरिष्ठ मंडळी या स्त्रीधनावर आपला अधिकार गाजवत असत.

पेशवाईच्या कालखंडामध्ये स्त्रिया कौटुंबिक बंधना बरोबरच अनेक धार्मिक बंधनातही अडकलेल्या दिसून येतात, प्रचलित समाज व्यवस्थेमध्ये स्त्रियांना धार्मिक बंधनात अडकवणाऱ्या अनेक धार्मिक चालीरीती मोठ्या प्रमाणात अस्तित्वात असल्याचे दिसून येते. यापैकीच एक म्हणजे नवस प्रथा, स्त्रियां या नवसाप्रमाणेच अनेक वृत्त-वैकल्य करीत असत. नवस प्रथेप्रमाणेच सती प्रथा ही पेशवाईत अस्तित्वात होती परंतु सर्वच स्त्रिया सती जात नव्हत्या, जी स्त्री सती गेली नाही अशा स्त्री म्हणजे विधवा तिला सुखाचा त्याग करावा लागेल धर्माच्या कडक बंधनाचे तिला पालन करावे लागेल. पती निधनानंतर केशवेपण अथवा मुंडन करावे लागे. महत्त्वाचं किंवा धार्मिक प्रसंगी तिला सहभागी होता येत नसे. तिचे दर्शन अशुभ समजण्यात येईल. तिला कठीण व्रत्य करावी लागत, शिवाय तरुण विधवांचा अतिशय कोडमारा होत असे.[4] याचबरोबर मासिक पाळी पेशवाईच्या कालखंडामध्ये स्त्रियांवर अनेक बंधने लादण्यात आली असल्यामुळे, अशा स्त्रियांना अतिशय हालाखीचे जीवन जगावे लागत असे. पेशवाईच्या काळामध्ये स्त्रियांना उपभोगाची वस्तू समजल्या जात असे. युद्धप्रसंगी, लूटपाठीच्या वेळी स्त्रियांना पळवून नेल्या जात असे, तत्कालीन कागदपत्रांमध्ये पुरुष गुलामांपेक्षा स्त्री गुलामांचा उल्लेख अनेक ठिकाणी दिसून येतो. या गुलाम स्त्रीया कुणबीने म्हणून ओळखल्या जात. पुण्यात सण 1762 -63 साली पेशव्याकडे एकूण 197 कुणबीने होत्या. त्यांना दसऱ्याच्या सणाच्या निमित्ताने 1303 रुपयाची लुगडी, चोळखण घेतल्याची भली मोठी यादी पेशवे रोजनिशीत प्रसिद्ध झाली आहे. त्यामध्ये थोरली कोठे, थट्टी, नाटकशाळा, हुजूरपागा, मुकदाव कोठी, पार्वतीबाई, रमाबाई यांच्याकडे असणाऱ्या कुणबीणींच्या नावावर नजर टाकली तर त्या कोणत्या जातीच्या,कोणाकडून मिळाल्या याचा बोध होतो. उदाहरणार्थ थोरल्या कोठी कडे असणाऱ्या कुणबीणी पहा....

"मोहिनी -समशेर बहादरापैकी
लिछी -गोविंद बल्लाळ पैकी
राधी- मुसाफर जंग पैकी
कृष्णा धनगर
स्वरूपी खानदेशी
कुशी सोनारीन
मैनी बेलदारापैकी
भिमी परटीणी
राणी चुकारु.[5]

यावरून स्पष्टपणे दिसून येते, की पेशवाई कालखंडामध्ये स्त्रियांना गुलाम म्हणून ठेवल्या जात असे. नानासाहेब पेशव्याच्या कालखंडामध्ये स्त्रिया ह्या रक्षा म्हणून कार्यरत होत्या, तसेच त्या पेशव्याजवळ दासीचे कामेही करत, गाणे, वाजविणे, नृत्य करणे अशा गोष्टीत त्या प्रवीण असाव्यात. उत्तरेतून बहुदा अशा सुंदर गोरेवर्णी

मुली पुण्यात आनवीत. स. 1743 पेशव्याने हिंगण्यास दिल्लीहून 'दोन पोरी खूबसुरत दहा दहा वर्षाच्या, हिंदू शुद्ध जरूर खरेदी करून पाठवावे 'म्हणून लिहिल्याचा उल्लेख आहे. तसेच स. 1755 मधील पत्रात श्रीमंत स्वामीची फर्मास दिल्लीहून आणली चार हजार रुपये खर्च केले पाच पोरी उत्तम आनविली. त्यात दोन, तीन जे स्वामीचे खुशीस येईल, ते देऊ तलास बहुत केला'. असा उल्लेख सापडतो यावरून दिल्लीत अशा मुली खरेदी मिळत असे वाटते.[6] तसेच पेशवाईच्या कालखंडामध्ये स्त्रियांना गुलाम, दासी अथवा रक्षा आदी. च्या रूपात स्त्रियांचा वापर केल्या जात असल्याचे दिसून येते. समाजातील सर्वसामान्य स्त्रियांनावर अनेक रूढी, प्रथा परंपरांचे बंधने लादण्यात आले असले, तरी राजघराण्यातील स्त्रियांबाबत परिस्थिती थोडी वेगळया असल्याचे दिसून येते, शिवकाळ वगळता पेशवाईचा काळ 100 वर्षाच्या आसपासचा होता. या काळात पेशव्यांनी स्वतःच्या कर्तुत्वाने पेशवाई चे वैभव वाढविले, या त्यांच्याकार्यात अनेकदा त्यांच्या स्त्रियांचाही सहभाग असल्याची दिसून येते, पेशवे घराण्यातील अनेक स्त्रिया या बुद्धिमान, महत्त्वकांक्षी, राजकारणची उत्तम जाण असलेल्या होत्या, वेळोवेळी पेशव्याची चर्चा करून, आवश्यक तेथे मार्गदर्शन करून, सल्लामसलत करून, त्यांच्याशी राजकारणातील घडामोडींची चर्चा करून, पेशव्यांना योग्य निर्णय घेण्यास अविरतपणे या स्त्रियांनी सहकार्य केले. म्हणजे कर्तबगार पेशव्यांच्या राजकारणात, कुटुंबात, प्रशासनात त्यांच्या स्त्रियाही सहभागी होत होत्या. त्यांच्या स्त्रियांचाही तेवढाच वाटा होता.वेळप्रसंगी खंबीरपणे, व्यवहारी हुशारीने अनेक निर्णय स्त्रियांनी घेतल्याची उदाहरणे आहेत. पेशवे घरातील पुरुष स्त्रियांना जपत, त्यांचे आरोग्य जपत एवढेच नव्हे तर स्त्रियांच्या मनाचाही विचार केला जाईल. कुटुंबात स्त्रियांना मानाचे स्थान असे, स्त्रियांचे कौतुकही होत असे.[7] यावरून स्पष्टपणे दिसून येते की, पेशवाईच्या कालखंडामध्ये समाजामधील सर्वसामान्य स्त्रियांपेक्षा पेशवे घराण्यातील स्त्रियांची परिस्थिती वेगळी होती. त्यांना काही प्रमाणात का असेना स्वातंत्र्य देण्यात आले होते. असे जरी असले तरीही शिवकाळामध्ये ज्याप्रमाणे स्त्रिया प्रत्यक्षपणे युद्धात सहभागी होत होत्या. तो अधिकार पेशवाईत स्त्रियांना मिळाला नसल्याचे दिसून येते.

सारांश /निकष :-

पेशवाई कालखंडामध्ये पेशवे घराण्यातील आनंदीबाई, गोपिकाबाई, बानुताई घोरपडे, मस्तानी आदी. महत्त्वपूर्ण स्त्रियांचा उल्लेख केल्या जात असला तरी तत्कालीन पेशवाई कालखंडामध्ये समाजामधील सर्वसामान्य स्त्रियांवर अनेक बंधने घातले गेल्याचे दिसून येते. स्त्रियांबाबत समाजाचा दृष्टिकोन अत्यंत मागास असल्याचा दिसून येतो. बालविवाह, केशव्यापन, विधवा, सती प्रथा, बहुपत्नीत्व अशा अनेक घातक प्रकाश स्त्रियांवर लादल्याचे दिसते. सर्वसामान्य स्त्रियांचे संपूर्ण आयुष्य हे देवधर्मा, उपास तपास, वृत्तवैकल्ये, नवस, आदी ने व्यापलेले होते. बालविवाह बरोबरच स्त्रियांना गुलाम म्हणून पेशवाईच्या काळामध्येवागविले जात असत. स्त्री ही जन्माला येणे म्हणजे कुटुंबासाठी दुःखच समजल्या जात असे. राजघराण्यातील स्त्रियांना मान सन्मानाची वागणूक मिळत असली तरी सर्वसामान्य स्त्रियांना मान सन्मानाची वागणूक मिळत असल्याचे दिसून येत नाही. एकंदरीत संबंध पेशवाईच्या कालखंडामध्ये स्त्रियांवर अनेक बंधने लादून स्त्रियांना सामाजिक दृष्ट्या दुयम स्थान देण्यात आल्याचे दिसून येते.

संदर्भसूची :-

1) डॉ. एस. एस.गाठाळ :-भारतीय इतिहासातील स्त्रिया व स्त्री जीवन, कैलास पब्लिकेशन औरंगाबाद -2013 (पृ.क्र. 69)
2) संपादक कुलकर्णी अ. रा.आणि खरे ग.ह. :- मराठ्यांचा इतिहास खंड दुसरा शाहू आणि शाहू काल (1707 ते 1761), महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळासाठी, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे-2006.(पृ.क्र.323).
3) ओक प्रमोद :- पेशवे घराण्याचा इतिहास भाग दुसरा, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे, 2014. (पृ.क्र.495).
4) प्रा. डॉ.रामभाऊ मुटकुळे व प्रा. डॉ.राजेंद्र धाये :- मराठ्यांचा इतिहास शिवकाल ते पेशवाई (ई.स. सन 1630 ते 1818), चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद- 2013. (पृ.क्र.348).
5) डॉ. जयसिंगराव पवार:- मराठेशाहीचे अंतरंग, मेहता पब्लिकेशन हाऊस पुणे- 2020. (पृ.क्र.88).
6) गोविंद सखाराम सरदेसाई:- श्रीमंत नानासाहेब पेशवे,पार्श्व पब्लिकेशन्स कोल्हापूर- 2020.(पृ.क्र.298).
7) डॉ. सुषमा देशपांडे :- भारतीय इतिहासातील स्त्री आणि कर्तृत्व, विद्या बुक पब्लिशर्स,औरंगाबाद- 2019 (पृ.क्र.107).

शंकरराव खरात आणि बाबूराव बागूल यांच्या साहित्यातील स्त्रियांचा अभ्यास

संशोधक

मीनाक्षी पूनमचंद कुरील

इतिहास व प्राचीन भारतीय संस्कृती विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

प्रस्तावना:-

शंकरराव खरात हे आघाडीचे दलित साहित्यिक असून, त्यांचे साहित्य आंबेडकरी प्रेरणेने भारलेले व भरलेले आहे. त्यांनी विशेषत: कथा, कादंबऱ्या, आत्मकथन, वैचारिक साहित्य तसेच समीक्षणात्मक लेखन केलेले आहे. या सर्व लेखनामागे एक जीवनदृष्टी आहे. ही जीवनदृष्टी समग्र दलित जाणिवेशी निगडित आहे. शंकरराव रामा खरात यांचा जन्म 11 नोव्हेंबर 1921 रोजी महार जातीत, आटपाडी, जि. सांगली या गावी झाला.

शंकराराव खरात हे मराठी लेखक, कादंबरीकार व इतिहासकार, लेखक होते. ते आंबेडकरी चळवळीतील एक प्रमुख लेखक होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठाचे कुलगुरू म्हणून सुद्धा त्यांनी कार्य केले आहे. 'तराळ-अंतराळ' हे त्यांचे आत्मचिरत्र आहे. 'मी स्वत: महात्मा फुले, शाहू महाराज व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांचा शिष्य आहे,' असे ते नेहमी म्हणत. त्यांच्या कादंबऱ्याचे विषयही उपेक्षित समाज, भटके, गुन्हेगार, झोपडपट्टी व वकिली व्यवसाय ह्यावर आधारित असेच आहे.

बाबूराव बागूल हे 1960 नंतर लेखन करणाऱ्या दलित लेखक, विचारवंतांपैकी एक आहेत. बाबूराव बागूल यांचा जन्म 17 जुलै 1930 रोजी झाला. हे आंबेडकरवादी साहित्यासाठी ओळखले जाणारे मराठी लेखक व कवी होते. त्यांचे लेखन केवळ दलितांच्या बाजूचा आशय मांडणारे मर्यादित साहित्य नाही, तर एकूणच मूळ भारतीयांच्या जीवनाचे, त्यांच्या सुख-दु:खांचे आणि मानवाच्या मूलभूत वृत्ती-प्रवृत्तींचे चित्रण करणारे मूळ भारतीयांच्या संघर्षाचे चित्रण करणारे मानवकेंद्री साहित्य आहे.

बाबूराव बागूल यांच्या समर्थ, प्रतिभाशाली व्यक्तित्त्वाचा आविष्कार म्हणजेच त्यांची कविता, कथा, कादंबरी, वैचारिक निबंध वाङ्मय होय. बाबूराव बागूल यांनी विपुल लेखन केले नसले तरीही ते दलित साहित्याचे मानदंड म्हणूनच ओळखले जातात. त्यांनी कादंबरी लेखन केले आहे. प्रचंड वैचारिक लेखन केले. परंतु, कथाकार बाबूराव बागूलच आठवणीत राहिले. त्यांच्या कथेने दलितांना क्रांतिसन्मुख बनवले. प्रवर्तन लढ्याचे युगनायकत्व दिले. अन्याय-अत्याचाराबद्दल चीड, त्वेष व संताप व्यक्त केला. परंतु, संयमी भूमिका घेऊन संयम क्रांतीची दिशाही दाखविली. त्यांच्या वादळी प्रतिभेने आशय-अभिव्यक्तीला एक नवे वळण लागले. त्यामुळे बाबूरावांचे साहित्य विश्व साहित्याच्या प्रवाहात पोलादी पाय रोवून मूळ भारतीयांच्या मुक्ती चळवळीचे एक प्रभावी शस्त्र आणि शास्त्र ठरले.

उद्दिष्ट्ये:-

1) शंकराराव खरात आणि बाबूराव बागूल यांच्या साहित्यातील स्त्री पात्रांचा अभ्यास करणे.

2) बाबूराव बागूल आणि शंकरराव खरात यांच्या कथा, कादंबऱ्या आणि साहित्याचा आढावा घेणे.

3) शंकराराव खरात आणि बाबूराव बागूल यांच्या साहित्यातील भूमिकांचा अभ्यास करणे.

शंकरराव खरात यांच्या साहित्यातील स्त्री-व्यक्ती चित्रण:-

शंकरराव खरातांनी आपल्या कथांमधून दुर्लक्षित घटकांचे अत्यंत जिव्हाळ्याने चित्रण केले आहे. स्त्रियांची कुचंबणा, दु:ख यांचे हृदय हेलावणारे चित्रण त्यांच्या कथेमध्ये येते. पतीच्या मृत्यूनंतरही संपूर्ण आत्मसमर्पित वृत्तीने कुटुंब सावरणाऱ्या विधवा पतीचे लहरी व मनमानी स्वभाव सहन करणाऱ्या पतिव्रता, समाज ज्यांना पतित भ्रष्ट म्हणून दूर ठेवतो त्या वेश्या तर रूढी-परंपरांच्या बळी ठरलेल्या मुरळी, देवदासी स्त्रिया, अंधश्रद्धाळू परित्यक्त्या, बंडखोर स्त्रिया अशा वेगवेगळ्या स्त्रियांची दु:खे शंकरराव खरात आपल्या कथांमधून आविष्कृत करतात. दलित स्त्रीच्या अनेक पातळीवरील शोषणाचे आणि संघर्षाचे चित्रण खरातांनी आपल्या कादंबऱ्यांमध्ये केले आहे.

“खरातांच्या मोजक्याच कादंबऱ्या आहेत पण, त्यातील कारुण्य, क्रूरपणा, पात्रांची आक्रमक प्रवृत्ती, अंतर्मुखता आदीतून घडलेली त्यांची स्त्री पात्रे मानवी मनाच्या सूक्ष्मतिसूक्ष्म बारकाव्यांसहित येतात. त्यामुळे त्यांच्या संघर्षांना स्फोटकता लाभलेली दिसते. खरातांनी स्त्री-पात्रांना कुठेही अभिनिवेश दिलेला नाही. त्यामुळे ते कोणालाही आदर्शरूप देण्याच्या भरात पडत नाहीत. त्यांच्या कादंबरीतील स्त्रिया जशा मुळात असतात तशाच त्या कादंबरीत येतात. त्यांचे वागणे, बोलणे वाचक मनाला चटका लावणारे असते.”[1]

सुमन ही दलित गरीब कुटुंबातील मुलगी मॅट्रिकनंतर आई-वडिलांकडे शिक्षणाचा हट्ट करून बी. कॉम. करते व बँकेत नोकरीला लागते. तिच्यासाठी तिच्या योग्यतेचे स्थळ येते. परंतु, मुलाचे वडील हुंडा दिला नाही तर हितंच लग्न मोडेल असं समजा असे म्हणतात. तेव्हा ती त्यांना तुम्ही बाबासाहेबांपासून हेच शिकलात का? असे विचारते व आई-वडिलांना भडकून म्हणते, “जिथं माणसाची किंमत पैशावर करतात, त्या घरी मला कशाला आणलात? हुंडा मागून समाजाला बाबासाहेबांच्या तत्त्वाला काळिमा आणणाऱ्याच्या घरात मुळीच पाऊल ठेवायचं नाही! हे पक्कं ध्यानात ठेवा!”[2] एवढे बोलून निघून जाते.

त्याचबरोबर सुशिला, मिस पवार ह्या स्त्रिया देखील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या शिकवणुकीप्रमाणे वागणाऱ्या, जातिभेद, धर्मभेद या सामाजिक घातक रूढीविरुद्ध बंड करून उठणाऱ्या आहेत. त्याचबरोबर आनंदा, संबा होलार ही पात्रे देखील परिवर्तनाला मानणारी आहेत. खरातांच्या कादंबरीतील सुशिलाच्या तोंडातून निघालेल उद्गार महत्वाचे वाटतात. ती आपल्या प्रियकराला म्हणते, “तू मला फसवलंस, मी दलित आहे म्हणून तुला कळाल्यावर माझ्यातले ते सर्व गुण एकदम लुप्त झाले असं का तुला वाटतं? अरे कॉलेजमध्ये छपण्ण पोरी असताना तू माझ्याच का मागं लागलास? मला पसंत केलंस, मला आणा-भाका देऊन माझ्याशी गोड-गोड बोललास? कुत्र्यागत माझ्या पाठी गोंडा घोळत लागला होतास! तेव्हा काय मी बी. सी. नव्हते? अन् आताच बी. सी. झाले अन् तुझ्यापुढे प्रश्न निर्माण झाला?”[3] सुशिला आपल्या आत्मसन्मासाठी आवाज उठवते. खरातांच्या कादंबरीतील सुशिलाच्या तोंडातून निघालेले हे उद्गार महत्त्वपूर्ण वाटतात. जे ती आपल्या प्रियकराला म्हणते.

शंकररावाच्या कथेचे वैशिष्ट्य विपुलतेबरोबर बहुविधता आहे. त्यात मुरळी, जोगतीण, गोसावी, वासुदेव, पोतराज, आराधी, गोंधळी, नंदीवाले, माकडवाले, वडार, चित्रकथी, शेलार, कुंडमुड्या, जोशी, कैकाडी, डोंबारी, होलार, बेलदार, कोल्हारी, बहुरूपी त्यांच्या इ. भटकंतीचे जीवन जगणारी माणसे आहेत. त्यांच्या दरिद्री जीवनातील विविध पैलुंचे चित्रण खरातांनी प्रभावीपणे केलेले आहे.”[4]

समाजातील विविध स्तरातील व्यक्तींच्या दु:खांचे चित्रण खरातांनी आपल्या कथांमधून केले आहे. तसेच शंकरराव खरात यांनी आपल्या कथांमधून अंधश्रद्धाळू आणि अंधश्रद्धेला विरोध करणाऱ्या स्त्रियांचे चित्रण केले आहे.

शिक्षणामुळे अंधश्रद्धेला विरोध करण्याचे बळ खरातांच्या कथा नायिकांना प्राप्त झाले तर अंधश्रद्धाळू स्त्रियांचे प्रमाण अंधश्रद्धेला विरोध करणा-या स्त्रियांपेक्षा जास्त आहे. खरातांच्या काही कथांतील स्त्रिया या अज्ञान आणि दारिद्र्य याबरोबरच अंधश्रद्धेला बळी पडलेल्या दिसतात. एकवेळ दारिद्र्य परवडेल पण, अंधश्रद्धा ही भयंकर असते. इथे अंधश्रद्धा या त्यांच्या जीवनाचा अविभाज्य भाग बनलेल्या दिसतात. अंधश्रद्धेमुळे जाणारे बळी, घडणाऱ्या हत्या, त्यामुळे उठणारे संघर्ष तरीही वाटेने चालणारा त्यांचा अविरत प्रवास हे सारेच अस्वस्थ करणारे असेच आहे.[5]

बाबूराव बागूलांच्या साहित्यात प्रकट झालेले स्त्री व्यक्तिचित्रण:-

बाबूराव बागूलांच्या कथा, कादंबरीतील स्त्री या पुरुषप्रधान संस्कृतीचा अन्याय सहन करणाऱ्या, कधी परिस्थिती विरूद्ध लढणाऱ्या तर कधी पुरुषाविरूद्ध काहीच न करू शकणाऱ्या, पुरुषांची मनोभावे भक्ती करणाऱ्या आहेत. मात्र बागुलांची या चित्रणामागची भूमिका निराळी आहे. स्त्रियांची मते पारंपरिक मूल्यांनी घडलेली आहेत. याला जबाबदार परकीय वैदिक आर्य ब्राह्मणांचा मूल्यहीन विचारसरणीला बळी पडलेली भारतीय समाजव्यवस्था आहे. हे बागुलांनी स्पष्ट केले आहे.

बागुलांची कथा दलित आत्मभानातून प्रकट झाली आहे. तिच्यात प्रगल्भ सामाजिक जाणीव आहे. सामाजिक बांधिलकीचे तिला भान आहे. सामाजिक विषमतेच्या जाणिवेतून निर्माण होणाऱ्या ताण-तणावांचे विश्लेषण बागुलांच्या कथेतून येते.

बागूल हे दलितांच्या दु:खांना वाचा फोडतात व दु:खमुक्तीचा मार्ग सांगतात. ते दलितांच्या दु:खांना नुसतेच गोंजारत, कुरवाळत बसत नाहीत, तर दु:खांच्या मुळांचा शोध घेऊन ते कसे नाहीसे करता येईल. याचा शोध घेतात. तर काही लेखकांच्या मते, बागुलांच्या कथेला विद्रोहाचा कैफ आहे. माणूस तिचे अधिष्ठान आहे. ती दलित जाणीव विश्वाशी समरस झालेली आहे. ती दु:खितांचे, शोषितांचे प्रतिनिधित्व करते व हक्कासाठी बंड करून उठते. नकार, विद्रोह व बंडखोरी हा बागुलांच्या कथेचा स्वभाव आहे. "या विषयी अविनाश डोळस असे लिहितात की, "या विद्रोहाचे स्वरूपही विलक्षण आहे. या पाठीमागे प्रस्थापित समाजरचना उद्ध्वस्त करून नवी समाजरचना निर्माण करण्याची जिद्द आहे. एका नव्या समाजाच्या निर्मितीसाठी हा नकार आणि विद्रोह आहे."[6]

बागुलांच्या साहित्यातील स्त्रिया संदर्भात इंदूमती शेवडे आक्षेप नोंदवितात कि, "तेथील स्त्रिया अशा आडदांड पुरुषाच्या वासनेला तसेच अनन्वित छळाला बळी पडलेल्या, तसेच भारतीय रूढींच्या कचाट्यात सापडलेल्या आहेत."[7]

'पेसूक' या कथेत बागुलांनी सावित्री नावाची स्त्री रेखाटली आहे. या कथेमध्ये सावित्रीला तिच्या नवऱ्याने खूप त्रास दिला. परंतु, शेवटी जेव्हा तो मरतो तेव्हा ती त्याच्याच सोबत सती जाते, असे दाखविले आहे. हिंदुधर्मातील स्त्री सर्व प्रकारचे अत्याचार मुकाट्याने सहन करूनही परंपरेपुढे कशी लाचार आणि शरणागत होते याचे प्रत्ययकारी चित्रण बागुलांनी या कथेतून केले आहे.[8]

बागुलांच्या कथेतील चंद्रा ही आपल्या पतीच्या गोळ्या-औषधासाठी देहविक्री करायला लागते. पण, तिची म्हातारी सासू यमुना तिला हे पहावत नाही व ती दुसरी चंद्रापेक्षा सुंदर सून आणून तिला चंद्राच्या स्पर्धेमध्ये उभे राहून देहविक्रीला बसवते व चंद्राच्या धंद्याला ओहोटी लावते. शेवटी जेव्हा यमुना म्हातारीला कळते की चंद्रा तिच्या मुलाला वाचविण्यासाठी हे सर्व करते तेव्हा तिची माफी मागते.

जीवन जगण्यासाठी पत्करावी लागणारी लाचारी, करावी लागणारी तडजोड, त्यासाठी करावा लागणारा पराकोटीचा संघर्ष, स्वजातीयांशीस करावी लागणारी स्पर्धा याचे दाहक चित्रण या कथेतून बागुलांनी केले आहे.

भारतीय महिला मनुस्मृतीच्या संस्कारातून घडलेल्या आहेत. त्यामागच्या वेदनेसह बागूलांनी त्यांना चित्रित केले आहे. हे विशेष मानले पाहिजे. अघोरी मधील 'पार्वती', 'सखुबाई', सूड मधील 'जानकी' अथवा 'ज्वाला', 'लुटालूट' कथेतील 'वंचाळा', भांडवल कथेतील 'नराबाई', भूक कथेतील 'भागू कोळीण', आई या कथेतील पांडाची वेश्या व्यवसाय करणारी आई, काळोख्याचे कैदी मधील 'बानू' इ. अनेक स्त्रियांची त्यांच्या कारणांसह त्यांच्या सामाजिक स्थितीसह, विवचनेसह त्यांची बाबूराव बागूलांनी चरित्रे मांडली आहेत. सगळया चित्रणामागे बाबूराव बागूलांची परिवर्तनाची भूमिका आहे.

निष्कर्ष:-

शंकरराव खरात आणि बाबूराव बागूल या दोघांनीही परिस्थितीशी संघर्ष करणाऱ्या आणि परिस्थितीशरण स्त्रियांचे चित्रण आपल्या कथा साहित्यातून केले आहे. शंकरराव खरात यांच्या जवळ-जवळ सर्वच कथानायिका संघर्ष करणाऱ्या आहेत. करारी, बाणेदार, लढाऊ, जिद्दी, आपल्या जीवनात येणाऱ्या संकटांचा सामना त्या खंबीरपणे करू शकतात. शंकरराव खरात यांच्या कथानायिका पोटासाठी, अब्रूसाठी, लेकरांना जगविण्यासाठी परिस्थितीशी चाललेली लढाई पाहता असे वाटत राहते की, या आता पराभूत होणार, निराश होऊन कोलमडून पडणार परंतु, असे न घडता त्या परत एकदा नव्याने संघर्षासाठी सिद्ध होतात.

बाबूराव बागूल यांच्या साहित्यातील स्त्रीचे वर्णन अतिशय धाडसी, साहसी, लढाऊ वृत्ती, जिद्दी, संघर्ष करणाऱ्या स्त्रियांचे आपल्या कथा, कादंबऱ्यांतून मांडलेले आहे. समाजात रूढी-परंपरा, चाली-रीती या समस्यांना झुगारून त्यांच्या जिवानातील संघर्ष हाच होता. अनेक संकटांना तोंड देऊन संघर्ष स्वतः खंबीरपणे लढल्या आहेत. अशा प्रकारे शंकरराव खरात आणि बाबूराव बागूल यांच्या साहित्यातील स्त्री ही लढाऊ, संघर्ष करणारी आणि परिस्थितीला सामोरे जाणारी होती. अन्याय-अत्याचाराविरूद्ध खंबीरपणे लढणारी होती. म्हणूनच शंकरराव खरात आणि बाबूराव बागूल यांच्या साहित्यातील स्त्रियांची भूमिका विसरता येत नाही.

संदर्भ ग्रंथसूची

1) लांजेवार, ज्योती (2005), मराठी दलित कादंबरीतील स्त्री चित्रण, सुगावा प्रकाशन, पुणे, पृष्ठ क्र. 249.
2) खरात, शंकरराव (1978), माझं नाव, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे, पृष्ठ क्र.71
3) कित्ता, पृष्ठ क्र.25
4) चवरे, रा. गो. (1995), मराठी कथा प्रवृत्ती आणि प्रवाह, जनसाहित्य परिषद, अमरावती, पृष्ठ क्र.31
5) कुंभार, प्रकाश (2002), दलित साहित्य: काही विचार काही दिशा, कैलाश पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद, पृष्ठ क्र.116
6) डोळस, अविनाश (1988), मराठी दलित कथा, सविता प्रकाशन, औरंगाबाद, पृष्ठ क्र. 51
7) शेंवडे, इंदूमती (1973), मराठी कथा उद्गम आणि विकास, सोमय्या पब्लिकेशन, मुंबई, पृष्ठ क्र. 493.
8) ढाणके, सुखदेव (2002), बाबूराव बागूल व्यक्ती आणि वाङ्मय, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, पृष्ठ क्र. 102.

भारतीय राजकारणात महिलांचा वाढता सहभाग

डॉ. रमेश एकनाथ भारुडकर

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, अँड.बी.डी.हंबर्डे महाविद्यालय आष्टी

प्रस्तावना –

महिलांचा राजकारणातील सक्रीय भाग हा नेहमीच चर्चेचा विषय राहिला आहे. महिलांचा राजकारणातील सहभाग हा खूप व्यापक विषय असून त्याचा केवळ मतदानाशी संबंध जोडणे हिताचे ठरणार नाही. अनेक वेळा महिलांचा राजकीय सहभाग संबोधताच त्याचा विपर्यास केला जातो व त्याचा संबंध महिलांच्या मतदानाच्या अधिकाराशी जोडला जातो. असे करणे कदाचित योग्य ठरणार नाही, कारण इतिहासात महिलांच्या सक्रिय राजकारणाचे खूप सारे संदर्भ आढळून येतात. इतिहासातील नोंदीचे विश्लेषण केले असता असे दिसून येते कि महिला राजकारणात नुसत्या सक्रिय नव्हत्या तर त्याचा निर्णय प्रक्रियेमध्ये, राजकीय व सामाजिक चेतना प्रफुल्लित करण्यामध्ये मोलाचे योगदान आहे हे विसरता काम नये.पूर्वीपासूनच भारतीय महिला मतदानात आवजूर्न सहभागी होतात. तसेच राजकीय क्षेत्रात लैंगिक समानता आण्यासाठी भारत सरकारने स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये राजकीय आरक्षण सुरू केले आहे त्याचा परिणाम म्हणून गावपातळीपासून ते देश्याच्या राजकारणापर्यंत महिला राजकारण्याचे प्रमाण वाढण्यास सुरुवात झाली आहे.

भारतात अगदी आर्यांच्या काळापासून स्त्रियांना समाजात महत्त्वाचे स्थान आहे. ऋग्वेदात महिलांना राजकारणात स्थान असल्याचेही दर्शविले आहे. उपनिषद, पुराणकाळात ते कायम होते. परकीय आक्रमणानंतरही काही स्त्रिया राजकारणात दिसतात. स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्रोत्तर काळात अनेक भारतीय स्त्रियांनी अनेक क्षेत्रात आपल्या कामाने ठसा उमटविला आहे. भारताच्या इतिहासात महिलांचा राजसत्तेत जसा सहभाग होता तसा तो स्वातंत्र्याच्या लढाईतही त्यानंतर भारतीय स्वातंत्र्यानंतर अनेक महिलांनी राजकारणातील अनेक महत्त्वाची पदे भूषवली आहेत. प्राचीन भारतात अनेक गणराज्ये होती व त्यांचा कारभार स्वतंत्र होता. राजेशाहीभोवतीच त्यांचे राजकारण केंद्रित होते. हीच प्रथा नंतरच्या काळातही चालू राहिली.इसवी सन बाराव्या शतकानंतर अधूनमधून राज्यकारभाराची सूत्रे महिलांच्या हाती गेल्याचे आपण पाहतो. वयाच्या अवघ्या तेराव्या वर्षीच निष्णात लढवय्यी म्हणून रझियाने लौकिक प्राप्त केला.इसवी सन १५२४ ते १५६४ या काळात गोंडवाना संस्थानची महाराणी असलेल्या दुर्गावतीचे नावही इतिहासात कोरले गेले आहे. सोळाव्या शतकातील आणखी एक ठळक नाव म्हणजे चांदबिबी. सतराव्या शतकात प्रत्यक्ष राज्यकारभार न करताही राजकारणाला एकूणच नवी दिशा देणारी राजमाता म्हणून नाव घेतले जाते त्या म्हणजे, जिजाबाई शहाजी भोसले. जिजाऊंनंतर ठळकपणे दिसते ते नाव करवीरवासिनी ताराऊंचे. इसवी सन १७६६ ते १७९५ या काळात आपल्या कार्यकर्तृत्वाने झळाळून उठली होती इंदूरची पुण्यश्लोक अहिल्याबाई होळकर. इसवी सन १७७८ ते १८२९ हा काळ कर्नाटकातील कित्तूरची राणी चन्नम्मा. सदर शोधनिबंधामध्ये भारतीय राजकारणात महिलांचा वाढता सहभाग याचा आढावा घेण्यात आला आहे.

उद्दिष्टे-

१) महिलांच्या ऐतिहासिक राजकीय पार्श्वभूमीचा आढावा घेणे.
२) भारतीय राजकारणात महिलांचा वाढता सहभाग अभ्यासणे.

भारतीय राजकारणात महिलांचा वाढता सहभाग-

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय राजकारणातील स्त्री नेत्या म्हणून इंदिरा गांधी, सोनिया गांधी, ममता बॅनर्जी, मायावती, जयललिता, प्रतिभा पाटील, सुषमा स्वराज, शालिनीताई पाटील, सुप्रिया सुळे, शीला दिक्षीत, वसुंधराराजे सिंदिया ही नावे सुपरिचित आहेत. गेल्या वीस वर्षात सुविधा, स्वच्छतागृहे, बचतगट, महिला सुरक्षितता,लिंगनिदान करून स्त्री-भ्रूणहत्या, स्वच्छता, यांसारख्या प्रश्नांवर लक्ष वेधले गेले. शहरांसोबतच गेल्या

दहा वर्षांत ग्रामीण भागातही महिला सरपंचांपकी काहींनी दारूबंदीच्या लढाईलाही मूर्तस्वरूप दिले. महिला सरपंचानी व ग्रामपंचायत सदस्यांनी ग्रामसभा घेतल्या, दारूबंदीचे ठराव विजयी केले व गावपातळीवर समाज सुधारायचा प्रयत्न केला. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांना राजकीय आरक्षणाचे कवच प्राप्त झाल्यानंतर व राजकारणात त्यांचा वावर वाढल्यानंतर महिला आत्मविश्वासाने बोलताहेत, काहीतरी करून दाखवण्याची महिलांमधील जिद्द वाढली आहे. स्त्रीच्या राजकारणातील सहभागाविषयीच्या वाढणाऱ्या प्रतिकूलतेला स्त्रियांनी एक शक्ती बनवण्यात यश मिळवले आहे. स्त्रियांनी राजकारणाविषयी नकारात्मकता न बाळगता, राजकारणात येत आहेत. महिला चळवळीने कात टाकून केवळ समाजकारण न करता राजकीय आरक्षणासाठी लढले पाहिजे. आणि स्त्रियांचं प्रतिनिधित्व करण्यासाठी समाजभान असलेल्या चांगल्या महिला राजकारणात धाडल्या पाहिजेत. महिला राजकीय क्षेत्रात सक्रीय होताहेत हे अत्यंत महत्त्वाचे असुन त्यातून येणारा काळ नक्कीच बदललेला असेल. शेवटी, राजकारणात येऊनच चांगलं समाजकारण करता येतं! शिवाय महिला राजकीय आरक्षणाचं जे विधेयक गेल्या अनेक वर्षांपासून रखडून आहे ते संसदीय अधिवेशनात महिला खासदारांनी संसदेत मांडावे. आणि ते सर्वांनी एकमताने पास करावे. हे विधेयक संसदीय अधिवेशनात मांडल्या गेलं तर, परिस्थिती बदलू शकते. कारण, सर्वसमावेशक लोकशाही ही समान राजकीय सहभागाशिवाय निर्माण होऊच शकत नाही.

लोकशाही आणि महिला सक्षमीकरण-

जगाच्या एकूण लोकसंख्येच्या ४९.५ टक्के महिला आहेत, तथापि, त्या जगातील सर्वात उपेक्षित वर्ग आहेत. खोलवर रुजलेल्या भेदभावपूर्ण पितृसत्ताक नियमांच्या आदिम पण लवचिक संरचना जगभरातील सामाजिक जीवनाच्या जवळजवळ सर्व संरचनांना व्यापतात, जरी विविध प्रकार आणि प्रमाणात. अधिक समान समाज निर्माण करण्याच्या उद्देशाने आधुनिक दृष्टिकोन आणि उदारमतवादी मूल्यांच्या आगमनाने, सामाजिक-आर्थिक तसेच राजकीय क्षेत्रात महिलांच्या अधिकारांचे एकत्रीकरण दिसून आले आहे. विशेषत: 20 व्या शतकापासून, महिला सक्षमीकरणाच्या मुद्द्याला जगाच्या अनेक भागांमध्ये वेगवेगळया वेळी असंख्य सामाजिक चळवळींचा पाठिंबा मिळाला, विशेष म्हणजे, 1960 आणि 1970 च्या दशकात 'स्त्री मुक्ती चळवळ' च्या दुसऱ्या लाटेने गंभीर गती घेतली. आणि स्त्रियांच्या सर्वांगीण मुक्तीसाठी व्यापक सुधारणा घडवून आणल्या. संविधानाने मंजूर केलेल्या लोकशाही स्वरूपाच्या सरकारच्या तीव्र उदयाने सर्व नागरिकांना मूलभूत अधिकार प्रदान केले आणि महिला सक्षमीकरणाच्या दिशेने सतत चळवळ सुरू केली. महिलांच्या पितृसत्ताक शोषणाच्या तावडीतून हळूहळू कमकुवत होण्याचा वेग आणि प्रमाण प्रदेशानुसार भिन्न असले तरी, स्थितीत स्थिर सुधारणा आणि स्त्रियांची एजन्सी बळकट झाल्याचे स्पष्टपणे दिसून आले आहे.

भारतीय लोकशाहीत लैंगिक समानता -

भारत ही या प्रदेशातील सर्वात मोठी आणि सशक्त लोकशाही आहे ज्याने घटनात्मक लोकशाही म्हणून वसाहतीनंतरच्या स्वतंत्र अस्तित्वाच्या प्रारंभापासूनच स्त्री आणि पुरुष दोघांना समान राजकीय आणि नागरी हक्क प्रदान केले आहेत. कलम 325 आणि 326 मध्ये दिलेल्या मतदानाच्या आणि निवडणूक लढविण्याच्या राजकीय अधिकाराव्यतिरिक्त, भारतीय राज्यघटनेचा भाग तीन पुरुष आणि महिलांच्या मूलभूत अधिकारांची हमी देतो. राज्य धोरणाच्या मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये, स्त्री आणि पुरुष दोघांनाही समान कामासाठी समान वेतन आणि तसेच कामाच्या मानवी परिस्थिती आणि मातृत्व आराम यासाठी तरतूद करून आर्थिक सक्षमीकरण सुनिश्चित केले गेले आहे. भारतातील राजकारणातील महिलांचा सहभाग काळाच्या ओघात निःसंशयपणे वाढला आहे. मतदार म्हणून निवडणुकांमध्ये सहभाग घेण्याच्या दृष्टीने, महिलांच्या मतदानात गेल्या काही वर्षांमध्ये लक्षणीय वाढ झाली आहे आणि 2019 मधील गेल्या राष्ट्रीय निवडणुकांमध्ये पुरुषांच्या तुलनेत महिलांनी जवळपास तितक्याच संख्येने मतदान केले – ही 'स्व-सक्षमीकरणाची महिलांची मूक क्रांती' म्हणून गौरवण्यात आली. महिलांच्या अशा वाढलेल्या राजकीय सहभागाचे श्रेय साक्षरतेचे प्रमाण वाढले आहे आणि डिजिटल आणि इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांद्वारे माहितीच्या

प्रसारामुळे मोठ्या प्रमाणात राजकीय जागरूकता आहे. भारतातील राजकारणातील महिलांचा सहभाग काळाच्या ओघात निःसंशयपणे वाढला आहे. मतदार म्हणून निवडणुकांमध्ये सहभाग घेण्याच्या दृष्टीने, महिलांच्या मतदानात गेल्या काही वर्षांमध्ये लक्षणीय वाढ झाली आहे आणि 2019 मधील गेल्या राष्ट्रीय निवडणुकांमध्ये पुरुषांच्या तुलनेत महिलांनी जवळपास तितक्याच संख्येने मतदान केले – ही 'स्व-सक्षमीकरणाची महिलांची मूक क्रांती' म्हणून गौरवण्यात आली.

निष्कर्ष -

विधिमंडळाच्या राजकारणातील महिलांच्या सहभागाचा संबंध आहे, लोकसभा आणि राज्यसभेतील महिलांच्या प्रतिनिधीत्वाची आकडेवारी असे सूचित करते की निवडणुकीत महिला मतदारांचा सहभाग मोठ्या प्रमाणात वाढला आहे. लोकसभेत आणि राज्यसभेत, संसदेत महिला प्रतिनिधींचे प्रमाण खूपच कमी राहिले आहे. 2019 च्या निवडणुकीत लोकसभेत आतापर्यंत सर्वाधिक महिला प्रतिनिधी निवडून आल्या आहेत. सध्याच्या सभागृहात ते एकूण सदस्यसंख्येच्या केवळ 14 टक्के आहे. वरच्या सभागृहात किंवा राज्यसभेत महिलांच्या प्रतिनिधित्वाची परिस्थिती तितकीच कमी आहे, आणि गेल्या काही वर्षांत तुलनेने सुधारणा होऊनही, सभागृहाच्या एकूण सदस्यसंख्येच्या 13 टक्क्यांचा आकडा अद्याप ओलांडलेला नाही. राज्याच्या विधानसभा, ज्यांना विधानसभा देखील म्हणतात, त्यामध्ये महिला प्रतिनिधींची सरासरी टक्केवारी 10 टक्क्यांपेक्षा कमी राहिल्यास परिस्थिती अधिक वाईट आहे. ज्या देशात महिलांची लोकसंख्या तिच्या लोकसंख्येच्या निम्मी आहे, राष्ट्रीय आणि राज्य विधानमंडळांमध्ये केवळ 10-14 टक्के महिला प्रतिनिधी भारतातील विधायी प्रतिनिधित्वाच्या क्षेत्रात लैंगिक असमानतेची खोल संरचनात्मक परिस्थिती प्रतिबिंबित करतात. असोसिएशन ऑफ डेमोक्रॅटिक रिफॉर्म्स (ADR) आणि नॅशनल इलेक्शन वॉच (NEW) यांनी त्यांच्या 2020 च्या अभ्यासात असे निरीक्षण नोंदवले आहे की "केंद्रीय आणि राज्यांच्या निवडणुका लढवणाऱ्या 50,000 उमेदवारांपैकी दहाव्या पेक्षा कमी उमेदवार महिला आहेत." भारतातील महिला मंत्र्यांची संख्याही कालांतराने वाढली आहे, परंतु पुरुष मंत्र्यांच्या तुलनेत हे प्रमाण खूपच कमी आहे.

संदर्भ सूची –

१) डॉ. मोहिनी कडू, भारतीय राजकारणातील स्त्रिया, विजय प्रकाशन, नागपूर,२००८
२) डॉ.बी.एस. वाघमारे, मानव संसाधन विकास आणि मानवाधिकार, पिअरसन प्रकाशन दिल्ली, २०१३
३) डॉ. प्रशांत अमृतकर, स्त्री आणि राजकारण, चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद, २०१४
४) अंबर कुमार घोष, अग्रलेख, १६ सप्टें २०२२

मराठी साहित्यातून चित्रित झालेले स्त्री जीवन

लहाने पंडीत नाना
(एम.ए.मराठी,डि.एड.,सेट,नेट,जे.आर.एफ.)
संशोधक विद्यार्थी, मराठी विभाग, डॉ.बा.आं.म.वि.छत्रपती संभाजीनगर

पूर्वी आपल्या भारत देशात पुरूष प्रधान संस्कृती मानली जायची म्हणून स्त्री ही शहरातली असो वा ग्रामीण भागातील स्त्रिला दुय्यम दर्जाचे स्थान होते. स्त्रीयांचे अस्तित्व हे "चुल आणि मूल" यापुरतेच होते. घरातील कर्ता हा पुरूष असल्यामुळे तोच कुटुंबाचा पालन-पोषण करता होता. कुटुंबातील सर्व सदस्यावर त्याची हुकूमत असे, कुटूंबातील सर्व सदस्य हे त्याचे ऐकत होते, त्याच्या शब्दाचे पालन करत होते. कुटूंब प्रमुखाचा शब्द हा परमेश्वराचा शब्द अशी भावना पुर्वी कुटूंबातील सर्व सदस्यांची झालेली होती. कुटूंब प्रमुख जो निर्णय घेईल मग तो बरोबर असो अथवा चुकीचा असो कुटूंबातील सदस्य हे त्याला विरोध करत नसे. या मानसिक गुलामीतूनच पुरूषाचे महत्व वाढत गेले आणि स्त्रीयांना समाजामध्ये दुय्यम स्थान वाढत गेले. पुरूषांचे महत्व वाढल्यामूळे स्त्री ही पुरूषांची गुलाम बनून राहू लागली. पुरूष जसे सांगेल तशीच ती राहू लागली. म्हणजेच काय तर तिनेही मानसिकदृष्टया पुरूषांची गुलाम म्हणून राहणेच पसंद केले. अशा मानसिकतेतूनच गुलामगिरीचा जन्म झाला असे मला वाटते. यातून स्त्रियांचा छळ व्हयायला सुरूवात झाली. पुरूषांचे महत्व वाढत गेल्यामुळे पुरूष हा स्वत:ला कर्तत्ववान समजू लागला आणि स्त्रिला बुद्धीहीन, कमजोर, डोकंकमी असलेली समजू लागला.

या गुलामगिरीच्या परिस्थितिला कुठेतरी वाचा फोडावी, स्त्रीला एक माणूस म्हणून वागणूक मिळावी, तीच्या समस्या समाजासमोर मांडल्या पाहिजे, समाजाने त्यांचा आदर करावा, तिचे अस्त्वि फक्त "चूल आणि मूल' एवढया पुरतेच समजू नये असे समाजातील लेखकांना वाटू लागले. यातूनच स्त्रीच्या जीवनावर लेखन व्हायला सुरवात झाली. आजही बरेच लेखक ग्रामीण भागातील स्त्रियांच्या जीवनावर प्रखडपणे लेखन करत आहे. सर्व प्रथम मी प्रा. डॉ. संतोष शिवाजीराव देशमुख यांचे मनस्वी आभार मानतो की त्यांनी त्यांच्या ग्रामीण कादंबरीतील स्त्री प्रतिमा या ग्रंथात त्यांनी 'ग्रामीण भागातील स्त्रीचे जीवन कशा प्रकारचे होते आणि आहे याचे वास्तव चित्रण केलेले आहे. या ग्रंथात त्यांनी जवळ-जवळ तीस ते पस्तीस 'ग्रामीण स्त्री' जीवनावर आधारित असलेल्या सर्व ग्रंथाचा अभ्यास करून हा ग्रंथ निर्मित केलेला दिसून येतो.

तसेच अनेक लेखकांनी स्त्री जिवनावर साहित्य लेखन केलेले आहे. 'मंधान' ही बंकट पाटील लिखित कादंबरी असून यामध्ये मराठवाड्यातील गोदावरी नदीच्या आजूबाजूला असलेल्या सामाजिक जीवनातील स्त्री चे संवाद या कादंबरीत आलेले आहे. मंधान मध्ये चंपा ही कलावंत असलेल्या आईची करूण कहानीचे वर्णन केलेले आहे. तसेच यामध्ये यशोदाबाई आणि कमळाबाई या प्रमुख स्त्री व्यक्तीरेखा असलेल्या दिसून येतात. यशोदाबाई ही भगवानराव देशमुखांची बायको होती. यशोदाबाईची घरची परिस्थिती चांगली होती. तिला पैशाची काही कमी नव्हती. पोटासाठी काही विशेष कष्ट घ्यायचीही तिला गरज नव्हती परंतु स्त्री ही गरीब घरातली असो वा श्रीमंत घरातील तिला काही ना काही समस्या असतातच. पतीचा हेकेखोरपणा तसेच मुलां-मुलींचे वागणे, शेजा-या-पाजा-याच्या कार्यक्रमात होणारा मान-पानाचा विषय अशा प्रकारच्या समस्येला यशोदाबाईला सामोरे जावे लागले आहे.

रा.रं.बोराडे लिखित 'आमदार सौभाग्यवती' या कादंबरीत सुमित्रा, दीपा ही प्रमुख पात्रे दिसून येतात. या कादंबरीत कथा राजकीय असल्यामुळे आर्थिक परिस्थिती चांगली असून कुटूंब हे सधन दिसून येते. सुमित्रा ही चिमणरावांची बायको होती. ती धार्मिकवृत्ती असलेली तसेच राजकारणात फारशी आवड नसलेली स्त्री होय. पती राजकारणी असल्यामुळे ती शहरात राहायला आली असली तरी तिचे संस्कार हे ग्रामीण जीवनातीलच होते. चिमणरावांना पक्ष तिकिट नाकारतो, म्हणून चिमणराव खूप नाराज होतात. शेवटी पक्ष चिमणरावांच्या पत्नीला तिकिट देण्याचे ठरवतो आणि इथूनच सुमित्राच्या राजकीय प्रवासाला सुरवात होते. चिमणराव फक्त आपल्या स्वार्थासाठी सुमित्राला राजकारणात आणत असल्याचा डाव सुमित्राच्या लक्षात येतो आणि सुमित्रा तिच्या नव-याला विरोध करते. या कादंबरीतून पुरूष आपल्या स्वार्थासाठी स्त्रीचा कसा वापर करून घेतो याचा लेखाजोखा मांडलेला दिसून येतो. सुमित्राची मुलगी दीपा ही बिनधास्त स्वाभावाची असून ती खूपच आधुनिक जीवन जगण्याचा प्रयत्न करताना दिसून येते. सुमित्राला दीपाचा राग येतो परंतु दीपाही तिला उलट-सुलट बोलून टाकते.

दीपा ही घरी उशीरा यायची तिचे ते राहणे सुमित्राला पटत नव्हते. सुमित्रा ही ग्रामीण जीवनातील संस्कृतीत वाढलेली असल्यामुळे तिला दीपा चा राग यायचा.

'आमदार सौभाग्यवती' या कादंबरीत सुमित्रा ही पतीला परमेश्वर मानतांना दिसून येते परंतु चिमणराव तिचा आपल्या स्वार्थासाठी वापर करतांना दिसून येतो. पाचोळा ही रा.रं.बोराडे लिखित कादंबरी असून यामध्ये 'पारबती' ही मुख्य नायिका दिसून येते. तिला संसाराचा गाडा चालवतांना खूप कष्ट घ्यावे लागतात. संसारासाठी तिने आपल्या भावना, इच्छा पुर्णपणे बाजूला ठेवलेल्या असतात.

'पाचोळा' या कादंबरीतील पारबती ही कष्टाचं प्रतीक आहे. पारबतीचा नवरा हा तापट स्वभावाचा असतो त्याची मर्जी सांभाळताना तिला अनेक अडचणीना सामोरे जावे लागते. घरात सारखी किरकिर असायची. पारबतीच्या नशीबी कष्टासोबतच ताण-तणावही होतो. पाचोळा या कादंबरीची सुरवातच पारबतीच्या जिवनाचे वाटोळ करण्यापासूनच झालेली आहे. पारबतीचा नवरा गंगाराम हा गरडाच्या पोराच्या धोतराला शिलाई करून देत नाही, म्हणून दोघात वाद होतात.

गरडाचे पोर गंगारामाला म्हणते की, या गावात तुझ्यापेक्षा उत्तम मशिनवाला आणेल तेव्हाच मी हे धोतर घालेन अशी शपथ घेतो. ग्रामीण भागातील स्त्रीची मानसिकता ही गावातील कुणासोबत वैर नको अशा स्वभावाचीची असते. परंतु पारबतीच्या सर्व काही स्वत:भावाच्या विरोधातच घडत होतं. पाचोळासारख्या कादंबरीतून पारबती या स्त्रीच्या मनाचे तिच्या परिस्थितीचे तिच्या दु:खाचे, तिच्या नशिबाने घेतलेल्या सुडाचे चित्रण रा.र.बोराडे यांनी केलेले आहे.

'गांधारी' ही कादंबरी ना.धो.महानोर यांनी लिहली आहे. या कादंबरात महानोरांनी निजामी राजवट संपुष्टात आल्यानंतर एक गावात झालेला बदल या संबंधी आहे. या कादंबरीतून महानोरांनी 'जयवंता' या एका स्त्रीची व्यथा मांडलेली दिसून येते. जयवंताचा नवरा तिला सोडून पळून जातो त्यामुळे जयवंता निराश होते. तिच्या आजीने तिचे कमी वयातच लग्न करून दिले आणि तिच्या नशीबातच अशा गोष्टी घडतात. जयवंता तिच्या आजीकडे राहू लागते. कमी वयातचं तिच्यावर दु:खाचा डोंगर कोसळला होता. समाजाचे विचार हे टाकून (सोडून) दिलेल्या स्त्रीकडेपाहण्याचे वेगळेच असतात. समाज हा अशा स्त्रीयांना सुखाने, समाधानाने जगूही देत नाही अशी परिस्थिती पाहवयास मिळते. कादंबरीत जयवंताचा दुसरा विवाह करून दयावा असा प्रस्ताव तिचे नातेवाईक जयवंताच्या आजीकडे मांडतात परंतु जयवंताची म्हातारी आजी साफ नकार देते. जयवंता तरूण आहे तिच्या भावना तिची म्हातारी आजी समजू शकत नाही. ती मनात दु:ख सांगूही शकत नाही, ती मनात दु:ख व्यक्त करत असते परंतु तिच्या दु:खाची कदर ना त्या आजीला किंवा समाजाला, कुणालाही तिच्याशी काही घेणे-देणे नाही. जयवंताच्या मनात आत्महत्या करण्याचा विचार येतो. समाज अशा स्त्रीयांचा सहानुभूतीने विचार करत नसल्याने त्यांच्याकडे आत्महत्या शिवाय पर्याय उरत नसल्याचे दिसते.महेश मोरे लिखित 'गावपांढरी' ही कादंबरी असून यामध्ये रझाकारांच्या अन्याय व अत्याचाराला कंटाळून गाव सोडून गेलेल्या गावक-याची कहाणी म्हणजे 'गावपांढरी' ही कादंबरी होय.

भारत १५ ऑगस्ट 1947 ला जरी स्वतंत्र झाला असला तरी महाराष्ट्रातील मराठवाडा हा भाग रझाकारांच्या ताब्यात होता. या काळात रझाकांनी गावातील स्त्री व पुरूषांनाही त्रास दिला. रझाकार दिवसा-ढवळ्या अब्रु लुटू लागले होते. रझाकारांच्या भितीने गावंच्या गावं उठवू लागली. सर्वकाही सोडून लोक अंगावरील कपड्यावर बाजूच्या गावात जावू लागली. त्यामुळे स्थलांतरीत झालेल्या लोकांची राहण्याची समस्या, शरीराची थकावट, रोजगार अशा अनेक गोष्टींनी लोकांची घरे उध्वस्त झाली होती. गावपांढरी कादंबरीत अनेक स्त्रीयांचा उल्लेख आढळत असला तरी प्रामुख्याने हरणाबाई, प्रयागा, रखमाबाई या मुख्य पात्र ठरलेल्या दिसतात.

तात्याची बायको म्हणजे हरणाबाई ही कष्टकरी, परिस्थिती मध्यम असलेली स्त्री होती. नव-याचं घरात जरा दुर्लक्षच असायच म्हणून हरणाबाईनच शेतात काबाडकष्ट करायच आणि संसाराचा गाडा स्वत:च ओढायचा अशी परिस्थिती होती. गावातील सतत होणारे सार्वजनिक कार्यक्रमातच तात्या रमत असे. हरणाबाईलाया गोष्टीचा राग येत असे पणण् नव-यापुढे तिचे काहीही चालत नसे. ती नव-याला समजून सांगण्याचा प्रयत्न करतांना म्हणते, किती येळ हो, झापडनं झापड पडली काय समदया गावाचं गुत्त घेतल का. ग्रामीण भागात आजही कितीतरी तरूण संसाराकडे दुर्लक्ष करून राजकारणात, समाजकारणात सक्रीय झालेले दिसतात. आपल्या नवऱ्याने कुटूंबाकडे, पोरांबाळांकडे लक्ष दयावे. विनाकारण इतरांच्या किंवा गावगाडयाच्या भानगडीत पडू नये असे प्रत्येक स्त्रीला वाटत

असते. आजही ही परिस्थिती ग्रामीण भागात आपल्याला पाहायला मिळते. रझाकारांच्या भितीनी गाव सोडतांना अनेक स्त्रियांना दु:ख अनावर होतांना दिसते, आपले राहते घर, सर्व वस्तू, शेती तसेच शेतीतील माल हे सर्व सोडून ओळख नसलेल्या गावात जाऊन राहण्याची वेळ स्त्रीच्या नशीबात आली होती. बऱ्याच स्त्रीयांनी तर इज्जती लुटण्याच्या भीतिपोटी तर स्वत:ला संपवून टाकलेलं होत.

हरणाबाईबरोबरच कादंबरीत प्रयागा ही स्त्री सुध्दा आहे. प्रयागा ही हरणाबाईची नणंद म्हणजेच तात्याची बहीण होय. प्रयागा ही कष्टाळू असून तिला तिच्या सासरी खूप त्रास सहन करावा लागतो. तिच्या नवऱ्याचे नाव नवनाथ असून तो खूप दारू पितो नेहमी दारूच्या नसेत असते. प्रयागाचा नवरा प्रयागाला नेहमीच मारहाण करत असतो. एक दिवस तात्या प्रयागाच्या घरी तिला भेटायला जातो, तेव्हा तात्या प्रयागाचे हाल पाहतो आणि तात्याला तिची दया येते तेव्हा तो प्रयागाला म्हणतो की चल आपण आपल्या घरी जाऊ तू इथे जराही थांबू नकोस. तात्याचे हे शब्द प्रयागा ऐकते आणि प्रयागा तात्याला म्हणते, नाही तात्या मला बापूचं नाव कमवायचं आहे. मी नवऱ्याचा मार खाईन पण इथचं राहीन मी तुमच्यासोबत येणार नाही.

आज मी लिहलेल्या या लेखातून एकंदरीत स्त्री जीवनातील, स्त्रीला पुर्वीपासूनच खूप अन्याय,अत्याचाराला सामोरं जावं लागलं आहे. स्त्री ही ग्रामीण भागातील असो अथवा शहरी भागातील तिला त्रास झालेला दिसून येतो. एकंदरीत याला वाचा फोडण्यासाठी अनेक लेखकांनी लेखन केलेले दिसून येते.

संदर्भ :

1. डॉ. संतोष देशमुख, ग्रामीण कादंबरीतील स्त्रीप्रतिमा, सौरव प्रकाशन, छत्रपती संभाजीनगर
2. नागनाथ कोत्तापल्ले, गांधारीचे डोळे
3. रा. रं. बोराडे, आमदार सौभाग्यवती
4. ना. धों. महानोर, गांधारी
5. रा. रं. बोराडे, पाचोळा
6. महेर गोरे, गावपांढरी

"आधुनिक काळातील भारतातील महिलांची आर्थिक स्थिती आव्हाने"

रेणुका काशिनाथ पाटील

अर्थशास्त्र विभाग सिनिअर आर्ट्स महिला महाविद्यालय शहादा, जि. नंदुरबार

सारांश:-

आधुनिक काळातील भारतीय महिलांची आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, कौटुंबिक स्थितीचे वर्णन देशाच्या सर्वांगीण विकासासाठी देशातील सर्व नागरिकांना रोजगार उपलब्ध झाला पाहिजे, त्यात महिलांचा सहभाग पन्नास टक्के असला पाहिजे, आधुनिक भारतातील महिला, आधुनिक भारतातील महिलांची आर्थिक स्थिती, शेतमजूरमहिला श्रमिक, महिला बचत गट, लघुउद्योग क्षेत्रातील महिला कामगार व उद्योजिका, विज्ञान क्षेत्रात महिलांचे योगदान, आधुनिक भारतातील महिलांपुढे येणारे विविध आव्हाने, उपाययोजना इत्यादी गोष्टींचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

प्रस्तावना:-

आधुनिक काळातील भारतातील महिलांचा आर्थिक स्थिती व आव्हाने यांचा अभ्यास करताना भारत हा विकसनशील देश आहे कृषीप्रधान देश आहे या दोन गोष्टी नमूद करणे महत्त्वाचे आहे. आर्थिक स्थिती ही आर्थिक विकासाशिवाय मोजता येणार नाही. म्हणून आर्थिक विकासाचा अर्थ "एका देशाच्या समाजात होणाऱ्या अशा बदलांशी आहे जिथे अल्पविकसित स्तरातून उच्च आर्थिक स्थराला गाठण्याचा प्रयत्न केला जातो. "या प्रक्रियेला आर्थिक विकास म्हणतात.१

महिलांचा आर्थिक स्थितीचा अभ्यास करण्यासाठी महिलांच्या कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक, राजकीय स्थितीचे अध्ययन करून त्यांच्यासमोर येणाऱ्या विविध समस्या, आव्हाने यांचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे. आधुनिक महिलांचे कुटुंब हेच क्षेत्र नसून इतर सर्व क्षेत्रात त्यांनी आपली कामगिरी बजावली आहे. देशाचा विकासाला हातभार लावला आहे. असे एक पण क्षेत्र नाही ज्या ठिकाणी महिला काम करत नसतील महिलांनी शिक्षण, कौशल्य, बुद्धिमत्ता व नाविन्यपूर्ण कल्पनांचा जोरावर सर्व क्षेत्रात आपली कामगिरी बजावली आहे.सर्व गोष्टींचा अभ्यास करण्याच्या प्रयत्न प्रस्तुत शोधनिबंधात केलेला आहे.

अभ्यासाची गृहितके:-

१) आधुनिक काळातील भारतीय महिलांचा आर्थिक स्थितीचा अभ्यास करणे.

२) आधुनिक काळातील भारतातील विविध क्षेत्रातील महिलांचा कामगिरीची माहिती जाणून घेणे.

३) आधुनिक काळातील महिलांसमोरील आव्हाने व उपाय योजनांचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:-

१) आधुनिक काळातील भारतीय महिलांची आर्थिक स्थितीत झालेला बदल जाणून घेणे.

२) महिलांचा आर्थिक स्थितीत येणाऱ्या आव्हानांचा आढावा घेणे.

३) आर्थिक विकासात महिलांचा सहभाग किती महत्त्वाचा आहे हे जाणून घेणे.

संशोधन पद्धती :- प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी दुय्यम स्त्रोतांचा उपयोग करण्यात आला असून त्यात प्रकर्षित,अप्रकर्षित ग्रंथ, पुस्तके, मासिके, इंटरनेट, इ. जर्नल, वृत्तपत्रे या पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. संकलित माहितीचा आधारे अभ्यासाची योग्य मांडणी करण्यात आली आहे.

आधुनिक भारतातील महिला:-

आधुनिक काळात महिलांना भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर मोठ्या प्रमाणात सेवा-सुविधा पुरविल्या आहेत. स्त्रीला पुरुषांच्या बरोबरीने अधिकार दिला जातो. महिलांना स्वतःचा मार्ग स्वतः निवडण्याचे स्वातंत्र्य आहे. महिलांना मतदानाचा अधिकार, बारावीपर्यंत मोफत शिक्षण दिले जात आहे. खास मुलींसाठी उद्योग प्रशिक्षण संस्था, तंत्रनिकेतन इत्यादी सुविधा निघाल्या आहेत .वास्तविक भारताचा आधुनिकरणात महिलांनी भूमिका फार

महत्त्वाची आहे. आय.ए.एस ,आय.पी.एस, वैज्ञानिक वैमानिक असे कोणतेच क्षेत्र नाही ज्यामध्ये महिलांनी आपली कामगिरी बजावली नाही.

आधुनिक भारतातील आनंदी जोशी, शांतिदूत मदर टेरेसा, किरण बेदी, प्रतिभा पाटील, इंदिरा गांधी, सरोजिनी नायडू, लता मंगेशकर, पी.टी.उषा, सानिया मिर्झा, जानकी अम्मल या सर्व महिलांनी आपल्या कार्यातूनच समाजात व देशात नावलौकिक मिळवले आहे. स्त्रियांचे क्षेत्र चूल आणि मूल या पुरते मर्यादित नसून आधुनिक काळातील एकविसाव्या शतकातील महिला ही देशाच्या विकासाचा अविभाज्य घटक म्हणून निरंतर कार्यकर्ते हे नाकारता येणार नाही.

महिला आता केवळ गृहिणीचा भूमिकेपुरत्या मर्यादित नाही तर त्या काम करून कुटुंबाचा उदरनिर्वाहासाठी हातभार लावतात. स्वातंत्र्यानंतर सात दशकात होऊन अधिक कालावधीतील या प्रवासात देशातील महिलांचे जीवनमान खूप बदलले आहे. त्यांच्या स्थितीत सुधारणा झाली आहे. त्यांना अनेक अधिकार मिळाले आहेत अनेक बंधनांपासून स्वतंत्र मिळाले आहे. अनेक प्रकारचा हक्कांसाठी त्या लढल्या आहेत. महिलांनी अनेक ठिकाणी यशाची पताका रोवली असून अनेक क्षेत्रात पुरुषांना मागे टाकले आहे. पण हेही नकारता येणार नाही की अजूनही त्यांना जाचक रुढीपरंपरेचा त्रास सहन करावा लागत आहे. आजही त्यांना समाजात दुय्यम दर्जा आहे. काम करणाऱ्या स्त्रियांची कौटुंबिक जबाबदारी ही गृहिणी प्रमाणेच असते ती रोजच स्वतःचा कामाला आणि कुटुंबाला न्याय देण्यासाठी अविरत झटत असते. तिच्या या समर्पण वृत्तीची कुठेही नोंद अद्यापही केली गेलेली नाही. विकासाचा वेग वाढला, आधुनिकीकरण वाढलं विज्ञान, तंत्रज्ञान, इतर सर्व क्षेत्रात वर्चस्व प्रधान करणारा देश महिलांचा नेतृत्वाचा आणि त्यांच्या आर्थिक स्थितीचा आढावा घेऊ शकत नाही ही सर्वात मोठी शोकांतिका आहे.

आधुनिक भारतातील महिलांची आर्थिक स्थिती:-

आधुनिक भारतातील महिलांची आर्थिक स्थिती ही शिक्षणामुळे खूप बदलली आहे. 21 व्या शतकातील महिला ही स्वयं स्वावलंबी आणि स्वतंत्र जीवन जगण्या इतपत सक्षम झाली आहे. देशाचा विकास हा मानवी संसाधनावर अवलंबून असतो. यामध्ये महिला आणि पुरुष दोघांनाही स्थान समान महत्त्वाचे आहे. महिलांनी प्रत्येक क्षेत्रात स्वतःची क्षमता आणि कौशल्य सिद्ध करून दाखवले आहे. खेळाचे क्षेत्र , विज्ञान, राजकारण, कॉर्पोरेट जग, अभिनय किंवा लष्करी क्षेत्र ,वैद्यकीय क्षेत्र, किंवा अभियांत्रिकी, बँकिंग क्षेत्र सर्वच क्षेत्रात महिला आपली क्षमता सिद्ध करत आहे. त्यांच्या पैकी महिलांनी शेतमजूर, स्वयंसहाय्यता बचत गट, लघुउद्योग, विज्ञान क्षेत्र इत्यादी क्षेत्रातही आपले मोलाचे योगदान दिले आहेत. त्यातून आर्थिक विकासात त्यांच्या वाटा खूप महत्त्वाचा आहे हे नाकारता येणार नाही. म्हणून या क्षेत्रात कार्यरत असलेल्या महिलांचा कामाचा थोडक्यात परिचय खालील प्रमाणे.

१) शेतमजूर महिला श्रमिक:-

भारत हा कृषिप्रधान देश आहे. ग्रामीण भागात रोजगाराचे एकमेव साधन म्हणजे कृषी क्षेत्र आहे. ग्रामीण महिला या शेतमजुरी करून कुटुंबाचा उदरनिर्वाहाचा गरजा पूर्ण करण्यासाठी हातभार लावतात. शेतमजुरांमध्ये अशिक्षित वर्गाचे प्रमाण खूप जास्त प्रमाण आढळून येते. त्यामुळे शेतमजूर वर्गाला त्यांच्या श्रमाच्या मोबदला योग्य प्रमाणात मिळतोच असे नाही तरीदेखील कौटुंबिक जबाबदारी पूर्ण करून शेतमजूर महिला शेतीच्या मशागतीची कामे करतात. विशेषतः महिलांची कृषी क्षेत्रामध्ये महत्त्वाची भूमिका असून अन्न व कृषी मंडळाच्या आकडेवारीनुसार महिलांचे शेतीमध्ये ३२ % तर कृषी विषयक रोजगारांमध्ये ४८% योगदान आहे. जागतिक बँकेच्या उपलब्ध आकडेवारीनुसार भारताचा सकल घरेलू उत्पादनात (जी.डी.पी) केवळ १७.५% शेती उत्पादनाद्वारे होत आहे. ग्रामीण भागामध्ये शेतीवर अवलंबून असलेल्या महिलांची टक्केवारी साधारणता ८४% इतकी आहे. यात सुमारे ३३कोटी शेतकरी आणि ४८% शेतमजुरी करतात असे असून देखील दुर्दैवाने महिलांचे ही योगदान काळाचा ओघात दुर्लक्षित राहिले किंवा पुरुषप्रधान संस्कृतीने जाणीवपूर्वक असे केलेले दिसून येते. २०११ मध्ये जनगणनेनुसार एकूण महिला कष्टकऱ्यांमध्ये ५५ % शेतमजूर महिला आणि २४% शेतकरी महिला आहेत. मात्र जमिनीची मालकी केवळ १२.८% महिलांच्या नावे आहेत. यातूनच शेतीत कष्टकरी महिलांच्या वाट्याला येणारी उपेक्षा अधोरेखित होते. महिला शेतमजुरांना श्रमाचा योग्य मोबदला दिला जात नाही. वाढीव कामाचा तासाचा मोबदला दिला जात नाही. शारीरिक कमकुवतपणाचे लक्षण दाखवून त्यांना मजुरीत सुद्धा कपात केली

जाते असे पहावयास मिळते. या पिळवणुकीतून शेतमजुरांची सुटका व्हावी याच्यासाठी कोणत्याही योजनेची अजूनपर्यंत अंमलबजावणी झालेली दिसून येत नाही. त्यांच्या आर्थिक स्थितीत त्यामुळे खूप मोठ्या प्रमाणावर प्रभाव पडलेला दिसून येतो.

महिला बचत गट :-

देशातील महिलांनी बचत गटाचा माध्यमातून भरीव कामगिरी केली आहे. महिलांनी आपली बचत ही गुंतवणूक करून कौशल्यपूर्ण योग्य निर्णय क्षमतेचा वापर करून गटातील सर्व महिलांचा निर्णयाला प्राधान्य देऊन गटाचे कामकाज करत असतात. "महिलांनी महिलांचा आर्थिक कल्याणाकरिता चालवलेला गट म्हणजे स्वयंसहाय्यता गट होय." बचत गटातील महिला आपली बचत गोळा करतात बँकेत जमा करतात आणि बँकेकडून कर्ज घेतात त्या रकमेतून त्या वस्तूंची खरेदी करून त्यांचा मध्ये कौशल्याचा वापर करून नाविन्यपूर्ण वस्तू तयार करतात व त्या वस्तूंची पॅकिंग करून विक्री करून नफा प्राप्त करतात. मिळालेल्या उत्पन्नातून कर्जाची परतफेड करतात व उर्वरित रक्कम समान भागात बचत गटातील महिलांमध्ये वाटणी करतात त्यांना मिळालेला भाग म्हणजे त्यांचे उत्पन्न होय. बचत गटाचा माध्यमातून महिलांची आर्थिक बाजू चांगलीच मजबूत झाली आहे. ग्रामीण भागातील महिलांमध्ये बचत गटाचे प्रमाणही खूप मोठ्या प्रमाणात वाढलेले आहे. बचत गटाचे सर्व व्यवहार हे बँकेशी निगडित असल्यामुळे मिळणाऱ्या उत्पन्नाचे मोजमाप योग्य प्रकारे व थेट राष्ट्रीय उत्पन्नाशी जोडले जाते. बचत गटातील महिला पशुपालन, कुक्कुटपालन, शेती, घरगुती विविध वस्तूंचे उत्पादन करून ते बाजारपेठेपर्यंत विक्री करतात त्याच्या माध्यमातून त्यांना मोठ्या प्रमाणात रोजगार उपलब्ध होतो. महिला संघटित होऊन हे कार्य करत असतात त्यामुळे त्यांचा कौटुंबिक आर्थिक स्थिती मध्ये चांगलाच हातभार लागतो.

लघु उद्योग क्षेत्रातील महिला कामगार व उद्योजक:-

देशातील औद्योगिक विकासात लघुउद्योग क्षेत्राचा वाटा अति महत्वाचा आहे. कमी भांडवल गुंतवणूक आणि मर्यादित श्रमिक वर्ग यांच्या साह्याने लघु उद्योगाची स्थापना केली जाते नियोजनबद्ध आर्थिक विकासासाठी मोठ्या उद्योगांबरोबरच लघुउद्योग क्षेत्राची देखील वाढ घडून आणली आहे." देशाचा औद्योगिक विकास कार्यक्रमात लघु आणि मोठ्या उद्योगांचे स्थान महत्त्वपूर्ण आहे म्हणूनच उद्योग क्षेत्राला सहाय्य करण्यासाठी उद्योगाचे संवर्धन करण्यासाठी व शासनातर्फे वित्त योजना राबविल्या जातात".(२) संतुलित आर्थिक विकास व ग्रामीण भागाच्या विकासात लघु उद्योगाची भूमिका विशेष महत्त्वाची आहे. कृषी उत्पादित मालावर प्रक्रिया करून कृषी पूरक व्यवसायांची निर्मिती करण्यासाठी लघुउद्योग क्षेत्र खूप मोलाची कामगिरी करते. "राजकीय दृष्टीने जरी विचार केला तरी आर्थिक शक्तीच्या विकेंद्रीकरणास लघुउद्योग उपयुक्त ठरतात मोठ्या उद्योगात आर्थिक शक्ती मूठभर व्यक्तींच्या हातात केंद्रित झालेली असते अशा प्रकारे देशाच्या आर्थिक संतुलन राखण्यासाठी लघुउद्योग धंदे मदत करीत असतात." २

लघुउद्योग व्याख्या:- 1950 मध्ये सरकारने लघु उद्योगांची दोन विभागात विभागणी केली होती त्यानुसार

1) "ज्या उद्योगांमध्ये भांडवल गुंतवणूक ५ लाखांपेक्षा कमी असून त्यात विजेच्या वापर केला जात असेल तर ५०पेक्षा कमी मजूर काम करतात असा उद्योग म्हणजे लघुउद्योग होय."
2) "विजेचा वापर केला जात नाही परंतु शंभर पेक्षा कमी मजूर काम करतात असे उद्योग" अशी लघु उद्योगाची विभागणी केली आहे .३

लघुउद्योग क्षेत्रात काम करणाऱ्या महिलांची संख्या सद्यस्थितीमध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली आहे. ग्रामीण भागापेक्षा शहरी भागात महानगरात लघुउद्योग क्षेत्रात काम करणाऱ्या महिलांची संख्या जास्त आहे. सुशिक्षित व अशिक्षित महिला या क्षेत्रामार्फत रोजगार उपलब्ध करून घेत असतात. साधारणतःप्रतिमहा १०,००० ते ३०,००० रूपये दरम्यान वेतन प्राप्त होत असते. (वेतनाची आकडेवारी ढोबळमानाने नमूद केलेली आहे.) या महिलांच्या उत्पन्नातून कौटुंबिक गरजांचा पूर्ततेसाठी आर्थिक मदत होत असते. देशाच्या आर्थिक विकासाला मोठ्या प्रमाणात हातभार लागतो.

भारतात खूप महिला उद्योजिका प्रसिद्ध आहेत. त्यापैकी काही महिला उद्योजिकांची नावे सांगता येतील फाल्गुनी नायर, निरु शर्मा, राधिका घाई अग्रवाल, रिचा कर, सबिना चोप्रा, सायरी चहल, श्रद्धा शर्मा, सुची मुखर्जी उपासना टाकू , वंदना लुथरा इ.विविध महिला उद्योजकांची उद्योग क्षेत्रात भरीव कामगिरी केली आहे.

विज्ञान क्षेत्रात महिलांचे योगदान:-

सध्याच्या युगात विज्ञान तंत्रज्ञान क्षेत्राची प्रगती खूपच आश्चर्यजनक व वेगाने वाढताना दिसून येते. भारताचा विकासात वैज्ञानिक क्षेत्राचा वाटा मोठा आहे. भारतात गेल्या दोन दशकांमध्ये विज्ञानाच्या विविध शाखांमध्ये महिलांनी योगदान दिले आहे. त्यातभारतातील पहिल्या महिला डॉक्टर म्हणून आनंदीबाई जोशी यांचे नाव घेतले जाते. जानकी अम्मल यांनी भारतात बोटॅनिकल सर्वे ऑफ इंडिया मध्ये नोकरी सुरू केली त्यात डायरेक्टर जनरल झाल्या. कमला सोहोनी या विज्ञान शाखेतील पी.एच.डी मिळवणाऱ्या पहिल्या भारतीय महिला आहेत. अन्ना मनी यांचे नाव हवामान शास्त्राच्या संशोधनांमध्ये प्रामुख्याने घेतले जाते भारतीय हवामान शास्त्र विभाग मध्ये त्या डेप्युटी जनरल पदावरती कार्यरत होत्या. असिमा चॅटर्जी या नावाजलेल्या रसायनशास्त्रज्ञा होत्या. राजेश्वरी चॅटर्जी या कर्नाटक मधील पहिल्या महिला अभियंता होत्या. दर्शन रंगनाथन दर्शनऑरगॅनिक केमिस्ट्र म्हणून नावाजलेल्या वैज्ञानिक होत्या. महाराणी चक्रवर्ती यांची ओळख मॉलिक्युलर बायोलॉजिस्ट म्हणून आहे. चारुसिता चक्रवर्ती आय. आय. टी. दिल्ली येथे केमिस्ट्रीचा प्राध्यापक म्हणून कार्यरत आहेत, मंगला नारळीकर गणित तज्ञांमध्ये यांचे पण नाव आहे. अशा अजून कित्येक तरी महिलानी विज्ञान क्षेत्रात आपले नावलौकिक मिळवलेले आहे. तरी देखील आधुनिक काळातील एकविसाव्या शतकातील महिलांची आर्थिक स्थिती ही पाहिजे तितकी सुधारलेली नाही. मंगलयान,चंद्रयान, सारख्या इतर सर्व यान निर्मितीत इस्त्रोत काम करणाऱ्या सर्व महिला या कुटुंब व नोकरी दोन्ही जबाबदाऱ्या चोखपणे बजावतात आहे .इतर सर्व महिलांचे योगदान आणि त्यांच्या आर्थिक जबाबदाऱ्यांकडे दुर्लक्ष केले जाते तरी भारतीय विकासात त्यांच्या आर्थिक स्थितीचे मोजमाप योग्यरीत्या होत नाही

वरील सर्व महिला उद्योजकांची माहिती देण्यामागे एकच उद्देश आहे. महिलांच्या विकासात मोठा सहभाग आहे व त्याकडे मात्र दुर्लक्ष केले जाते. या महिला स्वतः उद्योग स्थापन करून इतर महिलांना देखील रोजगाराच्या संधी प्राप्त करून देतात. आर्थिक स्थितीमध्ये वाढ घडून आणण्यासाठी मोलाचा वाटा उचलतात.

आधुनिक भारतातील महिलांपुढे येणारे विविध आव्हाने:-

आधुनिक काळातील महिलांच्या समोर येणार आव्हाने बदलत्या काळाप्रमाणे बदलत चाललेले आहेत. कौटुंबिक महिला, कामगार महिला, राजकीय महिला अशा विविध क्षेत्रात काम करणाऱ्या महिलांच्या समस्या /आव्हाने क्षेत्रानुसार विभिन्न असतात तरी त्यांना उद्भवणाऱ्या समस्यां थोडक्यात मांडण्याचा प्रयत्न या शोध निबंधात करण्यात आला आहे. .

1) महिलांना कौटुंबिक पातळीवर हिंसाचार सहन करावा लागतो .पुरुषप्रधान संस्कृतीत तिला नेहमीच दुय्यम स्थान दिले जाते. पुरेशी मानसिक, शैक्षणिक, शारीरिक, वैचारिक ,कमकुवतपणा असल्यामुळे तिला निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य दिले जात नाही. ही दयणीय अवस्था असून अस्तित्वाची लढाई हे सर्वात मोठे आव्हान आहे.
2) कामगार महिलांचा विचार करता कामाचा ठिकाणी दुय्यम दर्जा, वेतन भिन्नता, शारीरिक व मानसिक छळ त्याचबरोबर परतोन्नती (बढतीचा) वेळी डावळने जाणे, शैक्षणिक पात्रता असताना इतर गोष्टींपासून लांब ठेवणे रोजगाराच्या अपुऱ्या संधी इत्यादी विविध आव्हाने आहेत.
3) राजकीय महिलांमध्ये देखील त्यांच्याकडे पद नावाला असते. निर्णय घेण्याचा अधिकार दिला जात नाही किंवा घेतलेला निर्णय फेटाळून लावला जातो. फक्त आरक्षण असल्याकारणाने त्यांना राजकारणात अधिकार दिला जातो. मुळात त्या अधिकाराचा वापर करण्याची संधी दिली जात नाही .वापर करण्याचा प्रयत्न केला तर राजकारणाचा अनुभव नाही निर्णय योग्य ठरणार नाही अशा शब्दात तो निर्णय फेटाळून लावला जातो अशा विविध आव्हानांना सामोरे जावे लागते.
4) सामाजिक आव्हाने जवळजवळ सर्वच महिलांना सारख्या स्वरूपाची असतात. रुढीपरंपरा, कौटुंबिक स्थान, अधिकारात भेदभाव, लिंग विषमता, दुय्यम स्थान अश्या विविध आव्हानांना समाजात वावरत असताना सामोरे जावे लागते.

5) शैक्षणिक क्षेत्रातील आव्हान महत्त्वाचे आहे. महिला या शिक्षणाच्या क्षेत्रात आजही मागे आहेत. आजही ग्रामीण भागात शिक्षणासाठी पाठवले जात नाही. महिलांसाठी सरकारने विविध शैक्षणिक योजना आखल्या आहेत पण जोपर्यंत समाजाची मानसिकता बदलत नाही तोपर्यंत त्या योजनांचा फायदा महिलांना मिळणार नाही. ज्या महिला शिक्षण घेऊन उच्च पदावर कार्यरत आहेत त्या महिलांची संख्या पुरेशा प्रमाणात नाही. कौटुंबिक जबाबदारी असल्याकारणाने रोजगाराच्या मिळालेल्या संधीचा महिलांना स्वीकार करता येत नाही हे मोठं आव्हान आहे.

अशा विविध प्रकारे भरपूर आव्हान आधुनिक भारतातील महिलांपुढे आहेत. त्या आव्हानांना सर्वच महिला सामोरे जातात असे नाही .काही महिला आपल्या आर्थिक स्थितीत बदलाचा विचार न करता कुटुंबाचा आणि समाजाचा विचार करून संधींच्या त्याग करतात . त्यामुळे त्यांच्या खूप मोठा प्रभाव पडतो.

उपाय योजना:-

1) आर्थिक विकासासाठी महिलांचा सक्रिय सहभाग नोंदविता येईल अशा देशपातळीवर योजनांची अंमलबजावणी करणे.
2) देशात समान रोजगार उपलब्ध करून देणाऱ्या योजना तयार करणे.
3) देशाच्या आर्थिक विकासात दरडोई उत्पन्न, जी.डी.पी. महत्त्वाचे आहे त्या अनुषंगाने समानतेच्या तत्त्वावर उपाययोजना करणे.
4) महिलांची कार्यक्षेत्र व्यापक होईल हा उद्देश समोर ठेवून योजनांची आखणी व अंमलबजावणी करणे.
5) ग्रामीण भागातील महिलांनाही रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतील अशा उपाययोजना करण्याची गरज आहे.

निष्कर्ष :-

1) महिलांना सर्व क्षेत्रात समान दर्जा प्राप्त झाल्याशिवाय त्यांचा आर्थिक स्थिती सुधारणार नाही .
2) महिलांनी सर्व क्षेत्रात कर्तुत्वाची छाप पाडलेली असून सामाजिक दुय्यम स्थान प्रगतीतील मोठा अडथळा असल्याचे लक्षात येते.
3) सरकारी योजनांमध्ये बहुसंख्य योजना नावाला आहेत त्यांच्या प्रत्यक्षात कोणताही फायदा होताना दिसून येत नाही.
4) मानव विकास निर्देशांकाचा विचार करून योजना तयार करणे आवश्यक आहे.
5) आधुनिक काळातील आव्हानांचा सखोल विचार करून नियोजनबद्ध आर्थिक धोरण तयार करणे काळाची गरज आहे.

संदर्भसूची :-

1) विकासाचे अर्थशास्त्र व सिद्धांत डॉ. सौ. मृणालिनी फडणवीसविद्या प्रकाशन, प्रथम आवृत्ती जुलै २००९, पान नंबर ०२
2) भारतीय अर्थव्यवस्था एक दृष्टिक्षेपप्रा. डी. आर. जगताप, प्रा. सौ. निता. वाणी, डॉ. मंगला जंगले, प्रा. डी. जी. पाटील. ISBN - 978- 93- 80638-64-5 प्रशांत पब्लिकेशन्सपृ. क्र.162 (4.3.1)
3) उद्योजकता विकासडॉ . अरुण.डी.येवले,डॉ. दिलीप पी. पाटील, डॉ. दिनेश डी. मक्कड ISBN 978-93-82414-03-2 प्रशांत पब्लिकेशनपृ. क्र.269,275

वेबसाईट :-

1)https://www.quoro.com/2014/10/blog-post16.html

2) ilemeshram.blogspot.com

3) https://www.orfonline.org

4) marathi.grihshobha.in (16 August 2022)

5) https://www.bhusanwardhan.com

6) http://ir.unishivaji.ac.in

7) https://learn.netbhet.com

8)https://www.pmc.gov.in

9)https://www.lokmat.com

वारकरी संत कवयित्री

डॉ. राम रौनेकर
प्राध्यापक व संशोधक मार्गदर्शक, प्रमुख, पदवी व पदव्युत्तर मराठी विभाग, मत्स्योदरी महाविद्यालय, अंबड, जि. जालना.

वारकरी संप्रदायात स्त्रियांना मानाचे स्थान आहे. येथे स्त्री पुरुष असा भेद नाही. सर्व एकमेकांना माऊली म्हणतात. सर्व जाती धर्माच्या स्त्रिया या संप्रदायात आढळतात. येथे भेदाभेद पाळत नाहीत. त्या आपले सुखदुःख विठ्ठलास सांगतात. त्यमुळे त्यांच्यात अध्यामिक उंची आढळते. ती उंची अधोरेखित होते.

वारकरी संप्रदायाने अर्धनारीनटेश्वराची संकल्पना जोपासली आहे. शिवाच्या शरीराचा अर्धा भाग पुरुष; तर अर्धा भाग स्त्रीरूप असल्यामुळे अर्धनारी आहे. तो नृत्यप्रिय असल्यामुळे नटेश्वर आहे, असे वारकरी मानतात. प्रजानिर्मिती करण्याकरिता ब्रम्हदेवाने शिवाकडे प्रार्थना केली. या प्रार्थनेमुळे शिव या रूपात अवतरले आहेत. हे अर्धनारीनटेश्वर शिवपार्वतीचे संयुक्त रूप आहे. याचाच सरळ सरळ अर्थ असा की, वारकरी संप्रदायात स्त्रियांना समान दर्जा आहे.

संत तुकाराम महाराज म्हणतात, "माया तेचिब्रम्ह, ब्रम्ह तेचि माया." माया आणि ब्रम्ह यांचा संबंध देह आणि सावली यांच्यासारखा आहे. देहाची सावली शस्त्राच्या आघाताने तुटत नाही. ती देहाला सोडून दूर सरत नाही. लोटांगण घातले असता, ती देहाखाली नाहीशी होते. तसे ब्रम्हाला लोटांगण घातले, शरण गेले असता मायाही नाहीशी होते. या उदात्त विचारांचा स्त्री-पुरुष जीवनाशी समन्वय साधण्याचे कार्य वारकरी संप्रदायाने केले आहे.

१.संत जनाबाई:

संत सहवासातून वारकरी स्त्रियांनी मनातून आध्यात्मिक तत्त्वाचा सहजाविष्कार घडविला आहे. संत नामदेव महाराजांच्या सहवासामुळे विठ्ठलभक्तीची गोडी संत जनाबाईंना लागली " दळिता कांडिता तुज गाईन अनंता ।" असे त्या सहज म्हणू लागल्या. थोडक्यात जनाबाईना विठ्ठल- भक्तीचा ध्यास लागला तो संत नामदेवामुळे. जनाबाईनी संत नामदेवांची सेवा केली, ती संतसेवा आहे. नामदेवांच्या सहवासातून त्यांचा काव्याविष्कार झाला आहे. नामदेववांबरोबर त्या दररोज दिवसभर कामात व्यस्त असत. म्हणूनच त्यांची कविता ही एक कष्टकरी संत कवयित्रीची कविता आहे. घरातील झाडलोट, सडा-रांगोळी, धुणी-भांडी, दळण-कांडण ही कामे त्यांना करावी लागे. सामाजिक विषमतेचे चटके त्यांनाही बसले आहेत. त्या म्हणतात, "राजाई गोणाई। अखंडित तुझे पायी ॥ मज ठेविले द्वारी। नीच म्हणोनी बाहेरी ॥"

याचाच अर्थ असा की, संत चोखोबा आणि संत नामदेव यांच्याप्रमाणे जनाबाईंचेही स्थान रस्त्यावरच होते. प्रकाश देशपांडे केजकर म्हणतात, "जनाबाईंचे जीवन आणि त्यांची कविता हा स्त्री मुक्तीचा एक श्रेष्ठ असा आविष्कार आहे."१

कष्टप्रद आणि उपेक्षित जीवन जगतानाही त्या आनंदात वावरत असत. कारण त्या कष्टाला भक्तीचा स्पर्श झाला होता आणि त्यांच्या कवितेला आध्यात्मिक उंची लाभली होती. त्यांच्या प्रत्येक कृतीला प्रतिष्ठा लाभली होती. त्या लिहितात, "सुंदर माझे जाते फिरे भवते । ओव्या गाऊ कौतुके तू येरे बाविठ्ठल" असा नामाने त्यांचा श्रमपरिहार घडत असे. त्यांच्या प्रत्येक कामात विठ्ठल मदत करतो आहे. असे त्या स्वतः सांगतात. याचा अर्थ असा की, त्यांनी समाजात कार्य- संस्कृती रुजविली आहे.

गीता आणि ज्ञानेश्वरी या ग्रंथाबद्दल जनाबाईना नितांत आदर होता. "गीता नित्य नेमे।वाची ज्ञानेश्वरी प्रेमे।"असा पुत्र संतांना दे असे मागणे त्या विठ्ठलाकडे मागतात. जनाबाईना पौराणिक आख्याने स्त्री मनाच्या आविष्कारातून मांडले आहे. 'हरिश्चंद्राख्यान' हे त्याचे उत्तम उदाहरणआहे. त्यात त्यांनी सत्य, अहिंसा आणि शांती या तत्त्वांचा कैवार घेतला आहे. सत्याचा गौरव केला आहे. संतांचे लक्षण सांगताना त्या म्हणतात, "अंगी त्याला शांती । दया, क्षमा, सर्वांभूती ।।" शांतीतच विरक्ती असते, आणि विरक्तीतच शांती असते. ज्ञान है शांतीरूप असते. असे त्या म्हणतात त्यांना सर्वत्र ईश्वर दिसतो, 'जनी दृष्टी पाहे । जिकडे तिकडे हरि आहे ।।"

२. संत मुक्ताई

'ताटीचे अभंग'हा ग्रंथ मुक्ताईचा आध्यात्मिक सहजाविष्कार आहे. त्यांच्या मांडणीला वेगळी धार आहे. त्यांचे अभंग सर्वव्यापीमुक्तीची गाथा आहे. "मुक्ताई मुक्तता पूर्णपणे पुरता| मुक्ता मुक्ती अपता निजबोधे॥" असे

मुक्तीचे चौफेर उद्देख त्यांच्या अभंगात वारंवार येतात. त्या मुक्तीचा जयघोष करतात. ही जसी संसार- मुक्ती आहे, तसी ती जीवनमुक्तीही आहे. ज्ञानेश्वरादी भावंडांनी वैराग्याचा वस्तुपाठ मराठी संस्कृती आणि मराठी कवितेला दिला आहे. मुक्ताई म्हणतात, "मुक्तीचा पदार्थ मुळीच पै गेला|परतोनी अबोला संसाराशी॥" जाणीवपूर्वक संसाराशी अबोला धरला आहे. परिणामस्वरूप त्यांच्या कवितेचा आणि जीवनाचा प्रवास मुक्तीकडून मुक्तीकडे झाला आहे. मुक्ताईची कविता ही तत्वकविता आहे. आखीव-रेखीवतत्वचर्चा हे त्यांच्या कवितेचे वैशिष्ट्य आहे. ज्ञानोबारायांचा रूसवा काढून उपदेश करताना त्या म्हणतात "योगी पावन मनाचा । साही अपराध जनाचा॥" संत कोणाला म्हणावे. संतांनी कसे वागावे. हे भावाच्या मनावर बिंबविण्याचे काम मुक्ताईनी वरील अभंगातून केले आहे.

संत मुक्ताईनी तत्कालीन दांभिकतेवर कोरडे ओढले आहेत, "घर बांधले डोंगरी । विषय हिंडेदारोदारी ॥" घरदार, बायकापोरे सोडून डोंगरदऱ्यात राहणा-याला विकारांपासून दूर जाता येत नाही. त्यांच्यातील विकार उफाळून येतात. ते विषयांच्या अधीन होतात. हा संत वा साधू नसून ढोंगी आहे. हे बाह्यांगाने संन्याशी असले; तरी अंतःकरणातून लोभी आहेत.

संत मुक्ताईनी मराठी सारस्वत क्षेत्रात भक्तीचा मळा फुलवला आहे. मुक्ताई साक्षात मुक्तीचे रूप आहे. समाजाने भावासह मुक्ताईंनावाळीत टाकले असले, तरी मुक्ताईंनी समाजावर राग व्यक्त केला नाही. आईवडिलांनंतर गृहीणीपदाची जबाबदारी त्यांनी पार पाडली. खेळण्या-बागडण्याच्या वयात त्यांना पोक्तपणा स्वीकारावा लागला. या सगळ्या अनुभवामुळे त्यांच्या अभंगातून भक्तीचे डोळस स्वरूप प्रकट झाले आहे. मराठी साहित्याचे दालन त्यांच्यामुळे संपन्न झाले आहे. "संत जेणे व्हावे । जग बोलणे सोसावें ॥" ही आचारसंहिताच त्यांनी सांगितली आहे. ती स्थळकालातीत आहे. मुक्ताईबद्दल रा. चिं. ढेरे म्हणतात, “ज्ञानदेवांची लहानगी बहीण मुक्ताबाई - तीही स्वतः एक महान कूट होती अन् ती कूटांच्याच भाषेत बोलत राहिली होती.”[२] "मुंगी उडाली आकाशी। तिने गिळिले सूर्यासी॥" या अभंगात संत मुक्ताईनी मायेचे रूपक उभे केले आहे. येथे असलेली मुंगी म्हणजे माया होय. तिने परमात्म्याला विसरून आकाशात उड्डाण केले आहे. अज्ञान आणि अविद्येचा नाश करणारा सूर्य हे परब्रम्हाचे प्रतीक आहे. सूर्याला गिळणे म्हणजे अविद्येने शुद्ध स्वरुपाला ग्रासणे होय. येथे तत्वज्ञ म्हणून मुक्ताईचे दर्शन घडते.

3. संत सोयराबाई:

संत चोखोबांच्या सहवासातून संत सोयराबाईंचा काव्याविष्कार झाला आहे. "संसार सुखाचा होईल निर्धार। नामाचा गजर सर्वकाळ॥" अशी संसाराला भक्तीची जोड त्यांनी दिली आहे. दैन्य आणि दारिद्र्य जणू पाचवीला पुजलेले होते. आहे त्यात समाधानाने संसार करणाऱ्या चोखोबारायांना साथ देत देत त्यांनी सुखाने संसार केला आहे. त्यांनी पतीलाच गुरु मानले आहे. म्हणूनच अभंगाच्या शेवटी 'चोख्याची महारी' अशी स्वतःची नाममुद्रा देतात. त्यांची कविता ही कष्टकरी, कामकरी कवयित्रीची कविता आहे.

यातिहिणतेचे दुःख त्यांच्या अभंगातून आले आहे. त्यांनी जगण्याचे वास्तव अभंगातून मांडले आहे. देहात विटाळ असता; तर देवाने देहच निर्माण केला नसता. असे त्या म्हणतात. जातीमुळे त्यांना गौण कामे करावी लागली. अपमान आणि अवहेलना सहन करावी लागली आहे. हीन जातीत जन्मलो तरी भक्तीने तरुण जाऊ अशी त्यांना खात्री आहे. अशी त्यांची श्रद्धा आहे. त्यांची कविता स्त्रीमुक्तीचे गीत आहे. तत्त्वचिंतन आणि भक्तीभाव हा त्यांच्या कवितेचा गाभा आहे. भारतीय तत्वज्ञान आणि आध्यात्म यांची त्यांना जाण आहे. "पंचही भुते अवघा त्यांचा खेळ। आत्मा तो निर्मळशुद्ध आहे।। "ईश्वर रंजल्या-गांजल्या लोकांचा आहे. सर्व भेदांना पार करणारा आहे.

संत सोयराबाई आस्वादक आणि निवेदक अशा दोन्ही पातळ्यावर अभंगातून वावरतात. त्यांचे अभंग छोटेखानी आहेत. अल्पाक्षरी आहेत. त्यांची वाणी प्रासादिक आहे. डॉ. विद्यासागर पाटंगणकर म्हणतात, "एका अस्पृश्य समाजातील स्त्रीचे म्हणजेच समाजातील शेवटच्या स्तरातील अंतिम घटकाचे हे मनोदर्शन यादव काळातील वाङ्मयनिर्मितीची उंची प्रकट करणारे आहे."[3] आध्यात्मिक उदात्तता प्रत्यक्ष व्यवहारात येत नाही. याचे दुःख सोयराबाईना आहे. या दुखातूनच त्यांचा विद्रोह प्रकट होतो. विटाळ- विटाळ म्हणणाऱ्या समाजाला समजावताना त्या म्हणतात, "देहासी विटाळ म्हणती सकळ । आत्मा तो निर्मळ शुद्ध बुद्ध ॥” शुद्ध बुद्ध असणाऱ्या चैतन्याला विटाळ होऊ शकत नाही. असे त्या म्हणतात.

४. संत कान्होपात्रा:

देहविक्री हा दुर्दैवी व्यवसाय वाट्याला आला. भक्तीच्या आणि आध्यात्मिक साधनेच्या बळावर मात केली. वेश्येच्या मुलीला काय किंमत? मंगळवेढयाच्या श्यामा नायकिणीची कान्हो ही कन्या आहे. 'पात्रा' हे व्यवसायदर्शक विशेषण आहे. यादवकालीन मराठी भाषेत 'पात्रा' हा शब्द गणिका या अर्थाने आलेला आहे. कान्होपात्राच्या अभंगातून त्यांच्या जीवनाचे संदर्भ प्रकट होतात. हे अभंग आत्मकथनात्मक आहेत. त्यात आर्तता, उत्कटता आणि

करुणा हे भाव प्रकट झाले आहेत.त्या म्हणतात "हरिणीचे पाडस व्याघ्रे धरियले। मजलागी जाईल जैसे देवा॥" निष्पाप सावज आणि निष्ठुर शिकारी यांच्यातील हे सनातन द्वैत आहे. पापाकडून पुण्याकडे आणि पुण्याकडून मुक्तीकडे असा त्यांचा प्रवास झाला आहे. दादल्याचे दास्यत्व स्वीकारण्यापेक्षा विठ्ठलाचे दास्यत्व स्वीकारणे त्यांनी पसंद केले आहे. 'कान्होपाला तुझी दासी' असा स्वतःचा उल्लेख त्या करतात. “कनवाळू कृपाळू तू माय माऊली| घालुनिया भेटली विठाबाई॥” येथे विठ्ठलास त्या स्त्रीरुपात पाहतात. मराठी कवितेला त्यांचे मोठे योगदान आहे. त्यांच्या काव्यास कारुण्य ओतप्रोत भरलेले आहे.

डॉ. प्रशांत चौधरी सांगतात, "बिदरच्या पातशहाची वक्र नजर तिच्या शीलावर पडते आणि आपले पावित्र्य रक्षण करण्याकरिता पंढरीच्या विठ्ठलचरणी ती देहार्पण करते, अशी करुणगर्भ व्यक्तित्वाची कान्हुपात्राउत्कट प्रतिभेची धनी आहे "[४]

कान्होपात्रा या जन्माने नीच वर्गातील असल्या, तरी संस्कारसंपन्न असल्यामुळे व संत विचारांशी भारलेल्या असल्यामुळे नीच कर्माचा त्यांच्या जीवनावर काहीही परिणाम होत नाही. हे त्यांनी समाजाला दाखवून दिले आहे. त्यांनी आपले जीवन विठ्ठलाशी समर्पित केले आहे. त्या म्हणतात “पतित तू पावना। म्हणविसी नारायणा॥" तू स्वतःला पतित पावन म्हणवून घेतोस, आता या वचनाप्रमाणे वाग. मी तुला शरण आले आहे. तुझ्या चरणाशी मला जागा है.

५. संत बहिणाबाई:

संत बहिणाबाईंवर संत तुकाराम महाराजांचे संस्कार झालेले आहेत. स्त्री संत मालिकेतील महत्त्वाच्या कवयित्री आहेत. लहानपणापासून परमार्थ आणि भक्तीची ओढ त्यांना होती. कथा-कीर्तनामुळे त्यांची संसारावरील आसक्ती कमी होऊन परमार्थवृत्ती वाढत गेली. समाधान, त्याग आणि आनंद हे गुण त्यांच्या स्वभावात असल्याने त्या कधीही दुःखी होत नसत. संत तुकारामांच्या चौदा टाळक-यांपैकी त्या एक आहेत. त्यांनी तुकाराम महाराज आणि गुरुपरंपरा यावर अभंगरचना केली आहे. त्या तुकोबांच्या शिष्या असल्याने त्यांनी तुकोबांविषयी लिहिलेल्या अभंगांना विशेष महत्त्व आहे. "संतकृपा झाली। इमारत फळा आली॥" या अभंगामध्ये त्यांनी-ज्ञानोबाराय, नामदेवराय, नाथमहाराज आणि तुकोबारायया चारही संतांच्या कार्याचे मोठेपण सांगितले आहे. यांतून कमीत कमी शब्दात जास्तीत जास्त आशय प्रकट करण्याचे विलक्षण सामर्थ्य त्यांच्या ठिकाणी होते हे लक्षात येते. म्हणूनच लौकिक अर्थाने त्या शिक्षित नसल्या, तरी खऱ्या अर्थाने त्या सुशिक्षित होत्या असेच म्हणावे लागते.

वरील सर्वच कवयित्रींच्या काव्यातून सामाजिक विषमतेची जाणीव प्रकट होते. कमी अधिक प्रमाणात सर्व कवयित्रींना या विषमतेचे चटके बसले आहेत. या संत कवयित्रींना जो संत सहवास लाभला त्यातून परमेश्वर आपला कसा करावयाचा याचे ज्ञान त्यांना झाले. विठ्ठलाचे सगुण आणि निर्गुण रूप त्यांना कळाले. साखर आणि दूध यांच्या भेटीत साखरेस वेगळे अस्तित्व उरत नाही. दुधात ती सामावून जाते. त्याप्रमाणे या कवयित्रीचे झाले आहे. विठ्ठल भेटीने त्यांच्या देहाचा पालट होतो. चित्तात अन्य विषय उरतच नाही. नव्हे नव्हे ते विषय जागच्या जागी मावळतात. लय पावतात. त्या विठ्ठलमय होऊन जातात. आणि अखंड आनंदाचा अनुभव घेतात. वा.ल. कुलकर्णी म्हणतात, "भक्तीभाव हा प्रेमभावाला जवळ जाणारा भाव आहे.”[५]

या सर्व कवयित्रींनी गुरूंनी दिलेला भक्तीभाव पुढे नेला. स्वतःच्या आचार-विचारातून त्याचा विस्तार केला. त्यांच्या आत्मज्ञान-प्राप्तीची ही झेप स्तिमित करणारी आहे.

संदर्भ :

1) केजकर देशपांडे, डॉ. प्रकाश: संत कविता - एक दृष्टिकोन, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती २००६, पृ. १७४.
2) ढेरे, रा.चिं. : लोकसाहित्य- शोध आणि समीक्षा, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, परिष्कृत आवृत्ती २००९, पृ. ९२.
3) पाटंगणकर, डॉ. विद्यासागर: मध्ययुगीन मराठी वाङ्मयाचाइतिहास (आरंभ ते १८१८), चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती पृ.क्र. १०२.
4) चौधरी, डॉ. प्रशांत: समग्र मराठी वाङ्मयाचा संक्षिप्त इतिहास (प्रारंभ ते १९२० पर्यंत), विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती २०२०, पृ.क्र.५७.
5) कुलकर्णी, वा. ल. : मराठी कविता - जुनी आणि नवी, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती १९८०, पृ. ११८.

महिला आणि आरोग्य

संशोधक

राम नानाराव पारखे

मराठी भाषा व वाङ्मय विभाग
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा
विद्यापीठ, औरंगाबाद

मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. गजानन पा. जाधव

मराठी भाषा व वाङ्मय विभाग
लोकसेवा महाविद्यालय, गारखेडा परिसर,
औरंगाबाद

प्रस्तावना:-

पुरुषांच्या खांद्याला-खांदा लावून काम करणाऱ्या भारतीय महिला आपल्या आरोग्ययाकडे मात्र हवे तेवढे लक्ष देत नाहीत. आणि त्यात दारिद्र्य, अज्ञान, शिक्षणाचा अभाव, श्रमजिवी जगण्याने होणारी शरीराची झीज अशा अनेक कारणांमुळे स्त्रियांमध्ये अनारोग्याचे प्रमाण अधिक आढळते. स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्रीचे आरोग्य कसे आहे? ती आरोग्यविषयी सजग आहे का? अंधश्रद्धेचा पगडा कमी झाला आहे का? ती आहार, स्वच्छता याविषयी जागरूक आहे का? व्यसनाधिन पतीमुळे तिचे आरोग्य धोक्यात आहे का? मंत्र-तंत्र, जादूटोणा याद्वारे स्त्री आरोग्यविषयक प्रश्न सोडवते का? घरातील दुय्यम स्थान अशा नानाविध कारणांमुळे स्त्रियांचे मानसिक आरोग्य असंतुलित असते का? कुटुंब नियोजनाविषयी अनास्था यामुळे शारीरिक झीज होऊन अनेक दुर्धर रोगांचं अधिक्य आढळते का? स्त्रियांचे शिक्षण, विवाह यांचा त्यांच्या आरोग्याशी काही संबंध आहे का? मनोरंजनाची, घरातील कामाशिवाय, कष्टांच्या कामाशिवाय अन्य कामाची उपलब्धता आहे का? योगसाधनेच्या, योगसंस्थांच्या व सामाजिक संस्थांच्या कार्यामुळे त्यांच्या आरोग्यात सुधारणा झाली आहे असे दिसून येते का? अशा अनेक प्रश्नांना महिलांना सामोरे जावे लागत आहे. स्त्रियांच्या आरोग्याचा अभ्यास करण्याच्या हेतूने या शोधनिबंधात प्रयत्न करण्यात येईल.

आरोग्याला मानवी जीवनात व मानवी जीवनाच्या सर्वांगीण विकासात महत्त्वाचे स्थाने आहे. राष्ट्राच्या विकासातही त्या राष्ट्रातील स्त्री-पुरुषांचा निरोगीपणा महत्त्वाचा ठरतो. शरीर आणि मनाच्या निरोगीपणाबरोबरच आहार, पिण्याचे शुद्ध व स्वच्छ पाणी, सांडपाण्याची योग्य व्यवस्था, उपचार, मानसिक आरोग्य तसेच आरोग्यविषयक सवयी इत्यादींचा अंतर्भाव आरोग्याच्या संकल्पनेत केला जातो. स्त्रियांचे आरोग्य, स्त्रियांच्या सामाजिक समस्या, दगदगीचे जीवन या सर्वांच्या विचारासोबतच स्त्रियांच्या आरोग्याचा प्रश्न आपल्याकडे अधिक भेडसावत आहे.

उद्दिष्ट्ये:-

1) समाजात महिलांचे स्थान, प्रतिष्ठा आणि आरोग्य उंचावणे.
2) कुटुंब नियोजनाचे उपाय व उपलब्ध सुविधा याबाबत जाणीव वाढवणे.
3) पाणीपुरवठा, स्वच्छता व आरोग्य या बाबी सुधारण्यावर लक्ष केंद्रित करणे.
4) लोकांमध्ये जागृती करण्यासाठी त्यांना माहिती, शिक्षण व प्रसारण करण्यासाठी संपर्क साधणे.
5) आरोग्य सेवा लोकांपर्यंत पोहोचविण्याचे काम करणे.
6) सांसर्गिक व असांसर्गिक आजारांवर प्रतिबंध व नियंत्रण करणे.

गृहितके:-

1) सांडपाण्याच्या व्यवस्थापनाविषयी अजून समाधानकारक परिस्थिती दिसून आली नाही. सांडपाण्याची व्यवस्था नसणे हे आरोग्यास घातक ठरेल असेच आहे.
2) महिला सक्षमीकरणासाठी सर्वांत महत्त्वाची बाब आहे ती म्हणजे महिलांचे शिक्षण आणि आरोग्य.

3) देशातील कायदे व संविधानिक नियम महिलांना काही प्रमाणात सौम्यतेचे असले तरी महिलांची सुरक्षा व त्यांचे आरोग्य या बाबी आज देखील चिंतेचा विषय आहे.
4) कुटुंबातील सर्व घटकांना स्वत:पेक्षा अधिक प्राधान्य देण्याच्या वृत्तीमुळे तसेच तंत्रज्ञानाच्या युगात जगण्याच्या धडपडीतून बहुतांश स्त्रिया स्वत:चे आरोग्य, पोषण, पुरेशी विश्रांती या बाबतीत दुर्लक्ष करतात व त्यामुळे याचा विपरित परिणाम त्यांच्या मानसिक व शरीरिक आरोग्यावर होतो.
5) कुटुंब सुखी ठेवायचे असेल तर महिलांच्या आरोग्याची विशेषत्वाने काळजी घेणे फार महत्त्वाचे आहे.

महिला आणि आरोग्य:-

आरोग्य हा मानसाचा मूलभूत हक्क अहे. प्रत्येक व्यक्तीला या सेवेची आवश्यकता असते. कुठल्याही राज्याची किंवा राष्ट्राची विकास साधण्याची क्षमता मोजण्याचा एक प्रमुख मापदंड हे राष्ट्र, राज्य सर्व नागरिकांना कशाप्रकारे आरोग्यादायी जीवन देऊ शकतो यावरून ठरवता येऊ शकतो. सुरुवातीला कुठल्याही प्रकारचा रोग, आजार नसणे याला आरोग्य म्हटले जाते. स्त्रियांची स्थिती आणि त्यांच्या जीवनक्रिया दैनंदिन व्यवहारातही अतिशय दुर्लक्ष झाल्याचे दिसते. वेदकाळापासून विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धापर्यंत स्त्रियांचे कार्यक्षेत्र हे व्यवहारातील त्याच्या घराशी बांधले गेलेले आढळते. मध्ययुगात तरी तिला जवळ-जवळ जनवरांप्रमाणे निकृष्ट दर्जा होता. स्त्रीला बुद्धी, मन असते याचे भान कुणालाच नव्हते. स्त्रियांचा उपयोग कुटुंबासाठी घरात राबणे व वंशासाठी पुत्र प्रसवणे एवढाच असे. स्त्रीने अपत्य प्राप्ती नव्हे तर पुत्र प्राप्ती करावी यासाठी सारी धडपड स्मृती-श्रृती-पुराण काळापासून आढळते. ग्रामीण भागात स्त्रियांचे आजाराचे कोणी माहितगार जवळपास नसतात. मग, या अडचणी सांगायच्या कोणाला. जवळपास हीच परिस्थिती भारतीय खेड्यांमध्ये सार्वत्रिक स्वरूपात पहावयास मिळते.

स्त्रियांचे काही विशेष आजार असतात. स्त्री जननसंस्थेचे विविध आजार, लिंग सांसर्गिक आजार, गरोदरपणाशी संबंधित आजार याचे प्रमाण कमी नाही. प्रसुती आणि रक्तस्राव, ओटी पोटदुखी, स्तनांचे आरोग्य व समस्या, थायरॉईड, मूळव्याध, कर्करोग, गर्भाशय, मधुमेह इ. आजरांशी झुंज द्यावी लागते. मात्र, या दुखण्यांना ग्रामीण भागात तपासणीची सोय नसते. त्यामुळे ग्रामीण भागातील महिला या आजारांना जास्त प्रमाणात बळी पडतात.

भारतात स्त्रियांचे आरोग्य म्हणजे केवळ गरोदरपण व बाळंतपण एवढ्यापुरतेच मर्यादित असल्यामुळे शहर व ग्रामीण भागातील असंख्य महिला कॅन्सरला बळी पडत आहेत. स्तनाचा कॅन्सर झालेल्या दहापैकी पाच महिलांचा मृत्यू होतो. असे एका वैद्यकीय पाहणीत आढळले आहे. याचा अर्थ भारतात स्तनाच्या कॅन्सरविषयी जनजागृतीचे प्रमाण खूपच कमी आहे. स्त्रियांचे मानसिक आरोग्य, जननसंस्थेचे आजार, स्तन व गर्भाशयाचा कॅन्सर आणि रजोनिवृत्तीच्या वेळी होणारा त्रास आदींबाबत जरी सरकारने महिलांच्या आरोग्यविषयक उपक्रम राबविल्यास अनेक महिलांचे जीवन वाचवू शकतात. भारतीय महिलांना स्तनाचा कॅन्सर होण्याचा धोका कायम स्वरूपी असतो. स्तनाच्या कॅन्सरचे निदान लवकर झाल्यास रुग्ण पूर्णपणे बरे होऊ शकतात. त्यासाठी शालेय जीवनापासून मुलां-मुलींना याविषयी योग्य वैद्यकीय माहिती पुरवली गेली पाहिजे.

आपल्याकडे अनेक स्त्रियांना चाळीशीच्या आतच अत्यंत त्रासदायक सांधेदुखीचा त्रास चालू होतो. स्त्री आरोग्य म्हणजे बाळंतपण एवढ्यावरच मर्यादित न राहता स्त्रियांच्या आरोग्याचा सर्वांगीण विचार करणे गरजेचे आहे. ॲनिमिया (रक्ताक्षय) गरोदरपणातील आजार, गर्भाशयाच कॅन्सर आणि डायबेटिसविषयी भारतातील प्रत्येक महिलेला माहिती पुरविली पाहिजे. भारतामध्ये कॅन्सरग्रस्त महिलांमध्ये मृत्यूचे प्रमाणही खूप आहे. स्त्रियांनी निकोप शरीर व निकोप मन याचा आग्रह धरला पाहिजे. हा प्रश्न भावनिक पातळीवर न पाहता स्त्री आरोग्याशी संबंधित हवा. सामाजिक परिप्रेक्ष्यातून या प्रश्नाकडे डॉक्टर, सामाजिक कार्यकर्ते, स्त्रिया व त्यांचे कुटुंबिय पाहतील तर स्त्रियांचे आरोग्य अबाधित राहील. आरोग्यपूर्ण जीवन जगणे हा तिचा हक्क आहे.

उपाय व निष्कर्ष:-

सर्व वर्गातील महिलांसाठी आरोग्य सेवा सहजगत्या उपलब्ध व परवडणा-या होतील तसेच त्या ज्या भागात राहतात तेथे जवळपास उपलब्ध होतील व त्या महिलांसाठी मैत्रीपूर्ण ठरतील याची काळजी घ्यावी. उत्कृष्ट दर्जाची आरोग्य सेवा सुविधांचा खात्रीपूर्वक वापर महिलांचा जीव वाचविण्याचा प्रभावी मार्ग आहे. महिलांचे सक्षमीकरण व समाधान याची खात्री घेणे व आरोग्य सेवा पुरविणा-यांना निर्णय प्रक्रियेत सहभागी करणे आवश्यक आहे. उत्कृष्ट दर्जाची आरोग्य काळजी हे आरोग्य सेवांना महिलांसाठी मैत्रीपूर्ण ठरेल.

महिला सक्षमीकरणासाठी सर्वांत महत्त्वाची बाब आहे ती म्हणजे महिलांचे शिक्षण. एक महिला शिकली तर अख्खे कुटुंब शिकते व अशी अनेक कुटुंबे शिकली तर समाज सुशिक्षित म्हणून ओळखला जातो. त्यामुळे प्रत्येक कुटुंबात महिलांचे महत्त्व अधोरेखित करायचे असेल, महिलांचा दुबळेपणाचा शिक्का पुसून टाकायचा असेल, तर महिलांना उच्च व कौशल्याधारित शिक्षण उपलब्ध करून देणे ही काळाची गरज आहे. जेणेकरून महिला कोणत्याही आधाराविना समाजात निर्भयपणे उभ्या राहू शकतील व स्वत:बरोबर समाजाचा देखील उत्कर्ष साधू शकतील. स्त्री शिक्षणाचा पाया तर फुले दाम्पत्याने रचला त्यांचा उद्देश केवळ स्त्री जातीलाच संपन्न करणे नव्हता तर समाजालाही विकासाच्या वाटेवर नेऊन ठेवण्याचा होता. आज सर्व माध्यमातून यासाठी प्रयत्न केले गेले पाहिजेत. समाजाच्या व देशाच्या विकासासाठी उचलले प्रत्येक पाऊल हे स्त्री सशक्तीकरणाचा विचार करूनच उचलले गेले तर चांगला परिणाम दिसून येईल. यासाठी आपली मानसिकता स्त्री सशक्तेमध्ये परावर्तित केली गेली पाहिजे. पुरुषप्रधान संस्कृतीचा पुरस्कार करणाऱ्या आपल्या समाजाची मानसिकता बदलणे आवश्यक असून, स्त्री सक्षमीकरणांमधील आजची प्रगती पाहता लवकरच या दिशेने मैलाचा दगड आपण टाकू अशी आशा करण्यास हरकत नाही.

समारोप:-

आरोग्य हे मानवाच्या उन्नतीचे एक प्रभावी साधन आहे. ज्या राष्ट्रांची आरोग्यविषयक स्थिती उत्तम असते, त्या राष्ट्राची प्रगती अधिक वेगाने होत असते. परंतु ग्रामीण भागात स्त्रियांचे आरोग्य ही एक महत्त्वाची समस्या दिसून येते. आजही अशिक्षितपणा, परंपरांचा स्तोम, कालबाह्य प्रथा, पुरुषप्रधान संस्कृती, स्वत:च्या आरोग्याविषयी दुर्लक्ष, अतिकष्टाचे काम, वारंवार गर्भधारणा, गर्भपात, स्वच्छता, स्वच्छतागृहांची अनउपलबधता आणि अंधश्रद्धा यामुळे ग्रामीण व शहरी भागातील स्त्रियांचे आरोग्य हे अतिशय दुर्लक्षित असल्याचे दिसून येते. आरोग्यविषयक तंत्रज्ञानात संशोधन झाले आहे. विविध प्रयोग होत आहेत. परंतु, भारतातील ग्रामीण स्त्रिया या विकासापासून दूर आहेत, असे दिसून येत आहे. त्यामुळे स्त्रियांच्या आरोग्याचा प्रश्न ऐरणीवर येऊन प्राथमिकतेने हा विषय हाताळण्याची आज आवश्यकता निर्माण झाली आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची

1)अष्टेकर शाम (2003), आपले आरोग्य, नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया, नवी दिल्ली.

2)कुंटे माधवी (2009), स्त्री सुक्त, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.

3)गुप्ते मनीषा (2004), स्त्रियांचे आरोग्य: एक उपेक्षित विषय, शोध बाई-माणसाच्या जिण्याचा, अक्षर प्रकाशन, मुंबई.

4)तांबे वीना (2008), आरोग्य सुभाषित, सकाळ प्रकाशन, पुणे.

5)दावर भार्गवी व दांडेकर दीपा (2013), स्त्रिया आणि मानसिक आरोग्य: एक सुरुवात, तथापि ट्रस्ट, पुणे.

आमदार सौभाग्यवती : स्त्रियांचे राजकारण

डॉ. मुक्ता निवृत्ती बिरादार
श्री दत्त कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविध्यालय हदगाव (मराठी विभागप्रमुख)

1960 पूर्वी ग्रामीण साहित्य संकल्पना नावारूपाला आली.त्या संकल्पनेत ग्रामीण लेखकांनी ग्रामीण जीवन वास्तव मांडण्याचा प्रयत्न केला.लेखक हा त्या त्या काळाच्या परिस्थितीचा साक्षेपी साक्षीदार असतो. लेखकाने मांडलेले सहित्य म्हणजे त्याच्या अवती-भोवतीचे जीवनाभूव असतात. प्रतिभावंत लेखकाची एक विशिष्ट दृष्टी असते. त्या जिवनदृष्टीतून ते साहित्य आविष्कृत होत असते. लेखक हा स्थळ काळ परिस्थितीचा साक्षीदार असतो.प्रतिभावंत लेखकांच्या साहित्याचा आढावा घेताना त्यांच्या कालखंडाचाही आढावा घ्यावा लागतो.1960 ते 70 च्या दशकातील ग्रामीण जीवनात, वातावरणात बदल घडत गेला व तो बदल लेखकांनी साहित्यात मांडण्याचा प्रयत्न केला.स्वातंत्र्याच्या नंतर ग्रामीण भागातही शिक्षणाचा प्रचार व प्रसार झाला.ग्रामीण भागातील मुलामुलींमध्ये शिक्षणाने जागृती निर्माण झाली. प्रत्यक्ष ग्रामीण जीवन जगत असलेली शेतकऱ्याची मुले शिकून सवरून लेखक, शिक्षक, राजकारणी बनण्याचा प्रयत्न करू लागली. महाराष्ट्राची निर्मिती झाली, आणि साहित्याला नवे आयाम मिळाले. साहित्यात वेगवेगळे प्रवाह निर्माण होऊ लागले त्यात स्त्रीवादी साहित्य, दलित साहित्य, ग्रामीण साहित्य असे वेगवेगळ्या प्रवाहातून माणसाच्या व्यथा आणि कथा मांडल्या जात होत्या. ग्रामीण जीवनातील वास्तव समाजासमोर मांडत होते. भारत स्वतंत्र झाला.महाराष्ट्राची निर्मिती झाली देश हळूहळू प्रगती करण्यात गुंतला भारताने लोकशाही स्वीकारली पण स्त्रिया साहित्यातच मर्यादित होत्या. त्यांना प्रवाही करण्याच कार्य साहित्य करत होत; पण राजकीय क्षेत्रामध्ये स्त्रियांचा सहभाग नसण्यातच जमा होता आणि साहित्यातूनही स्त्रियांच्या राजकीय सहभागावर फारच कमी प्रमाणात लेखन झालेले होते. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडाकडे पाहताना राजकीय कांदबरीच्या संदर्भात निराशाच पदरी पडते.राजकीय कांदबरीच्या निराशाजनक अवस्थेत रा. रं. बोराडे यांनी 'आमदार सौभाग्यवती' ही राजकीय कादंबरी लिहिली बऱ्याच कालखंडा नंतर मराठीत राजकीय कादंबरीचा दर्जा दिसून आला "तेथे लव्हाळी राहती " (१९८०) या चिंतामणी लागू यांच्या कादंबरी नंतर ही अतिशय वास्तववादी राजकीय कादंबरी बोराडे नी निर्माण केली स्त्रियांचा राजकारणात सहभाग किती प्रमाणात आहे? आहे तर तो कोण उपभोगतो आणि राजकारणात यशस्वी होणाऱ्या स्त्रियांची कुटुंबात कशी गळचेपी करतात यांचे चित्रण आमदार सौभाग्यवती या कादंबरीत आढळते. राजकीय महत्वाकांक्षा स्त्रियांना कुचलण्यात आतुरल्याचे वास्तव लिखाण या कादंबरीत आढळते.

रा. रं. बोराडे यांनी विपूल असे लेखन केले. कथा, कादंबरी, नाटक, अशा साहित्यप्रकारात त्यांनी वास्तव ठसा उमटविला. त्यांनी सावट, चारापाणी, आमदार सौभाग्यवती सारख्या वास्तववादी कादंबऱ्यांची निर्मिती केली. 'आमदार सौभाग्यवती' ही बोरांडेची तिसरी कादंबरी आहे. तिचा विषय ग्रामीण वास्तव आहे पण शेतकरी हा विषय नसून राजकीय परिप्रेक्ष सादर करणारी कादंबरी आहे. रा.रं.बोराडे यांनी आमदार सौभाग्यवती कादंबरीतून राजकारणात स्त्रियांची स्थिती व गती काय आहे. याचा आढावा घेतलेला आहे. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर सामाजिक, सांस्कृतिक, क्षेत्रात बदल झाला. राजकारणाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन बदलला. स्त्रियांना काही क्षेत्रात का होईना पण स्वातंत्र्य मिळाले.त्याचाच आढावा रा.रं.बोराडेनी आमदार सौभाग्यवती कादंबरीत घेतलेला आहे.

खालील संवादातून स्त्रियांच्या राजकारणाबद्दल द्वेष व पुरुषी अहंकार लेखकांनी चित्रित केलेला आहे. "कुठल्याही एका स्त्रीचं राजकारण आम्ही पुरुषांनी संपविलेलं नाही कुण्या एखाद्या स्त्रीचं राजकारण संपलं असेल तर ते तिच्या स्वभावामुळे, वागण्यामुळे संपलेलं आहे. अस समज सत्तेचा राजकारणात केवळ महत्वाक्षांकी असूनच भागत नाही, तर कर्तुत्व देखील तेवढच जबरदस्त असायास हव काहीच कर्तुत्व नसलेल्या तुझ्यासारख्या स्त्रियांनी केवळ स्वत:च राजकारणच संपविलेलं आहे; असं नाही तर, स्वतःचे संसार देखील उकिरड्यावर फेकलेले आहेत" पृ.क्र.108 आमदार सौभाग्यवती

ह्या संवादावरुनच वाचकांच्या लक्षात येते की, तत्कालीन परिस्थितीत राजकारणात स्त्रियांची स्थिती काय होती. पुरुषी अहंकार नेहमीच स्त्रियांना कमकूवत आणि कर्तुत्वशून्य समजत आलेला आहे. या कादंबरीचे मुख्य पात्र चिमणराव आणि सुमित्रा हे आहेत. चिमणराव उद्योगमंत्री राजकारणात यशस्वी असलेले पुरुष आणि सुमित्रा ही

गृहिणी, खेड्यातली स्त्री राजकारणाचा कुठलाही गंध नसलेली. मुख्यमंत्र्याचे स्वप्न पाहणारे चिमणराव पण त्यांना व त्यांच्या गटातील मंत्र्यांना तिकीटे मिळत नाही. त्यामुळे ते अस्वस्थ होतात चिमणरावांचे राजकारण संपुष्टात येऊन आपला मुख्यमंत्री पदाचा मार्ग मोकळा करण्यासाठी असलेल्या मुख्यमंत्र्यांनी केलेली खेळी असते. पण पक्षश्रेष्टी चिमणरावांच्या मुलाला व पत्नीला तिकीट देऊ इच्छितात एकीकडे राजकीय महत्वाकांक्षा असलेला मुलगा व बायको चिमणराव सुमित्राला तिकीट घेण्यास तयार होतात करण त्यांनी असं गृहीत धरतात की सुमित्राला राजकीय महत्वाकांक्षा नाही ते पत्नीची शिफारीस करतात. कारण त्यांना पत्नीकडून हवा तेव्हा राजीनामा घ्यावयाचा असतो. मुळामध्ये पुरुषप्रधान संस्कृतीमध्ये स्त्रियांना पाहण्याचा दृष्टीकोनच विचित्र आहे. आजही पुरुषांना नेहमी बाई 'चूल आणि मूल' या साच्यातच बघण्याची सवय झालेली आहे आणि समजही झालेला आहे. चिमणरावाना असं वाटत की सुमित्रा आपल्या विरोधात जाणार नाही. आपण म्हणेल तसं ती करेल कारण तिला राजकारणातल काही कळत नाही. पण हळूहळू सुमित्रा राजकारणात रमली तेव्हा मात्र चिमणराव तिच्या विरोधात दंड थोपटण्याचे काम सुरु करतात व सुमित्राला म्हणतात "चहापानाच्या निमित्तान तुला आपल्या बंगल्यावर बोलावून मुख्यमंत्री कदाचित तुला मंत्रीपद ऑफर करतील कदाचित मंत्रीपदाच गाजर तुझ्यासमोर लटकवून ठेवतील राजकारणात तुला पुढे करून मला शह देण्यात ते यशस्वी झाले कि माझं राजकीय व कौटुंबिक जीवन अपोआपच उध्दवस्त होईल" (पृष्ठ क्र 66-67 आमदार सौभाग्यवती)

लेखकाने ग्रामीण भागातीलच नव्हे तर आजच्याही राजकारणाचा राजकारणातील स्त्री सहभागाचा मुखवटा साहित्याच्या माध्यमातून उतरवतला आहे. सुमित्राची राजकीय महत्वाकांक्षा वाढते आपण आमदार आहोत आणि आपल्या राजीनाम्यासाठी पतीचा दबाव वाढत असल्याची जाणीव तिला होते. राजकारण की कुटुंब अशी परिस्थिती निर्माण होते. ज्या विश्वासान सुमित्राला तिकीट दिल तो विश्वास डळमळतो ती विरोध करते. चिमणरावाना मात्र उद्धवस्थ झाल्याचा भास होतो. सुमित्राची राजकीय कारकीर्द वाढल्यानंतर तिच्यावर अनैतिक संबधांचे आरोप केले जातात. सुमित्रा ही दलपतरावांची उर्जा आहे. असा उपहास निर्माण केला जातो. आणि ह्या चर्चेला चिमणराव व त्यांच्या मुलावर खूप मोठा परिणाम होतो. आणि ते तिला आमदारकीचा राजीनामा द्यायला सांगतात एक स्त्री राजकारणात यशस्वी होते. पण ते यशस्वीता टिकविण्यासाठी तिला तारेवरची कसरत करावी लागते. सुमित्रा राजकारणात सक्रीय झाली पण तिच्यासोबत मुलगी, मुलगा सून अख्ख कुटुंब विचलित झालं. लेखकाने सुमित्राच्या माध्यमातून काल-आज-उद्याच्या राजकारणातील स्त्रियांचं चित्र रेखाटल आहे. अनेक स्त्रिया राजकारणात यशस्वी झाल्या. नाही अस नाही. पण प्रत्येकीच्या संघर्षाची कथा आणि व्यथा ही वेगळीच आहे आधी कुटुंबातून विरोध, मग समाजातून विरोध तिसरी पायरी तर समाजमाध्यम त्यांना तर फक्त टीआरपी साठी मीठ मसाला लागतो स्त्रीवर बोलायला तोंडसुख घ्यायला अगदी सर्व प्रतिनिधी तयार असतात. सुमित्रावर घर सोडण्याची वेळ येते. पण सुमित्रा आपल्या मतावर ठाम निर्णय घेते. सुमित्राच्या तोंडून लेखकांनी स्त्रियांच्या राजकीय व्यथा बदवलेल्या आहेत. कुटुंबातील लोकच सर्वात जास्त स्त्रियांचा विरोध करतात. का तर स्त्रिया यशस्वी व्हाव्यात त्या राजकारणात याव्यात पण निर्णय मात्र त्यांनी घेऊ नयेत ते दुसऱ्याच्या निर्णयावर अवलंबून राहाव्यात असं पुरुषांना वाटत. राजकारणात नाती-गोती काहीच नसतात. असतात त्या फक्त राजकीय महत्वकांक्षा चिमणराव आपली पत्नी आपणास हवा तेव्हा राजीनामा देत नाही म्हणून कोणत्याही थराला जातात.चिमणराव आपल्या कार्यकर्त्यांना सांगून तिच्याच मतदारसंघात तिची कोंडी करण्याचा प्रयत्न करतात ऐपतराव उद्यापासून तुम्ही एक करायचं अनायसे दुष्काळ आपल्या साथीला आलाय त्या दुष्काळाचा फायदा घ्यायचा तिच्या मतदारांना तिच्या विरुध्द भडकवयाचं सरकारी अधिकारी देखील तिला सहकार्य करणार नाही अस बघायचं ती राजीनामा देईपर्यंत वातावरण असं तापत ठेवायचं तिला राजीनामा द्यायला भाग पडायचं. पृष्ठ क्र ८२

राजकीय व्यक्तींना कसल्याही मर्यादा नसतात. राजकीय स्वार्थ आणि स्वता:च्या अहंकार यालाच जास्त महत्व असते. चिमणराव दीपकला त्याच्या आईच्या तोंडावर थुकायला सांगतात. स्वतःच आपल्या पत्नीला राजकारणात घेऊन येणार पुरुष तिच्यावर विश्वास ठेवत नाही. लोकांच्या अफवावर विश्वास ठेवतो तिच्यावर दबावतंत्राचा वापर करतो. कौटुंबिक, मानसिक त्रास देतो आणि ती स्त्रीही आपल्या कुटुंबाला संसारालाच महत्व देते. स्त्रीच्या मर्यादा पुरुषाला माहिती असतात. स्वार्थी राजकारणात स्त्रिची कुचंबनाच नाही तर विटंबनाही होते. राजकारणात सक्रीय असणाऱ्या स्त्रियांना वाटेल त्या मार्गाने बदनाम करण्याचा प्रयत्न करून त्यांचं राजकारण

संपविण्याचा प्रयत्न होतो.मग ती स्त्री एकाचवेळी वैयक्तिक, सामाजिक, राजकीय स्तरावर एकाकी पडते व हार मानते.

लेखकाने आमदार सौभाग्यवती कादंबरीत वेगवेगळे पात्र घेतलेले आहेत चिमणराव जे राजकीय वर्तुळात यशस्वी आहेत. सुमित्रा जी नव्याने राजकारणात प्रवेश करून यशस्वी झालेली आहे. दीपक त्यांचा मुलगा राजकारणात अतिशय महत्वाकांक्षी आहे. दीपा तिला आपल्या आई पप्पांच्या संसाराची काळजी आहे. मिता घरची सून आहे. अशी कुटुंबातील चार प्रकारची चार माणसे आणि त्यांचे राजकारण चित्रित करून ही राजकीय कादंबरी साकारली आहे. राजकारणात स्त्री पुरुषांनी योग्य समतोल साधला नाही तर संसार मुले कशी उध्वस्त होतात याचेही चित्रण लेखकाने चित्रित केले आहे. चिमणराव मुत्सध्दी आहेत. घरातील प्रत्येक व्यक्तीचा शिडीसारखा वापर करतात आणि स्वत:च अस्तित्व सिद्ध करतात.राजकारणात एकच गोष्ट महत्वाची असते ती म्हणजे स्वत:च अस्तित्व सिद्ध करावायचे असेल तर दुसऱ्याच अस्तित्व संपवणे. या कादंबरीची बलस्थाने जयंतकुमार बंड यांनी अचूक लिहलेली आहेत.

“प्रस्तुत कादंबरी राजकरणातील वृत्ती प्रवृतीची मर्मभेद करण्यात यशस्वी ठरते राजकीय सत्ता संघर्ष, खुर्ची अबाधित राखण्यासाठी कोणत्याही थराला जाण्याची वृत्ती राजकारणातील वेडीवाकडी वळणे , भ्रष्ट राजकारण, राजकीय स्वार्थासाठी नात्यागोत्याची बंधनेही न जुमानण्याची वृत्ती, राजकारणाचं अभद्र-घाणेरड गलिच्छ – विधिनिषेध न बाळगणार स्वरूप यांच्यावर ही कादंबरी प्रकाश टाकते ” (पीळ आणि पैलू पृ.क्र.91,92)

अशा प्रकारे राजकरणातील काल आज आणि उद्या च्या स्त्री संघर्षाचे चित्रण या कांदबरीत ज्वलंतपणे आलेले आहे. चिमणराव-सुमित्रा यांच्यातील सत्तासंघर्षामुळे कुटुंबाची वाताहत कशी होते. आणि राजकारणात पुरुषी अहंकार कोणत्या थराला जातो. हा या कादंबरीचा मुख्य गाभा आहे. राजकीय महत्वाकांक्षा आणि कौटुंबिक संघर्ष हा केंद्रबिंदू आहे पारंपरिक समाजव्यवस्थेत आणि कुटुंब पद्धतींत स्त्रीला केवळ वस्तू गृहीत धरली आहे. राजकारणात तिला स्वत:च्या स्वार्थासाठी वापरले जाते आणि तिला बदनाम करून दूर फेकण्याचा प्रयत्न केला जातो पुरुष तिला आपल्या बळावर पोरकी, निराधार असल्याची जाणीव करून देतात पण सुमित्राच्या पात्रामधून राजकारणात महत्वाकांक्षा बाळगल्या नंतर संघर्षाची तयारी ठेवणे अपरिहार्य आहे. याचीही जाणीव होते.

संदर्भ सूची :-

1. आमदार सौभाग्यवती – रा रं बोराडे
2. नामदार श्रीमती - रा रं बोराडे
3. घर शिवार – प्रा.चंद्रकुमार नलगे
4. पीळ आणि पैलू – डॉ.एस.एम.कानडजे
5. ग्रामीणता:साहित्य आणि वास्तव – आनंद यादव

मराठवाडा मुक्तिसंग्रामात महिलांचे योगदान

प्रा. डॉ. प्रेमला मुखेडकर
डॉ. सौ. इं. भा. पा. म. महाविद्यालय, औरंगाबाद

प्रास्ताविक

15 ऑगस्ट 1947 ला भारत स्वतंत्र झाला. आपला तिरंगा ध्वज सगळीकडे फडकला; पण हैदराबाद संस्थानात असलेल्या आंध्र प्रदेश, कर्नाटक आणि मराठवाडा या प्रदेशातील लोकांना मात्र तिरंगा फडकवता आला नाही. ज्यांनी कोणी त्यावेळेस तिरंगा फडकवण्याचा प्रयत्न केला, त्यांच्यावर पोलिसांनी लाठीमार केला, गोळीबार केला, त्यांच्यावर खटले दाखल केले, त्यांना तुरुंगात टाकण्यात आले. कारण या प्रदेशावर निजामी राजवटीमधला शेवटचा निजाम मीर उस्मान-अली-खान याची सत्ता होती आणि तो स्वतंत्र भारतामध्ये आपले संस्थान विलीन करण्यास तयार नव्हता. स्वत:चं स्वतंत्र इस्लामी विचारांचं राज्य असलं पाहिजे अशी स्वप्ने तो बघता होता. स्वातंत्र्यानंतर या संस्थानातील लोकांनी स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या नेतृत्वाखाली सशस्त्र लढा दिला. त्यावेळी स्वतंत्र भारताचे गृहमंत्री सरदार वल्लभभाई पटेल यांनी संस्थानावर पोलीस ॲक्शन केली. त्यानंतर 17 सप्टेंबर 1948 रोजी हैदराबाद संस्थान निजामी राजवटीपासून मुक्त झाले आणि भारतीय प्रजासत्ताकात सामील झाले. ह्या वर्षी मराठवाडा मुक्तिसंग्रामाला 75 वर्षे पूर्ण झाली. हे संपूर्ण वर्ष आपण अमृत महोत्सवी वर्ष म्हणून साजरे करीत आहोत. या मुक्तिसंग्रामात अनेकांनी भाग घेतला. त्यासाठी समर्पण केले. त्याग केला. बलिदान दिले. अशा या संग्रामात स्त्रियांचा देखील मोठा वाटा आहे. अशा स्त्रियांच्या कार्याचा परिचय या लेखात आपण करून घेत आहोत.

मराठवाडा मुक्तिसंग्रामात महिलांचे योगदान :

हैदराबाद मुक्तीसंग्रामातील क्रांतिकारकांनी लढविल्या गेलेल्या सशस्त्र लढ्याच्या इतिहासातील महिलांचा सहभाग म्हणजे देशाच्या स्वातंत्र चळवळीतील सुवर्णपानच म्हणावे लागेल. मराठवाड्यातील क्रांतिकारी स्त्रियांनी स्वतंत्र सैनिकांना गुप्तपणे वृत्तपत्रे, पत्रके, बातम्या तसेच शस्त्रास्त्र पुरविणे, त्यांच्या जेवणाची सोय करणे इ. जमेल त्या पद्धतीने स्वातंत्र्यलढ्यात काम केले. वेळ आल्यास रझाकारांशी झुंज दिली. याशिवाय या कर्तबगार स्त्रियांनी परिषदा, सभा, संमेलने, संघटना स्थापन करणे, स्त्री शिक्षणाच्या प्रसार, प्रचाराचे कार्य हाती घेणे, स्त्री सुधरणा चळवळी चालविणे इ. अनेक समाजोपयोगी कार्यात स्त्रियांचा सक्रिय सहभाग होता. यामध्ये प्रामुख्याने आशाताई वाघमारे, सुशीलाबाई दिवाण, राजकुंवरबाई काबरा, प्रतिभाताई वैशंपायन, शांताबाई कोटेचा, कॉम्रेड करुणाताई चौधरी, दगडाबाई शेळके, प्रमिलाबाई कुलकर्णी, कुसुमताई जोशी, पानकुंवर फिरोदिया, गीताबाई चारठाणकर, सीताबाई नांदापूरकर, शांताबाई देशपांडे, ताराबाई परांजपे, चंदाताई जरीवाला, गंगूताई देव, कावेरीबाई बोधनकर इत्यादी शेकडो स्त्रिया या लढ्यामध्ये पुरुष स्वातंत्र्य सैनिकांच्या खांद्याला खांदा लावून लढल्या.

हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात

आशाताई वाघमारे

यांचे कार्य अतिशय महत्त्वाचे आहे. आशाताई यांचे बालपण नाशिक येथे गेले. वयाच्या अकराव्या वर्षी त्यांचे लग्न झाले. दोन वर्षातच पतीचे निधन झाले. पारंपरिक विचारांचे कुटुंब, त्यामुळे आशाताईवर अनेक बंधने आली. घरच्यांचा विरोध पत्करून त्या पुण्यातील आण्णासाहेब कर्वे यांच्या संस्थेत दाखल झाल्या. इथे शिक्षण पूर्ण करून त्या नौकरीनिमित्ताने औरंगाबाद येथे आल्या. मुलींच्या शिक्षणासाठी त्यांनी प्रयत्न सुरू केले. याच काळात गांधीवादी देशभक्त आनंदराव वाघमारे यांच्याशी त्यांचा परियच झाला. पुढे आशाताई व आनंदराव विवाह बंधनात अडकले. दोघांनी मिळून देशसेवा व समाजसेवा केली. त्या काळी आ. कृ. वाघमारे ह्या टोपण नावाने वृत्तपत्रीय लिखाण करीत होते. चळवळीत सक्रिय होते. तर आशाताई शाळेतील, कॉलेजमधील तरुण-तरुणींच्या मनात चळवळीचे बीज रुजवत होत्या. किराणा चावडीजवळ एका सत्याग्रहीला डी. एस. पी. फारुकीने बेदम मारहाण सुरू केली. त्याला पोलीस चौकीवर फरफटत नेऊ लागले, तेव्हा आशाताई मध्ये पडल्या. त्यांनी त्या सत्याग्रहीला वाचविले. वेष पालटून निरोप, चिठ्ठ्या पोहचविणे, शस्त्रांत्राची ने-आण त्या करीत. एकदा आशाताईंनी सहा पिस्तूल आणल्याची बातमी पोलिसांना समजली. त्यांनी आशाताईच्या घराची झडती घेतली. पण आशाताईने अशा

काही पद्धतीने ती लपवलेली होती की, पोलिसांना रिकाम्या हाताने परत जावे लागले. अशी त्यांच्या धैर्यशील, धाडशी कार्याची अनेक उदाहरणे देता येतील.

सुशीलाबाई दिवाण

हिंगण्यातील कर्वे यांच्या संस्थेत शिक्षण झाले. तिथे गेल्यावर अन्यायाबद्दल चीड, देशभक्ती, साधी राहणी, खादीचा स्वीकार असे संस्कार त्यांच्यावर झाले. शिक्षणानंतर त्यांचा देशप्रेमाने भारलेल्या राघवेंद्र दिवाण यांच्याशी विवाह झाला. लग्नानंतर ते दोघे लातूरला स्थायिक झाले. त्यांनी हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात सक्रिय सहभाग घेतला. सुशीलाबाईंनी मुख्यत: स्त्री शिक्षणावर भर देत मुलींसाठी शाळा काढणे, मुलींना शाळेमध्ये येण्यासाठी प्रवृत्त करणे, पालकांशी बोलणे इ. कामे केली. अनेक भूमिगत कार्यकर्त्यांना घरात आसरा दिला. त्यांच्या कुटुंबाला मदत केली. अशी अनेक जोखमीची कामे त्यांनी केली.

प्रतिभाताई वैशंपायन

यांचा विवाह गांधी विचारांनी भारलेल्या आणि स्वातंत्र्य युद्धामध्ये स्वत:ला झोकून देणाऱ्या भाऊसाहेब वैशंपायन यांच्याशी झाला. पतीच्या प्रोत्साहनाने पुण्यातील कर्वे शिक्षण संस्थेत त्यांनी शिक्षण पूर्ण केले. भाऊसाहेबांबरोबर त्यांनी हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात सहभाग घेतला. त्यांच्या घरी छापखाना होता. चळवळीची पत्रकं छापली जायची. त्यामुळे पोलिसांच्या धाडी पडायच्या अशा वेळी ती पत्रकं त्या दूर कुठे तरी नेऊन लापवायच्या आणि कार्यकर्त्यांपर्यंत पोहचवायच्या. अनेकदा साडीमध्ये पत्रके लपवून गरोदर स्त्रीचे सोंग काढत, रस्त्यावरून पोलिसांसमोरून जात पत्रके योग्य ठिकाणी पोहचवत. स्वातंत्र्यानंतर त्या औरंगाबादच्या शारदा मंदिर कन्या शाळेत शिक्षिका झाल्या. इथे मुख्याध्यापिका म्हणून त्यांनी कार्य केले. नवविचारांची पिढी घडवण्याचे काम त्यांनी अगदी मन लावून शेवटपर्यंत केले.

कॉम्रेड करूणाताई चौधरी

यांचे शैर्य अत्यंत वाखाण्याजोगे होते. औरंगाबादमध्ये त्यांनी काढलेल्या मोर्चाला पोलिसांनी अडविले. पण त्यांनी कौशल्यपूर्ण मोर्चा यशस्वी केला आणि प्रभावी भाषणही केले. त्या गोविंदभाई श्रॉफ यांच्या पत्नीच्या बहीण होत्या. स्वातंत्र्य युद्धात भाग घेण्यासाठी त्या औरंगाबादला आल्या होत्या. स्वतंत्र्यलढ्यात काम करतांना कॉम्रेड चंद्रगुप्त चौधरी यांच्याशी परिचय झाला. त्यांच्यावर मार्क्सवादी विचारांचा प्रभाव पडला. पुढे चौधरी यांच्याशी त्यांनी विवाह केला. अत्याचाराविरुद्ध त्यांनी जोरदार आवाज उठवला. मोर्चा काढणे, शस्त्र मिळवणे, आंदोलन करणे, निषेध करणे अशी आक्रमक कामे त्यांनी केली. स्वातंत्र्यानंतर त्यांनी राजकारणात सक्रिय सहभाग घेतला.

दगडाबाई शेळके

या मराठवाड्यातील अतिशय धाडसी अशा कांतिकारी महिला होत्या. त्यांना मराठवाड्याची 'राणी लक्ष्मीणबाई' म्हणून ओळखले जाते. दगडाबाई या मूळच्या जालना जिल्ह्यातील बदनापूर तालुक्यातील धोपटेश्वर या गावच्या. जन्मगाव कोलते टाकळी. त्यांचे आदर्श होते छत्रपती शिवाजी महाराज, झाशीची राणी लक्ष्मीबाई, लोकमाता अहिल्याबाई होळकर त्यांनी भिल्लांकडून शस्त्रांचे शिक्षण घेतले. दगडाबाई सर्व प्रकारची शस्त्रे चालवू शकत होत्या. त्या काळामध्ये पिस्तूल चालवायचे, हातबॉम्ब फेकायचा, रेल्वे रूळ उखडून टाकायचे, पोलीस चौकी जाळायची अशा अनेक धाडसाची कामं दगडाबाईंनी केली. होमगार्ड ट्रेनिंग, झेंडा व जंगल सत्याग्रहात त्यांनी हिरीरीने भाग घेतला. कोलते टाकळीच्या शिवारात एकदा त्यांनी हातगोळा टाकून निजामाचा आख्खा कॅम्पच उद्ध्वस्त केला. त्या अपंग मुलाला पाठीशी बांधून लढ्यात उतरत. एका हातात बंदूक व दुसऱ्या हातात घोड्याचा लगाम धरीत. या लढ्यात त्यांना तुरुंगवासही झाला. त्या काळात पुरुषांसारखे शर्टपँट घालून घोड्यावरून दौड लावत. शेवटी घरातून विरोध होऊ लागला तेव्हा स्वइच्छेने नवऱ्याचे दुसरे लग्न लावून दिले आणि पूर्णपणे स्वातंत्र्यलढ्यात स्वत:ला झोकून दिले.

डॉ. ताराबाई परांजपे

या लग्नाआधीच्या तारा दिगंबरराव आपटे. मराठवाडा मुक्तिसंग्रामात ताराबाईंचे काम चौफेर असे होते. अनेक धाडसाची कामे त्यांनी या लढ्यात केली. स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्यामुळे गांधीवादाचे आणि देशभक्तीचे संस्कार त्यांच्यावर झाले. स्वामीजींच्या तालमीत त्या तयार झाल्या. 1945 मध्ये त्या सेवादलाच्या प्रमुख महिला संघटक बनल्या. संघटक म्हणून त्यांनी अनेक कामे सक्षमपणे केली. त्यात गटसभा घेणे, वक्ता ठरवणे, जागा ठरवणे, घरोघरी जाऊन महिला जमा करणे, एखाद्या वेळी वक्ता आला नही तर स्वत: भाषण करणे इथपासून ते सतरंज्या

टाकणे, उचलणे इथपर्यंत त्यांनी कार्य केले. त्या हैदराबाद स्टेट कॉंग्रेसच्या पूर्ण वेळ कार्यकर्त्या होत्या. निधी वसूल करणे, सत्याग्रहींची व्यवस्था करणे, पत्रके काढणे आणि वाटणे इ. सर्व प्रकारचे कामे त्या अतिशय तत्परतेने करीत.

या स्वातंत्र्यलढ्यात ताराबाईंनी केलेल्या धाडसाचे अनेक रोमहर्षक प्रसंग आहेत. वैशंपायनांच्या घरातून आणलेले चक्र मुद्रण यंत्र ताराबाईंनी गवळीगुड्यातील एका घरी ठेवले व रात्री 12:00 ते 3:00 या वेळात ती पत्रके काढली जात व त्या आपल्या सहकारी मैत्रिणींना वाटपाला देत. एकदा ताराबाई पहाटे 3:00 वाजता पत्रकांचा गठ्ठा घेऊन घरी आल्या. तेवढ्यात पहाटे 4:00 वाजता आपल्या घराभोवती पोलिसांनी गराडा घातला हे कळाल्याबरोबर त्यांनी सर्व पत्रक मोलकरणीच्या झोपडीत लपवली. जमीनीवर अंथरून टाकून त्यावर तिच्या मुलांना झोपवले. पत्रके तर मिळाली नाहीत पण कटर, कोरे स्टेन्सिल, टाक इ. साहित्य मिळाले. ताराबाईंच्या नावे वॉरंट निघाले. त्या भूमिगत झाल्या. त्यानंतरही त्या रेडिओस्टेशन उडवून देण्याऱ्या कटात सामील झाल्या. मुंबई- मनमाड शस्त्रास्त्र पुरविण्याचे काम सुरू केले. एक मोठी पेटी घेऊन त्यात बंदूका, हातबॉम्ब असत. त्यावर कपडे ठेवत फर्स्ट क्लासच्या डब्यातून प्रवास करीत. पेटी थोडी दूरच ठेवत. सुदैवाने त्यात पकडल्या गेल्या नाहीत. रेल्वे रूळ उखडण्याच्या आंदोलनात कटर्स आणण्याची जबाबदारी ताराबाईंनी यशस्वी पूर्ण केली. अशा प्रकारे स्वातंत्र्य संग्रामात ताराबाईंनी मोलाची कामगिरी केली. प्रसंगी आपला जीव धोक्यात घालून सर्वस्व झोकून देऊन त्या मुक्तिसंग्रामात लढल्या. पुढे त्यांनी स्वामीजींचे शिष्य नागनाथ परांजपे यांच्याशी विवाह केला. स्वातंत्र्यासाठी स्वत:ला झोकून देणाऱ्या नागनाथ व ताराबाई या लढाऊ बाण्याच्या जोडप्यांनं असामान्य असा संसार केला. प्राचार्यपदावरून निवृत्त झाल्यानंतर त्यांनी शेवटपर्यंत अनाथ मुलांना स्वत:च्या घरामध्ये आसरा दिला. त्यांना शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून दिली. त्यांची लग्न करून दिली. त्यांचा स्वत:च्या मुलांप्रमाणे सांभाळ केला.

कावेरीबाई बोधनकर

या स्वा. सै. शामराव बोधनकर यांची बहीण. बालविधवा झाल्यानंतर त्यांनी केशवपन करून घेणे नाकारले. पुढे त्या नांदेडला माहेरी आल्या. स्वातंत्र्यलढ्यात त्या सहभागी झाल्या. बंडखोर आणि धडाडीच्या महिला कार्यकर्त्यांचे नेतृत्व त्यांच्याकडे आले.

स्वतंत्र विचार करणे हा गुन्हा समजला जाण्याच्या काळात कावेरीबाईंना असलेली समाजकार्याची, लढ्याची ओढ थक्क करणारी होती. अन्यायाविरुद्ध लढण्याची अनावर ऊर्मी त्यांना स्वस्थ बसू देत नसे आणि त्यासाठी त्या तन-मन-धन वेचून आपलं आयुष्य देशसेवेसाठी, समाजसेवेसाठी झिजवलं. स्वातंत्र्यप्राप्त झाल्यानंतरही स्त्रीशिक्षण, प्रबोधन आणि राजकारण यात त्या सक्रिय राहिल्या.

राजकुंवरबाई काबरा

यांचा जन्म नाशिकजवळ मारवडी कुटुंबात झाला. अतिशय सधन कुटुंब. शिक्षणाची संधी मिळाली पुढे साने गुरुजींचे साहित्य व राष्ट्र सेवादलाशी संबंध आला. त्यातून खादीचा वापर सुरू केला. जात - पात पाळायची नाही असा संस्कार झाला. पुढे विजयेन्द्र काबरा या स्वातंत्र्यलढ्यातील तरुणांशी प्रेमविवाह झाला. स्वातंत्र्यलढ्याने भारावलेले हे जोडपे स्वातंत्र्ययुद्धात भाग घेण्यासाठी म्हणून हैदराबादला राहायला आले. तेथे त्यांनी शस्त्र आणने, घरात लपून ठेवणे, भूमिगत कार्यकर्त्यांना घरात आश्रय देणे इ. अनेक जोखमीची कामे या जोडप्याने केली. मराठवाडा स्वतंत्र झाल्यांनतर ते औरंगाबादला स्थायिक झाले. त्यांनी शाळेची स्थापना केली. मुलींच्या शिक्षणाला प्राधान्य दिले. राजकारणामध्ये सक्रिय सहभाग घेतला.

शांताबाई कोटेचा

यांचा जन्म सासवडचा. वडील गांधीवादी असल्यामुळे लहान असतानापासूनच पुरोगामी विचाराचे संस्कार त्यांच्यावर झाले. पुढे बीड येथील कोटेच्या कुटुंबामध्ये रतनलालजी कोटेचा पुरोगामी विचारांच्या तरुणाशी विवाह झाला. त्यानंतर त्यांनी पुण्याच्या आयुर्वेदिक कॉलेजमधून शिक्षण पूर्ण केले व बीड येथे दवाखाना उघडला आणि रुग्णांची सेवा केली. त्याबरोबरच हैदाराबाद मुक्तिसंग्रामात या जोडप्याने सक्रिय सहभाग घेतला.

पानकुंवर फिरोदिया

या बीडच्या. अतिशय प्रतिष्ठित कुटुंबात जन्म झाला. मोठे भाऊ गांधीवादी होते. त्यांचा प्रभाव पानकुंवर यांच्यावर होता. शालेय शिक्षण बीडला झाले. पुढील शिक्षणासाठी त्यांना वर्ध्याला जायचे होते कारण तेथे गांधीजींचे आश्रम होते. विनोबांचे वास्तव्य होते. घरातून परवानगी नव्हती. त्यांनी अनेक उपाय करून पाहिले पण त्यांना परवानगी मिळाली नाही, तेव्हा त्यांनी तेरा दिवसाचे उपोषण केले तेव्हा त्यांना शिक्षणासाठी परवानगी

देण्याशिवाय वडिलांकडे दुसरा पर्यायच नव्हता. शिक्षण पूर्ण करून त्या बीडला परत आल्या. वर्धा आणि बीड यामधील तफावत त्यांना प्रकर्षाने जाणवत होती. मराठवाडा निजामाच्या अधिपत्याखाली होता. अनेक बंधनं आणि जुलूम सुरू होते. पानकुंवरबाईंनी खादी उत्पादन केंद्र सुरू केले. त्यासाठी निजाम परवानगी देणार नाही याची त्यांना कल्पना होती. कारण खादी हे स्वातंत्र्य मिळवण्याचं एक साधन आहे असं गांधीजी सांगत होते, त्यामुळे त्यांनी सरकार दरबारी अधिकाऱ्यांची भेट घेतली. हे केंद्र जर सुरू केले तर गावातल्या स्त्री-पुरुषांना उत्पन्नाचे साधन मिळेल असे सांगितले. परवानगी मिळवली. वेगवेगळ्या व्यावसायिकांची मदत घेतली, पैसा उपलब्ध झाला. तो घरोघरी जाऊन विकण्याची परवानगी काढली. त्या स्वत: व त्यांच्याबरोबर काम करणारे लोक घरोघरी खादी विकण्याच्या निमित्ताने जायचे आणि स्वातंत्र्यलढ्यात सहभागी होण्यासाठी सुरू असलेल्या चळवळीची माहिती त्यांना द्यायचे. निजामाच्या अन्यायाची जाणीव करून देणे, सर्वांनी एकत्र येऊन स्वातंत्र्य कसे मिळवायचे याचा प्रचार, प्रसार करीत. पुढे त्यांनी नगरच्या फिरादिया या पुरोगामी कुटुंबातील तरुणाशी लग्न केले. लग्नात होमहवन न करता एक साधी ज्योत पेटत ठेवून त्याभोवती सप्तपदी घेतली. त्या दोघांनीही स्वातंत्र्यलढ्यात सक्रिय भाग घेतला.

गीताबाई चारठाणकर

हैदराबाद मुक्तिसंग्रामामध्ये काही 15 - 16 वर्षाच्या मुलींचाही सहभाग होता. त्यातलं पहिलं नाव म्हणजे गीताबाई चारठाणकर. जन्म जिंतूर तालुक्यातला. बालपण अतिशय सुख, समृद्धीत गेले. स्वत:ला पूर्णपणे स्वातंत्र्ययुद्धात झोकून देऊन कार्य करणाऱ्या विनायकराव चारठाणकरांशी गीताबाईचा विवाह झाला. विवाहानंतर गीताबाईंनीही या स्वातंत्र्यलढ्यात सहभाग घेतला. एकदा गीताबाई त्यांचे पती व इतर काही लोक शस्त्र घेऊन रेल्वेने प्रवास करीत होती. सर्व शस्त्र गीताबाईजवळ होती, ती पोलिसांनी पकडली. सोबतचे इतर सहकारी निघून गेले. गीताबाई पकडल्या गेल्या. त्यांना तुरुंगवासही झाला. पुढे जामीन मिळाला. अशा प्रकारे लहान वयात या लढ्यात सहभाग घेणाऱ्या मुलींचेही फार मोठे योगदान आहे.

चंदाताई जरीवाला

अतिशय श्रीमंत, जमीनदार मारवाडी कुटुंबात चंदाबाईचा जन्म झाला. त्या शिक्षणासाठी औरंगाबादला आल्या. त्यानंतर त्या आशाताई वाघमारे यांच्या संपर्कात आल्या. श्रीमंतीत आयुष्य जगणाऱ्या चंदाबाईंनी सगळी श्रीमंती बाजूला ठेवून पूर्णपणे स्वत:ला मुक्तिसंग्रामामध्ये झोकून दिलं. इथे रतिलाल जरीवाला या गुजराती तरुणाशी ओळख झाली. पुढे विवाह झाला. मारवाडी-गुजराती असा आंतरजातीय विवाह झाला. जरीवाला कुटुंबावर गुजराती समाजाने सात वर्ष बहिष्कार टाकला. पुढे रतिलाल व चंदाबाई या लढ्यात सक्रिय झाल्या.

समारोप :

महाराष्ट्र परिषदेच्या अधिवेशनाप्रमाणे मराठवाड्यात महिलांचे नांदेड, औरंगाबाद, सेलू व लातूर येथे मेळावे झाले. बीड, परभणी लातूर, उस्मानाबाद येथे सत्याग्रह झाले. 1 ऑक्टोबर 1947 मध्ये औरंगाबाद येथे 100 महिलांनी सरकारच्या विरोधात घोषणा देऊन सत्याग्रह केला. विविध महिला संमेलने भरवून फार मोठी महिला शक्ती संघटित केलेली होती. या मुक्तिसंग्रामात लढा देणाऱ्या स्त्रियांपैकी काही स्त्रियांच्या घरीच स्वातंत्र्ययुद्धाला पुरक वातावरण होते. अनेक स्त्रियांचे पती या लढ्यात प्रत्यक्ष सहभागी होते. त्यामुळे अनेकजनींना घरातून प्रोत्साहन मिळाले परंतु अनेक स्त्रिया अशा होत्या ज्यांना घरातून विरोध होता. त्यापैकी काही जणी घरच्या लोकांचं मतपरिवर्तीत करण्यात यश मिळवलं. पण काहीजनींना स्वातंत्र्यलढ्यात सहभागी होण्यासाठी स्वत:चं घरसुद्धा सोडावं लागलं. अशा प्रकारे हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात महिलांनी सक्रिय सहभाग घेतला. त्यांचे धाडस, कर्तृत्व, त्याग, समर्पण, निष्ठा, शौर्य आपण कधीच विसरू शकणार नाही. त्यांच्या कार्याला सलाम.

संदर्भग्रंथ :

1) हैदराबाद मुक्तिसंग्राम मराठवाड्यातील क्रांतिकारक महिला डॉ. रश्मी बोरीकर,
2) हैदराबाद मुक्तिसंग्रामातील पूर्ण वेळ कार्यकर्ते - भाग - 1
संपादन - स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा संशोधक संस्था, औरंगाबाद

भारतीय महिला अधिकार : मानवी हक्क आणि वास्तविकता

प्रा. गजानन भिकाजी फुलसावंगे
महिला कला महाविद्यालय, औरंगाबाद.

प्रस्तावना:

भारतीय संविधानात मानवी हक्कांचा महत्त्वाचे स्थान आहे. मानवी हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी संविधानात विविध तरतुदी करण्यात आल्या असून याशिवाय राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोगही मानवी हक्कांचे संरक्षण, जतन आणि संवर्धन करण्यासाठी कार्यरत आहे. समाजात कोणत्याही व्यक्तीसोबत भेदभाव करणे हा एक सामाजिक अन्याय आहे. आज मानवास जीवन जगण्यासाठी सामाजिक न्यायाची गरज आहे. भारतीय समाजात जात, धर्म, लिंग, आर्थिक यावर आधारित विषमता दिसून येते. ही विषमता म्हणजे मानवी हक्कांचे उल्लंघन होय. प्रत्येक व्यक्तीला सन्मानाने आणि निर्भयपणे जगता येणे, हे मानवी हक्कास अभिप्रेत आहे. हा हक्क व्यक्तीच्या विकासासाठी आणि आनंदासाठीही आवश्यक आहे. मानवी हक्क हे प्रत्येक व्यक्तीला जन्मत:च नैसर्गिकरीत्या प्राप्त होत असतात. कोणत्याही भेदभावाशिवाय प्रत्येक व्यक्तीला किमान जीवनस्तराची हमी देतात.

स्त्रिया जगाच्या लोकसंख्येचा ५० टक्के हिस्सा आहेत. असे असूनही स्त्रियांच्या मानवी हक्कांचे हनन आणि लिंगाधारित हिंसा मोठ्या प्रमाणात सुरू आहे. भारतात करण्यात आलेल्या एका पाहणीनुसार दर २४ मिनिटांना एक स्त्री लैंगिक शोषण, दर ४३ मिनिटांना अपहरण आणि दर ५४ मिनिटांना बलात्काराची बळी पडत असते. संयुक्त राष्ट्रांच्या अहवालानुसार दर आठ सेकंदांना एक स्त्री लैंगिक शोषणाला आणि सहा मिनिटांना एक स्त्री बलात्काराला सामोरी जात आहे. या आकडेवारीवरून जगभर स्त्रियांच्या मानवी हक्कांचे किती मोठ्या प्रमाणात हनन केले जाते याचे भयावह चित्र दिसून येते.[१]

लिंगाधारित भेदभावाची कारणे सामाजिक, आर्थिक आणि धार्मिक असमानतेमध्ये दडलेली आहेत. पुरुषप्रधान भारतीय संरचनेने स्त्रिया आणि पुरुषांच्या भूमिका असमान पद्धतीने निश्चित केल्या आहेत. जेव्हा स्त्रीकडे धन किंवा संपत्तीच्या रूपात भोगविलासाचे व उत्पादनाचे साधन म्हणून पाहिले जाते तेव्हा लैंगिक शोषणाची प्रवृत्ती तीव्रतेने उफाळून येते. स्त्रियांनीदेखील लिंगाधारित भेदभावाच्या परंपरांना कधी परिस्थितीनुसार, तर कधी अनिच्छेने वा स्वेच्छेने जीवनातील अपरिहार्य वास्तव म्हणून स्वीकारले आहे. मात्र, आता परिस्थिती बदलत आहे. आपल्या मानवी हक्कांबाबत स्त्रिया जागरूक होऊन त्याविरोधात आवाज उठवत आहेत. १९९५ मध्ये चीनमध्ये जागतिक महिला परिषद आयोजित करण्यात आली होती. या परिषदेत प्रामुख्याने स्त्रियांच्या मानवी हक्कांबाबतच्या जागरूकतेवर भर देण्यात आला होता.[२]

स्त्रियांच्या मानवी हक्काच्या हननाची प्रक्रिया स्त्री भ्रूणहत्या करून सुरू होते. भारतात गर्भलिंग तपासणी सुरू झाल्यावर १९८४ मध्ये ४० हजार भ्रूणहत्या झाल्याच्या घटना निदर्शनास आल्या होत्या.[३] २० शतकाच्या प्रारंभापासूनच स्त्री-पुरुष जन्मदरात सातत्याने ऱ्हास होताना दिसून येत आहे. अशा प्रकारे स्त्रियांचा जीवन जगण्याचा मूलभूत हक्कही हिरावला जातो. ज्या मुली वाचतात त्यांना पुढे आयुष्यभर आपल्या मानवी हक्कांच्या पूर्ततेसाठी संघर्ष करावा लागतो. त्यांना कुटुंबात मुलगी म्हणून भेदभावाची वागणूक दिली जाते. कुटुंबातल्या मुलाला जो सन्मान आणि आदर प्राप्त होतो तो मुलीच्या वाटेला येत नाही. मुलीला ओझे समजून तिच्या शिक्षणावरचा खर्च व्यर्थ समजला जातो. म्हणूनच स्त्रियांमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण पुरुषांच्या तुलनेने कमी आहे. शाळा सोडण्याच्या प्रमाणात मुली आघाडीवर आहेत. लिंगाधारित भेदभावात आहारविषयक भेदभावाचाही समावेश आहे. नोबेल पुरस्कार विजेते प्रा. अमर्त्य सेन यांनीही पोषणमूल्यांच्या अभावामुळे आई तसेच बालिकांच्या मृत्युदरात वाढ झाल्याचे निदर्शनास आणले आहे.[४] स्त्रियांना त्यांच्या वैयक्तिक आयुष्याशी निगडित मुद्द्यावरही निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य नसते. अकाली कौटुंबिक जबाबदाऱ्या लादल्याने त्यांचे व्यक्तिमत्त्व विकसित होत नाही. भारतात बालविवाह हादेखील स्त्री शोषणाचा एक महत्त्वाचा प्रकार आहे.

कामाच्या ठिकाणीही स्त्रियांच्या मानवी हक्कांचे सहजपणे हनन होते. स्त्री व पुरुषाला समान कामाचे समान वेतन न देणे, स्त्रियांचे शारीरिक, मानसिक शोषण करणे असे प्रकार घडत असतात. पुरुषसत्ताक पद्धती स्त्रियांसाठी

कमालीची घातक आहे. स्त्रियांना दुहेरी त्रास सोसावा लागतो. घरातील कामे आणि बाहेरची कामेही (नोकरी, व्यवसाय) त्यांनाच करावी लागतात. परिणामी स्त्रियांमध्ये हृदयाशी संबंधित विकार वाढताना दिसत आहेत. विशेषत: शहरी भागातल्या स्त्रियांमध्ये. समानता, न्याय आणि मानवी हक्कांवर आधारित समाजाच्या स्थापनेसाठी विकासाच्या प्रक्रियेत स्त्रियांचा सहभाग आवश्यक आहे. आता स्त्रियांच्या मानवी हक्कांचे हनन होऊ नये म्हणून आणि त्यांच्या सुरक्षेसाठी विविध उपाययोजना करण्यात येत आहेत. संयुक्त राष्ट्रांच्या तरतुदीनुसार स्त्रियांवरील हिंसाचाराला मानवी हक्काचे उल्लंघन समजण्यात येते. ८ मार्च ला जागतिक महिला दिन साजरा केला जातो. व्हिएन्ना येथे जून १९९३ मध्ये भरलेल्या संमेलनातही स्त्रियांच्या मानवी हक्कांबाबत आवाज उठवण्यात आला.[५] तसेच संयुक्त राष्ट्र संघानेही स्त्रियांच्या विरोधातला हिंसाचार संपुष्टात आणण्याची घोषणा केली. या घटना स्त्रियांच्या मानवी हक्कांबाबत जागृती होत असल्याचे निदर्शक आहेत.

भारतात १९९४ मध्ये स्त्री भ्रूणहत्या प्रतिबंधक कायदा करण्यात आला. २००५ मध्ये कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंध कायदा अमलात आला.[६] पण हे उपाय फारसे परिणामकारक ठरलेले आढळत नाही. कारण कायदे असले तरी ते राबवणाऱ्या यंत्रणेची मानसिकता पुरुषप्रधान आहे. समाजाची मानसिकता सरंजामी आहे. आपल्याला रूढीग्रस्त सनातनी विचारातून, विषमताग्रस्त मानसिकतेतून बाहेर येऊन उदारमतवादी, समानतावादी आणि विकासाभिमुख प्रागतिक दृष्टिकोन स्वीकारण्याची गरज आहे. स्त्रियांच्या मानवी हक्कांचे जतन, संरक्षण आणि संवर्धन झाले तरच देश सामाजिक-आर्थिक व राजकीयदृष्ट्या सक्षम होईल. आपण सर्व जण कोणत्याही परिस्थितीत स्त्रियांच्या मानवी हक्कांचे हनन होणार नाही.याची काळजी घेणे गरजेचे आहे.

आज भारत स्वतंत्र होऊन ७५ वर्षे पूर्ण झाले परंतु आज भारतीय स्त्रिया सामाजिक राजकीय, आर्थिक, आरोग्य विषयक, शैक्षणिक आढावा घेताना धक्कादायक चित्र समोर येते. भारतीय महिला आजही मानवी हक्काच्या समान हक्क संदर्भ पिछाडीवर आहेत हे कटू सत्य आहे. आपल्या अधिकाराप्रती आणि कायदे असून सुद्धा महिलांचे शोषण आणि अत्याचार यांच्या प्रकरणात दिवसेंदिवस वाढत होत आहे.

भारत एकीकडे महिलांच्या समान हक्काच्या दृष्टीने कायदे केले जात आहेत योजना आखल्या जात आहेत तर दुसरीकडे महिला वरील होणारे विविध अत्याचार याचे प्रमाण वाढत आहे या अत्याचारापासून त्रुटी मुळे अपराध्यांना कठोर शिक्षा होत नाही त्यामुळे गुन्हेगारांना कायद्याची भीती वाटत नाही.

६ डिसेंबर मानवी हक्क दिवस संयुक्त राष्ट्रसंघाने जाहीरनाम्यानुसार जगभर १९४८ पासून दरवर्षी दहा डिसेंबर हा मानवी हक्क दिन म्हणून पाळला जातो.[७] संयुक्त राष्ट्र संघटनेत मानवी हक्क जाहीरनामा दुसऱ्या महायुद्धानंतर १९४८ ला प्रसिद्ध केला त्यानंतर जगभरातील बहुतेक सर्वच राष्ट्रांनी मानवी हक्क विषयी गंभीर देणे पावल उचलले भारतात १९९३ ला मानवी हक्क संरक्षण कायदा पारित केला गेला मानवी हक्क संरक्षण कायद्याचा मूलभूत अधिकार म्हणजे समानता होय कोणत्याही प्रकारची जात लिंगभेद न करता सर्वांना समानतेने जगण्याचा मूलभूत अधिकार आहे.

देशातील किंबहुना जगातील लोकसंख्येच्या ५० टक्के लोकसंख्या महिलांची आहे त्यामुळे महिला आणि त्यांचा विकास हा देशाच्या विकासाची मुलाचे योगदान देऊ शकतो महिलांना हक्क आणि त्यांचे योग्य अंमलबजावणी जितकी गरजेचे आहे तितकीच त्यांना सक्षम करणे महत्त्वाचे आहेत महिलांच्या सर्वांगी विकासासाठी आणि सुरक्षितेसाठी शासन स्तरावर विविध कायद्याच्या प्रभावीपणे अंमलबजावणी करत नाहीत याविषयी जागृती निर्माण करण्यासाठी

महिला विषयक कायदे: [८]

१. मालमत्ता संबंधी कायदे
२. हिंदू उत्तराधिकारी कायदा-१९५६
३. विवाहित स्त्रियांचा संपत्तीचा कायदा १९५९
४. हिंदू वर्षा हक्कात मालमत्तेचा समान वाटप कायदा -२००५
५. हुंडा बंदी कायदा १९६१
६. वेश्याव्यवसाय प्रतिबंध कायदा (१९५६ सुधारित १९८६)
७. हिंदू विवाह अधिनियम (१९५५)

८. विशेष विवाह कायदा (१९५४)

९. शरीयत प्रार्थना कायदा (१९३७)

१०. स्त्री अशिष्ट रुपण (प्रतिबंध) नियम (१९५६

११. बालविवाह प्रतिबंध कायदा (१९२९)

१२. वैद्यकीय समाप्ती गर्भधारणा कायदा (१९५६)

१३. हिंदू दत्तक आणि देखभाल कायदा (१९५६)

१४. दिल्ली पोलिस कायदा (१९७८) (महिलांचा विनयभंग)

सारांश :

भारतीय संविधान आणि अतिरिक्त कायद्यांतर्गत हे सर्व असूनही, असे जाणवते. या सर्व प्रयत्नांचा फायदा बहुतेक महिलांना होऊ शकला नाही. यामागे जाणूनबुजून किंवा नकळत अनेक कारणे आहेत, जसे की शिक्षणाचा अभाव, परंपरावाद इ. शिक्षणाअभावी महिलांना सरकार आणि समाजाने त्यांच्या फायद्यासाठी केलेले कायदे पूर्णपणे समजून घेता येत नाहीत आणि जर कायदा अधिनियमाच्या आधारावर भारतीय संविधान आणि महिला संरक्षण व समानता भावना निर्माण करण्यासाठी विस्तृत स्वरूपाची कायदे तयार करण्यात आलेले आहेत ०७ नोव्हेंबर १९६७ मध्ये मानवी अधिकार यांची घोषणा करून स्त्रियांमधील स्त्री व पुरुषांमधील भेदभाव.

महिलांच्या मानवी हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी शिफारसी :

भारतातील महिलांच्या मानवी हक्क संरक्षणासाठी एक ठोस संरचना देण्यासाठी, खाली दिलेल्या सूचनांची अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे.

१. महिलांचे स्वतःचे स्वतंत्र अस्तित्व प्रस्थापित झाले पाहिजे.
२. स्वतःची आर्थिक स्थिती सुधारावी लागेल.
३. महिलांना स्वसंरक्षणाशी संबंधित नियमांची माहिती मिळवावी लागेल.
४. महिलांना कायद्याशी संबंधित केंद्र आणि पोलीस चौकीपासून स्वतंत्र विभाग आणि कार्यालय तयार करावे लागेल.
५. व्यसनमुक्त समाज निर्माण करावा लागेल.
६. महिलांना जास्तीत जास्त शिक्षित करावे लागेल आणि स्त्री शिक्षणाबाबत व्यापक प्रचार केला जाईल.असेल .
७. महिलांवर अत्याचार करणाऱ्यांना कठोरात कठोर शिक्षा द्यावी लागेल.
८. महिला विकास कार्यक्रम हाती घेण्यासाठी स्वयंसेवी संस्थांना प्रोत्साहन द्यावे लागेल.
९. महिला संरक्षण ग्रहांना प्रत्येक संभाव्य मार्गाने पाठिंबा द्यावा लागेल.
१०. महिलांच्या प्रगतीसाठी आर्थिक सहाय्य योजना तयार करणे होईल.
११. महिलांना जागरूक करण्यासाठी साहित्य आणि इतर माध्यमे आणि योजनांचा वापर करावा लागेल.
१२. महिलांमध्ये जागरूकता वाढवण्याची भावना निर्माण करावी लागेल.
१३. नेते, शिक्षक, समाजसुधारक, विचारवंत यांना स्वतःच्या कार्यक्षमतेच्या जोरावर महिलांवरील अन्याय, अत्याचाराविरुद्ध आवाज उठवावा लागेल.
१४. महिलांच्या समस्यांकडे लैंगिक समस्या म्हणून न पाहता मानवी हक्कांच्या संदर्भात पाहिले पाहिजे.
१५. महिलांना जागृत करण्यासाठी पुरोगामी जागृतीची गरज आहे. त्यांच्या स्वातंत्र्याचे रक्षण करण्यासाठी त्यांना स्वावलंबी आणि लोकशाहीदृष्ट्या शक्तिशाली बनवावे लागेल.

संदर्भ

१. लोकमत – १० -१२-२०१९ विशेषांक महिलांचे हक्क जाणून घेवूया
२. परिवर्तनाचा वाटसरू अंक १६ डिसेंबर २०१७ मासिक स्त्रीभ्रूणहत्या विशेषांक
३. महिला शोषण और मानवाधिकार सुधारणी श्रीवास्तव और आशा श्रीवास्तव
४. मानव अधिकार संरक्षण अधिनियम डॉ. बसंतीलाल बाबेल

भारतातील स्त्रियांची स्थिती आणि आव्हाने

सहा. प्रा. प्रकाश साहेबराव काळवणे
समाजशास्त्र विभाग, महिला कला महाविद्यालय, औरंगाबाद

प्रास्ताविक :

भारताला स्वातंत्र्य मिळून 75 वर्षे झाली आहेत. स्वातंत्र्यानंतर सात दशकावून अधिक कालावधीतील या प्रवासात देशातील महिलांचे जीवनमान बदललेले आहे. यांच्या स्थितीत सुधारणा झाली आहे. त्यांना अनेक अधिकार मिळाले आहेत. अनेक बंधनापासून स्वातंत्र्य मिळाले आहे.अनेक प्रकारच्या हक्कासाठी संघर्ष त्या करू लागल्या आहेत. त्यांनी अनेक ठिकाणी यशाची पताका रोवली असून अनेक क्षेत्रात पुरुषांना मागे टाकले आहेत. पण हेही नाकारता येणार नाही की अजूनही त्यांना जाचक रूढी परंपरांचा त्रास सहन करावा लागत आहे. आजही त्यांना समाजात दुय्यम दर्जा आहे. त्यांच्यावर शारीरिक अत्याचार होत असून आजही त्यांची झोळी रिकामीच आहे.

उद्दिष्टे

1) सद्यकालीन भारतीय स्त्रियांची स्थिती समजून घेणे.
2) आरोग्य, शिक्षण, आर्थिक व सामाजिक परिस्थिती बदल झालेला हे समजून घेणे.
3) भारतीय महिला समोर अनेक आव्हाने आहेत हे जाणून घेणे.
4) कुटुंबातील महिलांच्या स्थितीत हळूहळू का होईना, पण सकारात्मक बदल होत आहे.

स्त्री आणि शिक्षण:

भारताचा सामाजिक- आर्थिक विकासात महिला शिक्षणाचा मोठा वाटा आहे. ब्रिटिश राजवटीच्या शेवटी स्त्रियांच्या साक्षरतेचे प्रमाण 12 टक्के होते. सरकार आणि समुदायांच्या सतत पाठिंब्यामुळे, महिलांच्या साक्षरतेच्या टक्केवारीत मोठ्या प्रमाणात सुधारणा झाली आहे.ज्यामुळे समाजाच्या तसेच राष्ट्राच्या विकासाला हातभार लागलेला आहे.२०११च्याजनगणनेच्या आकडेवारीनुसार भारतातील महिला साक्षरतादर 65.46% होता.जो वेळोवेळी बदलत आहे. स्त्री-पुरुष समानतेवर अधिकाधिक लक्ष केंद्रित केल्यामुळे महिला साक्षरता दरात वाढ झाली आहे. जागतिकीकरण आणि तांत्रिक प्रगतीमुळे भारतातील स्त्री शिक्षणाची स्थिती सुधारली आहे. तसेच महिलांच्या शिक्षणाला चालना देण्यासाठी सरकारने "सर्व शिक्षा अभियान" "साक्षर भारत मिशन" असे विविध उपक्रम सुरू केले आहेत. भारतीय संविधानाने भारतात शिक्षणहक्क कायद्याद्वारे लिंगभेद न करता सर्वांना शिक्षण सुनिश्चित करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावलेली आहे.

देशाचा सर्वांगीण विकास होण्यासाठी स्त्री शिक्षण अत्यंत आवश्यक आहे. सुनिश्चित स्त्रीमध्ये तिचे घर आणि व्यावसायिक जीवन हाताळण्याची क्षमता असते. २०११ च्या जनगणनेनुसार भारतातील महिला साक्षरता दर १९५१ मधील ८.६% वरून ६४.६३% पर्यंत वाढला आहे. भारताचा सध्याचा महिला साक्षरता दर पुरुष साक्षरता दरापेक्षा मागे आहे. पूर्वीचा ६५.६% आणि नंतरचा ८१.३% भारतातील स्त्री शिक्षणाचा दर ६५.६% हा जागतिक सरासरी ७९.७% पेक्षा लक्षणीय कमी आहे. ग्रामीण भागात परिस्थिती अधिक गंभीर आहे, जिथे मुलांच्या तुलनेत कमी मुली शाळेत जातात आणि मुलींमध्ये गळतीचे प्रमाण चिंताजनक आहे.

स्त्री आणि आर्थिक विकास :

भारताची अर्थव्यवस्था ही शेतीवर आधारित असून, हळूहळू तिचे नेतृत्व महिलांच्या हाती आले आहेत. सरकार राष्ट्रीय उपजीविका अभियानांतर्गत महिला सक्षमीकरण प्रकल्प राबवित आहे. असे असले तरीही बहुतेक कुटुंबामध्ये आजही आर्थिक नियोजन आणि गुंतवणूक हा विषय पुरुषांच्या अखत्यारीत येतो. समान शैक्षणिक पात्रता

व अनुभव असताना सुद्धा पुरुषांना मिळणाऱ्या वेतनाच्या तुलनेत महिलांना मिळणारे वेतन हे साधारणपणे ३०टक्क्यांनी कमी असते. "ग्लोबल इकॉनोमिक फोरम"च्या "जेंडर गॅप" च्या अहवालानुसार, पुरुष- महिला समाजाच्या बाबतीत १४४ देशांमध्ये भारत १०८ व्या स्थानावर आहे. सर्वात वरच्या स्तरावर अर्थात मोठ्या हुद्द्यावरील सभासदांमध्ये महिलांची संख्या फक्त पाच टक्के आहे. भारतात साधारणपणे वीस टक्के कंपन्यांमध्ये संचालक पदावर एकही महिला नाही. दुसरे असे की पुरुषांच्या तुलनेत महिला कमी वर्षे काम करतात. महिलांच्या आर्थिक सहभाग आणि त्यांची मालकी आणि उत्पादन मालमत्तेचे नियंत्रण विकासाला गती देणे, गरिबीवर मात करण्यास मदत करते आणि मुलांचे पोषण, आरोग्य आणि शाळेतील उपस्थिती सुधारते.

महिला आणि राजकारण :

भारतातील राजकारणातील महिलांचा सहभाग काळाच्या ओघात नि:संशयपणे वाढला आहे. मतदार म्हणून निवडणुकांमध्ये सहभाग घेण्याच्या दृष्टीने महिलांच्या मतदानात गेल्या काही वर्षांमध्ये लक्षणीय वाढ झाली आहे. आम्ही 2019 मधील गेल्या राष्ट्रीय निवडणुकांमध्ये पुरुषांच्या तुलनेत महिलांनी जवळपास तितक्याच संख्येने मतदान केले. ही 'स्व-सक्षमीकरणाची महिलांची मूक क्रांती' म्हणून गौरवण्यात आली. राजकारणात महिलांचा सहभाग वाढत आहे. झगडत संघर्ष करत स्वतःला सिद्ध करत महिलांनी निदान स्त्रियांसाठी तरी राजकारणात जागा निर्माण केली आहे. राजकारणातल्या आरक्षणासाठी संघर्ष केला त्यामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थावर ती राजकारण करू लागली आहे. पाणी, आरोग्य, विकासाच्या योजना, पायाभूत सुविधा, स्वच्छतागृह बचत गट, महिला सुरक्षितता, लिंगनिदान करून स्त्रीभ्रूणहत्या, भाजी मंडई व त्यातील स्वच्छता, दिव्यांचा अभाव यासारख्या प्रश्नावर लक्ष वेधले गेले. स्त्री आणि पुरुष विषमतेच्या निर्देशांकामध्ये जगामध्ये आपला क्रमांक १४८ पैकी १३८ आहे. लोकसभेत स्त्रियांचे प्रमाण सातत्याने दहा-अकरा टक्केच राहिलेले आहे. परिणामी इंटरनॅशनल पार्लमेंटरीयुनियनच्या अनुक्रमानुसार भारताचे स्थान १०५ वे आहे. आकडेवारीचा विचार केला तर लोकसभा व विधानसभा यांच्यामध्ये स्त्रियांचे प्रमाण १९९५ मध्ये ११ टक्के होते ते आता २१ % पर्यंत वाढले आहे व तळागाळातील लोकशाही म्हणजे स्थानिक पातळीवर स्त्रियांचा सहभाग ५० टक्के झाला आहे. १९९५ ते २०१४ या जवळजवळ वीस वर्षांत स्त्रियांचा राजकारणातील सहभाग वाढला आहे.

भारतातील स्त्रियांची आरोग्याविषक स्थिति :

भारतातील सर्वसाधारण जनता ही सध्याच्या आधुनिक आणि प्रगत आरोग्य सुविधापासून दूर असण्याचे कारण म्हणजे गेली ७० वर्षे आरोग्य मनुष्यबळ नियोजनावर अभिजनवादी आरोग्यसेवकांची असणारी मक्तेदारी होय. भारतात ६ लक्ष डॉक्टर, १० लक्ष नर्स, २ लक्ष दंतवैद्यक आहेत. पण ग्रामीण भागाच्या तुलनेत शहरी भागात ७० टक्के डॉक्टर सेवा देतात. भारतातील ६४० जिल्ह्यापैकी केवल १९३ जिल्ह्यामध्ये वैद्यकीय शिक्षणाच्या सोयी उपलब्ध आहेत. जागतिक आरोग्य संघटनेच्या मानंकानुसार दर १० हजार लोकसंख्येमागे २५ वैद्यकीय सेवा देणारे असणे आवश्यक आहे. भारतात हे प्रमाण १९ एवढेच आहे. भारतातील आरोग्य क्षेत्रातील मनुष्यबळाच्या कमतरतेमुळे भारतातील आरोग्य स्थिती म्हणावी तशी समाधानकारक नाही. विशेष म्हणजे स्त्रीयासाठी विशेष अशी सोय नाही. त्यामुळे भारतीय स्त्रियांची आरोग्यविषयक स्थिती चिंताजनक आहे.

महिला आणि कौटुंबिक हिंसाचार :

भारतात दरवर्षी हजारो महिला या कौटुंबिक हिंसाचाराच्या बळी ठरत असतात. यात अनेक महिलांना आपला जीवही गमवावा लागतो. तर काहींना शारीरिक व्याधींना सामोरे जावे लागते. घरगुती हिंचाराविरोधात अनेक कायदे असूनही आजही महिला या हिंसाचाराच्या बळी ठरत आहेत. अनेक सामाजिक उपक्रमांतून या बद्दल जनजागृतीही केली जाते, मात्र तरी सुद्धा या घटनात वाढच होत आहे. या संदर्भात राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य सर्वेक्षण करण्यात आले. यात एक धक्कादायक माहिती उघडकीस आली आहे. या कुटुंब आरोग्य सर्वेक्षणानुसार, कौटुंबिक हिंसाचार हा स्त्रियांना मान्य असल्याची माहिती सर्वेक्षणातून मिळालेल्या माहितीनुसार पुढे आले आहेयाने -नव .

दिलेली कामे केली नाही, बायकोने तिची कर्तव्य केली नाही तर तिचा शारिरिक छळ करण्यास गैर नाही असे मत बहूतांश महिलांची आणि पुरुषांनीच मांडले आहे. केंद्रीय आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालयाकडून राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य सर्वेक्षणाची माहिती जाहिर करण्यात आली आहेत्या नुसार देशातल्या . जवळपास अर्ध्या अधिक नागरिकांना कौटूंबिक हिंसाचार गैर नाही असेच वाटतेना टक्के पुरुषां ४४टक्के महिला आणि ४५देशभरातील . घरगुती हिंसाचाराबद्दल काहीही वाटत नाही.७६ धक्कादायक बाब म्हणजे कर्नाटक राज्यात .९ टक्के महिलाना ही बाब मान्य आहे तर ८१ टक्के पुरुषांना कौटूबिक हिंसाचार गैर वाटत नाही.

पतीने पत्नीवर संशय घेणे, नीट स्वयंपाक न करण्यावरून बोलणे, घरच्यांना न सांगता बाहेर जाणे, शारिरिक संबंधास पत्नीने जर नकार दिला तर तिला मारहाण करण्यास काही हरकत नाही, असे चक्क ११ टक्के महिलांना आणि ९ टक्के पुरुषांना वाटते. सासरच्यांना मान सन्मान न देणे, घराकडे आणि मुलांकडे दुर्लक्ष करणे ही हिंसाचाराची प्रमुख कारणे आहे, असेही या आरोग्य सर्वेक्षणातून माहिती पुढे आली आहे.

भारतातील स्त्रियांची आव्हाने

काळ बदलला आणि काळाबरोबर समस्या, आव्हान आणि संघर्षाचे स्वरूपही बदलत चाललेले आहे. शिक्षणानं, आर्थिक स्वातंत्र्यानं, तिला विचाराचं बळ दिलंय, संपूर्ण नाही पण काही निर्णय ती स्वतठामपणे : त्या बदलत्या सामाजिक पर .प्रयत्न घेण्याचा सीमित कुटुंबामुळे आजही मुलींनी आईवडीलाचं घर सोडून सासरी राहणे समाजमान्य असल्याने, आपल्या आजारी आईबाबांची आर्थिक काळजी, वृद्धत्वात आधारशाब्दिक-, मानसिक, शारीरिक, सामाजिक हो !अगदी आर्थिक सुद्धा !समोर घेण्याच आव्हान तिच्या समोर आहे. केवळ आधुनिक भैतिक सुखसुविधा, जीवनशैली, वस्त्रप्रावरण यांचा अंगिकार नव्हे तर स्वत्व, सत्त्व टिकवण्यासाठी आवश्यक विचारांना आपलंसं करण्याच आव्हान ही तिच्यासमोर ठाकलंय. सशक्त, सक्षम, संस्कारित, सुशिक्षित युवापिढी घडवण्याच आव्हान तिला पेलायचंय. बदलत्या परिस्थितीत महिला समोर अनेक स्त्रीच्या शरीराचा अनादर , स्त्रीला जन्माला येण्याचा अधिकार नाकारणे, संपत्तीमध्ये स्त्रीला समान वाटा न मिळणे, व्यक्तिगत विकासात अडथळे, कौटुंबिक हिंसाचार, नोकरीच्या ठिकाणी तिच्या कार्यक्षमतेचा स्वीकार न होणे, राजकीय क्षेत्रात निर्णयस्वातंत्र्य नसणे, दुय्यम वागणुकीमुळे मानसिक पातळीवर खच्चीकरण, असे अनेक सूक्ष्म कंगोरे असलेले प्रश्न आहेत. शिक्षणानं, आर्थिक स्वातंत्र्यानं, तिला विचाराचं बळ दिलंय, संपूर्ण नाही पण काही निर्णय ती स्वत ठामपणे घेण्याचा :प्रयत्न करतीय.

निष्कर्ष :

स्त्रियांची सर्वात गंभीर समस्या आहे "असुरक्षितता" ह्यामध्ये स्त्रीभ्रूण हत्या, हुंडाबळी, बलात्कार, घरातील हिंसाचार, कामाच्या ठिकाणी होणारा लैंगिक छळ, रस्त्यावरून जाताना केलेली छेडछाड ह्या सर्वांचा समावेश आहे. मुळातच समाजात स्त्रीला असलेले दुय्यम स्थान हे ह्या सर्व समस्यांच्या मुळाशी आहे. भारत हा जगातील सर्वात मोठा लोकशाही सरकार असलेला एक विशाल देश आहे. भारतातील महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी सरकार धाडसी पावले उचलू शकते. देशातील लोकांनी (विशेषत: पुरुषांनी) महिलांबाबतचे प्राचीन विचार सोडून देऊन महिलांना सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीयदृष्ट्याही स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी प्रेरित केले पाहिजे. याशिवाय प्रत्येक यशस्वी पुरुषामागे एक स्त्री असते असे म्हटले जाते. त्यामुळे पुरुषांनी महिलांचे महत्त्व समजून घेऊन त्यांना स्वत:ला सक्षम बनविण्याच्या प्रक्रियेत मदत केली पाहिजे.

संदर्भ ग्रंथ :

१) खैरनार, दिलीप. २००३, भारतीय समाज: संरचना आणि समस्या : श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
२) कवी, माधवी. २००३, महिला कल्याण आणि विकास : विद्या प्रकाशन, नागपूर
३) भागवत, विद्युत. २००३, स्त्री प्रश्नांची वाटचाल आणि शासन
४) गोरे, अशोक.२०१५, भारतीय सामाजिक समस्या : विद्या बुक पब्लिशर्ष, औरंगाबाद.

महाराणी चिमणाबाई यांच्या सामाजिक सुधारणा

प्रा. जितेंद्र बाबुराव शेजवळ
मराठी विभाग प्रमुख, जनता शिक्षण प्रसारक मंडळ संचलित, महिला कला महाविद्यालय, औरंगाबाद.

प्रस्तावना:-

महामहाराणी चिमणाबाई यांना शिक्षणाच्या माध्यमातून भारतीय स्त्रियांची सर्व प्रकारे अधोगती समजली होती. महाराज सयाजीराव गायकवाड यांच्या मदतीने त्यांनी ती सुधारण्यासाठी कठोर परिश्रम घेतले. त्या महाराजांना प्रत्येक सुधारणेत मदत करत होत्या. महिलांच्या बाबतीत महाराजांनी केलेल्या सुधारणांवरही त्यांनी महिलांच्या उत्थानासाठी परिश्रम घेतले आहेत. स्त्री शिक्षणावर विशेष लक्ष दिले आहे. बडोद्यात त्यांच्या नावावर तीन शैक्षणिक संस्था, दोन इंग्रजी शाळा आणि एक महिला महाविद्यालय आहे, ज्यांची अवस्था समृद्ध आहे. त्यांनी आपल्या सुधारक पतीच्या विचारांचा अवलंब केला आणि 1914 मध्ये पडदा पद्धत सोडली. महाराजांसोबत युरोप, अमेरिका, जपान आणि इतर देशांत अनेक प्रवास केल्यामुळे त्यांचे विचार पुरोगामी आणि उदारमतवादी बनले. आपल्या पतीप्रमाणेच त्यांना विविध विषयांची आवड होती. त्यांच्या चेहऱ्यावर तेज आणि जिद्द दिसून येते. “दांडेकर हे महाराजा आणि महाराणी यांचे समकालीन लेखक होते. महाराणीबद्दलचे त्याचे निष्कर्ष तथ्यात्मक आहेत.”[1] महाराणी चिमणाबाई त्यांच्या सुधारणावादी दृष्टीच्या आधारे पतीच्या योजनांमध्ये सहभागी होत्या. “संस्थानात स्त्री शिक्षणाचा प्रसार व्हावा अशी त्यांची नेहमीच इच्छा होती. अशा सुधारणांवर काम करणाऱ्या संस्थानांनाही उदार आर्थिक मदत मिळाली. महाराणी साहेबांना जनहिताच्या कोणत्याही कामासाठी सक्रिय सहानुभूती मिळाली नाही असे कधीच घडले नाही. अनेक वर्षांच्या खर्चातून त्या दरमहा २०० रुपये वजा करायची आणि त्यातून तिला वेगळी शिष्यवृत्ती दिली जायची. याशिवाय बॉम्बे कॉलेजमध्ये स्वतंत्रपणे शिकणाऱ्या मुलींना शिष्यवृत्ती देण्यासाठी त्यांनी 100,000/- रुपयांची रक्कम बाजूला ठेवली होती.”[2] स्त्रीशिक्षणावर त्यांची करडी नजर होती. त्यांनी सुधारणावादी दृष्टिकोनातून केलेल्या योजनांमध्ये महाराणी चिमणाबाईंचाही सहभाग होता. संस्थानात स्त्री शिक्षणाचा प्रसार व्हावा अशी त्यांची नेहमीच इच्छा होती. महाराणी चिमणाबाई या भारतातील आघाडीच्या महिला सुधारकांपैकी एक होत्या.

अखिल भारतीय महिला परिषद-

1927 मध्ये सरोजिनी नायडू यांनी महामहाराणी चिमणाबाईंना अखिल भारतीय महिला परिषदेच्या पहिल्या अध्यक्षा होण्यासाठी विनंती केली. सरोजिनी नायडू या महात्मा गांधींच्या समर्थक आणि काँग्रेस पक्षाच्या महत्त्वाच्या सदस्या होत्या. परिषदेच्या सुरुवातीला महाराणीचा परिचय करून देताना वक्ते म्हणाले, 'या चर्चेच्या अध्यक्षतेसाठी त्यांच्यापेक्षा योग्य कोणी असू शकत नाही. असे महाराणीचे वर्णन केले. ‘त्यांना खूप अनुभव आहे आणि पारदर्शक निर्णय घेण्याची सवय होती. महाराज आणि महाराणी यांनी समाजात महिलांचा दर्जा उंचावण्यासाठी आणि त्यांच्या शिक्षणासाठी केलेल्या प्रयत्नांचे त्यांनी वर्णन केले. परिषदेचा मिनिटांच्या छपाईसाठी महाराणी यांनी पैसे दिले. सरोजिनी यांनी महाराणी यांचे भारतीय शिक्षणातील महत्त्वपूर्ण योगदानाबद्दल 'सिंड्रेलासारख्या देवीसारखी आई' असे वर्णन केले आहे.”[3] खरे तर महाराणी त्या पदासाठी योग्य व्यक्ती होती कारण त्यांनी संस्थानात स्त्रियांच्या कल्याणासाठी लावलेले वृक्ष आता प्रत्यक्षात वटवृक्ष बनले होते आणि त्या विशाल वृक्षाच्या सावलीत अनेक महिला उभ्या होत्या. परिषदेचा मूळ उद्देश महिलांसाठीच्या शैक्षणिक सुधारणांवर चर्चा करणे हा होता परंतु भारतीय महिलांना भेडसावणाऱ्या सामाजिक समस्यांचा उल्लेख केल्याशिवाय या सुधारणांवर चर्चा करणे अशक्य आहे. आपल्या भाषणाच्या सुरुवातीला महाराणी म्हणाल्या, “आम्ही एका महान राष्ट्राच्या पुनर्जन्माच्या मूलभूत गोष्टींवर चर्चा करण्यासाठी एकत्र आलो आहोत. आपल्या देशाच्या गरोदर मातांच्या शिक्षण आणि कल्याणासाठी आवश्यक असलेल्या समस्यांकडे आम्हाला लक्ष द्यायचे आहे.”

पडदा पद्धत-

जेव्हा-जेव्हा भारतावर मुस्लिम आक्रमणे झाली आणि मुस्लीम राजांच्या कारकिर्दीत आणि नंतरही, मुस्लिमांच्या काही प्रथा भारतीयांनी स्वीकारल्या. त्यापैकी एक पडदा पद्धत आहे. 16 व्या शतकापासून, 1857 च्या चळवळीनंतरही, जेव्हा इंग्रजांचे भारतावर नियंत्रण होते. जेव्हा त्यांनी राज्य केले तेव्हा बहुतेक राजवंश, सरदार आणि उच्चभ्रूंनी अनेक मुस्लिम प्रथा पाळल्या. आपल्या कुटुंबातील महिलांना अनोळखी लोकांच्या नजरेपासून दूर ठेवण्यासाठी पडदा प्रथा ही एक महत्त्वाची गोष्ट आहे. महाराणी चिमणाबाईंना पडदा पद्धत अजिबात आवडली नाही पण त्यांना या बाबतीत महाराजांच्या असहायतेची जाणीव होती. याबद्दल महाराज म्हणतात, "भारतातील कोणीही असो, अगदी महाराणीचा पती ही, ही पडदा पद्धत (1901) थांबवू शकलो नाही. खरं तर, महाराणीला माहीत होते की सर्वसाधारणपणे स्त्रियांना अधिक स्वातंत्र्य आवश्यक आहे. पण अशिक्षित पुरुषांची मोठी संख्या स्त्रीमुक्ती किंवा स्त्रीशिक्षणाच्या बाजूने नाही. (गाकवाड सयाजीराव माय वेस माय डेज) या लेखात महाराजांनी वरील मत व्यक्त केले असले, तरी ही पडदा पद्धती बंद करण्यासाठी त्यांनी स्वत: प्रयत्न सुरू केले. आपल्यात हा बदल हळूहळू घडवून आणण्यासाठी महाराज उत्सुक होते. ॲलनने आपल्या इंडियन प्रिन्सेस या पुस्तकात महाराणीचा पडदा प्रथेला केलेला विरोध आणि ती रद्द करण्याच्या आग्रहाचा उल्लेख केला आहे. 'तुम्ही फक्त स्त्रीवादावर बोलता पण आम्हाला पडद्याआड ठेवले जाते. तुम्ही मला परवानगी द्या किंवा न द्या, मी पडदा पद्धत सोडेन असे महाराणी चिमणाबाई म्हणायच्या. त्यांच्या एका नातवंडाचा उल्लेख महाराज कुमार शिवाजीराव यांच्या कन्या निर्मलराजे भोसले यांनी केला आहे. महाराणीने पडदा पद्धत बंद केली होती. पण महाराणीचे असेही स्पष्ट मत होते की, 'अविवाहित मुलींनी जेथे पुरुष, विशेषतः मराठे असतील तेथे शिरोभूषण घालणे योग्य आहे. या बदलत्या काळाला तोंड देताना बडोदा संस्थानाचे हे वैशिष्ट्य होते."[4] तसेच महाराणी आणि इंदिरा राजे म्हैसूर कुटुंबाचा आदर करण्यासाठी त्यांच्यासोबत शिकारीला जात नसत. बडोदा आणि इंग्लंडमध्ये तो उघडपणे हेच काम करत असे. जेव्हा म्हैसूर आणि काश्मीरचे राजे बडोद्याला भेट देत असत किंवा बडोदा घराण्यांनी म्हैसूर किंवा काश्मीरला भेट दिली तेव्हा या राजांच्या संदर्भात कठोर पडदा पद्धत पाळली जात असे. शतकानुशतके प्रचलित असलेली पडदा पद्धत हळूहळू संपुष्टात आली. महाराजांनी पडदा प्रथा बंद करण्यासाठी बराच काळ वाट पाहिली कारण त्यांचा त्यावर विश्वास होता. "मी पडदा पद्धत बंद करू शकतो पण मला ती हळूहळू थांबवायची आहे कारण जोपर्यंत महिलांना बदल आणि इतर लोकांशी कसे वागावे हे समजत नाही तोपर्यंत पर्दा पद्धत काढून टाकण्याचा काही उपयोग होणार नाही."[5] कोणतीही सुधारणा करताना, जनक्षोभ होणार नाही याची काळजी महाराजांनी घेतली. ते कायद्यात सुधारणा करू शकतात. पण महाराजांना नेहमी वाटायचे की जोपर्यंत लोकांच्या जीवनात किंवा मनात बदल होत नाही तोपर्यंत काहीही करण्यात अर्थ नाही.

पडदा व्यवस्थेतून बाहेर पडणारे पहिले भारतीय संस्थान बडोदा होते.1913 मध्ये महाराणीने महाराजांसोबत पॅलेसमधील गार्डन पार्टीला हजेरी लावली होती आणि ती महाराजांसोबत कॅन्टोन्मेंटमधील व्यायामशाळेतही गेल्या होत्या. पण 1914 मध्ये त्यांनी न्याय मंदिरात महाराजांसोबत बसून पुरस्कारांचे वितरण केले. न्याय मंदिरात झालेल्या कन्याशाळेच्या वार्षिक समारंभात त्या महाराजांसोबत असल्या तरी महाराणी स्वतः त्या कार्यक्रमाला हजर होत्या. पुरस्कारांचे वितरण केले. नागपंचमी समारंभात त्या त्यांच्या रंगवलेल्या हत्तीवर बुरखा न घालता बसल्या होत्या. कार्यक्रम संपल्यावर त्या बुरखा न घालता त्यांच्या कारमध्ये परतल्या होत्या. महाराणीच्या अशा अनेक आठवणी दिल्या आहेत.

भारताच्या दृष्टिकोनातून ही लक्षणीय सुधारणा होती. महाराजांच्या लक्षात आले होते की या वृत्तीमध्ये सुरुवातीला अतिशय सूक्ष्म बदल आवश्यक आहेत आणि नंतर ते लोकांसमोर प्रदर्शित केले जाऊ शकतात. सर फ्रान्सिस बेकन यांनी त्यांच्या 'द पोझिशन ऑफ वुमन इन इंडिया' या पुस्तकात म्हटले आहे की, 'हे नवकल्पन नक्कीच चांगले आहेत. पण ते स्वीकारून शांततेने समजून घेतले पाहिजे. राज्याने तातडीने आवश्यक असलेले उपयुक्त प्रयोग करणे इष्ट आहे. अनावश्यक आणि योग्य प्रयोगांवर अवलंबून राहणे फार वाईट आहे!"

कौटुंबिक सुधारणा-

गायत्री देवी स्पष्ट होत्या की परंपरा टिकवणे तिच्यासाठी सुधारणा करण्याइतकेच महत्त्वाचे आहे. माझी आजी म्हणायची की आम्हा मुलींनी पारंपारिक कौशल्ये शिकली पाहिजेत. त्यालाही आपण स्वयंपाकघरात यावं असं वाटत होतं. आजीने माझे कौशल्य माझ्या बहिणी इला आणि मनेका यांना दाखवले आणि त्यांना स्वयंपाकात तज्ञ बनवले. या शिक्षणाचा त्यांना खूप फायदा झाला. पण मला स्वयंपाक कधीच समजला नाही. महाराणीला त्यांच्या कुटुंबातील प्रत्येक मुलीला शिक्षण द्यावे लागले. कोणत्याही बाबतीत मागे न राहण्याची त्याची बांधिलकी हीच त्यांची खरी इच्छा होती. मुलींनी मुलांप्रमाणेच शिक्षण घ्यावे अशी त्यांची इच्छा होती. राजवाड्यातील प्रत्येक मुलीला चांगले शिक्षण मिळाले पाहिजे असा त्यांचा आग्रह होता. मुली आणि मुलांनी शिस्तबद्ध जीवन जगावे यावर त्यांनी भर दिला. महाराणीच्या या वर्णनातून एक वेगळे राजबिंड्य व्यक्तिमत्व नक्कीच प्रकट होते.

सयाजीराव महाराजांनी समाजातील सर्व घटकांमध्ये उत्साहाने रस घेतला. 'ॲलिस इन वंडरलँड'चा मराठी अनुवाद असो किंवा हिंदू स्त्रियांच्या सर्वांगीण उन्नतीसाठी केलेले प्रयत्न असोत. विवाह विघटन या क्रांतिकारी संकल्पनेकडे त्यांनी स्त्रियांचे उदात्तीकरण करण्याचाही प्रयत्न केला. 'माझी आई माझ्या आजीला चिडवायची की तुझा नवरा घटस्फोटाला पाठिंबा देतो. आजीचा चेहरा राग आणि प्रतिष्ठेच्या मिश्रणाने तणावग्रस्त झाला आणि हळूहळू एक आश्चर्यकारक शांत हास्यात बदलला, तिचे संपूर्ण शरीर जेलीसारखे हलत होते परंतु तिच्या तोंडातून आवाज निघत नव्हता.'महाराणी गायत्री देवींनी त्यांच्या आजीला महिला सुधारक म्हणून पाहिले. महाराणी चिमणाबाई एक आदर्श व्यक्तिमत्व असलेली सहनशील स्त्री असल्याचे दिसून आले.

समानता -

भारतीय स्त्रियांचा दृष्टीकोन मर्यादित होता. जरी त्याची अंतर्गत क्षमता प्रचंड होती. तरीही तिला तिच्या घरात आणि नवऱ्या सोबत बंदिस्त राहावं लागत असे. ही काही काळाची गोष्ट होती पण 1919 पर्यंत या कल्पनेचा प्रभाव समाजावर सर्वोच्च होता आणि तरीही मिस तोतेनहॅमला एका भारतीयाने सांगितले होते की, 'आम्ही घरात आनंदी नाही' आणि नंतर त्याच्या स्पष्टीकरणात ते म्हणाले की पुरुष आजकाल जीवनाचा आनंद घेऊन प्रगतीच्या मार्गावर चालण्याचा प्रयत्न करतो आणि आत्मसात करतो पण घरातील स्त्रीला अशा प्रगतीची कल्पना नसते आणि त्यामुळे तिचा त्यावर विश्वास नसतो आणि तिला आज जे काही आहे त्यात रस नाही."दिवाणची पत्नी मिस तोतेनहॅमची विद्यार्थिनी होती, त्यामुळे त्याच्या अपेक्षा आणखी वाढल्या. मिस तोतेनहॅमच्या घरात या महिलांचे आयुष्य वेगळे होते. पण या 101 गोष्टींमध्ये, माझ्या घरात नसलेल्या युरोपियन घराची कल्पना तिच्या आयुष्यात आणण्याचा मिस तोतेनहॅमचा हेतू होता."[6] हा वर्ग महाराणीच्या सूचनेनुसार सुरू झाला आणि झपाट्याने विकसित झाला. हा वर्ग दररोज दुपारी ४ वाजता होत असे. हे सर्व सामाजिक अभ्यासाबद्दल होते. असाच एक वर्ग मुंबईत श्रीमती निकंब या समाजसेवी व्यक्तीने सुरू केला होता. जे विवाहित महिलांच्या शैक्षणिक सुधारणेसाठी होते. श्रीमती निकुंब यांनी महिलांसाठी मोठी संधी निर्माण केली. तिने 4 वर्षात 400 महिलांना प्रशिक्षण दिले. ही योजना इतकी यशस्वी झाली की भोपाळ बेगम साहिबा यांनी श्रीमती निकुंब यांना भोपाळ येथे निमंत्रित केले.

"बडोद्याच्या प्रशासनात आणि राजकारणात महाराणीची महत्त्वाची भूमिका होती. सकाळच्या वेळी त्या नेहमी तिच्या वैयक्तिक कामात व्यस्त असायच्या. साडी निवडणे, मोलकरणीच्या कपड्यांमधून रेशमी किंवा ब्रोकेड कापड निवडणे, स्वयंपाकाचे लक्षपूर्वक ऐकून रोजचे जेवण तयार करणे, शिंप्याला ऑर्डर देणे, घरातील कामाची ऑर्डर देणे, थोडक्यात या विशाल घराची तपशीलवार देखभाल. प्रबोधन आणि महिला नागरिकांच्या दु:खांकडे (आणि तक्रारी) लक्ष देणे आहे. मग ते त्यांच्या मुलांचे आजारपण असो किंवा त्यांच्या वडिलोपार्जित जमिनीचा वारसा असो महाराणीचे मन मूलभूतपणे जिज्ञासू होते आणि ती देखील महाराजांना राजकारणात मदत केली. गायत्रीदेवींच्या या आठवणी खास आहेत."[7]

निष्कर्ष :-

महाराणी चिमणाबाई आणि महाराजांनी बडोदा संस्थानाचा यशस्वी कारभार पाहिला होता. ब्रिटिशांना आणि जगाला दाखवण्यासाठी की भारतीयांमध्ये चांगली क्षमता आहे. मी जनतेसाठी आहे, असे वचन महाराजांनी आपल्या कार्यकाळाच्या सुरुवातीला जनतेला दिले होते. लोक माझ्यासाठी नाहीत. तर देश त्यांच्यासाठी प्रथम, कुटुंब किंवा गुणवत्ता द्वितीय होती. देशात इतर कशालाही महत्त्व नव्हते. त्याला अशा नैसर्गिक निष्ठेने वेढले गेले होते आणि म्हणून त्यांना एक जीवनसाथी हवी होता, पत्नी नाही तर, जी त्यांना समान साथ देईल. सुशिक्षित स्त्रीच घरात ज्ञानाचा प्रकाश आणून खरा आनंद देऊ शकते. या दृढ विश्वासावर त्यांनी स्त्री शिक्षणाचा पाया घातला.स्त्रियांच्या शिक्षणाबाबत समाजाच्या रूढीवादी कल्पनां विरुद्धच्या लढ्यात महाराणीने त्यांना तितकेच समर्थन दिले.

सन्दर्भ ग्रंथ :-

1. दांडेकर वि.पितृसदरा महाराज श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड यांच्या चरणी सादर समर्पण, गणेश महादेव वीरकर, पुणे, 1933, पृ. 51 ते 55.
2. देशपांडे, श्रीसयाजी गौरव ग्रंथ, भाग-1, 1933, पृ.95
3. Moore Lucy, Maharanis A family Saga of four queens, Penguin Group, USA, 2006 Moore, 2006,.P171.
4. Allen Charles Dwivedi Sharada, Lives of the Indian Princes, Century Publishing, London, 1984. Allan, 1984, P.205
5. Rice Stanley, Sayaji Rao III Maharaja of Baroda (Vol 1-2), Oxford University Press, London, 1931. Rice, .Vol1,1931, P.72
6. Tottenham E.L., Highnesses of Hindostan, Grayson Grayson, London, 1934.
7. Gayatri Devi, A Princess Remembers The memoirs of the Maharani of Jaipur, Rupa Co, New Delhi, 2007. पृ.18

समाजसुधारकांचे स्त्री शिक्षण विषयक विचार व कार्य

सौ. शिला रघुनाथ कवडे

प्रस्तावना

भारतात वैदिक कालखंडापासून स्त्रियांना दुय्यम स्थान दिले गेले होते. पितृसत्ताक कुटुंब पद्धतीमुळे स्त्रिया कोणत्याच निर्णय प्रक्रियेचा भाग नसल्याचे दिसते. सुरुवातीपासूनच स्त्रियांना शिक्षणापासून वंचित ठेवण्यात आले. जाणीवपूर्वक स्त्रियांचे कौटुंबिक व सार्वजनिक अस्तित्व नाकारण्यात आले होते. कुटुंबातील सदस्य पती, सासू-सासरे यांची सेवा करणे, मुलांना जन्म देणे, वंशाला दिवा देणे, त्यांचा सांभाळ करणे, घरातली कामे घरातच करणे हेच तिचे मुख्य कर्तव्य मानले गेले. हजारो वर्ष स्त्रियांना चार भिंतीच्या आत बंदिस्त करण्यात आले होते. विशेषतः बहुजन स्त्रियांची स्थिती याहून बिकट होती. धर्माच्या नावाखाली स्त्रियांना अनेक अधिकारांपासून वंचित ठेवण्यात आले होते. एकूणच पुरुष व्यवस्थेकडून स्त्रियांचे शोषण होत होते. अशा परिस्थितीत एकोणिसाव्या व विसाव्या शतकामध्ये समाजसुधारकांनी स्त्रियांच्या संदर्भात मोठी क्रांती घडवून आणली. स्त्रियांवर होणारे विविध अन्याय, अत्याचार, रुढी, परंपरांना त्यांनी प्रखर विरोध केला. ते केवळ विरोध करून थांबले नाही तर प्रत्यक्ष कृती करून स्त्री शिक्षणासाठी पुढाकार घेतला. यामध्ये प्रामुख्याने महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले, महर्षी धोंडो केशव कर्वे, पंडिता रमाबाई, राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज, डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यासारख्या अनेक समाजसुधारकांनी आपले संपूर्ण आयुष्य स्त्रियांना शिक्षण देवून समानतेचा दर्जा प्राप्त करून देण्यासाठी घालविले.

महात्मा फुले :-

स्त्री शिक्षणाची मोहीम सर्वप्रथम महात्मा फुले यांनी हाती घेतली. ज्या काळात स्त्रियांना घराच्या बाहेर जाण्याचा अधिकार नव्हता त्या काळात त्यांच्या शिक्षणासाठी पुढे येणारे समाज सुधारक म्हणून महात्मा फुले यांच्याकडे आदराने बघितले जाते. स्त्रियांना खऱ्या अर्थाने सक्षम बनवायचे असल्यास सर्वप्रथम त्यांना शिक्षित करणे गरजेचे आहे. हे सामाजिक वास्तव जाणून महात्मा फुले यांनी सर्वप्रथम आपल्या पत्नीला शिक्षण दिले. एवढेच नाही तर पहिल्या महिला शिक्षका म्हणून त्यांची ओळख निर्माण केली. स्त्री पुरुष समानता प्रस्थापित व्हावी स्त्रियांना देखील पुरुषांप्रमाणे समान अधिकार प्राप्त व्हावेत यासाठी सर्वांनी पुढे यायला हवे अशी आग्रही भूमिका महात्मा फुले यांनी घेतली. एक जानेवारी १८४८ साली त्यांनी आपली भूमिका, विचार सर्वप्रथम प्रत्यक्षात उतरवले. पुणे येथे मुलींची शाळा सुरू केली. आणि तीच खऱ्या अर्थाने स्त्री शिक्षणासाठी पहिली शाळा ठरली. स्त्रीशिक्षणाची ही चळवळ बहुजना पर्यंत नेता आली पाहिजे हे त्यांचे चिंतनावरून व्यक्त होताना दिसते.

"विद्येविना मती गेली
मती विना नीती गेली
नीतीविना गती गेली
गतीविना वित्त गेले
वित्ताविना शूद्र खचले
इतके अनर्थ एका अविद्येने केले."[1]

महात्मा फुले यांच्या या विचारातून शिक्षणाचे महत्त्व त्यांच्या दृष्टीने किती महत्त्वाचे होते हे दिसते. मुलींच्या शिक्षणाचे महत्त्व समजून घेऊन केवळ एका शाळेवर अवलंबून न राहता महात्मा फुले यांनी जवळ जवळ वीस संस्थांची उभारणी केली. एवढेच नाही तर पालकांना मुलींच्या शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देऊन त्यांच्या मनातील मुलींच्या शिक्षणाविषयीचे पूर्वग्रह दूर करण्याचा प्रयत्न केला. पुढे यामुळेच महात्मा फुले यांच्या शाळेतील मुलींची संख्या सरकारी शाळेपेक्षा दहा पट झाली होती. महात्मा फुले यांनी शिक्षण हेच आपल्या जीवनाचे अंतिम ध्येय मानले होते. ग्रामीण भारतात बहुतांश बहुजन समाज राहत असल्याने, त्यांच्या पर्यंत शिक्षण पोहचणे शक्य नव्हते, म्हणूनच समाजातील वंचित, बहुजन, स्त्रियांना, आदिवासींना महात्मा फुले यांनी शिक्षणाची द्वारे खुली केली. एकूणच महात्मा फुले यांनी आपल्या हयातभर मुलींच्या शिक्षणासाठी लढा दिला म्हणून त्यांना स्त्री शिक्षणाचे अग्रदूत म्हणून ओळखले जाते.

सावित्रीबाई फुले :-

महात्मा ज्योतिबा फुले यांच्या आधुनिक विचारांमुळे सावित्रीबाई फुले यांना शिक्षित होऊन पहिल्या महिला शिक्षिका होता आले. यामुळेच स्त्री शिक्षणाची जननी म्हणून सावित्रीबाई फुले यांना ओळखले जाते. सुरुवातीला स्वतः स्त्री म्हणून शिक्षण घेतले आणि नंतर एक शिक्षिका, मुख्याध्यापिका, कवयित्री म्हणून स्त्री शिक्षणाचे महत्त्व सबंध समाजाला पटवून दिले. आपल्या पतीच्या बरोबरीने सावित्रीबाई फुले यांनी स्त्री शिक्षणासाठी आपलं संपूर्ण आयुष्य खर्च केले.

स्त्रियांसाठी खऱ्या अर्थाने विनामूल्य शिक्षण देणारी पहिली शिक्षिका सावित्रीबाई फुले होत्या. असे असले तरी या दोघांनाही समाजातील लोकांचा अतोनात छळ सहन करावा लागला. पण त्यांनी हाती घेतलेल्या स्त्री शिक्षणाचे कार्य कधीही सोडले नाही. जी. एल. भिडे सावित्रीबाई यांच्या कार्याविषयी म्हणतात, " शिक्षण हे समाज परिवर्तनाचे साधन आहे केवळ साक्षर करण्यासाठी त्यांना शिक्षण द्यायचे नव्हते शिक्षणातून त्यांना समाज जागृती करायची होती. जुनाट रूढी, परंपरा, अंधश्रद्धा, भोळया समजुती नाहीशा करावयाच्या होत्या. सामान्य लोक पशुतुल्य जीवन जगत होते त्यांच्यातच मनुष्यत्व कसे आणता येईल याचा सावित्रीबाईंनी विचार केला"[2] या दृष्टीने त्यांनी आपली कार्य केले. मुलांच्या शाळांसाठी अभ्यासक्रमाचे नियोजन व अभ्यासक्रम तयार करून पाहणाऱ्या त्या खऱ्या अर्थाने भारताच्या पहिल्या शिक्षणतज्ञ होत्या असे म्हणता येईल. एवढेच नाही सावित्रीबाईंनी महाराष्ट्रातील बहुजनांसाठी भारतातील पहिली नेटिव्ह लायब्ररी सुरू केली होती. सावित्रीबाई फुले यांनी फक्त स्त्री शिक्षणासाठी पुढाकार घेतला असे नाही तर खियांना शिक्षण देणाच्या शिक्षकांसाठी देशातले पहिले अध्यापक प्रशिक्षण केंद्र 'नॉर्मल स्कूल'ची स्थापना करून शिक्षकांसाठी प्रशिक्षण केंद्र चालविले. याच अध्यापक प्रशिक्षण केंद्रातून पहिली मुस्लिम शिक्षिका म्हणून फातिमा शेख यांना तयार करण्याचे श्रेय सावित्रीबाई फुले यांना द्यावे लागते. मुले आणि मुली यांना सोबत शिक्षण देता यावे यासाठी त्यांनी पुढाकार घेतला. यासाठीच त्यांनी सहज शिक्षणाचा पुरस्कार केला, केवळ पुरस्कार करून ते थांबले नाही तर पुण्याच्या वेताळ पेठेत पहिली सहशिक्षण देणारी शाळा काढली. एकूणच भारतीय महिला मुक्तीच्या संदर्भातील आंदोलनाच्या त्या पहिल्या नेत्या होत्या. असे आपल्याला म्हणता येते.

महर्षी धोंडो केशव कर्वे :-

महर्षी धोंडो केशव कर्वे हे महाराष्ट्रातीलच नव्हे तर भारतातील महिला कल्याण क्षेत्रातील थोर समाजसुधारक होते. स्वतः विधवेशी विवाह करुन विधवा पुनर्विवाहाचा पुरस्कार करणाने ते कर्ते सुधारक होते. महाराष्ट्रातील स्त्री शिक्षण आणि त्यांच्या उद्धारासाठी सतत क्रियाशील असलेले समाजसुधारक म्हणजे महर्षी धोंडो केशव कर्वे हे होय. स्त्री शिक्षणासाठी महिला महाविद्यालयाची स्थापना, महाराष्ट्र ग्राम प्राथमिक शिक्षण मंडळ, समता संघ, निष्काम कर्ममठ अशा अनेक संस्थांची स्थापना कर्वे यांनी केली. या सर्व संस्थांच्या माध्यमातून त्यांनी स्त्री शिक्षणाची चळवळ संपूर्ण महाराष्ट्रभर उभी केली. दुर्गम आणि ग्रामीण भागातल्या स्त्रियांनाही शिक्षणाचा हक्क आहे. म्हणून त्यांच्यासाठी स्वतंत्र शिक्षण संस्थेची स्थापना कर्वे यांनी केली होती. याचा परिणाम म्हणून त्यांच्या कालखंडात देशातील पहिल्या महिला विद्यापीठाची स्थापना झालेली दिसते. आणि याच पहिल्या महिला विद्यापीठाचे पहिले प्राचार्य म्हणून महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांची नेमणूक झालेली होती.

महर्षी कर्वे यांनी इ.स. १९०६ साली पुणे जिल्ह्यातील हिंगणे या गावी एका छोट्याशा झोपडीत मुलींची शाळा सुरू केली. स्त्रियांना मिळणारी दुय्यम वागणुकीमुळे ते नेहमी व्यथीत होत होते. त्यांच्या कार्याविषयी एन. डी. पाटील म्हणतात, "स्त्री जाती विषयी त्यांच्या ठिकाणी सहानुभूती होती. हिंदू समाजातील विधवा स्त्रिया वरहोणारे अत्याचार पाहून त्यांचे हृदय हेलावून जात असे. विधवा स्त्रियांच्या साठी आपण काहीतरी केले पाहिजे असे त्यांचे ठाम मत बनले होते. हिंदू समाजात त्याकाळी बालविवाहाची पद्धत रूढ होती. त्यामुळेच समाजात विधवा स्त्रियांची संख्या जास्त होती. विधवांची स्थिती सुधारणे गरजेचे आहे, असे त्यांना वाटत होते. त्यामुळेच त्यांनी विधवा विवाहाचा पुरस्कार केला"[3] स्त्रियांना समान दर्जा मिळावा, त्यांना पुरुषी सत्तेपासून स्वातंत्र्य मिळावे, विधवा स्त्रियांना पुनर्विवाहाचा अधिकार मिळावा, याशिवाय स्त्रियांना सुशिक्षित केल्याशिवाय त्यांची उन्नती होऊ शकत नाही म्हणून प्रत्येक बालिकेला शिक्षण मिळावे यासाठी त्यांनी संपूर्ण आयुष्य खर्च केले. महर्षी कर्वे यांनी केवळ स्त्री शिक्षण, स्वातंत्र्य, समानतेच्या संदर्भात आपले विचार व्यक्त न करता प्रत्यक्षात ते विचार अमलात आणले. एकूणच आधुनिक महाराष्ट्रातील स्त्री शिक्षणासाठी झगडणारे एक महत्त्वाचे व्यक्तिमत्व म्हणजे महर्षी कर्वे हे होय.

पंडिता रमाबाई :-

पंडिता रमाबाई स्वतः स्त्री असल्यामुळे तत्कालीन स्त्रिया समोरील विविध समस्या, आव्हाने आणि त्यांच्यावर होणारे अन्याय, अत्याचार जाणून होत्या. म्हणून स्त्री शिक्षणासाठी पुढाकार घेणारे आणखी एक महत्त्वाचे नाव म्हणून पंडिता रमाबाई यांच्या कडे बघितले जाते. स्त्रियांचा संदर्भातल्या वस्तुस्थिती जाणून घेण्यासाठी संपूर्ण भारतभर भ्रमण करणाऱ्या त्या पहिल्या महिला होत्या. पुरुषांप्रमाणेच स्त्रियांनाही शिक्षणाचा अधिकार मिळाला पाहिजे असे आग्रही मत त्यांनी व्यक्त केले होते. स्त्रियांवर परंपरेने लादलेल्या प्रथा, परंपरा, रूढी, पारंपरिक समजूती, स्त्रियांविषयीच्या अनेक अंधश्रध्दा या सर्वांना त्यांनी कडाडून विरोध केला.

विधवांना समाजामध्ये पुन्हा सन्मानाचे स्थान मिळावे यासाठी विधवा पुनर्विवाहाचा त्यांनी पुरस्कार केला. स्त्रियांच्या संदर्भात कार्य करण्यासाठी त्यांनी पुणे येथे आर्य महिला समितीची स्थापना केली. पुढे याच आर्य महिला समितीच्या शाखा महाराष्ट्रभर सुरू केल्या. पंडिता रमाबाई यांच्या कार्याविषयी मृणालिनी जोगळेकर म्हणतात, "रमाबाईंचे प्रशासन कौशल्य खरोखरच थक्क करणारे होते. सर्व आर्थिक व्यवहार खरेदी-विक्री, विमा पॉलिसी, जमीन जुमल्याची कामे रमाबाई स्वतः सांभाळत असत, मुक्ती सदन, आश्रम शाळा, हॉस्पिटल यांच्या जोडीने पीडित

स्त्रियांसाठी, वृद्धांसाठी, अपंगासाठी, अंधांसाठी कृपा सदन व प्रिती सदन अशी अनेक सदने उभी केली" [4] एकूणच पंडिता रमाबाई यांनी स्त्रियांसाठी व वंचितांसाठी अफाट कार्य केले. पुढे त्यांनी ख्रिश्चन धर्म स्वीकारून अमेरिकेमध्ये जाऊन स्त्रियांच्या उद्धारासाठी निधी जमा केला होता. भारतात परतल्यानंतर त्यांनी विधवा व अनाथ असलेल्या स्त्रियांसाठी 'शारदा सदन' नावाची संस्थाही स्थापन केली. या ठिकाणी स्त्रियांना शिक्षण देण्याची जबाबदारी व स्त्रियांना मोफत राहण्याची, भोजनाची व्यवस्था केली होती. ख्रिश्चन मुलींसाठी त्यांनी मुक्ती मिशन नावाची संस्था सुरू करून सर्व समाज स्तरावर त्यांनी कार्य केले. विविध समाजातील प्रौढ व वृद्ध महिलांच्या संगोपनासाठी 'शांती सदन' नावाचा आश्रम त्यांनी स्थापन केला होता. एकूणच स्त्री वर्गातील सर्व वयोगटातील स्त्रीयांसाठी रमाबाई यांचे मोठे योगदान होते हे विसरता येऊ शकत नाही.

राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज :-

छत्रपती शाहू महाराज बहुजना बरोबरच स्त्रियांच्या उन्नतीसाठी महत्त्वपूर्ण कार्य केले आहे. स्त्रियांच्या संपूर्ण उन्नतीसाठी शिक्षण हाच एकमेव पर्याय आहे असे त्यांचे मत होते. शिक्षण घेण्याची इच्छा असूनही केवळ गरिबीमुळे काही मुलींना शिक्षण घेता येत नसेल तर अशा मुलींना स्वखर्चाने शिक्षणासाठी मोठ्या शहरात पाठवले होते. शाहू महाराजांच्या स्त्री शिक्षण कार्याविषयी प्रा. भारत जाधव म्हणतात, " राधाबाई सूर्यवंशी, ताराबाई खानोलकर यांच्यासह पाच मुलींना दरबाराच्या खर्चाने सेंट कोलंबो गर्ल्स हायस्कूल, मुंबई येथे शिक्षण घेण्यासाठी छत्रपती शाहू महाराजांनी पाठवेले होते. अस्पृश्य मुलींनी शिकावे यासाठी महाराणी लक्ष्मीबाई यांच्या नावे शिष्यवृत्त्या दिल्या. मुले-मुली एकत्र शिकावीत म्हणून शिक्षकांना प्रोत्साहन दिले. स्त्री शिक्षणातील असलेल्या अनंत अडचणींवर मात करून स्त्री शिक्षणाची प्रेरणा दिली."[5] स्त्री शिक्षणाविषयीचे विचार त्यांनी प्रत्यक्षात उतरवले. केवळ शहरी भागातच नव्हे तर डोंगरी भागात, मागास भागात, ग्रामीण भागात मुलींच्या शाळा काढल्या. एवढेच शाहू महाराजांनी नाही तर राजाराम महाविद्यालयात शिक्षण घेणाऱ्या मुलींना त्यांच्या फीमध्ये सवलत देणारे छत्रपती शाहू महाराज हे पहिले राजे होते.

छत्रपती शाहू महाराज यांची सुनवाई इंदुमती राणीसाहेब ह्या विधवा झाल्यानंतर त्यांना शिक्षण देऊन कोल्हापूर संस्थांची शिक्षण खाते त्यांच्याकडे सोपविण्याचा विचार होता. परंतु राणीसाहेबांच्या मृत्यूमुळे तो शक्य होऊ शकला नाही. एकूणच स्त्री शिक्षणा विषयीचे त्यांचे विचार अतिशय आधुनिक होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्त्री शिक्षणाविषयी मांडलेले विचार व हिंदू कोड बिलामध्ये त्यांनी सुचवलेल्या तरतुदी यावरून त्यांच्या स्त्रियांबाबतचा समतेचा दृष्टिकोन समजून येतो. शिक्षण हे पुरुषांची मक्तेदारी नसून ते स्त्रियांना देखील मिळणे आवश्यक असून समाजातील सर्वच घटकांना शिक्षण मिळायला हवे हे त्यांचे मत होते. विसाव्या शतकात स्त्रियांनी वेगवेगळया क्षेत्रात आपले नाव निर्माण केले ते केवळ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार आणि त्यांनी राज्यघटनेमध्ये केलेल्या स्त्री विषयक नोंदी मुळे शक्य झाले. स्त्रीधन, घटस्फोट इत्यादी विषयी स्त्रियांना कायदेशीर अधिकार प्राप्त करून दिले. राज्यघटनेमध्ये स्त्रियांना मतदान, शिक्षण, रोजगार याची हमी देण्यात यावी यासंदर्भात प्रयत्न केले. स्त्रियांसाठी असलेले अनेक मानहानीकारक प्रयत्न त्यांचे हिंदू कोड बिलामधील नोंदीमुळे निष्फळ ठरलेले दिसतात. ज्ञान आणि विद्या या गोष्टी काही पुरुषांसाठीच नाहीत, त्या

स्त्रियांनाही आवश्यक आहेत, स्त्रियांनीही शिक्षणाकडे पाठ करून चालणार नाही, कारण स्त्रियांच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी शिक्षण हाच शेवटचा पर्याय आहे. असे मत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी व्यक्त केले होते.

२५ डिसेंबर १९२७ रोजी त्यांनी मनुस्मृती दहन घडवून आणली आणि स्त्रियांच्या पायातले एक बेडी मोकळी केली. शिक्षणामुळे व्यक्तिमत्व विकास होतो, समाज विकास होतो अशी त्यांची धारणा होती म्हणूनच दलितांसाठी व स्त्रियांसाठी, त्या दुय्यम मानल्या गेलेल्या स्तरासाठी त्रिसूत्री सांगितली ती म्हणजे 'शिका, संघटित व्हा व संघर्ष करा' ज्ञानाअभावी माणसाचे नुकसान होते. एखादी व्यक्ती समूह यांना शिक्षण नाकारणे म्हणजे त्यांच्या सर्व क्षमता मारून टाकणे होय. अशी शिक्षणविषयक त्यांची धारणा होती. उच्च शिक्षणाद्वारे स्वातंत्र्य, समता, बंधुता ही मानवी मुल्ये स्वीकारलेला एक आधुनिक स्वाभिमानी समाज निर्माण करणे हे त्यांचे स्वप्न होते. याबरोबरच स्त्रियांमध्येही उच्च शिक्षणाचा प्रसार व्हावा असे त्यांना वाटत होते. असे आपण करू शकलो तरच त्यांच्यातील स्वत्वाची जाणीव होईल आणि त्यातूनच त्या आपल्या जीवनात निर्भय होऊन जगू शकतात असे त्यांचे मत होते. एकूणच स्त्रीयांसाठी राज्यघटनेच्या माध्यमातून त्यांनी स्त्रियांच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी महत्त्वाच्या तरतुदी केल्यामुळेच आज स्त्रिया विविध स्तरावर पुढे येताना दिसते आहे.

समारोप

प्रारंभापासून स्त्रीमुक्तीसाठी अनेक समाजसुधारकांनी मोलाचे योगदान दिले आहे. स्त्रियांवर पुरुषी व्यवस्थेने परंपरने लादलेल्या जाचक रूढी, प्रथांना समाजसुधारकांनी नाकरले आणि स्त्रियांना समानतेची वागणूक मिळावी यासाठी आपले संपूर्ण आयुष्य घालवले. स्त्रियांना शिक्षण दिल्यास ती स्वावलंबी बनेल, कुटुंबाच्या एकूणच देशाच्या उन्नतीसाठी तिचा मोठा वाटा असेल या हेतूनेच सर्व समाजसुधारकांनी सर्वप्रथम बहुजन, वंचित, आदिवासी स्त्री शिक्षित झाली पाहिजे हे आवर्जून सांगितले. महाराष्ट्राची जडणघडण ही फुले, शाहू, आंबेडकर यांच्या विचारांनी झाली आहे. स्त्रियांना शिक्षित करण्यासाठी समाजसुधारकांनी केवळ विचार मांडले नाही, तर ते अंमलात आणले. महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले, महर्षी धोंडो केशव कर्वे, पंडिता रमाबाई, राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या समाजसुधारकांनी स्त्रियांना शिक्षण देण्याची भूमिका घेतल्यामुळेच आज स्त्रिया खाजगी, सामाजिक, राजकीय, राष्ट्रीय, आंतराष्ट्रीय क्षेत्रात आपले अस्तित्व निर्माण करीत आहेत, हे नाकारता येणार नाही.

संदर्भ

1) फडके य. दि. आणि इतर (संपा.), महात्मा फुले समग्र वाङ्मय, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९९१. पृ.१६
2) माळी मा. गो. आणि इतर (संपा), सावित्रीबाई फुले समग्र वाङ्मय, महाराष्ट्र साहित्य आणि सांस्कृतिक मंडळ, मुंबई, १९९८. पृ. 150
3) भिडे जी. एल. पाटील एन. डी. महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेचा इतिहास, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, २०११. पृ. १२६, १२७ .
4) जोगळेकर मृणालिनी, स्त्रीमुक्तीच्या उदगात्या, स्वाती प्रकाशन, पुणे, प्र. आ. पृ. ५३
5) लोखंडे राजेंद्र जाधव भारत, महाराष्ट्राच्या समाजसुधारणेचा इतिहास, अक्षरलेणं प्रकाशन, सोलापूर, प्र. आ. २००८. पृ 65

मानवी हक्क आणि महिला सुरक्षा कायदे

प्रा. डॉ. कदम एच. पी.

राज्यशास्त्र विभागप्रमुख, श्री. पंडितगुरू पार्डीकर महाविद्यालय, सिरसाळा ता.परळी (वै.) जि. बीड

प्रस्तावना

समाजात महिलांना सन्मानाने जगता यावे व त्यांना सुरक्षित वातावरण उपलब्ध करून देण्यासाठी शासनस्तरावर कायदयांची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करण्यात येत असते. भारतीय राज्य घटनेने महिलांना अनेक महत्वपुर्ण अधिकार प्रदान केलेले आहे. मानवी हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी संविधानात पुरेशा तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. याशिवाय राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोगही मानवी हक्कांचे संरक्षण, जतन आणि संवर्धन करण्यासाठी कार्यरत आहे. समाजात कोणत्याही व्यक्तीसोबत भेदभावपूर्ण व्यवहार करणे हा एक प्रकारचा सामाजिक अन्याय आहे. सध्या जीवन जगण्यासाठी सामाजिक न्यायाची नितांत गरज आहे. भारतीय समाजात जात-धर्म-लिंग यावर आधारित विषमता दिसून येते. ही विषमता म्हणजे व्यक्तीच्या मानवी हक्कांचे उल्लंघन होय. प्रत्येक व्यक्तीला सन्मानाने आणि निर्भयपणे जगता येणे, हे मानवी हक्कात अभिप्रेत आहे. हा हक्क व्यक्तीच्या विकासासाठी आणि आनंदासाठीही आवश्यक आहे. सर्व समाजांत व्यक्तीला सन्मानाने जीवन जगता येईल अशी परिस्थिती निर्माण करणे हे मानवी हक्कांच्या सर्वव्यापी व्यवस्थेचा मुख्य उद्देश आहे. यातुन त्यांना प्रदान करण्यात आलेली मानव अधिकार तसेच या अधिकारांचे या समस्यांच्या माध्यमातुन होणारे उल्लंघन व्यक्त करण्याच्या उद्देशाने प्रस्तुत शोधनिंबधाची दिशा ठरविण्यात आलेली आहे.

शोधनिबंधाचे उद्दिष्ट :

1. मानवी हक्कांचा अढावा घेणे.
2. मानवीहक्कांचीसंकल्पनास्पष्टकरणे.
3. मानवी हक्क आणि महिला संरक्षण विषयक कायदे अभ्यासणे.

महिला संरक्षण विषयक कायदयांचा आढावा -

हुंडा प्रतिबंधक कायदा - विवाह प्रसंगी हुंडा देणे आणि घेणे हा कायद्याने गुन्हा ठरविण्यात आला आहे. प्रत्येक पोलीस स्टेशनला हुंडा प्रतिबंधक अधिकाऱ्याची नियुक्ती, जिल्हा तसेच तालुकास्तरीय समित्यांची स्थापना या कायद्यांतर्गत करण्यात आली आहे. हे कायदे महिलांना माहित असायला पाहिजे. आणि पुढे येऊन हुंडा मागणाऱ्या विरुद्ध तक्रार सबंधित यत्रनेकडे केली पाहिजे . हुंडा म्हणजे लग्ना मध्ये मुलीला दिलेले सर्व वस्तू , चीजवस्तू , कपडे, रोख पैसे ,सोने इत्यादी.

कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंधक कायदा –महिला संरक्षणाच्या दृष्टीने या कायद्याची अंमलबजावणी सुरू आहे. या कायद्यान्वये जिल्हा महिला व बालविकास अधिकारी, प्रांतअधिकारी, तहसीलदार, नायब तहसीलदार, गटविकास अधिकारी आणि विस्तार अधिकारी यांना संरक्षण अधिकारी म्हणून घोषीत करण्यात आले आहे. राज्यभरातील ही संख्या ३,६२५ इतकी असून यामध्ये २५७ महिला आहेत. या कायद्याची अंमलबजावणी करतांना महिलांसाठी ७२ आश्रय गृहे तर ८२ संस्थांना सर्व्हिस प्रोव्हायडर म्हणून मान्यता देण्यात आली आहे. 'राज्य महिला आयोगा' मार्फतही महिलांच्या हक्क आणि अधिकारांची जपणूक केली जात आहे. २४ तासाच्या आत महिलाना मुलांचा तात्पुरता ताबा मिळू शकतो.सुरक्षित निवाराही मिळू शकतो.

विशाखा गाईड लाईन्स - महिला संरक्षणाच्या दृष्टीने कामाच्या ठिकाणी महिलांचा लैंगिक छळ होऊ नये म्हणून 'विशाखा गाईड लाईन्स'ची अंमलबजावणी राज्यात सुरू आहे. यासाठी राज्यभर तक्रार निवारण समित्यांची स्थापना करण्यात आली असून महिला, मुली आणि बालकांचा अवैध मानवी व्यापार रोखण्यासाठी 'राज्य कृतिदलाची' स्थापना करण्यात आली आहे.

देवदासी प्रतिबंधक कायदा -महिला संरक्षणाच्या दृष्टीने देवदासींचे आणि त्यांच्या मुलांचे पुनर्वसन, शिक्षण, आरोग्य आणि त्यांच्या आर्थिक स्वावलंबनाचे मार्ग प्रशस्त करण्याच्यादृष्टीने हा कायदा उपयुक्त ठरत आहे. या सर्व कार्यासाठी महिला व बालविकास विभागाच्या स्वतंत्र योजना कार्यान्वित आहेत. कर्नाटक मध्ये मोठ्या प्रमाणावर देवदासी सोडण्याची प्रथा आहे.

लिंग निदान प्रतिबंधक कायदा - मुलांच्या तुलनेत मुलींची संख्या घटतांना दिसत आहे. याला प्रतिबंध घालण्यासाठी तसेचमहिला संरक्षणाच्या दृष्टीने 'गर्भलिंग चिकित्सा प्रतिबंधक' कायद्याची अंमलबजावणी प्रभावीपणे सुरू आहे. यातील सर्व गुन्हे दखलपात्र आणि अजामीनपात्र आणि नान कम्पोन्डोबल करण्यात आले आहेत. या कायद्यान्वये गर्भातील लिंग तपासणी करणाऱ्या व्यक्तीला आणि अशी तपासणी करणाऱ्या वैद्यकीय व्यावसायिकाला दंड आणि शिक्षेची तरतूद करण्यात आली आहे. गर्भ लिग निदान करून मागणाऱ्या नातेवाईक आणि एजन्ट यांना ही दंड आणि शिक्षेची तरतूद करण्यात आली आहे. गरोदर महीलेवर कोणताही गुन्हा या कायद्या ने दाखलहोत नाही. राज्य , जिल्हा आणि तालुका पातळीवर या कायद्याच्या अमलबजावणीची यंत्रणा कायद्या मध्ये नमूद आहे. या कायद्याची अमलबजावणी आरोग्य विभागाकडे आहे. पोलिसाकडे हा गुन्हा दाखल होत नाही.

बालविवाह प्रतिबंधक कायदा - महिला संरक्षणाच्या दृष्टीने राज्यात या कायद्याची अंमलबजावणी सुरू आहे. बीड सह मराठवाडयात बाल विवाह हा प्रश्न गंभीर आहे. १८ वर्षाखालील मुलींचा विवाह सर्रास होताना दिसतात . यामागे मुलींची असुरक्षिता हे महत्त्वाचे कारण आहे. ग्राम बाल संरक्षण समिती मार्फत गाव पातळीवर बाल विवाह रोखण्याचे काम करण्यात येते. ग्रामसेवक ,आशाताई , अंगणवाडीताई, सरपंच , गावातील सामाजिक कार्यकर्ते , निवडून आलेले लोकप्रतिनिधी , युवक , युवती यांचे एक एक प्रतिनिधी या सर्वांचा समावेश या समिती मध्ये आहे. या सर्वांची जबाबदारी आहे गावात एकही बालविवाह होणार नाही. प्रत्येक जिल्हयासाठी बाल विवाह प्रतिबंधक अधिकारी नेमण्यात आला आहे.

मानवी हक्कांची संकल्पना :- मानवी समाजातील स्त्री असो अथवा पुरुष दोन्ही प्रकारच्या मानवी घटकांना मानव अधिकार जन्मजात प्राप्त झालेले असतात. मानवाच्या जन्मानंतर त्याला आपले जीवन व्यतित करण्यासाठी काही साधनांची गरज असते. त्याप्रमाणेच त्यास व्यक्तीमत्व विकासाची देखील आवश्यकता असते. अशा घटकांसाठी त्यास आवश्यक असणारे मानव अधिकार त्याच्या जन्मासोबतच त्यास प्राप्त होत असतात. मानव अधिकाराच्या व्याख्या जरण्याचा प्रयत्न अनेक विचारवंतानी केला आहे.

डवार्किन :- मानवी हक्क हे मानवाला प्राप्त झालेले असे हक्क आहेत की ज्यांचे सार्वजनिक हितासाठी देखील राज्यांकडुन उल्लंघन होऊ शकत नाही आणि राष्ट्रिय कायद्याशिवाय देखील ते उपभोगाता येऊ शकतात.

हेरॉल्ड लास्की : ज्या परिस्थितीच्या हक्काशिवाय व्यक्तीला आपली सर्वांगीन प्रगमी साध्य करता येत नाही त्या परिस्थितीच्या घटकांना मानवी अधिकार असे म्हणतात.

वरिल व्याख्यावरुन स्पष्ट होते की मानव अधिकार हे नैसर्गीक स्वरुपाचे अधिकर असुन ते मानवी जीवनास जन्मा सोबतच प्राप्त होत असतात. मानव अधिकर मानवास स्त्री असो अथवा पुरुष व्यक्तीला संन्मानपुर्वक जगण्यासाठी अपरिहार्य ठरत असतात.

महिला संरक्षण विषयक मानवी हक्क : महिलांना आज पुरुषांच्या बरोबरीने समाजात स्थान दिले जाते. भारतीय राज्यघटनेन महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने अधिकार दिले आहे. परंतु त्यांच्या समोरील समस्या कमी होताना दिसुन येत नाहीत. भारताला स्वातंत्र्य मिळुण आज 70 वर्ष होवुन गेली तरी महिला वर्ग दुर्बल वंचीत आणि दुय्यम दर्जाचे जीवन जगत आहेत या कारणासाठी महिलांना मानवी हक्काची जानीव करुण देणे आवश्यक आहे.

मानवी हक्क आणि महिला : प्राचिन काळापासुन महिलांना समाजात दुय्यम स्वरुपाचा दर्जा देण्यात येतो. त्यास मध्ययुजील कालखंडात फारच उतरती कळा लागलेली दिसुन येते. या कालखंडात महिलांना शिक्षणाचा अधिकार नाकारण्यात आला त्यामुळे त्यांच्या समस्यावर भरच पडली या काळात बहुपत्नीत्वाची प्रथा निर्माण झाली. दासी प्रथेत वाढ झाली अशा प्रकारे महिलांवर अन्याय अत्याचार करणाऱ्या प्रथा वाढतच गेल्या स्वातंत्र्य प्राप्ती पर्यंत हिच स्थिती कायम होती. स्वातंत्र्य प्राप्ती नंतर महिलांना देण्यात आलेल्या अधिकारांमुळे त्यांची स्थिती सुधारेल हि आपेक्षा आजची स्थिती पाहता फोल ठरली असल्याचे दिसुन येते. आज अनेक कायदे आहेत ज्यामुळे महिलांना संरक्षण प्राप्त झाले आहे. परंतु त्यांच्यात कायद्याविषयक जागृतीच्या आभावामुळे त्या अशा समस्यांना आजही बळी

पडत आहेत. त्यांची स्थिती सुधारण्यासाठी त्यांना कायदेविषयक जानिव निर्माण करुण देणे गरजेचे आहे. या दृष्टिकोणातुन खालील मानव अधिकार आणि कायदेविषयक तरतुदींचा उहापोह करण्यात आला आहे.

1. समानतेचा अधिकार : या अधिकारानुसार धापुढे सर्व समान आहेत. धर्म, जात, वंश या सोबतच लिंगानुसार देखील कोणताहीभेदभाव केला जाणार नाही याची शाश्वती भारतीय संविधानाने प्रदान केली आहे. या विषयीचे तरतुद महिलांना मानवी हक्कांची जानीव करुण देते. या तरतुदी द्वारे भारतातील पुरुष आणि महिला समान आहेत असे स्पष्ट करण्यात आले आहे. 2. स्वातंत्र्याचा अधिकार : भारतातील महिला असो अथवा पुरुष सर्वांना समान स्वातंत्र्य आहे. भारताच्या सर्व घटक राज्य अथवा विभागात फिरण्याचे संचार स्वातंत्र्य या बरोबरच भाषन स्वातंत्र्य, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य अशा सर्व प्रकारचे स्वातंत्र्य पुरुषां प्रमाणेच महिलांना देखील देण्यात आलेले आहे. म्हणजेच एक मुलजी म्हणुन तिला भेदभावाची वागणुक न देता तिचा आत्मविश्वास वाढवीण्यासाठी हे अधिकार अधिक उपयुक्त अशा स्वरुपाचे आहे.

3. शिक्षण विषयक अधिकार : भारतीय राज्य घटनेतील मुलभूत हक्कात शिक्षण विषयक अधिकार पुरुषांच्या बरोबरीने महिला वर्गासही देण्यात आले आहे. स्त्री असो अथवा पुरुष शिक्षण घेणे हा कायद्याने स्त्रीचा हक्क आहे. या तरतुदींच्यापरिणामातुनच आज महिला वर्ग जागृत होवुन शिक्षणात अग्रेसर होताना दिसुन येत आहे. शिक्षणाच्या माध्यमातुन महिला अनेक प्रगतीचे शिखरे गाठत आहेत.

4. शोषणा विरुध्दचा अधिकार : भारतीय राज्य घटनेद्वारे स्त्री असो अथवा पुरुष शोषण, वेठबिगारी, मानवी व्यापार प्रतिबंधीत करण्यात आला आहे. कोणत्याही प्रकारच्या शोषणापासुन स्त्रीयांना मुक्त करण्यासाठी हा अधिकार प्रभावी आहे. या अधिकारातंर्गत केंद्र शासनाने राष्ट्रिय स्तरावर महिला आयोगाची स्थापणा करण्यात आली आहे. महिला आयोगाद्वारे महिलांमध्ये जागृती घडुन आनुन त्यांना कायद्याविषयक संरक्षण प्रदान करण्यात येत असते.

समारोप :

मानवी समाजात दोन प्रमुख महिला आणि पुरुष आशा दोन घटकांचा समावेश आहे. त्यापैकी प्राचिन काळापासुन महिला घटकास दुय्यम स्वरुपाचा दर्जा दिला जातो. स्त्रिया जगाच्या लोकसंख्येचा अर्धा हिस्सा आहेत. असे असूनही स्त्रियांच्या मानवी हक्कांचे हनन आणि लिंगाधारित हिंसा मोठ्या प्रमाणात सुरू आहे.मध्ययुगीन कालखंडात महिलांची स्थिती अत्यंत दैनिय स्वरुपाची इ आली होती. त्यांना मानव अधिकार प्राप्त आहेत किंवा नाही अशा स्वरुपाची स्थिती त्यांच्या समोर उद्भवली होती. एकीकडे असे म्हटले जाते की मानव अधिकार हे मानवास जन्मजात प्राप्त होत असतात. परंतु मानवी समाजातील एक प्रमुख घटक असलेल्या महिलांना मात्र या अधिकारांपासुन जानिव पुर्वक दुर ठेवण्यात आल्याचे चित्र निर्माण झाले होते. परंतु स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने समान दर्जा बहाल करण्यात आला. राजकिय दृष्टिकोणातुन विचार केला असता, भारतीय संविधानाद्वारे महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने मतदानाचा अधिकार प्राप्त करुण देण्यात आला. भारतीय राज्यघटने द्वारे उदघोषीत मुलभुत हक्कांद्वारे समानतेचा अधिकार व्यक्त करण्यात आला. ज्यात स्त्री पुरुष समानता असेल असे स्पष्ट करण्यात आले. या तरतुदीद्वारे महिला वर्गाची स्थिती सुधारेल अशी अपेक्षा होती. परंतु आजची महिलांची स्थिती पाहता त्यांना आजही अनेक समस्याना सामोरे जावे लागत आहे. त्यांच्यावर होणाऱ्या हिंसाचार तसेच स्त्री भ्रुनहत्या, बालविवाह, अत्याचार, बलात्कार, हुंडाबळी अशा समस्याना त्या बळी ठरत आहेत.

संदर्भ ग्रंथ सुची :

1. शशीकांत पाटील, आर. के. परदेशी :- मानवी हक्क शिक्षण व विकास
2. प्रा. डॉ. पंडित नलावडे - आंतरराष्ट्रिय सबंध, कैलास पब्लिकेशन, औ. बाद,2014
3. सुरेशभालेराव :- मानवी हक्क सद्यस्थिती व अव्हाने.
4. चंद्रकांत मिसाळ :- मानवी हक्क आणि जवाबदाऱ्या
5. प्रा. डॉ. सुनिता शिंदे - आंतरराष्ट्रिय सबंध, एज्युकेशन पब्लिकेशन, औ. बाद 2014

'काव्यफुले'तील सामाजिक कविता : एक अभ्यास

प्रा. डॉ. आशा सोपान गिरी

मराठी विभाग, कै. सौ. कमलताई जामकर, महिला महाविद्यालय परभणी.

सावित्रीबाई फुले यांचे सामाजिक कार्य सर्व जगाला सुपरिचित आहे. परंतु त्यांनी कवयित्री म्हणूनही केलेले कार्य महत्त्वाचे आणि मोलाचे आहे. सावित्रीबाईंनी केलेले साहित्य लेखन हे पुढीलप्रमाणे आहे

१) काव्यफुले-कवितासंग्रह, १८५४.

२) ज्योतिबांची भाषणे, संपादक- सावित्रीबाई फुले, २५ डिसेंबर १८५६.

३) सावित्रीबाईंची ज्योतिबांस पत्रे.

४) मातुश्री सावित्रीबाईंची भाषणे, १८९२.

५) बावनकशी सुबोध रत्नाकर- १८९२. (१)

'काव्यफुले' हा सावित्रीबाई फुले यांचा पहिला काव्यसंग्रह आहे. हा काव्यसंग्रह शिळाप्रेसवर छापलेला असून या काव्यसंग्रहामध्ये वेगवेगळ्या विषयावर कविता आलेल्या आहेत. यामध्ये एकूण ४१ कवितांचा समावेश आहे. यातील सामाजिक कविता ११ आहेत. त्या पुढीलप्रमाणे सांगता येतात.

शूद्रांचे दुखणे:- या कवितेत सावित्रीबाईंनी शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देत शिक्षणाने पशुत्व जाऊन मनुष्यत्व प्राप्त होते, असे सांगितले आहे. त्या म्हणतात,

"शूद्रांना सांगण्याजोगा । आहे शिक्षण मार्ग हा ।
शिक्षणाने मनुष्यत्व । पशुत्व हाटते पहा ।।"

शूद्रांनी शिक्षण घेतले तरच त्यांची परिस्थिती सुधारू शकते. त्यांची चालत आलेली गुलामगिरी नष्ट होऊ शकते. कारण त्यांची जी बिकट अवस्था झाली आहे ती सर्व शिक्षण नसल्यामुळे झाली आहे, हे त्या या कवितेच्या माध्यमातून सांगतात.

मनू म्हणे:- या कवितेमध्ये 'मनुस्मृती'मध्ये जे सांगितले आहे ते कसे चुकीचे आणि अमानवी आहे, हे सावित्रीबाई सांगताना दिसतात.

नांगर धरती । शेती जे करती ।
मठ्‌ ते असती । मनू म्हणे ।।१।।

जे लोक शेती करतात ते मठ्ठ आणि निर्बुद्ध असतात. त्यामुळे असली कामे ब्राह्मणांनी केली नाही पाहिजेत, असे मनुस्मृतीत म्हटले आहे. ज्यांनी पापकर्म केले ते शूद्र होऊन शेतीसारखी कामे करतात व पुण्यकर्म केलेल्या ब्राह्मणांनी शेती करू नये, हे 'मनुस्मृती'त सांगितले आहे. ही जी समाजाची विषम तत्वावर रचना झालेली आहे, धूर्त नीतीचा आणि लबाडीचा वापर या समाजरचनेमध्ये आहे, असे त्या या कवितेतून सुचवितात.

ब्रह्मवंती शेती:- या कवितेमध्ये सावित्रीबाई म्हणतात,

ब्रह्म असे शेती । अन्नधान्य देती ।
अन्नास म्हणती । परब्रम्ह ।।

शेतीचे महत्त्व सांगताना शेतीला सावित्रीबाईंनी ब्रह्माची उपमा दिली आहे. मनूने ब्राह्मणाला शेती करू नका

असे सांगितले व त्याचे कारण सांगताना त्याने शुद्रांचा हा व्यवसाय आहे आणि पाप केल्यामुळे त्यांना तो करावा लागत आहे, असे स्पष्टीकरण दिले. सावित्रीबाई म्हणतात की, शूद्रांनी शेती केली तरच यांना अन्नधान्य खायला मिळेल. नाहीतर यांनी काय खाल्ले असते? ही सर्व विषम रचना मतलबी आहे. न्यायाला धरून नाही. दारू पिल्यावर माणसाची शुद्ध हरपून तो व्यर्थ बडबड करतो. त्या प्रकारचे हे विचार आहेत. जे शेती करतात, शिक्षण घेतात, शेतीमध्ये कष्ट करतात, त्यांच्या श्रमाचा मोबदला म्हणून ही शेतीच त्यांना सुखी करते. असे त्यांनी या कवितेतून सांगितले आहे.

इंग्रजी माऊली:-

इंग्रजी माऊली । नाही मोंगलाई ।
नाही पेशवाई । मूर्खशाही ।।

मोंगलाई आणि पेशवाईमध्ये लोकांचे हाल झाले, याचे वर्णन सावित्रीबाईंनी या कवितेमध्ये केले आहे. या राजवटींनी माणसाला पशुत्वासारखे वागविले. त्यामुळे या राजवटीला कंटाळलेल्या, त्रासलेल्या समाजविचाराचे दर्शनही वरील ओळींतून घडते. इंग्रजी शिक्षणामुळे सर्वांना शिकायला मिळत आहे. त्यामुळे पशुपातळीवरील जीवन लाभलेल्या लोकांना परत मनुष्यत्व प्राप्त होत आहे, हा विचारही या कवितेतून व्यक्त होतो.

शूद्र शब्दाचा अर्थ:- शूद्र शब्दाचा अर्थ या कवितेत सावित्रीबाई सांगतात की, शूद्र हे खरे भारताचे म्हणजेच इंडियाचे धनी होते. त्यांनाच इंडियन म्हणत असत. ते सर्व आपले पूर्वज पराक्रमी होते आणि त्यांचेच आपण वंशज आहोत, याचा सार्थ अभिमान त्यांनी व्यक्त केला आहे.

खरे शूद्र धनी । होते इंडियाचे ।
नाव असे त्यांचे । इंडियन ।।

बळीचे स्तोत्र:-

बलुत्यांचे बळीराज्य । दानव दैत्य पावन ।
दानशूर बळी होता । सुखी त्याचे प्रजानन ।।

'इडा पिडा टळो आणि बळीचे राज्य येवो', असे त्याच्याबद्दल म्हटले जाते त्या बळीराजाचे वर्णन, त्याच्या सुखसंपन्न राज्याचे वर्णन सावित्रीबाई या कवितेत करतात. बळी हा अतिशय दानशूर राजा. त्याच्या राज्यात त्याची प्रजा अतिशय सुखी व समाधानी होती. त्याच्या राज्याची त्रिलोकात कीर्ती पसरलेली होती. तेथे शास्त्रमंथन चालत असे. यज्ञयाग सुरू होते. तो सर्वांना सोने दान करत असे. त्याची पत्नी विद्यावती त्याच्यासारखीच होती. त्याचे गुरु शुक्राचार्य होते. हे सर्व आपले पूर्वज आहेत. त्यांचे आपण वंशज आहोत. त्या पुण्यात्मा बळीराजाचे स्तोत्र सर्वांनी गाईले पाहिजे. आपण गात आहोत असं त्या या कवितेतून सांगतात.

शिकणेसाठी जागे व्हा.:-

उठा बंधुंनो अतिशूद्रांनो, जागे होऊनी उठा
परंपरेची गुलामगिरी ही, तोडणेसाठी उठा.

लोकांनी शिक्षण घेतले पाहिजे आणि शिक्षणानेच परंपरेने लादलेली गुलामगिरी संपुष्टात येणार आहे. त्यामुळे 'अतिशूद्रांनो, जागे होऊनी उठा', असे त्या या कवितेत म्हणतात. मनूचे राज्य पेशवाई हे आता नष्ट झाले आहे. इंग्रजांचे राज्य आले आहे. त्यामुळे आता शिक्षण सर्वजण घेऊ शकतात. हजारो वर्ष अज्ञानात काढलेल्या

लोकांना शिक्षणापासून वंचित ठेवल्या गेलेल्या लोकांनी आता शिक्षण घेतले पाहिजे, आपल्या मुलाबाळांना शिकविले पाहिजे, असं त्या म्हणतात. त्याचबरोबर शिक्षण घेऊन काय होते किंवा काय केले पाहिजे, हेही सावित्रीबाई या कवितेत सांगतात. शिक्षण घेऊन ज्ञान वाढवा. नीतीधर्म शिका आणि शूद्रत्वाचा डाग जो लावलेला आहे, जो तो निपटून काढा, असं त्या म्हणतात. त्याचबरोबर बळीच्या राज्यामध्ये जसे सर्व सुखी होते तसेच विद्या घेऊन आपण यश मिळवा. अनिष्ट परंपरेच्या बेड्या तोडा आणि त्या तोडण्याचे बळ येण्यासाठी शिक्षण घ्या, असं या कवितेतून सावित्रीबाई सुचवितात.

शूद्रांचे परावलंबन:-

शूद्र आणि अतिशूद्र । अज्ञानाने पछाडले ।
देव धर्म रूढी अर्ची । दारिद्र्याने गळाले ।।

या कवितेमध्ये सावित्रीबाई लिहितात की, शूद्र अतिशूद्र हे अज्ञानामुळे पछाडलेले आहेत. देवधर्म, रूढी या सर्वांना महत्व देत दारिद्र्यात अडकून पडले आहेत. प्रचंड दुःख असले तरी ते सहन करत राहतात. विधात्यानेच आपल्या पापामुळे असे दुःख आपल्याला दिले, या भ्रमात जगतात. परंतु त्यांच्या जीवावर काम न करता भिक्षा मागून जगणारे जे आहेत ते त्यांचा हा भ्रम कायम ठेवतात आणि शूद्रांना ज्ञान नसल्यामुळे दुःखातही सुख मानून राहण्याची प्रवृत्ती निर्माण झाल्यामुळे, पशुसारखे जीवन जगूनही त्यात समाधान ते मानत आहेत. कसलेही स्वावलंबन त्यांच्यामध्ये उरलेले नाही आणि हे सर्व अज्ञानामुळे घडत आहे. अगोदरच दारिद्र्य आणि त्यातही ते देवधर्म, रूढी यावर खर्च करतात आणि दारिद्र्याचा विळखा आणखीनच त्यांच्यापुढे वाढत जातो. यामुळे ते सर्व हताश झालेले आहेत. तयास मानव म्हणावे का?:-

ज्ञान नाही विद्या नाही
ते घेणेचि गोडी नाही
बुद्धी असूनि चालत नाही
तयास मानव म्हणावे का?

या कवितेमध्ये सावित्रीबाई फुले यांनी ज्ञान नाही, विद्या नाही, ते घेण्याची ज्याला गोडी नाही, अशा व्यक्तीला मानव म्हणावे का? असा प्रश्न उपस्थित केला आहे. त्याचबरोबर जे कष्ट करत नाहीत. श्रम न करता दुसऱ्यांच्या जीवावर जगतात. कसला आचार विचार करत नाहीत, त्यांनाही मानव म्हणावे का? असा परखड सवाल त्या करतात. त्याचबरोबर मुलाबाळांना जन्म देऊन त्यांच्या पालनपोषणासाठी जे काहीही उद्योग करत नाहीत. त्यांना मानव म्हणावे का? सहानुभूती मिळत नाही, स्वर्ग नरकांच्या कल्पनांमध्ये जो रमतो, ज्योतिषशास्त्रातावर जो विश्वास ठेवतो, बायको काम करते आणि जो बसून खातो. असे तर पशुपक्षीही करत नाहीत. मग अशांना मानव म्हणावे का? असे सावित्रीबाई विचारतात. त्याचबरोबर संसारामध्ये दारिद्र्य आहे, लिहिणे नाही, वाचणे नाही, दुसऱ्यांनी त्याच्या हिताचा उपदेश केला तरी ज्याला समजत नाही, पशुत्वासारख्याच जगण्यामध्ये जो सुख मानतो, दुसऱ्याला मदत करत नाही, सेवा, त्याग, दया, माया हे गुण ज्याच्याकडे नाहीत, त्याला मानव म्हणावे का? ज्याला गुलामगिरीचे दुःख नाही, माणुसकी समजत नाही, जन्म मृत्यू सगळ्यांनाच आहे, हेही ज्याला समजत नाही त्यास मानव म्हणावे का? असे वेगवेगळे प्रश्न विचारून खरे मनुष्यत्व काय असते, हे सावित्रीबाई या कवितेतून सांगतात.

इंग्रजी माऊली:-

'पेशवाई गेली । इंग्रजी माऊली आली', या कवितेमध्ये पेशवाई राजवट किती अन्यायकारक होती, याचे चित्रण त्यांनी केलेले आहे. स्वर्ग नरकाच्या कल्पनेने लोकांना भ्रमित करून त्यांच्या मनात न्यूनगंड निर्माण केला गेला होता. शूद्रांना लिहिण्या वाचण्याचा म्हणजे ज्ञान प्राप्त करण्याचा अधिकारच नव्हता. वेगवेगळया प्रकारे त्यांची छळवणूक कशी केली जायची, याचे वर्णन या कवितेमध्ये आलेले आहे. इंग्रजांची राजवट आल्यामुळे शिक्षण सर्वांसाठी खुले झाले आहे. त्यामुळे परंपरांची चालत आलेली रुढी जी की शुद्रांनी फक्त तीन वर्णांची सेवा करायची ती फेकून द्या व लिहिणे वाचणे शिकून घ्या. ब्राह्मणांनी किंवा उच्चवर्णीयांनी वेगवेगळया कल्पकता करून शूद्रांना पेशवाईमध्ये छळले. त्यामुळे ती अन्याय्य राजवट पेशवाई मेली, असे त्या सांगतात आणि हे सर्व शूद्रांच्या हिताचे ठरलेले आहे. अतिशय वाईट अवस्था पेशवाईमध्ये शूद्रांची होती. त्यांच्या मनावर स्वर्ग, नर्क या भ्रामक कल्पना ठसविल्या होत्या आणि त्यातूनच त्यांच्यामध्ये न्यूनगंड निर्माण केला होता. त्यामुळे या अन्यायी राजवटीचा निषेध करत नव्या राजवटीमधील सर्वांसाठी दिल्या जाणाऱ्या शिक्षणाचे स्वागत करत शिक्षणाचे महत्त्व सावित्रीबाईंनी सांगितले आहे.

सावित्री व ज्योतिबा संवाद:- या कवितेमध्ये सावित्रीबाई ज्योतिबांना सूर्याची उपमा देतात.

शूद्र या क्षितिजी । ज्योतिबा हा सूर्य ।
तेजस्वी अपूर्व । उगवला ।।

आणि या सूर्यामुळे शूद्रांच्या जीवनातील अज्ञानरूपी काळरात्र, अंधार पळून गेला आहे, असाही त्या उल्लेख करतात. सावित्रीबाई फुले आणि ज्योतिबा हे आदर्श दाम्पत्य. ज्योतिबांच्या विचारांचा प्रभाव हा सावित्रीबाई यांच्यावर होता. त्यांना ज्योतिबांच्या कार्याचा प्रचंड अभिमान आणि आदर होता. त्यामुळे साहजिकच त्यांनी ज्योतिबांच्यासाठी असे गौरव उद्गार काढणे साहजिक आहे.

सावित्रीबाई फुले यांच्या 'काव्यफुले'तील एकूण सामाजिक कविता पाहता असे लक्षात येते की, सावित्रीबाईंना जे अन्याय सहन करणारे आहेत. ज्यांचे सतत शोषण होत आलेले आहे, अशा वर्गाबद्दल प्रचंड आत्मीयता, पोटतिडीक आणि तळमळ होती. अतिशय साध्या सोप्या शब्दांमधून, काव्यांच्या माध्यमातून त्यांनी ती व्यक्त केली आहे. आपल्या सामाजिक कवितेच्या माध्यमातून त्यांनी समाजाने विचारप्रवर्तक होऊन परिस्थिती बदलली पाहिजे, असे विचार सांगितले आहेत.

संदर्भ ग्रंथ-

1) महात्मा फुले: शोधांच्या नव्या वाटा, संपा. हरी नरके, प्रकाशक, प्रधान सचिव उच्च व तंत्रशिक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन, पाचवी आवृत्ती, २००६.
2) सावित्रीबाई फुले समग्र वाङ्मय; संपा. डॉ. मा. गो. माळी, प्रकाशक, सचिव, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, पाचवी आवृत्ती, जुलै २०११.

महिलांचा राजकारणात वाढता सहभाग

संशोधक
आबासाहेब बालासाहेब हर्षे
राज्याशात्र विभाग, डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

प्रस्तावना

प्राचीन काळापासून महिलांना समाजात कनिष्ठ दर्जा असल्याचे उपलब्ध साहित्यावरून लक्षात येते. परंतु प्राचीन काळापासूनच त्यांच्या उन्नतीचे कार्यही झालेले आहे ही वास्तविकता आपल्याला स्वीकारावी लागेल. पंचायत राज व्यवस्थेत महिलांच्या सहभागाची व्याप्ती बरीच विस्तृत आहे व त्याला दीर्घ ऐतिहासिक पार्श्वभूमी लाभलेली आहे. भारतात प्राचीन काळापासून लोककल्याणाची परंपरा चालत असल्याचे दिसते. याच अनुषंगाने महिला सहभागाचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत चालले आहे. भारतासारख्या खंडप्राय विकसनशील देशाला लोकशाही पद्धतीची फारशी प्रदीर्घ परंपरा पाठीशी नसल्याने राष्ट्राच्या विकासासाठी विकेंद्रीकरणाची नितांत आवश्यकता असते हे विकेंद्रीकरण तळागाळातील जनतेपर्यंत पोहोचले पाहिजे. या विकेंद्रीकरणात स्त्रियांना पुरुषाच्या बरोबरीने समान अधिकार मिळाले पाहिजे तेव्हाच विकासाला गती मिळू शकते. या भूमिकेतून राष्ट्रीय पातळीवरील पंचायत राज मधील महिलांचा सहभाग व भूमिका कशी होती हे खालील कालखंडाच्या संदर्भात अभ्यासता येईल.

स्वातंत्र्यपूर्व कालावधीतील राजकारण विषयक स्थित्यंतर

वेदपूर्व काळातील महिलांविषयी ठोस पुरावे उपलब्ध नसले तरी उपलब्ध संदर्भावरून उपनिषद कालखंडात महिलांना पुरुषाबरोबर स्थान होते. संस्कृतीने त्यांना आदरणीय स्थान प्रदान केले होते असे मानले जाते. धार्मिक विधी हे महिलांच्या सहभागाशिवाय पूर्ण होत नव्हते. राजा आपल्या प्रजेच्या नैतिक तसेच भौतिक कल्याणाची व्यवस्था करेल असा यामध्ये उल्लेख आहे. मुलांच्या अनुपस्थितीत मुलगी वडिलांच्या सर्व संपत्तीची कायदेशीर वारसदार होती. अशी काहीशी चांगली वाटणारी परिस्थिती वैदिक काळात असली तरी आर्थिकदृष्ट्या महिला पूर्ण सक्षम होत्या असे मानता येणार नाही. त्याचप्रमाणे वैदिक काळातील महिलांजवळ लेखन व शैक्षणिक सामर्थ्य होते. मात्र बदलत्या काळाप्रमाणे सामाजिक वातावरण दूषित होत गेले आणि महिला शिक्षण आणि अधिकाराला उतरती कळा लागली. वेदात्तर काळात महिलांची स्थिती व दर्जा आणखीनच खालावला गेला. मौर्यकाळात मात्र महिलांविषयी विशेष कार्यक्रम राबविले जात असल्याचे संदर्भ आढळून येतात. मौर्य शासन काळ आधुनिक कल्याणकारी राज्याच्या समतुल्य कल्याणकारी राज्याचा आदर्श नमुना प्रस्तुत करतो. कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रातही कल्याणकारी राज्याचे आदर्श स्वरूप वर्णन केले आहे. जे त्याकाळी अस्तित्वात होते. महिलांना राज्यसहायता यासंबंधी निश्चित नियमांची चर्चा आपल्या ग्रंथात केली होती. महिलांच्या सन्मानाचे रक्षण बालिकांची सुरक्षा तसेच वेश्यासाठीही नियमांची व्यवस्था होती. एकंदर मौर्य काळात महिलांची स्थिती काहीशी चांगली वाटत असली तरी महिलांच्या दर्जाला लाभलेली उतरती काढा चालूच होती. भारतातील आक्रमणाच्या वेळेस भारतातील सती प्रथा पाहून अलेक्झांडरला खूप आश्चर्य वाटले होते असे म्हणतात. मध्ये कालखंड प्रामुख्याने सत्ता युद्ध आणि संघर्षाचा समजला जातो. मध्ययुगीन राजे राज्याच्या संपत्तीला स्वयंसंपत्ती समजून तिचा येथे उपभोग घेत. अर्थातच जनकल्याणाच कार्य हे नाममात्र होते. म्हणूनच हिंदू काळामध्ये उतरती काळा लागलेली महिलांची स्थिती मुस्लिम कालखंडात तशीच राहिली. मध्ययुगीन काळात महिलांना कोणतेही आर्थिक अधिकार राहिले नाहीत. तसेच आई

आणि बहिणी याशिवाय तिचे सर्व सामाजिक अधिकार हिरावून घेण्यात आले आहे. महिलांना कार्य करण्यास प्रोत्साहन अकबराच्या काळात दिल्याचे आढळते.

मध्ययुगीन काळात महिला राजकीय कार्यात अग्रेसर असल्याची काही उदाहरणे आढळतात. नूरजहान, चांदबेबी अशा महिलांच्या माध्यमातून मोगल काळात वेळोवेळी शासन स्त्रियांच्या अशा महिलांच्या हातात राहिली होती. महाराष्ट्रातही शिवकाळात शिवाजी महाराजांचे महिला कल्याण बाबत आदर्श धोरण होते. शिवपूर्वकाळातही महाराष्ट्रात महानुभाव पंथ आणि भक्ती बनतात. त्यांना मानाची वागणूक दिली द्यावी असे सांगितले. पेशवे काळात राजे घराण्याच्या महिलांच्या बाबतीत शिक्षणाची तरतूद असल्याची उदाहरणे आढळतात. अहिल्याबाई होळकरांसारखी कर्तृत्ववान महिलांची पेशवे काळात झाली. एकंदर महिलांच्या इतिहासाकडे पाहिल्यास महिलांची राजकीय साक्ष दृष्टीत पडते.

ब्रिटिश कालखंडात भारतीय स्त्रीला पुरुषाची दासी म्हणून वागविले जात असे. सहानशील त्याच्या नावाखाली तिच्यावर कौटुंबिक जबाबदारी आणि बंधने घातली जात असत. स्त्रियांच्या अधिकाराविषयी विशेष जागरूकता आली नव्हती. मात्र एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात भारतात वैचारिक परिवर्तनाला प्रारंभ झाला. स्वामी दयानंद सरस्वती, राजा राम मोहन राय, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, महात्मा फुले, महर्षी धोंडो केशव कर्वे, पंडिता रमाबाई, महात्मा गांधी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, गोपाळ गणेश आगरकर यांनी स्त्रियांचा एकूण समाजातील दर्जा उंचावण्याकरिता सामाजिक, शैक्षणिक व राजकीय प्रयत्न केले. ४ डिसेंबर १८२९ चा सतीबंदी कायदा, १८५६ विधवा पुनर्विवाह कायदा, १८७४ आंतरजातीय विवाह कायदा १८८९ चे संमती वर्ष विधेयक इत्यादी स्त्री सुधारणा विषयक कायदे सुधारकांच्या प्रयत्नातून सहकार झाले. आधुनिक काळातील हे प्रयत्न महिला कल्याण ची मुहूर्तमेढ म्हणून मानले जातात.

१८४८ ला स्त्री शिक्षिका होण्याचा मान सावित्रीबाई फुले यांना मिळाला १९२६ मध्ये शारदा □क्ट पास करून ब्रिटिश सरकारने १४ वर्षापेक्षा कमी वयाच्या मुलीचे लग्न बंद करण्याचा प्रयत्न केला. म्हणजेच सुधारकांच्या प्रयत्नांना काही प्रमाणात शासनाची ही साथ मिळत होती. सरकारकडून केले गेलेले कायदे स्त्रियांचे समाजातील स्थान उंचविण्यासाठी ही महत्त्वाचे ठरले.

स्वातंत्र्य चळवळीमध्ये महिलांचा सक्रिय सहभाग आढळून येतो इतकेच नाही. तर क्रांतिकारी संघटनांमध्येही स्त्रियांनी आपला सहभाग नोंदविला होता. १९४२ च्या आंदोलनातील महिलांचा सहभाग तर आश्चर्यजनक होता. वस्तुतः लॉर्ड मेयो यांच्या १८७१ च्या ठरावाने आणि लॉर्ड रिपन यांच्या १८८२ च्या ठरावाने प्रशासकीय आणि वित्तीय केंद्रीकरणावर भर दिला होता. याशिवाय जिल्हा आणि उपजिल्हा स्तरावर स्थानिक संस्थांना सबळ करण्याचा प्रयत्न केला होता. पुढे भारतातील विकेंद्रीकरणावर रॉयल आयोग १९०९ आणि १९१९ चा भारत सरकारच्या अधिनियमातील शिफारशीनुसार १९२० ला व्हिलेज पंचायत १९२० अस्तित्वात आला पंचायत राज्यव्यवस्था हळूहळू असं व्हायला लागली. मात्र यात महिलांना सामील करण्याची व्यवस्था केली नव्हती. पंचायतीतील महिला सहभागाचा कायदेशीर दृष्टीने विचार Central Province (CP) Village Panchayat Act 1920 च्या तरतुदीनुसार उपायुक्तांना (District Council) तसेच गाव किंवा गावाच्या गटातील वीस पेक्षा अधिक मिळून पुरुषांनी मागणी केल्यास अशी पंचायत नेमण्याची तरतूद होती. यातील पुरुष हा शब्द १९३४ च्या दुरुस्तीने काढून टाकण्यात आला. त्यामुळे महिलांना असेलेली बंदी या दुरुस्तीने शिथिल करण्यात आली होती. मात्र महिला सभासदांसाठी निश्चित तरतूद नव्हती तसेच मुंबई पंचायत अधिनियम १९२० बंगालमधील १९१९ नुसार सरपंचाची नियुक्ती जिल्हाधिकाऱ्याकडून केली जावी अशी तरतूद होती. मात्र मतदान व पात्रतेसाठी पुरुष पब्लिक महिला अशी पात्रता निहित केलेली नव्हती. महिलांचा विचार नसल्यामुळे असा उल्लेख गरजेचा वाटला नसावा. भारत सरकारच्या अधिनियम १९१९ नुसार महिलांना नागरिकत्व देण्यासाठी जर प्रांताच्या विधिमंडळांनी ठराव

घेतल्यास त्या त्या प्रांतात महिलांना नागरिकत्व दिले जाईल असे म्हटले होते. यानंतर मद्रास प्रांतांच्या पुढाकारानंतर सर्व प्रांतांनी महिलांना नागरिकत्वाच्या अधिकाराची तरतूद केली.

मॉन्टग्यू चेम्सफोर्ड यांच्या ठरावानंतर केलेल्या च्या कायद्यानुसार महिला या विधिमंडळावर सदस्य म्हणून नियुक्तीच पात्र नव्हत्या. नंतरच्या काळात सुधारणा करून मात्र महिलांना निवडणूक लढवण्याची किंवा नियुक्तीची संधी प्रदान करून देण्यात आली. परंतु ही संधी काही अटी व शर्तीवर होती या अटी म्हणजेच मालमत्ता आणि शैक्षणिक अर्हता त्यामुळे दिलेली संधी ही अत्यंत मर्यादित होती.

थोडक्यात स्वातंत्र्यपूर्व काळात महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्थेत स्थान नव्हते. पंचायती या केवळ पुरुषांच्या संस्था होत्या. भारतातील परंपरागत समाज व्यवस्थेत ढवळाढवळ न करण्याच्या ब्रिटिशांच्या नीतीला ते धरून होते असे म्हणता येईल.

स्वातंत्र्योत्तर राजकारण आणि महिला सहभाग

राजकारणामधील महिलांच्या सहभागासाठी स्वातंत्र्यपूर्व काळात विशेष प्रयत्न झाल्याचे दिसत नाही. स्वातंत्र्यानंतर भारतीय संविधानाच्या अंमलबजावणी बरोबरच समता, बंधुता, स्वतंत्र्य तत्त्वांचा अंगीकार केला गेला व महिलांसाठी विकासाची दारे खुली झाली. भारतीय राज्यघटनेत संसद व राज्याच्या विधिमंडळात अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीसाठी जागा राखून ठेवण्याची तरतूद केलेली आहे. भारतीय संविधानातील कलम ४० मध्ये म्हणजेच मार्गदर्शक तत्त्वात केलेली ग्रामपंचायत त्यांनी सुसूत्र व्यवस्था लावणे राज्याचे कर्तव्य असेल असे म्हटले आहे. आजही ग्रामपंचायत यांनी सुसूत्र व्यवस्था लावणे राज्याची कर्तव्य असेल असे म्हटले आहे. यातही ग्रामपंचायतच्या रचनेबाबत तसेच त्यात महिलांचा प्रतिनिधित्वाचा विचार व्हावा असा आदेश नाही. त्यामुळे प्रतिनिधी महिलांची संख्या अत्यल्प होती. म्हणून हा प्रश्न स्थीर बाजूने राष्ट्रीय स्तरावर चर्चेला जाऊ लागला. परिणामी सर्व पातळ्यांवर प्रतिनिधी सभागृहामध्ये वर्ष १९५७ ला स्थानिक शासनाच्या केंद्रीय परिषदेने (Central Conical of Local Self Government) श्रीनगर येथील त्यांच्या तिसऱ्या बैठकीत महिला कल्याण क्षेत्रात सक्रिय असणाऱ्या दोन महिला प्रतिनिधींचा गट स्तरावरील २० सदस्या सहयोगी सदस्य म्हणून घ्यावे अशी शिफारस केली. याच कालखंडात बलवंतराव मेहता अभ्यास गटाने आपल्या अहवालात अश्याच प्रकारची दोन महिला सहयोगी सदस्यांची शिफारस केली होती. मात्र असे आरक्षण हे गट स्तराबरोबरच ग्रामपंचायतीतही असावे असे त्यांनी सांगितले.

राजकारणात महिलांचा सहभाग

भारतात निवडणुकीला प्रारंभ १९५१ पासून झाला १९५१ ते १९५७ पर्यंत लोकसभा च्या निवडणुकीत ४९९ जागा होत्या. या निवडणुकीत २२ महिला सदस्य निवडून आल्या त्याचे प्रमाण ४:४ प्रमाणात होते. २०१४ मध्ये ५४३ जागा होत्या त्यापैकी ६१ महिला निवडून आल्या होत्या. तर २०१९ मध्ये ७८ महिला निवडून आल्या आहेत याचा अर्थ महिलांचा राजकारणातील सहभाग वाढत आहे.

७३ वी घटना दुरुस्ती व महिला

७३ व्या घटनादुरुस्तीनुसार स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये शहरी व ग्रामीण दोन्ही व्यवस्थेत अनुसूचित जाती व जमातीसाठी लोकसंख्येच्या प्रमाणात मतदार संघ आरक्षित ठेवण्यात येतील असा आरक्षित मतदारसंघापैकी एक तृतीयांश मतदारसंघ अनुसूचित जाती व जमातीतील महिलांसाठी राखीव ठेवण्याची व्यवस्था करण्यात आलेली आहे. याचबरोबर एकूण प्रत्यक्ष निवडून येणाऱ्या प्रतिनिधींची संख्या लक्षात घेऊन या संख्येच्या एक तृतीयांश जागा महिलांसाठी आरक्षित ठेवण्याची गरज यात करण्यात आली आहे. हे सर्व आरक्षित मतदारसंघाचे वाटप हे ते करण्याची व्यवस्था करण्यात आली शिवाय कलम २४३ डी ४ व ती चार नुसार अध्यक्षपदी आरक्षण ठेवण्याची व्यवस्था करण्यात आली यात विमुक्त व भटक्या जाती जमाती आणि इतर मागासवर्गीय यांचा समावेश करून २७

टक्के जागा आरक्षित ठेवण्यात आल्या. हे मतदारसंघ फिरते ठेवण्याची तरतूद करण्यात आली. स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुकीचा या जागा आरक्षित निश्चित केल्या जातील व त्यांची घोषणा वेळोवेळी राज्य शासन करील अशी जबाबदारी राज्य शासनावर टाकण्यात आली.

थोडक्यात आरक्षण खालील प्रमाणे

१. मतदारसंघापैकी एक तृतीयांश जागा महिलांसाठी ठेवण्याची व्यवस्था
२. लोकसंख्येच्या प्रमाणात अनुसूचित जाती जमातींच्या महिलांसाठी राखीव तरतूद करण्यात आली.
३. २७ टक्के जागा इतर मागासवर्गीय भटक्या विमुक्त जाती इतर मागासवर्गीयांसाठी ठेवण्याची व्यवस्था करण्यात आली.
४. आरक्षित करून एक तृतीयांश पदे महिलांसाठी व लोकसंख्येच्या प्रमाणात अनुसूचित जाती जमातीसाठी ठेवण्यात आली.

७३ व्या घटना दुरुस्तीनुसार ग्रामीण महिला नेतृत्वाचा मोठ्या प्रमाणात उदय झाला. हे नेतृत्व पंचायत राज व्यवस्थेपुरते मर्यादित राहिले नाही. तर पदाधिकारी म्हणून स्थान मिळवण्यासाठी संधी प्राप्त करून घेतली. ही वाढ केवळ संख्यात्मक राहिलेली नसून त्याच्यातही समाजाची योग्य घडी बसवण्याची क्षमता आहे हे सिद्ध झाले आहे.

भारतात स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात स्थानिक संस्थांना लोकशाहीशी सुसंबंध असे स्वरूप प्राप्त झाले. बहुतांश लोकनियुक्त प्रतिनिधींच्या हाती कारभार दिलेला दिसून स्थानिक संस्थांना कायद्याचा आधार मिळालेला आहे. बलवंतराय मेहता समितीने लोकशाही सत्तेचे विकेंद्रीकरण तीन स्तरात असावे, असे सुचविले. ज्यामध्ये ग्रामस्तरावर जिल्हा परिषद असावी आणि एकाच वेळी तिन्ही घटक सुरू करावेत.

वसंतराव नाईक समितीच्या शिफारशीनुसार 'महाराष्ट्र राज्य जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम, १९६१' संमत केला व १ मे १९६२ पासून महाराष्ट्रात त्रिस्तरीय 'पंचायती राज' अस्तित्वात आले. राजस्थान हे पंचायती राजचा स्वीकार करणारे भारतातील सर्वात पहिले राज्य आहे.

२० एप्रिल १९९३ रोजी संमत झालेल्या ७३ व्या घटनादुरुस्तीने पंचायती राज व्यवस्थेला संविधानात्मक दर्जा प्राप्त झाला. पंचायतीकडे सोपविलेल्या कामाच्या विषयाची नोंद ७३ व्या संविधान विशोधनात अनुसूची ११ चर समावेश केला आहे. या अनुसूचीमध्ये (अनुच्छेद - छ) २९ विषयांची यादी दिलेली आहे.

ग्रामीण महिला नेतृत्व उदय आणि विकास

पंचायत राज्यातल्या माध्यमातून ग्रामीण महिलांनी ३३ टक्के आरक्षण देणारा भारत हा जगातील एक अनोखा देश आहे. भारत भेटीदरम्यान बिल क्लिंटन यांनी पंचायत राज मधील महिला नेतृत्व संबंधी काढलेले हे गौरवोद्गार भारताच्या महिला आरक्षण धोरणाला पुष्टी देणारे आहेत. १९९२ च्या ७३ व्या घटना दुरुस्तीनंतर ग्रामीण भागातील महिलांचा एक भला मोठा वर्ग सक्रिय राजकारण दाखल झाला. आरक्षणानंतर उदयाला आलेल्या महिला नेतृत्वाच्या कार्याचे अवलोकन त्यांच्या समर्थनार्थ मोठ्या प्रमाणात केल्या गेले. मात्र आरक्षित महिलांचे नेतृत्वाच्या मर्यादा सांगणाऱ्या किंवा अप्रत्यक्षपणे महिला आरक्षणाला विरोध करणारे आहे ही संख्या कमी नाही. आरक्षणानंतर सुरुवातीच्या काळात आलेले अपरिपक व ग्रामीण नेतृत्व याला काही प्रमाणात जबाबदार असले तरी पूर्वग्रह आणि पुरुषी अहंकार हेच त्या पाठीमागचे प्रमुख कारण असल्याचे दिसून येते.

महिला पदाधिकारी :

भारतीय समाज व्यवस्थेतील विशेषतः ग्रामीण भागातील महिला कुटुंब, शेतीची कामे यातच गढून गेलेल्या असतात. सार्वजनिक जीवनात त्यांचा फारसा वावर नसतो. भारत स्वतंत्र झाल्यावर संविधानामध्ये स्वातंत्र्य आणि समतेचे तत्त्व अंगीकारले आणि त्या अनुषंगाने विविध कायदे व सुधारणा गतीने होऊ लागल्या. त्यामुळे महिलांचा शिक्षण, नोकरी आदी क्षेत्रांत वावर वाढू लागला. मात्र राजकारणात त्यांचा अत्यल्प सहभाग होता. त्याला ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्थाही अपवाद नव्हत्या. पुढे २० व्या शतकाच्या शेवटी ७३ वी संविधान दुरुस्ती झाली आणि महिलांना ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्थेत सदस्य आणि पदाधिकारी या दोन्ही पातळीवर ३३ टक्के आरक्षण मिळाले. या आरक्षणामुळे एस.सी, एस.टी., ओ.बी.सी., सर्वसाधारण वर्ग या प्रवर्गातील सर्व स्तरांतून महिला

स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या राजकारणात सक्रिय झाल्या. महिला पदाधिकाऱ्यांना राजकारण हे नवे क्षेत्र आहे मात्र जिद्द, चिकाटी आणि प्रामाणिकपणाच्या साह्याने अनेक महिला पदाधिकारीपदी प्रभावीपणे कार्य पार पाडत असताना निदर्शनास येत आहे.

महिलांचे सक्षमीकरण :

महिलांचे सक्षमीकरण ही एक व्यापक प्रक्रिया असून यामध्ये लिंगभेदावर आधारित विषमताप्रधान समाज व्यवस्था बदलून सामाजिक, आर्थिक, राजकीय इत्यादी जीवनाच्या सर्व क्षेत्रामध्ये स्त्री- पुरुष समानतेचा आग्रह धरून स्त्रीचा एक व्यक्ती म्हणून विकास होणे अभिप्रेत आहे.

स्त्रियांमध्ये सकारात्मक दृष्टिकोन व आत्मविश्वास, स्त्री गटामध्ये समन्वय साधणे, निर्णय निर्धारण क्षमता विकसित करणे, समान सहभागाची निर्मिती करणेगटकार्याची सवय, आर्थिक स्वावलंबन इत्यादी असे अनेक घटक महिला सक्षमीकरण या प्रक्रियेमध्ये अंतर्भूत आहेत. यातील काही घटक ७३ व्या संविधान दुरुस्तीमध्ये समाविष्ट आहेत. समाज पातळीवर या घटकांची कितपत यशस्विता मिळत आहे, हे पाहणे अगत्याचे वाटले.

निष्कर्ष

महिलांच्या विकासातील सर्वांत मोठी अडचण म्हणजे पुरुषाची मानसिकता होय. त्यामुळे महिलांना राजकीय अधिकार, सत्ता व पदे मिळाली नाहीत. महिलांच्या विकासासाठी सभेत आरक्षणाची आवश्यकता असते. स्थानिक स्वराज्य संस्थेत महिलांचा सहभाग वाढावा, महिलांना आरक्षण मिळावे यासाठी इ. स. १९९३ ला संमत झालेल्या ७३ व्या घटनादुरुस्तीनंतर भारतातील पंचायत राजव्यवस्थेत महिलांसाठी १/३ जागा राखीव ठेवण्यात आल्या. महिलांचा राजकारणातील प्रवेशाचा मार्ग मोकळा झाला.

थोडक्यात स्थानिक स्वराज्य संस्थेत महिलांचा सहभाग मोठ्या प्रमाणात वाढावा, या सहभागातून त्यांनी समाजाची सेवा करावी, महिलांच्या समस्या सोडवाव्या, अशी अपेक्षा होती. महिलांच्या सभेतील सहभागामुळे त्यांनी सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, शैक्षणिक, आरक्षणविषयक भूमिकेच्या स्थितीचा अभ्यास करण्याचा हेतू या संशोधनामागे आहे. संशोधनाच्या या प्रकरणात संशोधन करताना आढळलेले निष्कर्ष स्पष्ट करून महिलांचा पंचायत राजमध्ये सहभाग मोठ्या प्रमाणात कसा वाढवता येईल, यासाठी शिफारशी करण्यात आलेल्या आहेत.

संदर्भ ग्रंथ

१. डॉ. पुंडलिक कोलते, पंचायतराज व्यवस्थेत महिलांचा, सहभाग चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद.
२. डॉ. बळीराम डी. कटारे, महिलान सरपंच आश्वासक राजकीय वाटचाल, चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद.
३. के सागर, भारतीय राज्यघटना आणि राजकारण, के सागर पब्लिकेशन पुणे.
४. रंजन कोळंबे भारतीय राज्यघटना व प्रशासन भगीरथ प्रकाशन पुणे.
५. सौदागर जाधव, जनसंपर्क आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था, अखिल भारतीय स्थानिक स्वराज्य संस्था, मुंबई, २०००.
६. प्रा. गोविंद यमलवाड, स्थानिक स्वराज्य संस्था, कल्पना प्रकाशन, नांदेड, २०००.
७. डॉ. भा. ल. भोळे, भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण, पिंपळापुरे कं. पब्लिशर्स, नागपूर, २००३.
८. गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया, ग्राम स्वराज्य, गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया, न्यू. दिल्ली, १९८७

बौद्धकालीन स्त्रियांची सामाजिक स्थिती

डॉ. अशोक पांडुरंग सरवदे

सहायक प्राध्यापक, पाली ण्ड बुद्धिझम विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद (महाराष्ट्र)

प्रस्तावना :

तथागत बुद्धांनी स्त्रियांना समाजामध्ये सन्मान, आदर, प्रतिष्ठा, बहुमान प्राप्त करून दिला आहे. स्त्री आणि पुरूष या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. त्यामुळे स्त्रीचे महत्व कमी आणि पुरूषाचे महत्त्व जास्त किंवा पुरूषांचे महत्व कमी आणि स्त्रीचे महत्व जास्त असे होऊ शकत नाही. निसर्गत: दोघेही सारखेच आहेत. याच निसर्गनियमानुसार तथागत बुद्धांनी स्त्रियांना सर्वच क्षेत्रामध्ये समान दर्जा प्राप्त करून दिला आहे. वैदिक परंपरेच्या पूर्वी श्रमण संस्कृतीमध्ये स्त्री पुरूष एकसमान मानल्या जात असत. मात्र इ. स. पूर्व 800 च्या नंतर स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा अतिशय खालच्या स्तरापर्यंत गेलेला आपणास पाहावयास मिळतो.

प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये बुद्धपूर्व कालखंडातील स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा आणि बुद्ध कालखंडामध्ये स्त्रियांना प्राप्त झालेला सामाजिक दर्जा तयातून स्त्रियांनी केलेली प्रगती त्यांचे समाजातील स्थान, महत्व याबाबत विचार व्यक्त करण्यात आले आहेत. श्रमण संस्कृतीमध्ये स्त्रियांची सामाजिक स्थिती ती वैदिक कालखंडामध्ये राहिलेली नव्हती. स्त्रियांना हीन समजून त्यांना दुय्यम वागणूक दिली जात असे. वैदिक काळामध्ये स्त्रियांना उपभोगाची वस्तू म्हणून पाहिल्या जात असे. परंतू बौद्ध कालखंड मात्र स्त्रियांसाठी एक वरदानच ठरला आहे. यातून स्त्रियांनी स्वावलंबना कडे वाटचाल सुरू केलेली आपणास पाहावयास मिळते. तथागत बुद्धांनी स्त्रियांना शिक्षण देऊन भिक्खुणी संघामध्ये प्रवेश दिला. स्त्रियांना पुरूषां प्रमाणे अधिकार प्राप्त करून देऊन पुरूषां प्रमाणेच स्त्रिया सुद्धा समान दर्जाच्या आहेत हे सिद्ध केले. गुलामांपेक्षा हीन वागणूक मिळालेल्या स्त्रिच्या जिवनामध्ये जो बदल झाला आहे, त्याचा सार रूपाने आढावा प्रस्तूत शोध निबंधामध्ये घेतला आहे.

बुद्ध पूर्व कालखंडातील स्त्री जीवन :

आर्य भारतामध्ये येण्यापूर्वी भारतामध्ये श्रमण परंपरा अस्तित्वात होती. याच श्रमण संस्कृतीमध्ये स्त्री-पुरूष समानता असल्याचे अनेक पुरावे आपणास पाहावयास मिळतात. असे सुद्धा काही ठिकाणी संदर्भ सापडतात की श्रमण संस्कृतीमध्ये राज्याचा कारभार स्त्री सांभाळत असे. याच श्रमण संस्कृती मधून निर्माण झालेली बौद्ध धम्म ही एक शाखा आहे. श्रमण संस्कृतीमध्ये भेदभाव आढळून येत नाही. पुढे याच श्रमण संस्कृतीचा वैचारिक वारसा घेऊन सुरूवातीच्या काळामध्ये महाभारता सारख्या महाकाव्या मध्ये स्त्रीला समान दर्जा असल्याचे आढळून येते. परंतु नंतरच्या काळात रामायणा सारख्या उच्च नैतिक आदर्शानी युक्त वागणूक स्त्रियांना मिळत नाही. याचा अर्थ असा होतो की, सुरूवातीच्या काळामध्ये वैदिक धर्माने सुद्धा श्रमण संस्कृतीतील स्त्री-पुरूष समानतेची परंपरा पुढे अनेक वर्षे चालू ठेवली होती. मात्र कालांतराने यात बदल होऊन स्त्रीला हीनतेची वागणूक दिली जात असल्याचे आढळून येते. स्त्रीला महाभारतामध्ये लक्ष्मीचे निवास स्थान मानल्या जात असे. "नित्यं निवस्ते लक्ष्मी कन्यक सुप्रतिष्ठाता" परंतु कालांतराने याची व्याख्याच बदलून गेली - "पुत्र: सखी भार्या कृच्छतु दुहितानृ नाम" म्हणजे यातून असे स्पष्ट होते की, मुली पेक्षा मुलगाच श्रेष्ठ होय. यावरून असे स्पष्ट होते की कुठे तरी स्त्री-पुरूषांमध्ये असमानताच होती समानता नव्हती.

बौद्ध काळामध्ये स्त्रियांचा विकास :

बदल हा निसर्गाचा नियम आहे आणि याच नियमाला अनुसरून यासृष्टी मध्ये सर्व काही घडत असते. याबाबत तथागत बुद्ध म्हणतात की, "सब्बे संखारा अनिच्चा" सर्व संस्कार (वस्तू) अनित्य आहेत नित्य काहीच नाही. याच नियमा नुसार श्रमण संस्कृती मधील स्त्रियांचे सामाजिक स्थान, मान-सन्मान आदर समानता यात बदल होऊन पुढे वैदिक काळामध्ये स्त्रियांना प्राप्त झालेले सामाजिक स्थान आहे. पुन्हा यात आणखी बदल होऊन बौद्ध कालखंडामध्ये स्त्रियांना आदर सन्मान, बहुमान, प्रतिष्ठा प्राप्त झाली ती याच निसर्ग नियमांना अनुसरून तथागत बुद्धांनी स्त्रियांना समानतेची वागणूक देऊन स्वत:चा अध्यात्मिक स्तर उंचावण्यासाठी मोलाची मदत केली. बुद्ध काळामध्ये काही प्रसंग तर असे दिसतात की स्त्रियांना पुरूषांपेक्षा सन्मान प्राप्त झाला आहे. याचे उदाहरण म्हणजे - "एकदा बुद्ध श्रावस्ती मध्ये विहार करीत असताना प्रसेनजीत राजा बुद्धांना भेटण्यासाठी जातो. बुद्धांना अभिवादन करून कुशल क्षम विचारून एका बाजूला बसला असता त्यांचा एक सैनिक राजाच्या कानात काहीतरी सांगतो. ते ऐकूण राजा अतिशय दु:खी होतात. तेव्हा बुद्ध विचारतात राजन काय झाले आपण फार नाराज झाले आहात. तेव्हा प्रसेनजीत राजा सांगतो की, मल्लिका राणीला म्हणजेच मला मुलगी झाली आहे, त्यामुळे मी नाराज झालो आहे. त्यावर बुद्ध म्हणतात – राजन नाराज होऊ नका. एक मुलगीच महाप्रतापी, पराक्रमी, शूर राजाला जन्म देईल." यावरून असे स्पष्ट होते की, मुलीला तथागत बुद्ध या निसर्गातील अनमोल देणगी म्हणून गौरव करतात.

पालि साहित्यामध्ये कित्येक स्त्रिया आहेत त्यांचे जन्मापासून अनेक प्रकारचे शोषण होत असे हीन वागविले जात असे त्यांना त्यातील काही स्त्रियांचे उद्धार असे आहेत.

सुमंगल माता – असे म्हणते की 'अहो मी एक स्वतंत्र स्त्री आहे.' कारण पूर्वी मी अनेक कष्टी, अपमान जनक पद्धतीने जीवन जगत होते. माझा पती मला अतिशय हीन वागणूक देत होता. आता मी भिक्खु संघात प्रव्रज्जीत झाल्या पासून मी त्या दारिद्र्यातून बाहेर आली आहे.

पुण्णा थेरी – पुण्णा नामक एक दासी होती जी अनाथ पिंडकाच्या घरी काम करीत असे. तीने एका ब्राह्मणाला वास्तव समजावून सांगितले आणि त्याला भानावर आणले होते. ती म्हणते की, "मला रोज स्वामीच्या दंडाच्या (शिक्षेच्या) भितीने सकाळीच उठून कडाक्याच्या थंडीमध्ये सर्व कामे करावी लागत होते. नदीवरुन पाणी भरावे लागत होते. माझे शरीर थंडीने थरथर कापत असे. आता मी त्यातून मुक्त झाली आहे. पुण्णिका त्या ब्राह्मणाला म्हणते रोज पाण्यात डुबकी मारल्याने पाप धुऊन गेले असते. पुण्य प्राप्त झाले असते, तर त्या पाण्यात वास करणारे जलचर प्राणी किती पुण्यवान असतील कारण ते तर पाण्यातच राहतात." काही काळानंतर ती बौद्ध संघामध्ये प्रव्रज्जीत होते. प्रव्रज्जीत झाल्यावर स्वर्गात राहण्याची मला अभिलाषा नाही. स्वर्गाचा आनंद तर मला प्रव्रज्जीत झाल्यावरच प्राप्त झाला आहे. यावरून स्पष्ट होते की, बुद्धांनी वैज्ञानिक विचार तत्कालिन समाजामध्ये रूजविले आहेत. त्यामुळे तत्कालीन स्त्रियांच्या मनातील स्वर्ग – नरकाची संकल्पनाच नष्ट झाली आहे.

पुढे तथागत सुजाताला पत्नीचे सात प्रकार सांगून सुजाताला विचारतात की, तू कोणत्या प्रकारची पत्नी आहे. हा उपदेश ऐकून सुजाता अतिशय प्रसन्न होते व पुढे ती बौद्ध धम्माची महान उपासिका होते. बुद्धांनी सांगितलेल्या सात प्रकारच्या पत्नी आज सुद्धा वर्तमानात अस्तित्वात आहेत. बौद्ध काळामध्ये आम्रपाली, रोहिणी, विमला, अदकच्चान, सुभा अशा कित्येक स्त्रिया आहेत. ज्या आपल्या सांसरिक जीवनामध्ये अतिशय दु:खी, कष्टी,

वेदना युक्त असमानतेवर आधारित जीवन जगत होत्या. मात्र तथागत बुद्धाच्या संपर्कात आल्या आणि खरे स्त्री स्वतंत्र काय असते. दारिद्र्य मुक्त होऊन, शोषण मुक्त होऊन सन्मानाने समाजामध्ये जीवन जगत होत्या.

यावरून बौद्ध कालीन स्त्रियांची सामाजिक स्थिती कळते. बुद्धांनी स्त्रियांसाठी संघाचे दरवाजे नेहमी खुली ठेवले. विवाहित आणि अविवाहित स्त्रियांना संघात प्रवेश घेऊन निर्वाण प्राप्त करू शकत होत्या. विधवा स्त्री, निपुत्रिक स्त्री अशा स्त्रियांना तत्कालीन समाजाने बहिष्कृत केले होते. अशा सर्वच स्तरातील स्त्रियांना अगदी सन्मानाने संघात प्रवेश देऊन निर्वाण प्राप्त करण्याची संधी दिली जात असे. जात, वर्ण, धर्म, वंश प्रांत असा भेद बुद्धाच्या संघात आढळून येत नाही.

बौद्ध कालीन स्त्रियांचे शिक्षण :

बौद्ध साहित्यामध्ये स्त्रिया बौद्ध धम्माच्या तत्वांच्या आधारेच शिक्षण घेत असत. स्त्री-पुरूषांच्या शिक्षणामध्ये कोणताही फरक नव्हता. गुढ आणि तात्त्वि समस्यांचे निराकरण स्वत: भिक्खुणी सुद्धा करीत असत. यावरुन स्पष्ट होते. त्याच बरोबर योगासने करुन स्त्रिया सम्यक समाधिला प्राप्त करीत असत. त्यामुळे स्त्रियांच्या स्थितीमध्ये लक्षणीय सुधारणा झाली. तथागत बुद्धांची पृथ्वी तलावरील सर्व जीवा प्रती करूणा, दया, शांती, समानता आणि अहिंसा या मूलभूत तत्वांचे शिक्षण बौद्ध काळातील स्त्रियांना मिळाले. त्यामुळे तत्कालीन स्त्री जगतावर बौद्ध धम्माची अमिट छाप पडली. ज्यातून स्त्रियांनी आपला अध्यात्मिक स्तर उंचावलेला दिसतो. ज्यामध्ये महाप्रजापती, गौतमी, खेमा, सुजाता, आम्रपाली कुंडलकेसा, पटाचारा अशा कित्येक स्त्रियांनी बुद्धांकडून शिक्षित होऊन अध्यात्मिक क्षेत्रामध्ये आपले स्थान निर्माण केले आहे. अशा प्रकारे तत्कालीन समाजामध्ये भिक्खुणी संघाची स्थापना करुन त्यांना शिक्षित करणे ही एक फार मोठी सामाजिक क्रांतीच होती ही क्रांती फक्त तथागत बुद्धांनी यशस्वी केली.

निष्कर्ष :

बौद्ध कालीन समाजामध्ये वैदिक संस्कृतीला अनुसरून स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा दुय्यम स्वरूपाचा आढळतो. परंतु तथागत बुद्धांनी स्त्रियांना समानतेची वागणूक देऊन एक सामाजिक क्रांतीच घडविली. स्त्रियांनी बुद्धाच्या विचाराने प्रभावित होऊन रूढी, परंपरा, धार्मिक मान्यता, जातिवाद, वर्णभेद, वंशभेद अशा अमानवी प्रथांना दूर करून त्यातून स्वत:ची सुटका करुन घेतली आणि खऱ्या अर्थाने स्वतंत्र जीवनाचा आनंद घेत आधात्मिक क्षेत्रामध्ये आपले अस्तित्व निर्माण केले. तत्कालीन स्त्रिया सर्व विकार अकुशल धम्म, राग, द्वेष, मोह या विकारांचा त्याग करून विकार मुक्त जीवन जगू लागल्या. तृष्णेचा त्याग करुन निर्वाण प्राप्त केले. त्यामुळे स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा नक्कीच सुधारला याचे सर्व श्रेय तथागत बुद्ध त्यांचा धम्म आणि त्यांच्या संघाला जाते. ज्यातून स्त्री-पुरुष समानतेची बिजारोपन झाले. आज भारत सरकारने स्त्रियांना आरक्षणाच्या माध्यमातून पुरुषांच्या बरोबरीने बसविले आहे, ही मूळ संकल्पना सुद्धा तथागत बुद्धांचीच आहे. ज्यातून स्त्रियांची सामाजिक स्थिती मध्ये सुधारणा होईल.

संदर्भग्रंथ :

1. अंगुत्तर निकाय – भिक्खु जगदीश काश्यप, नव नालंदा महाविहार
2. थेरी गाथा - अनु. स्वामी द्वारका दासशास्त्री, बौद्ध भारती वाराणसी
3. धम्मपद - अनु. राहुल सांकृत्यायन, वाराणसी
4. पालि साहित्य का इतिहास – भरतसिंह उपाध्याय, हिंदी साहित्य सम्मेलन, इलाहाबाद
5. बौद्ध धर्म में नारी की स्थिती – कुमार अभय, अजित कुमारराय, राष्ट्रीय मानव संस्कृति शोध संस्थान, वाराणसी
6. बौद्ध दर्शन मिमांसा – बलदेव उपाध्याय, चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी
7. पालि साहित्यमें नारी- संगीता सिंह, बुदिस्ट वर्ल्ड प्रेस, दिल्ली

समकालीन मराठी लेखिकांचे कथालेखन

डॉ. अर्चना काटकर – सोनवणे

कला महाविद्यालय

मराठी लेखिकांच्या कथालेखनापूर्वी समकालीन म्हणजे काय हे समजून घेणे गरजेचे आहे. समकालीन हा शब्द कालवाचक आहे. 'सम' म्हणजे सारखा, समान. त्या त्या काळासोबत ज्या ज्या साहित्यामध्ये तत्कालीन समाजाचे प्रतिबिंब पडलेले असते, ज्याकाळात साहित्यलेखन केले जाते, त्या काळातील घटनांचा प्रभाव लेखकावर पडलेला असतो त्यातूनच तत्कालीन समाजाचे जीवनदर्शन वाचकांपुढे उभे राहत असते. तत्कालीन घटनांचा, विचारांचा, सामाजिक व्यवस्थेचा व भाषेचा प्रभाव त्या साहित्यावर पडलेला असतो त्यालाच समकालीन साहित्य म्हटले जाते. समकाळाचे सजगभान लेखक कायम ठेवत असतो.

साहित्याचा इतिहास पाहिल्यास इ. स. 1995 च्या सुमारास हरिभाऊंच्या पद्धतीचा कथात्मबोध हा स्त्रियांच्या कथालेखनात आलेला दिसतो. केशववन, सासूरवास, बालविवाह, बालजरठ विवाह, वैधव्य अशा तत्कालीन स्त्रियांच्या समस्यांवर काशिबाई कानिटकर, गिरीजाबाई केळकर, आनंदीबाई शिर्के, कमलाबाई टिळक या पहिल्या टप्प्यातील लेखिकांनी लिहिले. त्यानंतर विभावरी शिरुरकर, कुसुमावती देशपांडे, कमल फडके, मालतीबाई दांडेकर, मुक्ताबाई दिक्षीत, आनंदीबाई जयवंत, आनंदीबाई किर्लोस्कर, पिरोज आनंदकर इत्यादी लेखिकांनी सुशिक्षित प्रौढ कुमारिका, समाजाच्या वेगवेगळ्या थरातील व्यक्तींचे संघर्षमय जग इत्यादी विषयावर कथा लेखन केले. काहींनी रंजनवादी कथाही लिहिल्या आहे.

स्त्रियांचे अस्सल जगणे मांडत असलेल्या स्त्रीवादी चळवळीमुळे स्त्रियांच्या लेखनाकडे स्वतंत्रपणे पाहण्याची वाचक आणि टीकाकारांची दृष्टीही विकसित झाली आणि स्त्रीवादी साहित्याचा प्रवाह स्त्रीवादी चळवळीतून स्वतंत्रपणे आकाराला आला.

विभावरी शिरुरकरांनी पहिल्यांदा पारंपरिक अभिजात गृहिणीपणाला शह देत समाजातल्या स्त्रियांच्या वाट्याला येणारा अन्याय, अत्याचार, मानसिक गुलामगिरी, पुरुषवर्चस्व इत्यादींचा वास्तव समाचार घेणारे साहित्य समाजासमोर ठेवले आणि येथूनच स्त्रियांना आपल्या जीवनाचे वास्तव सत्य मांडण्याची प्रेरणा मिळालेली आहे.

नव्वदोत्तर कालखंडात सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक पातळीवर बदल घडून आले. त्याचबरोबर स्त्रियांच्या विश्वातही प्रचंड बदल घडून आले. ग्रामीण स्त्री, शहरी स्त्री, उच्चशिक्षित स्त्री, कामगार स्त्री, शेतकरी, दलित स्त्रिया इत्यादी सर्वच स्त्रियांच्या जीवनजाणिवा लेखिकांच्या कथेतून आल्या आहेत. विशेषत्वाने मेघना पेठे, नीरजा, प्रज्ञा दया पवार, उर्मीला पवार, माधुरी शानबाग, रेखा बैजल, प्रतिभा इंगोले, प्रतिमा जोशी, सानिया, मोनिका गजेंद्र गडकर, शिल्पा कांबळे इत्यादी लेखिकांच्या कथांमधून स्त्रियांच्या भावविश्वात घडून आलेले बदल प्रामुख्याने चित्रित झालेले आहे.

मेघना पेठे या नव्वदोत्तर कालखंडातील महत्त्वाच्या लेखिका आहेत. 'हंस अकेला', 'आंधळयाच्या गायी' हे त्यांचे दोन कथासंग्रह आहेत. त्यांच्या कथेचे आशयबीज स्त्रीकेंद्री आहे. स्त्रीच्या शरीर आणि मानसिक अनुभव विश्वाचे धीट, धाडसी आणि मोकळे चित्रण, निवेदन आणि वर्णन त्यांनी केलेले आहे.

'हो आवे लागे.....' या कथेतील नायिका केसकर ही वडीलांच्या मृत्यूनंतर जन्माला आलेली मुलगी म्हणून सगळयांना नकोशी असते. दिसण्यास काळी, साधारण असते.ती मोठी झाल्यावर शहरात एका ऑफिसात क्लर्कचे काम करते. तिथे बॉस वर्तक कडून तिला सहानुभूती मिळते. तिच्या कामाचे, अक्षराचे कौतुक होते. वर्तक हा विवाहीत असतो. त्याची बायको सुंदर असते, तरीही तो केसरकराच्या बाहूत सुखावतो. वर्तकचे मूल तिच्या गर्भात वाढत असते त्याचा तिला आनंद असतो. एक दिवस वर्तक अचानक वारल्याची बातमी कळते आणि केसकरला धक्का बसतो. तिच्या पोटात वाढणारेबाळ हे वर्तकचेअसल्याचे सर्वांना कळते. तिच्या ऑफीसमधला एक सहकारी गिझरे हा लहानपणापासूनच अपंग असतो. तोही एकटाच असतो. तो वर्तकला मोठ्या मनाने माफ करून केसकरला स्वीकारतो व त्याच्या मूलालाही स्वीकारतो. तो व केसकर एकत्र येतात.

या कथेतून लेखिकेने शरीर संबंधाचे पावित्र्य जपण्याच्या कल्पनेला तिलांजली दिलेली आहे.

आजच्या काळातील स्त्री - पुरुषांच्या वाट्याला येणारे उदास, भकास, एकटेपण, तुटलेपण त्यांच्या कथेत आले आहे. पुरुषी सत्ता नाकारणाऱ्या पारंपारिक आणि स्त्री आहे म्हणून स्वतंत्रपणे जपणाऱ्या पारंपारिक चौकटीत न वावरणाऱ्या नायिका मेघना पेठेच्या कथेत येतात. 'समुद्री चोहीकडे पाणी', ही आवे लागे......','आएँ कुछ', 'अब्र','आस्था आणि गवारीची भाजी' या कथांमधील स्त्रिया धीट आहेत. विवाहसंस्थेला, कुटुंबसंस्थेला नकार देत आपल्या शारीरिक गरजा पूर्ण करीत एकटेपणाने निर्भयपणे जगणे स्वीकारतात. नव्या व्यवस्थेचा ध्यास घेतांना दिसतात.

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेचा एकूणच गंभीर परिणाम कामजाणिवा, कामविचार, कामविकृती यावर झाला. वेश्या आणि देह विक्रयाची प्राचीन परंपरा असली तरी स्त्रीला मादी समजून तिच्यावर लैंगिक अत्याचार करण्याच्या घटना गेल्या दशकभरापासून संवेदनशील मनाला अस्वस्थ करणाऱ्या हदरून सोडणाऱ्या आहेत. तर दुसरीकडे मुक्त लैंगिकतेचे स्तोम माजले आहे. प्रज्ञा पवार यांच्या 'तिघाडा' कथेतून त्यांनी एकापेक्षा अधिक जाणांसोबत शरीर सुख घेण्याच्या आजच्याविचित्र मानसिकतेचे चित्रण केले आहे. समकालीन वास्तव मांडतांना त्यांनी महानगरी समाजवास्तव प्रखरपणे मांडली आहे. 'टँड अगेन' या कथेतून त्यांनी इंटरनेट, सोशल मिडिया, नेटसर्फिंग, चॅटिंग यातून आकारास आलेले तरुण-तरुणीचे नवे भावविश्व ही चितारले आहे. त्यांनी समकालीन, सामाजिक, सांस्कृतिक पर्यावरणाचा एक वेगळा पैलू दर्शविला आहे.

नव्वदोत्तर कालखंडाच्या अवकाशाचा विचार केल्यास मध्यमवर्गीय स्त्रिया मोठ्या प्रमाणात रोजगार आणि नोकऱ्या करायला लागल्या. स्वत:चे स्वतंत्र अस्तित्व निर्माण करणाऱ्या नायिका त्यांच्या कथांतून येतात. त्यांच्या नायिका या जबाबदाऱ्या अडचणीमुळे कधी खिन्न न होता निराशेतून बाहेर पडत आपली नवीन वाट चोखाळतांना दिसतात. त्यांनी स्त्रीची होणारी कुचंबना, दु:ख मनोव्यापाराच्या पातळीवर जावून चितारलेले आहे.

नीरजा याही अलीकडच्या काळातील महत्त्वाच्या कथाकार आहे. त्यांचे, 'दर्पणी बिंबले', 'ओल हरवलेली माती', 'पावसात सूर्य शोधणारी माणसे' हे तीन कथासंग्रह आहेत. कथांमधून स्त्री - पुरुष संबंधाचे विविध पैलू स्तर, अत:स्तर सारे काही संयमाने, धाडसानेत्या मांडतात.

आजच्या मुक्त वातावरणात आई–वडील, मुलगा-मुलगी या साऱ्यांचे मैत्रिचेसंबंध असावे. इंटरनेट, मॉल, पॉपरॉक, पफ, मल्टिप्लेक्स च्या काळात मॉडर्न विचारांनी खुलेपणाने जगण्याच्या प्रयत्नात मागच्या पिढीच्या हातून अक्षम्य चुका घडतात. त्याचेच दर्शन त्यांच्या 'सुशांतचा सोळावा वाढदिवस' या कथेत घडविले आहे. त्यांच्या, 'ओल हरवलेली माती' यात फातेमाबीचे मानसिक आणि शारीरिक पातळीवरील दु:ख कुणाला कळलेले नाही. ही कथा वाचकाला अस्वस्थ करते.

संजय जोशी या विषयी म्हणतात, "अभिव्यक्तीत गोंधळलेली वाटणारी ही कथा अशा तऱ्हेने नीरजाच्या अनाग्रही आणि अनिर्णायक शैलीमुळे वाचकाला विचारात टाकते. आव्हान देते. नकळत फातिमाबीची कहाणी एखाद्या भव्य शोकांतिकेसारखी होते."[1]

आशय द्रव्याच्या दृष्टीने आजच्या मराठी कथेच्या प्रवाहात नीरजा यांच्या कथाही महत्त्वाचा ठसा उमटवतात.

शिल्पा कांबळे याही समकालीन वास्तव आणि अद्भूताच्या पातळीवर मनोरंजन करतांना वाचकाला खिळवून ठेवतात हे त्यांच्या शैलीचे वैशिष्ट्य म्हणावे लागेल. 'नऊ चाळीसची लोकल' या कथासंग्रहातील त्यांच्या कथा या वास्तव वाटत असल्या तरी त्यांचा शेवट हा काल्पनिक, अद्भूत असाच आहे. त्यांच्या, 'दोघी', 'बट्टू', 'बिर्याणी', 'मांजरींनाही घर असतं' या कथांमध्ये वास्तव मांडण्याबरोबरच ही कथा वाचकापुढे काहीतरी अद्भूत उभं करते. त्यांची कोवीड – 19 मधील 'जिलबी' ही लघूकथा मनाला चटका लावणारी वास्तव आहे.जिलबी नावाची अनाथ मुलगी जगभर कोरोनाचा हा... हा... कार माजलेला असतांना स्वच्छंदी जगत असते. ती या साऱ्यापासून अनभिज्ञ असते. केवळ भूक भागावी म्हणून ती सतत प्रयत्न करत असते. कोरोनाने मेलेल्या वॉचमनच्या खिश्यातील फुटाणे काढून ती खाते.

कांबळे यांची लेखनी सामाजिक भान देणारी आणि वेगळया धाटणीची आहे. त्यांची लेखनशैली, मांडणी व भाषाशैली समकालीन आहे. समकालीन वास्तवाविषयी नीरजा म्हणतात, "या देशातल्या लोकांना अफूच्या गोळया द्याव्यात तशा गोळया दिल्या जात आहेत. पैसा आणि समृद्धीची गोळी, धर्माची गोळी, आरक्षणाची गोळी याआणिअशा गोळया चघळत नशेत जगणारी माणसं जरा कुठं खुट्टं झालं की खळळ खट्याक करायला तयार असतात."[2]

अशी अस्वस्थता थोड्याफार फरकाने दर्जेदार अशा सर्वच साहित्यिक कलावंतांमध्ये आहे. त्यांचे लेखन सजग जागृक वाचकाला, अभ्यासकाला हदरुन सोडणारे, उर्मी देणारे आहे. समकालीन वास्तवात स्त्रीची होणारी वेगवेगळया पातळयावरील कुचंबना या लेखिकांच्या कथांचा विषय झालेलीच आहे. पण या पलीकडे जाऊन व्यापकपणे बदलणारे सामाजिक, सांस्कृतिक पर्यावरण, कवेत घेणारी नवीकथा या लेखिकांनी धीटपणे आणि कलापूर्णरित्या साकारलेली दिसून येते.

संदर्भग्रंथ

1) जोशी संजय : दशकातील साहित्यिक : नीरजा, ललित मासिक, मे- 2005, पृ. क्र. 32
2) नीरजा : या उदास काळा...., महानुभव, पुणे, ऑगस्ट 2014, पृ. क्र. 28
3) पेठे मेघना : हंस अकेला (कथासंग्रह), राजहंस प्रकाशन, पुणे, प्र. आ. 2005
4) पेठे मेघना : आंधळयाच्या गाई, राजहंस प्रकाशन- 2000
5) प्रज्ञा पवार : अफवा खरी ठरावी म्हणून, शब्द पब्लिकेशन, मुंबई – 2010
6) नीरजा : पावसात सूर्य शोधणारी माणसं, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई – 2012
7) शिल्पा कांबळे : नऊ चाळीसची लोकल, शब्द पब्लिकेशन - 2018

स्वातंत्र्योत्तर काळातील राष्ट्र निर्मितीमधेय महिलांचे योगदान

डॉ. फारुकी मोहम्मद खय्युम मो. यूनुस

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, मिल्लिया कला, विज्ञान व्यवस्थापन शास्त्र महाविद्यालय बीड

सुचनक शब्द:-

प्रस्तावना, सर्व भारतीयांना एका सुत्रात जोडण्यात व राष्ट्र निर्मितीत महिलांचे फार मोठे योगदान,नवा महाराष्ट्र व स्त्रियांचे योगदान, भारतीय स्त्रीचे योगदान, भारतात परिवर्तन घडवणाऱ्या महिला' या नीती आयोगाच्या पाचव्या वर्षीच्या पुरस्कारांच्या मानकऱ्यांमध्ये महाराष्ट्रातील 11 प्रेरणादायी महिलांचा समावेश निष्कर्ष.

प्रस्तावना:-

स्त्रीच्या अवनतीचा हा काळ काही फार दूरचा नव्हे. अवघा दीड-दोनशे वर्षांपूर्वीचा आहे. अगदी लहानशा अशा पुढच्या कालखंडात आश्चर्यकारक प्रगतीचा टप्पा स्त्रीने गाठला आहे. स्त्रीच्या या कर्तबगारीचे महत्त्व आणि स्त्रियांचे योगदान अनेक पातळ्यांवरचे आहे. अत्यंत प्रतिकूल अशा सामाजिक, कौटुंबिक परिस्थितीला न जुमानता कधी संघर्ष तर कधी समन्वय करीत ज्या स्त्रियांनी विकासाच्या वाटा खुल्या करण्याचा ध्यास घेतला, त्यांच्यामुळे च आज एकविसाव्या शतकातल्या स्त्रियांना राजमार्गावरून चालता येत आहे. त्यांचे धैर्य, त्यांचे शहाणपण, त्यांचा निश्चय, त्यांचे कर्तृत्व आणि त्यांची तळमळ या सर्व गोष्टींचे स्त्रीधन आधुनिक स्त्री ला परंपरेने मिळाले आहे. स्त्रियांचे योगदान हे फार मोठे ठरले आहे. शिक्षणाला खऱ्या अर्थाने सुरुवात झाली असे आपण मानतो, कारण मुंबईत एलफिन्स्टन कॉलेजमधून तयार झालेल्या काही तरुणांनी आणि काही सुधारकांनी उदार इंग्रज अधिकाऱ्यांच्या मदतीने मुलींची पहिली शाळा काढली आणि पाठोपाठ बहुजन समाजातल्या मुलींसाठी पुण्यात जोतिबा फुले यांनी पूर्ण देशी अशी शाळा सुरू केली. या शाळांच्या आगेमागे निघालेल्या लहानमोठ्या शाळांमधून मुली शिकू लागल्या. त्यांचे शिक्षण म्हणजे घराबाहेरच्या खुल्या जगाशी त्यांना होणारा पहिला अद्भुत परिचय होता.

ज्ञानाच्या स्पर्शाने ज्यांच्या व्यक्तित्वाला सुंदर बहर आला अशा स्त्रियांचे दर्शन त्या काळात किती नवलाचे, किती रोमांचित करणारे असेल! रवींद्रनाथ टागोरांसारखा कवी त्या काळातच एका मराठी मुलीच्या दर्शनाने अक्षरश: भारला गेला. तिचे हसणे, तिचे बोलणे, तिचे आत्मविश्वासाने वावरणे सारेच कसे उत्फुल्ल, सुंदर होते. परदेशी शिकण्यासाठी जाणाऱ्या रवींद्रनाथांना तिकडच्या रितीरिवाजांची माहिती व्हावी, इंग्रजी बोलण्याचा सराव व्हावा आणि मुख्य म्हणजे लाजाळूपणा कमी व्हावा म्हणून आत्माराम तर्खड यांच्या घरी काही महिने रवींद्रनाथ राहिले होते. तिथे तरुण रवीला अन्नपूर्णा ॲना भेटली. तर्खडांची ॲना हुशार होती. शिकलेली, बुद्धिमान आणि चतुर होती. तिच्या सहवासात टागोरांच्या प्रतिभेला पंख मिळाले.[1]

आयुष्याच्या अखेरपर्यंत टागोर नलिनीला म्हणजेच ॲनाला आपली कविताप्रेरणा म्हणून आठवत राहिले. बंगालच्या मातीत जन्मलेल्या त्या महान भारतीय कवीच्या कवितांमध्ये अन्नपूर्णेसारख्या मराठी मुलीच्या सुसंस्कृत सहवासाचा दरवळ आहे, ही केवढी अभिमानाची गोष्ट! त्या काळात 'स्पेक्टेटर' सारख्या वृत्तपत्रांमधून ॲनाची काही पत्रे प्रसिद्ध झालेली दिसतात. देशाविषयीच्या अभिमानाने भरलेली, इंग्रजांच्या दुटप्पी धोरणांवर टीका करणारी पत्रे! ॲनाची भाषा, तिचे इंग्रजीवरचे प्रभुत्व, तिचा देशाभिमान आणि तिची बुद्धिमत्ता यांचे दर्शन त्या पत्रांमधून घडते.

रेबेका सीमियन, कार्नेलिया सोराबजी, रखमाबाई दादाजी, आनंदीबाई जोशी, कृष्णाबाई केळवकर, काशीबाई नवले, लक्ष्मीबाई राजवाडे, गंगुबाई खेडकर अशा विविध समाजस्तरांमधून आलेल्या मुली! कुणी प्रचलित रूढी प्रथांविरुद्ध जाऊन लग्ने केली, लग्ने मोडली, शिक्षण घेतले, परदेश प्रवास केले, परदेशात जाऊन वेदान्तावर व्याख्याने दिली. यांचे धाडस मोठे होते. मुलींनी शिकू नये, शिकल्याने वैधव्य येते. घरकामाचे शिक्षण त्यांना पुरेसे आहे अशी समजूत असताना निर्भय आत्मविश्वासाने काहीजणी पुढे झाल्या. भाऊ, वडील, सासरे, नवरे यांच्या

साहाय्याने आणि उत्तेजनाने त्यांनी शिक्षण घेतले. त्या स्वत : तर समृद्ध झाल्याच, पण स्वत : भोवतीच्या समाजासाठी आपल्या शिक्षणाचा उपयोग केला पाहिजे या भावनेने त्यांनी काम केले. कुणी डॉक्टर होऊन दवाखाने उघडले आणि पुरुष डॉक्टरांकडे जाणे नको म्हणून आयुष्य भर दुखणे सोसणाऱ्या किंवा मरण पत्करणाऱ्या स्त्रियांना मोठा दिलासा मिळाला. कुणी शिक्षिकेचा पेशा स्वीकारला आणि मुलींच्या शिक्षणाच्या वाटा प्रशस्त करीत नेल्या. कुणी स्त्रियांच्या अखिल भारतीय स्तरावरच्या संघटना निर्माण करण्यासाठी कष्ट घेतले. सावित्रीबाई फुले, पंडिता रमाबाई, रमाबाई रानडे यांच्यासारख्या स्त्रियांचे काम आज आपल्याला परिचित आहे, पण पंढरपूरला वडिलांच्या नावाने अनाथ बालकाश्रमाचे काम पुढे नेणाऱ्या काशीबाई नवले यांच्यासारख्या सेवाभावी डॉक्टरची आठवण आपल्याला सहसा होत नाही.

उद्दिष्टे:-

- **स्त्रियांच्या योगदानाचे उद्घाटन करणे.**
- **स्त्रियांच्या योगदानाचे संस्मरण करूँन देणे.**
- **भारतीय समाजातील जागृती निर्माण करणे.**
- **महिलांचा त्याग व बालिदान स्पष्ट करणे.**

सर्व भारतीयांना एका सुत्रात जोडण्यात व राष्ट्र निर्मितीत महिलांचे फार मोठे योगदान:-

समकालीन राष्ट्रमाता अहिल्याबाई होळकर यांनी राष्ट्र उभारणीत अन्यायाचा बिमोड करत, समतेची फुंकर घातली होती. तत्कालीन कुप्रथा, परंपरा चालीरीती याला फाटा देत माझ्या राज्यातून चोर आणि दरोडेखोराचे संकट जो दूर करील त्याला मी माझ्या प्राणाहून प्रिय असलेली माझी मुलगी देईन अशी घोषणा केली. बोले तैसा चाले, त्याची वंदावी पाऊले या उक्तीप्रमाणे अहिल्याबाईंनी राष्ट्र निर्माणा बरोबर, स्त्रियांना शिक्षण व माणुसकीचा हक्क मिळवून दिला. राज्यकारभार व्यवस्थेचा जन्मच मुळी प्रजेच्या कल्याणासाठी आहे, प्रजा सुखी तर राष्ट्र सुखी हे तत्व अहिल्यां बाईंनी स्वीकारून कार्य केले. धर्मशाळा, पंचायत राज, रस्ते, पूल, तलाव व विहिरींचे बांधकाम केले. समाजाला व राष्ट्राला प्रगतीकडे नेणाऱ्या अशा माता आज गावोगावी तयार झाल्या पाहिजेत. तेंव्हा च्या महिला रंग माझा वेगळा, तुझी माझी रेशीम गाठ, तुझ्या माझ्या संसाराला आणि काय हवं अशा मालिका पहात बसत नव्हत्या.[2]

मित्रांनो ... झाशीची राणी लक्ष्मीबाई यांनी राष्ट्रनिर्माणासाठी ब्रिटिशांच्या कूटनीतीला विरोध करत ती शत्रूवर तुटून पडली होती. तर अनुताई वाघ यांनी राष्ट्र निर्माण करण्यासाठी स्वतःला झुकून देत बालग्राम शिक्षा केंद्र सुरू केले होते. धरतीच्या लेकरांवर, बोरी बाभळींवर, नद्या शेतांवर, बाया बापड्यांवर, पशु पक्षांवर, लुब्ध होऊन त्यांच्याशी समरस होत जीवनाचे सार साध्या सरळ सोप्या शब्दात मांडणाऱ्या निसर्गकन्या बहिणाबाई चौधरी यांनी माणसाच्या वाईट वर्तणुकीवर प्रहार केला.

नवा महाराष्ट्र व स्त्रियांचे योगदान:-

शिक्षणाच्या प्रारंभकाळात नाना क्षेत्रांत धडाडीने काम करू लागलेल्या अनेक स्त्रियांनी दाखवलेले सामाजिक भान फार मोलाचे होते. स्वतःची प्रगती करून घेत असतानाच इतरांसाठी मदतीचा हात पुढे करण्याची जाणीव प्रकट करणाऱ्या स्त्रियांमध्ये ताराबाई मोडक, गोदावरी परुळेकर, अनुताई वाघ, बाया कर्वे, पार्वतीबाई आठवले, गंगुताई पटवर्धन अशी पुष्कळ नावे घेता येतील. कुणी बालशिक्षणाचे सकस प्रयोग केले, कुणी आदिवासींच्या विकासाचे कार्य केले, कुणी अनाथ, असहाय्य, गरजू स्त्रियांना आधार दिला. तळागाळातल्या समाजाच्या बाजूने उभ्या राहणाऱ्या आणि मूलभूत मानवी हक्कांसाठी लढा देणाऱ्या मेधा पाटकरसारख्या झुंजार कार्यकर्तीपर्यंत या सर्वांच्या कार्यामागच्या निश्चयाचा, समर्पणभावनेचा आणि कणखरपणाचा वारसा येऊन पोचला आहे.

सार्वजनिक जीवनात सर्व क्षेत्रांत आत्मविश्वासाने आणि हिरिरीने पुढे सरसावलेल्या कर्तृत्ववान स्त्रियांनी महाराष्ट्राच्या शैक्षणिक, सामाजिक विकासाला जसा हातभार लावला तसाच सांस्कृतिक विकासालाही लावला आहे. जेव्हा शिकणे हेच बाईसाठी पाप मानले जात होते तेव्हा लिहिणे किंवा गाणे किंवा नाचणे यांचा तर विचारच करता

येणे शक्य नव्हते. केवळ स्त्रियांनाच कलांचे दरवाजे बंद होते असे नव्हे, तर सभ्य पुरुषांनीही गाणे-बजावणे, नाटक करणे निषिद्धच होते. तरीही लोकनिंदेचा स्वीकार करत हळूहळू स्त्रियांनी तीही क्षेत्रे आपल्या कर्तृत्वाने गाजवली.[3]

भारतीय स्त्रीचे योगदान:-

कुटुंबव्यवस्था हे भारताचे बलस्थान आहे. मात्र, ती सुरळीत व सुस्थितीत आहे, असे ठामपणे म्हणता येणार नाही. आजची कुटुंबव्यवस्था विघटनाच्या दिशेने जोराने पाऊल टाकू लागली आहे. भारतातील जवळ जवळ सर्वच क्षेत्रांत सामाजिक जीवनामध्ये कमालीचे औदासिन्य, अनैतिकता, भ्रष्टाचार पहायला मिळतो. आज आपल्याकडेही अनेक कुटुंबांत घटस्फोट, कलह वगैरे होत आहेत. हा व्यक्तिस्वातंत्र्याचा परिणाम असल्याची उथळ प्रतिक्रिया काही मंडळी देत असतात. काही लोक याबाबत स्त्रियांना दोषी धरतात. मात्र, असा दोषारोप करण्याच्या आधी याबाबत भारतीय संस्कृतीचे अवलोकन करायला हवे. आपल्या संस्कृतीमध्ये जे-जे काही चांगले, पवित्र, उदात्त आहे ते सर्व स्त्रियांच्या सहभागाने साध्य झालेले आहे. सांस्कृतिक मूल्यांची जोपासना स्त्रियांनी जास्त प्रमाणात केली आहे; परंतु हे घडत असताना स्त्रियांवर अन्याय झाला आहे. कुटुंब व्यवस्था टिकवण्यासाठी आणि सांस्कृतिक मूल्य-संवर्धनासाठी स्त्रियांनीच मोठ्या प्रमाणावर त्याग केला आहे. याबाबत पुरुषांचा वाटा नगण्य आहे. [4]

स्त्रियांवर जबाबदाऱ्या लादून समाजसंस्कृती संवर्धन करण्याच्या प्रक्रियेत त्यांच्यावर अन्याय झाला आहे. तो त्यांनी सहन केला तरच सांस्कृतिक मूल्ये टिकणार, हे म्हणणे योग्य नाही. स्त्रियांनी अन्याय सहन करण्याचे नाकारले किंवा त्यांनी न्यायाच्या वाटेने जायचे ठरवले तर जी काही सामाजिक व सांस्कृतिक मूल्ये कोलमडून पडतील ती खरी मूल्ये नव्हती, हे आपण मान्य केले पाहिजे. कारण तो समाजाच्या एका घटकाने दुसऱ्या घटकाच्या शोषणातून व गुलामगिरीतून मिळवलेला गैरवाजवी सामाजिक फायदा ठरतो. जी स्त्री सुशिक्षित होईल आणि त्याहून महत्त्वाचे म्हणजे आर्थिक स्वायत्तता मिळवेल, ती अन्यायाचे जोखड फेकूनच देणार हे तर महात्मा फुलेंनी सांगितलेले आहे. जशा जशा स्त्रिया शिकताहेत व आर्थिक स्वायत्तता मिळवत आहेत तिथे तिथे पुरुषी वर्चस्वाचे जोखड फेकले जात आहे. आणि मग पुष्कळदा आपल्याकडेही कुटुंबव्यवस्था मोडून पडताना दिसते; पण याचा दोष आपण स्त्रियांना देणार आहोत का?

'भारतात परिवर्तन घडवणाऱ्या महिला' या नीती आयोगाच्या पाचव्या वर्षीच्या पुरस्कारांच्या मानकऱ्यांमध्ये महाराष्ट्रातील 11 प्रेरणादायी महिलांचा समावेश:-

भारताला 'सशक्त आणि समर्थ' बनवण्याच्या कार्यात, देशातील महिला सातत्याने महत्वाची भूमिका पार पाडत आहेत. या विविध क्षेत्रातील महिलांच्या उल्लेखनीय कामगिरीची दखल घेत, त्यांचा गौरव करण्यासाठी, नीती आयोगाने, भारतात परिवर्तन घडवणाऱ्या महिलांसाठी विशेष पुरस्कार सुरु केले. यंदा, स्वातंत्र्याच्या अमृत महोत्सवानिमित्त, देशभरात सुरु असलेल्या कार्यक्रमांचे औचित्य साधत, या पुरस्कारासाठी देखील 75 कर्तृत्ववांण महिलांची निवड करण्यात आली. या 75 महिलांपैकी 11 पुरस्कार विजेत्या महाराष्ट्रातील आहेत. पुरस्कार विजेत्यांविषयी अधिक माहिती जाणून घेण्यासाठी इथे क्लिक करा

दीपा चौरे, नागपूर, क्रांतिज्योती महिला बचत गट:-

क्रांतिज्योती महिला बचत गटाने देशभरात आपली वेगळी ओळख निर्माण केली आहे. दीपा चौरे यांच्या प्रयत्नांना प्रचंड यश मिळाले आहे. त्यांनी 'सशक्त आणि समर्थ' भारतासाठी महत्वाचे योगदान दिले आहे. त्यांच्या या बचत गटाद्वारे, सध्या नागपूर जिल्ह्यातल्या 350-500 महिलांना रोजगार, उत्पादन निर्मिती, विपणन, विक्री, वित्तपुरवठा आणि प्रशिक्षण सेवांच्या माध्यमातून सुविधा दिल्या जात आहेत.

डॉ अपर्णा हेगडे, मुंबई, अरमान:-

डॉ. अपर्णा हेगडे या अरमान या स्वयंसेवी संस्थेच्या संस्थापक आहेत, ही संस्था एमहेल्थ (mHealth) या अभिनव तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून, भारतातील19 राज्यांमध्ये माता आणि बालमृत्यू तसेच बालकांमधील आजार कमी करण्यासाठी इतर कमी करण्यासाठी विविध स्तरातील, किफायतशीर, स्त्री-पुरुष किंवा इतर कुठलाही भेदभाव

न करता, वेगळ्या धाटणीच्या सेवा देते. त्यांच्या एकात्मिक आणि सर्वंकष दृष्टिकोनामुळे, देशातील अनेक भागात, गरोदर महिला आणि पाच वर्षांखालील मुलांना ही संस्था आरोग्य सेवा पुरवत आहे. तसेच आजाराचे लवकर निदान, योग्य रुग्णालयात उपचारांसाठी पाठवणे, जोखीम असलेल्या आजारांवर उपचार अशा सर्व, कामात त्या आरोग्य कर्मचारी आणि यंत्रणांना देखील मदत करतात. आतापर्यंत ही संस्था, 27 दशलक्ष महिला आणि बालकांपर्यंत पोहोचली आहे. तसेच त्यांनी, 2,29,000 आरोग्य कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षितही केले आहे. येत्या पांच वर्षात देशभरात संस्थेचा विस्तार करण्याचा त्यांचा मानस आहे.

सायली मराठे, आद्या ओरिजिनल्स प्रायव्हेट लिमिटेड, पुणे:-

आद्या हा प्रीमियम, हाताने तयार केलेल्या चांदीच्या दागिन्यांचा ब्रॅंड आहे. विशेष म्हणजे, हे दागिने इतिहास, निसर्ग आणि अमूर्त सौंदर्यावरुन तयार केलेले असतात. सायली मराठे, आद्याच्या संस्थापक असून चांदीचे प्रमाणित दागिने तयार करण्यासाठी त्या कारागिरांची मदत घेतात. त्यांचे दागिने जगभर उपलब्ध असतात. आयआयएम बेंगळुरुमध्ये या संकल्पनेचा जन्म झाला असून हा कॉर्नेल विद्यापीठाच्या समूहाचा हा महाराष्ट्रातला पहिलाच कार्यक्रम आहे. अतिशय उत्तम संशोधन करुन, ते शुद्ध चांदीचे,दर्जेदार दागिने तयार करतात.

सुलज्जा फिरोदिया मोटवानी, पुणे, कायनेटिक एनर्जी अँड पॉवर सोल्यूशन्स:-

सुलज्जा यांनी पाच वर्षांपूर्वी, ई-मोबिलिटी व्हेंचर सुरु केले. ते अशा काळात, जेव्हा, ईव्ही तंत्रज्ञानावर कोणाचाच विश्वास नव्हता. त्यांच्या नेतृत्वाखाली, कायनेटिक ग्रीन ने 100 टक्के स्थानिक स्वरूप घेतले. त्यांनी अत्यंत आधुनिक मात्र, सर्वसामान्यांना परवडण्यजोग्या तीनचाकी ऑटो रिक्षा आणि दुचाकी गाड्या तयार केल्या आहेत. त्यांची ई-ऑटोरिक्षा केवळ, एक लाख रुपये किमतीची आहे, ग्राहकांना कोणतेही अनुदान न घेता, ही रिक्षा विकत घेता येईल, असा विचार त्यामागे आहे. त्यांच्या कंपनीने आतापर्यंत 50,000 इलेक्ट्रिक वाहने तयार केली असून, अनेकांना रोजगार दिला आहे.

मेहा लाहिरी, मुंबई, रेसिटी नेटवर्क प्रा. लि.:-

मेहा लाहिरीचा रेसिटी मधील उद्योजकतेचा प्रवास भारतातील 12 हून अधिक शहरांमध्ये हा केवळ चक्राकार अर्थव्यवस्थेमधील उपाययोजनांद्वारे प्लास्टिक कचऱ्याची आव्हाने सोडवण्यापुरता मर्यादित नसून एक निरोगी कार्यबळ निर्माण करण्याच्या दिशेने लिंगभेद न करता लवचिक संस्कृतीची जोपासना करणारा आहे. रेसिटी औपचारिक आणि अनौपचारिक कचरा कामगारांच्या व्यावसायिकीकरणासाठी अथक प्रयत्न करत आहे. या संस्थेने स्थापनेपासूनच, आरोग्य विभाग आणि वैद्यकीय शिबिरांच्या मदतीने 69% पेक्षा जास्त महिला कचरा कामगारांच्या आयुष्यात बदल घडवला आहे.

कीर्ती पुनिया, मुंबई, ओखाई:-

कीर्तीने ओखाईची स्थापना केली, ज्यात संपूर्ण भारतातील ग्रामीण कारागिरांनी हस्तकलेच्या माध्यमातून तयार केलेले कपडे आणि नित्योपयोगी उत्पादने मांडण्यात आली. थेट ग्राहकांना किरकोळ विक्री करण्यासाठी ओखाई ही भारतातील सर्वात मोठी थेट ग्राहकांपर्यंत पोहोचणारी वस्त्रप्रावरणे आणि नित्योपयोगी उत्पादनांची बाजारपेठ बनली आहे. तिच्या नेतृत्वाखाली आणि मार्गदर्शनाखाली तिने संस्थेतील कारागिरांची संख्या 350 वरून 27,000 वर नेली आहे, केवळ 6 वर्षात 10 पट महसूल मिळवला आहे.

शाहीन मिस्त्री, मुंबई, टीच फॉर इंडिया आणि आकांक्षा फाउंडेशन :-

शाहीनने 2008 मध्ये भारतातील शैक्षणिक असमानता संपवण्यासाठी कटिबद्ध नेत्यांची चळवळ उभारून संपूर्ण भारतातील सर्व मुलांना उत्कृष्ट शिक्षण देण्याच्या धाडसी दृष्टीने टीच फॉर इंडियाची स्थापना केली. आज, टीच फॉर इंडिया आठ शहरांमधील 900 हून अधिक फेलो आणि 250 कर्मचारी सदस्यांच्या थेट कार्याद्वारे 32,000 मुलांना घडवते आणि संस्थेने 9,100 पेक्षा जास्त माजी विद्यार्थी घडवले आहेत.

प्रेमा गोपालन, पुणे, स्वयं शिक्षण प्रयोग:-

प्रेमा गोपालन यांनी महाराष्ट्र, केरळ, बिहार आणि ओडीशा राज्यांमध्ये तळागाळातील महिलांचा समूह आणि समुदायांना सक्षम करण्यासाठी स्वयं शिक्षण प्रयोगची स्थापना केली. त्यांच्या कार्याने 300,000 हून अधिक ग्रामीण महिलांना उद्योजक आणि चेंज मेकर म्हणून सक्षम केले आहे.

चेतना गाला सिन्हा, मुंबई, माणदेशी महिला सहकारी बँक:-

चेतना या माणदेशी महिला सहकारी बँकेशी संबंधित सामाजिक कार्यकर्त्या आहेत. भारतातील ग्रामीण महिला सूक्ष्म-उद्योजकांसाठी युनिट ट्रस्ट ऑफ इंडियाच्या भागीदारीत पहिला महिला निवृत्तीवेतन निधी स्थापन करण्यात त्यांचे योगदान महत्त्वपूर्ण ठरले आहे.

बँकेने आठवडी बाजारात ग्रामीण महिलांसाठी पहिले कॅश क्रेडिट उत्पादन देखील सुरू केले आहे.

त्रिशला सुराणा, मुंबई, कलर मी मॅड प्रा. लि.:-

त्रिशला, युवर फूट डॉक्टरच्या व्यवस्थापकीय संचालिका यांनी सपाट पाय आणि पायाशी संबंधित इतर वेदनांमुळे त्रस्त लोकसंख्येसाठी चलनवलन आणि वेदनामुक्त जीवनाचा खरोखर महत्त्वाचा मुद्दा हाताळला आहे. हे एक स्टार्ट-अप आहे जे तुमच्या पायांची काळजी घेते आणि नवोन्मेष, तंत्रज्ञान आणि मानवी स्पर्श वापरून पायांची काळजी घेण्यावर लक्ष केंद्रित करते. याने हजारो ग्राहकांना वेदना कमी करणारी पादत्राणे आणि इनसोल्स वितरीत करून, पृष्ठभाग आणि त्यांच्या पायाच्या स्थितीनुसार लाभ दिला आहे.

शांती राघवन, मुंबई, इनेबल इंडिया :-

इनेबल इंडिया (EI) ही ना-नफा ना तोटा तत्त्वावरील संस्था शांती राघवन यांनी सुरू केली. ते गेल्या 2 दशकांपासून प्रत्यक्ष काम करत आहेत आणि हजारो दिव्यांगांना (पीडब्ल्यूडी) लाभ देत आहेत. त्यांचा दृष्टिकोन म्हणजे एक असे जग आहे जिथे दिव्यांग व्यक्ती करदाते, सक्रिय नागरिक आणि राष्ट्रउभारणी करणारे असतात. अर्थव्यवस्थेवर आणि समाजावर सकारात्मक प्रभाव टाकून लाखो दिव्यांगांना सन्माननीय जीवन मिळावे यासाठी इनेबल इंडिया एक शाश्वत उपजीविका परिसंस्था तयार करण्याच्या मोहिमेवर आहे.[5]

निष्कर्ष:-

स्वातंत्र्योत्तर काळात अनेक सामाजिक प्रश्नांवर आंदोलने झाली. देशात लोकशाही बळकटीकरणाच्या प्रक्रियेचा तो भाग होता. लोकांच्या सजगतेचा तो भक्कम परावा होता. त्यातील सगळ्यांचा समावेश या सदरात करता येणार नाही, परंतु काळाचा एक पट नक्कीच मांडता येईल. स्वातंत्र्यानंतरचं सर्वात मोठं लोकशाहीवादी आंदोलन म्हणजे संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ. भाई वैद्य सांगत होते, "संयुक्त महाराष्ट्राची मागणीच मुळी लोकशाहीसाठी होती. एकभाषी राज्य असेल तर शासन आणि जनता यातील अंतर कमी होऊन लोकसहभागाची शक्यता वाढते. या हेतूने भाषावार प्रांतरचनेची संकल्पना आधीच मांडली गेली होती. परंतु मराठी भाषकांवर संकुचितपणाचे आरोप केले गेले. मुंबई महाराष्ट्राला न देता द्विभाषिक राज्य म्हणून घोषित केलं गेलं. यामुळे मराठी भाषक कामगार आणि मध्यम वर्गात असंतोष पसरला."

आजच्या सुशिक्षित आणि आधुनिक महिलांनी त्यांचे प्रतिबंध आणि भीती दूर केली आहे. त्यांनी जगाला हे दाखवन दिले आहे की ते वैयक्तिक आणि व्यावसायिक क्षेत्रात स्पर्धेत सक्षम आहेत. ते गृहपाठकार तसेच व्यावसायिक, शैक्षणिक, नोकरशाही आणि राजकारणी दोघेही यशस्वी आहेत. पुरुषांनी स्त्रियांच्या सामर्थ्याची जाणीव केली पाहिजे आणि स्त्रियांनादेखील त्यांच्या शक्तीबद्दल, आपल्या कुटुंबासाठी आणि आपल्या राष्ट्रासाठी काय करावे लागेल हेदेखील तिने जाणले पाहिजे. ते राष्ट्र उभारणीचे बिल्डिंग ब्लॉक्स आहेत. मार्टिन ल्यूथर किंग या शब्दात सांगायचे तर, आईचे स्थान तिच्या घरात आहे, परंतु तिने हे देखील निश्चित केले पाहिजे, ती त्या घराच्या बाहेर क्रुसेड्ससाठी मदत करेल आणि तिची मुले ज्या देशात राहतील त्या देशाला सक्रियपणे तयार करतील. देशाचे भवितव्य घडविण्यात महत्त्वाची भूमिका आणि तिच्या भूमिकेची ओळख आणि आदर केला पाहिजे.

संदर्भ:-

1. **कालनिर्णय, आधुनिक स्त्री-कर्तृत्वाचा आलेख – अरुणा ढेरे** March 7, 2017 **स्त्रियांचे योगदान.**
2. प्रा. डॉ. सखाराम वाघमारे, सर्व भारतीयांना एका सुत्रात जोडण्यात व राष्ट्र निर्मितीत महिलांचे फार मोठे योगदान, https://justaaj.com/news/senior-journalist-ashokdada--kamble.
3. **कालनिर्णय, आधुनिक स्त्री-कर्तृत्वाचा आलेख – अरुणा ढेरे** March 7, 2017 **स्त्रियांचे योगदान.**
4. **भारतीय स्त्रीचे योगदान, महाराष्ट्र टाइम्स.कॉम |** Updated: 17 Jun 2019.
5. देशाच्या स्वातंत्र्याच्या 75 व्या वर्षानिमित्त 75 महिलांचा गौरव,Posted On: 23 MAR 2022 8:53PM by PIB Mumbai

संकल्पना चित्रण पध्दतीने मध्ययुगीन भारतातील कर्तबगार महिलांचे कार्य अभ्यासणे

श्रीमती वर्षा किरण सरोदे

प्रस्तावना :-

इतिहास विषयाच्या अध्यापनात कालानुक्रमे प्राचीन, मध्ययुगीन आणि आधुणिक असे इतिहासाचे प्रामुख्याने तीन महत्त्वाचे कालखंड आहेत. मध्ययुगीन कालखंड हा भारताच्या दृष्टीने विचार केल्यास १७ व्या शतकापर्यंत मानला जातो. या कालखंडात परकीय सत्तांच्या आक्रमणांमुळे भारतातील परिस्थिती अतिशय बिकट होती. औद्योगिक क्रांती शैक्षणिक व सामाजिक क्रांतीपासून आपला देश दूर होता. या कालखंडातही काही कर्तबगार महिलांनी आपली कारकिर्द गाजविल्याचे पहावयास मिळते.

कुटुंब, समाज, राष्ट्र, जग या सर्व ठिकाणी घडणाऱ्या घडामोडींचा केंद्र बिंदू कोण तर प्रत्येक व्यक्ती. व्यक्ती केंद्रस्थानी ठेवून किंवा केंद्रबिंदू मानून सर्व अनुषंगिक बाबी ठरवल्या अथवा केल्या जातात. त्यामुळे प्रत्येक व्यक्तीच्या भोवती समाजाचा विकास तसेच राष्ट्र व जागतिक स्तरावर सुद्धा क्षमतांनुरुप एकंदरीत विकासाची बांधणी व त्यावर आधारित मानवजातीचा विकास ही एकत्रित गुंफलेली शृंखला आहे. याठिकाणी सर्व घटकांचा विचार करणे अनिवार्य ठरते. त्याच बरोबर हा विचार स्वतंत्रपणे केला जाणे अनिवार्य ठरते. स्त्री-पुरुष व इतर अशा प्रत्येक स्वतंत्र व्यक्तींमध्ये स्वतःच्या अशा अंगभूत क्षमता आहेत. त्याच्या विकासासाठी पोषक वातावरणाची आवश्यकता असते. काही वेळेस प्रतिकूल परिस्थितीतही केवळ अंगी असलेल्या क्षमता, दृढनिश्चय, जिद्द, चिकाटी इत्यादी गुणांच्या जोरावर ही व्यक्ती स्वतःला हव्या असलेल्या बाबी पूर्णत्वास नेवू शकते. मध्ययुगीन कालखंडात ही स्त्रियांच्या बाबतीत समाजात, परिसरात असणाऱ्या प्रतिकूल परिस्थितीवर मात करत अनेक कर्तबगार महिलांनी आपले कार्य अनेकांना प्रेरणादायी ठरेल, अशारीतीने पार पाडल्याचे आढळते.

मध्ययुगीन भारतातील कर्तबगार महिलांचे कार्य हा घटक उच्च प्राथमिक स्तरावर इ. सातवीच्या पाठ्य पुस्तकात त्याच प्रमाणे इ. १२ वीच्या उच्चमाध्यमिक अशा दोन स्तरांवर विद्यार्थी अभ्यासतात. हा घटक प्रभावीपणे विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहचवण्यासाठी संकल्पना चित्रण पद्धतीचा वापर करणे व ज्या योगे प्रत्येक विद्यार्थी यामध्ये प्रत्यक्ष कृती द्वारे अध्ययन अनुभव घेऊ शकतील. भारताने नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० स्वीकारले आहे. या धोरणातील गरजा लक्षात घेतल्यास २१व्या शतकाची कौशल्ये ही संकल्पना चित्र निर्मिती पद्धतीद्वारे विकसित करता येतील.

विचार प्रक्रियेचा मूळ आधार म्हणजे संकल्पना उदा – मध्ययुगीन कालखंड कर्तृत्ववान स्त्रियांचे कार्य. प्रत्येक संकल्पनाही विद्यार्थी वय, परिपक्वता व पूर्वज्ञान यांच्या आधारे समजून घेत असतात. उदा. जन्मलेले बालक प्रारंभी आई व अन्य स्त्री यांतील फरक जाणत नाही. परंतू, कालांतराने त्याची' आई' ची संकल्पना तयार होते व ते 'आई' व 'अन्यस्त्री' यातील फरक जाणू शकते. त्याप्रमाणे विषयाच्या आशयात असणाऱ्या विविध संकल्पना विदयार्थ्यांना ज्ञात होणे आवश्यक असते.

पद्धती : प्रायोगिक पद्धती

संकल्पना चित्रण पद्धतीद्वारे विविध क्षमतांचे विकसनकरणे शक्य आहे.

(स्त्रोत : https://www.writedesignonline.com/organizers/)

मध्ययुगीन काळातील कर्तबगार स्त्रिया, त्यांनी गाजवलेले कर्तृत्व, त्यांच्या अंगी असणारे गुण, त्यांच्या समोरील परिस्थिती, त्यांची कारणे व त्यांच्या कार्याद्वारे साध्य झालेला परिणाम, स्त्रियांचे कार्य असे अनेक उपघटक, त्यातील संकल्पना, संबोध स्पष्टता, मूल्यमापन, ज्ञानाचे दृढीकरण इत्यादी बाबी संकल्पना चित्र निर्मिती पद्धतीद्वारे आपणास साध्य करता येईल.

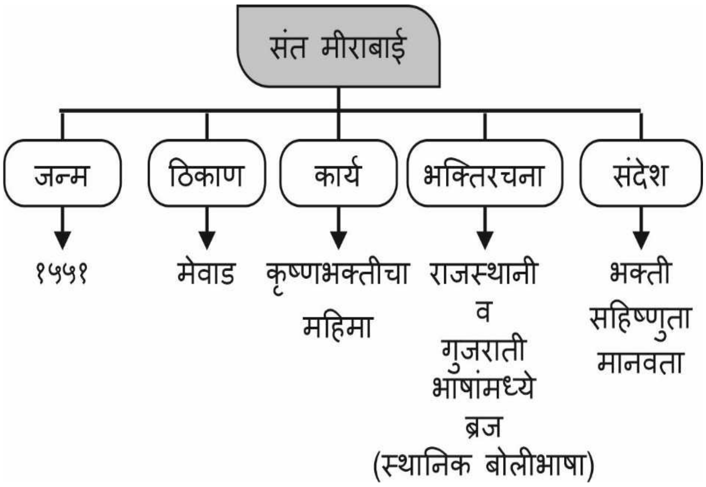

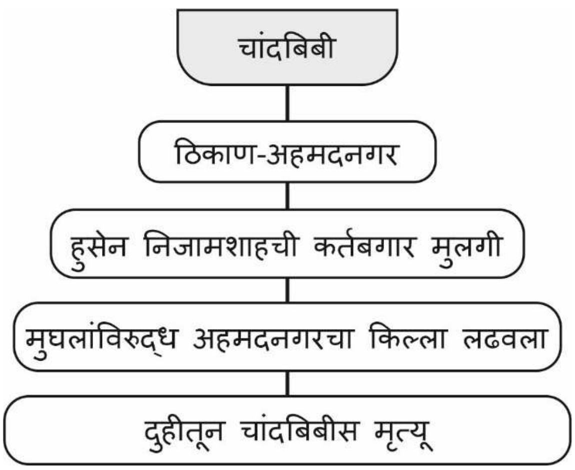

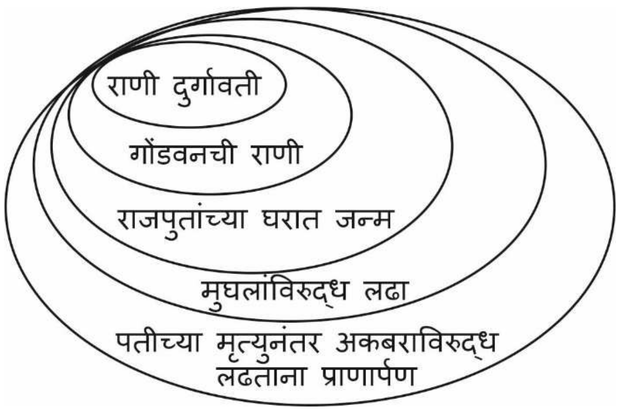

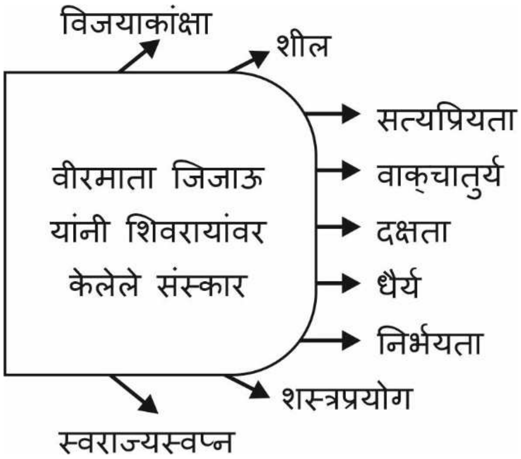

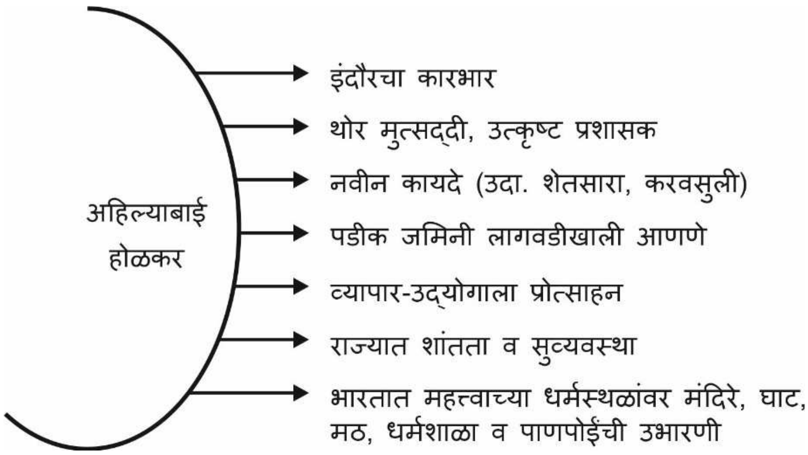

संकल्पना चित्रनिर्मिती:

मध्ययुगातील भारतातील कर्तबगार स्त्रियांचे कार्य विविध संकल्पना चित्रांच्या सहाय्याने विद्यार्थी अध्ययन करु शकतील. यासाठी इतिहास विषयाची उद्दिष्टे लक्षात घेणे, घटक – उपघटकांची निवडकरणे, महत्त्वाच्या संकल्पना निश्चितकरणे, वाचन साहित्य, लेखन केलेल्या महत्त्वाच्या नोंदी, पाठ्य पुस्तके इ. च्या आधारे संकल्पना चित्रपूर्ती करणे, संकल्पनेची विविध उपांगे / भाग / घटक यांचा एकमेकांशी सहसंबंध राहील याची दक्षता घेणे. संकल्पना चित्राच्या प्रत्येक भागाचा विस्तार 'वभागांसाठी योग्य उदाहरणांची करणे, संकल्पना चित्रातील उपघटक यादी तयार करणे, यासर्व प्रक्रियांच्या आधारे संकल्पना चित्र अंतिम करणे.

- संकल्पना चित्र निर्मिती**द्वारे** साध्य होणाऱ्या अध्ययन प्रक्रिया

कौर आणि गाखर यांनी २०१४ साली ९६ Learning and Teaching Model अध्ययनासाठी सुचविले यामध्ये सुचवलेल्या सर्व प्रक्रिया संकल्पना चित्र निर्मिती पध्दती द्वारे अध्ययन केल्यास साध्य होतात. त्या अध्ययन प्रक्रिया पुढील प्रमाणे :

(१) काढून घेणे (Elicit) – संकल्पने विषयी पूर्वज्ञान जाणून घेणे, विदया- र्थ्याचे स्वमत जाणून घेणे. त्याघटक – उपघटका विषयी विचार . काढून घेणे यासाठी संकल्पना चित्र निर्मितीचा वापर करता येईल.

(२) गुंतणे (Engage) – विदयार्थ्यांना घटकाच्या अध्ययना दरम्यान उजळणी, सराव, मूल्यमापन, पूर्वज्ञान जागृती, प्रत्यक्ष अध्ययन यासर्व प्रक्रियेतील टप्यावर क्रियाशील ठेवणे विचारांची व क्रियेची गुंतवणूक होगे, व या प्रक्रियेद्वारे कृती युक्त आणि समजपूर्वक अध्ययन प्रक्रिया घडवून आणणे. संकल्पना चित्रण पध्दतीच्या वापराने साध्य होईल.

(३) स्पष्टकरणे (Explain) – संकल्पना विविध मुद्द्यांच्या आधारे स्पष्ट करणे. संकल्पना स्वतःच्या शब्दांत व चित्राकृतीच्या सहाय्याने मांडणे, संकल्पना चित्रण पद्धतीमुळे अध्ययन प्रक्रियेत ज्ञान, आकलन, उपयोजन, कौशल्य, अभिरुची या अध्ययनातील बोधात्मक प्रक्रियांचा विकास होणे शक्य आहे.

(४) अन्वेषण (Explore) – एखादया संकल्पनेची उपांगे शोधणे, त्यातील उपघटक, उपमुद्दे विदयार्थ्यांकडून जाणून घेणे, विदयार्थ्यांच्या विचाराला चालना देणे. इतिहास विषयातील घटने मागील कारणे, झालेले परिणाम जाणून घेणे, का ? कसे ? या उत्तरांचा शोध घेणे.

(५) विस्तार (Elaborate) – संकल्पनेचा विस्तार करणे यासाठी संकल्पना चित्रांच्या विविध प्रकारांचा उपयोग करणे. उदा- वंशवृक्ष, mind map, संकल्पनेतील विविध अंगे, उपांगे, उदाहरणे स्पष्टकरणे संकल्पना चित्रणाच्या मदतीने विद्यार्थी सूक्ष्माकडून – स्थूलाकडे या अध्ययन सूत्रा प्रमाणे सहजपणे अध्ययन करतील.

(६) वाढवणे (Extend) – संकल्पनेची व्यापकता स्पष्ट होणे, भविष्यकालीन परिणामांचा अंदाज बांधणे, प्राप्त परिस्थितीचे मूल्यमापन करणे. एका दृष्टीक्षेपात संपूर्ण मध्यवर्ती संकल्पनेतील घटक, कारणे, परिणाम, तत्कालिन परिस्थिती, उदाहरणे एका संकल्पना चित्रणाच्या सहाय्याने शक्य आहे.

(७) मूल्यमापन (Evaluate) – अध्ययनातील पूर्व ज्ञान तपासणे, अध्ययना दरम्यान पूरक उदाहरणे जाणून घेणे, तार्किक विचार, स्वमत व्यक्त करणे, संकल्पनेच्या विविध बाजू जाणून घेणे, प्राप्त ज्ञानाचे सादरीकरण विविध पद्धतीने व्यक्त करणे अथवा मांडणे, स्वाध्याय या अध्ययनातील सातत्य पूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाची प्रक्रिया संकल्पना चित्रण पद्धतीने साध्य करणे शक्य आहे.

(८) अंतर मनातील विचार (Echo): विदयार्थ्यांना माहित असलेल्या ज्ञात गोष्टींकडून ज्ञान मिळवण्याच्या मार्गाकडे घेवून जाणे, विद्यार्थ्यांना नवनिर्मिती प्रक्रियेला चालना देणे, स्वतःला व्यक्त होण्यासाठी संधी उपलब्ध करून देणे. या प्रक्रिये द्वारे स्व-विचार, स्व-मत व्यक्त होणे तसेच विकसित होणे अपेक्षित आहे.

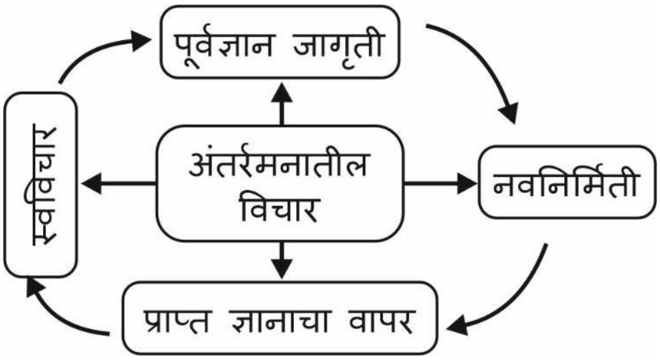

(९) इ- संसाधनांद्वारे शोधणे (E-search) - ई- साधनांच्या वापराने अधिक माहिती गोळा करणे, प्राप्त माहिती संकल्पना चित्रण पद्धतीने मांडणी करणे, ई-साधनांद्वारे संकल्पना चित्र सादरीकरणाच्या विविध पद्धती जाणून घेणे. ई-साधनांचा वापर अध्ययनासाठी करणे शक्य आहे.

- संकल्पना चित्राद्वारे परिणामकारक अध्ययन प्रक्रिया :

संकल्पना चित्रातील चित्राकृतीमुळे संबोध लवकर समजणे, विद्यार्थ्यांना घटक, एक व्यक्ती, प्रसंग, इत्यादींशी असलेले संकल्पनेतील समाविष्ट सर्व सहसंबंध शोधता येतात. उजवा व डावा मेंदू या दोहोंचा ही योग्य रित्या वापर करता येणे, पुन्हा शोधणे, स्मरणात ठेवणे, संकल्पनेचे स्वरूप लवकर समजणे, एखादया संकल्पनेचे विश्लेषण, संश्लेषण, माहिती मधील एकात्मिकरण करणे, विषयाकडे नाविन्य पूर्णतेने 'बघण्याचा दृष्टिकोन विकसित होणे, स्वयं मूल्यमापन, गृहितके तपासणे इत्यादी महत्त्वाच्या अध्ययन प्रक्रियेतील बाबी साध्य होणे शक्य होते.

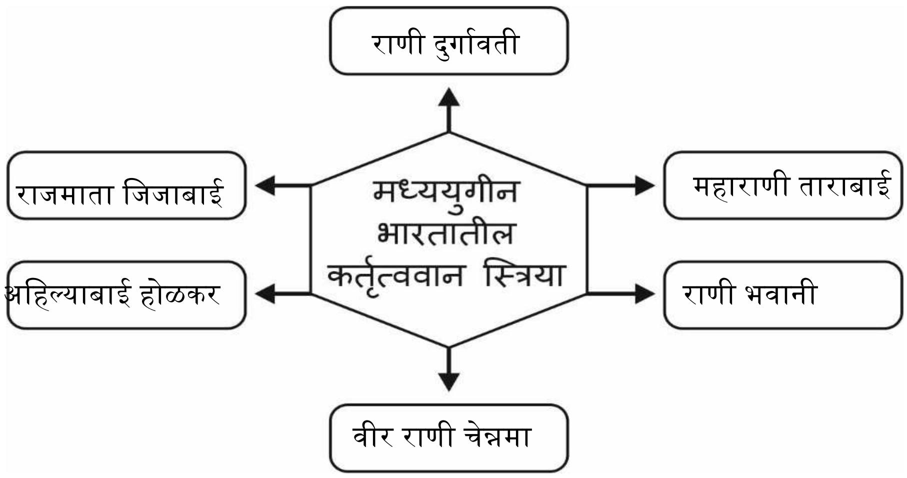

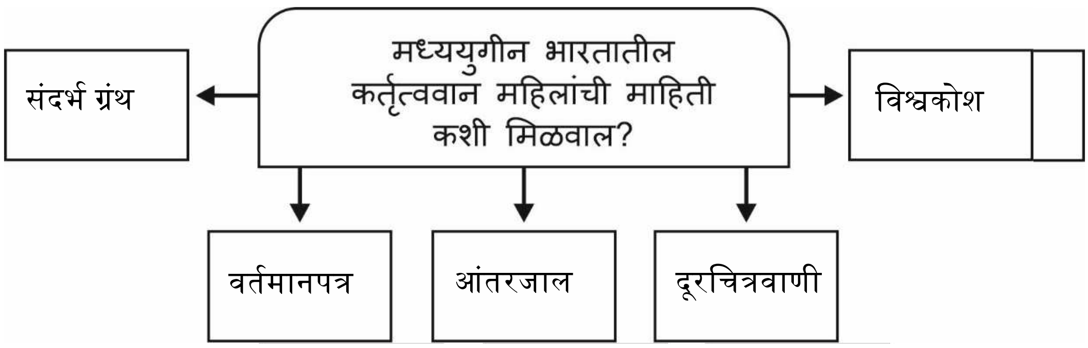

प्रोयोगिक पध्दतीद्वारे इ. ७ वी च्या एकल गटावर संकल्पनाचित्रण पद्धतीच्या वापराद्वारे मध्ययुगीन कालखंडातील कर्तबगार महिलांचे कार्य अभ्यासता येईल.

संदर्भ :-

१) पांगे माधुरी (अनुवादित), (प्रथम आवृत्ती २०१८)भारताची स्त्री रत्ने, संपादन उजगरे उमेश,महासंचालक, प्रकाशन विभाग, माहिती आणि प्रसारण मंत्रालय, भारत सरकार, सूचना भवन,नवी दिल्ली.

२) हेप्रस प्रतिभा, (२०१२), भारतातील कर्तृत्ववान स्त्रिया, चरित्र,साकेतप्रकाशन,औरंगाबाद

३) दुनाखे, अरविंद (२००२) इतिहासाचे अध्यापन, नूतन प्रकाशन, पुणे ३०

४) तापकीर दत्तात्रेय, तापकीर निर्मला, लोंढे गौतम (एप्रिल २०११), अध्ययन-अध्यापनप्रक्रिया,संघमित्रा प्रकाशन, मिरज.

प्राचीन भारतातील महिलांची स्थिती व कार्य

संशोधक

पल्लवी दिनकर जमधाडे

मराठी भाषा व वाङ्मय विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.

प्रस्तावना :

भारतीय समाज व्यवस्थेमध्ये महिलांचे महत्त्वाचे स्थान असून महिलांना समाजात आज बरोबरीचा दर्जा आणि स्थान दिले जाते. परंतु महिलांना समाजात स्थान व दर्जा मिळवण्यासाठी अनेक संघर्षातून जावे लागले आहे. प्राचीन काळापासून भारतीय समाजात समाजव्यवस्थेतचा मूळ पाया असलेली स्त्री समाजात वावरत असताना सक्रीय असूनही सर्व कालखंडात तिला समाजापासून दूर ठेवलेले दिसून येते. भारतीय स्त्रीचा सामाजिक दर्जा व स्थान ठरविण्यासाठी ज्या सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक घटकांचा प्रभाव स्त्री जीवनावर पडलेला होता त्यामुळे भारतीय समाजात महिलांच्या सामाजिक दर्जा बद्दल विरोधाभास दिसून येतो. एका बाजूला भारतीय समाजात स्त्रीला देवीचा दर्जा देऊन तिची पूजा – अर्चना केली जाते, तर दुसऱ्या बाजूला प्रचंड दुय्यम वागणूक देऊन तिचे शोषण केले जाते. हा खूप मोठा विरोधाभास बघायला मिळतो. काळानुसार स्त्रीचे भारतीय समाजातील स्थान वेळोवेळी बदलले दिसते.

ज्या समाजात स्त्रीचा दर्जा सांभाळला जातो, त्या समाजाची प्रगती ही जलद गतीने होत असते. समाजाची प्रगती अथवा अधोगती, विकसित पणा अथवा मागासलेपणा हा मुख्यत: त्या समाजातील स्त्रियांना दिल्या जाणाऱ्या वागणूकीवर अर्थात सामाजिक दर्जावर अवलंबून असतो.[1] असे समाजशास्त्रज्ञ हर्बट स्पेन्सर म्हणतात. तर हा दर्जा स्त्रियांना कुटुंबात व समाजात किती प्रमाणात हक्क आणि सत्ता दिली जाते यावर स्त्रियांचा दर्जा अवलंबून असतो. असे 'सण्डे' याचे मत आहे. भारतीय समाजातील स्त्रियांकडे बघण्याचा दृष्टिकोन काळानुसार बदलत गेलेला आहे हे आपल्या लक्षात येईल. कोणत्याही कालखंडात भारतीय स्त्रीला मिळालेला दर्जा हा पुरूषांच्या तुलनेत दुय्यम व कनिष्ठच आहे. यासाठीच अनेक अभ्यासकांनी, विचारवंतांनी स्त्रियांच्या सामाजिक दर्जाच्या अभ्यासाला महत्व दिले आहे. प्राचीन काळातील स्त्रियांचा अभ्यास केला असता डॉ. अळतेकर ए. एस. म्हणतात, "प्राचीन काळात स्त्रियांना पुरूषाच्या बरोबरीने स्थान होते. कारण तत्कालीन समाज हा सुसंस्कृत स्वरूपाचा पाहावयास मिळतो.

प्राचीन काळातील स्त्री जीवन :

आर्यांच्या येण्यापूर्वीच्या कालखंडामध्ये विशेषत: ताम्राश्मयुगीन कालखंडाचा अभ्यास केला असता असे लक्षात येते की, या कालखंडात स्त्रियांना सामाजिक जीवनामध्ये स्वतंत्र स्थान होते, मानव प्रतिष्ठा होती. प्राचीन काळात अर्थव्यवस्था विकसित नसल्यामुळे स्त्रियांच्या आर्थिक स्वातंत्र्याचा फारसा प्रश्न ऐरणीवर आला नाही. त्याच बरोबर एकत्र कुटुंबपद्धतीचे फायदे – तोटे स्त्रियांना मिळत असत. आर्यांच्या आगमनापूर्वी काही समाजामध्ये मातृसत्ताक कुटुंबपद्धती होती. सिंधू पासून नाईल नदी पर्यंतचा संपूर्ण प्रदेश एकेकाळी मातृसत्ताक समाज व्यवस्थेखाली होता. हा डॉ. मार्गलचा निष्कर्ष आता सर्व सामान्य झालेला आहे. मानवी संस्कृतीच्या या प्रारंभिक कालखंडामध्ये स्त्रियांमध्ये अपत्य निर्मितीचे काही अलौकिक सामर्थ्य आहे असे त्याकाळी पुरूषांना वाटत असे. त्याबरोबरच शेतीचा शोध ही स्त्रीनेच लावला. परंतु नांगराची शेती सुरू झाल्यानंतर स्त्रीचे महत्व हळू-हळू कमी होऊ लागले.

वैदिक कालखंडातील स्त्री जीवन :

वैदिक काळाचे दोन भाग पडतात. 1. पूर्व वैदिक कालखंड 2. उत्तर वैदिक कालखंड यापैकी पूर्व वैदिक कालखंडामध्ये स्त्रियांची रूढीगत स्थिती आणि दर्जा हा अतिशय उत्तम होता. अपत्य संगोपन आणि गृहकत्येही स्त्रियांची मुख्य कर्तव्य होती. स्त्री म्हणजे घराचे सर्वस्व असे विश्वमित्र सांगतात. पती बरोबर स्त्री ही घराची मालकीन असण्या बरोबरच स्त्रीचा सण, उत्सव, धार्मिक कार्यात सहभाग होता. ऋग्वेदातील काही ऋचांची निर्मिती स्त्रियांनी केली होती. पूर्व वैदिक कालखंडामध्ये पडदा पद्धती, सतीचाल या सारख्या प्रथा अस्तित्वात नव्हत्या. सर्वच क्षेत्रात स्त्रियांना पुरूषा प्रमाणे वावर होता. शिवाय या युगात बालविवाह, जरठविवाह, हुंडापद्धती इ. प्रथा प्रचलित नव्हत्या, आंतरजातीय विवाहाचा उल्लेख येतो. या बरोबरच राजकीय कार्यामध्येही स्त्रीया सक्रीय होत्या. सभा व समिती मध्ये स्त्रियांचा सहभाग दिसून येतो.

उत्तर वैदिक कालखंड :

वैदिक काळात समाज स्त्रियांच्या बाबतीत उदार होता असे म्हटले जाते. मात्र उत्तर वैदिक कालखंडामध्ये स्त्रियांच्या रूढीगत चालत आलेल्या दर्जाला व्यापक प्रमाणात ग्रहण लागले. पूर्व वैदिक कालखंडाच्या तुलनेत उत्तर वैदिक काळात स्त्रियांचे स्थान खालावले. अपत्य संगोपन व गृहकृत्ये ही स्त्रियांची प्रमुख कर्तव्य मानली जाऊ लागली. मुलीचा विवाह ही पित्याची जबाबदारी मानली जाऊ लागली. पूर्वीची स्वयंवराची प्रथा राजघराण्या पुरतीच मर्यादित राहिली. विधवांना पुनर्विवाह नाकारण्या बरोबरच विवाह संस्थेतील सर्वच अधिकार हिरावून घेण्यात आले. बहुपत्नीत्वाची पद्धत रूढ झाली. शिवाय सतीची प्रथा उदयास आली. पडदा पद्धती नियोगपद्धती या सारख्या पद्धती ज्या स्त्रियांच्या अस्तित्वाला गौण रूप प्रदान करतात त्या विकसित झाल्या. सार्वजनिक उत्सव समारंभामध्ये स्त्रियांचा मुक्त सहभाग हिरावून घेण्या बरोबरच स्त्रियांचा मालमत्तेचा अधिकार काढून घेतला गेला.

स्त्री ही बाल्यावस्थेत पित्याच्या छत्राखाली, तारुण्यात पतीच्या प्रभावाखाली व वृद्धावस्थेत पुत्राच्या ताब्यात असते. स्त्री ही पुरूषाची खाजगी मालमत्ता आहे अशी सामाजिक धारणा निर्माण करण्यात आली. मनुस्मृती सारख्या ग्रंथाने तर स्त्रियांना नरकाचे प्रवेद्वार ठरवून अतिशय घृणास्पद वागणूक दिली.

'न स्त्री स्वातंत्र्य मव अर्हती' हाच उत्तर वैदिक कालीन स्त्री जीवनाचा घटक ठरला होता.

स्त्री शिक्षण :

वैदिक कालखंडात वेदाभ्यासा पासून भारतीय शिक्षण पद्धतीचा उगम झाला आणि बौद्ध विद्यापीठांनी तिचा विकास घडविला. उपनयन विधी करून मुलींना मुलां प्रमाणे उपनयन करून गुरू आश्रमात शिक्षणासाठी पाठवले जाई. याकाळात स्त्रिया सुशिक्षित होत्या.[3] त्यांना विद्याभ्यासाचे स्वातंत्र्य असल्यामुळे उपनयन संस्कार झाल्यानंतर अनेक विद्यार्थिनींसाठी स्वतंत्र्य छात्रीशाला होत्या. अध्ययन करणाऱ्या स्त्री छात्रांचे 'सद्योवधू' व 'ब्रम्हवादिनी' असे दोन प्रकार पहायला मिळतात. वेद काळापासून आर्य काळापर्यंत अनेक स्त्री विदुषी भारतात निर्माण झाल्या.[4] लोपामुद्रा हिने ऋग्वेदाच्या ऋचांची निर्मिती केली. घोषाया स्त्रीने दोन अध्ययांचे लेखन केले. गार्गी व याज्ञवक्यची पत्नी मैत्रेयी या ऋषी कन्या उपनिषदाच्या तत्वावर चर्चा करीत असत. महान विदुषी गार्गीन व रत्नामधील एक रत्न होती. महाराज मिथीला नरेश यांच्या दरबारात तिने वेदाच्या रचने बरोबरच 'गार्गी संहिता' नावाचे पुस्तक लिहिले आहे. मात्र ऋग्वेद काळात मुलीवर होणारा उपनयन संस्कार बंद झाला आणि स्त्रियांच्या शिक्षणाकडे दुर्लक्ष होत गेले.

विवाह् पद्धती :

विवाह् हा एक महत्वपूर्ण धार्मिक व सामाजिक संस्कार प्राचीन कालखंडामध्ये उदयास आला. वैदिक कालखंडामध्ये विवाहाचे वय 16 ते 17 वर्षे होते. पती निवडीचे स्वातंत्र्यही स्त्रीला होते. विवाहाचा व स्त्रियांच्या स्थिती व दर्जाचा खूप चांगला विचार पूर्व वैदिक युगाने घालून दिला आहे. त्याच सहधर्मचारिणी, अर्धांगिणी पतीच्या घरावर संयुक्त अधिकार, धार्मिक कर्तव्यात साथ. मात्र उत्तरोत्तर स्त्रियांचे स्थान ढासळू लागले. धर्मग्रंथ, स्मृतिग्रंथ, सुत्रग्रंथ इत्यादीं मध्ये प्राचीन काळात आठ विवाह् पद्धती प्रचलित झाल्या. ब्राम्हविवाह, दैव विवाह, आर्ष विवाह, प्रजापत्य विवाह, असूर विवाह, गांधर्व विवाह, राक्षस विवाह, पिशाश्च विवाह् इत्यादी सतीची पद्धती अस्तित्वात नव्हती. त्यामुळे वशिष्ठ धर्मशास्त्रा नुसार काही प्रसंगी स्त्रीला पुनर्विवाहाची मान्यता देण्यात आली होती. थोडक्यात प्राचीन कालखंडात विवाह् पद्धती पवित्र धार्मिक विधी म्हणून सुरूवात झाली. तरीही निषिध्द स्त्री विघातक विवाह प्रकारचीच संख्या वाढत गेली. काळानुसार त्यापैकी धर्म समाज मान्यताही मिळत गेली. यावरून प्राचीन विवाह् पद्धती स्त्रियांना उच्च कनिष्ठतेचा अंतिम दर्जा प्राप्त करून देणारी होती. असा निष्कर्ष काढता येतो.

निष्कर्ष :

एकूणच वैदिक कालखंडात स्त्रियांची स्थिती चांगली असून समाजातील तिचे स्थान पुरूषांच्या बरोबरीनेच होते. स्त्रीला गृहाची स्वामीनी म्हणून मान दिला जात असे. मुलांप्रमाणे मुलींची ही मुंज होत असत. स्त्रीला शिक्षणाचा बरोबरीचा अधिकार होता. वेदकालीन स्त्रिया 'सद्दोवधू' व 'ब्रम्हवादिनी' होऊ शकल्या. प्राचीन स्त्री जीवनाचा अभ्यास करताना असे लक्षात येते की आधुनिक कालखंडात स्त्रीवर होत असलेले अत्याचार वेदकालीन कालखंडात झाल्याचे आढळत नाही. परंतु स्त्रियांना कायमच दुय्यम दर्जा देण्यात आला आहे. अपवादात्मक परिस्थितीत स्त्रियांना प्राधान्य दिले जाई.

संदर्भ व तळटिपा :

1. हर्डेकर मंजप्पा, बसर्वदर्शन (मराठी) लेखसंग्रह
2. ओतुरकर राजाराम, भारतीय स्त्री, लेख ऐतिहासिक काळातील स्त्री, पृ. 64
3. गायधनीर. ना., राहुरकर व. ग., प्राचीन भारताचा सांस्कृतिक इतिहास, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, 1955, पृ. 39
4. जोशी पी. जी. प्राचीन भारताचा सांस्कृतिक इतिहास, विद्या प्रकाशन, नागपूर, 2003, पृ. 229

- सद्दोवधू – विवाह् होईपर्यंत शिक्षण घेणाऱ्या स्त्रियांना सद्दोवधू असे म्हटले जात असे.
- ब्रह्मवादिनी – शिक्षण पूर्व होईपर्यंत अविवाहित राहणाऱ्या किंवा आयुष्यभर अध्ययन करणाऱ्या विद्यार्थिनीना ब्रह्मवादिनी असे म्हटले जाते.

महाराणी ताराबाई चे मध्ययुगीन इतिहासातील स्थान

संशोधक विद्यार्थी

परसराम एकनाथ शेळके

पालखेड ता. वैजापूर जि. छत्रपती संभाजीनगर

प्रा. डॉ. सुवर्ण भाऊसाहेब पाटील

सहयोगी प्राध्यापक, प्रतिष्ठान महाविद्यालय, पैठण ता. पैठण जि. छ. संभाजीनगर

प्राचीन काळापासून भारताचा इतिहासामध्ये स्त्रियाचे योगदान खुप मोठे आहेत. सातवाहन राजवंशातील राणी नागनिका वाकाटक राजवंशातील राणी प्रभावती गुप्ता, राजपूत राणी पद्मावती छत्रपती शिवाजी महारांजाची आई राजमाता जिजाबाई, महाराणी येसुबाई, महाराणी ताराबाई, मध्ययुगीन मुस्लीम कालखंडातील राणी रझीया सुलतान इ. स्त्रियांनी स्वर्णमय भारताच्या इतिहासात त्यांचा कार्याचा आढावा सुवर्ण अक्षराने लिहिला गेला आहेत.

भारताचे प्राचीन काळापासून दक्षिण व उत्तर या दोन भागात विभाजन झाले. असून भौगोलिक विभाजन उत्तरेच्या तुलनेत दक्षिणेकडील भारताचा इतिहास सांस्कृतीक दुष्ट्या समृद्ध आहेत. दक्षिण भारतातील देवगिरीचे राज्य नष्ट झाल्यानंतर दक्षिणेत अंधारमय जिवन जगनारी मराठी माणसे नवचैतन्याच्या आशेने जिवन जगत होती मध्ययुगीन काळात मोगल वंशातील बादशहा अकबराने प्रथमच दक्षिण भारतावर आक्रमण करण्याचा प्रयत्न केला या आधी प्राचीन भारताचा सुवर्णमय इतिहास असलेला गुप्त राजवंशांनी सुद्धा दक्षिण भारतामध्ये असलेल्या राजकीय पारिवारीक संबंधामुळे दक्षिणत पाऊल ठेवन्याचा प्रयत्न केला नाही. मोगल बादशहा शहाजहान शहाजी राजे भोसले यांच्या काळापासून मोगल मराठे संबंध संघर्ष मध्ये परिवर्तीत सुरू झाले या भारताच्या इतिहासाचा अभ्यास करत असताना आपल्याला आढळून येत की प्राचीन काळापासून ते आज पर्यंत खूप कमी प्रमाणात सी राज्यकर्ता म्हणून आपल्याला आढळून येतात. त्यामध्ये महत्वपूर्ण नाव म्हणजे महाराणी ताराबाई अठराव्या शतकाच्या सुरुवातीला दिल्लीमध्ये भारताचा बादशहा औरंगजेब हा क्रूर अन्यायी अनियंत्रित शासन करणारा जनतेला समानतेच्या दृष्टिकोनातून न बघणारा असा हा औरंगजेब हा १६८९ पासून दक्षिण भारतामध्ये मराठ्यांना नेस्तनाबूत करण्यासाठी लाखो सैनिक घेऊन आलेला होता याच वेळी दक्षिण भारतामध्ये महाराणी ताराबाईने स्वतः च्या छोट्या मुलाला राजपदावर बसवून बलाढ्य औरंगजेबाला या स्वराज्य मध्ये मृत्यू पत्करण्यास भाग पाडले त्याचे कारण म्हणजे महाराणी ताराबाई यांच्या कडे असलेले राजकीय कौशल्य होय. महाराणी ताराबाई ही दक्षिण भारतामध्ये हिंदवी स्वराज्य संस्थापक छत्रपती शिवाजी महाराज यांची धाकली सून राजाराम महाराजांची पत्नी व छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या अष्टप्रधान मंडळातील पहिले सरसैनापती हंबीरराव मोहिते यांची मुलगी महाराणी ताराबाई. त्यांचा जन्म एप्रिल १६७५ साली झाला. पूर्वीचे नाव जानकी असे होते. अल्पवयात त्यांचा विवाह छत्रपती राजाराम महाराज बरोबर झाला लहानपणापासून भाला फेकणे, तलवार चालविणे, पट्टा चालविणे इ. शिक्षण व राज्याचे प्रशासन विषयी माहिती लवकरच अवगत झाल्याने त्याचा फायदा औरंगजेबाच्या विरोधात लढाईत झाला. छत्रपती राजाराम महाराजांना तीन पत्नी होत्या त्यांचे नाव अनुक्रमे महाराणी ताराबाई, राजसबाई व अंबिकाबाई २५ मार्च १६८९ रोजी मोगलांनी रायगडास वेढा घातला असता त्या छत्रपती राजाराम महाराज यांच्यासह रायगडावरून निसटून गेल्या ९ जून १६९६ रोजी महाराणी ताराबाईंना शिवाजी हा पुत्र झाला. राजाराम महाराज यांचे आयुष्य शत्रू पासून मराठ्यांचे साम्राज्य वाचविण्यात बराचसा प्रयत्न केले पण अशा कठीण प्रसंगी त्यांचा मृत्यु सिंहगडावर झाला वयाच्या पंचवीसाव्या वर्षी वैधव्य प्राप्त झाले तरी त्यांनी आपले वैयक्तिक दुःख बाजूला ठेवून आपला मुलगा शिवाजी (दुसरा) यास गादीवर बसवून मराठ्यांच्या कारभाराची सूत्रे आपल्या हाती घेतली आणि स्वातंत्र्यलढ्याचे नेतृत्व केले. मिळेल त्या साधनांनीशी मुघल शत्रूशी गनिमीकाव्याने युद्ध सुरू केलं. राज्य सुरक्षित नाही, राजा नाही, गडकोट नाहीत, मोठमोठ्या फौजा नाहीत, खजिना नाही, राज्ययंत्रणा नाही, तरीही महाराणी ताराबाई व स्वराज्यातील सैन्य प्रजा औरंगजेब बादशहाशी लढत राहिले. ही गोष्ट त्या काळात अचंबा वाटावी अशी घडली पण यामागे महाराणी ताराबाई यांची प्रेरणा होती त्यामुळेच मुगल सैन्याची पराभव स्वीकारावा लागत होता. महाराणी ताराबाईने अनेक प्रकारची युद्धनीती चा वापर करून शत्रू सैन्याला सळो की पळो करून सोडले. छत्रपती शिवाजी महाराजाने निर्माण केलेल स्वराज्यावर चालून आलेला औरंगजेबाचा कडवा प्रतिकार केला औरंगजेबाने कुटनीती च्या माध्यमातून छत्रपती संभाजी महाराजांना ठार केले व संपूर्ण मराठा

साम्राज्य मुगोल साम्राज्यात मिळवण्याच्या हेतूने औरंगजेब सैन्यासह रणनीती आखू लागला पण याचवेळी मराठा साम्रज्यात मराठा साम्राज्य संभाळण्याची जबाबदारी महाराणी ताराबाई कडे आली असता रामचंद्रपंत अमात्य. धनाजी जाधव, प्रल्हाद निराजी असे तरुण, चपळ मराठा सरदार, सैन्याशक्ती पुढे औरंगजेब नुसता अपयशीच ठरला नाही तर त्याला उत्तरेत पण जाता आले नाही कारण मराठा साम्राज्य हे जनतेचे कल्याणकारी तर होतेच पण येथल्या भूगोल सहयाद्री पर्वतरांगा ही मराठ्यांच्या मदतीला आल्या.

महाराष्ट्राला खूप मोठा भूगोल लाभला त्याच्या मदतीने जगातील मोठा इतिहास दक्षिणेत मराठा साम्राज्याचा रुपाने निर्माण केला येथील सहयाद्रीचे कणखर कडे, गड, किल्ले, बुरुज आज ही इतक्या दीर्घ कालाने मराठा साम्राज्याची साक्ष देतात. स्वातंत्र्य हा मानवाचा मुलभूत हक्क आहे याची जाणीव व छत्रपती शिवाजी महाराजाचा स्वराज्य निर्मितीचा आदर्श घेवून दुर्दैवी पतीची कमी साथ मिळाली असताना हिमालयाने ज्याप्रमाणे प्राचीन काळापासून शत्रूपासून भारत भूमीचे उतर दिशेचे संरक्षण करत आलेला आहेत त्याच प्रमाणे औरंगजेबापासून हिमालयाप्रमाणे महाराणी ताराबाईने शत्रूचा बिमोड होईपर्यंत मराठा साम्राज्याचे संरक्षण केले

तत्कालीन कवी गोविंद यानी ताराबाईचे जे वर्णन केले आहे ते बढवून चढवून नाही तर त्यातील शब्दनशब्द खरा आहे. केवळ २४ ते २५ वर्षाची एक स्त्री, औरंगजेबासारख्या मुत्सदी, नृशंस व कपटी सम्राटाशी लढा देण्यास उभी राहते आणि सलग साडेसात वर्षे त्याचाशी लढा देते व त्या लढ्यात स्वतः पराजित होत नाही. आणि एवढेच नव्हे तर त्या औरंगजेबाची कबरही याच स्वराज्याच्या मातीत

खोदली जाते व त्याच्या शिवरायांचे स्वराज्य संपविण्याच्या काळया स्वप्नाची धूळधाण उडवते ही घटनाच त्यांच्या कर्तृत्वाबद्दल सगळे काही सांगून जाते.

"दिल्ली झाली दीनवाणी दिल्लीशाचे गेले पाणी |
ताराबाई रामराणी भद्रकाली कोपली ||
ताराबाईच्या बखते दिल्लीपतीची तखते|
खचो लागली तेवि मते कुराणेही खंडली ||
रामराणी भद्रकाली रणरंगी कुद्ध झाली।
प्रलयाची वेळ आली | मुगलहो सांभाळा || "

"छत्रपती शिवाजी महाराज दुसरे यांना सात हजार मनसबी व दक्षिणेकडील मनसबदार यांना मोगल दरबार मध्ये मुजरा करण्याची सक्ती नाही. याच बरोबर दक्षिणेकडे पाच हजार मोगल फौजा राहतील आणि सातारा, पन्हाळा, चंदन-वंदन, परळी इ. किल्ले मोगलांना दिले जातील असा प्रस्ताव होता, असा तह करण्यामागे महाराणी ताराबाई यांचा राजकीय हेतू होता. यात बादशाहाला वाटाघाटीत गुंतवून ठेवून लक्ष विचलित करणे व वाटाघाटी यशस्वी झाल्यास काही किल्ले देऊन बादशाहाला उत्तरेस जाण्यास प्रवृत्त करणे व बादशहा दिल्लीला गेल्यास पुन्हा एकदा किल्ले परत जिंकायचे असा हेतू दिसून येतो. महाराणी ताराबाई यांचा हा तह शिवाजी महाराजांनी केलेल्या पुरंदरच्या तहा सारखेच असल्याचे दिसून येते. महाराणी ताराबाई यांनी शिवाजी महाराजांच्या धोरणाचे अनुकरण केले होते पण औरंगजेब अधिक कड़वा होता त्याला सर्व किल्ले हवे होते. त्याशिवाय मराठी सत्ता नामशेष होणार नाही असे त्यास वाटत होते. म्हणूनच त्याने सर्व किल्ल्यांची मागणी केली होती. अर्थात अशा मागणीस ताराबाई तयार झाल्या नाहीत." त्यांनी औरंगजेबशी संघर्षाचा पवित्रा घेतला पुढे ७ वर्ष त्यांनी मोगलांशी लढा दिला. यातून राज्याच्या कल्याणासाठी त्यांची भूमिका लवचीक दिसते तर कधी कठोर दिसून येते. या पद्धतीने महाराणी ताराबाई यांनी मराठा साम्राज्याचे नेतृत्व स्वीकारलेले दिसते.

१. अष्टप्रधान मंडळाची पुनर्रचना :-

ताराबाई राणीसाहेबांनी छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्थापन केलेल्या हिंदवी स्वराज्याची सर्व सत्ता धारण करुन आपल्या पुत्राच्या नावे कारभार करण्यास सुरवात केली. राजाराम महाराजांच्या कारकिर्दीत मंत्रीमंडळाची पुनर्रचना झाली होती. या मंत्रीमंडळात राजाराम महाराजांनी खुद राजाचा प्रतिनिधी म्हणून 'प्रतिनिधी' चे पद नव्याने निर्माण केले. एए प्रतिनिधीचे एक पद वाढल्यामुळे प्रधान मंडळातील मंत्र्यांची संख्या नऊ इतकी झाली. हेच मंत्रीमंडळ महाराणी ताराबाई यांच्या कारकिर्दीतही कार्यरत होते पण यात प्रधान मंडळातील मंत्र्यांची नियुक्ती करताना आपल्या विशामू व्यक्तीची निवड केली. यात प्रतिनिधी पद परशुरामत्र्यंबक, मुख्य प्रधानपद बहिरो मोरेश्वर, अमात्य पद रामचंद्र पंत, सेनापती पद धनाजी जाधव, पंडीतराव पद श्री शंकराचार्य,

सचिव- शंकराजी नारायण तसेच यांच्या बरोबर सुमंत, मंत्री, न्यायाधीश हे राजाराम काळात असणारे मंत्री महाराणी ताराबाई यांच्या काळात कार्यरत असलेले दिसतात.

प्रधानमंडळातील मंत्र्यांची नियुक्ती करुन ताराबाई राणीसाहेबांनी राज्यकारभाराची घडी बसवली. ताराबाई राणीसाहेबांचे मंत्रीमंडळ प्रभावी व कर्तबगार होते. तसेच सदरचे मंत्रीमंडळ ताराबाई साहेबांच्या अधिकार कक्षेतील होते. या मंत्र्यांच्या व्यतिरिक्त अत्यंत विश्वासू म्हणून गिरोजी यादवांचा उल्लेख महत्त्वाचा आहे कारण त्यांना पद नसले तरीही ताराबाई साहेबांचा विश्वासू सल्लागार म्हणून ते कार्य करत होते. तसेच परशुराम त्र्यंबक व शंकराजी नारायण यांच्यावर विशेष विश्वास होता. या मंत्रीमंडळातील रामचंद्र पंत यांच्याबाबत सुरुवातीपासूनच तणाव होता. अमात्य रामचंद्र पंत यांचे ताराबाई राणीसाहेबांच्या शिवाजीच्या मंचकारोहन बाबत झालेले मतभेद, तसेच रामचंद्रपंत अमात्य नीही या सत्तेचा गैरफायदा घेऊन अनेक ठिकाणीची वतने आपल्या नावावर करुन स्वतःची संगती वाढविली होती आणि हेच रामचंद्र पंत अमात्याचे कृत्य ताराबाई यांना तसेच मंत्रीमंडाळातील इतर सदस्यांना रुचत नव्हते. यामुळे राज्यकारभारात रामचंद्र पंत अमात्याकडे महाराणी ताराबाई यांनी जाणीवपूर्वक दुर्लक्ष केले. या नंतर मराठा राज्याच्या राज्यकारभाराची व लढाईच्या मोहिमांची सर्व सूत्रे महाराणी ताराबाई यांनी आपल्या ताब्यात घेतली व मराठयांना लष्करी नेतृत्वाची उणिव भासू दिली नाही. त्यांनी चांगले व खंबीर नेतृत्व मराठा साम्राज्याला निर्माण करून दिले.

२. वतन धोरण संबंधीचे निर्णय :-

छत्रपती राजाराम महाराजांनी जाहीर केलेली नवीन वतन धोरणाची अमलबजावणी करण्याचा निर्णय महाराणी ताराबाई यांनी घेतला. या धोरणानुसार अंमलबजावणी करण्याचा त्यांचा मानस होता पण मराठ्यांची वतन आसक्ती त्यांनी ओळखलेली होती. तसेच स्वराज्यावर मोगलांचे आक्रमण झाले असल्याने परिस्थिती गंभीर बनली होती. त्यामुळे मोगल मराठा संघर्षात मराठे भक्कम पैसे घेऊन आणि तोही पावसाळा तोंडावर आल्यावर म्हणजे पावसाळयात मोगलांचे अतिशय हाल होत. मोगलांची पाठ फिरली की मराठे किल्ले फिरून घेत. प्रत्येक किल्ल्यावर भक्कम शिबंदी ठेवण्याइतके मनुष्यबळ मोगलांपाशी नव्हते. त्यामुळे किल्ले पुन्हा जिंकून घेणे मराठयांना जड जात नसे. महाराणी ताराबाई यांचे वरील पत्र पाहता त्यांचे किल्ल्याविषयीचे धोरण स्पष्ट होते. बादशाह दरवर्षी पावसाळयानंतर म्हणजे नोव्हेंबर डिसेंबरच्या सुमारास मराठयांचे किल्ले घेण्यासाठी मोर्चे लावतो मराठयांनी सात-आठ महिने किल्ला लढवून पावसाळयापर्यंत वेळ मारुन नेली म्हणजे बादशाही मोहिम आपोआप पावसाळयापर्यंत बंद पडत असे. त्यामुळे एखादाच किल्ला घेणे बादशहाला शक्य होईल अशा या पध्दतीने बादशाहाला आणखी फारतर चारपाच किल्ले घेता येतील. तोपर्यत त्याचा अवतार संपून जाईल अशा पद्धतीचे महाराणी ताराबाई यांचे धोरण होते. या धोरणातून त्यांनी स्वराज्याचा खजिना भरला ज्याचा फायदा युद्धाप्रमाणेच रयतेच्या कल्याणासाठी केला गेला.

३. महाराणी ताराबाई यांनी सैनिकांना प्रोत्साहन देवून नेतृत्व केले:-

महाराणी ताराऊसाहेबांनी महाराष्ट्रातील पराक्रमी सरदारांना एकत्र आणण्याचे प्रयत्न सुरु करून त्यांना अनेक पत्रे पाठवून एकत्रित होण्याचे आव्हान केले. हे करताना ताराबाई यांच्या नेतृत्वावर अनेक सरदारांनी विश्वास दाखवलेला आहे.

४. ताराबाई यांचे किल्ले विषयक धोरणात कल्याणकारी राज्याचा दूरदृष्टी नेतृत्व :-

शक्य तितका काळ किल्ला लढवायचा, मनुष्यबळाच्या नुकसानी टाळायच्या, किल्ल्यावरची शिबंदी, दिलेली रसद संपत आली की वाटाघाटीच्या बोलण्यात शत्रुला गुंतवून आणखी वेळ काढायचा आणि किल्ला शत्रुला देताना भरभक्कम रक्कम उकळूनच घ्यायचा हेच किल्ल्याविषयक धोरण ताराबाई यांनी ठेवले होते. १७०० ते १७०७ या काळात ताराबाई यांचे नेतृत्व संयमी व सैन्याची काळजी घेणारे होते. ताराबाई यानी " बादशहाणे जहागीरदारांना तनखा म्हणजे संरजाम म्हणून ज्याप्रमाणे तालुके वाटून दिले आहेत. त्या प्रमाणे मराठ्यांना ही सगळा प्रांत आपल्या सरदारांना सरंजाम म्हणून वाटून दिले आहे. प्रत्येक प्रांतात एका ऐवजी दोन-दोन जहागीरदार निर्माण झाले. " महाराणी ताराबाई यांनी या पद्धतीचा उपयोग खुबीने केला व मराठा सरदारानां मोगल प्रदेश जिंकून घेण्याची ऊर्जा निर्माण केली यातून मराठा फौजांमध्ये उत्साह निर्माण झाला.

५. संयमी नेतृत्व :-

महाराणी ताराबाई यांचे नेतृत्व संयमी होते. स्वराज्याचा कारभार करत असताना त्यांच्या काळात अनेक असे प्रकरण आले ज्यावेळी त्यांना आपल्या व्यक्ती विरुद्ध निर्णय द्यावा लागला. उदा. धनाजी जाधव यांच्या बाबतीतील प्रकरण तसेच आपल्या मंत्रीमंडळातील सदस्याबाबत काही वेळा मतभेद झाले. पण हे मतभेद व्यक्तीगत पातळीवर ठेवून त्यांनी त्याचा प्रभाव स्वराज्यावर होऊ दिला नाही. कारण या लोकांची स्वामीनिष्ठा त्या जाणत

होत्या. त्यांनी कधीही आपला संयम ढळू दिला नाही. ताराबाई या सर्वांना मोठ्या मनोधैर्य, सावध नेत्यांच्या भूमिकेतून सामोऱ्या गेल्या. सर्वांच्या सहकार्याने या परीस्थितीवर मात करून एक कसलेल्या राजकीय व्यक्तीप्रमाणे प्रबळ राजकीय इच्छाशक्तीवर मराठा साम्राज्याचे नेतृत्व केले.

६. जनतेच्या संरक्षण व हिताचे नेतृत्व :-

प्रजेची काळजी घेणे आणि त्यांच्या जीवितविताची काळजी घेणे हे राज्यप्रमुखाचे कर्तव्य होते. ताराबाई यांनी वेळोवेळी रयतेला अभय देणारे पत्र लिहले होते. या पत्रास त्या रयतेला धीर देण्याचे व नव्या ठिकाणी येऊन राहण्याचे सुचवीत आहेत. उदा: २९ ऑगस्ट १७०१ ला फिरंगोजी व तुकोजी पाटील यांना लिहिलेले पत्र, नागवे यांनी १२ मे १७०४ लिहलेले अभय पत्रे यानुसार मराठा मोगल संघर्षात प्रजेचे कल्याण करणे आणि सुरक्षा प्रदान करणे याला ताराबाई यांनी महत्व दिले आणि आपण आपणास अभय देतो तसेच शत्रू पासून सुरक्षा देण्याचे आश्वासन त्या देत होत्या व त्या प्रमाणे त्यांनी या सर्वांची अंमलबजावणी केली.

सारांश :-

अशा प्रकारे महाराणी ताराबाई यांनी आपल्या व्यक्तिगत दुखाला बाजूला ठेवून जनहिताला आणि राष्ट्रहिताला महत्व दिले. ताराबाईच्या अंगी छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या राजकारणाचा, दूरदृष्टीचा अंश होता आणि छत्रपती शिवरायांनी अंमलात आणलेल्या राजकीय डावपेचांचा स्वीकार ताराबाई करत असल्याचे या ठिकाणी स्पष्ट होते. महाराणी ताराबाई यांच्या १७०७ ते १७०७ या कालावधीत राजकारणाचा विचार करता त्यांची युद्धनीती प्रभावीपणे कार्य करत असल्याचे आपल्याला समजते.

पश्चिम भारतामध्ये अनेक वर्षापासून आपला दबदबा कमावून ठेवणाऱ्या मराठा साम्राज्याची ताकद काहीशी कमी होत चालली होती. स्वराज्याला कोणीही खदे नेतृत्व नाही असा विचार करून औरंगजेबाने पुन्हा एखादा स्वराज्याची संपत्ती असलेले गड-कोट काबीज करण्यास सुरुवात केली. बिकट प्रसंगी २५ वर्षीय विधवा महाराणी ताराबाई यांनी राज्यकारभार आपल्या हातात घेतला. महाराणी ताराबाईनी विखुरलेल्या मराठा सरदारांना एकत्र केले. त्यांची युद्धनीती अचाट होती. महाराणी ताराबाई इतक्या सक्षमपणे स्वराज्याचा गाडा हाकतील अशी कोणालाही कल्पना नव्हती. १७०० ते १७०७ या सात वर्षात महाराणी ताराबाईंनी औरंगजेबाच्या सेनेला बेजार करून सोडले. ही ७ वर्षे त्या सतत युद्धाला तोंड देत राहिल्या. कमजोर झालेल्या मराठा साम्राज्याने पुन्हा एकदा राखेतून भरारी घेण्यास सुरुवात केली. प्रजेचा आणि मराठा सैन्याचा आपल्या महाराणीवरचा विश्वास कैकपटीने वाढला. औरंगजेबाची पकड पुन्हा ढिली होऊ लागली. दक्षिणेत असलेल्या औरंगजेबाच्या निष्क्रिय स्थितीचा फायदा घेऊन महाराणी ताराबाई यांनी उत्तरेकडील मुघल प्रदेशांना लक्ष्य केले आणि त्याना मोठी हानी पोहचवली. या खेळीने औरंगजेब पुरता क्रोधीत झाला. पण हतबल होण्याखेरीज त्याच्याकडे कोणताही पर्याय नव्हता. महाराणी ताराबाई यांनी औरंगजेबच्या साम्राज्याची वाताहत केली आणि मराठा साम्राज्याची पताका पुन्हा उंचावली.

संदर्भ साधने :-

1. दिक्षीत मोरेश्वर, " मराठेकालीन प्रसिध्द व्यक्तीची हस्ताक्षरयुक्त पत्रे, शासकीय मध्यवर्ती मुद्रणालय मुंबई.
2. पवार जयसिंगराव, "महाराणी ताराबाई" ताराराणी विद्यापीठ प्रकाशन, कोल्हापूर 1975.
3. डॉ. पवार आप्पासाहेब "ताराबाई कालीन कागदपत्रे खंड 3 "शिवाजी विदयापीठ, कोल्हापूर 2012.
4. शिंदे अशोकराव, "परमप्रतापि पुण्यशोक महाराणी ताराऊसाहेब सह्याद्री प्रकाशन संस्था, इस्लामपूर 1999.
5. हरेत केशन, " छत्रपती राजाराम यांच्या कालखंडातील कोल्हापूर मधील राजकारण आणि सुधारणा (1922-1940) टिकात्मक अभ्यास" 2009.
6. पाटील शालीनीताई "कोल्हापूरची महाराणी ताराबाई (1675-1761)" एस. चंद आणि कंपनी, नवी दिल्ली 1987.
7. "करवीर रियासत," अरूंधती प्रकाशन, कोल्हापूर, चौथी आवृत्ती जानेवारी 2017. 8. सं. सेतू माधवराव पगडी. "मोगल-मराठा संघर्ष" (फारसी साधने), पुणे, १९६४.
9. सं. वि. ल. भावे. "मराठी दप्तर (रुमाल दुसरा). ठाणे, १९२२.
10. सं.प्र. न. जोशी. "आज्ञापत्र" व्हीनस प्रकाशन पुणे तिसरी आवृत्ती १९८०.

भारतीय समाजातील महिलांची स्थिती आणि आव्हाने

निता दादाजी मेश्राम

संशोधक विद्यार्थीनी, एम.फिल (मराठी) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

प्रस्तावना :

मानवाच्या इतिहासाइतकाच स्त्रियांवरील अत्याचार सनातन आहे. जन्माला आलेल्या प्रत्येक स्त्रीला जीवनात मुलगी, पत्नी, आई, सून, सासू, बहिण अशा वेगवेगळया भूमिका पार पाडाव्या लागतात. स्त्रीला लहानपणी वडिलांच्या छायेत, तरुणपणी पतीच्या छायेत आणि म्हातारपणी मुलाच्या छायेत आपले आयुष्य घालवावे लागते. स्त्रीने कुटुंबासाठी स्वतःचे अस्तित्व विसरून कुटुंबातील लोकांची सेवा करणे, त्याग करणे यातच स्त्रीला स्वतःचे आयुष्य कंठावे लागते. स्त्रीचे कुटुंबातील स्थान दुय्यम असल्याने तिच्यावर पुरुषी वर्चस्वातून अनेक प्रकारचे निर्बंध घातले जातात. 'कमावणे' पुरुषाकडे तर 'करून घालणे' (चुल आणि मुल) स्त्रियांकडे अशी श्रमविभागणी झालेली आहे घराबाहेरची आव्हाने, कष्टाची कामे, कुटुंब पोसण्याची जबाबदारी, व्यवहार आणि व्यवसायामुळे कुटुंब हे पुरुषप्रधान बनले. अंधश्रद्धा, रुढी-परंपरांच्या माध्यमातून बालविवाह, जरठ-कुमारी विवाह, सतीची चाल, पुनर्विवाहास बंदी अशा अनिष्ठ प्रथांच्या बळी स्त्रीया ठरू लागल्या. मुलीचा जन्म अशुभ मानण्यात आला. त्यामुळे कुटुंबात मुलगी जन्माला आली की तिची हत्या होत होती. 'मुलगी ही परक्याचे धन' अशी मनोवृत्ती होती. विवाहसंस्था अस्तित्वात आल्यापासून स्त्रियांवरील असंख्य अन्यायाची मालिका सुरू झाली. मुलीला लग्नासाठी हुंडा दयावा लागत असे. हुंड्यामुळे अनेक स्त्रियांची दुर्दशाही झाली.

जगाच्या पाठीवर स्त्रीचे जीवन हे पुरुषांच्या तुलनेने उपेक्षितच असल्याचे लक्षात येते भारतातील दलित, मुस्लिम, आदिवासी आणि भटक्या-विमुक्त जमातीमधील स्त्रियांचे दुःख तर आणखीनच भयावह आहे. अन्याय अत्याचाराला बळी पडणारी दलित स्त्री असो, अज्ञान आणि अंधश्रध्देने जखडलेली आदिवासी स्त्री असो, किंवा कुठल्याही समाजातील घटस्फोटीत स्त्री असो, वा गावगाड्यातील पिण्याच्या पाण्यासाठी रानावनात भटकणारी ग्रामीण स्त्री असो. त्यांच्या वेदना मात्र असह्यच आहेत. स्त्रियांवरील हा अत्याचार स्त्री जन्माला आल्यापासूनच तिच्या नशिबात गुलामी व अनेक प्रकारची बंधने लादण्यात आली आहेत.

स्त्रीमुक्ती चळवळीचे उद्धारकर्ते:

इंग्रजी राजवटीच्या काळात समाजसुधारणेची चळवळ मूळ धरू लागली. इथल्या शिक्षितांना इंग्रजी शिक्षणाच्या माध्यमातून नव्या विचारांचा परिचय झाला व पाश्चात्य विचारांच्या प्रभावातून समतावादी विचाराला गती मिळाली. परमहंस सभा, प्रार्थना सभा, आर्य समाज, ब्राम्हो समाज अशा संस्था उदयास येऊन समाजात नवीन मूल्ये रूजवण्याचा प्रयत्न सुरू झाला.

राजा राममोहन रॉय यांना स्त्री सुधारणेचे आदयप्रवर्तक मानले जाते. त्यांनी सतीच्या चालीविरुद्ध चळवळ केली. स्त्रियांवर होणा-या अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवला. महादेव गोविंद रानडे हे स्त्री-पुरुषाच्या समान हक्काचे पुरस्कर्ते होते. लोकहितवादी स्त्री शिक्षणाचे पुरस्कर्ते होते. न्यायमूर्ती रानडे यांनी कुमारिकांचे लग्न वृध्दांशी होऊ नयेत, असे मत मांडले. गोपाळ गणेश आगरकरांनी बालविवाहाची चाल बंद व्हावी म्हणून प्रयत्न केले. त्यानंतर

महात्मा जोतिराव फुले यांनी केलेले समाजकार्य क्रांतीकारक ठरले. महात्मा फुले यांनी १९४८ मध्ये मुलींसाठी पुण्यात पहिली शाळा सुरू केली. स्वतःची पत्नी सावित्रीबाई फुले यांना घरी शिकवून शिक्षिका बनविले. अनैतिक संबंधातून गरोदर असलेल्या महिलांसाठी त्यांनी प्रसूतिगृह चालविले. 'एकंदर स्त्रियांमध्ये मानवी हक्कांविषयी जागृती निर्माण होऊ नये, या हेतूने पुरुषांनी स्त्रियांच्या शिक्षणाला प्रतिबंध केला असावा', असं मत जोतिरावांच होतं 'स्त्री' आणि 'पुरुष' सर्व मानवी अधिकाराचा समान उपभोग घेण्यास पात्र असतानाही पुरुषांना विशेषाधिकार असणे हा निव्वळ पक्षपात होय, असा संताप महात्मा फुले यांनी व्यक्त केला. विनोबा भावेंनीही आपल्या चळवळीत महिलांना स्थान दिले छ. शाहू महाराजांनी मुली, प्रौढ महिलांसाठी संस्थानात विविध उपक्रम राबविले. डॉ. धोंडो केशव कर्वे यांनी एका विधवेबरोबर विवाह करून समाजात एक वेगळा विचार मांडला.

पुढे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्रीयांच्या समान अधिकाराचा पुरस्कार केला. त्यांनी मनुस्मृतीतील अनिष्ठ रुढी, परंपरा नष्ट करण्यासाठी महाड येथे २५ डिसेंबर १९२७ रोजी मनुस्मृतीचे दहन केले. सर्व स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने हक्क व अधिकार मिळावेत म्हणून 'हिंदू कोड बिल' तयार केले होते. परंतु ते संसदेत मांडले गेले नाही म्हणून त्यांनी कायदामंत्रीपदाचा राजीनामा दिला होता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी समस्त स्त्रियांना आत्म-सन्मानाची जाणीव करून दिली. स्त्रियांच्या संरक्षणासाठी व हक्कासाठी बाबासाहेबांनी अनेक कायदयांची तरतुद संविधानात करून ठेवली. अशाप्रकारे स्त्रियांच्या उध्दारासाठी त्यांच्यावर होणाऱ्या अन्याय अत्याचाराच्या विरोधात, गुलामीपासून मुक्तता होण्यासाठी समाजसुधारणेच्या विविध चळवळी उभारून समाजसुधारकांनी आपल्या पद्धतीने स्त्री-कल्याणासाठी कार्य केले.

भारतीय महिला आणि मराठी साहित्य :

प्राचीन काळातील स्त्रियांच्या जीवनाचे चित्र पाहता असे दिसून येते की मनूने स्त्रियांसाठी केलेल्या अनिष्ठ नियमांमुळे आणि पुढे संस्कृतीत रूजलेल्या पुरुषप्रधान संस्कृतीमुळे स्त्रीकडे हीनत्वाचा, दुबळेपणाचा व केवळ उपभोगाचा दर्जा आला. समाजाने आणि धर्मशास्त्रकारांनी सुद्धा स्त्रियांवर अधिकाधिक बंधने व दडपणे लादली होती. यामुळे स्त्रियांचे मानसिक खच्चीकरण मोठ्या प्रमाणात होत होते.

१३ व्या शतकातील व मध्ययुगातील स्त्री जीवन हे धर्म व सामाजाच्या नियमात व बंधनात बंदिस्त होते, अशाही स्थितीत संत कवयित्री महदंबा, संत कमळाबाई, संत बहिणाबाई या समाजातील उपेक्षित गटातील संत कवयित्रींनी आपल्या प्रतिभा शक्तीच्या साह्याने अभंगनिर्मिती केली. त्या काळात या संत स्त्रियांनी कोणत्याही शाळेत शिक्षण घेतलेले नव्हते. स्व:कर्तुत्वाच्या बळावर त्यांनी काव्यरचना करून आध्यात्माच्या माध्यमातून, स्त्री जीवनाचे जे दुःख मांडले आहे ते अलौकिक आहे. हे अभंग भक्तीबरोबरच स्त्री जीवनाच्या तळाला स्पर्श करणारे आहेत. तत्कालीन समाजातील अनिष्ठ पद्धती, आचार, विचार, निष्ठा, श्रध्दा या सर्व गोटींचा उल्लेख त्यांच्या काव्यात झाला आहे.

'साहित्य' हा समाजाचा आरसा आहे. समाजातील प्रत्येक घटकाचा विचार त्या-त्या परिस्थितीनुसार साहित्यात केलेला आहे. स्त्रीया जेव्हा शिक्षण घ्यायला लागल्या तेव्हा त्याच्यातील आत्मभान जागृत झाले.

ताराबाई शिंदे यांनी 'स्त्री-पुरुष तुलना' हे निबंध लिहून स्त्रियांवरच्या अन्यायाची कथाच लिहीली. स्त्रियांमधील परिवर्तनाची दिशा व 'स्व' जाणीव म्हणजे महात्मा जोतिराव फुले, सावित्रीबाई फुले आणि ताराबाई शिंदे यांनी स्त्रीमुक्ती चळवळीचे वटवृक्षच उभारले असं मी म्हणेन.

स्त्रियांना 'स्व'ची जाणीव झाल्यानंतर पुरूषप्रधान समाजातील तिच्या मनातील जी गृहिणीची प्रतिमा होती ती बदलायला लागली. तिच्या मनात प्रश्न निर्माण व्हायला लागले. स्त्रियांना दोन गावं आणि दोन नावं असूनदेखील कुठल्याही ठिकाणी हक्क का नाही? स्त्री म्हणून आपल्यावर लादलेल्या बंधनांना नकार देण्याचं स्वातंत्र्य का नाही? आपल्याही काही इच्छा, आकांक्षा असतात त्या पूर्ण करण्यासाठी आपणच स्त्रीत्वाच्या सापळ्यामध्ये त्यांचा कोंडमारा का करायचा? अशा प्रकारचे अनेक प्रश्न निर्माण होऊन माणूसपणाची जाणीव होऊन स्वतःच्या अनुभवांना मुखर करण्यासाठी व स्वप्नांना उजाळा देण्यासाठी साहित्यातून स्वतःचे विचार प्रकट करायला लागली. बुद्धिमत्ता, कौशल्य किंवा कुठल्याही क्षमतेच्या बाबतीत स्त्री ही पुरुषापेक्षा कमी नाही हे तिच्या सामर्थ्यातून सिद्ध व्हायला लागले. अशा प्रकारे मराठी साहित्यात स्त्रियांच्या काव्य, कथा, कादंबरी, आत्मचरित्र अशा साहित्य प्रकारातील लेखनाने आपले वेगळे अस्तित्व स्त्रियांनी निर्माण केले आहे.

२१ व्या शतकातील स्त्रियांपुढील आव्हाने :

जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात पुरूषांच्या बरोबरीने येणारे अनुभव हे आजवरच्या अनुभवापेक्षा वेगळे आहेत. शिक्षणामुळे आर्थिक, सामाजिक स्वातंत्र्याने तिच्या विचाराला बळ मिळत आहे. आज स्त्रीया करियर घडवण्यासाठी धडपडत आहेत. पुर्णतः नाही पण स्वतःच्या आयुष्यातील काही निर्णय स्त्री स्वतः ठामपणे घेण्याचा प्रयत्न करत आहे. समाजात सन्मानाने जगण्यासाठी व स्वतःला सिद्ध करण्यासाठी धडपडतांना ती आपल्या परीने उपलब्ध शासनमान्य सोयी-सवलतींची माहिती घेण्याचा प्रयत्न करते व त्यातून तिचं करियर घडण्यास व समाजातील घटक म्हणून स्वतःचा विकास साधण्यासाठी धडपडत असतांना संबंधितांनी हे आव्हान पेलण्यासाठी स्त्रियांना मदत केली पाहिजे. पालक, शिक्षक, ग्रामसेवक, प्रसारमाध्यमे, सामाजिक संस्था व कार्यकर्ते यांनी स्त्रियांना त्यांच्यासाठी असलेल्या सोयी-सवलतींची उपलब्ध माहिती वेळेत त्यांच्यापर्यंत पोहचवण्यास कार्यरत असायला पाहिजे.

आज कायदयात स्त्रियांसाठी अनेक चांगल्या तरतुदी आहेत पण त्याची संपूर्ण माहिती व त्याचा उपयोग कसा करून घ्यायचा, यासाठी स्त्रीयांनी स्वतःला जागृत ठेवले पाहिजे व त्यासाठी स्वत:त परिवर्तन घडविण्याची मानसिकता तयार करण्याची आवश्यकता आहे. स्त्रियांचा आत्मविश्वास जागा करण्याचं काम सामाजिक संस्था, कायदा तज्ञांनी तत्पर राहून करणे आवश्यक आहे.

अन्यायग्रस्त महिलेच्या पाठीशी केवळ तिच्या माहेरच्यांनीच नव्हे तर सर्वच समाज घटकातील लोकांनी उभं राहावे असं स्त्रियांना वाटत असले तरीही हे संस्कार रुजवण्याचे काम आपल्यालाच करावं लागणार आहे. हे आव्हान तिला धीराने स्विकारावं लागणार आहे आणि त्यासाठी कुटुंबातील सर्वांनीच व समाजातील लोकांनी तेवढेच संस्कार करणे गरजेचे आहे. यात तिची होणारी मानसिक, आर्थिक, सामाजिक व कौटुंबिक, भावनिक सुद्धा ओढातान नक्कीच होणार. त्यामुळे हे ही आव्हान हिंमतीने स्विकारणे गरजेचे आहे.

स्वसंरक्षणासाठी तिने शारीरिकदृष्ट्या स्वतःला सदृढ ठेवणे आवश्यक आहे. त्यासाठी नियमित व्यायाम, योगा, सोबतच जुडो, कराटे, लाठी शिक्षण, उपलब्ध सुविधांचा सुयोग्य, समयोजित वापर करणे अत्यंत आवश्यक आहे. उदा. त्रास देणाऱ्या गुंडांविषयी, फोनवरून चटकन पालक, दक्षता समिती व पोलिस ठाण्यात माहिती देणे. स्वतःच्या पोशाख, हावभाव, आचरणातून चुकीचा संदेश जाणार नाही, याची काळजी घेणे. नोकरीच्या ठिकाणी स्वतःच्या हक्काविषयी, अधिकाराविषयी माहिती घेणे, जागरूक राहाणे, स्वतःला नेहमी अपडेट ठेवणे हे ही तिच्यासमोरील खुप मोठ आव्हानच आहे.

मुलीला आई-वडिलांचं घर सोडून सासरी राहणे हेच समाजमान्य असले तरीही आपल्या कौटुंबिक जिम्मेदारीबरोबरच आजारी आई-वडिलांची वृध्दावस्थेत काळजी, आधार, शाब्दिक मानसिक, आर्थिक सुद्धा जबाबदारी घेण्याचं आव्हान तिच्यापुढे आहे. त्यात तिच्या घरच्यांची साथ मिळेलच असं नाही पण हे आव्हान पेलण्यासाठी कौटुंबिक आधार हवाच. स्वतःचं अस्तित्व टिकविण्यासाठी तत्पर असणे हे ही आव्हानच ! कामासाठी घराबाहेर जाणाऱ्या महिलांना अनेक जबाबदाऱ्यांना सामोरे जावे लागते. त्यात तिची अत्यंत घालमेल होत असते. राष्ट्र निर्माणासाठी मुलांना योग्य वेळेत योग्य संस्कार व त्यांच्या करिअरचे योग्य मार्गदर्शन व्हावे, असे प्रत्येक आईला वाटते. स्वत:च्या कामाबरोबरच समाजामध्ये जबाबदार, कर्तुत्वान मुलं घडविणे, कुटुंबात समानतेची वागणूक देणे हे एक आव्हानच तिच्या पुढे असते.

करिअरच्या अनेक संधीतून सुवत:ला यशस्वी करण्यचा आटोकाट प्रयत्न करत असतांना कदाचित अपयश येऊ शकते, तर तिथे हार न मानता अडचणींना सामोरे जाणे व जीवनात योग्य दृष्टीकोन ठेवून प्रयत्न केल्यास त्या परिस्थितीला बदलण्याची क्षमता तिच्यात आहे. हे तिने स्वत: ओळखले पाहिजे व आपल्या आयुष्यात अनेक अडचणी येत असतात. त्या क्षणीक अडचणींचा स्वत:च्या आयुष्यात कुठलाही वाईट परिणाम न होऊ देता त्यावर टक्कर देणे व स्वत:चा मेंदू नेहमी क्रियाशील ठेवणे आणि घरगुती कामाबरोबरच आपले सामाजिक कर्तव्य निभावणे हे ही तिच्यासमोरील मोठे आव्हानच आहे. अशा प्रकारे स्त्रियांनी स्वत्:च्या आयुष्याच्या 'लिडर' स्वत: होणं गरजेचं आहे.

समारोप :

स्त्रीमुक्ती चळवळीच्या माध्यमातून स्त्रियांना जे मानसिक बळ मिळाले, त्यातून आपला सर्वांगिण विकास साधण्यासाठी स्त्रियांनी अनेक क्षेत्रात पुढाकार घेतला आहे. स्त्रीया सर्वच क्षेत्रात पुरूषांच्या बरोबरीने कार्य करण्यास सज्ज झाल्या आहेत. भारतीय संविधानाच्या कलम १४ नुसार भेदभावापासून मुक्ती, कलम १५ नुसार स्त्री-पुरूष समानता, आणि कलम २१ नुसार जीवित व स्वातंत्र्याचे संरक्षण करण्याचा हक्क स्त्रियांना आहे. कुठल्याही हिंसाचारास बळी न पडण्यासाठी स्त्रियांनी संविधानातील कायद्यांचा अभ्यास करणे हितकारक ठरेल. तसेच आत्मसन्मानाने जगण्याची उर्जा निर्माण होईल. स्वत: मध्ये असलेल्या क्षमतांना ओळखून विकासाच्या अनेक संधीचा योग्य उपयोग स्वत:च्या जीवनामध्ये करायला पाहिजे. स्त्रियांसाठी असलेल्या योजनांची योग्यरितीने अंमलबजावणी होण्यासाठी संबंधितांनी तत्पर राहून कार्य करणे गरजेचे आहे. वेळेत योग्य सल्ले व सवलती मिळाल्यास स्त्रियांचा आर्थिक व सामाजिक विकास होण्यास गती मिळेल. स्त्री जातीचा हा निरंतर विकास होत राहणे म्हणजे आपल्या देशाच्या विकासातील अत्यंत महत्वपूर्ण बाब असेल.

संदर्भ ग्रंथ :

१. वरखेडे मंगला - स्त्रियांची नवकथा : वाटा आणि वळणे, अक्षर वाङ्मय प्रकाशन

२. धोंगडे अश्विनी - स्त्रीवादी समीक्षा : स्वरूप आणि उपयोजन, दिलीपराज प्रकाशन (2000)

३. देवधर विद्या - स्त्रीलिखित कादंबऱ्या: प्रेरणा आणि प्रवृत्ती-जर्नल

४. महाजन वंदना - सांस्कृतिक प्रवाहाची स्त्रीवादी समीक्षा, स्नेहवर्धन प्रकाशन पुणे, प्रथमावृत्ती, एप्रिल २०११ ISBN ९७८८१-८९६३४-४६-९.३)

५. डोंगरे विनया व देवधर विद्या : स्त्री साहित्याचा मागोवा' खंड दुसरा, भारती विद्यापीठ पुणे प्र. आ. २००२, पृ क्र. १८०

महिला आणि मानव अधिकार

डॉ. नामानंद गौतम साठे

राज्यशास्त्र विभागप्रमुख तथा संशोधन मार्गदशक, शिक्षण महर्षी ज्ञानदेव मोहेकर महाविद्यालय, कळंब,जिल्हा-उस्मानाबाद.

प्रस्तावना-

मुलगी म्हणजे दावणीला बांधलेली गाय, लेकीचा गजलम भाड्याचा बैल, कधी इसावा होईल देवा ठाव, ढोल, गवार, शूद्र, पशु, आरू, नारी यह सब ताडन के अधिकारी. अशा मनी आणि वाक्यप्रचारात अडकलेला आपला समाज आजही स्त्रियांना गुलामा संबंधीची मानसिकता नष्ट झालेले नाही हे कटू सत्य आहे. भारतात करण्यात आलेल्या एका पाहणीनुसार दर 24 मिनिटाला 1 स्त्री लैंगिक शोषण तर दर 43 मिनिटांना 1 महिलेचेअपहरण आणि 54 मिनिटांना बलात्काराला 1 महिला बळी पडत असते. महिला जगाच्या लोकसंख्येच्या अर्धा हिस्सा आहेत. असे असूनही महिलांच्या मानव अधिकाराचे हाणन आणि लिंगाधारीत हिंसा मोठ्या प्रमाणात सुरू आहे. संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या अहवालानुसार दर आठ सेकंदाला एक स्त्री लैंगिक शोषणाला आणि सहा मिनिटाला एक स्त्री बलत्कारला सामोरे जात आहे असे भयावह चित्र दिसून येत आहे. या आकडेवारीवरून जगभर स्त्रियांच्या मानवी अधिकाराचे हनन किती प्रमाणात होते हे आपणास लक्षात येते.

अभ्यासाची उद्दिष्टे

1 मानवी हक्काची संकल्पना समजून घेणे.

2) भारतीय संविधानातील मूलभूत मानव अधिकाराचा आढावा घेणे.

3) महिलांच्या अधिकाराच्या संरक्षणात मानव अधिकाराची भूमिका समजून घेणे.

4) मानव आधीकार चळवळी आणि महिला यांच्या संबंधाचा आढावा घेणे.

गृहितके

1) जगभरात मानवाधिकाराच्या चळवळी मोठ्या प्रमाणात चालू आहेत.

2) भारतामध्ये महिलांच्या मानवाधिकाराचे हनन होत आहे.

3) भारतीय संविधानात महिलांचे अधिकार सुरक्षित राहावेत यासाठी तरतुदी आहेत.

4) महिलाच्या मानव अधिकाराचे सरंक्षण करण्यासाठी भारतात काही कायदे करण्यात आले आहेत.

महिला आणि मानव अधिकार :-

भारतीय संविधानात मानव अधिकारांचा यथोचित सन्मान आणि आदर केलेला आहे. मानव अधिकाराचे संरक्षण करण्यासाठी संविधानात पुरेशा तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. याशिवाय राष्ट्रीय मानव अधिकार आयोगही मानव अधिकार संरक्षण, जतन आणि संवर्धन करण्यासाठी कार्यरत आहे. समाजात कोणत्याही व्यक्तीसोबत भेदभावपूर्ण व्यवहार करणे हा एक प्रकारचा सामाजिक अन्याय आहे. सध्या जीवन जगण्यासाठी सामाजिक न्यायाची नितांत गरज आहे. भारतीय समाजात जात-धर्म-लिंग यावर आधारित विषमता दिसून येते. ही विषमता म्हणजे व्यक्तीच्या मानवी हक्कांचे उल्लंघन होय. प्रत्येक व्यक्तीला सन्मानाने आणि निर्भयपणे जगता येणे, हे मानव अधिकारात अभिप्रेत आहे. हा हक्क व्यक्तीच्या विकासासाठी आणि आनंदासाठीही आवश्यक आहे. सर्व समाजांत व्यक्तीला सन्मानाने जीवन जगता येईल अशी परिस्थिती निर्माण करणे हे मानव अधिकार सर्वव्यापी व्यवस्थेचा मुख्य उद्देश आहे.

लिंगाधारित भेदभावाची कारणे सामाजिक, आर्थिक आणि धार्मिक असमानतेमध्ये दडलेली आहेत. पुरुषप्रधान भारतीय संरचनेने स्त्रिया आणि पुरुषांच्या भूमिका असमान पद्धतीने निश्चित केल्या आहेत. जेव्हा स्त्रीकडे धन किंवा संपत्तीच्या रूपात भोगविलासाचे व उत्पादनाचे साधन म्हणून पाहिले जाते तेव्हा लैंगिक शोषणाची

प्रवृत्ती तीव्रतेने उफाळून येते. स्त्रियांनीदेखील लिंगाधारित भेदभावाच्या परंपरांना कधी परिस्थितीवश, तर कधी अनिच्छेने वा स्वेच्छेने जीवनातील अपरिहार्य वास्तव म्हणून स्वीकारले आहे. मात्र, आता परिस्थिती बदलत आहे. आपल्या मानव अधिकाराबाबत स्त्रिया जागरूक होऊन त्याविरोधात आवाज उठवत आहेत. १९९५ मध्ये चीनमध्ये जागतिक महिला परिषद आयोजित करण्यात आली होती. या परिषदेत प्रामुख्याने स्त्रियांच्या मानवी हक्कांबाबतच्या जागरूकतेवर भर देण्यात आला होता.

स्त्रियांच्या मानव अधिकाराच्या हननाची प्रक्रिया स्त्री भ्रूणहत्या करून सुरू होते. भारतात भ्रूण तपासणी सुरू झाल्यावर १९८४ मध्ये ४० हजार भ्रूणहत्या झाल्याच्या घटना निदर्शनास आल्या होत्या. विसाव्या शतकाच्या प्रारंभापासूनच स्त्री-पुरुष जन्मदरात सातत्याने ऱ्हास होताना दिसून येत आहे. अशा प्रकारे स्त्रियांचा जीवन जगण्याचा मूलभूत हक्कही हिरावला जातो. ज्या मुली वाचतात त्यांना पुढे आयुष्यभर आपल्या मानवी हक्कांच्या पूर्ततेसाठी संघर्ष करावा लागतो. त्यांना कुटुंबात मुलगी म्हणून भेदभावाची वागणूक दिली जाते. कुटुंबातल्या मुलाला जो सन्मान आणि आदर प्राप्त होतो तो मुलीच्या वाटेला येत नाही. मुलीला ओझे समजून तिच्या शिक्षणावरचा खर्च व्यर्थ समजला जातो. म्हणूनच स्त्रियांमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण पुरुषांच्या तुलनेने कमी आहे. शाळा सोडण्याच्या प्रमाणात मुली आघाडीवर आहेत. लिंगाधारित भेदभावात आहारविषयक भेदभावाचाही समावेश आहे. नोबेल पुरस्कार विजेते प्रा. अमर्त्य सेन यांनीही पोषणमूल्यांच्या अभावामुळे आई तसेच बालिकांच्या मृत्युदरात वाढ झाल्याचे निदर्शनास आणले आहे. स्त्रियांना त्यांच्या वैयक्तिक आयुष्याशी निगडित मुद्द्यावरही निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य नसते. अकाली कौटुंबिक जबाबदाऱ्या लादल्याने त्यांचे व्यक्तिमत्त्व विकसित होत नाही. भारतात बालविवाह हादेखील स्त्री शोषणाचा एक महत्त्वाचा प्रकार आहे.

कामाच्या ठिकाणीही स्त्रियांच्या मानवी हक्कांचे सहजपणे हनन होते. स्त्री व पुरुषाला समान कामाचे समान वेतन न देणे, स्त्रियांचे शारीरिक, मानसिक शोषण करणे असे प्रकार घडत असतात. पुरुषसत्ताक पद्धती स्त्रियांसाठी कमालीची घातक आहे. स्त्रियांना दुहेरी त्रास सोसावा लागतो. घरातील कामे आणि बाहेरची कामेही (नोकरी, व्यवसाय) त्यांनाच करावी लागतात. परिणामी स्त्रियांमध्ये हृदयाशी संबंधित विकार वाढताना दिसत आहेत. विशेषत: शहरी भागातल्या स्त्रियांमध्ये. समानता, न्याय आणि मानवी हक्कांवर आधारित समाजाच्या स्थापनेसाठी विकासाच्या प्रक्रियेत स्त्रियांचा सहभाग आवश्यक आहे. आता स्त्रियांच्या मानवी हक्कांचे हनन होऊ नये म्हणून आणि त्यांच्या सुरक्षेसाठी विविध उपाययोजना करण्यात येत आहेत. संयुक्त राष्ट्रांच्या तरतुदीनुसार स्त्रियांवरील हिंसाचाराला मानवी हक्काचे उल्लंघन समजण्यात येते. ८ मार्च ला जागतिक महिला दिन साजरा केला जातो. व्हिएन्ना येथे जून १९९३ मध्ये भरलेल्या संमेलनातही स्त्रियांच्या मानवी हक्कांबाबत आवाज उठवण्यात आला. तसेच संयुक्त राष्ट्र संघानेही स्त्रियांच्या विरोधातला हिंसाचार संपुष्टात आणण्याची घोषणा केली. या घटना स्त्रियांच्या मानवी हक्कांबाबत जागृती होत असल्याचे निदर्शक आहेत.

भारतात १९९४ मध्ये स्त्री भ्रूणहत्या प्रतिबंधक कायदा करण्यात आला. २००५ मध्ये कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंध कायदा अमलात आला. पण हे उपाय फारसे परिणामकारक ठरलेले आढळत नाही. कारण कायदे असले तरी ते राबवणाऱ्या यंत्रणेची मानसिकता पुरुषप्रधान आहे. समाजाची मानसिकता सरंजामी आहे. म्हणून तर आजही स्त्रियांना मासिक पाळीच्या काळात मंदिरात जाता येत नाही. शनी शिंगणापूरच्या मंदिरात तर दर्शनही घेता येत नाही. हे सर्व काही नसून स्त्रियांच्या मानवी हक्कांचे सरळ-सरळ उल्लंघन आहे. कोणत्याही देशाची संस्कृती त्या देशातल्या महिलांना कशी वागणूक दिली जाते यावर ठरत असते. अशा परिस्थितीत भारतीय संस्कृती श्रेष्ठ आहे, असे आपण म्हणू शकतो का? आपल्याला रूढीग्रस्त सनातनी विचारातून, विषमताग्रस्त मानसिकतेतून बाहेर येऊन उदारमतवादी, समानतावादी आणि विकासाभिमुख प्रागतिक दृष्टिकोन स्वीकारण्याची गरज आहे. स्त्रियांच्या मानवी हक्कांचे जतन, संरक्षण आणि संवर्धन झाले तरच देश सामाजिक-आर्थिक व राजकीयदृष्ट्या सक्षम होईल. आपण सर्व जण कोणत्याही परिस्थितीत स्त्रियांच्या मानवी हक्कांचे हनन होणार नाही, यासाठी सदैव प्रयत्नशील राहूया.

समारोप :-

काही मूठभर स्त्रिया आज प्रगतीच्या उंच शिखरावर पोहोचल्या आहेत ज्यामध्ये सुमित्रा महाजन, सुनीता विल्यम्स, चंदा कोचर, आनंदी पटेल, मार्गारिट अल्वा, सुनिता नन्नवरे, हिराबाई लाखे, माधुरी पुरंदरे, सुषमा स्वराज, ममता बॅनर्जी, सोनिया गांधी, प्रतिभाताई पाटील, द्रोपती मुर्मु यांच्यासारखी आणखी असंख्य नावे सांगता येतील पण असे असून देखील आजही बहुसंख्य स्त्रिया पुन्हा पुन्हा अंधार युक्त दरीत लोटल्या जात आहेत. जगण्याकरिता त्या अगदी केविलवाणी धडपड करीत आहेत .एखाद्या महिलेला एखाद्या खोलीमध्ये डांबून ठेवणे, जात पंचायतीने तिच्यावर सामूहिक बलात्कार करण्याचा आदेश देणे, हुंड्या करिता तिला पेटवून देणे, किंवा अपघातात ठार करणे या सर्व घटना म्हणजे स्त्रियांच्या वास्तवकतेची तिच्यावरील अत्याचाराची बोलकी उदाहरणे आहेत या सर्व घटना तिला माणूस म्हणून जगण्याची संधी देतात की नाही हा प्रश्न समोर उभा राहतो. या सर्व घटना बघितल्या की माणसाचं मन सुन्न पडतं तर या होणाऱ्या गुन्ह्यामध्ये घट करावयाची असेल तर प्रत्येक कुटुंबांनी आपल्या पाल्याचे योग्य सामाजीकरण करणे, महिलांच्या वेश्या व्यवसायावर बंदी आणणे, प्रचार व प्रसार माध्यमांनी महिलांना आपल्या मानवाधिकाऱ्याची जाणीव करून देणे, सामाजिक मूल्यांची शिकवण देणे, आज शहरी संस्कृतीमध्ये वाढलेल्या विकृतीकरणामुळे आज शहरी महिलांनाही अनेक समस्येला तोंड द्यावे लागते. म्हणून केवळ नैतिक पातळीवर उपाय करून चालणार नाहीत तर गुन्हेगारांवर आळा घालण्यासाठी काटेकोरपणे कायद्याची अंमलबजावणी करणे, गुन्हेगाराला कठोर शिक्षा देणे आणि न्यायप्रक्रियेत गती आणणे गरजेचे आहे .तरच एकंदर लोकसंख्येच्या 50% असणारी महिलांची संख्या आत्मविश्वासाने आपला विकास करेल असे संशोधकास वाटते.

संदर्भ सूची

1) कुलकर्णी पि के:- मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
2) टाले पद्माकर :- स्त्रिया प्रसारमाध्यमे आणि मानवी हक्क, विकास समर्पित, मासिक योजना नोव्हेंबर 2018.
3) शेख अमीर:-मानवी हक्क आणि जबाबदाऱ्या, निराली प्रकाशन, जळगाव.
4) पाटील अजय :- पंचायतराज आणि महिला नेतृत्व, मैत्री प्रकाशन, लातूर .
5) देवळाणकर शैलेंद्र :- समकालीन जागतिक राजकारण, विद्या पब्लिकेशन, औरंगाबाद.

ग्रामीण महिलांच्या आर्थिक समस्या व उपाययोजना

डॉ. नरसिगं भानुदास देशमुख

अर्थशास्त्र विभाग, महिला कला महाविद्यालय ,औरंगाबाद.

प्रस्तावना

भारतीय समाज हा प्रामुख्याने पुरुषप्रधान आहे याला काही अपवाद वगळता काही भटक्या विमुक्त जमातीमध्ये मात्र स्त्री प्रधानतेचे प्रमाण आहे परंतु सर्वसाधारणपणे भारतीय समाजात स्त्रीला दुय्यम स्थान आहे स्वतंत्र उत्तर काळात १९४७ ते १९७० या दरम्यान प्रामुख्याने महिलांच्या हक्क व अधिकार याला प्राधान्य देण्यात आले त्यानंतर मात्र समान वेतन, स्त्रियांचे कुशल कामगारात वर्गीकरण, विना मोबदला श्रम, सत्तेच्या सरचनेतील पुरुष वर्चस्व या घटकांना प्राधान्य देण्यात आले वैयक्तिक जीवन व स्त्री सक्षमीकरण या घटकाकडे स्त्री चळवळ हि एकविसाव्या शतकात वळलेली दिसते. देशात एकूण लोकसंख्येच्या जवळपास ५०% ही लोकसंख्या महिलांची आहे मात्र पुरुषांच्या तुलनेत महिला ह्या कायम स्वरूपीच आर्थिक समस्यांच्या विळख्यात असलेल्या आपणास दिसतात आर्थिक समस्यांनी जखडलेल्या महिलांची संख्या ही ग्रामीण भागात जास्त आहे त्या तुलनेत शहरी भागातील अनेक महिला विविध ठिकाणी नोकरी करून कुटुंबाला आर्थिक हातभार लावत आहेत शहरी भागापेक्षा ग्रामीण भागातील स्त्रियांचे आयुष्य हे वेगळे असते ग्रामीण भागातील महिलांना शहरी भागातील स्त्रियांपेक्षा अधिक शारीरिक कष्टाची कामे घरकाम, स्वयंपाक ही जास्तीचे कामे करावे लागतात त्याचबरोबर उन्हाळयातील तीव्र पाणीटंचाई मुळे अनेक ठिकाणी खुप अंतरावरून पाणी आणावे लागते. असे कष्टाचे काम या महिला करतात,घरचे शेती असेल तर शेतीवरील सर्व कष्टाची कामे, खुरपणी, पीक काढणी, खत घालने, पेरणी इत्यादी व पशुपालनाचे, कुक्कुटपालन ही कामे महिलांना करावी लागतात. पण या कामाचा आर्थिक मोबदला या स्त्रियांना मिळत नाही व शेतीवरचा मालकी हक्क ही महिलांना नसतो एवढेच नाही तर शेती सारख्याच कामासाठी पुरुषांच्या व महिलांच्या वेतनामध्ये तफावत दिसते हा मोबदलाही पूर्णपणे पुरुषांच्या हाती जातो स्वतःचे वेतन देखील त्या स्वतःच्या मनाप्रमाणे खर्च करू शकत नाही ही खरी ग्रामीण महिलांची शोकांतिका आहे. १९८० च्या पुढील काळात मात्र स्त्री आर्थिक प्रश्नावर जागरूक होऊन त्याविरुद्ध बंड करायचे प्रयत्न झाले त्यासाठी महिलांना राजकीय, प्रशासकीय व व्यवस्थापन क्षेत्रात पुरुषांच्या बरोबरीने संधी मिळायला पाहिजे तरच त्याचा आर्थिक दर्जा सुधारेल.

प्रत्येक स्तरावरील महिलांच्या समस्या वेगवेगळया आहेत त्या समस्यांची वर्गवारी पुढील प्रमाणे :-

१) कौटुंबिक समस्या २) सामाजिक समस्या ३) शिक्षणाच्या समस्या ४) आरोग्याच्या समस्या ५) आर्थिक समस्या.

१) कौटुंबिक समस्या: कुटुंबामध्येही महिलांना दुय्यम स्थान असते कुटुंबातील महत्त्वाच्या निर्णयामध्ये तिचे मत विचारात घेतले जात नाही त्याचप्रमाणे आर्थिक निर्णय घेण्याचा अधिकार तिला नाही कुटुंबामध्ये महत्त्वाची जबाबदारी तिच्यावर असते परंतु तिला स्वतःचा अधिकार नसतो मुळात कुटुंबामध्ये महिलेला मानाचे स्थान नसते.

२) सामाजिक समस्या: भारतीय समाज हा पुरुषप्रधान असल्यामुळे समाजामध्ये महिलांना दुय्यम स्थान आहे. त्यामुळे तिच्यावर अन्याय होताना दिसतो. भारतात वेगवेगळ्या वर्गातील जाती जमातीतील प्रदेशात मधील स्त्री समस्यांचे स्वरूप वेगवेगळे आहे. शहरी स्त्रियांच्या समस्या वेगळया आहेत तर ग्रामीण स्त्रियांच्या समस्या वेगळया आहेत परंतु अलीकडे महिला चळवळीच्या माध्यमातून महिला पुरुषाबरोबर काम करत आहेत परंतु त्यांचे प्रमाण

अत्यंत कमी आहे.

३) शैक्षणिक समस्या: भारतात स्त्री शिक्षणाच्या बाबतीत आजही पुरुषाच्या तुलनेत मागे आहे. मुला-मुली मधील भेदभावामुळे मुलींना शिक्षणापासून वंचित रहावे लागते. महात्मा फुले म्हणतात की," घरातील एक माता शिकली तर सर्व कुटुंब शहाणे होईल सगळ्या स्त्रिया शिकल्या तर सर्व देश जागा होईल "आणि म्हणूनच त्यांनी स्त्री शिक्षणाची चळवळ सुरू केली व आज त्याला मोठ्या प्रमाणात यश आलेले दिसते. देशातील स्त्रिया आज साक्षर मोठ्या प्रमाणात झालेल्या आहेत.

४) आरोग्याच्या समस्या: भारतात आजही महिलांच्या आरोग्याला फार महत्व दिले जात नाही. भारतात दर दोन महिला मागे एक महिला कसल्यांना कसल्या आजाराने ग्रस्त आहे. आज भारतात ३५% महिला गंभीर स्वरूपाच्या अशक्त आहेत तर १५% महिलांना कमी गंभीर अशक्ततेचा आजार आहे याचे कारण म्हणजे महिलांचे स्वतःकडे असणारे दुर्लक्ष व कमी असणाऱ्या वैद्यकीय सोयी सुविधा.

५) आर्थिक समस्या: महिलांच्या मागासलेपणाच्या मुळाशी असलेली खरी समस्या म्हणजे आर्थिक समस्या होय. महिलांना आर्थिक निर्णय प्रक्रियेत सामावून घेतले जात नाही .समाजामध्ये माणूस म्हणून जगायचे असेल तर आर्थिक स्वावलंबन आवश्यक आहे. हेच आर्थिक स्वावलंबन भारतात फक्त मूठभर स्त्रियांकडेच आहे. प्रसिद्ध विचारवंत एंजल्स हे महिलांच्या आर्थिक स्थितीबाबत असे म्हणतात की, "जसजशी संपत्ती वाढली तसतसा पुरुषाच्या कौटुंबिक आणि कुटुंबाच्या बाहेरचा दर्जा स्त्रियांच्या तुलनेत उंचावला व यातून स्त्रियांना दुय्यम दर्जा प्राप्त झाला".

महिलांच्या आर्थिक समस्या पुढील प्रमाणे:-

५.१ वेतना संबंधी भेदभाव: भारतात पुरुष व महिलांना एकच कामाकरिता मिळणाऱ्या मोबदल्यात तफावत आहे. एकाच कामासाठी पुरुषांना वेगळे वेतन व महिलांना वेगळे दिले जाते हा भेदभाव प्रामुख्याने ग्रामीण भागात व कृषी क्षेत्रावर मोठ्या प्रमाणात दिसून येतो यामुळे महिलांच्या श्रमाला पुरेसा आर्थिक मदत मिळत नाही व स्त्री आर्थिक दृष्ट्या मागास राहण्याचे हे महत्त्वाचं कारण आहे आणि ही समस्या महत्त्वपूर्ण मानली जाते

५.२ स्वयंरोजगार अर्थसहाय्यता अभाव: औद्योगिक क्षेत्रामध्ये महिलांना एखादा उद्योग सुरू करावयाचा असेल तर त्यासाठी लागणारे अर्थसहाय्य म्हणजे भांडवल मिळविण्यात महिलांना खूप कष्ट करावेलागतात. पुरुषांना जसे भांडवल सहज उपलब्ध होते तसे महिलांना उपलब्ध होत नाही. वित्तीय संस्था देखील महिलांना उद्योगासाठी भांडवल कर्ज देण्यास खूप उत्सुक उत्सुक नसतात कारण समाजामध्ये पुरुषापेक्षा महिलांचे आर्थिक पत कमी असते म्हणून महिलांना उद्योगासाठी भांडवलाची उणिव भासते.

५.३ विना वेतन काम:- महिलांना घरातील सर्व जबाबदाऱ्या सांभाळाव्या लागतात. घरातील स्वयंपाक घरकामे ही महिलांना प्राधान्याने करावी लागतात परंतु त्यांचा कोणताही मोबदला त्यांना पैशाच्या रूपाने मिळत नाही. घरी शेती असेल तर शेतावर सर्वात जास्त काम स्त्रियांनाच करावी लागतात. शारीरिक कष्टाचे काम असते त्यातही कोणताही मोबदला वेतन म्हणून स्त्रीला मिळत नाही.त्यामुळे ग्रामीण भागातील स्त्रिया आर्थिक दृष्ट्या मागासलेल्या आहेत.

५.४ कुटीर उद्योगात मालकी हक्क नाही: आज ग्रामीण भागात कुटुंबाच्या सहाय्याने अनेक कुटीर उद्योग चालवले जातात. त्या उद्योगात सर्व कामे स्त्रियांना करावे लागतात. परंतु त्याचा मोबदला त्यांना मिळत नाही शेतीबरोबर

कोंबडी पालन, पशुपालन हे व्यवसाय प्रामुख्याने महिला करतात परंतु त्यावर त्यांचा मालकी हक्क नसतो. कुटिर उद्योगात सर्व कामे हे स्त्रियांना करावे लागतात .त्यांचा हक्क नाकारला जातो. त्यापासून होणाऱ्या आर्थिक प्राप्तीमध्ये तिचा वाटा नसतो ही एक मोठी समस्या आढळून येते.

५.५. मिळणारे वेतन गुंतवण्याचा अधिकार नाही:- आज भारतामध्ये अनेक स्त्रिया सेवा क्षेत्रामध्ये काम करत आहेत. पुरुषाच्या खांद्याला खांदा लावून काम करणाऱ्या स्त्रियांना मिळणारे वेतन खर्च करण्याचा किंवा ते कुठे गुंतवणूक करण्याचा अधिकार मात्र स्त्रीयांना नाही. म्हणजे मिळणाऱ्या कामाचे वेतन खर्च करण्याचा अधिकार महिलांना दिसत नाही ही गंभीर समस्या आहे.

५.६ आर्थिक निर्णयामध्ये स्थान नाही:-भारतीय समाजामध्ये घरातील सर्व निर्णय घेण्याचा अधिकार हा पुरुषांना आहे. कौटुंबिक निर्णयामध्ये महिलांना स्थान नसते. कुटुंबातील आर्थिक निर्णय असेल किंवा कुटिर उद्योगातील आर्थिक निर्णयायामध्ये महिलांच्या मताला महत्व दिले जात नाही.

स्त्रियांच्या आर्थिक समस्यावरील उपाय योजना:- महिलांचे आर्थिक मागासलेपण दूर करण्यासाठी व महिलांमध्ये आर्थिक स्वावलंबन मिळवण्यासाठी किंवा महिलांना आर्थिक दृष्ट्या सक्षम बनवण्यासाठी पुढील आर्थिक समस्या वरील उपाययोजना करणे आवश्यक आहे.

१) महिलांना स्वयंरोजगारासाठी संधी उपलब्ध करून देणे:- महिलांचा आर्थिक विकास करायचा असेल तर त्यांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. उदा. शिलाई मशीन ,गृह उद्योग इत्यादी रोजगाराच्या संधी मिळाल्यानंतर त्यातून त्यांना आर्थिक प्राप्ती होईल व त्यांचे आर्थिक मागासलेपण दूर होईल.

२) महिलांना उत्पादन प्रक्रियेत सहभागी करून घेणे:- महिलांना आर्थिक दृष्ट्या स्वावलंबी बनवायचे असेल तर त्यांना उत्पादन प्रक्रियेत समाविष्ट करून घेणे गरजेचे आहे उत्पादन प्रक्रियेत महिलांना प्रवेश दिला तर महिलांचा आत्मविश्वास वाढेल व औद्योगिक क्षेत्राचा विकास होईल त्यातून महिलांना आर्थिक स्थैर्य प्राप्त होईल.

३) महिलांना आर्थिक अधिकार मिळवून देणे:- महिलांना आर्थिक अधिकार मिळाले तर त्यांचा आर्थिक विकास दर जलद गतीने साध्य होईल. आर्थिक निर्णय प्रक्रियेत स्थान मिळवून देणे महिलांसाठी आवश्यक आहे. त्याचबरोबर मालमत्तेवर अधिकार मिळाल्यानंतर स्त्रिया आर्थिक दृष्ट्या सक्षम होतील

४) बचत गटाच्या माध्यमातून महिलांना उद्योगासाठी भांडवलाचे व्यवस्थापन करणे:-ग्रामीण भागातील महिलांना थोड्याफार प्रमाणात आर्थिक साक्षरता करण्याचे काम बचत गट चळवळीने मोठ्या प्रमाणात केले आहे .बचत गटाच्या माध्यमातून महिलांच्या हातामध्ये थोडे आर्थिक अधिकार आले आहेत. ज्या महिला घराबाहेर पडत नव्हत्या त्या आता बँकेत जाऊन आर्थिक व्यवहार करू लागल्या आहेत .याच चळवळीच्या माध्यमातून महिलांना उद्योगासाठी भांडवलाचे व्यवस्थापन करून त्यांच्या आर्थिक विकास साधता येईल.

५) महिलांचा उद्योजकीय विकास करणे:- बचत गटाच्या चळवळीतून बऱ्याच महिला लहान लहान कुटीर उद्योग करत आहेत.या उद्योगाच्या माध्यमातून त्या व्यावसायिक तांत्रिक शिक्षण घेत आहेत.परंतु त्यांचे प्रमाण खूप कमी आहे हेच प्रमाण वाढवणे आवश्यक आहे. महिलांना उद्योजकीय प्रशिक्षण देऊन त्यांचा आर्थिक विकास घडवून आणला तर भारताच्या विकासाला मोठा हातभार लागेल.

६) उद्योग व बाजारपेठेमध्ये समन्वय साधून देणे:- महिलांना बचत गटाच्या माध्यमातून छोटे छोटे उद्योग करू लागल्या आहेत परंतु यामध्ये त्यांना जाणवणारी सर्वात मोठी अडचण म्हणजे विक्रीच्या व्यवस्थेची आहे. महिलांना

बाजारपेठेचे संपूर्ण ज्ञान नसते. त्यामुळे त्यांना वस्तू विक्रीमध्ये अडचणी निर्माण होतात. महिला उद्योग बाजारपेठेमध्ये योग्य म्हणून साधने गरजेचे आहे व या बाजारपेठेचे संपूर्ण ज्ञान महिलांना मिळाले तर महिला मोठ्या प्रमाणात उद्योगिक विकास साध्य करतील.

७) महिलांच्या क्षमतांचे संवर्धन करणे:- महिलांमध्ये अनेक क्षमता असतात त्यात औद्योगिक तंत्रज्ञान, शारीरिक श्रम, आर्थिक संयम या क्षमताचा समावेश होतो या क्षमतेचे संवर्धन करण्यासाठी त्यांचे आर्थिक मागासले पण दूर होणे आवश्यक आहे.

वरील उपाययोजना केला तर महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण साध्य होईल व त्यातून महिलांचा आर्थिक विकास व त्याचबरोबर देशाचा सर्वांगीण विकास साध्य होईल.

समारोप:- महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणातून आपण समाज व राष्ट्राला बलवान करू शकतो. त्यासाठी महिलांना माणूस म्हणून जगण्याचा अधिकार मिळायला हवा , २१व्या शतकातील स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन समाजाने बदलायला हवा स्त्रीला शैक्षणिक ,सामाजिक, आर्थिक व राजकीय अधिकार मिळायला पाहिजेत, जसे बचत गटामुळे महिला एकत्र येऊन कुरडया, पापड ,लोणचे, चटण्या, विणकाम,भरतकाम असे उद्योग करू लागले आहेत. आज गरिबांच्या मुली उच्च शिक्षणासाठी शहरात जात आहेत. अशा सुधारणा होत असल्या तरी त्यांचे प्रमाण कमी आहे. शिक्षणाचे प्रमाण महिलांमध्ये वाढले तर रोजगाराच्या संधी प्राप्त होतील एकंदरीत भारत देशाचा विकास मोठ्या प्रमाणात होईल.

संदर्भ :-

१) डॉ. अश्विनी धोंगडे- "बदलाच्या शोधातील ग्रामीण स्त्री" लेख.

२) पंकज व्हटटे- "स्त्रीयांची भूमिका आणि स्त्री संघटना" लेख.

३) प्रा. आशिष थोरात -"महिला सक्षमीकरण" लेख.

४) अतुल पगार -"महिलांच्या समस्या" लेख

५) देव, झांबरे ,_भारतीय अर्थव्यवस्था, प्रकाशन नागपुर १९९८

६) कृषी अर्थशास्त्र- डॉ. वसुधा पुरोहित, विद्या बुक पब्लिश, औरंगाबाद

महिला सबलीकरणात ग्रंथालयाची भूमिका

केंद्रे आरती रामचंद्र
ग्रंथपाल नूतनकला महाविद्यालयराजापूर, ता. संगमनेर

प्रस्तावना :

भारतात महिलांना आधीआदिशक्तीचे रूप मानून पुरातन काळापासून पूजनीय मानले गेलेले आहे. त्याचवेळी भारत देशात महिला घरात आणि समाजात बंधनामध्ये अडकून पडल्या आहेत त्यांना दुय्यम स्थान दिले जाते. त्यांचे अधिकार व विकास यापासून त्यांना पूर्णपणे दूर केले जाते आज आपल्या भारत देशात महिला सशक्ति करण्यासाठी नेहमीच सरकारकडून वेगवेगळे उपक्रम राबवल्या जातात. महिलांना सक्षम करण्यासाठी वेगवेगळे बचत गट लघुउद्योग गृह उद्योग छोटे छोटे व्यवसाय करण्याकरिता प्रोत्साहन करीत असतात या छोट्या व्यवसायातून त्यांना खूप काही शिकावयास मिळते आणि त्याचबरोबर कुटुंबाचा उदरनिर्वाह करण्याकरिता मदतही मिळते प्रत्येक क्षेत्रात महिलांनी आपला ठसा उमटविला आहे.प्रत्येक क्षेत्रात महिला पुरुषांच्या बरोबरीने काम करताना दिसून येतात आजच्या स्त्रीने प्रत्येक क्षेत्रात उंच झेप घेऊन आपले कर्तव्य जगभर पसरवले आहे तरीसुद्धा भारताला आणखी सक्षम आणि महासत्ता बनवण्यास प्रयत्नाच्या दृष्टीने महिलांना तेवढ्या योग्य तो मान आणि ताकद मिळणे गरजेचे आहे आणि त्यासाठी श्रीशक्तीकरण करणे अत्यंत गरजेची बाब आहे प्रत्येक स्त्री ही आर्थिक सामाजिक आणि मानसिक दृष्ट्या सुरक्षित आणि स्वतंत्र असली पाहिजे आपल्या भारतात अजूनही कित्येक महिलांची स्थिती दयनीय असल्याचे दिसून येते सरकार अशा महिलांच्या सशक्ति करण्याकरता वेगवेगळी कार्यक्रम उपक्रम राबवित असते यात प्रौढ शिक्षण स्त्री व बालकल्याण योजना रोजगार व तांत्रिक शिक्षण आरोग्य पर महिला बचत गट अशा वेगवेगळया प्रकारे कार्यक्रम राबवून महिलांना सक्षम करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे.

संशोधन विषयाची उद्दिष्टे :

१) ग्रंथालयाचे महत्त्व अभ्यासणे.

२) महिला शिक्षण आणि ग्रंथालय यांचा अभ्यास करणे.

३) महिलांचा विकास आणि ग्रंथालय यांचा आढावा घेणे.

४) इ -ग्रंथालयांचा महिलांना होणारा फायदा अभ्यासणे.

ग्रंथालयाचे महत्त्व

समाजाला प्रत्येक क्षेत्रातील माहिती पुरवण्याचे काम ग्रंथालय करीत आहे. ग्रंथालय हे ज्ञान माहिती स्त्रोत आणि सेवांच्या विस्तृत श्रेणीचे भांडार आहे. पूर्वीच्या काळी ज्या व्यक्तींना ग्रंथ वाचनात आवडत असेल ती व्यक्ती ग्रंथालयात जाऊन आपल्या वाचनाची आवड पूर्ण करत असे. ग्रंथालय हे प्रत्येकासाठी समान असून त्यांच्या सेवा आणि सुविधा उपभोगण्याचा सर्वांना समान अधिकार आहे आणि ग्रंथालय सुद्धा अशाच पद्धतीचे कार्य करताना दिसतात. ग्रंथालयाचा वापर पुरुषांप्रमाणे स्त्रिया ही शिक्षणासाठी किंवा ज्ञानप्राप्तीसाठी करताना दिसतात. समाजातील प्रत्येक घटकास माहिती व ज्ञान उपलब्ध करून देणे हे ग्रंथालयाचे प्रथम कर्तव्य आहे. ग्रंथालयात महिलांना वाचनीय वेगवेगळे साहित्य राहते यात महिला पर तसेच वेगवेगळी पुस्तके या जनरल नॉलेज,आरोग्यपर मासिके, कविता, थोर व्यक्तींचे चरित्रे, संत साहित्य पर कथा कादंबरी, नाटके, इत्यादि वाचनीय साहित्याचा वापर करून स्त्रीया आपल्या व्यक्तिमत्त्वात बदल घडवून आणू शकतात.

महिला शिक्षण आणि ग्रंथालय

आधुनिक काळात तर स्त्रिया सर्वच क्षेत्रात वावरताना दिसून येतात आज समाजात ग्रंथालय आणि शिक्षण यांचे समीकरण झाले आहे. प्रत्येक शैक्षणिक क्षेत्रामध्ये ग्रंथालय अनिवार्य आहेच पण शैक्षणिक संस्था व्यतिरिक्त अनेक ग्रंथालय स्थापन झालेले आहेत. तसेच संशोधन कार्या करीता सेंटर स्थापन झालेले आहेत. आजही कित्येक महिला या घरी राहणाऱ्या असून घरी राहून त्या आपल्या छोट्या-मोठा व्यवसाय करून उदरनिर्वाह करतात यांची माहिती सर्वप्रथम त्या घेतात आपल्या आसपासच्या ग्रंथालयात जाऊन सभासदत्व घेतले तर त्यांना पाहिजे तेव्हाच त्यांनी साहित्य मिळू शकते त्यात महिलांच्या आरोग्य विषयक पुस्तके वाचायला मिळतात तसेच अध्यात्मिक, पौराणिक, आत्मचरित्रपर वेगवेगळया व्यक्तींची प्रोत्साहन पर पुस्तके वाचून स्वतःच्या व्यक्तिमत्व सुधारणा आणू

शकतात सार्वजनिक ग्रंथालय ही तर समाजातील व्यक्तींकरिता सर्व स्तरावर प्राथमिक माध्यमिक उच्च स्तर अनौपचारिक प्रौढशिक्षणास मदत करीत असतात. आपण शैक्षणिक ग्रंथालयात सुद्धा सार्वजनिक ग्रंथालयाची स्थापना करून आपल्या परिसरातील महिलांना वेगवेगळया कार्यक्रमाचे आयोजन करू शकतो.

महिलांनी जास्तीत जास्त प्रमाणात सबल व्हावे म्हणून थोर व्यक्तींनी महिलांसाठी असणाऱ्या रूढी परंपरा नष्ट करण्यास सुरुवात केली समाजात पहिल्यापासूनच महिलांना दुय्यम स्थान देण्यात आलेले आहे. महिला म्हणजे चुल आणि मुल पर्यंत तिची मर्यादा ओलांडल्या गेली होती बाहेरही जगातील कोणतेच आर्थिक सामाजिक कौटुंबिक अधिकार तिला घेण्यास अधिकार नव्हता पण जसा काळ पुढे सरकत गेला तस तसे महिलांच्या हक्काबाबत जागरूकता निर्माण होण्यास सुरुवात झाली महात्मा फुलेंनी सावित्रीबाईंना शिकवले पुण्यात महिला मुलींसाठी शाळा उघडली आणि सावित्रीबाईंना शिक्षिका बनवले मुलांच्या बरोबरीने मुलींना शिक्षणाचा दर्जा प्राप्त झाला.

ई ग्रंथालयांचा महिलांना होणारेफायदे :

ई बुक हे कुठल्या शैक्षणिक सार्वजनिक ग्रंथाचा एक प्रमुख घटक म्हणून उदयास येत आहे. बहुतेक ग्रंथालय विविध संकेतस्थळाच्या माध्यमातून ही सेवाप्रधान करत आहे. इलेक्ट्रिक बुक म्हणजे असा ग्रंथ की जो मुद्रेत ग्रंथासारखा नेहमीप्रमाणे असतो पण त्याचे प्रकटीकरण संगणकाच्या पडद्यावर अमुद्रित स्वरूपात होते. वाचकांना ही ग्रंथालयाच्या माध्यमातून हवे ते साहित्य कोठेही व केव्हाही सहज उपलब्ध होऊ शकते.ई ग्रंथालयामुळे जागेची बचत होते तसेच अचूक माहितीचे संग्रहण प्राप्त होते महिलांना या ई ग्रंथालयाबाबत ट्रेनिंग देऊन त्यांना ई ग्रंथालये वापरण्यास प्रोत्साहन देऊ शकतो घरबसल्या देखील महिला आपल्याला पाहिजे ती माहिती शोधू शकतात यामुळे महिलांच्या वेळेची बचत होते.

समारोप

सर्वच क्षेत्रात ग्रंथालयाचे अतिशय महत्त्वाचे स्थान आहे. वाचकांच्या विविध गरजांची पूर्तता करण्याचे काम ग्रंथालय करीत असतात. विविध प्रकारची माहिती नवीन तंत्रज्ञानाच्या आधारे शोधावयाचे काम ग्रंथालयाच्या माध्यमातून करता येते तसेच महिलांच्या सक्षमीकरणाची देखील जबाबदारी ग्रंथालये चांगल्या प्रकारे पार पाडताना दिसतात. महिलांना रोजगार तसेच आरोग्याबाबत जागरूकता निर्माण करण्याचे काम ग्रंथालय चांगल्या प्रकारे करू शकतात तसेच कार्यशाळा सेमीनर,बचत गट,या सारखे कार्यक्रम घेवून तसेच मार्गदर्शना साठी व्याख्याते बोलावून महिलांना शिक्षित करण्याचा करण्याचा प्रयत्न केला जाऊ शकतो.

संदर्भ सूची

1) .Peer Reviewed….. National Journal on… 'Social Issues & Problems' Volume – 09, Issue – 01, January - June, 2020/ ISSN 2278-3199.

2) © 2020 JETIR February 2020, Volume 7, Issue 2 www.jetir.org (ISSN-2349-5162)

3) प्रौढ निरंतर शिक्षण आणि ज्ञान विस्तार विभाग,पुणे विद्यापीठ, पुणे -४११००७.DR.विलास आढाव.

4) ज्ञानगंगोत्री २०२१-२२

5) ज्ञानगंगोत्री २०१८-१९

6) DR. रंजना व्यवहारे

महिला सक्षमीकरण : कौटुंबिक व सामाजिक आव्हाने

प्रा. डॉ. नरसिंग आबासाहेब पवार

जालना समाजकार्य महाविद्यालय रामनगर, जालना

प्रस्तावना:

सक्षमीकरण म्हणजे काय हा प्रश्न प्राथमिक मूलभूत परंतु अत्यंत महत्त्वाचा आहे. सक्षमीकरण संकल्पना ही बहुआयामी आहे आणि प्रक्रियात्मक सुरजशील प्रवाही संकल्पना आहे. कोणत्याही समाज घटकाला समाजमान्यता प्रतिष्ठा स्वातंत्र्य समता न्याय मिळवून देण्यासाठी तसेच समाजमधील विषमता दारिद्य्र लिंग वर्ण वंश इत्यादी प्रकारची भेद तसेच जाती भेदाचे समूळ उच्चाटन करण्यासाठी जी क्षमता त्या उपेक्षित शोषित समाजघटकात आणावी लागते ते म्हणजे सक्षमीकरण होय. मग तो समाजघटक दलित, पीडित, आदिवासी किंवा महिला कोणी ही असो. भारताच्या दृष्टिकोनातून महिला सक्षमीकरणाची संकल्पना ही अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक राजकीय दृष्टिकोनातून केल्या जाणाऱ्या सुधारणांमधून स्त्रीला एक व्यक्ती म्हणून संबोधणे व त्यादृष्टीने परिवर्तन करणे ही सक्षमीकरणाची पूर्व अट आहे.

महिला सबलीकरणाचा अर्थ :

जागतिक पातळीवर महिलांची संख्या जवळपास अर्धी म्हणजेच 48.09 आहे महिलाशक्ती अबला न राहता सबला झाली पाहिजे . ही शक्ती देशाच्या विकासात मोलाची असल्यामुळे महिलांकडले दुर्लक्ष करून चालणार नाही. हे ओळखून स्त्रियांच्या प्रश्नाबाबत प्रत्येक देशाने विचार करून त्यांच्या सक्षमीकरणाबाबत उपाययोजना,कायदे निर्माण करणे व निर्णय घेणे आवश्यक आहे. सबलीकरण व सक्षमीकरण म्हणजेच एखाद्याला सामर्थ्यवान करणे किंवा असंतोलाच्या बाबतीत स्वतःचा निर्णय घेणे जसे, की शिक्षण सहभाग आर्थिक स्वातंत्र्य, गतिमानता निर्णय प्रक्रिया, सार्वजनिक ठिकाणी मत मांडणे हक्काबाबत जागरूकता सामाजिक प्रतिष्ठा व राजकीय सहभाग इत्यादी सबलीकरण हे बहुविध बहुआयामी व बहुपातळ्या असलेली संकल्पना आहे. सक्षमीकरणाच्या संकल्पने मध्ये सत्तेचे न्यायवाटप अपेक्षित असते. महिला सक्षमीकरण म्हणजे महिलांना शक्ती क्षमता हिम्मत, कौशल्य यात वाढ होण्यासाठी तसेच स्वतःचे जीवन जगण्याचा दर्जा उंचावून स्वयंनिर्धारित होण्यासाठी आवश्यकते नुसार सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक, राजकीय वातावरण निर्माण करण्याची प्रक्रिया म्हणजे महिला सक्षमीकरण होय.

संशोधनाचे उद्देश :

1) महिला सक्षमीकरणाचा अर्थजाणून घेणे
2) महिला सक्षमीकरणा संदर्भातील कौटुंबिक व सामाजिक आव्हाने या विषयी माहिती प्राप्त करणे

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंध लिहीत असताना तथ्य संकलनातील केवळ द्वितीय साधन सामग्रीचा, आधार घेण्यात आलेला असून त्यात पुस्तके, संदर्भग्रंथ, मासिके, साप्ताहिके व शासकीय प्रकाशनचा वापर केला गेला आहे.

महिला सक्षमीकरणातील कौटुंबिक आव्हाने :

वर्तमान काळात काही प्रमाणात स्त्रियांनी प्रगती केल्याचे दिसत असले तरी बऱ्याच क्षेत्रात काम करत असताना त्यांना अनेक आव्हानांना सामोरे जावे लागते यामध्ये प्रामुख्याने कौटुंबिक व सामाजिक आव्हानांचा समावेश होतो.

कौटुंबिक आव्हाने:

1) **कुटुंबातून प्रोत्साहन व प्रेरणा न मिळणे :**

कुटुंबातील एखादी महिला एखाद्या क्षेत्रात काम करण्याचा ज्यावेळेस विचार करते किंवा त्याची भूमिका मांडते तेव्हा कुटुंबातून तिला प्रोत्साहन तर मिळत च नाही, परंतु तिने केवळ घरच सांभाळावे अशी कुटुंबातून मागणी केली जाते, त्यामुळे एखाद्या क्षेत्रात जाऊन काम करावे असे जरी स्त्रीला वाटले तरी तिला कुटुंबातून प्रतिसाद मिळत नाही.

2) आर्थिक अधिकाराची कमतरता :

भारतीय संस्कृती ही पुरुष प्रधान आहे त्यामुळे महिलांना कुटुंबात विचार स्वातंत्र्य नसते, आर्थिक अधिकार नसतात, जर तिला निर्णय घेण्याची संधी कुटुंबातून मिळाली तर काही प्रमाणात आर्थिक अधिकार मिळाले तर ती स्वतःचे अस्तित्व सिद्ध करू शकते, परंतु तिला कोणत्याही निर्णय प्रक्रियेत सामावून घेतले जात नाही, तसेच आर्थिक अधिकारापासून वंचित ठेवले जाते.

3) **कौटुंबिक जबाबदारी :**

कौटुंबिक जबाबदारी सांभाळणे हे भारतीय महिलांचे प्रथम कर्तव्य आहे, त्यामुळे त्यामुळे ही जबाबदारी सोडून तिने दुसरे काही करावे, हे कुटुंबातील सदस्यांना मान्य नसते अशा परिस्थितीत भारतीय महिला कशी सबळ होईल जर तिला सक्षम करायचे असेल तर तिच्यावरील कौटुंबिक जबाबदारीचे प्रमाण कमी करावे लागेल. कुटुंबातील पुरुष किंवा इतर सदस्यांनी देखील कौटुंबिक जबाबदारी सांभाळावी लागेल, तरच महिला या सबल होतील.

4) **कुटुंबातील स्थान :**

महिलांचे कुटुंबातील स्थान किंवा तिचा दर्जा कसा आहे जसे की शिक्षण व्यवसाय, निर्णय प्रक्रिया जबाबदारी या संदर्भातील कुटुंबातील तिचे स्थान कशा प्रकारचे आहे यावरून देखील तिचे सबलीकरण अवलंबून आहे जर तिला कुटुंबातच निम्नप्रकारचे स्थान असेल तिला काहीच महत्त्व दिले जात नसेल तर मात्र तिचे सबलीकरण होणे अशक्य आहे.

सामाजिक आव्हाने

1) भारतीय संस्कृती व परंपरा :

महिलांना विविध क्षेत्रात काम करत असताना सामाजिक मानसिकताही आडवी येते. प्रत्येक समाजातील महिलांना त्यांची संस्कृती व पारंपारिक पद्धतीमुळे महिलांच्या विकासात अडथळा निर्माण होतो. यासंस्कृती व परंपरेच्या विरुद्ध जाऊन एखाद्या क्षेत्रात काम करायचे ठरवले, तर या महिलेला वाहियात किंवा इतर अनेक शब्दाने हिणवले जाते. आणि म्हणून तिने जुनी परंपरा व भारतीय संस्कृतीमध्ये चौकटीच्या आत राहूनच काम केले पाहिजे, असा मानस असतो. त्यामुळे महिला विकासातील अथवा सबलीकरणातील संस्कृती व सामाजिक परंपरा हे एक मोठे आव्हान ठरते

2) आरोग्यविषयक आव्हाने:

समाजाच्या दृष्टीने महिला ही शारीरिकदृष्ट्या पुरुषा एवढी सक्षम नाही. आरोग्यहीन आहे अशी एक प्रतिमा तयार झालेली आहे. जर एखाद्या महिलेने अमुक एखाद्या क्षेत्रात जाऊन काम करण्याचा विचार केला, तर

आरोग्याच्या दृष्टीने तुला ते जमणार नाही, तू अमुक काम करू शकत नाहीस, या क्षेत्रात केवळ पुरुषच काम करू शकतात. असे म्हणून तिचे मानसिक खच्चीकरण करून तिच्या सक्षमीकरणात अडथळा निर्माण केला जातो.

3) **मानसिक आव्हाने :**

समाजात प्रत्येक क्षेत्रात महिलांना दुय्यम दर्जा दिला जातो. समाजातील प्रत्येक घटकांमध्ये महिलाचे मानसिक खच्चीकरण करण्यास हातभार लावतो. ज्याठिकाणी महिला काम करते, तेथे तिला आधाराची गरज असते. परंतु त्याठिकाणी महिलांचे मानसिक खच्चीकरण करण्याचा प्रयत्न प्रत्येक घटका कडून केला जात असतो. त्यामुळे महिला प्रती असलेली ही मासिकता ही सुद्धा महिलांच्या सक्षमीकरणांमध्ये महत्त्वपूर्ण अडथळा ठरते.

सारांश :

मागील काही दशकात महिलांच्या परिस्थितीत सुधारणा दिसून येत असली तरी समाजात स्त्रीपुरुष समानता, महिला प्रति असलेला दुय्यम दर्जा, कुटुंबातून बाहेर पडून काम करण्याचे स्वातंत्र्य, तसेच बँक, शाळा, महाविद्यालय अशाच ठिकाणी काम करावे, अन्यथा नाही. रात्री सातच्या आत घरात महिला असली पाहिजे. तिच्या सुरक्षिततेचा प्रश्न अशा अनेक कारणामुळे महिलांच्या विकासात आडथळा निर्माण होतो.

खरंच महिलांना सक्षम करायचे असेल तर तिला कुटुंबातून सर्वप्रथम महत्त्वाचे स्थान मिळाले पाहिजे. याच बरोबर सामाजिक आणि कौटुंबिक दृष्टिकोन सकारात्मक ठेवून महिलांना प्रत्येक क्षेत्रात कार्य करण्याची संधी देऊन त्यांना प्रोत्साहन देण्याची गरज आहे. तेव्हाच खऱ्या अर्थाने महिलांचे सक्षमीकरण शक्य होईल.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

1) अरुणा साबणे, स्त्री वाद - एक दृष्टिक्षेप, आकांक्षा प्रकाशन नागपूर.
2) तडकलकर नंदिनी, महिलांच्या सबलीकरण आणि शेतकरी महिला आघाडीचे योगदान अलका पब्लिकेशन नांदेड.
3) आढाव विलास, महिला सबलीकरण 2010 पुणे विद्यापीठ, मुद्रणालय पुणे.
4) लोकराज्य मासिक 2016.

महिलांचा राजकारणात वाढता सहभाग

डॉ. प्रविण बबनराव आहेर
सहाय्यक प्राध्यापक, नूतन कला महाविद्यालय राजापूर ता.संगमनेर जि.अहमदनगर

प्रास्ताविक

महिलांच्या आर्थिक सामाजिक परिस्थितीकडे बघितले असता देशाची संस्कृती लक्षात येते. आज महिला विविध क्षेत्रात महत्त्वाचे कार्य करत असल्याचे दिसून येते. निसर्गाने सर्वांना बुद्धी, कौशल्य समान दिले असले तरी पुरातन काळापासून ते आजपर्यंत महिलांना प्रत्येक क्षेत्रात दुय्यम स्थान दिले गेले आहे. त्यामुळे स्त्रियांच्या मूलभूत अधिकारआणि हक्कांबाबत समाजात जागृती निर्माण होणे गरजेचे आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळात सावित्रीबाई फुले, महात्मा ज्योतिबा फुले, रमाबाई रानडे, महादेव गोविंद रानडे, अण्णासाहेब कर्वे या सर्वांनी महिलांना सक्षम बनविण्यासाठी व महिलांच्या शिक्षणासाठी आपले संपूर्ण आयुष्य खर्ची घातले. राजाराम मोहन रॉययांनी सतीची चाल बंद केली व स्त्री मुक्ती आंदोलनास चालना दिली. महिलांचा कौटुंबिक दर्जा समाजातील स्थान व सर्व क्षेत्रातील भूमिका पार पाडत असताना त्यांना दिली जाणारी अपमानास्पद वागणूक याला विरोध करून महिलांना कुटुंबात समाजात व इतर सर्व क्षेत्रांत पुरुषांच्या बरोबरीने समान स्थान मिळवण्यासाठी महिलांचे सामाजिक, मानसिक, आर्थिक, शैक्षणिक व राजकीय सक्षमीकरण होण्याची आवश्यकता आहे. भारतात ग्रामीण भागात महिलांची सद्यस्थिती विचारात घेता असे दिसून येते की महिलांमध्ये शिक्षणाचे प्रमाण खूप कमी आहे. बेकारी, दारिद्र्य, कुपोषण, आजार, कौटुंबिक हिंसा व अत्याचार या समस्यांमुळे महिलांचा विकास होऊ शकत नाही. त्यात अडथळे निर्माण होतात व हे अडथळे दूर करण्यासाठी महिलांची सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक तसेच राजकीय स्थिती सुधारणे गरजेचे आहे. राजकारणातील महिलांचा सहभाग व त्यांची भूमिका याचा स्तर राज्याच्या राजकीय विकासाशी संबंधित असतो.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनात माहिती संकलित करण्यासाठी दुय्यम सामग्रीचा वापर करण्यात आलाआहे. यात विविध ग्रंथ, मासिके, विषयाशी संबंधित शोधनिबंध, शासकीय अहवाल, इंटरनेट याद्वारे माहिती संकलित करण्यात आलेली आहे.

उद्दिष्टे

१) महिलांच्या राजकीय चळवळीचा इतिहास अभ्यासणे.
२) महिलांनी राजकारणात सहभागी व्हावे यासाठी शासनानेकेलेले प्रयत्नअभ्यासणे.
३) महिलांच्या राजकीय सहभागाची वास्तविकता अभ्यासणे.

महिलांची राजकीय चळवळ

प्राचीन काळात महिलांना सामाजिक व राजकीय क्षेत्रात फारसे स्थान नव्हते. राजकीय नेतृत्व महिलांच्या हाती सोपवण्याची पद्धत नव्हती. महिलांची भूमिका सामाजिक स्तरावर दुय्यम होती.यात कालानुरूप फरक पडला तरी आधुनिक काळातही पुरुषांच्या बरोबरीने स्थान महिलेला मिळालेले नाही. सर्व क्षेत्रातील या पुरुषप्रधान संस्कृतीला शह देण्यासाठी जगात विविध ठिकाणी स्त्रीवादी चळवळी सुरू झाल्या. सर्व क्षेत्रात महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने हक्क व अधिकार मिळाले पाहिजेत ही मागणी करणारा आवाज अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात उमटू लागला. महिलांचे राजकारणात कोणते स्थान असावे यावर विचार सुरू झाले.

१८९३ मध्ये न्युझीलंडने आपल्या महिलांना मताधिकार दिला. त्यानंतर कॅनडाचा क्रमांक लागतो. दुसऱ्या महायुद्धानंतर इटली व ग्रीक सारख्या देशांनी महिलांना राजकारणाची दारेखुली केली. ब्रह्मदेशात १९३५साली तर थायलंड १९३२साली तसेच चिन व जपानमध्ये महिलांना मत देण्याचा अधिकार १९४७ सालापासून प्राप्त झाला.

विसाव्या शतकाच्या प्रारंभी भारतात सुधारणावादी चळवळीचे वारे वाहू लागले.एनिबेझंट यांनी या कामी पुढाकार घेतला. त्यांच्या प्रेरणेने ऑल इंडिया वुमेन्स कॉन्फरन्स नॅशनल कौन्सिल फॉर वुमन इत्यादी संस्थांची स्थापना झाली.१९१७साली बेझंट भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या पहिल्या निवडून आलेल्या महिला अध्यक्ष बनल्या. सरोजिनी नायडू यांच्या नेतृत्वाखाली व महात्मा गांधी यांच्या प्रेरणेने महिला संघटनांच्या एका शिष्टमंडळाने भारत

भेटीवर आलेल्या लॉर्ड मोर्ले यांची भेट घेऊन भारतीय महिलांनाही राजकीय अधिकार बहाल करावे अशी आग्रही मागणी केली. या मागणीचा विचार करणे ब्रिटिश सरकारला भाग पडले व भारतातील सुमारे दहा लाख महिलांना मताचा अधिकार प्राप्त झाला.

महिलांच्या राजकीय सहभागासाठी सरकारने केलेले प्रयत्न

देशाचा विकास व्हावा असे वाटत असेल तर महिलांना सर्व क्षेत्रात सहभागी करून घेणे गरजेचे आहे. सरकारने स्वातंत्र्यानंतर महिलांच्या स्थितीत सुधारणा करण्यासाठी अनेक योजना लागू केल्या. सरकारने राजकीय क्षेत्रात महिलांचा सहभाग वाढावा यासाठी देशात पंचायत राज व्यवस्था आणि राजकारणातील आरक्षणाची तरतूद केली.

७३ वी घटनादुरुस्ती

७३ वी घटनादुरुस्ती ही ग्रामीण पंचायत राजशी निगडित आहे १९९२साली७३ वे घटनादुरुस्ती विधेयक मान्य झाले आणि त्यानुसार २४ एप्रिल १९९३ पासून पंचायत राजची अंमलबजावणी सुरू झाली. त्यामुळे पंचायत राज मधील संस्थांना घटनात्मक दर्जा मिळाला. भारताच्या राज्यघटनेत कलम २४३ अनुसार ७३ वी घटना दुरुस्ती करून स्थानिक स्वराज्य संस्थांत महिलांचा राजकीय सहभाग वाढवण्याचा क्रांतिकारी निर्णय झाला. त्यामुळे १९९४ च्या स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुकीत एक लाख महिला ग्रामपंचायत सदस्य,८५०० महिला सरपंच,९८ महिला पंचायत समिती सभापती व १० जिल्हा परिषद अध्यक्ष म्हणून निवडून आल्या. या घटनादुरुस्तीचा महिलांना ३३ टक्के प्रतिनिधित्वासाठी लाभ होऊन अनुसूचित जाती जमाती मागासवर्गीय कमकुवत घटकातील महिला राजकीय सत्तेपर्यंत पोहोचू शकल्या.

१९९३ मध्ये ७३ व्या घटनादुरुस्तीला मान्यता देण्यात आल्यानंतर महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये ३३ टक्के आरक्षण मिळाले. त्यामुळे अनेक महिलांना राजकारणात मोठ्या पदावर काम करण्याची संधी मिळाली.

महिला आरक्षण विधेयकातील तरतुदी

- संसद व राज्य विधिमंडळातील एक तृतीयांश जागामहिलांसाठी राखीव .
- यापैकी एकतृतीयांश जागा अनुसूचित जाती व जमातीच्या महिलांसाठी राखीव.
- लोकसभेसाठी एकतृतीयांश जागा फिरत्या पद्धतीने रोटेशन द्वारे आरक्षित.

महिलांचा राजकीय सहभाग

निवडणुका जवळ आल्या की महिलांचा राजकारणातील सहभाग, महिला आरक्षण या चर्चा मोठ्या प्रमाणात होऊ लागतात. खरतर मतदार म्हणून महिलांची भूमिका निवडणूक प्रक्रियेत महत्त्वाची आहेच मात्र त्यांनी कोणाला मत द्यावं हे देखील त्यांच्या घरची पुरुष मंडळीच ठरवतात असे चित्र आजही ग्रामीण भागात पाहायला मिळते तर शिकलेल्या महिला घरातल्या पुरुषांना न जुमानता खऱ्या अर्थाने आपलं मतदान हक्काचं स्वातंत्र्य जपतात. राजकारणात महिलांचा अत्यल्प सहभाग असल्याने त्यांना प्रेरित करण्यासाठी १९९३ मध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये प्रथमच महिलांना ३३ टक्के राखीव जागा मिळाल्या. २००९ मध्ये ५० टक्के राखीव जागा मिळाल्या. यामुळे महिलांना स्थानिक शासनात सहभाग वाढवण्यासाठी उत्तम संधी मिळाली यात अनुसूचित जाती जमातीच्या महिलांसाठी राखीव जागा असल्याने लहान वस्त्या वाड्या-पाडे. येथील तळागाळातील महिलांना प्रथमच गावच्या शासन व्यवस्थेत काम करण्याची संधी मिळाली. परंतु काही ठिकाणी बायकांना नामधारी सह्या करण्याचे काम सांगून त्यांच्या मागून अधिकाराची आणि निर्णयाची सूत्रे पुरुषांनी स्वतःच्या हाती घेऊन राखीव जागांच्या मूळ उद्देशालाच हरताळ फासला. परंतु २००७ मध्ये महाराष्ट्र सरकारने परिपत्रक काढून निवडून आलेल्या महिलांच्या कोणत्याही नातेवाईकांचा हस्तक्षेप खपून घेतला जाणार नाही. यामुळे महिलांचा कामातील क्रियाशील सहभाग वाढला, आत्मविश्वास वाढला. धोरणे ठरवण्यासाठी त्यांचा विचार घेतला जाऊ लागला. निवडणुकीला उभे राहणे निवडून येण्यासाठी प्रचार करण्यासाठी महिला घराबाहेर पडल्या. सार्वजनिक जीवनाची त्यांना जाणीव झाली प्रश्न समजले व ते सोडवण्यासाठी महिला प्रयत्न करू लागल्या. महिलांसंबंधीच्या प्रश्नांना अग्रस्थान मिळाले. अनेक शासकीय योजनांची त्यांना माहिती झाली.

लोकसभेतील महिलांचे प्रतिनिधित्व – १९५२ ते २०१९

अनु.क्र.	वर्ष	एकूण जागा	महिला खासदार	महिला खासदारांची टक्केवारी
१	१९५२	४४९	२२	४.४
२	१९८०	५४४	२८	५.१
३	१९९१	५४४	३९	७.१८
४	२००४	५४५	४५	८.२५
५	२०१४	५४३	६१	११.२३
६	२०१९	५४५	७८	१४.५८

(आधार- विचारशलाका ऑगस्ट २०१४ ते जानेवारी २०१५पृष्ठ क्रमांक ५८)

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की महिलांचा प्रशासकीयसंरचनेतील सहभाग वादून १९५२ मध्ये ४.४%,१९८० मध्ये ५.1% तर १९९१ साली ७.१८%, २००४ साली ८.२५%, २०१४ मध्ये ११.२३%, २०१९ मध्ये १४.५८% पर्यंत त्यांचे प्रमाण वाढले. संसदेतील महिलांचे प्रमाण हे चढते आहे. देशाच्या अर्ध्या लोकसंख्येचे प्रतिनिधित्व मात्र नगण्य महिला करतात ही खूपच वाईट अवस्था आहे.

महिलांच्या राजकारणातील सहभागाचे फायदे

1. महिलांचा राजकीय सहभाग वाढल्यास समाजाकडून महिलांचे होणारे सामाजिक, मानसिक, शारीरिक शोषण थांबण्यास मदत होईल.
2. महिलांचा आर्थिक दर्जा सुधारेल
3. महिलांची निर्णय घेण्याची क्षमता वाढल्याने त्यांचा आत्मविश्वास वाढण्यास मदत होईल.
4. ग्रामीण भागातील आदिवासी तसेच दलित महिलांच्या नेतृत्वाचा विकास होईल.
5. महिलांच्या साक्षरतेचे प्रमाण वाढल्याने महिलांसाठी शासनामार्फत राबवल्या जाणाऱ्या योजनांची त्यांना माहिती होईल.
6. शासनाच्या नियोजन, निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी महिलांना प्राप्त होईल.

समारोप

महिलांना राजकीय अधिकाराची संविधानिक तरतूद असूनही भारतीय महिलांचा राजकीय सहभाग वाढला नाही. महिलांचा राजकीय सहभाग वाढवण्यासाठी राजकारणाविषयीची जाणीव, नेतृत्वाचा विकास, संघटन कौशल्य, निर्णय क्षमता, एकत्रितपणे कार्य करण्याची वृत्ती, अधिकार व कायद्याची माहिती असणे आवश्यक आहे. त्यासाठी महिलांना आर्थिक स्वावलंबी व कार्यक्षम बनवणे तसेच नेतृत्वासाठी प्रशिक्षण देणे गरजेचे आहे.

संदर्भसूची

1. लोकशाहीचे बदलते स्वरूप आणि निवडणूकांचे राजकारण, डॉ अलका देशमुख - साईनाथ प्रकाशन
2. लोकसभा निवडणूक विशेषांक २०१४ विचारशलाका, ऑगस्ट २०१४ ते जानेवारी २०१५, संपादक प्रा. डॉ. नागोराव कुंभार
3. डॉ. राहुल भगत. शोधनिबंध, महिलांचा राजकीय सहभाग आणि महिला सशक्तीकरण, डिसेंबर २०१४
4. लोकसत्ता लेख, बदलाच्या शोधातील ग्रामीण स्त्री,१० डिसेंबर २०१९
5. भारत में महिला एवं पुरुष १९९५
6. www.shodhganga.inflibnet.ac.in.wwwmaharashtra.gov.in

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील ठुमरी गायिकांची वाटचाल

संशोधक
डॉ. दिपाली चंद्रकांत पांडे
संगीत विभाग पु.अ.होळकर महाविद्यालय राणीसावरगाव

सारांश : (Abstract)

प्राचीन काळापासूनच भारतीय शास्त्रीय संगीत एका वेगळयाच उच्च शिखरावर पोहोचलेले आपल्याला पहावयास मिळते. तत्कालीन कालखंडामध्ये भारतीय शास्त्रीय संगीताने आपली परंपरा जोपासून त्यात नवीनता आणलेली आहे. परंपरेला जोपासून नवीन मध्ये जे बदल झालेले आहेत ते बदल तत्कालीन कालखंडामध्ये अतिशय लोकप्रिय होत गेले आणि यातूनच नवनवीन शैली जन्माला आल्या. भारतीय शास्त्रीय संगीतामध्ये अनेक नवीन शैलीने जन्म घेतला आणि ती पुढे सर्वश्रुत व लोकप्रिय होत गेली. प्राचीन काळापासूनचा इतिहास पाहता भारतीय शास्त्रीय संगीतामध्ये विकसित होत गेलेला बदलांचा आढावा घेतला असता असे लक्षात येते की, यावर खूप मोठ्या प्रमाणात संशोधन तत्कालीन कालखंडात होत गेलेले आहे. आज भारतीय शास्त्रीय संगीत हे सातासमुद्रापार जाऊन पोहोचले आहे. भारतीय शास्त्रीय संगीतामध्ये एक उपशास्त्रीय गीत प्रकार आहे त्या उपशास्त्रीय गीत प्रकारामध्ये ठुमरी, दादरा, कजरी, होरी, चैती, झूला यासारखे गीत प्रकार सादर केले जातात. आज शास्त्रीय संगीता इतकेच मानाचे आणि महत्त्वाचे स्थान उपशास्त्रीय संगीताला आहे. उपशास्त्रीय संगीताची ठुमरी आज सातासमुद्रापार जाऊन पोहोचली आहे आणि याचे श्रेय जाते ते स्वातंत्र्य पूर्वकालीन ठुमरी गायिकांना. कारण स्वातंत्र्यपूर्व काळ हा स्त्रियांसाठी खूपच कठीण असा काळ होता हे आपल्या सर्वांनाच माहिती आहे. शिवाय त्यात स्वातंत्र्यपूर्वकाळात स्त्रियांना मैफिलीत गाण्याची मुभा नव्हती. परंतु अशा कठीण परिस्थितीत ज्या ज्या गायिकांनी ही ठुमरी गायकीची कला जोपासली आहे त्या सर्व गायिकांना शतशः नमन , कारण या गायिकांच्या त्याग व समर्पणामुळेच ठुमरी गीत प्रकारचे वैशिष्ट्य खऱ्या रूपाने अनुभवता आलेले आहे .

बीज शब्द : १) स्वातंत्र्यपूर्व कालखंड २) उपशास्त्रीय संगीत४) ठुमरीगायिका६) वाटचाल .

प्रस्तावना :

संगीत आणि मानवाचा अतूट असा संबंध आपल्याला हा निसर्गतः पहावयास मिळतो. प्राचीन काळापासूनच भारतीय संगीताचे संपूर्ण विश्वामध्ये स्थान अतुलनीय असे आहे. वास्तविक पाहता भारतीय संगीताचा इतिहास वैदिक काळापासूनच पहावयास मिळतो. ज्याप्रमाणे मानव विकसित होत गेला म्हणजेच शारीरिक दृष्ट्या,मानसिकदृष्ट्या, बौद्धिक दृष्ट्या तो विकसित होत गेला अगदी त्याचप्रमाणे भारतीय शास्त्रीय संगीत ही तत्कालीन कालखंडात विकसित होत गेले. शास्त्रीय संगीताचा एक उपप्रकार असे म्हणता येईल तो म्हणजे उपशास्त्रीय संगीत. या उपशास्त्रीय संगीतामध्ये ठुमरी नावाचा गीत प्रकार अत्यंत प्रचलित असा आहे. उपशास्त्रीयगीत प्रकाराचा याला आत्माच म्हणता येईल. तसे पाहता ठुमरी या गीतप्रकाराची सुरुवात मध्ययुगीन कालखंडामध्ये मानली जाते. आणि या ठुमरी गाण्याला सर्वोच्च स्थान प्राप्त करून देणे हे केवळ गायिकांनीच केलेले आहे. शास्त्रीय संगीतामध्ये पुरुष गायकांचा ज्याप्रमाणे समावेश आहे , योगदान आहे अगदी त्याच प्रमाणे भारतीय शास्त्रीय संगीता मध्ये संगीताला सर्वोच्च शिखरावर पोहोचविण्यासाठी स्त्रियांचे देखील अतुलनीय असे योगदान

पाहावयास मिळते. अशा या ठुमरी गायिकांची वाटचाल या प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या माध्यमातून अभ्यासण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

उद्दिष्टे :

१) भारतीय संगीताच्या इतिहासाची थोडक्यात पार्श्वभूमी मांडणे.

२) उपशास्त्रीय गीत प्रकाराचे महत्त्व विशद करणे.

३) ठुमरी गायिकांची वाटचाल अभ्यासणे.

४) ठुमरी गायिकांच्या कार्याचा आढावा घेणे.

५) शास्त्रीय संगीतासाठी ठुमरी गायिकांचे योगदान विशद करणे.

महत्व :

भारतीय शास्त्रीय संगीताच्या मैफिलीत आज ठुमरी ला ज्या गायिकांमुळे मानाचे स्थान मिळाले ज्यांच्यामुळे आज ठुमरी ही आपल्यापर्यंत येऊन पोहोचलेली आहे त्या गायिकांचा अभ्यास होणे महत्वाचे आहे. ही कला जोपासण्यासाठी त्यांना स्मरण करणे ही आजच्या काळाची गरज आहे. आपल्या कलेला सर्वोच्च महत्त्व देऊन ज्या ठुमरी गायिकांनी ही कला अबाधित ठेवण्यासाठी अतोनात प्रयत्न केलेले आहेत त्या म्हणजे गोहर जानबाई, विदुषी जोहराबाई, महबूबजान, विदुषी गिरीजादेवी, विदुषी नयनादेवी, विदुशी सुंदरबाई जाधव, विदेशी रसूलनबाई, विदुषी सिद्धेश्वरीदेवी याप्रकारच्या गायिकांनी ही ठुमरी त्याकाळात जोपासली म्हणून आज आपल्या पर्यंत अबाधित राहिलेली आहे. यागायकांची वाटचाल अत्यंत प्रेरणादायी आहे नवीन पिढीला त्यांचा अभ्यास, त्यांची प्रेरणा, त्यांची साधना निश्चितच खूप मोठे बळ देते .

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंध हा ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा आहे. या शोधनिबंधासाठी दुय्यमसाधनांचा वापर करण्यात आलेला आहे. त्यासाठी स्वातंत्र्यपूर्वकाळातील ठुमरी गायकांचे विविध चरित्र अभ्यासली आहेत. त्याच प्रमाणे विविध लेख, विविध मासिके, वर्तमान पत्रे, ग्रंथ यातून ही माहिती प्राप्त केलेली आहे.

ठुमरी गायकांची यशस्वी वाटचाल :

जी ठुमकते ती 'ठुमरी' असा सर्वसाधारणपणे ठुमरीचा अर्थ आढळून आला आहे . सुरुवातीच्या काळात ठुमरी ही नृत्याशी निगडित होती म्हणजे ही कोठेवाल्या बायका गात असत त्यामुळे ठुमरी या गीत प्रकाराला महाराष्ट्रात तेवढे मानाचे स्थान प्राप्त झालेले दिसून आले नाही परंतु आज मात्र ठुमरी हा गीत प्रकार शास्त्रीय संगीताच्या मैफिलीत अत्यंत मानाने सादर केला जातो. ठुमरी शृंगार प्रधान रसाची असली तरी या शृंगाराची अनेक रूपे ठुमरी तून व्यक्त होतात प्रेम, विरह, कोमलता, भक्ती, वात्सल्य, करुणा अशा अनेक विविध भावनांची रूपे ठुमरी गायकीतून व्यक्त होतात' [१] प्रस्तुत शोधनिबंधात गौहर जानबाई, विदुषीजोहराबाई, महबूबजान, विदुषी गिरिजादेवी, विदुषी सुंदराबाई, विदुषी रसूलनबाई, विदुषी सिद्धेश्वरीदेवी, विदुषी नैनादेवी यांच्या कार्य कर्तृत्वाच्या यशस्वी वाटचालीवर अभ्यास करण्यात आलेला आहे कारण नवीन पिढीसाठी या गायिकांचे अतुलनीय असे योगदान आहे. त्यामुळे नवीन पिढीला नवीन ऊर्जा, नवीन कार्य करण्याची खूप मोठी संधी प्राप्त होऊ शकते.

१) गौहरजानबाई : यांचा काळ हा १८७३ ते १९३० असा समजला जातो. गौहरजानबाई ह्या गायन, कीर्तन आणि नृत्य या तिन्ही कलांमध्ये पारंगत होत्या. त्या भारतातील पहिल्या महिला आहेत ज्यांच्या गाण्याच्या रेकॉर्डिंग झाले म्हणून त्यांना 'भारत की पहिली महिला रेकॉर्डिंग सुपरस्टार' हा बहुमान प्राप्त झाला. मराठी नाट्यसंगीतावर

त्यांच्या गाण्याचा प्रभाव अनेक गायकांच्या गाण्यातून दिसलेला आहे गोविंदराव टेंबे, केशवराव भोळे हे गौहर जान बाईंना गुरुस्थानी मानत असत. त्या ठुमरी, दादरा, चैती, कजरी आणि भजन या गीत प्रकारांसाठी अत्यंत लोकप्रिय होत्या. गौहर जान यांनी पटियाला चे उस्ताद कालू खा, उस्ताद अली बक्षतर रामपूर घराण्याचे उस्ताद वजीरखान यांच्या पासून हिंदुस्तानी शास्त्रीय संगीताचे धडे घेतले. तर कथक साठी त्यांनी वृंदा दीनमहाराज यांच्याकडे शिक्षण घेतले. त्याचप्रमाणे धृपद गायकी ही त्यांनी सृजनबाई यांच्याकडून घेतली. तर त्यांनी चरणदास यांच्यापासून बंगाली कीर्तन त्यांनी आत्मसात केले.[२]

२) जोहराबाई आग्रेवाली : जोहराबाईंचा काळ हा १८६८ ते १९१३ असा आहे. जोहराबाई ही तवायफ गायिका होती त्याचप्रमाणे त्या आग्रा घराण्याची शैली जात असत. जोहराबाई यांनी उस्ताद शेरखा, उस्ताद काले खा आणि उस्ताद महबूबखान यांच्याकडून संगीताचे धडे घेतले[३] त्यांचे अनेक ख्याल व ठुमरी गाण्याचे ध्वनि मुद्रण आहेत. १९६० साली प्रतिवर्षी अडीच हजार रुपये असा मोठ्या रकमेचा ग्रामोफोन रेकॉर्डिंग कंपनीशी त्यांचा करार झाला होता[४]. तत्कालीन सर्वच घराण्याचे गायक हे जोहराबाईच्या गाण्याची तारीफ करत असतात त्यावेळी जोहराबाईंचा गोडसा रंग हा राग अत्यंत प्रचलित झाला होता.

३) विदुषी सुंदराबाई जाधव : यांचा कालखंड हा १८८५ ते १९६७ असा समजला जातो. काही ठिकाणी त्यांच्या जन्मा संदर्भात अनेक मतभेद आढळून आलेले आहेत. सुंदराबाई जाधव एक त्याकाळातील सर्वगुण संपन्न अस्सल अशा कलाकार. प्रसिद्ध गायिका, प्रसिद्ध संगीतकार, अभिनेत्री लावणी गायिका, गझल गायिका, कव्वाली गायिका, ठुमरी गायिका होरी, कजरी अशा विविध गान प्रकारात त्यांचा हातखंडा होता. यावरून 'स्वर देवता' सुंदराबाई म्हणून त्या ओळखल्या जात असत[५]. ठाकूरदास बुवा हे त्यांचे पहिले गुरु. गुलाम रसूलखान व गंमनखा यांच्या कडून त्यांनी ठुमरी, गझल, कव्वाली, होरी हे शिक्षण घेतले. तसेच केशवराव बनारसवाले यांच्या कडून अनेक बनारसी चीजा शिकल्या. त्यांच्या अनेक ध्वनिमुद्रिका प्रसिद्ध झाल्या होत्या.

४) मेहबूब जान : यांच्या जन्म मृत्यूची नोंद मात्र कुठेही आढळून आलेले नाही. परंतु त्यांच्या गायकीचा काळ हा अंदाजे १९२५ ते १९४० या दरम्यान असावा असे मानले जाते. डॉक्टर शुभदा कुलकर्णी यांच्या लेखातून काही गोष्टी इथे नमूद कराव्या वाटल्या. त्यांनी ऐकलेल्या त्यांच्या ध्वनी मुद्रिकांवरून मेहमूद जान यांची गायकी ही अत्यंत प्रगल्भ अशी होती. त्यांच्या ध्वनि मुद्रिकेवरून नवीन पिढीला खूप काही शिकण्यासारखे आहे त्या खेळालतराना, ठुमरी, दादरा, मराठी गाणे, कन्नड गाणे हे त्यांनी गायले आहेत. त्या सोलापूर येथे वास्तव्यात होत्या. त्याकाळच्या त्यांच्या समवयस्क गायिकांवरून तेवढ्या त्या प्रसिद्धीस पावल्या नाहीत परंतु त्यांची गायकी ही अभ्यासण्या सारखी आणि वाखाण्या जोगी नक्कीच आहे.

५) रसूलनबाई: यांचा काळ हा १९०२ ते १९७४ असा होता. त्या मिर्झापूर उत्तर प्रदेशच्या होत्या. त्या बनारस घराण्याची संबंधित आहेत. त्यांची अनेक ध्वनिमुद्रने आढळून येतात त्या दादरा, ठुमरी, टप्पा, लोकगीत अत्यंत प्रभावीपणे गात असत. रुसूलनबाईने ठुमरी बाबत दूरदर्शनवरील एका कार्यक्रमात असे विधान केले आहे की, "केवल अच्छी आत्मावाले, संगीत मे रुची रखनेवाले और सुरेली आवाजवाले लोग ही ठुमरी गा सकते है हरकोई नही!"[६] यावरून त्यांची ठुमरी बद्दलची श्रद्धा निश्चितच आढळून येते.

६) विदुशीजद्दनबाई : यांचा जन्म साला संदर्भात मत भेद आहे काही समीक्षक १९०२ तर काही समीक्षक १९०८ असे मानतात. त्यांचा काळ हा १९४९ पर्यंतचा असावा. त्या उत्तम गायिका व पहिला पहिली महिला संगीतकार

होत्या. सरस्वती देवी आणि जद्दनबाई या दोघींची एकाच साली चित्रपटात संगीत कराची कारकीर्द सुरू झाली[७] त्यांनी तलाश-ए-हक, हृदयमंथन, मोतीकाहार, जीवन सपना अशा चित्रपटांना संगीत दिलेले समजते.

समारोप :

भारतीय संगीताच्या विकासासाठी ठुमरी गायिकांचे खूप मोठे योगदान आहे असे संशोधन शोध निबंधाच्या अंतिम लक्षात येते. त्याच प्रमाणे इतर ही अनेक ठुमरी गायिका आहेत की त्यांचे ही अतुलनीय असे योगदान भारतीय संगीतासाठी आहे. भारतीय संगीताच्या विकासासाठी आहे. त्यामध्ये सरस्वती देवी, सिद्धेश्वरीदेवी, बेगम अख्तर, विदुशी शोभा गुर्टू अशा अनेक गायिकांचा प्रामुख्याने उल्लेख करावा असे वाटते. ठुमरी गायिकांची वाटचाल ही अत्यंत कठीण अशी होती कारण भारतीय स्वातंत्र्यपूर्व काळामध्ये संगीत कलाही स्त्रियांनी पेशकरण्याची कला नव्हती. ज्या स्त्रिया ही कला मैफिलीमध्ये गात असत अशा स्त्रियांना समाजामध्ये मानाचे स्थान मिळालेले दिसून येत नाही. परंतु तरी ही त्या गोष्टीचा उल्लेख, त्यागोष्टीचा विचार न करता या स्त्रियांनी संगीतासाठी अतोनात असे कष्ट सहन केलेले आपल्याला दिसून येतात. सामाजिक परिस्थिती ही अत्यंत बिकट होती. स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन हा अतिशय वाईट होता. स्त्रियांना मैफिलीमध्ये गाण्याची अजिबातच मुभा नव्हती परंतु तरीही अशा परिस्थितीला धीराने तोंड देऊन तो संघर्ष सहन करून या स्त्रियांनी ही कला अबाधित ठेवण्यासाठी अतोनात असे प्रयत्न केलेले दिसतात आणि या स्त्रियांमुळेच आज ठुमरी हा गीत प्रकार भारतीय शास्त्रीय संगीताच्या मैफिलीत आपले मानाचे स्थान प्राप्त करून आहे. अशा या महान विदुषी स्त्रियांना लाख लाख नमन.

संदर्भ सूची:

१) डॉ. कुलकर्णी शुभदा , महाराष्ट्रातील संगीत परंपरा, डायमंड प्र. पुणे ,पान क्र.५९.

२) जगदीश प्रसाद बरंवाल, जागरण ई पेपर .

३) जोहराबाई, विकिपीडिया.

४) डॉ. कुलकर्णी शुभदा, गायिका अनगायकी, अमलतास प्रकाशन पुणे, पान क्र. ४२ .

५) कुलकर्णी अ. र., सुंदराबाई, मराठी विश्वकोश.

६) Theprint. in . ऑनलाइन आर्टिकल

७) डॉ. कुलकर्णी शुभदा, गायिका अनगायकी, अमलतास प्र. पुणे, पानक्र.४०

संदर्भ ग्रंथ सूची :

१) डॉ. कुलकर्णी शुभदा, महाराष्ट्रातील संगीत परंपरा, डायमंड प्रकाशन , पुणे आ. २०१०

२) डॉ. कुलकर्णी शुभदा , गायिका अन गायकी, अमलताश प्रकाशन, आ. २०११

३) डॉ. अत्रे प्रभा, स्वराली, मंजुळ प्रकाशन पुणे,आ .१९९२

४) जोशी लक्ष्मणशास्त्री ,संगीत शास्त्रकार व कलावंतांचा इतिहास, आर्य भूषण छापखाना पुणे, प्रथम आ. १९३५

आधुनिक काळातील महिलांची सद्यस्थिती आणि आव्हाने

प्रा. डॉ. दत्तात्रय प्रभुराव मुंढे

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, ॲड. बी. डी. हंबर्डे महाविद्यालय, आष्टी, ता. आष्टी जि. बीड.

प्रस्तावना:-

असे म्हणतात की देशाची प्रगती मोजायची असेल तर महिलांचे स्थान, स्थिती आणि तिच्या पुढील आव्हाने अगोदर पहा. जिच्या हाती पाळण्याची दोरी ती जगाला उद्धारी असेही आपण भाषणामध्ये किंवा विविध व्यासपीठांवर बोलतो. निसर्गात सर्वात सुंदर आणि प्रिय अशी कलाकृती जर कोणती असेल तर ती स्त्री होय. गौतम बुद्ध म्हणतात,'स्त्री ही निसर्गातील सर्वोत्कृष्ट देणगी आहे तिच्या पोटी बोधीसत्व आणि चक्रवर्ती जन्माला येतात. हे झाले स्त्रीचे किंवा महिलांचे आदर्श चित्रण. परंतु महिलांच्या वास्तव दर्जाचे आणि स्थितीचे वर्णन मैथिली शरण गुप्त यांनी पुढील ओळीत केलेले आहे.

'स्त्री जन्मा ही तुझी कहाणी हृदयी अमृत नैनी पाणी!' स्वातंत्र्यानंतर समाजसुधारकांचे प्रयत्न म्हणून अनेक जुन्या-चालीरिती आज कमी झालेले आहेत, परंतु काळाप्रमाणे स्त्रियांच्या पुढे नवीन-नवीन प्रश्न किंवा आव्हाने आवासून उभी राहत आहेत. आजही स्त्रीचा जन्म अनर्थकारक समजला जातो. नव्हे तिला गर्भातच संपवले जात आहे.एनकेन जन्माला आली तर पालन-पोषणात भेदाभेद, शिक्षणात भेदा-भेद, समाजात भेदाभेद (लिंग असमानता), आर्थिक पारतंत्र्य, व्यवसाय किंवा नोकरीत भेदभाव इत्यादी असंख्य आव्हाने महिलांच्या समोर आवासून उभी आहेत. प्रसारमाध्यमे आणि चित्रपटांनी तर स्त्रीला केव्हाच उपभोग्य वस्तू अशी तिची प्रतिमा बनवली आहे.

कुटुंब आणि समाजात महिला म्हणून स्त्रीचा दर्जा किंवा सद्यस्थिती याचा अभ्यास करणे समाजशास्त्राच्या संशोधक आणि विद्यार्थ्यांपुढे मोठे आव्हान आहे. पत्नीला लक्ष्मी म्हणायचे आणि तिचा शारीरिक, मानसिक, आर्थिक छळ करायचा. स्त्री ही गृहदेवता आहे तर तिला स्वातंत्र्य का दिले जात नाही. अनेक स्त्रियांना सासू, ननंद, नवरा यांचे टोमणे खाऊन, प्रसंगी मार खाऊन जीवन जगावे लागते. त्यामुळे स्त्रीची सद्यस्थिती आणि तिच्यापुढील आव्हाने हा माझ्या शोधनिबंधाचा विषय आहे. त्या अनुषंगानेच आपण येथे मांडणी करणार आहोत.

Key Words:-

महिलांची/स्त्रियांची सद्यस्थिती, दर्जा, आव्हाने.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे:-

1) स्त्रीदर्जा/सद्यस्थिती ही संकल्पना अभ्यासणे.
2) स्त्रीच्या सद्यस्थितीचा वास्तव परामर्ष घेणे.
3) स्त्रीयांपुढील सद्यकालीन आव्हाने शोधणे.
4) स्त्रीची भूमिका, दर्जा आणि कुटुंब यांचा परस्पर संबंध अभ्यासणे.
5) स्त्रियांच्या समस्यांचा सांगोपांग अभ्यास करणे.

शोधनिबंधाची गृहीतके:-

1) समाजात आजही स्त्री-पुरुष विषमता (लिंगअसमानता) आढळून येते.
2) स्त्रीयापुढील आव्हानांची कुटुंब ही पाठशाळा आहे.
3) दर्जात बदल होत आहे परंतु आव्हानेही तेवढीच आहेत.
4) ग्रामीण आणि शहरी स्त्रीयांच्या दर्जा आणि भूमिकेत व आव्हानात फरक आहे.

संशोधनपद्धती:-

प्रस्तुत शोधनिबंधात वर्णनात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.

तथ्य संकलन:-

प्रस्तुत शोधनिबंधात तथ्य संकलनासाठी दुय्यम स्त्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे. यामध्ये पुस्तके, वर्तमानपत्र, पेपर कटिंग (संपादकीय), मासिके, इंटरनेट इत्यादींचा वापर करण्यात आला आहे.

विवरण आणि स्पष्टीकरण:-

दर्जा आणि भूमिका म्हणजे काय?

समाजशास्त्रात स्थान, दर्जा आणि भूमिका या संकल्पना परस्पर संबंधित आहेत. समाजात जीवन जगत असताना व्यक्तीला विशिष्ट स्थान (दर्जा) प्राप्त झालेले असते. त्या स्थानाला अनुसरून भूमिका व्यक्तीला वटवावी लागते. म्हणून त्या-त्या समूहातील त्या त्या विशिष्ट व्यक्तीचे स्थान म्हणजेच दर्जा होय, उदा. शिक्षक. प्रसिद्ध समाजशास्त्रज्ञ टॅलकॉट पारसन्स "भूमिकेचा स्थानात्मक पैलू म्हणजे दर्जा होय" अशी दर्जाची व्याख्या करतो.

जसा एखादा व्यक्तीला दर्जा असतो तसेच ती व्यक्ती क्रियाशील असल्यामुळे तीला समाजात भूमिकाही वटवावी लागते. म्हणूनराल्फ लिंटन म्हणतात, "भूमिका म्हणजे दर्जाचा गत्यात्मक पैलूहोय." थोडक्यात आपल्या सामाजिक दर्जाशी संलग्न असणाऱ्या अपेक्षित कार्याचा संकेत म्हणजेच भूमिका होय. प्रसिद्ध अमेरिकन समाजशास्त्रज्ञ रॉबर्ट लोवी यांनी भारतीय समाजातील स्त्रियांची सद्यस्थिती किंवा दर्जा याचा अभ्यास करण्यासाठी 4 निकष सांगितले आहेत. त्याचा आढावा आपण या ठिकाणी या शोधनिबंधाच्या अनुषंगाने करू.

1) स्त्रियांचा कायदेशीर दर्जा:-

भारतीय स्त्रियांना दर्जा कायदेशीर दृष्ट्या कागदावर समान आहे. कायद्याने स्त्रीला पुरुषाएवढेच अधिकार घटनेने दिलेले आहेत. मी असे म्हणेन की उलट स्त्रियांवर झालेल्या अन्यायाची भरपाई म्हणून तीला जादा अधिकार दिलेले आहेत. फक्त कुटुंबाचा विचार करता 23 प्रकारचे कौटुंबिक कायदे आज स्त्रियांच्या बाजूने आहेत. कायद्याने समानता दिली परंतु समाजाने समानता दिलेली नाही असे खेदाने म्हणावे लागते. आजही स्त्रीला दुय्यम वागणूक मिळते आहे. स्त्रियांना काही कळत नाही, त्यांना शिक्षण देऊन शहाणे करू नये, शिक्षणाने त्या जास्त बिघडतात असे चुकीचे आडाखे समाजात दिसतात.

गावात सरपंच म्हणून निवडून आलेल्या पत्नीचे सर्व अधिकार तिचा पती सर्रास वापरताना आपणाला दिसते. हे एकच उदाहरण बोलके आहे.संपत्तीच्या/आर्थिक, शैक्षणिक अधिकारापासून तिला वंचित ठेवले जात आहे.

2) स्त्रियांना मिळणारी प्रत्यक्ष वागणूक:-

कायद्याने सर्वच प्रश्न सुटत नाहीत. कायदे कागदावर खूप आदर्श आहेत परंतु वास्तवता वेगळी आहे. आपल्या कुटुंबात आपण पाहतो की आई आणि वडील यांचा दर्जा आणि भूमिका समान आहे का? दोन पाल्यात मुलगा-मुलगी आपण भेदाभेद करतो. आज भारतात सर्वात जास्त कौटुंबिक हिंसाचाराच्या घटनेत स्त्रीयाचा बळी जात आहे. स्त्रीला मारझोड केली जात आहे. संपत्ती आणि घरापासून बेदखल केले जात आहे. लाखो स्त्रिया आज आपला चरितार्थ समाजमान्य मार्गाने भागवू शकत नसल्याने वेश्याव्यवसायात ओढल्या जात आहेत. घरापासून, रेल्वे, बस स्टॉप, सार्वजनिक ठिकाणी स्त्री सुरक्षित नाही. त्यामुळे समाजाकडून जोपर्यंत स्वतःची मानसिकता बदलून स्त्रियांना समानतेची वागणूक दिली जात नाही तोपर्यंत सर्व थापा आहेत.

3) सार्वजनिक कामाची संधी:-

व्यक्तीला आपला चरितार्थ भागवण्यासाठी कोणते ना कोणते काम/कार्य करणे आवश्यक आहे. व्यक्तीने श्रम करून मगतीनोकरी असेल उद्योग असेल किंवा व्यवसाय आपला चरितार्थ चालवणेआवश्यक आहे. सार्वजनिक ठिकाणी स्त्रियांना कामाची किती संधी मिळते हे पाहणेहीआवश्यक आहे. यात विविध क्षेत्रे आहेत. नोकरीमध्ये आज आपण पाहतो की 33% जागा स्त्रियांना राखीव आहेत. कोठेही पहा तुम्ही कोणत्या कार्यालयात स्त्रियांना एवढे प्रतिनिधीत्व दिलेले दिसते. राजकारणात पहा गेल्या 30 वर्षापासून संसदेत महिलांना राखीव जागा ठेवण्याचे विधेयक पास झालेले नाही. कारण पुरुषांच्या खूर्च्या कमी होतील ही त्या मागची भीती आहे.

4) कामाचे स्वरूप व व्याप्ती:-

पारंपारिक काळात स्त्रियांना चूल आणि मूल एवढी दोनच कामे करावी लागत असत. आता त्यामध्ये थोडा बदल झालेला आहे. परंतु येथेही स्त्रियांची कामे वेगळी आणि पुरुषांची वेगळी अशी अघोषित विभागणी आपण केलेली आहे. एक दोन स्त्रियांनी पुरुषाप्रमाणे कामे केल्याने समाज बदलत नाही. त्यांचे प्रमाण वाढून त्यांना संधी दिली पाहिजे. आपण पाहतो की आजही स्वयंपाक करणे हे केवळ स्त्रियांचे काम समजले जाते. त्यातून त्यांची सुटका नाही. हॉटेलात कुक म्हणून काम करणारा पुरुष घरी मात्र बायकोलाच स्वयंपाक करायला लावतो. आजपर्यंत लष्करात महिलांना फक्त नर्सिंग आणि चपात्या लाटणे हीच कामे दिली जात होती. आता बदल करून त्यांना हातात रायफल दिली जात आहे. असा बदल सर्वच क्षेत्रात होणे आवश्यक आहे. तरच स्त्रीच्या दर्जात व भूमिकेत बदल झालेला आपणाला दिसून येईल.

महिलांच्या समोरील सद्यकालीन आव्हाने:-

1) स्त्रीभ्रूणहत्या हे स्त्रियांच्या आधुनिक काळातील महत्त्वाचे आव्हान आहे.
2) समाजात सतत वाढत जाणारी हुंड्याची मागणी किंवा हव्यास, कितीही शिकलेली मुलगी असली तरी ती वरदक्षिणा (हुंडा) द्यावाच लागतो.
3) कौटुंबिक किंवा कुटुंबांतर्गत होणारी हिंसाहा ही एक महत्त्वाचा प्रश्न किंवा समस्या बनत आहे. स्त्री कुटुंबात सुद्धा सुरक्षित नाही.
4) कामाच्या ठिकाणी होणारा लैंगिक छळ. आधुनिक काळात कामाची क्षेत्रे वाढली आहेत. अगदी मजुरी करणाऱ्या स्त्रीपासून ते कार्पोरेट क्षेत्रात काम करणाऱ्या स्त्रीपर्यंत कामाच्या ठिकाणी स्त्रीला लैंगिक छळाला बळी पडावे लागत आहे. अंतर्गत तक्रार निवारण समित्या (ICC) फक्त नावालाच आहेत.
5) स्त्री-पुरुष भेदभाव किंवा याला आपण लिंग असमानता असे म्हणतो. कायद्याने स्त्री-पुरुष समान आहेत. परंतु वास्तवात स्त्री ही पुरुषापेक्षा सर्वच बाबतीत कनिष्ठ समजली जाते.
6) आरोग्याची हेळसांड- आजही आपण पाहतो की स्त्रीया या पुरुषापेक्षा जास्त कार्य/कामे करतात. त्या तुलनेत त्यांचे आहाराकडे दुर्लक्ष होते.अॅनीमिया, कॅन्सर, लठ्ठपणा या व्याधी स्त्रियांमध्ये वाढत आहेत. त्यामुळे याचा परिणाम त्यांच्या जीवनमानावर होत आहे.

निष्कर्ष:-

सारांशाने असे म्हणता येईल की स्त्रियांचे प्रश्न/समस्या किंवा आव्हाने हे केवळ स्त्रियांचे नाहीत तर संपूर्ण समाजाचे प्रश्न आहेत. ज्या समाजात स्त्रियांना समान हक्क मिळत नाहीत तो समाज, समाज म्हणून उभा राहू शकत नाही. प्रत्येक राष्ट्राचे आदर्श असतात. मातृत्वाचा आदर्श सर्वश्रेष्ठ आहे. जननी हे स्त्रीशक्तीचे रूप आहे. शक्तीची होणारी मानखंडना इतर राष्ट्राच्या तुलनेत आपल्याकडे जास्त आहे. त्यामुळे आपण त्यांच्या तुलनेत मागे आहोत. भारतात स्त्रियांच्या समस्या किंवा आव्हाने यांचे निराकरण होणे खूपच गरजेचे आहे, नसता समाजसुधारकांनी केलेल्या पराकाष्टाचे आपण वाटोळे केले असे खेदाने म्हणावे लागेल.

संदर्भ ग्रंथ सूचि:-

1) रा. ज. लोटे,"भारतीय समाज आव्हाने आणि समस्या" पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर,तीसरी आवृत्ती जून 2015.
2) प्रा.जे. पी. करवा/ प्रा. ज्योती डोईफोडे,"समाजशास्त्रातील मुलभूत संकल्पना" कल्पना प्रकाशन, नांदेड, प्रथम आवृत्ती ऑगस्ट 1997.
3) विद्युत भागवत,"स्त्री प्रश्नाची वाटचाल: परिवर्तनाच्या दिशेने" प्रतिमा प्रकाशन, पुणे. द्वितीयावृत्ती ८ मार्च 2009.
4) प्रतिभा रानडे,"स्त्री प्रश्नांची चर्चा:एकोणिसावे शतक" पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे. पुनर्मुद्रन 1 ऑगस्ट 2015
5) प्रा. अशोक गोरे,"भारतीय सामाजिक समस्या" विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद. प्रथम आवृत्ती जून-2015.

ग्रामीण महिलांचे आर्थिक सबलीकरण

प्रा. डॉ. जांगीड संगीता रामेश्वरलाल
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, नूतन कला महाविद्यालय राजापूर, तालुका संगमनेर ,जिल्हा अहमदनगर

प्रस्तावना :

भारतासारख्या विकसनशील देशात लोकसंख्येचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात आढळते. या लोकसंख्येपैकी जवळजवळ निम्म्याहून अधिक लोकसंख्या ही स्त्रियांची आहे हे जरी खरे असले तरी या महिलांच्या बाबतीत अनेक समस्या आपल्याला बघायला मिळतात. त्या म्हणजे अजूनही भारतात ग्रामीण भागात अशिक्षित महिला अडाणीकौटुंबिक हिंसाचार, औद्योगिक आणि सेवा क्षेत्रात मागास असलेल्या स्त्रिया बघायला मिळतात. जर देशाचा विकास करायचा असेल तर या सर्व महिलांचे सबलीकरण करणे काळाची गरज बनली आहे. कारण भारतीय स्त्रिया या हुशार कुशल आणि कार्यक्षम असतात पण त्यांना योग्य संधी न भेटल्यामुळे त्यांचे सबलीकरण झाले नाही. जर या सर्व ग्रामीण महिलांना शिक्षणाच्या सुविधा उपलब्ध करून दिल्या औद्योगिक व सेवा क्षेत्राचे प्रशिक्षण दिले तर त्या पुरुषांच्या बरोबरीने आपले पाऊल टाकतील त्यामुळे या महिलांचे सबलीकरण काळाची गरज बनली आहे

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे : प्रस्तुत शोधनिबंधाची उद्दिष्टे खालील प्रमाणे

1) आर्थिक विकास आणि महिला सबलीकरण याचा आढावा घेणे.
2) महिला सबलीकरणाचा अर्थ अभ्यासणे
3) ग्रामीण महिलांच्या स्थितीचा अभ्यास करणे
4) महिलांचे आर्थिक सबलीकरण अभ्यासणे

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधनासाठी दुय्यम श्रोताचा वापर करण्यात आलेला असून त्यात पुस्तके. संकेतस्थळ वृत्तपत्रे, मासीके या दुय्यम सामग्रीच्या आधारे माहिती संकलित केली आहे

आर्थिक विकास आणि महिला सबलीकरण

देशाचा विकास आणि महिलांचा विकास याचा अत्यंत जवळचा संबंध आहे. कारण जर देशाचा विकास करायचा असेल तर पहिले सर्व महिलांचा विकास करावा लागणार आहे. ज्या महिला विकासाच्या प्रवाह बाहेर पडलेल्या आहेत त्यांना बरोबर घेऊन देशाचा विकास करणे गरजेचे आहे. महिलांच्या विकासासाठी केंद्र सरकार आणि राज्य सरकार सतत प्रयत्न करत आहे महिलांना त्यांच्याहक्क आणि अधिकारांचीच जाणीव करून देणे आवश्यक असते. महिलांमध्ये शिक्षणाचे प्रमाण वाढवणे महिलांना आर्थिक दृष्ट्या स्वावलंबी बनवणे आर्थिक व्यवहार आणि संपत्तीमध्ये सहभागी करून घेणे अशा स्वरूपाची अनेक उद्दिष्टे ही महिला सबलीकरण्यासाठी आवश्यक आहेत. भारत सरकारने 2001 हे वर्ष महिला सबलीकरण वर्ष म्हणून जाहीर केलेले आहे भारतातील विविध क्षेत्रात कार्यरत असलेल्या महिलांनी केलेले सकारात्मक प्रगती केंद्रस्थानी ठेवून पंतप्रधानांनी स्त्री शक्ती पुरस्कार देण्यास सुरुवात केली 8 मार्च दिवस जगभरात जागतिक महिला दिन म्हणून दरवर्षी प्रत्येक क्षेत्रात साजरा केला जातो. याच्या मागचा उद्देश महिलांना प्रोत्साहन मिळावा त्यांना प्रेरणा मिळावी त्यांच्या सबलीकरण व्हावे हा असतो.

महिला सबलीकरणाचा अर्थ :

महिला सबलीकरण या शब्दाची फोड केल्यास बलीकरण म्हणजे दुर्बलता नष्ट करणारी संकल्पना. ही संकल्पना नवीन नाही परंतु आज ही संकल्पना गतिमान बनली आहे. महिला सबलीकरण म्हणजे स्त्री-पुरुष समानतेचा स्वीकार करणे. स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने विकासाची संधी देणे तिच्यात स्वतःची जाणीव निर्माण करणे, सर्व क्षेत्रांमध्ये विकासाची संधी निर्माण करून देणे आबला महिलांना सबला करणे आणि त्यांना समान संधी देणे म्हणजे सबलीकरण होय.

ग्रामीण महिलांची स्थिती :

जवळजवळ देशातील निम्मी लोकसंख्या ही महिलांची आहे. जागतिकीकरणामुळे शहरी महिलांना शिक्षणाच्या आणि रोजगाराच्या संधी प्राप्त झाल्या आणि शहरी स्त्रिया आज पुरुषांच्या बरोबरीने सर्व हक्क विकसित करण्यास सक्षम झाल्या आहे. परंतु ग्रामीण भागातील महिला अजूनही शिक्षण, सामाजिक दर्जा, रोजगाराच्या संधी, आर्थिक स्थिती, राजकीय बाबी इत्यादी बाबतीत अजूनही मागासलेल्या आहेत. त्यामुळे देशाच्या विकास कार्यात

ग्रामीण स्त्रियांना समाविष्ट केल्या जात नाही. ग्रामीण भागात महिला अजूनही चूल आणि मूल यात व्यस्त असतात त्यांना स्वतःचा विकास करण्यास अजूनही फारसा वेळ मिळत नाही.

महिला आर्थिक सबलीकरण

भारतीय अर्थव्यवस्थेत अत्यंत महत्त्वाचा घटक म्हणजे स्त्रिया ज्यांना नेहमी दुय्यम दर्जाची वागणूक दिली जाते. स्त्रियांना नेहमीच ज्याचा मोबदला मिळत नाही अशी श्रम करावे लागते. श्रमाच्या या विभागणीमुळे स्त्रिया संघटित होऊ शकल्या नाहीत. त्यामुळे स्त्रियांचा विकास होऊ शकला नाही. सध्याच्या परिस्थितीचा अभ्यास केला तर आजआपल्याला अनेक अशी उदाहरणे बघायला मिळतात. स्त्रिया शिकल्या चांगल्या प्रकारे काम करू लागल्या परंतु अजूनही त्यांची सर्व निर्णय, त्यांना मिळालेले वेतन ते स्वतः घेऊ शकत नाही. त्यांना मिळालेला पगार ते स्वतः खर्च करू शकत नाही स्वतःची निर्णय ते स्वतः घेऊ शकत नसल्याने ते शिक्षण घेऊन सुद्धा त्या अशिक्षित राहू लागल्या आहेत. ग्रामीण भागात तर हे चित्र वेगळेच पाहायला मिळते ग्रामीण भागात श्रमिक स्त्रियांचे प्रमाण खूप मोठ्या प्रमाणात बघायला मिळते पण कामाचा वेग पाहता त्यांना मिळणारे वेतन खूपच अत्यल्प आहे. त्यामुळे स्त्रियांना काही प्रमाणात रोजगाराच्या संधी आणि वेतन जरी प्राप्त झाले असले तरीही त्यांचा जीवनमानाचा दर्जा मात्र अजूनही सुधारलेले नाहीत.

लिंग असमानता आज भारतात मोठ्या प्रमाणात बघायला मिळते आणि या लिंग असमानतेमुळे बऱ्याच महिला विकासाच्या प्रवाहापासून दूर आहेत. महिला जर आर्थिक दृष्ट्या स्वतंत्र व स्वावलंबी झाल्या तर त्यांचे आर्थिक सबलीकरण झाले असे म्हणता येईल. महिलांचे भारतीय अर्थव्यवस्थेमधील सहभागाचे निर्देशक हे त्यांच्या विविध कामाच्या क्षेत्रामधील सहभाग त्यांना सोपवलेल्या कामाचा दर्जा व त्यांचे स्थूल उत्पादना मधील योगदान यावर अवलंबून असते. राष्ट्रीय कौशल्य विकास कार्यक्रमाच्या अंतर्गत महिलांकरिता 231 विविध कौशल्य शिकवले जातात. ज्यामुळे त्या आर्थिक दृष्ट्या स्वालंबी होऊ शकतात यामध्ये काळानुसार बदल विकास कार्यक्रम व राष्ट्रीय कौशल्य विकास कार्यक्रम हे दोन्ही एकत्रितपणे कार्य केल्यास बदलत्या काळानुसार त्यांना नोकऱ्यांमध्ये संधी मिळेल. महिलांच्या आर्थिक सुरक्षिततेसाठी महात्मा गांधी ग्रामीण रोजगार हमी योजनेत अनेक तरतुदी आहेत. राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीविका कार्यक्रमांमध्ये ग्रामीण महिलांना आर्थिक सुरक्षा व सक्षमीकरणाची संधी दिलेली आहे राष्ट्रीय महिलाकोश योजनेत महिलांना नियमित निधी दिला जातो त्यांना उद्योग व स्वमदत गटांसाठी प्रोत्साहन दिले जाते. कृषी व त्यासंबंधी क्षेत्रातील महिलांची निर्णायक भूमिका पाहता उत्पादक या नात्याने प्रशिक्षण विस्तार आणि विविध कार्यक्रमाचे फायदे त्यांच्या संख्येच्या प्रमाणात पोहोचतील याची खात्री करण्यासाठी एकत्र प्रयत्न केले जातील. महिलांना मृदा संवर्धन सामाजिक वन्यकरणं दुगधव्यवसाय ,पशुपालन कुक्कुटपालन यासारख्या शेतीशी निगडित असलेल्या इतर व्यवसायांचे प्रशिक्षण देण्याचे कार्यक्रम, कृषी क्षेत्रातील महिला कामगारांच्या फायद्यासाठी त्यांच्या विस्तार केला तर नक्कीच ग्रामीण महिलांची आर्थिक सबलीकरण होईल.

समारोप

कोणत्याही देशाचा आर्थिक विकास करायचा असेल तर महिलांचा विकास आणि महिलांचे आर्थिक सबलीकरण गरजेचे आहे देशातील ज्या ग्रामीण महिला मुख्य प्रवाहातून बाहेर आहेत त्यांना मुख्य प्रवाहात आणणे आणि त्यांचा राष्ट्रीय विकासाच्या प्रक्रियेत सहभाग वाढवणे आवश्यक आहे शासनाच्या सर्व प्रकारच्या महिलांच्या योजना या ग्रामीण महिलांपर्यंत पोहोचविणे आवश्यक आहे त्या पोहोचण्यासाठी आवश्यक ती कार्य शासनामार्फत झाली तर नक्कीच महिलांचे आर्थिक सबलीकरण होईल

संदर्भसूची

1) वृत्तपत्रे
2) संकेतस्थळे
3) योजना मासिक सप्टेंबर 2016
4) डॉ.विलास आढावा महिला सबलीकरण प्रौढ निरंतर शिक्षण व ज्ञानविस्तार विभाग सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ पुणे

मध्ययुगीन भारतातील कर्तबगार महिलांचे कार्य

प्रा. डॉ.चांगुणा विठ्ठल कदम
इतिहास विभाग, बी.डी.काळे महाविद्यालय, घोडेगाव ता.आंबेगाव, जि.पुणे.

प्रास्ताविक -

स्त्रीला मिळालेले दुय्यम स्थान हे जगभराच्या इतिहासाचा एक भाग मानले जाते. तिच्या या दुय्यम स्थानाचे मूळ आपणास पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेत प्रामुख्याने पहावयास मिळते. स्त्रीच्या तुलनेने पुरुष हाच श्रेष्ठ आहे अशी या व्यवस्थेची धारणा असते. या पार्श्वभूमीवर कोणत्याही समाजात स्त्रियांना सामान्यतः कोणते हक्क किंवा अधिकार उपलब्ध असतात, त्यांनी कोणती कर्तव्य पार पाडली पाहिजेत असे त्यांच्यावर बंधन असते आणि हे हक्क व कर्तव्य त्यांच्याकडून कशा रीतीने कार्यान्वित होतात या बाबींवर त्या समाजातील स्त्रियांचा दर्जा अवलंबून असतो. त्या संबंधाने स्त्री जीवनावर महत्त्वपूर्ण प्रभाव टाकणाऱ्या संस्थेमध्ये कुटुंब व नातेदारी व्यवस्था, विवाह संस्था आणि धार्मिक परंपरा इत्यादीचा प्रामुख्याने समावेश होतो. या दृष्टिकोनातून कोणत्याही कालखंडातील समाजमनाने आपल्या वेळच्या स्त्रीला दिलेले स्थान विचारात घेणे आवश्यक वाटते.

जेव्हा एका देशाच्या संस्कृतीवर दुसऱ्या देशाच्या संस्कृतीचा प्रभाव पडतो तेव्हा तेथील मूळ संस्कृतीमध्ये परिवर्तन घडून येणे स्वाभाविक ठरते. इसवी सन ७१२ मध्ये मोहम्मद बिन कासीमने भारतावर पहिले आक्रमण केले. इसवी सन १२०० नंतर लवकरच मुसलमान राज्यकर्ते म्हणून भारतात आले. त्यांच्या प्रभावी इस्लाम धर्माच्या प्रवेशाने हिंदू व मुस्लिम संस्कृतीत एक नवीन संघर्ष निर्माण झाला. परकीयांचे अत्याचार, धर्मांतरण यामुळे एकंदरीतच तत्कालिन सामाजिक परिस्थितीवर दूरगामी परिणाम झाले. विशेषतः स्त्रियांचे समाजातील स्थान घसरून हीन दशेस पोहोचले. सामान्यतः इसवी सन १२०० पासून इसवी सन १८०० पर्यंतचा काळ म्हणजे दिल्लीत मुसलमान राज्यकर्ते झाले तेव्हापासून ते पेशवाई अखेरपर्यंतचा काळ भारतीय इतिहासात मध्ययुगीन कालखंड म्हणून गणला जातो.

प्रस्तुत शोधनिबंधात स्त्रीवादी इतिहास लेखनाच्या परिप्रेक्ष्यातून सुलतानशाही, मुघल व मराठा कालखंडातील कर्तबगार महिलांच्या कार्याची मांडणी केलेली आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे -

१) मध्ययुगीन भारतातील स्त्री जीवनाचा अभ्यास करणे.

२) सुलतानशाही, मुघल व मराठा कालखंडातील कर्तबगार महिलांच्या कार्यकर्तृत्वाचा आढावा घेणे.

शोधनिबंधाची गृहितके -

१) मध्ययुगीन भारतातील सामाजिक जीवन संमिश्र स्वरूपाचे होते.

२) मध्ययुगीन भारतातील स्त्री जीवन दयनीय स्वरूपाचे होते.

३) मध्ययुगीन काळात राजघराण्यातील स्त्रियांनी राजकीय, सामाजिक व प्रशासकीय क्षेत्रात भरीव योगदान दिले.

संशोधन पद्धती -

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आलेला आहे.

सुलतानशाही कालखंडातील स्त्री जीवन -

इसवी सनाच्या ११ व्या शतकात मुसलमानांनी भारतावर स्वारी केली. या काळातील गुलाम, खिलजी, तुघलक, सय्यद आणि लोदी या राज्यकर्त्या घराण्यांपैकी सय्यद, लोदी व सूर ही घराणी सोडली तर बाकीचे सर्व राजे तुर्क अगर मुघलवंशीय होते. या राजांनी भारतात आपल्या मध्य अशियातील भटक्या पूर्वजांचे अनेक रूढी

विशेष आणले. या भटक्या जमातीत स्त्रियांची स्वतंत्र राहणी अशक्यच असे. कारण त्यांच्या दृष्टीने स्त्रिया म्हणजे समाजाचा पवित्र ठेवा, याचा नीट सांभाळ करणे हे प्रत्येकाचे कर्तव्य आहे. त्यांची चरित्रे कितीही उदात्त असली तरी प्रदर्शनीय नसतात. त्यांचे कर्तृत्व हे त्यांच्या नातेवाईकांच्या लाभापुरतेच मर्यादित असते. अशी तत्कालीन समाजाची समजूत होती.

मध्ययुगात प्रत्येक गोष्टीकडे धार्मिक दृष्टिकोनातून पाहिले जात होते. त्याचा प्रभाव राजकीय तत्त्वज्ञान आणि शिक्षणावरही दिसून येत होता. मध्ययुगीन भारतात हिंदू व मुस्लिम स्त्री शिक्षणास उत्तेजन दिले गेले नाही. पडदा पद्धतीतील काटेकोरपणामुळे स्त्री शिक्षण अशक्य झाले होते. त्या काळात मुलींसाठी वेगळया शाळा नसल्यामुळे त्या घरीच आई-वडील किंवा पतीकडून शिक्षण घेत. मुस्लिम मुली प्राथमिक धडे बाल्यावस्थेत मुलांबरोबर घेत. त्यांना कुराणाचे शिक्षण दिले जात असे. वयात आल्यावर मात्र त्या मुलांबरोबर शिकत शिकत नसत. स्त्रीशिक्षण बहुतेक कुटुंबाची आर्थिक स्थिती आणि वर्गाच्या आधारावर अवलंबून होते. खेड्यात स्त्रिया शेतावर काम करीत असल्याने त्यांचे शिक्षण अशक्य होते. याउलट उच्च वर्गातील स्त्रिया शिक्षित व कुशल असत. मीराबाई, राणी रूपमती, पद्मावती इत्यादी हिंदू विदुषी स्त्रिया आढळून येत होत्या स्त्रिया नृत्य, संगीत चित्रकलेतही दक्ष असत. या कालावधीत हिंदू समाजातील स्त्रियांच्या परिस्थितीत फारसे बदल घडवून आले नाहीत. मुलींचे बालवयात विवाह करणे,पत्नीने पतीची निष्ठेने सेवा करणे या जुन्या बाबी तशाच पुढे चालू राहिल्या. परंतु परित्याग, संसर्गजन्य अथवा असाध्य व्याधी इत्यादी विशेष परिस्थितीत घटस्फोट मान्य करण्यात येत असे. विशेषतः राजघराणे, सरदार व उच्चवर्गीय घराण्यात बहुपत्नीत्वाची पद्धत रुढ होती. मध्ययुगात पडदा पद्धती प्रचलित होती. त्याकाळी भारतात आलेल्या कित्येक प्रवाशांनी देशाच्या निरनिराळ्या भागात सतीची प्रथा प्रचलित असल्याचे उल्लेख केलेले आहेत, उदाहरणार्थ इब्न बतूताने सती प्रथेबाबत नोंदविलेले निरीक्षण असे की, "एक स्त्री ढोल ताशांच्या प्रचंड आवाजात आपल्या पतीच्या चितेवर स्वतःला जिवंतपणी जाळून घेत असल्याचे वर्णन केलेले आहे."[१]

सुलतानशाही कालखंडातील कर्तबगार महिलांचे कार्य -

सुलतानशाही काळात स्त्री-पुरुषात स्वतंत्रपणे सामाजिक व्यवहार होत नसे. उच्च व मध्यमवर्गीय स्त्रियांना नृत्य व संगीतात मौजमजा करण्यावर प्रतिबंध होते. तथापि शाही घराण्यातील व अभिजन वर्गातील काही स्त्रियांनी राजकीय सत्तेचा वापर केल्याचे मात्र दिसून येते. उदाहरणार्थ अल्तमशनंतर रुकनुद्दीन फिरोजला सत्ता प्राप्त करून देण्यात त्याची आई शाहतुर्कनचा प्रभाव होता. सुलतानशाही कालखंडातील कर्तबगार महिला प्रशासक म्हणजे रझिया सुलतान होय. रझिया सुलतानने रुकनुद्दीन फिरोजची गादी समाप्त केली. रझिया ही मध्ययुगीन काळात दिल्लीच्या सिंहासनावर आरुढ झालेली एकमेव मुस्लिम महिला होती. राज्यकर्ती म्हणून कारभार करत असताना रझिया सुलतानला अनेक बंडांना तोंड द्यावे लागले. परंतु शौर्य आणि मुत्सद्देगिरीच्या जोरावर रझियाने सर्व विरोधकांची बंडे हाणून पाडली व दिल्ली सुलतानशाहीवर आपले स्वामित्व प्रस्थापित केले. युद्धामध्ये स्वतः रझिया सुलतान आपल्या सेनेचे नेतृत्व करत असे. रजपुतांना काबूत आणण्यासाठी रझियाने रणथंभोरच्या विरुद्ध युद्ध मोहीम आखली होती. तिच्या संपूर्ण राज्यात तिने उत्तम कानून व्यवस्था प्रस्थापित केली होती. रझिया सुलतानने दरबारातील सर्व सरदारांना विश्वासात घेऊन हिंदूंवरील जिझिया कर रद्द केला होता.रझिया सुलतानने राज्यकारभार सुरू केला त्यावेळी तिला तुर्की अमिरांच्या कोणत्याही मोठ्या गटांनी पाठिंबा दिलेला नव्हता. तरीही तिने आपले राज्य टिकवून ठेवण्याच्या उद्देशाने शत्रू गटाला एकत्र येऊ दिले नाही. बदायून, मुलतान, लाहोर व हंसी येथील अमिरांनी प्रारंभी रझियाला विरोध केला होता. परंतु तिने आपल्या राजनैतिक कौशल्याचा वापर करीत वरील ठिकाणांच्या काही बड्या अमीरांच्या गटाला आपल्या बाजूस वळवून घेऊन आपली सत्ता स्थिर झाल्यानंतर प्रशासनाची पुनर्रचना करण्यास सुरुवात केली.

रझिया स्त्री वेशभूषेऐवजी पुरुषी वेशभूषा धारण करून प्रत्यक्ष दरबारात उपस्थित राहत असे. चेहरा न झाकता ती हत्तीवरून फिरत असे. घोड्यावर स्वार होऊन लढाई करत असे. शिकार करत असे. रस्त्यांची व्यवस्था,

इमारतींची डागडूजी करणे, पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था इत्यादी तिच्या महत्त्वाच्या सुधारणा होत्या. तिने प्रशासनात शिस्त निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. आपल्या नावाने नाणी पाडली. नाण्यांवर उम्दत-उल-निस्वा अशी मुद्रा कोरलेली असे. रझिया सुलतानने जवळजवळ चार वर्षे दिल्लीवरून केलेला राज्यकारभार महत्त्वाचा होता. सुलतानशाहीच्या काळात राज्य करणारी रझिया ही पहिली आणि शेवटची स्त्री ठरली. तबकात - ए - नासिरी या ग्रंथाचा लेखक मिन्हाज उस सिराज रझियाची स्तुती करताना लिहितो की, "ती अतिशय बुद्धिमान, विचारी, उदार, प्रजाहितदक्ष, न्यायप्रिय, प्रजेवर प्रेम करणारी व एक महान योद्धा होती."[२]

गो.स. सरदेसाईंच्या मते, "वास्तविक राज्य चालविण्यास रझिया समर्थ होती. परंतु एका स्त्रीने राज्य करावे ही कल्पना तुर्की लोकांना सहन झाली नाही. याच कारणाने रझियाचे पतन झाले."[३] याशिवाय सुलतानशाही काळात सुलतान कैकुबादवर मलिक निजामुद्दीनच्या पत्नीचा मोठा प्रभाव होता. त्याने सुलतानाच्या 'हरेम'ला आपल्या नियंत्रणाखाली आणल्याचा उल्लेख डॉ. चिटणीस यांनी केलेला आहे.

मुघल कालखंडातील स्त्री जीवन –

मध्ययुगातील दुसरा कालखंड (१५२६- १७०७) हा मुघल बादशाहीचा काळ मानला जातो. मुघलकालीन समाज संमिश्र स्वरूपाचा होता. मुसलमान समाजात तुर्क, अफगाण, इराणी इत्यादी बाहेरून येऊन स्थायिक झालेले लोक आणि भारतातील धर्मांतरित मुसलमान यांचा समावेश होत असे. मुघल काळात सत्तारूढ वर्ग, श्रीमंत वर्ग, कारागीर, शेतकरी, गुलाम वर्ग असे विविध वर्ग असून त्यांचे पोटविभागही होते. अमीर उमरावांचा वरिष्ठ वर्ग अत्यंत संपन्न जीवन जगत होता तर सामान्य वर्गाचे जीवन कष्टप्रद होते. मुघल कालखंडात स्त्रियांची स्थिती दयनीय स्वरूपाची होती. बहुपत्नीत्वाची चाल व पडदा पद्धत रुढ होती. हिंदू समाजात कन्यावध, बालविवाह, सती इत्यादी चाली होत्या. हुंड्याची प्रथा अस्तित्वात होती. या काळात कुराणाचे संपूर्ण ज्ञान असणे महत्त्वाचे होते. मुघल राजकन्यांना महालात शिक्षण देण्याची व्यवस्था केली जात असे. या कार्यासाठी साहित्यात निपुण असणाऱ्या शिक्षिका किंवा वृद्ध शिक्षक यांची नियुक्ती केली जात असे. मुघल स्त्रियांसाठी तुर्की भाषेचा वापर दैनंदिन जीवनात होत असे. तर हिंदू स्त्रिया हिंदू व इतर प्रादेशिक भाषांचा वापर करीत असत. अकबराने राजकन्यांच्या शिक्षणाकडे विशेष लक्ष दिले होते. त्यांना लिहिणे, वाचणे शिकविले जात होते. मुघल काळात राजघराण्यातील स्त्रियांना गद्य, पद्य, सामाजिक शास्त्रे, धर्मशास्त्र, फारसी व अरबी भाषांचे शिक्षण दिले जात असे. या स्त्रिया केवळ सुशिक्षितच नव्हत्या तर त्यांनी साहित्य क्षेत्रातही प्रगती केलेली दिसते. बाबराची आई कुतलक - निगार खानम तुर्की व फारसी भाषेत सुशिक्षित होती. गुलबदन बेगमने लिहिलेले हुमायूननामा या कालखंडातील उत्तम चरित्राचा नमुना मानला जातो. अकबराची आई हमीदा बानू बेगम इत्यादी सर्व सुशिक्षित स्त्रिया होत्या. सम्राज्ञी नूरजहान घोडेस्वारी, नेमबाजी, भरतकाम इत्यादीं बरोबरच त्यावेळची एक उच्च सुसंस्कृत स्त्री होती. मुमताज महलचे फारसी भाषेवर प्रभुत्व होते. औरंगजेबाची मुलगी झिबुन्नीसाला चांगले शिक्षण मिळालेले होते. ती या काळातील एक प्रसिद्ध कवयित्री होती.

मुघल कालखंडातील कर्तबगार महिलांचे कार्य -

मुघल काळात स्त्रियांनी शासन व्यवस्था व राजकीय क्षेत्रात आपले योगदान दिले. हुमायूनच्या आईने मीर कल्कनने रचलेला कट आपल्या पराकाष्ठेचा प्रभाव वापरून उलटवला आणि आपल्या मुलासाठी गादीचे संरक्षण केले. अकबराची आई दाई माहम अगनाने राज्यावर आपले प्रभुत्व स्थापन केले. मुघलकाळात जहांगीरची पत्नी नूरजहान ही एक प्रभावी व्यक्तिमत्त्वाची स्त्री होती. तिने अकरा वर्षे सत्ता आपल्या हातात ठेवून प्रतिस्पर्ध्यांच्या कटकारस्थानांना हाणून पाडले. मुघल साम्राज्यातील त्या काळातील सर्वात शक्तिशाली महिला असण्याचा मान नूरजहाने मिळवलेला होता. नूरजहानच्या कारकिर्दीची नोंद मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासात गौरवाने घेतली जाते. जन्माच्या वेळी तिचे नाव मिन्ह - उन - निसा होते. नंतर तिचे नाव नूरजहा म्हणजे जगाला प्रकाशमान करणारी असे नाव तिच्या पतीने मुघल बादशहा जहांगीरने ठेवले. ती कवयित्री होती. उत्तम शिकारी होती आणि कल्पक वास्तूविशारद होती. मुघल साम्राज्याची सहप्रशासक होती. शिकार असो, राजकीय आदेश असो, सार्वजनिक

इमारतींची रचना असो, गरिब आणि मागासलेल्या स्त्रियांना आधार देणे असो, त्या काळच्या स्त्रियांच्या कल्पनेपलीकडील आयुष्य नूरजहान जगली होती. जेव्हा राजाचं अपहरण झालं तेव्हा तिने सैन्याचे नेतृत्वही केले. तिच्या धैर्यामुळे तिचं नाव समाजात आणि इतिहासात कायमचे कोरले गेले आहे.

नूरजहान बाबतचे एक वेगळे वर्णन मोहम्मद यासीन लेखकाने 'सोशल हिस्टरी ऑफ इस्लामिक इंडिया' या ग्रंथात केले आहे. तो म्हणतो, "नूरजहान प्रेमळ, पतीव्रता, पतिप्रिय, सांसारिक, काटकसरी, अनाथांची आश्रयदाती, स्त्रियांचे नेतृत्व करणारी या सर्व संपन्न गुणांमुळे ती एक आदर्श स्त्रियांचे प्रतीक बनली आहे."[४]

मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासात आपल्या पराक्रमाने प्रसिद्ध झालेली एक शूर महिला म्हणजे चांदबीबी होय. 16 व्या शतकाच्या उत्तरार्धात चांदबीबीने स्त्री असूनही पुरुषार्थ गाजवून आपले नाव इतिहासात अजरामर केले. अली आदिलशहाच्या मृत्यूनंतर राज्यकारभाराची सर्व जबाबदारी चांदबीबीकडे आली. इब्राहिम आदिलशहाच्या वतीने चांदबीबी राज्यकारभार पाहू लागली होती. राज्यकारभार करीत असताना तिने माणसांची पारख करून योग्य जबाबदाऱ्या दिल्या. इब्राहिम आदिलशहाचे शिक्षण आणि राज्यातील सुधारणा आणि संरक्षण याकडे तिने कटाक्षाने लक्ष दिले होते. अहमदनगरवरील वेढा उठविण्यात चांदबीबीने मोलाचे योगदान दिले.चांदबीबी ही राजकारणात कुशल होतीच मात्र तिचे अरबी, फारसी या परकीय आणि दक्षिण भारतातील स्थानिक भाषांवरही प्रभुत होते. परदेशातील हुशार व्यक्तींना आश्रय देऊन त्यांच्याकडून राज्याचा फायदा करून घेण्यातही ती कुशल होती. त्यामुळे मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासात चांदबीबीचे नाव आवर्जून घेतले जाते. या काळात स्त्रियांना निम्न दर्जा होता असे दिसते. ज्यावेळी मध्ययुगीन अरबी प्रदेशात स्त्रिया समाज व राजकारणात मोठ्या प्रमाणात स्वातंत्र्याचा उपभोग घेत होत्या. त्यावेळी भारतातील मुस्लिम स्त्रियांना समाजातील कनिष्ठ दर्जामध्ये समाधान मानावे लागत होते. स्त्री जीवन बहुविवाह पद्धती, विधवा पुनर्विवाह, पडदा पद्धती इत्यादींनी ग्रासलेले होते. डॉ. वाहिदच्या मते, "मध्ययुगात भारताच्या बाहेर मुस्लिम देश पडदा पद्धतीशी पूर्णपणे अपरिचित होते"[५]

मराठा कालखंडातील स्त्री जीवन -

मराठेकालीन स्त्रियांची स्थिती त्या वेळच्या दक्षिण भारतातील इतर भागातील स्त्रियांप्रमाणेच होती. तिच्यावर सर्व प्रकारची सामाजिक बंधने असून सामाजिक स्वातंत्र्य नव्हते. बालविवाह पद्धती, सती पध्दती, हुंडा पद्धतीला स्त्रियांना तोंड द्यावे लागत होते. बहुविवाह पद्धतीने स्त्रीचे समाजातील स्थान दुय्यम दर्जाचे केलेले होते. त्यामुळे मध्य महाराष्ट्रातील स्त्री जीवनाचे वैशिष्ट्य म्हणजे परावलंबन, काबाडकष्ट व अपमानाचे जीवन होय.

मराठा कालखंडात पितृसत्ताक एकत्र कुटुंब पद्धती हा समाजरचनेचा गाभा होता. या कालखंडातील स्त्रियांची सामाजिक रूढीतून मुक्तता झाली होती असे म्हणता येणार नाही. त्यांच्या मनावर झालेले संस्कार हे रूढी परंपरेला धरूनच होते. स्त्री वर्गाविषयी समाजाचे सर्व थर अनुदान होते. स्त्री संपूर्ण परवश होती. प्रत्येक व्यक्तीला व्यक्ती म्हणून प्रतिष्ठा मिळाली पाहिजे हा विचार त्याकाळी केला जात नव्हता. विक्षिप्त, गुलामगिरीचे, पराधीनतेचे जीवन जगणे स्त्रियांना वावगे वाटत नव्हते. कारण तत्कालीन कालखंडात तशी रुढी होती. बायकांनी असे चार भिंतीआड वावरावे असा जगन्मान्य व्यवहार होता.कशा पद्धतीने वागावे अशा तऱ्हेचे शिक्षण एक पिढी दुसऱ्या पिढीला देत होती. शिवकालात आणि पेशवाईत बालविवाह होत. विवाह धार्मिक विधी असल्याने आईबाप तो मुलांच्या हिताकरिता ती अज्ञान असताना उरकवून घेत. विषम विवाह त्याकाळी श्रीमंत तसेच सामान्य पुरुषांचे होत. युद्धात जिंकलेल्या स्त्रिया दासी म्हणून पळून नेल्या जात असत. युगप्रवर्तक शिवाजी या शिवचरित्रात वा. कृ. भावे लिहितात, "परकीय मुलुखात स्वारी करून तो प्रदेश जिंकणारे सैनिक मुसलमान असो, रजपूत असो, नाहीतर मराठे असो, विजयाच्या उन्मादात स्त्रियांवर अत्याचार करणे ते आपला अधिकार समजत."[६] धर्माच्या नावावर स्त्रियांच्या मनावर निष्ठेचा संस्कार केला जाई. त्यामुळे विधवा पुनर्विवाहाचा विचारही पापमय समजला जात असे. व्रतस्थ संन्यासिनीचे आयुष्य तिच्यासाठी सक्तीचे मानले जात या काळात वडिलोपार्जित मिळकतीत मुलालाच अधिकार असे. पतीच्या मृत्यूनंतर विधवेची स्थिती दयनीय असे.

मराठा कालखंडातील कर्तबगार महिलांचे कार्य -

प्राचीन राजवटीपासून स्त्रियांनी राजकारणात लक्ष घालण्याची किंवा राज्यारुढ झालेला राजा अज्ञान असल्यास त्याची माता म्हणून राज्यकारभार पाहण्याची प्रथा महाराष्ट्रात रुढ होती. त्या फक्त वीरमाता, वीरपत्नीच होत्या की विरांगणा म्हणून रणांगणात उतरत होत्या आणि साऱ्या भूमिका पार पाडीत असताना त्यांना कोणते राजकीय हक्क प्राप्त झालेले होते हे पाहणे जरूर ठरते. महाराष्ट्रात जिजामातेने तेजस्वी स्त्री जीवनाची परंपरा निर्माण केली. शहाजी राजांनी जिजामातेवर पुण्याची जबाबदारी सोपविली होती. पुण्याचा विकास, राज्यकारभार हाताळणे, शेतकऱ्यांना मदत करणे, तंटे सोडवणे यांसारख्या जबाबदाऱ्या त्या सक्षमपणे पार पाडत होत्या. नेटाने आणि धैर्याने राज्यकारभार सांभाळत होत्या. महाराजांच्या खलबतांमध्ये स्वतः जातीने लक्ष घालत असत. राजमाता जिजाबाई यांच्या कर्तृत्वाबद्दल प्रसिद्ध झालेली अनेक पत्रे सार रूपाने पत्रसारसंग्रह या द्विखंडात्मक भारत इतिहास संशोधन मंडळ प्रकाशनात पहावयास मिळतात. त्यात शिवाजी महाराजांच्या गैरहजेरीत जिजाबाई तंटे सोडवत. शिवाजी राजांच्या निर्णयामुळे कारभारात अनपेक्षितपणे अडचण निर्माण झाल्यास त्या दूर करीत असत. असे उल्लेख पहावयास मिळतात.

राजारामाची पत्नी महाराणी ताराबाई देखील कर्तृत्ववान होती. छत्रपतींचे सेनापती हंबीरराव मोहिते यांची कन्या म्हणजे महाराणी ताराबाई होय. पतीच्या निधनानंतर १७०० ते १७०७ या कालखंडात बादशहा औरंगजेबापासून महाराणी ताराबाईंनी मराठ्यांच्या स्वातंत्र्याचे रक्षण केले. याबरोबरच अत्यंत कार्यक्षमतेने राज्यकारभारही केला. इतिहासकार खाफीखानच्या मते, "ताराबाई हिने आपल्या तीन वर्षाच्या मुलाला राजारामाच्या गादीवर बसविले. तिने सर्व कारभार हाती घेतला. सरदारांच्या नेमणुका, त्यांच्या बदल्या, राज्याचा कारभार, बादशाही मुलुखावरील हल्ले हे तिच्या तंत्राने चालू झाले."[७] मराठा साम्राज्यातील संघर्ष आणि अस्थिरतेच्या काळात त्यांच्या नेतृत्वासाठी त्या ओळखल्या जातात. राजाराम महाराजांच्या निधनानंतर राज्यकारभाराची सर्व सूत्रे हाती घेऊन ताराबाईंनी मुघल फौजांना मागे सारण्यासाठी आक्रमक भूमिका घेतली. त्या स्वतः लष्करापुढे येऊन लष्कराचा आत्मविश्वास वाढवित. मराठ्यांची खालावलेली आर्थिक स्थिती उंचावण्यासाठी त्यांनी मुघली मुलुखांवर स्वाऱ्या करून चौथाई व सरदेशमुखी गोळा करून राज्याचे आर्थिक बळ वाढविले. कवी गोविंद यांनी महाराणी ताराबाईंच्या पराक्रमाचे वर्णन पुढीलप्रमाणे केले आहे.

"दिल्ली झाली दीनवाणी। दिल्लीशाचे गेले पाणी।

महाराणी ताराबाई रामराणी। भद्रकाली कोपली।."[८]

अंगी नेतृत्वाचे गुण असलेल्या मराठा स्त्रियांच्या परंपरेत अहिल्याबाई होळकर यांचे नाव अग्रगण्य आहे. अहिल्याबाई होळकरांनी आपल्या कारकिर्दीत शत्रू व विरोधकांना तोंड दिले. राघोबादादांनी अहिल्याबाई यांचे राज्य मोडून काढण्याचा कट केला तो अहिल्याबाईंनी मोडून काढला. बंडखोरांना चिरडून प्रजेचे रक्षण करून तिने महिलांचेही सैन्य उभारले. तसेच नर्मदा तटावर महेश्वर येथे नवीन राजधानी उभारली. अहिल्याबाई ही एक धैर्यशाली व कुशल प्रशासक होती. याशिवाय अहिल्याबाईंनी जनकल्याणाची अनेक कामे केली.

संभाजी राजांची पत्नी महाराणी येसूबाई यांच्यामध्येही धैर्य आणि समयसूचकता हे गुण होते. स्त्रियांच्या कर्तृत्वगुणांमध्ये त्यांच्या नेतृत्वगुणांचा आणि विशेषतः लष्करी नेतृत्वाचा बराच मोठा भाग होता. परंतु यातील बऱ्याच स्त्रियांचे कर्तृत्व पती निधनानंतर दिसून आले. मराठेशाहीच्या इतिहासात ज्या काही लढवय्या स्त्रियांची नावे आढळतात, त्यात उमाबाई दाभाडे यांचे नाव महत्त्वाचे दिसून येते. पेशव्यांच्या राजकारणात दर्याबाई भोसले यांचे नाव बारभाईंच्या संदर्भात वाचायला मिळते. 18 व्या शतकाच्या उत्तरार्धातील मराठे शाहीतील एक घटना 'शिंदे बायांचे बंड' या नावाने प्रसिद्ध आहे. या बंडाची म्होरकी बाई लक्ष्मीबाई शिंदे ही पेशवाईतले प्रसिद्ध मराठा सरदार महादजी शिंदे यांची थोरली पत्नी होती. अशा तऱ्हेने राजकारणात लक्ष घालून धीराच्या गोष्टी सांगणे, सल्ला देणे, प्रसंगी रणांगणावरही आपल्या शौर्याचा दाखला देणे अशा तऱ्हेची कामगिरी वडीलकीच्या नात्याने जिजामातेपासून पेशवाई अखेर अनेक स्त्रिया करीत होत्या. या उलाढालींमागे त्यांच्या मुळाशी राज्याची कल्पना

होती. स्वराज्य याचा अर्थ राज्याच्या अंमलाखालील प्रदेश असाच होता. आपले छोटेसे संस्थान, आपली जहागीर, त्याविषयीची आपली जबाबदारी आणि त्याच्या संरक्षणासाठी प्रसंगी प्राणप्रणाने झुंज देणे यात सर्वांची इतिश्री होत होती.

स्वयंनिर्णय, सत्ताभिलाष, यात स्त्रियाही कमी पडत नव्हत्या. पती निधनानंतर स्वपुत्र किंवा दत्तक वयात येईपर्यंत गादीची, राज्याची व शासनाची धुरा त्यांच्या हाती येई. अशा तऱ्हेने राजकारण करण्याची संधी मिळालेल्या स्त्रियांनी आपल्या अवधीतला राज्यकारभार तत्कालीन राजकारणाच्या कल्पनेप्रमाणे कुशलतेने चालविला होता. परंतु खेदाची गोष्ट अशी की, सतराव्या आणि अठराव्या शतकातील राजकारणाच्या प्रांगणातील स्त्रीची भूमिका कितीही भव्य असली तरी ऐतिहासिक सत्याच्या दृष्टीने ती दुय्यम दर्जाची होती. कारण त्यांच्या कर्तृत्वाची प्रतिष्ठा त्यांच्या संबंधित पुरुषावर अवलंबून असे. एका अर्थाने एक स्वतंत्र व्यक्ती म्हणून स्त्रीला सामाजिक प्रतिष्ठा असण्याचा तो काळच नव्हता. शाहिरांनी जरी तिच्या कर्तृत्वाचे पोवाडे गायले तरीही कविवर्य भा.रा.तांबे यांच्या कवितेतून 'जन कसे तुडविती तुज चरणी' यातून स्त्री जीवनातले एक दारुण सत्य अत्यंत खेदाने वर्णन केलेले दिसून येते.

निष्कर्ष -

1) सुलतानशाही, मुघल व मराठा कालखंडातील स्त्री जीवन दुय्यम दर्जाचे होते.
2) मध्ययुगीन कालखंडातील स्त्रियांनी राजकीय, सामाजिक व प्रशासकीय पातळीवर मोलाचे योगदान दिलेले होते.
3) मध्ययुगीन भारतातील स्त्रियांच्या कामगिरीवरून त्यांच्या कार्यकर्तृत्वाला एक अवकाश मिळालेला दिसून येतो.
4) मध्ययुगीन भारतातील कर्तबगार महिलांचे कार्य अनन्यसाधारण स्वरूपाचे आहे.

संदर्भ टीपा -

1) एस. क्षीरसागर, मध्ययुगीन भारत, मोगल साम्राज्य खंड दोन, के सागर पब्लिकेशन्स, पुणे, तृतीयावृत्ती,२०१२.पृ.१५.
2) शं. गो. कोलारकर, भारताचा इतिहास प्राचीन व मध्ययुगीन, श्री मंगेश प्रकाशन, द्वितीयावृत्ती, २००१, पृ.१९८
3) सतीशचंद्र, मध्यकालीन भारत, ओरिएंट ब्लैकसा□न प्रा. लिमिटेड, प्रथम संस्करण, २००९, पृ.३१२.
4) शारदा देशमुख, शिवकालातील व पेशवाईतील स्त्री जीवन, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे, प्रथमावृत्ती,१८७३,पृ.२०४.
5) वा. कृ.भावे, युगप्रवर्तक शिवाजी महाराज, पुणे,१९५५, पृ.३१३.
6) अप्पासाहेब पवार, (संपा.), ताराबाईकालीन कागदपत्रे खंड तिसरा, शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर, प्रथम आवृत्ती, १९७२, पृ.६५.
7) इंदुमती शेवडे, स्त्री मुक्तीच्या महाराष्ट्रातील पाऊलखुणा संत कवयित्री, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, प्रथम आवृत्ती, १९८९. पृ.३५.
8) सोमनाथ रोडे, मराठ्यांचा इतिहास, पिंपळापुरे अँड कंपनी पब्लिकेशन्स, पहिली आवृत्ती १९९८. पृ. पृ. ७५.

ग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरणात शासकीय योजनांचे योगदान

प्रा. डॉ. चंद्रशेखर गित्ते

लोकप्रशासन विभाग, महिला महाविद्यालय, नागपूर.

गोषवारा (Aabstract):

कोणत्याही देशाचा विकास हा लोकसंखेचा निम्मा भाग असणाऱ्या महिला वर्गावर आधारित असतो. त्यातच ग्रामीण महिलांच्या विकासाचा मुद्दा तर अधिक महत्त्वपूर्ण मानला जातो. यासाठी आज प्रत्येक देश आपल्या देशातील महिला सक्षमीकरणावर भर देऊ लागला आहे. यासाठी भारत सरकारने देखील महिला धोरणे, योजना, कार्यक्रम, कायदे, नियम व विवध विकासकारी संस्थाची निर्मिती केलीआहे. या सर्वांचा पारीपाक म्हणुन सामाजिक-आर्थिक व राजकीय क्षेत्रात महिला सक्षमपणे उभ्या राहू लागल्या आहेत, त्यामुळे महिला सक्षमीकरणात शासकीय योजनांचे योगदान मोठे आहे.

कीवर्ड: महिला, महिला सक्षमीकरण, शासन, योजना, ग्रामीण

प्रस्तावना:

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर देशात जे अनेक अनुत्तरीय प्रश्न राहील होते. त्यापैकी सर्वात महत्वाचा प्रश्न हा महिला सक्षमीकरण होता त्या दृष्टीने भारत सरकारने आपली शासकिय व्यूहरचना आखून या प्रश्नाच्या निवारणासाठी अनेक प्रयत्न केले आहेत आणि सद्यपरिस्थितीतही करतांना दिसत आहे. महिला सक्षमीकरणाचा प्रश्न हा केवळ भारतासारख्या विकसनशिल किंवा गरीब देशातच नव्हे तर संपूर्ण जगात तो आघाडीवर आहे. त्यामुळेच इ.स. १९८५ मध्ये नैरोबी येथे भरलेल्या पहिल्या आंतरराष्ट्रीय महिला परिषदेत महिला सक्षमीकरणाबाबत असा विचार मांडला गेला की, “महिला पुरुषांबाबत वैधानिक, राजकिय, शारिरीक, मानसिक सामाजिक व आर्थिक क्षेत्रांमध्ये त्यांच्या कुटूंबामध्ये, समुदायामध्ये समाज आणि राष्ट्रांच्या सांस्कृतिक अशा सर्वच बाबतीत निर्णय घेण्याची स्वातत्ता देणे म्हणजे त्याच्या सक्षमीकरणास चालना देणे होय". संयुक्त राष्ट्र संघानेही याच विचाराला महत्व देऊन इ.स. २००० ला जागतिक महिला वर्ष म्हणून घोषित केले. तर भारततही महिला सक्षमीकरणाला विशेष प्राधान्य देऊन इ.स. २००९ ला महिला सक्षमीकरण वर्ष म्हणून साजरे केले गेले. त्यामुळेच आज घडीला महिलांच्या सामाजिक आर्थिक व दर्जात/ स्थानात बराच बदल झालेला आहे. देशाच्या आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक स्तर उंचावण्याच्या दृष्टीकोनातून महिलांचे सक्षमीकरण होणे आवश्यक आहे. जोपर्यंत आर्थिक बाबींचे नियंत्रण हातात येत नाही, तोपर्यंत महिलांना त्यांच्या कल्याणासाठी होणाऱ्या विविध उपक्रमांना बळ प्राप्त होणार नाही. हे बळ प्राप्त होण्यासाठी महिलांना रोजगार विषयक योजनाची माहिती असणे आवश्यक आहे. रोजगाराव्दारे महिलांचे सबलीकरण होणे म्हणजे शक्तिमान होणे. महिला सबलीकरण ही अशी प्रक्रिया आहे की, ज्या व्दारे महिला सामूहिकपणे व सर्वांगिण उन्नतीच्या समान विचाराने क्रियाशील राहतात. पूर्वापार चालत आलेल्या रूढी व परंपराच्या जोखडाखाली दबलेली महिला नेहमीच साधनसंपत्ती पासून वंचित राहिलेली आहे. ग्रामीण महिलांचा जीवनस्तर उंचावण्यासाठी त्यांना शिक्षणाचे महत्व कळावे, त्यांच्या कुटूंबाचा सर्वांगिण विकास व्हावा तसेच त्यांच्यासाठी असलेल्या शासनाच्या स्वयंरोजगार योजनांची माहिती व्हावी तसेच या विविध योजनांचा लाभ त्यांना मिळावा, शासनाच्या रोजगार योजनांच्या माध्यमातून स्त्री आर्थिक दृष्टया सक्षम होणे आवश्यक आहे. महिलांसाठी असलेल्या विविध योजनांव्दारे स्वयंरोजगारासाठी सहज अर्थसहाय्यक मिळवून देता येते. घरच्या घरी विविध उद्योग करून महिला केवळ संघटित होत नाही तर त्या स्वतःच्या कष्टातून काही बचत करतात व काटकसरीने स्वतःच्या आर्थिक उन्नतीकडे वाटचाल करतात. त्यामुळे महिलांना एक यशाचे, स्वावलंबनाचे दालन मिळू शकते. शासकिय योजनाव्दारे महिलांचा विकास घडून येतोच शिवाय राष्ट्रांची प्रगती सुध्दा घडून येते आजच्या खाजगीकरण, उदारिकरण व जागतिकरणाच्या युगात व्यापार, उद्योग व स्वयंरोजगारामुळे महिलांच्या सक्षमीकरणाला योग्य हातभार लागत आहे. विशेष म्हणजे यासाठी केंद्र, राज्य व सहकारी बँका वित्त पुरवढा करून

महिला सक्षमीकरणाची प्रक्रिया जलद गतीने पार पाडत आहे. आज आर्थिक बाबीचा विचार केल्यास खऱ्या अर्थाने योजनांची गरज आहे असे वाटते. जेव्हा या योजनांची अमलबजावणी प्रत्यक्षात येईल तेव्हाच स्त्री आर्थिक बाबतीत सक्षम होईल, तिच्या गरा पूर्ण होऊन राहणीमानाचा दर्जा, विचारधारणा यात अपेक्षित बदल घडून येईल.

संशोधन लेखाचा उद्देश: सदरसंशोधन लेखातून महिला सक्षमीकरणात शासकीय योजनांचे काय व कसे योगदान आहे याची तपासणी करणे हा आहे.

संशोधन पद्धती: सदरसंशोधन लेखासाठी ऐतिहासिक, वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे.

सक्षमीकरण म्हणजे काय?

कायदे व कल्याणकार्यक्रमाच्या माध्यमातून आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक व राजकीय सर्व क्षेत्रांमध्ये महिलांना पुरूषांच्या बरोबरीने हक्क व दर्जा प्रदान करून देणे, विकासाठी संधी उपलब्ध करून देणे आणि स्त्री-पुरुष असमानता नष्ट करणे या प्रक्रियेला सक्षमीकरण असे म्हणतात.

महिला सक्षमीकरण म्हणजे काय?

सक्षमीकरण म्हणजे ज्या लोकांना त्यांच्या स्वतःच्या जीवनावर अधिकार आणि नियंत्रण असते. लोकांना त्यांच्यासाठी योग्य असलेला पाठिंबा मिळतो. सबलीकरण म्हणजे लोक समान नागरिक आहेत. त्यांना त्यांच्या समाजात आदर आणि विश्वास आहे. तुम्ही दुसऱ्याला सशक्त करू शकत नाही किंवा एखाद्याला सक्षम बनवू शकत नाही. १९८७ मध्ये युनोने जागतिकस्तरावरील महिला कार्यशाळेत व्हिनेसा ग्रिफनने केलेली व्याख्या 'स्त्री सक्षमीकरण म्हणजे स्त्रियांच्या अंगी निर्णय घेण्याचा नियंत्रण करण्याची संघटित करण्याची क्षमता निर्माण होणे, मत प्रदर्शित करणे, कृतीशील कार्यक्रम घडवून आणणे, आर्थिक व्यवहार इ. करण्याची क्षमता आवड निर्माण होणे म्हणजे महिला सक्षमीकरण होय'. महिला सक्षमीकरण म्हणजे 'आत्मविश्वासामध्येवाढ, क्षमतावृध्दी सामाजिक जाणिव जागृती साक्षरता, लिंग समभाव, आरोग्य विषयक जाणीव, आत्मसन्मानाने जगणे, आत्मनिर्भर व वित्तीय संस्था बरोबर जोडून घेणे त्यास महिला सक्षमीकरण म्हणतात'.

ग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी शासकिय योजना :

स्वयंरोजगाराचा अर्थच स्व म्हणजे स्वतः व रोजगार म्हणजे व्यवसाय म्हणजे स्वयंरोजगार होय महिला जेव्हा स्वविकासाची वाट धरतात तेव्हा विविध योजना त्यांचे स्वागत करीत असतात परंतु या सरकारी योजनांचा लाभ घेतांना महिलांच्या अंगी सकारात्मक दृष्टीकोन, दुरदृष्टी, संशोधक वृत्ती, वेळेचे महत्व, स्वयंप्रेरणा सहनशील, नम्रता, कल्पकता, जिद्द, ग्राहकाची गरज ओळखण्याची वृत्ती, चिकाटी, धोका पत्करण्याची तयारी, आत्मविश्वास, संघटन कौशल्य, नेतृत्व गुण, अभ्यासू वृत्ती इत्यादी गुण असणे अत्यंत आवश्यक आहे. त्यातून ती स्वतःचा विकास तर करीलच शिवाय समाजाचा व कुटूंबाचा विकास सुध्दा करू शकेल.

केंद्र सरकारच्या विविध योजना :

ग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी केंद्र शासनाकडून अनेक कल्याणकारी योजना राबविल्या जातात. त्यातील काही योजना या पूर्णतः ग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी समर्पित आहेत. यातील अनेक योजना या सध्या अस्तित्वात नाहीत मात्र तरीही त्याचे महिलांच्या सबलीकरणातील योगदान महत्व पूर्ण आहे. त्या योजना खालीलप्रमाणे -

१) एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम :

हा कार्यक्रम २ ऑक्टोबर १९८० या वर्षी सुरू करण्यात आला होता त्याचा मुख्य हेतू ग्रामीण गरिबांना दारिद्रय रेषेच्या वर आणून आर्थिक दृष्टया स्वावलंबी करणे हा होता या कार्यक्रमाचा कायदा ग्रामीण महिलांनाही झालेला आहे.

२) ग्रामीण क्षेत्रातील महिला व बालकांचा विकास

सदर योजना १९८२ साली सुरू करण्यात आली. यातून ग्रामीण गरीब स्त्रियांना गटाच्या माध्यमातून संघटित करून त्यांना सक्षम करण्याचा प्रयत्न झाला आहे.

३) महिला प्रशिक्षण आणि रोजगार कार्यक्रमांना पाठबळ देणे

हा कार्यक्रम केंद्र शासनाच्या महिला व बाल विकास विभागामार्फत १९८६-८७ साली सुरू करण्यात आला. सदर कार्यक्रमामुळे ग्रामीण गरीब महिलांना भूमिहिन महिलांचे सहकारी गट स्थापन करून त्यांना अर्थ सहाय्य स्वयंरोजगार प्रशिक्षण देण्याचे कार्य केले जाते.

४) स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजना :

ग्रामीण महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणातील महत्वपूर्ण पाऊल म्हणजे १ एप्रिल १९९९ पासून स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजनेची झालेली मी होय. सदर योजना डी एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम, स्वयंरोजगारासाठी ग्रामीण तरुणांना प्रशिक्षण, ग्रामीण कारागीरांना सुधारित अवजारांचा पुरवठा, गंगा कल्याण योजना या सहा योजनाचे एकर करून सुरू करण्यात आली.

५) महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण हमी योजना -

ग्रामीण रोजगार व आर्थिक सक्षमीकरणाला पाठबळ देणारा केंद्रीय मुख्य कार्यक्रम म्हणजे मनरेगा योजना होय सदर योजनेची सुरुवात २ फेब्रुवारी २००६ पासून राष्ट्रीय रोजगार हमी कायदा २००५ नुसार करण्यात आली या योजनेनुसार प्रत्येक ग्रामीण कुटूंबाला वर्षातील किमान १०० दिवसांच्या कामाची हमी देण्यात आली. या योजनेचे मुख्य वैशिष्ट्ये म्हणजे स्त्री-पुरुषांना समान मजूरीची तरतुद केलेली असून महिला साभाळल्याचे प्रमाणही ठरवलेले आहे.

६) राष्ट्रीय महिला कोश :

भारत सरकारने १९९३ मध्ये महिला व बालविकास मंत्रालय अंतर्गत राष्ट्रीय महिला कोशाची स्थापना केली ही संस्था असंघटित क्षेत्रातील गरीब व साधनहिन महिलांच्या आर्थिक गरजा भागविण्यासाठी एक राष्ट्रस्तरीय संस्था म्हणून कार्य करते. या संस्थेच्या मार्फत गरीब स्त्रियांच्या सामाजिक, आर्थिक उन्नतीसाठी तारण व हमी विना कर्ज प्रदान केले जाते

७) ग्रामीण स्वयं रोजगार प्रशिक्षण संस्था :

या संस्थेची संकल्पना ग्रामीण विकास व स्वयं रोजगार प्रशिक्षण संस्थावर आधारित असून प्रत्येक जिल्हयात एक संस्था स्थापन करण्यात आली आहे. या संस्थेमार्फत ग्रामीण भागातील युवक-युवती साठी ३० ते ४० कौशल्य विकास कार्यक्रम चालविले जातात. उदा. अगरबत्ती तयार करणे, बेकरी उद्योग, ड्रेस डिझायनिंग, डि.टी.पी. सौंदर्य प्रशिक्षण कार्यक्रम, विणकाम, यासारखे अनेक प्रशिक्षण कार्यक्रम चालविले जातात.

८) राष्ट्रीय कृषी व ग्रामीण विकास बॅंक :

कृषी व ग्रामीण गैर कृषी विभागाला वित्त पुरवठा करून ग्रामीण भारताचा विकास घडवून आणण्याच्या दृष्टीने भारत सरकारने १२ जूलै १९८२ मध्ये नाबार्ड या ग्रामीण विकास समर्पित शिखर बॅंकेची स्थापना केली. नाबार्ड मार्फत अनेक कार्यक्रम राबविले जातात. जसे डेअरी उद्योजकता विकास योजना, कृषी चिकित्सा व कृषी व्यवसाय केंद्र योजना राष्ट्रीय पशुसंवर्धन अभियान, व्याज लघू उद्योग, ग्रामीण व कुटीरोद्योग, हस्तोद्योग या क्षेत्रांना गुंतवणूक व उत्पादन कार्यासाठी वित्त पुरवठा केला जातो. नाबार्डचे योगदान ग्रामीण महिलांच्या विकासात महत्वपूर्ण आहे.

निष्कर्ष :

महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी विविध शासकिय योजनाव्दारे स्वयं रोजगारासाठी सहज अर्थसहाय्य मिळवून देता येते. घरच्या घरी विविध उद्योग करून महिला केवळ संघटित होत नाही तर त्या स्वतःच्या कष्टातून काही बचत करतात व काटकसरीने स्वतःच्या आर्थिक उन्नतीकडे वाटचाल करतात. त्यामुळे महिलांना एक यशाचे स्वावलंबनाचे यशस्वी दालन मिळू शकते. सरकारी योजनाव्दारे महिलांचा विकास तर घडून येतो शिवाय राष्ट्राची प्रगतीसुध्दा घडून येते. आजच्या खाजगीकरण, उदारीकरण व जागतिकरणाच्या युगात व्यापार, उद्योग व

स्वयंरोजगारामुळे महिलांच्या सक्षमीकरणाचा योग्य हातभार लागत आहे. विशेष म्हणजे यासाठी केंद्र व राज्य व सहकारी बँका वित्त पुरवठा करून महिला सक्षमीकरणाची प्रक्रिया जलद गतीने पार पाडत आहे.

सूचना व उपाययोजना :

1) विविध शासकिय योजनाची माहिती ग्रामीण महिलांपर्यंत पोहचविण्याचा प्रयत्न व्हावा, जेणेकरून त्यांना त्याचा लाभ घेता येईल.
2) अर्थसहाय्याची विविध माध्यमे व पध्दती यांचे प्रशिक्षण ग्राम प्रशासन स्तरावर दिले गेले पाहिजे व ते सवलतीचे असले पाहिजे.
3) स्त्रियांना समान कामासाठी समान वेतन मिळावे.
4) अर्थाजनाच्या योग्य संधी उपलब्ध करून स्त्रियांचे आर्थिक सक्षमीकरण करणे उपयुक्त आहे.
5) आर्थिक सक्षमीकरणात स्त्रियांचा फक्त अर्थाजनाचा विचार न करता उत्पादनाच्या साधनांवर मालकी मिळवून देणे जेणेकरून ती स्वावलंबी होईल.
6) महिलांना स्वयंरोजगाराच्या प्रशिक्षणाबरोबरच कायदा, व्यापार व व्यवहारांचे ज्ञान देण्यातयावे. त्यामुळे सामाजिक व कौटूंबिक कलह टाळता येईल.

समारोप-

भारतासारख्या विकसनशील देशांत महिला सक्षमीकरण हा विषय देशाच्या प्रगतीच्या दिशेने अतिशय महत्वाचा असल्याने आज प्रत्येक देशांच्या सरकारने महिला महिला सक्षमीकरणासाठी सकारात्मक पाउले उचललेली आहेत. भारत सरकारनेही महिलांच्या सर्वांगीण विकासाचा विचार करून अनेक शासकीय योजना राबवण्यावर भर दिला आहे, त्यामुळे भारतीय महिला सामाजिक- आर्थिक क्षेत्रात यश संपादन करताना दिसत आहेत.ग्रामीण भागात स्थानिक संस्थामध्ये महिला वर्गाने पुरुष वर्गाबरोबर कार्यात नावलौकिक मिळवला आहे. त्यामुळे राज्य व केंद्र स्थरावरही आज महिलांना आरक्षण देण्याचा विचार सुरु आहे. देशाचे शासन, प्रशासन व शिक्षण देखील महिला अगदी सहजपणे सांभाळताना दिसत आहेत, याचे सर्व श्रेय महिला सक्षमीकरणात शासकीय योजनांच्या योगदानामुळेच आहे असे म्हणता येईल.

संदर्भ-

०१. गुप्ता अनिल, गोपाल चरण हिलोडी, भारतमें प्रशासनिक संस्थाएं, युनिवर्सिटी बुक हाउस, जयपूर,

०२. कौशिक आशा, मानवाधिकार व राज्य (बदलते संदर्भ, उभरते आयाम), पोइंटर पब्लीकेशन, जयपूर,

०३. गुप्ता के.के., भारतमें नौकरशाही, अविष्कार पब्लिशर्स अॅन्ड डिस्ट्रीब्युटर्स, जयपूर, २००४.

०४. गुप्ता कमलेश कुमार, भारतीय महिलाएं, (शोषण, उत्पिडन एवं अधिकार), बुक एनक्लेव, जयपूर, २००५.

०५. गुप्ता कमलेश कुमार, महिला सशक्तिकरण, बुक एनक्लेव, जयपूर, २००५.

०६.गौंड संजय, आधुनिक महिलाएं और समाज, बुक एनक्लेव, जयपूर, जाने. २००६.

०७. द्विवेदी राकेश, महिला सशक्तीकरण चुनौतियाँ एवं रणनितियाँ, पुर्वाशा प्रकाशन, भोपाल, २००५.

०८. प्रो. पान्डेय जि.एस., भारतका संविधान, युनिवर्सिटी बुक हाउस, जयपूर, जाने २००६.

०९. पटनी चंद्र, ग्रामीण स्थानिय प्रशासन, विश्वभारती पब्लिकेशन, नई दिल, २००६.

१०.गितेचंद्रशेखर, ग्रामीण विकासात दारिद्रय निर्मूलन योजनांच्या माध्यमातून महिला सक्षमीकरण, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विद्यापीठातील अप्रकाशित शोधप्रबंध, २०१०.

राजकीय क्षेत्रात महिलांचे सबलीकरण

डॉ. जाधव व्ही. एम.
कला विज्ञान व वानिज्य महाविद्यालय बु-हानगर

प्रास्ताविक

भारतीय राज्यघटनेने औपचारिकदृष्ट्या स्त्री-पुरुषांना समान संधी दिली आहे. परंतु प्रत्यक्षात सर्वच क्षेत्रातपुरुषांच्या तुलनेत स्त्रीयांचा दर्जा कनिष्ट असल्याचे आढळून येते. स्त्री-पुरुष समानतेचे तत्व प्रत्यक्षात उतरविण्यासाठी शासनाने विविध उपक्रम हाती घेतलेले आहे. ७३ वी घटनादुरुस्ती आणि २०११ साली स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये महिलांसाठी ५० टक्के आरक्षणाची तरतूद शासनाने केली आहे.त्याद्वारे महिलांचे "राजकीय सबलीकरण" घडवून आणण्याचे प्रयत्न होत आहेत. त्याद्वारे राजकीय सत्तास्थानापर्यंत जाण्याची संधी मिळाली आहे.

१५ आगस्ट १९४७ च्या स्वातंत्र्यानंतर नव्या भारताचा आराखडा मांडायला सुरवात झाली. पहिल्याच टप्प्यावर देशातील सर्व नागरिकांना समतेची ग्वाही देणारी सामाजिक, आर्थिक व राजकीय न्याय देणारी अविष्कार धर्म आणि मतांचे स्वातंत्र्य देणारी 'राज्यघटना' स्विकारण्यात आली. या राज्यघटनेचा आधार घेवून देशात पुन्हा एकदा 'स्त्री-पुरुष समानता' हा संधर्भ घेवून वैचारिक लढा सुरु झाला. या वैचारिक लढ्याचा परिणाम म्हणून भारत सरकारने महिलांच्या जिवनात सर्वांगीण परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी विविध स्वरूपाचे धोरणात्मक निर्णय घेतले .

१९९२ मध्ये भारत सरकारने ७३ वी व ७४ वी घटनादुरुस्ती करून 'स्थानिक स्वराज्य संस्थेत महिलांना ३३ टक्के आरक्षण देवून संपूर्ण जगात पहिल्यांदाच महिलांच्या जीवनात क्रांतिकारी ठरेल असा निर्णय घेतला. २० एप्रिल १९९३ रोजी राष्ट्रपतींच्या स्वाक्षरीने स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांना ३३ टक्के आरक्षणाचे विधेयक संमत झाले आणि तेव्हापासून संपूर्ण देशात स्थानिक संस्थामच्या नव्या युगाला प्रारंभ झाला. यातील ७४ वी घटनादुरुस्ती 'नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या संदर्भात आहे. या दुरुस्ती अधिनियमाच्या माध्यमातून भारतीय राज्य घटनेत 'भाग ९ (अ) नगरपालिका' या शीर्षकाने गे दुरुस्ती विधेयक जोडण्यात आले. घटनेच्या कलम २४३ मध्ये बदल करून २४३ (प)-२४३ (झ.ज.) अशी सुधारणा करून त्याला १२ वे परिशिस्ट जोडून त्यात अठरा विषय समाविष्ट केले. या दुरुस्ती विधेयकातून सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाबरोबर समाजातील उपेक्षिताना आणि महिलांना ख-या अर्थाने न्याय मिळाला हि भावना तयार झाली. भारतातील महिलांचा सामाजिक, आर्थिक व राजकीय दर्जा उंचविण्याच्या संदर्भात शासकीय पातळीवर आवश्यक ते प्रयत्न होवून देखील आज पुन्हा एकदा स्थानिक स्वराज्य संस्थेत नेतृत्व करणा-या महिलांचा संदर्भात प्रश्न उपस्थित केले जात आहेत. ३३ टक्के आरक्षणाच्या माध्यमातून महिनांचा सामाजिक व राजकीय दर्जा उचावला काय?सामान्य महिलांना राजकीय वाटा मिळाला काय ? महिलांचा राजकीय सहभाग दर्जा उंचावला काय ? प्रभावी महिला नेतृत्व उदयास आले काय? ज्या महिला स्थानिक स्वराज्य संस्थे लोकप्रतिनिधी म्हणून भूमिका करतात त्या केवळ नावाला असतात. त्यांच्या आडून पुरुषच राजकारण खेळतात. असे विविध प्रश्न आज निर्माण केले जात असले तरीही महिलांच्या जीवनात आता परिवर्तन होईल. महिलांचा राजकीय सहभाग वाढेल.प्रभावी महिला नेतृत्व उदयास येईल अशी निश्चित खात्री वाटते.

भारतीय राजकारणात अनेक महिलांनी आपली वेगळी छाप पाडली आहे. उदा. इंदिरा गांधी, प्रतिभा पाटील, सोनिया गांधी, जयललिता, मायावती, ममता बनर्जी यासारख्या अनेक कर्तबगार स्रियांनी राजकारणात आपला प्रभाव सिद्ध केला. तरीही अशी काही महत्व पूर्ण नावे वगळता भारतीय संसदीय लोकशाही प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग अजूनही निम्न प्रभावी असल्याचे दिसून येत नाही. याची करणे आपल्याला आपल्या समाजव्यवस्थेत दिसून येतात. कुटुंबातील 'चूल व मूल याभोवती तिला मर्यादीत केल जाते अशी स्त्री राजकारणात दुर्लक्षिली जाते याचे फारसे नवल वाटण्याचे कारण नाही. परंतू बदल राजकीय सामाजिक वातावरनात तिच्या सहभागाची गरज वाढल्याने महिलांच्या राजकारणातील सहभागाविषयी चर्चा जोर धरू लागली.

महाराष्ट्र शासनाने जून 1994 मध्ये महिला धोरण जाहिर केले. महिलांच्या विकासासाठी व राजकीय, सत्ता सहभागासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये एक तृतीयांश प्रतिनिधित्व देण्याची तरतूद केली 73 वी घटनादुरूस्ती विधेयक संमत झाल्यानंतर देशभरातून लवकरच दहा लाखाहून अधिक स्त्रीया स्थानिक स्वराज्य संस्थांतून निवडून

आल्या. या स्त्रीया आज अधिक कार्यक्षमपणे आणि आत्मविश्वासाने कार्य करताना दिसतात. उदा. गडचिरोली व चंद्रपूर जिल्ह्यातील स्त्रीयांनी दारूबंदीच्या समस्येबाबत मोठे यश मिळविले हजारो स्त्रीयांचे संसार उध्वस्त करणाऱ्या दारूच्या विरोधात त्यांनी यशस्वी आंदोलन केले.

महिला आरक्षणाचा उद्देश स्त्रीयाना राजकीय प्रकीयेत सहभागी करून घेणे हा जसा आहे तसाच स्त्री नेतृत्वाचा विकास करणे हाही आहे. पंचायतीतून निर्माण झालेले नेतृत्व हळूहळू विकसित होईल, ग्रामपंचायत, पंचायत समिती जिल्हा परिषद राज्य विधानमंडळ संसद असे टप्पे स्त्रीया गावतील अशी अपेक्षा आहे. काही ठिकाणी तसे घडलेही परंतू बहुतांश वेळी मात्र निवडून आलेल्या स्त्रीया नंतरच्या काळात राजकारणातून बाजूला पडल्याचे दिसून येते. विशेषतः राखीव प्रभाग खुला झाल्यानंतर क्वचितच स्त्रीया पुन्हा निवडणूकीत उतरताना दिसतात. स्त्रीयांच्या सातत्यपूर्ण सहभागासाठी महिला सक्षमीकरणाची गरज निर्माण झाली म्हणून महाराष्ट्र शासनाने 8 मार्च 2001 रोजी विशेष धोरण जाहिर केले. त्यानुसार-

१. महिलांना विशेष घटक योजनेनुसार लघुपत पुरवठा करणे.
2. राज्य महिला कोशाची स्थापना करणे
3. महिला संरक्षण विधेयक तयार करून महिलांच्या सुरक्षिततेत वाढ करणे.
4. राष्ट्रीय उत्पन्नात गृहिणीच्या घरकामाचेमूल्यमोजणे.
5. महिला व बालकल्याणासाठीच्या खर्चात पाच टक्यांवरून 10 टक्यांपर्यंत वाढ करणे.
6. स्वयंशिक्षण, स्वयंसहाय्यता गट स्थापन करणे.

पुरुषप्रधान व्यवस्थेत महिलांचा राजकारणातील सहभाग तत्त्व म्हणून मान्य होतो. परंतू स्त्रीयांच्या त्याबद्दलच्या अकारण शकेपोटी प्रत्यक्ष व्यवहारात मात्र तो टाळण्याचा प्रयत्न सर्वच पक्षांकडून होताना दिसतो महिला लोकसंख्येतील प्रमाण 4850 टक्के असताना राजकीय सहभागातील प्रमाण मात्र 8 टक्के असावे पाउलट 50.50 टक्के लोकसंख्या असलेल्या पुरुषांना 92 टक्के प्रतिनिधित्व हि लोकशाही व्यवस्थेवर प्रश्नचिन्ह उभे करणारी बाब आहे. त्यामुळेच संसद व विधानसभेत 50 टक्के आरक्षण लवकरात लवकर होण्याची गरज आहे- राजकीय निर्णय प्रक्रियेत महिलांना उचित स्थान मिळावे, त्यांची सर्वांगिण उन्नती व्हावी यासाठी महिला आरक्षणाशिवाय पर्याय नाही.

73 व 74 व्या घटनादुरुस्तीने लोकशाही विकेंद्रीकरणाच्या प्रक्रियेत कांती घडवून आनली असली तरी ग्रामसभाप्रमाणे शहरांमधील स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये वार्ड संघाची तरतूद करण्यात आलेली नाही. परिणामी नगर परिषद, महानगरपालिकांमधील निर्वाचित सदस्य व त्यांचा कारभार यावर शहरातील जनतेला कोणत्याही प्रकारे अंकूश ठेवता येत नाही. हि त्रुटी दूर करण्याची आत्यंतिक गरज आहे. तसे झाले तर शहरी प्रशासनावर लोकांचा अंकुश निर्माण होवून प्रशासन अधिक पारदर्शक होवू शकेल. त्याचबरोबर शहरांमधील नागरीकांचा व स्त्रीयांचा सहभाग वाढवू शकेल.

निष्कर्ष :

1. स्त्रीयांना राजकीय क्षेत्रात पुरुषांबरोबरीचा दर्जा मिळाल्यास स्त्री-पुरुष समानतेचा उद्देश साध्य होईल
2. वर्तमानकाळात स्त्रीयांचा राजकीय व सामाजिक सहभाग वाढत आहे.
3. स्त्रीयांच्या वाढत्या राजकीय सहभागासाठी 73 व 74 व्या घटनादुरुस्तीचे महत्वाचे योगदान आहे.

संदर्भसूची.

1) पळशीकर सुहास, बिरमल नितीन महाराष्ट्राचे राजकारण राजकीय प्रक्रियेचे स्थानिक संदर्भ
2) शिरसीकर व्ही. एम. आधुनिक महाराष्ट्राचे राजकारण'
3) पाटील शकुंतला, स्त्री शिक्षणाची दशा व दिशा'
4) म्होपरे राहूल.' विकास प्रक्रियेतील महिलांचा सहभाग.
5) रानडे प्रतिभा स्त्री मुक्तीच्या महाराष्ट्रातील पाउलखुणा
6) पाटील भारती, स्त्रीया: समाज आणि राजकारण

भारतातील महिला विषयक कायदे

कुरे शाम व माने सुषमा
द्वितीय वर्ष, पदव्युत्तर पदवी (मानव विकास व कौटुंबिक अभ्यास)
मानव विकास व कौटुंबिक अभ्यास विभाग, सामुदायिक विज्ञान महाविद्यालय, व ना म कृ वि. परभणी

सारांश:

भारताने लोकशाही स्वरूपाचा शासन स्वीकारला आहे, ज्याने आपल्या नागरिकांना देशाच्या वाटचालीवर प्रभाव टाकण्याचे अधिकार दिले आहेत. 26 जानेवारी हा दिवस प्रजासत्ताक दिवस म्हणून साजरा केला जातो. भारतीय संविधानात अंतर्भूत मूल्यांचे प्रतीक आहे. हा मूलभूत दस्तऐवज समानतेच्या तत्त्वांचे समर्थन करतो, धर्म, वंश, जात, लिंग, सामाजिक स्थिती किंवा जन्मस्थान यावर आधारित भेदभाव प्रतिबंधित करतो. हे स्त्री आणि पुरुष दोघांनाही समान अधिकार आणि विशेषाधिकार प्रदान करते, खऱ्या समतावादाच्या समाजाला प्रोत्साहन देते. तथापि, जेव्हा हे कायदे पूर्णपणे समजलेले नाहीत किंवा त्यांची अंमलबजावणी होत नाही अशा घटना पाहणे निराशाजनक आहे, विशेषतः जेव्हा ते महिलांच्या हक्कांच्या बाबतीत येते. परिणामी, महिलांना अजूनही अडथळयांचा सामना करावा लागतो आणि त्यांना हक्काचा अधिकार नाकारला जातो. या आव्हानांना न जुमानता, स्त्रिया विविध क्षेत्रात उल्लेखनीय प्रगती करत आहेत, ज्ञान आणि कौशल्याच्या सहाय्याने आपल्या देशाला परिश्रमपूर्वक प्रगतीकडे नेत आहेत. तरीही, खेदाची गोष्ट म्हणजे, आपल्या समाजात स्त्रिया असुरक्षित राहतात, ज्याचा पुरावा त्यांच्यावरील हिंसाचार, जसे की हत्या आणि स्त्री भ्रूणहत्या यासारख्या घृणास्पद कृत्यांमध्ये चिंताजनक वाढ आहे. म्हणूनच, या अभ्यासाचा उद्देश भारतातील सर्व महिलांना त्यांच्याशी संबंधित कायद्यांबद्दल प्रबोधन करणे, जागरुकता वाढवणे आणि त्यांचे हक्क सांगण्यासाठी त्यांना सक्षम करणे हा आहे.

बीज शब्द : महिलांची साध्यस्तिथी, महिला विषयक कायदे.

प्रस्तावना:

तथापि, प्रतिकूलतेच्या या पार्श्वभूमीवर, चळवळी आणि संघटनांच्या रूपाने आशेचा किरण उदयास येतो, ज्या स्त्रियांच्या हिताचे समर्थन करतात, त्यांच्या शोषणावर प्रकाश टाकतात आणि समाजात त्यांच्या योग्य स्थानासाठी समर्थन करतात. बदलाचे हे आवाज ऐतिहासिक असमतोल दुरुस्त करण्यासाठी आणि स्त्रियांना त्यांच्या पात्रतेचा आदर, संधी आणि न्याय्य हक्क प्रदान केले जातील याची खात्री करण्यासाठी प्रयत्न करतात. भारतीय समाजाच्या गुंतागुंतीच्या जडणघडणीत स्त्रियांच्या उपचारात एक गोंधळात टाकणारा विरोधाभास निर्माण होतो. एकीकडे, ते धार्मिक कथनांमध्ये श्रेष्ठ आहेत, त्यांचे सार कल्पनेच्या क्षेत्रात साजरे केले जाते. तरीही, दुसरीकडे, त्यांना गौण स्थितीत टाकले जाते, शोषण आणि सामाजिक दुर्लक्षित केले जाते.

"स्त्री-प्रतिष्ठा" ही संकल्पना सामाजिक श्रेष्ठतेचे सूचक म्हणून स्वीकारली जाते, तरीही ती सामाजिक पदानुक्रमाच्या सर्वात खालच्या स्तरावर असलेल्या त्यांच्या स्थानासह गोंधळात टाकणारी आहे. संपूर्ण इतिहासात भारतीय समाज प्रामुख्याने पुरुषी वर्चस्वाखाली राहिला आहे. केरळचे नायर, मंगळूरचे शेट्टी, बंगाली समुदाय आणि काही भटक्या जमाती यांसारख्या समुदायांमध्ये पुरोगामीत्वाचे कथन आढळून येत असले तरी, व्यापक कथन महिलांना सतत दुय्यम भूमिकेत ढकलले जात असल्याचे चित्र रंगवते. अन्याय, शोषण आणि स्त्रियांचे सामाजिक पृथक्करण कायमस्वरूपी ठेवणाऱ्या, अनेकदा विविध धर्मांमध्ये रुजलेल्या अनेक रूढी आणि परंपरांचा साक्षीदार होणे निराशाजनक आहे. त्यांचा आवाज दाबला गेला आहे, सार्वजनिक जीवनातील त्यांचा सहभाग दडपला गेला आहे.

उल्लेखनीय बाब म्हणजे, ग्रामीण भारतामध्ये, कृषी आणि संबंधित उद्योगांसारख्या महत्त्वाच्या क्षेत्रांमध्ये महिला कामगार शक्तीवर वर्चस्व गाजवतात, ज्याचा वाटा 89.5% इतका आहे. कृषी क्षेत्रातील त्यांचे अमूल्य योगदान स्पष्ट आहे, कारण ते कृषी उत्पादनात एकूण श्रमिकांच्या सरासरी 55% ते 66% योगदान देतात. शिवाय, जागतिक बँकेच्या अहवालात असे दिसून आले आहे की भारतातील दुग्धव्यवसायातील एकूण रोजगारांपैकी 94% महिलांचा समावेश आहे. भारतातील पुरुष आणि स्त्रिया यांच्यातील साक्षरतेच्या दरातील असमानता ही एक गंभीर समस्या आहे जी आपले लक्ष देण्याची मागणी करते.

विशेषत: मुलींमध्ये नावनोंदणी आणि गळतीचे प्रमाण यामध्ये लक्षणीय असमानता पाहणे निराशाजनक आहे. दोन्ही लिंगांसाठी समान शैक्षणिक संधी सुनिश्चित करण्यात शहरी भागाने प्रशंसनीय प्रगती केली असली तरी ग्रामीण भारत अजूनही मागे आहे. शिक्षणातील ही लैंगिक विषमता दूर करणे आणि सर्वांसाठी समान संधी सुनिश्चित करणे अत्यावश्यक आहे. विविध क्षेत्रातील महिलांच्या क्षमतांचा स्वीकार करून आणि त्यांचा उपयोग करून, आपण सर्वसमावेशकता आणि लैंगिक समानतेवर भरभराट करणारा समाज जोपासू शकतो. आपण महिला सक्षमीकरणाचे ध्येय पुढे चालू ठेवूया आणि अशा भविष्यासाठी कार्य करूया जिथे प्रत्येक व्यक्ती, लिंग पर्वा न करता, भरभराट करू शकेल आणि देशाच्या प्रगतीत योगदान देऊ शकेल. वन-आधारित लघुउद्योगांमध्ये, या क्षेत्रांमध्ये त्यांच्या अपरिहार्य उपस्थितीवर जोर देऊन एकूण रोजगाराच्या 51% स्त्रिया व्यापतात. लिंग समानता आणि सर्वसमावेशकता वाढवण्याच्या आमची वचनबद्धता स्पष्ट करून, वरिष्ठ व्यवस्थापन पदांवर महिलांची भारताची ओळख आणि सक्षमीकरण जागतिक सरासरीला मागे टाकते.

विषय विवेचन:

1. पालक आणि प्रभाग कायदा, १८९०
2. भारतीय दंड संहिता, 1860
3. ख्रिश्चन विवाह कायदा, 1872
4. भारतीय पुरावा कायदा, १८७२
5. विवाहित महिला मालमत्ता कायदा, 1874
6. कामगार भरपाई कायदा, 1923
7. भारतीय उत्तराधिकार कायदा, 1925
8. अनैतिक वाहतूक (प्रतिबंध) कायदा, १९५६
9. हुंडा बंदी कायदा, १९६१
10. सती आयोग (प्रतिबंध) कायदा, 1987
11. सिनेमॅटोग्राफ कायदा, १९५२
12. जन्म, मृत्यू आणि विवाह नोंदणी कायदा, १८८६
13. किमान वेतन कायदा, 1948
14. लैंगिक गुन्ह्यांपासून मुलांचा प्रतिबंध कायदा, 2012
15. बालविवाह प्रतिबंध कायदा, १९२९
16. मुस्लिम वैयक्तिक कायदा (शरियत) अर्ज, 1937
17. महिलांचे अशोभनीय प्रतिनिधित्व (प्रतिबंध) कायदा, 1986
19. हिंदू विवाह कायदा, १९५५
20. हिंदू उत्तराधिकार कायदा, 1956
21. परदेशी विवाह कायदा, १९६९
22. कौटुंबिक न्यायालय कायदा, 1984
23. मातृत्व लाभ कायदा, 1961
24. हिंदू दत्तक आणि देखभाल कायदा, 1956
25. फौजदारी प्रक्रिया संहिता, 1973
26. वैद्यकीय समाप्ती गर्भधारणा कायदा, 1971
27. राष्ट्रीय महिला आयोग कायदा, 1990
28. गर्भधारणापूर्व आणि प्रसवपूर्व निदान तंत्र (लिंग निवड प्रतिबंध) अधिनियम, १९९४
29. कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण कायदा, 2005
30. कामाच्या ठिकाणी महिलांचा लैंगिक छळ (प्रतिबंध, प्रतिबंध आणि निवारण) कायदा, 2013
31. भारतीय घटस्फोट कायदा, १९६९
32. समान मोबदला कायदा, 1976
33. हिंदू विधवा पुनर्विवाह कायदा, १८५६

मुस्लिम महिला (घटस्फोटावरील अधिकारांचे संरक्षण) कायदा, 1986

18. विशेष विवाह कायदा, १९५४	

काही निवडक कायद्याचे विश्लेषण खालीलप्रमाणे

- हुंडा प्रतिबंधक कायदा : १९६१ च्या या कायद्यान्वये हुंडा मागणे आणि हुंडा देणे गुन्हे आहेत. हा कायदा अधिक प्रभावी होण्यासाठी भारतीय दंड संहितेमध्ये ३०४ (ख) आणि ४९८ (क) ही नवीन कलमे अंतर्भूत आहेत.
- महिलांचे अनुकरणीय सुरक्षेचा कायदा: कौटुंबिक छळ प्रतिबंध (महिलांचे संरक्षण) कायदा हा एक अतुलनीय उपाय आहे, ज्यामध्ये महिलांसाठी कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक आणि शारीरिक क्षेत्रांचा समावेश असलेले सर्वसमावेशक संरक्षण आहे. हे विशेषत: केवळ पुरुषांचा समावेश असलेल्या घटनांशी संबंधित आहे, त्यांच्या गरजा पूर्ण करण्यावर समर्पित लक्ष सुनिश्चित करणे. शिवाय, हा कायदा अंतरिम आदेश, न्याय्य नुकसान भरपाई, समर्पित संरक्षण अधिकाऱ्याची नियुक्ती, सामायिक निवासस्थानांमध्ये राहण्याचा अधिकार, तसेच आवश्यक कायदेशीर आणि वैद्यकीय सहाय्यासाठी प्रवेश यासारख्या अमूल्य तरतुदी प्रदान करतो.
- बालविवाह प्रतिबंधक कायदा : बालविवाह प्रतिबंधक कायदा, ज्याला शारदा कायदा देखील म्हणतात, बालविवाहाची घृणास्पद परंपरा नष्ट करण्याच्या उदात्त हेतूने 1987 मध्ये महत्त्वपूर्ण सुधारणा करण्यात आली. या कायद्यांतर्गत, विवाहाच्या वेळी वधूचे वय 18 वर्षांपेक्षा कमी आणि वराचे वय 21 वर्षांपेक्षा कमी असल्यास शिक्षेची तरतूद करून एक महत्त्वपूर्ण तरतूद करण्यात आली आहे. हे लक्षात घेणे अत्यावश्यक आहे की हा कायदा निःपक्षपाती आणि सर्व सामाजिक पार्श्वभूमीच्या व्यक्तींना लागू आहे, सर्वांसाठी समान संरक्षण सुनिश्चित करते.
- प्रसूती सुविधा कायदा : नोकरीपेशातील स्त्रियांसाठी बाळंतपणाची आणि नवजात बाळाची देखभाल करण्यासाठी रजेची तरतूद असून त्या काळात स्त्रीला विशिष्ट दिवसाची भर पगारी रजा मिळते. मात्र कायद्यानुसार ती रजा व इतर फायदे फक्त दोन बाळंतपणासाठी असतात. गर्भपात झाल्यावरही स्त्रीला भरपगारी रजा मिळण्याची तरतूद कायद्यात आहे.
- समान वेतन कायदा : समान वेतन कायद्यानुसार एकाच कामासाठी स्त्री व पुरुष दोघांना समान वेतन मिळाले पाहिजे. विशिष्ट कार्यक्षेत्रातील नोकऱ्या सोडता अन्य ठिकाणी स्त्रियांना रात्र पाळीला कामाला बोलावता येत नाही.
- लैंगिक छळाविरुद्ध मार्गदर्शक तत्त्व : सर्वोच्च न्यायालयाने कृपापूर्वक कामाच्या ठिकाणी लैंगिक छळाच्या घृणास्पद समस्येचा सामना करण्यासाठी सर्वसमावेशक मार्गदर्शक तत्त्वे प्रदान केली आहेत, त्यांची खाजगी, सार्वजनिक आणि इतर प्रतिष्ठित संस्थांना लागू आहे. अशा प्रकारचे गैरवर्तन रोखण्याची आणि तक्रारींचे निराकरण करण्याची जबाबदारी जबाबदार संस्था आणि त्यांच्या मेहनती कर्मचाऱ्यांवर आहे. शिवाय, कोणत्याही समस्यांचे त्वरीत निराकरण करण्यासाठी, प्रत्येक विभागात महिला अध्यक्षांच्या नेतृत्वाखाली आणि प्रामुख्याने उल्लेखनीय महिलांनी बनलेल्या समित्या स्थापन करण्यासाठी एक न्याय्य उपाय योजण्यात आला आहे.
- महिलांच्या अटकेसंबंधी : महिलांना फक्त महिला पोलिस सूयोर्दयानंतर आणि सूर्यास्तापूर्वी अटक करू शकतात. कुटुंबाच्या सदस्याच्या उपस्थितीत व योग्य कारण असेल तरच स्त्रीला पोलिस ठाण्यात चौकशीसाठी बोलावता येते. स्त्रीला अटक केल्यास तिला फक्त महिला कक्षामध्येच ठेवता येते.
- गर्भलिंग चाचणी : स्त्री भ्रूण हत्या रोखणे व गर्भाचे लिंग जाणून घेण्याच्या तंत्राचा दुरुपयोग करणे यावर अंकुश ठेवण्यासाठी प्रसूतीपूर्व निदान आणि तंत्रज्ञान विनिमय व दुरुपयोग निवारण अधिनियम १९९४ आहे.
- जिल्हा महिला सहायता समिती : उच्च न्यायालयाच्या आदेशानुसार जिल्हाधिकाऱ्यांच्या आदरणीय नेतृत्वाखाली प्रत्येक जिल्ह्यात जिल्हा महिला मदत समितीची स्थापना करणे, शोषण आणि छळाच्या दुर्दैवी वास्तवापासून महिलांचे रक्षण करण्यासाठी एक महत्त्वपूर्ण उपाय म्हणून काम करते. अशा अन्यायांचे निराकरण करण्यासाठी महिलांना सक्षम बनवणारी, ही समिती लेखी तक्रारींचे स्वागत करते, त्यांच्या आवाजासाठी एक व्यासपीठ सुनिश्चित करते. या व्यतिरिक्त, समिती आदरणीय कायदेशीर सल्लागार आणि

प्रतिष्ठित अशासकीय संस्थांसोबत परिश्रमपूर्वक सहकार्य करते, न्याय केवळ शोधला जात नाही तर प्राप्त देखील होतो.

- मुलावर हक्क : एखाद्या स्त्रीचा घटस्फोट झाल्यास तिच्या पाच वर्षापर्यंतच्या मुलांना ती स्वत:जवळ ठेवू शकते. मात्र पाच वर्षांहून अधिक वयाच्या मुलांच्या बाबतीत कोर्टाचा निर्णयच बांधील असतो.
- छेडछाड करणे गुन्हा : स्त्रीची अब्रू लुटणे, हात धरणे, तिच्या वस्त्रांना हात लावणे अशा प्रकारे विनयभंग करणाऱ्यांना भारतीय दंड संहिता ३५४ खाली शिक्षेची तरतूद आहे. तसेच छेडछाड केल्याबदल भारतीय दंड संहिता कलम ५०९ अंतर्गत पोलिसांत तक्रार दाखल करता येते.

निष्कर्ष:

कायद्याचे संरक्षण महिलांना असूनही रोजच विकृत मानसिकतेचे दर्शन समाजात पाहायला मिळते. आता महिला - मुलींनीच कायदे जाणून घेऊन त्याबद्दल जागृती निर्माण करायला हवी. कायद्यांची माहिती तळागाळातील भगिनींपासून ते उच्चशिक्षित भगिनींपर्यंत पोहोचवून कायद्यान्वये संरक्षण कसे मिळवावे याचे प्रबोधन झाले पाहिजे. स्त्रीयांसाठी कायद्यांच्या कार्यशाळा झाल्या पाहिजेत. यासाठी स्त्रीयांच्या मुलींच्या संरक्षणाचे कायदे सर्वांनाच माहीत असणे काळाची गरज आहे. संविधानाने सर्व नागरिकांना मूलभूत हक्क प्रधान केले आहेत, त्यांना कायद्याचा दर्जा आहे. मूलभूत हक्कांमध्ये समानतेचे हक्क, स्वातंत्र्या चा हक्क, शोषणाविरुद्धचा हक्क, धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क, सांस्कृतिक व शैक्षणिक हक्क, संविधानात्मक उपाययोजनांचा हक्क हे होय. काही वेळा या हक्कांवर अतिक्रमण केले जाते.

संदर्भ :

1) "कामाच्या ठिकाणी महिलांचा लैंगिक छळ (प्रतिबंध, प्रतिबंध आणि निवारण) कायदा, 2013" (PDF). भारताचे राजपत्र . भारत सरकार. 2013. 23 नोव्हेंबर 2016 रोजी मूळ (PDF) वरून संग्रहित
2) पालक आणि प्रभाग कायदा, 1890". महिला आणि बाल विकास मंत्रालय . 21 मार्च 1890. मूळ वरून 2 सप्टेंबर 2015 रोजी संग्रहित. 7 मार्च 2017 रोजी प्राप्त झाले.
3) "भारतीय पुरावा कायदा, 1872". lawnotes.in _ 1872. मूळ वरून 19 जानेवारी 2018 रोजी संग्रहित. 19 जानेवारी 2018 रोजी प्राप्त झाले
4) मेनन-सेन, कल्याणी; कुमार, एके शिवा(2001). "भारतातील महिला: किती मुक्त? किती समान?". संयुक्त राष्ट्र. 11 सप्टेंबर 2006 रोजीमूळपासून संग्रहित. 24 डिसेंबर 2006रोजी पुनर्प्राप्त
5) "विशेष विवाह कायदा, 1954" . indiankanoon.org _ भारतीयकानून. १ ९५४ 19 जानेवारी 2018 रोजी प्राप्त झाले .
6) शेती, पर्यावरण आणि ग्रामीण उत्पादनात आशियातील महिला: भारत". fao.org_ संयुक्त राष्ट्रांची अन्न आणि कृषी संघटना. 30 जून 2014 रोजीमूळपासून संग्रहित. 24 डिसेंबर 2006रोजी पुनर्प्राप्त
7) सिंग, श्वेता (2007). "शालेय मुली आणि लिंग आणि विकास नमुना: महिला शिक्षणासाठी योग्य फ्रेमवर्कचा शोध". इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ इंटरडिसिप्लिनरी सोशल सायन्सेस. २(३): १–१२. doi:10.18848/1833-1882/CGP/v02i03/59330. 5 मार्च 2017
8) "हुंडा बंदी कायदा, 1961". wcd.nic.in_ महिला आणि बाल विकास मंत्रालय. 20 मे 1961.28 ऑगस्ट 2015 रोजीमूळ. 6 मार्च 2017रोजी प्राप्त झाले
9) https://www.esakal.com/womens-corner/womens-day-14-rights-that-every-woman-should-know-npk83

महिला आणि शारीरिक आरोग्य

डॉ. शेख मुसाभाई इमामभाई

(संचालक शारीरिक शिक्षण) लोकसेवा आर्ट्स & सायंन्स कॉलेज गारखेडा परिसर, औरंगाबाद.

प्रस्तावना :-

महिलांमध्ये आजाराचे प्रमाण वाढत आहे. महिलांच्या आरोग्याकडे लक्ष देणे आज खूप महत्त्वाचे आहे. कारण कुटुंबाची काळजी घेणारी महिला कायम आपल्या आरोग्याकडे दुर्लक्ष करते, ती जागृत व्हावी आणि समाजात हे त्यांच्या विषयी आरोग्याबाबत संवेदनशीलता निर्माण व्हावी हे गरजेचे आहे. आहार, चांगल्या सवयी, योगा आणि वैद्यकीय सल्ला या त्रिसूत्रीवर महिलांचे आरोग्य टिकणे आवश्यक आहे. समाजातील रूढी, परंपरा, अंधश्रद्धा, वैद्यकीय सुविधांचा अभाव आणि वैयक्तिक आरोग्याकडे दुर्लक्ष इत्यादी कारणामुळे महिला आरोग्याकडे दुर्लक्ष होत आहे. वैद्यकीय कारणानुसार वीस ते तीस वर्षे हे वय प्रसूतीसाठी योग्य असते. पूर्वी प्रत्येक स्त्रीला पाच ते सहा वेळा बाळंतपणाच्या दिव्यातून जावे लागत होते. घरगुती बाळंतपणात कधी मातेचा जीव जात असे. आता शस्त्रक्रिया मध्ये रक्तस्राव झाला तर रक्त पुरवण्याची सोय असल्याने माता मध्ये माता मृत्यु व बाल मृत्यू चे प्रमाण कमी झाले आहे. सध्याच्या बदलत्या जीवन शैलीमुळे स्तनांचा कर्करोग, गर्भाशयाचा कर्करोग या आजारांना महिलांना तोंड द्यावे लागत आहे.

आज महिला चुल आणि मूल या पलीकडे गेल्या आहेत. घराबाहेर पडून स्वतःचे वेगळे अस्तित्व निर्माण करण्याचा प्रयत्न करत आहे. ह्या धकाधकीच्या जीवनात महिलांनी कामासोबत आरोग्याकडे लक्ष देणे गरजेचे झाले आहे. पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून काम करतात. शहरातील सुमारे तीस टक्के महिलांना स्तनाचा कॅन्सरचा धोका आहे. स्त्रीयांमध्ये संधिवात, डायबिटीस, उच्च रक्तदाबाच्या तक्रारी वाढत आहेत.

स्त्रियांचे मानसिक आरोग्य, जननसंस्थेचे आजार व कॅन्सर आणि रजोनिवृत्तीच्या वेळी होणारा त्रास आदीबाबत महिलांनी आरोग्यविषयक उपक्रम जागरुकपणे राबविल्यास अनेक महिला आपला जीव, प्राण वाचवू शकतात. आपल्याकडे अनेक स्त्रियांना चाळीसच्या आत त्यांना त्रासदायक सांधेदुखीचा त्रास चालू होतो. स्त्री आरोग्य बाळंतपण एवढ्यावरच मर्यादित न राहता स्त्रियांच्या आरोग्याचा सर्वांगीण विचार करणे गरजेचे आहे.

महिलांचा आहार

सध्या सर्व क्षेत्रांमध्ये स्त्रिया हिरिरीने भाग घेत आहेत. प्रगती करत आहेत. राजकारण, शिक्षण, सरकारी नोकरी या सर्व ठिकाणी स्त्रियांसाठी आरक्षण आहे. घराबाहेर सर्व क्षेत्रे काबीज करणाऱ्या स्त्रिया घरांमध्ये स्वतःकडे किती हिरिरीने पाहतात, स्वतःच्या आरोग्य, आवडीनिवडी यांना किती महत्त्व देतात? जरी अर्ध्या आयुष्य स्वयंपाक घरात जात असले तरी सर्वांचे जेवण झाल्यानंतर उरेल तेच खायच आणि काही वाया जाऊ द्यायचे नाही म्हणून संपवायच, या मानसिकतेतून आजची स्त्री एकविसाव्या शतकात देखील बाहेर येत नाहीये. जेव्हा आपण सकाळी उठतो, तेव्हा आपल्या शरीरातील प्रत्येक पेशी जागी होते. त्याला भूक लागलेली असते आणि तिला काम ही करायच असतं.त्यामुळे सकाळी उठल्या उठल्या लवकरात लवकर दुध घेणे किंवा Dry Fruits खाल्ले पाहिजे आणि चहा हा त्यावरचे उत्तर नाहीच, यामुळे भूक याची भावना विसरून जाते. आपण नाष्टा पुढे ढकलतो. सकाळी लवकर नाष्टा केला तर दिवसभरात अचानक भूक कमी लागते व पित्त होणे या गोष्टीचा त्रास होत नाही. नाश्त्यामध्ये बाहेरून आणलेले ब्रेड, बिस्कीट वगैरे पदार्थ खाण्यापेक्षा घरी बनवलेल्या एखादा धान्याचा पदार्थ खाल्ल्यास उत्तम.

दुपारच्या जेवणामध्ये भात, वरण, भाकरीसोबत हिरव्या पालेभाज्या, डाळी उसळी, ताक, दही अशा पदार्थांचा समावेश असू द्या. मुले नवरा घराबाहेर आहेत किंवा तिकडेच जेवतात म्हणून कितीतरी स्त्रिया स्वतःसाठी स्वयंपाक करण्याचा आणि खाण्याचा कंटाळा करतात. जेवणाची एखादी वेळ सोडल्यास आपले दैनंदिन पोषण

मुल्यांची गरज पूर्ण होणार नाही हे लक्षात घ्यायला पाहिजे. संध्याकाळी चिप्स, चिवडा या गोष्टीपेक्षा सुकामेवा, फळे, लाह्या, गुळशेंगदाणे, फुटाणे अशा पदार्थांचे सेवन करावे. रात्रीचा आहार शक्यतो हलका असावा. त्यामधे तळलेले पदार्थ, गोड पदार्थ, खाणे टाळावे. अंडी, मासे करण्यासाठी संध्याकाळची वेळ योग्य ठरते. आपला आहार हे आपले इंधन आहे हे ध्यानात घेऊन प्रत्येक स्त्रीने आजाराविषयी काळजी घेतली पाहिजे.

योग आणि महिला

महिला सकाळी उठल्यापासून ते रात्री झोपेपर्यंत मुलांच्या, पतीच्या आणि इतर कौटुंबिक सदस्यांच्या सेवेत स्वतःला गुंतवून घेतात. महिला कुटुंबाविषयी नितांत समर्पणाची जबाबदारी पार पाडतात. पण हे सर्व करताना पुरेश्या व्यायामाअभावी स्वतःच्या आरोग्याकडे मात्र दुर्लक्ष होत जाते आणि मग वाढत्या वयानुसार आरोग्याच्या समस्या भेडसावतात. आरोग्याच्या तक्रारी वाढतात. अंगावर दुखणे काढल्याने समस्या अजून जटिल होत जातात आणि मग कुटुंबाच्या देखभालीत कमी पडल्याने मानसिक ताणतणाव वाढत जातो आणि स्वभाव चिडचिडा होणे, राग येणे सुरू होते. मग मानसिकदृष्टया महिलेमध्ये एकटेपणाची भावना वाढून जाते. त्यामध्ये डिप्रेशन येते, मग या सर्वांमधून बाहेर पडण्यासाठी जो वैद्यकीय खर्च करावा लागतो तो निराळाच. पण मग हे सर्व टाळू शकत नाही का? तर नक्कीच टाळू शकतात. यासाठी महिलांनी थोडा स्वार्थी होणे गरजेचं असतं त्यांनी स्वतःला पण वेळ द्यावा.

खेळामुळे शरीर निरोगी राहते त्यासोबत मनाला देखील निरोगी करण्यामध्ये खेळाची खूप मोठी भूमिका असते. खेळ खेळत असताना आपण लहान मुलांप्रमाणे वागतो, बागडतो आणि मनसोक्त असे घेतो त्यामुळे आपले शरीराचा तर व्यायाम होतो सोबत मानाचा देखील विकास होतो आपले मन प्रसन्न राहते व निरोगी राहते. नियमित शारीरिक हालचाली हृदयविकार, स्ट्रोक, मधुमेह आणि स्तन आणि कोलन कर्करोग यांसारख्या गैर-संसर्गजन्य रोग (NCDs) प्रतिबंध आणि उपचार करण्यास मदत करतात . हे उच्च रक्तदाब, जास्त वजन आणि लठ्ठपणा टाळण्यास मदत करते आणि मानसिक आरोग्य, जीवनाची गुणवत्ता आणि कल्याण सुधारू शकते. तरीही, जगाचा बराचसा भाग कमी सक्रिय होत आहे.

निरोगी जीवनशैली जगल्याने जुनाट आजार आणि दीर्घकालीन आजार टाळता येतात. स्वत:बद्दल चांगले वाटणे आणि तुमच्या आरोग्याची काळजी घेणे तुमच्या आत्मसन्मानासाठी आणि स्वत:च्या प्रतिमेसाठी महत्त्वाचे आहे. आपल्या शरीरासाठी जे योग्य आहे ते करून निरोगी जीवनशैली राखा.

खेळ आरोग्य फायदे रोजगार फक्त तेव्हा योग्य पद्धत अमूल्य आहे. प्रत्येक व्यक्ती नक्की स्वत: आरोग्य कारणांमुळे त्याला दावे आणि वैयक्तिक प्राधान्ये आधारित शारीरिक प्रकारची निवडणे आवश्यक आहे. आनंद आणि अनावश्यक ताण न पकडण्यासाठी शरीर कमजोर करणारी, आपण फक्त चांगला आकार शरीर ठेवू शकत नाही, पण चांगले त्यांचे जीवन बदलण्यासाठी. एखाद्या व्यक्तीच्या सर्वांगीण तंदुरुस्तीमध्ये आरोग्य वर्तनाचा मोठा वाटा असतो. आरोग्य-संबंधित वर्तन दोन्ही शिकलेले आणि बदलण्यास सक्षम असल्याने, औपचारिक आरोग्य शिक्षण सामान्यतः प्राथमिक शाळेत मूल सर्वात लवचिक असते तेव्हा सुरू होते. जेव्हा मूल सकारात्मक आरोग्य वर्तणूक स्वीकारण्यास अधिक योग्य असते तेव्हा हे देखील होते. या सुरुवातीच्या वर्षांतच आरोग्याच्या गैरवापराचे आयुष्यभर होणारे नकारात्मक परिणाम टाळता येतात. अनेक आरोग्य समस्या धूम्रपान, खराब पोषण, लठ्ठपणा, व्यायामाचा अभाव, तणाव आणि ड्रग्स आणि अल्कोहोलचा गैरवापर यांच्याशी संबंधित असल्याचे ज्ञात आहे.

महिलांचे आरोग्य सुधारण्याच्या दृष्टीने संशोधनाला प्राधान्य आहे. संशोधनाच्या गरजांमध्ये स्त्रियांसाठी अद्वितीय, स्त्रियांमध्ये अधिक गंभीर आणि स्त्रिया आणि पुरुषांमधील जोखीम घटकांमध्ये भिन्न असलेल्या रोगांचा समावेश होतो. लिंग आणि इतर घटकांमधील परस्परसंवाद शोधण्यासाठी विश्लेषणास अनुमती देण्यासाठी संशोधन अभ्यासामध्ये लिंग संतुलन योग्यरित्या संतुलित करणे आवश्यक आहे. आरोग्य शिक्षणाचे मूळ हे प्रतिबंधात्मक काळजीचे तत्व आहे. आरोग्य शिक्षक लोकांना त्यांच्या स्वतःच्या आरोग्यासाठी आणि आरोग्य सेवेसाठी जबाबदार

राहण्यास शिकवण्याचा प्रयत्न करतात. ते वैद्यकीय तंत्रज्ञान आणि संशोधनाच्या फायद्यांची देखील चर्चा करतात. आरोग्य सुधारण्यासाठी ते अनेकदा वर्तणुकीतील बदल आणि बदलांना प्रोत्साहन देतात.

आरोग्य शिक्षण आणि शारीरिक शिक्षण कार्यक्रम जगभरात अस्तित्वात आहेत. युनायटेड स्टेट्समध्ये, बहुतेक आरोग्य शिक्षण आणि शारीरिक शिक्षण कार्यक्रम सरकार (संघीय, राज्य आणि स्थानिक), समुदाय, शाळा आणि संस्थांद्वारे व्यवस्थापित केले. उष्माघात, भूक मंदावणे, रक्तदाब वाढणे, ॲसिडिटी, डोकेदुखी, अस्वस्थता, थकवा जाणवणे अशा समस्या जाणवत आहेत. याकडे दुर्लक्ष न करता त्वरित डॉक्टरांचा सल्ला घ्यावा, असे आवाहन तज्ज्ञांनी केले आहे. पावसाळ्यात खाण्यापिण्यासोबतच स्वच्छतेचीही काळजी घ्यावी लागते.

यामध्ये निष्काळजी केल्यास त्याचा फटका आरोग्याला बसतो. त्यामुळे घरी शिजवलेले ताजे अन्न खाणे, बाहेरचे उघड्यावरील चमचमीत पदार्थ खाणे टाळणे, बाहेरून आल्यावर हात-पाय स्वच्छ धुणे, पावसात भिजल्यास पूर्ण शरीर आणि डोके कोरडे करणे, अशी काळजी घेणे अतिशय आवश्यक असल्याचे जे जे रुग्णालयाचे पल्मनरी मेडिसीन विभागाचे छाती विकारतज्ज्ञ डॉ. रोहित हेगडे यांनी सांगितले.

अनेक देशांनी महिलांच्या आरोग्याला राष्ट्रीय उपक्रमांचा विषय बनवले आहे. उदाहरणार्थ, युनायटेड स्टेट्समध्ये 1991 मध्ये, आरोग्य आणि मानव सेवा विभागाने अमेरिकेतील महिलांच्या आरोग्यामध्ये सुधारणा करण्याच्या उद्देशाने महिला आरोग्यावर कार्यालय (OWH) ची स्थापना केली, संपूर्ण विभागामध्ये महिलांच्या आरोग्य कार्यक्रमाचे समन्वय साधून आणि इतर एजन्सी. एकविसाव्या शतकात कार्यालयाने कमी सेवा नसलेल्या महिलांवर लक्ष केंद्रित केले आहे. तसेच, १९९४ मध्ये रोग नियंत्रण आणि प्रतिबंध केंद्र (CDC) ने स्वतःचे महिला आरोग्य कार्यालय (OWH) ची स्थापना केली, ज्याला 2010 मध्ये अधिकृतपणे अधिकृत केले गेले. परवडणारा आरोग्य सेवा कायदा (एसीए)

संदर्भ :-

1) www.lokmat.com/beauty/playground-games-require-great-health/
2) *आजचे आरोग्य शिकवणे* (बेल आणि हॉवेल, 1983). कॉर्नाचिया, हॅरोल्ड जे. आणि इतर.
3) CDC 2016 , 20 व्या शतकातील सार्वजनिक आरोग्य
4) डब्ल्यूएचओ 2016,महिला आरोग्य
5) ऑस्टाड1, स्टीव्हन; फिशर, कॅथलीन (2016).

भारतीय राज्यघटना आणि महिला अधिकार

डॉ. जी. टी. मोकासरे

सहायक प्राध्यापक समाजशास्त्र विभाग, सुंदरराव सोळंके महाविद्यालय, माजलगाव.

उद्येश:

भारतातील महिलांसाठी राज्यघटनेत करण्यात आलेल्या तरतुदी जाणून घेणे.

संशोधन पध्दती:

सदरील पेपर तयार करण्यासाठी व्दितीय तथ्य संकलन स्त्रोचां वापर करण्यात आलेला आहे, त्यात प्रामुख्याने संदर्भग्रंथ, मासिके व इंटरनेटवरील साहित्याचा वापर करण्यात आला आहे.

महिला आपल्या कुटुंबातील तसेच समाजातील एक महत्वपुर्ण घटक आहे. ती एक आई, बहिण, आजी, पत्नी इ. भूमिकेतून आपल्या सोबत वावरत असते. महिलांशी वाय आपल्या कुटुंबाला घरपण येत नाही, तसेच महिलाशी वाय समाजाचे अस्तीत्व टिकू शकत नाही. कारण ती जननी आहे. त्यामुळे समाजातील तीचे स्थान अत्यंत महत्वाचे आहे. भारत भुमीला माता म्हणून बघीतले जोते. म्हणजेच ते एक स्त्री देवतेचेच रुप आहे. स्वामी विवेकानंद म्हणटले आहे, ज्याठीकाणी महिलांचा सन्मान व पुजा केली जाते, तेथे देवतां वास करतात. परंतु प्राचीन काळापासूनच स्त्री यांवर अन्याय व अत्याचार होत आलेले आहे व तीला गुलाम बनवूनतीचे शोषण आज पर्यंत चालुच आहे. महाभारतात द्रौपदीचे वस्त्र हरण झाले, रामायणात सीतेला अग्नी परीक्षा दयावी लागली. तसेच शिवपुराणात सतीला स्वत:ला भस्म करावे लागले. मोगल कालखंडात स्त्रीला अन्या व अत्याचार व पडदयात रहावे लागले. सतीप्रथा, पडदाप्रथा, केशवपण, बालविवाह, विधवा विवाहाला बंदी, बहुपत्नी प्रथा, व्हरर्जीनटेस्ट इ. प्रथा, परंपरा या महिला शोषणाच्या द्योतक आहेत. भारताच्या इतिहासात डोकावून बहिल्यास असे लक्षात येते की, भारताचा इतिहास सुध्दा महिलांच्या शोषणावर आधारीत आहे.

स्वातंत्रय पुर्व काळातील समाजसुधारक राजाराम मोहनरॉय, महात्मा फुले, छ. शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या समाज सुधरणेमुळे स्त्रीयांच्या सामाजिक दर्जात सुधारणा व्हायला सुरवात झाली. पुढे स्वातंत्र्यानंतर घटनाकारांनी भारतीय राज्यघटनेत केलेल्या तरतुदीमुळे त्यांना अनेक अधिकार व स्वातंत्र मिळाले व महिलांना एक प्रतिष्ठीत जीवन जगायला मिळण्यास सुरवात झाली.

भारतीय राज्यघटनेमध्ये महिलांना स्वातंत्रया नंतर मुलभूत अधिकार मिळालेले आहेत. ज्यासाठी अनेक देशाच्या महिलांना वेगळी लढाई करावी लागली आहे. कलम नंबर 14 नुसार सर्वाना समानतेचा अधिकार दिलेला आहे, ज्यामुळे कायदयापुढे स्त्री असो अथवा पुरूष सर्वसमान आहे. घटनेच्या कलम नं.15 (1) मध्ये असे नमुद करण्यात आलेले आहेत की, लिंगाच्या अधारावर राज्य कोणत्याही प्रकारी भेदभाव करणार नाही. याशीवाय शिक्षणाचा अधिकार कायदया नुसार सहा ते चौदा वर्षाच्या मुलामलींना मोफत शिक्षणाची सोय करण्याची तरतुद आहे. तसेच कलमनं. 16 नुसार महिलांना रोजगाराच्या समान संधी उपलब्ध करुन देण्याची तरतूद केलेली आहे आणि 39 (a) नुसार समान काम व समान वेतनाचा अधिकर दिलेलो आहे. याशिवाय 42 कलम नुसार कामाच्या ठिकाणी न्याय आणि मानवी परीस्थीती व मातृत्व निवारणाची तरतुद आहे.

कलम – 243 (D). 3 नुसार पंचायतीच्या एकुन सीट पैकी 33% जागा हया महिलांसाठी राखीव असाव्यात अशी तरतुद आहे. परंतु आज ही भारतात काही राज्यातच स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये 50 टक्के राखीव जागा आहेत. तर संसदेत महिलांसाठी 33% राखीव जागांचे बील लोकसभेत व राज्यसभेत पास झाले व राष्ट्रपतीच्या सहीसाठी गेले त्यामुळे आता महिलांना संसदेत ही 33 टक्के जागा राखीव मिळतील अशी आशा आहे. कौटुंबिक हिंसा कायदा 2005 - या कायदया नुसार एखादया स्त्रीला जर कुटुंबात कोणत्याही सदस्याकडून हिंसा होत असेल तर

त्याविरध्द दाद मागण्याचा अधिकार प्राप्त झाला आहे. मग तो तीचा पती असो किंवा सासू किंवा इतर कोणीही. या हिंसेमध्ये शारीरिक, मानसिक, लैगिक, शाब्दिक व भावनात्मक हिंसेचा समावेश होतो.

अनैतिक मानवी तस्करी (हयुमन ट्राफीकींग) प्रतिबंध कायदा - 1956 याकायदया नुसार वैश्या व्यवसायासाठी किंवा इतर गैरवर्तनासाठी महिलानां फसवून पळवून नेणे किंवा त्यांची तस्करी करणे हा कायदेशीर गुन्हा आहे. तसेच 1961 ला हुडा प्रतिबंधात्मक कायदा पास करण्यात आला. ज्यामध्ये लग्ना आगोदर, लग्ना वेळी किंवा लग्ना नंतर लग्नाची अवश्यक अट म्हणुन जर वधु मुल्य घेतल्या जात असेल किंवा दिल्या जात असेल तर तो कायदया नुसार गुन्हा ठरतो व त्यासाठी शिक्षेची तरतूद आहे.

1961 चा मातृत्व लाभ कायदा- हा कायदा महिलांना प्रसुती पुर्वी व नंतर रोजगाराच्या ठिकाणच्या कामजासाठीचे कामाचे व सुटयांचे नियमन करतो. त्यामुळे अनेक महिला आपल्या बाळाचे व्यवस्थीत संगोपन करु शकता. या शिवाय 1994 गर्भलिंग निदान चाचणी प्रतिबंधात्मक कायदा हा कायदा गैर मार्गाने स्त्री भुण तपासणी व स्त्री भुण हत्या रोखण्यासाठी काम करतो.

1987 ला सती प्रतिबधात्मक कायदा करण्यात आला सती आयोग प्रभावी राबवण्यासाठी व महिलांना सन्मान प्राप्त करुण देण्यासाठी हा कायदा पास करण्यात आला.

याशिवाय महिला विरुध्दच्या होणाच्या हिंसा हया IPC व SLL वर्गात विभागल्या गेल्या आहेत. INDIAN PINAL CODE अंतर्गत बलात्कार, अपहरण, हुंडाबळी, शोषण इ. संदर्भातील कायदयांचा समावेश होतो व महिलांना न्याय मिळवून दिला जातो. तर Special laws अंतर्गत कुटुंब कायदा, कामगार कायदे, विमा कायदे, विवाह कायदे इ. समावेश होतो व महिलांना त्याव्दारे न्याय मिळवून दिला जातो.

2005 ची घटना दुरूस्तीमुळे मुलींना त्याच्या आई वडीलांच्या मालमत्तेमध्ये वारसा हक्क मिळु लागला. या घटना दुरूस्तीमुळे मुलींना समान वारसा म्हणून गणले गेले आहे. आता मुलीच्या लग्ना नंतरही तीचे वडीलाच्या संपत्तीत वारसा हक्क आहे.

विशेष तरतुदी:

1. जानेवारी 1992 मध्ये सरकारने महिलां विषयक कायदे व अधिकारयांचा अभ्यास व निरीक्षणे करण्यासाठी व आवश्यक तेथे दुरुस्ती करण्यासाठी राष्ट्रीय महिला आयोगाची स्थापना करण्यात आली.
2. 1992 मध्ये पास करण्यात आलेल्या 73 व्या घटना दुरस्तीमुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थां मध्ये 33% जागा महिलांसाठी आरक्षीत असतात.
3. मुलींना चांगले भविष्य बनवण्यासाठी व त्यांचा विकास तसेच संरक्षण देण्यासाठी 1991-2000 या काळात राष्ट्रीय कृती योजना तयार करण्यात आली.
4. 2001 मध्ये महिलांची प्रगती, विकास व सक्षमीकरणासाठी मनुष्यबळ विकास मंत्रालयाच्या महिला विकास आणि बालकल्याण विभागाने महिला सक्षमीकरणासाठी राष्ट्रीय धोरण तयार करण्यात आले.

सारांश:

भारतीय राज्यघटनेने महिलांना अनेक घटनात्मक अधिकार दिलेले आहेत. त्यामुळे त्यांना आज समाजात सन्मानाने व प्रतिष्ठेने जीवन जगता येत आहे. असे असले तरी आज ही स्त्री पुरुष समानता पुर्णता प्राप्त झालेली नाही. आज ही संसदेत महिलांना 33 % आरक्षणासाठी लढावे लागत आहे. समाजात अनेक महिलांना आजही वडीलांच्या मालमत्तेत वाटा देण्यासाठी विरोध केला जातो. घटस्फोटानंतर ही अनेक महिलांना पोटगीसाठी संघर्ष करावा लागतो. हे सर्व अडथळे जेव्हा पुर्णत: संपतील तेव्हाच त्यांच्या संवैधानिक अधिकारांना पुर्ण महत्व प्राप्त होईल. यासाठी पुरषी मानसिकता बदलणे गरजेचे आहे.

संदर्भ:

1. Prof. Michael S.J., April-2020, A study of women rights in India, IJCTR (Jour.) Vol.-8, Issue-4.
2. Dr. Balasubramanian, Dr. Venkatraman V.V., Dr. Dhanalakshmi N. August-2021., Legal Status and Rights of Women in Indian Constitition, Bulletin Monumental Journal-Vol.-22, Issue-8.
3. https://mospi.gov.in/sites/default/files/reports_and_publication/cso_social_statices_division/Rights.doc
4. Constitution of Indian, Nov.-2021., Legislative Department, Ministry of Law and Justice, India.

'देशाच्या आर्थिक विकासात महिलांचा सहभाग'

प्रा. काकासो जे. अनपट

सहाय्यक प्राध्यापक, सीनियर आर्ट्स महिला महाविद्यालय शहादा, जिल्हा - नंदुरबार.

प्रो. डॉ. जितेंद्र डी तलवारे

विभाग प्रमुख एस. एस. व्ही. पी. एस. संस्थेचे आर्टस अँड कॉमर्स कॉलेज, देवपूर, धूळे.

गोषवारा -

'जिच्या हाती पाळण्याची दोरी ती राष्ट्राला उद्धारी' या उक्ती प्रमाणे स्त्री शक्ती मध्ये राष्ट्राचा उद्धार करण्याचे प्रचंड सामर्थ्य आहे. अशा महिला शक्तीचे आपल्या कौशल्याचा वापर कोणत्याही क्षेत्रात केला तर त्यातून त्या क्षेत्राच्या विकासास मदत होते. स्त्रियांचा विकास म्हणजे कुटुंबाचा, समाजाचा देशाचा आणि जागतिक पातळीवरील अनेक क्षेत्रांमधील विकास म्हणता येईल. स्त्रियांचे प्रश्न, स्त्रियांचे सक्षमीकरण, स्त्री चळवळी महिलां विषयीची धोरणे, स्त्री समानता अशा अनेक बाजूंवर प्रकाश टाकला गेला असून विविध पैलूंचा अभ्यास ही झालेला आहे. १९ व्या शतकाच्या समाज सुधारकांनी पहिल्यांदा महिलांना दिल्या जाणारा विषम दर्जा आणि वागणुकीचा प्रश्न ऐरणीवर आणला. स्त्रियांचा दर्जा उंचावण्यासाठी प्रयत्न करण्याची जाणीव शिकवण करून दिली. आणि त्यानंतर २६ जानेवारी १९५० ला भारत एक सौरभौम राष्ट्र म्हणून घोषित करण्यात आले.

प्रास्ताविक -

महिला या कोणत्याही देशाच्या निम्म्या श्रमशक्ती व बौद्धिक शक्ती असतात. देशाच्या प्रगतीत व सेवा क्षेत्रात महिलांचे योगदान मोलाचे असल्यामुळे महिलांच्या गुणवत्तेचा श्रम व बौद्धिक शक्तीचा उपयोग प्रत्येक शासनाला देशाच्या विकासासाठी करावा लागत असल्यामुळे महिलांचे रोजगारातील योगदानाला महत्त्व आहे. आज भारताची गणना विकसनशील देशात होताना दिसून येते त्यामुळे देशाच्या प्रगतीत जेवढा सहभाग पुरुषांचा आहे तेवढाच सहभाग महिलांचा दिसून येतो. राजकीय सामाजिक क्षेत्रा बरोबर आर्थिक क्षेत्रातील सेवा, शेती, उद्योग खाजगी व सरकारी या अनेक क्षेत्रात महिला आपल्या काम व गुणवत्तेच्या आधारावर योगदान देत असल्यामुळे आज देशाची गणना प्रगतिशील देशात होऊ लागली आहे. भारतात महिलांना सर्व बाबतीत प्राधान्य क्रम देऊन समान संधी मिळेल यासाठी समानार्थी प्रयत्न व उपक्रम राबविले जात आहेत. स्त्री सक्षमीकरणावर लक्ष केंद्रित केले जात आहे. महिला सबलीकरण म्हणजे दुर्बलता नष्ट करणारे ही संकल्पना गतिमान बनली आहे.

आरोग्य, शिक्षण, रोजगार या घटकांमध्ये स्त्रियांचा फारसा विचार केला जात नव्हता. पाश्चिमात्य देशांना आपले हक्क मिळवण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात लढा देण्यास भाग पडले. स्वातंत्र्य चळवळीतून मिळालेला उदारमतवादी वारसा म्हणून स्त्रियांना देखील पुरुषां इतकेच हक्क मिळाले. त्यातून त्यांच्या जीवनात एक परिवर्तनाची प्रगती झाली. भारतीय महिलांनी विविध क्षेत्रातील अनेक प्रगतीची शिखरे पादाक्रांत केली. या महिला शक्तीने आपल्या अंगभूत गुणांचा वापर कोणत्याही क्षेत्रात केल्यास त्या क्षेत्राच्या विकासाला एक नवीन दिशा प्राप्त होते. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विचार करता शेती उद्योग आणि सेवा या तीन ही क्षेत्राचा विकास हा देशाच्या आर्थिक विकासासाठी महत्त्वाचा आहे. यातील सर्व क्षेत्रात महिलांचा सहभाग हा आर्थिक विकासाला वेग प्राप्त करून देणारा ठरतो.

शिक्षण रोजगार क्षेत्र आणि महिला विकास -

१९७१ च्या राष्ट्रीय समितीच्या पाहणीतील निर्णयावरून आरोग्य शिक्षण व रोजगार या तिन्ही क्षेत्रात स्त्रियांचे मागासलेपण असल्याचे स्पष्ट केले असून ते समितीने शासनाच्या निदर्शनात आणून दिले. या अगोदर देखील लोकहितवादी गोपाळ हरी देशमुख यांनी आपल्या शतपत्रामधून ही स्त्रियांची दुरावस्था समाजा समोर मांडली. भारतीय स्त्रियांच्या शिक्षणाची वाचा फोडण्याचे काम प्रथम महात्मा ज्योतिबा फुले आणि त्यांच्या पत्नी सावित्रीबाई फुले यांनी केले. महिला सक्षमीकरणात शिक्षण हा सर्वात महत्त्वाचा घटक असून तो प्रत्येकाचा अधिकार आहे. जगातील महिलांच्या शिक्षणाबाबत Population Action International या वॉशिंग्टन येथील संस्थेने जगातील ११६ देशांमधील मुलींच्या शिक्षणातील सहभागाचा तुलनात्मक अभ्यास करून Closing The Gender Gap Education Girls हा अहवाल प्रसिद्ध केला. त्यात अनेक देशातील महिला शिक्षण निर्देशांक दिलेले आहे. त्यात

जगातील सर्वाधिक महिला निर्देशांक फ्रान्स देशाचा असून भारताचा महिला निर्देशांक ५०.४% एवढा आहे. भारताचे महिला शिक्षणातील स्थान ८४ वे आहे. असे असले तरी आज महिला शिक्षणाची टक्केवारी वाढताना दिसून येते.

तक्ता क्रमांक १ भारतातील साक्षरता दर (%)

क्र.	वर्ष	एकूण व्यक्ती	पुरुष	स्त्री	स्त्री - पुरुष साक्षरता तफावत
१	१९५१	१८.३३	२७.१६	८.६६	१८.३०
२	१९६१	२८.०३	४०.०४	१५.३५	२५.०५
३	१९७१	३४.४५	४५.९६	२१.९७	२३.९८
४	१९८१	४३.५७	५३.३८	२९.७६	२६.६२
५	१९९१	५२.२१	६४.१३	३९.२९	२४.८४
६	२००१	६४.८३	७५.२६	५३.६७	२१.५९
७	२०११	७४.०४	८२.१४	६५.४६	१६.६८

(संदर्भ:www.research journey)

भारतातील ग्रामीण आणि शहरी महिला साक्षरता -

भारतात महिला आणि पुरुष साक्षरता दरातील अंतर १४.४ % आहे. भारतात पुरुष साक्षरता दर ८४.७ % आहे तर महिला साक्षरता दर ७०.३% आहे. भारतात महिला आणि पुरुष यांच्या ग्रामीण आणि शहरी साक्षरतेमध्ये तफावत आहे. ग्रामीण भागातील प्रौढ साक्षरता दर ५०.६ % तर शहरी साक्षरता दर ७६.९% आहे. भारतात १२ जुलै २०२३ रोजी भारतातील साक्षरता दर ७४ टक्के आहे. पुरुष आणि महिला साक्षरता दर अनुक्रमे ८२ टक्के आणि ६५.५% एवढा आहे. भारतात शासनाच्या प्रयत्नातून अनेक शिक्षण उपक्रम राबविल्याने एकूणच शिक्षण प्रमाण उंचावले आहे. आधुनिक व्यवस्थित महिलांच्या शिक्षणा बरोबरच त्या प्रशिक्षित होऊन पुरुषांच्या बरोबरीने प्रत्येक क्षेत्रात सक्षमतेने काम करताना दिसतात. समानतेच्या युगात स्त्री शिक्षण हे अत्यंत उपयुक्त आहे पण समाजातील सर्वच महिलांच्या बाबतीत अशी परिस्थिती दिसून येत नाही. आज ग्रामीण महिला शिक्षणात वाढ झाल्याचे दिसून येत आहे. शिक्षणा बरोबरच अर्थजनात ही महिला अधिक वेगाने सर्व क्षेत्रात सहभागी होत आहे.

रोजगारातील महिलांचा सक्रिय सहभाग -

आज भारतात अनेक विभागांमध्ये महिला कामगार काम करताना विविध महत्त्वाच्या पदावर आपले वर्चस्व सिद्ध करताना दिसून येत आहेत. शिक्षण आणि प्रशिक्षणाच्या आधारावर स्त्रियांनी केलेली प्रगती ही अभिमानास्पद आहे. परंतु भारतात शिक्षणा पासून वंचित असलेल्या महिलांचे प्रमाण जास्त आहे. आज अनेक महिला मोलमजुरी करताना दिसून येतात. जागतिक पातळीवर महिलां रोजगाराचे प्रमाण हे खालील प्रमाणे दिसून येते.

तक्ता क्रमांक २ जागतिक पातळीवर महिलां रोजगाराचे प्रमाण

अ.क्.	देश	टक्केवारी
१	भारत	२९.४
२	नेपाळ	७९.०९
३	चीन	९३.०
४	पाकिस्तान	२४.०६
५	युरोपियन युनियन	५०.८०
६	युनायटेड टेस्ट	५६.३०
७	अरब देश	२३.०३
८	श्रीलंका	३५.०१

(संदर्भ-जागतिक बँक अहवाल)

निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग :-

महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये एक तृतीयांश आरक्षण देण्याचे केंद्र सरकारचे निर्देश आहेत. राज्य शासनाने हे आरक्षण ५० टक्के पर्यंत वाढविले आहे. १७ व्या लोकसभेत (२०१९ – २०२४) महाराष्ट्रातील ४८ विद्यमान खासदारांपैकी आठ महिला खासदार आहेत. राज्यसभेत १९ विद्यमान खासदारांपैकी चार महिला खासदार आहेत. महाराष्ट्र विधान परिषदेत ३१ जानेवारी २०२३ रोजी ५७ विद्यमान आमदारांपैकी चार महिला आमदार आहेत.

तक्ता क्रमांक - 3 महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील महिलांसाठी राखीव जागांची माहिती

अ.क्र.	स्थानिक स्वराज्य संस्था	एकूण जागा	महिलांसाठी राखीव जागा
१	महानगर पालिका (२७)	२७३६	१३७४
२	नगरपरिषद (२४)	५५१४	२८३४
३	नगरपंचायत (१३९)	२३६३	१२५१
४	जिल्हापरिषद (३४)	२०००	१००८
५	पंचायत समिती (३५१)	४०००	२०००
६	ग्रामपंचायत (२७८२९)	२४०२५०	१३३६०४
	एकूण	**२५६८६३**	**१४२०७१**

(संदर्भ- महाराष्ट्राची आर्थिक व सामाजिक पाहणी२०२२-२३)

स्वयं सहाय्यता बचत गट आणि महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण -

महिलांचा सामाजिक व आर्थिक स्तर उंच करण्यासाठी बचत गट हा उपक्रम सरकारकडून चालवला जातो. स्त्रिया एकत्रित येऊन व्यवसाय करीत असल्यामुळे व पारदर्शक सहकाराची प्रक्रिया असल्यामुळे स्त्रियांमध्ये जास्त प्रमाणात उद्योजकता निर्माण झालेली आहे. अनेक प्रकारचे उद्योग बचतगटाच्या चळवळीतून जन्माला आले आहेत. त्यामुळे महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण होऊन देशाचा आर्थिक विकास होण्यास मदत झालेली आहे. सध्या भारतात ११ लाखा पेक्षा जास्त बचत गट कार्यरत आहेत, तसेच महाराष्ट्रात ही संख्या २.५ लाखा पर्यंत महिला बचत गट कार्यरत आहेत. या गटा मार्फत विविध प्रकारच्या उपक्रमात रोजगार संधी निर्माण होऊन स्वयंरोजगारात वाढ होत आहे.

निष्कर्ष -

आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील महिलांचे विशेष महत्त्व लक्षात घेता देशाच्या शाश्वत, आर्थिक व सामाजिक विकासात महिलांची भूमिका महत्त्वाची आहे. देशात सरकारने महिलांना विशेष सवलती देऊन महिलांचा विकास करण्यास सुरुवात केलेली आहे. त्यामुळे भारतीय महिलांचा देशाच्या विकासातील हिस्सा अधिक गतिमानतेने वाढवून शहरी व ग्रामीण महिलांची रोजगार आणि उद्योगातील टक्केवारी वाढून आर्थिक बाजू सक्षम होण्यास निश्चित मदत होईल.

संदर्भ सूची -

१. शहाणे कृष्णा, शेती विकासात महिलांचे योगदान, महानगर मासिक, दिनांक११ मार्च२०२३

२. तांबे अनघा, भारतातील स्त्रिया एक ओळख, प्रकाशन क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले स्त्री अभ्यासकेंद्र, पुणे- २००९

३.वेबसाइट- www.researchjourel.net.

४. जागतिक बँक अहवाल

५. महाराष्ट्राची आर्थिक व सामाजिक पाहणी२०२२-२३

स्त्रीयांची सामाजिक स्थिती

प्रा. अमोल निवृत्ती खरात
प्रा. चंद्रकांत गोरक्षनाथ हारदे
नूतन कला महाविद्यालय, राजापूर, ता. संगमनेर जि.अहमदनगर.

प्रस्तावना

हिंसा ही मानवाची आदिम प्रवृत्ती आहे. इतर प्राणी अजूनही आदीम असले तरी देखिल मानव हा त्यांच्या इतका मुक्त आणि सधन नाही. कारण इतर प्राण्यांच्या तुलनेत मत्स्य राज व्यवस्था मानवात जास्त प्रमाणात आढळून येते. हे मानवाचं माणूस म्हणून सर्वात मोठे अपयश आहे. मानवाने आपली बुद्धीमत्ता वापरत पार पाडलेली प्रत्येक कृती ही सारासार विवेकावर आधारीत असावी, ही प्रगत माणसाची माफक अशी अट आहे. परंतु मानवाचे उत्क्रांतीनंतर झालेल्या आज पर्यंतच्या समाजिकीकरण काळाचा विचार करता मानवी समाज हा अनेक विषमतामूलक व्यवस्थांचा पोषक राहीला आहे. त्यामध्ये वर्ण, वंश, अस्पृश्यता, जात, धर्म या विषमतामूलक व्यवस्थां बरोबरच या सर्वांमध्ये पुरुषप्रधान मानसीक व्यवस्थेच्या बळी पडलेल्या आणि दुय्यम लिंगाचा दर्जा दिल्या जाणाऱ्या जगातील संपुर्ण स्त्री वर्गाचा समावेश होतो.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनात माहिती संकलित करण्यासाठी दुय्यम सामग्रीचा वापर करण्यात आला आहे. यात विविध ग्रंथ मासिके विषयाशी संबंधित शोधनिबंध, शासकीय अहवाल, इंटरनेट याद्वारे माहिती संकलित करण्यात आलेली आहे.

उद्दिष्टे

१) मानव जातीच्या उत्क्रांतीत स्त्रीयांचे स्थान अभ्यासणे.
२) स्त्रीयांचेभारतीय सामाजातील स्थानअभ्यासणे.
३) स्त्रीयांच्याराजकीय सहभागाची वास्तविकता अभ्यासणे.

स्त्रीयांची सामाजिक स्थिती

भारतात तर वैदिकांच्या वर्णाश्रम चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेनुसार चारही वर्णांमधील स्त्री ही शुद्रच गणली जाते, इतकेच नाही तर सर्वांच्या प्रजननाचा मुलभूत आधार असणाऱ्या तीच्या मासिक धर्मांच्या काळात ती थेट तात्कालीक अस्पृश्य गटात मोडली जाते. भारतात १९व्या शतकापर्यंत चालतं आलेली सतीप्रथा तर सर्वश्रुत आहेच. आखाती देशांत प्रेषित मुहम्मद पैगंबरांच्या संदेशांचा प्रसार जो पर्यंत झालेला नव्हता तो पर्यंत स्त्री जन्म म्हणजे यथावत नरकच.काहीशी अशीच परस्थिती पाश्चिमात्य देशांतही होती "विच हंटिंगच्या" नावाखाली महिलांना रस्त्यावर आणून जाळलं जाई.

अशा स्त्री भेदभावाने ग्रासलेल्या समाजामध्ये स्त्रीयांकरीता ज्यांनी आपले संपुर्ण जीवन वाहून घेतले असे महाराष्ट्राचे पहिले भारतरत्न महर्षी धोंडो केशव कर्वे एकदा असे म्हणाले होते की पुनर्जन्म असलाच तर मला स्त्री जन्म नको कारण स्त्री जन्म हा खूप दुःखमय असा आहे. मुळत: स्त्री म्हणून कोणीही जन्माला येत नाही स्त्रीला स्त्री आणि पुरुषाला पुरुष असण्याची भावना पुरुषप्रधान समाज आपल्या सोईसाठी सोईने निर्माण करत असतो, पुढे जाऊन त्याचे सामाजिकीकरण होते.आणि त्यानुसारच समाजाने कामतृप्तीसाठी दिलेली मान्यता म्हणजे "विवाह" होय. या संस्थेचा इतिहास हा मानव इतिहासाच्या तुलनेत अगदी अलिकडचा चार ते पाच हजार वर्षांपूर्वीचा. या संस्थेवर निर्मितीच्या काळापासूनच कायमस्वरूपी पुरूषवादाचे वर्चस्व राहिले आहे. जवळपास दहा हजार वर्षांपूर्वी ज्या स्त्रीने जगाला कृषी नावाची महान संस्कृती दिली, त्याच स्त्रीला विवाह संस्थेने कायमस्वरूपीआपले आश्रित करून टाकले. इथे उग्रवादी स्त्रीवादाचा (RADICAL FEMINISM) उद्दात्तीकरण करण्याचा हेतू आजिबात नाही. परंतु उग्रवादी स्त्रीवाद स्त्रीचे वेगळेपण मान्य करतो. या विचार पद्धतीमध्ये खुले लैंगिक संबंध आणि सामुहिक बाल संगोपन अशा काही प्रकारच्या अकल्पित बाबींचा विचार आहे. लिव्हिंग रिलेशनशिप हा तसलाच काहीसा प्रकार. परंतु विवाह संस्था मात्र पुरुष वर्गाची एकाधिकारशाही स्थापित करते. विवाह संस्थेच्या माध्यमातून पुरुषवादाने जमीन, पशु, घर, पैश्या प्रमाणे स्त्रीलाही आपली संपत्ती मानले. पुरुषवादाच्या उपभोगवादी मानसिकतेने स्त्रीला भौतिक वस्तूच पलिकडे महत्त्व दिले नाही. जगातील दोन हजार वर्षांपूर्वीच्या सर्वात जुन्या लोकशाही - गणराज्य असणाऱ्या अथेन्स राज्यांत महिलांना नागरिकत्व नव्हते. याच पुरुषवादाने शोषणाचे अनेक वळणं घेत तथाकथित

सभ्यपणाचा बुरखाही पांघरला, पुरुषाने स्त्रीला दया, करुणा, ममता, माधुर्याची मुर्ती बनवलं आणि पावित्र्य हा एकच तिचा धर्म असेल, तो धर्म स्त्रीला स्त्रीशक्ती नावाच्या अमूर्त कल्पना चिटकवतो पण स्त्रीयांचे स्वातंत्र्य, स्त्रीमुक्ती कधीच मान्य करतं नाही. मग स्त्री हे देवतेचे शक्तीचे रूप, तिने घरातील एका कोपऱ्यात असणाऱ्या देवघराप्रमाणे कोपऱ्यातच राहायचे आणि आपल्या पावित्र्य नावाच्या धर्माचे पालन करायचे ही या धर्माची महत्त्वाची अट. जर ती घराबाहेर पडली तर मग तिच्यावर विनयभंग - बलात्कार ही या पावित्र्य धर्माची सर्वांत मोठी भिती आणि स्त्रीशक्तीचं खरंखुरं वास्तव.आणि म्हणूनच धर्माचे पालन करणाऱ्यांमध्ये धर्माची भिती आणि धर्म लादणाऱ्यांमध्ये धर्माची मक्तेदारी आणि शोषक प्रवृत्ती हे गुलामीचे सर्वांत मोठे कारण आहे.

जगामध्ये एकुण उत्पादन देणाऱ्या भौतिक साधनांच्या मालकीच्या हिस्सेदारीचा विचार केला तर पुरुषांच्या तुलनेत स्त्री ही कुठे आहे, हे जगातील प्रत्येक पुरुषाला माहित आहे. मुळात तीला उपादन देणाऱ्या भौतिक साधनांची मालकी देण्याऐवजी पुरुषाने तिलाच भौतिक साधन बनवले. त्यानुसार ती असेल घरातील चतुर्थश्रेणीचे काम करणारी आणि घराचा वंश वाढविणारी सजिव भौतिक साधन. आणि सर्वात महत्त्वाचे तीने केलेल्या कोणत्याही श्रमाचे मूल्य धरले जाणार नाही असे केले तर पुरुषांनी केलेला सर्वांत मोठा भ्रष्टाचार उघडा पडेल, सर्वांत मोठी चोरी पकडली जाईल. मग पुरुषवादी प्रवृत्ती तीच्या श्रमाच्या मोबदल्यात तील काय देते तर ते आश्रित करून ठेवलेला आश्रय.

भारतात फक्त पुरुषसत्ताक पद्धती नाही तर जातपितृसत्ताक पद्धती देखिल आहे. जातपितृसत्ताक पद्धती ही जातीबाहेर स्त्रीयांना आपला विवेकी जोडीदार निवडण्याची मुभा देत नाही. तर आजही सप्तबंदीपैकी बेटीबंदी ही रूढीवादी प्रथा लावून आमच्या जातीतील स्त्रीया ही आमच्या जातीच्या पुरुषांची मालकी- मक्तेदारी आहे. अशी उपभोगवादी जातपितृसत्ताक मानसिकता सर्वच जाती-धर्मांत दिसून येते. परिणाम स्वरूप बलत्कार सारख्या विकृत हिंसेचा निषेध देखिल जात-धर्म पाहून केला जातो. ही खूप निंदणीय बाब आहे.

रुढीवादामधील बालविवाह प्रथेने तर स्त्रीयांचे मोठ्या प्रमाणावर बळी घेतले आहे. या प्रथेमुळे लहान मुलींचे बालपण कोमेजून अंधारमय होते. ती फक्त मुक्त जगण्यापासुन, शिक्षणापासुन दूर जात नाही तर मुली पहिल्या रात्री किंवा गरोदरपणात दगावतात, त्या त्यांच्या अस्थित्त्वालाच मुकतात. अशा अनेक घटनांच्या नोंदी आपल्याला पोलिस दरबारी पाहायला भेटतील. कोरोनाच्या काळात तर या प्रथेने खूप मुलींचे बळी घेतले. पुरुषप्रधान समाज हा स्त्रीला माणूस म्हणून जगण्याचे अधिकार तर नाकारतोच पण स्त्री भ्रूण हत्या करून जगण्याचाही अधिकार काढून घेतो.

स्त्रीयांच्या राजकीय न्यायाची चिकित्सा केली तर "राजकारण स्त्रियांचे क्षेत्र नाही तिच्यात ती क्षमता नाही" असे म्हणून तीला कायमच सत्तेपासून दूर ठेवण्यात आले. सर्वच क्षेत्रातील सुयोग्य दर्जाची निर्णय क्षमता आणि कार्यक्षमता असून देखिल तीला दर्जाची आणि संधची समानता नाकारली जाते.त्याचा परिणाम असा की ५०% महिला वर्गाचे प्रतिनिधित्व किती टक्के महिला करतात हे सुर्य प्रकाशा इतके स्पष्ट आहे. आणि ज्या महिला लोकप्रतिनीधी आहेत त्या किती स्वबळावर, स्व:सामर्थावर, आपल्या बौध्दिक कौशल्यावर प्रतिनिधीत्व करतात? की त्यांच्या पाठिमागे कोणती प्रस्तापित पुरुषी सत्ता आहे? हा देखिल एक प्रश्न मूलभूत आणि विधायक प्रश्न आहे.

समारोप

स्त्री तीचे व्यक्तीमत्त्व विकास साधण्यासाठी सक्षम आणि सबळ आहे. पाहिजे तितकी उंच झेप घेण्याचे बळ तिच्या पंखात आहे परंतु एक जे पारदर्शक काचेचे छत तिच्या डोक्यावर आहे, ज्याच्यातून झेप घेण्यासाठी मोकळे आकाश तरदिसते पण ते छत तिला कायम आडवे येते. त्या छताला तीने एक छेद करायला हवा. त्यासाठी गरज आहे पुरुषवादी मानसिकते विरुद्ध एका स्त्रीमुक्ती, स्त्रीवादी वैश्विक आंदोलनाची, जगातील सर्व स्त्रीयांनी एकत्र येण्याची, पुरुषां इतके समान स्थान मिळविण्याची, सरंक्षणापेक्षा सन्मानाने सामानतेच्या वागणूकीची. स्त्रीवादाच्या लढाईत पुरुष हा मुळीच शत्रुकेंद्री नाही. स्त्रीवादा हा फक्त स्त्रीयांवरील पुरुषी मानसिकता आणि त्या मानसिकतेतून येणाऱ्या पितृसत्ताक श्रेष्ठत्त्वास नाकारतो.स्त्रीवादाचे उद्दिष्ट खूप साधे सोपे आहे ते म्हणजे पुरुषाला स्त्री हृदयी बनवणे.

संदर्भ

१) स्त्री पुरुष तुलना - ताराबाई शिंदे
२) फुले-आंबेडकर आणि स्त्रीमुक्ती चळवळ - संकेत प्रकाशन, लेखक - डॉ. ज्योती लांजेवार
३) स्त्री: मुक्ती का सपना - वाणी प्रकाशन, लेखक - प्रो. कमला प्रसाद
४) महाराष्ट्रातील स्त्री विषयक सुधारणावादाचे वादाचे सत्ताकारण - अथर्व प्रकाशन, लेखक- डॉ. नारायण भोसले
५) दैनिक सकाळ वृत्तपत्र
६) दैनिक लोकसत्ता वृत्तपत्र

मध्ययुगीन भारतातील महिलांचे सामाजिक स्थिती

डॉ. अब्दुलसमद बादशाह शेख

इतिहास विभाग प्रमुख, महिला कला महाविद्यालय औरंगाबाद

प्रस्तावना –

भारतीय इतिहासाचा आढावा घेतला असता प्रचोन कला पासून महिलांची कर्तुत्वाची छाप पडलेली दिसून येते. वैदिक कालखंडात स्रीयांना पुरुषांबरोबर शिक्षणाचा अधिकार होता. लोपामुद्रा ,घोशा, विश्वतारा, आपला, गार्गी या स्त्रियांच्या नावाची नोंद ऋग्वेदात आहे.१ गार्गी मैत्रेयी या दोन्ही स्त्रिया तर फार हुशार होत्या त्यांनी वाद विवादामध्ये पुरुषानाही मात दिली होती अथर्व वेदात स्री ला शिक्षण मिळाले तर ती उत्तम संसार करू शकेल असे म्हटले होते.२ एकंदरीत वैदिक काळात महिलांची स्थिती उत्तम होती. परंतु नंतरच्या काळात मनु राजाने या उलट परिस्थिती निर्माण करून स्री ला बंदिस्त बनवले. व त्यांचे अधिकार नाकारले.

भक्ती चळवळीतील व साहित्यातील स्त्रिया मधे महदंबा, मुक्ताबाई, जनाबाई, बहिणाबाई, अक्का महादेवी यांचा उल्लेख दिसून येतो. तसेच मध्ययुगीन कालखंडात मुस्लिम राजवटी मध्ये सुधा काही महिलांनी राजकारणात आपले अस्तित्व निर्माण केले आहे.

प्राचीन काळापासून मानव हा समूह करून राहतो. त्याच समूहाचे कालांतराने समाजात रूपांतर झाले. मानवाला समाजाची सवय झाल्याने त्याच समाजाने घालून दिलेले नियमही पाळणे सर्वांना बंधनकारक झाले. प्राचीन काळात स्त्री व पुरुषांना बंधने व स्वतंत्र सारखीच होती. परंतु पूर्व वैदिककाळातील स्त्रियांचे स्वतंत्र उत्तर वैदिक काळात टिकून राहिले नाही. मध्ययुगीन कालखंड अभ्यासल्यानंतर स्त्रियांना गुलामीचे जीवन जगावे लागले असे दिसून येते.

भारतातील अठरावे शतक म्हणजे स्त्रियांच्या बाबतीत अत्यंत कठोर तेने वागणारे शतक मानले जाते. पुरुष प्रधान संस्कृतीत स्त्रियांचा दर्जा हा कनिष्ठ मानला गेला आहे. १८ व्या शतकातील समाज जीवन हे पूर्व परंपरेचा एक भाग म्हणून दिसून येते. समाजातील सामाजिक व धार्मिक स्थिती ही पूर्व परंपरेच्या सामाजिक व धार्मिक नियमांना बांधील असलेली दिसते. समाजातील वर्णव्यवस्था व जातीय बंधने बळकट होती. त्यात महाराष्ट्रात पेशव्यांचे शासन असल्याने कडक शिस्तीचा व धर्माच्या आणि जातीच्या कडक बंधनाचा प्रभाव होता. त्यामुळे समाज जीवनात चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेचे स्थान बळकट होते. या काळात पुरुष प्रधान संस्कृती असल्यामुळे स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोनही फारसा चांगला नव्हता. धर्म जे सांगेल, समाज ठरविन त्याच्या पलीकडे पुरुषांना व स्त्रियांना जाता येत नव्हते. त्यामुळे प्रस्तुत कालखंड सामाजिक व धार्मिकदृष्ट्या परंपरा पाळणारा होता. व्रत, वैकल्ये, अंधश्रद्धा, चालीरीती कर्मकांड, पूजा– अर्चा, तीर्थयात्रा करून पुण्य पदरी पाडून घेणे हा या काळातील स्त्रियांच्या जगण्याचा भाग होता. धर्म आणि धर्माशी निगडित असलेल्या सर्व गोष्टी स्त्रिया आपले पुण्यकर्म म्हणून करत असत. या शतकातील स्त्रियांच्या परिस्थिती मध्ये ज्याप्रमाणे धार्मिक बंधने जबाबदार होती. त्याच प्रमाणे समाज जीवनाची रचनाही जबाबदार होती. समाजातील चालीरीती, रूढी, परंपरा व इतर समस्या महत्त्वाचे निर्णय घेण्यासाठी पंचायत असे. यासभेला 'गोतसभा' असे म्हटले जाई समाजातीलकोणत्याहीस्त्री-पुरुषांनी समाज बाह्य वर्तन केल्यास त्याला जात पंचायत गुन्ह्या नुसार शिक्षा .शिक्षेचे स्वरूप जाती बाहेर टाकणे, बहिष्कार टाकणे, त्यांच्या कुटुंबातील समारंभाला न जाणे, वैवाहिक संबंध न करणे इत्यादी स्वरूपाच्या शिक्षा केल्या जात. या समाजरचनेचा पाया मनूस्मृतीवर आधारलेला होता. त्यामुळे स्त्रिया व शूद्रांना शिक्षा कठोर होत असे.

मध्ययुगीन स्री जीवन –

हिंदू आणि मुस्लिम या दोन्ही समाजातील उमराव व मध्यम वर्गीय मध्ये बहुपत्नीत्वाची चाल सर्रास रूढ होती. सर्व साधारण हिंदू एक पत्नीत्व पळत असे. परंतु मुस्लीम समाजात बहु पत्नीची पद्धत असल्या मुळे त्यांचे एका पेक्षा जास्त विवाह होत असे. मध्य युगीन काळात बुरखा पद्धत जास्त प्रमाणात रूढ झाली. कोणतीही स्री बुरखा परीधान केल्या शिवाय घरा बाहेर पडत नसे. गरीब कुटुंबातील स्रिया पायी चालत असे तर श्रीमंत कुटुंबातील स्रिया

या पालखीतूनच प्रवास करत असे. मुस्लिम स्रियांना धर्मिक शिक्षण दिले जात असे. त्या कुराण तोंड पाठ करत असे३ मुस्लिम स्रियांना वडिलांच्या संपत्ति मध्ये अधिकार प्राप्त होता.

मनुस्मृती व स्त्रियांचे स्थान:

प्राचीन भारताचा इतिहास अभ्यासल्या नंतर असे लक्षात येते की, भारतात रूढी, परंपरा, अंध श्रद्धा इत्यादी वाईट चालीरीती अधिक प्रमाणात होत्या. कारण समाज अज्ञानी होता. शिक्षणाचे अल्प प्रमाण होते. चातुर्वर्ण्यव्यवस्था अस्तित्वात होती. त्यामुळे सर्वांना बंधने पाळणे सक्तीचे होते. जर नियम पाळले नाहीतर शिक्षा होत असे. ‘मनू’ नावाच्या एका व्यक्तीने आपल्या बुद्धीचा कस लावून 'मनुस्मृती’ नावाचा ग्रंथ लिहिला व समाजाला दैव, देव, प्रकोप या गोष्टी सांगून या ग्रंथा प्रमाणे आचरण करण्यास भाग पाडले. भारतीय समाज अज्ञानी व अंधश्रद्धाळू असल्याने हे नियम पाळले जात. परंतु यामध्ये स्त्रियांना कनिष्ठ प्रतीची वागणूक सांगणारा हा मनूस्मृती नावाचा ग्रंथ स्त्रियांना गुलामीचे जीवन देणारा ठरला. याग्रंथाने स्त्रियांवर अनेक प्रकारचे निर्बंध लादले. स्त्रियांना सामाजि कधार्मिक व आर्थिक पारतंत्र्यात जीवन जगावे लागते. सतीप्रथा, केशवपन, जरठविवाह, बालविवाह, मुरळी या सारख्या वाईट प्रथा समाजात दृढ झाल्या होत्या. प्रथांचा चिकित्सकपणे अभ्यास केल्यास आपल्याला स्त्रियांचे समस्येचे व मध्ययुगीन स्त्रियांच्या दर्जाचे गांभीर्य समजण्यास मदत होते.

सती प्रथा आणि स्त्री जीवन:

भारतीय हिंदू समाजातील अतिशय घृणास्पद असणारी ही प्राचीन सती प्रथा आहे. या प्रथेमध्ये विधवा पत्नीला मृत्यू झालेल्या पतीच्या अंत्यसंस्काराचवेळी चितेवर जिवंत जाळले जाई. किंवा पत्नी स्वतःपतीच्या चितेवर उडी घेणे व स्वतःला संपविते. विधवा पत्नीची चितेवरजाण्याची इच्छा नसली तरीही तिला चितेत टाकले जाई. कारण मनुस्मृतीत तसे लिहून ठेवले होते. त्याप्रमाणे ती एक सामाजिक कार्य, जाण, जबाबदारी समजून सती जाण्याची प्राचीन काळातील प्रथा मध्ययुगातही अस्तित्वात होती.

स्त्री बाबत समाजात एक अशी धारणा झाली होती की लग्नानंतर स्त्रियांवर फक्त तिच्या पतीचाच अधिकार असे. पती निधनानंतर तिचे वाकडे पाऊल पडू नये. म्हणूनच सतीची चाल सुरू झाली आणि तिचे स्वतंत्र अस्तित्वच नष्ट करून टाकण्यात आले. तत्कालीन राज्यकर्त्यांनीही या चालीला प्रोत्साहन देऊनत्यास अधिक बळकटी दिली. पेशव्यांच्या व राजकर्त्यांच्या अनेक स्त्रिया सती गेल्याचे उदाहरणे ऐतिहासिक कागद पत्रातून दिसून येतात. बहुजनवर्गा तील स्त्रिया मात्र पुनर्विवाह करून जगू शकत होत्या.४ मात्र अभिजन वर्गातील व कुलीन मराठा स्त्रियांना पुनर्विवाह करण्यास सामाजिकरूढी व परंपरेनुसार बंधन घालण्यात आले होते.

सती गेलेली स्त्री ही आपल्या पती ला पाप मुक्त करते आणि आपल्या आई-वडिलांना शुद्ध करते. असा समज समाजात रूढ असल्या मुळे कुटुंबातील लोक स्त्रियांना सती जाण्यास भाग पाडत असत. तिच्यावर दबाव आणत असत. पतिव्रता व व्याभिचारी स्त्रीला समाज बहिष्कृतकरीत असे. स्त्रीधनाबाबत ही समाजाचे नियम होते. पेशवाईत स्त्रीखरेदी विक्री करण्याची वस्तू होती व त्यास समाज मान्यता होती.

बालविवाह, जरठ विवाह व केशव पन:

प्राचीन काळपासून चालत आलेल्या प्रथांना मनुस्मृतीचा आधार होता. तोच पाया अठरावा शतकातही खोल वर रुजलेला दिसतो. समाजरचनेत पुरुष हा प्रधान असून स्त्रीही गौण ठरलेली दिसून येते. यापूर्वीच्या वेदकाळात मातृसत्ताक कुटुंब पद्धती होती. पुढे विवाह संस्था अस्तित्वात आली आणि मातृ सत्ताककुटुंबपद्धती जाऊन पुरुषप्रधान संस्कृती आली. ५या प्रकारच्या विवाह संस्थेचा संस्थापक श्वेतकेतू मानल्या जातो.

बालविवाह, बाल जरठविवाह, सतीप्रथा या समाज मान्यरुढी होत्या. विधवा विवाह उच्चवर्णीय समाजात निषिद्ध मानला जात असे. लहान वयातच विधवा झालेल्या मुलींना आयुष्यभर उपेक्षित जीवन जगावे लागत असे. केशवपण करणे खाण्याच्या बाबतीतही निष्कृष्ट अन्नखाणे, आयुष्यभर अंधार कोठडीत खितपत पडावे लागत होते. कोणत्याही शुभकार्यात त्यांना प्रवेश नव्हता मुळातच मुलगी जन्माला येणे क्लेशदायक मानले जाई.

या काळातील विवाह पद्धतही स्त्रियांवर अन्यायकरणारीच होती. मुलींचे लग्न आठवर्षापर्यंत केले तर ते समाज मान्य होते. जश्रतु येण्याच्या आत मुलीचे लग्न झाले पाहिजे असा समाजाचा दंडक होता.

जरठ विवाह: या प्रकारात कमी वयाची मुलगी व जास्त वयाचा पुरुष म्हणजेच आठ ते दहा वर्षाची मुलगी व सत्तरवर्षाचा पुरुष अशी अनेक उदाहरणे इतिहासात पाहायला मिळतात मध्ययुगीन विद्वान लोकांनी जरठविवाह केले असल्याची नोंद आहे.६

केशवपन:

पतीचे निधना नंतर पत्नीने आपले मुंडन करून पांढरे वस्त्र धारण करून आयुष्यभर विधवेचे जीवन जगावे असा नियम होता. मंगळसूत्र, पंच, पातळ, खण इत्यादी वस्तूचे ब्रह्मणा सदान विधिवत दान करावे लागत असे.

पडदा पद्धत:

परपुरुषांची नजर पडू नये म्हणून मुस्लिम स्त्रिया पडदा लावत असत. तीच पद्धती भारतात मुस्लिम आगमनानंतर हिंदूंनीही स्वीकारली. मध्ययुगात राजपूत स्त्रिया, कुलीन मराठा स्त्रियाया पडदा पद्धतीचा अवलंब करीत असत.७

दासपद्धती:

पुरुषांना दास म्हणून अनेक राज घराण्यात ठेवत. त्याच प्रमाणे स्त्रियांनाही ठेवण्यात येत असे. याला पेशवाई अपवाद नव्हती. गुलामाचा व्यापार करणे, स्त्रियांची खरेदी विक्री करणे हे राजमान्य होते. म्हणून अनेक स्त्रिया या दासी बनल्या होत्या.८

देवदासी / मुरळी:

देवदासी किंवा मुरळी या प्रथेमध्ये मुलगी जन्माला आल्यानंतर तिला देवाला देणे म्हणजेच देवाला अर्पण करणे. तिचा सांभाळ मंदिराच्या पुजाऱ्याने किंवा संबंधित व्यवस्थेने करावेयाचा असा सामाजिक संकेत होता. देवदासी किंवा मुरळी झालेल्या मुलींचा सांभाळ करणारे वेळेस विश्वस्त तिला सांगतील ती कामे करावी लागत असत. वाघ्यामुरळी अशी परंपरा आपल्या महाराष्ट्रात पहावयास मिळते. ते नाच गाणे करून आपला उदरनिर्वाह करतात. देवदासींना त्यांच्या जीवनामध्ये अनंत समस्यांना सामोरे जावे लागत असे.९

समारोप:

प्रस्तुत शोधपत्रिकेत मध्ययुगीन महाराष्ट्रातील स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा चिकित्सकपणे मांडताना स्त्रियांना समाजात निम्नस्थान होते असे अभ्यासातून दिसून येते. स्त्रियांची एकूणच स्थिती दयनीय झाली होती. भारतीय समाजात रूढी, प्रथा, परंपरा, अनिष्ट चालीरीती अस्तित्वात होत्या. पुरुषप्रधान संस्कृतीत स्त्री ही पारतंत्र्यात गेली आणि पुरुषांनी स्त्रियांवर अनन्वित अत्याचार केले असे म्हटल्यास वावगे ठरू नये. कारण वरील स्त्रियांच्या समस्यांच्या विवेचनाला ऐतिहासिक संदर्भ घेऊन मांडण्यात आले आहे. पेशवाईच्या काळात मनुस्मृतीवर आधारित समाजरचना महाराष्ट्रात पहावयास मिळते. मनुस्मृतीने वर्णव्यवस्था श्रेष्ठ माणूस शूद्रांना व स्त्रियांना जीवन जगण्याचे स्वातंत्र्य नाकारले होते हे ऐतिहासिक सत्य भारतीय हिंदू संस्कृतीच्या गत वैभवशाली इतिहासातील अधोगतीचा काळ म्हणता येईल.

भारतीय स्त्रियांना केवळ एक वस्तू म्हणून लेखणाऱ्या चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेला आपण वैभवशाली संस्कृती म्हणूच शकत नाही. किंबहुना ते जगात श्रेष्ठ म्हणता येणार नाही.

बालविवाह, सतीप्रथा, जरठविवाह, केशवपण इत्यादी वाईट प्रथे यामध्ये जीवन जगणाऱ्या स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा हा कनिष्ठ ठरतो. म्हणून प्रस्तुत ठिकाणी मध्ययुगीन स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा हा कनिष्ठ असल्याचे अभ्यासा अंती दिसून येते.

संदर्भग्रंथ:

१. डॉ. एस. येस. गाठलं- भारतीय इतिहासातील स्त्रिया व स्त्री जीवन , कैलास पुब्लिकेशन, औरंगाबाद. जुलै २०१३ पृ १२
२. कित्ता
३. जे. एल. मेहता , खंड ३ पृ ३१६,३१७
४. डॉ.देशमुख शारदा, शिवकालीन व पेशवेकालीन स्त्रीजीवन, टिळकमहाराष्ट्र, विद्यापीठपुणे, प्रथमआवृत्ती १९७३.
५. डॉ. बैसाणे अनिल आणि डॉ.सुभाष, मराठाकालीन समाज आणि अंधश्रद्धा कल्पना प्रकाशन नांदेड, २००५.
६. ओतुरकर,रा.वि., पेशवेकालीन सामाजिक व आर्थिक पत्रव्यवहार, भारतीय इतिहास संशोधन मंडळ, पुणे१९५०.
७. शेजवलकर,त्र्यं.श.,नागपूर अफेअर्स खंड-२, पुणे १९५९.
८. भारतीय इतिहास संशोधन, त्रैमासिक पुस्तक ३५वे वर्ष पृ. ४२.
९. खरे,वा.वा., नाना फडणीस यांचे चरित्र, वरद सेनापती बापट मार्ग पुणे,प्र.आ.१८९२

प्राचीन भारतातील महिलांची सामाजिक व राजकीय स्थिती

डॉ. अनंत मदन आवटी

प्राध्यापक आणि प्रमुख, राज्यशास्त्र विभाग, श्री व्यंकटेश महाविद्यालय, देऊळगाव राजा, जि.बुलढाणा (महाराष्ट्र).

सारांश (Abstract)

भारतीय संस्कृतीने स्त्रियांचा मोठा सन्मान केला आहे. स्त्रीला पुरुषाची अर्धांगिनी (अर्धे अंग) मानले आहे. आदिमाता, सप्तमातृका, वनदेवी, निसर्ग देवी इत्यादी संकल्पना ही सुरुवातीच्या मातृसत्ताक पद्धतीचे योगदान आहे. पुढे पितृसत्ताक कुटुंबपद्धती अस्तित्वात आली. गृहसत्ता व अर्थसत्ता स्त्रियांच्या हातून पुरुषांच्या हाती गेली. कुटुंबप्रमुखाने बायको, मुले यांच्यावर स्वतःचे वर्चस्व प्रस्थापित केले. त्यानंतर कुटुंबातील स्त्रियांचा दर्जा घसरत गेला. ऐतिहासिक संदर्भ पाहिल्यास वैदिक काळात स्त्रियांना शिक्षणाची संधी मिळाली आणि त्यांना अनेक प्रकारचे अधिकार मिळाले. त्या काळात स्त्रियांना जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात पुरुषांच्या बरोबरीने स्थान मिळाले. तथापि, नंतर स्त्रियांचा दर्जा घसरायला लागला. काही विद्वानांच्या मते परकीय आक्रमकांमुळे स्त्रियांचे स्वातंत्र्य आणि अधिकार कमी झाले आणि भारतातील काही समाजांमध्ये सती प्रथा, बालविवाह आणि विधवा झाल्यानंतर विधवा म्हणून जगणे इत्यादी सामाजिक जीवनाचा भाग बनले.

बीजसंज्ञा (Keywords) :- आदिम काळ, सिंधू संस्कृती, वैदिक काळ, स्मृतिकाळ, सूत्रकाळ, महाकाव्य, मौर्य काळ, गुप्त काळ, ब्रह्मवादिनी, सद्योद्वाहिनी, सामाजिक दर्जा, राज्याभिषेक, पुरुषसत्ताक संस्कृती, वैदिक साहित्य, संहिता, ऋग्वेद, अथर्ववेद, वाजसेनिय संहिता, ब्राह्मण ग्रंथ, उपनिषदे, आरण्यके, तैत्तिरीय आख्यके, बौद्ध साहित्य विदथ इ.

प्रस्तावना :-

भारतीय तत्त्वज्ञानानुसार आर्थिक संपन्नता, समृद्धी देणारी देवता लक्ष्मी आहे. ज्ञान प्रदान करणारी देवता सरस्वती आहे, तर महादुर्गा व महाकाली या शक्ती प्रदान करणाऱ्या देवता आहेत. म्हणजेच भारतीय संस्कृतीने स्त्रियांचा मोठा सन्मान केला आहे. स्त्रीला पुरुषाची अर्धांगिनी (अर्धे अंग) मानले आहे. स्त्री शिवाय पुरुषाचे अस्तित्व अर्धवट मानले जाते. म्हणून लक्ष्मीशिवाय विष्णू, मायेशिवाय ब्रह्म, सीतेशिवाय राम, राधेशिवाय कृष्ण ही कल्पनाच कोणी भारतीय सहन करू शकत नाही. स्त्रीच्या नावाला अग्रक्रम देऊन गौरीशंकर, भवानीशंकर, लक्ष्मीनारायण, सीताराम, राधेश्याम, राधाकृष्ण ही पुरुषांची नावे सर्रास रूढ झाली आहेत. स्त्रियांच्या दर्जानुसार प्राचीन कालखंडाचे भिन्न कालखंड पाडता येतात.

१) आदिम काळ आणि स्त्रियांचे जीवन. २) सिंधू संस्कृतीतील स्त्रियांचे स्थान ३) वैदिक काळातील स्त्रियांचे स्थान. ४) स्मृतिकाळ व सूत्रकाळात स्त्रियांचे स्थान / दर्जा ५) बौद्ध काळातील स्त्रियांचे स्थान / दर्जा. ६) मनुस्मृती काळात स्त्रियांचे स्थान. ७) गुप्त- वाकाटक काळातील स्त्रियांचे स्थान ८) हर्षोत्तरकालीन स्त्रियांचे स्थान (१२०० पर्यंत)

शोधनिबंधाची उद्दिष्टये :-

1. प्राचीन भारतातील महिलांच्या सामाजिक स्थितीचे अध्ययन करणे.
2. प्राचीन भारतातील महिलांच्या राजकीय स्थितीचे अध्ययन करणे.
3. प्राचीन काळातील महिलांचा दर्जा दुय्यम होण्याच्या कारणांचा शोध घेणे.
4. प्राचीन भारतातील महिलांना असलेल्या स्वातंत्र्य आणि अधिकाराचा आढावा घेणे.

संशोधन विषयाची व्याप्ती :-

संशोधनात वस्तुनिष्ठता आणण्यासाठी व संशोधकास वास्तवापर्यंत पोहोचण्यासाठी शोधनिबंधात संशोधनाचे कार्यक्षेत्र निश्चित करणे आवश्यक असते. प्रस्तुत संशोधन विषयासाठी प्राचीन भारतातील महिलांची स्थिती याविषयी अध्ययन करण्यात आले आहे. हे अध्ययन केवळ प्राचीन भारतातीलच महिलांच्या सामाजिक व राजकीय स्थिती या विषयापुरते मर्यादित आहे.

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत संशोधनासाठी ऐतिहासिक अभ्यास पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. विविध राजकीय विचारवंतांनी, इतिहासतज्ञांनी, अभ्यासकांनी या संशोधन विषयासंबंधीत लिहिलेले ग्रंथ, विविध प्रकारचे, मासिके, पाक्षिके, वर्तमानपत्रे, साप्ताहिके आदी नियतकालिकांमधून तथ्य संकलन केले आहे.

१) प्रागैतिहासिक काळ :-

आदिम मानव समूहाने राहत होता. जेव्हा समाज स्थिरावला नव्हता त्या काळात अन्न जमा करणे, प्राण्यांची शिकार करणे, मासे पकडणे, ही सर्व कामे स्त्री-पुरुष एकत्र करत (तडकलकर, 2008:26). मानव टोळीने राहत असताना शेतीचा शोध स्त्रियांनीच लावला असे म्हटले जाते. गरोदर आणि प्रसूतीनंतरच्या महिलांना पूर्वीप्रमाणे शिकार आणि इतर अन्न गोळा करण्याच्या उपक्रमात सहभागी होता येत नव्हते. मुलाबद्दलची नैसर्गिक ओढ आणि त्याची काळजी या समस्येवर उपाय म्हणून स्त्रिया घरातच राहू लागल्या. बाहेर जाऊन कंद आणि शिकारीची व्यवस्था करणे हे पुरुषांचे काम झाले. या टप्प्यात सर्व काम एकत्रितपणे करण्यात आले. गटातील सर्व महिलांनी मिळून सर्वांची मुले सांभाळली. हे कुटुंबाचे प्रारंभिक स्वरूप होते. घराचे व्यवस्थापन पूर्णपणे महिलांच्या हातात होते. पुरुष सैनिकांप्रमाणे घराचे रक्षण करायचे. आदिमाता, सप्तमातृका, वनदेवी, निसर्ग देवी इत्यादी संकल्पना ही सुरुवातीच्या मातृसत्ताक पद्धतीचे योगदान आहे. या समाजव्यवस्थेने स्त्री आणि पुरुष दोघांचेही जीवन पूर्वीपेक्षा सोपे केले. पुरुषांनी शिकारीसाठी नवीन शस्त्रे बनवण्यात रस घेण्यास सुरुवात केली तर स्त्रिया घरातील व्यवस्थापन सुरळीतपणे चालवण्यात व्यस्त झाल्या. पण ही आनंदी स्थिती फार काळ टिकू शकली नाही. मातृसत्ताक समाजाबद्दल आजही कथा-दंतकथा प्रत्येक देशात प्रचलित आहेत. पुढे पितृसत्ताक कुटुंबपद्धती अस्तित्वात आली. गृहसत्ता व अर्थसत्ता स्त्रियांच्या हातून पुरुषांच्या हाती गेली. कुटुंबप्रमुखाने बायको, मुले यांच्यावर स्वतःचे वर्चस्व प्रस्थापित केले. त्यानंतर कुटुंबातील स्त्रियांचा दर्जा घसरत गेला.

२) वैदिक काळ :-

इ.स. पू. २५०० ते इ.स. पूर्व १००० हा वैदिक साहित्य, संहिता, ब्राह्मण ग्रंथ, उपनिषदे, आरण्यके इत्यादी वैदिक साहित्यांचा काळ आहे. साधारणतः इ.स. च्या सुरुवातीपासून स्त्रियांची दुरवस्था झाल्याचे दिसून येते. वैदिक काळात तुलनात्मकदृष्ट्या स्त्रियांची स्थिती काहीशी बरी होती. अर्थात, हा वैदिक समाजही पुरुषसत्ताक संस्कृतीचाच पुरस्कर्ता होता. पण काही अभ्यासक वैदिक काळातील स्त्रीला पुरुषाबरोबरचे गौरवाचे स्थान होते असे मानतात. मनुस्मृतीच्या काळापासून पुढे स्त्रीच्या दर्जाचा -हास झाल्याचे दिसून येते.

ऐतिहासिक संदर्भ पाहिल्यास वैदिक काळात स्त्रियांना शिक्षणाची संधी मिळाली आणि त्यांना अनेक प्रकारचे अधिकार मिळाले. त्या काळात स्त्रियांना जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात पुरुषांच्या बरोबरीने स्थान मिळाले.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते, प्राचीन काळी हिंदूस्थानातील स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा फार उच्च होता. स्त्रिया वेदातील मंत्र म्हणत असे, त्या वेदाभ्यासही करत असा श्रोत सूत्रात उल्लेख आढळतो. स्त्रिया विद्यार्थिनीना वेद शिकवित होत्या, हे सर्व पतंजलीच्या भाष्यावरुन दिसून येते. प्राचीन काळात होणा-या राज्याभिषेक समारंभात राणीला मानाचे स्थान प्राप्त होते. पूर्वी स्त्रियांना समाजात मोठा मान होता, हे कोणीही नाकारु शकत नाही. सुरवाडे(संपादक),२००९:२६).

वैदिक काळात स्त्रियांना पुरुषाप्रमाणे स्वतंत्र बौद्धिक, आध्यात्मिक जीवन जगता येत असे. स्त्रियांना समान दर्जा आणि अधिकार होते. मुलाप्रमाणे मुलींचे उपनयन होत असे. वैदिक कालखंडात स्त्रिया वेदांतील मंत्र म्हणत. स्त्रियांना वेदविद्या, संगीत, नृत्य यांचे शिक्षण दिले जाई. विद्यार्थिनींचे दोन प्रकार होते. १) ब्रह्मवादिनी २) सद्योद्वाहिनी.

ब्रह्मवादिनी स्त्री आयुष्यभर अविवाहित राहून ब्रह्मचर्य पाळून वेद व ब्रह्मविद्येचा अभ्यास करत. लोपामुद्रा, घोषा, विश्वतारा, अपाला, गार्गी वगैरे स्वतंत्र वृत्तीच्या विद्याभ्यासात प्रतिष्ठा मिळवलेल्या स्त्रियांची नावे ऋग्वेदात आहेत (देशमुख, १९९८:४५). धर्म, तत्त्वज्ञान, विश्वाची उत्पत्ती वगैरे गहन व जटिल विषयांवर पुरुषांच्या बरोबरीने वादविवाद करत.मिथिलेचा राजा जनक याच्या सभेत गार्गी वगैरे अनेक ब्रह्मवादिनी स्त्रिया चर्चेत भाग घेत असत. जनक आणि सुलभा, याज्ञवल्क्य व गार्गी, याज्ञवल्क्य व मैत्रेयी तसेच शंकराचार्य व विद्याधरी यांचे वादविवाद सार्वजनिक ठिकाणी झाले होते. ब्रह्मवादिनी स्त्रिया व्याकरण, मीमांसा या शास्त्रांचे अध्ययन व गुरुकुलातून अध्यापनही करत होत्या. वेदांतील कित्येक ऋचा स्त्रियांनी रचलेल्या आहेत. अर्थात, अशा स्त्रियांची संख्या फारच कमी होती.

'सद्योद्वाहिनी' विद्यार्थिनी शिक्षण घेऊन सोळा वर्षांपर्यंत अनुरूप पतीशी विवाहबद्ध होत. अथर्ववेदात 'स्त्रीला शिक्षण मिळाले तर स्त्री उत्तम संसार करू शकेल असे म्हटले आहे.' म्हणजेच मनूपूर्व काळात काही स्त्रिया विद्याभ्यासाच्या जोरावर उच्चतमपदी जाऊ शकत असत.

मैत्रेयीने पती याज्ञवल्क्यांच्या आध्यात्मिक विकासाला आपल्या 'ब्रह्मवादिनी' या व्यक्तिमत्त्वाच्या पैलूने हातभार लावला. आध्यात्मिक क्षेत्रातील तिची प्रगल्भता एवढी होती, की सांसारिक वैभवाऐवजी आत्मिक ज्ञानाला तिने सर्वस्व मानले. गार्गीचा तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रातील अधिकार सर्वमान्य होता. त्यामुळे राजा जनकाने ब्रह्मयज्ञाच्या परिषदेला तिला सन्मानाने आमंत्रण दिले होते. तिच्या मर्मग्राही प्रश्नांनी आणि विद्वत्तेने सर्व ऋषी चकित झाले होते. आद्य शंकराचार्य आणि मंडनमिश्र यांच्यातील वादासाठी परीक्षक म्हणून खुद्द मंडनमिश्रांची पत्नी भारतीदेवीची एकमताने निवड केली गेली होती. लग्नाचा मुहूर्त चुकला म्हणून अविवाहित राहाव्या लागलेल्या आपल्या कन्येला, लीलावतीला गणित शिकवताना महान गणितज्ज्ञ भास्कराचार्यांनी लीलावती ग्रंथ लिहिला; पण तिच्या स्वतःच्या गणिती कामाची नोंद नाही. वेदाच्या ऋचा रचणा-या स्त्रियांना ऋषिका म्हटले जाई. ऋग्वेदांत वीसपेक्षा अधिक ऋषिकांची नावे आढळतात, उदाहरणार्थ इंद्राणी, उर्वशी, देवयानी, लोपामुद्रा इत्यादी. सामवेदातही गंपायना, अकृष्टभाषा, नोधा, सिक्ता इ. नावांचे निर्देश सापडतात (पाठक, २००३:२).

विदथ या सर्वांत प्राचीन जनसभेमध्ये स्त्रिया उपस्थित राहत होत्या तसेच चर्चेतही सहभागी होत होत्या. विदथ हे धार्मिक, धर्मेतर व सैनिकी प्रश्नांचा विचार करणारे सभागृह होते. जयस्वाल यांच्या मते, विदथ सर्वांत प्राचीन जनसभा होती. तिच्यापासून सभा आणि समितीचा विकास झाला आहे. ऋग्वेद, अथर्ववेद, वाजसेनिय संहितंत, ब्राम्हण ग्रंथ व तैत्तिरीय आख्यकात विदथ शब्दाचा उल्लेख आपल्याला आढळतो (शर्मा, २००६:७९).

प्राचीन भारतीय स्त्रियांचे कर्तृत्व भक्ती, तत्त्वज्ञान आणि काव्यामध्ये दिसते, तसे इतर शास्त्रांत नाही. 'प्राचीन भारतात महिलांना सर्व क्षेत्रांत मानाचे स्थान होते आणि कर्तृत्व गाजविण्याची संधी होती. परकीय आक्रमणाच्या काळात त्यांच्या सर्वच बाबतीत संकोच होत गेला.

डॉ. आ. ह. साळुंखे यांनी 'हिंदू संस्कृती व भारतीय स्त्री' हया ग्रंथात गार्गी, मैत्रेयी यांचा उल्लेख करून भारतीय स्त्रियांच्या सन्मानाचा हा इतिहास प्रातिनिधिक नसून अपवादात्मक आहे.

उत्तरवैदिक काळात परिवार अधिकाधिक पितृसत्ताक होत गेला आणि विवाहावर पितृपक्षाकडून गोत्रीय प्रतिबंध लागत गेले. मातृअधिकाराची परंपरा उत्तरोत्तर कमी कमी होत गेली आणि राजांमध्ये बहुपत्नीवादाचे चलन आरंभ झाले (शर्मा, २००९:३४२). हयाच काळात समाजात महिलांची स्थिती दुय्यम बनत गेली.

३) महाकाव्यात महिलांची स्थिती :-

रामायण व महाभारत ही दोन्ही महाकाव्ये ही स्त्रियांच्या भोवतीच केंद्रित झालेली आहेत. रामायणातील कौशल्या, सुमित्रा, कैकेयी, मंथरा, सीता, ऊर्मिला, मंदोदरी, शूर्पनखा, शबरी या प्रमुख स्त्रिया आहेत, तर महाभारतातील भीष्ममाता गंगा, मत्स्यगंधा, कुंती, माद्री, द्रौपदी, सुभद्रा, गांधारी, हिडिंबा ही स्त्री पात्रे महत्त्वपूर्ण आहेत. 'रामायण व महाभातातील स्त्रिया जशा पतिव्रता आहेत तशाच त्या राजकारण निपुणही होत्या. अहिल्या, द्रौपदी, सीता, तारा व मंदोदरी या पंचकन्याच. या स्त्रियांच्या चरित्र व चारित्र्याचा गौरव केला जातो.

स्त्री स्वातंत्र्यावर शेकडो बंधने घालणारा मनू “जिथे स्त्रियांचा सन्मान केला जातो तेथे देवता वास करतात आणि जिथे स्त्रियांचा सन्मान होत नाही तेथील सर्व कार्ये निष्फळ होतात" असे विधान करतो. यावरून मनूच्या विचारात विसंगती दिसते. कारण त्याने स्त्री स्वातंत्र्यावर अनेक बंधने टाकली होती.

४) बौद्ध काळात स्त्रियांची स्थिती

बौध्द धर्माने स्त्रियांची स्थिती सुधारण्याचा प्रयत्न केला. पण समाजात त्यांना भिक्षूणी म्हणून उच्च दर्जा प्राप्त होऊ शकला नाही. भिक्षू होण्याचा मान केवळ पुरुषांनाच प्राप्त होता (कवी, १९९९:१०). जैन धर्मात स्त्रीला पुरुषांइतकेच महत्वाचे स्थान होते (पाठक, २००३:४). भगवान बुद्धांच्या संघात जातीवाद किंवा लिंगभेद केला जात नव्हता. त्यांच्या नजरेत सर्व लोक समान होते. भगवान बुद्धांनी महिलांना संघात दिलेला प्रवेश हा एक युगप्रवर्तक निर्णय होता. दीक्षा घेतलेल्या स्त्रियांना थेरी म्हणत.

बौद्ध साहित्याचे वैशिष्ट्यपूर्ण योगदान म्हणजे मुलींना विवाहाची सक्ती न करता त्या उपासिका किंवा भिक्षुणी होत असत व त्यांचेकडे आदराने पाहण्याची समाजाची दृष्टी असे याचे उल्लेख स्पष्टपणे येतात. स्त्रियांना बरोबरीचे स्थान दिल्याचे उल्लेख जैन व बौद्ध साहित्यांतून मिळतात.

५) धर्मशास्त्र काळात स्त्रियांची स्थिती :-

शंकराचार्य हे अद्वैत वेदांताचे तज्ञ मानले जातात. त्या काळात वादविवादाची परंपरा होती. ऐतिहासिक वृत्तांत शंकराचार्य आणि मंडन मिश्र यांच्या धर्मग्रंथांचा उल्लेख आढळतो. ज्यामध्ये मंडन मिश्रा यांचा पराभव झाला. तेव्हा मंडन मिश्रा यांची पत्नी भारती म्हणाली की, तुम्ही फक्त अर्ध्या शरीराचा पराभव केला आहे. मी त्यांची शुभचिंतक आहे. तुम्ही माझ्या प्रश्नांची उत्तरे दिलीत तरच तुम्हाला विजेता म्हटले जाईल. यानंतर भारती यांनी शंकराचार्यांना काही प्रश्न विचारले, ज्याचे ते उत्तर देऊ शकले नाहीत. या वर्णनावरून हे स्पष्ट होते की वैदिक कालखंडाच्या उत्तरार्धातही विद्वान स्त्रिया अस्तित्वात होत्या.

६) मौर्यकालीन व गुप्तकाळातील स्त्रियांची स्थिती :-

मौर्यकाळात स्त्रियांचा दर्जा आणखी खालावला (देशमुख, १९९८:१५६). सातवाहन काळात मातृसत्ताक उत्तराधिकाराची परंपरा दिसून येते. सातवाहन राजांची मातृनावे आणि इतर काही बाबींवरुन हया परंपरांचा संकेत मिळतो. गुप्त आणि गुप्तेत्तर राजा पितृपादानुध्यात (म्हणजेच पिताच्या चरणात लिन) म्हटले गेले आहे. गौतमीपुत्र सातकर्णीला अविपनमातृसुसुक (अविरत मातृसेवेत लिन) असे म्हटले आहे. गौतमीपुत्र सातकर्णी, वसिष्ठी मित्र पुलमावि, वसाष्ठिपुत्र सातकर्णी, गौतमीपुत्र श्रीविजय सातकर्णी आणि गौतमीपुत्र श्रीयज्ञ सातकर्णीच्या नावांत त्याच्या पित्याचे नाव जोडलेले नाही. तर मातृसत्ताक उत्तराधिकाराची परंपरा दिसून येते. राजाला उत्तराधिकार (गादी) पित्यापासून प्राप्त होत नव्हता. नायर समाजात मुलीला वारसाहक्काने मिळालेल्या संपत्तीचे व्यवस्थापन तिचा भाऊ आणि तो नसला तर तिचा पिता करीत होता. कदाचित हा दृष्टांत गौतमीपुत्र सातकर्णीवर लागू होतो. जो मातेमुळे मिळालेल्या राज्यावर राज्य करीत होता. राणी आपल्या वैधानिक अधिकारांचाही उपभोग घेत होती. या काळात स्त्रियांची स्थिती फारशी चांगली नव्हती. उच्च वर्गातील स्त्रिया शिक्षित होत्या आणि सामाजिक कार्यात भाग घेत होत्या. त्यांना अंगरक्षक आणि हेर म्हणून नेमण्यात आले. मौर्य काळात राजकीय उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी

'विषकन्या'चा वापर केल्याचे उदाहरण आहे. या काळात वेश्याव्यवसायही मोठ्या प्रमाणावर होता. या काळात स्त्रीला देवदासी किंवा नगर वधू म्हणून लग्न न करता रक्षक म्हणून ठेवण्याची प्रथा वाढू लागली.

सातवाहन अधिकारी आणि सामंताच्या पत्नी आपल्या पतीचे प्रशासकीय पदनाम धारण करीत होत्या. यावरुन असे लक्षात येते की, त्या आपल्या पतीच्या बरोबरीने प्रतिष्ठा आणि प्रभावाची दावेदार होत्या. महासेना पत्नी आणि महातलवारी उपाध्या त्याचे उदाहरण आहे. यावरुन असे दिसून येते की, सातवाहन शासनपध्दतीमध्ये महिलांची महत्त्वपूर्ण भूमिका होती. गुप्त राजांच्या अभिलेखामध्ये सुध्दा राजमातेचा उल्लेख आढळतो. परंतु वाकाटक काळात राज्याच्या संरक्षकाच्या रुपात काम करणारी व्दितीय चंद्रगुप्ताची मुलगी प्रभावतीशिवाय प्रशासनात अन्य कोणाचीही उल्लेखनीय भूमिका नाही (शर्मा, २००९:२७४). गुप्तकाळात स्त्रियांचा दर्जा खालावला होता. स्त्रियांच्या शिक्षणाकडे दुर्लक्ष होऊन बालविवाहाला उत्तेजन मिळाल्यामुळे बालविधवांचे प्रमाण वाढले. राजघराण्यातील स्त्रिया सुसंस्कृत असल्या तरी त्यांना विशेष स्वातंत्र्य नव्हते (देशमुख, १९९८:२०९).

थोडक्यात, उत्तरवैदिक काळापासूनच समाजात महिलांची स्थिती दुय्यम बनत गेली. काही विद्वानांच्या मते परकीय आक्रमकांमुळे स्त्रियांचे स्वातंत्र्य आणि अधिकार कमी झाले आणि भारतातील काही समाजांमध्ये सती प्रथा, बालविवाह आणि विधवा झाल्यानंतर विधवा म्हणून जगणे इत्यादी सामाजिक जीवनाचा भाग बनले.

७) निष्कर्ष (Conclusion) :-

भारतीय संस्कृतीने स्त्रियांचा मोठा सन्मान केला आहे. संपत्ती, ज्ञान आणि शक्ती प्रदान करणाऱ्या देवता हया स्त्री देवता असल्याची हिंदू धर्मात मान्यता आहे. स्त्रीला पुरुषाची अर्धांगिनी (अर्धे अंग) मानले आहे. स्त्रियांच्या दर्जानुसार प्राचीन कालखंडाचे भिन्न कालखंड पाडता येतात.

- कुटुंबाच्या प्रारंभिक स्वरूपात घराचे व्यवस्थापन पूर्णपणे महिलांच्या हातात होते. मातृसत्ताक समाजाबद्दल आजही कथा-दंतकथा प्रत्येक देशात प्रचलित आहेत. पुढे पितृसत्ताक कुटुंबपद्धती अस्तित्वात आली. गृहसत्ता व अर्थसत्ता स्त्रियांच्या हातून पुरुषांच्या हाती गेली. कुटुंबप्रमुखाने बायको, मुले यांच्यावर स्वतःचे वर्चस्व प्रस्थापित केले. त्यानंतर कुटुंबातील स्त्रियांचा दर्जा घसरत गेला.
- ऐतिहासिक संदर्भ पाहिल्यास वैदिक काळात स्त्रियांना शिक्षणाची संधी मिळाली आणि त्यांना अनेक प्रकारचे अधिकार मिळाले. स्त्रिया वेदातील मंत्र म्हणत असे, त्या वेदाभ्यासही करत असा श्रोत सूत्रात उल्लेख आढळतो. स्त्रिया विद्यार्थिनीना वेद शिकवित होत्या, हे सर्व पतंजलीच्या भाष्यावरुन दिसून येते. प्राचीन काळात होणा-या राज्याभिषेक समारंभात राणीला मानाचे स्थान प्राप्त होते. पूर्वी स्त्रियांना समाजात मोठा मान होता, हे कोणीही नाकारु शकत नाही. त्या काळात स्त्रियांना जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात पुरुषांच्या बरोबरीने स्थान मिळाले. स्वातंत्र्य प्राचीन काळी स्त्रियांना मिळत असल्यामुळे गार्गी, मैत्रयी, लोपामुद्रा, विश्ववरा, सिकाता, जिवावरी, घोषा, अदिती यांच्यासारखी अव्दितीय रमणीरत्ने भारतीय इतिहासात होऊन गेली. ज्यावेळी उच्च वातावरणात हिंदू स्त्रिया काल कंठित होत्या, त्यावेळीच हिंदुस्थान देश पूर्ण वैभवाने सर्व जगाला दिपवित होता.
- विदथ या सर्वांत प्राचीन जनसभेमध्ये स्त्रिया उपस्थित राहत होत्या तसेच चर्चेतही सहभागी होत होत्या. विदथ हे धार्मिक, धर्मेतर व सैनिकी प्रश्नांचा विचार करणारे सभागृह होते. जयस्वाल यांच्या मते, विदथ सर्वांत प्राचीन जनसभा होती. तिच्यापासून सभा आणि समितीचा विकास झाला आहे. घोषा आणि सुर्याचा विदथमधील चर्चेत सहभाग असल्याचा उल्लेख ऋग्वेदात आढळतो.
- ऋग्वेदाच्या शेवटी आलेल्या उल्लेखात स्त्रीचा 'सभावती' असा निर्देश असून स्त्री सभेत उपस्थित होण्याच्या योग्यतेची असल्याच्या निर्वाळयावरुन स्त्रिया सभेत उपस्थित राहात असल्याचे दिसून येते.
- रामायण व महाभारत ही दोन्ही महाकाव्ये ही स्त्रियांच्या भोवतीच केंद्रित झालेली आहेत.

- बौध्द धर्माने स्त्रियांची स्थिती सुधारण्याचा प्रयत्न केला. जैन धर्मात स्त्रीला पुरुषांइतकेच महत्वाचे स्थान होते.
- मौर्यकाळात स्त्रियांचा दर्जा खालावला. सातवाहन काळात मातृसत्ताक उत्तराधिकाराची परंपरा दिसून येते. सातवाहन राजांची मातृनावे आणि इतर काही बाबींवरुन हया परंपरांचा संकेत मिळतो.
- प्राचीन भारतात महिलांना सर्व क्षेत्रांत मानाचे स्थान होते आणि कर्तृत्व गाजविण्याची संधी होती. प्राचीन भारतीय स्त्रियांचे कर्तृत्व भक्ती, तत्त्वज्ञान आणि काव्यामध्ये दिसते, तसे इतर शास्त्रांत नाही.
- गार्गी, मैत्रेयी यांच्यासह अनेक विव्दान व तत्वज्ञ असणाऱ्या भारतीय स्त्रियांच्या सन्मानाचा हा इतिहास प्रातिनिधिक नसून अपवादात्मक आहे.
- परकीय आक्रमणाच्या काळात महिलांच्या सर्वच बाबतीत संकोच होत गेला. सती प्रथा, बालविवाह आणि विधवा झाल्यानंतर विधवा म्हणून जगणे इत्यादी सामाजिक जीवनाचा भाग बनले.

कोणत्याही व्यक्तीची ती पुरुष असो किंवा स्त्री असो विचारांची वाढ होऊन ते प्रगल्भ दशेपर्यंत पोहोचण्यासाठी त्यास पूर्ण स्वातंत्र्य असावे लागते आणि तशा प्रकारचे स्वातंत्र्य प्राचीन काळी स्त्रियांना मिळत असल्यामुळे गार्गी, मैत्रयी यांच्या सारखी अव्दितीय रमणीरत्ने भारतीय इतिहासात होऊन गेली ज्यावेळी उच्च वातावरणात हिंदू स्त्रिया काल कंठित होत्या, त्यावेळीच हिंदुस्थान देश पूर्ण वैभवाने सर्व जगाला दिपवित होता. परंतु ज्या वेळेपासून यत्र नार्यस्तू पुज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता इ. विधानांची अवहेलना होऊ लागली, तेव्हापासून स्त्रियांच्या अवनतीस प्रारंभ झाला. स्त्रियांची योग्यता गुलामाइतकीच समजण्यात येऊ लागली व पुढे पुढे तर, इतकी शोचनीय स्थिती स्त्रियांच्या भाळी आली की स्त्रियांना आत्मा असतो ही गोष्टसुध्दा पुरुष समाज विसरुन गेला.

संदर्भ:-

1) Altekar, A.S., 2005, State and Government in Ancient India, Delhi, Motilal Banarsidass Publishers.
2) कवी, एम., १९९९, महिला कल्याण व विकास, नागपूर, विद्या प्रकाशन.
3) गाठाळ, एस.,२०१३, भारतीय इतिहासातील स्त्रिया व स्त्री जीवन, औरंगाबाद, कैलाश प्रकाशन.
4) तडकलकर(चौधरी), एन. २००८, महिलांचे सबलीकरण आणि शेतकरी महिला आघाडीचे योगदान, नांदेड, अल्फा प्रकाशन.
5) देशमुख, एम. एम., १९९८, प्राचीन भारताचा इतिहास, नागपूर, विश्वभारती प्रकाशन
6) पाटील पी. आणि जाधव एस., २००५, भारतीय इतिहासातील स्त्रिया, कोल्हापुर, फडके, प्रकाशन.
7) पाठक, डी., २००३, भारताच्या स्वातंत्र्यलढयात वौदर्भीय महिलांचे योगदान, नागपूर, श्रीमंगेश प्रकाशन.
8) भोसले, नारायण, २००८, महाराष्ट्रातील स्त्रीविषयक सुधारणावादाचे सत्ताकारण, पुणे, द ताईची प्रकाशन.
9) शर्मा, आर., २००६, प्राचीन भारतीय राजकीय विचार आणि संस्था (अनुवाद -रानडे, पंढरीनाथ), पुणे, डायमंड पब्लिकेशन.
10) साळुंखे, आ.ह., २००८, हिंदू संस्कृती आणि स्त्री, मंुबई, लोकवाङमय गृह प्रकाशन.
11) सुरवाडे, डी. (संपादक), २००९, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि स्त्री सुधारणा, औरंगाबाद, लोकसाहित्य प्रकाशन.

हैद्राबाद मुक्ती संग्रामात मराठवाड्यातील स्त्रियांचे योगदान

प्रा. डॉ. यशपाल भिंगे
मराठी विभाग, पीपल्सकॉलेज, नांदेड.

प्रस्तावना -

हैदराबादच्या निजामाने २२४ वर्षांची सत्ता केली. भारताच्या स्वातंत्र्याच्या नंतर सव्वा वर्षांनी उशिराला मराठवाड्यासह आंध्रप्रदेश व कर्नाटकातील प्रदेशांना स्वातंत्र्य मिळाले. सलग दहा वर्षे या तिन्ही प्रदेशातील जनता प.पू. स्वामी रामानंद तीर्थांच्या नेतृत्वाखाली लढत होती. ज्या काळात स्त्रियांना चूल आणि मूल एवढ्या पुरतेच सिमित केले होते त्या हैदराबाद मुक्तीसंग्रामाच्या काळात मराठवाड्यातील सर्व सामान्य स्त्रियांनी आपल्या असामान्य पराक्रमाचे दर्शन घडविले. पुरुषांच्या बरोबरीने त्यांनी या मुक्तिसंग्रामात योगदान दिले. त्यांचे हे ऐतिहासिक योगदान प्रस्तुत निंबंधातून मांडले आहे.

हैद्राबाद मुक्ती संग्रामाची पार्श्वभूमी

निजामी आसफजाही घराण्याची सत्ता १७२४ ते १९४८ अशी २२४ वर्षे टिकली. या घराण्याच्या एकूण सात पिढ्या गादीवर बसल्या. पहिला निजाम कमरुद्दीन याने या घराण्याची स्थापना केली तर शेवटचा निजाम मीर उस्मान अली याने १९११ ते १९४८ अशी ३७ वर्षे राज्य केले. त्याचे राज्य हे सोळा जिल्ह्यात पसरलेले होते. ज्यात तेलगूभाषिक आठ जिल्हे, मराठवाड्यातील मराठी भाषिक पाच जिल्हे व कन्नड भाषिक तीन जिल्ह्यांचा समावेश होता. भारताच्या नाभी स्थानी हे राज्य असल्यामुळे ते भारताचा अविभाज्य भाग होणे आवश्यक होते. परंतु निजामाला स्वतंत्र राष्ट्राचा दर्जा हवा होता. यासाठी तो लष्करी व राजकीय तयारी करीत होता. निजाम मीर उस्मान अली हा स्वतः प्रचंड श्रीमंत असला तरी राज्य मात्र गरीब होते. मुस्लिम संस्कृती व उर्दू भाषेच्या दबावाखाली इतर संस्कृती व भाषा चिरडल्या जात होत्या. त्यास्वरुपाचे कायदे करुन मुस्लिमेतर सामान्य जनतेचे हाल केले जात होते. मुद्रण, भाषण, लेखन किंवा संघटन असे कुठलेच स्वातंत्र्य नव्हते. इत्तेहादुल मुस्लिमिन ही लष्करी संघटना व तिची शाखा असलेली रझाकार संघटना जनतेवर अनन्वित अत्याचार करीत होती. संपूर्ण मराठवाडा यातून भरडून निघत होता. हा अत्याचार बघूनम. गांधींनी सुद्धा अहिंसा या तत्त्वाला प्रसंगी बाजूला ठेऊन लढण्याचे स्वातंत्र्य जनतेला दिले होते. हा लढा यशस्वी झाला तरच भारताच्या स्वातंत्र्याला पूर्णत्व प्राप्त होणार होते. अशा या ऐतिहासिक तीन भाषिक लढ्याचे नेतृत्व स्वामी रामानंद तीर्थां सारख्या सन्याशाने केले होते. हा लढा धार्मिक होऊ न देता तो राष्ट्रीय करण्यासाठी स्वामीजींना मोठे प्रयास करावे लागले होते. या त्यांच्या प्रयत्नांना हिंदू जनतेने तितक्याच विश्वासाने साथ दिली होती. मराठवाड्यातील नांदेड, लातूर व उस्मानाबादच्या सीमा हैदराबाद राज्याला जोडून असल्यामुळे या लढ्याची मोठी धग मराठवाड्याला सोसावी लागली. तत्कालिन गृहमंत्री सरदार वल्लभभाई पटेल यांना १३ सप्टेंबरते १७ सप्टेंबर १९४८ या अवघ्या पाच दिवसांत पोलिस ॲक्शन करुन निजामाचा पाडाव केला. जनतेने बलिदान देऊन हा लढा यशस्वी केला. या लढ्यात मराठवाड्यातील जनतेने मोठे योगदान दिले. त्यातही स्त्रियांचे योगदान हे लक्षणीय ठरले.

मराठवाड्यातील लढाऊ स्त्रिया -

भारताच्या इतिहासात अनेक कर्तबगार व पराक्रमी स्त्रियांनी योगदान दिले आहे. मध्यकाळात राजमाता जिजाऊ, महाराणी ताराबाई, पुण्यश्लोक महाराणी अहिल्या देवी होळकर, राणी चेन्नमा, महाराणी तुळसाबाई होळकर, राणी वेलूनचियार, भीमाबाई होळकर, राणी लक्ष्मीबाई, बेगम हजरत महल, राणी पद्मावती, राणी दुर्गादेवी, राणी कर्णावती, राजकुमारी रत्नावती, उदा देवी, झलकारीबाई, राणी गिडालू, अजीजनबाई, महाराणी जिंदा, महाराणी सदाकौर अशा किती तरी वीरांगनांनी आपला इतिहास मंडित झाला आहे. याच परंपरेत निजामी राजवटीतील अन्याय अत्याचाराच्या विरोधात मराठवाड्यातील संसारी स्त्रिया लढल्या. त्यांच्या ह्या पराक्रमाच्या इतिहासाची उजळणी फारशी होताना दिसत नाही, याचे दुःख वाटते. या कर्तृत्ववान स्त्रियांची नुसती यादी जरी पाहिली तर आपण थक्क होतो. या स्त्रिया सर्वसामान्य कुटुंबातील आहेत. त्या संसारी कष्टकरी आहेत. परंतु आपल्या

भूमीच्या रक्षणासाठी त्यांनी कंबरकसली होती. या स्त्रिया मराठवाड्याच्या वेगवेगळया जिल्ह्यातील आहेत. वेगवेगळया जाती जमातीच्या आहेत. यातील काहींनी तर आपल्या प्राणाची आहुती सुद्धा दिलेली आहे. शहीद कै. लक्ष्मीबाई भायेकर यांनी २० सप्टेंबर १९४८ रोजी नांदेडच्या होळी भागात आपल्या प्राणांचे बलिदान दिले. परभणी जिल्ह्यातील सेलू येथील कै. गीताबाई चारठाणकर यांनी स्वातंत्र्य संग्रामात योगदान देणाऱ्या आपल्या पतीला म्हणजे विनायकराव चारठाणकरांना मोठी साथ दिली. रात्रीच्या वेळी पुरुषांच्या वेषात त्या घराच्या बाहेर पडून स्वातंत्र्य सैनिकांना मदत करीत असत. जीवावर उदार होऊन शस्त्रास्त्रे पुरवित असत. विषाची पुडी पदराला बांधून त्या धाडसाने काम करीत होत्या. या सोबतच लोकांचे मनोभूमिका तयार करीत असत. १९४८ मध्ये स्टेट कॉंग्रेसचे अधिवेशन हैद्राबाद येथे झाले, त्यात गीताबाईंनी पुढाकार घेत पाचशे स्त्रियांची सभासद नोंदणी केली होती. गीताबाईं प्रमाणेच गंगुताई देव, आशाताई वाघमारे, ताराबाई लड्ढा, करुणाताई चौधरी, प्रतिभा वैशंपायन, कावेरीबाई बोधनकर, ताराबाई परांजपे, सुमित्रा देवी वाघमारे, शांताबाई कोटेचा, पानकुंवर कोटेचा, मानकुंवर कोटेचा अशा वीरांगणांनी आपल्या समृद्ध संसारातील सुखाला अव्हेरुन हैदराबाद मुक्ति संग्रामात सहभाग घेतला. यातील आशाताई वाघमारे, करुणाताई चौधरी, प्रतिभा वैशंपायन, कावेरीबाई बोधनकर, शांता कोटेचा, मानकुंवर कोटेचा यांनी तुरुंगवास भोगला. उच्चभ्रू व सधनकुटुंबातील या सर्व स्त्रिया असूनही त्यांनी प्रचंड यातना सहन केल्या. त्याग केला. या लढ्यासोबतच सामाजिक सुधारणांसाठी ही त्यांनी काम केले. शिक्षण, आंतरजातीय विवाह, अस्पृश्यता निवारण असे समाज उद्धाराचे कार्यक्रम ही राबवले. अशा स्त्रियांच्या योगदानाची यादी खूप मोठी आहे. कृष्णाबाई रत्नाळीकर, शकुंतलाबाई साले, प्रमिला पारनेरकर, शांताबाई शास्त्री, शैलजा गोगटे, विमलाबाई डोईफोडे, राजकुंवर काबरा अशा काही स्त्रियांची नावे घ्यावी लागतील. शहरी सधन कुटुंबातील स्त्रियांच्या सोबतच ग्रामीण भागातील बहुजन स्त्रियांनी देखील या लढ्याला मोठे योगदान दिलेले आहे. अशांपैकी दगडाबाई शेळके, गोदावरीबाई टेके, तान्याबाई पाटील हंगरगेकर यांचा उल्लेख करावा लागेल. जालना जिल्ह्यातील कोलते टाकळी या छोट्याशा गावातील दगडाबाई शेळके यांनी पुरुषाचा वेश परिधान करून, घोड्यावर बसून व हाती बंदूक घेऊन रझाकारांचा सामना केला. तर उस्मानाबादच्या गोदावरीबाई टेके यांनी आपल्या प्राणाची आहुती दिली. या लढ्यात आपल्या प्राणाचे बलिदान देणाऱ्या त्या पहिल्या महिला ठरल्या. बिलोली तालुक्यातील हुतात्मा गोविंदराव पानसरे यांना वाचविण्यासाठी आपल्या अंगावर वार झेलणारे व मृत्यू पत्करणारे हुतात्मा पुंडलिकराव पाटील यांच्या मातोश्री म्हणजे तान्याबाई पाटील ह्या देखील हातात बंदूक घेऊन रझाकारांशी लढल्या. विशेषत: कंधार तालुक्यातील मन्याड खो-यातील शेतकरी स्त्रियांनी दिलेले योगदान अतुलनीय स्वरूपाचे आहे. बहाद्दरपु-यातील मुक्ताबाई धोंडगे, सुभद्राबाई कुरुडे, कल्लाळीच्या चंद्रभागाबाई शेळके, लोह्याच्या कोंडामाय नळगे, वाखरडच्या गीताबाई धंदे या कर्तृत्ववान स्त्रियांनी या लढ्यात मोठा वाटा उचललेला आहे. अशाच किती तरी अज्ञात स्त्रिया अजूनही उजेडात आलेल्या नाहीत. शेत शिवार राखत, घरसंसार चालवित, आपल्या नव-याला, मुलांना लढण्याची ऊर्जा पुरवत स्वतः जबाबदारी घेऊन या महिलांनी मोठे योगदान देत हा मुक्तिसंग्राम यशस्वी केला आहे.

संदर्भ -

१) शूरांगणांची विजयी झुंज- डॉ. लक्ष्मी पुरणशेट्टीवार.
२) स्वामी रामानंद तीर्थ - अनंत भालेराव.
३) हैदराबाद मुक्तिसंग्राम- डॉ. प्रभाकर देव.
४) हैदराबाद स्वातंत्र्य लढ्याचे अंतरंग - डॉ.जनार्दन वाघमारे.

भारतीय समाजसुधारकांच्या साहित्यातून येणारे स्त्री प्रश्न व सुधारणा

प्रा. डॉ. रामकिशन दहिफळे
मराठी विभाग, महिला कला महाविद्यालय, औरंगाबाद

एकोणिसाव्या शतकात सामाजिक सुधारणेत खूप सारे महत्त्वपूर्ण बदल पाहावयास मिळाले. नवीन शिक्षित समाजसुधारकांनी नवीन गोष्टी, जुने कर्मकांड, चालीरीती, रूढी यांच्याविरुद्ध बंड उभारले. भारताच्या जडणघडणीमध्ये सामाजिक सुधारणा चळवळीला व संस्थात्मक चळवळींना वेगवेगळे समाजसुधारक यांचे योगदान लाभले. जातिभेद, लिंगभेद, धर्माचा प्रभाव व उच्चवर्णीयांच्या हाती सत्ता या गोष्टी भारतीय समाजव्यवस्थेत अग्रेसर होत्या. स्त्रियांची स्थिती अतिशय दयनीय स्वरूपाची होती. शतकातील ब्रिटिशांच्या उदारमतवादी विचारांचा प्रभाव भारतीय समाजव्यवस्थेवर, नवबुद्धिवादी लोकांच्या विचारांवर पडला आणि तेच कारण समाजप्रबोधनाला व स्त्री प्रबोधनाला महत्त्वाचे ठरले. ब्रिटिश शासनाच्या मदतीने स्त्री सुधारणांना चालना देण्यासाठी सुधारकांनी कायद्याची निर्मिती घडवून आणली.

सामाजिक सुधारणा म्हणजे अस्तित्वात असलेल्या सामाजिक व्यवस्थेत नवीन मूल्य आणि विचारांची भर टाकणे व तसेच जुन्या परंपरा, रूढी, समाजाचा असंगत दृष्टिकोन बदलणे हे विचार समाजसुधारकांचे होते. समाजात प्रबोधनाची सुरुवात ही त्या समाजात वावरणाऱ्या संवेदनशील व बुद्धिजीवी समूहाच्या कृतीतून, अभिव्यक्तीतून व्यक्त होत असते. जगाच्या पाठीवर जर आपण पाहिले तर पंधराव्या शतकात स्त्री प्रबोधन हे युरोप खंडात घडून आले व त्यानंतर अठराव्या व एकोणिसाव्या शतकात स्त्री प्रबोधनाला भारतात सुरुवात झाली. पाश्चिमात्य व उदारमतवादी तत्त्वांचा प्रभाव भारतीयांवर पडला. आज आपण एकविसाव्या शतकात महिला सक्षमीकरणाबद्दल बोलतो. एकविसावे शतक तर महिला सक्षमीकरण करण्यासाठी महत्त्वाचे ठरले; पण महिला सक्षमीकरणासाठी ज्या समाजसुधारकांकडून एकोणिसाव्या शतकात प्रयत्न केले गेले. त्यामुळेच महिला सक्षमीकरणाचा पाया तेथूनच रोवला गेला. त्यामुळेच आपण एकविसाव्या शतकात महिला सक्षमीकरणाचा हा नवा आयाम पाहतो आहे. सांगायचे झाले तर भारतीय महिला सुधारणेचा उत्क्रांतीवादी इतिहास हा महिला सक्षमीकरणाचासुद्धा इतिहास राहिला आहे. आज एकविसाव्या शतकात महिला सक्षमीकरणाचे वारे वाहत असताना घडून गेलेल्या इतिहासाला विसरता येणे शक्य नाही. कारण प्रबोधन काळातच समाजसुधारकांनी आपले जीवन सामाजिक, राजकीय, धार्मिक सुधारणा करण्यात व्यतीत केले. तसे पाहता समाज सुधारणेचा संबंध प्रत्यक्ष महिला सशक्तीकरण या प्रक्रियेशी जोडला गेलेला आहे. सामाजिक प्रबोधनकारांनी त्या काळातच स्त्रीविषयक प्रश्नांची सोडवणूक जर केली नसती तर महिला सक्षमीकरणाची ही व्याख्याच अस्तित्वात आली नसती. कोणतीही सामाजिक सुधारणा ही इतिहासाच्या प्रश्नाच्या मुळाशी जाताना पाहिली असता जेव्हा भारतात इंग्रजांचे शिक्षण सुरू झाले व युरोपात सतराव्या शतकात महिला प्रबोधनाचे कार्य सुरू झाले आणि आधुनिक शिक्षणाच्या विचारसरणीमुळेच भारतामध्ये एक सक्षम समाजसुधारकांची पिढी निर्माण झाली. भारतातील समाजसुधारकांच्या या पिढीमुळेच व समाज सुधारण्याचे एक महत्त्वाचे अंग म्हणजे स्त्री उद्धाराचे कार्य यांनी हाती घेतले.

आधुनिक भारतात सामाजिक सुधारणांच्या चळवळीत स्त्री समस्या व सुधारणांना महत्त्वाचे स्थान आहे. वेदकाळात स्त्रीला शिक्षण घेता येत असे. मात्र, मध्ययुगात स्त्रियांवर अनेक बंधने येऊन स्त्री शिक्षणापासून वंचित राहिली जाऊ लागली. कमी वयात होणाऱ्या लग्नामुळे तिला शिक्षणाला मुकावे लागले. ब्रिटिश राजवटीत या परिस्थितीत आमूलाग्र नाही; पण जाणवेल इतका फरक पडला. ब्रिटिशांबरोबर भारतात आलेल्या ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी देशात अनेक भागात शाळा सुरू केल्या. विल्यम कॅरे या मिशनरीने बंगालमध्ये इंग्रजी शिक्षणाचा पाया घातला व त्यापासून प्रेरणा घेऊन पुढे राजाराममोहन रॉय, बाळशास्त्री जांभेकर, लोकहितवादी गोपाळ गणेश आगरकर, म. फुले या समाजधुरिणांनी स्त्रियांना शिक्षित करण्याच्या भूमिकेचे जोरदार समर्थन केले. सुरुवातीला देशी भाषा हेच शिक्षणाचे माध्यम होते. मात्र, १८३५ पासून भारतीयांना इंग्रजी भाषेतून शिक्षण देण्यात येऊ लागले. पुढे भारतात ठिकठिकाणी महाविद्यालये स्थापन झाली. ''सर चार्लस वूडच्या समितीने केलेल्या शैक्षणिक शिफारशींमुळे शिक्षणाची प्राथमिक,

माध्यमिक आणि महाविद्यालयीन अशी वर्गवारी करण्यात आली. स्वतंत्र शिक्षण खात्याची स्थापना होऊन अनुदान देण्याची पद्धत सुरू झाली. हंटर कमिशनने स्त्री शिक्षणावर भर दिला. यामुळे पुण्यात १८८४ मध्ये मुलींची पहिली माध्यमिक शाळा सुरू झाली. 'हायस्कूल मॉर इंडियन गर्ल्स' या नावाने ती स्थापन होऊन 'हुजूरपागा' या नावाने ओळखली जाऊ लागली. थोड्याच दिवसांत शाळेची भरभराट झाली.[१]'' याच काळात स्त्रियांचे प्रश्न सोडवून त्यांना प्रवाहात आणण्यासाठी अनेक सामाजिक प्रयत्न झाले. समाजात रूढ असलेल्या अनिष्ट रूढी, परंपरा दूर करण्यासाठी सुधारक प्रयत्न करू लागले. मात्र, तरीही स्त्री शिक्षण ही संकल्पना जनमानसांत रुजण्यासाठी पुढे बरीच वर्षे वाट पाहावी लागली.

समाजसुधारकांचे कार्य

पाश्चात्त्यांच्या विचारांनी प्रभावित होऊन शिकलेल्या इथल्या तरुण पिढीमध्ये सुधारणावादी विचार वाढीस लागू लागले. स्त्रियांवर होणारे अन्याय व अत्याचार दूर करून त्यांना पुरुषांच्या बरोबरीने दर्जा देण्यासाठी व त्यांना समाजात समानतेची वागणूक मिळावी म्हणून सुरुवातीच्या काळात अनेक कर्त्या सुधारकांनी प्रयत्न केले. स्त्री शिक्षणाचे महत्त्व ओळखून स्त्री शिक्षणावर भर देण्यात आला. सुरुवातीला मिशनऱ्यांच्या शाळांमधून मुली शिकू लागल्या.

प्राथमिक स्वरूपातल्या या प्रयत्नांना मूर्त रूप देण्याचे काम भारतातील सुधारकांनी केले. कुटुंबात वर्षानुवर्षे आपल्याला नेमके काय स्थान आहे, ही जाणीव भारतीय स्त्रीला नव्हती. तिला हा प्रश्नच कधी पडला नाही. स्त्रियांचे आत्मभान जागृत करून त्यांना त्यांच्या हक्कांची जाणीव करून देण्याचे काम समाजसुधारकांनी केले. स्त्रियांना धार्मिक आणि सामाजिक गुलामगिरीतून मुक्त करण्यासाठी अनेक सुधारकांनी प्रयत्न केले. यामध्ये बंगाल व महाराष्ट्रातील सुधारक आघाडीवर होते.

महाराष्ट्रात लोकहितवादी यांनी स्त्रीचा मनोविकास शिक्षणाच्या माध्यमातून होऊ शकतो, म्हणून तिला शिक्षण देणे, ही समाजाची पहिली गरज आहे, असे प्रतिपादन केले. मुलांप्रमाणे मुलींनाही स्त्री शिक्षण सक्तीचे करावे, अशी भूमिका गोपाळ गणेश आगरकर यांनी घेतली होती. महात्मा फुलेंनी स्त्री शिक्षणासाठी केलेल्या कामामुळे तर ते स्त्री शिक्षणाचे आद्यजनक म्हणून ओळखले जाऊ लागले. ''स्त्री शिक्षणाचा व्यापक विचार करून म. फुलेंनी स्त्रियांची जात अबला असल्यामुळे पुरुषांनी कोणत्याही कामामध्ये स्त्री जातीची संमती घेतल्याशिवाय आपलेच घोडे दामटले. स्त्रियांना मानवी हक्क समजू देऊ नये, म्हणून त्यांना पूर्ण अज्ञानात ठेवले. हे सर्व बदलले पाहिजे, अशी भूमिका घेतली.[२]'' सर्व अनर्थांचे मूळ हे अविद्येत आहे, हे ओळखून म. फुलेंनी १८४८ मध्ये पुण्यातील भिड्यांच्या वाड्यात मुलींसाठी पहिली शाळा उघडली. शाळेची शिक्षिका म्हणून आपल्या पत्नी सावित्रीबाई फुले यांच्यावर जबाबदारी टाकली. फुलेंच्या या कामाबद्दल तत्कालीन शिक्षण खात्याने त्यांचा गौरव केला. मात्र, समाजातील कर्मठ विचारांच्या लोकांकडून त्यांना अपमान व टीका सहन करावी लागली. विधवा पुनर्विवाहासाठी म. फुलेंनी आग्रही भूमिका घेतली. विधवा स्त्रियांच्या केशवपनासारख्या कुप्रथेला विरोध करण्यासाठी पुण्यात न्हाव्यांचा संप घडवून आणला.

राजाराममोहन रॉय यांनी ब्राह्मो समाजाच्या माध्यमातून स्त्रियांसाठी महत्त्वाचे कार्य केले. बालविवाह, सतीप्रथा, बहुभार्या विवाह अशा अनिष्ट रूढींच्या उच्चाटनाबरोबर त्यांनी विधवा विवाहास उत्तेजन तसेच स्त्री मुक्ती, मुलींसाठी शाळा अशा स्त्रीविषयक कार्याची सुरुवात केली. यासाठी त्यांनी अनेक संस्था व आश्रम स्थापन केले. त्यांच्यामुळेच १८२९ मध्ये सतीप्रथा बंदीचा कायदा झाला. एकूणच स्त्री सुधारणा या काळात सामाजिक सुधारणांच्या केंद्रस्थानी होत्या. स्त्री स्वातंत्र्याबरोबर स्त्रियांशी निगडित अनेक वाईट प्रथा आपोआप नष्ट होतील, असा या सुधारकांचा कयास होता.

स्त्रियांच्या उत्थानासाठी ज्याप्रमाणे लोकहितवादी गोपाळ गणेश आगरकर, म. जोतिबा फुले, न्या. रानडे, राजाराममोहन रॉय या सुधारकांनी प्रयत्न केले, त्याचप्रमाणे १९व्या शतकाच्या शेवटी आणि २०व्या शतकाच्या सुरुवातीला सावित्रीबाई फुले, पंडिता रमाबाई, रमाबाई रानडे, डॉ. आनंदीबाई जोशी, डॉ. रखमाबाई, ताराबाई शिंदे, जनाक्का शिंदे, लक्ष्मीबाई टिळक या महाराष्ट्रातील स्त्री सुधारकांनी स्त्रियांच्या परिस्थितीत सुधारणा घडवून आणण्यासाठी उल्लेखनीय कार्य केले. स्त्रियांवर होणाऱ्या अन्यायाचे परिमार्जन करण्यासाठी मोठ्या

प्रमाणावर वैचारिक जागृती करून त्याला कृतिशीलतेची जोड या स्त्रियांनी दिली. यासाठी विविध प्रकारचे साहित्य निर्माण करून त्यातून त्यांनी स्त्रियांच्या प्रश्नांना वाचा फोडली.

स्त्रियांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी अनेक संस्था या काळात कार्यरत होत्या. यात सुरुवातीला पंडिता रमाबाईंच्या प्रयत्नांतून आर्य महिला समाजाची स्थापना १८८२ मध्ये झाली. त्यात डॉ. काशीबाई नवरंगे यांचा मोठा वाटा होता. त्यांनी वैद्यकीय शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थिनींसाठी निधी जमा केला. या निधीत अजून पदरचे काही पैसे घालून त्यांनी 'लेडी लक्ष्मीबाई चंदावरकर शिष्यवृत्ती' सुरू केली.

भारतातील पहिल्या स्त्री शिक्षिका म्हणून ज्यांचा गौरव केला जातो, त्या क्रांतिज्योती सावित्रीबाईंचा जन्म सातारा जिल्ह्यातील नायगाव या गावी ३ जानेवारी १८३१ रोजी झाला. त्यांचे वडील गावचे पोलिस पाटील होते. जन्मताच सावित्रीबाईंचा स्वभाव धीट आणि निर्भयी होता. सावित्रीबाई आठ ते नऊ वर्षांच्या असतानाच त्यांचा विवाह जोतिबा फुलेंशी झाला. मळ्यत भाकरी घेऊन येणाऱ्या सावित्रीबाईंना जमिनीची पाटी करून जोतिबांनी लिहायला आणि वाचायला शिकवले. पुढे मिसेस मिचेल यांच्या ट्रेनिंग स्कूलमध्ये शिक्षिकेचे ट्रेनिंग घेतले. त्या काळातील स्त्रीच्या हालअपेष्टा पाहून सावित्रीबाईंनी स्त्री शिक्षण आणि दलितोद्धार या कार्याला स्वत:ला वाहून घेतले. स्त्री शिकली तर तिचे संपूर्ण कुटुंब शिकते. बाकीच्या लोकांनाही साक्षरतेचे महत्त्व पटवून तेही साक्षर होतील. हे उद्दिष्ट डोळ्यसमोर ठेवून म. फुलेंनी पुण्यात मुलींची पहिली शाळा सुरू केली. सावित्रीबाई या शाळेच्या पहिल्या शिक्षिका होत्या. समाजाचा प्रखर विरोध सहन करत त्यांनी आपल्या पतीला या महान कार्यात मदत केली. या काळात फुले दाम्पत्यांच्या प्रयत्नाने मुलींना शिक्षणाची कवाडे खुली केली. आधुनिक भारताच्या इतिहासातील ही एक अत्यंत महत्त्वाची सामाजिक व ऐतिहासिक घटना होती. सावित्रीबाई अत्यंत प्रतिभासंपन्न कवयित्री होत्या. आज सावित्रीबाईंचे दोन काव्यसंग्रह उपलब्ध आहेत. 'काव्यफुले' हा त्यांचा पहिला काव्यसंग्रह इ.स. १८५४ मध्ये शिळा प्रेसवर छापून प्रसिद्ध झाला. यावेळी सावित्रीबाईंचे वय अवघे २३ वर्षांचे होते. दुसरा 'बावनकशी सुबोध रत्नाकर' हा १८९२ मध्ये प्रकाशित झाला. सावित्रीबाईंनी लिहिलेल्या या दुसऱ्या संग्रहात, सावित्रीबाईंना जोतीरावांकडून कशी दिव्य प्रेरणा मिळाली, हे व्यक्त करून देशाचा प्राचीन काळापासून सामाजिक इतिहास काव्यस्वरूपात थोडक्यात, परंतु अचूक सांगितला आहे.

स्त्री मुक्तीचे दुसरे रूप म्हणून ज्यांना ओळखले जाते, त्या रमाबाईंचा जन्म १८५८ साली कर्नाटक राज्यातील गंगरूळ जिल्ह्यात गॅगमूळ या गावी झाला. त्यांचे वडील अनंतशास्त्री डोंगरे हे विद्वान आणि सुधारणावादी विचारांचे होते. बायकोला संस्कृत शिकविण्यावरून झालेल्या वादात त्यांनी ब्रह्मवृंदाला पराभूत केले होते. आई–वडिलांच्या मृत्यूनंतर रमाबाई फिरत फिरत बंगालमध्ये गेल्या. त्यांच्या बुद्धीचे आणि वाणीचे बंगालमध्ये मोठे कौतुक झाले. स्त्री जातीच्या स्थितीविषयी त्यांनी तेथे अनेक व्याख्याने दिली. केशवचंद्र सेन यांच्याशी झालेल्या परिचयाने त्यांनी वेद आणि उपनिषदांचा अभ्यास केला. जातीपातीचा आणि धर्माचा विचार न करता त्यांनी बिपीन बिहारी मेधावी या अब्राह्मण मित्राशी विवाह करून स्त्री सुधारणेच्या दिशेने एक धाडसी पाऊल टाकले. मात्र, दीड वर्षात पतीचे निधन झाल्याने अकाली विधवा झालेल्या रमाबाई आपल्या मनोरमा ह्या मुलीला घेऊन पुण्यात आल्या. पतीच्या निधनाने खचून न जाता त्यांनी स्त्री सुधारणेच्या कार्याला सुरुवात केली. पुढे त्यांनी धर्मांतर करून ख्रिश्चन धर्म स्वीकारला. १८८९ मध्ये पंडिता रमाबाईंनी मुंबई व पुणे येथे खास विधवांसाठी 'शारदा सदन' नावाची संस्था काढली. स्त्रीला आधार देणे, हा यामागील उद्देश होता. 'शारदा सदन'मध्ये राहणाऱ्या गोदूबाई या विधवेचा विवाह त्यांनी धोंडो केशव कर्वे यांच्याशी थाटामाटात लावून दिला. त्यांच्या या कृतीने विधवा पुनर्विवाहाला उत्तेजन मिळाले आणि अनेक विधवांच्या भावी मुक्तीची कवाडे उघडली गेली. म्हणूनच पंडिता रमाबाईंना स्त्री मुक्तीची आद्यप्रवर्तिका असे म्हटले जाते. स्त्रियांच्या जीवनात बदल घडवून आणण्याच्या दृष्टीने त्यांचे कार्य मोठे आणि महान आहे.

पंडिता रमाबाईंप्रमाणेच स्त्रीसुधारक असलेल्या रमाबाई रानडेंचा जन्म १८६२ मध्ये कुर्लेकर घराण्यात झाला. त्यांचे मूळ गाव सातारा जिल्ह्यातील देवराष्ट्र होय. समाजसेवेचे बाळकडू त्यांना घरातूनच मिळाले. त्यांची आई पंचक्रोशीत रोग्यांना मोफत औषध देत. अवघ्या अकराव्या वर्षी त्यांचा विवाह त्यांच्यापेक्षा वयाने २३ वर्षे मोठे असलेल्या थोर समाजसुधारक न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे यांच्याशी झाला. स्त्री शिक्षणाला असलेल्या विरोधामुळे

रमाबाईंचे शिक्षण झाले नव्हते. लग्नानंतर रानडेंनी त्यांना लिहायला, वाचायला शिकविले. महादेवरावांच्या पाठोपाठ त्यांनी आपल्या स्त्रीविषयक कार्याला सुरुवात केली. १८८१ मध्ये त्यांनी सभेपुढे 'स्त्रियांना आवश्यक विद्या कोणती' व 'स्त्रियांचे संसारातील कर्तव्ये' हे दोन निबंध सादर केले. त्यात त्या म्हणतात, ''प्रत्येक स्त्रीला बहुतकरून मुलाची आई व्हावे लागते. आईस जर चांगले शिक्षण नसेल तर मुलास कोठून येईल? मूल चांगले किंवा वाईट निपजणे हे बहुतकरून आईच्या सुशिक्षितपणावर अवलंबून आहे. म्हणून स्त्रियांना उत्तम शिक्षण मिळणे आवश्यक आहे.[३]'' याच भावनेतून त्यांनी स्त्रियांच्या जागृतीसाठी न्या. रानडे, डॉ. भांडारकर यांच्या मदतीने सन १८८०–८१ मध्ये आर्य महिला समाजाची स्थापना करून आपल्या स्त्री शिक्षणाच्या कार्याला गती दिली. कवी गिरीशांच्या 'प्रभावी कलम' या काव्यास त्यांनी अभ्यासपूर्ण प्रस्तावना लिहिली. १८९४ मध्ये त्यांनी 'हिंदू लेडीज सोशल क्लब'ची स्थापना केली. रानडेंच्या मृत्यूनंतर त्यांनी त्यांचे सामाजिक कार्य पुढे चालू ठेवले. १९०८ मध्ये त्यांनी मुंबईत व १९०९ मध्ये पुण्यात 'सेवा सदन'ची स्थापना केली. स्त्रीविषयक कार्यामुळे थोड्यच दिवसांत सेवा सदन ही संस्था नावारूपाला आली. त्यांच्या राजकीय जाणिवाही प्रगल्भ होत्या. मुलींसाठी सक्तीचे मोफत शिक्षण, तसेच स्त्रियांना मतदानाचा अधिकार आणि स्त्रियांना प्रतिनिधित्व मिळवून देण्यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले. स्त्री उद्धारासाठी त्यांनी केलेले कार्य भविष्यातील अनेक सामाजिक चळवळींना प्रेरणा देणारे ठरले.

पाश्चात्त्यांचा प्रभाव आणि समाजसुधारकांचे कार्य यामुळे स्त्री सुधारणा या समाजसुधारणेच्या केंद्रस्थानी राहिल्या. स्त्री–पुरुष विषमतेबद्दल दबक्या आवाजात का होईना, या काळात चर्चा सुरू झाली. स्त्री–पुरुष यांच्यात श्रेष्ठ कोण? याची चिकित्सा करण्यासाठी ताराबाई शिंदे यांनी १८८२ मध्ये स्त्री–पुरुष तुलना हा विस्तृत निबंध लिहिला. त्यांचे कार्य १९७५ पर्यंत अज्ञातच होते. डॉ. स. ग. मालशे यांनी त्यांचे कार्य प्रकाशात आणले. मूळच्या विदर्भातील बुलढाण्याच्या असलेल्या ताराबाई या मराठा समाजातील सुशिक्षित व कर्तृत्ववान स्त्रियांपैकी एक होत्या. स्त्री धर्माची चिकित्सा करताना त्या परखडपणे म्हणतात, ''स्त्री धर्म म्हणजे काय? निरंतर पतीची आज्ञा पाळणे, त्यांनी लाथा मारल्या..., दारू पिऊन, जुवा खेळून..., लाच खाऊन जरी घरी आले तरी स्त्रियांनी आपले हे कोणी... असे समजून परमात्म्यासारखीच यांची मोठ्य हसतमुखाने देवासारखी पूजा करावी... हा स्त्री धर्म... जर बायकोला नवराच देव तर नवऱ्याची वागणूकदेखील देवाप्रमाणेच पाहिजे. नवरा कसाही दुर्गुणी असला तरी त्याला देवाप्रमाणे मानून कोण वागेल बरे?[४]'' असे प्रश्न स्त्रियांनी तरी त्या काळात कधी विचारले नव्हते. १९व्या शतकाच्या मध्यात ताराबाईंचे हे विचार त्यांच्या अलौकिक बुद्धीची खात्री देतात. ताराबाईंचे वडील बापूजी हरी शिंदे हे म. फुलेंनी स्थापन केलेल्या सत्यशोधक समाजाचे सभासद होते. साहजिकच फुलेंच्या विचारांचा प्रभाव त्या काळात ताराबाईंवर पडलेला दिसतो. फक्त स्त्रियांसाठी पतिव्रत्य ही पुरुषधार्जिणी संस्कृती आणि परंपरा त्यांना मान्य नव्हती. म्हणून स्त्रियांच्या स्थितीत जर काही सुधारणा घडवून आणायच्या असतील तर सर्वात प्रथम पुरुषाचे वर्चस्व मोडून काढले पाहिजे, असे त्यांना वाटत होते. स्त्रियांचे प्रश्न परखडपणे व प्रभावीपणे मांडण्याचा प्रयत्न त्यांनी त्या काळात प्रामाणिकपणे केला.

वैचारिक प्रबोधनाचे व्रत घेतलेल्या या सुधारकांच्या साहित्यातून आणि कार्यातून स्त्रियांच्या प्रश्नांची मोठ्य प्रमाणात चर्चा दिसून येते. त्यामुळेच प्राचीन आणि मध्ययुगाच्या तुलनेत आधुनिक काळात स्त्रीचा दर्जा सुधारण्याच्या दृष्टीने अनेक चांगल्या घटना घडल्या. 'चूल आणि मूल' या तिच्या पारंपरिक प्रतिमेला छेद देण्याचे काम सुधारक आणि त्यांच्या चळवळींनी जसे केले, तसे त्यांच्या साहित्याने केले. भारतीय स्त्रीचे समाजातील स्थान आधुनिक काळात उंचावले. केवळ एक भोगवस्तू किंवा खासगी मालमत्ता म्हणून स्त्रीकडे पाहण्याच्या दृष्टिकोनात बदल होऊन तिच्याकडे माणूस म्हणून पाहिले जाऊ लागले. याचे सर्व श्रेय सुधारकांना द्यावे लागेल.

संदर्भ :

१) वडगबाळकर श्रुती, मराठीतील स्त्री आत्मचरित्रांचा सामाजिक अंगाने अभ्यास, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, पहिली आवृत्ती–२००६, पृ. क्र. १९
२) इंगोले प्रतिमा, स्त्रीचे भावविश्व आणि आधुनिकता, सोनल प्रकाशन, अमरावती, तृतीय आवृत्ती–२००२, पृ. क्र. २३, २४
३) धारणकर सरल, आधुनिक भारतातील स्त्री जीवन, य. च. म. मु. विद्यापीठ, नाशिक, प्रथम आवृत्ती–२००४, पृ. क्र. ३५
४) खोले विलास, स्त्री–पुरुष तुलना, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, द्वितीय आवृत्ती–१९९७, पृ. क्र. ९१

कवी अविनाश पाटील यांच्या 'अनवट वाटा' कवितासंग्रहातून चित्रीत झालेले स्त्री जीवन

डॉ. बालाजी विठ्ठलराव डिगोळे

मराठी विभाग, शिवजागृती वरिष्ठ महाविद्यालय, नळेगाव ता. चाकूरजि. लातूर

कृषी व्यवस्था आणि ग्रामीण भागातील संस्कृती असलेल्या भारतीय पर्यावरणामध्ये अमुलाग्र बदल झाला. आधुनिकतेचा, जागतिकीकरणाचा दट्टा वाढल्यामुळे काही प्रमाणात वैचारिक बदलामुळे नगरे फुगली. सुखसोयी शहराशी निगडित झाल्या; परंतु बऱ्याच लोकांचे आर्थिक उत्पादन शेतीशी संबंधित राहिले आहे. खेड्या पर्यंत जागतिकीकरणाचा, यंत्रयुगाचा, सोशल मीडियाचा, दळणवळण साधनांचा, शिक्षणाचा एकूण भौतिक समृद्धीचे व शहरी करणाचे वारे झपाट्याने वाहू लागले. यातून मिश्र संस्कृती उदयास आली. आधुनिकतेच्या बदलाला ग्राम व्यवस्था कमी पडू लागली. पुन्हा त्यात सततचा दुष्काळ, शासकीय दुजाभाव, अनास्था यामुळे इथला शेतकरी दळ लागेला. त्याचे सगळीकडून शोषण झाले. या सर्वांचा परिणाम खूप मोठा शेती परंपरेवर होऊन कुटुंब व्यवस्था उध्वस्त होत गेली. या कुटुंबाचे उदरं पोषण करणारी स्त्री ही खरे तर भूमाता; पण सर्वात अधिक शोषण मात्र स्त्रीचे झाले. भारतीय संस्कृतीचा मूळ गाभा स्त्री आहे एक विसाव्या शतकातील स्त्रीला आलेल्या आत्मभानाचे, स्वातंत्र्याचे, कर्तुत्वाचे दर्शन घडते. २००० नंतरच्या साहित्यात स्त्रीवादी पारंपारिक चौकट मोडून टाकली. भारतीय संस्कृतीच्या पुरुष केंद्र कौटुंबिक चौकटीत रुजलेली कौटुंबिक मूल्य, चूल आणि मूल हे पडद्या आड गेले. स्त्री मुक्ती चळवळीतील स्त्रियांचा पुरुष केंद्री मूल्यांच्या विरोधात आवाज वाढला. स्त्री केंद्री जाणीव व मूल्यांना अग्रक्रम देऊ लागले. घर, कुटुंब, स्त्री-पुरुष संबंध, अंत:संबंध, नातेसंबंध, महानगरीय संवेदन, सामाजिक, सांस्कृतिक अंत: सूत्रे या आशय सूत्रांनी बंदिवान झालेल्या स्त्रीला अस्मितेची जाणीव झाली. स्त्रीने भोगलेल्या अनुभवाचे चित्रण करण्यात स्त्रीवादाला यश मिळाले. भारतीय स्त्रीचे प्रश्न, स्त्री-पुरुषभेद, छळ, शिक्षणाचा अभाव, चूल व मूल, लग्नाचे वय, हुंडा, मालकी हक्क, नाते संबंध, नोकरी, असुरक्षितता, स्त्रीभ्रूण हत्या हे आहेत. धर्म आणि समाजबंधनात स्त्रीला जखडून टाकले आहे. हे सर्व प्रश्न घेऊन व त्या विरोधात आजची स्त्री आवाज उठून स्त्रीवादी कविता लेखक व लेखिका समर्थपणे लिहीत आहेत. अविनाश पाटील हे २००० नंतरच्या कालखंडातील महत्त्वाचे कवी आहेत. 'अनवट वाटा' या कविता संग्रहाचा एकविसाव्या शतकातील महत्त्वाच्या कवींच्या कवितेत समावेश करण्यात येतो. त्यांची कविता फक्त स्त्री मनाचे भाव विश्व प्रकट करत नाहीत, तर स्त्री जीवनानुभवाचे अनेक कंगोरे उकलतात. स्त्रीवादी जाणिवां बरोबर इतरही जाणिवा प्रकट होतात. कवी अविनाश पाटील यांच्या कवितेचा आशय निसर्ग प्रेम इत्यादी ठराविक साच्यात न बसणारा आहे. एका उत्कट अस्वस्थ तरल संवेदन क्षम स्त्रीला समाजात वावरताना अनुभवाच्या शिदोरीसह मनात उठणारे शेकडो भावतरंग, विचारतरंग अखंड अविरत जाणिवांच्या बारीक हालचालींनी सतत खालीवर, उभे –आडवे होत आहेत. असा अनुभव कवी अविनाश पाटील यांच्या कविता वाचताना येतो. त्यांच्या कवितेत 'ती', 'तिला', 'तिचं', 'तू', 'तुझे' ही अपरिहार्य पणे आई, पत्नी, मुलगी स्वरूपात स्त्रीच आहे. 'मी', 'माझे', 'मला' हे अपरिहार्यपणे कवीचा म्हणजे पुरुषाचा जीवन बोध येतो. अविनाश पाटील यांच्या कवितांमध्ये मनाच्या खोल तळात दबलेल्या किंवा दाबून ठेवलेल्या अनुभूतींचे, भावनांचे स्तर असतात. त्यामुळे या कविता एकसुरी, एक पदरी अनुभव मांडत नाहीत, तर आठवणी, विचार, अनुभूती यांचा समिश्र कोलाहल व्यक्त करतात. कवीच्या जगण्यातून त्यांची कविता त्यांच्या विशिष्ट बोली भाषेसह जन्माला आली आहे. स्त्री जीवनातील वेगळेपण फारसे काही नाविन्यपूर्ण नाही, स्त्रीचं असं वेगळं अनुभव विश्व निसर्गतःच असतं. तिच्या व्यथा, वेदना ते शोषण्यातला शोषितपणा याचे चित्र कवी अविनाश पाटील यांच्या कवितेचा एक महत्त्वाचा विशेष आहे. स्त्री सुखदुःख विशेषता

ग्रामीण स्त्रीचे अनुभव विश्व ते सहजपणे व्यक्त करतात. त्यांचं बालपण खेड्यातच गेल्याने स्त्रीच्या दुःखाचा अकांत जवळून अनुभवला आहे. खेड्यातील समाजाच्या रुढी, प्रथा, परंपरा, आचार, विचारांचा परिणाम त्यांच्या मनावर झाला आहे. आतल्या व बाहेरच्या दडपणात ती अधिकच घडली आहे. पिचलेपण तिचा अंतर्बाह्य संघर्ष त्यांच्या कवितेने अचूक पणे टिपला आहे. स्वभावतःच कवी पाटील हे संवेदनशील वृत्तीचे कवी आहेत. त्यामुळे मनातला आर्त, भावनांचा टाहो कवितेत सहजपणे उतरतो. सभोवतीच्या सामाजिक वातावरणाचे दडपण मनावर असल्याची जाणीव होते. ही कविता व्यक्तिकेंद्रित, आत्मनिष्ठ आणि एकंदरीत स्त्रीदुःखाच्या वर्तुळाभोवती, तिच्या एकाकीपणा विषयी, ग्राम संस्कृतीतल्या स्थित्यंतरा विषयी आणि वैयक्तिक दुःखावर प्रकाश टाकणारी आहे. स्त्रीत्व ही एक जैविक घटना असून कवी स्त्रीकडे कोणत्या चष्म्यातून पाहतो. हे पाहिले, तर आपल्या लक्षात येते की, कवीच्या मनात स्त्रीत्वा बद्दल नितांत आदर आहे. सहानुभूती किंवा अनुकंपा, करूणा आहे. पुरुष सत्ता आणि सामाजिक दुःखाला बळी पडलेल्या स्त्री मनाचे हे आक्रमण आहे. विशेष म्हणजे अविनाश पाटील यांची कविता तथाकथित सामाजिक कवितेच्या संकेता पासून मुक्त आहे आणि त्यात आधुनिक स्त्रीचा वैयक्तिक कोंडमारा हा मूळ गाभा आहे. आधुनिकतावादी, संवेदनशीलतेच्या खुणा आपल्याला दिसतात. त्यात एकटेपणा, परकेपणा, रितेपणा, असुरक्षितता, तासिका तत्त्वावरील नोकरी, भटकंतीचा शाप आणि कडेलोटाचा क्षण अनुभवणारी आधुनिक स्त्री आहे. स्त्री कोणत्याही जातीची, वर्गाची, धर्माची, वयाची, भाषेची, ग्रामीण, नागरी, प्राचीन, आधुनिक असो ती प्रचलित व्यवस्थे कडून शोषली जात आहे. हे कवीला असलेले भान अस्वस्थ करते. परंपरेने घडलेल्या स्त्रीचे पुरुषा संदर्भात जगणे. हा आशय नवा नाही; परंतु स्त्रीच्या दृष्टी बिंदूतून जेव्हा तो व्यक्त होतो तेव्हा या जगण्यात स्त्री मनाचे किती सूक्ष्म अव्यक्त प्रश्न असतात. याचे दर्शन 'आई कुठे गेली', 'तेव्हा', 'पोट', 'नवरा', 'पत्नी', 'पालवी', 'तुझी नजर', 'चांदणी', "ती जन्माला आली', 'तुझ्या शहरात', 'ती उभी नाक्यावर', 'तू गेलीस' आणि...', 'मोहिते मॅडम, "काचेचे घर', 'थांबली असतीस जरा थोडं' ह्या कवितांमधून होते. या कवितांमधून पालवी, चांदणेऊन, निळेजल, रातकिडा, आकाश, शहर, नाका, काच, घर अशा प्रतिमा येतात. या प्रतिमा स्त्रीमन, स्त्री-पुरुष नाते यांची आदिमता, सर्वकालिकाकता सुचित करतात. स्त्री मनातील भावनांचा गुंता, अव्यक्त आनंद, हुरहुर, भयव्यक्त करतात. कवी अविनाश पाटील यांची कविता आत्मगुंजन, स्वागत, मी-तू, माझे-तुझे, मला-तिला, हे तिचे संवाद या रूप बंधातून मुक्त होत जातात. स्त्रीवादी आशयाच्या छटा काहीशा स्थूल रूपकातून कवी पाटील यांनी मांडलेल्या आहेत. त्याचा शोध या शोधनिबंधात स्त्री जीवनाचे चित्रण करणाऱ्या १४ कवितांच्या आधारे घेण्याचे खालील प्रमाणे निबंधकाराने ठरविले आहे.

मराठीत 'आई' या विषयावर अनेक कवींनी कविता लिहिल्या आहेत. मातृत्वाचे, वात्सल्याचे, स्तोत्र गायीले आहे. आधुनिक मराठी कवितेत आईची वास्तवता अधिक गडदपणे अभिव्यक्त झालेली दिसते. आई म्हणून आणि बाई म्हणून तिने जे आयुष्य भोगले आणि आज आई नसल्याचे दुःख कवीला होत आहे. आई हे फक्त मुलांना जन्म देण्यापूर्तीच नसते, तर पुढेही तिचे जे विश्व आहे. तेही तेवढेच मोलाचे आहे. जो पुरुष स्त्रीला आपला मानतो; परंतु ती तो हे विसरलेला असतो की, तीच त्याला जन्म देणारी घडविणारी असते. कवी अविनाश पाटील यांनी मात्र आईचे अस्तित्व विसरलेले नाही. उलट कवीला आई नसल्याचे दुःख होत आहे. कवीकडे आज सगळेच आहे; परंतु आई नसल्याची खंत वाटते. आईची विविध रूपे 'आई गेली तेव्हा' साकारली आहेत. कवीने मातृ महिमा गायला आहे. आई गेल्यामुळे कवी बिन चेहऱ्याचे बनले आहेत. स्त्री सुलभ भावनांचं तिच्या वात्सल्याचे दर्शन कवितेत घडवतात. आई ही एक वात्सल्य मूर्ती आहे. आईच्या अवेळी जाण्याने झालेले दुःख व पोरकेपणा, हरवलेलं बालपण यातून भाव व्याकुळ झालेल्या कवी मनाचे दर्शन त्यांच्या 'आई गेली तेव्हा' या कवितेतून घडते. कवी म्हणतात, "आई गेली तेव्हा मी एकटाच होतो, रस्ता धुळीचा तुडवीत चालत, जगायची ठरली नव्हती दिशा, माझी इवलीशी मूठ झाकून ती गेली, तेव्हा तिचे मिटलेले डोळे आणि त्यात झाकलेली तिची स्वप्ने माझ्यासाठी ठेव होती मोलाची, आई

गेली तेव्हाच बंद झाली, मायेची कवाडे माझ्यासाठी, अन् मोर पिसी स्पर्श ही मायेचा, पोरकेपणाचा सलउरात आजही, अश्वत्थामाच्या जखमे सारखा, भळभळता, प्रेमाचा ओलावा मागत, आई गेली तेव्हाच हरवलं बालपण, नकळत्या वयातलं रोज नवं दडपण, आई गेली तेव्हाच रिते झाले गाभारे आणि हरवले देवाचेही देवपण.." (अनवट वाटा,पृष्ठ क्रमांक, १८) आई एक जीवनदायींनी आहे. आईची आठवण काढली की, कवीचं मन धावा घेते. आईचे आणि मुलाचे नाते देव आणि भक्ता पेक्षाही महान असते. या नात्याचे अनुबंध उलगडत असताना प्रत्येक सुखदुःखाच्या क्षणी आपल्या आईची आठवण कवीला येतच असते. आई ही मांगल्य, प्रेम, माया याचे मूर्तिमंत रूप असते. ती प्रत्येकाला हवी असते. आपल्या मुलावर प्रेमाचा वर्षाव करणारी आई अवेळी, अकाली निघून गेली. तिचे निधन झाल्यावर कवी अनाथ, पोरका झाला. त्यांचा आधार नाहीसा होतो. आईच्या जाण्याचे दुःख अधिक गडद होते. आईच्या जाण्याने कवीचे बालपण एकाकी झाले. या रस्त्यावरून त्या रस्त्यावर भटकत फिरण्याची वेळ कवीवर बेतली. जगावे कसे आणि जावे कुठे अशी दिशा, सावली, छत, आसरा किंवा कोणीतरी आपल्या मायेच्या पदराखाली, पोटात मायेने घ्यावे असे कोणी ही नाही. बालपणात इवलीशी मूठ कवीची बंद करून आई गेली. तेव्हा तिचे स्वप्न आणि मिटलेले निस्तेज डोळे कवीसाठी मोठी मोलाची देणगीच होती. मोराच्या पंखाचा स्पर्श आपल्या पिलांसाठी मायेचा असतो. त्याप्रमाणे आईचा स्पर्श कवीला जीवनात उभारी देणारा वाटला. मात्र आजही पोरकेपणाची, अनाथ असण्याचे दुःख अश्वत्थामाच्या भळभळत्या जखमे प्रमाणे आईच्या प्रेमाचा बोलावा मागत आहे. ही आठवण कवीचे बालपण धाय मोकळून रडले. आपण पोरके झालो आहोत. आपले बालपण संपले, लोपपावल्याने कवीला एकटे –एकटे वाटते. आई गेल्याने बालपणच थिजून गेले. काहीच कळत नव्हते. अशा वयात रोज एक नवनवीन दडपण कवीला येऊ लागले. आई गेल्याने जीवनाचे गाभारे रिते झाले. देवाला देवपण आणायचे असेल, तर भक्त आवश्यक आहे. त्याप्रमाणे आई शिवाय कवीला जगण्यात अर्थच, रामच नाही असे वाटते. आईची आठवण कवीच्या जीवनात कधीच संपणार नाही. प्रत्येकाच्या आयुष्यात हा दुःखाचा क्षण येतो. ईश्वरालाही हे ग्रहण चुकलेले नाही. श्रीकृष्ण द्रौपदीला वस्त्र पुरविण्याचे कार्य करतो; परंतु प्रत्यक्षात मात्र श्रीकृष्णाचे बालपण आईविनाच गेलेले आहे. तशीच गत कवी अविनाश पाटील यांची झाल्याची खंत व्यक्त करतात.

आपल्या आईच्या दुःखाचे विविध पदर उलघडून दाखवून स्त्री दुःखाशी संवाद साधताना आणि त्यांच्या यातनामय संघर्षाचा वेध कवी अविनाश पाटील 'ती जन्माला आली आणि...' या कवितेतून समाज वास्तवावर नेमके पणाने ताशेरे ओढले आहेत. स्त्री जीवनाचे अपरंपार कारुण्य, तिची सोषिक वृत्ती या कवितेत रेखाटले आहेत. मुलाला जन्म द्यावे की, मुलीला हे काही स्त्रीच्या हातात नाही. कवीच्या आईला चौथी मुलगी जन्माला आल्यावर बाप व आजी आईवर रागावतात. याचे चित्रण करताना कवी म्हणतात, "चौथी मुलगी जन्माला आल्यावर बापाने केला थयथयाट, आईने दिली आसवांना वाट, सासूने फिरवली पाठ, शेवटी वंशाला दिवा नाहीच ! स्वत:नीच पुटपुटली, आता कशी करावीत यांची लग्ने, बारशाच्या दिवशीच हा प्रश्न घरात चर्चेला आला, या पोरी म्हणजे अंगणातल्या चिमण्या, भरभर दाणे टिपून खातील, एके दिवशी उडून जातील शेवटी वंशाला दिवा नाहीच! एके दिवशी भाकरी थापता थापता, दूध पिणाऱ्या चौथीला, नकोशीला, आईने फेकलं चुलीत काय असतं मुलीत? लेक जळून मेली, कापरागत जळाली, उरावरची एक धोंड केली दूर, डोळ्यात मात्र आसवांचा पूर!" (अनवटवाटा, पृष्ठ क्रमांक, ४८) कवी अविनाश पाटलांची आई पारंपारिक आई पेक्षा वेगळी आहे. हा वेगळेपणा एका स्त्रीने दुसऱ्या स्त्रीचा घेतलेला जीव भयानकच आहे. सारख्या मुलीच होत आहे. त्यामुळे सासू, नवरा यांचा त्रास, टाकून अव्हेलनात्मक बोलणे खावी लागतात. या संतापातून आई आपल्या पोटच्या गोळ्याला भाकरी थापताना पेटलेल्या चुलीत फेकून देते. समाजातील पारंपारिक, धार्मिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक, कौटुंबिक चौकटीच्या बंदिस्त आगीत जगणाऱ्या आणि वंशाला दिवा असावा. या पुरुषसत्ताक वर्चस्वाखाली दबलेल्या आईचे दुःख हृदयस्पर्शी आहे. सामाजिक बंधनाची जाळी तिच्या भोवती विणले जातात. मुलगी नकोशी व मुलगा हवा. असा हा अट्टाहास किती टोकाला

जातो आणि त्याच बरोबर पुरुषसत्ताक व्यवस्थेवर ही नकळत पणे भाष्य करून पुरुषी सांस्कृतिक वर्चस्वातून बाहेर पडण्याचा संदेश ही कविता देते. सुख-स्वप्नांचा, आशा-आकांक्षाचा क्षणार्धात चुराडा होतो. स्त्री म्हणून असलेले भावविश्व अंधकारमय होते. मुलीचा जीव घेण्याचा हा आघात एका आईला पचविणे अत्यंत कठीण गोष्ट असते. आईच्या डोळ्यातून आस्वांचा पाठ वाहतो. याला पुरुषी संस्कृतीचे वर्चस्व कारणीभूत आहे. आई याला विरोध करू शकत नव्हती. परिस्थितीला ना विलाजाने शरण जाऊन गुडघे टेकवावे लागते. भरभरून दारिद्र्य भोगलेल्या आणि अनेक बऱ्या –वाईट प्रसंगातून गेलेल्या आपल्या आईच्या मजबूर जीवनाकडे बघण्याचा दृष्टिकोन तसेच मुलगी नकोशी झालेली तसेच आईची तगमग व्यक्त होते. कवी पाटील हे स्त्री-पुरुष नाते संबंधा विषयीचे आपले विचार व आपल्या भावना अनेक अंगानी व्यक्त करतात. स्त्री –पुरुष नात्यातील सत्ता कारण स्त्रीकडून पुरुषाच्या तरल अपेक्षा अशा सूत्रांनी गुंफल्या गेल्या आहेत. आई आणि मूल नात्यातील अनवटवाटांचा काही शोध घेऊ पाहतात. स्त्री रूप संस्कृतीच्या प्रदीर्घ रस्त्यावरील पुरुषाला एका विशाल प्रेम भावाने सहन करते. मुलगाच हवा या अट्टाहासातून आलेली हिंस्त्रता वाढीस लागते. आईची अबोध वेदना कवी व्यक्त करतात. स्त्री – पुरुष नाते, स्त्रीचे अस्तित्व यांचा शोध त्यांची कविता घते. येथील संस्कृतीने स्त्रीचा मातृ महिमा गात तिला आईच्या प्रतिमेत बंदिस्त केले आहे. त्यामुळे स्त्री एकाकी, बीन चेहऱ्याची, पांढऱ्या पायाची, काळतोंडी, नकोशी बनली. तिच्यावर झालेल्या अमानुष अत्याचारांच्या वास्तव घटना पाटलांच्या कवितेतून येत नाहीत, तर तोंड दाबून बुक्यांचा मार असा प्रकार घडतो. कवीला प्रश्न पडतो की, काय असतं मुलीत ? स्वाभाविकच. स्वप्न आणि वास्तव यातील संघर्ष स्त्रीने सोसायचा. त्यांच्या कवितेतील स्त्री मुकाट्याने वास्तवाला सामोरे जाते. स्त्री जीवनाची ही आगतिकता तिला सहन कराव्या लागतात. उपेक्षितांच्या वेदना आईच्या वाट्याला आलेल्या जीवन निमूटपणाने स्वीकारणं, उद्ध्वस्त होणारी स्वप्न आणि त्यातच कुठेतरी समाधान शोधणे व स्वतःचं सांत्वन करणे म्हणूनच स्वतःचा शोध स्वतः घेणे असा प्रवास त्यांच्या कवितेचा आहे. मनात ठणकत राहणारी, हृदय पिळवटून टाकणारी व्यथा तितक्याच समर्थपणे कवी पाटील शब्दांकित करतात. त्याच बरोबर 'पोट' या कवितेतून मनाची होरपळ, तगमग आणि मातृ वियोगाच्या दुःखाची दाहकता, चंद्रा सारखी शुभ्र भाकरी या प्रतिमेतून कवीच्या आयुष्यात आई या प्रतीमेतून कवीच्या आयुष्यात आई नसल्याचे दुःख मुखरित होते. त्यातच कवीला आईची आठवण आली की, धन्यता कशी वाटते? याची साक्ष देणाऱ्या पुढील ओळी हे आई प्रेमाचे सुख हरवल्यामुळे उनमळून पडलेल्या कवीचे मनोगत सांगणाऱ्या आहेत. "बापाच्या खांद्यावर बसून, जत्रेत मिठाई खाताना, आयेच्या हातावरची चुलीवर शेकलेली चांद्रासारखी शुभ्र भाकरी खाताना वाटायचं आकाशाच्या ताटातला चंद्र, मायनं माझ्यासाठी भाकरीत रेखला, माय गेली आणि तिच्या सोबत, भाकरीचा चंद्र ही गेला. आभाळात तेव्हा पासून हे पोट रितं आहे." (अनवटवाटा, पृष्ठक्रमांक,२०) 'अनवटवाटा' कविता संग्रहातील ७२ कवितां पैकी फक्त दोन कवितांमध्ये 'बाप' हा शब्द येतो. बापा पेक्षा आईच्या आठवणीत दुःखावतीत कवीचे फिरणारे मन आईच्या आठवणीने काळजाचा ठाव घेते. आई गेलेली परत येणार नाही. आईच्या हातची शुभचंद्रासारखी भाकर मिळणार नाही. रितेपोट भरणार नाही. हे माहीत असूनही मनाचा आलेख स्पष्ट करतात. आई गेल्याच्या धगीत होरपळून गेलेल्या मनाचं हे पारदर्शी चित्रण आहे. आयुष्यातील ही पोकळी कधीच भरून निघणार नाही; पण आईचं आज नसणं हा अनुभव फक्त आईच्या कातर मनाची जाणीव करून देणार आहे. नकोशा असलेल्या चौथ्या मुलीला चुलीत घातल्या नंतर आईच्या उध्वस्त मनस्थितीचे चित्रण जसं करतात. तसंच आईच्या अगदी आतल्या हळुवार अनुभूतींचेही चित्रण करतात. कवीला जगाची खोटी सहानुभूती, करुणा नकोशी वाटते. जे दुःख खोलवर रुतून बसलेलं असतं त्यावर सहानुभूतीची फुंकर तर नकोच. उलट ते दुःख पचवण्याचं बळ हवं असं वाटतं. आईच्या काळजात रुतून बसलेला वंशाचा दिवा मुलगा असतो. हे दुःख फक्त आईच बघत होती. दुःखाच्या डोहात बुडून गेलेल्या आईची आज पत्नी, मुलं असताना कवीला आठवण येते. वास्तव जीवनातील

अनुभवाचा हा एक आलेखाच आहे. आपली अनवट वाट शोधायची व स्वतःला सावरत उभे राहायचं. त्यासाठी आपणच आपले शब्दातून मांडायचे. हे सर्व कवीच्या पत्नीला कळते.

कवी अविनाश पाटील यांची कविता हे एका सुशिक्षित आधुनिक स्त्रीचे प्रतिनिधिक आत्मकथन आहे. शाळकरी मुलगी, प्रेयसी आणि पत्नी या पारंपारिक भूमिका स्वीकारत तडजोडी करत शेवटी पराभव पत्करणारी ही आधुनिक स्त्री आहे; पण बालपणीच्या आठवणीने आज ही कवी दुःखी होतो. 'पत्नी' या कवितेतील पत्नी सर्वस्व आणि ती कवीवर भरभरून प्रेम करते. तिला कवीचे सुख-दुःख, आनंद, मन, चेहऱ्यावरचे हावभाव शब्दातून न लिहिता वाचता येतात. कवी या संदर्भात म्हणतात, "ती वाचते माझे डोळे चेहऱ्यावरचे भाव भोळे तिला सारे कळलेले असते, उरातील वादळ, मनातील दल-दल, तिला ऐकू येतो न बोलता माझ्या मनाचा आवाज, तिला वाचता येतात सारे न लिहिता, काळाच्या वहीवरचे शब्द म्हणून मी आता मुक्त आहे, जगण्याच्या विवंचनेतून" (अनवटवाटा,पृष्ठक्रमांक,३३) वैवाहिक जीवनात टोकाचे मतभेद, विरुद्ध आवडी-निवडी, दुसऱ्याचे स्वातंत्र्य नाकारणे यातूनही नाते दुभंगत नाही. मानसिक छळ स्त्रीचा त्यांच्या कवितेत कोठेही होत नाही. उलट एकमेकांना सांभाळून घेऊन संसाराचा गाडा पुढे घेऊन जाणारे आदर्श जोडपे आहे. उलट पतीच्या सुखदुःखात मिळून, मिसळून, समजून वागतात. त्यांच्या कवितेला एक चांगली तात्विक चौकट आहे. ती पुस्तकी नसून अनुभवातून आकाराला आलेली आहे. पत्नी म्हणून हिडीस-फिडिस चित्रण कवी रेखाटत नाही. जीवनभर सोबत असणारी सहचारिणी म्हणून पत्नीचे व्यक्तिमत्व रेखाटतात. एक आदर्शवादाचा पुरस्कार ही आहे पती-पत्नी प्रेम, साम्राज्य व आनंदभवन आहे. पती-पत्नीचे हृदय एकमेकांशी सांधले आहेत. एकमेकांना सर्व अर्पण करणे हे आदर्श पती-पत्नी नाते आहे. कवीच्या चेहऱ्यावरचे भाव डोळे वाचून ओळखते. कवीच्या अंतःकरणात चाललेली घालमेल, दलदल, आवाज कवी न सांगता पत्नीला ऐकू येतो. कवीचे दुःख शब्दातून न लिहिता पत्नीला वाचता येते. म्हणूनतर कवी आज स्वतंत्र, मोकळे जगण्याच्या विवंचनेतून आले आहेत. एक नवरा म्हणून कवी ही पत्नीच्या मनाचा ठाव घेतात. पत्नीच्या मनाचा तळ ही शोधतात. त्यांच्या कवितांमधून स्त्री मन वेगवेगळया भूमिकांमधून आपल्याला भेटत जाते. स्त्री मनाचा अनुभव उलगडत जातो. त्यांच्या प्रत्येक कवितेतून सर्वसामान्य माणूस सामान्य स्त्री आपल्या पुढे प्रकट होते. प्रत्येक स्त्री मनाला अनेक भाव भावनांचे कंगोरे लाभलेले असतात. 'नवरा' या कवितेत कवीने पुरुष म्हणून पत्नीचे मन कधी ओळखले नाही. म्हणून ही खंत व्यक्त करताना म्हणतात, "नको असलेला नवरा जेलत, तिने आयुष्य काढले, अन् खोटे खोटे हसून, खोटे रुसून, मन सोडून, सारंकाही त्याला दिलं, त्याने तिचं मन कधी पाहिलंच नाही, कप्प्याकप्प्यात विभागलेलं, तिचं मन हिमनगागत खोल खोल तळाशी पहुडलेलं, त्याला ते कधी भेटलंच नाही, मुखवटे पांघरून ती रोज फिरत असते, त्यांच्या अवती भवती पहुडत त्यांच्या अंगाखांद्यावर" (अनवटवाटा, पृष्ठक्रमांक,२६) स्त्रीच्या आई-वडिलांनी ज्याघरी दिलं. त्याघरी सुखाने संसार करावा लागतो. तर तिला समाजात महत्त्व दिले जाते. स्त्रीच्या जीवनातील आवडी-निवडी, अशा-निराशा, इच्छा-आकांक्षा, हवं-नको या भावनांचा पुरुष कधी विचार करत नाही. पुरुष सतत आपले वर्चस्व तिच्यावर लादत असतो; परंतु नको असलेला नवरा स्वीकारून माहेर सोडून नातं-गोतं सोडून सासरी येते आणि संसारात खोटं-नाट हसून, रुसून स्वतःच मन मारून नवऱ्याला सर्वस्व अर्पण स्त्री करत असते. पुरुष नवरा मात्र तिच्या मनातील विभागलेल्या कप्प्यांचा कधीच विचार करत नाही. तिला संसारात मुखवटे धारण करून वावरायचं असतं. कधी आनंद प्रकट करायचा असतो, तर कधी तिच्या दुःखाला चेहरा असा नसतो. सर्व दुःखात मनातील तळाशी सागरा प्रमाणे दडपून ठेवून, चेहऱ्यावर हसून, आनंद दाखवते. तिच्या दुःखाला चेहरा मात्र नसतो, तर आनंद असतो. त्याच आनंदात सल ही असते.

'पालवी' या कवितेतून पत्नीचे अंतर्मन पूर्णतः पतीच्या सानिध्यात गुंतलेले आहे. वास्तवात पत्नी कवीच्या सहवासात सूर होऊन आली. तेव्हा रख-रखते ऊन ही मृदू, चांदण्याच्या शीतलते प्रमाणे वाटू लागते. निसर्ग प्रतिमांतून पत्नीचे येणे कवी रेखाटतात, "आलीस जेव्हा सूर होऊनी, ऊन ही झाले मृदुल चांदणे, निळया जलावर

वेलगुंफुनी रंगले, प्रीतीचे नवथर गाणे, रात किड्यांचा स्वर विजताना, किलबिलताना पहाट झाली. झिंगलो आपण अशाच वेळी, रिमझिमणाऱ्या पाऊस काळी, लुसलुसणाऱ्या मंद उन्हापरी, मौन फुलोरा अधारावरती, उसळून येते वीज उताविळ कवळीतात व कातीवकांती, जास्वंदी परी हळव्या शपथा, पुटपुटली सतूहळूच कानी, जन्मो जन्मी साथ द्यावया भेटलीस तू होऊन धरणी, आकाश एकटे होते आजवर, आलीस त्यास तू सफल कराया, कुठे पालवीनव आशांची, स्वप्नांना मग येतो मोहर" (अनवटवाटा, पृष्ठ क्रमांक, ४४) आपल्या आयुष्यात पत्नी येण्यामुळे जीवनाला अर्थ प्राप्त झाला. निळया पाण्यावर वेलाला पालवी फुटून गुंफले जावे त्या प्रमाणे कवीचे जीवनात प्रीतीचा रंगभरला गेला. रातकिड्यांचा आवाज बंद होत असताना पक्षांची किलबिल चालू झाली असताना पत्नी येण्याने जीवनात पहाटच आली. रिमझिम पाऊस सकाळचे कोवळे उन्ह अशा वेळी मनातील प्रेमाचा फुलोरा भरून आला. जशी आकाशात वीज चमकून तिचा काती व प्रकाश पडावा आणि जास्वंदाच्या गुबगुबीत फुला सारखे हळूच कानात जन्मोजन्मीची साथ देण्याची शपथ दिलीस. पृथ्वी आकाशाला जाऊन भिडली. त्याप्रमाणे एकट्या माझ्या जीवाला सफलकरायला तू आलीस. तेव्हा माझ्या जीवनात अनेक पालव्या फुटून संसार फुलवला आहे. त्यामुळे माझ्या आयुष्यात नवनवीन आशा पल्लवीत झाल्या. स्वप्नांना मोहर येऊन मनाची तृप्ती झाली. जीवनातील व्याकुळलेले क्षण नाहीसे होतात. स्वप्नातून उठून आत ताजतवाणे झाल्या सारखे वाटत आहे. हा आनंद हृदयात खोलवर झालेला आहे. जीवन जगण्याला खूप मोठा आधार, शिदोरीती आल्याने मिळाली आहे. निसर्गाच्या प्रतिमातून पत्नीचे दर्शन कवीला घडते. प्रीतीची उत्कृष्ट भावना या भाव स्थितून सूचित होते. पत्नी आता सोबतीला आल्यामुळे कोणत्याही संकटाला सामोरे जाण्याचा आशावाद द्विगुणीत झाला आहे. कवी मुक्त कंठाने तिच्या स्वभावाची प्रशंसा करत आहेत. पत्नीच्या येण्याने कवीच्या दुःखाचे ओझे आपोआप गळून पडते. तिच्या येण्यामुळे कवीचे स्वप्न वास्तवात उतरून व्यापक असा संसार रूपी वृक्ष तयार होऊन मोहर लागणार आहे.

कवी अविनाश पाटील यांची कविता प्रौढ स्वरूपात व्यक्त होणारी आहे. स्वतःची स्वतंत्रपणे वाट धुंडाळणारी आहे. एकचिंतनशील, तीव्र तरल संवेदना असलेली ही कविता आजच्या मराठी कवितेतील महत्त्वाची कविता आहे. ही कविता नवसौंदर्यवादी भावकवितेच्या जवळ जाणारी आहे. त्यात थोडे प्रेमाचे वेड आहे. प्रियकर, प्रेयसीचे द्वैत, आठवणी आहेत. त्या थोडे निसर्गाचे ही वेड आहे. पावसाची सर, चाफ्याच्या फुलाप्रमाणे, समईची ज्योत, डोंगरदऱ्या, चांदणे, बकुळफुले, मृगजळ, पाऊस, सागर, समुद्र, लाजाळूची पाने, काचेचे घर, तळयाकाठी या परंपरेची नाजूक आणि हळवी भाषाही आहे. भावनिक नात्याचा गोफ अनेक पदरी उलगडतात. उभयतांच्या जीवनात जे काही घडते ते व्यक्त करतात. प्रेमभाव ही जीवनातील अत्यंत सुंदर घटना, सुंदर स्वप्न. खरंतर प्रेम भावाला जात, धर्म, वय असल्या कशाचे ही बंधन नाही; परंतु प्रेमभावाच्या अवती भवती तटबंदी घालतात. पुरुष सत्तेचे सरंजामीचे आणि भोगवादाचे दडपण आहे. मनातल्या मनात प्रतिमा उराशी बाळगत व्यक्त होणे एवढेच शिल्लक राहते. मनात असूनही आयुष्यभर प्रेम भाव संयमित पणे कवी अविनाश पाटील 'तुझी नजर' या कवितेत म्हणतात, "तुझी नजर जशी पावसाची सर, शिंपून जाते मनाचा मळा, फुलवीत जाते चाफ्याच्या फुला, तुझी नजर जशी समईची ज्योत, प्रकाशविते विश्वासाचे गीत, सांगत असते जगण्याची रीत, तुझी नजर जशी वादळवारा, भरून जाते आसमंत सारा, झंकारती डोंगरदऱ्या, तुझी नजर क्षणैकपुरते, मनाला मनीच सांगून जाते. गुंफून जाते तृप्तीची गीते, तुझी नजर फारच बोलते, ओठावरचे वाचून जाते, शब्द विना बोलून जाते..." (अनवटवाटा, पृष्ठ क्रमांक, ४५) अशा प्रकारे प्रेयसीची नजर नायकाला पावसाच्या सरी जशा येतात त्या प्रमाणे कवीच्या मनाचा मळा, समईची ज्योत, वादळवारा, डोंगरदऱ्या, तृप्तीची गीते प्रेमाने फुलवतात. नायकाच्या मनातील विश्वास, वाढत जातो. प्रियकराचे अंतर्मन पूर्णतः प्रेयसीच्या हावभावात गुंतले आहे. त्यातूनच ही सर्व तिची हालचाल समोर, जवळ नसतानाही आपल्या सहवासात उसळत असल्याचा भास प्रियकराला होत आहे. निसर्ग प्रतिमांतून प्रेयसीचे दर्शन त्याला होत आहे. आपल्या प्रियसीचे सौंदर्य प्रियकराला आवडत आहे. प्रियसीच्या नजरेने प्रियकर व्याकुळ झाला

आहे. तिची हालचाल नजरे समोर आठवली की, अंधारामध्ये समईच्या ज्योतीचा प्रकाश पडावा त्याप्रमाणे प्रियकराला जीवनातील अंधार नाही साझाल्याचा भास होतो. प्रेयसीच्या प्रत्यक्ष भेटीची तहान तिच्या विशिष्ट अशा नजरेने भागून जाते. त्यांच्या मनाची तृप्ती होते. जीवनातील व्याकुळले क्षण नाहीसे होतात. प्रेयसीच्या भेटीसाठी आतुरलेला नायक प्रकट होतो. तिच्या आठवणींना उजाळा देण्यासाठी शब्दांची ही आवश्यकता नाही. मनातल्या मनात गुंफून खूप काही सांगून जाते. प्रियकराला प्रेयसीचा सहवास, चालणे-बोलणे, तिच्या नजरेवर जीवापाड प्रेम करणे याबाबी हव्या आहेत. स्वप्नातून दचकून उठून ताजेतवाने झाल्यासारखे वाटते. प्रेयसीच्या असंख्य आठवणी त्यांच्या मनात घोंगावत आहेत. शांततेत पावसाचा आवाज पानावर जसा वाजतो तशा आठवणी त्याला मनोमन जाळतात. आपल्या प्रेयसीची नजर टिपणारा प्रियकरया ओळीतून व्यक्त होतो. प्रियसीच्या रोमारोमात प्रियकराचे अस्तित्व सामावले आहे. तिची नजर नायकाला जीवन जगण्याचा आधार आणि शिदोरी वाटते. प्रेमाची उत्कट भावना या तिच्या भावावस्थेतून सुचित होते. प्रेयसी त्याच्या सोबत नाही. प्रेयसी आणि प्रियकराचा दुरावा असला तरी तो आशावादी आहे. सजनीची आतुरतेने वाट पाहणारा, व्याकुळ नायक विराहावस्थेत जीवन जगत आहे. यासर्व तिच्या नजरेतील हालचाली बाह्यांगाच्या सौंदर्याचे प्रतीक आहे. उदात्त, उत्कट प्रेमाचे दर्शन 'तुझी नजर' या कवितेतून घडते.

आपल्या प्रेयसीची मनातल्या मनात आराधना करणारा प्रियकर 'चांदणे' या कवितेत येतो. 'प्रेम' ही मानवी जीवनातील शाश्वत कल्पना आहे. प्रेमा शिवाय माणूस जगू शकत नाही. प्रेम वेगवेगळया पातळीवरचे आहे. प्रियकर तिच्या सौंदर्यावर लुब्ध झाला आहे. ती थरथरून लाजून झुकली. जसा हाताचा स्पर्श होताच आपोआप लाजाळूची पाने मिटतात. त्या प्रमाणे प्रियकराचे हे दृश्य पाहून पापण्या झुरतात. कानात चांदणे कुजबूज करते. प्रेयसीने दररोज खाली झुकावे लाजून आपल्या मनातील गुज सांगावे. कोमलता, हळुवार पणाचा भाव यातून प्रकट होताना दिसतो. पुढे कवी म्हणतात, "झुनुक झुनुक वाजती पैंजण, मेंदी भरले पाय तृणावर, आडवा येता मध्येच साजण, डुचमळली माथ्यावर घागर, अशी प्रतीक्षा नव्या प्रीतीची, उडे चोरटीन जर बावरी, समोर येता सखा जीवाचा, पुन्हा पुन्हा ती पदर सावरी, गोड गुलाबी मृदू स्वप्नांच्या किती जागती, रेशीम राती कोण घडवितो कुणास ठाऊक, स्वर्गामध्ये नवीन नाती" (अनवटवाटा, पृष्ठ क्रमांक, ४६) अशा पद्धतीने छुण-छुण वाजणारे पायातील पैंजण मेहंदी लावलेले पाय पाहून प्रियकराला सुंदर, मोहक, अल्लड, हवेहवेसे वाटतात. हा चमत्कार, लाजाळू पणा पुन्हा-पुन्हा घडावा वाटतो. अशा हळुवारपणे चालताना आडवा आलेला साजण पाहून, लाजून पाण्याची भरलेली घागर डोक्यावर डुळकते आणि नव्या प्रीतीची चोरून पाहणारी तिची नजर कावरी-बावरी होते. तिच्या जीवाचा हा सखा पुन्हा-पुन्हा समोर आला की, ती पदर सावरते. हा तिच्या डोळयातील प्रेम भाव त्याने अलगद टिपला आहे. एकमेकांवर एवढे प्रेम होते. कवी प्रियकराला वाटते. गोड, गुलाबी, मृदू पहाटेचे स्वप्न पडून जागता येते. त्या रेशीम गाठी कोण घडवीत असेल, स्वर्गामध्ये नवीन नाती. इतका प्रियकरामध्ये आनंद हर्षोल्हास सामावला आहे. कारण तिचा लाजाळूपणा, अल्लडपणा, पैंजण, मेंदीचे पाय यातून कोमलता, हळुवार पणा आणि तिचे सुंदर मोहक रूप नायक न्याहाळतो. तिच्या सौंदर्याने त्याच्यात एक प्रकारचे नव चैतन्य संचारले आहे.

प्रेयसीची अत्यंतिक ओढ असणाऱ्या भाव व्याकूळ प्रियकराच्या मनाचे चित्रण कवी अविनाश पाटील 'तुझ्या शहरात' या कवितेत अत्यंत उत्कटतेने करतात. प्रेयसीला भेटण्यासाठी प्रियकर आतुर झालेला आहे. आपले सर्वस्व असलेल्या प्रेयसीची भेट व्हावी म्हणून मुसाफिर बनवून तिच्या शहरात मी आलोय असे म्हटले आहे. प्रियकराच्या व्याकुळ झालेल्या मनाचे दर्शन कवी ने घडविलेले आहे. भू लोकांवर राहणारी कुमुदिनी जशी चंद्राकडे पाहून जगते. रात्र ही दिवसाला भेटण्यासाठी सतत शोधते; पण त्यांची भेट होत नाही. तशीच गत प्रियकराची झालेली आहे. प्रत्यक्ष भेट झाली नाही तरी चालेल निदान नेत्र भेट तर एक बार व्हावी असे प्रियकराला वाटते. तो म्हणतो, "तुझ्या शहरात आलोय मी मुसाफिर बनून तुझ्या भेटीसाठी, पाहावे तुला एक वार डोळा भरून, तू गेलीस तेव्हा मी तुझे

डोळे पाहिले होते, आसवांनी भरलेले, जरा थांबली असतीस माझ्यासाठी, त्या चाफ्याच्या झाडाखाली, तर मी आणलेली स्वप्नांची बकुळफुले दिली असती तुझ्या ओंजळीत, तू मात्र निघून गेलीस मृगजळाच्या मागे, अधीर होऊन आता या अनोळखी शहरात, बकुळ फुले ओंजळीत घेऊन मी तुझे घर शोधतो आहे. "(अनवटवाटा, पृष्ठक्रमांक, ५८) कवी अविनाश पाटील यांच्या प्रेम विषयक कवितेतून ही निसर्ग जागो जागी दिसून येतो. कवीची वापरण्याची लकब म्हणता येईल; परंतु त्यांनी कृत्रिमता जाणवू दिली नाही. प्रेमाची अभिव्यक्ती करण्यासाठी ते आवर्जून निसर्गाचे चित्रण करतात. प्रेम हे जसे दोघांना हवे हवे से वाटते. तसेच ते दोघांचा सुद्धा आधार आहे. एकमेकांची ओढ असणे ही मानवी पातळीवरील प्रक्रिया आहे. प्रियकर प्रेयसीचे ही असेच आहे. त्यांच्यात भावनिक खेळ सुरू असतो. अतुट नाते जपले आहे. सागराच्या तळाशी लाटा आल्यानंतर भूकंप, हादरे घडत असतात. त्याप्रमाणे मनाच्या कपारीत असेच अधून-मधून घडत असते. निष्प्रेमामुळे जीवनशुष्क, निरस आणि त्याज्य वाटू लागते. कवी पुढे म्हणतात, "दुःखाची गाठोडी उशाखाली घेऊन मी झोपतो, तुझ्या स्वप्नांची चादर ओढून, स्वप्न आणि वास्तवाच्या धुक्यात मी हरवेन याची मला भीती आहे, तू गेलीस आणि सारंच कसं रितंरितं झालेय, तू यावीस म्हणून वाट पाहतोय कधीची. "(अनवटवाटा, पृष्ठक्रमांक,६७) प्रेम माणसाच्या जगण्याला नवी उभारी, अर्थ देते. जगणे सुंदर आणि हवेसे बनवते. स्वप्न आणि वास्तवाच्या धुसरा धुक्यात दुःखाची गाठोडी उशाखाली घेऊन स्वप्नाच पांघरून नायक झोपतो; परंतु ती गेल्याने जीवन रीतं झालंय ती परत यावी म्हणून कवी वाट पाहतो आहे. तिच्या शिवाय जगणे अशक्य आहे; परंतु जीवनातील हे सर्व प्रतिकूल, प्रेमाचा स्पर्श होताच अनुकूल, सुखदायक वाटू लागते. प्रेम आटताच मुळातले प्रतिकूल, दुःखदायक अनेक पटीने तसे बनते. प्रेम ही जीवनावश्यक गोष्ट वाटते. त्यांच्या या कवितेतला नायक प्रेयसीला उद्देशून म्हणतो, तू यावीस म्हणून मी कधी पासून वाट पाहतोय. प्रियकराच्या मनाला प्रेमाची झालेली बाधा एखाद्या क्षणी मनाचा ताबा घेऊन त्रेधापीठ उडवते. अशा प्रियकराला प्रेयसीचा चुटका लागून बसतो आणि तो बेभान होऊन आपल्या प्रिय व्यक्तीची परत येण्याची वाट पाहत बसतो.

कवी अविनाश पाटील यांच्या काव्यामागे ग्रामीण संस्कृतीतील स्त्री पुरुषांच्या संबंधा बद्दलचे नैतिक संकेत जर आपणाला माहीत नसतील, तर या कवितेची, किंबहुना त्यांच्या एकूण काव्याची अर्थपूर्णता आणि सौंदर्य वाचकाला समजू शकणार नाही. ग्रामीण समाजात विवाह पूर्व प्रेमाला निशिद्ध मानले जाते. रीतसर पती-पत्नी झाल्यानंतरच्या प्रेमाला अर्थातच मान्यता असते. मात्र पतीने आपले प्रेम चारचौघात प्रकट होईल असे वर्तन करू नये. अशी त्यांच्या कडून समाजाची अपेक्षा असते. तसे घडलेच तर अब्रू गेली, वेशीला टांगली असे समजतात. कवी पाटील यांनी सामाजिक संकेताचे भान ठेवले आहे. नैसर्गिक प्रेरणाच कवीच्या कवितेत प्रबल आहेत. कवी आपल्या 'थांबली असतीस जर थोडं' याकवितेतून जुने प्रेम व्यक्त करताना म्हणतात, "थांबली असतीस जर थोडं तर झेलली असती उन्हे, चांदण्या रातीतील मुलायम जपून ठेवलेले प्रेमजुने, त्या तळयाकाठी आंब्याला टांगलेला झोका, कुजबुजली होतीस तू, कानात चिमण्या आणा भाका, रिमझिमणारा तो आठवतो का पाऊस, झेलीत मस्तधारा? तू धावत होती सरस्त्यावर, मी सांगत होतो ओलि ती नकोये ऊस, भांबावून छत्रीच्या सावलीत मी तरी कुठे घेतले तुला? तू थांबली असतीस तर, कदाचित या झोपडीचा ही झाला असता स्वर्ग, सुखाच्या श्रावणसरी, बरसल्या असत्या अंगणात, आता सारे रिते आहे तुझ्या शिवाय" (अनवटवाटा, पृष्ठ क्रमांक, ७९) आपल्याला कवी अविनाश पाटील यांच्या कवितेची, प्रेमाची भाषा नकाराची वाटत असली तरी तिचा अंत: स्वर होकाराचा आहे. तुझ्या शहरात, तुझी नजर, तू गेलीस, थांबली असतीस जर थोडंया कवितांमधून तू हे करून कोस अशा म्हणण्याचा अर्थ तू अमुक हे कर असा आहे. पाटील यांच्या कवितांमधून कृति उक्ती, विशिष्ट सामाजिक, सांस्कृतिक जुन्यारूढी, परंपरा, प्रथायांच्या दडपणातून घडत असल्याचे लक्षात येते. कारण त्यातून प्रेयसी बद्दलचे आकर्षण वाढत जाते. कवी बालपणापासूनचे मुलायम, जुने प्रेम जपण्याचे आवाहन प्रियसीला करतो आहे. आपल्या मनातील हेतू व्यक्त करण्याचा प्रयत्न करतात. या कवितेतील नायक स्वतःप्रेमात पुढाकार घेतो. आपल्या प्रेयसी सोबत संवाद साधण्याचा

तो आटोकाट प्रयत्न करतो; परंतु त्याला हवा तसा प्रतिसाद मिळत नाही. तिला भूतकाळातील प्रेमाच्या आठवणी करून देताना म्हणतो की, आंब्याला बांधलेला झोका, कानात हलकेच येऊन आणा भाका घेतल्या होत्या, रिमझिमणाऱ्या पावसाची आठवण करून देतो, आपण पावसाच्या धारा एकत्र धरत खेळलो, बागडलो दोघेही ओलेचिंब भिजलो; परंतु तुला मी माझ्या छत्री काली घेतलं नाही, काही दिवस माझी वाट पाहत थांबली असतीस तर माझ्या जीवनात श्रावण महिन्यातील पावसाचे निसर्ग हिरवागार, हर्षमय, आनंदी होतो. त्या प्रमाणे माझ्या जीवनात आली असतीस तर माझ्या झोपडीचा स्वर्ग झाला असता; परंतु आज तू नसल्यामुळे माझ्या जीवनाला काही ही अर्थ उरलेला नाही. त्यांच्या कवितेत आंबा, शहर, पाऊस, सागर, तळं, नदी ही संकेत स्थळे येतात. अनेक वेळा तर आपल्या प्रेयसीचा नेहमीचा वावर लक्षात घेऊन भेट घेण्यासाठी आतुर असलेला प्रियकर दिसून येतो. अशा प्रसंगीचे बोलणे, तिच्या मागावर असणे हे सर्व दोघां मधील सूक्त प्रेमाचा संदेश देते. हा प्रियकर हेतू, भावना जाणून घेण्यासाठी धडपडतो. प्रेमात मत भेद, भांडणे रुसवे, फुगवे होतात आणि नंतर पुन्हा त्यांच्या ह्रदय संवाद होतो. प्रियकर आपल्या प्रेयसीला 'काचेचे घर' कवितेत उद्देशून बोलतो, "तुझे माझे घर काचेचे कशास मारू दगड तयावर, पुण्य बापुडे कोपऱ्यात अन् पापाचा सर्वत्र वावर, देव शोधतो दगडात की, देवाचा झालेला दगड, कीर्ती मान लाभतो जयांना सत्याची होते परवड, प्रेम कुठे आहे विक्रीला, कुठे तयाचा सेल लावला, ओलावा अश्रूंचा सुकता, हृदयात लाझरा आटला, झाडे चालती कधी पाहिले, तरी वाहतो वारा, त्यातूनी, लाजाळूची मिटतापाने, मोह ने का जातो मातूनी" (अनवटवाटा, पृष्ठक्रमांक, ७३) कवी अविनाश पाटील यांच्या या वरील कवितेचे संदर्भ आजच्या २१ व्या शतकातील आहेत. भाषा गतिमान आहे. प्रेमाला काचेची उपमा दिली आहे. आजचे प्रेम तकलादू, ठिसूळ, स्वार्थी बनलेले आहे. स्वतःच्या शारीरिक व मानसिक प्रतिक्रिया भवताली होणाऱ्या घडामोडींचे, स्वतःच्या मनावर उमटणारे प्रतिबिंब, मर्यादा दुभंगलेपण बहुरूपी पण, आयुष्यातील अनिश्चितता, अस्थिरता निर्माण झाली आहे. त्यांची ही आगतिकता त्यांच्या मनात एकाकी पणे निर्माण करते. या एकटे पणातून निर्माण झालेली अस्वस्थता, निराशेचा अनुभव देते. या वास्तवाच्या गुदमरले पणाला कवी सामोरे जातात. हा कवी वास्तवाला सामोरे जाताना उपरोधाचा आविष्कार करतो. वास्तवात विसंगती उणिवा, विरोधाभास व्यक्त करतात. या प्रेम कवितेत काही वेगळी असे सूत्रे येतात. प्रत्येक माणसाचे मन सारखे नसते. तरी सुद्धा कवी आजच्या काळातील वर्तमान मांडत असताना विध्वंसक भाषा वापरत नाहीत; परंतु आज लोक वरून प्रेम दाखवत असले तरी विसंगत कसे वागत आहेत. हे वास्तव मांडतात. सध्या सत्याची जागा असत्यांने घेतली आहे. नैतिकतेची जागा अनैतिकतेने घेतली आहे. हा विरोधा भास असल्याचे कवी सांगतात. आज पुण्य एका कोपऱ्यात पडून पाप सगळीकडे खुलेआम वावरत आहे. देवदगडात शोधायचा की, देवाचा दगड झाला. असत्याला आज कीर्ती, मान, प्रतिष्ठा लाभत आहे. प्रेमाचा, विक्रीचा सेल लावला आहे. माणसांच्या हृदयात दुसऱ्या बद्दलचा जिव्हाळा, प्रेम, आपुलकी, ओलावा राहिला नाही. पाषाण हृदयी माणूस बनला आहे. झाड कधी चालत नाही; पण वारा त्यातून वाहतो. लाजाळूची पाने स्पर्श केल्यानंतर मिटतात. माणूस मात्र गर्व, द्वेष, मत्सर, संपत्ती, विद्वत्ता याने माजलेला आहे; परंतु कवी अविनाश पाटील मात्र म्हणतात की, मी कशाला मारू काचेवर, कारण तुझे व माझे घर सारखेच आहे. असे प्रियकर व प्रेयसीचे सहजीवन असते. एकमेकांच्या डोळ्यात प्रेम सामावून घेतले पाहिजे. अशा सहजीवनातच प्रेमाची पूर्तता असल्याची जाणीव कवी व्यक्त करतात.

महानगरीय संवेदनेच्या पार्श्वभूमीवर ही 'ती उभी नाक्यावर' ही कविता एका अविनाश पाटील यांची राहत नाही, तर सामान्य सुशिक्षितांच्या आयुष्यात स्त्री-पुरुषांच्या वाट्याला आल्यामुळे त्यांच्या रक्तातच मिसळून राहिलेल्या व्यवस्थे विषयीचा अधिकार आणि पोटासाठी वाटेल त्या स्तराला जावे लागते. प्रेमात रमता येत नाही अशा स्त्री व पुरुषांच्या आयुष्यातील व्यथा मांडणारी या काव्य संग्रहातील आगळी वेगळी कविता आहे. अर्थात आजच्या वर्तमानातील शिकलेल्या तरुण-तरुणींची ती व्यथा बनते. म्हणून जागतिकीकरणाच्या व्यवस्थेत गरिबांच्या

घरातून शिक्षण घेतलेल्या स्त्री व पुरुषांना ही काहीच कवडी मोलाची किंमत राहिलेली नाही. प्रेम भावात अडकून न पडता व्यापक पटावर स्त्रीचा आणि तिच्या तील चिरंतन स्त्रीत्वाचा शोध घेऊ पाहते. नाक्यावरच्या जगण्याला आपल्या पत्नीला खंबीर पणे साथ देणारा पुरुष येथे भेटतो आणि आपल्या डिग्रीचे भेंडोळी चुलीत फेकून रिक्षा घेऊन नाक्यावर गिऱ्हाईकाची वाट पाहतो. तसेच आपल्या देहाला सजवून, पटवून, थटवून गिऱ्हाईकाची वाट बघणारी स्त्री आढळते. या भौतिक पसाऱ्यात स्त्रीला एक भोगवादी वस्तू म्हणून वापरले जाते शअसल्याची खंत' ती उभी नाक्यावर' या कवितेतून कवी अविनाश पाटील लिहितात, "ती उभी नाक्यावर, तो उभा नाक्यावर, वाट पाहत गिऱ्हाईकाची, बेकारीला कंटाळून बेघर झालेल्या त्याने पोटासाठी, डिग्रीचे भेंडोळे चुलीत टाकून त्याने चालवली रिक्षा, वाट पाहतोय तो रस्त्यावर गिऱ्हाईकाची, अब्रूची लक्तरे वेशीला टांगून टीचभर पोटासाठी ती सजवते शेज रोज नव्या नव्या गिऱ्हाईकाची" (अनवटवाटा, पृष्ठक्रमांक, ६०) या कवितेतून कवीचा स्त्रीकडे पाहण्याचा व्यापक दृष्टिकोन स्पष्ट होतो. आपली अब्रूची लक्तरे वेशीला टांगून पोटाची आग विझविण्यासाठी एका सुशिक्षित बेकार तरुणाची पत्नी स्वतःच्या शरीराला सजवून आपला सुंदर पाहणाऱ्यांना दिसलो तर नवनवीन गिऱ्हाईक आपल्याकडे आकर्षित होईल आणि चार पैसे मिळाले तर पोटात काही तरी अन्न टाकून भूक क्षमवता येईल. 'भूक इन्सान को सैतान बनाती है' पोटाची खळगी भरण्यासाठी इज्जत चव्हाट्यावर उघडी करून जीवन जगण्यासाठी आपल्या सुशिक्षित बेकार नवऱ्याला खंबीरपणे अब्रूची परवा न करता साथ देणारी स्त्री येथे भेटते. महानगरीय वास्तवात सर्वांगीण शोषण होणारी स्त्री भेटते. या भौतिक पसाऱ्यात स्त्रीचे वस्तू करण होत आहे. तो ही नाक्यावर गिऱ्हाईकाची वाट पाहतो आहे. शिक्षण घेऊन नोकरी मिळत नाही म्हणून कंटाळून तो बेकार असलेला तरुण मिळवलेल्या डिग्रीची निवाळी, भेंडोळे करून चुलीत जाळतो आहे. आता रिक्षा चालवण्याचे काम करतो. रिक्षात एखादा पॅसेंजर, गिऱ्हाईक बसेल आणि त्यातून मिळणाऱ्या पैशातून पोटभरता येईल म्हणून नाक्यावर गिऱ्हाईकाची वाट पाहत उभा राहतो. महानगरीय सांस्कृतिक दिवाळखोरी ही कविता बोलते. सामान्य माणूस आणि स्त्रियांचे शोषण होत असल्याचे भेदक चित्र ही कवी अविनाश पाटील मांडतात. कवीच्या अस्थेचा बिंदू सामान्य माणूस आणि स्त्री आहे. ती कोणत्या जातीची, धर्माची हे महत्त्वाचे नाही. त्यांची कविता अबोध स्तरावर जाऊन मानवी मनाचा आणि जीवनाचा तळ शोधू पाहते आहे. दिसण्या पासून असण्यापर्यंतचे सर्व संदर्भ अधोरेखित करणारी ही कविता अन्नपाणी, वस्त्र, निवारा, आरोग्य आणि शिक्षण या मूलभूत गरजापूर्ण करणारे हे जग मग ग्लोबल झाले तरी मान्य असल्याची भूमिका घेते. नवसमाज व्यवस्था संपूर्ण माणसाला गिळंकृत करणारी आहे. जात, धर्माला नाकारून ही कविता सामान्य स्त्री-पुरुषांच्या जीवन जगण्याला अधिक महत्त्व देते. 'गल्ला भरू', 'पोटभरू' संस्कृतीतून आकाराला येणाऱ्या नव्या गुलामीला नाकारून ती वर्तमानाची पकड घट्ट करताना भूतकाळाचाही अनुबंध जोडत जाते. या कवितेतील स्त्रीला लैंगिक भूक आणि निखळ प्रेम यापेक्षा पोटाची भूक महत्त्वाची वाटते. म्हणून स्वतः सजूननटून, थटून नाक्यावर उभी राहते. देह विक्री करणाऱ्या मजबूर स्त्रीकडे पाहण्याचा एक विशुद्ध दृष्टिकोन आविष्कृत होतो. डोक्यावर मातेचा मुखवटा घेऊन पोटा पाण्यासाठी गि-हाइकाची वाट पाहणारी स्त्री दिसून येते.

'विना अनुदानित' या नावाने शिक्षणाचा बाजार सुरू झाल्याने कष्टकऱ्या बरोबर शिकलेल्या वर्गात ही फार मोठी दरी निर्माण झाली आहे. ही दरी निर्माण करण्यास सर्वपक्षांचे सरकारही जबाबदार आहेत. १९९० नंतर विनाअनुदानित शाळांचे गाजर गवता प्रमाणे पीक वाढले. कार्यकर्ते सांभाळण्यासाठी सरकारने पांढरे हत्ती दारात बांधले आणि चरायला कुरण मोकळे करून दिले. कधी तरी विनाअनुदानित महारोग दुरुस्त होईल आणि घामाचे ठोकदाम, पूर्ण पगार मिळेल. या आशेवर शाळा, महाविद्यालयातील शिक्षक व शिक्षिका ज्ञानदानाचे कार्य करीत राहिले. अशा शिक्षक व शिक्षकांच्या पिढ्या आता शेवटच्या घटका मोजत आहेत. हे विनाअनुदानित शिक्षक गुणवत्तेत शिकवण्यात आणि कामकाजात सरस असतात. तरी ही त्यांच्या तोंडचे पाणी पळवण्याचे काम, तोंडातला घास पळवण्याचे काम वर्षानुवर्ष सुरू आहे. त्यांना कधी विना अनुदानित तर कधी सी एच बी या गोंडस, बाळसे दार

नावाखाली छकड्याच्या बैलाप्रमाणे राबवून घेतले जात आहे. अशा सगळया बाजूंनी गांजलेल्या, पिळलेल्या, भरडलेल्या शिक्षकांवर अर्ध पोटी राहून हॉटेल, दाळमिल, मेडिकल, भांडी घासणे अशी कामं करून पोटभरण्याची वेळ आली आहे. ही व्यथा, खंत कवी अविनाश पाटील यांनी 'मोहिते मॅडम' या कवितेतून मांडताना म्हटले आहे की, विनाअनुदानित शाळेवर त्यांनी वीस वर्षे घासली, आज ना उद्या ग्रँड येईल अशी वाट पहात, वर्षा मागून वर्षे काढली, मुजोरी संस्था चालक बांधकामावरील मजुरा पेक्षा ही अल्पदराने राबवित होते. हे सुशिक्षित वेठबिगार उपाशी पोटी, जुने पुराणे कपडे घालून, बसभाड्याचे पैसे नसले तरी पायी चालत सात मैल, मोहिते मॅडम यायच्या शाळेत, बारावीला इंग्रजी शिकवायच्या, शिकवायला उभ्या राहिलेकी, सरस्वती नाचायची त्यांच्या जिभेवर, वर्डस्वर्थ, थॉमसहर्डी, शेक्सपियर त्यांना प्रसन्न झालेले, मुले कशी चित्रा सारखी स्तब्ध, मॅडम जीव तोडून शिकवायच्या, स्वतः अर्धपोटी असूनही ज्ञानाची भूक भागवायच्या, निकाल ही लागायचा उत्तम मॅडम, गराडापडायचा कॅन्टीनच्या कट्ट्यावर चर्चा रंगायची, काय मॅडम शिकवतात, एरव्हीचे टवाळ ही व्हायचे विनम्र" (अनवटवाटा, पृष्ठक्रमांक, ७१) मोहिते मॅडम सारख्या उत्तम अध्यापन करणाऱ्या एका गुणी स्त्रीच्या जीवनाच्या संघर्ष टिपणारी कविता आहे. कवी अविनाश पाटील सारख्या एका समर्थ कवीला अशी कविता लिहावीशी का वाटली ? या प्रश्नाचा शोध घेताना एक गोष्ट प्रकर्षाने जाणवते की, ज्या शिक्षण संस्थांमधून ज्ञानदानाचे पवित्र कार्य केले जाते. त्या शिक्षण संस्था आज कशा राजकीय पुढा-यांच्या हातातील बटीक बनून शैक्षणिक अवमूल्यनाचे काम करतात. त्याचे वास्तव चित्रण 'मोहिते मॅडम' या कवितेतून येते. शासन पुढा-यांना शैक्षणिक संस्था विनाअनुदानित तत्त्वावर खिरापत वाटल्या सारखे वाटतात. पुढारी संस्थेवर ती आपली मक्तेदारी गाजवीत शिक्षक आणि इतर कर्मचाऱ्यांचे शोषण करतात. मोहिते मॅडम सारखे शिक्षक मिळेल त्या मार्गाने काम करून पैसा मिळवून जीवन जगतात. यात काम करणाऱ्या मोहिते मॅडमचे जीवन आर्थिक गुलामगिरीमुळे होरपळून निघते. संस्थेत नोकरी करणाऱ्या मॅडमचे जीवन संपते. विना अनुदानित शापांनी होरपळून निघणाऱ्या सद्य स्थितीतील आणि सी एच बी वर नोकरी करणाऱ्या इंग्रजी शिकविणाऱ्या शोषित घटकांच्या मॅडम प्रतिनिधी आहेत. आपण इंग्रजी विषय शिकवत असलेल्या कॅन्टीन मधील विद्यार्थ्यांची उष्टी खरकटी काढून भांडी घासावी लागते. मोहिते मॅडमच्या मुखात शिकवताना वाणीतून सरस्वती नाचायची. आयुष्यात एक खूप मोठा लढा लढावा लागतो. खूप मोजक्या शब्दातून कवी अविनाश पाटील यांनी शैक्षणिक जाणीव बोथट झाल्याचा चढता आलेख आपल्या समोर मांडून नव्या आशय आणि विषयाला वाचा फोडण्याचे काम केले आहे. शिक्षणाने माणसात लाखरा माणूस जागा होतो. हा फुले-आंबेडकर-शाहू महाराजांचा विचार एकीकडे आणि आजच्या विनाअनुदानित शिक्षणसंस्थेतील संस्थाचालकांनी इथल्या घटकांचे केलेले आर्थिक शोषण या दोन विचार प्रणालीतील भयानक व भेसूर वास्तविकता हा कवितेचा महत्त्वाचा विशेष आहे. शिक्षण हा माणसाचा तिसरा डोळा असून जीवनाकडे पाण्याचा डोळस दृष्टिकोन यातून विकसित होतो. हा शैक्षणिक विचार आज कसा कूचकामी ठरतो. खरी ज्ञानक्षत्रे नसून भ्रष्टाचार आणि शोषणाची गटार खाणे आहेत. विनाअनुदानित संस्थेत काम करीत असताना तेथील आर्थिक गुलामगिरीने होरपळून मोहिते मॅडम लयास जातात. यासंदर्भात अविनाश पाटील पुढे म्हणतात, "मॅडम मात्र कॅन्टीनच्या मागे आसवे टिपत भांडी घासत असायच्या, आपल्याच विद्यार्थ्यांची उष्टी खरकटी धुवत असायच्या, तोंडावर पदर घेऊन, पोट तर भरलं पाहिजे, घरतर चाललं पाहिजे, केव्हातरी येईल जी आर, आता त्यांचे केस पांढरे झालेत, जी आर ची वाट बघत, संस्थाचालक आपली फॅक्टरी चालवत आहेत फी उकळून, एक दिवस मोहिते मॅडमनी शाळेतच छताला घेतलं टांगून, विना अनुदानित संतापाला कंटाळून "(अनवटवाटा, पृष्ठक्रमांक, ७२)

सारांश :-

अशा प्रकारे कवी अविनाश पाटील यांच्या 'अनवटवाटा' या कविता संग्रहातील स्त्री चित्रण करणाऱ्या कविता अभ्यासल्या नंतर जसे स्त्री दुःखाचे संदर्भ व्यथा, वेदना, प्रेम, आपुलकी, जिव्हाळा पोटभरण्यासाठी वाटेल

त्या स्तराला जाणे, विनाअनुदानित शाळेवर नोकरी करणारी स्त्री, पत्नी, प्रेयसी यांचे गूढ उकलत जाते. आज ची स्त्री कोणत्या सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक पर्यावरणातील आहे हे समजते. ग्रामीण आणि नागर जीवनातील सुखदुःख, निसर्ग, नातेसंबंध, शिक्षण, जाती, धर्म, वृत्तवैकल्य इत्यादींचा परिणाम स्त्रियांच्या मनावर झाला आहे. कवीचे आयुष्याच्या सुरुवातीच्या काळातील जीवन ग्रामीण भागातच गेल्यामुळे जगण्याचा आणि संस्कृतीचा मोठा संस्कार त्यांच्या वर झाला आहे. कवी अविनाश पाटील हे स्त्रियांचे सुखदुःख आणि इतर प्रश्न, भावनाव्यक्त करतात. त्यात निसर्ग प्रतिमा अवतरतात. त्यातून चिंतनशीलता येते. या कवितेचा पिंड आत्ममग्न असा आहे. आजूबाजूचं सारं मांडून स्वतःच कोंडून घेत नाही. स्त्री च्या दुःखाचे विविध रंग अनुभवास येतात. भूतकाळाशी असलेल्या वर्तमानाचे नातं सांभाळत भविष्याचा शोध घेताना आलेल्या विविध अनुभूती व मानसिक कंगोरे या कवितांमधून चित्रित होतात. कवी पाटील यांची कविता समजूत दार पणाणे व्यक्त होणारी आहे. स्वतःची वाट स्वतः शोधणारी आहे. एक चिंतनशील तीव्र तरल संवेदना असलेली ही कविता आहे. जीवनाच्या निरर्थकतेची अज्ञात शक्तींच्या विनाशकारी सामर्थ्याची आणि या शक्तीमुळे मानवी अस्तित्व म्हणजे कस्पटा प्रमाणे अशी एका पराभूतेची जाणीव 'अनवटवाटा' मधून प्रकट होते. जगण्याचा प्रत्येक श्वास आपणास विनाशाकडेच घेऊन जातो. संवादात्मक शैली मुळे याकविता अधिक जवळच्या वाटतात. हा संवाद कधी स्वतःशी असतो, तर कधी आई-पत्नी, प्रेयसी, शिक्षिका यांच्याशी असतो. तो सुसंवाद स्वसंवाद होऊन जातो. आणि मोहिते मॅडम, ती उभी नाक्यावर, या कवितेतील शोकशगर्भता हाच एकूण स्त्री जीवनाचा स्थायी भाव असल्याचा प्रत्ययाला येते. परंतु या कवितांचे वैशिष्ट्य असे की, आग पाखड कोठे ही होत नाही. खोलवर घर करून बसलेल्या व्यथा, वेदना संपूर्ण स्त्रियांच्या होतात. त्यामुळे त्याची एक खोल अशी अनुभूती येते. स्त्री मनाची घुसमट व्यक्त होते. 'अनवटवाटा' या कविता संग्रहातील स्त्रियांचे चित्रण म्हणजे शहर आणि गाव यांचे द्वैत आहे. नोकरीसाठी शहरात राहणाऱ्या शरीराने शहरात आणि मनाने गावात असलेल्या कवीची स्त्री दुःखाकडे पाहून तगमग होते. कवी अविनाश पाटील यांच्या कवितेतून येणाऱ्या स्त्री जाणिवा, स्त्रीवादी जाणिवांना कवेत घेणाऱ्या स्वातंत्र्य, समता, समजूती, आत्मविश्वास, स्त्रीत्वाच्या जाणिवा, मुक्त जीवनाची जाणीव अधिक गडद होत जाते. बदललेल्या सामाजिक व सांस्कृतिक जीवनाचे पडसाद या कवितेवर उमटले आहेत. त्यांची कविता नव्या दिशा, नव्या परंपरा शोधण्याची वाट शोधतात. या कवितेतील स्त्रियांना स्वतःवर होणाऱ्या अन्यायाची जाणीव प्रकर्षाने होते. कवी अविनाश पाटील स्त्रियांचे विविध प्रश्न मांडून स्त्री मुक्तीचे नवे पर्व सुरू करतात.

संदर्भग्रंथः-

१) अविनाश पाटील, 'अनवटवाटा', साहित्य अभिरुची प्रकाशन, मुंबई, प्रथम आवृत्ती,२०१६

२) सुधीर रसाळ, 'ना. घ. देशपांडे यांची कविता', मौज प्रकाशन ग्रह, मुंबई, प्रथमआवृत्ती,२०१०

३) दादा गोरे, 'अनुराधा पाटील यांची कविता', संस्कृती प्रकाशन, पुणे द्वितीय आवृत्ती,२०२३

४) प्रतिभा कणेकर,'कवयित्रींची सर्जनशीलता' अक्षरवाङ्.मय प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती,२०१९

५) महेंद्र कदम,'कवितेचे वर्तमान',दर्या प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती,२०१५

६) सदाशिव सरकटे, '१९८०नंतरची स्त्री वादी कविता' चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथम आवृत्ती,२०११

७) पी. विठ्ठल, 'मराठी कविता समकालीन परिदृश्य', कैलाश पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद प्रथम आवृत्ती,२०१९

मध्ययुगीन काळातील कर्तबगार महिला : माहूरगडची रायबागन

प्रा. डॉ. दत्ता उद्धव जाधव

इतिहास विभाग प्रमुख. व मार्गदर्शक, श्रीरेणुकादेवी कला. वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, माहूर. ता.माहूरजि.नांदेड. 431721

प्रस्तावना:

माहूर हे महाराष्ट्र राज्यातील नांदेड जिल्ह्यातील एक प्राचीन शहर आहे. माहूर हे धार्मिक आणि ऐतिहासिक पर्यटन क्षेत्र आहे. माहूर हे समुद्रसपाटी पासून सव्वीस फूट उंचीवर डोंगराच्या कुशीत वसलेले आहे. धार्मिक ग्रंथांच्या आधारे माहूर शहराचे नाव कृतयुगात आमलीग्राम, त्रेतायुगात सिद्धपूर, द्वापरयुगात देवनगर आणि कलियुगात मातापूर या नावाने ओळखले जात असल्याचे सांगितले जाते. माहूर शहर हे प्राचीन, मध्ययुगीन आणि आधुनिक काळात राजेशाही सत्तेचे केंद्र राहिले आहे. सातवाहनांच्या सत्तेपासून चालुक्य, राष्ट्रकूट, वाकाटक, देवगिरीचे यादव, चंद्रपूरचे गोंड, निजामशाही, इमादशाही आणि मुघल मनसबदार यांच्या सत्ता होती. सतराव्या शतकात माहूर मध्ये मुघल मनसबदार उदाराम घराण्याची सत्ता होती. या घराण्यात उद्धव रामजी कुलकर्णी, त्यांचे पुत्र जगजीवन राम, त्यांचे पुत्र राजे बाबुराव देशमुख, त्यांचे पुत्र राजे व्यंकटराव, त्यांचे पुत्र राजे शंकरराव इत्यादींनी मनसबदारी व जहागीर सांभाळले होते. माहूरचा इतिहास ज्याच्यामुळे प्रसिद्ध झाला ती म्हणजे उदाराम घराण्याची रायबागन सावित्रीबाई देशमुख होय. महाराष्ट्रातील प्रसिद्ध मध्ययुगीन घराण्यातील माहूरगड येथील उदाराम घराणे होते. सतराव्या शतकात माहूर गडचे उदाराम घराणे सत्तेवर होते. उद्धव रामजी कुलकर्णी हे या घराण्याचे मूळ पुरुष होते.

रायबागन सावित्रीबाई देशमुख:

मध्ययुगीन भारतात महिलांनी पुरुषां प्रमाणेच शौर्य गाजवले होते. या महिलांच्या रायबागन सावित्रीबाई देशमुख यांचे कार्य गौरवास्पद आहे. मोगल सम्राट औरंगजेबाने त्यांना "रायबागन" हा किताब दिला. ती रायबागन या नावाने इतिहासात प्रसिद्ध आहे. उबरखिंडची लढाई, समुगडाची लढाई, साल्हेरमुल्हेरची लढाई या त्यांनी लढलेली प्रसिद्ध लढाया आहेत. बखरकारांनी वर्णन केल्या प्रमाणे छत्रपती शिवाजी महाराजांनी सावित्रीबाईंना आपली बहीण मानून साडी व चोळी देऊन त्यांचा सन्मान केला. सन १६५८ साली समुगडच्या युद्धात पतीचे जगजीवन रामांचे निधन झाले. त्यामुळे मनसबदाराचे सर्व अधिकार सावित्रीबाईंना देण्यात आले.

रायबागन प्रारंभिक जीवन :

सावित्रीबाई देशमुखचा जन्म महाराष्ट्रातील यवतमाळ जिल्ह्यातील उमरखेड तालुक्यातील कवान गावात १६२२ मध्ये झाला. वडील उमाकांत देशपांडे अमरावती जवळच्या गावात राहत होते. कवान गावातील देशमुखी भेटल्यामुळे तो कवान गावात आला. उदाराम देशमुख हे वाशिम मधील सावरगावचे पटवारी होते. उदाराम देशमुख आणि उमाकांत देशपांडे हे मित्र होते. उदाराम देशमुख यांचा मुलगा जगजीवन राम यांचा जन्म १६२० मध्ये झाला. सावित्रीबाई आणि राजे जगजीवनराम यांचा विवाह १६३७ साली झाला. सन१६३७ मध्ये औरंगजेब हा दक्षिण औरंगाबादचा सुभेदार होता. जगजीवन राम यांच्या लग्ना निमित्त त्यांना मनसबदारीची सनद भेट म्हणून देण्यात आली होती. सन १६५८ सालची मूळ सनद मोडी भाषेत आहे. या सनदेत रायबागनचे जन्म नाव सावित्रीबाई होते. सावित्रीबाईंनी लहानपणा पासूनच युद्ध कलेचे शिक्षण घेतले होते. जगजीवनराम सोबत रायबागन युद्ध मोहिमेवर जात असे. जेव्हा जगजीवनराम मुलुखगिरीला जात असत. तेव्हा रायबागनला जहांगिरीचा कारभार सांभाळावा लागत असे. सन१६४४ मध्ये औरंगजेब हा दक्षिण सुभाचा सुभेदार होता. तेव्हा तो माहूरला आला होता. औरंगजेब आणि त्यांच्या भावातील वारसा हक्काचे युद्धात साथ देताना १६५८ मध्ये समुगडच्या लढाईत जगजीवनराम मरण पावला. सावित्रीबाई खचून न जाता सामुगडाच्या युद्धात धैर्याने लढत राहिल्या. सावित्रीबाई समुगडाच्या लढाईत सर्व बाजूंनी लढत होत्या. बादशहा औरंगजेबाने तिच्या शौर्यावर खुश होऊन तिला रायबागन ही पदवी दिली. भारताच्या इतिहासात सावित्रीबाई देशमुखांना मुघल सम्राटांकडून

'रायबागन' हा किताब मिळाला होता. तिच्या कार्याने प्रभावित होऊन औरंगजेबाने सावित्रीबाई देशमुखांना "पंडिता" आणि "रायबागन" या दोन उपाधी दिल्या. शिवभारत ग्रंथात आणि तंजावर शिलालेखात सावित्रीबाईंचा उल्लेख "रणव्याघरी" असे आले आहे. छत्रपती शिवाजी महाराजां सोबतच्या उंबर खिंडच्या लढाईत रायबागनचा महत्त्वाचा वाटा होता. मुघलांच्या शक्तिशाली मनसबदारांपैकी ती एक होती. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी आपल्या सैनिकांना आदेश दिले होते. की, त्यांनी रायबागन सावित्रीबाईंशी मैदानात न लढता उबरखिंडच्या घाटात लढावे. रायबागन सावित्रीबाईंनी छत्रपती शिवाजी महाराजांशी करार करून मुघल आणि त्यांच्या सैन्याचे रक्षण केले होते. रायबागन सावित्रीबाईंनी छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या सैन्यापुढे शरणागती पत्करली होती. रायबागन सावित्रीबाई देशमुख एक शूर आणि विवेकी महिला होती.

रायबागन सावित्रीबाई देशमुख यांची कामगिरी:

सोळाव्या आणि सतराव्या शतकात सावित्रीबाई देशमुख यांना वीरांगणा-रायबागन या नावाने ओळखले जात असे. सन १६५८ मध्ये पतीच्या निधनानंतर १६६० ते १६७० या काळात त्या आपल्या लहान मुलासह अनेक लढाया लढल्या होत्या. छत्रपती शिवाजी महाराजां विरुद्ध लढावे लागले होते. माहूरच्या जहागिरीचा कारभार ही सांभाळावा लागत होते. सन १६६० ते १६७० या दहा वर्षात तिने छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या विरोधात मुघलांच्या बाजूने लढले होते. सन १६६१-६२ मध्ये ती शाहिस्तेखानाच्या आदेशानुसार करतलबखान सोबत उंबरखिंड लढाईत मदत करण्यासाठी कोकणात गेली. सन १६६४ मध्ये मांडलगडचा गोंड राजा हरिसिंगने माहूरगडावर आक्रमण केला होता. मोगल बादशहा शाहजहानने मांडलगढच्या गादीवर हिरदेशशाहला राजा म्हणून बसवले होते. पंधरा वर्षां नंतर त्याने वेळेवर खंडणी देणे बंद केल्यामुळे सन १६५१ मध्ये मोगल बादशहा शहाजहानने राजा पहाडसिंग बुंधेला याला हिरदेश शहाचा चौरागड घेण्यासाठी पाठवण्यात आले. हिरदेशशहा पळून गेला होता. पहाडसिंग बुंदेला याने किल्ला काबीज केला. हिरदेशशहाने आपली राजधानी जबलपूरच्या दक्षिणेकडील मंडला शहरात हलवली. हिरदेशशहा यांना छतरशहा आणि हरीसिंह ही दोन मुले होते. छत्रशहा सिंहासनावर बसला होता. त्याचा भाऊ हरिसिंग अर्धे राज्य मागत होता. छत्रशहाच्या कारकिर्दीत तो काहीही करू शकला नाही. सात वर्षे राज्य करून छत्रशहा मरण पावला होता. त्यानंतर छत्रशहाचा मुलगा केसरीसिंग गादीवर बसला. हरिसिंगने केसरसिंगचा पराभव केला. हरीसिंहानी बुंदेलखंडच्या छत्रसाल राजाची मदत घेतली होती. रायबागन सावित्रीबाई देशमुख १६60 ते १६६४ या काळात मुघलबादशहा औरंगजेबाच्या आदेशानुसार त्या दक्षिणेत कोकण मोहिमेवर गेल्या होत्या. यासंधीचा फायदा घेऊन मंडल गडचा राजा हरीसिंह याने माहूरवर हल्ला केला. रायबागनला याची माहिती मिळाली. लवकरच ती आपल्या जहागिरीकडे परतली. रायबागनने माहूर प्रांतातील लोकांना आवाहन केले की, "तुमच्या बहिणीचा सन्मान राखा, आणि तिला मदत करा. "रायबागन सावित्रीबाईंनी माहूरच्या जहागिरीवर सैन्य तैनात केले. आणि गोडराजा हरीसिंहाचा पराभव केला. रायबागन सावित्रीबाई देशमुखांची जहागिरीची सीमा मोगलांच्या दक्षिण वऱ्हाड सुभ्याला लागुन होती. वऱ्हाड सुभा अत्यंत सुपीक होता. रायबागन सावित्रीबाई देशमुख आणि छत्रपती शिवाजी महाराज दोघेही हिंदूधर्माच्या पालन करणारे होते. दक्षिणेत विजापूर आणि गोवळकोंडा हे दोन मुस्लिम शासित राजे होते. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी या राज्याना कमकुवत केले होते. या दोन्ही भागातून शिवाजी महाराजांना चौथाई आणि सरदेशमुखी मिळत होती. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या राज्याभिषेकानंतर उदाराम घराण्यातील पुरुषांनी शिवाजी महाराजां विरुद्धच्या औरंगजेबाच्या कोणत्याही मोहिमेत भाग घेतला नाही. सन १६८० ते १७०७ या काळात मराठा साम्राज्या विरुद्ध औरंगजेबाच्या दक्षिणेतील मोहिमेत रायबागन सावित्रीबाईंचा उल्लेख नाही. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या भेटीनंतर रायबागन सावित्रीबाई देशमुख यांनी मुघल चाकरी सोडून स्वतंत्र स्वराज्य स्थापन केले. या विधानाचे समर्थन करणारे काही लिखित आणि पुरातत्व स्रोत सापडले आहेत. औरंगजेबाच्या दैनिक नोंदी वरून ७ जुलै १६९४ चे पत्रात औरंगजेबाच्या दैनंदिन नोंदींमध्ये माहूरगडाबद्दलच्या एका पत्राचा उल्लेख आहे. मुघलदरबारातील 7 जुलै 1694 च्या वृत्तपत्रात एक पत्र आहे. पत्रात उल्लेख आहे..." माहूर पोलीसठाण्याचे मुस्तफा खतीब यांनी

सांगितले की, मशीद कोसळण्याची भीती असल्याने माहूरगड मधील जाम्मा मशिदीत मुस्लिम नमाज अदा करण्यासाठी येत नाहीत. या पत्राला उत्तर देताना असे आदेश देण्यात आले होते की, मशिदीच्या डागडुजीबाबत वाकिया निगारा लिहावे." या पत्रानुसार माहूर ठाण्याच्या ठाणेदाराला या काळात माहूर जहांगिरीचा अधिकार देण्यात आला होता. यावरून असा निष्कर्ष काढता येतो की, याच काळात उदाराम घराण्यातील व्यक्तीने मोगलांची नोकरी सोडली होती. त्यामुळे या काळात उदाराम घराण्याचा उल्लेख आढळत नाही. औरंगजेबाच्या दक्षिण मोहिमेत 1680 ते 1694 या काळात माहूरवर उदारामघराण्याची सत्ता नव्हती असे दिसते. परंतु १६९५ साली मात्र रायबागन सावित्रीबाई व उदाराम घराण्याचे पुत्र बाबुराव यांना माहूर जहागिरी देण्याचे दुसरे पत्र मिळते. सन 1675 ते 1695 पर्यंत औरंगजेबाने उदाराम घराण्याला माहूर जहांगिरीच्या अधिकारातून काढून टाकले.

रायबागन सावित्रीबाई देशमुख यांचे १६९० मध्ये निधन झाले. सावित्रीबाई देशमुख या रायबागन म्हणून ओळखल्या जातात. मुगलिया मनसबदार रायबागन यांचे पती राजे जगजीवनराम औरंगजेबाचे चांगले मित्र होते. रायबागनचे सासरे उद्धव रामजी कुलकर्णी यांनापाच हजार मुघल मनसबदारी मिळाली होती. पतीच्या मृत्यू नंतर रायबागनने मुलगा बाबुराव याच्या समवेत अनेक लढाया केल्या. माहूर गडच्या जहागिरीचा कारभार सांभाळत असताना मोगली युद्ध मोहिमेत त्या आपल्या सैन्यासह लढल्या. सन १६७२ नंतर स्वतंत्र स्वराज्य स्थापन होऊन माहूरच्या जागी दारव्हा येथे राजधानी करण्यात आली. राजे जगजीवनराम हे औरंगजेबाचे मित्र होते. म्हणूनच रायबागन सावित्रीबाईंनी आपली जहागिरी स्वतंत्र घोषित केली, तरीही औरंगजेबाने रायबागनला शिक्षा केली नाही. सन १६९० नंतर बाबुराव देशमुख यांनी मुघलांना माहूरगडचे राज्यपाल पद देण्याची विनंती केली. आणि बाबुराव देशमुख यांना औरंगजेबाने सनद दिली होती. रायबागनच्या चांगल्या कामामुळे मुघलसाम्राज्यात वजन चांगले होते. रायबागन सावित्रीबाईंचा मृत्यू १६९० साली झाला.

सारांश :

रायबागण सावित्रीबाई देशमुख माहूरची 'रायबागण' म्हणुन ओळख असलेली रणरागिनी होती. पती राजे जगजीवन राम मोगलाचे प्रमूख मनसबदार होते. औरंगजेबाचे चांगले मित्रही होते. सासरे उध्दव रामजी कुलकर्णी याना मोगलाची पाच हजारी मनसबदारी मिळाली होती. पतीच्या निधनानंतर मुलाला बाबुरावाला घेऊन अनेक लढाई लढल्या होत्या. जहागीरीचा कारभार करीत असताना लष्कराचे देखभाल करीत होती. प्रसंगानूसार लढाईवर जात होती.

संदर्भ ग्रंथ

1. पाठकअं. श. संपादित - महाराष्ट्र राज्य गॅझेटियर- महाराष्ट्र शासन, 2002
2. डॉ. दत्ता उध्दव जाधव माहुरगडची रायबागन सावित्रीबाई देशमुख - न्यूमॅन प्रकाशन परभणी 2015
3. ."डेटाबेस ऑफ इंडियन स्टाम्प्स". कामतपॉटपुरी. – 2009 को पुरालेखित.
4. "ग्रेट वूमेन ऑफ इंडिया" (अंग्रेज़ी में).
5. Dakshina Kannada Philatelic and Numismatic Association. 8 अप्रैल 2003 को पुरालेखित.

महिलां उद्योजिकाचा आर्थिक विकास व सबलीकरण

(संदर्भ साहित्याचा आढावा)

डॉ. सय्यद तनवीर बदरुद्दीन
सहायक प्राध्यापक, मिलियाआर्ट्स, सायन्सअँड, मॅनेजमेंट सायन्स कॉलेज, बीड.

गोषवारा :-

जगातील कोणत्याही देशाला 'जलद, चिरंतन व सर्वसमावेशक' विकास साधण्यासाठी पुरुषां प्रमाणेच स्त्री यांचीही आवश्यकता आहे. कारण, आर्थिक व सामाजिक विकासाची फळे स्त्रीच्या योगदाना शिवाय कधीच पूर्णतः प्राप्त होऊ शकत नाही. हे शास्त्रीय सैद्धांतिक सत्य आहे. भारतीय समाज व्यवस्थेत पुरुषांना असणारे महत्वाचे स्थान, पितृ प्रधान समाजव्यवस्था, महिलांना समाजात दिलेला निकृष्ट दर्जा, यामुळे लोकसंख्येतील स्त्री हा एक मोठा घटक उपेक्षित राहिला आहे. "सर्वांगीण विकास प्रक्रिये पासून हा घटक दूर स्त्री ने देखील आर्थिक व सामाजिक क्षेत्रात भरघोस प्रगती केली आहे. एकीकडे समाजाच्या, धर्माच्या व कुटुंबाच्या बंधनांना जुगारून महिलांनी उद्योजकीय क्षेत्रात पाऊल ठेवले आहे व एक यशस्वीउद्योजिका म्हणून त्या देशासमोर उभया राहिल्या आहेत; मात्र, दुस-याबाजूने "उद्योजिका म्हणून त्यांना आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, व्यवस्थापकीय, प्रशासकीय आणि राजकीय समस्या भेडसावत आहेत". हे सत्य देखील नाकारता येत नाही. म्हणजेच एका बाजूला विकास होत असताना दुसरी कडील समस्यांची मालिका कमी होताना दिसत नाही असा हा विरोधाभास दिसून येतो.

कीवर्ड: - उद्योजकता, महिला उद्योजक, सबलीकरण,आर्थिक विकास, संदर्भ साहित्य.

प्रस्तावना :-

आर्थिक विकासाच्या सिद्धांतामध्ये युरोपातील औद्योगिक क्रांतीनंतरच्या काळात 'औद्योगिकीकरण म्हणजे विकास' अशा नव्या समीकरणाला मान्यता मिळाली. सिद्धांताच्या स्वरुपात 'प्रो. लेविस' यांनी १९५४ साली शेती मधल्या अतिरिक्त श्रमशक्तीचा वापर उद्योगात करून रोजगार निर्मितीसह आर्थिक विकास कसा करता येईल याचे विवेचन पहिल्यांदा केले. आज ही या सिद्धांताची मूळ कल्पना नाकारली गेली नाही. भारतात 'डा. टी. एस. पपोला' यांनी ही कल्पना उचलून धरत उद्योग क्षेत्राने अधिक वेगाने वाढून रोजगार निर्माण केले पाहिजे. कारण हेच एक क्षेत्र आहेकी ज्यात आपल्याला विकास साधता येईल आणि या "विकासासाठी पुरुषां प्रमाणेच महिलांची ही आवश्यकता असल्याचे प्रतिपादन केले." थोडक्यात, उद्योगासाठी अर्थव्यवस्थेतील दोन्ही आधार स्तंभाची आवश्यकता आहे.

उद्योजकतेचे महत्व विकसित व विकसनशील देशात मान्य केले गेले आहे। उद्योजकता आर्थिक क्षेत्रात तर अत्यावश्यक आहे; पण, 'पीटर ड्रकर' यांच्या सारख्या व्यवस्थापक तज्ञ याही पुढे जाऊन असे म्हणतात की, "उद्योजकीय समाज निर्माण झाला पाहिजे." सहाजिकच या उद्योजकीय समाजात महिलांचे स्थान एक उद्योजिका म्हणून असायला हवेत कारण, 'प्रा. प्रभाकर देशमुख' यांच्या मते, भारतासारख्या विकसनशील देशामध्ये महिला उद्योजक निर्माण व्हावेत, त्यांनी संघटीत व्हावेत आणि आपले सामूहिक हितसंबंध सुरक्षित वसंविर्धत करण्यासाठी सामाजिक उत्तरदायित्वाच्या भूमिकेतून कार्य करावे. कारण, कुटुंबातील एक स्त्री उद्योजक झाली तर उद्योजकतेचे संस्कार ती आपल्या कुटुंबावर करील. उद्योजकीय संस्कारातून भावी पिढी उद्योजकीय होईल. उद्योगात यशस्वी होण्यासाठी आवयश्क सारे गुण तिला निसर्गाने बहाल केले आहेत. समाजात ख-या अर्थाने उद्योजकी करणाचे बीजारोपण ती उत्कृष्टपणे करू शकते. थोडक्यात, 'महात्मा फुले' म्हणायचे एक आई शिकली की संपूर्ण कुटुंब शिकते

तसेच एक महिला उद्योगाला लागली की, "तिचे संपूर्ण घर पर्यायाने तो परिसर, ते राज्य आणि संपूर्ण राष्ट्र उद्योगमय होईल."

संशोधन कार्यप्रणाली:-

अभ्यासासाठी आवश्यक असलेली माहिती दुय्यम स्रोतांकडून गोळा केली गेली आहे. उद्योजकांद्वारे महिलांना सक्षम बनविण्यासाठी विविध शासकीय धोरणांविषयी डेटा गोळा करण्यासाठी या संशोधिकाने विविध संशोधनलेख, संशोधन जर्नल्स आणि केसस्टडीचा आढावा घेण्याची पद्धत अवलंबली आहे.

महिला उद्योजक (Women's Entrepreneur) ०:-

महिला उद्योजक या संज्ञेची व्याख्या करणे तसे अवघडच आहे / आपण असे म्हणू शकतो की, जेव्हा एखादी महत्वकांक्षी आणि अभिप्रेरीत महिला पुढाकार घेऊन उद्योजकांची भूमिका स्वीकारते आणि ही भूमिका पारपाडण्यासाठी आवश्यक ते प्रयत्न करते तेव्हा अशा महिलेला महिला उद्योजक असे म्हणता येईल वा सर्वसाधारणपणे असे म्हणता येईल की, "महिला उद्योजक म्हणजे अशी महिला जी एखाद्या उद्योगाची स्थापना करते, उद्योगाचे संचलन करते किंवा त्या उद्योगाला यशस्वी करण्यासाठी काही कार्याची जबाबदारी पारपाडते."

संदर्भ साहित्याचा आढावा :-

महिला उद्योजकांच्या सर्वांगीण विकासाच्या दृष्टीने जे वेगवेगळ्या स्वरूपाचे संशोधन झाले आहे त्यासर्व बाबींचा परामर्श घेऊन खऱ्या अर्थाने महिला उद्योजक वर्गाच्या विकासाच्या दृष्टीने काही उपयोग झाला आहे काय? ही बाब समजून घेणे येथे गरजेचे आहे. तसेच यापूर्वी महिला उद्योजकांवर जे संशोधन झाले आहे, त्या संशोधन साहित्याचा अभ्यास करणे सुद्धा खूप गरजेचे आहे, तेव्हा या संशोधनाच्या संबंधित असलेल्या माहितीचा अभ्यास करीत असताना महिला उद्योजकांच्या समस्यांच्या बाबतीत वेगवेगळ्या अंगाने तज्ञांनी जे अध्ययन चिंतन किंवा वेगवेगळी मते नोंदवली आहेत अशा सर्व तज्ञांचा, शासकीय समित्यांचा व संस्थांचा अभ्यास करणे गरजेचे होते. **दास** मलिका (2001)" journal of Small Business and Entrepreneurship" या सुप्रसिद्ध शोध पत्रिकेत सन 2001 मध्ये दास मलिका यांनी "Women Entrepreneurs in India:Problems Motivations and Success Factors" या विषयावर शोध निबंध लिहाया विषयाचा अभ्यास करण्यासाठी अभ्यासकाने अन्वेषणात्मक व वर्णनात्मक संशोधन आराखड्याचा वापर करत तथ्य संकलनासाठी प्राथमिक व दुय्यम साधन सामग्रीचा वापर केला आहे. प्राथमिक तथ्य संकलनासाठी अभ्यासकाने तामिळनाडू व केरळ राज्यातील 35 महिला उद्योजकांची निवड केली असून अभ्यासाचा उद्देश महिला उद्योजकांच्या समस्या व यशस्वीपणाच्या आढाव्यावर आधारित आहे. अभ्यासकाने अभ्यासात असे स्पष्ट केले आहे की 49% महिलांना वित्तीय सहाय्यतेची आवश्यकता असून वारंवार कच्च्या मालाची समस्या 72 टक्के महिला उद्योजकांना जाणवत आहे एकूण उद्योजक महिलांपैकी 57% महिला कमी शिक्षित असल्यामुळे त्यांना वित्तीय सहाय्यता प्राप्त करण्यास फार अडचणींना सामोरे जावे लागत आहे आणि कौटुंबिक समस्या बाबत विचार केला तर 87% महिला उद्योजक व त्यांच्या कुटुंबात सुरळीत संबंध असुरळीत झाले आहेत म्हणजेच या महिलांवर मानसिक दबाव वाढला असल्याचे अभ्यासकाने स्पष्ट केले आहे. एकंदरीत एकूण महिला उद्योजकांपैकी 82 टक्के महिला फार मोठ्या प्रमाणात यशस्वी होऊ शकशकल्या नाहीत. मात्र उरलेल्या 18% महिला चांगल्या प्रकारे यशस्वी झाल्या आहेत. त्यांची कारण मीमासा प्रामुख्याने उच्च शिक्षित कौटुंबिक सहाय्यता, व्यवस्थापन कौशल्य, वस्तू उत्पादन आणि जास्त कष्ट या घटकातून होईल. त्यामुळे उरलेल्या महिलांनी देखील उपरोक्त यशस्वी उद्योजक महिलांचे अनुकरण करावे असे अभ्यासकाचे मत आहे. **कॉस्टन** जगीओनीली (2001) यांनी "Social and Demographic Statistics Section UNECE" च्या शोध नियतकालिकेत "The Status of Statistics of Womenand Men`s Entrepreneurship in the UNECE region" या विषयावर दुय्यम साधन सामग्रीच्या आधारे शोधनिबंध लिहिला. या शोधनिबंधात अभ्यासकांनी फक्त

जागतिक पातळीवरील महिला उद्योजकांचा आढावा घेतला आहे. त्यांच्या मते, जागतिक पातळीवर अजूनही महिला उद्योजकांचे प्रमाण कमी आहे. त्यात विशेष म्हणजे स्वयंरोजगार मध्ये ही त्यांचे प्रमाण अतिशय कमी आहे. कोणत्याही राष्ट्रात किंवा जागतिक पातळीवरील दारिद्र्य कमी करायचे असेल तर महिला याव्यावसायिक किंवा उद्योजक क्षेत्रात येणे आवश्यक आहे. कारण त्यांच्या प्रगतीवरूनच कुटुंबाची, समाजाची, देशाची व जगाची प्रगती होऊ शकते, असे अभ्यासकांचे मत आहे. त्यामुळे महिला या कार्यकारी क्षेत्रात येणे आवश्यक आहे. त्यासाठी प्रत्येक राष्ट्रासह जागतिक पातळीवर ही महिलांच्या सर्वांगीण विकासासाठी प्रयत्न होणे गरजेचे आहे, असे अभ्यासकाने प्रस्तुत शोध निबंधात नमूद केले आहे. जॉन मारिया (2004) "Rural Women Entrepreneurship" या पुस्तकात जॉन मारिया यांनी ग्रामीण महिला उद्योजकांच्या समस्यांचे विश्लेषण केले आहे. त्यांच्या मते, भारतातील ग्रामीण भागातील महिला या बहुतांश निरक्षर आहेत, त्यांच्यावर नेहमी सामाजिक सांस्कृतिक व धार्मिक बंधने लाभली जातात आणि त्यांच्यावर नेहमी पितृसत्ताक पद्धतीचे वर्चस्व गाजवले जाते. त्यामुळे सर्वसाधारण महिला या उद्योजक क्षेत्रात येतच नाहीत आणि आल्या तरी त्या महिला उद्योजकांना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते. विशेषता कौटुंबिक सहायता नसल्यामुळे वित्तीय समस्या निर्माण होते व त्यातून अनेक समस्या उद्भवतात. त्याचे फलस्वरूप व्यवसाय हा तोट्यात जातो किंवा अल्पशा नफ्यात राहतो. एकंदरीत ग्रामीण भागातील न झालेल्या सामाजिक विकासामुळे ग्रामीण भागातील महिला उद्योजक विकास प्रवाहा पासून दूर आहेत असे अभ्यासकांचे मत आहे. भारती कोलान, इंदिरा पारीख (2005) सन 2005 मध्ये भारती कोलान, इंदिरा पारीख यांनी "A Reflection of theIndian Women in Entrepreneurial Word" हा लेख "Indian Institute of Management" च्या संशोधन पत्रिकेत लिहिला. या लेखात अभ्यासकांनी महिलांचे वैशिष्ट्य व भूमिका दाखवली आहे. त्यांच्या मते, महिला ही एकाच वेळी आई, पत्नी, मुलगी, पाल्य, कौटुंबिक सभासद व स्वतःची भूमिका बजावत असते तर दुसरीकडे उद्योजक क्षेत्रात ही महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत असते. एकंदरीत महिला या श्रेष्ठ असल्याचा दावा अभ्यासकांनी केला आहे. परंतु या महिला जीवनात दुहेरी भूमिका निभावत असताना त्यांना अनेक समस्या समस्यांना ही सामोरे जावे लागते. भारतातील महिला उद्योजकांचा विचार केला तर इतर देशातील महिला उद्योजकांपेक्षा आपल्या देशातील महिला उद्योजक दुहेरी भूमिकेच्या बाबतीत सरस आहेत आणि या सरसपणाचा प्रभाव जगातील दुसऱ्या महिला उद्योजकांवर पडताना दिसून येत असल्याचे संशोधकांनी सांगितले आहे. म्हणजे प्रस्तुत शोधनिबंधातून अभ्यासकाने आपल्या देशातील महिला उद्योजकांच्या दुहेरी भूमिकेचे महत्त्व स्पष्ट केले आहे.

थोडक्यात, संदर्भ साहित्याच्या आढाव्यावरून आपल्या असे लक्षात येते की, महिला या उद्योग जगतात हळूहळू का होईना पण मार्गक्रम करू लागल्या आहेत. महिला ही एकाच वेळी आई, पत्नी, मुलगी व उद्योजक अशा बहुविध भूमिका बजावताना आढळत आहे, तर दुसरीकडे त्यांना त्यांच्या या दुहेरी भूमिकांमुळे जीवनात अनेक समस्यांना ही सामोरे जावे लागत आहे. त्याच प्रमाणे त्यांना उद्योगा संबंधित समस्याही भेडसावत आहेत. त्यामुळे प्रामुख्याने सामाजिक, व्यवस्थापकीय, वित्तीय, उत्पादकीय, मार्केटिंग, कामगार व कच्च्या मालाच्या समस्या प्रामुख्याने भेडसावत आहेत.

संदर्भः-

1) दास मलिका (2001),"Women Entrepreneurs in India:Problems Motivations and Success Factors", journal of Small Business and Entrepreneurship, Vol-15,No.4 Canada.
2) कॉस्टन जगीओनीली(2001) "The Status of Statistics of Women and Men`s Entrepreneurship in the UNECE region", Social and Demographic Statistics Section UNECE ,Vol-13,No.6, America.
3) जॉन मारिया(2004)"Rural Women Entrepreneurship", Descover Publication, New Delhi.
4) भारती कोलान, इंदिरा पारीख (2005)"A Reflection of the Indian Women inEntrepreneurial Word",Indian Institute of ManagementResearch and Publication Journal, Vol,7, No.1, Ahmedabad.

महिलांचा राजकारणात वाढता सहभाग

सोनल दादाराव भोजने
वसंतदादा पाटील महाविद्यालय, पाटोदा, बीड

महिलांचा राजकारणातील वाढता सहभाग हा व्यापक विषय आहे. बहुतेक वेळा महिलांचा सहभाग हा आपल्या राज्यघटनेने दिलेला मतदानाचा हक्क, स्थानिक स्वराज्यसंस्थेत मिळालेल्या आरक्षणामुळे नामधारी उमेदवारी इत्यादींशी जोडला जातो. असे करणे अजिबात योग्य नाही. कारण भूतकाळात महिलांच्या राजकारणांतील सक्रीय योगदानाचे खूप सारे संदर्भ आढळून येतात. इतिहासातील 'महिलांचे राजकीय' योगदान या विषयाचे विश्लेषण केले असता असे दिसून येते की, महिला राजकारणात नुसत्या नामधारी नव्हत्या. तर त्या निर्णय प्रक्रियेमध्ये, राजकीय व सामाजिक चेतना प्रफुल्लीत करण्यामध्ये समाजाला आणि देशाला योग्य दिशा देण्यामध्ये सक्रीय सहभागी होत्या.

भारतात अगदी प्राचीन काळापासून म्हणजे आर्याच्या काळापासून स्त्रियांना समाजात महत्त्वाचे स्थान असल्याचे दिसते. उपनिषिदे, पुराणात ते कायम असल्याचे लक्षात येते. परकीय आक्रमणानंतर ही भारतीय स्त्रिया राजकारणात दिसतात. स्वातंत्र्य लढ्यात सुद्धा अनेक स्त्रिया पुरूषांच्या बरोबरीने लढताना स्वातंत्र्याची मागणी करताना दिसतात. महात्मा गांधींच्या अहिंसक लढ्यात तसेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या समानतेच्या लढ्यात सुद्धा स्त्रियांचा सक्रीय सहभाग जाणवतो. स्वातंत्रय पूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळात अनेक भारतीय स्त्रियांनी अनेक क्षेत्रात आपला ठसा उमटविला आहे. भारतीय स्वातंत्र्या नंतर अनेक महिलांनी राजकारणात अनेक महत्त्वाची पदे भूषविली आहेत.

ब्रिटिश काळातील स्त्रियांची वाटचाल :

ब्रिटिश काळात इ. स. 1921 मध्ये प्रथमत: मद्रास विधी मंडळाने पुरूषांच्या बरोबरीने स्त्रियांना मताधिकार दिला गेला. इ. स. 1926 पर्यंत याचे अनुकरण इतर ही प्रांतात केल्या गेले. ब्रिटिशांनी सुधारणेचे पुढचे पाऊल उचलून स्त्रियांना प्रतिनिधित्वाचा अधिकार दिला. मद्रास प्रांताने मुथ्थुलक्ष्मी रेड्डी यांची कायदे कौन्सिलात नेमणूक करण्यात आली. स्त्रियांच्या राजकीय जीवनाच्या परिवर्तनाच्या दिशेने हे अत्यंत महत्त्वाचे पाऊल पडले.

काँग्रेस अंतर्गत स्त्रिया स्वातंत्र्य लढ्यात सक्रीय होत्या. 1939 मध्ये स्थापन झालेल्या काँग्रेस मंत्रिमंडळात सहा स्त्रियांना घेतले गेले. अनीबेझंट, सरोजिनी नायडू यांनी भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे अध्यक्षस्थान भुषविले.

स्वातंत्र्यानंतर स्त्रियांची राजकीय स्थिती :

राष्ट्रीय पातळीवरील राजकीय संस्थेचा अभ्यास करताना स्त्री सदस्यांची संख्या उत्तरोत्तर वाढत आहे. 1952 च्या लोकसभेच्या पहिल्या निवडणुकीत एकूण 499 सदस्यांपैकी 22 स्त्रिया होत्या. 2019 च्या 17 व्या लोकसभा निवडणुकीत 542 सदस्यांपैकी 78 स्त्रिया आहेत.

राज्यसभेत 1952 मध्ये 299 एकूण सदस्यांपैकी 16 स्त्रिया होत्या. तर चालू राज्यसभेत 244 पैकी 24 महिला सदस्य आहेत.

पहिल्या निवडणुका पासून स्त्रि यांनी महत्त्वाच्या पदावर आपली छाप सोडली आहे. 1950-52 या काळात राजकुमारी अमृता कौर मंत्रिमंडळात होत्या. तेव्हा पासून ते आतापर्यंत स्त्रियांनी गृहखात्या पासून ते अणुऊर्जा, उद्योग, परराष्ट्र इत्यादी महत्त्वाची खाती सांभाळली आहेत.

भारतामध्ये राष्ट्रपती या सर्वोच्च स्थानावर प्रतिभा पाटील यांच्या नंतर आदिवासी समुदायांचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या श्रीमती द्रौपदी मुर्मु यांची निवड झाली आहे. लोकसभा अध्यक्ष म्हणून मीरा कुमारी यांच्या नंतर सुमित्रा महाजन यांनी ते पद समर्थपणे सांभाळले आहे.

महाराष्ट्र राज्य निर्मिती पासून 2019 पर्यंत झालेल्या निवडणुकी मध्ये सुद्धा महिलांची संख्या लक्षणीय रित्या वाढली आहे. सद्यस्थिती मध्ये 288 सदस्यांपैकी 95 महिलांचा समावेश आहे. याच धर्तीवर पंचायत राज संस्थामध्ये सर्वप्रथम 1983 साली कर्नाटक सरकारने स्त्रियांना 25 टक्के आरक्षण देण्याची घोषणा केली. केंद्र सरकारने 1992 मध्ये 73 व्या घटना दुरूस्तीने स्त्रियांना 33 टक्के आरक्षण देण्याचे ठरविले. अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीतील स्त्रियांचा सहभाग वाढविण्यासाठी एकतृतीयांश जागा आरक्षित केल्या. महाराष्ट्र व इतर काही राज्यांनी 50 टक्के आरक्षण दिले. स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये महिलांना राजकीय आरक्षणाचे कवच प्राप्त झाल्यानंतर व राजकारणात त्यांचा वावर वाढल्यानंतर महिला आत्मविश्वासाने बोलत आहेत. महिलांच्या राजकारणातील सहभागा विषयीच्या प्रतिकुलतेला स्त्रियांनी एक शक्ती बनवण्यात यश मिळविले आहे. सध्याच्या काळात स्त्रिया राजकारणा विषयी नकारात्मकता न बाळगता राजकारणात येत आहेत. स्त्रियांचा राजकारणातील सहभाग हा महिला, बाल के वा अन्य वंचित समुहासाठी विशेष आहे. स्त्रियांचा सामाजिक प्रश्नांची सखोल माहिती असते. स्त्रिया जात, धर्म, पंथ या सर्वच स्तरांवर दुय्यमत्वाची वागणुकीच्या बळी असतात. त्यामुळे त्यांना वंचित आणि शोषितांच्या समस्यांची जाण असते. भारतीय लोकसंख्येचा अर्धाहिस्सा असणाऱ्या महिलांचा वर्गाचा राजकारणात सक्रीय सहभाग महत्त्वाचा आहे. यामध्ये पक्षीय राजकारणांचा सुद्धा मोठा वाटा असल्याचे आपल्या लक्षात येते. पक्षीय राजकारणांमुळे स्त्रियांना तळागाळापासून सुरूवात करून अधिक प्रगल्भ होऊन राष्ट्रीय राजकारणात सहभागी व्हायला वाच मिळतो.

सारांशत:

देशातील महिलांच्या राजकीय स्थितीत सुधारणा झाली. पुढे ही होत राहिली. यामध्येच देशाचे भवितव्य दडले आहे.

भारतीय समाजातील महिलांची स्थिती आणि आव्हाने

संशोधिका

छाया शिवाजी सौंदरमल

(पीएच.डी समाजशास्त्र)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.

मार्गदर्शक

डॉ. एम. के. सवई

सहाय्यक प्राध्यापक, विभाग प्रमुख

समाजशास्त्र विभाग, दगडोजीराव देशमुख महाविद्यालय

वाळूज, ता. गंगापूर, जि. औरंगाबाद.

प्रस्तावना :

भारत स्वतंत्र झाला तरी स्त्रियांमध्ये सामाजिक व राजकीय जागृती झालेली नाही, म्हणून स्त्रियांचा समाजातील दर्जा उंचावलेला दिसत नाही. एकीकडे भारतात महिलांना लक्ष्मी, दुर्गा,पार्वती आणि सीता यांना शक्तीचे प्रतीक मानल्या आणि त्यांची उपासना केली जाते तर याच भारतीय समाजात स्त्रियांची अबला म्हणून उपेक्षा केली जाते.स्त्रीही आई,बहीण,पत्नीची भूमिका पार पाडत कौटुंबिक जबाबदारी समर्थपणे पेलत असते, पुरुषप्रधान संस्कृतीत स्त्रिया पुरुषावर अवलंबून असल्याने त्यांनास्वतःचा निर्णय घेण्याचा फारसा अधिकार नाही त्यामुळे आजही त्यांचेस्थान नगण्यच असल्याने त्यांच्यावर अन्याय, अत्याचार होताना दिसतो.

वैदिक काळात स्त्रियांना महत्त्वपूर्ण स्थान होते.पण हळूहळू स्त्रियांचे महत्त्व कमी होत गेले.स्त्रियांना न्याय देण्यासाठी व जाणीव जागृत करण्यासाठी काही संविधानिक कायदे तयार करण्यात आले.ज्यामुळे त्यांचे समाजात राजकीय अधिकार संरक्षित झाले. भारतात स्त्रियांचे स्थान नेहमीच आधाराचे राहिले. इतिहासाचे सिंह अवलोकन केल्यास असे दिसून येईल की,महिलांचे स्थान गौरवपूर्ण होते. समर्थ्यवान,धैर्यवान,बुद्धिवान मानून महिलांनी आपले स्थान स्वर्णीय अक्षरात कोरले. काळानुरूप महिलांच्या स्थानात व दर्जात बदल होत गेले.वैदिक काळ,उत्तर वैदिक काळात, स्मृतियुग,मध्ययुग,स्वतंत्र्यपूर्व काळ, स्वातंत्र्यानंतरचा काळ या काळात यांच्या स्थानात बदल होत गेला.आधुनिक काळात समाजात स्त्रियांचे स्थान आर्थिक, सामाजिक, राजकीय आणि कौटुंबिक क्षेत्रात पूर्णपणे बदलतअसलेलेदिसूनयेतआहे. 21 व्या शतकात महिला आपले स्थान टिकवण्यासाठी संघर्ष करीत आहेत

अध्ययन विषयाचे महत्त्व :

भारतात प्राचीन काळापासून स्त्रियांच्या दर्जात परिवर्तन व्हावे, यासाठी भारतातील सुधारकांनी अनेक प्रयत्न केले व स्त्रीस्वातंत्र्यासाठी अनेकांनी पुढाकार घेतला. स्त्रियांना स्वातंत्र्य प्राप्त करून देऊन त्यांचा दर्जा उंचावण्यासाठी, हक्काची जाणीव करून देण्यासाठी समाजसुधारकांनी समाज सुधारणेच्या कार्यातून प्रयत्नकेले. परंतु आज अशी दुःखद परिस्थिती आहे की,भारतामध्ये कठोर कायदे असून सुद्धा महिलावर मोठ्या प्रमाणात अन्याय होत असल्याचे दिसते. स्त्रियांच्या अधिकाराचे रक्षण करणे लोकशाहीसाठी सर्वात मोठी समस्या आहे. समाजामध्ये स्त्रियांच्या स्थितीमध्ये सुधारणा करणे ही काळाची गरज आहे याकरिता अध्ययन समस्याची निवड करण्यात आली.

उद्दिष्टे:

1) वैदिक काळातील तेआधुनिक काळापर्यंत महिला स्थितीचाआढावाघेणे
2) महिलांच्या सामाजिक स्थितीचे अध्ययन करणे.
3) महिला समोरील येणारी आव्हाने व त्यावरील उपाययोजना सुचवणे.

संशोधन पद्धत :

प्रस्तुत शोधनिबंध हा द्वितीय साधनसामुग्रीवर आधारित आहे. यासाठी विविध मासिके, ग्रंथे, दैनिक वर्तमानपत्र, तसेच वेगवेगळया पुस्तकाचा अभ्यास केला आहे.

विविध काळात महिलांचे स्थान व स्थिती :

भारतीय समाजातील महिलांची स्थितीचा अभ्यास करत असताना वेगवेगळया काळात महिलांची स्थितीचादर्जापाहणे गरजेचे आहे.

अ) वैदिक काळातील महिलांची स्थिती :

वैदिक कालखंडात स्त्रियांना पुरुषाच्या बरोबरीने मानाचे स्थान होते. वैदिक साहित्यवरून असे निर्देशनात येते की, त्याकाळी स्त्रियांना आत्मविश्वास,शिक्षण,विवाह,संपत्ती याबाबतीतस्त्रियांना पुरुषाच्या बरोबरीचे स्थान होते. त्याकाळी पुरुषप्रधान संस्कृती असली तरी स्त्रियांना मात्र महत्त्वाचे स्थान होते. पत्नी म्हणूनस्त्रियांचा दर्जा खूप महत्त्वाचा होता. या काळात मुलीनंवरच्या गतिशीलतेवर कोणतेही बंधन नव्हती. या काळात विद्वान स्त्रिया बरोबर सामान्य स्त्रियांना सुद्धा महत्त्वाचे स्थान होते.या काळात स्त्रिया सैनिकी शिक्षण घेत होत्या सोबतच दूतम्हणून कार्य करत होत्या.

ब) उत्तर वैदिक काळ :

वैदिक काळामध्ये स्त्रियांचा दर्जा फारसा टिकू शकला नाही. या काळात स्त्रियांची स्थिती हळूहळू कमी होत गेली. या काळात बालविवाहाची पद्धत सुरू झाली. स्त्रियांच्या शिक्षणावर मर्यादा पडल्या सोबतच संपत्तीच्या अधिकारावर सुद्धा मर्यादा पाडण्यात आल्या. धार्मिक कार्यात भाग घेण्यास स्त्रियांवर बंदी घालण्यात आली. मुलीपेक्षा मुलांना श्रेष्ठ समजल्या जाऊ लागले.

क) स्मुती युगातील महिलांची स्थिती :

या काळात स्त्रियांचे अधिकार पूर्वीपेक्षा खूप मर्यादित ठेवण्यात आले. स्त्रियांचा सन्मान फक्त मातेच्या स्वरूपात होता. पत्नी म्हणून तिचे अधिकार कमी करण्यात आले, मुलींच्या विवाहाचे वय ठरवण्यात आले त्यामुळे बाल विवाहाची प्रथा सुरू झाली.

ड) मध्ययुगातील स्त्रियांची स्थिती :

मध्ययुगीन काळातस्त्रियांची स्थिती अत्यंत शोषणीय होती, हा काळ राजकीय अशांततेचा होता याच कालखंडात पडदा पद्धती अस्तित्वात आली. स्त्रियांना शिक्षणापासून वंचित ठेवण्यात आले.

इ) स्वतंत्रपूर्व काळातील स्त्रियांची स्थिती :

हा कालखंड म्हणजे ब्रिटिश कालखंड होय. या काळात श्री शिक्षणाचे प्रमाण केवळ 6 टक्के होते. या काळात सतीप्रथा, बालविवाह, विधवा पुनर्विवाह बंदी घालण्यात आली होती. या काळात स्त्रियांच्या स्थितीत बदल घडवून आणणारे वारे वाहू लागले होते. स्वामी दयानंद सरस्वती, राजा राम मोहन रॉय, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, गोपाळ कृष्ण गोखले इ.समाज सुधारकांनी समाज सुधारण्यासाठी प्रयत्न केले. याच काळात स्त्रियांना संपत्तीचा अधिकार देण्यात आला, सतीप्रथा बंद करण्यात आली होती. याच काळात महात्मा फुलेंनी स्त्रीशिक्षणासाठी प्रयत्न केले. स्त्रियांच्या सामाजिक दर्जातसुधारणा होण्यामध्ये याच काळात वातावरण निर्मिती झाली.

ई) स्वातंत्रोत्तर काळातील स्त्रियांची स्थिती :

प्रगतीचे वारे भारत स्वतंत्र्यानंतर वाहू लागले. स्त्री शोषणाचा काळ आता संपुष्टात आला होता. स्त्रियांना संविधानाने पुरुषांच्या बरोबरीने अधिकार बहाल केले होते. स्त्रियांच्या सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक दर्जातसुधारणा होत गेली. श्री आपल्या अधिकाराबद्दल जागृत झाली व पुरुषाच्या बरोबरीने प्रत्येक क्षेत्रात आपला ठसा उमटू लागली. आज असे एकही क्षेत्र नाही जिथे स्त्रियांचे अस्तित्व नाही. राजकारण, समाजकारण, अर्थकारण, वैज्ञानिकरण प्रत्येक क्षेत्रात स्त्रीउल्लेखनीय कामगिरी करीत आहे.

भारतीय महिलांची सामाजिक स्थिती :

महिलांचा समाज आणि राजाच्या विविधउपक्रमामध्ये पुरेसा सहभाग असूनही अपमानास्पद वागणूक, घरगुती हिंसाचार, कामाच्या ठिकाणी हिंसाचार, रस्ते, सार्वजनिक रहदारी आणि इतर ठिकाणी वाढ झाली आहे. यातच शारीरिक, मानसिक आणि लैंगिक अत्याचार देखील समाविष्ट आहेत. आज स्त्रियांनी स्वतःला मुख्य प्रवाहात समाविष्ट केले आहे. त्यांच्या विकासामध्ये मीडिया आणि भारतीय चित्रपटांनी देखील महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे ज्यामुळे स्त्रीमानसिकरित्या सतत विकासाकडे गेली आहे. भारतीय संस्कृतीत महिलांना समाजात सर्वोच्च स्थान देण्यात आले आहे. खरंतर भारत जगातील अशा काही देशापैकी एक आहे जिथे संस्कृती आणि इतिहासामध्ये स्त्रियांना सन्माननीय स्थान आहे आणि जेथे मानव बनविण्यात त्यांचे योगदान स्वीकारले गेले आहे, परंतु विविध कारणामुळे भारतीय समाजातील स्त्रियांची सामाजिक स्थिती कालांतराने बदलत गेली. परिस्थिती सतत कमकुवत होत गेली आहे आणि पुरुषांनी समाजद्वारे लादलेले मोठेपण आणि सन्मान स्वीकारण्यास भाग पाडले गेले आहे.

स्वातंत्र्या नंतर भारतीय राज्यघटनेने महिलांना समाजातील एक महत्त्वाचे घटक मानले आणि त्यांना नागरिकत्व प्रौढ मताधिकार आणि मूलभूत अधिकाराच्या आधारे पुरुषांना समान दर्जा व समान हक्क दिले, परंतु वास्तविक सत्ता अजूनही स्त्रियांपासून फारच दूर होती. विशेषतः ग्रामीण आणि आदिवासी समाजातील महिला. घटनेच्या अनुच्छेद 39 मध्ये केलेल्या व्यवस्थेनुसार राज्य आपले धोरण अशाप्रकारे राबवेल की सर्व पुरुष आणि स्त्रियांना जगण्याला पुरेसा हक्क मिळाला पाहिजे आणि म्हणूनच 2001 साली भारत सरकारने सबलीकरणाचे वर्ष साजरे करण्याचा निर्णय घेतला.

आज महिलांचा सर्व क्षेत्रात सहभाग दिसून येत असला तरी जागतिक स्तरावर महिलांचे नाव गौरवाने चमकत असले तरी समाजामध्ये अजूनही महिलांच्या मानवाधिकाराची स्थिती चिंताजनक आहे. जगाच्या एका टोकापासून तर दुसऱ्या टोकापर्यंत महिला प्रति दिवस, प्रति तास, प्रति मिनिट, आणि प्रत्येक क्षणाला कधी आपल्या तर कधी अनोळखी पुरुषाच्या हाताने मानसिक शोषणापासून तर जाळून मरण्यापर्यंतच्या हिंसेला बळी पडताना दिसतात. सामाजिक, राजकीय, आर्थिक सर्व क्षेत्रांमध्ये महिलांच्या अधिकारावर अतिक्रम केले जाते, या दृष्टीने भारताची स्थिती खूप वाईट आहे. महिलावरील हिंसाही एक जागतिक घटना आहे, ज्यापासून कोणताही समाज आणि समुदाय मुक्त नाही.स्त्रियाविरूद्ध भेदभाव विद्यमान आहे कारण त्याची मुळे सामाजिक रूढी आणि मूल्येअंतर्भूत आहेत. जरी स्त्रियावरील हिंसाचाराची कारणे संपल्या शिवाय त्यांचे संपूर्ण निदान करणे शक्य नसले तरी आपण पाश्चात्य आणि विकसित देशाकडे पाहिले तर असे दिसते की मानवी रचना आणि निसर्गाच्या अंतनीरहित अंतर्भूततेमुळे त्यांचे कारण शक्य नाही. महिला आणि हिंसाचाराच्या प्रत्येक प्रकारासाठी समाज आणि राज्य या दोघांनाही त्यांची नैतिक आणि कायदेशीर जबाबदारी पार पाडावी लागेल

भारतीय समाजातील महिलां समोरील आव्हाने :

भारतीय समाज हा एक समाज आहे. ज्यामध्ये विविध रीतीरीवाज श्रद्धा आणि परंपरा समाविष्ट आहेत. यापैकी काही जुन्या श्रद्धा आणि परंपरा अशाही आहेत ज्या भारतातील महिला सक्षमीकरणासाठी त्यांची स्थिती सुधारण्यासाठी अडथळा ठरत आहेत त्यापैकी काही आव्हाने खालील प्रमाणे आहेत.

1. जुन्या आणि सनातनी विचारामुळे भारतातील अनेक भागात महिलांना घर सोडण्यास बंदी आहे. अशा क्षेत्रात स्त्रियांना शिक्षण किंवा नोकरीसाठी घराबाहेर जाण्याची स्वातंत्र्य नाही.
2. जुन्या आणि रुढीवादी विचारसरणीच्या वातावरणात राहण्यामुळे स्त्रिया स्वतःला पुरुषापेक्षा कमी मानू लागतात आणि त्यांची सध्याची सामाजिक आणि आर्थिक स्थिती बदलण्यात अपयशी ठरतात.
3. कामाच्या ठिकाणी शोषण हे देखील महिला सक्षमीकरणात एक प्रमुख अडथळा आव्हान आहे. खाजगी क्षेत्र जसे की सेवा उद्योग, सॉफ्टवेअर उद्योग, शैक्षणिक संस्था आणि रुग्णालय या समस्येमुळे सर्वाधिक प्रभावित आहेत.

4. समाजात पुरूषाच्या वर्चस्वामुळे महिलांसाठी समस्या निर्माण होतात. कामाच्या ठिकाणी महिलावर हिंसा अलीकडच्या काळात खूप वेगाने वाढली आहे आणि गेल्या काही दशकात सुमारे 1.70% वाढ झाली आहे.
5. भारतातील महिलांचा अजूनही आमच्या ठिकाणी लिंग पातळीवर भेदभाव केला जातो. अनेक क्षेत्रांमध्ये महिलांना शिक्षण आणि नोकरीसाठी बाहेर जाण्याची ही परवानगी नाही.
6. भारतातील महिलांना त्यांच्या पुरुष समकक्षापेक्षा कमी वेतन दिले जाते आणि असंघटित क्षेत्रात विशेषतः दैनंदिन वेतन असलेल्या ठिकाणी ही समस्या अधिक गंभीर आहे. स्त्रियांना समान वेळ समान काम करूनही पुरुषापेक्षा कमी खूप कमी मोबदला दिला जातो. काम महिला आणि पुरुषांमध्ये शक्ती विषमता दर्शवते. संघटित क्षेत्रात काम करणाऱ्या महिलांना त्यांच्या पुरुष समकक्षा सारखेच अनुभव आणि पात्रता असूनही पुरुषापेक्षा कमी मोबदला दिला जातो.

महिला विषयक कायदे :

1. सती प्रथा बंदी कायदा 1829 हिंदू विधवा पुनर्विवाह कायदा 1883
2. विवाह प्रतिबंधक कायदा 1978 हिंदू उत्तराअधिकारी कायदा 1956
3. हिंदू दत्तक/ पालनपोषण कायदा 1956 हुंडा प्रतिबंधक कायदा 1969
4. मातृत्व विषयक कायदा 1929 समान वेतन कायदा 1973
5. महिला संरक्षण अधिनियम 2005 महिला हक्क व संरक्षण कायदा 1990

अनेक प्रकारचे महिला संरक्षण कायदे आहेत परंतू तरी देखील वरील आव्हानाना / अडचणीला महिलांना सामोरे जावे लागते.

उपाययोजना:

स्त्रियांची स्थिती सुधारण्यास संबंधित उपाययोजना पुढील प्रमाणे आहेत.

1. ग्रामीण असो या शहरी महिलांना त्यांच्या अधिकाराची व कायद्याची जाणीव करून देणे.
2. शाळा, महाविद्यालय व शिक्षण संस्थेमध्ये स्त्रीसंरक्षक कायद्याचा अभ्यासक्रमामध्ये समावेश करणे.
3. चर्चासत्रे, सभा,संमेलनाद्वारे ग्रामीण तसेच शहरी भागांमध्ये स्त्रियांमध्ये जाणीव जागृती निर्माण करणे.
4. महिलांच्या अधिकाऱ्याचे उल्लंघन करणाऱ्यांना तात्काळ न्यायालयीन निकालाद्वारे कठोर शिक्षा देणे.

सारांश:

आज एकविसाव्या शतकातील स्त्रीशिक्षण घेऊन अर्थाजन करू लागल्या आहेत. गुलामगिरीचे सर्व बंधने तोडून सार्वजनिक जीवनात महत्त्वाच्या जबाबदाऱ्या उचलत आहेत. आपल्या कर्तुत्वाचा ठसा उमटवत आहेत मात्र सर्व स्त्रियांचे प्रश्न सुटले आहेत असे म्हणता येणार नाही. आजही समाजात हुंडाबळी, कौटुंबिक अत्याचार, मारहाण, स्त्रियांचे अपहरण बलात्कार करून त्यांची हत्या, अशा अनेक समस्याचे आव्हाने त्याच्या समोर अडथळे निर्माण करतात हे मात्र नाकारता येत नाही.

संदर्भसूची:

1.प्रा. डॉ. मोरे दिनेश.,'शिवरायांच्या स्त्री विषयक दृष्टिकोन,' पंचफुला प्रकाशन, औरंगाबाद 2012.

2. डॉ. विप्लव,'मानवाधिकार के आईने मे महिलाये',विस्ट इंटरनॅशनल पब्लिशिंग हाऊस, दिल्ली,2011

3. शर्मा, रमा.,' महिला सशक्तिकरण' अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, नई दिल्ली.2010.

4. डॉ. शर्मा कृष्णकुमार,'मानवाधिकार एवं विश्व', अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, नई दिल्ली. 2012

5. बंसल वंदना,' पंचायती राज्य मे महिला भागीदारी', काल्पाज पब्लिकेशन,दिल्ली. 2004

मराठी साहित्यातून चित्रित झालेले स्त्री जीवन

श्रीमती सविता अनिल वायळ

विशेषाधिकारी मराठी बालभारती, सेनापती बापट रोड, पुणे ४११००४

प्रस्ताविक :—

पूर्वापार चालत आलेल्या लोकपरंपरा व त्यातील कथा, गीते, उखाणे, म्हणी, वाक्प्रचार या सर्वांचा समावेश लोकसाहित्यात होतो. लोकसाहित्याची निर्मिती ही प्रामुख्याने मौखिक परंपरेतून झालेली आहे. या परंपरेचा खूप मोठा भाग हा स्त्रियांच्या साहित्याच्या निर्मितीने व्यापलेला आहे. स्त्री निर्मित कथा, गीते, उखाणे, म्हणी, चालीरिती, रूढी, लोकसमज, श्रध्दा, विश्वास, उपासना, व्रतवैकल्ये, विविध लोककला तसेच कारागिरी असे या सर्वांचे ढोबळमानाने विभाजन करता येईल.

लोकसाहित्यातून स्त्री ही प्रामुख्याने कुटुंबकेंद्रीत असल्याचे प्रतिबिंबित झालेले दिसते. लोकसाहित्यात स्त्रियांच्या लोकगीतांनी खूप मोठा भाग व्यापलेला आहे. उदा. दळणकांडण, सडासारवण, जात्यावरच्या ओव्या, बाळाला निजवण्यासाठी गायलेली अंगाई गीते, सण समारंभात म्हटली जाणारी गीते इत्यादी. अशाविविध प्रसंगात स्त्रिया गाणी गातात. अशी सर्व गाणी दैनंदिन जीवनातल्या कोणत्या ना कोणत्या तरी कृतीशी संबंधित असतात. स्त्रियांचे जीवन शारीरिक कष्टाने आणि मानसिक तानाने भरलेले असते. गीतांच्या माध्यमातून स्त्री हे ताण कमी करण्याचा प्रयत्न करते. एक प्रकारे स्त्री ही या गीतांतून अभिव्यक्त होत असते.

स्त्रीवादी मराठी साहित्य :—

स्त्रियांचे, स्वत:च्या वेगळेपणाची जाणीव प्रकर्षाने व्यक्त करणारे व स्वत्वाचा शोध घेऊ पाहणारे साहित्य म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य होय. स्त्रियांच्या अस्तित्वाचा, स्वत्वाचा व अस्मितेचा समग्रतेने वेध घेणारे, तिच्या आत्मशोधाचा प्रवास वाङ्मयीन आविष्कार म्हणून मांडणारे लेखन स्त्रीवादी म्हणता येईल. स्त्रीवादी जाणिवेचा विविध दृष्टिकोणांतून, भिन्न भिन्न पातळ्यांवरचा आविष्कार स्त्रीवादी साहित्यात आढळून येतो. याचेच प्रतिबिंब वेगवेगळ्या काळांत लिहिल्या गेलेल्या स्त्रीवादी साहित्यात दिसते. या भिन्न भिन्न स्वरूपाच्या स्त्रीवादी जाणिवा व्यक्त करणारे साहित्य म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य. माणसासारखे जगण्याची इच्छा स्त्रीलाही असते हे दर्शवणारे आणि स्त्री म्हणून घडताना आलेल्या विविध अनुभवांना अभिव्यक्त करणारे साहित्य म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य.

जहाल स्त्रीवाद्यांच्या मते स्त्रियांची बाईपणाच्या भानातून निर्माण झालेली भाषा, प्रतीके, प्रतिमा खऱ्या अर्थाने विकसित होण्यासाठी काही काळ तरी जाणीवपूर्वक अलगतावादी भूमिका घेणे इष्ट ठरेल.पाश्चात्त्य देशांत स्त्रीवादाचा उदय साधारणपणे १९६० च्या आसपास झाला व भारतात स्त्रीवाद १९७५ नंतर रुजला. असे असले, तरी स्त्रीवादी जाणीव तत्पूर्वी अस्तित्वात नव्हती, असे मात्र नव्हते. व्यक्तिगत पातळीवर स्त्रियांना आपल्या वाट्याला आलेल्या दुय्यमत्वाची, गौण स्थानाची जाणीव होतीच आणि ती त्यांच्या साहित्यातून व्यक्तही होत होती; पण आपला हा अनुभव व त्याचा आविष्कार व्यक्तिगत आहे, असे त्यांना वाटत होते.

स्त्री—पुरुष विषमतेचे भान येणे, ही या जाणिवेची पहिली अवस्था होय. पुरुषरचित स्त्रीत्वाच्या कल्पनेला नकार देणे, ही या जाणिवेची दुसरी अवस्था, तर एक व्यक्ती म्हणून स्वत:चा शोध घेता घेता स्त्रीत्वाचा शोध घेणे, ही स्त्रीवादी जाणिवेची यापुढील व अंतिम अवस्था म्हणता येईल.या अवस्थांमधून जात असताना स्त्री—पुरुष समतेच्या तत्त्वावर आधारलेल्या नवसमाजाची निर्मिती करणे, हे स्त्रीवादाचे उद्दिष्ट आहे. स्त्रीवादी जाणिवेच्या या तिन्ही अवस्थांचे आविष्कार वाङ्मयेतिहासाच्या वेगवेगळ्या टप्प्यांवर, वेगवेगळ्या कालखंडांत आढळून येतात.

स्त्रीवादी मराठी साहित्याचे स्वरूप :—

मराठी साहित्यात साधारणत: १९६०नंतरच्या दशकांत स्त्रीवादी साहित्य जाणीवपूर्वक लिहिले जाऊ लागले आणि सत्तर—ऐंशीच्या व नंतरच्या दशकांतही स्त्रीवादी साहित्याचा प्रवाह काव्य, कथा, कादंबरी अशा प्रकारांत जोमाने विकसित होऊ लागला. मात्र तत्पूर्वीही स्त्रीकेंद्री साहित्याची निर्मिती अगदी प्राचीन काळापासून मौखिक वा लिखित स्वरूपात होत होती, असे दिसून येते.

कौटुंबिक नातेसंबंध :—

स्त्रीचे संपूर्ण आयुष्य हे माहेर व सासर या दोन घटकांशी बांधलेले असते. माहेरच्या माणसांपैकी आई—वडिल, भाऊ—बहिण, मित्र—मैत्रिणी, घरातील इतर नातेवाईक यांच्याविषयी स्त्रीच्या मनात प्रचंड जिव्हाळा, प्रेम, आदर, कृतज्ञता असते. त्याचप्रमाणे सासरच्या माणसांचे देखील तिला कोडकौतुक असते. सासू, सासरा, दीर, नणंद,

जाऊ या सर्वांच्याबरोबर आनंदाने राहून त्यातच ती धन्यता मानत असते. तिच्या पती विषयी तिच्या मनात प्रेम, आदर, धाक आणि समर्पण यासारख्या भावना असतात. स्त्रिला आपल्या मुलांबाळांविषयी विषेश कौतुक असते. मुलांचे हट्ट, त्यांचे लाड, त्यांच्यासाठी झटणे यातच ती आपले समाधान मानत असते. या सर्व नाते संबंधामध्ये स्त्री सर्वांबरोबर मिळून मिसळून राहून नाते जपण्यासाठी व टिकवण्यासाठी सदैव तत्पर असते. लोकसाहित्यातून अनेक स्त्रियांनी कथा, कविता, गीते, कादंबरी यांतून या विविध नातेसंबंधावर लेखन केलेले आहे. आईच्या उपकाराचे, तिच्या मायेचे स्त्री सतत स्मरण करत असते. तिच्याविषयी कृतज्ञता व्यक्त करताना ती म्हणते,

नऊ मास ओझं वागविता नाही भ्याली।
मायबाई माझी शिकविता कष्टी झाली।।
आईवाचूनी माया, कोणाची दिसेना।
पावसावाचूनी रान, हिरवे दिसेना।।

पतिविषयी बोलताना ती म्हणते,

अहेव मरणाची आहे, मला हौस।
हळदीकुकंवाचा पुढे, पडावा पाउस।।

सासुविषयी बोलताना ती म्हणते,

सासू आत्याबाई, परसदारीची तुळस।
सासरा पाटील, माझया माडीचा कळस।।
सासू नि सासरा, सोन्याची पाखरं।
त्यांच्या सावलीला, आम्ही लोकांची लेकरं।।
सरलं दळण, सरलं म्हणू कशी।
सासू नि सासरे, दोन्ही भरलेल्या राशी।।

लेकीविषयी बोलताना ती म्हणते,

जोंधळया परीस वाढविते तुरी,
लेका परीस मला लेक प्यारी.
लेक परायास लेक,
कशानं झाली उणी.
सईला किती सांगू,
हिरा नव्हे ती हिरकणी.

संतसाहित्य :–

महाराष्ट्राला संत साहित्याची खूप मोठी व प्राचीन परंपरा आहे. या संत साहित्यामध्ये स्त्रीसंताचे खूप मोठे योगदान आहे. संत जनाबाई, संत मीराबाई, संत बहिणाबाई, संत मुक्ताबाई, आद्य कवियित्री महदंबा यांसारख्या अनेक संत कवयित्रींनी मोलाची भर घातली आहे. स्त्रिया या पुरूशांपेक्षा अधिक प्रभावीपणे भाशेचा वापर करतात, असे अनेक मानसशास्त्रज्ञांचे मत आहे. पारंपरिक ग्रामीण व्यवस्थेतील स्त्रियांच्या बोलण्यातील म्हणी, उखाणे, वाक्प्रचार यांचे निरीक्षण व अभ्यास केला तर भाषा सामर्थ्याचा प्रत्यय आपणांस येतो. स्त्रियांच्या अंगी असणारी बुध्दीमत्ता, व्यावहारिक शहाणपण हे यांतून दिसून येते.

संत कवयित्रींपैकी संत बहिणाबाई पुढील अभंगातून म्हणतात,जसे बीज असते तसेच फळ येते. आपण जे पेरतो ते उगवते हा सृश्टीचा नियम आहे. म्हणून आयुष्यात सर्वांनी चांगले वागावे, सत्कर्म करावे जेणे करून त्याचे फळ चांगले मिळेल.

निंबा कडूपण देत असे कोण।
युक्षा गोडपण कवण करी।।
बीज तैसे फळ गोडीचा निवाडा।
हा अर्थ उघडा दिसतसे।।

संत कान्होपात्रा पुढील अभंगातून म्हणतात, माझे माहेर पंढरपूर आहे. तेथील भीमा नदीच्या तीरावर सुख व आनंद आहे. पाडुरंग हे माझे आईवडिल आहेत. विटेवर उभ्या असलेल्या पाडुरंगांच्या दर्शनाने चिंता व व्यथा दूर होते.

माझें माहेर पंढरी। सुखें नांदु भीमातीरीं।।

येथें आहे माय बाप। हरे ताप दरूशनें।।
निवारिली तळमळ चिंता। गेली व्यथा अंतरींची।।
कैशी विटेवरी शोभली। पाहुनि कान्होपात्रा धाली।।

काव्य

साठोत्तरी कालखंडात, १९७०.८०च्या दशकांत व नंतरच्या काळातही काव्यनिर्मिती करणाऱ्या अनुराधा पाटील, रजनी परुळेकर, मलिका अमर शेख, प्रभा गणोरकर, अरुणा ढेरे, नीरजा, प्रज्ञा लोखंडे, कविता महाजन, आसावरी काकडे, सिसिलिया कार्व्हालो इत्यादी कवयित्रींनी स्त्रीवादी काव्याचे दालन समृद्ध केले आहे. स्त्रीत्वाचे, स्त्रीवादी जाणिवेचे, स्त्रीच्या विशिष्ट अनुभव—विश्वाचे वेगवेगळ्या पातळ्यांवरचे, भिन्न भिन्न स्वरूपाचे चित्रण त्यांच्या कवितांत आढळते. व्यक्तिनिष्ठ तसेच सामाजिक—सांस्कृतिक वास्तवाचे थेट चित्रण करणाऱ्या कविता स्त्रीत्वाचा आत्मभानयुक्त स्वर आळवणाऱ्या आहेत. बाईचे सामर्थ्य व अनेकविध क्षमतांच्या शक्यता सूचित करणाऱ्या भविष्यवेधी कविता काही कवयित्रींनी लिहिल्या आहेत. बाईतील अपार करुणा, तिची सर्जनशीलता, नवनिर्मितीची क्षमता ही तिची बलस्थाने अनेक कवितांतून व्यक्त झाली आहेत. १९८०.९० च्या दशकांत स्त्रीवादी जाणिवेच्या काव्याचा प्रवाह लक्षणीय होता. स्त्रीकेंद्री काव्यलेखनाचे प्रमाण उत्तरोत्तर वाढतच गेले.

आत्मकथन

स्त्रियांच्या आत्मकथनांनी स्त्रीवादी साहित्यात मोलाची भर घातली आहे. सुनीता देशपांडे यांचे आहे मनोहर तरी, कमल पाध्ये यांचे बंध अनुबंध ही आत्मकथने उल्लेखनीय आहेत. दलित स्त्रियांची आत्मकथने ही स्त्रीवादी साहित्यातील एक महत्त्वाचा दस्तावेज आहे. बेबी कांबळे (जिणे आमचे), कुमुद पावडे, (अंत:स्फोट), शांताबाई कांबळे (माज्या जलमाची चित्तरकथा), मुक्ता सर्वगौड (मिटलेली कवाड), ऊर्मिला पवार (आयदान), सिंधुताई सपकाळ (मी वनवासी) इत्यादींचे स्त्रीवादी साहित्याच्या संदर्भात महत्त्वाचे योगदान आहे. भारतीय व समाजशास्त्रीय अशा दुहेरी स्त्रीवादी भूमिकांतून त्यांचे मूल्यमापन होणे गरजेचे आहे.

लोकगीते

स्त्रियांच्या साहित्याचे मूळ प्राचीन काळापर्यंत जाऊन पोहोचते. स्त्री आपल्याशीच किंवा आपल्यासारख्याच दुसरीशी चाललेल्या संवादातून 'बाई असण्याचा', 'बाईपणाचा' अर्थ व्यक्त करत आली आहे. मराठी लोकगीतांत हा स्त्रीत्वाचा स्वर सतत ऐकू येतो. अन्याय, बंधने, शिक्षा, दंड, तक्रार, शोषण, पुरुषांकडून मिळणारी अन्यायकारक व अपमानास्पद वागणूक, सततची अवहेलना व उपेक्षा, अपाय, इजा, आपल्याकडून चूक वा अपराध घडेल का ह्याची स्त्रीला वाटणारी धास्ती इ. स्त्रियांच्या अनुभवविश्वाच्या कक्षेतील अशा अनेक भावना आणि तथ्ये त्यांनी लोकवाङ्मयातून शब्दांकित केलेली दिसतात. समाजाने दुर्लक्षित केलेले हे वाङ्मय स्त्रीवादी समीक्षकांनी शोधून त्यावर नवा प्रकाश टाकला आहे.

मराठीत तारा भवाळकर, कुमुद पावडे, सरोजिनी बाबर इत्यादींनी लोकगीतांचे संशोधन केले आहे. महाराष्ट्रातील महदंबा, मुक्ताबाई, जनाबाई इत्यादींनी तसेच एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात ताराबाई शिंदे, पंडिता रमाबाई, लक्ष्मीबाई टिळक इ. लेखिकांनी ललित व वैचारिक पातळीवर स्त्री—पुरुष विषमतेचे, पुरुषसत्ताक समाजव्यवस्थेचे, तसेच स्त्रियांवरील अन्याय, जुलूम, शोषण व त्यांतून स्त्रियांना भोगावी लागणारी दु:खे, वेदना यांचे प्रभावी चित्रण केले.

एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस ताराबाई शिंदे यांनी स्त्रीपुरुषतुलना ह्या ग्रंथात पुरुषसत्ताक समाजव्यवस्थेत स्त्रियांच्या होत असलेल्या शोषणाविरुद्ध लिहून, स्त्रीशोषणाचे विश्लेषण करणारी सैद्धांतिक मांडणी केली. मालतीबाई बेडेकर म्हणजेच विभावरी शिरूरकर यांच्या लिखाणातही पुरुषाकडून स्त्रीच्या शारीरिक व मानसिक पातळीवर होत असलेल्या शोषणाची जाणीव व्यक्त झाली आहे. अलीकडच्या काळात मंगला गोडबोले यांच्या लिखाणातही पुरुषप्रधान व्यवस्थेतील रूढी, परंपरांचा निषेध करताना विनोद, उपरोध यांचा वापर केला आहे.

कथा कादंबऱ्या :—

कथा—कादंबरी हा समाजाशी आतून निगडित असलेला साहित्यप्रकार आहे. लोकशाही मूल्यांचे निकष लावायचे म्हटलं तर दलित, ग्रामीण, स्त्रीकेंद्री, आदिवासी अशा उपेक्षित जीवनाच्या चित्रणातून मराठी साहित्य आशयसंपन्न झाले आहे. कथा कादंबरी लेखनात सर्वप्रथम उल्लेखनीय कामगिरी करणारी लेखिका म्हणजे विभावरी शिरूरकर त्यांनी प्रौढ स्त्रियांना केंद्रीभूत ठेवून त्यांनी कथा लिहिल्या. स्त्रियांचा कोंडमारा करणा—या प्रथा परंपरांवर त्यांनी आपल्या कथा साहित्यातून हल्ला केला. विभावरी शिरूरकर यांनी स्त्रीजीवनातील समस्यांची नवी बाजू समाजापुढे आणली. त्यांचा 'कळ्यांचे नि:श्वास' हा कथासंग्रह स्त्रीवादी साहित्यातील मैलाचा दगड ठरला.

१९७० च्या दशकात स्त्रियांच्या समस्यांना केंद्रस्थानी ठेवणाऱ्या सामाजिक चळवळी जोर धरू लागल्या होत्या. त्यामुळे १९७५ नंतरच्या काळात अनेक स्त्रिया लिहित्या झाल्या. या काळातील स्त्री–केंद्री कथा–कादंबरी लेखनामध्ये कमल देसाई, ज्योत्स्ना देवधर, गौरी देशपांडे, आशा बगे, प्रतिभा रानडे, माधवी देसाई, अरुणा ढेरे, शांता गोखले, अंबिका सरकार, नजुबाई गावित, प्रतिमा इंगोले, सानिया या लेखिकांचा समावेश होतो.

काळा सूर्य आणि हॅट घालणारी बाई प्रसिद्ध झाल्यावर कमल देसाई या साहित्यातील फॅण्टसीची एक मिसाल बनल्या. कमल देसाईंच्या काळा सूर्य आणि हॅट घालणारी बाई (१९७५) या कादंबरीत प्राचीन मिथ्यकथांना नवे स्त्रीवादी अर्थ दिले आहेत. ही हॅट घालून मुक्तपणे वावरणारी आणि आपल्या पद्धतीने जीवनाचा अनुभव देणारी स्त्री म्हणजे जणू कमल देसाईंची प्रतिभा होती.

१९८०च्या दशकात मराठी विश्वात गौरी देशपांडे यांच्या वेगळ्या धाटणीच्या कादंबऱ्या उल्लेखनीय ठरल्या. गौरी देशपांडेच्या पुस्तकात 'एकेक पान गळावया', 'कारावासातून पत्रे' आणि 'मध्य लटपटीत' अशा तीन लघुकादंबऱ्या आहेत. स्त्री पुरुष संबंधाविषयी नवं काही लिहू पाहणाऱ्याने या कादंबऱ्यांचे चिंतनशील दृष्टीने वाचन केले पाहिजे.

विसाव्या शतकातील आधुनिक स्त्रीवादी साहित्यात कमल देसाई, गौरी देशपांडे, शांता गोखले, कविता महाजन, प्रिया तेंडुलकर, सानिया (सुनंदा कुलकर्णी), मेघना पेठे, नीरजा यांच्या कथा कादंबऱ्यांनी मोलाची भर घातली आहे. अरुणा ढेरे, गौरी देशपांडे, श्यामला वनारसे यांनी त्यांच्या साहित्यकृतींतही प्राचीन पुराणकथांचे स्त्रीवादी दृष्टिकोणातून नवे अन्वयार्थ लावले आहेत.

शांता गोखले यांच्या रीटा वेलिणकर या कादंबरीची मानसशास्त्रीय तसेच समाजशास्त्रीय स्त्रीवादी भूमिकेतून चिकित्सा करता येते. स्त्रीवादातील 'भगिनीभाव' या संकल्पनेचा पुरस्कार करणारी ही कादंबरी आहे. आशा बगे यांची भूमी ही कादंबरी, तसेच प्रिया तेंडुलकरांच्या कथा यांचे मूल्यमापन भारतीय स्त्रीवादी दृश्टिकोनातून करता येते. कविता महाजन यांच्या कादंबऱ्यांनी समग्र स्तरातील स्त्री विश्व साहित्यात आणण्याचा प्रयत्न केला.

मेघना पेठे यांच्या लिखाणात मुक्त जीवनपद्धती, बिनधास्त जीवनशैली यांचा पुरस्कार आढळतो. मेघना पेठेंच्या कथेमुळे मराठी साहित्यात नव्याने दाखल झालेला दिसतो. मेघना पेठे यांच्या कथालेखनामागील दृष्टी ही आधुनिक आहे. तिच्यात स्त्रीवादी जाणीव असल्याचे स्पष्टपणे दिसून येते.

नीरजा ह्या अलीकडच्या स्त्रीवादी साहित्य प्रवाहातील एक प्रमुख व महत्त्वाच्या कवयित्री व कथाकार असून, स्त्रीवादी जाणिवांचे विविध पैलू त्यांनी वास्तववादी, चिंतनशील पद्धतीने व्यक्त केले आहेत. आजच्या कथा कादंबरी लेखिकांमध्ये शिल्पा कांबळे, नीरजा, संगीता पुराणिक, गौरी कानेटकर यांचा उल्लेख करता येईल.

निष्कर्ष :–

1. स्त्रियांसाठी साहित्य हे अभिव्यक्तीचे महत्त्वाचे साधन आहे.
2. स्त्रीकेंद्री साहित्याची निर्मिती अगदी प्राचीन काळापासून मौखिक व लिखित स्वरूपात होत होती.
3. एकूणच कथा, कादंबरी, ग्रामीण साहित्य, दलित साहित्य, आत्मकथन, काव्य, लोकसाहित्य अशा सर्व साहित्यातून स्त्रियांनी केलेल्या लेखनामुळे मराठी स्त्री साहित्य हे अधिक प्रगल्भ व समृध्द झाल्याचे आपणास दिसून येते.

संदर्भ :

1. डॉ. मंदा खांडगे, डॉ. लीला दीक्षित, डॉ. अरूणा ढेरे, विनया खडपेकर, स्त्री साहित्याचा मागोवा खंड १, पुणे २००२,
2. डॉ. मंदा खांडगे, डॉ. लीला दीक्षित, डॉ. अरूणा ढेरे, विनया खडपेकर स्त्री साहित्याचा मागोवा खंड २,पुणे २००२
3. डॉ. प्रभाकर मांडे,लोकपरंपरेतील स्त्री–प्रतिमा, पुणे २००३
4. सारडा, शंकर, स्त्रीवादी कादंबऱ्या, पुणे, १९९
5. माहितीस्त्रोत–मराठी विश्वकोश

महिला सबलीकरणाचे महत्त्व

प्रा. मिलिंद शत्रुघ्न ठोकळे
कला महाविद्यालय बिडकीन, ता. पैठण जी. औरंगाबाद

प्रस्तावना:

आज जगातील अर्धी मानव शक्ती ही महिला आहे. महिला शक्ती ही अबला न राहता ती सबला झाली पाहिजे, तसेच महिला सबलीकरण होणे ही काळाची गरज आहे. या स्त्री शक्तीचा देशाच्या विकासात मोलाचा वाटा आहे. त्यामुळे स्त्री शक्तीकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. आज स्त्रियांच्या प्रश्ना विषयी प्रत्येक देशात विचार करून स्त्री सक्षमीकरण विषयी विविध उपाययोजना सुरू आहेत. यातूनच स्त्रियांचे जीवनमान उंचावणे, त्यांचा सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक आणि राजकीय क्षेत्रातील सहभाग वाढवला पाहिजे या विषयी चर्चा होणे आवश्यक आहे.

प्रत्येक यशस्वी पुरुषा मागे स्त्री असण्याची नितांत गरज असते असे म्हटले जाते तरी समाजपरत्वे, देशपरत्वे स्त्रियांचे स्थान आणि भूमिका बदललेल्या दिसून येतात. त्याला त्या – त्या समाज व देशाच्या रूढी परंपरा मूल्ये, मानदंड जबाबदार असतात. कारण आपली संस्कृती आपला आचार विचारावर प्रभुत्व गाजवत असते. आपले वागणे, बोलणे, राहणीमान यावर संस्कृतीचा अंमल दिसतो. त्याचाच परिपाक म्हणून संपूर्ण जगाचा विचार करता स्त्री-पुरुषांच्या स्थान व दर्जामध्ये विविधता आढळून येते. स्त्रियांच्या इतिहासात डोकावून पाहिल्यास आपल्याला लक्षात येते की, स्त्रियांच्या बाबतीत नाण्याच्या दोन बाजू आढळून येतात. एक म्हणजे स्त्री विषयी असणारा समाजाचा सकारात्मक, उदारमतवादी दृष्टिकोन तर दुसऱ्या बाजूला स्त्रिया विषयी असणारा समाजाचा कमालीचा नकारात्मक आणि उदासीन दृष्टिकोन होय. समाज रूपी रथ विकासाकडे दौडवायचा असेल तर पुरुष रुपी चाका बरोबर स्त्री रुपी चाकाला ही विकासाची तेवढीच चालना मिळणे गरजेचे आहे.

आज जागतिकी करणाच्या युगात स्त्रिया सर्वच क्षेत्रात पुरुषांच्या बरोबरीने कार्यरत असल्याचे दिसते. समाजात महिलांना सर्व हक्क मिळाले आहेत, त्या अबला न राहता सबला झाल्या पाहिजेत. आज समाजाची मानसिकता बदलताना दिसून येत आहे. मुलगा व मुलगी असा भेद केला जात नाही असे असले तरी प्राचीन काळी व आज स्त्रियांचे जीवन अतिशय भयावह आहे. एखाद्या पशुलाही चांगली वागणूक मिळेल पण त्यापेक्षाही हीन जीवन समाजात स्त्रियांच्या वाट्याला आले होते. या सर्व समस्येवर सामाजिक विचारवंताने विशेषता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे भारतातील महिलांच्या संदर्भातील फार मोठे योगदान आहे. जसे की, नोकरीच्या, संपत्तीच्या, शिक्षणाच्या ठिकाणी समानतेची संधी आणि वागणूक होय डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना त्याकाळी जाणवले की या सर्वांचे कारण जर काय असेल तर महिलांना शिक्षणा पासून वंचित ठेवल्यामुळे हे घडवून आले आहे त्यातून स्त्री शिक्षणाला सुरुवात झाली. आज तर स्त्री पुरुष भेदभावाचे प्रमाण कमी झालेले दिसून येत आहे. त्यामुळे स्त्रियांनी विविध क्षेत्रे प्रदाक्रांत केली आहेत.

आज महिला सर्वच क्षेत्रात कार्यरत आहेत विविध प्रकारचे व्यक्तिमत्व घडवण्याचे कार्य स्त्रिया करत असलेल्या दिसून येतात. प्रत्यक्षपणे ग्रामीण व आदिवासी विभागातील स्त्रिया अजूनही अशिक्षित असलेल्या आढळून येतात. त्यांना शिक्षित करणे आवश्यक आहे. एक चांगली आई (माता) शिक्षका पेक्षा ही श्रेष्ठ असू शकते जेव्हा ती सुशिक्षित व संज्ञानी असेल तेव्हाच शक्य आहे. महिला सबलीकरण ही एक मानसिक अवस्था असून त्यामध्ये

महिलांची कार्यक्षमता वाढवण्यासाठी सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, राजकीय यासारख्या क्षेत्रांमध्ये महिला विकासाला पूरक वातावरण निर्माण करण्यासाठी भर दिला जातो. त्यासाठी आवश्यक कायदे, सुरक्षात्मक उपाय योजना आणि विविध विकास योजना कार्यक्षमपणे अंमलबजावणी करणे आवश्यक असते.

महिला सबलीकरणाचा अर्थ :

महिला सबलीकरण ही संकल्पना व्यापक असल्याने त्याचा नेमका अर्थ सांगणे देखील कठीण आहे. तरी देखील आपणास असे म्हणता येईल की, "महिलांना सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, राजकीय, धार्मिक व प्रशासकीय क्षेत्रात समाविष्ट करून त्यांचा सहभाग निर्णय प्रक्रियेत वाढवणे म्हणजे महिला सबलीकरण होय."

जगातील अर्धी मानवी शक्ती स्त्री आहे. ती शक्ती अबला न राहता सबला झाली पाहिजे हा विचार सर्वत्र मान्य पावला आहे ही शक्ती देशाच्या विकासात मोलाची असल्यामुळे महिलाकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही हे ओळखून महिला प्रश्ना बाबत प्रत्येक देश विचार करून त्यांच्या सक्षमीकरणा बाबत उपाययोजना कायदे व निर्णय घेणे आवश्यक आहे." महिला सबलीकरण म्हणजे स्त्रियांना शक्ती क्षमता आणि कौशल्य यात वाढ करण्यासाठी तसेच स्वतःच्या जीवन मानाचा दर्जा उंचावून स्वयं निर्धारित होण्यासाठी आवश्यक ते सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक, राजकीय पर्यावरण निर्माण करण्याची प्रक्रिया म्हणजे महिला सबलीकरण होय".

महिलांमध्ये आत्मविश्वास साहस निर्माण करणे हाच सबलीकरणाचा उद्देश आहे म्हणून ही संकल्पना स्त्री हक्क चळवळ स्त्री मुक्ती दृष्टिकोन यांच्याशी निगडित आहे महिला सबलीकरणाची संकल्पना सर्व प्रथम भारतामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी हिंदू कोड बिलाच्या माध्यमातून मांडलेली दिसून येते. तसेच त्यानंतर इ. स. 1960 च्या दशकात अमेरिकेतील काळ्या जहालवादी गटांनी मांडली. या काळया गटाच्या महिलांनी म्हटले आम्ही स्त्रिया नाहीत का? आम्हाला अधिकार नाहीत का? इथूनच या विचाराची सुरुवात होऊन स्त्रीवादी विचारसरणी पुढे आली आणि स्त्रियांच्या प्रश्ना संदर्भात विचार करायला प्रवृत्त केले.

व्यक्ती म्हणून महिलांकडे पाहून समाजात त्यांचा ही विकास झाला पाहिजे ही विचार धारा नव्याने समजापचढे आली. स्त्रीचे समाजातील असणारे दुय्यमत्व हेच मुळाशी कारणीभूत असून स्त्रीचे असणारे हे दुय्यमत्व सर्व समाजात असते या गृहीत तत्वावर आधारित महिला सबलीकरणाची संकल्पना स्पष्ट होते.

महिला संशोधनाची उद्दिष्टे:

१) महिला सबलीकरणाचा अर्थ आणि महत्त्व समजावून घेणे.

२) महिला सबलीकरणाची गरज व त्यांचे मार्ग समजावून घेणे.

३) सरकारने महिला सबलीकरणासाठी कोणती धोरणे आखली आहेत ते अभ्यासणे.

४) महिलांमध्ये आत्मविश्वास, साहस निर्माण करणे.

५) पुरुषांच्या बरोबर महिलांना समान अधिकार मिळवून देणे आणि त्यांना माणूस म्हणून जीवन जगू देणे.

६) सर्व महिलांचा विकास करणे.

गृहीतके:

१) महिलांचे समाजातील असणारे दुय्यमत्व हेच मुळाशी कारणीभूत असून स्त्रीचे असणारे हे दुय्यमत्व सर्व समाजात असते.

२) महिला सबलीकरण आणि त्यांचा अधिकार यांचा फार जवळचा संबंध आहे .

३) कायद्याच्या माध्यमातून महिलांचे विकासाच्या संदर्भात सबलीकरण होत आहे.

४) महिला ह्या चुल आणि मूल या उक्ती प्रमाणे आज नाहीत त्या घरच्या कामा बरोबर बाहेरील कामात यशस्वी होत आहेत.

महिला सबलीकरणाच्या संदर्भातील काही महत्त्वाच्या ठळक बाबी :

१) महिलांनी स्वतःची सकारात्मक प्रतिमा तयार करणे आणि नकारात्मक बाबीवर ताबा मिळवणे.

२) महिलांनी सामूहिक निर्णय घेताना दृढ निश्चय घेण्याची योग्यता दाखवणे.

३) महिलांनी स्वतःनिर्णय घेण्याचे सामर्थ्य आत्मसात करून योग्य निर्णय घेणे.

४) महिलांनी सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक, शैक्षणिक, राजकीय व सांस्कृतिक परिवर्तन घडवून आणण्या बाबत सकारात्मक विचारसरणी निर्माण करणे.

५) महिलांमध्ये वैयक्तिक किंवा सामूहिक सामर्थ्यामध्ये सुधारणा घडविण्याचे कौशल्य आत्मसात करण्याची योग्यता असणे.

महिला सबलीकरणाचे पैलू : महिला सक्षमीकरणाचे विविध पैलू आहेत. ते अशा प्रकारे की, सामाजिक सक्षमीकरण, शैक्षणिक सक्षमीकरण, राजकीय सक्षमीकरण, आर्थिक सक्षमीकरण, आणि सांस्कृतिक सक्षमीकरण इत्यादी होय. यामध्ये सामाजिक बाबतीत कायदेशीर रित्या त्यांच्या दर्जात बदल करून लिंगभेद धर्माचा अतिरेकी प्रभाव इत्यादी कमी करावे तर आर्थिक बाबतीत त्यांना विविध आर्थिक स्वयंपूर्णतेच्या संपन्नतेच्या संधी उपलब्ध करून द्याव्यात जसे की, विविध बचतगट, महिला लघु उद्योग केंद्र स्थापन करावेत. शैक्षणिक क्षेत्रात त्यांना केवळ प्राथमिकच नव्हे तर उच्च आणि दर्जात्मक व संशोधनात्मक शिक्षण द्यावे तर राजकीय क्षेत्रात त्यांना जास्तीत जास्त संधी निर्माण करून द्यावी त्याच बरोबर ग्रामीण स्तरा पासून ते केंद्रीय स्तरापर्यंत आरक्षणाच्या माध्यमातून त्यांचा सहभाग वाढवावा व त्यांना कॅबिनेट तसेच राज्यमंत्री पदे बहाल करण्यात यावी. व स्त्रियांना नवनवीन राजकीय या उपलब्ध करून द्याव्यात वस्तूता महिलांच्या हाती सत्ता द्यावी.

महिलांच्या सबलीकरणासाठी भारतात स्त्री अभ्यासाला सुरुवात झाली. यांच्या समस्येवर स्वतंत्रपणे अभ्यास करून अडचणी समजून घेणे व उपाय योजना करता येतील का? या संदर्भात प्रयत्न केले गेले. इ.स. १९७५ हे वर्ष आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष म्हणून पाळले गेले. जागतिक पातळीवरून स्त्रियांच्या समस्ये बाबत विचार विणिमय सुरू झाल्यामुळे त्याचे पडसाद भारतावर ही उमटले शासनाने महिलांसाठी केंद्र व राज्य पातळीवर महिला धोरण जाहीर केले आणि 2001 वर्ष महिला सबलीकरण वर्ष जाहीर करून महिलाबाबत वेगवेगळया योजना आखल्या जेणे करून महिलांच्या जीवन मानात दर्जा उंचावणे त्यांच्या प्रगतीतील सामाजिक राजकीय व आर्थिक अडथळे दूर करणे हा उद्देश होता.

महिला सबलीकरण बाबत जागतिक पातळीवर चर्चा होत आहे या बरोबरच कृती कार्यक्रम व ध्येय धोरण राबवली जात आहेत त्या आधाराने महिलांच्या सर्व बाबींचा अभ्यास केला जात आहे. सरकारने महिला सबलीकरणासाठी राबविलेल्या उपायोजना महिला समृद्धी योजना, इंदिरा महिला योजना, राष्ट्रीय महिला प्रशिक्षण आणि रोजगार कार्यक्रम, उद्योजकता प्रशिक्षण, उज्वला गॅस योजना, सुकन्या योजना, पोस्ट ऑफिस योजना, नोकरीत आरक्षण तसेच महाराष्ट्र शासना मार्फत राबविल्या जाणाऱ्या योजना जसे की, एकात्मिक बाल संरक्षण योजना, इंदिरा गांधी मातृत्व सहकार्य योजना, नॅशनल मिशन फॉर एम्प्लॉयमेंट ऑफ वुमन, उज्वला, स्वाधार,

अहिल्याबाई होळकर योजना, सावित्रीबाई फुले दत्तक पालक योजना, सबला इत्यादी केवळ महिलांचे सबलीकरण व्हावे हा केंद्र शासनाचा व राज्य शासनाचा हेतू आहे.

महिलांच्या सबलीकरणासाठी शासनाचे विविध कायदे :

हुंडा प्रतिबंधक कायदा, महिला संरक्षण कायदा, अश्लीलता विरोधी कायदा, बालविवाह प्रतिबंधक कायदा, कौटुंबीक न्यायालय कायदा, छेडछाड करणे गुन्हा, हिंदू विवाह कायदा, मुस्लिम महिलांसाठी कायदा, सती प्रथा विरोधी कायदा, गर्भलिंग चाचणी विरोधी कायदा, महिला आयोग स्थापन इत्यादी.

आरक्षणाची तरतूद :

महिलांचे सक्षमीकरण करावयाचे असेल तर महिलांना राजकारणात आरक्षण असावे अशी मागणी स्वातंत्र्यपूर्व काळात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मांडली होती. काही अगोदर समाजसुधारक रामास्वामी तेरीयार यांनी स्त्री पुरुष समानते विषयी आपल्या 'वुमन्स राईट' या पुस्तकात राजकारण आणि शिक्षण महिलांना समान संधी मिळायला हवी असे मत मांडले त्यानंतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि महिलांच्या सबलीकरणाच्या दृष्टीने भारतीय संविधानात महत्त्वपूर्ण घटना दुरुस्ती संबधी कलमे आहेत त्यानुसार 24 एप्रिल 1996 ला राष्ट्रपतीची स्वाक्षरी घेऊन 73 वी व 74 वी घटना दुरुस्ती करण्यात आली. या घटना दुरुस्तीमुळे पंचायत राज्य तसेच स्थानिक स्वराज्य संस्थेत ते 30 टक्के जागा आरक्षीत झाल्या. त्यामुळे महिलांना पंचायत राज व स्थानिक स्वराज्य संस्था यात आरक्षण मिळाले. त्यामुळे ग्रामस्तरावर राजकारणात महिलांनी सक्रिय सहभाग घेतला. महिलांचा एक मोठा वर्ग तयार झाला त्यातूनच त्यांची ५० % टक्के आरक्षणाची मागणी वाढू लागली. त्या अनुषंगाने २४ एप्रिल २०११ ला पंचायत राज व स्थानिक स्वराज्य संस्थेतील आरक्षण ५० टक्के करण्यात आले. त्यामुळे महिलांचा राजकीय सहभाग वाढला आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी संविधानात महिलांच्या राजकीय सबलीकरणाच्या हे दोन्ही ज्या तरतुदी करण्यात आल्या त्याचे फलित म्हणजे महिलांचा जागतिक राजकारणातील सहभाग वाढ होय. देशाच्या

राजकारणात महत्त्वाच्या जबाबदाऱ्या अनेक महिलांनी यशस्वीपणे सांभाळलेल्या दिसतात. जसे की, इंदिरा गांधींनी पंतप्रधान पदावर असताना देशाच्या विकासा संदर्भात अनेक महत्त्वपूर्ण निर्णय घेतलेत. तर देशाच्या सर्वोच्चपदावर विराजमान होण्याचा मान प्रतिभाताई पाटील आणि द्रोपदी मुर्म यांनी मिळला व त्यांनी आपली कारकीर्द यशस्वी पणे पार पाडली आहे. व पारपाडत आहेत. याशिवाय बहनजी मायावती, जयललिता, ममता बॅनर्जी, उमा भारती, सुषमा स्वराज, मीरा कुमारी, शीला दीक्षित, सोनिया गांधी, सुप्रिया सुळे, वृंदा करात इत्यादी महिलांनी आपापल्या पक्षाने दिलेली जबाबदारी यशस्वीपणे पार पाडली आहे व पार पाडत आहेत.

सारांश:

महिला एक व्यक्तिमत्व शिल्पकार आहे. देशाच्या भविष्याचा शिल्पकार बनण्यासाठी प्रत्येक मुलीचे शिक्षण होणे गरजेचे आहे. त्यामुळे ती एक आदर्श गृहिणी, आदर्श नागरिक, आदर्श शिक्षिका, आदर्श शास्त्रज्ञ, यशस्वी राजनेता, व संस्कारक्षम बालक होऊ शकेल. स्त्रियांच्या कामाला केंद्रीभूत मानून माझा त्यागाचा विचार केल्या ससबलीकरणास सुरुवात होईल.

ग्रामीण शहरी अर्थार्जन करणाऱ्या, घरकाम करणाऱ्या अशा सर्व प्रकारच्या स्त्रियांना आज ही अत्याचारांना तोंड द्यावे लागते. हुंडाबळी, बलात्कार, स्त्री भ्रूणहत्या, वेतनात फरक यासारख्या असंख्य अत्याचाराचा सामना आज

भारतात स्त्रियांना करावा लागत आहे स्त्रियांचे समाजातील स्थान बदलण्यासाठी शिक्षण हे अत्यंत महत्त्वाचे साधन आहे.

आज भारतात केंद्र व राज्य शासनामार्फत महिलासाठी अनेक योजना राबवल्या जात आहेत. महिला व बालविकास कल्याण मंत्रालय, भारत सरकारद्वारे महिला सक्षमीकरणासाठी विशेष गांभीर्याने लक्ष दिले जात आहे. जसे की, महिला हेल्प लाइन योजना, बेटी बचाव बेटी पढाव योजना, महिला शक्ती केंद्र, सपोर्ट ट्रेनिंग अँड एम्प्लॉयमेंट प्रोग्रॅम फोर वुमन,

महिला सबलीकरणासाठी असलेल्या धोरणांचा व विविध योजनांचा लाभ महिलांना मिळाला तर त्या खऱ्या अर्थाने सबल होतील. अर्थात सर्व क्षेत्रात महिलांना समान संधी व समान स्थान मिळण्याकरिता महिलांसाठी केलेल्या सर्व कायदेशीर तरतुदींची आणि कार्यक्रमाची अंमलबजावणी काटेकोर पणे करणे गरजेचे आहे. तेव्हाच महिलांना समाजाचा एक परिपूर्ण घटक म्हणून समान स्थान मिळेल आणि खऱ्या अर्थाने महिला सबलीकरण होण्यास मदत होईल.

संदर्भसूची

1. सक्षमीकरण संकल्पना आणि व्यवहार . डॉ. विद्युत भागवत
2. महिला सबलीकरण विशेषांक पुणे विद्यापीठ वार्ता संपादक : डॉ. धनंजय लोखंडे.
3. वुमेन्स इम्पावमेंन्ट इन इंडिया : सी. जे. नायर
4. हिंदू स्त्रियांची उन्नती आणि अवनती : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर.
5. भारतातील महिला विकासाची वाटचाल : आपटे. ज. श. रोडे पुष्पा.
6. महिला सबलीकरण : प्राचार्य संभाजी देसाई
7. भारतीय अर्थव्यवस्था : डॉ. सुखदेव खंदारे.
8. महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण : डॉ. दिपक पवार, श्रीसाईनाथ प्रकाशन नागपूर.
9. Nation policy for the Empowerment of women 2001 , department of women and child development, Govt of India.
10. Towards Equality the unpublished Aqendu- status of women in india,2001.
11. Empowerment from below : Learning from the Grassworks in Leabeer Naila Revorsed Realities, Gender Hierarchies in Development Thought,verso: 1994.

हिंदू संस्कृतीचा वंचित घटक : देवदासी

Asst. Prof. Kavita Muneshwar

Head of Dept., Arts and Commerce College, Warje, Pune-58

प्रस्तावना :

पुरुष प्रधान समाज व्यवस्थेत धर्ममार्तंडानी संस्कृतीचा अविभाज्य घटक म्हणून काही अनिष्ट प्रथा उत्पन्न केल्या. त्या अनिष्ट प्रथांचे पालन करण्यासाठी त्याला देवा धमांचे अधिष्ठान प्राप्त करुन दिले. त्यांचा परिणाम अज्ञानी, दैववादी व अंधश्रध्दाळू दलित समाजावर मोठया प्रमाणात होवून हा समाज या प्रथेला बळी पडला. आपल्या पोटच्या मुलीला यल्लमा (रेणूका) देवीस 'देवदासी' आणि खंडोबाला 'मुरळी' सोडल्या. ब्राम्हणेत्तर बहुजन समाजाने याचे अंधानुकरण करुन दलित स्त्री यांना भोगदासी बनवले त्यांच्या वर अन्याय-अत्याचार केला, वर्ग, जात, वंश, लिंगभेद, पुरुषी वर्चस्व या पांरपारिक धार्मिक जुन्या मुल्यव्यवस्थेचा फायदा घेवून पुरुषांनी सत्ता संपत्ती-धर्म-संस्कृती हे सर्व शक्ती व सामर्थ्य देणारे घटक आपल्या हाती ठेवून स्त्री यांना गुलाम केले त्याच्या वर अनेकाने अमानुष बंधने व प्रथा लादल्या. हजारो वर्षा पासून स्त्री या संस्कृती व धर्माच्या नावाखाली तोंडे दाबून बुक्क्याचा मार सहन करीत आहे. थोडक्यात, देवदासी प्रथेला धर्म ग्रंथ व शास्त्र पुराणांचा आधार देवून एका विशिष्ट समाजातील स्त्रियांना मानसिक गुलाम बनवून टाकले आहे. हजारो वर्षा पासून धर्माच्या दहशती खाली ही अनिष्ट प्रथा निरंकुशपणे बदल त्या स्वरुपामध्ये आजही काही भागामध्ये कायम आहे.

खून, बलात्कार, हुंडाबळी, छेडछाड स्त्री-भ्रूण हत्या इ. स्त्रीयांच्या समस्या हया धर्म संस्कृती व पुरुषसत्ता हया तीन घटकांच्या आधारावर आज ही घडतात दिसत आहे. देवदासींचे सुध्दा धर्म, संस्कृती व पुरुषसत्तेने शोषण करुन त्यांना सर्व हक्का अधिकारा पासून मोठया प्रमाणात वंचित केले.

प्रस्तुत अभ्यासाचे प्रयोजन –

देवदासी सारख्या प्रथा भारतीय समाजात निर्माण झाल्या व त्या अनेक वर्षे टिकून ही राहिल्या वर्गीय, जातीय, आर्थिक व राजकीय वर्चस्व असणाऱ्या पुरुष प्रधान व्यवस्थेत या देवदासी प्रथेच्या माध्यमातून भारतीय स्त्रीयांचे दमन केले. देवदासी, मुरळी या सारख्या प्रथा हया तुरळक प्रमाणात आस्तित्वात असल्या तरी त्या पूर्ण पणे नष्ट झालेल्या नाही. स्त्रीयांवर होणारे बलात्कार त्यांच्यावर होणारे लैंगिक हिंसाचार हे देवदासी प्रथेचेच वेगळे रूप म्हणून पुढे येत आहे त्याचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे. देवदासी सारख्या प्रथा वेगळया स्वरुपात पुन्हा निर्माण होऊ नये यासाठी हिंदू – संस्कृती व स्त्रीयांचे प्रश्न यातील आंतर संबंध यातून स्पष्ट होण्यास मदत होते.

प्रस्तुत अभ्यास विषयाचे उद्देश :-

1. देवदासी म्हणजे काय ते समजून घेणे.
2. देवदासीची ऐतिहासीक पार्श्वभूमी समजून घेणे.
3. देवदासी प्रथा निर्माण होण्याची कारणे शोधणे.
4. देवदासी प्रथेचे दुष्परिणामांचा अभ्यास करणे.
5. देवदासी प्रथेच्या निर्मूलनार्थ शासकीय उपाययोजनांचे मुल्यमापन करणे.

तथ्य संकलन व विश्लेषण :-

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी दुय्यम तथ्य संकलनाचा उपयोग केलेला आहे. त्यामध्ये संदर्भ ग्रंथ, पुस्तके, मासिके, वर्तमानपत्रे इ. चा उपयोग केलेला आहे. तथ्याचे विश्लेषण करण्यासाठी आशय विश्लेषण तंत्राचा उपयोग केलेला आहे. तसेच प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी ऐतिहासिक अन्वेषणात्मक संशोधन आराखडयाचा उपयोग केलेला आहे.

अभ्यास विषयक दृष्टिकोन :- प्रस्तुत शोध निबंधासाठी हिंदू धर्म संस्कृती चिकित्सात्मक मानवतावादी दृष्टीकोनाचा उपयोग केला आहे.

गृहितकृत्ये :-

- दलित व मागासवर्गीय समाजातील स्त्रीया हयाच देवदासी प्रथेला बळी पडलेल्या आहेत.
- देवदासी प्रथा ही धार्मिक अंधश्रध्देतून निर्माण झालेली अमानवीय प्रथा आहे.
- देवदासी प्रथेचे समाजातील स्त्री यांवरअ निष्ठ परिणाम झालेले आहे.
- देवदासी प्रथेच्या निर्मूलनामध्ये स्वयंसेवी संस्था, शासन कार्यकर्ते यांची अत्यंत मोलाची भूमिका आहे.

देवदासीचा अर्थ व उगम :-

देवदासी म्हणजे देवाची सेवा करुन गणिका वृत्तीने राहणारी स्त्री. पुराण काला पासूनच देवपूजेसाठी देवदासीची आवश्यकता मानली गेली. त्यासाठी सुंदर मुली देवीला अर्पण कराव्या किंवा गणिका विकत घ्याव्या असे सांगतले आहे. सुर्य लोकांच्या प्राप्तीसाठी सुर्य मंदिराला नृत्य गायन कुशल तरुणी अर्पण कराव्या असे भविष्य पुराणात सांगितले आहे. त्यावरून मध्ययुगात देवदासींची प्रथा आली असावी. ज्या प्रमाणे देवाला अर्पण केलेले पूजोपचार त्याचा पुजारी स्वीकारतो तरी ही ते देवाला पावतात. त्याप्रमाणे पूजाऱ्याची सेवा केली तर ती ही देवाला पावेल अशी समजूत पूजाऱ्यानी प्रसृत केली आणि धार्मिक अंधश्रध्दा स्त्री यांनी ती स्विकारली. त्यामुळे देवाला अर्पण केलेल्या मुली व नृर्तिका पूजाऱ्यांच्या दासी बनल्या. राजे व सरदार यांच्या विलास सुखासाठी त्यांचा उपयोग होऊ लागला. म्हणजे देवळातला व समाजातला मातब्बर पुरुष स्वतःच्या भोगाची, चैनीची धर्माच्या नाचाखाली लबाडीने व्यवस्था करीत होता हे स्त्रीयांच्या लक्षात आले नाही.१

कालांतराने या प्रथेचे स्वरुप ही बदलले धर्मगुरु, पुजारी, वेश्या व्यवसायातील दलालांनी या मुलींची शहरात विक्री करण्यास सुरुवात केली. कर्नाटकातील सौदत्तीच्या यल्लमा देवीच्या परिसरात असा देवदासींचा धंदा सुरु होता.

हिंदू धर्म शास्त्रज्ञांनी मानवी भोगाचे तीन प्रकार सांगितले आहे. अंगभोग, रंगभोग आणि शयनभोग. मानवाला जे आवडते ते देवाला ही आवडत असावे असा देवावर मानवी करणाचा आरोप करण्यात आला. अंगभोग म्हणजे देवाला नटविणे, सजविणे, दागिने घालणे, सुशोभित करणे असा अर्थ होता. रंगभोग म्हणजे देवाच्या पुढे नाचगाणे करणे, देवाला खूष करण्यासाठी नाचगाणे करणे वाद्य वाजविणे. तर शया भोग म्हणजे माणसाला ज्या प्रमाणे लैंगिक गरज, काम जीवन आवडते तसेच देवाला ही ते आवडत असावे म्हणून देवाला तरुण सुंदर मुली वाहण्याची प्रथा सुरु झाली. पुजारी, धर्मगुरु हे देवाचे मध्यस्थी मानले जातात. पुजारी घेत असलेला स्त्री – भोग म्हणजे प्रत्यक्ष देवच भोगत होते अशी अवस्था निर्माण केली गेली. कालांतराने देवदासी ही देवाची सेविका, दासी न राहता ती समाजाची भोगदासी झाली.२

देवदासी देवाची पण बायको गावाची या प्रमाणे देवदासीच्या नावावर समाजात वेश्या व्यवसाय, अनाचार, व्याभिचार म्हणजे माणुसकीला आणि मानवी संस्कृतीला काळीमा फासणारा निंद्य प्रकार आहे.३

देवदासी प्रथेच समर्थन करणारे पौराणिक, धार्मिक व ऐतिहासिक पुरावे :-

'स्त्री म्हणजे दान-दक्षिणा, खरेदी-विक्री करण्याची वस्तू राजे लोकांनी यज्ञ करणे, आपल्या राण्या उपभोगासाठी ब्राम्हण, पुरोहित किंवा ऋषींना दान देणे. यज्ञाच्या वेळी ब्राम्हण, पुरोहितच ऋषींनी राण्यांचा व तरुण सुंदर मुलींचा भोग घेणे. यज्ञ केल्याने यज्ञात राण्यांचा भोग घेतल्याने, इतर स्त्रीयांनी ब्राम्हण, पुरोहित अगर ऋषीं बरोबर समागम केल्याने त्या पवित्र होतात त्यांना मोक्ष प्राप्त होतो व त्या स्वर्गात जातात. त्यासाठी वाजपेयी यज्ञ करावा' असे हिंदू धर्म शास्त्रात सांगितले आहे. तसेच वैदिक वाङ्.मयात हि पुराणात ही यासंदर्भातील दाखले आहेत.४

"दासी दत्त्वा दिजेंदाय" म्हणजे सुंदर दासी उच्चवर्णीयांना भोगण्यासाठी असतात आणि कृष्ण वर्णाच्या देवदासी इतर वर्णीयांसाठी असतात. असे पातंजली सांगतो.५

देवदासी प्रथेचे व्याप्ती व विस्तार :-

"इ.स.३ या शतकात उज्जैन येथील महाकालीच्या मंदिरात शेकडो देवदासी होत्या तर १०व्या शतकात सोरटी सोमनाथच्या मंदिरात ५०० देवदासी ठेवण्यात आल्या होत्या. तर तंजावर येथील देवळात ४०० देवदासी व वृध्देश्वराच्या देवळात ४५० देवदासी ठेवण्यात आल्या होत्या." असा इ. स. १००४ मध्ये लिहिलेल्या तंजावर येथील शिलालेखात उल्लेख आहे. त्याच प्रमाणे जगन्नाथपुरी, म्हैसुर, मदुरा, कांजीवरम, तिरुपती, गोव्यातील मंगेशी, म्हाळसा, कर्नाटकातील सौदत्ती, चद्रगुप्ती इत्यादी देवळातून शेकडो देवदासी ठेवण्यात आल्या होत्या.६

अशा देवाला वाहिलेल्या देवदासींची प्रथा भारतातील विविध राज्यात जोपासली गेली. प. बंगाल, तामिळनाडू, महाराष्ट्र, उत्तरप्रदेश, राजस्थान, गुजरात, ओरीसा, आंध्रप्रदेश व मध्यप्रदेशतही वेगवेगळया नावाने या प्रथेचे जतन करण्यात आले आहे. यल्लमा देवीची देवदासी प्रथा ही यापैकी अत्यंत विकृत स्वरुप धारण केलेली प्रथा असून कर्नाटक व महाराष्ट्राच्या सीमा लगत याला बळी पडलेल्या स्त्रीया संख्येने जास्त आहेत. देवदासी मुक्ती कार्य कर्त्यांच्या पाहाणीत सन १९८५ या वर्षी कोल्हापूर जिल्हयात ४००० देवदासी आढळल्या तर दुसऱ्या पाहाणीत ४ ते २२ वर्ष वयोगटातील ४००० तरुण मुली यल्लमाच्या यात्रेत देवीला प्रत्येक वर्षी वाहिल्या गेल्याचे आढळले आहे.७

कर्नाटकातील मुद्दहजूर व कळकंबा (जि. बेल्लारी) या गावातील ग्रामस्थ आजही या प्रथेला चिकटून आहेत. गुढीपाडव्या नंतर येणाऱ्या पहिल्या अथवा दुसऱ्या शनिवारी या देवदासींचा जाहीर भोग घेण्याची प्रथा शंभर वर्षा पूर्वी या गावात होती. काळाच्या ओघात ती कमी झाली आहे. पण ती जागा देवदासींना अर्ध नग्न करुन किंवा संभोग वगळता तिच्याशी सर्व प्रकार करण्याच्या प्रथेने घेतली आहे. 'ओकळी' हे त्या प्रथेचे नाव आहे. (अजूनही ती काही ठिकाणी चालू आहे)८

देवदासी प्रथा निर्माण होण्याची कारणे :-

धार्मिक अंधश्रध्दा :- लहान मुल आजारी असल्यास ते बरे झाल्यास यल्लमा देवीस वाहण्यात येईल असा नवस अज्ञानी, अंधश्रध्दाळू पालक अंगात आलेल्या जोगत्याच्या समोर यल्लमा देवीला बोलतात. त्यातही मुलगे जगावे म्हणून देवदासी सोडली जात होते.

कौटुबिक परंपरा :- यल्लमा देवी बद्दल लोकांच्या मनात धार्मिक दहशत होती. देवदासी संप्रदायात आलेल्या कुटुंबातील किमान एका तरी व्यक्तीने हा वारसा चालवावा असा दंडक असतो. त्यामुळे एका देवदासीचा मृत्यू झाल्यास त्या जागी दुसऱ्या मुलीस यल्लमाला सोपविले जाते.

आर्थिक लोभ / लालसा :- आपणास भरपूर संपत्ती मिळावी, आपल्या पोटची टिचभर खळगी भरण्यासाठी किंवा कोणत्याही आर्थिक फायद्यासाठी देवदासी सोडण्याचा नवस बोलला जातो. वेश्य व्यवसाय हा बिनभांडवली धंदा करुन आपले पोट भरता येईल या विचाराने नातेवाईक देवदासी सोडण्याचा आग्रह धरतात.

जट येणे :- ग्रामीण भागामध्ये शरीर स्वच्छते बाबत जागरुकता नसल्यामुळे आठ –आठ दिवस आंघोळ न केल्यामुळे केस न धुतल्यामुळे जट निर्माण होतात. केसांना तेल –पाणी मिळत नसल्यामुळे त्याची नीट नीगा न ठेवल्यामुळे केसात जट निर्माण होते. केसांचा गुंता होऊन जट धरली जाते अशी जट थरली म्हणजे आईच (यल्लमा देवी) मुलीला बोलवणं आले असे समजले जाते. जट सोडली तर यल्लमाचा कोप होईल या भितीने लोक ती जट न सोडविता वडाचा चीक, हळदकुंकू यांचे मिश्रण करुन लेप लावतात. त्यामुळे ती जट तशीच वाढत जाते. काही स्त्री या वडाचा चीक डोक्यात ओतून मुद्दाम अचानक जट आणतात. त्यामुळे त्यातून त्या स्त्रीची प्रतिष्ठा अचानक वाढते.

शारीरीक अपंगत्व असमर्थता :- शारीरीक अपंगत्व व दुर्बलता हे देवदासी होण्याचे आणखी एक कारण आहे. शारीरीक व मासिक दृष्टया अपंग असणारे मुल देवाला सोडल्यास देवाच्या नावावर जोगवा मागून उदर निर्वाह करील म्हणून देवदासी सोडण्याची प्रथा पडली.

जखमा व त्वचारोग : - नायटा, खरुज, गजकर्ण इ. त्वचा रोग म्हणजे यल्लमा देवीचा राग आहे किंवा कोप आहे असे मानले जाते. तर महारोग होणे, ताप येऊन डोळे लाल होणे, डोळे जाणे, पोलीओ सारखे रोग होऊन अपंगत्व येणे या सर्व आपत्ती देवीमुळे येतात अशी अंधश्रध्दा समाजात खालच्या वर्गात जास्त आहे. अंगात येणारे जोगते व जोगतिणी असे मुल देवीला सोडावे असा आग्रह करतात त्यामुळे मुली हया प्रथेत ढकलल्या जातात.

शारीरिक उपभोग घेण्यासाठी :- दलित समाजातील एखादी मुलगी सुंदर असली व ती वयात आली की गावातील प्रतिष्ठित पाटील, देसाई लोक त्या मुलीला देवदासी सोडण्यासाठी प्रोत्साहन देतात. खर्चासाठी तिच्या आईवडिलांना पैसे देतात. त्यामागे त्या मुलीचा उपभोग घेण्याचा स्वार्थ असतो. १०

भारतीय समाजात अज्ञान व अंधश्रध्दा मोठया प्रमाणात असल्यामुळे व पुरुषसत्ताक व्यवस्थेने वर्षानु वर्षे आपले हक्क व अधिकार अबाधित ठेवल्यामुळे देवदासी सारख्या विघातक प्रथा निर्माण झाल्या.

देवदासी प्रथेचे स्त्रियांच्या शरीर व मनावरील दुष्परिणाम :-

दारिद्रयामुळे तसेच मुलींच्या अस्वच्छ राहण्यामुळे केसात जट निर्माण होते. ही जट देवीची समजून ती स्वच्छ करायची सोडून त्यावर वडाचा चीक, फेविकॉल, हळद-कुंकू लावून जटेचा आकार वाढविला जातो. त्या जटेत पाली, झुरळ, ढेकूण, लिखा, उवा, बारीक किडे होतात. जटेतून दुर्गंधी येते. डोक्यात जखमा होतात. जखमा वाढल्यास त्यात किडे व अळया होतात त्यामुळे देवदासींचा जीव धोक्यात येतो.

घरच्या व बाहेरच्या मंडळींकडून छळ होणारी स्त्री ही लोकांची सहानुभूती मिळविण्यासाठी अंगात आले म्हणून दर्शविते. त्यामुळे ती मनोरुग्ण बनते.

देवळात ठेवलेल्या देवदासी, पुजारी, राजे, सधन श्रीमंत व्यक्तीच्या कामवासना शमविण्याचे साधन बनल्या. देवदासींवर हक्क कोणाचा? यावर पुजारी व राजे लोक यांच्यात वाद निर्माण होवून भांडणे ही झालीत. "आम्ही भू देव स्वर्गातील देवांचे प्रतिनिधी आहोत. ज्या प्रमाणे देवाला अर्पण केलेल्या नैवेदयावर व इतर वस्तूंवर पुजाऱ्याचा हक्क असतो. तसा देवाला अर्पण केलेल्या देव दासी वर ही आम्हां पुरोहितांचा हक्क असतो". असा पुजाऱ्यांचा दावा असतो. आम्ही देवदासींची नेमणूक करतो. त्यांना रोख रक्कम देतो. वतन म्हणून जमीन देतो. त्यांच्या पोटापाण्याची सोय आम्ही करतो म्हणून देवदासींवर आमचा हक्क असतो असा राजाचा दावा असे. देवदासींमध्ये एका रात्रीची, नऊ दिवसांची व कायमची असे प्रकार होते.

इतिहासकार श्री. अ. अळतेकर म्हणतात, पुराणांनी देवळातून देवदासी ठेवण्याची परवानगी दिल्यामुळे देवळातील धार्मिक आध्यात्मिक, नैतिक स्वरुप, आणि पावित्र्य नष्ट झाले. मंदिरातून वेश्या व्यवसाय सुरु झाला. त्यामुळे देवदासीची नैतिकता नष्ट झाली. तसेच देवदासींशी पुर्नविवाह केल्या नंतर तिच्या पासून जन्माला आलेल्या मुलास वडील आपले नाव इस्टेट देत नाही. त्यांना बेवारस मुल म्हणूनाच उपेक्षित जीवन जगावे लागते. त्यामुळे त्यांना शाळेत नाव टाकताना वेगवेगळी प्रमाणपत्र शासनाकडून घेताना अनेक अडचणी येतात.

उपाययोजना :-

समाजसुधारकांचे प्रयत्न / कार्य :-

१) पती मृत पावल्यावर पत्नीने सती गेलेच पाहिजे. स्त्रीयाच देवदासी म्हणून देवाला सोडल्या जातात हे सर्व पुरुष का करत नाही? असा प्रश्न म. फुलेंनी हिंदू धर्म पंडितांना विचारला अशा स्त्रीयांवरील अमानुष अन्याय – अत्याचार व जुलुम चालले होते. त्याविरुध्द म. फुले, आगरकर, लोकहितवादी, इ. समाजसुधारकांनी चळवळ केली होती.

२) बडोद्याचे राजे सयाजीराव गायकवाड महाराज यांनी आपल्या संस्थानात १८८० मध्ये कायद्याने या प्रथेवर बंदी घातली.

३) राजर्षी शाहू महाराजांनी आपल्या कोल्हापूर इलाक्यात हिंदू प्रजेला 'हिंदूअनौर ससंतती कायदयान्वये जनक बापाच्या मिळकतीवरील हिंदू और ससंततीचा वारसा हिस्सा मंजूर केला हा कायदा जैन, लिंगायत,

आर्यसमाज, ब्राम्होसमाज वगैर सुधारक धर्मियांना व वरिष्ठव र्गातील तिन्ही जातींना वक्षुद्रांना १७ जाने. १९२० पासून लागू केला.

४) महर्षी वि. रा. शिंदे यानी १९०७ मध्ये मुरळी अथवा पश्चिम हिंदुस्थानातील हिंदू देवळातील बीभत्स प्रकार यावर लेख लिहिला. या दृष्ट चालीस रोखण्यासाठी इंडियन पिनलकोडची कलम ३७२ आणि ३७३ कलमाची अंमलबजावणी करण्याचा आग्रह धरला. त्यासाठी समाज, आई – वडिलांचे प्रबोधन केले. १९११ मध्ये मुंबईत मुरळी प्रतिबंधक परिषद भरवून प्रबोधनाचे कार्य केले.

५) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मुंबईतील देवदासी मुरळी, वेश्य आणि परित्यक्त्यांनी परळच्या दामोदर हॉल मध्ये १९३६ साली एक परिषद भरविली त्यात या स्त्रीयांना मार्गदर्शन करतांना ते म्हणाले की, स्त्री – ने आपले शील व चारित्र्य जपले पाहिजे. देवदासी, मुरळया सोडण्याची प्रथा आणि वेश्या व्यवसाय हे आपल्या समाजाला लाच्छंन आहे. डॉ. आंबेडकरांनी या देवदासी स्त्रीयांसाठी अत्यंत प्रेरणादायी व परिणामकारक भाषणे केली त्याचा परिणाम अनेक देवदासीने पारंपारिक व्यवसाय सोडून नवनविन व्यवसाय सुरु केले.

या सर्व समाज सुधारकांच्या अथक परिश्रमामुळे १९७५ मध्ये तत्कालीन मुख्यमंत्री शंकरराव चव्हाण यांनी देवदासी प्रथा बंदी व त्यांचे पुर्नवसनाचा कायदा अंमलात आणून जनजागृती केल्यामुळे देवदासी प्रथेचा –हास होण्यास सुरुवात झाली. १९९४ मध्ये यल्लमाच्या जत्रेच्या वेळी पौर्णिमेला परंपरे नुसार बांगडया फोडण्यास सुमारे २०० देवदासींनी नाकारले आणि ती परंपरा झुगारुन दिली.

देवदासी कल्याणाच्या वा पुर्नवसनाच्या काही योजना :-

देवदासी विवाह सहायता योजना – देवदासींचा समाज मान्य कायदेशीर, अधिकृत विवाह केल्या नंतर देवदासी दांपत्यांना रु. १०,०००/- देण्याची योजना आहे आता या रकमेत वाढ झाली आहे..

देवदासी पेन्शन योजना – देवदासी मुक्ती संघटनाने १९९० मध्ये मंत्र्यांना घेराव घालून निवेदने दिली, देवदासी अभ्यास मंडळाने काही सूचना केल्या त्यानुसार प्रत्येक देवदासीस किमान रु. ३००/- पेन्शन देण्याचे शासनाने मान्य केले. देवदासी छात्र वसतिगृह – देवदासींच्या मुलांना योग्य संस्कार, शिक्षण, शालेय साहित्य पुरवून त्यांचा विकास करण्यासाठी देवदासी छात्र वसतिगृह निर्माण केले आहे.

देवदासी घरकुल योजना – बेघर लोकाना घर उपलब्ध करुन देण्यासाठी भारत सरकारने ही योजना सुरु केली आहे. यात निराश्रीत, अपंग, दरिद्री व्यक्तींनी या योजनेचा लाभ घेतला आहे. मागासवर्गीय विकास महामंडळे – महात्मा फुले मागासवर्गीय विकास महामंडळ लोकशाहीर आण्णाभाऊ साठे मागासवर्गीय महामंडळ याव्दारे देवदासींना अनुदानीत कर्ज पुरवठा केला जातो. त्यातून त्या स्वतंत्र्य व्यवसाय करीत आहे.

महाराष्ट्र शासन महिला, बाल व अपंग कल्याण योजना – १९८५ पासून ही योजना देवदासी महिलांना लागू करण्यात आली आहे. या योजनेतंर्गत मागास तसेच दुर्बल महिलांना छोटा उद्योग करण्यासाठी मदत केली जाते.

निष्कर्ष व सूचना :-

- देवदासी या विकृत अमानवीय प्रथेचे पुरुष सत्ताक व्यवस्थेने स्वतःच्या स्वार्थासाठी दैवीकरण केले. देवदासी प्रथा ही भारतीय समाजात हिंदू धर्मातील सामाजिक – सांस्कृतिक परंपरेचा अविष्कार आहे.
- देवदासी प्रथे मध्ये गरीब, अपंग, सामाजिक दृष्टया मागास जाती-जमाती, दलित जाती आणि अशिक्षीत स्त्रिया बळी पडल्या आहेत.
- दारिद्रयता, निरक्षरता, अंधश्रध्दा, परंपरा, विविध प्रकारचे बरे न होणारे रोग हे देवदासी निर्माण होण्यासाठी कारणीभूत आहेत.
- देवदासींनी जर विवाह केला तरी तिच्या अपत्यास वडिलांच्या नावापासून व संपत्ती पासून आयुष्यभर उपेक्षित वंचित रहावे लागत असे.
- बौध्द धम्म स्विकारामुळे अनेक दलित जातींच्या स्त्रियांनी या अमानुष प्रथेचा त्याग केलेला दिसून येतो.

- सिनेमा सारख्या प्रभावी माध्यमाद्वारे आणि इतर प्रसार माध्यमाद्वारे सुद्धा देवदासीच्या प्रश्नांवर बोलले जात नाही.
- शासनाने केलेल्या विविध कल्याणकारी योजना देवदासी पर्यंत पोहचल्या नसल्यामुळे बहुतेक देवदासी या दयनीय अवस्थेतच जीवन जगत आहेत.

प्रतिबंधात्मक उपाययोजना :-

- विविध स्वयंसेवी संस्थांनी देवदासींचे समुपदेशन करुन त्यांचे मानसिक परिवर्तन घडवून आणावे.
- शासनाने अंधश्रध्दा निर्मूलन कार्यक्रम अत्यंत परिणामकारक रीतीने राबवावी.
- प्रसार माध्यमांव्दारे टिव्ही, रेडिओ, वर्तमान पत्रे या व्दारे जनजागृती करुन अनिष्ठ प्रथा बंद करण्यावर भर दयावा.
- ग्रामीण भागातील दरिद्री, गरीबी दूर करुन शासनाने जास्तीत जास्त रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करुप दयावेत.
- ग्रामीण भागातील स्त्रीयांना स्वच्छते विषयी व आरोग्य विषयक माहिती देऊन जनजागृती करावी.
- देवदासी प्रतिबंधात्मक व निर्मूलन कायदा १९९० याची कठोर अंमलबजावणी करावी.
- देवदासी विवाह सहाय्य योजनेची रक्कम वाढवून ती ५०,०००/- करावी. त्यामुळे ती अधिक सक्षम होऊ शकेल.
- देवदासींच्या मुलांना उपेक्षित वागणूक मिळूनये म्हणून त्यांना वसतीगृहे, शाळा, शालेय साहित्य, दहावी नंतर शिष्यवृत्ती योजना अशा सुविधा उपलब्ध करुन देणे.

संदर्भ :-

१. डॉ. शारदा देशपांडे (१९९०) 'धर्म, संतवस्त्री' पुणे विद्यार्थीगृह प्रकाशन, पुणे (पृ. क्र.१२२)

२. बाबासाहेब घाटगे (१९९६) 'देवदासी प्रथा आणि पुर्नवसन', सुगावा प्रकाशन, पुणे (पृ.क्र. १०)

३. वसंतराजस (२०१२) ‘देवदासी शोध व बोध’ सुगावा प्रकाशन, पुणे (पृ. क्र. ८)

४. उपरोक्त (पृ.क्र.८-९)

५. उपरोक्त (पृ. क्र. ८-९)

६. उपरोक्त (पृ. क्र. ३)

७. उपरोक्त (पृ. क्र. ३)

८. उत्तम कांबळे (२०११) ‘अनिष्ट प्रथा- देवदासींचा जाहीर भोग’ सुगावा प्रकाशन, पुणे.

९. बाबासाहेब घाटगे (१९९६) 'देवदासी प्रथा व पुर्नवसन, सुगावा प्रकाशन, पुणे (पृ. क्र. ३०-३१)

१०. वसंतराजस (२०१२) (पृ. क्र. ११)

११. डॉ. नारायण भोसले(२००८)‘महाराष्ट्रातील स्त्री विषयक सुधारणा वादाचे सत्ताकारण’,अथर्व प्रकाशन(पृ.क्र. २६५)

स्वातंत्र्योत्तर काळातील महाराष्ट्रातील स्त्री चित्रकर्त्यांचे कलाक्षेत्रातील योगदान

डॉ. राजेत्री कुलकर्णी

एस.एन्.डी.टी. कला व वाणिज्य महिला महाविद्यालय पुणे-38

प्रस्तावना -

भारतीय स्वातंत्र्योत्तर काळात महिलांचे चित्रकला क्षेत्रातील योगदान अतिशय उल्लेखनीय आहे. इंग्रजांच्या आगमनामुळे व पाश्चात्य विचारसरणीमुळे महिलांना कलेतील शिक्षण घेणे शक्य झाले. भारतीय दृश्यकलेचा इतिहास पाहिला तर त्यात स्वातंत्र्योत्तर काळात कलाकेंद्रांचा मोठा वाटा आहे. कलकत्ता मद्रास मुंबई यांसारख्या शहरांमधे कलाशाळांची स्थापना झाली. 1947 मधे भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. अनेक कलावंतांनी कलाभिव्यक्तीच्या विविध शक्यता शोधत शैलीविषयीचे अनेक प्रयोग करीत वेगवेगळया वाटा चोखाळल्या. 1857 साली मुंबईमधे सर जे. जे. स्कूल ऑफ आर्ट्सची स्थापना झाली. येथे शिक्षण घेऊन पुढे नावारूपाला आलेल्या अनेक चित्रकारांपैकी रावबहादूर धुरंधर ए. एक्स. त्रिनिदाद ह्यांनी आपल्या मुलींना कलाशिक्षण घेण्यास प्रवृत्त केले. रावबहादूर धुरंधर ह्यांची कन्या अंबिका धुरंधर तसेच त्रिनिदाद ह्यांची कन्या यांनी उचललेल्या पहिल्या पावलांमुळे स्त्रियांना ह्या क्षेत्राचीकवाडे उघडली गेली.

या शोधनिबंधामधे **'स्वातंत्र्योत्तर काळातील महाराष्ट्रातील स्त्री-चित्रकर्त्यांचे कलाक्षेत्रातील योगदान'** या विषयावर लेखन करण्यात आलेले आहे.

संज्ञा– चित्रकला शिक्षण देणा-या संस्थांची स्थापना, चित्रकलेच्या क्षेत्रात स्त्रियांचे पहिले पाऊल, स्त्री चित्रकला शिक्षण

उद्देश–
1. स्वातंत्र्योत्तर काळातील चित्रकलेच्या क्षेत्रातील महिलांचे योगदान अभ्यासणे.
2. स्वातंत्र्योत्तर काळातील चित्रकलेच्या क्षेत्रातील महिलांनी चोखाळलेल्या नवीन वाटा.

गृहीत कृत्ये–
1.स्वातंत्र्योत्तर काळात चित्रकला क्षेत्रात महिलांचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे.
2. स्वातंत्र्योत्तर काळात चित्रकला क्षेत्रातील महिलांच्या कार्याची मांडणी करणे.

संशोधन पद्धती– सदर शोधनिबंधात शोधिकेने द्वितीय स्रोतांचा वापर केला आहे. त्यामधे विविध पुस्तके, लेख, रिसर्च पेपर, मासिके व इंटरनेट यांचा वापर केला आहे.

इ.स. 1898 दरम्यान जे. जे. च्या चित्रकला विभागात धुरंधर, त्रिनिदाद शिक्षक म्हणून रुजू झाले. हे दोघेही चित्रकला जगतात नावाजलेले चित्रकार होते. त्यांच्या कन्यांनी या क्षेत्रात पाऊल ठेवत महिलांनी या क्षेत्राकडे वळावे याचा वस्तूपाठ घालून दिला.

त्रिनिदाद, अँजेला अँटोनिओ (1909 ते 1980)

ह्यांचे वडील ए. एक्स. त्रिनिदाद हे अत्यंत नावाजलेले व्यक्तिचित्रकार होते. स्वतः चित्रकार असूनही त्यांची इच्छा नव्हती की आपल्या मुलींनी या क्षेत्रात यावे परंतु अँजेला यांनी वडीलांच्या इच्छेविरूद्ध जे. जे. स्कूल ऑफ आर्ट्समधे शिक्षण घ्यायला सुरुवात केली. इ.स. 1932 मधे जी. डी. आर्ट ही पदविका त्या प्रथम वर्गात तृतीय क्रमांकाने उत्तीर्ण झाल्या. इ.स. 1936 मधे त्यांना 'ऑल इंडिया वुमन आर्टिस्ट एक्झिबिशन' मधे प्रथम पुरस्कार प्राप्त झाला.

अँजेला यांनी कलाशैलीत भारतीयत्व जपण्याचा प्रयत्न नेहमी केला. इ.स. 1947 मधे त्यांच्या चित्रांचे पहिले प्रदर्शन झाले. 1949 ते 1959 या काळात त्या प्रथम इंग्लंड येथे व त्यानंतर अमेरिका येथे जात. तेथील शाळा, महाविद्यालयात जाऊन त्यांनी कलाविषयक व्याख्याने दिली. याच दरम्यान त्यांनी पाश्चिमात्य कलाकेंद्रात एक एकल प्रदर्शने भरविली. इ.स. 1959 नंतर त्यांच्या चित्रात आधुनिक पद्धती व काही वेळा क्युबिझम शैली दिसते. 1960 ते 1970 या काळातील 'कलेतून अध्यात्म' शोधण्याच्या प्रक्रियेत त्यांची चित्रनिर्मिती अमूर्ततेकडेझुकू लागली.त्यांनी भारतीय पद्धतीने ख्रिस्ताचे जीवन प्रदर्शन दाखविले. त्यांच्या चित्रांचे वैशिष्ट्य म्हणजे कुंचल्याच्या योग्य व मोजक्याच फटका-यांमधून मोजक्याच रंगछटा वापरून पोत तयार करत. व्यक्तीचित्रणात त्या तपशील भरत व त्या व्यक्तीची ओळख निर्माण करत.

श्रीमती अंबिका धुरंधर (1912 ते 2009)

अंबिका धुरंधरांनी 1931 साली पेंटींगचा डिप्लोमा दुस-या क्रमांकाने उत्तीर्ण केला व त्या पहिल्या भारतीय महिला चित्रकार होत्या. त्यांचा जन्म मुंबईत झाला. हे मूळचे कोल्हापूरचे. त्यांच्या वडिलांनी त्यांचे नाव कोल्हापूरच्या अंबामातेवरून अंबिका ठेवले कारण अंबा देवीवर त्यांची अपार श्रद्धा होती. अंबिका धुरंधर त्यांच्या वडीलांप्रमाणे पौराणिक व ऐतिहासिक विषयांवर चित्र काढत. वडीलांच्या शैलीचा त्यांच्या चित्रांवर मोठा प्रभाव जाणवतो. 'फिगर काँपोझिशन' यावर त्यांचे प्रभुत्व होते. वडीलांसोबत त्यांनी देश-विदेशात भरपूर प्रवास केला. ब्रिटिशांच्या आणि संस्थानिकांच्या संस्कारांची त्यांच्या अभिरूचीवर छाप होती. युरोपियन यथार्थवादी शैलीत काही न्यूड चित्रेही त्यांनी केली. त्या स्त्री मासिकासाठी चित्रे काढत. इ.स. 1949 मधे वडीलांच्या नावाने त्यांनी खार येथे 'धुरंधर कला मंदीर' स्थापन करून अनेक विद्यार्थ्यांना कलेचे शिक्षण दिले.

सौ. प्रेमा विनायक पाठारे (1921 ते 1997)

यांचे वडील त्याकाळात म्युझियमचे क्युरेटर होते व त्यांना कलाविषयक चांगली जाण होती. कलाविषयक पोषक वातावरण प्रेमा यांना लहानपणापासूनच मिळाले. ज्येष्ठ शिल्पकार रावबहादूर म्हात्रे यांचे मोलाचे मार्गदर्शन त्यांना लाभले. 1940 साली त्या जी. डी. आर्ट ही पदविका जे. जे. स्कूल ऑफ फाईन आर्ट्समधून उत्तीर्ण झाल्या. पुढे त्यांचा विवाह चित्रकार विनायक पाठारे यांच्याशी झाला. पती-पत्नी दोघेही चित्रकार असल्यामुळे त्यांच्या घरातील वातावरण कलामय झाले आणि त्यांची चित्रकला वृद्धिंगत होत गेली.

1944 साली त्यांना बॉम्बे आर्ट सोसायटीचा पहिला पुरस्कार मिळाला. पुढे 1958 साली त्यांच्या चित्राला कलकत्ता आर्ट सोसायटीचे गोल्ड मेडल मिळाले. 1960 साली अमृतसरच्या इंडियन ॲकॅडमी ऑफ फाईन आर्टच्यावतीने त्यांचे चित्र रौप्य पदकाचे मानकरी ठरले.

भारतभर तसेच परदेशी रोम, वेर्न, पॅरीस, लंडन इत्यादि ठिकाणी त्यांच्या चित्रांची प्रदर्शने झाली. निसर्गचित्रणाबरोबरच रचना चित्रांचाही सूक्ष्म अभ्यास होता. त्यांनी व्यक्तिचित्रणही काही प्रमाणात केले. मुंबई विद्यापीठाच्या कलिना येथील इमारतीत त्यांनी साकारलेले रविंद्रनाथ टागोत यांचे व्यक्तिचित्रण आपल्याला पहायला मिळते.

सौ. पाठारे यांची चित्रे म्हैसूरच्या कलादालनात तसेच जस्टनचे महाराज, ग्वाल्हेरचे, देवासचे व हैदराबादचे राजे, ग्वाल्हेरचे सरदार मोहिते, मुंबई येथील एस्. एन्. डी. टी. विद्यापीठ, वर्ल्ड वाईल्ड लाईफ सोसायटी या ठिकाणी तसेच इंग्लंड, अमेरिका येथील सार्वजनिक तसेच खाजगी कलासंग्रहात तसेच पश्चिम जर्मनी, फ्रांस, कॅनडा या ठिकाणी संग्रहित केलेली आहेत.

कु. रतन वडके (1927 ते 1965)

व्यक्तीचित्रणावर प्रभुत्व असणा-या स्त्री चित्रकर्ती व महिला शिक्षिका. इ.स. 1942च्या दरम्यान जे.जे. स्कूल ऑफ आर्ट्समधून चित्रकला विषयाची पदविका मिळविली. पदविका उत्तम गुणांनी उत्तीर्ण झाल्यामुळे त्यांना 'फेलोशिप' मिळाली आणि त्या तिथे शिक्षक म्हणून रुजू झाल्या. त्यांचे व्यक्तीचित्रणावर प्रभुत्व होते. व्यक्तीचित्रणावर पळशीकर यांच्या चित्रशैलीचा प्रभाव दिसून येतो. 'न्यूड'च्या सरावासाठी स्वतःचे चित्र काढत व धाडसाने ते ठामपणाने सांगणा-यांपैकी त्या एक होत्या. त्याकाळातील व्यक्तीचित्रणावर प्रभुत्व असणा-या मोजक्याच महिला चित्रकर्तींमधे त्यांचे नाव घेतले जाते.

बी. प्रभा (1933 ते 2001)

महाराष्ट्रातील नावाजलेल्या स्त्री चित्रकारांपैकी बी. प्रभा या एक. त्यांना उपजतच चित्रकलेची आवड होती. प्राथमिक धडे त्यांनी आपल्या जन्मगावी नागपूर येथे पूर्ण केले व पुढील शिक्षणासाठी मुंबईत जे.जे.स्कूल ऑफ आर्ट्समधे प्रवेश घेतला. इ.स. 1955 साली जी.डी.आर्ट ही पदवी मोठ्या कष्टाने पूर्ण केली. त्यांचे गुरू बी. विठ्ठल हेच त्यांचे पती झाले. बी. प्रभा यांना कलावंत म्हणून घडविण्यात त्यांचा फार मोठा वाटा आहे. आपल्या पतीसोबत त्यांनी आपल्या चित्रांची मोठी प्रदर्शने भरवली.

बी. प्रभा यांचे बालपण खेडेगावात गेलेले असल्याने ग्रामीण व आदिवासी जीवनाची ओढ त्यांच्याचित्रातून दिसून येते. बी. प्रभा आपल्या चित्रात पूर्णपणे वास्तववादी पद्धतीने चित्रण करत नसत. त्यातील रचना सहजसुलभ आणि तरीही आकर्षक वाटत असे. त्यांच्या चित्राची रंगसंगती विशेष उठून दिसे. त्यांच्या चित्रात पांढ-या रंगाचा वापर फारच परिणामकारक केलेला दिसतो. त्यांनी भारतात तसेच परदेशातही अनेक प्रदर्शने भरवली.

आपल्या चित्रात मनातील सूप्त भावनांचा वेध घेत असताना त्यांनी सातत्याने प्रयोग केले. त्यांनी त्यासाठी विविध साहित्य विषय आणि कला प्रकार हाताळले. मानवी जीवनाला भेडसावणारे भूक, दुष्काळ, बेघर आदी विषय चित्रनिर्मितीसाठी निवडले. त्यांनी चित्रासाठी तैलरंग माध्यमाची निवड केली. त्यांनी जवळजवळ 51 चित्रप्रदर्शने देशात व परदेशात भरविली. इ.स. 1998 मधे राज्य कला प्रदर्शनाच्या निमित्ताने महाराष्ट्र शासनाने त्यांचा सत्कार केला.

प्रफुल्ला दिलीप डहाणूकर (1934 ते 2014)

प्रफुल्ला डहाणूकर यांचा जन्म गोव्यातील बंदोडा फोंडा या गावी झाला. त्या पाच वर्षांच्या असताना त्यांचे कुटुंब मुंबईस राहिला आले. त्यांचे शालेय शिक्षण मुंबईत झाले. इ.स. 1955 साली त्यांनी जे.जे. स्कूल येथून सुवर्णपदक पटकावत शिक्षण पूर्ण केले. त्यांचे पहिले प्रदर्शन जहांगीर कलादालनात 1956 साली झाले. या प्रदर्शनात चित्रांचाविषय लघुचित्रशैलीतील राग-रागिणी हा होता.

इ.स. 1957 मधे पॅरिस येथील ॲटालिया या संस्थेत मुद्राचित्रण कलेचे शिक्षण घेतले.

इ.स. 1967 मधे त्यांचा विवाह प्रसिद्ध उद्योगपती दिलीप डहाणूकर यांच्याशी झाला.

1967 ते 1995 या काळात देशात व परदेशात अनेक भित्तिचित्रे आधुनिक शैलीत साकारली. म्युरल्ससाठी त्या विविध माध्यमांना एकत्रित गुंफत. उदा. सिरॅमिक टाईल्स, लाकडी फळ्यांचे कापलेले आकार, रंगीत काचांचे तुकडे, स्टील व ॲल्युमिनियमच्या पट्ट्या, फायबर ग्लास अशा विविध माध्यमांचा त्यांनी उपयोग केला. भारतात व परदेशात त्यांची प्रदर्शने झाली. बॉम्बे आर्ट सोसायटीच्या त्या अध्यक्षा होत्या. तसेच आर्टिस्ट सेंटर व जहांगीर कलादालन या संस्थांच्या कार्यकारिणीच्या सदस्या होत्या. वयाच्या 70व्या वर्षी पण त्या चित्रनिर्मितीत रममाण होत्या. कलानिर्मिती आणि सामाजिक कार्य यात त्या अखंड बुडालेल्या असत.

पद्मा सहस्रबुद्धे (1934)

पद्मा यांचा जन्म पुण्यात झाला. त्यांचे शालेय शिक्षण दादर भागातील किंग जॉर्ज येथे झाले. जे.जे.स्कूल ऑफ आर्ट्समधे त्यांना प्रवेश घ्यायचा होता परंतु त्यांच्या जवळच्या मॉडेल आर्ट इन्स्टिट्यूटमधे 1950 साली प्रवेश घेतला. याकाळात मुली चित्रकला शिक्षण घेता पण त्यामागे चित्रकला शिक्षकाची नोकरी हा हेतू असे. पण पद्मा ह्यांनी वेगळी वाट स्वीकारून 'कथाचित्रे' काढण्यास सुरूवात केली. त्यांनी स्वतःच्या प्रयोगातून एक शैली निर्माण केली जी सहज आकारावर भर देणारी होती व साहित्याचा भाव व्यक्त करणारे चित्रणाला त्यांनी प्राधान्य दिले.

इ.स. 1957मधे ग. दि. माडगूळकर यांच्या 'गीतरामायण' या पुस्तकातील रेखाटने त्यांनी काढली. हे पुस्तक माहिती आणि नभोवाणी मंत्रालयाने प्रकाशित केले होते.

सुरूवातीच्या काळात त्यांनी मौज, सत्यकथा यासाठी आतील सजावट केली. बालवाङ्मयात 'किशोर'साठी त्यांनी चित्रे रेखाटली.

पद्मा सहस्रबुद्धे यांनी लेखकाची संवेदनशीलता तरलपणे दृश्यप्रतिमांमधे समर्थपणे चितारली.

सारांश –

भारतात इंग्रजांनी दीडशे वर्षे राज्य केले. याकाळातच चित्रकलेच्या शिक्षणासाठी भारतभर कलाशाळांची स्थापना केली. ज्यावर आधी त्यांचे व्यवस्थापक नेमले गेले. मात्र कालांतराने भारतीया संस्थापकांच्या नेमणूकीमुळे भारतीय कलापरंपरांचा प्रवाह पुन्हा वाहू लागला. नामवंत कलाकारांनी आपल्या लेकींना या क्षेत्राची दारे उघडली. त्यांना स्वतंत्रपणे या क्षेत्रात पाय रोवायला पूर्ण पाठिंबा दिला. ज्यामुळे या सर्व स्त्री चित्रकर्त्यांनी आपल्या कलापरंपरा, संस्कृतीची मूलभूत तत्वे जाणून घेतली व त्यात प्रायोगिकतेमुळे नव्याने भर घातली आणि हा कलेचा वारसा समृद्ध केला.

संदर्भ :

1. माझी स्मरणचित्रे, लेखिका-अंबिका धुरंधर, प्रकाशक-मॅजेस्टिक पब्लिकेशन हाऊस, ठाणे, पहिली आवृत्ती-ऑगस्ट 2010
2. मध्य भारती-UGC Care Journal ISSN 09740066, Vol. 83, No-06, Editor-Dr. ChhabilMehar, Dr. Harising Gaur University, Sagar, MP.
3. दृश्यकला-चित्रकला, शिल्पकला; उपयोजित कला-शिल्पकला चरित्रकोश खंड-6, प्रकाशक-साप्ताहिक विवेक, मुंबई-26, पहिली आवृत्ती-4 मे 2013
4. विश्रब्ध शारदा-खंड तिसरा, भारतातील चित्रकला व शिल्पकला, प्रकाशक-ह.वि.मोटे प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती-31 मार्च 1993.

बहिणाबाई चौधरीच्या कवितेतील पर्यावरण

प्रा. डॉ. म. ई. तंगावार

सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभाग, श्री हावगीस्वामी महाविद्यालय, उदगीर जि.लातूर

'बहिणाबाईंची गाणी' या संग्रहात बहिणाबाई चौधरींच्या सर्व कवितेचा समावेश आहे. बहिणाबाई निरक्षर असल्या तरी अडाणी, अज्ञानी नव्हत्या; तर ज्ञानी, सुसंस्कृत होत्या. आपल्या कवितेतून जीवनाचं तत्त्वज्ञान साध्या-सोप्या भाषेत त्यांनी सांगितलेले असले तरी जागोजागी निसर्गातील घटकांचे संदर्भ त्यांच्या कवितेत आलेले आहेत. काळ्या आईनेच बहिणाबाईचे व्यक्तिमत्त्व घडविले. त्यामुळे त्यांचा उल्लेख निसर्गकन्या असाही केला जातो. निसर्गाच्याच भव्यदिव्य अशा विद्यापीठात त्या शिकल्या. केवळ शिकल्याच नाहीत; तर त्यांनी बारकाईने निरीक्षणही केले.

'आला पाऊस', 'पोया', 'गाडीजोडी', 'हिरीताचं देणं-घेणं', 'पेरणी', 'देव अजब गारोडी', 'खोप्यामधी खोपा', 'चुल्हा पेटता पेटेना', 'धरत्रीले दंडवत' यासारख्या कविता निसर्गाविषयी, पर्यावरणाविषयी भाष्य करणाऱ्या आहेत. आज पाऊस म्हणावा तसा वेळेवर पडत नाही. त्यामुळे कोरड्या शेतीवर अवलंबून असलेल्या शेतकऱ्यांची अवस्था मात्र बिकट होत आहे. पाऊस पडल्यानंतर आनंद व्यक्त करताना बहिणाबाई चौधरी लिहितात,

'आला पह्यला पाऊस / शिंपडली भुई सारी

धरत्रीचा परमय / माझं मन गेलं भरी

आता उगू दे रे शेतं / आला पाऊस पाऊस

वऱ्हे येऊ दे रे रोपं / आता फिटली हाऊस'

(बहिणाबाई चौधरी, बहिणाबाईची गाणी, सुचित्रा प्रकाशन, मुंबई, पंधरावी आवृत्ती २०१०, पृ.१३७)

निसर्गातील ऋतुचक्राशी शेतकरी बांधला गेलेला आहे. 'पेरणी' सारख्या कवितेतून निसर्गावर अवलंबून असलेल्या शेतकऱ्यांचे जीवनचक्र बहिणाबाई आपल्या कवितेतून उभं करतात. हे केवळ निसर्गवर्णन नाही; तर पावसाची शेतकऱ्यांना किती आवश्यकता आहे, यासंदर्भात कवयित्री चिंतन करतात. हजार दाणे पेरल्यानंतर तेव्हा चारशे दाणे वर येतात. यास माणसाच्या कष्टाबरोबरच हवा, पाणी, सूर्य यासारखे घटक देखील कारणीभूत असतात. जमिनीच्या कुशीत बी बियाणे निजलेले आहेत. शाल पांघरल्यासारखी वरती माती पसरलेली आहे. पर्यावरणातील घटकांमुळे बियाचे रोपात आणि रोपट्याचे पिकात रुपांतर होते. यासंबंधीचे चित्रण देखील बहिणाबाईच्या कवितेत आले आहे.

'रगडनी' (मळणी), 'गाडीजोडी', 'पोया' (पोळा) या कवितेतून पशूविषयी कृतज्ञता व्यक्त करून कवयित्री त्यांची काळजी घ्यायला सांगतात. 'पोया' कवितेत बैलाविषयी संवेदना व्यक्त करताना त्या लिहितात,

'नका हेंडालू बैलाले / माझं ऐका रे जरासं

व्हते आपली हाऊस / आन बैलाले तरास' (तत्रैव, पृ. १५६)

पोळा म्हणजे बैलाच्या विश्रांतीचा दिवस. अलीकडे बैलजोडीच्या स्पर्धा लावल्या जातात. त्या बंद केल्यानंतर राजकीय लोकांनीच चालू ठेवण्याचा आग्रह धरला. गाय, म्हैस चारा खाऊन दूध देतात. बैल शेतात राबतो, कुत्रा रोटी खाऊन घराची राखण करतो. माणूस मात्र मतलबी आहे, ही खंत बहिणाबाई कवितेतून व्यक्त करतात. शेतातील पिके ऊन-वारा-पाऊस खावून उभी असतात, त्याची जाणीव आपण ठेवायला हवी, असे

कवयित्रीला वाटते.

धरित्री आणि आकाश हे बहिणाबाईच्या चिंतनाचे विषय होत. कवयित्रीने निसर्गावर भरभरून प्रेम केलेले आहे. निसर्गातील विविधता माणसास आनंद देऊन जाते. पर्यावरणातील घटक माणसामध्ये नवचैतन्य निर्माण करतात.

'किती रंगवीशी रंग / रंग भरले डोयात

माझ्यासाठी शिरीरंग / रंग खेये आभायात' (तत्रैव)

हे आभाळ मला रंग शिकविते म्हणून कवयित्री कृतज्ञता व्यक्त करते. सूर्य हा पर्यावरणातला अतिशय महत्त्वाचा घटक आहे. बहिणाबाईंनी निसर्गातील घटकात देव पाहिला. त्या म्हणतात की,

'देवाचं दर्शन झालं झालं आपसुक

हिरिदात सूर्यबापा दाये, अरुपाचं रूप' (तत्रैव, पृ.१७)

बहिणाबाई चौधरी यांची 'खोप्यामधी खोपा' ही कविता महाराष्ट्रातल्या प्रत्येक माणसाच्या ओठावर आहे. सृष्टीत आज चिमण्या फारशा दिसत नाहीत. सुगरन पक्षीवर बहिणाबाईशी लिहिलेली कविता अजर, अमर आणि अक्षर आहे. माणसापेक्षाही पशूकडे उत्तम कला असू शकते. त्यामुळे पशू-प्राण्याला कमी लेखता कामा नये असे कवयित्रीला वाटते.

"खोपा इनला इनला / जसा गिलक्यांचा कोसा

पाखराची कारागिरी / जरा देख रे मानसा

तिची उलूशीच चोच / तेच दात, तेच ओठ

तुले देले रे देवानं / दोन हात दहा बोटं" (तत्रैव, पृ.१४७)

पर्यावरणातील घटकाकडून शिकण्यासारखे भरपूर आहे. माणसाने आपल्या बुद्धीविषयी अहंकार बाळगता कामा नये. एक एक काडी आणून उन्हामध्ये सुगरण सुंदर खोपा विनते. तिची विनच इतकी घट्ट असते. फांदीपासून खोप्याला ओढलं तरी तो लवकर तुटत नाही. पिलासाठी ती स्वत:च जीव धोक्यात आणून खोपा विनते. चतुर व वात्सल्यपूर्ण प्रेमळ पक्षासंदर्भात बहिणाबाई चौधरी आत्मीयतेने लिहितात. वृक्षाशिवाय घरटं शक्य नाही, हेही कवयित्रीला सांगावयाचे असावे.

ग्रामीण भागात जेव्हा पाऊस पडलेला असतो तेव्हा जळतनाची लाकडं भिजलेली असतात. माय गवऱ्या पेटवून धूप्पन करीत असते. फूकनीने फुंकून, फुंकून तिचा जीव कासावीस होतो. फूकने आरोग्यासाठी, हृदयासाठी उत्तम असते असे म्हटले जात असले तरी त्यातील प्रदूषणाचा देखील विचार करणे गरजेचे आहे. 'चुल्हा पेटता पेटेना' या कवितेत त्या म्हणतात,

'पेट पेट धुक्कायेला / किती घेसी माझा जीव' (तत्रैव, पृ. १९०)

एकंदरीत बहिणाबाई चौधरींनी आपल्या कवितेतून निसर्गाविषयी, पशु-प्राण्यांविषयी विविध पातळीवर सूक्ष्मपणे चिंतन केले आहे. निसर्गातील घटक पर्यावरण टिकवून ठेवतात. आपण मात्र या घटकाकडे दुर्लक्ष करीत आहोत, ही वेदना बहिणाबाई चौधरींच्या अनेक कवितांतून पहायला मिळते. अगदी सहज-सोप्या भाषेत कवयित्रीने निसर्गाला कवितेतून समजावून सांगितले आहे. पर्यावरणातील घटकच एका अर्थाने माणसाला जगण्याचं बळ देतात. त्यामुळे त्या घटकाशी माणसांनी एकरूप होवून काळजी घ्यायला हवी, अशी भूमिका त्यांच्या कवितेतून आढळून येते.

स्त्रियांच्या सशक्तीकरणाकरिता भारतीय शासनाच्या योजना

अमिता महातळे (विरूटकर)
शोधार्थी, समाजशास्त्र विभाग नागपुर, राष्ट्रसंत तुकडोजी महराज विद्यापीठ, नागपूर

गोषवारा–

“यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते
रमन्ते तत्र देवता”

वर उल्लेख केलेल्या ओळीचा अर्थ असा होतो की, जिथे स्त्रियांची पूजा केली जाते तिथे देव वास्तव्य करतात. परंतू प्रत्यक्षात मात्र ही फार मोठी विंडबना आहे की, एवढी प्रचंड शक्ती महिलां मध्ये असून देखिल त्यांना संशक्तीकरणाची अत्यंत गरज आहे. स्त्री सक्षमीकरण हा मुद्दा केवळ भारत देशा पुरता मर्यादित नसून आज विकसीत झालेल्या देशातील महिलांनाही स्वत:च्या हंक्कासाठी व अधिकारासाठी लढा दयावा लागत आहे. आजही महिलांना लिंगभेदावर आधारित असमानतेलातोंड दयावे लागत आहे. महिलाचे सक्षमीकरण करण्यासाठी समाजात असलेल्या दृष्ट, राक्षसी विचारांना तीलांजली मिळणे आवश्यक आहे उदा, हुंडा प्रथा, भृणहत्या, बालविवाह, कौटूंबिक हिंसा,लैंगिक हिंसा, निरक्षरता वेश्याव्यवसाय तसेच मानवी तस्करी इत्यादी व अनेक बाबीना समाजातून हदपार करावे लागेल त्याकरिता स्त्री हे सक्षम असणे गरजेचे आहे, स्वत:च्या हक्क व मूल्यविषयी जागृत राहुन योग्य वेळी त्याचा उपयोग करता आलातर त्या सक्षम होतील. या लूघु शोध लेखात सक्षमीकरण म्हणजे काय? तसेच भारतातील महिला सक्षमीकरणाकरिता सरकारची भूमिका यावर प्रकाश टाकणार आहोत.

शब्द: सक्षमीकरण, लिंगभेद, सशक्तीकरण, सरकारची भूमिका

प्रस्तावणा:

पंडित जवाहरलाल नेहरू “जनतेला जागृत करण्यासाठी महिलांनीजागृत होणे गरजेचे आहे. तिने एकदा पाऊल टाकले की कुटूंब पूढे सरकते, गाव पुढे सरकते व देश विकासाकडे जातो” वरिल पंडित जवाहारलाल नेहरूच्या वकत्यावरून असे ज्ञानात येते की स्त्री सक्षम झालीतर सर्व समाजाचा व पर्यायाने राष्ट्राचा विकास होतो.

आधुनिक काळात ‘महिला सक्षमीकरण’ या विषयावर अनेक चर्चासत्र आयोजित करण्यात येतात. महिलांचे सक्षमीकरण करण्यासाठी सर्वप्रथम समाजात असणाऱ्या सर्व राक्षशी प्रवृत्तींना मारणे आवश्यक आहे या वाईट प्रवृत्तीच समाजातील महिलाचे हक्क व अधिकार मुल्ये नष्ट करतात. हुंडा प्रथा, निरक्षरता, लैंगिक हिंसा, असमानता, भृणहत्या, महिलांवरील घरगुती हिंसाचार, वेश्याव्यवसाय मानवी तस्करी इत्यादी अमानवी पदध्तीना समाजातून हद्दपार करणे आवश्यक आहे.त्याकरिता महिलांनी सक्षम असे आवश्यक आहे म्हणजे महिलांच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीत सुधारणा करणे गरजेचे आहे. जेणेकरून महिलांना रोजगार, शिक्षण, आर्थिक प्रगतीच्या समान संधी उपल्बध होतील ज्याच्या आधारे स्त्रिया या पुरुषा प्रमाणे प्रत्येक क्षेत्रात वावरू शकेल.

महिलांनमध्ये असलेल्या शक्तीचा उपयोग राष्ट्र विकासात कण्यात यावा. राष्ट्राच्या विकासात महिलांचे महत्व समजून देण्याकरिताचं मातृदिन, आंतरराष्ट्रीय महिला दिन, इत्यादी अनेक कार्यक्रम राबविण्यात येतात.

स्त्रियांचे सशक्तीकरण म्हणजे स्त्रियांचा संपूर्ण विकास म्हणजेच प्रत्येक महिला ही आर्थिक सामाजिक, तसेच मानसिक दृष्टकोणातून त्या सुरक्षित आणि स्वतंत्र झाल्या पाहिजेत.सशक्तीकरण म्हणजे अशी क्षमता की या द्वारे महिला त्यांच्या आयुष्याशी संबंधीत सर्व निर्णय स्वत: घेऊ शकतील. महिला हया समाज व कुंटुब हया सर्व बंधनातून मुक्त होवुन स्वत:चे निर्णय घेतील.लिंग असमानतेमुळे राष्ट्रामध्ये सांस्कृतिक, शैक्षणिक आणि सामाजिक तफावत निर्माण होते हयामुळे देशाच्या प्रगतीत मोठा असर निर्माण होऊन देशाला मागे ढकलतात. महिला सक्षमीकरणाचे उच्च ध्येय साध्य करण्याकरीता प्रत्येक कुटूंबात लहाणपणापासून त्याचा प्रसार प्रचार केला गेला पाहिजे.

संशोधनाची आवश्यकता : प्रस्तुत अध्ययन हे विश्लेषणात्मक दृष्टिकोणातून भारतातील महिला सक्षमीकरणाकरीता सरकारच्याभुमीकेला समजून घेण्याचा प्रयत्न करते तसेच महिलांना त्यांच्या करीता करण्यात आलेला योजनाची माहिती देण्याचा प्रयत्न करते.

अध्ययन उदेश

१) महिलांना सक्षमीकरणाचा अर्थ माहित आहे का हे जाणुन घेणे.

२) भारतीय सरकारने स्त्रीयांना सक्षम करण्याकरिता ज्या विविध योजना आखल्या त्यांची माहिती जागून घेणे.

अध्ययनपध्दती

प्रस्तुत लघुलेखाच्या अतंर्गत वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक अध्ययन पद्धतीवर भर दिला आहे. द्वितीयकस्त्रोताचा अंतर्गत समाचार पत्र, पुस्तक ग्रंथ संपदा मासिकांची अध्ययना करिता निवड करण्यात आली. तसेच इंटरनेटची मदत घेण्यात आली.

भारतातील महिला सक्षमीकरणासाठी सरकारचीयोजना:

भारत सरकारने महिलांना सक्षम करण्याकरिता अनेक योजना आखल्यात. त्यातील अनेक योजना रोजगार, शेती आणि आरोग्य सारख्या विषयाशी संबंधीत आहे. भारतातील महिलाची परिस्थिती लक्षात घेऊन हया योजना तयार करण्यात आल्यात जेणेकरून महिलांचा समाजातील सहभाग वाढेल. त्यातील काही योजना या जसे मनरेगा, सर्व शिक्षा अभियान, जननी सुरक्षा योजना इत्यादी वैगरे समाजात स्त्रियांनी पुरुष बरोबरीने कार्य पार पाडावी तसेच प्रत्येक संधीचा त्यांना लाभ मिळेल या आशेने महिलांच्या सक्षमी करणाकरिता 'महिला व बालविकास कल्याण मंत्रालय' आणि भारत सरकार यांच्यामार्फत खालील योजना राबविल्या जातात :

१) बेटी बचाओ बेटी पढाओ योजना :

स्त्री भृण हत्या व मुलीचे शिक्षण लक्षात घेऊन ही योजना तयार करण्यात आलेली आहे. या योजने अंतर्गत मुलीच्या कल्याणासाठी नियोजन करून त्यांना आर्थिक साहयात्ता देवुन मुलीना ओझ समजणाऱ्याच्या विचारसरणीत बदल करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे.

२) महिला हेल्पलाइन योजना:

या योजने अंतर्गत महिलांना २४ तास आप्तकालीन सहाय्य सेवा पुरविली जाने, कोणत्याही प्रकारच्या हिंसाचाराला किंवा कौटुंबीक हिंसाचाराला बळी पडलेल्या महिलेल्या ९८२७१७०१७० या नंबरवर २४ तासात कधीही कॉल केल्यास त्यांना मदतव माहिती पुरीवली जाते.

३) उज्वला योजना:

१ मे २०१६ रोजी महिलांसाठी केंद्र सरकारने उत्तर प्रदेशातील बलिया गावातून या योजनेची सुरुवात केली. या योजनेच्या अंतर्गत आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल गृहिणीना एलपीजी गैस सिलिंडर मोफत दिले जाते तसेच नवीन गैस कनेक्शन घेण्यासाठी लाभार्थीना रोख मदत दिली जाते.

४)आशा योजना :

आशा म्हणजे अधिकृत सामाजिक आरोग्य कार्यकर्त्या या योजनेची सुरुवात २००५ मध्ये झाली. राष्ट्रीय ग्रामिण आरोग्य अभियान मार्फत आशा योजना राबविण्यात येत आहेत. आशाचे मुख्य कार्य म्हणजे स्थानिक आरोग्य केंद्राद्वारे गरिब महिलांना आरोग्यविषयक सोयीसुविधा पुरविणे होय.

५) बालिका समृद्धी योजना

बालिका समृद्धी योजना ही २ आक्टोबर १९९७ साली भारत सरकारने मुलीच्या सोयीसाठी महीला व बालविकास धोरणांतर्गत सुरू केली. हा उपक्रम राबविण्याचा मुख्य उदेश मुलीच्या जन्माचे स्वागत व्हावे तसेच त्यांचा शैक्षणिक दर्जा वाढावा हा होय. मुलीना सहकार्य करून स्वत:च्या कल्याणासाठी उत्पन्न दोणाच्या विविध उपक्रम हाती घेण्यास प्रवृत्त करने या योजणेचा मुख्य हेतू होय.

६) 'स्वयंसिद्ध योजना'

केंद्र सरकारने 'इंदिरा गांधी महिला योजनेचे नाव बदलून 'स्वयंसिद्ध योजना' करण्यात आले. ही महिलांच्या विकास आणि सक्षमीकरणासाठी एकात्रिक योजना आहे.'स्वयंसिद्ध योजनेचा'मुख्य उदेश महिलांचा सामाजिक, आर्थिक व सर्वांगीण विकास व्हावा हाच होय.

७) स्वाधार योजना:

संकटात सापडलेल्या, वैश्या व्यवसायाला बळी पडलेल्या, बेघर व निराधारीय महिलांचे पुनर्वसन करण्यासाठी भारत शासनाच्या महिला व बाल विकास विभागाने केंद्रिय क्षेत्र योजना म्हणून ही योजना सुरू केली हया योजनेच्या अंर्तगत महिलांना अन्न, वस्त्र, निवारा व आरोग्याच्या– सुविधा उपलब्ध करुन देण्यात आल्यात.

८)उद्योगिनी योजना :

उद्योगिनो योजना ही महिलांच्या साक्षमीकरणाकरिता अतिशय महत्वाची आहे. ही योजना अशा महिलांकरिता आहे ज्या उदयोग करत असतील किंवा ज्यांना उद्योग करणार आहेत. उद्योगिना योजने अंतर्गत १८ वर्षापासून ते ४० वर्षे वय असणाऱ्या महिलांना ३ लाख रुपये कर्ज व्यवसाय, कृषी, लघू उदयोग क्षेत्रात करण्यासाठी विधवा, निराधार किंवा अपंग महिलांना व्यवसायासाठी कर्ज देण्यात येतो.

९)अन्नपूर्णा योजना

अन्नपुर्णा योजना हा State Bank of Indiaची आहे. या योजने अतंर्गत महिलांना कर्जाची सुविधा उपलब्ध करून देण्यात येते. भांडी, गॅस कनेक्शन रेफ्रिजरेटर, मिक्सर ग्राइंडर, वकिंग टेबल, वाटर फिल्टर

इत्यादीसाठी ५० हजार रुपयापर्यंतच कर्ज देण्यातयेते हे कर्ज महिलांना ३६ मासिक हप्त्यामध्ये परतफेड करायचे असते.

१०) देना शक्ती योजना:

देना शक्ती योजना ही देना बँकेने महिलांना आत्मनिर्भर व स्वावलंबी बनविण्याकरिता आखली आहे. या योजनेद्वारे १० लाख रुपयापर्यंतचे कर्ज अतिशय न्यून व्याजदरात उपलब्ध करून दिले जाते. या योजनेच्या माध्यमातून मिळणाऱ्या कर्जावर महिलांना ०.२५%व्याजदरात सवलत मिळते तसेच कर्ज परतफेडीची कालावधी हा १० वर्षापर्यंतचा असतो.

११) "सेट कल्याण योजना":

ही योजना Central Bank of Indiaची आहे, ही कर्ज योजना आहे, या योजने अंतर्गत लघु उद्योगासाठी १ लाखापर्यंत कर्जपूरवठा करण्यात येतो ही योजना महिलांना त्यांचा व्यवसाय टाकण्याकरीता वित्तपुरवठा करणारी योजना आहे.

१२) महिलानसाठी प्रशिक्षण आणि रोजगार कार्यक्रमास समर्थन :

या योजनेअतर्गत महिलांचे कौशल्य वाढवण्याचे काम केले जाते.त्या कौशल्याच्या आधारावर महिलांना रोजगार मिळू शकेल किंवा त्या स्वत:चा रोजगार सुरू करू शकतील. या योजने अंतर्गत महिलांना शेती, फलो उत्पादन, हातमाग, टेलरिंग तसेच मत्सव्यवसाय इत्यादी विविध क्षेत्राशी संबंधीत प्रशिक्षण देण्यात येते

१३) महिला शक्ती केंद्र :

ही योजना गरिब व निराधार महिलांसाठी अर्थसाहाय्य, करण्यासाठी आखण्यात आली. ही योजना ग्रामिण महिलांना सामुदायिक सहभागातून सक्षम करणावर भर देते. या योजने अंतर्गत state Bank of India व इतर सरकारी बँकाच्या माध्यमातून कर्जपुरवठा करण्यात येतो.पंचायत राज योजनामध्ये: महिलांसाठी आरक्षण:२००९ मध्ये भारताच्या केंद्रिय मंत्रिमंडळाने पंचायती राज संस्थामध्ये ५०% महिलांना आरक्षणाची योजना केली आहे. ग्रामिण भागातील महिलाची सामाजिक स्थिती सुधारणाचा प्रयत्न भारत सरकारने केला आहे

१४) स्टैंड अप इंडियास्कीम :

५ ऐप्रील २०१४ रोजी अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती मागासवर्गीय आणि महिलांना स्वत:चा व्यवसाय सुरु करण्यासाठी. भारतीय शासनाकडून स्टँड अप इंडिया कर्ज योजना सुरू करण्यात आली. या योजने अतर्गत १ लाख पासून ते १० लाखा पर्यंत कर्ज उपल्ब्ध करून देण्यात येते. या योजणे अतंर्गत १८ वर्षापासून ते ६५ वर्षापर्यंत वयाचा महिलांना लाभ क्षेत्र — येता कर्ज परतफेडीचा कालवधी हा ७ वर्षाचा असतो.

वरील सर्व योजना शासनाकडून महिलांना सक्षम करण्याकरिता राबविण्यात आलेल्या आहे.

समारोप

भारत देश हा विविधतीत एकता असणारा देश आहे. भारतीय समाजामध्ये विविध जाती, धर्म, भाषाचे लोक गुण्यागोविदांन वास्तव्य करतात प्रत्येक समाजात महिलांना एक विशिष्टय असे स्थान दिले जाते. महिलांना सशक्तीकरणाकरीता कानूनी अधिकारासोबतच काही कायदे संसदेत पास करण्यात आले महिलांना, भयमुक्त वातावरणासोबत योग्य निर्णय घेण्याची क्षमता त्यांच्यात हया योजनाद्वारे आपणास दिसू येईल.

संदर्भ सूची :

1. प्रा. कल्याण कनके, 'भारतातील सामाजिक व राजकीय सुधारकांची महिलासक्षमीकरणातील भूमिका', महिला सक्षमीकरणातील टप्पे.
2. डॉ. विलास आढाव, 'महिला सबलीकरण', पुणे विद्यापीठ, ३१ मार्च २०१०.
3. सिमोन द बोव्हुआर, 'द सेकंड सेक्स', पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे
4. गीता साने, 'भारतीय स्त्रीजीवन', मौज प्रकाशनगृह, मुंबई, ऑगस्ट १९९७.
5. डॉ. विद्युत भागवत, 'स्त्री प्रश्नाची वाटचाल : परिवर्तनाच्या दिशेने', प्रतिमा प्रकाशन, ८ मार्च २००९.
6. योजना मासिक, महिला सक्षमीकरण, ऑक्टोंबर २०१८
7. http://yojana-gov-in/yojana%20october%20%202018%20web-pdf
8. http://www-questjournals-org/jrhss/papers/vol9&issue3/109036165-pdf
9. AAYUSHI INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (AIIRJ),
10. https://mr-vikaspedia-in/social-welfare/92
11. https://womenchild.maharashtra.gov.in/contentmi/homecontent/ schemes-php

स्त्रियांच्या प्रवासवर्णनातून चित्रित झालेले स्त्री जीवन

डॉ. मनिषा दादाभाऊ औटी
ता.जुन्नर, जि.पुणे

प्रस्तावना-

प्रवासवर्णन या वाङ्मयप्रकारात स्त्रियांचे योगदान महत्वाचे आहे. स्त्रियांनी लिहिलेली प्रवासवर्णने व त्यातील विविधता प्रत्येक दशकात दिसत आहे. स्त्री घराबाहेर पडली आणि विविध कारणांसाठी प्रवास करु लागली. तिच्या प्रवासात अनेक अनुभव आले व प्रवासवर्णनात ते शब्दबध्द झाले. आत्मविष्काराच्या प्रेरणेतून प्रवासवर्णनांची निर्मिती झाली. स्त्रियांच्या प्रवासवर्णनाला जेथून प्रारंभ झाला त्या १९ व्या शतकापासून ते २१ व्या शतकापर्यंत स्त्रियांनी लिहीलेल्या प्रत्येक प्रवासवर्णनाला सर्जनशील दृष्टीने महत्व दिले गेले आहे. त्याचा परामर्श घेताना परिणामांचा, मुलतत्वांचा विचार करणे महत्वाचे आहे. मराठीतील स्त्रियांच्या प्रवासवर्णनांचा आढावा घेत असताना प्रवासवर्णनकार स्त्रियांच्या मागील प्रेरणा यांचा विचार करणे क्रमप्राप्त वाटते.

स्त्रियांच्या प्रवासवर्णनाचा आढावा घेत असताना स्त्रियांच्या सामाजिक स्थितीचा विचार करणे महत्त्वाचे आहे; “कारण चूल आणि मूल सांभाळणारी स्त्री घराबाहेर पडणे ज्या काळात अशक्य होते त्या काळात स्त्रियांनी प्रवास करुन प्रवासवर्णनांचे लेखन करणे अशक्यप्राय गोष्ट होती.घराबाहेर पडणे ज्या समाजात स्त्रियांना बंधनकारक होते तेथे प्रवास ही तर खूपच दुर्मिळ गोष्ट होती.” असे विधान मंदा खांडगे करतात. स्त्रियांच्या प्रवासवर्णनांचा आढावा घेत असताना मुख्यत: एकोणीसाव्या, विसाव्या आणि एकविसाव्या शतकात स्त्रियांची प्रवासवर्णने कशा प्रकारे लिहिली गेली? लेखनाची सुरुवात कशी झाली ? या लेखनाला गती कोणत्या काळात मिळाली ? हे प्रश्न जरी महत्त्वाचे वाटत असले तरी स्त्रियांच्या प्रवासवर्णनातून त्यांचे स्वत:चे जीवन कशाप्रकारे चित्रित झाले हा घटक महत्त्वाचा वाटतो. प्रवासवर्णन या वाङ्मयप्रकारात आयुष्यातील प्रवासात अनुभवलेल्या ठराविक काळाचे चित्रण असते; त्यामुळे प्रवासवर्णनातून लेखिकेच्या जीवनाचे चित्रण परिणामत: चित्रित झालेले दिसून येते.

स्त्रियांनी केलेल्या प्रवासात अनेक भावना तिने अनुभवल्या असल्या तरी प्रवासामागील मानसिक प्रेरणेने तिच्या आयुष्यातील प्रवासातील वेगवेगळे बदल तिने अनुभवले आणि प्रवासवर्णनात ते शब्दबध्द झाले विशिष्ट ध्येय आकांक्षा या व्यक्तिनिष्ठ प्रेरणा सोबत घेवून अनेक स्त्रियांचा प्रवास झाला हा प्रवास कुंटुंबासोबत होता, मैत्रिणींसोबत होता, ज्ञानार्जनासाठी होता, नोकरीनिमित्त, विवाहानंतरचा होता, या प्रवासात स्त्रियांच्या जीवनाचा काही काळ व्यस्थित झाला असल्यामुळे प्रवासवर्णनातून वाचकांनी तो अनुभवला. स्त्रियांच्या प्रवास वर्णनातून चित्रित झालेल्या स्त्री जीवनाचा वेध घेणे महत्त्वाचे वाटते.

मराठीतील स्त्रियांची प्रवासवर्णने : एक मानसिक प्रेरणा

प्रवासवर्णन लेखनात ‘मी’ महत्त्वाचा असतो. प्रदेश, प्रवास व प्रवासी या तीन घटकांशी आधारीत प्रवासवर्णन लेखन केले जाते. प्रवासवर्णन लेखनात लेखकांचे व्यक्तिमत्त्व महत्त्वाचे असते. केलेल्या प्रवासाकडे लेखक कोणत्या मानसिकतेने बघत असतात हे वाचक प्रवासवर्णनातून अनुभवतात. “ प्रवासवर्णनातून व्यक्तिमत्वाच्या आगळेपणात एक प्रकारची भर पडते.” असे विधान करत वसंत सावंत करतात. “ प्रवासवर्णनातून प्रवासी लेखक, त्याच्या सवयी, त्याचे दोष त्याचा भलेपणा प्रवासवर्णनातून वाचकाला कळतो आणि समाजामधल्या इतर माणसांसारखा एक माणूस म्हणून त्याचे अपूर्व दर्शन घडायला मदत होते; आणि माणसाबद्दलची माणसाची जिज्ञासा तृप्त व्हायला प्रवासवर्णनाच्या वाचनापासून एक प्रकारची मदत होते; ‘त्यामुळे प्रवासवर्णन’ या वाङ्मयप्रकाराचे एक वेगळा वाङ्मयप्रकार म्हणून मूल्य वाढते त्याची रंगत वाढते.” या अनुषंगाने विचार केला तर प्रवासी लेखिकेंचे व्यक्तिमत्व तसेच त्यांची मानसिकता वाचक प्रवासवर्णनात अनुभवतात.

मराठीतील स्त्रियांच्या प्रवासवर्णनांचा विचार करता स्त्रियांचा दृष्टीकोन, मानसिकता वाचक अनुभवत असतो स्त्रियांची इच्छा, आकांक्षा, ध्येय अशा अनेक गोष्टी अनुभवत असतात त्यांच्या मानसिकतेचा शोध घेणे व

त्यातून त्यांचे स्वत:चे जीवन अनुभवणे महत्त्वाचे वाटते. वेगवेगळया कालखंडात स्त्रियांचे बदललेले जीवन व मानसिकता दिसून येते. गतकालाच्या संघर्षाला तोंड देत शिक्षणाने मिळवलेला आत्मविश्वास स्त्रियांचे भावविश्व बदलुन टाकणारा होता; म्हणून ध्येयपूर्तीसाठी स्त्री प्रवास करु लागली हा प्रवास कधी एकटीचा होता तर, कुटुंबासोबत होता. प्रवास कसाही असला तरी स्त्रियांनी शब्दबध्द केलेल्या प्रवासवर्णनातून त्यांच्या स्वावलंबनाचे प्रतिबिंब दिसते तसेच स्त्री जीवन चित्रित होते. स्त्रियांची सबलता, समक्षता, तसेच मानसिकता वाचक अनुभवतो.

स्त्रियांच्या प्रवासवर्णनात त्यांच्या प्रवासांची कारणे, प्रेरणा या गोष्टी महत्त्वाच्या असल्या तरी त्यांच्या जीवनाचे कळत नळकत दर्शन प्रवासवर्णनातून वाचक अनुभवतात तसेच स्त्रियांची मानसिकता यामधून दिसून येते. क्रोध, भय, आनंद या भावनाही शब्दबध्द होतात या सर्वातून एकूणच स्त्रीजीवनाचे अनुभवविश्व चित्रित होते व प्रवासवर्णनातून वाचक ते अनुभवतात. "प्रवासवर्णने हे प्रतिबिंबीत असतात मनाचं भावनांच नातं अतुट असतं. माणसातल माणूसपण प्रवासामुळे जिवंत होतं" असं विधान पु.ल.देशपांडे करतात. आत्मविष्काराच्या प्रेरणेतून लिहिलेल्या या प्रवासवर्णनात तत्कालीन समाजजीवनाचं दर्शन घडत असताना त्या त्या काळातील समाज परीवर्तनाचे चित्रण प्रवासवर्णनातून दिसून येते; त्यामुळे सामाजिक घडामोडी, स्त्रियांचे शिक्षण, आधुनिकीकरण स्त्रियांची मानसिकता, वैचारिक प्रगल्भता, धाडसीवृत्ती, महिला सबलीकरण या सर्वांचा परिणाम झालेला दिसून येतो. स्त्रियांच्या प्रवासवर्णनातील शोध घेत असताना त्याच्या जीवनाचे कळत नकळत चित्रण प्रवासवर्णनातून घडते. विविध दशकात बदलत जाणारे स्त्रियांचे जीवन त्यांचे विचार या दृष्टीकोनातुन पुढील प्रवासवर्णनांचा विचार करता येईल.

प्रवासवर्णनातून चित्रित झालेले स्त्री जीवन

१९५० ते २०१५ या कालखंडातील प्रवासवर्णनातून स्त्रियांचे चित्रित झालेले जीवन वाचक अनुभवतात बदलती सामाजिक स्थित्यंतरे स्त्रियांची मानसिकता या प्रवासवर्णनात दिसते यामध्ये इन्दूमती शेवडे 'इये साहेबाचिये नगरी' (१९६६), कुसूम नारगोळकर, 'आम्ही पाहिलेला चीन' (१९७९), मेधा काळे 'कोणार्क ते कन्याकुमारी' (१९८८) मीना प्रभू 'माझे लंडन' (१९९१) शार्दुली तेरवाडकर, 'दक्षिण आफ्रिका एक सप्तरंग संस्कृती' (२०११) माया भालेराव 'ध्रुवभ्रमंती' (२०१३), इ.प्रवासवर्णनातून चित्रित झालेले स्त्री जीवन महत्त्वाचे वाटते.

'इये साहेबाचिये नगरी' (१९६६) हे इन्दूमती शेवडे यांचे प्रवासवर्णन आहे. महाराष्ट्रातील एका सुसंस्कृत मनाने घेतलेल्या परदेशातील अनुभवांचे प्रतिबिंब यात दिसते. हे प्रवासवर्णन इंग्लंडमधील समाजजीवनाचे व तेथील संस्कृतीचे चित्रण आहे असे म्हणण्यापेक्षा एका विशिष्ट व्यक्तित्वाचे, स्त्री मनाने यात अनुभव आहेत. लेखिका इंन्दुमती शेवडे या नागपुर रेडिओ केंद्रात मराठी विभागात सहायक नियोजिका होत्या. आकाशवाणीच्या शिक्षण क्रमासाठी (बी.बी.सी) मार्फत दिला जाणारा टेलिव्हीजन अभ्यासक्रम पुर्ण करण्यासाठी त्या लंडनमध्ये गेल्या होत्या. प्रथमच परदेशात केलेला प्रवास हा त्यांच्यासाठी एक वेगळा अनुभव होता. हा प्रवास एकटीचा असल्याने सुरुवातीला एक अनामिक हुरहुर मनामध्ये होती असे सांगत त्या लिहितात "एका काळोख्या मध्यरात्री अप्रुप घडीला एका नव्या अज्ञात जगात पाऊल टाकायला मी निघाले. सोबतीला एक अनामिक हुरहूर, लंगडे धैर्य, प्रियजनांचे 'शुभास्ते पंथान' आणि बी.बी.सी चं पत्र हे पाथेय." वरील विधानातून एका स्त्रिच्या एकटीच्या प्रवासाची मानसिकता वाचक अनुभवतात. प्रवासातील आनंद, भय या भावना एक स्त्री म्हणुन येथे व्यक्त होतात. विशिष्ट ध्येय आकांक्षा या व्यक्तिनिष्ठ प्रेरणा सोबत घेवून झालेला हा लेखिकेचा पहिलाच परदेश प्रवास. १९६० च्या दशकात लेखिकेने केलेला हा प्रवास त्या काळातील नोकरी करणाऱ्या महाराष्ट्रीय स्त्रीचे दर्शन घडविते.

प्रवासवर्णनातून लेखिकेंनी आपले प्रवासानुभव मांडले आहेत त्यामुळे कळत नळकत त्यांच्या जीवनाचे वास्तववादी चित्रण घडते. लेखिका म्हणतात "प्रवासानं मनुजा चातुर्य येतं. आपला दृष्टीकोन बदलतो. तुलनात्मकरीत्या बघण्याची प्रवृत्ती निर्माण होते." यातून त्यांच्या प्रवासाविषयीचा विचार कल्पना दिसुन येतात. परदेशात शिक्षणासाठी गेलेल्या एका स्त्रिच्या जीवनाची कथा आणि व्यथा नकळतपणे या प्रवासवर्णनातून उलगडते. कारण ज्ञानप्राप्तीसाठी एका अज्ञात जगात लेखिका निघाल्या असल्या तरी लंडनमधील आपल्या मुलाला भेटण्याची ओढ पण तितकीच महत्वाची वाटते. लंगडनमध्ये गेल्यानंतर विमानतळावरील आई व मुलाच्या भेटण्याचा प्रसंग लेखिकेच्या भावनात्मकतेचे दर्शन घडविते. तीन महिन्यांचे लंडनमधील वास्तव्य आणि तेथील समाज जीवनाशी

जुळवून घेण्याची लेखिकेची सकारात्मक मानसिकता महत्वाची वाटते; लेखिकेंनी घेतलेला नाविन्याचा शोध, स्त्री म्हणून त्याचे आचार,विचार,समयसुचकता, संवेदनशिलता यातुन त्यांच्या व्यक्तीमत्त्वाचे अनेक पैलू येथे उलगडतात. सुसंस्कृत, समतोल मनाने व धाडसी वृत्तीने घेतलेला प्रवासानुभव लेखिकेच्या जीवनाचे दर्शन घडविते. प्रवास लेखिकेंचे प्रतिभा संपन्न, अभ्यासू व्यक्तीमत्त्व वाचक अनुभवत असताना त्यांची रसिकता, नम्रता, भारतीय स्त्रीचे मन, कष्टाळुपणा, जिदद, अंतर्मुख होण्याची वृत्ती अनेक प्रसंगातुन दिसते. स्त्रीमनात उठणाऱ्या भावनांची स्वदंने या प्रवासवर्णनात जाणवतात.

'आम्ही पाहिलेला चीन' (१९७९)' हे कुसूम नारगोलकर यांचे प्रवासवर्णन आहे. चीनच्या प्रवासाचे रोचक व उद्बोधक वर्णन या प्रवासवर्णनात आहे. प्रवासवर्णनातून लेखिकेंच्या अभ्यासू व शिस्तबध्द व्यक्तिमत्त्वाचे दर्शन घडते. साम्यवादी क्रांतीनंतर चिनी लोकांच्या वैयक्तिक, सामाजिक जीवनात झालेल्या स्थित्यंतराची अभ्यासूवृत्तीने माहिती लेखिका या प्रवास वर्णनातून देतात. त्यांची अभ्यासूवृत्ती, सुक्ष्मिनिरिक्षण, नियोजन, समयसुचकता इ. व्यक्तिमत्वाचे पैलू येथे वाचक अनुभवतात. लेखिकेंचा चीनचा हा प्रवास तीन आठवडयांचा होता. यामध्ये त्या चिनच्या ऐतिहासिक, धार्मिक, सामाजिक, जीवनाचा वेध घेतात. एक स्त्री म्हणून कष्टाळूपणा, श्रमप्रतिष्ठा, याकडे त्या जास्त लक्ष देतात आणि चिनमधील लोकांच्या वर्तनाचा अभ्यास करतात. तेथील स्त्रीजीवनाचा, कौटुबिंक जीवनाचा त्या वेध घेतात.

सामाजिक दृष्टीकोनातुन केलेला हा लेखिकेंचा प्रवास आहे त्यामुळे प्रभुत्व संपादन या सामाजिक प्रेरणा लेखिकेच्या ठायी दिसतात. चीन या देशाविषयी आकर्षण व माहिती लेखिकेंना होती. परंतु स्वत: प्रत्यक्ष परिस्थिती बघता यावी व अनुकूल किंवा प्रतिकुल पुर्वग्रह शक्य होईल तेवढा टाकुन याबाबतीत आपल स्वतंत्र असं मत बनवावं या ध्येयाने प्रेरित होऊन लेखिकेंनी हा प्रवास केला आहे. या प्रवासात लेखिकेंचे जीवन हे एक अभ्यासू स्त्रीचं व्यक्तिमत्त्वं दर्शविते. अनेक ठिकाणी त्यांची भूमिका तत्त्वानिष्ठ असल्याचे दिसते. चिनी लोकजीवनाच्या तपशीलांचे केलेले अवलोकन खूप अभ्यासपुर्वक आहे व विचारप्रवर्तक आहे. चीनच्या समाजजीवनाचे वास्तव मांडण्याचे धाडस प्रवासवर्णनाच्या रुपाने लेखिकेंने केले आहे; यातून त्यांची धाडसी वृत्ती दिसून येते.

'कोणार्क ते कन्याकुमारी' (१९८८), हे मेधा काळे यांचे प्रवासवर्णन आहे. कोणार्क ते कन्याकुमारी अशा पुर्व व दक्षिण भारताच्या प्रवासाचे नियोजन करुन लेखिकेंनी हा कुटुंबासमवेत पस्तीस दिवसांचा प्रवासानुभव घेतला आहे. भारतीय संस्कृतीचे दर्शन घेणे हा त्यांच्या प्रवासामागील मुख्य हेतू होता. भारतातील विविध स्थंळांची समृध्द परंपरा तसेच पौराणिक, ऐतिहासिक, धार्मिक, अर्वाचिन आणि आधुनिक काळातील अनेक गोष्टी, लेखिका या प्रवासवर्णनातून शब्दबध्द करतात. विविध मंदिरांची आख्यायिका व धार्मिकता लेखिकेंनी प्रवासवर्णनात शब्दचित्रित केली आहे. मानवी जीवन, जन्म,मृत्यू, आणि ईश्वर या गोष्टींकडे बघण्याचा लेखिकेंचा भावनिक दृष्टीकोन दिसून येतो. जीवनाचे शाश्वत सत्य लेखिका नमूद करताना तसेच भारतीय संस्कृतीची माहिती घेत असताना लेखिकेचा सकारात्मक दृष्टीकोन दिसून येतो.

मेधा काळे मराठी विषयाच्या प्राध्यापिका असल्यामुळे प्रवासातही त्यांची अभ्यासू वृत्ती वाचक अनुभवतात. त्यांच्या लेखनात त्यांचे जीवन, जीवनशैली प्रतिबिंबीत होते. तसेच प्रवासात पाहिलेल्या विविध स्थंळाबाबत लेखिका अभ्यासपूर्ण लेखन करतात. भारतभूमीच्या धार्मिक, ऐतिहासिक स्थंळाविषयी असलेली ओढ व निसर्गात रममान होण्याची लेखिकेंची इच्छा किती प्रबळ होती याचा प्रत्यय या प्रवासवर्णनातून येतो. लेखिकेंच्या व्यक्तिमत्त्वाचे अनेक पैलू या प्रवासवर्णनात दिसतात; तसेच अनेक घटना-प्रसंग, माहिती यातून त्यांची मानसिकता दिसून येते. रंजकता आणि माहितीपुर्ण लेखन यामुळे हे प्रवासवर्णन वाचनीय झाले आहे. नोकरी करुन घराची जबाबदारी सांभाळुन त्या आपला प्रवासाचा छंद जोपासतात. प्रापंचिक समस्या प्रवासाच्या निमित्ताने बाजूला ठेवून लेखिका घराबाहेर पाऊल टाकतात. एक अभ्यासू प्राध्यापिका जबाबदार पत्नी आणि प्रेमळ आई या प्रवासवर्णनात वाचक अनुभवतात. प्रत्येक ठिकाणी पार पाडत असलेल्या विविध भूमिकांमधील एकाच स्त्रिच्या अनेक भावना येथे महत्त्वाच्या वाटतात. ऐतिहासिक घटकांचा आधार घेवून त्या त्या प्रदेशाचे रुप बघतात. पर्यटनाचा आंनद घेतात. शोधक दृष्टी, समृध्द मन, जिवंत कुतूहल, घेवून लेखिका प्रदेशाचे अंतरंग न्याहळतात व आपले अनुभवविश्व प्रवासवर्णनात साकारतात. कौटुंबिक जबाबदारी पार पाडत असताना प्रवासाची आवड जोपासणारी व त्या

अनुषंगाने प्रयत्न करुन प्रत्यक्ष अनुभव घेणारी स्त्री या प्रवासवर्णनात दिसते. लेखिकेंच्या मनात उमटणाऱ्या या उत्कट भावना व अभिरुची यातून त्यांच्या जीवनाचे दर्शन घडते.

'माझं लंडन' (१९९१) हे डॉ. मीना प्रभू यांचे प्रवासवर्णन आहे. मराठी प्रवासवर्णनात लेखिकेंचे योगदान महत्त्वपुर्ण आहे. त्यांची अनेक प्रवासवर्णने प्रकाशित आहेत. अनेक देशात एकटीने केलेला प्रवास त्यांच्या धाडसीवृत्तीची साक्ष देते. माझं लंडन हे त्यांचे पहिले प्रवासवर्णन या प्रवासवर्णनात एक महाराष्ट्रीयन मुलगी विवाहानंतर पाश्चात्त संस्कृतीशी कशा प्रकारे जुळवून घेते हे अनुभवातून लेखिका मांडतात. यातून त्यांच्या बदलणाऱ्या जीवनाचे, जीवनशैलीचे दर्शन घडते. पुण्यातील बी.जे.मेडिकल मध्ये शिक्षण घेत असणाऱ्या मीना प्रभूंचा विवाह लंडनमध्ये इंजिनिअर असलेल्या मुलाशी झाला. विवाहानंतर बदललेलं जीवन स्विकारताना एक महाराष्ट्रीय स्त्री म्हणून आलेले अनुभव प्राजांळपणे लेखिका प्रवासवर्णनात शब्दबध्द करतात.

लंडन शहरातील विवाहानंतरचे काही दिवस बदलत्या संस्कृतीशी जुळवून घेताना झालेली लेखिकेंच्या मनाची अवस्था, व त्यातून स्वत:चे भारतीयत्व जपण्याचा प्रयत्न या प्रवासवर्णनातून दिसून येतात काही काळानंतर जेव्हा लेखिका घराबाहेर पडतात व लंडन शहर बघतात तेव्हा त्यांच्यातील एका अभ्यासू स्त्रीचे दर्शन घडते. "जगातल्या सगळया प्रेक्षणीय शहरात लंडन पहिलं दुसरं ठरेल". असे विधान त्या करतात. लंडन शहराचं वास्तव्य लेखिकेंच्या दृष्टीने खूप महत्त्वाचं आहे. कारण एक महाराष्ट्रियन स्त्री ला तिच्या जीवनात फार मोठया बदलाला सामोरे जावे लागले. बदलत्या संस्कृतीशी जुळवून घेताना मनाची झालेली अवस्था, त्या अनेक प्रसंगातून शब्दबध्द करतात. आपल्या भावना व्यक्त करताना त्या लिहितात. "मी माझे भारतीयत्व अगदी प्राणप्रणाने जपत होते, पण युरोपियन संस्कृतीशी जुळवून घेताना भाषा, भुषा, भोजन यामध्ये कधी बदल झाला ते कळलेही नाही." माझं लंडन या प्रवासवर्णनातून डॉ. मीना प्रभू यांचे जीवन बदलती जीवनशैली व त्या अनुषंगाने त्यांची बदललेली मानसिकता दिसून येते.

'दक्षिण आफ्रिका एक सप्तरंग संस्कृती' (२०११), हे डॉ. शार्दुली तेरवाडकर यांचे प्रवासवर्णन आहे दक्षिण आफ्रिकेत त्यांनी अनेक वर्षे वास्तव्य केले. आफ्रिकेतील वास्तव्यात लेखिका तेथील सामाजिक, ऐतिहासिक, धार्मिक, सांस्कृतिक जीवनाचा शोध घेतात. "दक्षिण आफ्रिकेत वास्तव्यास जाणे हा एक सुखद योगायोग होता;" असे त्या नमूद करतात. २००२ मध्ये पतीच्या नोकरी निमित्त लेखिका दक्षिण आफ्रिकेत गेल्या लेखिका स्वत: आयुर्वेदिक डॉक्टर असल्यामुळे आभ्यासाच्या निमित्ताने त्यांचा संपर्क तेथील पारंपारिक वैदयाशी व जडीबुटीशी आला. परिणामी विविध जाती मधील रुढी परंपरा, चालीरिती यांची ओळख झाली.

एक स्त्री म्हणून स्वत:चे जीवन अनुभवताना लेखिकेंनी तेथील स्त्रियांची जीवनशैलीही अनुभवली दक्षिण आफ्रिकेतील स्त्रियांची कष्ट करण्याची ताकद अलौकिक आहे. हे विणी या स्त्री च्या उदाहरणावरुन त्या स्पष्ट करतात. वनस्पती संशोधनांच्या निमित्ताने अनेकदा जंगलामध्ये त्यांना प्रवास करावा लागत असे; तेव्हा तेथील अनेक जमातीविषयी त्या माहितीपुर्ण लेखन करतात. एक स्त्री म्हणून प्रवासानुभव घेत असताना या जमातीतील लोकांचे राहणीमान स्त्रियांचे अलंकार, पोषाख, याविषयी महत्त्वपुर्ण माहिती देतात. आफ्रिकन संस्कृतीमध्ये उत्तम शारिरीक बल असलेला पुरुष 'उत्तम पुरुष' मानला जातो. तर सुदृढ संतती होणारी स्त्री 'उत्तम स्त्री' मानली जाते. "यौवन पदार्पण समारंभात शारिरीक बदलांविषयी माहिती दिली जाते. लैगिंक शिक्षण देणे योग्य की अयोग्य ? दिले तर कुठल्या मर्यादेपर्यंत या विषयावर हल्ली प्रचंड उहापोह चालु आहे तेच काम बिनबोभाट हजारो वर्षापासून या आर्फिकन जमातीत सहजपणे करतात". अतिशय महत्त्वपुर्ण माहिती लेखिका येथे देतात. तरुण मुला-मुलींचे अनेक प्रश्न भेडसावत असताना या जमातीमधील रितीरीवाज लेखिकेंना महत्त्वाचे वाटतात. दक्षिण आफ्रिकेचा इतिहास, विविध जमातीत होत जाणारे बदल व त्या अनुषंगाने तेथील लोकांचे बदलत जाणारे जीवन याविषयी महत्त्वपुर्ण माहिती त्यांनी दिली आहे.

आफ्रिकेच्या या प्रवासात लेखिकेंनी आफ्रिकन संस्कृती विषयी तेथील स्त्रियांविषयी अतिशय माहितीपुर्ण लेखन केले आहे. स्त्रियांविषयी माहिती देताना लेखिकेंचा स्त्री जीवना विषयीचा दृष्टीकोन दिसून येतो. स्त्रियांना जीवन जगत असताना अनेक बदलांना सामोरे जावे लागते हे बदल सहजपणे स्विकारणे गरजेचे असते. बदलांना सामोरे जाताना आहे त्या परिस्थित ज्ञान लेखिकेंनी मिळवले. दक्षिण आफ्रिकेतील वास्तव्यात त्यांनी संशोधन केले

प्रवास हा त्यांच्या अभ्यासाचा एक भाग होता त्यामुळे प्रवासातील आनंद त्यांनी घेतला; त्याविषयी लेखिका लिहितात “आपल्या आयुष्यात वेगवेगळया वळणांवर वेगवेगळे अनुभव येतात. काही सुखद असतात तर काही क्लेशदायक असतात. त्यातून आपल्यातील गुणांचा कस लागतो.” दक्षिण आफ्रिकेतील वास्तव्य हा लेखिकेंसाठी आयुष्यातील अत्यंत सुखद योगायोग होता. त्यामुळे एक निसर्गसुंदर आणि सांस्कृतिकदृष्टया समृध्द देश पहायला, अनुभवायला मिळाला. त्या देशाचा इतिहास, भूगोल, सामाजिक परिस्थिती त्यांनी समजून घेतली; तसेच तेथील जंगलातील आयुर्वेदिक वनस्पतींवर त्यांनी संशोधन केले या प्रवासवर्णनातून लेखिकेचे जीवन चित्रित होते. एक पत्नी, आई, डॉक्टर, संशोधक, मैत्रीण अशा विविध भुमिकेतून जाताना स्त्री मनाची हळुवार गुंफण येथे झालेली दिसते.

‘ध्रुव भ्रमंती सफर आर्क्टिक व अंटार्क्टिकाची’ (२०१३), हे डॉ. माया भालेराव यांचे प्रवासवर्णन आहे. व्यवसायाने डॉ.माया भालेराव यांनी पतीसोबत हा प्रवासानुभव घेतला आहे जगातील अतिशय आव्हानात्मक असलेला प्रदेश त्यांनी प्रवासासाठी निवडला. यातून त्यांच्या धाडसी स्वभवाचा प्रत्यय येतो. अनेक देशात प्रवास केल्यामुळे प्रवासाचा प्रदिर्घ अनुभव त्यांच्या पाठिशी होता. आर्क्टिक व अंटार्क्टिका या भुप्रदेशाच्या प्रवासाचा अनुभव एक महाराष्ट्रीयन स्त्री घेते आहे हे नक्कीच प्रेरणादायी आहे. एक वेडं स्वप्न घेवुन लेखिका व त्यांचे पती प्रवासाला निघाले होते परत माघारी येता येईल की नाही याची कोणतीच खात्री नव्हती. त्यांचा हा प्रवास अनेक भावभावनांना सोबत घेवुन झाला. अंटार्क्टिका मोहिमेने आयुष्य उजळुन निघालं अशा भावना लेखिका व्यक्त करतात.

प्रवास हा लेखिकेंसाठी खुप महत्त्वाचा होता प्रवासाबद्दल त्या म्हणतात “संपुर्ण जग म्हणजे एक पुस्तक आहे आणि जो प्रवास करत नाही तो पुस्तकांच्या पहिल्या पानावरच असतो. प्रवास असतो मनाला रिझवणारा औत्सुक्याचा झरा, तर कधी आनदांचा अभिषेक करणाऱ्या अमृतधारा” एक स्त्री मनाचे, स्त्री जीवनाचे अनेक पैलु या प्रवासवर्णनात उलगडताना दिसतात. एक डॉक्टर, आई, पत्नी, या भुमिकेत त्या वावरताना दिसतात. त्याचप्रमाणे एक भारतीय स्त्री म्हणुन त्यांची एक वेगळी ओळख त्या आपल्या प्रवासात निर्माण करतात. स्त्री जीवनातील विरह, कुतूहल, उत्सुकता, चिंता, आश्चर्य,आंनद अशा विविध भावभावना वाचक येथे अनुभवतात. महासामर्थ्यशाली निसर्गांच्या या अक्राळ विक्राळ रुपापुढे आपण मानव कस्पटासमान वाटतो. हे नक्की निसर्गाचे अतिशय सुदंर त्याचप्रमाणे रुद्र रुप लेखिका या प्रवासादरम्यान बघतात. मानव आणि निसर्ग याची तुलना त्या करतात. प्रवासा दरम्यान त्यांच्यातील आई अनेकदा दिसते. मुलीला घरी ठेवून त्या या प्रवासाला निघतात. प्रवासासाठी निवडलेल्या प्रदेशात जाण्यासाठी लहान मुलांना परवानगी नसल्यामुळे त्यांना त्यांच्या मुलीला घरी ठेवावे लागले होते. मुलीच्या आठवणीने त्या अनेकदा व्याकुळ होतात पण क्षणात स्वत:ची आवड, ध्येय याकडे त्या लक्ष देतात आईच्या मनातील भावना वाचक येथे अनुभवतात.

ललितगदय वाङ्मयप्रकारात प्रवासवर्णन या प्रकाराचा समावेश होतो. मराठीत हा साहित्यप्रकार प्रामुख्याने इंग्रजी साहित्यातुन आलेला आहे. प्रवासवर्णनावर वाङ्मय निर्मिती ही वास्तवाशी अधिक निगडीत असलेली एक वाङ्मयीन घटना असते. प्रवासवर्णन हा वाङ्मयप्रकार आत्मनिष्ठ आहे तसाच तो वस्तूनिष्ठही आहे. प्रवासवर्णनात ‘मी’ महत्त्वाचा असतो. प्रवासवर्णन हे मुख्यत: एका व्यक्तीने प्रवासात पाहिलेल्या किंवा अनुभवलेल्या गोष्टींचे वर्णन असते त्यामुळे स्त्रियांनी लिहिलेल्या प्रवासवर्णनात प्रवास करत असताना त्यांच्याविषयी जीवनाविषयी लेखन झालेले दिसते. आयुष्यातील काही काळ प्रवासादरम्यान त्यांनी व्यथित केलेला आहे. त्यांचे अनुभव घडलेले प्रसंग, भेटलेली माणसे तसेच तत्कालीन समाज जीवनाचे दर्शन प्रवासवर्णनातून शब्दबध्द करताना लेखिकेच्या व्यक्तिमत्वाचे अनेक पैलू वाचक अनुभवतो.

स्त्रियांच्या प्रवासवर्णनातून चित्रित झालेल्या स्त्री जीवनाच्या पुढील बाबी महत्त्वाच्या वाटतात. प्रवासातील प्रत्येक क्षण स्त्री एक अनुभव म्हणून बघते. स्त्री जवळ असणारी चिकीत्सा, वेगळे काहीतरी करण्याचे धाडस, जीवनात वेगळे अनुभव घेण्याची उर्मी आणि त्या दृष्टीने स्त्रियांनी केलेला प्रवास महत्त्वाचा वाटतो. मौलिक व अपूर्व घटना म्हणून ती प्रवासाकडे बघते. प्रवासातील आनंद घेत प्रवासातील प्रत्येक क्षण मन पटलावर कोरुन ठेवते. असे असले तरी स्त्रियांच्या प्रवासात व प्रवासवर्णनात स्त्री सुलभ मर्यादा येतात. यामध्ये एकटया स्त्रीचा प्रवास असेल तर

रुढी, परंपरा संस्कृती विषयीचा विचार होतो. हाच प्रवास समुहासोबत असेल तर लोक काय म्हणतील ? या विचारांनी तिला मर्यादा येतात. त्यामुळे प्रवासवर्णन या साहित्यप्रकारात स्त्री मनाचे स्त्री जीवनाचे वास्तव दिसून येते.

निष्कर्ष

- स्त्रियांच्या प्रवासवर्णनाला जेथून प्रारंभ झाला; त्या १९ व्या शतकापासून ते २१ व्या शतकापर्यंत स्त्रियांनी लिहिलेल्या प्रत्येक प्रवासवर्णनाला सर्जनशील दृष्टीने महत्त्व दिले गेले आहे.
- प्रवासवर्णनकार लेखिकांच्या प्रवासलेखनाचा शोध हा त्यांच्या अस्तित्वाचा शोध आहे. स्त्रियांनी प्रवासाच्या निमित्ताने प्रदेश, संस्कृती व तेथील माणसांना व्यक्त केले आहे.
- गतकाळाच्या संघर्षाला तोंड देत शिक्षणामुळे आलेला आत्मविश्वास स्त्रियांचे भावविश्व बदलुन टाकणारा होता. त्यामुळे स्त्रियांच्या प्रवासाला सुरुवात झाली व आत्मविष्काराच्या प्रेरणेतून त्यांचा प्रवास व जीवनातील काही भाग प्रवासवर्णनात शब्दचित्रित झाला.
- प्रवास करत असताना प्रदेशाच्या अंतरंगात डोकावून शोधकदृष्टी, समृध्दमन, जिवंत कुतूहल घेवून लेखिका प्रदेशाचे, सृष्टीचे वैभव डोळयात साठवतात.
- प्रवासवर्णनात लेखिकेंची जिदद, चिकाटी, सामर्थ्य इ. वैशिष्टये महत्त्वाची वाटतात.

संदर्भ

1. खांडगे मंदा, भारतीय भाषांतील स्त्री साहित्याचा मागोवा खंड १, साहित्यप्रेमी भगिनी मंडळ पुणे, २००७ पृ.२८.
2. सावंत वसंत, 'प्रवासवर्णन एक वाङ्मयप्रकार', महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई, प्रथमावृत्ती १९८७ पृ.७९.
3. देशपांडे पु.ल.'अपूवाई', श्रीविदया प्रकाशन पुणे ३०, नोव्हेंबर १९६० पृ.५.
4. शेवडे इन्दुमती, 'इये साहेबाचिये नगरी' व्हीनस प्रकाशन पुणे, पहिली आवृत्ती ऑगस्ट १९६६. पृ.५
5. नारगोलकर कुसूम 'आम्ही पाहिलेला चीन', मॅजेस्टीक कुक स्टॉल, मुंबई जुलै १९७९. पृ.७८
6. काळे मेधा 'कोणार्क ते कन्याकुमारी' शालीमार प्रकाशन अहमदनगर, दुसरी आवृत्ती १९८८. पृ.३८
7. प्रभू मीना, 'माझं लंडन', पुरंदरे प्रकाशन पुणे १९९१. पृ.२५
8. तेरवाडकर शार्दुली, 'दक्षिण आफ्रिका एक सप्तरंगी संस्कृती', अक्षता प्रकाशन, नोव्हेंबर २०११. पृ.४०.
9. भालेराव माया, 'ध्रुवभ्रमंती' मॅजेस्टिक पब्लिशींग हाऊस ठाणे, मे २०१३. पृ.१०